REPRINT FROM THE PANDIT.

काशिकाव्याख्या

पदमञ्जरी

महामहोपाध्यायश्रीहरदत्तमिश्रविरचिता

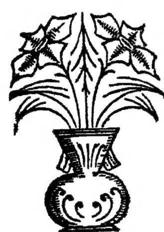
तत्पूर्वार्धम् ।

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणप्रधानाध्यापकेन
भारद्वाजदामोदरशास्त्रिणा संशोधितम् ।

काश्याम् ।
मेडिकलहालनामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

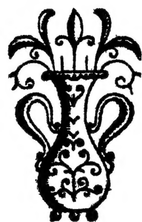
सं० १९५२-१८९५ ई० ।

श्रीविश्वनाथो विजयते ।

इयं काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी पुरातनतरग्रन्थपरिशीलनशालिनां मनीषिणां विनोदाय काशिकराजकीयप्रधानविद्यालयाध्यक्षश्रीयुतविनिससाहेबमहोदयानां प्रोत्साहनतो विशुद्धपुस्तकालाभेऽपि महता परिश्रमेण संदिग्धेषु स्थलेषु भाष्यकैयटादिग्रन्थपर्यालोचनया पाठनिश्चयं विदधता मया पञ्चमाध्यायपर्यन्तं संशोध्य प्रकाशिता ।

संस्कृतपाठालये व्याकरणशास्त्रप्रधानाध्यापको
दामोदरशास्त्री ।

॥ श्री ॥

श्रीविश्वनाथो विजयते ॥

उपोद्घातः ।

नमः श्रीद्पूज्यपादेभ्यो बालशास्त्रिभ्यो गुरुवर्येभ्यः ।

साम्प्रतं किल भारतवर्षे ऽत्यपुरातनपण्डितरत्नप्रणीतानि नानाविधदर्शनपुस्तकानि यवनसाम्राज्यकालमारभ्य दुरवस्थामाप्नुवन्नित्यतिरोहितं परीक्षकाणाम्, येषां नामानि केवल क्वाचित्कफक्किका वा श्लोकान् वा परिदृश्यमानपुस्तकेषु निरीक्ष्य निर्ध्याय च तदर्थगाम्भीर्यमुत्कण्ठमानाः सकलतत्तत्पुस्तकनिरीक्षणे ऽनुभूतचिरतदन्वेषणपरिश्रमा अनुपलभ्य तानि भृशं खिद्यन्ते भूयासो विपश्चितः । तामिमां न्यूनतामपसारयितुकामैः प्रशस्योद्योगैः साम्प्रतिकसम्राडधिकृतप्रधानमहोदयैः प्रसह्य महान्तमर्थव्ययमूरीकृत्य चिरपरिश्रमं मुहुरन्विष्य नानादेशेषु संस्कृतशास्त्रपुस्तकानि संपाद्य विशदमुद्रणशैलीं विपुलीक्रियमाणैर्नवनवोदितैर्मूर्तैरिव तदीययशःशशधरैराह्लाद्यमाना विद्वज्जनचकोरा मन्ये नातिचिराद्विस्मरिष्यन्ति तदलाभसमुद्भूत प्रभूतं खेदमासादयिष्यन्ति साकल्येन संस्कृतपुस्तकानि संपादयिष्यन्ति च तैः स्वसमीहितम् । अद्यापि देशान्तरेषु पाणिनीयतन्त्रसम्बन्धिनां पुस्तकाना नातिसम्पत्तिं समालोच्य निर्धार्य चैतद्देशे व्याकरणाभ्यासशैलीबाहुल्य तदीयप्राचीननिबन्धान् प्रचिकाशयिषुभिः काशिकसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षवरैः श्रीयुतग्रिफिथसाहिबमहोदयै समुद्योजिता अस्मद्गुरुवरश्रीद्बालशास्त्रिपूज्यपादाः काशिकां प्राकाशयन् ।

सा तदानीमप्राप्य विख्यातवैदुष्यश्रीहरदत्तमिश्रनिर्मितां तद्व्याख्यां पदमञ्जरी केवलैव मुद्रिता नातिप्रियाकरोति सव्याख्यकाशिकापर्यालोचनसमुत्सुकान्, अनन्तरं तत्पदमलंकुर्वाणैः संस्कृतविद्यानदीष्णाधिषणैः श्रीयुतडाक्तरथिबोसाहिबमहोदयैरालोक्य पाठशालीयविद्यामन्दिरे ऽसंशोधितमेकमेव पदमञ्जरीपुस्तकमनुचिन्त्य तावन्मात्रेण मुद्रणकार्यनिर्वाहवैधुर्यमासाद्य द्वित्राणि माधवीयधातुवृत्तेरपूर्णानि पुस्तकानि संभाव्य पदमञ्जरीपुस्तकान्वेषणे बिलम्बं तस्याः संशोध्य मुद्रणे नियुक्तावाहं श्रीयुतगङ्गाधरशास्त्री च पुस्तकानामपरिष्कृततया चिरानुभूतपरिश्रमौ भ्वादिगणं काशीविद्यासुधानिधिपत्रे ऽमुद्रयाव । अनन्तरं चैकमेव भृशमशुद्धं पुस्तकमाकलय्य पुस्तकान्तरसाहायकविरहेण विरमितमावाभ्यां संमुद्रणम् । अथेदानीं संस्कृतविद्यारसास्वादनचतुरैः श्रीयुतवेनिससाहिबवर्यैः पदमञ्जरीप्रकाशने नियुक्तोऽहं तदीयं पुस्तकान्तरमन्वेषयन् संप्राप्य परिपूर्तिरहितमपि संशोधितमेकं पुस्तकं साम्प्रतं प्रकाशयितुं यते, प्रार्थये च सर्वदेशस्थितान् महाशयान् माधवीयधातुवृत्तेः पदमञ्जर्या वा उपलम्भे प्रबोधयितुं येन प्रकाशितसकलप्रतीका सा संपादयितारं यशोभागिनं कुर्यादिति शम् ॥

काशिकराजकीयपाठालये
व्याकरणशास्त्राध्यापको
दामोदरशास्त्री ।

॥ ॐ नमो गणेशाय ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

व्यक्तप्रधानपुरुषात्मकमस्वतन्त्रमेतत्समस्तमधितिष्ठति यः स्वतन्त्रः ।
तस्मै शिवाय परमाय दशाव्ययाय साम्बाय सादरमयं विहितः प्रणामः ॥ १ ॥

स्वंस्वं मनोरथमवाप्तुमपेतविघ्नं यस्य प्रसादमनवाप्य न शक्नुवन्ति ।
पद्मासनप्रभृतयः प्रथमेऽपि देवास्तद्वस्तु हस्तिमुखमस्तु मयि प्रसन्नम् ॥ २ ॥

तात पद्म[1]कुमाराख्यं[2] प्रणम्याम्बां श्रियं तथा ।
ज्येष्ठं चाग्निकुमाराख्य[3]माचार्यमपराजितम् ॥ ३ ॥

यश्चिराय हरदत्तसंज्ञया विश्रुतो दशसु दिक्षु दक्षिणः ।
उज्जहार पदमञ्जरीमसौ शब्दशास्त्रसहकारपादपात् ॥ ४ ॥

तामिमामनुपधेन चेतसा भावयन्तु भुवि भव्यबुद्धयः ।
क्व खलु प्रणयिनि प्रियंवदे मत्सरी भवति मद्विधे जने ॥ ५ ॥

अविचारितरमणीयं कामं व्याख्याशतं भवतु वृत्तेः ।
हृदयंगमा भविष्यति गुणगृह्याणामियं व्याख्या ॥ ६ ॥

इष्टदेवनमस्कारः कार्यः सन्नेह किं कृतः ।
वृत्तौ सूत्रे तथा भाष्ये वार्त्तिके च तदुच्यते ॥ ७ ॥

मनसा वचसा च कर्मणा कृत एवायमिहानिवेशितः ।
नहि दर्भपवित्रपाणिताद्यपरं मङ्गलमत्र कीर्त्यते ॥ ८ ॥

वृत्त्यन्तरेष्वसन्तं गुणं वदन् वृत्तिकृच्चिकीर्षिते ग्रन्थे प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यै क्रियमाणं वस्तु निर्दिशति । 'वृत्तौ भाष्यइति' । वस्तुनिर्दिष्टे सति तेनार्थेनार्थिनः प्रवर्त्तन्ते इतरे नेत्युपयुक्तो ग्रन्थादौ वस्तुनिर्देशः । वृत्त्यन्तरेष्वसम्भाविनो गुणस्य कथनं तु प्रवृत्तिनियमार्थं, कथमपरथा प्रवृत्तिर्विहाय वृत्त्यन्तराण्यस्याम् । स पुनर्गुणो वृत्त्यादिषु विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य यः सारभूतोंशस्तत्संग्रहात्मकत्वम् । तत्र सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो वृत्तिः । सा चेह पाणिनिप्रणीतानां सूत्राणां कुणिप्रभृतिभिराचार्यैर्विरचितं विवरणम् । आक्षेपसमाधानपरो ग्रन्थो भाष्यम् । तदिह कात्यायनप्रणीतानां वा-

---

१ रुद्रेति पा॰ । २ र्यमिति पा॰ । ३ र्यमिति पा॰ ।

क्यानां पतञ्जलिप्रणीतं विवरणम् । तथाशब्दः समुच्चये । पारायणशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते धातुपारायणं नामपारायणमिति । यत्र धातुप्रक्रिया तद्धातुपारायणम् । यत्र गणशब्दानां निर्वचनं तन्नामपारायणम् । आदिशब्देन शिक्षोणादिफिषादेर्ग्रहणम् । विप्रकीर्णस्य, विक्षिप्तस्य, तन्त्रस्य, 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते तन्तुवाये परिच्छदे' इति निघण्टुः । इह तु सिद्धान्तवचनः, तत्रापि व्याकरणशास्त्रे वर्त्तते वृत्त्यादिसमभिव्याहारात् । तस्य यः सारः उत्कृष्टोंशस्तस्य संग्रहः क्रियते संगृह्यतइत्यर्थः । तत्प्रकारं दर्शयति 'इष्ट्युपसंख्यानवती'ति । सूत्रेणासंगृहीतं लक्ष्यं येन संगृह्यते तदुपलक्षणमिष्ट्युपसंख्यानग्रहणम् । तेन वक्तव्यादीनामपि ग्रहणं, वृत्त्यन्तरेषु सूत्राण्येव व्याख्यायन्ते इयं पुनरिष्ट्यादिमती, तथा शुद्धगणा, वक्ष्यति 'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणी'ति । 'कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तरः इष्यत' इति च सैषा गणस्य शुद्धिः । वृत्त्यन्तरेषु तु गणपाठ एव नास्ति प्रागेव शुद्धिः । गोरणावित्यादौ गूढः सूत्रार्थो विवृतो यया सा विवृतगूढसूत्रार्था, गूढग्रहणं सूत्रार्थमात्रोपलक्षणं, सूत्रार्थप्रधानेत्यर्थः । अनेन वृत्तिलक्षणमुक्तं, व्युत्पन्नानां शब्दरूपाणां सिद्धिर्यस्यां सा व्युत्पन्नरूपसिद्धिः, उदाहरणमण्डितेत्यर्थः । यदि वोदाहृतशब्दरूपं यथा सिद्ध्यति तथा व्युत्पत्तिः क्रियते यस्यां सा व्युत्पन्नरूपसिद्धिः । दुर्निरूपेषु पदेषु क्वचित्प्रक्रियाऽभिधीयतइत्यर्थः । वृत्तिरिति ग्रन्थाभिधानम् । काशिकेति देशतोभिधानं, काशिषु भवा 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' काशिका ॥ यथा पुनरयमंशः सारभूतस्तथा दर्शयति । 'व्याकरणस्ये'ति । एतावदेव हि शास्त्रशरीरं यदिष्ट्युपसंख्यानादि, एतावति हि शास्त्रकृत्यं परिनितिष्ठति परिसमाप्यते । अस्यैव तु शास्त्रशरीरस्य परिकरबन्धो रक्षाबन्धः परिशिष्टोंशो ग्रन्थकारेण भाष्यकारादिना क्रियते आक्षेपसमाधानादिमुखेनायमेवांश उपस्थाप्यतइत्यर्थः । अत्र च व्याकरणविषया वृत्तिः क्रियतइति वचनात्तस्य यत्प्रयोजनं तदेवास्या अपीति अर्थादुक्तं भवति । अथ व्याकरणस्यैव किं प्रयोजनं, किमनेन[1] पृष्टेन सर्वथाध्येयं व्याकरणं, श्रूयते हि

१ प्रश्नेनेति पा० ।

'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेय' इति सन्ध्योपासनादिवदवश्यं कर्तव्यं व्याकरणाध्ययनमित्युक्तं भवति । तत्र यथाऽनुपासीनः सन्ध्यां प्रत्यवैति तथाऽनधीयानोऽपि व्याकरणं, तत्र व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शिक्षा छन्दोविचितिः कल्पसूत्राण्यङ्गानि, अङ्गत्वं चाङ्गसत्त्वात् ।

मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।
निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते ।

इति । उपकारकत्वाच्च तत्र व्याकरणमर्थविशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षाणं पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकरोति । ज्योतिषमप्यध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयति, निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव कार्त्स्न्यम् । छन्दोविचितिरपि 'गायत्र्या यजति' 'त्रिष्टुभा शंसती'त्यादौ श्रुतानां गायत्र्यादिशब्दानां लक्षणेनार्थमाचष्टे । शिक्षाप्यध्ययनकाले कर्म्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं प्रतिपादयति । कल्पसूत्राण्यपि प्रतिशाखं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन चाङ्गेनोपेतस्य कर्म्मणः प्रयोगं कल्पयन्ति । षट्सु चाङ्गेषु व्याकरणं प्रधानं पदपदार्थज्ञानस्य तदायत्तत्वात् । वृत्तिकारस्तु प्रयोजनप्रवणत्वात्प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः सम्भवाच्च प्रयोजनस्य भाष्यकारेण पठितं साक्षात्प्रयोजनमाह । 'अथेति' । अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः, अधिकारः प्रस्तावः प्रारम्भः, तमथशब्दो द्योतयति, शब्दानुशासनमित्येतावत्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किं शब्दानुशासनं प्रारभ्यते उत श्रूयत इति, अथशब्दे तु सति क्रियान्तरव्यवच्छेदेन प्रस्तूयत इत्ययमर्थो निश्चीयते । विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतो ज्ञाप्यन्ते येन तच्छास्त्रमत्र शब्दानुशासनम्, अनुपूर्वो हि शासिर्विविच्य ज्ञापने दृष्टः । तद्यथा 'अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्ट इति,' 'सं पूषन्विदुषा नय यो अञ्जसानुशासती,[१]'ति च । ततः करणे ल्युट्, शब्दानामनुशासनं शब्दानुशासनमिति कर्म्मणि षष्ठ्या समासः । अत्र च शब्दानामिदमनुशासनं नार्थानामिति अर्थव्यावृत्तिपरायां चोदनायां कर्तृविशेषस्याविव-

१ छान्दसमेतत् ।

क्षितत्वादुभयप्राप्त्यभावान्नो'भयप्राप्तौ कर्म्मणी'त्यनेन षष्ठी किं तर्हि 'कर्त्तृकर्म्मणोः कृती'त्यनेनेति 'कर्म्मणि च 'ति न निषिद्धः समासः ।

अनिर्दंप्रथमाः शब्दा साधवः परिकीर्त्तिताः ।
तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः ॥
अन्यथोच्चारिताः पुंभिरपशब्दा इतीरिता ।
स्मारयन्तश्च ते साधूनर्थधीहेतवः स्मृताः ॥

यद्यपि लोके गवादयो गाव्यादयश्च सममेव प्रयुज्यन्ते वाचकत्वाभिमानोपि सम एव तेषु लौकिकानां साधीयान् गाव्यादिषु, तथापि गवादयो ऽनादयः साधवस्तएव साक्षाद्वाचकाः । गाव्यादयस्तु बालादिभिरशक्त्यादिना गवाद्युच्चारणेच्छयैव तथातथोच्चार्यन्ते । आदिमन्तो ऽपभ्रंशा., ते च स्वयमवाचका अपि प्रथम गवादिशब्दस्मरणद्वारेणार्थधिय जनयन्ति, ये च तत्रैव प्रथमे व्यवहारे व्युत्पाद्यन्ते तेषा गवादिवत्तेष्वेव वाचकत्वाभिमान । एव तन्मूलानामपि। तत्र ये साधवस्ते शास्त्रेणानुशिष्यन्ते ऽसाधुभ्यो विविक्ताः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन ज्ञाप्यन्ते इमे साधव इति, कथ पुनरिदमाचार्येण पाणिनिना ऽवगतमेते साधव इति, आपिशलेन पूर्वव्याकरणेन, आपिशलिना तर्हि केनावगत, ततः पूर्वेण व्याकरणेन, यद्येवमन्धपरम्पराप्रसङ्गः, तद्यथा शुक्ल क्षीरमित्यन्धेनोक्ते केनेदमवगतमिति पृष्टो यदान्धान्तरं मूल निर्द्दिशति सोप्यन्धान्तरं तदा नैतद्वचः शौक्ल्ये प्रमाण भवति तादृगेतत् । नैष दोष । सर्वे एव हि ते स्वेस्वे काले गाव्यादिभ्यो विविक्तान् गवादिशब्दान् प्रत्यक्षत एवोपलभन्ते चत्वारो वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणाः, तत्र ऋग्वेद एकविंशतिधा भिन्नः, एकशतं यजुःशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, नवधाथर्वणो वेदः, षडङ्गानि,मीमांसान्यायविस्तरः, अष्टादश पुराणानि, अनन्तान्युपपुराणानि, अष्टादश स्मृतयः, अनन्ता उपस्मृतयः, भारतरामायणादिरितिहासः, आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वो ऽर्थशास्त्र काव्यानि नाटकानि एतावान् प्रयोगस्य विषयः, तद्यस्यात्र सर्वत्र निष्ठा, स यावत्सर्वानेव व्याकरणानुगताञ् छब्दान् प्रत्यक्षयति व्याकरणेन च पूर्वस्मिन्नपि काले तेषां सत्तामनुसन्धत्ते, एषा अस्मदादीना गतिः । पाणि-

निरपि स्वकाले शब्दान् प्रत्यक्षयन्नापिशलादिना पूर्वस्मिन्नपि काले सत्तामनुसन्धत्ते, एवमापिशलिः, अनादिरयं संसारः । कथं पुनरस्मदादीनां सर्वलक्ष्यदर्शित्वं, माभूदस्मदादीनामस्मद्विशिष्टानां महर्षीणां सम्भवति यस्य वा ईश्वरानुग्रहः स सर्वं प्रत्यक्षयति । अत्रैव हि लौकिकाः स्मरन्ति ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

इति । अक्षरसमाम्नायं च व्याचक्षते देवसूत्राणीति ।

अथ वा कस्य चित्के चिदपरस्यापरे तथा ।
अन्यस्यान्ये तथा शब्दाः सन्ति दर्शनगोचराः ॥

तथा च ।

यद्विस्मृतमदृष्टं वा सूत्रकारेण तत्स्फुटम् ।
वाक्यकारो ब्रवीत्येव तेनादृष्टं च भाष्यकृत् ॥

अत एव च पाणिनीयमेतत्त्रिमुनि व्याकरणं वदन्ति सन्तः । श्रवणेन्द्रियगोचराश्च शब्दा इति नास्त्यन्धपरम्पराप्रसङ्गः । यस्मात्स्वेस्वे काले सर्वे शब्दाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते । पूर्वपूर्वव्याकरणवशेन तु तस्मिंस्तस्मिन् काले सत्तानुसन्धीयत इत्येतावत्, तस्मान्नास्त्यन्धपरम्पराप्रसङ्गः । नहि चक्षुष्मति मूले कथिते पयसः शौक्ल्यमप्रमाणं भवति । यद्यपीतिहासपुराणादिष्वपशब्दा अपि संभवन्ति तथापि येषामेव पूर्वपूर्वव्याकरणवशेन तस्मिंस्तस्मिन्काले सत्तानुसन्धानं त एवानादयः साधव इति निर्णीयते ।

यथैव वेदवाक्यानां पाठे सत्यपि सङ्करे ।
बहूनामभियुक्तानामुपदेशेन निर्णयः ॥

आह ।

अनादिता चेत्साधुत्वं संज्ञाशब्देषु का गतिः ।
उच्यते, नाम करणे गृह्येषु नियमश्रुतेः ॥
यथाकामं न संज्ञानां विनियोगः समस्ति नः ।
तस्मादनादिता संज्ञास्वपि नैव विरुध्यते ॥
यास्तत्तद्देशभाषाभिः संज्ञास्तासां न साधुता ।
लृकारवार्त्तिके चैतद्व्यक्तं कात्यायनो ब्रवीत् ॥

नहि यथारुचि सञ्ज्ञा शक्यते कर्त्तुं गृह्येषु नियमविधानात् । तथा पस्तम्बो 'द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम पूर्वमाख्यातोत्तर'मित्याह । बौधायनस्त्वधिकमप्याह । 'ऋष्यणूकं देवतानूकं वे' ति । ऋष्यणूकम् ऋष्यभिधायि, देवतानूकं देवताभिधायि, 'कृतं कुर्याच्च तद्धितं'मिति गृह्यान्तरं, तस्मादनादिप्रयुक्तानामेव द्रविणोदा वसिष्ठो रुद्र इत्यादीनां सञ्ज्ञात्वेन विनियोगः । याः पुनर्द्रुशभाषाभि. सञ्ज्ञाः कूचिमञ्चीत्यादयो न तासां साधुत्वं, तदेतत् लृकारोपदेशस्य प्रयोजननिराकरणावसरे वार्तिककारेणाप्युक्तं, 'न्याय्यभावात्कल्पनं सञ्ज्ञादिष्वि'ति, यदृच्छया कश्चित् लृतको नाम तस्मै दद्ध्लृतकाय देहीति अचकार्यं यथा स्यादिति लृकार उपदिश्यते । तत्र न्याय्यभावात् न्याय्य ऋतकशब्दः स हि कृदन्तः ऋतीयते' कृनि ऋतक इति, ततश्च तस्यैव सञ्ज्ञात्वेन कल्पनं युक्तं स एव सञ्ज्ञात्वेन कल्पयितव्य इत्यर्थः । आदिशब्देनैतद्दर्शयति क्रियाशब्दा अपि न लक्षणमस्तीत्येव प्रयोक्तव्याः किं तर्हि अनादिप्रयुक्ता एवेति तेषु चानादिमत्त्वमाप्तोपदेशादवगन्तव्यं, यथा नहि वचिरन्तिपरं प्रयुज्यतइति, अस्त्येव शास्त्रीये नामकरणे

यास्त्वेताः स्वेच्छया सञ्ज्ञाः क्रियन्ते टिघुभादयः ।
कथं नु तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः ॥
अनपभ्रंशरूपत्वाच्चाप्यासामपशब्दता ।
हस्तचेष्टा यथा लोके तथा सङ्केतिता इमाः ॥

ततश्च

नासां प्रयोगेभ्युदयः प्रत्यवायोपि वा भवेत् ।
लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते तु केवलम् ॥

तदेवमनादिरनपभ्रष्टता साधुत्वमिति स्थितम् । अपरे त्वभ्युदययोग्यतां साधुत्वमातिष्ठन्ते, सा च व्याकरणपरम्परया ऽवसीयतइत्याहुः । अपर आह । शब्दावान्तरजातिः साधुत्वं सा च व्याकरणपरिकर्म्मिते चेतसि चकास्ति रत्नतत्त्वमिव परीक्षकाणाम् । आह च ।

अनपभ्रष्टतानादिर्यद्वाभ्युदययोग्यता ।
व्याक्रिया व्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता ॥

इति। अस्त्वेव साधुत्वमस्तु च व्याकरणे साधूनां प्रज्ञापनं किं पुनरेतैः प्रज्ञापितैः प्रयोजनं, माभूदन्यत् ज्ञानमेव प्रयोजनं, श्रूयते हि 'यो वा इमां वाचं पदशोऽक्षरशः स्वरशश्च वेद स आर्त्विजीनः स्या'दिति। आर्त्विजीनो यजमानः ऋत्विजमर्हतीति, अथ वा आर्त्विजीन ऋत्विक्कर्म्मार्हतीति याजकोऽप्यार्त्विजीनः, 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' इति सूत्रेण 'यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्म्मार्हतीति चोपसंख्यान'मिति वार्त्तिकेन च खञ्, 'विद्वान् यजेत, विद्वान्याजये'दिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात्। स्मर्यते च

यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम्।
तावुभौ[1] पुण्यकर्म्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ॥

इति।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति॥

इति च, तथा।

निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते॥

इति। तदेवं साधूनां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन ज्ञानमेव तावत् पुरुषार्थं, न च तत्रोपायान्तरं लघीयोऽस्ति अन्यदतो व्याकरणात्। यस्य चैतन्नास्ति तस्याध्ययनमेव निष्फलं, श्रूयते हि

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हि चित्॥

अविज्ञातं प्रकृत्यादिविभागेनाविज्ञातार्थमिति नैरुक्ताः। अर्थज्ञानमपि व्याकरणायत्तमेव। किं च साधूनां प्रज्ञापनं प्रयोगोऽपि तेषामेव यथा स्यादिति, तदिह साधून् प्रज्ञापयत आचार्यस्य साधुभिरेव भवितव्यं नासाधुभिरित्यभिमतं लक्ष्यते। अनया स्मृत्या मूलभूता श्रुतिरप्यनुमीयते यथाष्टकादिषु।

ननु चार्थाभिधानाय प्रयोगः शब्दगोचरः।
प्राप्त इत्यविधेयस्स्यात् क्षुधितस्येव भोजनम्॥

उच्यते।

---

१ पुरुषौ पुण्याविति पा।

अर्थप्रयुक्ते शब्दाना प्रयोगे समुपस्थिते ।
धर्म्माय नियम. शास्त्रे प्राङ्मुखत्वादिवद्भवेत् ॥

क्षुदुपघाताय भोजने प्रवृत्ति', शक्य च यत्किञ्चन दिङ्मुखेन भुञ्जानेनापि क्षुदुपहन्तु, अथ च तत्र धर्म्माय नियमः क्रियते 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीते'ति, तद्वदिहापि साधुभिरसाधुभिश्च भाषणे प्राप्ते नियम क्रियते साधुभिरेव भाषेत एतैर्भाषमाणस्य धर्मो भवति धर्मादभ्युदय इति । श्रूयते च 'एकः शब्द' सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति' स्मर्यते च

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमाप्नोति जय परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दै ॥

इति । कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु मध्ये पठितोऽय श्लोक' । तथा साधुष्वपि सामान्यलक्षणान्विताद्विशेषलक्षणान्वितस्य प्रयोगे फलविशेषः स्मर्यते ।

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः ।
अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥

इति । अयमर्थः । कमे 'आयादय आर्द्धधातुके वे' ति णिङभावपक्षे लुङि 'कमेरुपसङ्ख्यान'मिति चङो विशेषलक्षणं, णिङ्भावपक्षे तु णिश्रिद्रुस्रुभ्य इति सामान्यलक्षणं, तत्र ये विशेषलक्षणस्य स्मरन्तो ऽचकमतेति प्रयुञ्जते ते सुयुक्तैर्वडवारथैरिष्टसुखं नाक स्वर्ग यान्ति ये तु सामान्य लक्षणवशेनाचीकमतेति भाषन्ते ते पादौ कर्षन्तः स्वर्ग यान्तीति, चाङ्गुधो भाष्यकारेण पठितोयं श्लोकः । तदेव साधून् प्रयुञ्जानस्याभ्युदयो भवतीति नियमार्थः । अपर आह । गम्यागम्यवद्भक्ष्याभक्ष्यवच्चायं नियमः । तद्यथा रागात् स्त्रीषु प्रसज्जन्तं प्रत्युच्यते इय गम्येयमगम्येति । शक्यते च यां काञ्चिदपि गच्छतो रागविगमः कर्तु, तत्र नियम इयमेव गम्या ऽन्या गच्छन् प्रत्यवेयादिति । तथा क्षुधा मासभक्षणे प्रवृत्तिः शक्यच यत्किञ्चिन्मास

भक्षयता तदुपहन्तु तत्र नियमः 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' पञ्चैव गोधादयो भक्ष्या अन्यत्र प्रत्यवाय इति, तद्वदिहापि साधुभिरेव भाषेत अन्यैर्भाषमाणः प्रत्यवेयादिति नियमार्थ इति। तथा च ब्राह्मणं, 'ते सुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द' इति अत्र हेलयो हेलय इति वाक्यद्विर्वचनमपशब्दः, 'हैहेप्रयोगे हैहयो' रिति प्राप्तस्य प्लुतस्याकरणमित्यन्ये। अरिशब्दे रेफस्य लत्वमित्यपरे। तथा

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥

इति अपशब्दप्रयोगे प्रत्यवाय उदाहृतः, मन्त्रो हीन इति प्रसिद्धः पाठः, स्वरेण स्वरतः आद्यादित्वात्तसि, मिथ्याप्रयुक्तो यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तः शब्दस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः। वागेव वज्रो वाग्वज्रः यथेत्युदाहरणे इन्द्रशत्रुः इन्द्रशत्रुशब्दः, स हि स्वरकृतादपराधाद्यजमानं हिंसितवान् इन्द्रमभिचरता हतपुत्रेण त्वष्ट्रा 'इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वे'ति मन्त्रः प्रयुक्तः तत्रेन्द्रस्य शत्रुरिति षष्ठीसमासार्थे विवक्षिते ऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्तः प्रयुक्तस्तत्र बहुव्रीह्यर्थोपसंहारादिन्द्र एवास्य शत्रुरभवत्। कः पुनर्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थभेदो यावता यस्येन्द्रःशत्रुः इन्द्रस्याप्यसौ शत्रुरेव सपत्नपर्यायः शत्रुशब्दः, नैष दोषः। क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्दः शातयिता शत्रुरिति, तत्रेन्द्रस्य शातयिता भूत्वा वर्द्धस्वेति षष्ठीसमासेऽर्थः, बहुव्रीहौ त्विन्द्रशातयितृक इति ततश्च स्पष्ट एवार्थभेदः। कथं पुनरत्राद्युदात्तत्वस्य वान्तोदात्तत्वस्य वा प्रसङ्गः, यावता यज्ञकर्मणीत्येकश्रुत्या भवितव्यम्, अयमप्यदोषः, तत्र हि जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयते स्वेच्छया प्रयुज्यमानश्च मन्त्रो न भवति, यदि वा एकश्रुत्यभावादेवात्र प्रत्यवायस्तथा यस्तु प्रयुङ्क्त इति श्लोकेन दुष्यति चापशब्दैरिति दोषो दर्शितः, तस्मादपशब्दप्रयोगे ऽधर्म्म इति तदेतद्यज्ञकर्म्मणि सर्वेषामभिमतं, तथा च प्रायश्चित्तविधिरपि तत्र भवति 'आहिता-

विरपशब्द प्रयुज्य प्रायश्चित्तीया सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति। प्रायश्चित्ते भवा, प्रायश्चित्तीया यज्ञकर्मणोऽन्यत्र न प्रत्यवाय इति केचित्। अन्ये तु तत्रापि कियन्त प्रत्यवायमिच्छन्ति, तथा च नानृत वदेदिति निषेध, द्विविधं ह्यनृत शब्दानृतमर्थानृत च। तथाहि। शब्दस्य अर्थस्य वा ऽन्यथा प्रतिपत्तिहेतुरुच्चारणमनृत, तदत्र प्रतिषिध्यते। यथा ऽर्थानृत वदतः प्रत्यवाय एव शब्दानृतमपीत्यलम्। इयता स्थितमेतत्, शब्दानुशासनमित्यन्वर्थसञ्ज्ञोच्चारणेन व्याकरणप्रयोजनमन्वाख्यायतइति।

अथ किं सूत्रकारेण नेदमुक्त प्रयोजनम।
यथा तन्त्रान्तरेष्वादौ प्रयोजनमुदीर्यते॥

उच्यते,

काणादे पाणिनीये वा कुत्र लोकः प्रवर्त्तते।
उक्त प्रयोजन यत्र यत्र वा नैतदीरितम्॥

तस्मात्

यत्र प्रयोजन व्यक्त तत्र लोक प्रवर्त्तते।
न त्ववश्यमिदं वाच्य यत्नादाविति मन्महे॥

किं च प्रयोजनवचनस्य किं प्रयोजन, तदर्थिना तत्र प्रवृत्तिरिति चेत् न। पुंवाक्यानां विप्रलम्भभूयिष्ठत्वात्तेभ्य उत्पन्नोऽपि प्रत्ययो द्रागेव लीयते ततश्च सकलशास्त्रश्रवणोत्तरकालं तन्निश्चयो भवति ततः किं न प्रयोजनश्रवणमात्रादेव प्रवृत्तिः, अयं सूत्रकारो गुडजिह्विकान्यायेन यत्किञ्चित्प्रयोजनमुक्त्वा अन्यस्मिन्नेव स्वाभिमते प्रवर्त्तयेदिति सम्भावयन्तो न प्रयोजनप्रतिपादनमाद्रियते, तत्कथ प्रवर्त्तेरन्। अथ सन्देहात्प्रवृत्तिः, अस्त्वेवं शास्त्रे प्रयोजनवाक्ये तु कथ प्रवृत्ति.। नहि तस्य प्रयोजनमुक्तम्। अथ तस्याप्युच्येत तस्यापीत्यनवस्था स्यात्। अथ सूत्रकारः स्वयमेवोपसृत्य तत्रतत्र प्रवर्त्तयति शास्त्रेऽप्येवमेवास्तु किं प्रयोजनवचनेन, भाष्यकारस्तु विवरणकारपदवीमवगाहमान. प्रयोजनप्रतिपादनमाश्रयते, वृत्तिकारोऽपि तदेव पठितवान्। तथा वेदरक्षाऽपि प्रयोजनं व्याकरणस्य। ननु नियतानुपूर्वीकस्य

शिष्याचारपरम्परया धार्यमाणशरीरस्य वेदस्य का नाम रक्षा व्याकरणेन । सत्यम् । ये भाषायामदृष्टा लोपागमवर्णविकाराः केवलं छन्दस्येव दृश्यन्ते ते केवलप्रयोगशरणैः प्रामादिकाः संभाव्येरन्, वैयाकरणास्तु 'लोपस्तआत्मनेपदेष्वि'ति लक्षणदर्शी तदेव रूपं स्थापयति । तथा ऊहोऽपि प्रयोजनं, यत्राङ्गजातं पूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासादि, यत्र न सा विकृतिः, 'सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम'इत्यादि, तत्र वैकृतस्य विधेरुपकारापेक्षाया तन्मुखेन प्राकृतमङ्गजातं प्राप्यते तत्र यस्याङ्गस्य प्रकृतौ यो जन्यतयोपकारः क्लृप्तो यथा 'व्रीहीनवहन्ती'त्यत्रावघातस्य वैतुष्यं, तस्य विकृतावसम्भवेन निवृत्तिः, यथा कृष्णलेष्ववघातस्य । यथा चान्यदङ्गजातं प्राप्यते एवं मन्त्रोऽपि, तस्य चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यं प्रकृतौ, तत्र प्रकृतौ यस्य मन्त्रस्य यदभिधेयं तत्साकल्येनाभिधेयं विकृतौ नास्ति तस्य सर्वस्यैव निवृत्तिः यथा कृष्णलेष्ववघातमन्त्रस्य । 'अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यास'मिति । यस्य त्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति तस्य तावन्मात्रं निवर्तते यथा 'अग्नये जुष्टं निर्वपामी'त्यत्र देवताभिधायि पदं सौर्यादिषु निवर्त्तते । न च विभक्तेरलुप्तद्वारत्वादेकारस्यावस्थानप्रसङ्गः, अकारान्तव्यतिरिक्तेष्वेव ह्येकारस्य सम्प्रदानं वाच्यं तत्र तु यशब्दस्य वाच्यं, ततश्चेकारान्तेऽग्निशब्दे निवर्त्तमाने एकारोऽपि निवर्तते. ततः सौर्ये कर्म्मणि देवताभिधायि चतुर्थ्यन्तं यपदमूह्यं सूर्यायेति । तथा 'देवीरापः शुद्धा स्थे'ति अप्सु विनियुक्तो मन्त्रः तस्याज्ये ऊहो देवाज्य शुद्धमसीति । तथा पुरोडाशेऽवदानमन्त्रः 'माभेर्मासंविक्था'इति तस्य धानासूहः माभैष्ट मासंविजिध्वमित्यादिः । न चैतदवैयाकरणानां सुकरम् । तथाऽसन्देहः, 'स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेते'त्याम्नायते । तत्र सन्देहः किं स्थूला पृषती स्थूलपृषती, आहोस्वित् स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषतीति, तत्र वैयाकरणः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थं निश्चिनोति, तदेवम्

उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।
प्रदीपभूतं सर्वासां विद्यानां यदवस्थितम् ॥

किं बहुना ।

इदमाद्यं पदस्थान मुक्तिसोपानपर्वणाम् ।
इय सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥
रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले ।
ये व्याकरणसंस्कारपविचितमुखा नरा ॥

'केषा शब्दानामिति' । कथ पुनरनुशासने गुणीभूताना शब्दाना किंशब्देन परामर्शो युज्यते, स्यादय दोषो यदि केषामित्येतावदुच्येत तदाहि शब्दानामित्यनुषङ्ग आश्रयणीय, तच्च गुणीभूतस्यानुपपन्नम्, इह तु शब्दानामिति स्वशब्देनोपादीयते तत्तु प्रकृतगुणभूतशब्दपरमित्येतावत्, तच्च नानुपपन्नं बुद्धौ संनिहितत्वात्, राजपुरुषोय कस्य राज्ञ इति वत् । पृच्छतश्चायमभिप्राय, शब्दानुशासनमित्यत्र शब्दशब्द सामान्यवचनः सन्ति च समुद्रघोषादय. शब्दा येषु वर्णाभिव्यक्तिरपि नास्ति, सन्ति च गाव्यादयोपभ्रंशाः, सन्ति च गवादयोनादयः साधव, तत्राविशेषात्सर्वेषामनुशासन प्राप्नोतीति । इतरोपि शब्दानुशासनशब्दस्य व्याकरणे योगरूढत्वात् तस्य च वेदाङ्गत्वात् समुद्रघोषगाव्यादिव्युत्पादनस्य च वेदानुपयोगित्वादाह । 'लौकिकाना वैदिकाना चेति' । लोके विदिता लौकिकाः 'लोकसर्वलोकाभ्या ठञ्' । यद्यपि गाव्यादयोपि लोके विदितास्तथापि ते न सर्वलोके विदिता प्रतिदेश भिन्नत्वादपशब्दाना, लोकशब्दश्चायं सर्वस्मिँल्लोके वर्तते सङ्कोचकाभावात्, अतः सर्वलोकप्रसिद्धाना गवादीनामित्यर्थ, साधूनामिति यावत् । वेदे भवा वैदिका, अध्यात्मादित्वात् ठञ्, वैदिकानां लौकिकत्वेपि प्राधान्यख्यापनार्थं पृथग् ग्रहण, यथा ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोप्यागत इति । नन्वन्वाख्याने प्रतिपदपाठोभ्युपायस्तत्रान्वाख्याने त्रय प्रकाराः शब्दापशब्दोभयोपदेशभेदेन, शब्देषु ह्युपदिष्टेषु गम्यतएतदतोन्ये ऽपशब्दा इति, यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति भक्ष्यनियमादन्ये ऽभक्ष्या इति गम्यते । तथाऽपशब्दोपदेशेप्यन्ये सुशब्दा इति गम्यते, यथा ऽभक्ष्यो ग्रामकुक्कुट इत्युक्ते आरण्यो भक्ष्य इति गम्यते, हेयोपादेयोपदेशेपि स्पष्टं प्रतिपत्तिर्भवति यथा अपथमिदमेष पन्था इति, आनन्त्याच्छब्दानां सर्वथाप्यसम्भव एव, एवं हि श्रूयते बृहस्पतिरिन्द्राय

दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदविहितानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच न चान्तं जगामेति । बृहस्पतिः प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं च वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तगमनमासीद्यस्य तस्य कुतोऽद्यत्वे स्वल्पायुषि प्रजाया यस्सर्वथा चिरंजीवति स वर्षशतं जीवति न चान्योऽभ्युपायोऽस्तीति मन्यमान आह । 'कथमिति' । कथं व्याकरणेन शब्दानुशासनं कथं वा व्याकरणं शब्दानामनुशासनं न कथं चिदित्यर्थः । येनाल्पेनैव यत्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्यन्ते तदुपायान्तरं दर्शयति । 'प्रकृत्यादिविभागकल्पनयेति' । तत्र प्रतिपत्तशब्दोपदेश एव तावदाश्रितो नियतत्वात्, अपशब्दा हि प्रतिदेशं प्रतिगृहं प्रतिपुरुषं प्रत्यवस्थं भिन्नाश्चानवस्थिता, न ते लक्षणेनानुशास्तुं शक्यन्ते । उपेयस्य चार्थस्य साक्षात्प्रतिपत्तिर्युक्ता । प्रत्ययात्पूर्वं क्रियतइति प्रकृतिः । आदिशब्देन प्रत्ययविकारागमानां ग्रहणं, तेषां विभागो ऽसंकीर्णरूपता तस्य कल्पना ऽवयवकल्पिका बुद्धिस्तया हेतुभूतया शब्दानामनुशासनं व्याकरणेन, व्याकरणं वा कल्पनाग्रहणेन, कल्पनामात्रं प्रकृत्यादिविभागो न पारमार्थिक इति वैयाकरणसिद्धान्तं दर्शयति । अत एव व्युत्पत्तेरनियमो दृश्यते, 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' वसतीति वास्तव्यः, तद्धितान्तो वा वास्तुनि भवो वास्तव्य इति, तथा 'गिरौ डश्छन्दसि' गिरौ शेते गिरिशः, तद्धितो वा गिरिरस्यास्तीति लोमादित्वाच्छः गिरिश इति । नन्वेवं प्रतिशब्दं प्रकृतिप्रत्ययविभाग उच्यमाने गुरुतरमापद्यते तद्यथा पचतीत्यत्र शब्दे पचिप्रकृतिः तिप्प्रत्ययः शब्विकरण इत्यादि, तत्कोऽयमभ्युपायो दर्शितः, अत आह । 'सामान्यविशेषवता लक्षणेने'ति । करणएषा तृतीया कल्पनाया च करणता, वृत्तौ चशब्दो न पठितव्यः, एकस्मिन् हि साध्ये हेतुद्वयसमावेशे समुच्चयो भवति, इह तु कल्पनायां लक्षणं करणं, कल्पना त्वनुशासने हेतुः । तदयमर्थः । सामान्यविशेषवता लक्षणेन करणभूतेन या प्रकृत्यादिविभागकल्पना तया हेतुभूतया शब्दानामनुशासनं व्याकरणं व्याकरणेन वा शब्दानामनुशिष्टिरिति । तत्रोत्सर्गलक्षणं सामान्यवत् । तद्यथा । 'कर्मण्यणि'ति, तत्र धातोरित्येतत्कर्मणीत्येतच्च सामान्यम्, अनेन च कुम्भ-

कारो नगरकार इत्यादिकं महान्त शब्दौघ प्रतिपद्यते । विशेषलक्षण विशेषवत् । तद्यथा । 'आतोनुपसर्गे क'इत्यत्रात इत्यनुपसर्गेइति च विशेष· । अनेन गोद कम्बलद इत्यादिक महान्त शब्दौघं प्रतिपद्यते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । क्व चित्पठ्यते लाघव भवतीति, अपाठ एव ज्यायान् । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेश इति, न तावदवि[1]प्लुतवर्णस्वरूपज्ञापनार्थ । तस्य कलाध्मातादिदोषरहितस्य लोकत एव सिद्धत्वात् । अन्यथा दीर्घप्लुतादेरप्युपदेशः कर्त्तव्यस्स्यात् । न च ग्रहणकशास्त्रेण तेषा सिद्धिः, तस्य स्वरूपस्योच्चारणैकसमधिगम्यत्वात् । अथ तेषा लोकतो गर्गादिबिदादिपाठस्य तन्त्रेणोभयार्थत्वाद्वा परिज्ञान ह्रस्वादिष्वप्येवमेवास्तु । न च वृद्धिरादैजि'त्यादिवत्सज्ञापरिभाषादिरूपता येन पारम्पर्येणापि ताव दुपयुज्येत, तस्माचार्थ उपदेशेनेति प्रश्न । 'प्रत्याहारार्थ इति' । प्रत्याह्रियन्ते सक्षिप्यन्ते ऽस्मिन्वर्णा इति प्रत्याहारः । विशिष्टानुपूर्वीको विशिष्टानुबन्धयुक्तश्चाक्षरसमाम्नाय । स यथा स्यादित्येवमर्थ इत्यर्थः । सक्षेपो राशीकरणम् । प्रत्याहारो वा किमर्थ इत्याह । 'प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इति' । सति हि प्रत्याहारे 'आदिरन्त्येन सहेते'त्येतत्प्रवर्तते तत्प्रवृत्तौ चाकारादीनां वर्णानामणित्यादिकास्सज्ञास्सपद्यन्ते ताभिश्च व्यवहारे लाघव भवति, असति तु प्रत्याहारे सन्निवेशविशेषापेक्षयोराद्यन्तयोरभावाद् आदिरन्त्येनेत्यस्याप्रवृत्तावणादिसंज्ञाऽभावादकारादीना यावतां कार्यमिष्यते तावन्त· स्वरूपेणैव ग्राह्याः स्यु·, ततश्च गौरवप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथ वा प्रत्याह्रियन्ते सक्षिप्यन्तइति संक्षेपः सकोच प्रत्याहारो ऽणादिसज्ञा, सति हि वर्णोपदेशे पूर्वोक्ताक्षरसमाम्नायस्तावत्सपद्यते तेनाणादयः सज्ञास्ततो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

अइउण् ॥ कोस्य सूत्रस्यार्थः । किमभिधेय पृच्छ्यते किं वा प्रयोजनं, तत्राभिधेयं नास्त्येव, अभिधेयशून्यस्यापि प्रयोग उपपद्यते, प्रयोजनार्थो हि शब्दानां प्रयोगो विद्यते चात्र प्रयोजनमणादिसंज्ञानिष्पत्तिः ।

१ अविकृतेति पा· २ ।

अथेह कस्मादाद्गुणादिकमच्कार्यं न भवति। उच्यते। अत्र च सत्यस्मिन् सन्निवेशे 'हलन्त्य'मित्यस्मिन् प्रवृत्ते आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञा निर्वर्त्यते, अतो ऽस्मात्सन्निवेशात्प्रागकारादीनामच्त्वाभावात् तत्कार्याभावः। अथ वा चादिषु पाठान्निपातत्व निपातत्वात्प्रगृह्यसज्ञा प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावः। किं निपातव्यक्तिरेकैवात्र निर्द्दिश्यते, ननु सर्वा एव व्यक्तयो निर्द्दिष्टुमिष्टाः। सत्य, तथापि सर्वासा युगपदुच्चारयितुमशक्यत्वादेकैव निर्द्दिश्या सा च निपातव्यक्तिरेकैव युक्ता, त[१]न्निर्द्दशे संहिताकार्याभावादिष्टस्य रूपस्य स्फुटमवगमात्। 'अनेन क्रमेणेति'। अनेन क्रमस्य विवक्षितत्व दर्शयति। एवं ह्यण्ग्रहणेष्वाकारादीना त्रयाणा ग्रहणमिण्ग्रहणेष्वकारस्याग्रहणम्, उग्ग्रहणेष्वकारेकारयोर्द्वयोरप्यग्रहणमुपपद्यतइति भावः। 'वर्णानिति'। यद्यमी वर्णाः, कारप्रत्ययः कस्मान्न भवति। उच्यते। 'वर्णात्कार'इत्यस्य नायमर्थो वर्णादुच्चार्यमाणात्कारः प्रत्ययो भवतीति। एवं हि विज्ञायमाने कृकार इत्यादावुच्चार्यमाणस्याज्झल्समुदायस्यावर्णत्वात्कारप्रत्ययो न स्यात् किन्तर्हि निर्देश इत्यनुवृत्तेः यस्योच्चार्य्यमाणस्य प्रयोगस्थो वर्णो निर्द्दिश्यः प्रतिपाद्यस्तस्माद्वर्णाद्वर्णस्य प्रतिपादकात्कारप्रत्यय इत्यर्थः। अत्र चानुपूर्वीसपादनएव तात्पर्यं न तु कविपुत्रइत्यादिषु दृष्टानामकारादीना प्रतिपादनइति कारप्रत्ययाभावः। 'अन्तइति'। यद्यपि णकारस्य पूर्व्वोत्तरवर्णापेक्षया मध्यभावस्तथापि पूर्वापेक्षमन्त्यत्वमस्त्येव,'हलन्त्य'मित्यत्र ह्यन्त्यत्वमाश्रित न मध्यत्व प्रतिषिद्ध, तच्चान्त्यत्वमस्त्येव मध्यत्व तु सदप्यनाश्रितत्वादकिञ्चित्करमितिभावः। नन्वेवमप्यप्रधानत्वाद् यथाच्कार्यंन्न भवति तथेत्सञ्ज्ञापि न स्यादित्याशङ्क्याह। 'इतमिति'। अप्राधान्यमणादिसञ्ज्ञास्वनन्तर्भावात्स्यात् स च सहेतेति वचनादित्सञ्ज्ञापूर्वक इति भाव.। 'तस्येत्यादि'। तस्येति कर्म्मणि षष्ठी, ग्रहणमुपादान तच्च शब्दविषय सदुच्चारण सपद्यते। उच्चारणवचन एव वा ग्रहिः, ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति यथा। 'एकेनेति'। सहार्थयोगे तृतीया। तस्य णकारस्यैकेनादिना ऽकारेण सह प्रदेशेषु सञ्ज्ञात्वेनोच्चारण भवति

१ अन्यनिर्देशे संहितायामिष्टरूपस्य स्फुटमनवगमात् पा॰ २।

न केवलस्य, आदिरन्त्येनेतिवचनान्नापि वर्णान्तरसहितस्येत्यर्थः । अथ वा तस्येति कर्तरि षष्ठी । ग्रहणमुपादानमेव स णकार एकेनैवादिना सहितो ग्राहको भवति न त्वनेकेन नापि वर्णान्तरेण, न च केवल इत्यर्थः । 'उरण् रपर' इत्यकारेणेति, । अत्राकारेणेत्येतावद्विवक्षितं 'मुरण् रपर इत्युपलक्षणम्,' उरण् रपर 'इत्यादावकारेणेत्यर्थः । अत एवाकारेणेत्युक्तम् ' उरण् रपर इत्यस्य तु विवक्षितत्वे तच्च वक्तव्यम । अणेण पीध्वमित्यादाविकारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङा' वित्यत्रेकारोकारयोर्द्वयोः स्वरूपेण निर्द्देशाद् अन्यथा हीण इति ब्रूयात् । न च पूर्वेण परेण वेति सन्देह, पूर्वेणेति व्याख्यानात् । य्वोरित्यपि हि निर्द्देशे कि ह्रस्वयोर्ग्रहणमुत दीर्घयो, अथ यकारवकारयोरिति सन्देहाद् व्याख्यानत एव निर्णय, 'ह्रस्वमवर्णमित्यादि । प्रयुज्यतइति प्रयोगो धात्वादि, तत्र ह्रस्वमवर्णं संवृत संवृतादय शब्दा उभयवचना द्रव्यमाहुर्गुणं च । यथा शुक्लादय, संवृतगुणयुक्तमित्यर्थ । 'विवृतत्वमिति' । गुणवचनात्त्वप्रत्यय । विवृतगुणत्वमित्यर्थ । तथा च शिक्षा विवृतकरणास्स्वरा, तेभ्य ए ओ विवृततरौ, ताभ्यामै औ, ताभ्यामप्याकार, संवृतो ऽकार इति । 'तेषां सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमिति । अन्यथा भिन्नत्वात्प्रयत्नस्यासति सावर्ण्ये दण्डाढकमित्यादौ दीर्घप्लुतयो परतो 'ऽक सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं न स्यात् । ननु च सत्यपि विवृतत्वे नैव प्लुतस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वात, स्वरसन्धिषु प्लुतस्य सिद्धत्वज्ञापनाद्दोष । 'विवृत इति' । विवृततर इत्यर्थ । नहि विवृतस्य विवृततरेण सावर्ण्यमुपपद्यते प्रयत्नभेदात् । विवृतोपि हि प्रतिज्ञायमानो यद्यन्तरसमाम्नायिक एव प्रतिज्ञायेत ततो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्याकारस्य संवृतत्वादचत्वन्न स्यात् । ततश्च शमामष्टाना दीर्घो ऽकारस्य न स्यात्, अन्त्यस्यैव तु स्यात्, दृषदित्यन्तोदात्तो न स्यात् । नायक इति प्रत्ययाकारस्यानच्त्वादायादेशो न स्यात् । प्रपचतीति प्रशब्दाकारस्य 'निपाता आद्युदात्ता 'इत्याद्युदात्तो न स्यात् । 'अस्य च्वावि 'त्यादावुपात्तस्य संवृतत्वादनणत्वादसति ग्राहकत्वे ऽकारस्यैव ग्रहणाच्छुक्लीभवतीत्यादावेव

स्यात् माल्लीभवतीत्यादौ तु न स्यात् । अथाक्षरसमाम्नायिकस्यैव विवृतत्वप्रतिज्ञाने किं प्रयोजनं, नह्ययं क्व चिदपि पुनः प्रयुज्यते । उच्यते । यत्रा 'कस्सवर्णे दीर्घः' इत्यादौ प्रत्याहारग्रहणं तत्रादिरन्त्येनेतिवचनादनयोरेवाकारककारयोरनुकरणमिति तेन प्रत्याहारगतेनाकारेण विवृतेन प्रयोगस्थयोर्दीर्घप्लुतयोः सावर्ण्यग्रहणे सति खट्वाढकमित्यादौ दीर्घत्वादि कार्यं यथा स्यात्, असति हि विवृतत्वे 'अस्य च्वा'वित्यादिवत्प्रत्याहारेष्वपि संवृतस्य प्रयोगस्थस्य ह्रस्वस्यैव हि कार्यं स्यात् । सति तु विवृतत्वे दीर्घप्लुतयोरपीत्यस्त्येवाक्षरसमाम्नायिकमात्रस्यापि विवृतत्वप्रतिज्ञाने फलम् अतः पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गादेव यो नाम कश्चिदकारः स सर्वो विवृतः प्रतिज्ञायते, तदाह । 'इह शास्त्रइति' । इहेत्येतावत्युक्ते सति संनिधानादक्षरसमाम्नाय इत्यर्थस्स्यादिति शास्त्रग्रहणम्, ननु च 'स्य च्वा'वित्यादौ सत्यपि विवृतत्वे नैव सवर्णानां ग्रहणं सिध्यति अनण्त्वात् प्रत्युच्चारणं ह्यन्ये चान्ये चाकारादयः, तदिह सर्वेषां विवृतत्वेपि सावर्ण्यमात्रं सिध्यति न त्वणत्वमपि, येऽक्षरसमाम्नायउपदिष्टास्तएवाणः, आदिरन्त्येनेति वचनात् । ततश्चाकः सवर्णइत्यादौ प्रत्याहारएव सवर्णग्रहणं स्यात्, ना'स्य च्वावि'त्यादौ । एतच्चोद्यमिकारादिष्वपि समानं तेपी 'को यणची'त्यादावेव ग्राहकास्स्युर्न 'यस्येति चे'त्यादौ । ननु प्रत्यभिज्ञानादुच्चारणस्य चाभिव्यञ्जकत्वात्सर्वेषूच्चारणेषु एक एवाकारस्तत्कस्यानण्त्वमाशङ्क्यते । यद्येवमनुबन्धकार्याणि संकीर्येरन्, 'कर्म्मण्यण्' 'आतोनुपसर्गे कः'इत्यादिषु पुनः पुनरेक एवाकार उच्चार्यते स च नानानुबन्धयुक्त इति सर्वत्र सर्वानुबन्धकार्यप्रसङ्गः, 'अ[illegible]प्रीतिकः' इत्यस्य चानुबन्धकार्यप्रसङ्गः । लोकवद्व्यवस्था भविष्यति । तद्यथा लोके इह मुण्डो भव, इह जटिलो भव इह शिखी भव इह तूष्णीको भवेत्येकस्यापि धर्म्मिणो देशभेदेन धर्म्मभेदउक्ते यो यत्र धर्म्म उक्तः स तत्रैव व्यवतिष्ठते न पुनर्धर्म्मिण एकत्वादन्यत्रापि भवति, तद्वदिहापि गोट्टाच इत्यत्र चाश्वादिप्रतिषेधो लिङ्गमावृत्तिकृतमपि द्व्यच्त्वमाश्रीयतइति, तेन घटेन तरति घटिकः, धनस्य निमित्तं धन्यमित्यादौ द्व्यज्लक्षणौ ठन्यतौ भविष्यतः । आवृत्तिकृ

तादेव द्व्यजव्यपदेशात् स्वाश्रयस्यैकाज्व्यपदेशस्य निवृत्तत्वात्किरिणोत्यादैा सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्व न भविष्यति। स्यादेतत्। एकश्चेदकार तमेकदैक एवोच्चारयेन्न बहव सहेति। न। दर्शनस्पर्शनादिवदुपपत्ते। यथैकमेव पटमेकदैव कश्चित्स्पृशति कश्चित्पश्यति तादृगेतदुच्चारण नामेति। सत्यमेकत्वेप्यकारस्य न कश्चिद्दोष। युक्तिवशात्तु प्रत्युच्चारण भिन्नोकार आश्रित। तथाहि। दण्ड—अग्रमित्यकारयो कालव्यवायो दृश्यते दण्डेतिशब्दव्यवायश्च, न चैकस्य कालशब्दव्यवाय उपपद्यते। नानात्वे तूपपद्यते, यथा 'अद्दउणि'त्यत्राकारेकारयो यथा वा ऽहिरिति। ननु यथा एकस्यापि घटादेस्स्वव्यञ्जकप्रदीपसन्निधानासन्निधानाभ्यामुपल ब्ध्यनुपलब्धी तथैकस्याप्यकारस्य व्यञ्जकध्वनिसन्निधानात्प्रथममुपलब्धस्य मध्ये च तदसन्निधानादनुपलब्धस्य पश्चात्तत्सन्निधानादुपलब्धिरिति उप लब्ध्योरेव कालव्यवायो नाकारस्य, नैतत्प्रतीतिसाक्षिकमुच्यते। लौकिका ह्यकारयोरेव व्यवाय प्रतिपद्यन्ते ये ऽस्मिन् दुस्तर्के शिक्षिता न भवन्ति। कि चानुनासिकत्वादीना विरुद्धाना धर्म्माणामेक एवाश्रयोकार उपलभ्यते, अतो विरुद्धधर्म्माध्यासात् गवाश्वादिवद्भेदोनुमातव्य, प्रत्यभिज्ञा च जातिनिब न्धना ज्वालादिवत्, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञा त्वसिद्धा भेदस्यैव प्रतिपुरुष प्रसिद्धे। तथा च कुड्यान्तर्हितेषु वक्तृषु शब्दविशेषाद्वक्तृविशेष निश्चिन्वन्ति न चैत दस्यैव प्रतिभासे सत्युपपद्यते। एव तर्हि सैव जातिरत्र निर्दिश्यते ततश्च सर्वेषामणत्व भविष्यति। यद्येवमणुदित्सवर्णस्य चेत्यणुग्रहणमनर्थकम्, एव ह्यक्षरसमाम्नायव 'दस्य च्वा'वित्यादावपि जातिनिर्द्देश एवास्तु किम णुग्रहणेन। एव तर्हि नैवात्र जातिर्निर्दिश्यते नाप्येकैव ह्रस्वव्यक्ति षडपि ह्रस्वव्यक्तयो निर्दिश्यन्ते तदेतदेव कथ भवति। सादृश्यप्रधानो निर्द्देश। सादृश्य च षण्णामपि ह्रस्वव्यक्तीनामस्तीत्येकव्यक्तिनिर्द्देशेपि तद्रूपस्या विवक्षितत्वात् षण्णामप्यय निर्देश सपद्यतइति सर्वासामणत्वसिद्धि। एव च कृत्वा यदत्र विवृतोच्चारण तदेव धात्वादिगतस्याप्यकारस्य विवृ- तत्वोच्चारण सपन्नमिति न तेषा पृथग्विवृतत्व प्रतिज्ञातव्यमिति सर्वमव दातम्। कथ पुनर्ज्ञायते विवृत प्रतिज्ञायतइत्याह। 'तस्येत्यादि'। यदि

पूर्वमकारो विवृतो न प्रतिज्ञात स्यात् ततस्तस्य विवृतस्य 'प्रयोगार्थम्'। अर्थशब्दो निवृत्तिवचन' प्रयोगनिवृत्त्यर्थं प्रत्यापत्तिं न कुर्यात्। अथ वा तस्येति सवृत परामृश्यते तस्य सवृतस्य प्रयोगो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थ। स्वरूपाद्धि प्रच्युतस्य पुनस्तत्प्राप्तये यत्नोऽर्थवान् भवति। ननु चातिखट्व इत्यादावाकारस्य विवृतस्य ह्रस्वो विधीयमान आन्तरतम्याद्विवृतो भवेत् तस्य प्रयोगो माभूदिति प्रत्यापत्तिवचनमर्थवत्। नैतदेव, ह्रस्वादेशेष्व 'चश्चे' त्युपस्थानादचो ह्रस्वेन भाव्यम्, असति च विवृतत्वे ऽकार आकार न गृह्णातीति आकारस्य ह्रस्वो नैव स्यादिति कस्य प्रत्यापत्ति स्यात्, यस्त्वो 'पोऽन्यतरस्या' मित्याकारस्यैव ह्रस्वस्तस्य प्रत्यापत्तिस्स्यात्, एव मन्यते। नैव लोके न च वेदे विवृताकारोऽस्ति कस्तर्हि सवृत योऽस्ति स भविष्यति, अथ वा यदि विवृत प्रतिज्ञायते प्रयोगोऽपि तस्य तथाभूतस्य प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह। 'तस्येत्यादि'। अस्मिन्पक्षे ज्ञापकस्यानुपन्यस्तत्वान्न काचिदनुपपत्ति, विवृतत्वप्रतिज्ञान तु व्याख्यानाद् अवसेय, यदि प्रत्यापत्ति क्रियते तथैव प्रत्यापत्त्या सर्वोऽकार सवृत सपन्न इति पुनरपि सावर्ण्यं न स्यादित्यत आह। 'शास्त्रान्तइति'। शास्त्रान्ते क्रियमाणा प्रत्यापत्ति सर्वेष्वेव शास्त्रकार्येष्वभियातीति भाव॥

ऋलृक्॥ इह प्रयोजनार्थो वर्णानामुपदेशो न स्वरूपज्ञापनार्थ, लृकारोपदेशस्य च न किञ्चित्प्रयोजन दृश्यतइति तदुपदेशमाक्षेप्तुकाम कि पुन कारणम् लृकारोपदेशस्यैव प्रयोजन पृच्छति न पुनर्वर्णान्तरोपदेशस्येत्याशङ्का निराकुर्वन्नाह। 'अकारादयो वर्णा इति'। वर्णशब्द उभयलिङ्ग, तथा च पूर्वत्र ह्रस्वमवर्णमित्युक्तम् इह च वर्णा इति। 'प्रचुरप्रयोगविषया इति'। प्रयुज्यतइति प्रयोगो धात्वादि प्रचुर प्रभूत. प्रयोगो विषयो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहि, अथ वा प्रयुक्ति प्रयोगस्तस्य विषय प्रयोगविषयस्तत प्रचुरशब्देन बहुव्रीहि। 'सुज्ञानम्' 'प्रयोजनमिति'। तद्यथा। दण्डाग्र दध्यत्र देवच्छत्रमित्यादौ स्थानित्त्व निमित्तत्वमित्यादि। 'लृकारस्त्विति'। तुशब्दो ऽकारादिभ्यो विशेष दर्शयति। 'क्लृपिस्थ एवेति'। स्यादेतत् क्लृपिस्थस्य तस्याच्कार्यार्थ उपदेश इति,

तत्राह । 'कृपेश्चेति' । नहि तस्याप्ययमौपदेशिकः किं तर्हि 'कृपो रो लः' इति विधानेन संपादितः, स चासिद्ध इत्यर्थः । ततः किमित्याह । 'तस्यासिद्धत्वादिति' 'अच्कार्याणि भविष्यन्तीति' । कल्पत इति धातो रन्त इत्युदात्तत्वं, क्लृप्तमिति हि शेषनिघातः, कल्पनमिती 'कोगुणवृद्धी' इत्यादीनि । 'किमर्थम् लृकार उपदिश्यत इति' । नहि तस्य 'को यणची' त्यादौ स्थानित्वं निमित्तत्वं वा संभवतीति भावः । 'लत्वविधानादिति' । लत्वं विधीयते येन लत्वविधानं सूत्रं 'कृपो रो लः' इत्येतत् तस्मात्पराणीत्यर्थः । एतेन तेषु लत्वस्य सिद्धत्वं दर्शयति । 'क्लृ३प्तशिख इति' । अत्र गुरोरनृत इति प्लुते कर्तव्ये लृकारस्य सिद्धत्वात् तस्य चानच्त्वादचो विधीयमानः प्लुतो न स्यात । 'प्रक्लृप्त इति' । अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तर' शेषनिघातः । अत्रो 'दात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यस्मिन्कर्तव्ये लृकारस्य सिद्धत्वात्तस्य चानचत्वादचो विधीयमानस्स्वरितो न स्यात् । ननु च नायं स्वरितो विधीयते, सत्यम् । अनुदात्तसंज्ञात्वचो विधीयते एवं स्वरितसंज्ञाऽपि ततश्च स्थान्यादेशयोरुभयोरपि लृकारयोरनच्त्वात् स्वरितो न स्यादेव । 'क्लृप्तवानिति' । अत्रा 'नचि चे' ति पकारस्य द्विर्वचनं न स्यात् । यद्यपि पूर्वमपि द्विर्वचनस्योदाहरणं सम्भवति तथापि स्पष्टार्थमिदमुदाहरणमुपन्यस्तम् । ननु च 'कृपो रो लः' इत्येतत्सूत्रं स्वरितविधानात्परम् अ अ इत्येतस्मात्पूर्वमस्तु, एवं हि लत्वस्यासिद्धत्वात् प्लुतस्वरितद्विर्वचनान्यपि लृकारस्यैव सिद्ध्यन्ति । नैतदस्ति । कृपो रो लः' इत्येतस्मिन्नुत्कृष्यमाणे 'यो यडी' त्येतदप्युत्कृष्टव्यं ततश्च निजेगिल्यत इति 'हलि चे' ति दीर्घत्वं स्यात, तस्मिन् कर्त्तव्ये लत्वासिद्धत्वादिति यथान्यासमेव साधीयः । क्लृपिस्य एव प्रयुज्यत इत्येतदपि शिथिलयन्नाह 'यच्चाशक्तिजमिति' । साधुशब्दोच्चारणशक्तेरन्या शक्तिरेवात्राशक्तिः नह्यशक्तेर्जन्म । नन्वसाध्वनुकरणमप्यसाध्वेव, यथा ब्रह्मह त्यानुकरणं यो ह्येवमसौ ब्राह्मणं हन्तीति ब्राह्मणं हन्ति सोपि प्रत्यवैति । विषमोयमुपन्यासः । न तत्रानुकरणात् प्रत्यवायः किं तर्हि अविकलतत्क्रियानुष्ठानादेव । एवं यदि पुनरनुकरणात्प्रत्यवायः स्याद् एवमसौ

ब्राह्मणा हन्तीति कदलीस्तम्भं छिन्दन्नपि प्रत्यवेयात्, तद्वदिहापि य एव कुमार्य्ऌतकशब्दं प्रयुक्तस्तमेव यद्यनुकुर्वन् प्रयुञ्जीत ततः स्यादसाधुः, अय तु शब्दान्तरं प्रयुङ्क्ते, कथम् । अर्थभेदात् । कुमार्या प्रयुक्तस्य पुरुषविशेषोर्थे, अनुकरणस्य तु कुमार्या प्रयुक्तमनुकार्यशब्दरूपम् । अत एवाह । 'असाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापीति' । न चापशब्दपदार्थकत्वादपशब्दत्वम्, अन्यथा ह्यपशब्द इत्येवायमपशब्दस्स्यात् । नापि 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'त्यपशब्दत्वं शास्त्रीया हि तत्र प्रकृतिर्गृह्यते शास्त्रीयं च कार्यमतिदिश्यते न चापशब्दश्शास्त्रीया प्रकृतिः, न चाप्यपशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यम् अतो ऽशक्तिजानुकरणमपि साध्वेव । इष्यतइत्यनेनैतद्दर्शयति न्यायसिद्धमप्येतच्छिष्टानामिच्छया नियम्यतइति, तेन किं सिद्धं भवति ऌवर्णस्य दीर्घा न सन्तीत्येतत्सिद्धं भवति अन्यथा 'ऋत इद्धातो'रित्येतच्छक्तिवैकल्याद् ऌत इति पठन्तीं कुमारीं यदा शिष्टो ऽनुकुर्यात् कुमार्य्ऌतक इत्याहेति तदा ऌवर्णस्य दीर्घप्रयोगः साधुरेव स्यात् । 'इको यणची'त्यत्रास त्यपि ऌकारोपदेशे वैषम्यात संख्यातानुदेशाभावेपि आन्तरतम्यात्सिद्धमिष्ट, गमिप्रभृतीनामृकारस्येत्सञ्ज्ञापि पुषादिद्युताद्य्ऌदित इति ज्ञापकात्सिद्धा, अत पूर्वोक्तान्येव प्रयोजनानि । ननु च तान्यपि 'ऋकार ऌकारयोः सवर्णसञ्ज्ञा वक्तव्येति सवर्णसञ्ज्ञया सिद्ध्यन्ति, सा चावश्यं वक्तव्या पितृ—ऌकार इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात् । सत्यम् । सवर्णसञ्ज्ञाश्रयणे सा तावदुक्तव्या क्लृप्तशिखइत्यत्र प्लुतसिद्धये यत्नः कर्त्तव्यो, ऽनृत इति प्रतिषेधप्रसङ्गात् ऌकारोपदेशे तु स तावदुपदेश्यः स्वरसन्धिप्रकरणे च ऌकारस्य ऋकारवद्भावो वाच्य इत्यविशेषात् सूत्रकार ऌकारमुपदिदेश ॥

एओङ ॥ अत्र पूर्वाश्चेति नोक्तं पूर्वैः सहास्य ग्रहणासम्भवात् । अथ 'षिद्भिदादिभ्योङ्' 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङि'त्यकारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति । आदिरन्त्येनेत्यत्राणुदित्सवर्णस्य चेत्यतो ऽप्रत्यय इत्यनुवृत्तेः । एवञ्च 'रो सुपी'त्यत्राप्रत्यय इति निषेधात् स्वरूपग्रहणं 'सुपि चे'त्यत्र तु प्रतिषेधो न भवति यञादौ सुपीति विशेषणात्, उत्तरत्र च बहुव

चने झलीति, 'सुप्तिङन्तं पद' मित्यत्रापि तिङ्साहचर्यात् सुबितिप्रत्याहार 'शास इदङ्हलो' रित्यत्र प्रत्याहारे सति अडादौ हलादौ चेत्व विधीयेत, ततश्चाङ्हलोरित्यनर्थकम् । एतावन्तो हि प्रत्यया अडादयो हलादयश्च, व्यतिशासै इत्यत्र तु क्ङितीत्यनुवृत्तेरेवाप्रसङ्ग अतोङ्ग्रहणसामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणम् । ऋदृशोऽङीति न प्रत्याहार 'ऋच्छत्यृता' मिति ऋता लिटि पुनर्गुणविधानात् । 'सनि च' 'इङश्चे' ति न प्रत्याहार, 'इको झलि' ति किर्त्वविधानात्, 'अज्झनगमा सनी' ति दीर्घविधानाच्च नह्यी ङन्ताना सनि गम्यादेशे इगन्ता अजन्ता वा धातव सनि सम्भवेयु । 'परिमाणाख्याया सर्वेभ्य' 'इङश्चेति' न प्रत्याहार यदि स्यादुकारान्तानामिङन्ताना च सामान्यलक्षणेनैव घञ सिद्धत्वादिवर्णावर्णान्तेष्वजपोर्बाधाय घञ्विधिस्स्यात् । न च तयोरपि वचनसामर्थ्याचित्यो बाध इति विकल्पस्स्यात् । ततश्च तद्विधावेव वा ग्रहण कुर्यात् । 'क्षीङ्जीना णौ' विति न प्रत्याहार । क्षीज्यो पृथगुपादानाद्धातुसाहचर्याच्च । इङ्धार्योरिति न प्रत्याहार धारिसाहचर्यात् ॥

ऐऔच् ॥ इहा 'दिरन्त्येन सहेते' ति मध्यवर्त्तिनामजित्येषा सज्ञा भवन्ती इकारादिनामिव णकारादीनामपि प्राप्नोति ततश्च दधि णकार दधि करोति दधि ङकार इति यणादेश प्राप्नोति, एवमण्ग्रहणे णकारस्यापि ग्रहणे सुगण् णकार इत्यक सवर्णे दीर्घ प्राप्नोति, तथा अड्ग्रहणे चकारस्यापि ग्रहणाद्वुचीनामित्यादौ अड्व्यवाय इति णत्व स्यात्, एव सर्वेष्वेव प्रत्याहारेषु मध्यवर्त्तिनामनुबन्धाना तत्तत्प्रत्याहारनिबन्धन कार्यं प्राप्नोतीत्यभिप्रायेणाह । 'प्रत्याहारेनुबन्धानामिति' । प्रत्याहारे अक्षरसमाम्नाये ये ऽनुबन्धा तेषामज्ग्रहणेषूपलक्षणमेतत् । अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु कथ ग्रहण न भवति प्राप्नोत्येवेत्यर्थ 'आचारादिति' । आचरणमाचार, आचार्यस्य प्रवृत्ति 'उणादयो बहुल' 'तृषिमृषिकृशे काश्यपस्य' अचि इनुडिति, ततो ज्ञापकाच्च भवति, सामान्यापेक्ष च ज्ञापकमिति कार्यान्तरमपि तत्रतत्र न भवति । 'अप्रधानत्वादिति' । अणादिसज्ञाप्रणयना

र्थमनुबन्धोच्चारणं तत्राकारादारभ्य आ चकारान्मध्यवर्तिनामच्सञ्ज्ञा भवन्ती स्वप्रवृत्तेः प्रागेषां स्वार्थमुपादानं निश्चितं न परार्थमेव तेषां प्रधानानां भवति तत्र च येषामृकारादीनां न क्व चिदपि सञ्ज्ञास्वरूपान्तर्भावस्तेषां तावत्स्वार्थमेवोपादानमिकारादीनामप्यणादिसञ्ज्ञासु न कथं चिदपि प्राधान्यम्। इगादिसञ्ज्ञासु सञ्ज्ञास्वरूपान्तर्भावे ऽपि स्वरूपमित्यनुवृत्तेः स्वार्थमप्युपादानं न परार्थमेव, णकारादीनां तु परार्थमेवेत्यप्राधान्यम्। किं च णकारादीनामच्सञ्ज्ञा प्राप्नोति लोपश्च तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च लोपे कृते सञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले ऽसत्त्वादपि तेषामजादिसञ्ज्ञाऽभाव इत्याह। 'लोपश्चेति'। स्वार्थएव तरप्, 'अल्पाच्तर' मिति यथा, यस्मिंस्तु प्रत्याहारे यो ऽनुबन्धोपेक्षितः तस्य वचनसामर्थ्यात्तत्प्रवृत्तेः प्राग् लोपाभावः। इहाकारादयो वर्णाः सभागा दृश्यन्ते यदाह 'तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वं,' पूर्वस्यार्द्धं स्यादुत्तरस्येदूतावितिः। सन्ति च केषां चिद्भागा वर्णान्तरबुद्धिबोध्याः आकारादिष्वकारादयः, एकारैकारयोरकारिकारौ, ओकारौकारयोरकारोकारौ, ऋकारे रेफः, ऌकारे लकारः। ते तत्तदकारादिग्रहणेन गृह्येरन् वेति सन्देहः। तदर्थं च किमकारादिसङ्घातमात्रमाकारादयो वनादिवच्छरीरादिवद्वा, किं वा वर्णान्तरमेतत्सदृशावयवं नृसिंहादिवदिति सन्देहः। किं तावत्प्राप्तम्। सङ्घातमात्रमिति, कुतः। अकारादिरूपप्रत्यभिज्ञानात् क्रमेणोपलब्धेश्च, एओ इति ह्युक्ते पूर्वमकारः पश्चादिदुतौ इति प्रतिपत्तिः, स्थानक्रमाभिधानाच्च एऐ कण्ठ्यतालव्यौ ओऔ कण्ठ्योष्ठ्याविति। नह्येकस्य वर्णस्य स्थानद्वयेन क्रमेण निष्पत्तिः। सूत्रकारोप्याह एचो प्रतिप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ भवेते इति। आश्वलायनोऽप्याह 'विविच्य सन्ध्यक्षराणामकार' मिति[1]। अतः सङ्घातमात्रत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणे सति अग्ने इन्द्र। वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति। 'विप्रतिषेधे परं कार्य्यं' मिति परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चावयवप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्समुदायप्रतिपत्तेः, अग्ने एतीत्येङः पदान्तादिति स्यात्, आलूय प्रलूयेति तुक्, खट्वाभिरित्यत्रैस्, यातेत्यतो लोपः, वाचा तरति वाचो निमित्तमिति ठ्रग्लक्षणौ ठन्यतौ

१ इदमिति पा २।

स्याताम्, एवमाद्ये पक्षे दोष दृष्ट्वा द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । 'वर्णेष्वि त्यादि' । 'वर्णैकदेशा इति' । पुनर्वर्णग्रहण वर्णाना सतामेकदेशा एते न पुनर्वर्णसमूहानामिति ज्ञापनार्थ, तेन वर्णैकत्वव्यवस्थापक एकत्वप्रतिभासो निर्णीत, नह्याकारादे पदस्येव वर्णसमूहत्वेन प्रतिभास कि त्वेकवर्ण तया, अकारादिभागसवेदन त्वेकवर्णत्वेपि तस्य सभागत्वात् भागाना चाकारादिसादृश्यादुपपन्न, तदाह । 'वर्णान्तरसमानाकृतय इति' । भागा नामेव च क्रमोपलब्धि स्थानभेदोप्येकवर्णत्वेपि वकारवदुपपन्न सूत्रकार वचनमपि सदृशभागनिबन्धनमेवास्तु, अतोकारप्रत्यभिज्ञानादेरन्यथापि सि द्धत्वादबाधितान्यथानुपपन्ना चैकत्वबुद्धिरेकवर्णत्वे प्रमाणम् । 'तेष्विति' । एकदेशेषु । 'तत्कार्यमिति' । वर्णान्तरकार्यं सवर्णदीर्घत्वादि न भवति कि कारणमित्याह । 'तच्छायानुकारिणो हीति' । तच्छाया, तदाकार, एव प्रत्यक्षेणैक्य साधयित्वा तत्र विप्रतिपन्न प्रत्यनुमानमाह । 'पृथगित्यादि' । इच्छायोनिरात्मगुणोत्र प्रयत्नो न पुन स्पृष्टतादिर्वर्णगुण । इहैकप्रयत्न निर्वर्त्य एको वर्ण एकेच्छापूर्वकश्चैकप्रयत्न तत्र यथा एकवर्णोच्चारणे च्छापूर्वकैकप्रयत्ननिर्वर्त्यत्वादकारादीना सभागत्वेप्येकत्व तथा ऋकारादे रपि, नहि कश्चिदृकाराद्युच्चारयन् प्रयत्नस्य तत्कारणभूताया इच्छाया वा भिन्नत्वमुपैति, अतो नरसिंहवज्जात्यन्तरत्वादकारादीनामभावादेव तत्कार्याणामभाव । यद्येव 'तस्मान्नुड् द्विहल इति नुड् आनृधे त्यादावेव स्याद् आनृधतुरित्यादौ न स्याद्, ऋकारस्थस्य रेफस्याहल् त्वात् । तथा 'कृपो रो ल, इति लत्व कॢप्ता, चलीकॢप्यते कल्पयिष्यत इत्यादौ शुद्धस्येव रेफस्य स्यात् शुद्धो लकारो न तु कॢप्त इत्यादावृकार स्थस्य लृकार, रषाभ्यामिति णत्वमातीर्णमित्यादावेव स्यात् तिसृणा मातृणामित्यादौ तु न स्याद् इत्यत आह । 'नुड्विधीत्यादि' । सकारन कारस्थानिकस्य मूर्द्धन्यस्य विनाम इति पूर्वाचार्याणा सज्ञा इह तु णका रस्य ग्रहण नुड्विधौ तावद् द्विहल्ग्रहण न करिष्यते । न चैवमाटतुरित्या दावपि प्रसङ्ग, अश्नोतेश्चेत्यस्य नियमार्थत्वाद् अकारोपधस्य यदि भवति अश्नोतेरेवेति, अश्नातिनिवृत्त्यर्थं हि नाश्न इत्येव ब्रूयात्, लत्वे च रो

ल इति सामान्यनिर्द्देशादृकारल्कारस्ययोश्च रेफलकारयोर्निष्कृष्य स्थान्या देशभावायोगादेकदेशविकारद्वारेण ऋकारस्यैव ल्कार । अत्र च प्रमाण 'लुटि च क्लृप' इति निर्देश, णत्वेपि र इति सामान्यनिर्द्देशात् ऋका रस्यापि तावद्रेफो गृह्यते, न च परयाऽजभक्त्या व्यवधानम् 'अट्कुप्वाङ्नुम् व्यवायेपी' त्यत्र व्यवायेपीति विभज्य सामान्येन व्यवायेपि णत्वविधा नात् । न चैव वर्णान्तरव्यवायेपि प्रसङ्ग, अट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति निय मार्थत्वात् । आक्षरसमाम्नायिकैस्तत्प्रत्यायितैर्वा व्यवाये यदि भवति एभिरेवेति, क्षुभ्नादिषु वा नृनमनतृप्नोतिग्रहण ज्ञापकमिति प्रतिविधानम्॥

हयवरट ॥ अडुदात्त इति न प्रत्याहार, 'प्राक् सितादड्व्यवा येपी' ति वचनात् 'प्रत्याहारे तस्मिन् प्रत्येकमट्त्वे 'ऽलोन्त्यस्ये' त्यन्त्यस्य स्यात् समुदायस्य त्वट्त्वे सर्वादेश इति कुतो व्यवाय । ननु चाडुदात्त इत्यत्र यदा प्रत्याहारस्तदा ऽड्व्यवायइत्यत्रापि प्रत्याहार एव णत्वविधि वत्, ततश्चाभ्यवसुनोतीत्यादौ षत्वविधानार्थमेतत्स्यात् । एव तर्ह्यादिर न्त्येनेत्यत्राप्रत्यय इत्यनुवर्तते स चान्वर्थ प्रतीयते विधीयतइति, तेन भाव्य मानेन सर्वत्र प्रत्याहारग्रहण न भविष्यति, न चैवमिको यणची' त्यादौ दोष, आदिरन्त्येनेत्येतद्धि अइउणित्यादिभि प्रत्येकमभिसबध्यते तत्र क्व चिद न्वर्थग्रहण क्व चिच्च । इड् वलादेरिति न प्रत्याहार, 'विभाषेट' इति वच नात् । इड्विधौ ह्यङ्गस्येत्यनुवृत्त पञ्चम्यन्त चेद्विपरिणम्यते इकारादीना च प्रत्येकमिट्त्व तत्रादे परस्येत्यार्द्धधातुकादेरिकारादिरादेश स्याद् अवि परिणामे त्व 'लोन्त्यस्य' स्यात् समुदायस्य त्विट्त्वे सर्वादेश । न च त्रिष्वपि पक्षेषु इणन्तादङ्गादुत्तरो य इट् तत उत्तरेषा षीध्वलुङ्लिटा धका रस्य सभव । 'दीधीवेवीटा' मिति न प्रत्याहार । इव्यतिरिक्ताना मिटा गुणप्राप्त्यभावात्, सर्वेषामिका गुणनिषेधे निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च । 'इट ईटी' ति न प्रत्याहार । ईटा साहचर्यात् । विधौ च स्वरूपग्रहण मुक्तम् अनुवादोपि तस्यैव न्याय्य । अथ रेफो यकारात्पूर्व उपदिश्येत हरयवडिति परो वा यथान्यासम्, तत्र पूर्वोपदेशे यणग्रहणानि सर्वाणि रेफेण ग्राह्याणि 'इको यणचि' 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' उदात्तस्वरितयो यण

स्वरितो ऽनुदात्तस्य 'संयोगादेरातो धातो ण्वत इति,' तत्रेको ण्वचीति सख्यातानुदेशादिकारस्य रेफ प्राप्नोति, तथा देवित्वा दिदेविषति रलो व्युपधादिति कित्त्वविकल्प स्याद् वकारस्य रलन्तर्भावात्। रेफस्य च वल्यनन्तर्भावात् गोधेर पचेरन् 'जीवेरदानुक्' जीरदानुरिति 'लोपो व्योर्वली'ति न स्यादत पर एवोपदेश्य। अत्र पक्षे दोषमुद्भावयितुमाह। 'अयमित्यादि'। व्यवहितेपि परशब्दो वर्त्तते यथा बाल्यात्पर वृद्धत्वमिति। यकारात्परस्य रेफस्योपदेशादय दोषो न तु वकारादिति वकारात्पर इति नोक्त, यदि पर उपदिश्यते तत किमित्याह 'तस्येत्यादि'।'अनुनासिक प्राप्नोतीति'। णकारस्तुल्यस्थानत्वात्। ननु चैव सत्यन्तरतमपरिभाषा बाध्येत, नहि णकारो रेफस्यान्तरतम प्रयत्नभेदात्, तत्रयनमित्यादौ तु सावकाश वचनम्। नैतदस्ति। व्यक्ति पदार्थ इत्यस्मिन्पक्षे एतच्चोद्यते तस्मिन्पक्षे सर्वासा व्यक्तीना तात्पर्येण निर्द्देशाद्यदेतद्विषय लक्षण तत्प्रयत्नभेदादनन्तरतममपि णकार न प्रवर्त्तयेद् व्यर्थमेव स्यात्। 'द्विर्वचन प्राप्नोतीति'। ततश्च द्वयो रेफयो श्रवण स्यात्, 'रो रि' लोपे द्विर्वचनस्यासिद्धत्वात्। हलो यमामित्यत्र च 'झयो होन्यतरस्या' मित्यतो ऽन्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते। अत स्यादेव पक्षे द्वयो रेफयो श्रवणम्। 'परसवर्ण प्राप्नोतीति'। क पुनरसौ, ननु रेफोष्मणा सवर्णा न सन्ति, वर्णान्तरापेक्षयैतदुच्यते रेफस्तु रेफस्य सवर्ण एव, एव व्यक्तिपदार्थमाश्रित्य चोदिते जातिपदार्थमाश्रित्य परिहारमाह। 'नैष दोष इति'। जातावेकवचन नैते दोषा इति यावत्। 'आकृताविति'। जातावित्यर्थ। इह केषा चिज् जाति पदार्थ, गृहीततत्सम्बन्धो हि शब्दो ऽर्थ बोधयति न चक्षुरादिवत्तन्निरपेक्ष सम्बन्धग्रहण च व्यक्तिषु न सभवति तासामानन्त्यात्। केषा चिद्व्यक्ति पदार्थ, तत्रैव वाहदोहादिकार्यसम्भवात्, जातौ हि पदार्थे व्यक्तिषु क्रियमाणवाहदोहादिकमचोदितार्थानुष्ठित स्यात जातेश्चोपलक्षणभावेनाश्रयणात्, सम्बन्धग्रहण यथा यत्रासौ काको ऽदो देवदत्तगृहमिति। पाणिनेस्तूभय केवलव्यक्तिपक्षे हि सम्बन्धग्रहणासम्भव जातिरुपलक्षणमिति चेत्, न। तटस्थत्वाभावात्। यत्र हि सम्बन्धग्रहणोत्तरकाल शब्दार्थे प्रतीयमान

प्रातिस्विकेनाकारेण प्रतीयते न तदाकारेणैव तत्रोपलक्षणत्व यथा गृहे, न हि गृह प्रतीयमान काकाधारमेव प्रतीयते किं तर्हि प्रातिस्विकेनाकारेण इह तु गौरित्युक्ते गवाकारेण व्यक्तय प्रतीयन्ते न खण्डादिरूपेणेति तट स्यत्वाभावान्नोपलक्षणत्व जाते। अस्तु तर्हि सैव वाच्या, न, व्यक्तेरपि प्रतीते। न खलु गौरित्युक्ते गोत्वमितिवद्विप्रकृष्टा जाति प्रतीयते किं त्वनियता व्यक्तिरपि, अन्यथासिद्धेरशब्दार्थत्वमिति चेत न। तदभावात्। स्यादेतत। सत्यम् अनियता व्यक्ति प्रतीयते सा त्वपर्यवसानेन न तु शब्द महिम्ना, जातिप्रतीतिर्हि न जातिमात्रे पर्यवस्यति किं तु व्यक्तिमपि कव लीकरोति। यथा पञ्जरस्थ सिहमनुभवत सिहप्रतीति पञ्जर, तत्र ह्यन्तर्वर्त्यैव सिह सिहशब्दवाच्य इति जानतो बलात्पञ्जरमपि प्रतीयते, तद्वदिहापि व्यक्तिगतामेव जातिमनुभवतो जातिप्रतीतिरुत्पद्यमाना बलाद् व्यक्तिमपि गोचरयति। अतो ऽन्यथासिद्धप्रतीतित्वान्न व्यक्ति शब्दार्थ इति तच्च नैवम्। अन्यथासिद्धेरभावात्। यदि हि जातिप्रती तेरय स्वभावो व्यक्तिमपि गोचरयतीति ततो गोत्वमित्यादावपि प्रसङ्ग, नहि तत्र जातिर्न प्रतीयते। स्यादेतत्। गोत्वादिशब्दैर्जाति स्वरूपे णाभिधीयते गवादिभिस्तु व्यक्तिपरतन्त्रा अत प्रतीतिवैषम्यमिति मैवम्। व्यक्तिपरतन्त्रत्वेऽपि जातिरेव चेदुच्यते ततो गोत्वगोशब्दयोरविशेषापत्ति, तत्त्वान्तर चेज्जातिरेव वाच्येति हत पारतन्त्र्यस्यापि वाच्यत्वात्। न चानभिधाय व्यक्ति तत्पारतन्त्र्यमभिधातु शक्यमिति व्यक्तेरपि वाच्यत्व प्रसङ्ग। न च वाच्य गङ्गाया घोष इतिवल्लक्षणया व्यक्ति प्रतीयतइति, शब्दान्तरसन्निधानमन्तरेणापि नियमेन प्रतीयमानत्वात् तर्हि लाक्षणि कोऽर्थ एव प्रतीयते अतश्शब्दमहिम्नैव जातिव्यक्तिश्च प्रतीयतइत्युभय शब्दार्थ। तत्र क्व चित्किं चित्तात्पर्येणोच्यते किञ्चिन्नान्तरीयकतया दृष्ट चैकशब्दवाच्येष्वपि कुत्र चित्तात्पर्यं कस्य चिन्नान्तरीयकत्व यथा ग्रह समा-र्ष्टीति,' कर्मत्व विवक्षितमेकत्वमविवक्षित तद्वदिह 'यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वे' त्यत्र लक्षणानुरोधादाकृति प्राधान्येनाश्रीयते तस्या एक त्वाच्छास्त्रमपि सकृदेव प्रवर्त्तते न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या। यद्येव कथ समु

दाये प्रवर्तते । उच्यते । जाते स्थानित्वमादेशत्व निमित्तत्वमित्येवमा दयो धर्म्मा व्यक्तिद्वारकास्ते न जातौ प्रवर्तमानास्तद्वतीषु व्यक्तिषु प्रवर्त्तन्ते । न च व्यक्तयस्तेनतेन प्रातिस्विकेनाकारेण प्रतीयन्ते किं त्वेकजातिरूषिता इति एष समुदायार्थे समुदाये प्रवर्त्तमान कथ प्रवर्त्तते, किमविशेषेण नेत्याह । यरोनुनासिकइत्यादि' । येयमस्य सकृत्प्रवृत्तिस्तत्रान्तरतमप रिभाषापि एकवाक्यतामापद्यतइत्यर्थ । तत किमित्यत आह । 'तद नेनेति' । 'गकारादीनामिति' । वर्गतृतीयानाम् । 'ङकारादय इति' । वर्गप ञ्चमा , 'यथास्वमिति । यो यस्य वर्ग्य स तस्येत्यर्थ । 'स्थानतोगुणतश्चेति' । तृतीयान्तात्तसि । स्थानानि गुणाश्च तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्र वक्ष्याम । ये तु न स्थानतो नापि गुणत इति ' । अन्तरतमा इत्यपेक्ष्यते ते सर्व्वे निर्वर्तिता इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध । के पुनस्ते गजडाना सानुनासिका यवला । 'स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वेति' । अत्राप्यन्तरतमा इत्यपेक्ष्यते पूर्ववच्च सम्बन्ध , तत्र स्थानमात्रेणान्तरतमा जदबाना यलवा सानुनासिका, गुण मात्रेण त्वन्तरतमास्तृतीयानामन्यवर्गीया पञ्चमा इतिकरणो हेतौ यस्मादेव स्थानगुणाभ्यामन्तरतमा एव विहिता अन्ये सर्वे निर्वर्तितास्त स्मात्स्थानमात्रेणान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति । 'द्विर्वचने ऽपीति' । एव परिहार इति शेष । रेफस्येत्यादिना यर्कार्यस्य द्विर्वचनस्य सहेतुका प्राप्तिमनूद्य परिहरति । 'तदित्यादि' । रेफस्य द्विर्वचन प्रति निमित्त भाव 'साक्षाच्छिष्ट,' प्रत्यक्षशिष्ट, रहाभ्यामिति द्विर्वचन तु यरन्तर्भा वादनुमित, प्रत्यक्षानुमितयोश्च प्रत्यक्ष बलीय , तद्यथा ब्राह्मणा भोज्यन्ता माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामिति परिवेषणसाधनत्वेन भुजिसाध नत्व बाध्यते । यद्येव 'मिको यणची' त्यस्मिन्निर्द्देशे ऽजिति निमित्तभाव प्रत्यनुमीयमाना इक कार्ययोग प्रति साक्षाच्छिष्टा इति दध्युदकादिषु बाधितव्यो निमित्तभाव । न । तत्र व्यक्ते प्राधान्येनाश्रयणाद् व्यक्तिप्रा धान्ये हि प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षण प्रवर्तते प्रतिलक्ष्य वा भिन्नानि लक्षणानि तेषां सर्वेषा तन्त्रोच्चारण 'मिको यणची' ति । ततश्चेकामपि निमित्तभाव प्रत्यपि तात्पर्येण निर्द्देशात्तत्रापि यण् भविष्यति, इतरथा तद्विषय लक्षण

व्यर्थं स्यात्। जातिनिर्द्देशेषु क्वचिदपि व्यक्तौ प्रवृत्ते जातौ प्रवृत्तमेवेति विशेष। 'अनुस्वारस्येत्यादि'। न केवल 'यरो ऽनुनासिकेऽनुनासिको वे' त्येतदेवान्तरतमे सकृदेव प्रवर्तमान विदधाति अपि त्व 'नुस्वारस्य ययि परसवर्णे' इत्येतदपीत्यपि शब्दार्थ। तत किमित्यत आह। 'न चेत्यादि'। रेफस्य सवर्णो ऽस्तीति सम्बन्ध। कि विशिष्टो नास्तीत्याह। 'अनुस्वारान्तरतम इति'। रेफस्य हि रेफ एव तुल्यस्थानप्रयत्न स चानुस्वारान्तरतमो न भवति। यत्र वा ऽनुस्वारान्तरतमा परसवर्णास्सन्ति अङ्कित कुण्डित इत्यादौ तत्र चरितार्थं वचनम्। 'अटा मध्य इति'। नन्वनुस्वारस्याप्युपदेश कर्त्तव्य प्रेङ्खणमित्यादौ णत्व यथा स्यात्। न च परसवर्णे कृते कवर्गव्यवाय इति णत्वसिद्धि। तस्यासिद्धत्वात्। एव तर्हि नुम्व्यवाय इति णत्व भविष्यति। यदि नुम्व्यवाय इत्युच्यते प्रेन्वनमित्यत्रापि प्राप्नोति, इह च न स्यात् प्रोम्भणमिति। अनुम्स्थानिकत्वात्। नैष दोष। नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं तत्र यथा नक्षत्र दृष्ट्वा वाच विसृजेदिति कालोपलक्षणे दिवा नक्षत्रदर्शनेपि न भवति रात्रावदर्शनेपि भवति, एवमिहापि सत्यपि नुम्यनुस्वाराभावे न भवति असत्यपि नुम्यनुस्वारे सति भविष्यति। इह केचिदुब्जिमुपध्मानीयोपध पठन्ति, तेषामुब्जितेत्यादौ जश्त्व यथा स्यादिति झल्ष्वप्युपदेश कर्तव्य। वृत्तिकारस्तु दकारोपध मन्यते, अभ्युद्ग समुद्ग इति यथा स्यात् 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयो' रिति च कुत्वाभावे निपात्यमाने बकारोच्चारण लिङ्गम्। उब्जेरकुत्वविषये दकारस्य बकारविधायि वचनमस्तीति। तच्च 'स्तो श्चुना श्चु' रित्यस्यानन्तर कल्प्यते उद्जेर्दस्य ब इति उद्जेर्दकारस्य श्चुना योगे बकारो भवतीत्यर्थ। स्तोश्चुनेत्युपजीवनार्थं चात्रैवास्य कल्पन युक्तमन्यथा बहुतर कल्प्य स्यात्। बत्वस्यासिद्धत्वादुब्जिजीषतीत्यत्र न न्द्रा इति प्रतिषेधसिद्धिरिति। नन्वनुस्वारविसर्जनीययो शर्युपदेश कर्त्तव्य। सर्पीषि सर्प्पिष्षु अत्र शव्यवाय इति षत्व यथा स्यात्। माभूदेव 'नुम्विसर्ज्जनीयशर्व्यवायेपी' ति भविष्यति, तत्र चावश्य नुम्ग्रहणमेव कर्त्तव्य नुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवाये यथा स्यात् पुस्वित्यादौ माभूदिति तस्मात्सुष्ठूक्तमटा मध्य

इति। 'उर केणेति'। नायमज्ञातादौ कप्रत्यय 'सोपदादा' विति सत्वप्रस ङ्गात्, किं तर्हि उर कायतीत्या 'तोनुपसर्गे क'। 'उर केणेति'। पा रत्वणे उभयत्र 'कुप्वो ᳲकᳲपौ चे' ति यथायथ विसर्जनीयजिह्वामूली योपध्मानीयेषु कृतेषु तद्व्यवाये णत्व भवति ॥

लण् ॥ अथ णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्च परश्च। तत्रेण्ग्रहणान्यण्ग्र हणानि च प्रत्यासत्ते पूर्व्वेणैव वा स्यु भूयसामनुग्रहाय परेणैवेति सशये निर्णयमाह। 'इण्ग्रहणानीत्यादि'। तत्र न यथा सर्वाणीण्ग्रहणानि पूर्वेण तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम्। अण्ग्रहणानि च पञ्च 'उरण् रपर', 'अणु दित्सवर्णस्य चाप्रत्यय', 'ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घो ऽण' 'केण' अणोप्रगृ ह्यस्येति। तत्रो 'रण् रपर' इति यदि परेण स्यात् कृत प्रकृत नॄँ पाहि मातॄणामित्यादावप्युदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घा रपरा स्यु, कर्त्ता कारक इत्यादौ च गुणवृद्धी प्राप्तयोरेचोरवर्णस्य च रपरत्वादान्तर्याविशे षात्सर्वएव स्यु। 'इको यणचि' कत्रर्थ रपरत्वे द्वयोरेफयो श्रवण स्यात्। नैष दोष। ऋत इद्धातो'रिति धातुग्रहण ज्ञापक पूर्वणेति, तद्धि मातॄ णामित्यादौ माभूदिति, परेण च ग्रहणे 'नामी'ति दीर्घे रपरे कृतेऽनृका रान्तत्वादेव न भविष्यतीति तद् व्यर्थं स्यात्। न च वाच्य चिकीर्षतीत्य त्रा 'ज्झनगमा सनी' ति दीर्घे रपरे सत्यु 'पधायाश्चे'तीत्वमेषितव्य तद्वन्मातॄणामित्यादावपि स्यादित्युत्तरार्थे धातुग्रहणमिति, तथा हि सति तत्रैव कर्त्तव्य स्यात् ढ्रलोप इत्यत्रापि हलामणामसम्भवादचा तु विशेषा भावादनर्थमेवाण्ग्रहण स्यात, ततश्चा चश्चे'त्येव सिद्धमित्यणसाम र्थ्यात् पूर्वेण। ननु वृह उद्यमन इत्यस्मात्तृच्युदित्त्वादिडभावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु रेफस्य दीर्घे ऋकारे ढ्रलोपस्यासिद्धत्वा 'द्रु पधायाश्चे'तीत्वे पूर्वेण च गुणे वेढेति यथा स्यादित्येवमर्थमण्ग्रहण स्यात्। यत्तर्हि तृतीये निर्दिशति तज्ज्ञापयति पूर्वेणेति। अन्यथा 'हल' इत्यत्राप्यस्यैवाण्ग्रहणस्यानुवृत्तेस्त्वे सम्प्रसारणे दीर्घ स्यात्। 'केण' इत्यत्र परेणाण्ग्रहणे गोका नौका उपानत्का गीष्का धूष्का चतुष्कमिति घत्ववि सर्जनीययोरसिद्धत्वाद्धस्वप्रसङ्ग, एव तर्हि ह्रस्वश्रुत्या 'ऽचश्चे' त्युप'स्थ

तस्याबाधाय पूर्वेण भविष्यति। अबाधेनापि ह्युपपत्तौ सत्या बाधो न न्याय्य। अणो प्रगृह्यस्येत्यत्र परेण सति कर्तुं अग्ने वायो पचे पचै माला मालत्वाणोमाल् कृतवयतेरप्रत्यय वृत्तव्, अत्रापि प्राप्नोति। एव तर्हि अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिको युक्त। न चाण्ग्रहणसामर्थ्या त्तद्विवयुक्तन्यायस्य बाध, तस्य पूर्वेणाप्युपपन्नत्वात्। अत सुष्ठूक्तम् अण्ग्रहणानि सर्वाणि पूर्व्वेणेति। अस्यापवाद 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय' इत्येतदेवैकम्परेणेति। यद्यत्र पूर्वेण स्याद् 'उरण् रपर' इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्याग्रहणात् 'कृत द्वृतो' रपरो न स्यात्, ऊकालोजित्यत्रैज्भिस्त्रिमात्राणामग्रहणात् प्लुतसञ्ज्ञापि न स्यात्, अत एतदेक परेण। अत्र च ज्ञापकम् उर्त्वेदि' ति तपरकरणम्। तद्धि कृत सशब्दनदृत्येत स्माच्चुरादिणिजन्तात्लुङि चङि अचीकृतदित्यत्र ऋकारस्य स्थानिन ऋकार एव यथा स्यादित्येवमर्थं, न च पूर्वेण ग्रहणे ऋकारस्य स्थानित्वमादेशत्व वा प्रसक्तमित्यनर्थक तत्स्यात्। ननु परेणापि ग्रहणे उरित्यनेन स्थानिना दीर्घस्य ग्रहणे सत्यपि ऋदित्यनेन भाव्यमानत्वादृकारस्य स्थानित्व मादेशत्व वा ऽप्रसक्तमित्यनर्थकम्, उच्यते। असति तपरकरणे भाव्यमानत्व स्यैवासिद्धिस्तथाहि। अपूर्वनिष्पत्ते प्राप्तस्यान्येन बाधितस्य प्रतिप्रसवे च तस्य लाघव भवतीति अचीकृतत् अवीवृतत् अमीमृजदित्यत्र दूराभि र्त्ववर्णस्य विनाशे प्राप्ते स्वरूपमेवावस्थितमभ्यनुज्ञायते, सभवति च स्वरूपाभ्यनुज्ञान सवर्णग्रहणे सतीति स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थमेव सवर्णग्रहण स्यात्, सति तु तपरकरणे सवर्णग्रहणाभावात् स्वरूपाभ्यनुज्ञानासभवा दपूर्वविधिरेव सपद्यतइति भाव्यमानत्वसिद्धये कर्त्तव्य तपरकरणमिति ज्ञापकमेव। 'अथ किमर्थमिति'। एव हि सन्देहएव न भवतीति भाव। 'अन्त स्थानामपि हि सवर्णाना ग्रहणमिष्यतइति'। अन्तस्था द्विप्रभेदा रेफवर्ज्जिता यवला सानुनासिका निरनुनासिकाश्च, तत्राक्षरसमाम्नाये निरनुनासिका पठ्यन्ते, ततश्च सय्यँन्तेत्यादावान्तरतम्यात्सानुनासिकेषु यकारादिषु परसवर्णेष्वनुस्वारस्य कृतेषु तेषा प्रत्याहारेनुपदेशाद्यत्वं नास्तीत्य 'नचि वे' ति द्विर्वचन न स्यात्, अण्ग्रहणे तु सति सवर्णग्रह

गोन तेषामपि यत्वात् सिध्यति । अथ सानुनासिका उपदिश्येरन् ततो निरनुनासिकेषु तेषु परसवर्ण एव न स्यात् यथा मध्ये तेषामसन्निवेशात् । 'हकारादिष्वित्यादि' । ऋकारलृकारयो सवर्णसंज्ञाया उपसंख्यानाद ऋकार लृकारमपि गृह्णाति ततश्चो 'रण् रपर' इति लृकारस्याप्यण् रपर स्याद् लपरश्चेष्यते तस्मादनुनासिक प्रतिज्ञायते तेन ऋकारस्याण् रपर लृकारस्य तु लपर इति तवल्कार इति सिद्ध भवतीति । किं पुनरिमे वर्णा उत्सन्ना यदनुबद्धोपि पुनर्णकार एवानुबध्यते यत एवमण्ग्रहणेषु इण्ग्रहणेषु सन्देहो भवति । सत्यमेतत् । ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परि भाषा 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण मिति ॥

ञमङणनम ॥ 'सृजिदृशोर्झल्यमकिती' ति न प्रत्याहार , साक्षाद्दृष्ट रीति निर्द्देशात् भाव्यमानत्वाच्चै, वमेव स्वौजसमौट् 'तस्थस्थमिपा तान्त न्ताम' इच एकाचोमित्यत्रापि, 'अमृशसो' रिति शससाहचया दमि पूर्व' इति सुबधिकारात । 'तृणह इमि' ति न प्रत्याहार , ब्रुव ईट्' अड् गार्ग्यगालवयो' रित्यागमसाहचर्यात् भाव्यमानत्वाच्च । अत एव 'वच उ मि ति न प्रत्याहार , भ्रश्जेरोपधयोरित्यपि न प्रत्याहारो व्याख्यानाद्भाव्य मानत्वाच्च अकारे णापि ग्रहणमस्य दृश्यतइति, । यद्येव कथ त्रिभिरिति पूर्वमुक्तम्, अष्टाध्यायीगतग्रहणाभिप्राय तत, अत एव यमिञमन्तेष्वित्यत्रापि दृश्यते । 'के चित्त्वित्यादि' । यान्येतान्यनन्तरोक्तानि प्रत्याहारग्रहणानि तानि पुम खय्यम्परे' 'हलो यमा यमि लोप' 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्य' मित्येव ञकारेणैव भवत्विति निश्चित्य के चिदाचार्या मकारानुबन्ध प्रत्याचक्षते तत्र दोषमाह । 'तथा चेति' । 'पुम खय्यम्पर' इत्यत्र तु झकारभकारपरस्य च खयोसम्भवाददोष । 'हलो यमा यमि लोप' इत्य त्रापि झकारभकारयो परतो हल उत्तरयोर्झकारभकारयोरसम्भव , सम्भवेपि वा झरो झरीति लोप । आगमिनोर्झभोरभावाद् इति लभेरुज्झेश्च क्विपि सम्भव इति चेद् न, उज्झे सयोगान्तलोपाल्लभेर्जश्त्वविधानात् । 'प्रतिपत्ति गौरवमिति' । यद्यागमिनोरभावस्तर्हि त्रय आगमिन पञ्चागमा वैषम्या त्संख्यातानुदेशो न स्यात् । नैष दोष । यथासंख्यमित्यत्र प्रमितिदशाया

निर्देशगतसख्यासाम्यमाश्रीयते न त्वनुष्ठानसमये प्रयोगगतमिति वोद्य परिहारयो क्रियमाणयो प्रतिपत्तिगौरव भवतीत्यर्थ ॥

झभञ् ॥ 'उत्सादिभ्योञ्' अत इञ्' 'गर्गादिभ्यो यञि' त्येवमादौ न प्रत्याहारो भाव्यमानत्वाद् अनभिधानाच्च । 'ञ्जि च पद' इत्यत्र न प्रत्याहार , पदेन विशेषणात् ॥

घढधष् ॥ लषपतपदेति न प्रत्याहार , अकारोच्चारणाद्धातुसाह चर्याद्वा ॥

जबगडदश् ॥ एतदोश् 'इदम इश्' एशशरेजिति न प्रत्याहारो भाव्यमानत्वाद् मस्जिनशोरिति मस्जिसाहचयात् ॥

खफछठथचटतव् ॥ एचोयवायाव' इत्यत्राकारस्यासनिवेशादावि ति न प्रत्याहार तत्साहचर्यादवित्यपि । ननु छकारेणैवास्य ग्रहण, न च खफौ तत्रान्तर्भूतौ तत्किमर्थ तयोर्ग्रहणमित्याह । खफग्रहणमिति' । उत्तरैरनुब न्धै 'रनुस्वारस्य ययि परसवर्ण' 'पुम खय्यम्पर' इत्यादौ प्रत्याहारे तयोर्ग्रहण यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थ ।

कपय् ॥ 'एचो ऽयवायाव' इत्यत्राकारस्यासन्निवेशादायिति न प्रत्याहारस्तत्साहचर्यादयित्यपि ॥

शषसर् ॥ इरिता धातूनामुपदेशसामर्थ्या 'द्विरितो वे' ति न प्रत्या- हार , प्रियस्थिरादिसूत्रे वरिति न प्रत्याहारो भाव्यमानत्वात् प्रादि साहचर्याद्वा ॥

हल् ॥ इहान्येषा वर्णाना सकृदुपदेशो हकारस्तु द्विरुपदिश्यते तत्र द्वितीयोपदेशस्य प्रयोजन पृच्छति 'अथेति' । 'स्निहित्वेति' । ष्णिह प्रीतौ । 'अलिचदिति' । लिह आस्वादने, लुङ् क्स 'हो ढ' 'षढो क सि' । 'रुदिहि स्वपिहीति' । रुदिर् अश्रुविमोचने जिष्वप् शये अदादी लोट् सिप् सेर्हि । 'अदाग्धामिति' । लुडि तसस्ताम् । 'स्त्रं सिच्' वदव्रजेति वृद्धि । 'दादेर्धातोर्घ' । तस्यासिद्धत्वाद्धकाराश्रय सिचो लोप , 'झषस्तथो र्धोध' । एव परोपदेशस्य प्रयोजनानि दर्शयित्वा पूर्वोपदेशस्य प्रयोजन दर्श यितु पृच्छति । 'हयवरेत्यत्रेति' । 'महाहि स इति' । महान् हि स इति

स्थिते 'दीर्घादटि समानपाद' इति रु, 'आतोऽटि नित्य' मित्यनुना सिक । भोभगोअघोअपूर्वस्येति यत्वम् 'हलि सर्वेषा' मिति यलोप , अत्रा शीत्यनुवर्त्तते । ब्राह्मणो हसति । ब्राह्मणशब्दात्सो रु , 'हशि चे' त्युत्व गुण , उपलक्षण चैतत् प्रयोजनाना तेने 'ण षीध्वलुङलिटा धो ऽङ्गात्' 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्पेपि प्रयोजन, लिलिहिढ्वे, लिलिहिध्वे। णकारादीनामनुबन्धाना यावद्ग्रहणमिष्यते तानायेया दर्शयति । 'एक स्मादित्यादि' । परे ग्राह्या इति शेष 'स्युरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध , ण्ङ् । यञ् । अण् । छव् । अडिति । एकस्मादेकारादे परे ङकारादयो ग्राह्या स्यु, एवमुत्तरत्राप्यर्थो वेदितव्य । द्वाभ्या ष । झष्, भष् । त्रिभ्य एव कणमा । अक्, इक्, उक् । अण, इण, यण् । अम्, यम्, ङम् । त्रयो चयो चतुर्भ्य । अच् इच, एच्, ऐच् । यय, मय्, झय्, खय् । र पञ्च भ्य । यर्, झर्, खर्, चर् शर् । 'शलो षड्भ्य' । अश् हश्, झश् जश्, बश् । अल्, हल् वल् रल्, झल्, शल् इति ॥

वृद्धिरादैच् ॥ त्रिपदमिद सूत्रम् । वृद्धि आद् ऐज् इति । अत्र चाकार प्रयोगस्थैराकारैरर्थवान्, जात्यभिप्राय चैकवचनम् । ऐच्छब्दस्तु ऐकारौकाराभ्या,सञ्ज्ञिनोर्द्वित्वेपि द्विवचन न भवति द्वयोरप्येकशब्दरूपरूषित त्वेनैक्यमापन्नयोरिवाभिधानात् । एव सर्वेष्वेव प्रत्याहारेष्वेकवचन द्रष्ट व्यम् । समाहारद्वन्द्वो वा ऽऽदैजिति । 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहार' इति समासान्तस्तु न भवति समासान्तविधेरनित्यत्वाद,नित्यत्व च द्वित्रिभ्या पाद्दन्मूर्द्धस्विति मूर्द्धन्शब्दस्य निर्द्देशादवसीयते, अन्यथा 'द्वित्रिभ्या ष मूर्द्ध न' इति षप्रत्ययान्तत्वान्मूर्द्धेष्विति निर्द्देश्य स्यात् । आदैच्छब्दात्समासत्वा दर्थवत्त्वाद्वा विभक्त्युत्पत्तौ 'चो कु' पदस्येति कुत्व प्राप्तम, अयस्मया दित्वेन भत्वाच्चहि भविष्यति छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति । वृद्धिशब्दस्य त्रयीशब्दाना प्रवृत्तिरिति पक्षे वृधु वृद्धावित्यस्माद्भावे क्तिनि व्युत्पत्ति, अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तेष्वादैत्सु वृत्ति । न चैव लक्षणयैवादैत्सु वृद्धिश ब्दस्य वृत्तिसिद्धे सूत्रस्यानर्थक्य, नियमार्थत्वात् । अन्यथा वर्द्धनक्रिया योगिष्विकारादिषु प्लुतेषु च वर्तेत । मा तत्र वर्तिष्ट आदैत्स्वेव वर्तेता

मिति नियमः। चतुष्टयीपक्षे तु कथं यावतश्च सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्ते सति सिचि वृद्धिरित्यादौ प्रदेशान्तरएव वृद्धिशब्दस्यादैचु प्रवृत्तिर्युक्ता न त्वत्रैव सञ्ज्ञाविनियुक्तिकाले उच्यते। नित्यः शब्दार्थसबन्ध इति दर्शनेन क्व चिदपि पुरुषव्यापारात्प्राग् वाचकः सन् पुरुषव्यापारेण वाचकः क्रियते, अतः सर्वे शब्दाः सञ्ज्ञारूपेण सर्वानर्थान् प्रतिपादयितुं समर्थाः, तत्रानियतार्थेन व्यवहारासिद्धेर्नियमार्थ एव पुरुषव्यापारः। मया प्रयुक्तस्य वृद्धिशब्दस्या दैजर्थ इति एव तावत्पदार्थो व्याख्यातः। वाक्यविषया पुनरष्टौ विकल्पाः। अनर्थकं, साध्वनुशासनं, प्रयोगनियमार्थम् आदेशार्थं,मागमार्थं, विशेषणार्थं तद्गुणाध्यारोपार्थं सञ्ज्ञार्थमिति। तत्रानर्थकाभिधानं प्रमादा अयदोषादनवधानादशक्तेर्वा भवति, न चैतच्चतुष्टयं भगवतः सम्भवति, आचार्यो हि दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख आसीनो मङ्गलपूर्वकं महता प्रणिधानेन सूत्राणि प्रणीतवान्, तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किंपुनरियता सूत्रेण। साध्वनुशासनमपि न भवति सिद्धत्वाद्वृद्धिशब्दस्य क्तिचन्तत्वात् आदैच्छब्दस्य चार्थवत्त्वात्। ननु छन्दोवद्भावेन सूत्रएव प्रयोग सिद्ध्यति सूत्राद्बहिरपि कुत्वाभावार्थं निपातनमेतत् स्यात्। उच्यते। वृद्धिशब्दस्यैवमनन्वयप्रसङ्गः सभूयकारित्वं च पदानां व्युत्पत्तिसिद्धमतो नायं पक्षः। नापि प्रयोगनियमार्थं, यत्र हि सहप्रयोगप्रसङ्गस्तत्र नियमः कर्त्तव्यः, न च वृद्ध्यादैच्छब्दयोः सहप्रयोगप्रसङ्गः विनियोगात्प्रागसम्बन्धाद् उत्तर काले वृद्धिशब्देनैव गतत्वात्। किं च नेह प्रयोगनियम आरभ्यते, नन्वारभ्यते, 'परश्चे' ति। पदस्य नारभ्यते, पदस्याप्यारभ्यते 'उपसर्जनं पूर्वं' मिति। ययोरैकपद्यं नास्ति तयोर्नारभ्यते तयोरप्यारभ्यते 'ते प्राग्धातोः' 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी' ति, नैव विधेनोच्चारणेनारभ्यते, एवमप्यार भ्यते विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम' इति, नात्र केवलः प्रयोग एव नि यम्यते किं तु आमादिकमपि विधीयते ऽतः केवलस्य प्रयोगनियमस्य साक्षादुच्चारणेन क्व चिदप्यभावान्नायं प्रयोगनियमः। आदेशार्थमपि न भवति, स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैव ह्यादेशत्वं, न च वृद्धिशब्द आदैचा ते वा तस्यार्थमभिधातुं समर्थाः, निर्देशाच्च, यदयं सिचि वृद्धिः यान्ति

वातिद्राति, रायो नाव इत्याह, ततो ज्ञायते न वृद्धिशब्द आदैचा ते वा तस्यादेशा इति। अथादैच्शब्दस्य वृद्धिशब्द आदेश कस्मान्न भव ति, नह्यत्र कि चिल्लिङ्गमस्ति। सत्यम्। अय तु पक्षो न सभवत्येव ऐच्छब्दो ह्यादिरन्त्येनेति सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्त कथमस्य स्वरूपस्य ग्रहण, मशब्दसञ्ज्ञेति निषेधात्। एतैरेव लिङ्गैराग[1]मत्व न भवति षष्ठ्यभावाच्च। पूर्वो तु ताभ्यामिति पञ्चम्या षष्ठ्यर्थो ऽवगम्यते। टित्त्वादिलिङ्गाभा वाच्च, नहि तद्रहित कश्चिदागमो दृष्ट, विशेषणत्वमपि न भवति असभ वादप्रयोजनत्वाच्च। नह्यस्ति सभवो वृद्धिशब्दश्चासावादैच्छब्दश्चेति नापि वर्द्धनक्रिया ऽऽदैज् इति। एव विशेषणे च प्रयोजनमपि नास्ति, एतेन तद्गुणाध्यारोपोपि निरस्त। यथा हि सिहो माणवक इति सिहगुणा माणवकआरोप्यन्ते नैवमत्र सम्भव प्रयोजन वा ऽस्ति। अत पारिशे ष्यात्सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्ध एवेत्यालोच्याह। 'वृद्धिशब्द इत्यादि'। विपर्य यस्तु न भवति वृद्धिशब्द सञ्ज्ञी आदैच सञ्ज्ञेति, स हि त्रिधा स्याद् आदैजित्यय शब्द आ ऐ औ इत्यय समुदायस्ते वा प्रत्येकमिति। तत्रादै च्छब्दस्तावन्न सम्भवति ऐजित्यस्य सञ्ज्ञाशब्दत्वात् स्वरूपग्रहणासम्भवा द्गौरवादनावृत्तेश्च। आवर्त्तिन्यो हि सञ्ज्ञा भवन्ति, वृद्धि शब्दश्चावर्त्तते नादैच्छब्दो नापि समुदायो गौरवादनावृत्तेश्च। अस्तु तर्हि प्रत्येक ला घवादावृत्तेश्च। 'अष्टन आ विभक्तौ' 'पूतक्रतोरै च' 'मनोरौ वे' ति। न। प्रयोजनमन्तरेणैकस्यानेकसञ्ज्ञाकरणस्यायुक्तत्वात् नह्यय वृद्धिशब्द सहस्रेण नामभि स्तोतव्य [2]शब्देनार्थस्य सञ्ज्ञात्व मा विज्ञायीति शब्द ग्रहणम् एतच्चार्थे व्यवहारासम्भवाल्लभ्यते। तदिह वृद्धिशब्द सञ्ज्ञात्वेन विधीयतइति समुदायेनानर्थकादिपक्षनिरास वृद्धिशब्दइत्यनेन विपर्यय निरास। वृद्धिशब्द सञ्ज्ञा न पुनरादैच्छब्द इतिवचनव्यक्त्या शब्दग्रहणेना र्थनिरास, वृद्धिशब्द सञ्ज्ञा न पुनरर्थ इति। यत्र समुदायस्य कार्यमि च्छति करोति तत्र प्रयत्नम्, 'उभे अभ्यस्त' मिति, तत्र ह्युभेयग्रहण समुदि

१ आगमार्थमपीति पा।
२ शब्देनार्थावगतेरथस्य सञ्ज्ञात्वमिति पा

तत्प्रतिपत्त्यर्थम् [1]अनन्यार्था वा महतीं सञ्ज्ञां करोति 'हलोनन्तराः संयोग' इति इह तु महासञ्ज्ञाकरणं मङ्गलार्थम् । अत एव प्रथममु[2]च्चारणम् अन्यथा हि सतः कार्यिणः कार्येण भवितव्यमित्य'देङ् गुणः' इत्यादिव न्निर्दिश्येत अतो यत्नाभावात्प्रत्येकमेव सञ्ज्ञा । किं च लौकिकप्रयोगे व्यवस्थितानामादैचां सञ्ज्ञया भवितव्यं न च समुदायस्य क्वचित्प्रयोगोऽतो ऽसंभवादपि प्रत्येकमेव सञ्ज्ञा । लिङ्गाच्च । किं लिङ्ग, 'प्रस्थेवृद्धमकर्क्या दीनां 'मालादीनां चे' ति । इह हि मालाप्रस्थ इत्यादावृद्धमिति पर्यु दासे प्राप्ते वचनम्, अतः प्रत्येकमेव सञ्ज्ञा तदाह । 'प्रत्येकमिति' ॥ तत्रापि त्रयः प्रकाराः, लुगादिसञ्ज्ञावत्तद्भावितानामेव टिसञ्ज्ञावद्वा ऽतद्भावितानामेवा,नुनासिकादिसञ्ज्ञावदुभयेषां वेति । तत्र यदि तद्भावि तानामेव, ये वृद्धिसञ्ज्ञया भाव्यन्ते तेषामेव स्यात् शालीयो मालीय इति छो न स्यात् आम्रमयं रैकुलमयं[3], वृद्धलक्षणो मयण्न स्यात् । आम्र गुप्तायनिः उदीचां वृद्धादिति फिञ् न स्यात् । अथातद्भावितानामेव गार्गीयः ऐतिकायनीयः, औपगवीयः, छो न स्यात् । अतो दोषदर्शनाद गृह्यमाणविशेषत्वाच्चोभयेषां सञ्ज्ञेत्याह 'सामान्येनेति' । आकारो ऽन णत्वादेव न भिन्नकालानां ग्राहक इति न तन्निवृत्त्यर्थं तपरत्वं[4], नापि गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थम्, अभेदकत्वाच्च गुणानां, लोके हि मुण्डे नापि चैत्रे कृते सजातकेशोऽपि प्रत्यभिज्ञाय निगृह्यते, तथा ऽनुदात्त इत्यु- दात्तवचनं लिङ्गम् । अन्यथा ह्युदात्तगुणमेवाटमुच्चारयेत, अतो ऽनर्थकं तपरकरणमित्यत आह । 'तपरकरणमिति' । तश्चासौ परश्च तपरः,स्तस्य करणमुच्चारणम्, आकारात्परस्य तकारस्योच्चारणमित्यर्थः । अथ वा तः परो यस्मादिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, तकारसहितस्याकारस्योच्चा रणमित्यर्थः । 'ऐजर्थमिति' । ऐचोरर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तं, 'तपर

१ अन्वर्थामिति पा ।
२ उपदेशइति पा ।
३ नैाकुलमयमित्यधिक–२–पु ।
४ तपरकरणमिति पा २ ।

स्तत्कालस्ये' त्यत्र त परो यस्मादिति बहुव्रीहिराश्रित, तत्कथ तपरकर णमैजर्थमित्याशङ्क्य पञ्चमीसमासोपि तत्राश्रित इति दर्शयति। 'तादपि पर इति'। इतिकरणो हेतौ यस्मात् तादपि परस्तस्मादैजर्थ इति। ऐजर्थत्वमेव प्रकटयति। 'खट्वैलकादिष्विति'। असति तपरकरणे त्रिमात्रचतुर्मात्रयोरप्यैचो सवर्णग्रहणेन ग्रहणाद्वृद्धिसञ्ज्ञा स्यात् ततश्च वृद्धैलका वृद्धौदन, खट्वैलका खट्वौदन इति त्रिमात्रचतुर्मात्रस्थानिनोस्त्रि मात्रचतुर्मात्रावैकारौकारौ स्यातामिति तन्निवृत्त्यर्थं तपरकरणम्। आश्व लायन इत्यादीनि तद्भावितानामाकारादीना क्रमेण रूपो[1]दाहरणानि। अश्वलेतिकशब्दो नडादौ, उपमन्युशब्दो बिदादि, लक्षणस्य बहुविषय त्वसूचनार्थं चतुर्थस्योदाहरणस्योपन्यास। आकारस्यातद्भावितस्य कार्यो दाहरणमाह। 'शालीयो मालीय इति'। ऐकारौकारयोस्त्वतद्भावितयोरु दाहरण रैकुलमय नौकुलमयमिति, वृद्धलक्षणो मयड्भवति॥

अदेङ् गुण॥ पूर्वेण तुल्यमेतत्। 'तपरकरण त्विह सर्वार्थमिति'। न तु पूर्ववदन्यतरार्थमिति तुशब्दस्यार्थ। असति हि तस्मिन् दीर्घप्लु तयोरपि गुणसञ्ज्ञा स्यात् ततश्च तरतीति कदा चिदकार स्यात् कदा चिदाकार। रपरत्वे ऋतएकस्याध्यर्धमात्रत्वादपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात्। न चाकारस्य वृद्धिसञ्ज्ञा बाधिके,कसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सञ्ज्ञासमावेशात्। एङश्च त्रिमात्रचतुर्मात्रस्य गुणसञ्ज्ञाया रथेषा, खट्वेषा अश्वोढ, वडवोढ इति त्रिमात्रचतुर्म्मात्रौ स्याता, तरितेत्यादीनि तद्भावितानामदेङा क्रमेण रूपोदाहरणानि। पचन्ति जयन्तीत्यकारस्य कार्योदाहरणे। अत्रान्त्यकारे परत शबकारस्या'तो गुणे' इति पररूप भवति, एकारस्यातद्भावितस्यो दाहरणमेह पचइति, ओकारस्य तु न सभवति॥

इको गुणवृद्धी॥ 'परिभाषेयमिति'। नाधिकार, अस्वरितत्वात्, असयुज्यनिर्द्देशाच्च। अधिकारे हीको गुणवृद्धी न धातुलोप इति सयु ज्यैव निर्द्दिशेत्। नापि विधि, इक स्थाने गुणवृद्धी भवत इति लक्षणा

---

१ रूपेति नास्ति पुस्तकान्तरे।

न्तरेण विधास्यमानत्वात्। ननु यदायं स्वतन्त्रो विधिस्तदा तेष्विक इत्यस्योपस्थापकाभावाद् यातेत्यादावनिकोपि विधिः स्यात्, इह तु सार्वधातुकाद्यभावेपि दधि मध्वित्यादौ विधिरस्तु एव तर्हि गुणवृद्ध्यधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणाच्च विधिः। यद्यपि प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणं सञ्ज्ञापरम्, इह त्वनुवृत्तिसामर्थ्यात्सञ्ज्ञिपरं भविष्यति, 'अदेङ् गुणः' इत्यत्र चानुवर्त्तमानमपि वृद्धिग्रहणं न सम्बध्यते अन्यवचनाच्चकाराकरणाच्च, अन्यथा हि तत्र गुणसञ्ज्ञोच्यते चकारश्च न क्रियते ऽतो विधिपक्षे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं न कर्त्तव्यम्। अत एवाधिकारोपि न भवति, परिभाषाया[1] तु तस्या विशिष्टविषयत्वसिद्धये कर्त्तव्यं तदिति वक्ष्यामः। अतः परिभाषेयम्। योगो वायं व्यपदिश्येत सूत्रं वा तत्कथमियमिति स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशः, उच्यते। यथायं योगो यथा वा सूत्रमिदम् एवं परिभाषापि तत्सामानाधिकरण्यादियमिति निर्द्देशः। ननु परिभाषात्वं विधित्सितम्, इदंशब्दस्तु उद्देशकः, सिद्धरूपस्य चोद्देशः सूत्ररूपता योगरूपता वा सिद्धेति पुनरप्युद्देशकस्य स्त्रीलिङ्गानुपपत्तिः। कश्चिदत्र परिभाषेयमित्यनूद्य स्थानिनियमार्थता विधीयते येयं परिभाषा सा स्थानिनियमार्थेति न तु परिभाषारूपता विधीयतइत्याह। स वाच्योसिद्धं परिभाषात्वं कथमनूद्यतइति। अव्यापकश्चायं परिहारः 'समर्थः पदविधि'रित्यादौ, तत्र परिभाषेयमित्येतावच्छूयते न पुनरेतदर्थेति। वयं तु ब्रूमो निर्द्दि[2]श्यमानप्रतिनिर्द्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गभाञ्जि भवन्ति, तत्र यथा ऽणौ यत्कर्म्म णौ चेत्स कर्त्ता इति कर्म्मकारपरामर्शिनोपि तच्छब्दस्य विधीयमानस्य कर्त्रीकारस्य लिङ्गं भवति तद्वदिहापि सूत्रमेवोद्दिश्यते, इदंशब्दस्य विधीयमानपरिभाषाकारस्य लिङ्गं भविष्यति। 'स्थानिनियमार्थेति'। इगाख्ये स्थानिनि गुणवृद्ध्योर्नियमोर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथोक्ता 'द्वन्द्वे घी' ति वृद्धिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः सूत्रनिर्द्देशेन न नित्यं बाध्यते धर्मादिषु उभयमिति वचनादिति सूचय

१ परिभाषात्वे इति पा २।

२ उद्दिश्यमानेति पा २।

चाह। 'वृद्धिगुणावित्यादि'। किं पुनरनेन ग्रन्थेनोच्यते ननु नियमरूपेणास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति, यथा 'एच इग्घ्रस्वादेशे ह्रस्व आदिश्यमान एच इगेवेति, यद्येवम् अनियमप्रसङ्गे नियम इति सार्वधातुकार्द्धधातुकयो,' सिचि वृद्धिरित्यत्रैव स्यात् अत्र ह्यसत्यस्मिन्योगे ऽलोऽन्त्यस्य भवन्तौ वृद्धिगुणावनन्त्यस्याविशेषितत्वादिकश्चानिकश्च प्राप्नुतो, न तु मिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्वपि। अत्रालोऽन्त्यस्येत्यनिक एव प्रसङ्गः। अथ सर्ववाक्यानां सावधारणत्वात् प्राप्तमेवावधारणमिक एते त्येवशब्देनाभिधीयते न पुनर्नियमोऽनेन प्रदर्श्यते यथा तपस्तप कर्म्मकस्यैवे ति। अतो विधिरूपेणैवास्य व्यापारो विवक्षित, परिभाषात्वाच्च गुणवृद्धिविधे संस्कारकं विध्यन्तरमिदं, यथा 'इद्गोण्या' इत्यादि रलोऽन्त्यस्ये त्ययमिति पक्ष। ततो नाप्राप्तायामलोऽन्त्यपरिभाषायामियमारभ्यमाणा तस्या बाधिका स्यात्, ततश्च यत्रैषा न तत्र सा प्रवर्त्ततेति जुसि गुणो यथेह भवति अबिभयु अबिभरुरिति एवमनेनिजु पर्यवेविषुरत्रापि प्राप्नोति। 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयो' यथेह भवति चेता स्तोतेति एवमोहितो हिता उम्भिता ऽत्रापि प्राप्नोति। अथ तु सामान्यविशेषयोरसंभवे बाध्यबाधकभाव। अस्ति चात्र संभवो यद'लोऽन्त्यस्य' ऽगुणवृद्धी स्याताम् इकश्च, ततो 'जुसि चे' त्यादौ गुणवृद्धिलिङ्गादिकपरिभाषाप्युपतिष्ठत अङ्गस्येति स्थानषष्ठीनिर्द्देशाद् 'अलोऽन्त्यस्ये' त्येषापि, तत्र च न समुच्चयो ऽङ्गान्त्यस्यानिकोऽपि गुणो भवति तदवयवस्य चेको ऽनन्त्यस्यापीति। नापि विकल्प। कदाचिदङ्गान्त्यस्यानिकोऽपि कदाचित्तदवयवस्येकोऽनन्त्यस्यापीति, एकत्वात् षष्ठ्यर्थस्यैक एव हि सकृच्छ्रुताया अङ्गस्येति षष्ठ्या अर्थ स्थानेयोगो वा अवयवयोगो वा, न द्वौ समुच्चितौ नापि विकल्पितौ तत्र यद्यङ्गस्येत्येतत्पूर्वमिक इत्यनेन वैयधिकरण्येन संबध्येत अङ्गस्य य इक् तस्य गुण इति ततो ऽलोऽन्त्यस्येत्येतदनन्वितं स्यात्। अत पूर्वमलोऽन्त्यस्येत्यनेन संबध्यते स चान्त्येका विशिष्यते अङ्गान्त्यस्येको गुण इति, यद्वा इका ऽङ्गं विशिष्यते विशेषणेन च तदन्तविधि, इगन्तस्याङ्गस्येति, एवमपि हि स्थानषष्ठीत्वानपायादलोऽन्त्यस्येत्यव्याहतप्रसरं सर्वथाङ्गा

न्त्यस्येको गुण इति जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकगुणे न कश्चिद्दोष । मिदा
दिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वयोरन्वयासभवादन्यतरद्वातव्य तत्राविशेषादुभ
यमपि त्यज्येत, उच्येते च वृद्धिगुणौ 'मृजेर्वृद्धि ' 'मिदेर्गुण' इति तौ सर्वा
देशौ स्याताम् । अतो विधिरूपेण नियमरूपेण वास्य सूत्रस्य व्यापारो नाभ्यु
पगन्तव्य कि तर्ह्यनेन क्रियते पदोपस्थापन यत्र ब्रूयाद् गुणो भवतीति
वृद्धिर्भवतीति तत्रेक इत्येतत् षष्ठ्यन्त पदमुपतिष्ठतामिति । 'अलोन्त्यस्ये'
त्यस्य तु वाक्यभाव, एव हि विज्ञायमाने सिचि वृद्धिरित्यादौ यत्रान्त्य
इक् सभवति तत्रेक इत्येतेनोपस्थितेनाङ्गे विशेषिते तदन्तविधौ सती
गन्ताङ्गस्य गुण इति वाक्यव्यापारे परिनिष्ठिते पश्चादलोन्त्यस्येत्ये
तदिगन्तस्य प्राप्न गुण ततो ऽपकृष्याङ्गान्त्यस्य विधत्ते न त्विक इत्यस्योप
स्थानवेलायामुपतिष्ठते, मिदेर्गुण' इत्यादौ तु यत्रान्त्य इड् न सभवति
तत्राङ्गेनेकि विशेषितेङ्गस्येको गुण इति वाक्यव्यापारे परिसमाप्ते स्थान
षष्ठ्यभावात्स्वय न प्रवर्तते न त्विक इत्यनेन सहोपतिष्ठते येनाविशेषा
दुभयोर्निवृत्ति स्यादिति सिद्धमिष्टम् । वृत्तिकारेण त्वस्य सूत्रस्य प्रयोजन
पिण्डीकृत्य प्रदर्शित सर्वथान्त्यस्य वा ऽनन्त्यस्य वेक एव गुणवृद्धी भवतो
न त्वक्षरव्यापार, अत एव वेदितव्यावित्याह । अक्षरव्यापारप्रदर्शने
तु इक एव स्थाने भवत इत्येतावद्वक्तव्य स्यात् । 'स्वसज्ञया शिष्यमाणा
विति । वृद्धिर्भवति गुणो भवतोत्येव विधीयमानावित्यर्थ । 'इक इति
किमिति'। प्रधानावयवाक्षेपेण समुदायस्यैवाक्षेप, सूत्र किमर्थमित्यर्थ ।
'आत्सन्ध्यक्षरेत्यादि' । ननु 'गापोष्टगिति'टक कित्करण सामग इत्या
दावाल्लोपार्थं ज्ञापकम् आकारस्य गुणो न भवतीति, यदि हि स्याद्गुणे
कृते ऽल्लोपे च सिद्ध स्यात् सामग इति । तथा ग्लायतीत्यादौ सन्ध्य
क्षराणामप्युपदेशसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति, इतरथा प्रक्रियालाघवार्थ-
मेकारमेवोपदिशेत् । जनेर्ड इति डित्करणाद्व्यञ्जनानामपि गुणो न भवि
ष्यति, यदि हि तस्य स्याद्धमात्रस्य मात्रिके ऽकारे गुणे कृते सिद्ध
स्यादुपसरज इति । यद्येव मिदेगुणो ऽन्त्याद्ग्रावर्तित सर्वादेश स्यात्,
कि च गमेरप्यय डो भवति तस्य च स्यानत आन्तर्यादोकारो गुण स्याद्

रैनौग्लौशब्देभ्यश्चाचाराक्किबन्तेभ्यस्तृजादौ गुणप्रसङ्गः यद्यभिधानमस्ति, तथा चित, चिनुत भिच, बेभिद्यते, इत्यादौ 'क्ङिति चे'ति प्रतिषेधार्थमपि गुणस्येग्लक्षणत्वमेषितव्यम्। अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् 'मृजेर्वृद्धि' रिको यथा स्यात् अलोन्त्यस्य मा भूत्। योगविभागात्सिद्धम्। मृजेर्वृद्धिरच, मृजेरचो वृद्धिर्भवति, अङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाचो विशेषणाच्यमाट् अटो न भविष्यति, सिचि वृद्धिस्तर्ह्यकारस्य मा भूत, अचिकीर्षीत्। अतो लोपो भविष्यति 'णयल्लोपात्रियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य पूर्वविप्रतिषिद्ध' मिति वचनाद्यथा चिकीर्षक इति। आकारस्य नास्ति विशेष, सन्निधानादसभवश्च। एजन्तमपि न सभवति आत्वविधानात्। रैनौग्लौशब्दानामाचारक्किबन्तानामविशेष, गोशब्दस्य क्किबन्तस्य 'ऋत इद्धातो' रित्यतो धातोरित्यनुवृत्ते धातुरेव यो धातुरिति विज्ञानात् सिचि वृद्ध्यभाव। अभैत्सीदित्यादौ सिचि वृद्धिरित्यनेन व्यञ्जनस्य नाप्राप्तायां वृद्धौ विधीयमाना हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका, 'नेटी'त्यय च निषेधो च यावती हलन्तस्य वृद्धि सिचि वृद्धिरिति वा हलन्तस्याच इति वा सा सर्वा न भवतीति विज्ञायते, तेनानर्दीदित्यादौ अन्त्यस्य वृद्धिर्न भविष्यति, तदेवमिको वृद्धिर्यथा स्याद् अदेङ्व्यञ्जनानां मा भूद् इत्येवमर्थं तावद् वृद्धिग्रहणं न कर्त्तव्यम्। एवं तर्हि मृज्यते मृष्ट इत्यादौ 'क्ङिति चे' ति प्रतिषेधार्थं मृजेर्वृद्धेरिग्लक्षणत्वम् इदमपि योगविभागात्सिद्धं मृजेर्वृद्धिरित्यस्यानन्तरमजादौ क्ङिति वेति वक्तव्य परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिममृजतुः परिममार्जतुरित्येवमर्थं, तत्र योगविभागो ऽजादौ क्ङिति मृजेरचो वृद्धिर्भवति, किमर्थमिद नियमार्थं क्ङिति यदि भवति अजादावेवेति। तेन मृज्यते मृष्ट इत्यादौ न भविष्यति, ततो वा, ऽजादावपि विकल्पेनेति। सिचि वृद्धेस्तर्हि प्रतिषेधार्थमिग्लक्षणत्वं, णु स्तुतौ धू विधूनने कुटादी, न्यनुवीद् न्यधुवीद्, अत्राप्यन्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गउवङि सति हलन्तत्वा 'न्नेटी'ति निषेध। यदि सिच्यन्तरङ्ग भवति अचैषीद् अहौषीद् गुण स्यात्। अस्तु तस्यैव वृद्धि करिष्यते अकार्षीदित्यादौ हलन्तलक्षणा वृद्धि, अतारीदित्यादौ हलन्तलक्षणाया 'नेटो' ति प्रतिषेधे ऽतो हलादे

रिति विकल्प बाधित्वा 'ऽतो ल्रान्तस्ये'ति नित्या वृद्धि । अलावीदित्यादावुवर्णान्तेषु सेटि सिच्यन्तरङ्गत्वाद्गुणाबादेशयो कृतयोरपि 'अतो ल्रान्तस्ये' त्यत्र वकारस्यापि लुप्तनिर्दिष्टत्वान्नित्या वृद्धि । यद्येव मा भवान वीत् अमवीदित्यत्रापि तर्हि वकारप्रश्लेषान्नित्या वृद्धि स्यात् सिच्यन्तरङ्ग भवतीत्युक्ते ह्म्यन्तक्षणेत्यत्र णिश्विग्रहण न कर्त्तव्यम्, औनयीदश्वयीदित्यत्रान्तरङ्गत्वाद्गुणायादेशयो कृतयोर्यान्ताना नेत्येव सिद्धत्वात । तत्स्थाने अविमवी निवेशयिष्याम । 'अतो ल्रान्तस्ये' त्यत्र वकारप्रश्लेषेण प्राप्ता वृद्धिरविमव्योर्नेति तदेवमनर्थक वृद्धिग्रहण, नानर्थक सिच्यन्तरङ्गस्य प्रवृत्तिमाश्रित्य हि वृद्धिग्रहण प्रत्याख्यायते यदि च सिच्यन्तरङ्ग स्यात् चिनीप्रभृतिभ्यो यङलुगन्तेभ्यश्चिरिणोतिजिरिणोतिभ्या च लुङि सिचि अचेचायीद् अनेनायीद् अचिरायीद् अजिरायीदिति न स्याद् गुणायादेशयो कृतयो यान्ताना नेति प्रतिषेधप्रसङ्गाद् इग्लक्षणाया तु सिचि वृद्धौ तयैवान्तरङ्ग बाध्यते, यदि स्याद् न क्वापि सिचीगन्तमङ्ग भवेत, तत श्चाचिरायीदित्यादि सिद्धं यथा च तथा गुणायादेशौ बाध्येते एव न्यनुवीदित्युवडपि बाध्येत, अत प्रतिषेधार्थमपि वृद्धेरिग्लक्षणत्वमेषितव्यमिति सर्वमवदातम् । एव बहुवक्तव्यत्वाद्वृत्तिकारेण वृद्धिग्रहणस्य प्रयोजन न दर्शितम् । अथ कथ स्वसज्ञया शिष्यमाणावित्येष विशेषो लभ्यते इत्याह । 'गुणवृद्धिग्रहणमित्यादि' । इह पूर्वसूत्राभ्या गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते, तेनैवादेङामादैचा च ग्रहणे सिद्धे यत्पुनर्गुणवृद्धिग्रहण तत्स्वसज्ञया विधाननियमार्थ मन्यथा प्रकृत गुणवृद्धिग्रहण तटस्थमुपलक्षण स्याद् वस्तुतो ये गुणवृद्धी तद्विधाविति स तु विधिर्गुणवृद्धिशब्दाभ्या प्रकारान्तरेण वेत्येष विशेषो नाश्रित स्यात्, पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्तु शब्दव्यापारोप्याश्रीयते गुणवृद्धी ये गुणवृद्धी, एव शब्दिते ये गुणवृद्धी इत्यन्यतरस्य गुणवृद्धिग्रहणस्य स्वरूपप्रधानत्व सपद्यते तेनाय विशेषो लभ्यतइत्यर्थ । अन्यथा 'अच' श्चेत्यस्य स्वसज्ञया विधाने नियमस्य 'दिव उदि' त्यादिष्वगुणवृद्धिसज्ञकेषु तत्सज्ञेषु च यत्रेङ् न सभवति अष्टन आ विभक्ता' वित्यादौ तत्र चरितार्थत्वा 'द्दिव औदि' त्यादिषु गुणवृद्धिसज्ञकेषु यत्रेक्

सम्भवति तत्राय नियम स्यात् । 'द्वौ पन्था स इममिति।' स इत्येतदनु दाहरणं, नह्यत्रेगस्ति ॥

एव प्रकटितोस्माभिर्भाष्ये परिचय पर ।
तस्य नि शेषतो मन्ये प्रतिपत्तापि दुर्लभ ॥

न धातुलोपआर्द्धधातुके ॥ 'दुरीणो लोपश्च' दु शब्दउपपदे इणो धातोरप्रत्ययो भवति धातोश्च लोप, दुखेन ईयते प्राप्यते दूरमित्यत्र यद्यपि कृत्स्नस्य धातोर्ल्लोप सम्भवति तथाप्येव विषये गुणवृद्ध्यो प्राप्त्यभावादे कदेशे धातुशब्दो वर्त्ततइत्याह । 'धात्वेकदेशइति'। धातुलोपइति तत्पुरुषे सति आर्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं गुणवृद्धिविशेषणमुभयविशेषणं वेति त्रय कल्पा,स्तत्र यदि लोपविशेषणमार्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति यत्किञ्चिद् निमित्ते गुणवृद्धी न भवत इत्यर्थ स्यात् ततश्च प्रेद्धमित्यत्र प्रपूर्वादिन्धे क्तप्रत्यये तन्निमित्ते नलोपे सति प्राप्नुवत आद् गुणस्यापि निषेध स्यात्, यद्यपीक इत्यनुवर्तते तथापि द्वयो षष्ठीनिर्द्दिष्टयो स्थाने भवन्नन्यतरव्यपदेश लभतइति स्यादेव, न चेह सूत्रइक इत्यस्य रूपपरत्वे प्रमाणमस्ति उत्तरसूत्रे तु प्रमाणं वक्ष्याम । ननु पूर्वं धातु साधनेन युज्यत इत्यस्मिन् दर्शने प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षत्वादुपधालोपोऽन्तरङ्ग इति तद पेक्ष प्रतिषेधोप्यन्तरङ्ग पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यतइति तु दर्शने प्रथमोपन तोपसर्गापेक्षत्वाद् गुणोऽन्तरङ्गस्ततश्चा 'सिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति प्रतिषेधो न भविष्यति। नैतदस्ति। नाजानन्तर्यइति निषेधात् । अथ गुणवृद्धिविशेष-णमार्द्धधातुकग्रहणं ततोयमर्थ स्यात् यत्कि चन निमित्ते धातुलोपे सत्यार्द्ध धातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न भवत इति, तदा प्रेद्धमित्यत्र दोषो न गुण स्यातन्निमित्तत्वात् कि तु क्नोपयतीत्यत्र क्नूयी शब्दइत्यस्माण्णिचि पुकि च यलोपे पुगन्तलक्षणस्य गुणस्य निषेध स्यात् । अत उभयविशेषणमार्द्ध-धातुकनिमित्ते धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न [1]भवत इति, तत्र सकृच्छ्रुतस्योभयविशेषणत्वमेव तावद् दुर्लभम्, अथापि स्याद् एवमपि

१ स्तइति पा २।

लोपगुणवृद्धीनामेकार्द्धधातुकनिमित्तत्वं न लभ्यते, ततश्च विभक्त्या न्वाख्यानपक्षे भेद्यतइत्यत्र भिदेर्ण्यन्तात्कर्मणि यकि भिदइयइति स्थिते नित्यत्वात्पूर्वं णिलोपे कृते यकमपेक्ष्य प्रवृत्ते प्रत्ययलक्षणेन णिच मपेक्ष्य प्राप्नुवतो गुणस्य निषेधः स्याद् द्वयोरप्यार्द्धधातुकनिमित्तत्वा दिति तत्पुरुषे सति सर्वथा दोष इत्यत आह। 'तस्य लोपो यस्मिन्निति'। अस्मिन्पक्षे धातोर्लोपो यस्मिन्निति अन्यपदार्थभूतेनार्द्धधातुकेन लोपो विशेष्यते साक्षाच्च गुणवृद्धी धातोर्लोपो यस्मिन् तस्मिन्निति एकार्द्धधा तुकनिमित्तत्वं च लोपगुणवृद्धीनां लभ्यतइति न कश्चिद् दोषः। 'ते न भवत इति'। अनेन गुणवृद्ध्योरयं निषेधो न पूर्वसूत्रव्यापारस्येति दर्शयति, पदोपस्यापत्र हि पूर्वसूत्रव्यापारो न चैव भूतआर्द्धधातुके तस्य प्रसङ्गः, दाधीवेवीटा'मिति चासङ्गतं स्यादुपस्थाननिषेधे। 'लोलुव इत्यादि'। लूपूभ्यां यङ् द्विर्वचनं गुणो यङलुको गुणो नि[1]षिद्धे उवङ्। 'मरीमृज इति'। 'रीगृदुपधस्य च लोलूयादिभ्य इत्यादिना सूत्रार्थमुदाहर- णेषु दर्शयति। ननु च यङकारस्यातो लोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादेव गुणवृद्धी न भविष्यतः, यथा पापचकः इत्यत उपधाया इति वृद्धिः, नह्यत्रानेन निषेधः सिध्यति, किं कारणम्। अनिग्लक्षणत्वात्। नालोपो लभ्यते, 'यङोऽचि चे'ति समुदायलुका प्रतिपदविहितेन बाधितत्वात्। योगविभागात्सिद्धम्। अतो लोपो भवत्यार्द्धधातुके, ततो यस्य य इत्यस्य समुदायस्य योऽकारस्तस्यापि लोपो भवति, किमर्थमिदं विशेषविहितेन समुदायलुका ऽतो लोपो मा बाधीति, तेन स्थानिवत्त्वा[2]देव गुणवृद्धी न भविष्यतः, यथैव तर्हि गुणवृद्धी न भवत एव चेचियः, चेक्रियः, लोलु वः तोष्टुवः, सुश्रुवः,इतीयङुवङावप्यच्प्रत्ययमपेक्ष्य न स्यातां मा भूतामचि य एव त्वसौ स्यान्यकारस्तदाश्रयौ भविष्यतः। स हि यकारे लुप्ते प्रत्य यसञ्ज्ञकः। ननु चेचियः तोष्टुवः इत्यत्रान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधतइति अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घात् प्रागेव यङो लुकि कृते

१ निषिद्धइत्यस्य स्थाने सर्वत्र प्रतिषिद्धे इति पा २।

२ स्थानिवत्त्वेत्यस्य स्थाने सर्वत्र स्थानिवद्भावेति पा २।

स्थानिवद्भावे सत्यपि चेतिअच तोष्टुअच इति स्थिते स्थान्यकारेण सह लघूपधमङ्गं संजातमिति अच्प्रत्यये गुणः स्यादेव, न । अन्तरङ्गावियङुवङौ भविष्यतोऽशिश्रियद् अदुद्रुवद् इति यथा । अतः स्थानिवत्त्वादेव सिद्धं नार्थोनेन । उच्यते । सर्वत्र दीर्घान्तेषु ह्रस्वान्तेषु चेयङुवङोः कृतयोः पुनर्लघूपधलक्षणो गुणः प्राप्नोति, न च पुनरपि स्थानिवद्भावः, आदिष्टादचः पूर्व्वत्वात् । किञ्च यद्यतो लोपः क्रियेत जङ्गम इत्यत्र गमहनेत्युपधालोपः स्यात्, अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृश इत्यत्र ऋदृशोरिति गुणः स्याद्, देद्य इत्यत्र 'दीङो युडची'ति युट् स्यात्, सनीस्रंसो दनीध्वंस इत्यत्रानिदितामित्युपधालोपः स्यात् । यायावर इत्यादिष्वाकारलोपः स्यात्, यदा पुनर्योगविभागमकृत्वा विशेषविहितः समुदायलुक् क्रियते तदा हलचोरादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावादुपधालोपादयो न भवन्तीत्यवश्यं समुदायस्य लुगेषितव्यः । एवं च लोलुव इत्यादावपि गुणवृद्धी स्यातामिति सूत्रमपि कर्त्तव्यम् ॥ 'लूञ् लवितेति ।' प्रागेव धातुसंज्ञाया भवन्ननुबन्धलोपो धातुलोपो न भवति । 'रेडसीति' । रुष रिष हिंसायाम् । अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्त इति विच्, वेरपृक्तस्य लोपो, न धातुलोपो भवति । नन्वसत्यपि धातुग्रहणे लुप्यते ऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधनलोपशब्दस्याश्रयणादनैमित्तिके ऽनुबन्धप्रत्ययलोपे न भविष्यति, तन्न । लोपशब्दो हि संज्ञाशब्दः कथमस्याधिकरणसाधनता लभ्यते । 'रोरवीतीति' । रु शब्दे यङ्लुकि तिपि रूपम् । नन्वसत्यप्यार्धधातुकग्रहणे धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्विज्ञास्यते, रोरवीतीत्यत्र च यङ्लुगनैमित्तिको, तस्मादार्धधातुकग्रहणं बहुव्रीहित्वे प्रमाणं, सत्यपि तस्मिंस्तत्पुरुषसम्भवात् । इदं तर्हि प्रयोजनं तुर्वी थुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः, मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः, तेभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यस्तिबादौ सार्वधातुके परतो राल्लोपे तोतोर्ति मोमोर्तीत्यादौ छ्वोर्लोपस्य गुणस्य चैकनिमित्तत्वान्निषेधः स्यादेव । 'इक इत्येवेति' । इक इत्यस्यानुवृत्तिं प्रति न शङ्का कार्येत्येवशब्दस्यार्थः अतो ऽभाजि रागइति 'भञ्जेश्च चिणि' 'घञि च भावकरणयो'रित्युपधालोपः ॥

प्रक्रियातर्कगहनप्रविष्टो हृष्टमानस ।
हरदत्तहरि स्वैर विहरन्केन [1]वार्यते ॥

क्ङिति च ॥ क्ङिद्ग्रहण यदि विधीयमानस्य प्रतिषेधस्य विशेषण स्याद् गुणवृद्धी क्ङिति न भवत इति ततो विधिसस्पर्शी 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' त्यस्यो[2]पस्थानात् क्ङित्यनन्तरएव प्रतिषेध स्यात्, यद्यपि प्रतिषेधस्य विधानदशाया पौर्वापर्यं न सभवति तथा निषेध्यमानयोर्गुण वृद्ध्योरपि तथापि स्थानिन इको ऽनन्तरे क्ङिति प्रतिषेध स्यात, एव हि विधानोत्तरकालमपि तावद्गुणवृध्यभावरूपस्य प्रतिषेधस्य क्ङिदनन्तर सभवति 'इको यणची' त्यादावप्येतावदेव पौर्वापर्यं यद्विधानदशाया तु स्थानिन उत्तरकाल तु विधेयस्य । यदा त्वनूद्यमानयोर्गुणवृद्ध्योर्विशेषण क्ङिति सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति तदा ऽनुवादकत्वात्तस्मिन्नित्यादिकाया परिभाषाया अनुपस्थान, नहि क्ङिति सति ये गुणवृद्धी इत्युक्ते विधिव्यापारेण क्ङित कश्चित् सस्पर्शो विध्यङ्गभूताश्च परिभाषास्तत्रैवोपतिष्ठन्ते नानुवादे तस्यापि परार्थत्वाद् द्वयोश्च परार्थयो परस्पर सबन्धाभावात्, अन्यथा वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध' मित्यत्रेक् परिभाषोपस्थाने शालीय इति[3] वृद्धसज्ञाया अभावात्तल्लक्षणश्छो न स्यात, तथा चोदीचामात स्थानइ[illegible] स्थानेग्रहण कृतमात स्थाने योऽकार इत्यनुवादकत्वात् षष्ठी स्थानेयोगेति स्थानेयोगो न लभ्येतेति, अतो ऽस्मिन् पक्षे क्ङितीति सति सप्तमी यस्य च भावेनेति, क्ङितोर्ग्रहं सत्तालक्षणेन भावेन गुणवृद्ध्यो प्राप्तिलक्षणो भावो लक्ष्यते, निमित्तस्य च सत्तया निमित्तिन प्राप्तिर्लक्ष्यतइति क्ङिति सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुत इत्यस्य [illegible]निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इत्यर्थो भवति भिन्नो मृष्ट इत्यादौ चोपधाया अपि प्राप्नुवन्त्यौ गुणवृद्धी क्ङित निमित्तमाश्रित्य प्राप्नुत इत्येतत्सर्वमालोच्याह । 'निमित्तसप्तम्येषेति' । निमित्तात्सप्तमी

[illegible]यत इति पा २ ।
२ [illegible]पनादिति पा २ ।
३ क्व चिद्वृद्धसज्ञा न स्यादित्येव पाठ पु २ ।

निमित्तसप्तमी, पञ्चम्यर्थे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीसमास ।'क्ङिविमित्त इति'। एतेन गुणवृद्धिविशेषण क्ङिद्ग्रहणमिति दर्शयति । ननु च विधी यमानतया प्राधान्यात् प्रतिषेधस्यैवैतद्विशेषण युक्त, नैतदस्ति । यत्र हि गुण कृतात्मसस्कार प्रधानोपकाराय महते प्रभवति तत्रात्मनोपि सस्कारमनुभूय प्रधानेन सबध्यते, यथा पानीयमेलादिसस्कृत पुरुषेण । उक्त च

गुण कृतत्मसस्कार प्रधान प्रतिपद्यते ।
प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥

इति, इह च गुणवृद्धी क्ङिद्ग्रहणेन विशेषितयोर्महान् प्रधान प्रतिषेधस्योपकारो भवति व्यवहितस्यापि तत्सिद्धे । 'भिन्न इति'। रदाभ्यामिति नत्वम । मृष्ट इति'। व्रश्चादिना षत्व, 'चिनवन्तीति' । 'सार्वधातुकमपित्' 'हुश्नुवो सार्वधातुके यह्नोषा निमित्तसप्तमी शचङन्ते दोष, धि धारणे रि गतौ तुदादी, ताभ्या तिपि 'तुदादिभ्य श' 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्तरि चङ्' धिश्नति रिश्नति शिश्रत् दुद्रुवत् इति स्थिते शचङन्तस्याङ्गस्य तिपि लघूपधलक्षणश्च गुण प्राप्नोत शचङो परत पूर्वस्य सार्वधातुकलक्षणश्च तत्र शचङ्निमित्तस्यैव प्रतिषेध स्याद् न तिङ्निमित्तस्य, पक्षान्तरे तु तिङ्निमित्तस्यापि गुणस्य शचङो परत प्रतिषेधो लभ्यते । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्बहिर्भूततिबाश्रयो गुणो बहिरङ्गो ऽन्तर्भूतशचङ्निमित्ताभ्यामियङुवङ्भ्या बाधिष्यते । ग्लाजिस्थश्च क्स्नु'रित्यत्र वक्ष्यति गित्त्वाय प्रत्ययो न कित् तेन स्थ ईकारो न भवतीति क्स्नोर्गित्त्वाच स्थ ईकार इति च ततश्च भूष्णुरित्यत्र प्रतिषेधो न स्यादित्यत आह । 'गकारोप्यत्रेत्यादि'। 'चत्व भूत'। चर्त्व प्राप्त । अत एव गकारप्रश्लेषात सख्यातानुदेशो न भवति, अन्यथा क्ङितो द्वौ गुणवृद्धी अपि द्वे इति सख्यातानुदेश प्राप्नोति किति गुणस्य ङिति वृद्धेरिति, ज्ञापकाद्वा[1] यदय 'मिदेर्गुण' इति श्यनि ङिति गुण शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नात्र सख्यातानुदेशो भवतीति । यदि तर्हि क्स्नुप्रत्ययो गिद्

१ ज्ञापनादिति पा २ ।

भूष्णुरितीट् प्राप्नोति, नैष दोषः । 'श्र्युकः किती' त्यत्रापि गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य चर्त्वस्यासिद्धत्वात्प्राप्तमपि 'हशि चे' त्युत्वं न भवति कुप्वोरिति विसर्जनीयश्च भवति । 'कामयतइति' । 'कमेर्णिङ्' । 'लैगवायन इति' । लिगुशब्दात् 'नडादिभ्यः फगि' ति फक्, 'ओर्गुणः' इति गुणस्य प्रतिषेधः कथं न भवति यावताकार इगेव, नैतदस्ति । अत्र हि चकारः क्रियते स इत्यर्थो विज्ञायते तेनेक इतीमं शब्दमुच्चार्य विधीयमानयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो न चैवमोर्गुणः । 'मृजेरित्यादि' । इह त्रिमुनिव्याकरणं यथोत्तरं च मुनीनां प्रामाण्यमिति दर्शनस्थितिस्तेन सूत्रकारेणानुक्तं वार्तिककार आह त[1]दुक्तं च दूषयति, एवं भाष्यकारो वार्तिककारेण । व्याख्यातृत्वमपि द्वयोश्चास्तीत्येतावत्, 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इत्यनेन तदादिविधौ सिद्धेप्यादिग्रहणं मुख्ये ऽजादौ यथा स्याद् व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ मा भूत् । तुन्दपरिमृजः, पूयं ममृज, त्वया ममृजे । 'सङ्क्रमो नामेत्यादि' । सङ्क्रामतो ऽपक्रामतो गुणवृद्धी अस्मादिति कृत्वा । 'लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेध इति' । अत्र सूत्रे लघूपधगुणस्यापि प्रतिषेधो न तु 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयो' रित्येतस्यैवेत्यर्थः । अनेन निमित्तसप्तम्याः फलं दर्शितम्, अत्रेत्यनेन सूत्रं निर्दिश्यते । इहाचिनोदिति ङितो लङस्तिबादेशः, स्थानिवद्भावाद् ङिदिति गुणप्रतिषेधः प्राप्नोति, इहाचिनवमिति ङितो लङो मिपि तस्यापि स्थानिवद्भावपरम्परया ङित्त्वाद् गुणप्रतिषेधः स्यादित्यत आह । 'अचिनवमित्यादि' । यदि ङिति यत्कार्यं तद् ङितो लकारस्यादेशे स्थानिवद्भावात्स्यात् यासुटो ङिद्वचनमनर्थकं स्याद् लिङो ङित्त्वादेव तदादेशेषु ङित्कार्यस्य सिद्धत्वात् ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ 'दिधीवेव्योरिति' । दिधीङ् दीप्तिदेवनयोः वेवीङ् वेतिना तुल्यइत्येतयोः, अथ दीङ् क्षये धीङ् अनादरे वेञ् तन्तुसन्ताने वी गत्यादिषु एतेषां ग्रहणं कस्मान्न भवति, दीङस्तावन्न भवति, 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' ति चकारेणैज्विषयआत्वविधानात् ।

१ दुरुक्तमिति पा २ ।

वेञोऽपि न भवति गुणप्राप्त्यभावात । नैतदस्ति । चकारस्तावन्मीनाति मिनोत्यर्थे स्यात् दोङोऽपि ग्रहणं त्ववर्थे स्याद् वेञोऽपि प्रवेयमित्यत्र 'इंद्यतीती' त्वे कृते गुण प्राप्नोति, एव तर्हि चतुर्णां ग्रहणे[1]ऽभिप्रेते ऽसन्देहार्थं दीवेधीवीटामिति ब्रूयात् । किं चा 'वयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी' । 'इटश्चेति' । आर्धधातुकस्येडित्यागमस्य । ननु धातुसाहचर्यादिट किट गतावित्यस्य धातोर्ग्रहणं युक्तं सत्य, प्रसिद्ध्यतिशयादागमस्य ग्रहणमागमो हि प्रसिद्धतर शास्त्रे[2]ऽल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाताभावाच्च धातुरिट् दीधीवेव्योस्तु धातुत्वात्प्रकृतित्वादभ्यर्हितं चेति पूर्वनिपात । अथ दीधीवेव्यो किमर्थं ग्रहणम् । यावता छान्दसावेतौ छन्दसि च दृष्टानुविधि । दृश्यते च गुणो 'होत्राय वृत कृपयचदीधेत्,' 'अधीधयुर्दाशराज्ञ इति । अतस्तयोरनर्थक प्रतिषेध केचिदाहु । आदीध्यनमावेव्यनम् इत्युदाहरतो वृत्तिकारस्य नानयोश्छान्दसत्वमभिप्रेतमन्यथा हि [3]छन्दस्येव क्वचिदुदाहार्यमिति । इद तु वार्त्तिकविरुद्धम् । यदाह 'दाधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधानाच्च छन्दस्यदीधेददीधयुरिति च गुणदर्शनादप्रतिषेध' इति। 'आदीध्यनमिति' । ल्युटि एरनेकाच इति यणादेश । कणितेति' । कणिरणी शब्दार्थौ लुटि तिपो डादेशस्तासि टिलोप कणित्-आ इति स्थिते तकारान्त लघूपधमङ्गमिति प्राप्तस्य गुणस्य प्रतिषेध , ननु च 'नेड्वशि कृति' इत्यत इडित्यनुवर्त्तमानआर्द्धधातुकस्येडिति पुनरिड्ग्रहणमिडेव यथा स्याद् विकारो मा भूदित्येवमर्थं भविष्यति । यद्येवम् । अलावीत पिपठिषते क्विपि पिपठीरित्य'चाक सवर्णे दीर्घो' र्वोरुपधाया इति च दीर्घो न स्याद्, अङ्गप्रकरणे नियमादाङ्ग एव विकारो [4]निवर्त्यते इह च पिपठिषतेरप्रत्यये नपुसके 'जस शी' अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नुम भवतीति सान्तमहत इति दीर्घत्व न भवतीति पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीति भवति ॥

१ अभिमत इति पा २ ।
२ अल्पाचतरत्वेनेत्यारभ्य पूर्वनिपात इत्यन्त ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।
३ छन्दस्यमेवेति पा २ ।
४ नियम्यतइति पा २ ।

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये ।
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥

इत्यन्तरशब्दोनेकार्थः। इह छिद्रवाचिनो ग्रहणमितरेषामसम्भवात्। न विद्यते ऽन्तरं येषां ते ऽनन्तराः निश्छिद्राः, एतमेवार्थं व्यक्तेन शब्दान्तरेण दर्शयति। [1]भिन्नजातीयैरज्भिरव्यवहिता श्लिष्टोच्चारिता इति। एवं भूता हि हलो निश्छिद्रा भवन्ति, भिन्नजातीयैरितिवचनं तत्रैव व्यवधानप्रसिद्धेः श्लिष्टोच्चारिता इति वचनादवग्रहेपि संज्ञा न भवति अप्सिवत्यप्सु, विद्यते ह्यत्रान्तरमर्द्धमात्रा कालः। 'संयोगइति'। यद्येकैकस्य हलः श्लिष्टोच्चारितस्यैषा संज्ञा स्याद् इह च निर्यायादित्यत्र [2]प्रत्येकं संज्ञित्वे सति रेफे यकारः संयोग इति 'वान्यस्य संयोगादे'रित्येत्वं स्यात्। समुदायस्य संज्ञित्वे ऽचो रहाभ्यामिति यकारस्य सत्यपि द्विर्वचने तस्यासिद्धत्वादेत्वाभावः। इह च सस्क्रषीष्ट 'ऋतश्च संयोगादे'रितीट्, संस्क्रियतइति 'गुणोर्त्तिसंयोगाद्यो'रिति गुणः, द्रुषत्करोति ककारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तलोपः स्यात् शक्तः वस्तेति झलि तकारे परतः स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः स्यात, नियातः इति संयोगादेरातइति निष्ठानत्वं स्यात्, समुदाये तु संज्ञिनि नैते दोषा इत्यालोच्याह। समुदायः संज्ञीति'। महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं संयुज्यन्ते ऽस्मिन्मिथो हलः इति नैरन्तर्यं च श्रुतं संज्ञिरूपे ऽनुप्रविशतीति युक्तं, प्रत्येकपक्षे तु तदुपलक्षणं स्याद्, अतः समुदाय एव संज्ञी युक्त इति भावः। हलः इति बहुवचननिर्द्देशाद् द्वयोः संज्ञा न स्यादित्याशङ्क्याह। 'जातौ चेति'। चशब्दो यस्मादर्थे, यस्माज्जातौ बहुवचनं तेन द्वयोर्बहूनां चेति। अथ यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र किं द्वयोर्बहूनां चाविशेषेणसंज्ञाऽऽहोस्विद्बहूनामेव, यदि बहूनामेव इह 'मस्जिनशो र्झली' त्यन्त्यादचः परे नुमि मन्स्ज्इति स्थिते नसजानामेका संज्ञा न तु संजयोरिति स्कोः

[1] भिन्नजातीयैरित्यादिनेति पा २।
[2] प्रत्येकं संज्ञित्वे इति नास्ति पु २।

सयोगाद्योरिति सलोपो न स्यात् । नैष दोषो, मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुमेषितव्यो मग्न इत्युपधालोपो यथा स्यात् । अन्यथा द्वयोस्सज्ञाश्रयेण सत्यपि सयो गादिलोपे तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न स्याद्, इह तर्हि निर्ग्लेयात् सस्वरि षीष्ट सस्वर्यते निर्ग्लान इति एत्वेड्गुणनिष्ठानत्वानि न स्यु । अस्तु तर्ह्यविशेषेण, कुत, निश्छिद्रत्वस्याविशेषात्, न च द्विर्वचनन्यायेन समु दायस्यैव स्यादिति वाच्य यथा द्विर्वचन समुदायावयवैश्चाचोर्युगपत् कर्त्तुमशक्य नैवमत्राशक्ति, यथा च समुदाये द्विरुक्ते ऽवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति वृक्ष प्रचलन् सहावयवै प्रचलतीति न्यायेन न च तथेह समुदाये प्रवृत्तया सज्ञया ऽवयवाना तत्कार्यसिद्धि, अतो नाय द्विर्वचनन्यायस्य विषयो ऽतो ऽविशेषेण द्वयोर्बहूना चेति स्थित, यद्येवमिन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति तत सन् इन्दिद्रीयिषतीत्यत्र द्वौ सयोगौ न्द्रौ द्रौ च तत्र नन्द्रा इति प्रतिषेधो नकारवद्दकारस्यापि स्यात्, न वाज्विधे रजादेरिति वर्त्तते तत्र कर्म्मधारयात् [१]पञ्चमी आदेरच परे नदरा न द्विरुच्यन्त इत्यर्थ । अग्निरित्यादीनि रूपोदाहरणानि । 'तिलॉंस्यावपतीति' । 'हेमपरे वे ति वर्त्तमाने 'ङ सिधुडि' ति च 'नश्चेति धुट् चत्वे तत्र यदा न धुट् तदा नसतरया । यदा धुट् तदा नतसतरया । 'तितउच्छत्रमिति'। ततो तेर्डउ सन्वच्चेति' [२]' डउप्रत्यय, व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद् गुणाभाव, सन्वद्भावाद् द्विर्वचनमित्व" च टिलोप । 'सयोगान्तलोप स्यादिति'। यद्यचोरप्यनन्तरयो सयोगसज्ञा स्यादिति भाव । ननु च छे चे'ति तुकि कृते तकार पदान्तो न सयोग, नैतदस्ति, 'छे चे' त्यय तुग् ह्रस्वमात्रभक्तो न तदन्तग्रहणेन गृह्यतइति पद सयोगान्तमेव । पचतीति रूपप्रत्युदाहरण, पनसमिति कार्यप्रत्युदाहरणम् । 'स्कोस्सयोगाद्योरिति लोप स्यादिति'। यदि सकारमकारयो सान्तरयोरपि सयोगसज्ञा स्यादिति भाव ॥

मुखनासिकावचनोनुनासिक ॥ यद्यत्र मुख च नासिका चेति द्वन्द्व स्याद् द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यादिसूत्रेणैकवद्भाव स्यात् ततश्च 'स नपु

१ पञ्चम्यामादेरच इति पा २

२ "," एतच्चिन्हिते सर्वत्र प्रथमान्तस्थाने सप्तम्यन्त पाठ पु २ ।

सक' मिति नपुंसकत्वे ह्रस्वो नपुंसकेति ह्रस्वत्वे च मुखनासिकवचनइति प्राप्नोतीत्युत्तरपदलोपिन तत्पुरुषं दर्शयति। मुखसहिता नासिकेति ।'तयो च्चार्यतइति'। एतेन 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति कर्म्मणि ल्युट दर्शयति तयेति करणे कर्त्तरि वा तृतीया करणस्यैव कर्तृत्वेन विवक्षणात् सूत्रेपि मुखना सिकावचन इति 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मिति तृतीयासमास षष्ठीस मासो वा । 'अनुस्वारस्यैव हि स्यादिति' । तस्मिन्नुच्चार्यमाणे नासि काया एव व्यापारो न मुखस्य तेन तस्यैव स्याद् न तु ङमङणनाना नाप्यभ्रूँ अप इत्यस्य, तदुच्चारणे मुखस्यापि व्यापारादित्येवकारेण दर्शयति । ननु यथा प्रासादवासिन आनीयन्तामित्युक्ते ये प्रासादएव निवसन्ति ये च प्रासादे भूमौ च ते द्वये अप्यानीयन्ते प्रासादवासान्वय उभयेषामस्तीति । तथेहापि नासिकावचन इत्युक्ते य केवलनासिका वचनो यश्च मुखनासिकावचन उभयोरपि ग्रहणं भविष्यति, नासिकान्व यस्य विवक्षितत्वात् तत्किमुच्यते ऽनुस्वारस्यैव हि स्यादिति अनुस्वार स्यापि हि स्यादिति तु वक्तव्यम् उच्यते । इह त्रीणि दर्शनानि कृत्स्न एवानुनासिको मुखेन नासिकया चोच्चार्यते, पूर्वो भागो मुखेन परो नासिकया, विपरीत वा । नासिक्यभागानुरागाच्चेतरोपि भागस्तद्वदेव भासतइति । तत्रोत्तरस्मिन्दर्शनद्वये नासिकान्वयस्य भागविषयत्वान्नासि कावचनग्रहणेनोभयवचनो न गृह्यतइति सुष्ठूक्तमनुस्वारस्यैव हि स्यादिति । 'कचटतपानाम्माभूदिति'। ते हि मुखेनैवोच्चार्यन्तइत्यसति नासिकाग्र हणे तेषामेव स्यात् ततश्च तप्तमित्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप स्यात् ओदनपगित्य 'नुनासिकस्य क्विझलो क्ङिती' ति दीर्घ स्यादिति महा सञ्ज्ञाकरणमन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानार्थं,ननु पश्चान्मुखस्य नासिका व्याप्रियते यस्मिन् नासिकाया वा पश्चान्मुख व्याप्रियते यस्मिन् इति तेन भागविषयो नासिकाव्यापार इति सूचनात् प्रासादवासिन्यायस्यायमविषय इत्युक्त भवति ॥

तुल्यास्य प्रयत्न सवर्णम् ॥ तुल्यशब्दोय यद्यपि तुलया संमित तुल्यमिति नौवयोधर्म्मेति यतमुत्पाद्य व्युत्पाद्यते तथापि व्युत्पत्त्यर्थमेव

तुलोपादीयते रूढशब्दस्त्वय प्रवीण प्रतिलोमादिवदित्याह । 'तुल्यशब्द सदृशपर्याय इति' । ननु नौवयोधर्म्मेत्यत्र वक्ष्यति यथा तुला द्रव्यान्तर परिच्छिनत्ति तथा तुल्यमपि सादृश्येन परिच्छिनत्तीत्येतत्तुलया तुल्यस्य साधर्म्यमिति, सत्य, नह्येव लौकिका प्रतियन्ति । तथाहि । तुल्य इत्युक्ते सदृश इति प्रत्ययो भवति न तु कश्चिदवयवार्थे प्रतीयते । 'आस्ये भवमास्यमिति' । लोकसिद्ध तावदास्यमोष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकाद् अस्यन्ते क्षिप्यन्ते ऽनेन वर्णा इति कृत्वा, काकलक नाम ग्रीवाया उन्नतप्रदेश, इह तु तस्मिन्नास्ये भवमास्यमित्यर्थ । 'दिगादिभ्यो यत्' शरीरावयवाच्चे'ति यत्प्रत्यय । कि पुनस्तदित्याह । 'ताल्वादिस्थान मिति' । यस्मिन्वर्णा निष्पद्यन्ते तत् स्थानम् । आदिशब्देन नासिका दीना ग्रहण नासिकापि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्त कि तर्हि अन्तरास्ये चर्म्मवितमस्ति पणचर्मवत् तत्सबद्धा रेखा नासिका तस्या वायुना ऽभिहताया वर्णोत्पत्ति । यदि पुनर्लौकिकमास्य गृह्येत तदा तुल्यास्य प्रयत्नमिति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहि स्यात् आस्य च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तौ तुल्यौ यस्येति त्रिपदो वा बहुव्रीहि, स्तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति तत्र द्वन्द्व गर्भे आस्यग्रहण व्यर्थ स्यात्, सर्वेषा हि तत्तुल्य विसर्जनीयस्यैकीयमते नोर स्यत्वात सावर्ण्याभावेपि न दोष, त्रिपदे तु बहुव्रीहावास्येन प्रयत्नस्य विशे षितत्वादास्याद्बाह्या प्रयत्ना हापिता भवन्ति कि तु ताल्वादिस्थान तुल्यत्वे नाविशेषित स्यात ततश्च भिन्नस्थानानामपि जबगडदाना सवर्णसज्ञा प्राप्नो ति तत ऊर्ग्ज इति झरो झरीति गकारस्य जकारे लोप स्याद् अतस्तद्धिता न्तस्यैव ग्रहण, तत्रापि यदि द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहि स्यात् स्थानेन प्रयत्नो न विशेषित स्यात् ततश्च ककारङकारयोर्मिथ सवर्णसज्ञा न स्यात् बाह्य प्रयत्नस्य भिन्नत्वात् ततश्च शङ्कितेत्य 'नुस्वारस्य ययि परसवर्ण' इति ङका रो न स्यात् । अथ सत्यपि बाह्यप्रयत्नभेदआभ्यन्तरस्य प्रयत्नस्याभेदमाश्रित्य सज्ञा स्यात् चकारशकारयोरपि सत्याभ्यन्तरभेदे बाह्याभेदमाश्रित्य सव र्णसज्ञा प्राप्नोति ततश्चारुश्चोततीति वक्ष्यमाणप्रत्युदाहरण नोपपद्येतेतीम न्दोष दृष्ट्वा त्रिपदोय बहुव्रीहिरिति दर्शयति । 'तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति' ।

तद्धितान्त आस्यशब्दो न स्वाङ्गवाच्येवेत्यमूर्द्धमस्तकादित्यलुङ्न भव ति । नन्वस्मिन्नपि पक्षे भिन्नविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्चास्य तुल्यत्वेनावि शेषित स्याद्, नैवात्रास्य तुल्यतया विशेष्यते भेदनिबन्धना हि तुल्यता न च कखगघङा भिन्न स्थानम् एकत्वात्कण्ठस्य कि तु तद्धितान्तस्यास्यशब्द स्याश्रयणसामर्थ्यादास्यइत्येकत्व विवक्षित, तेनैकस्मिन्नेव तात्वादिके स्थाने य प्रयत्न स तुल्यो ययोरित्याश्रयणाव कश्चिद्दोष । समानजातीय प्रतीति'। एतच्च सज्ञाविधानसामर्थ्याल्लभ्यते ऽन्यथा यत्किंचनवर्णापेक्षया तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लब्धे तदाश्रयमन्यस्यापि कार्यं स्यात्सवर्ण सज्ञाविधानमनर्थक स्यात । न च रेफोष्मनिवृत्त्यर्थं वचन रेफस्यापि रेफ सवर्ण एव, एवमूष्मस्वपि द्रष्टव्य, सबन्धिशब्दत्वाद्वा सम्बन्धिशब्दो हि तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्ततश्च यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्युक्ते दात्रा तुल्या येति गम्यते तथेहापि, अथ वा महती सज्ञा क्रियते अन्वर्था यथा विज्ञा येत समानोस्य वर्ण सवर्ण इति, यदि च समानजातायमेव प्र ति सवर्ण सज्ञा भवति एव समानोस्य वर्णा भवति । 'चत्वार इत्यादि' । द्विविधा प्रयत्ना बाह्या आभ्यन्तराश्च तत्राभ्यन्तराश्चत्वारो वृत्तौ दर्शिता । आभ्यन्तरत्व पुनरेषा स्थानकरणव्यापारेणोत्पत्तिकालएव भावात्, स्थान ताल्वादि, करण जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि । बाह्या पुनरेकादश । वि वार सवार श्वासो नादो घोषो ऽघोषो ऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोनुदात्त स्वरितश्चेति । बाह्यत्व पुनरेतेषा वर्णनिष्पत्तिकालादूर्द्ध्व वायुवशेनोत्पत्ते । तत्र स्पृष्टकरणा स्पर्शा, कादयो मावसाना स्पर्शा । स्पृष्ट स्पृष्टतागुण करण कृतिरुच्चारणप्रकार, स्पृष्टतानुगत करण येषा ते तथोक्ता । एव मन्यत्रापि ईषत्स्पृष्टकरणा अन्तस्था, यरलवा अन्तस्था । विवृतकरणा ऊष्माण स्वराश्च, शषसहा ऊष्माण, स्वरा सर्वएवाच । वर्गाणा प्रथमद्वितीया शषसविसर्ज्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथ मद्वितीयौ विवृतकण्ठा श्वासानुप्रदाना अघोषा, वर्गयमाना प्रथमे ऽल्पप्राणा इतरे महाप्राणा । वर्गाणा तृतीयचतुर्था अन्तस्था हकारानु स्वारौ यमौ तृतीयचतुर्थौ सवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तश्च । वर्ग

यमाना तृतीया अन्तस्था अल्पप्राणा, इतरे महाप्राणा, यथा तृतीयास्त था पञ्चमा आनुनासिक्यमेषामधिको गुण । तत्र यमा नाम वर्गेष्वादि तश्चतुर्णा पञ्चमेषु परत तएव नासिक्या भवन्ति, तद्यथा पलिक्क्नीरिन्, चख्खतु, आग्ग्मनाय, जघ्नतु, अप्नस्वतीमित्यादि, य एते द्विविधा प्रयत्ना स्तेषामिह सवर्णसञ्ज्ञायामाभ्यन्तरा स्पृष्टतादयश्चत्वार एवाश्रीयन्ते न विवारादयो बाह्या आस्यग्रहणेन तेषा निवर्त्तितत्वात्। 'अअअ इत्यादि'। अत्र सवर्णसञ्ज्ञा भवतीति प्रकृत बहुवचनान्त विपरिणतमनुषज्यते त्रयो कारा मिथ सवर्णसञ्ज्ञा भवन्तीत्यर्थ । कथ त्रयोकारा यावता प्रत्युच्चारण भेदे ऽनन्ता अभेदे त्वेक एव, तत्राह । 'उदात्तेति' । अनेन प्रकारेण त्रय इत्यर्थ । एव च त्रय इत्यस्य त्रिविधा इत्यर्थो भवति तत्राकुहविसर्ज नीया कण्ठ्या, इचुयशास्तालव्या, उपूपध्मानीया ओष्ठ्या ऋटुरषा मूर्द्ध न्या, लृतुलसा दन्त्या, एऐ कण्ठतालव्यौ, ओऔ कण्ठोष्ठ्यौ, वकारो दन्तोष्ठ्य, इत्येव तुल्यस्थानप्रयत्ना सर्वे ऽकारादयो मिथ सवर्णसञ्ज्ञा भवन्तीति । 'अन्तस्था द्विप्रभेदा इति । अत्रापि पूर्ववदनुषङ्ग अन्तस्था इत्युक्तेपि रेफनिवृत्त्यर्थ स्वरूपेण पठति । यवला इति'। 'रेफोष्मणा सवर्णा न सन्तीति'। विजातीयाभिप्रायमेतत् । सजातीयास्तु रेफोष्माणा स्तुल्यस्थानप्रयत्नास्सवर्णा भवन्त्येव तत्र रेफस्य तावद्यवला भिन्नस्थाना ऋटुरषा भिन्नप्रयत्ना अन्ये भिन्नस्थानप्रयत्ना, एवमूष्मणामपि सवर्णाभावो वेदितव्य । 'वर्ग्य इत्यादि'। वर्गे भवो वर्ग्यो दिगादित्वाद्यत् । 'वर्ग्येण'। स्ववर्गान्त पातिना तद्यथा ककार खकारेण। तर्पतेति । तृप प्रीणने। 'इचुयशानामिति' । एषा मध्ये येषा प्रसङ्गस्तेषा मा भूदित्यर्थ । अरुश् श्च्योततीति' । श्च्युतिर् क्षरणे । अरु शब्दस्य रुत्वविसर्जनी ययो 'वा शरी'ति सकारस्तस्यापि श्चुत्वे शकार । 'ऋकारलृकार योरिति' । स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारम्भ । श्रुतत्वाच्चानयोरेव मिथ सवर्णसञ्ज्ञा विधीयते न त्वेतयोरन्येन सह । 'होतृकार इति' । कथ पुनरत्र समुदायिनोन्तरतमो भवति, न समुदायस्य, तत्रापि ऋकार

स्यैव न ऌकारस्येत्यत आह । 'उभयोरित्यादि' । उभयोरन्तरतमो दीर्घो न सम्भवति ऌकारस्यापि दीर्घो न सम्भवतीत्यत ॠकार एव भवत्युभयोरित्यर्थ ॥ ननु च नैतत्सवर्णसञ्ज्ञाया प्रयोजन कथम् । अक सवर्णइत्यत्र तु वक्ष्यति 'ॠति [१]ॠ+वावचन ॡति ऌवावचन' मिति। तत्र चायमर्थो ऽका सवर्णे ॠति परतो वा ॠ+भवति। द्विमात्रोय, मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा ऽभितोऽज्भक्तेरपरा, ईषत्स्पृष्टश्चाय, तत्र प्रयत्नभेदादृकारेणाग्रहणाद् अनण्त्वाद्दीर्घसञ्ज्ञाया अभावादप्राप्तोय विधीयते, ॡति ऌ+वावचनमित्ययमपि द्विमात्र ईषत्स्पृष्टश्च, मध्ये द्वौ लकारौ तयोरेका मात्रा ऽभितोऽज्भक्तेरपरा, पूर्ववदप्राप्तो विधीयते। तत्र ॠति ॠ+वावचन मित्यत्र वाशब्दो दीर्घस्य समुच्चयार्थस्तेनाप्राप्त एव दीर्घो भविष्यति। ननु यद्यविधायैव सवर्णसञ्ज्ञा तदुच्यते ततो ऽक इति सम्बन्धादङ्मात्रस्य ॡति तत्कार्यं स्याद् दध्य्ऌकारो मध्व्ऌकार इति, सञ्ज्ञाविधाने तु ॠकार ॠकारस्यैव सवर्ण इति तत्रैव व्यवस्थित भवति, तस्माद्विधेया सवर्ण सञ्ज्ञा। न विधेया, यदेतद् ॠतीति एतद्दृत इति वक्तव्य सवर्णइत्येव ॠकारस्य ॠकार एव सवर्ण इति ॠत्येव भविष्यति। तत ॡति ॠत इत्येव, इद चासवर्णार्थं तेन ॡति रूपद्वय सिद्ध होतॄकारो होतॢ+कार इति। तच्च वक्तव्य भवति। कथम्। ॠ+वावचनम, ऌ+वावचनमिति ब्रुवतापि तयोरच्त्व वक्तव्यम, अन्यथा विधानमात्रमनयो स्याद् न त्वच्कार्य प्लुत, सति त्वच्त्वे ताभ्या त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद् ग्रहणे सति प्लुतसञ्ज्ञा भवतीति प्लुतसिद्धि। एव च होतॄॠकार इति ॠकारयो रेफद्वययुक्तत्वाद्विवृतत्वाच्च कदा चिद्रेफद्वययुक्त ॠ+भविष्यति कदा चिद्विवृत शुद्धो दीर्घ। ऌकारेपि कदा चिद्दृकारान्तरतम ॠकार कदा चिद् ऌकारान्तरतम ऌ+कार इति। सत्यम्। सवर्णसञ्ज्ञाया तत्र वक्तव्य भवति। तद्वोच्येत इद वा, कोऽन्यत्र विशेष, इद वा ऽवश्य वक्तव्यम्। इदमपि सिद्ध भवति ॠत्यक' खट्वऌकार, मातृऌकार। 'वा सुप्यापिशले' उपऌकारीयति उपाल्कारीयतीति। ॠदिताऌदिता च धातूना पृथगुपदेशसामर्थ्यादनुबन्धकार्याणामसङ्कर ॥

[१]+एतच्चिह्नितईषत स्पृष्टो बोद्धव्य ।

नाज्झलौ ॥ अत्राज्झलौ न केनापि सवर्णसंज्ञौ भवत इति ताव द्दर्शो न भवति संज्ञाया निर्विषयत्वात्, एतावन्तो वर्णा अचश्च हलश्च नाप्यचामज्भिर्हलां हल्भिः सवर्णत्वनिषेधः, अत एव निर्देशात् अन्यथा ऽकारस्याकारे दीर्घो न स्यान्नाज्झिति नाप्यज्झलाविति पूर्वसवर्णस्तस्मा दचां हलां च मिथः सवर्णसंज्ञा निषिध्यते तत्र च यद्यपि नाज्झलावि ति सामान्येनोक्तं तथाप्यकारहकारयोरिकारशकारयोश्च प्राप्तिरिति तत्रैव निषेधः, यद्येव नाणशलाविति वक्तव्यं, न तावदेव लाघवं विशेषः । किं च प्रागुक्तं पक्षद्वयं सम्भाव्येत । 'अचश्च हलश्चेति' । अनेन नात्राज्झलौ निर्देश इति दर्शयति, तत्रापि न दोषः कश्चित् किं तु पक्षान्तरसम्भा वनैव । तुल्यास्यप्रयत्नाविति प्रसङ्गे हेतमाह । 'सवर्णदीर्घत्वं न भवतीति' । प्रतिषेधस्य फलं दर्शयति । ननु दीर्घविधावचीत्यनुवर्त्तते, तच्चावश्यमनु वर्त्यं, कुमारी शेत इत्यत्र मा भूदिति नह्यत्रानेन निषेधः सिद्ध्यति । किं कारणम्, वाक्यापरिसमाप्तेः । इह हि वर्णानामुपदेशः पूर्वं तत इत्संज्ञा तत 'आदिरन्त्येन सहेते' ति प्रत्याहारस्ततो 'नाज्झलौ' वित्यस्य निष्पत्ति स्तस्मिंश्च निष्पन्ने सत्यपवादविषयपरिहारेणोष्टविषये सवर्णसंज्ञा प्रवर्त्तते न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्तिसमये, ततश्चाणुदित्सवर्णस्य चेत्येतत्स्वाङ्गभूतेषु उप देशेत्संज्ञाप्रत्याहारसवर्णत्वेषु निष्पन्नेष्व 'स्य च्वा' वित्यादिषु वर्त्तते न त्वङ्गभूपदेशादिष्विति नाज्झलौ' वित्यगृहीतसवर्णानामचां ग्रहणमिति सिद्धम् अवश्यं चागृहीतसवर्णानामेवाचां ग्रहणमेष्टव्यम्, अन्यथा झ्जिति गृह्यमाण इकारः शकारस्य ग्राहकः स्यात् । न चास्मिन्नपि सूत्रे ऽयमेव निषेधः, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, अतो ऽज्ग्रहणेनापि शकारस्य ग्रहणं, हल्षु चोपदेशाद्धल्ग्रहणेनापीति शकारद्वयस्य मिथः सवर्णसंज्ञा न स्यात् ततश्च परः शतानि कार्याणात्यत्र शतात्पराणि शतार्धिकानीति विगृह्य 'कर्तृकरणे कृता बहुलं' मिति बहुलवचनात्समासे पारस्करादित्वात्सुटि कृते 'ऽनचि चे' ति शकारस्य द्विर्वचने परश्शतानीति स्थिते मध्यमस्य शकारस्य 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपो न स्यादिति सर्वदा शकारत्र- यश्रवणप्रसङ्गः । अतो ऽगृहीतसवर्णानामचां ग्रहणादीकारशकारयोरप्रति

सिद्धं सवर्णत्वमिति कुमारी शेतइत्यत्र मा भूदिति दीर्घविधावचीत्यनुवर्त्यं तदनुवृत्तिसामर्थ्याच्चाजेव यो ऽज् न कथं चन हल् तत्रैव दीर्घत्वविज्ञानादृकारशकारयोरकारेकाराभ्यां सावर्ण्येन ग्रहणादच्त्वे सत्यपि हल्त्वस्यापि भावाद्दीर्घाभाव सिद्ध सत्यम् । अजग्रहणमप्यन्यार्थमनुवर्त्यम्, इदमपि वैपाशो मत्स्य आनडुह चर्मेत्यत्र यस्येति लोपाभावार्थं कर्तव्य दण्डहस्तो दधिशीतमित्येतदुभयथापि सिद्ध्यतीति प्रदर्शनार्थमुदाहरणद्वयमुपन्यस्तम् । 'वैपाश इति' । भवार्थेण् आनडुहमिति' । विकारे 'प्राणिरजतादिभ्योञ्' ॥

ईदूदेद् द्विवचन प्रगृह्यम् ॥ अत्र चत्वार पक्षा सम्भवन्ति । ईदादि विशेष्य द्विवचन विशेषणं, तत्र द्विवचनान्तत्वमीदादेर्न सम्भवतीति द्विवचनसञ्ज्ञकमीदादि प्रगृह्यमिति प्रथम पक्ष । ईदादि विशेषणं द्विवचन विशेष्य विशेषणेन तदन्तविधावीदाद्यन्त द्विवचनमिति द्वितीय पक्ष । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति पश्चाद् द्विवचनान्तस्येदादिभिर्विशेषणादीदाद्यन्त द्विवचनान्तमिति तृतीय । ईदादिविशिष्टेन द्विवचनेन तदन्तविधावीदाद्यन्त यद् द्विवचन तदन्त प्रगृह्यमिति चतुर्थ । तत्राद्ये पक्षे ऽग्नी वायू खट्वे इत्यादावेव स्यात्, एकादेशस्य पर प्रत्यादिवद्भावेन द्विवचनमीदादीति, पचेते पचेथे पचावहे इत्यादावेकारमात्रस्याद्विवचनत्वान्न स्यात् । तृतीये तु कुमार्योरगार कुमार्यगार वध्वोरगार वध्वगारम् इत्यत्रापि स्यात्, एतद्धि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तमीदाद्यन्त च श्रूयते । यथा हि तावकीन इत्यादावादेशेन सङ्ख्याविशेषो व्यज्यते तथेहापि सत्या प्रगृह्यसञ्ज्ञाया प्रकृतिभावेन द्वित्वमभिव्यज्येतेति स्याद् द्विवचनान्तस्यापि समास । चतुर्थे कुमार्यगारमित्यादावप्रसङ्गो द्विवचनस्यानीदाद्यन्तत्वात्, किं त्वशुक्ले शुक्ले सम्पद्येता शुक्ल्यास्ता वस्त्रे अत्रापि प्राप्नोति कथं, शुक्लशब्दाद्दुस्त्रवृत्तेर्द्विवचनमौ,'नपुसकाच्चे' ति शीभावस्ततश्च्वि, शीशब्दस्य सुपो धात्विति लुक्, 'अस्य च्वौ' तद्धितान्तत्वात्सु, अव्ययत्वा लुक्, अत्र शीशब्द ईकारान्त द्विवचन तदन्तश्च समुदाय प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसञ्ज्ञा प्राप्नोति । अय च तृतीयेपि पक्षे समानो दोष । किं च

सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात् तदन्तपक्षोत्थानमेव नास्ति। अतो द्वितीय पक्षमाश्रित्याह। 'ईद् ऊद् एद इत्येवमन्त द्विवचनमिति'। नन्वस्मिन्नपि पक्षे ईदूतो केवलयोरेव सभव इत्यग्नी इत्यादिक यद्यपि सिध्यति, तथाप्येकारान्तस्य तु द्विवचनस्य पचेते इत्यादौ सम्भवात्तत्रैव स्याच्च खट्वे इत्यादौ। व्यपदेशिवद्भावेनात्रापि भविष्यति। किं पुनरत्र प्रमाणमयमेव पक्ष आश्रीयतइति। तृतीयचतुर्थयोस्तावदसम्भव एव, सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात । सञ्ज्ञायाश्च सञ्ज्यपेक्षायामनन्तरश्रुत द्विवचनमेव सञ्ज्ञीत्युक्तमिति प्रथमस्याप्यसम्भव । अत्र चतुर्थे पक्षो ऽसम्भवादेव निरस्तो न दोषवत्त्वात्। शुक्लयास्तो वस्त्र इत्यत्र ह्य 'न्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधतइति' अन्तरङ्गमपि शीभाव बाधित्वा सुपो धात्विति लुकि कृते ऽनीकारान्त द्विवचन भवति । अग्नी इत्यादौ प्रगृह्यत्वात् प्लुत प्रगृह्या अचीति प्रकृतिभाव । प्रत्युदाहरणेषु तदभावात् स्वरसन्धि, तपरकरण गुणान्तरभिन्नाना तत्कालाना ग्रहणार्थमिति चेन्, न। अभेदकत्वाद् गुणाना, भिन्नकालाना निवृत्त्यर्थमिति चेत्। न, ईदूतोरनण्त्वात् । स्यादेतत्। जातिपक्षे यद्यपि दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् प्रयत्नाधिक्यादकुर्वह्यत्रेत्यादौ ह्रस्वाना न स्यात् प्लुताना तु स्यादेव, एकारस्य त्वण्त्वादपि प्लुतस्य प्रसङ्ग, अत प्लुतनिवृत्त्यर्थं तपरकरणमिति। तच्च । इष्टत्वात् । किमर्थं पुन प्लुताना प्रगृह्यसञ्ज्ञेष्यते प्रगृह्या प्रकृत्येति प्रकृतिभावो यथा स्यात्। मा भूदेव प्लुत प्रकृत्येत्येव भविष्यति, यत्र तर्हि प्लुताश्रय प्रकृतिभाव प्रतिषिध्यते अप्लुतवदुपस्थित' इति, तत्र प्रगृह्याश्रय प्रकृतिभावो यथा स्याद् अग्नी३ इतीति। इह च अग्नी३ अप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकपर्युदासो यथा स्यात्, अत प्लुतानामपि प्रगृह्यसञ्ज्ञाया इष्टत्वाच्च तन्निवृत्त्यर्थमपि तपरकरणमित्यत आह। 'तपरकरणमसन्देहार्थमिति'। असति हि तस्मिन् समाहारद्वन्द्वे नपुसकह्रस्वत्वे च कृते य्वीति निर्देशे सन्देह स्यात्, इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि सन्देह एव, तस्मादसन्देहार्थं तपरकरणम् । यद्यस न्देहार्थमपि तपरत्व क्रियते तदेव प्लुतस्येष्टा सञ्ज्ञा व्यावर्तयति तत् प्लुतस्य

कथ सञ्ज्ञा मा भूत् प्लुतस्य तस्य त्वसिद्धत्वात् स्थानिनि प्रवृत्ता सञ्ज्ञा स्वरसन्धिमननुनासिक च प्रतिभन्त्स्यति। सिद्ध प्लुत स्वरसन्धिषु, प्लुत प्रकृत्येति लिङ्गात। अन्यथा कार्यिणो ऽसत्त्वात्कस्य प्रकृतिभावो विधीयेत, यस्य च विकारप्रसङ्ग प्लुतप्रकरणे तस्य प्रकृतिभावो विधेय, प्लुतस्यासिद्धत्वेन तस्य विकाराप्रसङ्ग इति प्लुतस्यासत प्रकृतिभावविधानमनुपपन्नम। अस्तु स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुत सिद्ध सञ्ज्ञाविधावसिद्, सञ्ज्ञाविधौ च सिद्ध कथम्। 'कार्यकाल सञ्ज्ञापरिभाष' ततश्च प्रगृह्य प्रकृत्येत्यत्रास्योपस्थानात्सञ्ज्ञापि स्वरसन्धिप्रकरणान्तर्गतैव तर्हि सिद्ध प्लुत स्वरसन्धिष्विति नाश्रीयते प्लुतभावी प्रकृत्येति स्थानिन एव प्रकृतिभावो विधास्यते एवमप्यननुनासिकपर्युदासो न सिध्यति कार्यकालपक्षे सञ्ज्ञायामपि प्लुतस्य सिद्धत्वात्। एव तर्हि 'यथोद्देश सञ्ज्ञापरिभाष' ततश्चास्मिन् प्रदेशे सञ्ज्ञाया क्रियमाणाया प्लुतस्यासिद्धत्वात स्थानिनि प्रवृत्ता सञ्ज्ञा स्वरसन्धिमननुनासिक च प्रतिभन्त्स्यति। ननु यद्यपि सञ्ज्ञायामसिद्ध प्लुतो ऽननुनासिकपर्युदासे तु सिद्धस्ततश्च यस्यानेन सञ्ज्ञा कृता द्विमात्रस्य न सो ऽननुनासिकविधि प्रति स्थानी किं तु त्रिमात्र एव, न च स्थानिवद्भावात्तस्यापि प्रगृह्यत्व,मल्विधित्वात्। अवश्य च सिद्ध प्लुत स्वरसन्धिषु इत्याश्रयणीय, दण्ड आ३ढकमिति प्लुतस्य सवर्णदीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात् तथा च 'अइउण्' त्यत्र सर्वैरेव ग्रन्थकारैरुक्तम्। तथा सुश्लोका३ इति सुश्लोकेति, अत्रापि 'अप्लुतवदुप स्थित इति प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्त्तयति न तु स्थानिनम्, अन्यथा ह्याद्देशरूपे प्लुत श्रूयेत, तदिह यथोद्देशे ऽपि सञ्ज्ञापरिभाषे कथमिवेष्टसिद्धि कथ वा ग्रन्थेषु[२]पूर्वापरविरोधपरिहार इति विपश्चित प्रष्टव्या। 'मणीवादीनामिति'। सिद्ध्यदिति शेष। न पुनर्मणीवादीनामपरप्रतिषेधो विधेय। न चेद वचन भाष्यवार्तिककाराभ्यामपठितत्वात्, किं तु मणीवादीना निर्वाह कर्त्तव्य इत्यर्थस्तत्र मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते इत्यत्र

१ मनर्थकमिति पा २।

२ न पूर्वापरविरोध इति पा २।

वाशब्दस्योपमानार्थस्य प्रयोगो, रोदसीवेत्यादौ। छान्दसत्वादिति निर्वाह ॥

अदसो मात ॥ 'स्वरितेनाधिकार' इत्यत्र द्वौ पक्षावर्थाधिकार शब्दाधिकारश्चेति, तत्रार्थाधिकारो नाम यस्य यस्मिन्सूत्रे स्वरितत्व प्रतिज्ञात तत्र तस्य यो ऽर्थं स उत्तरत्राधिक्रियतइति। शब्दाधिकारस्तु स एव शब्दो ऽविवक्षितार्थो ऽधिकृतस्तत्तत्सूत्रानुगुणमर्थं प्रतिपादयतीति। तत्रार्थाधिकारे पूर्वत्रेदादिभिस्तदन्त प्रत्यायितम, इहानुवृत्त मादित्यनेन विशेष्येतेत्यमुकेत्रेत्यत्रापि प्रसङ्ग, शब्दाधिकारे त्वीदादिमात्रस्येहानुवृत्तस्यापि विशेष्याभावादसति तदन्तविधौ मादित्यनेन विशेषणाददोष इति, तमाश्रित्याह। तस्मात्परे ईदूदेदन्ता इति'। प्रगृह्यसज्ञा इति'। प्रगृह्यशब्द सज्ञा येषा ते तथोक्ता। यद्यपि पूर्वसूत्रएव प्रगृह्यशब्द सज्ञात्वेन विनियुक्तस्तथापीह सञ्ज्ञिनो न प्रत्याययति, स्वरूपपदार्थकस्यैव तस्येहानुवृत्ते। किमर्थमिदमुच्यते। यावता स्त्रीनपुसकयोर्द्विवचने मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वात् पूर्वेणैव सिद्धा सज्ञा स्वरसन्धिप्रकरणे च मुत्वस्यासिद्धत्वादेकारस्यैव विकारप्रसङ्गे प्रकृतिभावो ऽपि सिद्धो ऽनुनासिकपर्युदासश्च कार्यकालपक्षे लिङ्गत्रयेपि द्विवचने सिद्धो, ऽणोप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेण सज्ञाया क्रियमाणाया मुत्वस्य[1]सिद्धत्वादतोनुनासिकपर्युदासे ऽद्विवचनार्थोयमारम्भ, प्रकृतिभावे तु पुसि द्विवचनार्थश्च। नन्वारब्धेप्यस्मिन्यथोद्देशपक्षे सज्ञाया कर्त्तव्याया मुत्वमीत्वयोराश्रयात्सिद्धत्वेपि स्वरसन्धिप्रकरणे तयोरसिद्धत्वादयावेकादेशप्रसङ्ग। अमी आसतइत्ययादेशो अमू आसातइति पुस्यावादेशो, 'ऽमी अत्रेत्येङ पदान्तादती' त्येकादेश। न च सज्ञाया वैयर्थ्य,मनुनासिकपर्युदासेनार्थवत्त्वात्। तत्र हि कर्त्तव्ये मुत्वमीत्वयोरसिद्धत्वाभावाद्ययोरनेन सज्ञा कृता तावेव न त प्रति। कार्य्यकालपक्षे तु सज्ञायामपि कर्त्तव्यायामाश्रयात् सिद्धत्व नाश्रयणीयमणोप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थिते ऽस्मिन् क

१ असिद्धत्वाभावादिति पा २।

तेऽप्ये मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वात्तावता चास्य चरितार्थत्वात् तदेवमुभयोरपि पत्वयोः स्वरसन्धिः स्यादेव । उच्यते । यद्यनुनासिकपर्युदास एव प्रयोजनमभविष्यद् अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिको ऽदसो नेत्येवावक्ष्यत् । अमुके अमुयेत्यादावनण्त्वादनवसानत्वाच्चाप्रसङ्गः, अत सञ्ज्ञारम्भसामर्थ्यात्प्रकृतिभावार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते तच्च स्वरसन्धिप्रकरणे मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वमन्तरेणानुपपन्नमित्युभयोरपि पत्वयोः सामर्थ्यादसिद्धत्वबाधः । 'मादिति किमिति' । अदस इति षष्ठी अमी अमू इत्यत्र च मुत्वमीत्वयोः स्थानिनावेकादेशावन्तवद्भावादद शब्दग्रहणेन गृह्येते इति तदादेशयोरपि तद्ग्रहणेन ग्रहणादस्ति तावदिष्टसिद्धिः । एदिति च निवर्तिष्यते, न च मात्परावीदूतौ सम्भवत इत्यतिप्रसङ्गोऽपि नास्तीति प्रश्नः । 'अमुकेऽत्रेति' । एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानुवृत्तिदुर्ज्ञानेति भावः । न च मादित्यस्मिन् सत्यपि एद्ग्रहणसामर्थ्याद् अत्र प्रसङ्गः । मादित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च विकल्पो, ऽतुल्यबलत्वात् । तर्हि [1]पूर्वत्र चरितार्थं मादिति त्वन्नतार्थम्, न चानुवृत्तिसामर्थ्यमन्यानुरोधेनाप्यनुवृत्तिसम्भवात् ॥

शे ॥ शे इति श्रुतेरविशेषात् काशे कुशे इत्यत्रापि प्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति । 'किमिदमिति' । सुपामादेशइति' । काशे इत्यत्र तु लाक्षणिकत्वादग्रहणमिति भावः । युष्मद्रति । षष्ठीबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना शे आदेशः । 'शेषे लोपः' । 'अस्मे इति' । चतुर्थीबहुवचनस्य शे । 'त्वे मे इति' । सप्तम्येकवचनस्य त्वमावेकवचने । 'अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति' । छान्दसमुदाहरणमित्युक्त्वा इतरत्तु लौकिकमनुकरणमित्युक्तेन युष्मे वाजबन्धव, त्वे रायो मे राय इत्येषामप्यनुकरणत्वमुक्तं स्याद्, अतो यदत्रेतरदिति विवक्षितं तत्स्वरूपेण पठति । 'युष्मे इतीत्यादि' । लौकिकमनुकरणमित्यनेन च सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वं दर्शयति, अस्मे इन्द्राबृहस्पती इत्यादि छान्दसत्वादपि सिद्ध्येत् । इदं तु पदकारैरिति परं प्रयुज्यमानं लौकिकमतो न छान्दसत्वात्सिद्धिरिति ॥

---

[1] पूर्वसूत्रइति पा २ ।

निपात एकाजनाङ् ॥ 'व्याहरति मृग', 'व्यवहृपणो समर्थयो' रिति निर्देशादेकाजिति कर्म्मधारयो न बहुव्रीहिरित्याह । एकश्चासाविति'। यद्येवमेकग्रहणमनर्थक निपातोऽजित्येवास्तु तत्र निपातेनाज विशिष्यते, निपातसज्ञकोऽजिति विपर्ययस्तु न भवति, अजन्तो निपात इति व्यावर्त्या भावाद् हलन्ताना सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे विशेषाभावात् । ननु पुरोस्तीति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्रोरुत्व न स्यात् । नैतदस्ति । प्रगृह्यसज्ञाया रुत्व स्यासिद्धत्वात् सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात् । ननु चेदमस्ति प्रयोज नमचा निपातस्य विशेषणे, किम, अजन्तस्य यथा स्याद्, अज्मात्रस्य मा भूदि,त्येव सत्यनाङित्यनर्थक स्यात् । अतो निपातेनाज् विशेष्यते नार्थ एकग्रहणेन । न । अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं तर्ह्येकग्रहणम् । अइउ अपेहीति समुदायस्यैव स्याद् नावयवानाम्, एकाज्द्विर्वचनवदजन्तस्यैव प्रकृति भाव स्यात, पूर्वयोस्तु स्वरसन्धि स्यात् । ननु च निपातोऽजिति चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् समुदायस्य न भविष्यति, एव तर्ह्यच्समुदायग्रहणशङ्का निरासार्थमेकग्रहण कुर्वन् ज्ञापयति, वर्णनिर्द्देशेषु व्यक्तिसख्या न विव क्ष्यते जातिरेव निर्द्दिश्यतइति, तेन दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सि द्धमित्युपपन्न भवति । निपात इति किमिति'। निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्त्व सम्भव इति प्रश्न । 'चकारात्रेति'। कृञो लिटि तिपो णल् अन्वय व्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भाव । आकारोत्र ङित्विशिष्ट उपात्त, प्रयोगे च न क्व चित् ङकार श्रूयते अतोऽर्थवशेन ङित्त्वाङित्त्वे व्यवस्थापयति । 'ईषदर्थइत्यादि'। 'ईषदर्थे'। आ उष्ण ओष्ण । आङी षदर्थइति चोक्तम । 'क्रियायोगे'। आ इत एत, प्रादिषु पठित । 'मर्यादाभिविधौ चेति'। समाहारद्वन्द्वआगमस्यानित्यत्वाच्चुमभाव । मर्या दासहितो वा ऽभिविधि, मर्यादायाम, आ उदकान्ताद् ओदकान्तात् । अभिविधौ, आ अहिच्छत्राद् आहिच्छत्रात् । आह च । विना तेन मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधि । 'आङ मर्यादाभिविध्यो' रिति च ङित्त्विर्द्दिष्ट पूर्वप्र क्रान्तस्य वाक्यस्यान्यथात्वद्योतनायाकार प्रयुज्यते, आ एव नु मन्यसे, नैव पूर्वममस्या सप्रति त्वेव मन्यसइति, तथा स्मृते सूचक आकार. प्रयुज्यते, तत स्मृतोऽर्थो निर्द्दिश्यते, आ एव किल तदिति ॥

ओत् ॥ ननु चाहोप्रभृतयो निपातसमाहारा, अह उ अहो, उत आह उताहो, अथ उ अथो, या उ यो, न उ नो मा उ मो, च उ चो, यद्यप्यर्थभेदो न प्रतीयते तथाप्यनर्थकानामपि निपातानां दर्शनात् समाहारत्वं नानुपपन्नं ततश्चादिवद्भावात् पूर्वेणैव सिद्धा प्रगृह्यसञ्ज्ञा, यथा 'एषो उषा अपूर्व्या' इति, एषा उ एषो इत्याशङ्क्य एकनिपाता इति दर्शयति। ओदन्तो यो निपात इति'। चादिषु तथा पाठादिति भावः। समाहारपक्षे च आहो इतीत्यादौ 'उञ' 'ऊँ' इत्यस्य विधिः प्राप्नोति। अथापि समाहार[1]एवमपि सूत्रं कर्त्तव्यम्। 'ओ चित्सखायम्' 'ओ षु वर्तमस्त' इत्याद्यर्थम्। आ उ ओ इत्यत्रान्तवद्भावादनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति, अत्रापि पर्युदासे सिद्धम्, आङनाङोरेकादेश आदिवद्भावादनाङ्ग्रहणेन गृह्यत इति। इहानदोऽदो भवदिति च्व्यन्तत्वान्निपातत्वेपि प्रतिपदोक्तस्यौकारस्य ग्रहणाच्च भवति, एवमप्यगौर्गौः समपद्यत गोभवदित्यत्र प्राप्नोति, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययाच्च भविष्यति। अत्र हि जाड्यादिधर्म्मेणारोपितगोत्वे वाहीके गोशब्दो वर्त्तत इति गौ[2]णार्थत्वमस्य। कथं तर्हि गौर्वाहीकस्तिष्ठति गां वाहीकमानयेति वृद्ध्यात्वे भवतः। उच्यते। स्वार्थे [3]प्रवृत्तात्प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसंनिधानादत्र गौणत्वं प्रतीयते, कारकाणामपि हि क्रियया सम्बन्धो न परस्परेण, गामानय वाहीकमानय गौस्तिष्ठति, वाहीकस्तिष्ठतीति, पश्चात्तु वाक्योपन्यासात् सामानाधिकरण्याद्गौणार्थे प्रादुर्भावो भवति, इह तु गौणार्थप्रादुर्भावादुत्तरकालं च्व्यन्तत्वे सति प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्राप्तिरिति विशेषः। अतः पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति सिद्धम् ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ सम्बुद्धावित्यनेनाऽनूद्यमान ओकारो विशेष्यते, ऽत क्तितीतिवन्निमित्तसप्तमीयमित्याह। 'सम्बुद्धिनिमित्त इति'। परसप्तम्या तु वायो इतीत्यादौ नपुंसके न स्यादिति भावः।

---

१ तथापीति २।
२ गौणत्वमस्येति पा २।
३ वर्तमानादिति पा २।

'अवैदिकइति'। अनार्षइत्यस्यार्थम.ह । ऋषिर्वेदस्तदुक्तमृषिणेत्यादौ दर्शनात् । [1] ननु च गवित्ययमाहेत्यत्रानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्या भाव्यमित्यत आह । अत्रेत्यादि'। अत एव हि विभक्त्यभावादपदान्तत्वाच्छाकल्यस्यापि प्रत्युदाहरणे लोप शाकल्यस्ये'ति लोपो न भवति । भेदस्याविवक्षितत्वादिति । भेदनिबन्धनो हि प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव स तस्मिन्नविवक्षिते न भवति। असत्यर्थवत्त्व इति'। यद्यनर्थक कथ तर्हि प्रयुज्यते, प्रयोजनवत्त्वात्प्र योजनमनकार्यप्रतीति.। यद्यप्यभिधानव्यापारो नास्ति तथापि तदानामुच्चारित रूपसादृश्यादनुकार्यप्रतिपत्तिपर भेदश्च सचैव न विवक्षित इति अनुकार्यस्यापशब्दत्वे ऽपि नास्यापशब्दत्वम। 'शाकल्यग्रहण विभाषार्थमिति'। तत्र बह्वृचा प्रगृह्यमेवाधीयते, तैत्तिरीयास्त्वप्रगृह्यम् ॥

उञ ॥ यद्ययमेको योग स्याद् उञ ऊँ इति यथा पठित सूत्रकारेण तत उञ इत्यस्य श्रुतेनादेशेन सम्बन्ध स्याद् न प्रगृह्यसज्ञया, सा तु निपात एकाजनाङि ति नित्यैव स्यात शाकल्यग्रहणानुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयमेव स्याद् उ इति ऊ इतीति न तु वितीति तृतीयम अतो विभज्य व्याचष्टे । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रेषु सामानाधिकरण्येन निर्देशात्प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयस्तथापाह षष्ठीनिर्देशात्स्वरूपपदार्थक सम्पद्यते, ऽत एवाह । 'उञ [3] प्रगृह्यसज्ञा भवतीति'। प्रगृह्यमित्येषा सज्ञा भवतीत्यर्थ । पूर्वत्र तु द्विर्वचन प्रगृह्यसज्ञ भवतीत्युक्तम नेन च प्रगृह्यसज्ञाया एव विकल्पनाद् उ इति वितीति साधित रूपद्वयम् ॥

ऊँ ॥ 'शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसज्ञकश्चेति । अनेनास्मिन्नपि योगे द्वयमप्येतदनुवर्त्त्यमिति दर्शयति । यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्येत तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेश स्यात्, अनुवृत्तस्य प्रगृह्यशब्दस्य षष्ठ्यन्ततया

१ 'गवित्ययमाहेति । ननु चानुकार्येणेति पा २।

२ प्रयोजन चानुकार्यप्रतिपादनमेवेति पा २।

३ उञ इत्यादीति पा २।

विपरिणामात् ततश्च ऊँ इति विती‌ति द्वे एव रूपे स्याताम्, उ इतीति न स्यात्. शाकल्यग्रहणेन तु विकल्पे सति तदपि भवति। तथा प्रगृह्यग्रहणाननुवृत्तौ प्रगृह्याप्रगृह्ययोरप्यादेशे विकल्पः स्यात्, तत्र प्रगृह्यस्यादेशे ऽपि सिद्धमिष्टम्, अप्रगृह्यस्य तु यण् सानुनासिको वकारः स्यात्, अतः प्रगृह्यग्रहणमप्यनुवर्त्यम्। 'त्रीणि रूपाणीति'। त्रीण्येव रूपाणि भवन्ति त्रीणि च भवन्तीत्यर्थः। इह यद्देतनूँ इति पदकारैरुच्यतदित्यनुकरणे 'यरोनुनासिके ऽनुनासिको वे' त्येष विधिर्भवति।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ 'शाकल्यस्येताविति निवृत्तमिति'। अस्वरितत्वात्। इह चशब्देन[1] प्रयत्नेन प्रकृतमनुकृष्यते, तत्र संज्ञाया अननुवृत्तौ विधेयं नास्तीति सैवानुकृष्यते, 'मामक्यां तन्वामिति प्राप्त इति'। सप्तम्यर्थं दर्शयति। मामकीतनूशब्दौ सुपां सुलुगिति लुप्तसप्तमीकौ। 'मामकी इति तनू इतीति'। [2]कार्योदाहरणे। गौरी अधिश्रित इति तु संहितापाठे ऽपि कार्योदाहरणमिति स एव तत्र दर्शितः। 'अता भवा‌तीति'। रूपप्रत्युदाहरणं, कार्यं तु पदकाले। 'धीतीत्यादि'। धीतीमतीसुष्टुतिशब्देभ्यः परस्य तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णं ईकार,स्तद्दर्शयति। 'धीत्या मत्येत्यादिना'। 'वाप्यश्वो नद्यातिरिति'। 'संज्ञाया'मिति सप्तमीसमासः। अथ क्रियमाणेप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति, अस्ति ह्यत्रापि सप्तम्यर्थः। उच्यते। जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यम् इति सप्तम्यर्थो नास्ति। अजहत्स्वार्थायामपि वृत्तावुपसर्ज्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यति किं तु तत्संसृष्टे प्रधानार्थे, तत्रार्थग्रहणसामर्थ्याद्यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलो ऽसंसृष्टरूपस्तस्यैव ग्रहणमिति संसृष्टे न भविष्यति, तपरकरणं गुणान्तरभिन्नानां तुल्यकालानां ग्रहणार्थमिति चेत्, न। अभेदकत्वाद् गुणानाम्। भिन्नकालानां प्लुतानां निवृत्त्यर्थमिति चेत्, न। अनण्त्वादसंभवाच्च, नहि सप्तम्यर्थवृत्ति प्लुतान्तं संभवतीत्यत आह। 'तपरकरणमित्यादि'। 'ईदूताव-

[1] प्रकृतेनेति पा॰ २।
[2] पदकालइत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

त्यादि'। ईदूतौ सप्तमीत्येवास्तु नार्थो ऽर्थग्रहणेन, 'लु[1]प्तेऽर्थग्रहणाद्भवेदि ति'। असत्यर्थग्रहणे सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात्सप्तम्या एव सञ्ज्ञा स्यात्, ततश्च सोमौ गौरी अधिश्रित इत्यत्र न स्याल्लुप्तत्वात्। अर्थ ग्रहणे त्वर्थनिमित्तैव सञ्ज्ञा न तु प्रत्ययश्रवणनिमित्ता ऽतो 'लुप्तेऽर्थग्रहणा द्भवेत्'। नात्र सप्तमी लुप्यते पूर्वसवर्णो ऽत्र भवति सुपां सुलुगिति ततो ऽक सवर्णे दीर्घत्वेन तस्यादिवत्त्वात सप्तमीग्रहणेन ग्रहणाद् अस्त्येव सप्त मीति शङ्कते। 'पूर्वस्य चेदिति'। दूषयति। 'आडामभाव इति'। यदि ह्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात् कादेशं बाधित्वा ऽऽडामौ स्यातामतो लुगेव युक्तस्तस्मादर्थग्रहणं कर्तव्यं, न कर्तव्यं, यस्मात्सर्वत्रैव लुका भाव्यमिति न क्व चित्सप्तम्यस्ति उच्यते चेद तत्र वचनसामर्थ्यात्सञ्ज्ञाविधावपि तदन्त विधिर्भविष्यति। नेद वचनाल्लभ्यं, यतो वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रैव स्याद् इति न शुष्कं सरसीशयानमिति। अत्र हि सर शब्दात्परस्य ङिशब्दस्य 'याङियाजीकाराणामुपसङ्ख्यान' मितीकारे कृते सप्तम्येव श्रूयतइति तत्रैव स्याद् न गौरी इत्यादौ 'तत्रापि स[2]रसी यदि' तत्रापि सिद्धं कथं, यदि सरसीशब्दो विद्यते असदिग्धे सदिग्धाभिधानमेतद् शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति य[3]था। अस्ति च सरसीशब्दो दक्षिणापथे महान्ति सरांसि सरस्य उच्यन्ते ततश्च सरसीशब्दोपि लुप्तसप्तमीक एवेति वचनात्तद न्तविधिरित्येतदेव स्थितम्, एवं तर्हि 'ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे,' ईदूदे दित्यत्र चत्वारः पक्षा उपन्यस्तास्तत्र तदन्तत्वे इत्यनेन तृतीयचतुर्थपक्षा वुपलक्षयति, तत्र ज्ञापकं स्याद् इह प्रगृह्यप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति, यदि स्यात् पूर्वोक्तन्यायेन सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तवि धेराश्रयणात् लुप्तायामपि सप्तम्यां प्रत्ययलक्षणेन सप्तम्यन्तमिति सञ्ज्ञा भविष्यति किमर्थग्रहणेन तेन तदन्तत्वे यो दोष उक्तः प्रत्ययलक्षणेन सञ्ज्ञा प्राप्नोतीति स न भवतीति सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेर भावादेव तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इत्याह। मा वेति'॥

१ लुप्तेत्यादीत्येव पु २ पाठ।
२ तत्रापीत्यादीत्येव पु २ पाठ।
३ इतिवर्जित पा २।

दाधा घ्वदाप् ॥ किमिदं प्रयोगस्थानामनुकरणं प्रयोगे ये दाधा रूपाः श्रूयन्ते ते घु संज्ञा भवन्तीति आहो स्विदुपदेशे धातुपाठे ऽवस्थितानां यावतामनुकरणं दाधारूपं संभवति तेषामिति, किं चातो, यदि प्रयोगस्थानामनुकरणं शिति न प्राप्नोति दो प्रणिद्यति देङ् प्रणिदयते । दाण् प्रणियच्छति । धेट् प्रणिधयति, किं कारणमदाधारूपत्वात्, प्रणिदाता प्रणिधाता इत्यादावेव तु स्यात्, किमुच्यते शिति न प्राप्नोतीति । यावता दोदेङ्धेटामशित्यप्यात्वे कृतेपि लाक्षणिकत्वाच्च प्राप्नोति, नैष दोषः । 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति दोदेङोः तावद्गृह्येते । अस्याश्च परिभाषाया दैप पित्त्वं लिङ्गम् । अन्यथा हि लाक्षणिकत्वादेवास्य ग्रहणं न भविष्यति 'दो दद् घोः' इत्यत्र च द इत्येतद् धेविनवृत्त्यर्थं सत्तस्य घुसंज्ञां ज्ञापयति, दधातेस्तु दधातेर्हि इति ह्यादेशविधानादेव दद्भावाप्रसङ्गः । यदि 'गामादाग्रहणेष्वविशेष'स्तर्हि अर्थवत्परिभाषापि[1]निवर्तेत, तत्र को दोषः, प्रनिदारयति अत्रापि प्राप्नोति, अस्तु णत्वं कस्मान्न भवति, उपसर्गादित्यनुवर्तते, सम्बन्धिशब्दश्चायमुपसर्ग इति, त[2]स्मादेव विज्ञास्यामो गदादीनां य उपसर्गस्तत्रस्थान्निमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन् प्रत्युपसर्गस्य नेरिति प्रनिदारयतीत्यत्र च य प्रत्युपसर्गो नासौ दारूपो यश्च दारूपो न स प्रत्युपसर्गस्तस्यानर्थकत्वाद्, अतः शित्येव दोषः । उपदेशस्थानां त्वनुकरणे दोदेङ्धेडनुकरणानामप्या'देच उपदेशेऽशिती'त्यात्वसद्भावात्तेषां दाण्दाञ्धाञां च सर्वेषां सिद्ध्यति चात्वविषयेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सिद्धं, सर्वेषां च स्वरूपेणानुक्रियमाणत्वात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्निरनुबन्धकेति च परिभाषयोरनुपस्थानं नापि प्रनिदारयतीत्यत्र प्रसङ्गो, नहि दीङ् इत्येतदनुकरणस्यात्वमस्ति कृतात्वमपि किञ्चिन्मात्रसाधर्म्यादनुकरणं न विरुध्यते, यथा गवित्ययमाहेति कृतावादेशमपि गोशब्दस्येति, निर्दोषं द्वितीयपक्षमाश्रित्याह ।'दारूपाश्चत्वार इत्यादि'। एवं च दीङोऽनुकरणस्यात्वाभावात् तृजादिषु मीनातिमिनोतिदीङामित्यात्वे दारूपस्यापि घुसंज्ञा

१ न प्रवर्तेतेति पा २ ।
२ तत्र इति पा २ ।

न भवति प्रनिदाता णत्वं न भवति। उपादास्तास्य स्वरं शिक्षकस्य स्याध्वोरिच्चे’तीत्वं न भवति। केचित्तु सञ्ज्ञामिच्छन्ति तेषामप्युपादास्तेत्यत्र न भवति, ‘सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये’ति, ‘प्रणिददातीत्यादौ नेगदेतिणत्वं, ‘प्रणिद्यतीति’ ओत श्यनि’। ‘दात बर्हिरिति’। लूनमित्यर्थः। घु सञ्ज्ञाया अभावाद् ‘दो दद् घोः’ रिति न भवति। अवदातमित्यत्र च ‘अच उपसर्गात्तः’ इति न भवति। ननु दाब्दैपोरननुकरणादेव न भविष्यति अस्मदायत्तं खल्वनुकरणं दाप्दैपोर्नं करिष्याम। तन्न। असति तस्मिन्प्रातिपदोक्तमेव दाधारूपमनुकरणं गृह्येत, सति तु तस्मिन् यावतामनुकरणं दाधारूपं सम्भवति लाक्षणिकं प्रतिपदोक्तं वा तावता सर्वेषामनुकरणं भवति, ‘उदीचां माङो व्यतीहारे’ इति च मेङ ङनात्वस्य निर्देशो ज्ञापयति ‘नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं’मिति। नहि माङ् मानइत्यस्य व्यतीहारे वृत्तिः सम्भवति, तेन दैप् पकारे श्रूयमाणएवात्व भवतीति अदाबिति प्रतिषेधो भवति। सञ्ज्ञाप्रवृत्तिसमये च यद्वाब्रूप तस्य प्रतिषेध इति प्रणिदापयतीत्यत्र प्रागेव पुकः प्रवृत्ता घुसञ्ज्ञामाश्रित्य णत्वं भवति। दाधा घ्वपिदिति वा वक्तव्यं, पित् घुसञ्ज्ञो न भवतीति, बकारो वा द्वयोरनुबन्धः, सूत्रमपि बकारान्तमेव पठितव्यं, भाष्यवार्तिकविरोधस्तु महापदमञ्जर्यामस्माभिः प्रपञ्चितः॥

आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ ‘द्वन्द्वे घि’ त्येतद्बाधित्वा ‘ऽजाद्यदन्त’मित्यन्तशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तोऽस्मादेव निर्देशात्र भवति। न चात्यन्तबाधोऽन्तादिवच्चेति लिङ्गात्, असहायस्येत्यादिना सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह। सति परस्मिन् यस्मात्पूर्वं नास्ति स आदि, सति च पूर्वस्मिन्यस्मात्परं नास्ति सोन्तः, तदेतदुभयमसहाये न सम्भवति तस्मादाद्यन्तयोर्यान्युपदिष्टानि उक्तानि कार्याणि तान्यसहायस्यापि यथा स्युरित्ययमारम्भोऽसहायस्येत्यनेनासहायवचनः एकशब्दो न सङ्ख्यावचन इति दर्शयति। बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसङ्ख्यास्तीति एकस्मिन्निति व्यर्थं स्यादिति भावः। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमी श्रवणादुपमानस्यापि सप्तमी समर्थतेत्याह। ‘सप्तम्यर्थे वतिरिति’। वर्तमानादिति शेष,‘ स्तत्र

तस्येवेती' वार्थे वति। पूर्वे त्वसहायस्येति षष्ठीनिर्द्देश सप्रम्यर्थस्यैव शेषरूपविवक्षया कार्यार्थत्वा,त्सवातिदेशाना प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमित्याह। 'कार्य भवतीति'। आद्यन्तवद्व्यपदेशो निमित्त पूर्वेऽत्सन इति तु निर्मूल, व्यपदेशातिदेशे हि कुरुते कुर्वे इत्यादौ अन्तवद्व्यपदेशेपि अन्त्योजादिरस्येत्येव रूपस्य बहुव्रीह्यर्थस्याभावाट्टिसज्ञाया अभावे टेरेत्व न स्यात्, कुर्वाते इत्यादौ तु दृष्टस्य टेरेत्वाख्यस्य कार्यस्यातिदेशे न दोष। 'आभ्यामिति'। अत्र द्वे अन्तत्वे उपयुज्येते अकारान्तस्याङ्गस्यातोन्त्यस्य दीर्घ इति। 'सभासवयन इति'। असत्येकग्रहणे यत्रादिव्यपदेशो नास्ति मध्येऽसहाये च सो ऽतिदेशस्य विषयो 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध मित्यत्रादिग्रहणस्याप्येतदेव व्यावर्त्त्यमिति विकल्प स्यात् कदा चिद्वृद्धसज्ञा कदा चिन्नेति, तस्मादाकारमाश्रित्य पक्षे वृद्धसज्ञा न भवतीति यन्त्यार्थे ॥

तरप्तमपौ घ ॥ तरतेश्छन्दोरबित्यपि गुणे भूतपूर्वेण पकारेण यद्यपि तरबिति रूप भवति तथापि तमपा साहचर्यान प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्याह। 'तरप्तमपौ प्रत्ययाविति'। तेन नद्यास्तरो नदीतर इति ह्रस्वो न भवति, अथ वा तरबिति रूपाश्रया सज्ञा रूपनिग्रहश्च प्रयोग उपदेशे वा तत्र न क्व चित्प्रयोगे तरबिति रूपमस्तीत्युपदेशगत गृह्यते न चात्रौपदेशिक तरब्रूपमस्ति, सत्यामपि वा घसज्ञाया न दोषो ह्रस्वत्व हि समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे विधीयते। आतिशायनिकप्रकरणएव तादौ घ' पितौ घ इति वा कर्त्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण सज्ञाकरणमन्योपि तरबस्तीति सूचनार्थं तेना'स्याच्तर' लोपश्च बलवत्तर इत्यादौ स्वार्थे तरप् सिद्धो भवति ॥

बहुगणवतुडतिसख्या ॥ यद्यपि वतुडती इति सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहण तथापि केवलयो प्रत्यययो सज्ञाया प्रयोजनाभावात् तदन्तयोरेव ग्रहण, 'बहुकृत्वइत्यादि'। 'सख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'सख्याया विधार्थे धा' बह्वल्पार्थादिति वर्त्तमाने सख्यैकवचनादिति शस्। 'सख्याया अतिशदन्ताया कन्,' 'तावत्कृत्वइति'। 'यत्तदेतेभ्य' परिमाणे व

तुप्,' 'आ सर्वनाम्न '। 'कतिकत्वइति'। 'किम सख्यापरिमाणे डति च'। 'बहुगणशब्दयोरित्यादि'। कथ पुनर्ग्रहण नास्ति, सख्येत्यन्वर्थसज्ञेय सख्यायते ऽनयेति सख्येति। न च यो वैपुल्ये बहुशब्दो बहुरोद न इति, सख्येये वा गणशब्द इक्षुणा गण इति, नाभ्या सख्यायते, यदि तर्हि सख्यावाचिनोरेव ग्रहण किमर्थ तयोरिह सज्ञा विधीयते यावता सख्याप्रदेशेषु लौकिक्यपि सख्या गृह्यते, अन्यथा पञ्चक सप्तक इत्यादौ सख्याया अतिशदन्ताया इति कन न स्यात् अतिशदन्ताया इति च प्रतिषेधो ऽनर्थक स्यात् शास्त्रीयाया सख्यायास्तिशदन्ताया अभावादित्यत आह। 'भूयादीनामित्यादि'। एतेन नियमार्थमेतयोर्ग्रहणमिति दर्शयति, तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्च नियमस्य भूयादीनामेवानियतबहुत्ववाचिना निवृत्तिर्नोबहुत्वविषययोर्द्व्येकशब्दयोर्नापि नियतबहुत्ववाचिना त्र्यादीना, तदाह। भूयादीनामिति' अर्द्धपूर्वपदश्चेति'। अर्द्धशब्द पूर्वपद यस्य स च पूरणप्रत्ययान्त पूरणप्रत्ययान्तान्त इत्यर्थो, नहि पूरणप्रत्ययान्तस्यार्द्धशब्द पूर्वपद सम्भवति समास एव हि पूर्वपद सम्भवति। 'अर्द्धपञ्चमशूर्पइति'। अर्द्ध पञ्चम येषामिति बहुव्रीहि। अर्द्धपञ्चमैरर्द्धाधिकैश्चतुर्भि. शूर्पै क्रीत इति तद्धितार्थेति समास। 'शूर्पादञन्यतरस्या'मिति विहितस्याञष्ठञो वा अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुक्। कथ पुनर्लुक् यावता नाय समास,, नापि कन्, समासकन्विध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्यषष्ठी तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वान्यस्मिन्विधीयमानइत्यर्थ ॥

ष्णान्ता षट् ॥ इह कस्मान्न भवति विप्रुष पामान इति, सङ्ख्येति वर्तते, ननु च तत्सङ्ख्याग्रहण सज्ञाप्रधान इहानुवृत्तमपि ष्णान्ताना सज्ञामेव विदध्याद न तु ष्णान्तेत्यस्य विशेष्य समर्पयेद् अत आह। 'स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति'। ष्णान्तेत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य विशेष्यापेक्षाया सम्बध्यमान प्रदेशेष्विव सन्निधाने भविष्यतीत्यर्थ। अत एवान्तग्रहणम्, इतरथा-वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्यव सिद्धम्, इह कस्मान्न भवति शतानि सहस्राणि नुमि कृते तस्य पूर्वभक्तत्वान्नान्ता सङ्ख्या भवति, अस्तु लुक्कस्मान्न भवति, सर्वनामस्थानसन्निपातकृतो नुम तद् विहन्ति। अथेह कथ

सञ्ज्ञा ऽष्टानामिति, कथ च न स्यात्, अष्टन् आम् इति स्थिते परत्वाच्चि त्यत्वा 'च्चाष्टन आ विभक्तौ' वित्यात्वे कृते ऽनान्तत्वादसत्या सञ्ज्ञाया नुड् न स्यात, अष्टनो दीर्घग्रहण ज्ञापक कृतात्वस्याप्यष्टन सञ्ज्ञा भव तीति । एतच्च तत्रैवोपपादयिष्याम । यद्वा प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेरनुद्दिश्य प्रयोजनविशेष षट्सञ्ज्ञा भविष्यति सा च कृतेप्यात्वे न निवर्त्तते ॥

डति च ॥ 'डत्यन्ता च या सङ्ख्येति' । अनेन सङ्ख्याग्रहणानुवृत्ति दर्शयति । असत्या ह्यनुवृत्तौ पातेर्डति पतयोत्रापि स्यात्,[1]अथेह सङ्ख्या ग्रहणानुवृत्तावपि कस्मादेवात्र न भवति सामान्येन हि डते सङ्ख्यासञ्ज्ञा विहिता, उच्यते । सङ्ख्यासञ्ज्ञाया हि वतुना साहचर्यात्तद्धितस्य डतेर्ग्रहण [2]न त्वौणादिकस्य ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ इह क्तक्तवतुरूपाश्रयेय सञ्ज्ञा रूपनिर्ग्रहश्च प्रयोगउपदेशे वा भवति, न च प्रयोगे सानुबन्धक रूपमस्तीत्युपदेश गत ग्राह्य तत्र 'नपुसके भावे क्त' ओत इति क्तस्य क्त चिदुप देशोस्ति, यदि तस्यैव स्याद् लिङ्गान्तरे कालान्तरे धात्वन्तरे च न स्यात् क्तवतोस्तु न क्व चिदुपदेशस्तस्केन विहितयो क्तक्तवत्वोरेषा सञ्ज्ञा विधीयते अनयैव सञ्ज्ञया वक्ष्यति निष्ठेति । यद्येवम इतरेतराश्रय प्राप्नोति विहितयो सञ्ज्ञा सञ्ज्ञया च विधानमिति । नैष दोष । भाविनी सञ्ज्ञा विज्ञायते सूत्रशाटकवत्, तद्यथा कश्चित्क चित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटक वयेति स पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटक शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्ध, स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति तद्वदिहापि तौ भूते काले भवतो ययोर्विहि तयोर्निष्ठेत्येषा सञ्ज्ञा भविष्यतीति ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिङ्गत्वेन नपु सकत्वायोगाद् बहुवचनासम्भवाच्च सर्वादीनीति बहुव्रीहिरित्याह । 'सर्व शब्द इत्यादि' । 'आदिर्येषामिति' । यद्येव बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वात्स-

१ अथेहेत्यारभ्य उच्यते इत्यन्त ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।
२ न त्वौणादिकस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

र्वशब्दोपलक्षितानां विश्वादीनामेव सञ्ज्ञा स्याद् नोपलक्षणस्य सर्वशब्दस्य यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावः स एवानीयते न चित्रा गाव इत्याशङ्क्याह । तानामानीति । अत्र तानीत्येव सिद्धइमानीति प्रत्यक्षवि षयेणेदंशब्देन गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावं सूचयन् तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहिं दर्शयति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणो वर्तिपदार्थः सोपि कार्यी संवि ज्ञायते यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानो, मत्वर्थे हि बहुव्रीहिः भूमा दिषु च मतुब् विधीयते, तद्यत्र स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं न तत्रोपसर्जनस्य कार्ययोगः, यथा गोमन्तमानयेति, सम्भवति ह्यरण्याव स्थिताभिरपि गोभिः स्वस्वामिभावो, यत्र तु संयोगसमवाययोरन्यतरत् प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र स्वभावादेवोपसर्जनस्यापि कार्ययोगः । यथा दण्डिनमा नय विषाणिनमानयेति, नो खलु गृहावस्थितेन दण्डेन दण्डसंयुक्तः पुरुषो भवति एवं बहुव्रीहावपि चित्रगुः शुक्लवासा इति इहाप्यादिशब्दोऽवयव वचन उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थस्तत्र समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयो गाभावात्तदन्तर्भूतानां सञ्ज्ञा भवन्ती विश्वादीनामिव सर्वशब्दस्यापि भवि ष्यति अत्र च लिङ्गं 'मदः सर्वेषामि'ति निर्देशः,'आमि सर्वनाम्नः सुट्'। 'सर्व इति' । 'जसः शी' पूर्वयोस्तूपन्यासो जसन्ततामस्यादर्शयितुम् । 'सर्वस्मादित्यादि' । 'सर्वनाम्नः स्मै' 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' । उभ शब्दो द्विवचनविषय एव प्रयुज्यते ऽसति द्विवचने नैव प्रयुज्यते नहि भवत्युभौ पुत्रावस्य उभपुत्र इति उभयशब्दोऽत्र तत्स्थाने भवति उभयपुत्र इत्यादि, न च द्विवचने किंचित्सर्वनामकार्यमस्ति स्मैप्रभृतीनामेकवच नबहुवचनविषयत्वात् काकवोश्च नास्ति विशेष इति तस्येह पाठे प्रयो जनमाह । 'उभशब्दस्येत्यादि' ।उभाभ्यां हेतुभ्याम् उभयोर्हेत्वोरिति तृतीयाषष्ठ्यौ भवतः । 'उभयस्मिन् उभयेषामिति' । उभाववयवावस्येति व्युत्पाद्यमान उभयशब्दो यदा तिरोहितावयवभेदं समुदायमाचष्टे तदै कवचनं भवति उभयो मणिरिति, यदा तु वर्णद्वयारब्धे समुदायिनि वर्तमानो वर्णभेदानुगतं समुदायमाचष्टे तदा बहुवचनम् । उभये देवमनुष्या इति । 'डतरडतमौ' इति । सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेपि तदन्त

योर्ग्रहणं केवलयोः प्रयोजनाभावात् । 'वक्ष्यमाणेनेति' । प्रथमचरमे त्यादिना । 'सर्वशब्दपर्यायस्येति' । अस्ति च सर्वशब्दपर्यायः समशब्दो 'नभन्तामन्यके समे' 'मानो वृकाय वृक्ये समस्मै' 'उरुष्याणो ऽघायतः समस्मात्' । 'उतो समस्मिन्नाशिशीहि नो वसो' 'मानः समस्य दूढ्य' इति यथा, एतच्च सर्वेषां नामानि सर्वनामानीत्यन्वर्थसञ्ज्ञाकरणाल्लभ्यते, स एव हि समशब्दः सर्वेषां नाम भवति यः सर्वशब्दपर्यायः । यद्यन्वर्थसञ्ज्ञा पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामिति णत्वं[1] कस्मान्न भवति, अस्मादेव निपातनात् । यदि 'सर्वादीनि सर्वनामानि' तर्हीहापि प्राप्नोति, सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय देहीति, इह चातिक्रान्तः सर्वस्मै अतिसर्वाय देहीति, तस्मात्सञ्ज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादीनां सञ्ज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः, न केवलं सञ्ज्ञायाः, पाठोऽपि तेषां गणे नास्तीति वक्तव्यं[2] सञ्ज्ञामात्रप्रतिषेधे हि सर्वनामप्रयुक्तमेव कार्यं तेषां न स्यात् पाठाश्रयं तु स्यादेव 'त्यदादीनामः' तन्नामकः कश्चित् तत्, तदौ, तदः । अतिक्रान्तस्तमतितत्, अतितदौ, अतितदः । 'अड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः,' कतरमतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलमतिकतरमिति सञ्ज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः ॥

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

तत्र यथा बाहुर्नामकश्चित्तस्यापत्यं बाहवः, 'बाह्वादिभ्यश्चे' तीञ् न भवति । सञ्ज्ञा, श्वशुरस्यापत्यं 'राजश्वशुराद्य' च भवति । धान्यमातुः स्वसा, 'मातृपितृभ्यां स्वसे' ति षत्वं न भवति, एवमिहापि सञ्ज्ञाभूतानां सर्वादीनां सञ्ज्ञा तन्निबन्धनं च कार्यमन्तर्गणकार्यं च न भविष्यति, यद्वा व्यवस्थायामित्यत्रासञ्ज्ञायामिति विभज्यते, तेन च गणपाठो विशेष्यते, यान्येतान्यनुक्रान्तानि सर्वादीनि तान्यसञ्ज्ञायां द्रष्टव्यानीति । उपसर्जनप्रतिषेधोऽपि न कर्त्तव्यः, सर्वादीनां सञ्ज्ञा विधीयते तत्र कः प्रसङ्गो यत् सर्वाद्यन्तस्य स्यात्, सर्वशब्दस्य तु सत्यामपि सञ्ज्ञायां

१ प्राप्नोति अस्मादेव निपातनान्न भविष्यतीति पा २ ।
२ यतः सञ्ज्ञाप्रतिषेधे इति पा २ ।

मङ्गस्यासर्वनामत्वात् स्मायाद्यप्रसङ्गः । यद्येवं परमसर्वस्मादित्यादावपि न स्याद् यतो यदङ्गं न तत्सर्वनाम यच्च सर्वनाम न तदङ्गमिति, मा भूदङ्गं सर्वनाम, अवयवस्यैव तु सर्वनामत्वे 'ऽङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति' समुदायस्य च कार्यं भविष्यति, यथा ऽस्थ्यादीनामनङ् परमास्थ्नेति । न चैवमत्यद्ग्रेत्याधिवदतिसर्वायेत्यादावुपसर्जनेपि प्रसङ्गो ऽर्थद्वारकस्य सम्बन्धस्याश्रयणात्सर्वनामार्थगतमेकत्वादिक या विभक्तिराहेति,[1] यथा 'ऽष्टाभ्य औश्' 'षड्भ्यो लुग्' इति परमाष्टौ परमपञ्चेत्यादौ भवति, प्रियाष्टान प्रियपञ्चान इत्यादौ न भवति तद्वदत्रापि, 'त्यदादीनाम' इत्याद्यन्तर्गणकार्यमप्येवमेव द्रष्टव्यम । यत्तु रूपाश्रय कार्यं 'युष्मदस्मदोरनादेश' इति न पाठाश्रय नापि सज्ञाश्रय तदस्थ्याद्यनङ्वदुपसर्जनेपि भवति,[2] यत्तूपसर्जन[3] दशाया प्रागेव प्राप्त तदपि भवति अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति तस्मा चार्थस्तदन्तस्य सज्ञया, उच्यते । अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच् परमभवकानिति तदन्ताच स्यात् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' परमसर्वत सप्तम्यास्त्रल्' परम सर्वत्र । 'आ सर्वनाम्न ' 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ[4] वप्रत्यये ' परमतद्र्यङ् परमयद्र्याङित्यादौ न स्यादिति तदन्तस्य सज्ञेषितव्या, कथ पुनरिष्यमाणापि लभ्यते, ज्ञापकादिति वक्ष्याम, ततदन्तस्य च भवन्ती परमसर्वादिवद् अतिसर्वादेरपि स्यादिति उपसर्जनप्रतिषेधोपि वक्तव्यो, न वक्तव्य , अन्वर्थसज्ञाविज्ञानादेव सिद्ध, वृत्तौ हि प्रधानार्थसंसर्गादुपसर्जनानि न सर्वार्थानि यथा सम्भव च सार्वार्थ्यमिति प्रत्यक्षपरोक्षतादिविशेषवाचित्वेपि तदिदमादीना भवत्येव, अन्वर्थत्वादेव च सज्ञाभूतानामपि सज्ञाऽभाव , एव तावत्सज्ञानिबन्धन स्मायाद्युपसर्जनाना निवारित त्यदाद्यन्तर्गणकार्यं तु स्यादेव पाठस्य स्थितत्वात् । एव तर्हि तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् द्वितीयोपि सर्वनामशब्द उपात्तस्तेन पाठो

१ तर्हीत्यधिकम् २ पुस्तके ।
२ यच्चेति पा २ ।
३ ताया इत्येवपाठ २ पुस्तके ।
४ तावप्रत्यये इति पा २ ।

विशेष्यते, यानि सर्वेषा नामानि तानि सर्वादीनीति[1], तेन सर्वादिपाठोपजीवनेन प्रवर्त्तमानमन्तर्गणकार्यमपि व्यवस्थास्यते, यद्वा सञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वात्तत्तत्सबन्धयोग्याना सर्वार्थाना तावत्पाठो ऽवश्याभ्युपगन्तव्यस्ततश्च प्रकारान्तरजुषा पाठे प्रमाणाभावादेव सिद्ध पाठात्पर्युदास ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ अत्र समासावयवाना सर्वादीना सञ्ज्ञा विकल्प्यतइति वृत्तौ लक्ष्यते,[2] यथाह। 'दिगुपदिष्टइत्यादि'। दिशामुपदिष्टउक्ते 'दिङ्नामान्यन्तराल' इत्यस्मिन्समासे ऽवयवत्वेन वर्तमानानीत्यर्थः, न चावयवाना सञ्ज्ञाविकल्पे किचित्प्रयोजनमस्ति स्मायादिक तावदङ्गाश्रय काकचोश्च नास्ति विशेषो दिग्वाचिनामकारान्तत्वात्। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइति पूर्वपदस्य पुवद्भावोपि न प्रयोजन, तत्र हि मात्रग्रहण कचित्सर्वनामत्वेन दृष्टाना सप्रत्यसर्वनामत्वेपि यथा स्यात, तथा च दक्षिणपूर्वाया इति सञ्ज्ञाभावपक्षेपि भवति। स्यादेतत्। अवयवानामेव सञ्ज्ञा, कार्य 'त्वङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चे' ति। एवमपि दक्षिणपूर्वेत दक्षिणपूर्वत्र्येत्यत्र तसिलादयो न स्युस्तस्मात्सर्वाद्यन्ते बहुव्रीहौ सञ्ज्ञा विकल्प्यते, सर्वादीनीत्यय तु वृत्तिग्रन्थ सर्वाद्यन्ते प्रवर्तमाना सञ्ज्ञा सर्वादीन्यपि गोचरयतीत्येव परो व्याख्येय। यद्वा ऽवयवाना सञ्ज्ञाविधानेन तदन्तस्यापि सिध्यति तदन्तविधेरभ्युपगमादिति। 'समासग्रहण किमिति'। न बहुव्रीहि समासत्व व्यभिचरतीति प्रश्न। 'दक्षिणदक्षिणस्या इति'। 'एक बहुव्रीहिव'दित्यनुवृत्ता 'वा बाधे चे' ति दक्षिणशब्दस्य द्विर्वचन'न बहुव्रीहा' वित्ययमपि निषेधो न भवति, तत्रापि समासाधिकारात्। 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति'। असति बहुव्रीहिग्रहणे यथा 'न बहुव्रीहावि ति प्रतिषेध बाधतएव 'द्वन्द्वे चे' त्येतमपि बाधेत। अथ क्रियमाणेपि बहुव्रीहिग्रहणे या पूर्वा सोत्तरा यस्योन्मुग्धस्य तस्मै पूर्वोत्तराय देहीत्यत्र कस्मान्न भवति। प्रतिपदोक्तो यो दिक्समासो 'दिङ्नामान्यन्तराल' इति तस्य

१ सर्वनामानीत्यधिकम ३ पुस्तके तदसबद्धम।
२ आश्रयणाय इति पा २।
३ यदेति पा २।

ग्रहणं यद्यपि तत एव हेतोर्द्वन्द्वे न भविष्यति, सत्यम् । उत्तरार्थमवश्य कर्त्तव्यं बहुव्रीहिग्रहणमिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति मन्यते ॥

न बहुव्रीहौ ॥ अत्र वृत्तौ द्विधा सूत्रार्थो लक्ष्यते, बहुव्रीहाविति निषेधाधिकरणं[1]बहुव्रीहौ सञ्ज्ञा न भवति, बहुव्रीह्याधारा सञ्ज्ञा न भवतीति । बहुव्रीहे सञ्ज्ञा न भवतीति, सर्वाद्यधिकरणं वा, बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामसञ्ज्ञानि न भवन्तीति, तत्र सर्वनामसञ्ज्ञायामित्यादिना ऽऽद्यं पक्षं दर्शयति । कथं पुनर्ज्ञायते ऽभ्युपगतस्तदन्तविधिरिति । अत एव निषेधात् । द्वितीयं सूत्रार्थं दर्शयति । 'बहुव्रीहावित्यादि' । प्रथमस्योदाहरणमाह । 'प्रियविश्वायेति' । 'सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानमिति' सर्वनाम्नः पूर्वनिपाते प्राप्ते 'वा प्रियस्येति' [2]प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः । द्व्यन्यायेति । सर्वनामसङ्ख्ययोरिति द्व्यन्ययोः पूर्वनिपाते प्राप्ते परत्वात् सङ्ख्यायाः पूर्वनिपातः । द्वितीयस्योदाहरणमाह । 'इह चेति' । अत्र च प्रतिषेधो ऽयमारभ्यत इत्यनुषङ्गः, ऽत्रासति निषेधे ऽकचि सति त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति प्राप्नोति सति तु 'प्रागिवात्क' इति के सति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति' त्वमादेशयोस्त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति सिद्ध्यति 'न कपि' ति [3]समासान्ते कपि । ननु च बहुव्रीहावयं निषेधः, इह च प्रागेव ततस्त्वकं पिता ऽस्य अहकं पिता ऽस्येति वाक्यावस्थायामेवाकच् प्राप्नोति एवं तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात् यद्वाक्योपमर्द्देन बहुव्रीहिर्भवति तस्यामेवावस्थायां निषेधो भविष्यति अत्र च प्रथमं सूत्रार्थस्तदन्तविधिज्ञापनायैवोपन्यस्तो न तु प्रियविश्वायेत्यादौ समुदायस्य सञ्ज्ञाप्रसङ्गो ऽसर्वार्थत्वात् यथा ऽतिसर्वायेत्यादौ । बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थमित्याह । बहुव्रीहावित्यादि । वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति' । वसनमन्तरं येषामिति बहुव्रीहौ द्वन्द्वः । अत्रासति बहुव्रीहिग्रहणे वर्तमानद्वन्द्वाश्रयो निषेधः स्यात् ततश्च जसि विभाषा स्यात् पुनर्बहुव्रीहिग्रहणात्तु

१ बहुव्रीहौ सञ्ज्ञा न भवतीति नास्ति २ पुस्तके

२ प्रियशब्दस्येति नास्ति ३ पुस्तके ।

३ कविति पा २ ।

यदन्तो द्वन्द्व सो ऽन्तरशब्दो बहुव्रीहे पूर्वमत्रासीद् इति बहुव्रीह्याश्रयो नित्य एव निषेधो भवति, इह तु तदन्तस्य सञ्ज्ञानिषेध इति प्रथमपक्षानुरोधेन प्रत्युदाहरण न त्वत्र प्रसङ्गो ऽसर्वार्थत्वात्। वसन्त्यस्मिन्निति वसन गृह, तेन 'विरूपाणामपि समानार्थाना' मित्येकशेषाभाव॥

तृतीयासमासे॥ 'समासइति वर्त्तमानइत्यादि'। मुख्यस्यैव ग्रहणे प्राप्ते गौणस्यापि ग्रहणार्थं पुन समासग्रहण[1]मित्यर्थ। न च तृतीयासमासमात्रार्थं वाक्ये प्रसङ्ग इत्याह। 'पूर्वसदृशेत्यादि'। एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते। त्वयका मयकेति'। युष्मदस्मदो स्तृतीयैकवचने 'त्वमावेकवचने''योचि' सुबन्तयो प्राक् टेरकच्॥

द्वन्द्वे च॥ अय समुदायस्यैव निषेधो नावयवाना, कुत,स्त्यदादीना तावत् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य'मिति एकशेषेण भाव्यम्, प्राक् च त्यदादिभ्यो ऽकारान्तास्तत्र न काकचोर्विशेष, 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुवद्भाव' स्त्विष्यतएव दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति, सोय प्रतिषेधो ज्ञापयति अस्ति सर्वनामसञ्ज्ञाया तदन्तविधिरिति॥

विभाषा जसि॥ 'जस कार्यं प्रति विभाषेति'। तत् कथ, व्यवस्थितविभाषेय, यद्वा जसीति कार्यापेक्षयाधिकरणसप्तमी जसाधार यत्कार्यं शीभावाख्य तत्र कर्तव्यइति, अन्ये त्वाहु। जस ई जसी शब्दरूपापेक्षया नपुसकह्रस्वत्वे सप्तम्या लुका निर्देशो जस ईकारे कर्तव्यइति, किं पुन कारणमेव व्याख्यायते तत्राह। 'अकज्भीति'। हिशब्दो यस्मादर्थे, यद्यविशेषेण विकल्प स्यात् कतरकतमअस् इति स्थिते कुत्साद्यर्थविवक्षाया यस्यामवस्थायामकच्विधि प्रति सञ्ज्ञा स्यात् ततश्च तन्मध्यपतितत्वात्तद्ग्रहणे शीभावस्स्यात्, के तु सति न भवति॥

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च॥ 'उभयशब्दस्येत्यादि'। उभाववयवावस्य 'उभादुदात्तो नित्य' मिति तयपो ऽयजादेश। स्थानिवद्भावाद्द्वत्यय तयबन्तस्तथापि गणे पाठाद् नित्यैव सञ्ज्ञा भवति। ननु गणे

१ इति भाव इति पा २।

पाठस्योभयस्मिन्नुभयेषामित्यादिरवकाश, इह तयब्ग्रहणस्य द्वितये द्वितया इति, उभयशब्दाज्जस्युभयप्रसङ्गे परत्वादियमेव विभाषा प्राप्नोति, नैष दोष । अन्तरङ्गा नित्या सञ्ज्ञा विभक्त्यनपेक्षत्वादिति सैव प्रवर्त्तते। 'काकचेष्टयायोग वृत्तिरिति । नेमशब्दे ऽकचो वृत्ति, अन्येषु कस्येत्येष यथा योगार्थ, क पुनर्द्दोषो नेमशब्दे यदि जस कार्य प्रति न स्यात पक्षे को ऽपि स्यात् । अस्तु, नेमके नेमका नित्येप्यकचि तस्य तद्ग्रहणेन ग्रह णादस्मिन्विकल्पे सति एतद्रूपद्वय भवत्येव, सत्य प्रथमादिषु पक्षे ऽकज्न भवतीत्येव परो ग्रन्थ ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् ॥ 'असञ्ज्ञा यामिति'। सञ्ज्ञायामसत्या, पूर्वादयश्चेत्सञ्ज्ञारूपा न भवन्तीत्यर्थ । व्यव स्था, नियम, स चात्रार्थादवध्यपेक्ष इत्याह । स्वाभिधेयापेक्षइत्यादि । पूर्वादीना शब्दाना स्वाभिधेयो दिग्देशकालस्वभावोऽर्थस्तमपेक्षते तेन वापे क्ष्यते य स स्वाभिधेयापेक्षो ऽवधिर्मर्यादा पूर्वदेशस्य यत्पूर्वत्व तत्परदेश मपेक्ष्य भवति परस्यापि यत्परत्व तत्पूर्वदेश,मेव दिक्कालयोरपि द्रष्टव्य, तस्मात्पूर्वादिशब्दवाच्यो ऽर्थो ऽवश्यमवधि क चिदपेक्ष्य भवति तत्र योय मपेक्षाया नियम सा व्यवस्थेति तावद्विवक्षित, तस्या गम्यमानाया पूर्वा दिशब्दाना स्वाभिधेय एव वर्त्तमानानामिय सञ्ज्ञा भवति न तु वाच्या याम् । 'प्रवीणा इत्यर्थ इति' । अनेन व्यवस्थाभावमाह । नहि प्रवीण शब्द सापेक्षमर्थमाचष्टे । सत्यामेव व्यवस्थायामित्यनेनान्वर्थता दर्शयति, सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूत्तरशब्दो वर्तते, ऽत्र जस कार्य प्रतीति नोक्त विशे षाभावात् ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ अज्ञातिधनाख्यायामित्यस्यार्थमाह । 'न चेदित्यादि' । यत्र शब्दान्तरनिरपेक्ष स्वशब्दो ज्ञातिधने स्वरूपे णाचष्टे तत्रासौ सञ्ज्ञारूपेण प्रवर्तते । 'आत्मीया इत्यर्थ इति'। पुत्राणा गवा सत्यपि ज्ञातिधनत्वे न तेनाकारेण तत्र वर्तते किं त्वात्मी याकारेणेत्यर्थ । आख्याग्रहणे त्वसति ज्ञातिधनयो पर्यवसानाद् अत्रापि प्राप्नोति । 'धूमायन्तइत्यादि' । यथोल्मुकान्यश्लिष्टानि असहतानि

धूमायन्ते संहतानि तु प्रज्वलन्ति तद्वत् ज्ञातयोपीत्यर्थः। 'स्वा ज्ञातय इति'। स्वशब्दस्यानेकार्थस्य व्यक्तीकरणाय पर्यायस्यापि ज्ञातिशब्दस्य प्रयोगः, स एव तु न प्रयुक्तः, निरङ्कुशाः कवयश्च इति ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ बहिरित्यनावृतो देश उच्यते, बहिरित्यनेन योगो बहिर्योग इतीतिशब्दाध्याहारेण विग्रहः समासः स चानावृतस्य बाह्यस्य वस्तुनो भवति उपसंवीयते विधीयते वासो ऽन्तरेणेत्युपसंव्यानं कर्म्मणि ल्युट् 'नगरबाह्या इति'। बहिर्योगं दर्शयति, परिधानीयमन्तर्वासः प्रावरणीयं बहिर्वासः। 'अन्तरे तापसा इति'। अत्र संज्ञाभावाद् ङस्मिन्न भवति। जसीति वर्तमाने कथं सप्तम्यन्तं प्रत्युदाहरणं दीयतइत्यत आह। 'गणसूत्रस्य चेत्यादि'। गणसूत्रमप्येवमेव पठ्यते, कस्मात्पुनरप्रस्तुतस्य गणसूत्रस्य प्रत्युदाहरणं दीयते न सूत्रस्य 'अपुरीति वक्तव्य' मिति वक्ष्यति तद्गणसूत्रविषयं यथा स्यादिति। तस्यायं प्रस्तावः। सूत्रस्याप्यनया दिशा प्रत्युदाहरणं गम्यतइति न पृथग्दर्शितम्। 'अन्तरायामिति'। प्राकाराद्बहिर्वर्तिन्यामित्यर्थः। यद्यपि गणसूत्रे ऽन्तरशब्दः पठ्यते तथापि तस्यैव सर्वनामत्वात् टापा सहैकादेशोपि तद्ग्रहणेन गृह्यतइति स्यात् प्रसङ्गः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्तस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे वचनम्। 'विभाषाप्रकरणइत्यादि'। यथायमर्थः सिद्ध्यति तथा 'विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्या' मित्यत्र वक्ष्यामः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ 'तसिलादिरिति'। 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'एधाच्चे' त्येतदन्तः, शस्तसी 'बह्वल्पार्थाच्छस्' 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः'। 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्'। 'आस्थालाविति'। 'इण आसि'। अयाः, प्रशुपूर्वे,त्वः प्रश्नथाः। च्व्यर्थाः। सम्पद्यकर्तरि च्विः 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये' 'देये त्रा च' 'अमु च च्छन्दसि' किमेत्तिङव्ययघादामु। 'निपाता वक्ष्यन्तइति'। अथ किमर्थं स्वरादीनां पृथग्ग्रहणं क्रियते ते चादिष्वेव पठ्येरन्, न। चादीनामसत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा, स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चाव्य-

यसञ्ज्ञा, स्वस्ति वाचयति स्व पश्येति, क्रियासम्बन्धे ऽनेकशक्तिदर्शनात् सत्त्ववाचित्वम्। अथ 'प्राग्रीश्वरान्निपाता' स्वरादीनि चादयोसत्त्व इत्येव सूत्रन्यास क्रियेत, क पुनरत्र विशेषस्तत्र वा स्वरादिग्रहण क्रियेत अत्र वा, कि च 'निपात एकाजनाडिति' प्रगृह्यसञ्ज्ञा स्वरादीनामप्यकाचा प्रसज्येत 'किमेत्' 'दक्षिणादाच्' 'एकाच्च तद्धित,' केन्प्रभृतयस्तु कृत एकाचस्सन्ति। अथ चादिरेकाजनाडिति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्व विशेषण न लभ्यते। नैष दोष। 'चादयोसत्त्व' इत्यत्रासत्त्वग्रहण चादीना पाठविशेषण यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहण गोत्रादीना, तेन यत्र यत्र चादिग्रहण तत्र सर्वत्र विशिष्टानामेव ग्रहण, तत्रायमप्यर्थ उभे सञ्ज्ञे न कर्त्तव्ये भवतो ऽव्यय निपात इति। कथ, प्राग्रीश्वरान्निपाता इति वा ऽव्ययानीति वा सूत्र [1]कर्त्तव्य तत स्वरादीनि 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'र्यावदव्ययीभावश्चेति, ततश्चादयो ऽसत्त्वइत्यारभ्य याव दधिरीश्वरे' 'विभाषा कृञी' ति तत्र यस्मिन् प्रदेशे निपातग्रहण तत्र चादिग्रहणमसत्त्वव्ययप्रदेशेष्वव्ययग्रहण निपातग्रहण चेति तत्तु तथा न कृतमित्येव। 'अव्ययमित्यन्वर्थसञ्ज्ञेति'। 'सदृशम् इत्यादि'। श्रुतिश्चेयमाथर्वणी प्रणवविद्यायां त्रिषु लिङ्गेषु स्त्रीपुनपुसकेषु सदृश, लिङ्गविशेषप्रतिपादने [2]ऽसामर्थ्यात्। 'विभक्तिष्विति'। कारकेषु, 'वचनेष्विति'। एकत्वादिसङ्ख्यासु, अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेपि वचनादव्ययत्व, यस्माच्च व्येति नाना न गच्छति सत्त्वधर्मांश्च गृह्णातीत्यर्थस्तत्तस्मादव्ययमिति, यच्छब्दरूप न व्येति तदव्ययमिति वा, कि पुन प्रयोजनमन्वर्थसञ्ज्ञाकरणे उपसर्ज्जनप्रतिषेधो ऽत्युच्चैसो अत्युच्चैस इति, अतिक्रान्तप्रधानस्यात्र सत्त्वधर्मपरिग्रहात् उच्चै शब्द पठ्यते क' प्रसङ्गस्तदन्तस्ये,तन् ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्त्यव्ययसञ्ज्ञाया तदन्तविधिरिति, तेन परमस्व परमोच्चैरिति स्वरादिप्राधान्ये तदन्तस्यापि भवति कुशब्द स्वरादिषु पठितव्यो ऽव्ययसञ्ज्ञार्थे ॥

---

१ कर्तव्यमिति। २। ३। पुस्तकयोर्नास्ति।
२ सामर्थ्याभावादिति पा २।

तद्धितश्चासर्वविभक्ति ॥ इह यद्यपि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधस्तथापि केवलस्य तद्धितस्य सञ्ज्ञाया प्रयोजनाभावात् [1]तदन्तविधिर्विज्ञायतइत्याह। 'तद्धितान्त शब्द इति'। अकच् ताव त्प्रातिपदिकस्य सुबन्तस्य वा विधीयते। 'अव्ययादाप्सुप' इत्यत्राप्यव्यया द्विहितस्य [2]सुपो लुग न तु परस्या,त्युच्चैसावित्यादावपि प्रसङ्गात्। तत्पु रुषे तुल्यार्थ,नाव्ययदिक्शब्द,'खित्यनव्ययस्ये'त्यत्रापि पूर्वपदस्याव्ययस्य ग्रहण, सर्वा विभक्तिर्यस्य सम्बन्धिनी न भवति सोऽसर्वविभक्ति, किं पुनरिद तद्धितस्य विशेषणमाहो स्वित्तदन्तस्य, कथञ्चेद तद्धितस्य विशेषण कथ वा तदन्तस्य, यदि सर्वा विभक्तिर्यस्य सम्बन्धिनी न भवति कारण त्वेन यस्योत्पत्तौ सर्वा विभक्ति कारण न भवति, यथा 'पञ्चम्यास्तसिलि' त्यादाविति कार्यमन्यपदार्थस्तदा तद्धितस्य विशेषण भवति तद्धितस्यैव ह्युत्पत्तिर्न तदन्तस्य, एव विशिष्टेन तद्धितेन तदन्तविधौ तादृशतद्धि- तान्तो ऽव्ययमित्यर्थो भवति। अथ तु सर्वा विभक्तिर्यस्य कार्यत्वेन सम्ब न्धिनी न भवति यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यतइति कारणमन्यपदार्थ स्तदा तदन्तस्य विशेषण भवति। नहि तद्धितमात्राद्विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्ग। तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे विना नानेत्यत्र न स्याद् नहि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता का चिद्विभक्तिराश्रीयतइति सर्वविभक्त्यन्ताभ्या विनञ्भ्याना नाञौ भवतो ऽव्ययेभ्यस्तु नि सङ्ख्येभ्य सामान्यविहिता स्वादयो विद्य न्तएवेति पक्षे येपि भवदादिप्रयोगे तसिलादयो विधीयन्त 'इतराभ्योपि दृश्यन्ते' इति तेपि स भवाँस्ततो भवाँस्त भवन्त ततो भवन्तमित्यादि सर्वविभक्त्यन्तेभ्य उत्पद्यन्तइति तत्रापि न स्या'त्तस्यापत्य' 'तत्र भव' इत्यादौ च षष्ठ्यादिकैकैव विभक्तिर्निमित्त न तु सर्वेत्यौपगवादावतिप्रस ङ्गश्चेति द्वितीय पक्षमाश्रित्याह। 'यस्मादित्यादि'। तत इत्यादौ 'प्राग्दि- शो विभक्ति' रिति तसिलादीना विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्व, कथ पुनरेतेऽसर्व विभक्तयो यावता यत्र च सङ्ख्या सम्भवति तत्रायमुपदेशो ऽव्ययेभ्यस्तु

१ तदन्तस्य सञ्ज्ञा ज्ञायतइति पाठान्तरम।

२ सुप इति नास्ति २। ३। पुस्तकयो।

नि सङ्ख्येभ्य इत्यस्मिन्पक्षे 'अव्ययादाप्सुप' इति ज्ञापकाश्रयणे च सर्वविभक्तयो, ऽथ सङ्ख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थास्तेन सहास्यैकवाक्यतेति पक्षस्ततो ऽविभक्तित्वमेवासत्त्वभूतार्थानामापद्येत। उच्यते। 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यत्रैकस्मिन्नित्यपनीयैकवचनमिति पृथक् सूत्र कर्त्तव्य, ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इति, ततश्चैकवचनमेकस्मिन्नपि भविष्यति, सङ्ख्याकर्माद्यभावे चाप्राप्त[1]प्रापणार्थत्वादेकवचनमित्यस्य सूत्रस्य द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्त द्विवचनबहुवचनाभ्या बाध्यते, ततश्चासत्त्ववचनेभ्योऽपि [2]सप्ताना विभक्तीना सप्ताप्येकवचनानि भवन्ति। अव्ययीभावादप्येवमेव तावतापि नाव्ययीभावा,त्तृतीयासप्तम्यो,रित्यस्योपपत्तेस्तदिदमुच्यतएकवचनमुत्सर्गत करिष्यतइति। एव स्थिते यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यतइत्येकवचनेन विग्रहो ऽवयवकात्स्न्र्यवृत्ति सर्वशब्दो यस्य त्रिकस्य विभक्तिसज्ञा विहिता तन्निरवशेष यस्मान्नोत्पद्यते कि तु तदेकदेश एवेत्यर्थस्तदाह। 'यस्मात् सर्वा विभक्तिरिति'। यदि तु सर्वा विभक्तय इति बहुवचनेन विगृह्येत तत सर्वाचीन इतिवत् प्रकारकात्स्न्र्येपि सर्वशब्दस्य सम्भवाद् एकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तय सप्ताप्येकवचनान्यसत्त्ववचनेभ्य उत्पद्यन्तइति न स्यादसर्वविभक्तित्वमिति भाव। इह 'तेनैकदिक्' 'तसिश्च' त्येकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोरप्यणतसोरण् द्रव्यप्रधान स्तसिस्तु द्रव्योपसर्ज्जनतृतीयार्थप्रधान इति तस्यासत्त्ववचनता। 'तद्धित इति किमिति'। असर्व्वविभक्तिरव्ययमित्येवास्तु मा भूत्सर्वमेव प्रकरणे ये हि स्वरादयो ये च निपाता ये च कृन्मेजन्ता ये च त्क्त्वादयो यश्चाव्ययीभाव सर्वे ते ऽसर्व्वविभक्तय इति प्रश्न। 'एको द्वौ बहव इति'। एतेभ्योपि सप्तस्वपि विभक्तिष्वेकैकमेव वचनमुत्पद्यतइति स्यादतिप्रसङ्ग इति कर्त्तव्य तद्धितग्रहण तद्धितग्रहणे तस्मिश्च कृते प्रकरणमपि कर्त्तव्यमिति भाव। विंशत्यादयस्तु कृतैकशेषा द्विवचनबहुवचनान्ता अपि भवन्तीति

१ प्रयोगार्थत्वादिति पा २ पुस्तके।
२ सर्वासामिति पा २।

नासर्वविभक्तय, एव द्व्यत्रयोभयशब्दा अयजन्ता । एवमपि गोदयो¹र दूरभवो ग्राम 'अदूरभवश्चे' त्यणो 'वरणादिभ्यश्चे' ति लुपि युक्तवद्भा वात सर्वासु विभक्तिषु द्विवचनस्योत्पत्तेरस्त्यतिप्रसङ्ग, स्यादय पर्यनुयोगो यदि तद्धितान्तो गोदशब्दो वय तु 'लुब्योगाप्रख्यानाद् 'योगप्रमाणे च तदभावे दर्शन स्यादि' त्यधीयाना नैव पर्यनुयोज्या, एवमपि 'सङ्ख्यायास्स ञ्ज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' सञ्ज्ञाया स्वार्थेऽत्पाद्य पञ्चैव पञ्चका शकुनयो ऽत्र प्राप्नोति पचतिरूप पचतिकल्पमित्यादौ च एकवचनमेवोत्पद्यतइति स्यादेवातिप्रसङ्गस्तस्मात्तद्धिताना पाठ एवाश्रयणीयस्तदाह । 'सिद्ध तु पाठात्तसिलादय प्राक् पाशप शस्प्रभृतय प्राक् समासान्तेभ्य मान्त कृत्वोर्थास्तसिवती नानाञाविति' ॥

कृन्मेजन्त ॥ अत्रापि पूर्ववन्तदन्तस्य सञ्ज्ञेति स्थिते मेजन्तग्रहण कृदन्तस्य विशेषण कृदन्तम्मेजन्तमव्ययमिति, कृत एव वा कृद्यो मेजन्त स्तदन्तमव्ययमिति, तत्राद्ये पक्षे प्रतामौ प्रताम, लवमावष्टइति णिचि क्विपि णिलोपे ऊठेत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धौ लोरत्रापि प्राप्नोति, भवति ह्ये तत् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्त मेजन्त च श्रूयतइताम दोष दृष्ट्वा द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । कृद्य इति' । नन्वत्रापि कारयाचकार आमन्तस्य न प्राप्नोति, पूर्वत्र तु लिट कृत्त्वात्सिद्ध मत्रापि स्वरादिष्वामिति पाठात् सिद्ध मथापि तत्र तद्धितस्य पाठ एवमपि कृदन्तत्वादुत्पन्नाना सुपा 'माम' इति लुग्भविष्यति लेरिति हि तत्र नानुवर्त्तते । 'स्वादुङ्कारमिति' । स्वादुमि णमुल्' स्वादुमित्यर्थग्रहणात्सम्पन्न कारमित्यपि भवति, स्वादु मीति निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्व येन विधिस्तदन्तस्ये' त्येव सिद्धेरपा र्थकमन्तग्रहण तत्राह । 'अन्तग्रहणमित्यादि' । नित्ययोगे बहुव्रीहिविज्ञा नादौपदेशिकप्रतिपत्ति । आधयइति' । आङ्पूर्वाद्धाञ 'उपसर्गे घो कि,' चतुर्थ्येकवचने 'घेर्ङिति' आधये, भवत्यय सप्रत्येजन्तो नोपदेशे एव चिकीर्षवे करोते सन्नन्ता 'त्सनाशसभिक्ष उ,' कुम्भकारशब्द कर्म्म

१ नर्मदयोरित्यप्यधिक २ पु ।

ययणन्त 'बहुवचने झल्येत्,' अत्राव्ययसञ्ज्ञायामव्ययादिति लुक् स्यात्, सन्निपातपरिभाषया ऽप्येतत्सिद्धं तथा लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यै वेति, अन्तग्रहणं तु यबान्तार्थं द्रष्टव्यम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ 'लुङ्मुखस्वरोपचारा इति'। अत्र मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानतया प्रयोजनं मशकार्थो धूम इतिवत्। लुक् प्रवर्त्यमानतया उपाग्नीति। अव्ययादिति लुक्। 'पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेति'। समासस्वरेणा न्तोदात्तत्वम्। 'उपपय काम इति'। 'शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो णः' कर्मणि घञन्तेन वा बहुव्रीहिः, अत्र मुखस्वरनिवृत्तिरेव साक्षात्प्रयोजनं लुक् तु नाव्ययीभावादतोऽमिति विशेषप्रतिषेधात् सिद्धोऽत छक्कमिकसेत्यत्र चानुत्तरपदस्थस्येति वर्तते। नन्वन्यदप्यव्ययकार्यं सम्भवति उपाग्निकमित्य कच् उपकुम्भमन्यइति मुम्प्रतिषेधः, उपकुम्भीभूत इति अस्य च्वा' वितीत्व स्योपसङ्ख्यानिकः प्रतिषेधः उपाग्न्यधीयानेति सुबामन्त्रितइत्यस्योपसंख्या निकः प्रतिषेधस्तत्कुतोऽयं कार्यनियम इत्यत आह। सर्वमिदमित्यादि'। इह चेत्यादिना न लोकाव्ययेत्यत्र यद्वक्ष्यति 'अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोर प्रतिषेधः' इति तस्यावक्तव्यता दर्शयति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ 'कुण्डानीति'। 'जश्शसोः शिः' सर्वनाम स्थानइति वर्तमाने 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्। 'सर्वनामस्थाने चास म्बुद्धा' विति दीर्घो यद्यपि 'जसः शि' 'नपुंसकाच्चे' ति विहितस्य शी शब्दस्य शब्दरूपापेक्षया नपुंसकह्रस्वत्वे शि इति रूपं सम्भवति तथापि लाक्षणिकत्वान्न तस्य ग्रहणं सर्वनामस्थानप्रदेशेषु शिग्रहणे सुटो ग्रहणं न स्यात्, शिसुटोरिति वचने नपुंसकसुटोऽपि ग्रहणं प्राप्नोत्यतः सञ्ज्ञा तावत्कर्तव्या। किमर्थं तु महती क्रियते। केचिदाहुः, सर्वं नाम तिष्ठत्य स्मिन्निति सर्वनामस्थानं, नाम प्रातिपदिकं सर्वशब्दो ऽवयवकार्त्स्न्यवचनः सर्वावयवयुक्तं यत्र नाम तिष्ठतीत्यर्थस्तेनान्यत्र न्यूनं नाम तिष्ठतीत्यर्थो गम्यते, किं सिद्धं भवति, उपेयुष इत्यादौ सम्प्रसारणे कृते पूर्वकृतस्येटो निवृत्तिः सिद्धा भवति, अन्यथा निवृत्तिकारणाभावात् अवतिष्ठेतेति। एव

तु कस्मिन् प्रातिपदिके किं न्यूनमिति न ज्ञायेत तस्मात्पूर्वाचार्यानुपालब्धुमेषा महती सञ्ज्ञा प्रणीता ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ 'सुडिति पञ्च वचनानीति' । अनेनैतट्टकारेण प्रत्याहारो न टाशब्दस्येति दर्शयति, आदिरन्त्येनेत्यत्रान्त्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्सञ्ज्ञा तेन प्रत्याहारो लकारे त्वकारस्येत्सञ्ज्ञा विधानसामर्थ्यात् प्रत्याहार इति भाव । 'नपुंसकादन्यत्रेति' । अनेन पर्युदासतां दर्शयति, प्रसज्य प्रतिषेधे हि कुण्डानि तिष्ठन्तीति जस शी पूर्व्वेण या प्राप्तिस्तस्या अपि प्रतिषेधशङ्कायां 'मनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति' परिहर्त्तव्य स्याद् असमर्थसमासश्चाश्रयणीय स्यात् । 'नपुंसके न विधिरिति' । स्त्रीपुंससम्बन्धिन सुट उपादानाद् । 'न प्रतिषेध इति' । विधिप्रधानत्वात् पर्युदासस्य । 'तेनेत्यादि' । यत एव नपुंसकेनास्य व्यापारस्तेन जसो य शिस्तस्य पूर्वेण सञ्ज्ञा भवतीति । 'सामनी इति' । नपुंसकाच्चेति शीभाव, 'विभाषा ङिश्यो' रित्यल्लोपाभावे दीर्घो न भवति ॥

न वेति विभाषा ॥ नवाशब्दोऽयमेकनिपातोऽप्यस्ति प्रतिषेधवाची नवोक्तार्थत्वादिति यथा, तस्य ग्रहणे विभाषादिक्समासइति प्रकृते 'न बहुव्रीहा' विति प्रतिषेधो ऽनर्थक स्याद्, विभाषाप्रदेशेषु च नशब्द एवोपादेय स्याद्, अत एव सख्यावाचिनो नकारान्तस्याप्यग्रहणं, प्रत्ययस्त्रीलिङ्गवचनोपि न गृह्यते प्रदेशेष्वसम्भवात्, नहि 'विभाषा श्वे' रित्यादौ विधेयस्य नवपुराणत्व स्त्रीलिङ्गता वा सम्भवति, तस्मान्निपातसमुदायो यमित्याह । 'नेति' । 'प्रतिषेध इत्यादि' । तयो प्रतिषेधविकल्पयोरित्यनेनार्थयोरेषा सञ्ज्ञेति दर्शितम् । ननु च स्व रूप शब्दस्येति वचनान्नवाशब्दयोरेव ग्रहण युक्त तत्राह । 'इतिकरण इत्यादि' । कर्म्मणि ल्युट्, इतिश्चासौ करणश्च सोर्थस्य सञ्ज्ञिनो निर्देशो यथा स्यादित्येवमर्थ । इतिशब्दो हि पदार्थविपर्यासकृत् तत्र लोके बाह्यार्थप्रधानेषु शब्देष्विति शब्द प्रयुक्तोर्थपदार्थकत्वात् प्रच्याव्य शब्दपदार्थकत्वे व्यवस्थापयति गौरित्ययमाहेति, इह तु व्याकरणे स्व रूपमिति वचनात् स्वरूपपदार्थे, ततश्च नवाशब्दाभ्या परत्र प्रयुक्त इतिशब्दस्तौ स्वरूपपदार्थकत्वात्प्रच्या-

व्यार्थपदार्थैकत्वे व्यवस्थापयति, तस्मादर्थयोरेव सञ्ज्ञा। विभाषाप्रदेशे ष्वित्यादिना प्रतिषेधविकल्पयोरेकस्मिन्नेव योगे सहोपस्थापन त विषयभेदेनेति दर्शयति तथा सति विषयभेदो दुर्ज्ञान स्यादिति भाव। तत्रेत्यादिना पूर्व प्रतिषेध प्रवर्तते पश्चाद्विकल्प इति दर्शयति। यदि तु पूर्व विकल्प प्रवर्तेत पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात्। आनुपूर्वी च सञ्ज्ञाविधिवाक्ये श्रुतैव प्रदेशवाक्येष्वप्याश्रयितु युक्ता। 'उभयत्र विभाषा प्रयोजयन्तीति'। प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषाया च सञ्ज्ञाकरणस्यानुपयोगात्। तथाहि। प्राप्तविभाषाया ताव द्विभाषोपपदेन प्रतीयमान' इति स्वरितञित इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषा विधीयते, विभाषाशब्दश्चाय वान्यतरस्यामित्यादिवद्विकल्पवाचित्वेन प्रसिद्ध। तेन भावाभावयो प्रतिपादितयोर्भावाशस्य प्राप्तत्वादभावाश परता विज्ञायते भावाश स्थित एव। अप्राप्तविभाषायामपि 'विभाषोर्णो' रित्यभावाशस्य प्राप्तत्वाद् भावाशपरता विज्ञायते, 'विभाषा श्वे' रित्यत्र तु यदि विधिमुखेन विभाषा श्रुति प्रवर्तते पित्स्वेव सम्प्रसारण विभाषा स्यात्कित्सु तु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्ति स्तदा कित्स्वेव विकल्प स्यान्न पित्सु, न च शक्य वक्तु पित्सु विधि मुखेन प्रवर्तते कित्सु प्रतिषेधमुखेनेति एकत्वाद्वाक्यस्य तस्य चान्यतर विकल्पएवोपक्षीणत्वात् सञ्ज्ञाकरणे तु पूर्व प्रतिषेधे कित्सु प्रवृत्ते किद किदाख्यो लिट् सर्व एव समीकृतो भवति सर्वस्य सम्प्रसारणनिमित्त त्वात, ततो विकल्प सर्वत्र विधिमुखेन पक्षे सम्प्रसारण सम्पादयति। एतच्चाकृतौ पदार्थे समुदाये सञ्ज्ञलक्षणा प्रवर्ततइति दर्शने प्रयोजनम्। यदा तु प्रतिलक्ष्य 'विभाषा श्वे' रित्यस्य व्यापारस्तदा क्व चिद्विधिमुखेन क्व चित्प्रतिषेधमुखेन प्रवर्ततइति सञ्ज्ञाकरणमन्तरेणापीष्ट सिद्ध्यति। तथा च 'हृक्रोरन्यतरस्या' मित्यादावन्यतरस्याग्रहणे वाग्रहणे चोभयत्र विभाषास्विष्टसिद्धि। सूत्रारम्भे तु सञ्ज्ञाप्यर्थे', विभाषेत्यर्थे। सञ्ज्ञा नवार्थयोरिति व्याख्येयम्। 'शुशावेति'। श्वयतेर्लिटि तिपो णलि सम्प्रसारणे वृद्ध्यावादेशौ॥

इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ 'यण स्थानइति । कथ पुनरनुवादे स्थानसम्बन्धो लभ्यते 'षष्ठी स्थानेयोगे' त्यत्राधिकारात्। 'भूत इति'। कार्यान्तरार्थमनूद्यमानो भूतो विधेयस्तु भावी तत्र च सञ्ज्ञिनो भावित्वात् सञ्ज्ञापि भाविन्येव यथा ऽस्य सूत्रस्य शाटक वयेति 'वचिस्वपियजादीना किति' तद्भवति यस्य भूतस्य सम्प्रसारणसञ्ज्ञा भवतीति। 'इष्टम्'। उप्त मिति'। वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारण, 'गृहीतमिति'। ग्रहिज्येत्यादिना ग्रहो ऽलिटि दीर्घ'। 'के चिदित्यादि'। एव वदता भाविनी सञ्ज्ञा नाश्रयणीया स्थानेयोगश्च लभ्यत,इग्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याहारात्पूर्व सूत्राच्चेतिकरणानुवृत्तेर्यण स्थाने इग्भवतीति योय वाक्यार्थ इत्यर्थो लभ्यते कथ पुनरर्थद्वयमेकस्य सूत्रस्य भवति, तन्त्रेणावृत्त्या वा अस्य च लिङ्ग विभक्तिविशेषनिर्देशो यदय ष्यङ सम्प्रसारणमित्यादौ भाव्य मानविभक्त्या निर्देश करोति ततो ज्ञापयति वाक्यार्थ सञ्ज्ञेति, नहि तत्र वर्णस्य सम्भव सम्प्रसारणस्येत्यादौ तु भूतविभक्त्या निर्देशात् ज्ञायते वर्ण सञ्ज्ञीति, नहि तत्र वाक्यार्थ सम्भवति। तत्रेत्यादिना द्वयो रर्थयोर्विषयविभागेनोपस्थान दर्शयति । 'अदुहितरामिति'। दुहेलङि कर्मकर्त्तरि उत्तमैकवचनइटि न दुहस्नुनमामिति यकि प्रतिषिद्धे शब्लुकि अदुहि इति स्थिते 'तिङश्चेति तरपि किमेत्तिङव्ययघादित्याम् । तत्र लकारस्य यण स्थाने इङ्विहित इति सम्प्रसारणसञ्ज्ञाया हल' इति दीर्घ त्व प्राप्नोतीति चोद्यमपाकरोति । सङ्ख्यातानुदेशादिति'। तरप उप न्यासो ऽङ्गसञ्ज्ञार्थ । सङ्ख्यासाम्यात्सङ्ख्यातानुदेशे सति यकारस्थानिकस्ये कारस्य सञ्ज्ञया भाव्यम्, अय तु लकारस्थानिक द्युभ्यामित्यत्र 'दिव उ दित्युत्वे यणादेशे 'हल' इति दीर्घत्व प्राप्त तपरकरणान्न भवति । अक्षद्यू अक्षद्युवौ अक्षद्युव इत्यादावूठ सम्प्रसारणसञ्ज्ञाया 'सम्प्रसा रणाच्चे' ति पूर्वरूपत्व प्राप्त वार्णादाङ्ग बलीय इति उवङा बाध्यते ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ अत्र द्वौ पक्षौ सम्भवत सञ्ज्ञा स्यात् परिभा षा वेति, तत्र सञ्ज्ञापक्षे ऽयमर्थ । टकिताविति कर्म्मधारय , इत्सञ्ज्ञकौ टकार ककारौ आद्यन्तयो सञ्ज्ञेति, तत्रेडित्यत्राद्यर्थेन टकारेण बहुव्रीहौ इकारादि

शब्दो गृहीत आदेशो विधीयमानस्तव्यस्य स्थाने ऽन्तरतम इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्ट,मेव षुक्यन्तवचनेन ककारेण बहुव्रीहौ षकारान्तो गृहीत आदेशो भियो भीषु भवतीति सिद्धम् । नन्वस्मिन्पक्षे सञ्ज्ञा सञ्ज्ञिप्रत्यायनार्थो सञ्ज्ञिन प्रत्याय्य स्वयमेव निवर्तिष्यतइति किमिद्ग्रहणेन टकावित्येवास्तु । उच्यते । इत्सञ्ज्ञकत्वेन देशविशेषो लक्ष्यते तेनेत्सञ्ज्ञकस्य यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ सञ्ज्ञे भवत इति आलञाटचौ 'ठस्येक' इत्यादौ टकौ सञ्ज्ञे न भवत । अस्मिन्पक्षे दोष, 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त' इत्यडित्यकारादेरादेशस्य विधानात्तस्यैवोदात्तत्वमलोन्त्यस्य स्याद् नाकारस्य, नैष दोष । अडुदात्त इति त्रिपदो बहुव्रीहि, उदात्तोकार आदिरस्येति, विशेषणस्याप्युदात्तस्य सौत्र परनिपात, एवमप्याडजादीनामित्यत्रोदात्तग्रहणमेवानुवर्त्ततइति बहुव्रीहेरसम्भवाद्दोषस्तस्मात्परिभाषापक्षमाश्रित्याह । 'आदिष्टिद्भवतीति'। परेण परिभाषाप्रकरणेन साहचर्यादिति भाव । यद्वा 'षष्ठी स्थानेयोगे त्यत्रेदमनुवर्त्यमत एवाह । 'षष्ठीनिर्दिष्टस्येति' । तेन 'चरे ष्ट' 'आतोनुपसर्गे क' इत्यादय प्रत्यया आद्यन्तभूता न भवन्ति । एवमपि 'गापोष्टक्' 'व्रीहिशाल्योर्ढगि' त्यत्र प्रसङ्गस्तत्र टकष्टित्त्वकित्त्वयोगे परत्वादन्त्य स्यात् । नैष दोष । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते न परानिति' एवमय स्थानेयोग बाधते न प्रत्ययपरत्वम् । 'भीषयतइति' । ञिभी भये, णिच् । 'भियो हेतुभये षुक्' 'भीस्म्योर्हेतुभये' ॥

मिदचोन्त्यात् पर ॥ अच इति निर्धारणे षष्ठी जातावेकवचनमित्याह । 'अचामित्यादि'। अत्रापि जातौ बहुवचनम् । यदि पुनरन्त्यादित्यनया समानाधिकरणा पञ्चमी स्यात् ततो हलन्तेष्वस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्, ततश्च 'नपुसकस्य झलच' इति नुमिहैवान्त्यात्पर स्यात् कुण्डानीति, यशासीत्यत्र त्वलोन्त्यस्य स्यात्, एव 'शे मुचादीना'मित्यादौ,[1] ततश्च तेषु मित्त्वमनर्थक स्यादिति भाव । समानजातीयस्यैव निर्द्धारण भवतीत्यन्त्योप्यजेव विज्ञायतइत्याह । 'अन्त्यादच परइति'।

१ द्रष्टव्यमित्यधिकम पुस्तकान्तरे।

पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यैवायमपवादो युक्त इत्याशङ्क्याह । 'स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति' । स्थानेयोगश्च प्रत्ययपरत्व चेति समाहारे द्वन्द्व, तृणह इति निर्देशात् श्नमो मकारो न श्रवणार्थोतो मित्करणसामर्थ्यात् प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमपवादो युक्त इति भाव । 'मस्जेरित्यादि' । 'मस्जिनशोर्झली' ति नुम् यद्यन्त्यादच पर स्यात् ततो निष्ठाया मनस्जइति स्थिते 'स्कोस्सयोगाद्योरन्ते चे' ति सलोपो न स्यात् । बहूना समु[1]दाये समुदायस्यैका सयोगसज्ञा न द्वयोर्द्वयोरित्यस्मिन् पक्षे सत्यपि वा सलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधानकार इति अनिदिताम् इत्यनुषङ्गलोपो न स्यात्, नकारस्योपधाया अनुषङ्ग इति पूर्वाचार्याणा सज्ञा, तस्माज्जकारात्पूर्वो नुम् कर्तव्य इत्यर्थ । 'मग्नइति'। 'ओदितश्चे' ति निष्ठानत्व तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम् । अत्रा 'झन्तो टकितावि' त्यतोन्त इत्यनुवृत्तौ पूर्वस्य सङ्घातस्य मिदन्तावयवो भवति । आदिरित्यनुवृत्तौ तत्र सन्निहितस्य परस्यादिर्भवति। अथोभय निवृत्त ततोऽभक्त इति त्रय पक्षा । तत्राभक्ते ताता पिण्डानामिति नलोपो न स्यात्, तच्छब्दा 'ज्जश्शसोश्शि' तानि 'शेश्छन्दसि बहुलमि' ति शेर्लुक् । वह्लिह, अभ्रलिह 'वहाभ्रे लिह' इति खशि 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमि' ति मुम् । अस्यापदान्तत्वादनुस्वारो न स्यात्, त्रपुणी इत्यत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च नुमि कृते तेन व्यवधानादीङ शीभावो न स्यात् । अथ परादि त्रपुणे 'घेर्ङितीति' गुण प्राप्नोति, अतिसखीनि 'सख्युरसम्बुद्धावि' ति णिद्वद्भावे 'ऽचो ञ्णिती' ति वृद्धि प्राप्नोति, त्रपुणि 'अच्च घे' शुचीनि 'नोपधाया' इति दीर्घत्व न प्राप्नोति, ताता पिण्डानामिति नलोप । वह्लिहइत्यनुस्वार, तस्मात्पूर्वान्त एवाय मिदेषितव्य ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ परिभाषेय स्थानिनियमार्था ह्रस्वो नपुसक इत्यादावुपतिष्ठते । इहैचा पूर्वो भागो मात्रात्मक कण्ठ्योऽकारसदृश, एदैतोरुत्तरस्तालव्य इकारसदृश, ओदौतोरोष्ठ्य उकारसदृश । एवमवयवसमाहारात्मनामेचा ह्रस्वशासनेषु समुदायान्तरतमस्याभावाद् अव

[1] समवाय इति पा २ ।

थवान्तरतमो ह्रस्वो भवन् कदा चिदकारः स्यात् कदा चिदिकारोकारौ मा कदा चिदकारो भूदित्येवमर्थमिदमारभ्यते तदाह । 'इगेव ह्रस्वो भवतीति'। यदि त्वयं विधिः स्यात् तदा ह्रस्वादेशइति विषयोपलक्षणमेतत्स्याद् यस्मिन्विषयएचो ह्रस्वादेशप्रसङ्गस्तत्रेग्भवतीति, ततश्च दीर्घाणां स्थाने दीर्घा एवेकः स्युः सवर्णग्रहणात । नैष दोषः । 'भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णाति' 'भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति' 'दिव उदि' ति तपरकरणाद् अमूभ्यामितिवत, तथैचामिका च साम्यात् संख्यातानुदेशोपि स्याद् आदेशग्रहणं चानर्थकं स्यात, ततः आदेशग्रहणसामर्थ्याद् ह्रस्वादेशे ह्रस्वादेशनकालइक्कर्त्तव्यो ह्रस्वादेशं कुर्वन्निकं कुर्यादित्यर्थः, यद्वा ऽऽदिश्यतइत्यादेशः, ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः, निर्द्धारणे सप्तमी, जातावेकवचनम । आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये इगेव ह्रस्वो भवतीति सर्वथा नियमरूपेणास्य प्रवृत्तिः, प्राप्तिपूर्वकश्च नियम इति ये प्राप्ता अन्तरतमास्तेष्वेव नियमः । न च ऋकारऌकारौ प्राप्ताविति कुतो यथासङ्ख्यं कुतो दीर्घप्रसङ्गः, एवं चेगित्येव सिद्धे इग्ग्रहणं परेण मा भूदिति। 'अतिरि अतिनु', रायमतिक्रान्तं नावमतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलमिति प्रादिसमासे नपुंसकह्रस्वत्वम् । 'उपग्विति'। अव्ययीभावः । ऐशब्दश्छन्दस्येवेति भाष्यम्, एकारस्याप्रसिद्धत्वादुदाहरणं न प्रदर्शितं, हेशब्दमतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलमतिहि । 'अतिखट्व इति'। उपसर्जनह्रस्वः । 'देवदत्तेति' आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं, 'देवदत्त ।' गुरोरनृत इत्यादिना प्लुतः ॥

षष्ठी स्थानेयोगा । 'योगनियमार्थेति'। यद्यपि षष्ठी स्थानेयोगैवेत्यस्या वचनव्यक्तौ यतः एवकारस्ततोन्यत्रावधारणमिति षष्ठीनियमः श्रुत्या प्रतीयते तथापि स्थाननिमित्तक एव सम्बन्धः षष्ठ्या वाच्य इत्यर्थात्सम्बन्धनियमोपि भवतीति भावः । योगे वा नियमो योगनियमः, यदि योगनियमः क्रियते लोकेपि नियमः प्राप्नोति अवयवषष्ठ्यादयश्च न सिद्ध्यन्ति, ततश्च 'शास इदङ्हलोः' शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च, 'ऊदुपधाया गोहः' गोहेश्चान्त्यस्य स्याद् उपधामात्रस्य च, तत्राह । 'इहशास्त्रे या षष्ठ्यनियतयोगेति। एतेन शास्त्रे ऽयं नियमः शास्त्राङ्गत्वात्परिभा-

षाणा तत्राप्यनियमप्रसङ्ग इति दर्शयति। अनियमप्रसङ्गे नियमः कर्त्तव्यो लोकवत्, तद्यथा लोके ग्रामान्तरं जिगमिषुः कश्चित्कं चिदाह पन्थानं मे भवाननुपदिशत्विति, स यत्र संदेहः पथि द्वैविध्यात् तत्रैवोपदिशति अमुष्मिन्नवकाशे ऽनेन पथा गच्छेति, एवमिहापि 'अस्तेर्भूः' अस्तेः स्थाने ऽनन्तरो वेति संदेहे नियमः क्रियते स्थानेयोगैवेति, एतदेव स्पष्टयति। 'स्थानेयोगस्य निमित्तभूत इति'। निमित्तभूते, निमित्तत्वं प्राप्ते, निमित्तग्रहणं कुर्वन् स्थानइति निमित्तसप्तमीति दर्शयति, स्थानशब्दोयमस्त्यपकर्षवचनो गोस्थाने ऽश्वो बध्यतामिति, अस्ति च निवृत्तिवचनः श्लेष्मणः स्थाने कटुकमौषधमिति, अस्ति च प्रसङ्गवचनः, दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति, तदिह चरमस्य ग्रहणमित्याह। 'स्थानशब्दश्चेति'। चशब्दोवधारणे भिन्नक्रमश्च[1]वाचीत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। प्रसङ्गवाच्येवेति कुत[2] यथेत्याह। 'यथेति'। निवृत्तिवाची न गृह्यते ऽस्तेरुपदेशसामर्थ्यात्, नह्यार्धधातुके निवर्त्तितस्य सार्वधातुके श्रवणमुपपद्यते, नहि मथुरायां व्यापादितः स्रुघ्ने जीवति। नाप्यपकर्षवचनो नह्यर्थेन नित्यसम्बद्धस्य ततोपकर्षः सम्भवति। नाप्यार्द्धधातुकादपकर्षो नहि नित्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रकृतेरपकर्षः सम्भवति स्वाभाविक एव ह्यस्तेरप्रयोगः आर्द्धधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगो ऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते, अतः प्रसङ्ग एव स्थानं, प्रसङ्गः प्राप्तिः, अस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। अस्तिनार्थं प्रतिपादयितुमुद्युक्तः आर्द्धधातुके विषये भवतिना प्रतिपादयेदिति यावत्। प्रसङ्गसम्बन्धस्येत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे[3]दर्शयति। ब्रुव इत्युपलक्षणं, किं पुनर्बहवः षष्ठ्यर्था यत इदमुच्यतइत्यत आह। 'बहवो हीति'। एकशतं षष्ठ्यर्थास्तत्र स्वस्वामिभावादयः शब्दे न सम्भवन्ति समीपादय एव तु सम्भवन्तीति, अतो यावन्तः शब्दे सम्भवन्तीत्युक्तं, व्यवहितमपि समीपं भवतीत्यनन्तराद्भेदेनोपादानं, स्थानेयोगेत्यसमासश्चेद् योगेति स्त्रीलिङ्गं षष्ठीशब्देन च

---

१ प्रसङ्गे इत्यधिकं २ पुस्तके।

२ कथमिवेति पा २।

३ अवदर्शयतीति पा २।

सामानाधिकरण्यमनुपपन्न, समासेपि तत्पुरुषश्चेत् तौ च पूर्वोक्तदोषौ सप्तम्या लुक् प्रसङ्गश्च, बहुव्रीहावपि लुक्प्रसङ्गो ऽनिवार्य एवेत्यत आह। 'षष्ठी स्थानेयोगेत्यादि'। यद्वाऽयोगेति पदच्छेद । न विद्यते योगो यस्या साऽयोगा, तत्र योगमन्तरेण षष्ठ्या एवाभावात् विशिष्टो योगो यस्या नास्तीत्यर्थ । एव च कृत्वा सदेहएवोपस्थानमित्येव सर्वत्र सिद्ध भवति। अथ वा योगवती योगा, षष्ठ्याश्चावश्य भावी योग इति साम र्थ्याद्भूम्नि मत्वर्थीयोऽकार, बहवो योगा यस्या सन्तीति, अस्मिन्नपि पक्षे सन्देहविषयउपस्थानमिति सिद्ध, भाष्ये सूत्र प्रत्याख्यात, कथम् 'अस्तेर्भू' रित्रत्य सन्देह स्थाने ऽनन्तर समीपइति, लक्ष्यानुरोधात् स्थानइति व्याख्यास्याम, इद तु षष्ठ्यन्त यथा स्थानेन युज्येत अत षष्ठ्युच्चारिता तेन 'निर्द्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती' ति सिद्ध भवतीति, तत्र सूत्रे षष्ठ्यन्त गृह्यते षष्ठ्यन्तमेव निर्द्दिश्यमान स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमिति, तेन 'पाद पदि' त्यस्यायमर्थ, पादन्तस्याङ्गस्य यो ऽवयव पाच्छब्द सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य पच्छब्द आदेशो न तु प्रतीयमानस्य तदन्तस्येति ॥

स्थानेन्तरतम ॥ यद्यय स्वतन्त्रो विधि स्याद् अत्रापि प्राप्नोति दधि मधु अस्तु न कश्चिदन्य आदेश प्रतिनिर्द्दिश्यते तत्रान्तर्यत स एव तस्य भविष्यति। न। तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गात्। प्रयोजनमन्तरेण हि प्रवर्त्तमानमसकृदपि प्रवर्त्तेत ततश्च सर्वस्य निवृत्त्युन्मुखत्वादर्थप्रत्या यनाय प्रयोगो न स्यात्, अपि च बिस मुसलमित्यादौ यदा समुदायस्य समुदायस्तदा सकारमात्रस्यानादेशत्वात् षत्वाप्रसङ्गेपि सकारमात्रस्य सकार[1] इति षत्व प्राप्नोति, अत परिभाषाप्रकरणात परिभाषेय यत्र स्थानषष्ठी तत्रोपतिष्ठते, तेन विधिवाक्यानामनेन सूत्रेणैकवाक्यत्वाद्द विधानकालएवान्तरतम आदेशो विधीयतइत्याह। 'स्थाने प्राप्यमाणाना मिति'। अत्रेवशब्दाप्रयोगात् प्राप्यमाणानामिति वचनाच्च विशिष्ट विधिरेवाय न नियम, अर्थात्त्वनन्तरतमव्युदास इति दर्शित भवति। अन्तरतम इत्यस्यार्थमाह। 'सदृशतम इति'। 'कुतश्चेति'। शब्दत्वस्य

१ आदेशइत्यधिक २ पुस्तके।

साधारणत्वात् प्रातिस्विकविशेषस्य चासाधारणत्वात् प्रश्न । 'वतण्डी चासौ युवतिरिति' । विग्रहवाक्यमितरदुदाहरणम् । अत्र वतण्डस्यापत्य स्त्री 'वतण्डाच्च' लुक् स्त्रियामिति यञो लुक्,शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन् । पोटायुवतीति समासे सति पुवत्कर्मधारयेति पुंशब्दो निर्दिश्यमानो वत ण्डापत्यवाचिनो वतण्डशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति । 'चकारस्येत्यादि' । अल्पप्राणत्वादिक सवर्णसज्ञायामुक्तम । 'अमुष्मै अमूभ्यामिति । अदसश्चतुर्थ्येकवचने त्यदाद्यत्व 'सर्वनाम्न स्मै,' भ्यामि 'सुपि चेति' दीर्घत्वम् । 'स्थानइति वर्तमानइति' । पूर्वसूत्राद् यद्यपि तत्र समस्त तथापि स्वरितत्वानुषङ्गादनुवृत्तिरविरुद्धा । 'पुन स्थानेग्रहणमिति' । प्रकृतेन हि स्थानशब्देन स्थाने प्राप्यमाणानामित्ययमर्थो लभ्यते, अय तु ताल्वादिस्थानवचनो वाक्यभेदेन सम्बध्यते, स्थानेन्तरतमो भवति । यत्रा नेकमान्तर्यं तत्र स्थानकृतान्तर्यमाश्रीयतइति वाक्यभेदस्य च तमब्ग्रहण लिङ्ग स्थानकृतएव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात् तम ब्ग्रहण व्यर्थमेव स्यात् । 'तमब्ग्रहण किमिति' । सुसदृशसम्भवे तदेव ग्रहीष्यतइति प्रश्न । 'वाग घसतीत्यादि' । दूषत्सदृशेपि लोके सादृ- श्यव्यवहारदर्शनात् तमब्ग्रहणमिति भाव । सोष्मण सोष्माण इत्यादि'। ऊष्मशब्दोत्र गुणमात्रवचन, इतिकरणो हेतौ यस्मादूष्मगुणयुक्तास्तस्मा दूष्मगुण[1]युक्तस्य हकारस्य द्वितीया प्रसक्ता इत्यर्थ । 'शादय ऊष्माण सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्था' इति शिक्षा, अत्रोष्मशब्दो गुणवचन, सस्थानेनेति इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया, हशषसा खच्छादीना द्वितीयाना सस्थाना यथा ते ऊष्माण एव द्वितीया अपीत्यर्थ । फकारस्य सस्थान ऊष्मा नास्ति तस्मात्तस्य विशेषत ऊष्मत्व वक्तव्य, हकारेण चतुर्था इति, यथा हकार ऊष्मा एव तेपीत्यर्थ । एव नादवतो नादवत इती त्यत्रापि हेत्वर्थो योज्य । इह इष्टमुप्तम् आन्तर्यतोर्द्धमात्रस्य व्यञ्ज नस्यार्द्धमात्रिक सप्रसारण प्राप्नोति, इह च दध्यत्र कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थ मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणामिका मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिका यण

१ गुणस्येति पा २ ।

प्राप्नुवन्त्यान्तर्यतो, नैव लोके न च वेदे ऽर्द्धमात्र इगस्ति नापि मात्रिको द्विमात्रिको वा यश्च योऽस्ति स भविष्यति, इहान्तरतमशब्द सप्तम्यन्तोऽपि पठितो भाष्ये, स्थानेन्तरतमउरण रपर इति संहितापाठो नित्यस्तत्र पदच्छेदे सप्तम्यन्तमपि सम्भवति, तत्र चायमर्थ षष्ठीति वर्तते, अन्तर तमो य आदेशस्य स्थानी तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तस्यादेश इत्य 'क सवर्णे दीर्घ' इत्यादौ विधीयमानस्य दीर्घस्यान्तरतमे स्थानिन्यक इति षष्ठ्युपसंहा रात् सिद्धमिष्ट तथा 'वान्तो यि प्रत्यय' इत्यत्रैव इत्यनुवृत्ताया षष्ठ्या वान्तादेशस्यान्तरतमयोरोदौतोरुपसंहारात सिद्धम्, इतरथैज् मात्रस्य वान्तादेश स्यात्। अत्र पक्षे दोष इको यणची' ति यणो येऽ न्तरतमा इकस्तत्र षष्ठीति दध्यत्रेत्यादावेव स्यात् कुमार्यत्रेत्यादौ न स्यात् तथे को गुणवृद्धी' गुणवृद्ध्योर्येन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठीति इहैव स्याद् नेता लविता नायको लावक श्चेता स्तोता चायक स्तावक इत्यत्र न स्यात एव दोषवत्त्वादस्य पक्षस्य यथाव्याख्यातमेव साधीय । 'वान्तो यि प्रत्यय' इत्यत्र परिहार वक्ष्यति ॥

उरण् रपर ॥ अत्र चत्वार पक्षा सम्भवन्ति, उ स्थाने रपरोऽण् भवतीत्यनेन रपरत्वविशिष्टोऽण् भाव्यतइति प्रथम पक्ष, उ स्थाने ऽणेव भवति स च रपर इति अणनण् प्रसङ्गे ऽण् नियम्यते, तस्य च रपरत्व विधीयतइति द्वितीय पक्ष, उ स्थाने विहितोऽणित्यनूद्य तस्य विधानोत्तरकाले रपरत्वमात्र विधीयतइति तृतीय पक्ष । य उ स्थाने ऽणिवधीयते इत्यनूद्य तस्य प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वमात्र विधीयतइति चतुर्थ पक्ष । तत्र प्रथमपक्षे नाप्राप्तेऽणूदात्तादिषु विधीयमानोऽण् तेषा बाधक स्यात् तैरनवरुद्धस्य विषयस्याभावात्, एव हि तदा वचनव्यक्ति, षष्ठीनि र्दिष्टमात्रस्याभवाचादेशो ऽन्तरतमो भवति ऋवर्णस्य त्वण् रपर इति, ततश्च कृतिरित्यत्र 'ञ्नित्यादिर्नित्य' मिति प्राप्तमृकार बाधित्वाण् रपर स्यात् प्रकृतमिति शेषनिघात स्वरितश्च, नॄ पाहीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम नुनासिक च बाधित्वाण् रपर स्यात्, कर्त्ता कारक इति च गुणवृद्धी बाधित्वा ऽण् भवचकार एवेति नियमाभावादिकारोकारावपि रपरौ

स्थाता ये चामी प्रतिपदमु स्थानआदेशा 'ऋत इद्धातो' रित्यादयस्तेषु रपरत्व न स्यात् द्वितीये तु काम गुणवृद्ध्योर्द्दोषो न स्यात्। तथाहि। सर्वेषु गुणवृद्धिसञ्ज्ञकेषु प्राप्तेषु अणेव भवतीति नियमादकाराकारावेव गुण वृद्धी रपरे भवत इति सिद्ध कर्त्तेत्यादि शास्त्रान्तरेण योण् प्रसक्त स एव नियमादपि भवतीतीकारोकारावपि न प्राप्नुत। नन्वनियमप्रसङ्गे नियम इति वृद्धावेव स्याद् अस्ति तत्रानियमप्रसङ्ग इति कृत्वा गुणस्तु कर्त्तेत्यादौ मात्रिकस्य मात्रिको ऽकार एव प्राप्नोति तरितेत्यादौ द्विमात्रस्य द्विमात्र एव भवेद्, अणेवेति तत्र नियमाभावात् तरितेत्यादावेङेव गुण स्यात्, कर्त्तेत्यादौ तु यद्यप्यकार एव गुणो लभ्यते तस्य रपरत्व तु न लभ्यते, यो ह्यणनण्प्रसङ्गे ऽणेवेति भवतीति नियमतो योण तस्यैव रपरत्व विहितम् अतो नियमपक्षेपि गुणविषये दोषस्तदवस्थ एव। उच्यते। द्वे एते परि भाषे आदेशनियमार्थे 'स्थानेन्तरतम' इति च 'उरण् रपर' इति च, तत्र पूर्वस्या अवकाश 'चजो कुघिण्ण्यतो' रित्यादि, अस्या अवकाशो यत्रा न्तरतम्ये विशेषो नास्ति यथा तारक इत्यादौ, वृद्धीना कर्त्ता तरितेत्यादौ, गुणो भवतीत्युक्ते सर्वेषु गुणेषु प्राप्तेषु 'स्थानेन्तरतम' इति नियमोस्तु 'उरण् रपर' इति वा परत्वात् 'उरण् रपर' इत्ययमेव भविष्यति, अत सुष्ठूक्त नियमपक्षे गुणविषये न कश्चिद्दोष इति किन्तूदात्तादिषु दोषस्तदवस्थ एव स्यात्। तथाहि। कृतिरित्यादावुदात्तो भवतीत्युक्ते सर्वेषूदात्तसञ्ज्ञकेषु प्राप्तेषु परत्वादनेनाण एवोदात्ता स्युस्ते च रपरा, एवमनुदात्तादिष्वपि द्रष्टव्य, ये च प्रतिपदमादेशा 'ऋत इद्धातो' रित्येवमादयस्तेष्वनिय मप्रसङ्गाभावादसति नियमे रपरत्व न स्यात्, तदाह। उरण् रपरवचन मन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोष इति। तृतीये पक्षे उदात्तादिषु न दोष ञिनत्यादिभिरन्तरतमस्यैव विधानात्, किरतीत्यादौ च न दोष, गुणवृ द्ध्योरुक्तदोष स्यादेव, तथाहि। विहितस्य पश्चादनेन रपरत्व विधीयते विधानकाले त्वान्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके गुणे रपरे कर्त्तेत्यादि यद्यपि सिध्यति तरितेत्यादौ त्वेङेव गुण स्याद्वृद्धिषु च विधानसमये कस्याश्चिदा

१ एवैचाविति पा २।

न्तर्यभावात् तिसृषु प्रवृत्तास्वाकारस्याणत्वात् रपरत्वे कारकस्तारक इति यद्यपि सिद्ध्यति वायकस्तावक इत्याद्यनिष्टमनुसज्यतएव अत एवमेतेषु पक्षेषु दोषसद्भावाच्चतुर्थं पक्षमाश्रित्याह । 'उ स्थानेण् प्रसज्यमान एवेत्यादि' । एतच्च स्थानद्वयग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते, तत्रैकमु स्थाने योण् विधीयत इत्यनुवादेपि स्थानसम्बन्धलाभाय, द्वितीय तु सोण् प्रसङ्ग एव प्रसज्यमानावस्थायामेव रपरो भवतीति रपरत्वस्य कालविधानार्थं, स्थानेन्तरतम' इत्यत्र हि यद्यपि तात्वादिवचन स्थानशब्दस्तथापि न तेनात्र कश्चिदर्थोस्तीति प्रसङ्गवचन एवेह सम्पद्यते । एव च गुणवृद्धी प्राप्त्यवस्थायामेवाणो रपरा सम्पन्ना इति प्रमाणतो ऽन्तरतमा[1]वेडे चै बाधित्वा स्थानतोन्तरतम एव भविष्यतीति न कश्चिद्दोष । न चानेकाल्त्वात्सर्वादेशप्रसङ्ग , आनुपूर्व्या सिद्ध । यदाङ्गस्येति षष्ठी अन्त्ये ऽल्यनुसहृता तदायमु स्थाने यदायमु स्थाने तदा रपरो यदा रपरस्तदानेकालिति न पुन परावृत्य सर्वादेशो युज्यते । 'द्वैमातुर इति' । 'मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया ' । 'खेयमिति' । 'ई च खन '। 'सैाधातकिरिति' । 'सुधातुरकङ च' अत्रायमकङादेशोनणत्वाद्रपरो न भवति । अथ योत्राण् स पर कस्मान्न भवति अनादेशत्वात्, समुदायो ह्यत्रादेश , यद्येव खट्वृष्य इत्यादावपि रपरत्व न स्यात् पूर्वपरयोर्हि समुदायोत्र स्थानी नावयव ऋकार । उच्यते । पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशात्तयोरेव स्थानित्व न समुदायस्य, अनिर्देशात् । अत एव द्वयो स्थानिनोर्भिचादिषु नत्ववत् द्वावादेशौ स्याताम् इति तत्रैकग्रहण क्रियते, तत ऋकारस्यापि स्थानित्वमस्त्येव तदिदमुच्यते यो ह्युभयो स्थाने भवति लभते सोन्यतरव्यपदेशमिति अतस्तत्रापि रपरत्व भविष्यति ॥

अलोन्त्यस्य ॥ अल इति जसन्त चेदयमर्थ स्यात्, अलात्मका आदेशा अन्त्यस्येति, तत्र रहोरजसा लोप सर्वादेश स्याद् नीरजीकरोतीति, अन्त्यस्य चाविशेषितत्वात् 'वसुस्रसुध्वस्वनडुहा द' इति दत्व पदस्याप्यन्त्यस्य स्यात् परमानडुद्भ्यामिति असन्देहार्थं चालोन्त्यस्येति वाच्य स्याद् अतोलोन्त्यस्येत्यनेन सा[1]मानाधिकरण्यात् षष्ठ्यन्तमिति स्थित, यदि षष्ठी

[1] समानाधिकरणमिति पा २ ।

स्थानेयोगेत्यनेनैकवाक्यतास्य स्यात् ततोयमर्थः स्यात्, इह शास्त्रे या काचन षष्ठी सान्त्यस्यालो भवति सा स्थानेयोगेति, ततश्चार्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यस्याप्यन्त्येल्यनुसंहारादार्द्धधातुकान्त्यस्यैवेट् स्यात् स च भव 'बाद्यन्तौ टकितौ' वित्यन्त्यात्प्राक् स्यात् 'आद्यन्तौ टकितौ' वित्यनेन हि स्थानेयोगत्वमेव षष्ठ्या बाध्यते न पुनरन्त्येल्यनुसंहारोपि, अतो भिन्न वाक्य तदाह। षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यादि'। सामान्यवचनेपि 'षष्ठी स्थानेयोगे' त्यधिकारात् स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्येति वेदितव्यम्। अन्यथा षष्ठीमात्रस्याधिकारे यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य यत्कार्यं यथाभूतमुच्यते आदेशरूपमागमरूप वा तत्त थाभूतमेव तदन्तस्य भवतीत्यर्थः स्यात् ततश्च स एव दोषो य एकवाक्यतायाम्, अत 'षष्ठी स्थानेयोगे' ति सर्वमनुवर्त्यम। अयञ्चार्थो भवति। स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तत्तदन्त्यस्यालो भवति न तस्य कृत्स्नस्येति, सोय कार्यस्यान्त्येल्यनुसंहारो वृत्तिकारेण दर्शित। यद्वा या स्थानेयोगा षष्ठी सान्त्यस्याल इति षष्ठ्या एवानुसंहारो वेदितव्य, अत्र पक्षे 'ङिच्चे' त्यस्यायमर्थः यत्र ङिदादेशो विधीयते तत्र या षष्ठी सान्त्यस्याल इति, एव सर्वत्र, कार्यानुसंहारे तु यथाश्रुतमेव षष्ठ्या स्यादनुसंहारे ङिच्चेत्यादावसङ्गति, अत कार्यानुसंहारो वृत्तिकारेण दर्शित॥

ङिच्च॥ 'होतापोताराविति'। 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो' रिति गुण। अप्तृन्नित्यादिना दीर्घ। 'मातापितराविति'। 'पिता मात्रे' त्येकशेषाभावपक्षे ऽभ्यर्हितत्वान्मातु पूर्वनिपात। पितुर्दशगुण माता गौरवेणातिरिच्यते। अथ तातङन्त्यस्य कस्मान्न भवति तत्राह। 'तातङीत्यादि'। अनन्यार्थेङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थमेतद् गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थतया चरितार्थेङित्त्वे तातङि परेणानेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यतइत्यर्थ। ननूत्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेधोऽतुल्य[1]कक्षत्वात, न चान्तरेण सर्वादेशता गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्योन्मेष इति चरितार्थत्वमपि ङित्त्वस्य चिन्त्यम्। न ब्रूमो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थस्य निश्चितत्वाद् दुर्बल ङित्त्वमिति किं तु सर्वादेशेपि तातङि गुणवृद्धिप्रतिषेध प्रयोजन सम्भाव्यते तावता च कि

१ तुल्यत्वादिति पा २।

यानपि विलम्बो भवति, अनङादिषु सर्वादेशत्वे न किञ्चित् ङित्त्वस्य प्रयोजनमिति सर्वादेशार्थता सम्भावनापि नास्तीति । तेष्वेव सहसा प्रवर्त्तते ततश्च विप्रतिषेधोपपत्तिः । अथ वा एरुरित्यस्यानन्तरं तुह्योस्तातङाशिषीति वक्तव्यम् एरित्येवैव वक्तव्ये ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति निश्चितमिति विप्रतिषेधोपपत्तिस्तदाह । तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधात्सर्वादेश इति ' । अथ वा यथोपदर्शितं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वं सर्वादेशतामन्तरेण नोपपद्यतइति अन्तरेणैव विप्रतिषेधं सर्वादेशस्तातङ् भवति ॥

आदेः परस्य ॥ शास्त्रे न क्वचित्परस्येत्युच्चार्य्य कार्यं विधीयतइति निर्विषयमेतदित्यभिप्रायेणाह । ' क्व चेति ' । ' यत्रेत्यादि ' । पञ्चमीनिर्द्देशेषु तस्मादित्युत्तरस्येति परस्य कार्यं विधीयतइत्यर्थः । ' आसीन इति ' । आस उपवेशने अनुदात्तेत् । ' द्वीपमिति ' । द्विर्गता आपो ऽस्मिन्निति ' ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ' इति अकारः समासान्तः ॥

अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ अनेकाल्ग्रहणं किमर्थम् ' अस्तेर्भूः ' सर्वस्य यथा स्यादलोन्त्यस्य मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ' ङिच्चे ' त्येतन्नियमार्थं भविष्यति, यद्यनेकालन्त्यस्य भवति ङिदेवेति एवमप्यसत्यनेकाल्ग्रहणे ' ऽतो भिस ऐसि ' त्यादिषु पञ्चमी निर्द्देशेष्वनेकालप्यादेश आदेः परस्य स्यात, सति तु तस्मिन द्वावेतावलोन्त्यस्येत्यस्यापवादौ ' आदेः परस्य ' ' अनेकाल्शित्सर्वस्ये ' ति तत्रादेः परस्येत्यस्यायमवकाशो य एकालादेशो लोपो वा ' ईदासः ' ' बहोर्लोपो भू च बहोः ' आसीनो, भूयान् । ' अनेकाल्शित्सर्वस्ये ' त्यस्यावकाशो यत्र पञ्चमीनिर्द्देशो नास्ति ' अस्तेर्भूः,' इहोभयं प्राप्नोति अतो भिस ऐस् ' अपवादविप्रतिषेधादनेकाल्शित्सर्वस्येत्ययमेव भवतीति सिद्धमिष्टम । शिद्ग्रहणं किमर्थं ' जस शी ' सर्वस्य यथा स्यात अनेकालित्यव भविष्यति शकारे लुप्ते नानेकाल्, आनुपूर्व्यात्सिद्ध, यदाय सत्रादेशस्तदा प्रत्ययो यदा प्रत्ययस्तदेत्सञ्ज्ञा, यदेत्सञ्ज्ञा तदा लोपो यदा लोपस्तदैकाल् तदिह सर्वादेशत्वमन्तरेण नैकाल्त्वमुपपद्यते, ' इह तर्हि ' इदम इश् ' ' इदकिमोरीश्की '

अत्र ह्यन्तरेणापि सर्वादेशता प्रागेवेत्सञ्ज्ञा भवति। नन्वत्रापि शकार प्रयोजनान्तराभावाद् अनेकाल्त्वमादेशस्य सपाद्य निवर्त्तिष्यते। इह तर्हि 'अस्योरेद्धावभ्यामलोपश्चे' ति लोप शित्सत्त्वस्य यथा स्यात् 'इदम इशि' त्यादावपि प्रयोजनाभावादित्सञ्ज्ञैव शकारस्य न स्यादिति श्रवणप्रसङ्ग ॥

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ ॥ ननु तत्स्थ नापन्नस्य तद्धर्म्मलाभो लोकवेदयो सिद्ध एव लोके तावदेकस्मिन्नुपाध्याये मृते तत्स्थाननिविष्ट स्या[1]प्यभिवादनाद्युपाध्यायधर्मलाभो भवति एकस्मिंश्च राजनि प्रोषिते तत्स्थानेभिषिक्तस्य तत्पुत्रादेरपि तद्धर्म्मलाभो भवति, वेदेपि व्रीहिस्था ना[2]पतिता नीवारादयो ऽवघातादान व्रीहधर्मान् लभन्ते तद्वदत्राप्य स्तिस्थानापन्नो भूरप्तिधर्म्मान् धातुत्वादीन लप्स्यते नार्थोनेनेत्याश ङ्क्याह। 'स्थान्यादेशयोरित्यादि'। अयमभिप्राय। उपाध्यायत्वप्रयुक्ता उपाध्यायधर्म्मा राजधर्माश्चाभिषिक्तत्वप्रयुक्ता व्रीहिधर्माश्चापूर्वसाधन[3]त्व निबन्धना न तत्तत्स्वरूपनिबन्धना इति युक्त तत्प्रकारजुषा भवन्तीति, इह तु स्व रूपमितिवचनादस्त्यादिस्वरूपनिबन्धना धातुत्वादयो धर्म्मा न भवनाद्यर्थाभिधानलक्षणकार्यप्रयुक्तास्तच्च स्वरूपमादेशाना नास्तीति तत्स्थानापन्नानामपि न स्युरिति तदाह। 'पृथ[4]क्त्वादिति'। रूपभेदा दित्यर्थ। नन्वेतत्प्रकारजुषापि तत्स्थानापन्नस्य तद्धर्मलाभो दृश्यते, यदा ह्युपाध्याय शिष्येण यज्ञार्थमुपनिमन्त्रित कायव्यासङ्गात् स्वशिष्य, मन्य प्रेरयति तदा स तत्र गत्वा ऽयासनादीनुपाध्यायधर्म्मान् लभते, अत्रा प्युपाध्यायप्रतिनिधित्वात् तद्बुद्धैव तद्धर्म्मा अनुष्ठीयन्ते, एव कृते तु सत्युपाध्याय इति न तत्स्थानापत्तया न चैवमत्र सभवतीत्यारब्धव्यमेव सूत्रम। युष्मदस्मदोरादेशनिषेधात्सिद्धम्। यदय युष्मदस्मदोरनादेश इत्याह तज् ज्ञापयति भवति स्थानिकृतमादेशइति, अलाश्रये चाप्रसङ्गो दा जगि ल्यबग्रहणात। यदि हि स्थान्यलाश्रयमप्यादेशे स्यात् कृतो

१ अर्थेति पा २।
२ स्थानपातताल पा २।
३ विशेषेत्याधकम् २ पुस्तके।
४ स्थान्यादेशयोरित्यधिक २ पुस्तके।

त्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । सत्यम् । उत्तरार्थे तावत् स्थानिव दादेश इति वक्तव्यम् । अत्रादेशस्य विषयविशेषे स्थानिवत्त्वं वक्ष्यामि, पदान्तादिविधिषु प्रतिषेधं वक्ष्यामीति सोऽन्यार्थं सन्निहैव क्रियते लिङ्गा नाश्रयणाय । षोढातिदेशो, निमित्तातिदेशो व्यपदेशातिदेश, शास्त्राति देशो, रूपातिदेश,स्तादात्म्यातिदेश, कार्यातिदेश, इति । तत्र निमित्तम शक्यमतिदेष्टु ब्राह्मण्य[1]वत, नहि ब्राह्मणस्याग्रभोजनादिनिमित्त ब्राह्मण्य वचनशतेनापि क्षत्रियेऽतिदेष्टु शक्यते 'पूर्ववत्सन' इत्यत्रापि न प्रकृतिग तन्निमित्त ङित्त्वादि सनन्ते ऽतिदिश्यते, किं तु प्रकृतिगतमेव तत् सना व्यवधानेऽप्यात्मनेपदनिमित्तमिति ,एतावता निमित्तातिदेशवादो ऽयुक्त । व्यपदेशातिदेश सज्ञापक्षाद भिद्यते तत्र च वतेरानर्थक्य वक्ष्यते, क पुनरायुष्मतो व्यपदेशो ऽभिप्रेत किं स्थानीति व्यपदेश, यथा 'आद्यन्तव देकस्मिन्' त्यत्र व्यपदेशातिदेशपक्ष, उत स्थानिनो ये व्यपदेशा धातुर ङ्गमित्यादयस्त आदेशस्य भवन्तीति, पूर्व पक्षो भवतोऽप्यनभिप्रेत द्विती यस्य तु सज्ञापक्षान्महान् भेद । तथाहि । सज्ञापक्षे यत्र स्थानिरूपमु च्चार्यत 'आङो यमहन' इत्यादौ तत्रैव कार्यं स्याद् न धातोस्तव्या दयो ऽङ्गस्येनादय इत्यादौ नह्यत्र सज्ञात्वेन विनियुक्तमस्त्यादि स्थानि रूपमुच्चारित यच्चोच्चारित न सा सज्ञा, आदेशस्यैव कार्यं स्याद् न स्थानिनो, नहि सज्ञोच्चारिता स्वय कार्येण युज्यते, स्थानिनस्तु व्यपदेश आदेशस्यातिदिश्यमाने धातोस्तव्यादयो ऽङ्गस्येनादय इत्यादौ स्थान्यादे शयोरुभयोरपि कार्यं सिद्ध्यति उभयोरपि व्यपदेशसद्भावात् । 'आङो यम हन' इत्यादिक तु स्थानिस्वरूपनिबन्धन कार्यमादेशस्य न स्यात्, नह्यत्र कश्चिद्व्यपदेशो य आदेशस्यातिदिश्येत अथापि स्व रूपमिति वचनाद्वधि त्यपि हन्तेर्व्यपदेश इति तस्मिन्नतिदिष्टे कार्यं सिध्यतीत्युच्यत, एवमपि पूर्वोक्तस्तावद्विशेषो विद्यतइत्यास्तामेतत् । अप्रधानत्वात्तु व्यपदेशो न भव

---

१ यद्यपि बहुषु पुस्तकेषु ब्राह्मणवदित्येव पाठ उपलभ्यते तथाप्यर्थसगत्या ब्राह्मण्यवदित्येव पाठस्स्यात । सोऽपि पाठो लोपनीयश्चेद् ब्राह्मणवदीत्यस्याग्रे इतिवाक्येनेति शेषयित्वा कथ चित् लोप्यताम ।

ति । अत एव शास्त्रातिदेशोपि न भवति । स्थानिरूपे चाऽ[1]तिदिश्यमान-आदेशविधान व्यर्थं स्यात् । न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पो 'वा लिटीति' विकल्पारम्भात् । तादात्म्यातिदेशो ऽसम्भवान्न भवति द्वयोर्हि सद्दावस्थितयोरन्योन्यतादात्म्यमतिदिश्यते सुबामन्त्रितयोरिव, इह त्वादेशेन स्थानी निवर्त्तित इत्यसम्भव, अत पारिशेष्यात्प्राधान्याच्च कार्यातिदेशोय तदाह । 'स्थान्याश्रयकार्यमिति' । 'स्थान्याश्रयेषु कार्येष्विति' च । तात्पर्यतश्चाय कार्यातिदेशो व[2]र्ण्यते, अक्षराणि त्वादेश स्थानिना तुल्य वर्त्ततइत्येतावत्येव पर्यवसितानि, केन तु प्रकारेण तुल्यत्वमित्यपेक्षाया तत्कार्य्यापत्त्येति तदाह । स्थानिना तुल्य वर्ततइति । स्थानिवदिति' । 'स्थान्याश्रयेष्विति' । बहुव्रीहि । अनल्विधावित्यस्यार्थमाह । 'अनलाश्रयेष्विति' । एतेन विधीयतइति विधि कार्यम, अलाश्रयो विधिरल्विधिरित्युत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति, किमर्थं पुनरुत्तरपदलोपाश्रयणम् । स्यादेतत् । सति तस्मिन् यश्चालि विधि, यश्चालो विधि, यश्चाल परस्य विधि यश्चाला विधि, [3]सर्वश्चासावलाश्रय इति सर्वत्र प्रतिषेध सिध्यति, तत्रालि विधि । यजे क्त इष्ट, क इष्ट इत्यत्र सम्प्रसारणस्य स्थानिवत्त्वात् को यष्टेत्यादिव 'द्वशि चे त्युत्व प्राप्त न भवति, स इष्ट इत्यत्र एतत्तदो सु लोपो न भवति । अलो विधि, द्युकाम । उकारस्य 'लोपो व्योर्वली' ति न भवति । उत्त्व तु अहर्विमलद्यु इत्यत्र चरितार्थम् । अल परस्य विधि । द्यौ, पन्था, स । हल्ङ्याब्भ्यिति लोपो न भवति । अला विधि । व्यूढोरस्केन । अत्र 'सोपदादा' विति विसर्जनीयस्य स्थाने विहितस्य स्थानिवत्त्वात् विसर्जनीयस्याट्नूपदेशाद् अड्व्यवाये इति णत्व प्राप्त न भवति । अत सर्वविभक्त्यर्थसंग्रहार्थमुत्तरपदलोपाश्रयणम् । अन्यथा हि षष्ठीसमास एवाश्रीयते ऽल्स्थानिक एव विधिराश्रित स्यादिति, तच्च सम्बन्धसामान्ये षष्ठीविज्ञानादपि सर्वविभक्त्यर्थसंग्रहस्य सिद्ध

१ अतिदेशस्येत्यधिक २ पुस्तके ।
२ वक्ष्यति इति पा २ ।
३ स सव सर्वेति पा २ ।

त्वात्, अनुवादे हि स्थानियोगाभावात् सर्वोल्सम्बन्धी विधि प्रतिपत्स्यत, एव तर्हि यत्र गुणभावेनाप्यलाश्रीयते तत्रापि निषेधो यथा स्यात् प्रप ठेति, अत्र हि वलादेरिति प्रत्यय प्राधान्येनाश्रितो वल् तु गुणभावेनेति अप्राधान्यान्न स्यात् उत्तरपदलोपे तु भवति अलाश्रयत्वादिड्विधे। यद्यलाश्रयेषु स्थानिवत्त्व न भवति वृत्ताय सुपि चे' ति दीर्घो न स्यात यञादौ सुपीत्यलाश्रयत्वात्। अरुदितामित्यत्र सार्वधातुकस्य तसस्ता मादेशे 'रुदादिभ्य सार्वधातुक इति वलाश्रय इण् न स्यात्, अत आह। 'स्थान्यलाश्रयाणीति'। स्थानिनो ऽल् स्थान्यल्स आश्रयो येषा तानि तथोक्तानि। अयमाभप्राय। यथा गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्त्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभो जनात् पादोपसग्रहणाच्चेति अतिदेशे प्रवृत्ते यदा गुरुपुत्र स्वय गुरुर्भ वति तदोच्छिष्ट भुज्यते पादौ चोपसगृह्योते तत्कस्य हेतोरतिदेशेनैकवा क्यतामापन्न प्रतिषेध आतिदेशिकीमेव प्राप्ति प्रतिषेधतीति तथेहाप्या तिदेशिक एवाल्विधि प्रतिषिध्यते, न च वृत्ताय अरुदितामित्यत्रातिदे शापेक्षा स्वयमेव यञादित्वाद्वलादित्वाच्च, ततश्च यत्र स्थानिन एवाला श्रीयते स एव निषिध्यते यथा प्रपठेत्यत्र, नह्यत्र ल्यप् स्वय वलादि रिति। ननु च गुरुपुत्रस्य स्वय गुरुत्वउच्छिष्टभोजनादौ न मात्रयाप्यतिदे शापेक्षा, इह तु सत्यपि स्वयमेव यञादित्वे नान्तरेणातिदेश दीघ सिद्ध्यति असुप्त्वात। अरुदितामित्यत्रापि सत्यपि स्वय वलादित्वे ऽसार्वधातुकत्वादतिदेशेनैव वेट् प्रार्थनीय। सत्यम्। द्वे कार्ये सुप्सज्ञा च दीघत्व च नहि प्रयोगसमवाय्येव कार्यमतिदेश्यमिति नियमोस्ति, यत्तु शास्त्रीय तदेवातिदिश्यते, न च सुप्सज्ञा ऽलाश्रयेति तस्या मतिदिष्टाया स्वाश्रय यञादित्वमाश्रित्य दीर्घत्व भविष्यति, अरुदि तामित्यत्राप्यातिदेशिक सावधातुकत्व स्वाश्रय च वलादित्वमाश्रित्येट् भविष्यति। ननु च वृत्तायेत्यत्र स्थानिन एकारस्यालत्वात्तदाश्रय सुप्त्वम- लाश्रयमेव, उच्यते। कार्यापेक्षमल्विधित्व नोदाहरणापेक्षम, एतदुक्त भवति। यस्मिन् कार्ये विधीयमाने ऽल एवासाधारण किं चिद्रूप निमि त्तादिरूपेणाश्रीयते हशि हलि ध्योर्वलि हल् ङ्याब्भ्य अड्व्यवायइति स

एवाल्विधि 'सुपि चे' त्यत्र तु नैवविध किञ्चिदस्ति, केवल वृत्तायेत्य त्रोदाहरणेऽलात्मक स्थानीत्येतावत् किमुदाहरणमिति प्रश्न । धात्वा द्यादेशा प्रयोजनमित्युत्तर तत्र प्रयुज्यते ऽनेनेति प्रयोजनमुदाहरण न प्रयुज्यतइत्यर्थात्प्रश्नानुरूप प्रतिवचनम् । ननु चास्तिब्रुवोरार्द्धधातुके परत आदेशाभ्या भाव्य तत् कि[1]मतिदेशेनेत्यत आह। आर्द्धधातुके विषयइत्या दि'। दाधिक, दध्निसस्कृत 'दध्नष्ठक्' । 'अव्ययादेशइति' । क्त्वामात्रस्य ल्यबादेश क्त्वान्तस्याव्ययसज्ञा स कथमव्ययादेश तस्मात् क्त्वाग्रहणेन ल्यपो ग्रहणात्तदन्तस्यापि सज्ञा भवतीत्येव परमेतत् । तत्रापि 'कृद्ग्रहणे गात कारकपूर्वस्यापि ग्रहण मिति प्रस्तुत्येति सघातस्य भवति । 'वत्करण किमिति' । विनापि तेन तदर्थो गम्यते, यथा [2]ङित्किदित्यादावति प्रश्न । स्थानीत्यादि' । असति वत्करणे सज्ञाप्रकरणत्वात स्थान्यादेशस्य सज्ञा विज्ञायेत मैव विज्ञायीति वत्करणमित्यर्थ । किमर्थं पुन स्थान्यादेशस्य सज्ञा नेष्यतइत्याह । 'स्वाश्रयमपीति । सज्ञाया हि स्थानिस्वरूपनिब न्धन 'माङो यमहम' इत्यादि कार्यमादेशएव स्याद्[3]न स्थानिनि, नहि सज्ञोच्चारिता स्वय कार्येण युज्यते । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या' मिति च विषयसप्तमी विज्ञायते, 'स्वाश्रयमपीति' । कोर्थ, स्थानिन्यपीत्यर्थ । तथा चोत्तरग्रन्थउभयत्रेति सप्तमीनिर्द्देश । 'आदेशग्रहण किमिति' । यथा पितृवत्स्थूल इत्युक्ते सम्बन्धिशब्दात्पुत्र इति गम्यते, तथेहापि स्था निवदित्युक्ते क इत्यपेक्षाया यदपेक्ष स्थानित्व स एवादेश इति गम्यत इति प्रश्न । 'आनुमानिकस्येत्यादि' । द्विविधो हि आदेश प्रत्यक्षश्चा 'स्तेर्भू रित्यादि आनुमानिकश्च 'एच[4]रित्यादि । अत्रेकारेणैका रान्त स्थान्यनुमीयते, विषाणेनेव गौ । उकारेण चोकारान्त आदेश, तत स्तेस्तुरिति सपद्यते । तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहण स्याचानु मानिकस्य पुन श्रुतेस्तु व्याप्त्यर्थत्वाद् आदेशमात्र स्थानिवद्भवति । तेन

१ अत्रेत्यधिक ४ पुस्तके ।
२ लिट् किदिति ४ पुस्तके पाठ ।
३ आवधिष्टेत्यधिक ४ पुस्तके ।

पचत्वित्यत्र तिडन्तं पदमिति पदसञ्ज्ञा सिद्धा भवति। ननु चेकारमात्रस्यो कारमात्रमादेशोऽस्तु किं तदन्तानुमानेन एवं हि 'एरु' रित्येतच्च यथा श्रुतमेव व्याख्यातं भवति आदेशग्रहणं च न कर्त्तव्यं भवति, 'एकदेश विकृतस्यानन्यत्वा' त्पदसञ्ज्ञा भविष्यति, एवं तर्हि पुनः श्रुतिरेव लिङ्गम् एकदेशविकारः शास्त्रे नाश्रीयतइति, तेन

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥

इति सिद्धं भवति। 'अपथित्यदादेशा इति'। 'दिव औत्,' 'पथिमथ्यृभुक्षामात्,' 'त्यदादीनाम,' इत्येते। ननु सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्ततश्च यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणमात्रकार्यमेव भवति न माठरादिविशेषकार्यं, तथा स्थानिवदादे श इत्युक्ते यः स्थानी यदाकारविशिष्टः सूत्रे श्रुतस्तदादेशस्य तदाकारप्रयु क्तेनैव कार्येण भवितव्यं, क्त्वो ल्यबित्यत्र च वस्तुस्थित्या सन्निहितमपि वलादित्वं स्थानिरूपेण नाश्रितम्। तथाहि। इडादिरपि क्त्वा भवत्येव, क्त्वा केवलोऽपि दत्त्वायेति यगन्तोऽपि, इष्ट्वीनमिति मान्तोऽपि, तत्र क्त्वामात्रप्रतिबद्धं यत्कार्यं क्त्वप्रत्ययत्वादि तदादेशे ऽतिदिश्यतां वला दित्वस्य तु कुतोऽतिदेशः। एवं क इष्ट इत्यादावपि च यणा इकः भवति, दिवो ऽलोऽन्त्यस्यौत्वौत्वे भवतः, पथ्यादीनामन्त्यस्यात्त्वं भवति, त्यदादीनाम न्त्यस्याकारः, विसर्जनीयस्य सत्वमित्येवं यणादिरूपेण स्थानिन आश्रयणं ततश्च तत्तदाकारप्रयुक्तस्यैव कार्यस्यापि अतिदेशो न हल्त्वादिविशेष निबन्धनस्येति नार्थो ऽनल्विधावित्यनेन, यत्र तर्हि विशेषरूपमेव स्थानि त्वेनाश्रीयते यथा च्छ्वोः शूडिति वकारः, तत्र तत्कार्यमादेशस्य मा भूद् अक्षद्यूभ्या वलि लोपो न भवति। अथात्रापि वकारान्तस्याङ्गस्यालोऽन्त्यस्यो ड्विति रूपेण स्थानिन आश्रयणम्, एवमपि विशेषातिदेशज्ञापनार्थमिदमु च्यते, अन्यथा ल्यपो वलादित्ववत् कित्त्वस्याप्यतिदेशो न स्यात्, देवित्वे त्यादावकितोऽपि क्त्व सम्भवात्, अनुबन्धाश्च स्थानिन्यसन्त एव कार्येषु

युज्यन्तइति तत्कार्येष्वनल्विधाविति निषेधो न भवति लिङ्गाच्च। यदय 'सेऽसिचि' त्याह, तज्ज्ञापयति भवत्यनुबन्धकार्याणामतिदेश इति ॥

अच परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ 'अच इति स्थानिनिर्देश इति'। यद्य प्यनूद्यमानादेशविशेषणत्वात् स्थानषष्ठी न लभ्यते तथाप्यचो य आदेश इत्युक्ते तत्स्थानिक एव प्रतीयतइति, परस्मिन्निति निमित्तभावे सप्तमी न परसप्तमी, परशब्देनैव परत्वस्योक्तत्वात्, परस्मिन्य आदेश इति अनु वादत्वाच्च, क्ङिति ये गुणवृद्धी इतिवत्, पूर्वविधाविति विषयइति प्रकृत त्वात् स्थानिवत्त्वस्य, पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवदिति, एव पदतात्पर्यं दर्श यित्वा वाक्यार्थमाह । अजादेश इत्यादि'। किमर्थमिदमुच्यते, पूर्वत्र स्थानिकार्यमादेशेतिदिष्टमिह तु स्थानिनि सति पूर्वस्य यत्कार्य तदादे शेपि सति पूर्वस्य भवतीत्यतिदिश्यते। ननु तत्रापि स्थानिनिमित्तमन्यस्य तदप्यतिदिश्यते, यथा वृत्तायेति 'सुपि चे ति दीर्घत्वम्। एव तस्यात्विध्य र्थमिदम्। तथाहि। बव्रश्चेत्युरदत्वे 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमि' ति वकारस्य सम्प्रसारणप्रतिषेध स्थान्यलाश्रयो ऽस्माद्वचनाद्भवति, इद च सम्प्रसारणे पर त प्रतिषेध इति पक्षे प्रयोजन, सम्प्रसारणभाविनि यण्येव प्रतिषेध इति तु पक्षे न प्रयोजनम्। इहाचितीक बहुचितीक इति चिते कपि दीर्घत्वे कृते 'ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्व' मिति स्थान्यलाश्रय स्वरो भवति, एव यातेर्यङ न्तात् क्विपि अतो लोपे यलोपविधि प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाद् यलोपे च यायाति इति स्थिते यङकारलोपस्य स्थानिवत्त्वा 'दातो लोप इटि चे' त्या कारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भवति । न च पुनराकारलोप पुनश्च यलोप इति प्रत्ययमात्रस्य श्रवणप्रसङ्ग, आल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्चिणो लुङ्न्यायेनासिद्धत्वाद्वा, तथा च वरे विधौ स्थानिवत्त्व निषिध्यते यायावर इति, स्थानिवद्भावादातो लोपो माभूदिति, तथा तिष्ठतेर्यङन्तात् क्विप् अल्लोपयलोपयोस्तेष्ठीति स्थिते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादियङ् भवति तथा चोत्तरसूत्रे कण्डूतिरित्यत्र उवङ्प्रसङ्ग चोदयित्वाऽस्तु तस्यैव च्छ्वो शूडित्यूट् करिष्यतइत्युक्त, इयङि च कृते यलोपे च तेष्ठितिरिति भवति, न च पुनरियङ्, आदिष्टादच पूर्वत्वात्, तथा पेपीयते क्विपि अल्लोपय-

लोपयोरेरनेकाच इति यणि यलोपे पेप्तिरिति भवति, शोतनूकरणे यङ न्तात् क्विचि अल्लोपयलोपाल्लोपेषु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति स्थानि वत्त्वनिषेधाच्छशा ष इति षत्वे शाष्टिरिति भवति, एव चिचायते[१]श्चेक्रिरि त्येषा दिक्, तथा तितउमाचष्टइति णिचि टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादचो ञ् णितीत्यस्याभावे 'अत उपधाया इति स्थान्यलाश्रया वृद्धिर्भवति। न चात्र क्विलुगुपधात्वेत्युपधाविधि प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तस्य प्रत्ययविधिविष यत्वात्सत्या च वृद्धौ पुकि सति तितापयतीति भवति। न च पुक्यपि स्थानिवत्त्वम्, आदिष्टादच पूर्वत्वात्। ननु पूवस्य कार्ये कर्त्तव्ये सति स्थानिवत्त्वेन भवितव्यम् अत्र च सर्वत्र स्थानिवत्त्वे सति पूर्वस्य कार्ये प्राप्तिरिति इतरेतराश्रयम् नात्र स्थानिवत्त्वात् प्रागेव पूर्वस्य कार्ये प्राप्ते स्थानिवत्त्व कि तर्हि प्राग्वा पश्चाद्वा पूवस्य कार्ये चिकीर्षिते। अत एव वरे विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधस्तदेवमल्विध्यर्थमिदम्, कि च ब्राह्मणवद स्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्यमित्यत्र ब्राह्मणाश्रय कार्य प्राप्यते न तु स्वाश्रय युद्धादिक व्यावर्त्यते पूर्वसूत्रेपि स्थान्याश्रय प्राप्यते न स्वाश्रय व्यावर्त्यते यथा वृक्षायेति दीर्घत्वमादेशाश्रय भवति, भविता भवितु भवितव्यमिति गुण, इह तु स्थान्यलाश्रयमेवेष्यते स्वाश्रय नेष्यते तथा च पटयतीति टिलोपे कृते प्राप्ता उपधावृद्धिर्न भवति, अवधीदि ति हलन्तलक्षणा। बहुखट्वक इति ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमिति स्वरो न भवति, वाय्वोर्यलोपो न भवति, तन्व न्तीति णत्व न भवति, एव बहूनि स्वाश्रयनिवृत्तेरुदाहरणानि। अत एव द्विर्व चनादिविधौ स्थानिवत्त्वनिषेध। अतोजादेश परनिमित्तक पूर्वस्य विधौ स्थानिवदेव यथा स्यात् मा भूत्स्वयनिमित्तमिति नियमार्थमपोद मारब्धव्यम्। कथ पुनरेकेन यत्नेनोभय लभ्य विधिश्च नियमश्च, विधि ग्रहणसामर्थ्यादिति तन्निरूपणे वक्ष्याम। अथ वा विधिग्रहण विधि मात्रे स्थानिवद्भावो यथा स्यादशास्त्रीये च विपरीते च, तेन पटयती त्यादौ स्थानिनि दृष्टा वृद्ध्यभावादिरशास्त्रीयो ऽप्यतिदिश्यते, तत्र

१ चेचीयते क्विचि चेक्रिरिति पाठान्तरम २ पुस्तके।
२ दिष्टेति पा २ पुस्तके।

वृत्तिकारेण यत्नसाध्यत्वादशास्त्रीयोदाहरणानि दर्शितानि विधिशब्द कर्म्मसाधन पूर्वस्येति शेषलक्षणषष्ठी, पूर्वस्य व्यवस्थितस्य सत सम्बन्धिनि कार्ये कर्त्तव्ये इति, पूर्वत्व त्वत्राजपेक्षमाश्रीयते नादेशापेक्ष निमित्तापेक्ष वा न चाजपेक्षे पूर्वत्वे विधिशब्दो भावसाधन सम्भवति भावसाधने हि तस्मिन् पूर्वस्येति कर्म्मणि षष्ठीविज्ञानात पूर्वस्मिन्विधातव्ये स्थानिवदित्यर्थ स्याद्, अवस्थिते चाचि तत पूर्व किञ्चिद्विधेय भवति, इहचा[1]देश स्थानिवदितिवचनात आदेशेन स्थानी निवर्त्तित इति नायमर्थ सम्भवति, अत्रादेश परनिमित्तकस्तस्यैवादेशाच्य स्थानिभूतो योच तत पूर्वस्मिन्विधातव्यइति । तथाहि । अचो य आदेश इत्यादेशात्प्रागवस्थानूद्यते, ततश्च सनिधानात् प्रतीयमानमवधित्वमपि तदवस्थस्यैवाचो युक्तम् । अत एवोच्यते यो ऽनादिष्टादच पूर्वस्तस्य विधि प्रति स्थानिवद्भावइति । आदेशनमादिष्ट तदकृत यस्य सोनादिष्ट, अकृतादेशादच पूर्वस्येत्यर्थ । आदेशात्प्रागवस्थायामिति यावत्, न चास्या अवस्थाया पूर्वस्मिन् विधातव्ये तदादेश स्थानिवदिति सम्भवति । ननु कर्म्मसाधनेप्यजादेश स्थानिवद्भवति अकृतादेशादच पूर्वस्य विधाविति नायमर्थ सम्भवति, स्थानिवद्भावदशायामच आदेशेन निवर्त्तितत्वात, नात्र सम्प्रत्यच पूर्वस्येत्ययमर्थ किं तर्हि अचोवस्थानदशाया पूर्वत्वेन दृष्टस्याजवस्थाप्रभृतिपूर्वस्येत्यर्थ, तदेवमजपेक्षस्य पूर्वत्वस्याश्रयणात कर्म्मसाधन एव विधिशब्द, किं पुन कारणमजपेक्षमेव पूर्वत्वमाश्रीयते न पुनरादेशापेक्ष निमित्तापेक्ष वा, उच्यते, तदपेक्षे पूर्वत्वे वैयाकरण सौवश्व इत्यत्र स्थानिवद्भावादैचोरायावौ प्राप्नुतस्तावपि हि यणादेशात्तन्निमित्ताच्च परस्मादच पूर्वस्य कार्ये न च वाच्य सत्यपि स्थानिवत्त्वे ऽन्तभूताज्निमित्ततया ऽन्तरङ्गयोरायावो कर्त्तव्ययोर्बहिर्भूतत्तद्भितापेक्षतया बहिरङ्गावैचावसिद्धावित्यायावौ न भविष्यत इति । नाजानन्तर्ये बहि[2]रङ्गप्रकॢप्तिरितिवचनात् । यथा अक्षद्यूरिति बहिर्भूतक्विबपेक्षोप्यूठन्त

१ चाजादेशइति पा २ पुस्तके
२ बहि प्रक्लृप्तिरिति पा २ पुस्तके ।

भूताजपेक्षे यणि नासिद्धो भवत्यजपेक्षे तु पूर्वत्वे विभ्राकारण सुभ्रश्व इत्यजवस्थाया ण्वोरभावेनेचोरदर्शनादप्रसङ्गस्तदाह । अच पूर्वत्वविज्ञाना देचो सिद्धमिति, किं च निमित्तापेक्षे पूर्वत्वे द्वाभ्या देय लवनमित्यत्रात्वे त्वगुणा स्वनिमित्तात्पूर्वेषा स्वेषामेव कार्येषु दीर्घगुणावादेशेषु स्थानि वत्स्युस्तथोभयोरपि पक्षयोरपीपचदित्यादौ सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावो न स्यात्, उपधाह्रस्वस्य स्थानिवत्त्वादलघूपधत्वात्, अजपेक्षे तु पूर्वत्वे पाचि अत् इति स्थिते द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्व णिलोप इत्येतेषु प्राप्तेषु परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च णिलोपे कृते परत्वान्नित्यत्वाच्च ह्रस्वत्वे च पश्चा द्विर्वचने ऽभ्यासस्य स्थानिनोच पूर्वत्वेनादृष्टत्वान्नास्ति स्थानिवद्भाव स्तथा च तत्र तत्रोच्यते योऽनादिष्टादच पूर्वस्तस्य विधि प्रति स्थानि वद्भाव आदिष्टाच्चैषोच पूर्व इति, तस्मादजपेक्षमेव पूर्वत्वम् । यद्येव तन्वन्तीत्यत्रेटि कर्त्तव्ये यण' स्थानिवत्त्व न स्यात् तनुअन्तीत्यजव स्थाया यत्पूर्वमङ्ग न तस्येट् किं तर्हि तत परस्यादेशस्यैव निमित्तापेक्षे तु यणो निमित्तादन्त्यकारात्पूर्वस्य तस्यैव यण इड्विधेय इति कर्म्म साधने भावसाधने च विधिशब्दे स्थानिवत्त्व लभ्यते, आदेशापेक्षेपि भाव साधने यण पूर्वत्वेनेटो विधेयत्वात्सिध्यति । नैष दोष । आर्द्धधातुकस्ये डित्यत्र एकाच् उपदेशइत्यत उपदेशइत्यनुवृत्तेरुपदेशे वलादेरिड्भविष्यति नन्दक इत्यत्रापि तर्हि प्राप्नोति, 'नेड्वशि कृतीति' निषेधो भविष्यति । तत्राप्युपदेशइत्यनुवृत्तेरेवमपि चोरिष्यतइत्यादौ वलादिलक्षणो चिण्वदिटि च प्राप्ते नित्यत्वाच्चिण्वदिडिति, वक्ष्यति नित्यश्चायं वलिनिमित्तविघाती- ति । तन्नोपपद्यते, उक्तेन प्रकारेण वलादिलक्षणस्यापीटो नित्यत्वात् । एव तर्हि बहिरङ्गस्य यणो ऽसिद्धत्वादिडभाव । यद्वा पूर्वस्माद्विधि पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासोप्याश्रीयते, तेन पूर्वस्मादङ्गादिटो निमित्त त्वेनाश्रितात्परस्य यण इटि कर्त्तव्ये स्थानिवद्भविष्यति ॥

कानि पुन पञ्चमीसमासप्रयोजनानि । इह तावत्प्रयोजन तन्व न्तीति । किञ्च बेभिदिता माथितिक अपीपचन्, बेभिद्यतेर्यङन्तात्तृचि अल्लोपयलोपयो कृतयो 'एकाच उपदेशेनुदात्ता' दिति इट् प्रतिषेध स्याद् अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च भवति, नैतदस्ति । बेभिद्यतृइति स्थिते ऽल्लो पश्च प्राप्नोति इट् च, परत्वादिट्, नित्योल्लोप,' कृतेपीटि प्राप्नोति इट् पुन रनित्य नहि कृते ऽल्लोपे प्राप्नोति नित्येनाल्लोपेन बाध्यते । यस्य च नि मित्त लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्यम् अत उभयोर्नित्ययो परत्वा दिडेव भविष्यति । इह तर्हि मथित पण्यमस्य माथितिक इति ठस्यैकादेशे कृते यस्येति लोपे चेकस्य स्थानिवद्भावेन ठग्रहणेन ग्रहणा 'दिसुसुक्तान्तात्क' इति कादेश प्राप्नोति, यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावाच्च भवति, एतदपि सन्निपातपरिभाषया ठस्येति वर्णग्रहणेनाल्विधित्वेन स्थानिवद्भावाभावा द्वा सिद्धम् । इह तर्हि अपीपचन् अपीपचअन्इति स्थिते ऽन्त्याकारस्य चङकारस्य चातो गुणे इति पररूपत्वे तस्य पर प्रत्यादिवद्भावाज् झियहणेन ग्रहणे सति 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चे' ति जुस् प्राप्नोति णिलोपस्यैकादेशस्य वा स्थानिवद्भावाच्च भवति, तदेवमजपेक्षमेव पूर्वत्वमाश्रीयते विधिशब्द श्च कर्मसाधन शेषषष्ठ्या च समास इति न कश्चिद् दोष इति स्थितम् । 'पटयतीति । णाविष्ठवदिति टिलोप । 'अवधीदिति । 'हनो वध लिङि 'लुङि चे' ति वधादेश । हलन्तलक्षणेति' । वदव्रजेत्यत्र हलन्तस्येत्यनुवृत्तेर्हलन्तलक्षणा बहुखट्वक इत्यत्र 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपा जादेशो न स्थानिवदि' ति वचनात् स्वरविधावप्यत्र स्थानिवत्त्व भवत्येव । 'प्रश्न इति' । यजयाचयतेत्यादिना नङ्, च्छ्वो शूडिति छस्य श [1]। 'तुकि न स्थानिवद्भवतीति' । तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीत्यर्थ । नन्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं तुका भाव्य यत्र चैक निमित्तीकृत्य युगपदाङ्गवार्णयो प्रसङ्गस्तत्र वार्णादाङ्ग बलीय, यथा करोतेर्लिटि णलि कृअइति स्थिते गौरित्यत्र सावकाशा 'मचो ञ्णिती' ति वृद्धि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्प्राप्त यण वृद्धि-

१ परनिमित्तकइत्यधिक ३ पुस्तके ।

रेव बाधते, प्रश्न इत्यत्र तु शस्य नङ् निमित्त तुकस्तुच्छः, भिन्नकाला
श्रानयो प्राप्तिरिति नायमस्य विषय इति तुकि सति च्छो शूडि
त्यत्र सतुक्कच्छकारनिर्देशेन तस्यैवादेश एव च सत्यपि स्थानिवत्त्वे सतु
क्कच्छग्रहणेन शो गृह्यते न केवल छग्रहणेनेति कुतस्तुक प्रसङ्गो ऽत एव
नङो ङित्त्वमपि विश्न इति गुणो मा भूदिति तस्मादप्रत्युदाहरणमेत
दिति प्रत्युदाहरणान्तरमाह । आक्रष्टामिति' । 'मृशमृशकृषतृपदृपा
सिज् वा वक्तव्य' इति क्सापवाद पक्षे सिच् । अनुदात्तस्येत्यम् यथि
वदव्रजेतिवृद्धि । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्वि' ति वचनादत्राप्यनृप्यचाह ।
'अयत्येति' । 'वा ल्यपि' । 'युवजानिरिति' । बहुव्रीहैा पुवद्भाव, युव-
तिशब्दस्य वयोवचनत्वेनाजातिवाचित्वा 'ज्जातेश्चे' ति प्रतिषेधो न
भवति । 'यलोपे न स्थानिवदिति' । ननु योत्रादेशो नासैा लोपस्य
निमित्त तस्य वल्मात्रनिमित्तत्वात्, यश्च निमित्त नकार नासावादेश
इति स्थानिवत्त्व न भविष्यति, न च जायाशब्दस्य जनेरौणादिके यड्-
प्रत्यये 'ये विभाषे' त्यात्वे च व्युत्पादितत्वाद् निङ स्थानिवत्त्वे सत्या
लो लोपप्रसङ्ग, नह्युणादिषु व्युत्पत्तिकार्यमवश्य भवति अत उदाहर
णान्तरोपन्यास । 'वैयाघ्रपद्यइति' । व्याघ्रस्येव पादावस्येति 'पादस्य
लोपोहस्त्यादिभ्य' इत्यपरनिमित्त, 'गर्गादिभ्यो यञ्' । ननु सत्यपि
स्थानिवत्त्वे वचनात्पद्भावो भविष्यति, यथैव पादे इत्यत्रापि प्राप्नोति सति
तु परस्मिन्नित्यस्मिन्वैयाघ्रपद्य इत्यत्र पद्भावस्य चरितार्थत्वाद् पादे इत्ये
कादेशस्य स्थानिवत्त्वात् पद्भावाभाव । कथ पुनरेकादेशस्य स्थानिवत्त्व, न
ह्ययमच आदेश किं तर्हि अचो, उच्यते । वर्णनिर्देशेषु जातिग्रहणाद्
अच इत्येकत्वस्याविवक्षितत्वाद् अचोरप्यादेश स्थानिवत् । द्वयोरपि वा
स्थानित्वे यदेकस्य स्थानित्व तदाश्रय तस्य स्थानिवत्त्व भविष्यति, अत एव
आयसो गोमन्तो चतुरो अानडुहाविति आयसादिभ्यो ऽणन्तेभ्य औप
त्ययएकादेशस्यादिवत्त्वात् प्राप्तो नुमामो न भवत, उदक वहति,
'कर्म्मण्यण्' सज्ञायामुदभाव, सप्तम्येकवचनएकादेशस्यादिवत्त्वाद्भत्वे
सति प्राप्तो वाह ऊढ्न भवति उदवाहेइति । 'आदीध्यइति' । अदा

द्वित्वाच्छपो लुक् परस्मिन्नित्युच्यमाने स्थानिवद्भावाभावात् कृते टेरेत्वे लोपो न प्राप्नोति टेरेत्व तु कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यमिति तदेव भवति । ननु च परस्मिन्नित्यसति शब्लुकोऽपि स्थानिवत्त्वात् तद्व्यवधानादेव लोपो न भविष्यति, न । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति लुका लुप्तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात् । 'हे गौरिति' । 'गोतो णित्' । 'बाभ्रवीया इति' । बभ्रोरपत्यमिति 'मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयो' रिति यञ् 'ओर्गुण,' 'वान्तो यि प्रत्यय' इत्यवादेश । अ[1]वादेशो न स्थानिवद्भवतीति । ननु चासत्यपि स्थानिवद्भावे सन्निपातपरिभाषया न भवितव्यमेवात्र यलोपेन, नैतदस्ति । अच इत्यय सघातो यादिसन्निपातकृतो न च स लोपस्य निमित्त किं तर्हि वकारमात्र, यद्येव स्थानिवद्भावस्याप्यप्रसङ्ग । योत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेश । नैधेय इति' । निपूर्वाद्धाञ 'उपसर्गे घो कि' आतो लोप' । 'द्व्यच' 'इतश्चानिञ इति ढक् । ननु च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमुक्त तत् कथमेतानि प्रत्युदाहरणानि । नैष दोष । अत्राप्यजपेक्षस्य पूर्वस्याश्रयणाद् योनादिष्टादच पूर्वस्तत परस्येति, एवमपि हे गौरित्यत्र प्राप्नोति व्यवहितेपि परशब्दवृत्तेर्गकारात्परस्य सोर्लोप, एवमितरयोरपि नैतदेव, पूर्वस्य विधिरिति षष्ठीसमास एवाय तत्रानुवादत्वात् स्थानषष्ठ्यभावात् सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, पूर्वसम्बन्धिनि विधाविति । सम्बन्धश्च द्विविध कार्यित्वेन निमित्तत्वेन वा, यत्र कार्यित्वेन स पूर्वस्य विधि यत्र निमित्तत्वेन स पूर्वस्मात्ततश्च योनादिष्टादच पूर्वस्तन्निमित्तत्वेनाश्रित्य यत्कार्य प्राप्त स एव पूर्वस्माद्विधि, यथाऽपीपचन्निति । अत्र हि योनादिष्टो णिच् चङ् वा तत पूर्वमपीपच् इत्येवाभ्यस्त परस्य झेर्जुसो निमित्त, तन्वन्तीत्यत्र यो ऽनादिष्टो ऽच् उप्रत्ययस्तत पूर्व यत् तन्निमित्तत्वेनाश्रीयते तद्विधावङ्गस्येत्यनुवृत्ते । एतदेव तत्राङ्गाधिकारस्य प्रयोजन, हे गौरित्यादौ तु यो ऽनादिष्टादच पूर्वो गकारादिर्न तत्सम्बुद्धिलोपादेर्निमित्त यच्च निमित्तमोकारादिर्न।

---

[1] अजादेश इति पा २ ।

स्यानादिष्टाच्च पूर्वं इति न दोष । इह तर्हि वेतस्वानिति टिलो पस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वात् सकारात्पूर्वस्यानुपधात्वाद् मादुपधाया इति वत्व न स्यात । न च स्थानिवद्भावेन मविहितनकारमपेत्याकारान्ता दिति लभ्यते तस्यानादिष्टाच्च पूर्वत्वाभावात् तदपेक्षवत्वे स्थानिव द्भावात्, नैव दोष 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्'। विधिग्रहण कि, ननु पूर्वसूत्रादेवानुवर्तते समासद्वयपरिग्रहार्थम, असति हि तस्मिन् पूर्वस्ये त्युक्ते पूर्वस्माद्विधौ न स्यात्, पूर्वस्मादित्युक्ते पूर्वस्य विधौ न स्यात, नैतदस्ति । पूर्वस्येत्युक्तेपि अनुवादत्वात् स्थानषष्ठ्यभावात सर्वं पूर्वस म्बन्धी विधि प्रतिपत्स्यते, एव तर्हि विधिमात्रे स्थानिवद्भावा स्यात् शास्त्रीये विपरीते च, यद्वा विधिग्रहण द्वितीयो यत्नस्तत्रात पर स्मिन्पूर्वस्येत्येको योग विधावित्येव,तेन वृश्चेत्यादौ स्थान्यलाश्रयम तिदिश्यते ततो विधौ, अथ परस्मिन्पूर्वस्येत्येव, नियमार्थमेत, अजादेश परनिमित्तक पूर्वविधौ स्थानिवदेव न तु स्वय निमित्तमिति, तेन पटय तीत्यादि सिद्ध भवतीति । नन्वसत्यपि द्वितीययत्ने यथा चोलवत का श्मीरेषु व्रीहयो मरुभूमिवदस्मिन्प्रदेशे जलमित्यादौ दृष्टान्ते प्रसिद्धस्य भावस्याभावस्य वा यथादर्शनमतिदेश, एवमत्र पि भविष्यति, विषम उप न्यास । युक्त तत्र भावस्यैवाभावस्यैव च प्रसिद्धत्वाद् इह तूदाहरणभे देन भावाभावयो प्रसिद्धावपि स्थानिवदादेश इत्युक्ते ऽश्रुतक्रियापदेषु वाक्येषु भवतीत्येवाध्याहारस्य प्रसिद्धत्वाद् भावातिदेश स्याद् इत्यलम तिप्रसङ्गेन ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरविधिषु ॥

द्विर्वचने यलोपादौ च तावत तदेव विधेय न तु तस्य व्यवस्थितस्य क्वि चित्, कौ स्त इत्यादौ तु पदान्तस्य सत कार्यमावादि पदान्तस्य वा ऽऽवादेर्विधानमित्युभयथा सम्भव, एव वरे विधावपि, तथा ऽपि सर्वा ग्रहाय भावसाधन एव विधिशब्द । 'एतेष्विति । पदान्तादिविधेयभेदेन भिन्नानि यानि विधानानि एतेष्वित्यर्थ । 'पूर्वविधावित्यादि । यद्यपि व्याकरणे न पदानि संस्क्रियन्ते न वाक्य, तथापि वाक्यगते स्त इत्या-

दिके पदे उत्पाद्यमाने काविल्यादे पदस्यासत्यपि निमित्तत्वे सन्निधा नमविरुद्धं ततश्चानादिष्टाच्च पूर्वत्वसम्भवाद् अस्ति स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग इति भाव । 'दध्यत्रेति' । स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्यादसिद्धं बहिरङ्ग इत्येतदपि न प्रवर्तते, शच्च वियादावपि बहिर्भूतानपेक्षत्वाद्गुण ब हिरङ्ग एव वरडतिनिपातनादलुक् । 'यायावर इति' । 'नित्य कौटिल्ये गताविति' यङ् । 'अतो लोप परनिमित्तक इति । आर्द्धधातुकइति परसप्तमीपक्षइति भाव । तथा चा 'तुदात्तश्च हलादे' रित्यत्रादिग्रहणम्, असति हि तस्मिन् हलन्तादिति विज्ञायेत ततश्च जुगुप्सनो मीमांसन इत्यत्र युच स्यादिति । यदि च सा विषयसप्तमी स्यात् प्रागेव प्रत्ययोत्प त्तेरतो लोपे सति हलन्तत्वादत्रापि युच सिद्धं स्यात । यत्त्व चो यदि त्यत्र वक्ष्यति अजग्रहण किं यावता हलन्ताच्च्यत वक्ष्यति अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्याद् दित्स्यन्धित्स्यमिति तद्विषयसप्तमीपक्षइति वेदितव्य परसप्त मोपक्षे हि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरतो लोपाभावादनुपपन्न तत्स्यात् । 'कण्डूयत क्तिनि कृतइति । क्तिचावादिभ्यो वक्तव्य इत्यनेनेति भाव । 'क्तिवि इति तु युक्त पाठ । कण्डूतिरित्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् प्रा प्नोति, अस्तु च्क्तो शूङित्युङ् भविष्यति न चोऽयपि स्थानिवत्त्वम् अ दि ष्टादच पूर्वत्वात् अत एवोठ पुनरुवङ न भवति । 'परसवर्णे न स्थानि वद्भवतीति' । ननु श्नसो रल्लोपे कृते पश्चादनुस्वारो भवत्यादिष्टाच्च पूर्वं इति कथमस्य परसवर्णे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग । स्यादेतत् । स्थानिनो नकारस्यानादिष्टादच पूर्वत्वादादेशोऽनुस्वारोऽपि स्थानिवद्भावादनादि ष्टादच पूर्व इति । तच । नह्यनादिष्टादच पूर्वत्व नाम शास्त्रीय यद तिदिश्येत । एव तर्ह्यनादिष्टादच पूर्वस्यापेक्षाच परस्मिन्नित्यतिदेशे कर्त्तव्ये स्थानिवदादेश इत्येतत् प्रवर्त्तते, अत सवर्णग्रहण कृतम् । 'शिण्ढीति' । यद्यपि शिण्ढीत्येवानुस्वारविधेरप्युदाहरण तथापि तस्मिन्नेवो दाहृते परसवर्णविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधस्तस्य स्थानिनोऽनुस्वारस्यापि विधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधमन्तरेणानुपपन्न इति पृथगनुस्वारग्रहण न कर्त्तव्यमित्या शङ्कानिराकरणाय केवलानुस्वारोदाहरण दर्शितम् । 'प्रतिदीव्नात' । प्र

तिपूर्वाद्विवे 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्वद्युप्रतिदिव' इति कनिन्प्रत्यय । 'भस्येत्यधिकृत्येति'। परनिमित्तकत्वोपपादनार्थं । किमिद मुक्त हलि चोपधाया चेति दीर्घत्व न स्यादिति, उपधायाञ्चेत्येतल्लेखके प्रमादा ल्लिखित, तथा चोपधायाञ्चेत्यत्र वक्ष्यति प्रतिदीव्नेत्यत्र, 'हलिचे ति दीर्घत्वमिति । 'अस्माद्वचनाद्भवतीति' 'न भकुर्छुरामि' ति तु प्रति षेधो रेफवकारान्तस्य भस्येत्यत्र न प्रवर्तते । 'झलो झलीति सलोप इति'। सकारे च्चिवो लोप इत्येतत्तु नाश्रीयते तस्मिंस्त्वाश्रिते छान्दस त्वाद्वर्णलोप ।'बहुखट्वक इति'। अत्र स्थानिवद्भावाद् 'ह्रस्वान्तेन्त्या त्पूर्व' मिति खकाराकारस्योदात्तत्व न भवति, 'कपि पूर्व' मित्येतदेव तु भवति । 'कियो गियोरिति'। 'कृगोरिच्चे' ति व्युत्पत्तिपक्षएतदु दाहृतम्[1] । उपधायाञ्चेत्यत्र त्वव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य वक्ष्यति 'उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि,' तेन कियोगियोरित्यादिषु दीर्घो न भव तीति 'क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्वजादेशो न स्थानिवद्भवती' ति वक्तव्यम् क्वि क्वौ यद्विधीयते तत्र कर्तव्ये यत्र कुत्र चित् कृतोऽजादेशो न स्थानिवद्भवति, लवमाचक्षाणो लौ, अत्र णिचि यष्टिलोप यश्च क्वौ णिलोपस्तदुभयमपि क्वौ शूडिति वकारस्य क्विनिमित्तऊठि कर्तव्ये न स्थानिवद्भवतीति 'एत्येधत्यूट्स्वि' ति वृद्धि ये तु क्वौ लुप्त न स्थानिव दिति पठन्ति तेषामेतच्च स्यात्, तथा पिपठिषते क्वौ अतो लोपे नपुंसके बहुवचने जसि झल्लक्षणे नुमि जसूनिमित्तेपि कर्तव्ये ऽतो लोपस्य स्था निवत्त्वनिषेध स्यात, क्वौ कृतत्वात्, क्वौ विधि प्रतीत्यत्र तु पक्षे प्रतिषेधो न भवति पि॰ठींषि ब्राह्मणकुलानि, नुम्यसति सान्तमहत इति दीर्घत्व न भवति देवयतेर्द्युरित्यत्रोभयथापि सिध्यति । लुक् लुका लुप्ते न स्था निवत् आमलक्या विकार फल 'नित्य वृद्धशरादिभ्य' इति मयट 'फले लुक्' 'लुक्तद्धितलुकी' ति ङापो लुक् परनिमित्तक यस्येति लोपे न स्था निवद् भवति, के चित्त्वेतदर्थं सूत्रे वर ई वरे इति ईकारप्रश्लेष वर्णयन्ति,

---

१ इत्यामिति पा २

र्देविधि प्रति न स्थानिवदिति । उपधात्वे, उपधात्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके णिच्कृते पारिखे भव पारिखीय इति 'वृद्धादकेकान्तखोपधा' दिति छो न स्यात्, आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधाखकार इति प्रत्ययविधिविषय चैतत्, यत्रोपधासञ्ज्ञानिबन्धन प्रत्ययो विधातुमिष्यते तत्रैवेत्यर्थ, घटयतीत्यादौ तु तत्र भवति । चङ्परे यो निर्ह्रासो ह्रस्वस्तत्र न स्थानिवद्भवति । वादितवन्त प्रयोजितवान् अवीवदद् वीणा परिवादकेन, योसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद् णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न स्यात, यश्चङ्परो णिर्च तस्मिन्नङ्गस्योपधा यस्मिश्चाङ्गस्योपधा न चङ्पर इति । कुत्वम् पाचयते र्क्तिचि पाक्ति, कुत्वमुपलक्षण लेहयतेर्लेढि । दोहयतेर्दोग्धि याचयतेर्याक्ति वेशयतेर्विड्ढ्रित्यादि ॥

द्विर्वचने ऽचि ॥ अच परस्मिन्नित्यत्र योनादिष्टादच पूर्व इति स्थित, साचकस्य द्विर्वचन न त्वच पूर्वस्येत्यप्राप्त स्थानिवत्त्व विधीयते रूपातिदेशाय च अत्र षट् पक्षा सम्भवन्ति । अचीत्यादेशोपलक्षणम्, द्विर्वचनइतिविषयनिर्द्देश, अचि योजादेश स द्विर्वचने स्थानिवद्भवतीति प्रथम पक्ष, अचीत्येतदपि स्थानिवद्भावेनैव सम्बध्यते द्विर्वचनइति विषयनिर्देशाद् द्विर्वचने कर्त्तव्ये ऽजादेश स्थानिवद्भवत्यचि पर इति द्वितीय । द्विर्वचननिमित्तत्वादजेव द्विर्वचनग्रहणेन विशेष्यते, द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीत्यर्शआद्यच्प्रत्ययान्तेन वाऽधिकरणसाधनेन वा । आदेशोपलक्षण, द्विर्वचननिमित्तेऽचि योजादेश सः स्थानिवदिति तृतीय । एव विशेषित वाज्ग्रहण स्थानिवद्भावस्य विशेषणम्, अजादेश स्थानिवद्भवति द्विर्वचननिमित्ते ऽचि परत इति चतुर्थ । द्विर्वचनग्रहणमावर्तते, तत्रैकेनाज्विशेष्यते, परेण विषयो निर्दिश्यतइति स्थिते तद्विशेषितमज्ग्रहण स्थानिवद्भावस्य विशेषण द्विर्वचने कर्त्तव्ये ऽजादेश स्थानिवद्भवति द्विर्वचननिमित्ते ऽचि परत इति पञ्चम । एवमेव स्थितेजग्रहणमादेशोपलक्षण द्विर्वचननिमित्ते ऽचि योजादेश स द्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवतीति षष्ठ । अत्राद्ये पक्षे ऽचो द्विर्वचनेनाविशेषितत्वाद् द्विर्वचननिमित्तेप्यचि आदेश स्थानिवत्स्यात, ततश्चाचिकीर्त्तद् इत्यत्र णिचि 'उपधायाश्च'

तीत्वस्य 'चङी' ति द्विर्वचने स्थानिवद्भावादचकीर्त्तदिति स्यात् । दुद्यू
षति ऊठि यणादेश स्थानिवत्स्यात्, भवनमिच्छति, भवनीयति सन्
बिभवनीयिषति ल्युटि कृतयोर्गुणावादेशयो स्थानिवत्त्वे बुभवनीयिषती
त्यनिष्ट रूप प्राप्नोति, द्वितीये तु अचिकीर्त्तदित्यत्र न दोष, इत्वस्य
तकारेण व्यवहितत्वात् स्थानिवद्भावभाजो ह्यादेशस्य स्थानिवत्त्वविधान
वेलायामच्यनन्तरे स्थानिवत्त्वेन भवितव्यम । एव ह्यचि परत स्थानि
वद्भाव कृतो भवति, दुद्यूषतीत्यादौ तु स्यादेव, ययावित्यत्रा त औ णल'
इत्यौकारेण वृद्धौ कृतायां सप्रत्यादेशात्परोऽजास्तीति स्थानिवत्त्व न स्यात् ।
जग्मतुरित्यादौ च गमहनेत्युपधालोपस्य व्यवहितत्वान्न स्यात् । तृतीये
तु कालावधारण कर्त्तव्यम् अन्यथा द्विर्वचनादुत्तरकालमपि स्थानिरूपमे
वावतिष्ठेत, चतुर्थे तु ययौ जग्मतुरित्यादौ पूर्वोक्तन्यायेन स्थानिवद्भावो
न प्रा ोति, कालावधारण च कर्त्तव्यम् । पञ्चमे ऽपि ययौ जग्मतुरित्यादौ
न स्यात, अत एतेषु पक्षेष्वेव दोषसम्भवात् षष्ठ पक्षमाश्रित्याह । 'द्विर्व
चननिमित्तेचीत्यादि' । अत्र हि पक्षे द्विर्वचनेनाचो विशेषणादचिकीर्त्तत्
दुद्यूषति बिभवनीयिषतीत्यादौ न दोष, आदेशोपलक्षणत्वाच्च ययावि
त्यादावपि न दोष पुनश्च द्विर्वचनग्रहणात् कालावधारणमपि लभ्यते । *
ननु द्विर्वचननिमित्ते ऽचि योऽजादेश इत्युच्यमाने नुनावयिषति चुनावयि
षति पुस्फारयिषतीत्यादौ णेरद्विर्वचननिमित्तत्वात्तन्निमित्तावादेश आका
रश्च न स्थानिवत्स्यात्, ततश्चाभ्यासउकारो न श्रूयेत । नैष दोष । पुय
ण्जीति ज्ञापकाद्द्वित्वनिमित्तेपि णौ स्थानिवत्त्वापायात् । तथाहि । नहि
णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण ओ' परा पुयण्ज्यो ऽवर्णपरा, सम्भवन्ति,
पिपविषति, यियविषतिइत्यत्र सम्भवन्ति चेत् किमेतावता पुयहण प्र
त्याहारग्रहण जग्रहण चाद्यवद्भवतीति ज्ञापकमुक्तार्थस्य, यद्येवमचिकीर्त्तदि
त्यत्रेत्वस्य स्थानिवत्त्वादचकीर्त्तदिति स्यात्, नैष दोष । ज्ञापकस्य तुल्य
जातीयापेक्षत्वात् यत्रोत्तरभागस्याद्यो ऽवर्णपरो भावस्तत्रैव स्थानिव
त्त्वज्ञापनात् । 'नन्वेवमपि ओ पुयणीत्यत्र णेरित्यश्रवणात्सामान्येन द्वि
त्वनिमित्त स्थानित्त्व विज्ञायेत ततश्च बिभवनीयिषतीत्यत्रापि स्यात्

नैतदस्ति। येन नाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणात् णेरेव केवलस्य व्यवधायकस्य सम्भवात्'[1] *। नन्वचीत्युच्यमाने चक्रतुरित्यादौ न स्यात् नह्यत्राङ्गमात्रं द्विर्वचननिमित्तं क्व तर्हि स्यात् चकार च कृत्यादौ ह्यङ्गमात्रं प्रत्ययः स्यादेत्। परस्मिन्नित्यनुवृत्तमचीत्यनेन विशेष्यते तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणमिति तदादिविधिर्भवति अजादौ परस्मिन्निति द्विर्वचननिमित्तत्वेनापि अजाद्येव विशेष्यतइति, एवमपि च क्रतुरित्यत्र स्यात्, यद्द्विर्वचननिमित्तमजादि न तदादेशस्य निमित्तमच्येव यणो विधानात् यच्चादेशस्य निमित्तं न तद् द्विर्वचनस्य निमित्तं पपतु चक्रतुरित्यादावेव तु स्यात किं च यस्मिन्विधिरितिवचनात यत्र किंचिद्विधीयते तत्रैव तदादिविधिः, इह तु अचि योऽजादेश इत्यनुवादत्वात्तदादिविधेरेवासम्भवस्तस्मादजेव गृह्यते न तदादि। उच्यते। चक्रतुरित्यादावतुसोर्द्विर्वचनं प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणेऽप्यचि परत्रावस्थिते द्विर्वचनं दृष्टमित्येतावताजेव द्विर्वचननिमित्तमित्युच्यते समुदायेऽप्ययं द्विर्वचनशब्द उपचारेण प्रवर्त्तते एवमपि पपतुरित्यत्र न स्यात्, आल्लोपस्याजादिर्निमित्तं नाङ्गमात्रम्, नैष दोषः। अचि योऽजादेश इति कोर्थः, अचि यो दृष्ट इत्यर्थः। यश्चाचि विधीयते यश्चाजादौ द्वावपि अचि दृष्टावेवेति सर्वत्र सिध्यति, अथ वा ऽजादावाल्लोपो न हलादौ तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेनाच एव निमित्तत्वं द्विर्वचनएव कर्त्तव्यइति एवकारेणैतद्दर्शयति द्विर्वचनग्रहणमच विशिनष्टि कालं चावधारयतीति, एकस्योभयसम्बन्धे हि भवति एवकारः, देवदत्तो ग्रामं गच्छतु स एव गामानयत्विति। यद्यत्रापि पूर्ववत्कार्यातिदेशः स्यात् चक्रतुरित्यादावनच्कत्वं दणाऽस्य द्विर्वचनं स्थानिवद्भावाद् भवदपि यणाद्यादेशयुक्तस्यैव स्यादित्यभ्यासे स्थानिरूपं न श्रूयेत तदर्थमाह। रूपातिदेशश्चायमिति'। चशब्दोऽवधारणे, कथं पुनरवगम्यते रूपातिदेशोयमिति, अज्ग्रहणात् तद्धि जेघ्रीयत इत्यत्र 'ई घ्राध्मोः' रिति हलादौ विहितस्येत्वस्य स्थानिवत्त्वं मा भूदित्येवमर्थं क्रियते, यदि च रूपं स्थानिवत् ततोऽसत्यज्ग्रहणे घ्राय्घ्रीय्ध्माय्

(१) नन्वित्यारभ्य सम्भवादित्यन्तो ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति

ध्मीय् इतिद्विर्वचन स्यादिति तन्निवृत्तयेऽज्ग्रहणमर्थवद् भवति । अथ हि कार्यं स्थानिवद् भवति तस्य सत्यपि स्थानिवत्त्वे ईकारयुक्तस्यैव द्विर्वचन मिति नार्थोऽज्ग्रहणेन भसेस्तु क्सौ 'घसिभसोर्हली' त्युपधालोपे कृते सत्यसति वा द्विर्वचने श्वानितिश्रुतौ विशेषाभाव, छान्दसश्च क्सु छदसि दृष्टानुविधानमतो ज्ञापकमेवाज्ग्रहण, तत्र यद्यपि स्थान्येव स्वरूपमापद्यते तथाप्यातिदेशिकानातिदेशिकरूपभेदाश्रयस्तु वति,द्विर्वचनएव कर्त्तव्यइत्येतदेव स्पष्टयति । 'नियतकालइति' । कृते द्विर्वचनइत्यादिना नियतकालत्वमेव दर्शयति, यदि कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते यथा चक्रतुरित्यादौ द्विर्वचनादूर्ध्वं पूर्वं कृतो यणादेश एव श्रूयते तथा निन्यतुरित्यादावपि द्विर्वचनात्पूर्वमेकाच्त्वादि यणादेशे कृते स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनेपि पूर्व्वप्रवृत्त इयडेव स्यात् । अस्तु, तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाद् एरनेकाच इति यणि सति श्रवण न भविष्यति, यद्वा पूर्वप्रवृत्तोपायङ् द्विर्वचनकाले ऽपहृत इति पुन प्रवर्तयितव्यस्तस्या च दशायामनेकाच्त्वाद्यणा बाध्यते । यद्येवमियेष उवोषेति इषेरुषेश्च लिटि तिपि णलि प्रवृत्तस्यापि गुणस्य द्विर्वचनकाले ऽपहृतत्वात्कृते द्विर्वचने पुनः प्रवृत्तिस्ततश्चानादिष्टादच पूर्व्वत्वेनाभ्यासो दृष्ट इति तस्याभ्यासस्य उवङि कर्त्तव्ये गुणस्य स्थानिवद्भावादसवर्णइति प्रतिषेध स्यात् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्व न भविष्यति । अस्ति वचनस्यावकाश इयर्त्ति इयृत, नह्येकमुदाहरणमसवर्णग्रहण प्रयोजयति यद्येतावत्प्रयोजन स्यादर्त्तावित्येव ब्रूयात्, कि तर्ह्युच्यते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठतइति, अत्र हि पुन शब्दादवतिष्ठतइतिवचनाच्च पूर्वकृतस्यैवादेश स्योन्मज्जनमेवोक्त प्रतीयतइति, नायमर्थ, अपि तु कृते द्विर्वचने स्थानि रूप नावतिष्ठते यत्प्राप्त तद् भवतोत्येव परमेतत् । 'आल्लोपेत्यादि' ॥ उपलक्षणमेतत् ततुरि पपुरिरित्यादौ 'ऋत इद्धातो' 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' बहुल छन्दसी' ति इत्वोत्वयोरपि स्थानिवत्त्व भवति, । 'आटिटदिति' । अटतेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि अजादेर्द्वितीयस्येति टिशब्दस्य द्विर्वचनमाङजादीनाम् । 'निनायेत्यादि । 'णलुत्तमो वे ति यदा णित्त्व नास्ति तदा गुण णित्त्व पक्षे वृद्धि । 'नेनेलोलादिति द्विर्वचनमिति । गुणवृद्धयोस्तु स्थानिवद्भावे विशे

षाभावाचोक्त । 'जग्ले मम्लइति' । भावे लिट्, अनैमित्तिकमात्व शिति तु प्रतिषेधइत्यात्वस्य स्थानिवत्त्व न भवति । 'श्रवणमित्यादि' । यदि कालो नावधार्येत तदोत्तरकालमपि स्थानिरूप प्रसज्येत ततश्चाकारस्य श्रवणे सति परेण सह वृद्धिरेचीति वृद्धि स्यात । इहाधिजगइति गाङ्लिटीति द्विलकारनिर्देशेन लकारादौ लिटि गाङादेशविधानाद् ङ्निमित्तत्वाभावात् स्थानिवत्त्वाभाव ॥

अदर्शन लोप ॥ इह दर्शन ज्ञानमुपलब्धिस्तच्च शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषय सच्छ्रवण भवतीत्याह । 'अश्रवणमिति । श्रवण च श्रोतृव्यापारस्तन्निषेधे 'लोपो व्योर्वली' त्यस्य वकारयकारौ वल्परौ न श्रोतव्याविनत्यर्थ स्यात्, ततश्च प्रयोक्तृव्यापार उच्चारण[1]मनिषिद्ध स्यात् असति श्रवणे उच्चारणमनर्थकमेव स्यादिति श्रवणनिषेधेन[2] तद्धेतुभूतमुच्चारणमेव निषिद्ध भवतीत्याह । 'अनुच्चारणमिति । लोपो व्यावली'-त्यस्य कोर्थ वकारयकारौ वल्परौ नोच्चारयितव्याविति अनेनापि प्रकारेणास्मिन्विषये तयोरभाव एव व्याख्यापितो[3] भवति नहि विद्यमानयोरनुच्चारणमुपपद्यतइत्याह । 'अभाव इति । स्वाभाविक एवाभाव इत्यर्थ । विनाश इति' । कायशब्ददर्शनएतत् । 'अनर्थान्तरमिति' । शब्दविषयाणामेषामर्थो न भिद्यतइत्यर्थ, स्व रूपमिति वचनाद् अदर्शनशब्दस्यैव सज्ञाया लोपप्रदेशेषु अदर्शनशब्दएवादेश स्यादित्यत आह । 'एतै शब्दैरिति' । एतच्च 'न वेति विभाषे' त्यत इतिकरणानुवृत्तेलभ्यते, अथ वा महती सज्ञा क्रियते ऽन्वर्था यथा विज्ञायेत लोपन लोप इति न चादर्शनशब्दो लोपनक्रिया भवति । यद्येव प्रदेशेष्वेवार्थग्रहणमस्तु कि सज्ञया, नच । असति सज्ञाकरणे स्व रूपमिति वचनात् प्रदेशेषु लोपशब्द एवादेश स्यात् सति त्वशब्दसज्ञेति निषेधाच स्वरूपग्रहण भवति । 'न शब्दस्येति' । अर्थसिद्धमप्येतद्विस्पष्टार्थ पुनरुक्तम् । ननु विधिप्रदेशेष्वितरेतराश्रय प्राप्नोति, सतोऽदर्शनस्य सज्ञा सज्ञया चादर्शन भाव्यतइति तच । नहि लोपविधानात्प्रागसदेवादर्शन वचनेन भाव्यते ऽनित्यत्वप्रसङ्गात्,

(१) न निषिद्धमितिद्विर पुस्तक पाठान्तरम् ।
(२) श्रवणनिषेधे इति २ पुस्तके पाठ ।
(३) व्याख्यातो भवतीति पुस्तकान्तरे पाठ

किं तर्हि सदेवादर्शनं साधुत्वेनान्वाख्यायते। यद्येवं सत्रस्य स्वविषयाद न्यत्र स्वभावतोऽदर्शनमस्तीति लोपसञ्ज्ञा स्यात् ततश्च दधिमधिवति णिचोऽदर्शनस्य लोपसञ्ज्ञाया प्रत्ययलक्षणेन वृद्धि स्यात् अङ्गस्य वृद्धि रङ्गसञ्ज्ञा च विधानप्रतिबद्धा, क्विपस्तर्ह्यदर्शनस्य लोपसञ्ज्ञाया तुक् प्राप्नोति तत्राह। 'प्रसक्तस्येति'। एवं मन्यते स्थानइति वर्त्तते स्थानं च प्रसङ्ग तेन प्रसङ्गे यददर्शनं तस्य लोपसञ्ज्ञा न च दधीत्यत्र क्विप ,केन चित्प्र सङ्गोऽस्ति, एवमपि ग्रामणीरित्यत्र कर्म्मधातुकर्तृसन्निधानादस्ति अणा प्रसङ्ग इति तददर्शनस्य सञ्ज्ञाया वृद्धि स्यात् योऽत्राणा प्रसङ्ग क्विपा सो पह्नियते सामान्यशास्त्रं हि विशेषसन्निधौ तद्व्यतिरिक्तएव विषये प्रतीति जनयति, तेन सत्सूद्विषेत्यस्य सन्निधौ कर्म्मण्यणित्यनेन नयतेरण् भवतीति बुद्धिरेव न जन्यते॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप ॥ अदर्शनमिति सम्बन्धात् प्रत्ययस्येति कर्मणि षष्ठी, यदि प्रत्ययादर्शनस्य लुगादिसञ्ज्ञासङ्कर प्राप्नोति विधान दशाया यया कया चन सञ्ज्ञया भावितस्य प्रत्ययादर्शनस्यानुवादप्रदेशेषु यत्किञ्चन सञ्ज्ञोच्चारणेपि ग्रहणप्रसङ्गस्ततश्चास्तीति लुक्सञ्ज्ञाया भावित स्यापि शपोऽदर्शनस्य श्लाविन्यत्र ग्रहणाद् द्विर्वचनं स्यात् जुहोतीत्यु 'तो वृद्धिर्लुकि हलि' ति वृद्धि स्यात, हरीतक्या फलानि 'लुक्तद्धितलुकी' ति ङीषो लुक् स्यात् 'लवणाल्लुक् लवणस्सूप युक्तवद्भावः स्यात तथा लोप सञ्ज्ञया भाविनस्यापि लुक्सञ्ज्ञाया अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूता ब्राह्मणीति च्व्लेर्लोपे लुक् तद्धितलुकी ति लुक् स्यादित्यत आह। 'अनेकसञ्ज्ञाविधानाच्चेत्यादि'। यद्यतद्भावितस्याप्येता सञ्ज्ञा स्युरनेक सञ्ज्ञाकरणमनर्थकं स्यात्, एकामेव सञ्ज्ञा कृत्वा तयैव सर्वाणि कार्याणि विधीयेरन् तस्मादनेकसञ्ज्ञाविधानाद्यया सञ्ज्ञया यद्दर्शनं भावितं तस्यैव सा सञ्ज्ञेति सञ्ज्ञाना सङ्करो न भवति, यद्येवं विधिप्रदेशेष्वितरेतराश्रय प्राप्नोति, न चात्र नित्यतया परिहार सम्भवति अदर्शनमेव हि नित्यं न पुनर्लुगादिसञ्ज्ञया भावितं तत्र यदि तया सञ्ज्ञया भावितस्यादर्शनस्य सा सञ्ज्ञेति व्यक्तमितरेतराश्रयो भवति, तत्राह। 'विधिप्रदेशेषु चेति'। आदि

प्रभृतिभ्य परस्य शपस्तद्भवति यस्य भूतस्य लुक् सञ्ज्ञा भविष्यतीत्येव भावित्या सञ्ज्ञाया विज्ञानाच्च भवतीतरेतराश्रयत्वदोष, लोपसञ्ज्ञात्वदर्शनमात्रस्य विधीयतइति लुगादिसञ्ज्ञाविषये ऽपि भवत्येव । न च लुगादिसञ्ज्ञाभिर्बाध एकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सञ्ज्ञाना समावेशात् अत एव न लुमताङ्गस्ये' ति निषेध । वरणा इति । अदूरभवश्चे' त्यणो वरणादिभ्यश्चे ति लुप् । 'प्रत्ययग्रहणं किमिति । न तावदप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं लुग, णिजो तद्राजस्य यञञोश्च शप यङ सिच ले सुप इति सर्वत्र प्रत्ययस्यैव निर्देशाद् अनुवादेषु च तद्भावितस्यैव तस्य सप्रत्ययात 'गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्ये त्यत्र योगो विभज्यते, गोरुपसर्ज्जनस्य स्त्रिया इति, 'लुक्तद्धितलुकी' ति स्त्रिया इत्येव, गोरिति निवृत्तम इतरथा कृते ऽपि प्रत्ययग्रहणे गमेर्डो लुक स्यात कसीयपरशव्ययोर्यञञो लुक् चे त्यत्र ड्याप्प्रातिपदिकाधिकारात् कसीयपरशव्ययो प्रातिपदिकात्परस्य भागस्य लुग्विज्ञास्यते न प्रकृतिभागस्य अन्यथा कृते ऽपि प्रत्ययग्रहणे कामे स परात् श्रयाति परशुरति उकारसकारयोर्लुक् स्यादतो ऽप्रत्ययनिवृत्त्यर्थ तावत्प्रत्ययग्रहण न कर्त्तव्य, यत्र तर्हि न कश्चिन्निर्दिश्यते 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्चे ति अत्र प्रत्ययप्रतिपत्त्यर्थ प्रत्ययग्रहण भविष्यति, नैव तत्रापि यस्कादिभ्यो गोत्र' इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेरत्र्यादिभ्यो गोत्रे यो विहितस्तस्य लुक्, तथा 'जनपदे लुबि त्यत्र ड्याप्प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्यनुवृत्ते जनपदे विहितस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्यैव लुप् लवणात् लुगित्यादिष्वपि प्रकृतस्यात प्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थमपि न कर्त्तव्य भवति सर्वत्र चात्र्यादिभ्य प्रातिपदिकाल्लवणादिति पञ्चम्यधिकारेण सन्निहितस्य षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति सा चानियतयोगत्वात् स्थानषष्ठी भविष्यतीति स्थानषष्ठीप्रतिपत्त्यर्थमपि प्रत्ययग्रहण न कर्त्तव्य भवति एव तर्हि सर्वादेशार्थ प्रत्ययग्रहणमसति तस्मिन् 'यञञोश्च' सुपोधातुप्रातिपदिकयो' रित्यादिषु यत्रानेकाल् प्रत्ययस्तत्रालोन्त्यस्य स्यात् लवणाल्लुगित्यादौ तु आदे स्यात् सति तु प्रत्ययग्रहणे तत्सामर्थ्यात सर्वादेशो लुगादिर्भवति, ज्ञापकात्सिद्ध यदय 'घोर्लोपो लेटि वे ति लोपे प्रकृते लुग्वाद

हदिहेति लुक शास्ति तज्ज्ञापयति लुगादय सर्वादेशा इति । अलोन्त्यस्य ह्यदर्शन प्रकृतेन लोपेनापि सिद्ध विपर्ययस्तु न भवति घोर्लोप इत्यत्र तावदसजातविरोधित्वाद् अलोन्त्यस्येति प्रवर्त्तते पश्चाल्लुग्ग्रहण तस्यैव सर्वादेशता गमयति सामान्येन च ज्ञापक समर्थयिष्यते लोपव्यतिरिक्तम दर्शन सर्वादेश इति, अत सर्वादेशार्थमपि प्रत्ययग्रहण न कर्तव्यमिति प्रश्न । इतरो ऽपि विदिताभिप्राय परिहरति । 'अगस्तय कुण्डिना इति' । असति प्रत्ययग्रहणे आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र लुगणिञोरित्यतो लुग्ग्रहणमनुवर्त्तते वा न वा, ऽनुवृत्तौ स्थानिनौ द्वौ लुका सह त्रय आदेशा इति वैषम्यादसति यथासङ्ख्ये एकैकस्य त्रय आदेशा पर्यायेण स्युस्ततश्चागस्तयोपि कुण्डिना स्यु कुण्डिनाश्चागस्तय स्यु लुक् च क्रियमाणो यदि ज्ञापकात्सर्वादेशस्तत उभयत्रापि विभक्तिमात्रश्रवणप्रसङ्ग, अथ निवृत्त ततो ऽगस्तय कुण्डिना इत्यत्र न कश्चिद्दोष । अगस्तीना छात्रा आगस्तीया इत्यत्र तु प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते ऽप्यगस्त्यादेशस्य निषेधाभावात् प्रवृत्तावृद्धत्वाच्छो न स्यात, प्रत्ययग्रहणे तु सति लुग्ग्रहणानुवृत्त्यागस्त्यकौण्डिन्ययो प्रत्ययाशस्य लुग्भवति परिशिष्टयोभागयोर्यथासख्यमगस्तिकुण्डिनचाविल्यर्थ सम्पद्यते, तेनागस्तय कुण्डिना इति च सिद्ध्यति, प्राग्दीव्यतीये च विवक्षिते गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशे ऽपि निवृत्ते आगस्त्यशब्दस्य वृद्धत्वाच्छे कृते सूर्यतिष्यागस्त्येति यलोपे चागस्तीया इति सिद्ध्यति । कौण्डिन्ये च नास्ति विशेषो निवृत्ते ऽपि कुण्डिनजादेशे कौण्डिन्यशब्दादपि 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इति अणि कृते आपत्यस्येति यलोपे कौण्डिना इत्येव भवितव्यमत आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्रावश्यमनुवर्त्य लुग्ग्रहण ततश्च पूर्वोक्तदोषपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यम् । वयन्तु ब्रूम । सर्वादेशार्थमपि प्रत्ययग्रहण सामान्येन ज्ञापकमगतिकगतिरिति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह । 'प्रत्ययनिमित्तमित्यादि' । लक्षणशब्दो ऽयमस्ति भावसाधन प्रादुर्भाववचन, अस्ति च करणसाधनो निमित्तवचनस्तत्राद्यस्य ग्रहणे प्रत्ययलोपे सति

प्रत्ययस्य प्रादुर्भावो भवतीत्यर्थः स्यात् तत्र लुप्तस्यैव प्रत्ययस्य पुनः प्रादु
र्भावविधौ लोपविधिर्व्यर्थः स्यात् । ननु च यः प्रत्ययस्यैव लोपो णेरनिटी
त्यादि तस्य वैयर्थ्यं नामास्तु यस्तु टेरित्यादिना सामान्येन विहितः स
यदा प्रत्ययस्य भवति भित्तुमाचष्टे भित्तयतीति तदा तस्य पुनः प्रादु
र्भावे ऽपि न तस्य वैयर्थ्यमप्रत्यये चरितार्थत्वात । एवं तर्हि लुप्तस्यैव
प्रत्ययस्य पुनः प्रादुर्भावइष्टे न प्रत्ययस्य लोप इति वक्तव्यम् । सामा-
न्यविहितो लोपः प्रत्ययस्य न भवतीति । अथ प्रत्ययान्तरस्य लुप्तप्रत्यय
निमित्तकस्य प्रादुर्भावो विधीयते यथा ग्रामणीरिति क्विपो लोपे तन्नि
मित्तकस्य सोर्विधिः, एवमपि प्रत्ययलोपे प्रत्ययइत्येव वक्तव्यं प्रत्ययस्य
लोपे न तन्निमित्तकः प्रत्ययो भवतीति अतो निमित्तपर्यायेण लक्षणशब्देन
बहुव्रीहिः, कार्यं चान्यपदार्थ इत्याह । 'प्रत्ययहेतुकं कार्यमिति' ।
प्रत्यासत्तेश्च यः प्रत्ययो यस्य कार्यस्य निमित्तं तस्य लोपे ऽपि तद्भवती
त्यर्थः । पदसञ्ज्ञा भवतीति' । ननु च स्थानिवद्भावेनापि सिद्धा पद
सञ्ज्ञा इह तर्हि ताता पिण्डानामिति तच्छब्दात्परस्य जसः शि 'शेश्छ
न्दसि बहुलमिति लोपे 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् सर्वनामस्थानइति
दीर्घश्च भवति, अनड्वान् सोर्लोपे नुम्भवति, अधोक् अड्गुणौ भवतः,
न्यमाट् मृजेर्वृद्धिः, उन्देर्लङि तिलोपे श्नमाटौ भवतः । श्नान्नलोपः औ
नत्, अग्निचित् क्विपो लोपे तुग्भवति, एतान्यपि स्थानिवद्भावेनैव
सिद्ध्यन्ति, न सिद्ध्यन्ति, अल्विधित्वात्, सर्वत्रैवाल्मात्रप्रत्ययः तदाश्रयो
विधिरल्विधिरिति, नैतत्सप्टूच्यते, उक्तं हि कार्यापेक्षमल्विधित्वं नोदा
हरणापेक्षमिति नुमादिविधौ च सर्वत्र शास्त्रे यद्रूपमाश्रीयते सर्वनाम
स्थाने सार्वधातुके पिति क्ङिति सुप्तिङन्तमिति साधारणं तद्दलरूपानलश्च,
केवलं ताता पिण्डानामित्याद्युदाहरणेऽयादलात्मकं तदित्येतावत्, इह
तर्हि अतृणेट् तृहि हिंसायां लङ् तिप् श्नम् इतश्चेतीकारलोपः
तकारस्य हल्ङ्यादिलोपे हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानो
ऽल्विधिः तृणह इम् अस्माद्भवति, तथा आशीरित्यत्र 'शासइदङ्
हलो' रितीत्वं लुप्ते ऽपि क्विपि भवति । ननु च 'वर्णाश्रये नास्ति

प्रत्ययलक्षण ' नैव विध वचनमस्ति द्वितीयस्य प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनमिद पठ्यते ऽत्र हि प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सिद्धे पुन प्रत्ययग्रहणाद्यत्र प्रत्ययस्यैवासाधारण रूप निमित्तत्वेनाश्रीयते सुपि सार्वधातुके ऋति सुप्तिङन्तमिति तदेव यथा स्यात् तेन गोहितमित्यवादेशो न भवति, नह्मेचो यवायाव इत्यत्र प्रत्ययस्यासाधारण किञ्चिद्रूपमुपात्त किन्त्व चीति यदुपात्त तन्नवे हितमित्यस्मिन्नुदाहरणे अर्थात्मन्ययात्मकमित्येतावत्, इत्वेमागमयोस्तु हलादौ क्ङिति हलादौ पिति सार्वधातुकइति प्रत्ययएव प्राधान्येन निमित्त हल् तु तद्विशेषणमिति नेमौ वर्णाश्रयौ तस्मादल्वि ध्यर्थमिदमारब्धव्य, यद्येव भसज्ञाङ्गपुष्केषु दोष, भसज्ञाया तावद्राज्ञ पुरुषो् राजपुरुष इति श्रूयमाणे प्रत्यये यथा सज्ञा भवति एव लुप्ते ऽपि स्यात ततश्च तया पदसज्ञाया बाधितत्वाद् नलोपो न स्यात् । ननु च द्वे अत्र पदसज्ञे स्वादावुिति च सुप्तिङन्तमिति च तत्र या स्वादौ पद मिति पदसज्ञा सा ऽपवादभूतया भसज्ञया बाध्यते या तु ' सुप्तिङन्त मिति पदसज्ञा सा न बाधनीया यथा श्रूयमाणे प्रत्यये राज्ञ इति समुदायस्य । नैतदेव श्रूयमाणे प्रत्यये तत पूर्वस्य भागस्य भसज्ञा समुदायस्य तु विसर्जनीयान्तस्य पदसज्ञेति युक्त विभिन्नावधिकया भसज्ञया पदसज्ञा न बाध्यतइति, लुप्ते तु प्रत्यये यस्यैवावधे स्वादौ पदमिति पदसज्ञा सुबन्त पदमित्यपि तस्यैव वधे पदसज्ञा तत्रैवावधौ भसज्ञा भवन्ती यथा ऽपवादत्वात स्वादिलक्षणा पदसज्ञा बाधते तथा सुबन्तलक्षणामपि परत्वाद् बाधेत, एव तर्हि ' न लुमताङ्गस्ये ति प्रतिषेधाद् भसज्ञा न भवि ष्यति यचीति सप्तमीनिर्देशात् तत पूर्वस्य भागस्य वस्तुतो ऽस्य प्रवत माना भसज्ञाप्यङ्गकार्यमेव एव च बुद्धा ' न ङिसबुद्ध्यो रित्यत्र ङौ न लोप प्रतिषिध्यते, यदि प्रत्ययलक्षणेन भसज्ञा स्याद् अपवादत्वादेवार्द्र चर्म्मेचिति नलोपो न भविष्यतीति कि तेन प्रतिषेधेन, इह तर्हि चित्राया जाता ' चित्रारेवतीरोहिणीभ्य स्त्रियामुपसख्यान ' मित्यणो लुकि लुक्तद्वि-तलुकी ' ति टापि लुप्ते चित्र इति स्थिते प्रत्ययलक्षणेनाणन्तत्वात् ङीप् प्राप्नोति, नैष दोष । टिड्ढाणञित्यत्रात इत्यनुवर्तते तत्र चाणाकारो

विशेष्यते अण्योकार इति ततश्चाकार एव ङीपो निमित्तम् अण् तु तद्विशेषणमिति प्रत्ययलक्षणत्वाभावाद् ङीबभाव । इह तर्हि वतण्ड स्यापत्य ऽस्त्री वतण्डाच्चेत्यञो 'लुक् स्त्रिया' मिति लुकि वतण्डी शार्ङ्गर वादिलक्षण ङीन बाधित्वा प्राचां ष्फस्तद्धित सर्वत्रेति सर्वत्रग्रहणस्य पूर्व त्रापकर्षात्प्राचा मतेन यञन्तलक्षण ष्फ प्राप्नोति यथा आवट्याच्चाप वा बाधित्वा ष्फ एव भवतीति । नैष दोष । अत्रापि यञाकारो विशेष्यते यञोकारइति यञवयवो योकारस्तदन्तादिति तेनात्राप्यकार एव निमित्त तद्विशेषणन्तु यञिति ष्फो न भवति । अय तर्हि दोष परिवीरिति, परि पूर्वाद्व्येञ क्विपो लोपे यजादित्वात् सप्रसारणे पूर्वत्वे च तुक् प्राप्नोति 'हल इति दीर्घश्च तत्र विप्रतिषेधेन दीर्घ इष्यते स विप्रतिषेधो न सिद्ध्यति, किङ्कारणम् इह प्रत्ययलोपे सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्य्याणि पर्यवसन्नानि तान्यनेन प्रत्युत्थाप्यन्ते, अनेनैव तुगनेनैव दीर्घस्तदेकयोगलक्षणयोरयुक्तो विप्रतिषेध, नैष दोष । अवस्थिते प्रत्यये तन्निबन्धन यत्कार्यं भवत्येव तदे वानेन लुप्ते तस्मिन् प्रत्युत्थाप्यते नतु यस्य प्राप्तिमात्र तदपि परिवीये त्यादौ श्रूयमाणे प्रत्यये दीर्घ एव परत्वाद् भवति न तुक् ततश्चात्रापि यदि क्विबेवास्यास्यद् दीर्घ एवाभविष्यदिति स एवानेन प्रत्युत्थाप्यते तदेवमार ब्धव्य सूत्र न कश्चिद्दोष इति स्थितम् । अत्रोच्यते । यदुक्त तृणह इम् हलाश्रय इति नाय हलाश्रय, हलीति तत्र निवर्तिष्यते, यदि निवर्तते तृणहानि अत्रापि प्राप्नोति नाभ्यस्तस्याचीत्यतो नाचीत्यनुवर्त्तते ततश्चानल्वि धित्वात् स्थानिवद्भावेनैव सिद्ध इमागम, आशीरित्यत्रापि 'आशा स क्वाउपसख्यान' मित्यस्माद् वचनात्सिद्धमित्वम्, आरब्धे ऽपि खल्वस्मि स्तदवश्य वक्तव्य, यदि ताव 'च्छास इदङ्हलो' रित्यत्र शासिमात्रस्य ग्रहण ततो नियमार्थमाशास क्वावेव यथा स्याद् आशास्तइत्यादौ माभूदिति अथ यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्य ग्रहण ततो यथाऽऽशास्तइत्यादौ न भवति तथा क्विप्यपि न स्यादिति विध्यर्थमिदम् । इह तर्हि बिदस्याप त्यानि बहूनि 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्यो ञ' बिदा बिदानामपत्य युवा, ऽत इञ' तस्य ण्यक्षत्रियार्षं ञित इति लुकि कृते अञो गो त्रबहुत्वउत्पन्नस्य

लुकि प्राप्ते 'गोत्रे ऽलुगची' ति प्रतिषेध इष्यते सोऽजादाविति लुप्तेप्य स्माद्वचनाद्भवति, एतदपि नास्ति प्रयोजनम् अचीति विषयसप्तमी तेन गोत्रेऽजि विवक्षिते ऽनुत्पन्नएव लुकि प्रतिषिद्धे पश्चादिञो लुगिति सिद्धमिष्ट तदेवमल्विधे कस्य चिद् दर्शनात् स्थानिवद्भावेनैव सिद्धमिति नार्थो ऽनेन। एव तर्हि नियमार्थमिद प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमेव यथा स्यात् प्रत्ययाप्रत्ययलक्षण मा भूदिति, एतदुक्त भवति। यस्मिन्कार्यं विधीयमाने प्रत्ययस्यैवासाधारण किञ्चिद्रूप निमित्तत्वेनाश्रीयते तदेव प्रत्ययलोपे ऽपि भवति न पुन प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण रूपमाश्रित्य यद्विधीयते तदिति, तेन शोभना दृषदो यस्य सुदृषदिति 'सौमनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्व न भवति। अन्यथा लुप्ते ऽपि जसि स्थानिवद्भावेनासन्तमुत्तरपदमिति स्यात्प्रसङ्ग। प्रत्ययलक्षण तु न भवति। 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन तदन्तविधि प्रयोजयन्ती' त्यस्मात्तस्य ग्रहणात्, वृत्तिकारेण तु नियमार्थमप्येतत् प्रत्ययलोपे सर्वत्र प्रवर्त्ततइति मत्वोक्त पदसञ्ज्ञा भवतीति। 'आघ्नीयेति'। 'आङो यमहन'। 'सगमीयेति'। समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदम् इटोत्' 'बहुल छन्दसी' ति शपो लुक्, उभयत्र गमहनेत्युपधा लोप॥

न लुमताऽङ्गस्य॥ लुमतेति लुशब्दो यस्मिन्नस्ति स लुमान् लुगादि स ञ्ज्ञाशब्द करणे च तृतीया लोपे च करणत्व, प्रत्ययलोपइत्यनुवृत्ते लुमता शब्देन प्रत्ययलोपे सति अङ्गस्य प्रत्ययलक्षण कार्य्यं न भवति तत्र च प्रत्यासत्ते लुप्तप्रत्ययापेक्षया येनाङ्गसञ्ज्ञा प्रतिलब्धा तस्य तन्निमित्त कार्यं न भवतीत्यर्थ। एतदेव वस्तुतो दर्शयति। 'लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति'। तेनोत्क्रामेत्यत्रातो हेरिति लुकि कृते परस्मैपदापेक्षया यदङ्ग शबन्त न तस्य दीर्घत्व यस्य च दीर्घत्व न तत्परस्मैपदापेक्षयाङ्ग कि तर्हि शबपेक्षयेति निषेधाभावात् प्रत्ययलक्षणेन 'क्रम परस्मैपदेष्वि' ति दीर्घो भवति, तथा 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इटो विधिप्रतिषेधौ जिगमिष विवृत्सेति परस्मैपदलुक्यपि भवत, लुमता लुप्ते परस्मैपदे यदङ्ग सनन्त न

तस्येटो विधिनिषेधौ किं तर्हि सकारादेः प्रत्ययस्येति इह चान्यदस्मिन् ग्रन्थे दर्शितं नाङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते न लुमता लुप्ते प्रत्यये आङ्गं भवतीति किं तर्हि लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्याङ्गमनाङ्गं च सर्वं प्रतिषिध्यतइति तेन गर्गाः विदाः यञञोर्लुक्, उष्ट्रग्रीव 'इवे प्रतिकृतावि'ति कनो देवपथादिभ्यश्चे'ति लुप्, पन्थाः प्रियोऽस्य पथिप्रियः, सुपो धात्विति सर्वनामस्थानस्य लुक् अत्र 'ङिनत्यादिर्नित्य''पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इति चाद्युदात्तस्यानाङ्गस्यापि निषेधो भवति सप्तमीनिर्द्देशाद्धेतद्गुस्तुतोऽङ्गस्य कार्यं, तथा ऽहर्ददाति 'रो सुपी'ति रत्वप्रतिषेधो न भवति। यद्यनाङ्गमपि प्रतिषिध्यते अवधि भवता दस्युः, अगायि भवता ग्रामः, अध्यगायि भवताऽनुवाकः लुङि परतोऽङ्गस्य विधीयमाना हनिणिङादेशाश्चिणो लुगिति लुङो लुकि न स्युः न लुङि हनिणिङादेशा विधीयन्ते किं तर्हि लुङि यदार्धधातुकं तत्र। ततश्च लुङि यदङ्गं चिणन्तं न तस्य हनिणिङादेशा यस्य च ते न तल्लुक्यङ्गमिति निषेधाभावः। इह तर्हि 'मा हि दाता सर्पिरागच्छेदिति' ।सजामन्त्रितयोर्लुकि सति 'आदिः सिचोऽन्यतरस्या' 'मामन्त्रितस्य चे'ति आद्युदात्तत्वं न स्यात् नैतदङ्गस्य चिणन्तं कार्यं किं तर्हि तदन्तस्य षष्ठीनिर्देशात् तेन पय सामेत्यादौ पदसंज्ञा च भविष्यति। ननु यद्यपि तदन्तस्याद्युदात्तत्वं पदसंज्ञाऽपि तथा लुप्ते इदानीं प्रत्यये वस्तुतोऽङ्गस्य प्राप्नुत इति भवितव्यं निषेधेन, नात्र लुप्ते प्रत्यये यदङ्गस्य प्राप्तं तन्निषिध्यते किं तर्हि अवस्थितेऽपि प्रत्यये यत्ततः पूर्वस्याङ्गस्य कार्यं तन्निषिध्यते कृत्वा मा हि लाविष्टामित्यादौ च श्रूयमाणे प्रत्यये तदन्तस्यैव पदसंज्ञा स्वादिष्वेति लुप्तेऽपि भविष्यत, एवं च राज्ञः पुरुष इति श्रूयमाणे ङसि ततः पूर्वस्य भसंज्ञा न तदन्तस्येति अङ्गकार्यत्वात् लुप्तेऽपि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्ता ऽनेन निषिध्यते ॥ इह तर्हि अत्रेरपत्यानि 'इतश्चानिञ' इति ठक्योऽत्रिभृग्विति लुकि कृते अत्रय इति तद्धितस्य 'कित' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् तदन्तकार्यत्वात्। नैष दोषः। तद्धितस्यैवान्तोदात्तत्वं न तदन्तस्य। इह तर्हि सर्वे

स्तोमो यस्य सर्वस्तोम 'सर्वस्य सुपी' त्याद्युदात्तत्व न स्यात् सुपीति सप्त मीनिर्देशात्। कर्त्तव्योत्र यत्न, यत्नश्च सर्वस्य सुप इति षष्ठीनिर्देश षष्ठीनिर्देशे तु तदन्तकार्यत्वात् सिचस्वरवत् सिध्यति। ननु द्वयोरपि पदयोरभूवन् प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्राप्नोति, 'आत' इति नियमान्न भवि ष्यति। इह तर्हि देवदत्त याजया चकार 'आम' इति लुक बाधित्वा परत्वात्तिबादिषु कृतेषु तेषा च लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वादामन्तस्य च निघात तत परस्यानिघातश्च प्राप्नोति, लेरित्यनुवृत्तेर्लावस्थायामेव लुग्भविष्यति। इह च देवदत्तो युष्मत्पुत्र इति षष्ठ्यन्तस्य विधीयमानौ वानावौ द्वितीयास्थयोरिति स्थग्रहणान्न भवति षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्वेव स्थान श्रूयमाणस्यैव सम्भवति, इह तर्हि परमवाचा परमगोदुहा परम लिहा परमदण्डिना परमदिवा परमकुमार्येति समासार्था या विभक्ति स्तामाश्रित्योत्तरपदस्य पदसज्ञाया प्राप्ताया 'चो कु' दादेर्धातोर्घ' 'हो ढ' 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य 'दिव उत्' 'इको ऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चे' ति एते विधय प्राप्नुवन्ति, नैष दोष। भसज्ञाविषये तावत्सैव पदसज्ञा बाधिष्यते। ननु च समुदायस्य या पदसज्ञा स्वादिष्विति प्राप्ता सा तुल्यावधिकया भसज्ञया बाध्यता या तूत्तरपदस्य सुबन्तमिति प्राप्ता सा कथ बाध्यते भिन्नावधित्वात्, एव तर्हि सुप्तिङन्तमित्यत सुबन्तमि त्यनुवर्त्तनीय ततश्चायमर्थो भवति यजादावसर्वनामस्थाने परत पूर्वस्स मुदायो भसज्ञो भवति तत्र च समुदाये यत्सुबन्त वर्त्तते तदपि भसज्ञ भवति यजादावनन्तरइति, तत्र च समुदायस्य भसज्ञा प्रधानशिष्टा ऽव यवस्य त्वन्वाचयशिष्टा यत्र च सुबन्त पश्यति तत्र तस्यापीति, तेन राज्ञ इत्यादौ सुबन्ताभावेपि भवति सुबन्तसद्भावे तु तस्य समुदायस्य चेति वि वेक्तव्यम्, सर्वनामस्थानेपि असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधात् पदसज्ञा न भविष्यति। ननु स्वादिष्विति या प्राप्ति समुदायस्य तस्या एव स प्रतिषेध, नेत्याह, तत्रापि सुबन्तमित्यनुवर्त्तते प्रसज्यप्रतिषेधश्चाश्रीयते, तत्सामर्थ्या 'दनन्तरस्य विधिर्वा भवति विप्रतिषेधो वे' ति नाश्रीयते तत श्चायमर्थो भवति सर्वनामस्थाने परत पूर्वस्य समुदायस्य स्वादिष्विति

प्राप्ता पदसञ्ज्ञा न भवति तत्र च यत्सुबन्तमवयवत्वेन वर्त्तते तस्य सुब न्तस्य पदसञ्ज्ञा न भवतीति । यद्येव सुवाङ्क सुराजेति सावपि समुदाय स्यावयवस्य च स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा पदसञ्ज्ञाया अभावात् कुत्वादि न स्यात्, एव तर्ह्यसर्वनामस्थानइत्यत्र उत्तरसूत्राद्यचीत्यपकृष्यते ततो यजादौ सर्वनामस्थाने या च यावती च पदसञ्ज्ञा सा सर्वा प्रतिषि ध्यते सो तु स्वादिष्विति च सुबन्तमिति च भवत्येव, यद्येव सुयमाणोऽपि सो पूर्वस्य पदसञ्ज्ञा प्राप्नोति, तत्र को दोष एचोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र पदान्तग्र हण चोदयिष्यति भद्र करोषि गौरित्यत्र मा भूदिति, तत्र क्रियमाणेऽपि पदान्तग्रहणे प्लुतविकार प्राप्नोति । नैष दोष । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवमे तद्विज्ञायते तदेव समासेषूत्तरपदस्य पदत्व नास्तीति स्थितम् । यद्येव दधिसेचो दधिसेच 'सात्पदाद्यो' रिति षत्वनिषेधो न प्राप्नोति, नैव विज्ञा यते पदस्यादि पदादि पदादेर्नेति कथ तर्हि पदादादि पदादि पदा देर्नेति, कथमग्निषु वायु त्वक्षु, सात्प्रतिषेधो ज्ञापयति स्वादौ यत्पद तत परस्य नेति, अवश्य च पदादादिरित्येव विज्ञेयमन्यथा 'गतिकारको पपदाना कृद्भि सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्ते' रिति यत्र सुबन्तमुत्तरपद तत्र प्रतिषेधो न स्यात, इह तर्हि बहुसेचो बहुसेच बहुचो ऽपदत्वात् प्रतिषेधो न प्राप्नोति, वक्तव्यमेवैतत बहुचपूर्वस्य ने ति तत्राय सूत्रन्यास साते स षत्व न भवति, ततो बहुच, बहुच परस्य षत्व न भवति आ दिग्रहण न कर्त्तव्यम् आदे परस्ये' त्येव सिद्ध तदिद बहुज्ग्रहणेन निमात व्यम् । 'कायते हार्यत इति' । ण्यन्तात्कर्म्मणि लकार यक् णिलोप । ननु चात्रान्तरङ्गा वृद्धिरुत्पन्नमात्रएव णौ भवति लोपस्तु यकि भवन् बहि रङ्ग, एव तर्हि विभज्यान्वाख्यानपदे एतत्प्रयुदाहृतम् ॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥ अन्ते भवोऽन्त्य दिगादित्वाद्यत् अन्त्या दीति बहुव्रीहि । यद्यप्यचामित्येतदपेक्षोऽन्त्यशब्दस्तथापि सम्बन्धिशब्द त्वेन नित्यसापेक्षत्वादविरुद्ध समास । निर्द्धारणे षष्ठीति । यद्येव निर्द्धा रणस्यानेकाश्रयत्वाद् अच इत्येकवचनमनुपपन्न तत्राह जाताविति' । योऽन्त्योऽजिति निर्द्धारणस्य सजातीयविषयत्वादजिति लभ्य मिच्छब्द इत्या

दि रूपोदाहरणं कार्यन्त्वग्निचितमाचष्टे णिचि णाविष्ठवदिति टिलोप, पचेते इत्यादि कार्योदाहरणम् ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व्व उपधा ॥ समुदाय एवान्त्यो भवतीत्याह । 'धात्वादाविति' । अल इति जसन्त चेद् अन्त्यस्याविशेषितत्वात समुदायादपि पूर्वस्य सज्ञाया शिष्ट इति शकारस्येत्व स्याद् असन्देहार्थमलित्येव च ब्रूयाद् अलोऽन्त्यादित्यनया समानाधिकरणा पञ्चमीत्याह । 'अन्त्यादल इति' । यद्येव पूर्व्वस्याविशेषितत्वात् समुदायस्यापि सज्ञाया शिष्ट इति शा इति समुदायस्येत्व प्राप्नोति । अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भविष्यति । 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेषु' तत्र यथा ऽऽभ्यामित्यत्र 'हलि लोप' इद्रूपस्य विधीयमानो लोपोऽन्त्यस्य न भवति तथात्रापि न स्याद् अतो लोऽन्त्यात्पूर्वोलिति वक्तव्यमित्यत आह । 'अलेवेति' । एवकार पौनर्वचनिक यथान्त्योल् एव पूर्वोप्यलेवेति । कथ पुनर्द्वितीयमल्ग्रहणमन्तरेणा यमर्थोलभ्यते लोकत । लोके ह्यमीषा ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व्व आनीय तामित्युक्ते एक एवान्त्यात्पूर्वोऽनन्तर आनीयते न समुदाय सयोगोपधग्रहणं कृजर्थमित्यत्रावयवधर्मेण समुदायस्य सयोगस्योपधाव्यपदेश अकार इत्यादीनि रूपोदाहरणानि काय तु पावक इत्यादा 'वत उपधाया' इति वृद्धि भेदक इत्यादौ पुगन्तलघूपधस्य चेति गुण । 'शिष्ट इति' । शासेर्निष्ठा 'शास इदङ्हलो' रितीत्व 'शासिवसिघसीना च' ति षत्वम् ॥

'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ॥ इतिकरणस्य गौरित्ययमाह इत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात् तस्मिन्नणि चेत्यत्रोपात्त स्येदमनुकरण ततश्च तत्रैवास्य प्रवृत्ति स्याद्, अस्ति च तत्र व्यवच्छेद्य हे यौष्माकीण अस्मभ्य देहि आस्माकीन युष्मभ्य ददामीति परनिवृत्ति स्तामिमा भ्रान्तिमपाकरोति 'तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देश इति' । एतेन 'तस्यापत्य' 'तत्र भव इत्यादिवत् स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोय निर्देशस्तद्वदेव तस्मिन्निति सामान्यविशेषणमचिहलीत्यादीनामुपलक्षण न त्वनुकरण मिति दर्शयति । एतच्चेतिकरणाल्लभ्यते, स हि पदार्थविपर्यासकृत शास्त्रे

च स्वरूपपदार्थस्तस्य विपर्यासोऽर्थपदार्थकता, यदि च तस्मिन्नणि चेत्यत्रैव तदुपास्यास्यत तत्रैव पूर्ववद्ग्रहणमकरिष्यतेति भाव, किमर्थं पुनरिदमारभ्यते इको यणचीत्यादौ सन्देह किं सत्सप्तमी किं वा गङ्गाया घोष इतिवदौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमीति तत्र सत्व परस्य च पूर्वस्य च सम्भवति एवमुपश्लेषेऽपि । तत्र पूर्वस्य परस्य च व्यवहितानन्तरस्य यण् प्राप्त । दध्युदकादिषु तु युगपदेकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वायोगात्पर्यायेण यण् प्राप्त इष्यते च पूर्वस्यैव स्यादनन्तरस्यैवेति तत्र नियमार्थमिद सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्य भवति अनन्तरस्यैवेति । इको यणचीत्यादेश्च सकृत्प्रवृत्ति सा चैव विशेषितेति न काप्यनिष्टशङ्का । तत्राद्य नियम दर्शयति । 'पूर्वस्यैवेति' । व्यावर्त्यं दर्शयति । नोत्तरस्येति' । पचन्त्योदनमिति । यद्यप्यत्रानियमप्रसङ्गो नास्ति तथापी को यणची' त्यस्मिन्सूत्रे ऽनियमप्रसङ्गे नियम क्रियतइत्येतदपि भवत्येवोदाहरणम् । द्वितीय नियम दर्शयति । निर्दिष्टग्रहणमिति । दिशिरुच्चारणक्रिय नि शब्दो नैरन्तर्ये निरन्तर दिष्टो निर्दिष्ट इत्येवमानन्तर्यमर्थो भवति, तत्रैव वचनव्यक्ति, अचि हलीत्यादौ पूर्वस्यैव कार्य भवति तत्र निर्दिष्टे निरन्तर एवोच्चारित इति तत्रार्थात्पूर्वस्यानन्तरस्येत्यर्थो भवति तदाह । 'व्यवहितस्य माभूदिति' । अन्यथा व्यवहिते मा भूदिति वक्तव्य पूर्वपदस्य व्यवहितेऽपि वृत्ते तस्य प्रसङ्गात् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्तत इति' । तेनात्रापि व्यवहिते कार्य न भवतीति भाव । अत्रापीतिपरत्वादनुकरणमिति कस्य चिद्भ्रान्ति स्यात् 'तस्मान्नुड् द्विहल' इत्यत्रा त आदे' रिति दीर्घात्पूर्वस्याद्भ्यासम्भवात् प्रयोजनाभावात्, यद्यपि तस्यानुकरण न भवति 'तस्माच्छसो न पुसि' तस्मान्नुडचो' त्यत्र तु व्यवच्छेद्यमस्ति उच्चारितोऽनुपलभ्यते गौरनश्व इति, पूर्वस्य माभूदिति, अतस्तयोरेवेदमनुकरणमिति तामिमा भ्रान्तिमपाकरोति 'तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशइति' एतेन पूर्वसूत्रवत् स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोय निर्देशात् तद्वदेव च तस्मादिति सामान्यमतिङ इत्यादीना विशेषाणामुपलक्षण न त्वनुकरणमिति दर्शयति, एतच्चेतिकरणाल्लभ्यतइत्युक्तम् । किमर्थं पुनरिदमारभ्यते

'तिङ्तिङ' इत्यादौ कारकविभक्तेरसम्भवाद्वियोगलक्षणा पञ्चमीति दिक् छन्दस्त्वध्याहार्यस्तत्र पूर्वोत्तरशब्दयोरध्याहार सम्भवतीति नियमार्था परिभाषेय तदाह। उत्तरस्यैव कार्यमिति । तदेव पूर्वस्य चास्य च वृत्तिकारेण नियमार्थत्व दर्शितम । षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षोपि भाष्ये प्रदर्शित, कथ, षष्ठीति वर्तते सप्तम्यर्थनिर्दूेशे पूर्वस्यानन्तरस्य षष्ठी । पञ्चम्यर्थनिर्दूेश उत्तरस्यानन्तरस्य षष्ठीति तत्रेकोयणचीत्यादौ यत्र पूर्वमेव षष्ठी विद्यते तत्र पूर्वस्यानन्तरस्य नोत्तरस्यानन्तरस्य सा षष्ठीत्युच्यते आने मुक्' 'ईदास' इत्यादौ तु यत्र षष्ठी नास्ति तत्र षष्ठ्यपि प्रकल्प्यते सा चानियतयोगत्वात् स्थानषष्ठी भवति यस्य च स्थानषष्ठी तस्यैव कार्यमिति सर्वत्र कार्यनियमोपि सिध्यति। यत्र तूभयनिर्दूेशस्तत्र यानवकाशा सा इतरस्या षष्ठी प्रकल्पयति यथानेमुगिति सप्तमी निरवकाशा 'ऽतो येय' इति पञ्चम्या पूर्वसूत्रे सावकाशाया, एवमीदास इति पञ्चमी आने मुगिति सप्तम्या उभयोस्त्वनवकाशयो परत्वात्पञ्चमी सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्पयति । यथा ऽऽमि सर्वनाम्न सुडि' ति सर्वनाम्न इति पञ्चम्यनवकाशामीति सप्तम्या अनवकाशाया, अथ सप्तम्युत्तरार्थो तथाप्यादित्यनुवृत्तया पञ्चम्या समानाधिकरणा सर्वनाम्न इति पञ्चम्यपि सावकाशा षष्ठीं प्रकल्पयति । एव नियमपक्षेपि परत्वानवकाशत्वाभ्या व्यवस्था द्रष्टव्या । दीर्घाच्छे तुग्भवतीत्यत्र षष्ठ्या स्थाने पञ्चमी व्याख्यानाद् दीर्घस्यैव तुक् भवति न तु ह्रस्य तथा च सुराच्छायेति निर्देश उपपद्यते॥

स्वरूप शब्दस्याशब्दसज्ञा ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणा च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषेय शास्त्राङ्गत्वाच्च परिभाषाणा शास्त्रएव नियमो न लोकइत्याह। शास्त्रे स्वमेवेत्यादि ग्राह्यमिति'। ग्राह्यमिति णिजन्ताद् यत्, एतच्चाध्याहारेण लब्धम्। शब्दस्येति''कृत्याना कर्त्तरि वे' ति षष्ठी शब्द स्वमेव रूप ग्राहयति बोधयतीत्यर्थ । सज्ञापक्षे तु वृत्तावेव शब्द सज्ञा[1]नुच्चारण च नोपपद्यते सूत्रे षष्ठीनिर्दूेशोपि नातीव युक्त स्यात् । सज्ञा

१ शब्दानुच्चारणमिति पा २ पुस्तके ।

सञ्ज्ञिसम्बन्धे प्रायेण सामानाधिकरण्यदर्शनात्। रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषादिभिरुदीरितासु भिन्नासु शब्दव्यक्तिषु समवेत सामान्यमभिधीयते। 'अग्नेर्ढगि'ति सूत्रकारेण या व्यक्तिरुच्चारिता तस्या सर्वोच्चारणेष्वनुगत सामान्य वाच्यमित्यर्थ। सामान्यस्य कार्ययोगो व्यक्तिद्वारक इति तेनतेनोच्चारितायास्तस्या व्यक्तेर्ढग भवतीत्यर्थ सम्पद्यते। एवकारस्य व्यवच्छेद्य दर्शयति। 'न बाह्योर्थ इति'। 'शब्दसञ्ज्ञा वर्ज्जयित्वेति'। शब्दसञ्ज्ञासु स्वरूप ग्राह्य न भवतीत्यर्थ। अनियमप्रसङ्गे नियम कर्त्तव्यस्त दर्शयति। 'शब्देनेत्यादि'। लोके गौरुपलभ्यतामित्युक्तेऽर्थ एव कार्ययोगो गम्यते नहि शब्दरूपमुपलभ्य कृती भवति व्याकरणे तु प्रत्ययविधानादिकार्यमर्थे न सम्भवति तेन सह पौर्वापर्यायोगात्। तेनाग्नेर्ढगित्युक्ते लोकवदर्थ एव तावत्प्रतीयते तत्र सम्भवो नास्त्यतस्तद्वाचिना सर्वेषा सम्प्रत्यय स्याद् यथा आकृतिचोदनाया व्यक्तीना, माभूदेव दोष, उपात्तादेव यथा स्यादिति नियमार्थमिदमारभ्यत इत्यर्थ। 'औदश्वित्कमिति। उदश्विति सस्कृतमिति सप्तमीसमर्थाट्ठक् इसुसुक्तान्तात्क'। 'घुग्रहणेष्वित्यादि'। अन्यथा 'उपसर्गे घो कि'रिति किप्रत्ययो धातोरेव घो शब्दार्थात्स्यान्न तु दाधाभ्य 'ईह ल्यघो' रित्यत्र तु घुशब्दस्यानाकारान्तत्वाद्दाधानामेव ग्रहण सिध्यति। कुमारीघ इत्यत्र घरूपेति ह्रस्वप्रसङ्ग। ननु च प्रदेशेषु सञ्ज्ञिसम्प्रत्यायनार्थं सञ्ज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात स्वरूपग्रहण न भविष्यति नैतदस्ति। उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति सङ्ख्याकर्मकरणादिष्विव स्वरूपस्य सञ्ज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहण स्यात् ज्ञापकात्सिद्ध, यदय ष्णान्तापडिति षकारान्ताया सङ्ख्याया षट्सञ्ज्ञा विदधाति तज्ज्ञापयति सञ्ज्ञाशब्दो न स्वरूपग्राहक इति अन्यथा 'षड्भ्यो लुक्' 'षट्चतुर्भ्यश्चे' त्यादौ स्वरूपस्यापि षडित्यस्य ग्रहणात् षकारान्ताया सङ्ख्याया षट्सञ्ज्ञा न विदध्यात्। ननु च षकारान्ता सञ्ज्ञा षकारान्तस्य कार्यमिष्यते सञ्ज्ञापि षकारान्तैव, अतो नार्थोऽशब्दसञ्ज्ञेत्यनेन, सत्य, प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थ प्रतिषेध शब्दशब्देन चाभेदोपचारात् व्याकरणमुच्यते शब्दे सञ्ज्ञा शब्दसञ्ज्ञैव च कर्मकरणमित्या

दिष्वर्थसञ्ज्ञास्वपि शास्त्रीयासु स्वरूपग्रहणं न भवति । अथ रूपग्रहणं किमर्थं इह यावता प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वान्नित्यसम्बन्धित्वाच्च तदेव शब्दस्य स्वार्थो हि स्वप्रतीतौ सम्बन्धग्रहणमपेक्षते पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणश्चानित्यसम्बन्धश्चानुच्चारणदशायामभावात् न चार्थो ग्राहकः शक्यते कर्तुं ग्राह्यत्वे च सूत्रमनर्थकं स्यादिति नार्थो रूपग्रहणेन, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति शास्त्रे स्वरूपेण समानकक्ष्योऽर्थं इति तेनार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति तत्र ज्ञापकादर्थोऽपि ग्राह्यः स्वरूपमितिवचनाद् रूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणं तेन काशे कुश इत्यत्र 'शे' प्रगृह्यसञ्ज्ञाभावः सिद्धः । सित्तद्विशेषाणामिति वार्तिकं व्याचष्टे । 'सिन्निर्देशः कर्तव्य इति' । वृक्षस इत्येवम् । 'ततो वक्तव्यमिति' । स्वरूपमित्यस्यानन्तरम् । ननु किं प्रयोजनमित्युक्ते वृक्षादीति वक्तव्यं किमुच्यते वृक्षाद्यर्थमिति, वृक्षादिषु प्रयोजनमस्येत्युक्ते वृक्षाद्यस्य प्रयोजनमित्यर्थादुक्तं भवतीत्यदोषः । अस्यायस्य न्यायतः सिद्धिं विभाषेत्यत्र वक्ष्यामः । 'पित्पर्यायवचनस्य चेति' । चकारात् स्वरूपस्य विशेषाणां च । इदं वाचनिकमेव जित्पर्यायस्येत्यस्यापि न्यायतः सिद्धिं वक्ष्यामः । 'झित्तस्य चेति' । इदं वाचनिकमेव । मृगपक्षिणोस्तु पिन्निर्देशः कर्तव्य इत्याहुः । 'अर्थे कस्येति' । इयमिष्टिरेव ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ सञ्ज्ञासूत्रमेतत् न परिभाषा, प्रसिद्धार्थविनियोगात् । 'परेण णकारेणेति' । एतच्च लणित्यत्र प्रतिपादितम् । 'स्वस्य च रूपस्येति' । यद्यपि प्रथमान्तं प्रकृतं तथापि सवर्णस्य चेति षष्ठ्यन्तस्यानन्तरं श्रूयमाणश्चशब्दोऽन्यस्य षष्ठ्यन्तस्याभावात् तस्यैव षष्ठ्यन्ततां प्रकल्पयतीति भावः । 'प्रत्ययं वर्जयित्वेति' । तेन तत्रोच्चारितमेव रूपं गृह्यते 'आद् गुणः' इत्यादि यथेह भवति देवेन्द्र इति एवं खट्वेन्द्र इत्यादावपि भवति । 'अस्य च्वौ' । यथेह भवति शुक्लीभवतीति एवं मालीभवतीत्यादावपि भवति । 'यस्येति च' यथेह भवति दाक्षिः लाक्षिरिति एवं चौडिर्बालाकिरित्यादावपि भवति । चूडाबलाकाशब्दौ बाह्वादौ ननु चाको ऽचीत्यादौ प्रत्याहारग्रहणे कथं मध्यव

त्तिभिरिकारादिभिस्सवर्णग्रहण उच्चारितो हि सञ्ज्ञाशब्द सञ्ज्ञिन प्रत्याय यति, न च मध्यवर्त्तिनामुच्चारणमस्ति ते ह्यणादिसञ्ज्ञाभि सञ्ज्ञित्वेन प्रत्याय्यन्ते, क्व तर्हि स्यात 'अस्य च्वौ यस्येति यत्र सञ्ज्ञाया उच्चारणमस्ति प्रत्याहारे चाद्यो वर्ण उच्चारितत्वात्सवर्णग्राहक । स्यादेतत् । अक्षरसमाम्नायउच्चारिता इकारादय सवर्णाना ग्राहका इति अगादि चोदनासु ईकारादयोपि ह्रस्ववत्सञ्ज्ञित्वेनैव प्रतायन्ते न त्विकारादिभि प्रतीतै प्रत्याय्यन्तइति नापरकालत्वात, इह वर्णानामुपदेशस्तावद् उपदेशोत्तरकाला इत्सञ्ज्ञा इत्सञ्ज्ञोत्तरकालमादिरन्त्येनेत्येतत्प्रवर्त्तते ततोण् सवर्णस्यति, तदनेनोपदेशादिष्वङ्गेषु निष्पन्नेषु अन्यत्रास्य च्वावित्यादौ सवर्णाना ग्रहण भवति नाङ्गेषु नापि स्वात्मन्यनिष्पन्नत्वात् । यदि त्वस्मिन्नपि सूत्रे सवर्णग्रहण स्यात आड्गमहन 'ऋदोरबि'त्यादौ आकारादयोपि सवर्णान् गृह्णीयु अतोस्मिन् सूत्रे ऽक्षरसमाम्नाये वागृहीतसवर्णाना ग्रहण ततश्च तद्देव स्थित प्रत्याहारेषु मध्यवर्त्तिभि सवर्णग्रहण न स्या'दिति । नैष दोष उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति नियम बुद्ध्यारूढास्तु प्रत्यायका अस्ति च मध्यवर्तिना बुद्ध्यारोहस्ततश्च सञ्ज्ञित्वेन प्रत्याय्यमानस्यापि प्रत्यायकत्व भविष्यति। अत्र ज्ञापक 'दीर्घाज्जसि चेति' प्रतिषेध स हि कुमार्यावित्यादौ 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' इति दीर्घो माभूदिति तत्र चाक इति वर्त्तते खट्वे इत्यादौ तु नादिचात्येव सिद्ध प्रतिषेध 'दीधीवेवीटा त्वादिभ्य इत्यादयश्च निर्द्देशा एवमेवोपपद्यन्ते, यदि मध्यवतिभिरपि सवर्णग्रहण भवति । स्वरानुनासिकेत्यादिरुदात्त सूत्रे गृहीत स्वरान्तरभिन्नमपि गृह्णाति एवमनुदात्तस्वरितौ च तथा सानुनासिको निरनुनासिक सोपि तम् । 'दीर्घो न भवतीति' । असति त्वप्रत्ययइत्यस्मिन् प्रत्ययेनापि सर्वग्रहणात् दीर्घोपि स्यात्, । अत्यल्पमिदमुच्यते ऽप्रत्यय इति 'अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्य, प्रत्यये प्रत्युदाहृत तत्रादेशे 'इदम इश् इत इह विशेषविहितत्वात्त्यदाद्यत्व बाधित्वा त्रिमात्रिक आदेश प्राप्नोति, टिति 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादे ' पठितो दीर्घोऽपि स्यात् ग्रहो लिटि दीर्घ इत्येतत्तु

यहेर्दीर्घ एव न ह्रस्व इति नियमार्थं स्यात् वृत्तौ वे त्येतदपि ववरि येति लिटि दीर्घो माभूदित्येवमर्थं स्यात् । ङितिं 'भुवो वुग्लुङ लिटो' वे भूव अनुनासिकोऽपि स्यात्, मिति 'अम् सम्बुद्धौ' हेअनड्वन् आमपि स्यात, एव तद्धप्रत्यय इति नेह सज्ञाग्रहण कि तर्हि अन्वर्थग्रहण प्रतीयते विधीयतइति प्रत्ययो भाव्यमान सवर्णान्न गृह्णातीत्यर्थ । इणादयोपि भाव्यन्ते । सज्ञाप्रत्ययस्य तु नावश्यक प्रतिषेध । येनार्थम्प्र[१]तियन्ति स प्रत्यय नहि दीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति। 'कुहो श्चु' रित्यादौ भाव्य मानस्याप्युदित्त्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधाभाव । तथा च पठ्यते भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णातीति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ 'त परो यस्मादिति' 'बहुव्रीहि दर्शयति' तादपि परस्तपर इति पञ्चमीतत्पुरुषम् ॥ स पुनरस्मादेव निपातनाद्वे दितव्य । एकस्यापि तपरशब्दस्य तन्त्रावृत्त्योरन्यतराश्रयणादर्थभेदो न विरुद्ध तत्र बहुव्रीहेर्लिङ्ग 'मतो भिस ऐस्' इति तपरकर[२]ण तत्पुरुषस्य लिङ्ग वृद्धिरादैजित्यैजर्थं हि तदित्युक्तम् । 'तपरो वर्ण इति' । वर्णस्यैव सवर्णसम्भवाद्वर्ण इत्युक्त तत्कालस्येति बहुव्रीहि स कालोऽस्येति, अयुक्तोय निर्देश । तदित्यनेन तपरो वर्ण परामृश्यते । प्रसिद्धपरिमाणा च क्रिया प्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका, कालो यथा दिवसमधीतइति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात् काल, वर्णस्तु क्रियात्मको न भवतीत्ययुक्त वर्णवाचिन स्तच्छब्दस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यम् । एव तर्ह्युत्तरपदलोपी समासो द्रष्टव्य उष्ट्रमुखवत् गम्यमानार्थत्वाच्चाप्रयोगएव लोप, यथा उष्ट्रा मुखम स्येत्येव विग्रह, न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीति उष्ट्रइव मुखमस्येति मुखेनैव मुखस्य सादृश्य प्रसिद्ध न कृत्स्नेनोष्ट्रेणेति सामर्थ्यादयमर्थो भवति उष्ट्रमुखमिव मुखमस्येति, एवमिहापि वर्ण कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरेण निमेषादिना परिच्छिन्ना

१ येनार्थ प्रतीयते इति पा २ पु ।
२ तपरकरणात इति पा २ पु ।

सती वर्णान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक इत्युच्यते स कालो ऽस्येत्यस्य कोऽर्थ तत्कालसम्बन्धिनी क्रिया परिच्छेदिका अस्येत्यर्थ । एतदेव दर्शयति । 'आत्मनेत्यादिना' ॥ तपरवर्णसन्निधावुच्चारितोऽप्ययमात्म शब्दस्तत्सहचरितायामुच्चारणक्रियाया वर्तते वर्णेन क्रियायास्तुल्यत्वा नुपपत्तेर्यादृशो तपरस्य वर्णस्योच्चारणक्रिया निमेषादिपरिच्छिन्ना तादृ श्युच्चारणक्रियाऽस्येत्यर्थ । गुणान्तरयुक्तस्येति' । यद्गुणक उपात्तस्ततो गुणान्तरयुक्तस्येत्यर्थ । किं पुनरिद नियमार्थमाहो स्विद्विध्यर्थम्, तत्रा णित्यनुवृत्तौ नियमार्थ तपरो[1]वर्णस्तत्कालस्यैवेति । निवृत्तौ विध्यर्थ तत्राद्ये पक्षे 'आतो धातो 'आतो युङ् णौ 'यस्येति च 'विड्वनोरनु नासिक स्यादि' त्यादौ भेदका गुणा इत्यस्मिन् दर्शने यद्गुणक उपात्त स्ततो गुणान्तरयुक्तस्य ग्रहण न स्यादिति द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । 'विध्य र्थमिति' । अत्र हेतुमाह । 'अणिति नानुवर्त्ततइति' । यदिविध्यर्थमिद ततोऽस्यानणसु चरितार्थत्वादणसु पूर्वमेव प्रवर्त्तेत तत्राह । अणामप्येषा चेति'। एतदेव विशदयति। अतो भिस ऐसित्येवमादिष्विति' न प्रवर्त्तेत एवेति' । परेणानेन बाधितत्वादिति भाव । विरोधो ह्यत्र वर्तते पूर्वसूत्रेण ह्यष्टादशाना ग्रहणमनेन तु षण्णामिति । 'किमुदाहरणमिति । अभेद कत्वात् गुणानामनणसु सिद्धमिति प्रश्न, अणसु भिन्नकालनिवृत्त्यर्थ तावदारब्धव्य सूत्र तदेवानण्स्वपि विधिमुखेन प्रवर्तमानमिष्ट साधयती त्युत्तरम् । विड्वनोरनुनासिकस्यादिति कस्य पुनरत्र सवर्णस्य ग्रहणमि ष्यतइति चिन्त्य तस्मादुपलक्षणमेतत । 'आतो धातो' यस्येति चे' त्यादावेव प्रयोजन, 'तत्कालस्येत किमिति' । प्रधानावयवद्वारेण सूत्र मेवाक्षिप्यते । 'खट्वाभिरिति' । वर्णाश्रयविधावन्तादिवद्भावो न भवति ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ इदमपि सञ्ज्ञासूत्रमाद्यन्तयोर्मध्यापेक्षत्वात् मध्यवर्तिना सञ्ज्ञित्व विज्ञायते स्वरूपमित्यनुवृत्ते स्वरूपस्य चेत्याह । 'मध्यवर्त्तिनामिति' । यद्यप्याद्यन्तावयवाश्रयर्यावेन समुदायरूपस्य

१ ऽण इति पा २ पुस्तके ।

सम्बन्धिनौ तथापि तस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्समुदायिना सञ्ज्ञेति दर्शयति । 'वर्णानामिति' 'स्वस्य च रूपस्येति । स्वरूपमादेरेव गृह्यते नान्त्यस्याप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकार प्रवर्त्तते न याकारेण सहित सहग्रहणादाद्यन्तौ समुदितौ सञ्ज्ञेति समुदायादेव विभक्तिर्भवति 'इको यणची' ति नादिमात्रात। 'टाइत्यनेन ग्रहणं माभूदिति' । तावतोव धेरविवक्षितत्वाचायमन्त्य 'टाङसिङसामिनात्स्याः' 'द्वितीयाटौस्स्वेन' इति तृतीयैकवचनस्यासौ विशेषणार्थं ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ स्वरूपविधिपरिहारायायमारम्भ । इदमपि सञ्ज्ञासूत्र येनेति करणे तृतीया विधीयतइति विधि कर्म्मसाधन किप्रत्यय । 'विधिर्विधीयतइति' । विधिशब्देन विधानयोग्य वस्त्वभिधीयते तस्य साम्प्रतिकक्रियाविशेषद्योतनायाख्यातप्रयोग । आसने आस्ते करणेन करोतीतिवत् । तदन्तस्येति बहुव्रीहि । तदित्यनेन येनेति निर्दिष्ट करणभूत शब्दो निर्दिश्यते तदाह । 'आत्मान्तस्येति' । अन्तशब्दस्याव यववाचित्वात्तदाक्षिप्तस्य समुदायस्येय सञ्ज्ञेत्याह । 'समुदायस्य सञ्ज्ञा भवतीति' अवश्यलाव्यमिति' । मयूरव्यंसकादित्वात्समास , लुम्पेदवश्यम कृत्यइति मलोप । अथेह कस्मादेजन्तस्य सञ्ज्ञा न भवति 'एचोयवायाव' इति, किं स्यात् अनेकाल्त्वादयादय सर्वादेशा स्युस्ततश्च वयनलवना दिष्वयनमिति प्राप्नोति प्रकरणादिवशाच्चावादिवदर्थविशेषावगति स्यात, नैष दोष । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती त्येव भविष्यन्ति, अथ वा यथा एचा तदन्त विधि एवमयादिभिरपि भविष्यति एवम 'ष्याद् गुण' इत्यत्र आदित्यवर्णान्तो गृह्यते अचीति चाजादेरिति खट्वेन्द्र इत्यादावव र्णान्तस्य समुदायस्याजादेश्च गुणप्रसङ्ग षष्ठीनिर्द्देशान्निर्द्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति एव तर्हि नैवविधोऽस्य विषय । येनेति करणे तृतीयेत्युक्तम्, करण च परतन्त्र कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात् न चैरजित्यादाविकारादीना पारतन्त्र्य धात्वादीना च स्वातन्त्र्य स्वरूपतोऽवभासते । 'वा स्यादिति' । वृत्वादीनामतो विवक्षानिबन्धन तदुभयमिति विशेषणत्वेन विवक्षित परतन्त्रमप्रधान विशेष्यत्वेन विवक्षित स्वतन्त्र प्रधान तेन विशेषण विशे

ष्यस्य तदन्तस्य सञ्ज्ञेत्युक्तं सम्भवति विशेष्यसन्निधौ च विशेषणं भवति सन्निधिश्च कुत्र चित्साक्षान्निर्देशेन यथेदूदेद्द्विवचनमिति द्विवचनस्य । क्व चिदधिकाराद्यथा ‘एरजि’ ति धातोः, क्व चिदाक्षेपाद्यथे ‘को झलि’ ति सना धातोः । ‘एचो ययावाय’ इत्यादौ न कथं चिद्विशेष्यमन्निधिरिति नैतत्प्रवर्त्तते, यदि विशेषणं तदन्तस्य सञ्ज्ञा तत ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्ये’त्यत्र ऋकारस्तदन्तस्य धातोः सञ्ज्ञेति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणं धातोरेव विशेषणं स्याद् न ऋकारस्य सञ्ज्ञा या सञ्ज्ञप्रत्यायनार्थत्वात् ततश्चेह स्यात सङ्कीर्णमिति, पूतमित्यादौ च न स्यात एव ‘सुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादि’ त्यत्रासंयोगपूर्वग्रहणमङ्गस्य विशेषणं स्यात नोत, नैष दोषः । इय हि सञ्ज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षा ततश्चोतश्च प्रत्यया’ दित्यादौ विशेषणसम्बन्धवेलायां गुणभावास्फुरणात्तमनुभूय पश्चात् विशेष्येण सम्बन्धे सञ्ज्ञा भव ति । ‘समासेति’ । अनेनैतदाह श्रिता दयो पश्चात विशेष्यास्तद्विशेषणं च सुप्, एव ‘नडादिभ्य फगि’ त्यादौ नडादिविशेष्य प्रातिपदिकं विशेषणमिति । ‘कष्ट परमश्रित इति । श्रितान्तमेतत्सुबन्तं न भवतीति सम्बुध्यन्तं पठितव्य तद्धि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयते । ‘नेत्याहेति’ । क पुनराह उत्तरवादी आचार्यो वा । ‘उगिद्वर्णेति । उगिता वर्णेन च प्रातिपदिकं विशेष्यमित्यर्थ । यस्मिन्विधिरिति तदन्तविध्यपवादस्तदादिवि धि, अतो विशेषणेनैव भवति ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम ॥ समुदायस्यैवाचामादि सम्भवतीति स एव यस्येत्यनेनोच्यत इत्याह । यस्येति समुदाय उच्यतइति’ । सञ्ज्ञिनिर्देशार्थं चेदम, अन्यथा तच्छब्देन कि परामृश्येत तदित्यस्यानुपादाने वृद्धिरेव सा वृद्धसञ्ज्ञा स्यात । अचा मध्यइत्यादि’ । अत्र यस्येत्यस्याचामित्यनेन सम्बन्ध आदिश्च निध र्यते वृद्धिर्विधेयो धर्म आदिशब्दश्चोपक्रमवचन उपक्रम्यतइत्युपक्रम प्रथम उच्चार्यतइत्यर्थ । यस्य समुदायस्य सम्बन्धिनामचा मध्ये प्रथमत उच्चायमाणो वृद्धिसञ्ज्ञक इत्यर्थ । ‘अचामिति जातौ बहुवचनमिति । तेन द्वयोरपि भवतीति भाव । एकस्यापि व्यपदेशिवद्भावाद् भवति । ‘शालीय इति । अत्र समुदायस्य हलादित्वेप्यजपेक्षया प्रथमोऽच् वृद्धिरिति सञ्ज्ञा भवति ।

ननु च निर्द्धारणस्य तुल्यजातीयविषयत्वान्निर्द्धार्यमाण आदिरप्यजेव प्रती-
यते न वा ऽऽकारोच् । अक्षरसमाम्नायेऽनुपदेशात् कथं तर्हि सोमपं
ब्राह्मणकुलमिति अच्कार्यं ह्रस्वत्वं भवति सवर्णग्रहणान्न त्वच्त्वात् ॥
इहापि तर्हि सवर्णग्रहणाद्भविष्यति । स्यादेवं यदि ह्यज्ग्रहणमुच्चारितं
स्याद् इह तु निर्धारणस्वभावात्प्रतीयते, अस्तु तथाप्रतीयमान एव सवर्णं ग्रही-
ष्यति यथाऽज्ग्रहणे मध्यवर्तीकारादिः । किञ्चाचामिति निर्द्धारणाश्रये तावद-
कारस्योच्चारितत्वाद् आकारोऽपि प्रतीयते तेन निर्द्धार्यमाणस्याप्याकारा-
देस्तथा भूतमेवाच्त्वं प्रतीयतइति यत्किञ्चिदेतच्चोद्यम् । 'वा नामधेय-
स्येति' । नामधेयशब्दः साङ्केतिकेषु रूढः । 'देवदत्तीया इति' । काश्या-
दिषु देशवाची देवदत्तशब्दः पठ्यते । 'एङ् प्राचां देश' इति वृद्धसंज्ञकः
काश्यादिभिः साहचर्यादित्यदेशवाचिनश्छ एव भवति, वाहीकग्रामवाचि-
नोपि देवदत्तशब्दस्यानादित्वेनासाङ्केतिकत्वाद् अप्राचां देशवाचित्वाच्च
वृद्धसंज्ञायाश्चभावात् काश्यादिलक्षणौ ठञ्ञिठौ न भवतः । 'गोत्रान्ता-
दित्यादि' । गोत्रशब्देन गोत्रप्रत्ययान्तं गृह्यते तदन्तादसमस्तवत् केव-
लात् गोत्रान्ताद्यः प्रत्ययो भवति स एव तदन्तादपि भवतीत्यर्थः ।
'घृतरौढीया इति' । रूढस्यापत्य 'मतइञ्' शैषिकेष्वर्थेष्विञश्चेत्यणो 'न
द्व्यचः प्राच्यभरतेषु' इति निषेधाद् 'वृद्धाच्छः' एवं वृद्धाम्भीयाः अम्भसो-
ऽपत्यं 'सम्भूयोम्भसोः सलोपश्चे' ति बाह्वादिषु पाठादिञ् सलोपश्च ।
'ओदनपाणिनीया इति' । पणिनोपत्यमित्यण् गाथिविदथीति प्रकृतिभावा-
'ट्टे' रिति टिलोपाभावः पाणिनस्यापत्यं पणिनोयुवेति इञ् तस्य छात्रा
इति विवक्षिते 'यूनि लुगि' ति इञो लुकि कृतेपि प्रत्ययलक्षणेन 'इञश्चे'-
त्यण् प्राप्तो गोत्राधिकारान्न भवति 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इत्यत्र तावत्
पारिभाषिकं गोत्रं गृह्यते तद्वेतश्चेत्यत्राप्यनुवर्त्तते तेन यूनीञ् न भवति
कश्यपशब्दो बिदादिः, कतशब्दो गर्गादिः, जिह्वाचपलो हरितभक्षश्च
कात्यस्ततोऽणेव भवति कः पुनरत्र प्रत्ययातिदेशप्रस्तावः यावताशेषा-
धिकारे प्राग्दीव्यतोणित्यत्र चैतद्वक्तव्यं, सत्यं,कैश्चित्तु गोत्रान्तस्य वृद्धसंज्ञा
विहिता एवमपि वृद्धाभीया इति सिद्धः वार्तिककारस्तु वृद्धसंज्ञायां सत्यां

पिङ्गलकाण्वस्य छात्रा पैङ्गलकाण्वा इति 'वृद्धाच्छ' स्यात् प्रत्ययाति देशे तु 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इत्यण् लभ्यतइति मन्यमान पूर्ववाक्येन परमतमुपन्यस्यानेन वाक्येन निरस्यति स्म तदेव पठित वृत्तिकारेण ॥

"त्यदादीनि च" ॥ 'उत्तरार्थमिति'। तत्र प्रयोजनवत्त्वात् यस्या चामादिरेङिति सम्बन्धसम्भवाच्च । 'इह तु न सम्बध्यतइति' । अयोग्य त्वाद् निर्द्धारणस्य सजातीयविषयत्वात् त्यदादीना चाजात्मकत्वा भावाद् नह्यस्ति सम्भव । 'यस्याचामादयस्त्यदादय इति'। न च त्यदादि ष्वेचि त्यदादिशब्दो वर्ततइति क्लिष्टकल्पना युक्ता, उत्तरार्थमप्यनुवृत्ति सम्भवात । तदुक्त 'मुत्तरार्थमनुवर्तत इति । 'त्यादायनिरिति'। 'उदो चा वृद्धादगोत्रादि ति फिञ् प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ॥

'एङ् प्राचा देशे ॥ 'प्राचा देशाभिधानइति'। प्राचि देशे ये वसन्ति ते प्राच पुरुषास्तेषा सम्बन्धी यो देशस्तदभिधानइत्यर्थ । एतेन श्रुतस्य विशेषण प्रावा ग्रहण नाचार्याणामिति दर्शयति, तथा हि सति मतेनेत्यध्याहार्यं स्यादिति भाव । 'एणीपचनीय इत्यादि'। एणीपचना दिभ्यश्छ । 'दैवदत्ता इति'। 'वाहिकग्रामेभ्यश्चे' ति वृद्धादिति विहि तौ ठञ्ञिठौ न भवत । काश्यादिपाठादपि न भवतस्तत्रापि वृद्धाधि कारात् । एव क्रोडो नाम ग्रामस्तत्र भव क्रौड इत्यणेव भवति । कुणिना तु प्राचाग्रहणमाचार्यनिर्द्देशार्थं व्याख्यात, भाष्यकारोपि तथैवाशिश्रियत् । तेन सेपुर स्कोनगर च वाहीकग्रामौ तत्र 'वाहीकग्रामेभ्यश्चे' ति ठञ्ञिठौ भवत । सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिका । अस्य व्यवस्थित विभाषाविज्ञानाच्च क्रोडदेवदत्तशब्दयोरप्राग्देशवाचिनोष्ठञ्ञिठौ नभवत, शैषिकेष्वेवार्थेष्विय वृद्धसञ्ज्ञेष्यते । तेनापत्यविकारयो 'रुदीचा वृद्धाद गोत्रात' 'नित्य वृद्धशरादिभ्य' इति वृद्धलक्षणप्रत्ययाभाव । एतदपि व्य वस्थितविभाषयैवसिद्ध वृत्तिकारपक्षे त्वेतत्सर्व वचनात्साध्यम् । गोमता इति'। गोमती प्राग्देशे नदी देशग्रहणेन न गृह्यते नदीदेशो ऽयामा इति नद्या पृथग्ग्रहणात् एङ् प्राचा देशे' 'उदोचा वृद्धादगोत्रादि' त्यादिषु प्रागुदञ्चौ श्रुतौ तयोर्विभागज्ञानार्थमाह। 'प्रागुदञ्चाविति'। शरावतीनाम

नदी उत्तरपूर्व्वाभिमुखी तस्या दक्षिणपूर्वस्या दिशि व्यवस्थितो देश प्राग्देश उत्तरापरस्यामुदग्देश तौ शरावती विभजते तया मर्यादया तयोर्विभागो ज्ञायते । 'चारोदकमिति' । 'जातिरप्राणिना' मित्येकवद्भाव । क्वचित् क्षीरोदके इति पाठास्तत्र नियतव्यक्तिविवक्षया जातिपरत्वाभावाद् द्विवचनम । किमर्थं विभजते विदुषा शब्दसिद्ध्यर्थं यद्यपि नद्या एवमुद्देशो न भवति विदुषा शब्दा व्यवस्थिता सिद्ध्यन्ति तथापि तया हेतुभूतया व्यवस्थित शब्दसाधुत्वमिति उद्देशोऽध्यारोप्यते सैव भूता सा नोऽस्मात् पातु, क्वचित् प्रागुदीचाविति पाठ तत्राचऽत्यन्ववपूर्वादित्यत्राजितियोगविभागा दच्प्रत्यय । 'उद ईदि' लीत्व, प्रागुदीचमिति पाठे समाहारद्वन्द्व । 'द्वन्द्वा च्चुदषहान्तात्समाहार' इति टच् । क्वचित्प्रागुदीच इति पाठ तत्रावयव बहुत्वस्य समुदायआरोप प्राग्देशानुदगदेशाश्चेत्यर्थ ॥

इति हरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या प्रथमस्याध्यायस्य प्रथम पाद समाप्त ॥ १ ॥

"गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्डित्" ॥ कुट आदिर्येषामिति बहुव्रीहावन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वेपि जश्त्व न भवति, अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । [1]अथवा कुट कौटिल्यइति धातुपाठे योऽकारस्तेन सह सानुबन्धानुकरण द्रष्टव्यम् । अत्र चत्वार पक्षा सम्भवन्ति, इत्सञ्ज्ञकेन ङकारेण सह सम्बन्धप्रतिपादन, ङितो वा विधि , सञ्ज्ञाकरण, तद्वदतिदेशो वेति । तत्राद्ये पक्षे गाङ्कुटादिभ्य परो ऽञ्णित्प्रत्ययो ङिद् इत्सञ्ज्ञकङकारयुक्त , इत्सञ्ज्ञको ङकार स्तस्यास्तीत्यर्थ । अत्र येषामस्ति ङकार यङादीना तेषु व्यर्थो ऽनुवादो येषा नास्ति तव्यादीना तेषु मिथ्या[2]र्थमित्युपक्रममात्रमय पक्ष । अथ द्वितीय । गाङ्कुटादिभ्य इति पञ्चम्या अञ्णिदिति प्रथमाया षष्ठ्या प्रकल्पितायाः ङिदादेश प्राप्नोति, अत्र प्रथमाया न च वैयर्थ्यं लाघवार्थत्वात्, तत्र ङिदिति कर्मधारये ऽसमासे वा 'ऽऽदे परस्ये' ति तव्यादीनामा

(१) अथ वेति नास्ति सहेत्यत्र च सह वेति २ पुस्तके पाठ । ३ पुस्तके तु अथ वेति नास्ति कौटिल्ये इतीत्यत्र च इति वेति पाठ" ।

(२) मिथ्यावर्थमिति २ । ३ । पुस्तके पाठ ।

देईकार प्राप्नोति, कथ पुनरित्सज्ञको नामादेश स्यात् स्वय निवृत्त्यभिमुख को दोष स्थानिन निवर्त्य निर्वर्तिष्यते। स्यादेतत्। इद्ग्रहणसामर्थ्यादादेशो न भविष्यति आदेशत्वे हि 'लशक्वतद्धित' इत्येव सिद्धेत्सञ्ज्ञत्यागमो इकारो विधास्यतइति। तन्न। अनेनेत्सञ्ज्ञा यथा स्यात् तेन मा भूदित्येवमर्थमिद्ग्रहण स्याद् क पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यामनेन वा, अयमस्ति विशेषस्तेन सत्या लोप स्याद् अनेन पुनर्न। तस्येति प्रकृतपरामर्शात् तस्यैतस्य प्रकृतस्येत्सञ्ज्ञकस्येति, एव च श्रूयमाणएव इकारे ङित्कार्याणि भवन्ति तत्र 'नेड्वशि कृती' त्यत्र वरमनादौ कृतीति यदि परिगणन तदात्र प्रतिषेधाभावात् कुटिङ्गा कुटिङ्गमिति प्राप्नोति। अथ तु सम्भवोदाहरणप्रदर्शन तदात्रापि प्रतिषेधात कुट्डा कुट्डमिति प्राप्नोति, बहुव्रीहौ तु ये ऽमी प्रसिद्धा ङितश्च डादयस्तएव तृजादीनामादेशा स्यु, न चान्तर्यतो व्यवस्था, यत्र खल्वन्तरतमस्यानन्तरतमस्य च प्रसङ्गस्तत्रान्तरतमपरिभाषा न चात्रान्तरतमाना तव्यङादीना प्राप्ति, लोके शास्त्रे वा तेषामप्रसिद्धे। न चान्तरतमपरिभाषैव तान् कल्पयितुमर्हति, नियामकत्वात्तस्या। सन्तु वा तव्यङादयस्तेपि त्वादेशा भवन्तो 'ङिच्चे' त्यन्त्यस्यैव स्यु। ननु च नात्र श्रौत स्यात्यादेशभाव किं तर्हि गाङ्कुटादिभ्य परो ऽञ्णित्प्रत्ययो ङिद् इत्सञ्ज्ञकङकारयुक्त इति सिद्धानुवादमात्रात्रव्यापार स तु सिद्धानुवादो विधानमन्तरेण नोपपद्यते इति ङकारस्येत्सञ्ज्ञकस्य विधि कल्प्यते, किमतो, यद्येवमिद ततो भवति विधिवाक्यस्याश्रुतत्वात् क्व परिभाषाङ्गतामुपेयात् 'षष्ठी स्थाने योगे ति वा 'आदे परस्ये' ति वा ङिच्चे ति वा। नैतदस्ति। यस्मात् षष्ठीप्रकल्पनेन श्रौत एव स्यात्यादेशभाव उपपादित। अस्तु वा कल्पितविधान, य एव त्वसौ विधि कल्प्यते तत्रैव परिभाषाङ्गभावमुपैति विध्यङ्गत्वात्परिभाषाणा, परिभाषा खलु विधेरङ्गभूता अनुवादवाक्य श्रुतार्थान्यथानुपपत्त्या विधिवाक्यमेव कल्प्यन्ते सर्वथा दुष्ट एवाय पक्ष। सञ्ज्ञाकरणे 'कृङिति चे' त्यत्रास्य ग्रहण न[1] स्यात् सञ्ज्ञारूपस्यानुच्चारित

(१) प्राप्नोतीति ङ पाठ।

त्वात्, ङिच्छब्द सञ्ज्ञा ङिच्छब्दश्चोच्चारित प्रत्येकसम्बन्धमपीद्ग्रहण क इद् यस्येत्येतावदेव सम्पादयेत । न वान्वर्था ऽवयवद्वययुक्ता सञ्ज्ञेति प्रत्यभिज्ञाभावात् क्ङित्प्रदेशेष्वस्य ग्रहण न स्यादेव तथा केवले ङिच्छब्द उच्चारिते तस्यैव ग्रहण स्याद् न यङादीना 'कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययात्,' ततश्च ग्रहिज्यादिसम्प्रसारण गृह्णातीत्यादावेव स्याद् न जरीगृह्यतइत्यादौ, न च यङादीना ङित्करणस्य वैयर्थ्यं, क्ङित्प्रदेशेषु यत्र सञ्ज्ञारूप न प्रत्यभिज्ञायते तत्र ग्रहणार्थत्वात् । ननु चैव गाङ्कुटा दिभ्य परस्य ङित्सञ्ज्ञाविधानमनर्थकमापद्यते कथ क्ङित्प्रदेशेष्वस्य ग्रहण नास्तीत्युक्तमेव केवलश्च ङिच्छब्दो ग्रहिज्यादिसूत्रएव न च तत्र गाङ् गृह्यते नापि सर्वे कुटादय कि तु व्यतिरेक एव, सत्यम् । न्यायागतेर्थे कि कुर्मस्त्यज्यतामय पक्ष, तदेवमेतेषा पक्षाणा दुष्टत्वात् चतुर्थ पक्ष माश्रित्याह । 'अतिदेशोयमिति' । 'इडादेशो गृह्यतइति' । 'इडश्च' 'गाङ् लिटि' 'विभाषा लुङ्लृङो रिति विहित । 'ङकारस्यानन्यार्थत्वा दिति' । इडादेशस्य हि यो ङकारस्तस्यैतदेव प्रयोजनमिह तस्यैव ग्रहण यथा स्यादिति । अथ सामान्यग्रहण कस्मान्न भवति, असमानत्वादा देशस्य । ङकारो ऽन्यार्थे आत्मनेपदस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् । धातोस्तु चरितार्थे, यद्येवम् आब्ग्रहणे चाप एव ग्रहण प्राप्नोति पकार स्यानन्यार्थत्वात्, न । एव हि चापोनुबन्धावनर्थको स्याता टापश्च टकार, । अतो यच्च यावच्च समान सम्भवति चरितार्थपित्त्वमचरितार्थ पित्त्वमपि तत्सर्वमाश्रीयते न चारूपमेव यावत । 'कुङ् शब्दइति' । तदनन्तर वृत्करणाद् आकृतमिति प्रयोगदर्शनात् कूङ् दीर्घान्तो ङिद्वद्भव तीत्यर्थ इत्यन्तरेणापि वति वत्यर्थोगम्यते यथा सिंहो माणवक इति, यद्ययमतिदेश 'असयोगाल्लिट् किदि' ति प्रकरणेपि कित्कार्यातिदेशो ऽङ्गीकर्तव्यस्ततश्च सिस्रतीत्यत्र सत्यपि 'हलन्ताच्चे' ति सन कित्त्वा तिदेशे स्वाश्रयमकित्त्वमाश्रित्य सृजिदृशोर्झल्यमागम प्राप्नोति, अतिदेशेन पराश्रय कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रय निवर्त्यते, सिद्ध तु प्रसज्यप्रतिषेधात

क्रिति न भवतीति, ततश्च स्वाश्रयस्य कार्यस्याभावादातिदेशिकङित्त्वा श्रय प्रतिषेधो भविष्यति। इह तर्हि उच्चुकुटिषति ङित इत्यात्मनेपद प्राप्नोति, ङितो धातोरात्मनेपदमुच्यते इह चातिदेशेन सन एव ङित्त्व न धातो, यत्रावयवे लिङ्गमचरितार्थं तत्र समुदायस्य विशेषक भवति, इह त्ववयवएव गुणप्रतिषेधादिक ङित्त्वस्य प्रयोजनमस्ति, यङन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति तस्माचैव शक्य विज्ञातु ङितो धातोरिति ततश्चैक सनमेव ङितमाश्रित्यात्मनेपद प्राप्नोति नैष दोष। सप्तमीसमर्थाद्वति ङितीव ङिद्वत्। ननु च नात्र वतिर्निर्दिश्यते, सत्य परत्र परशब्दप्रयोगात् कल्प्यमानो वतिर्व्याख्यानात सप्तम्यन्तादाश्रयते, एवमपि प्रतियोगिनि सप्तमी प्राप्नोति अर्जुणितीति, एव तर्हि अनुदात्तङित इत्यत्र उप देशइति वर्त्तते उपदेशे यो ङित तत आत्मनेपद भवति। अध्यगी षतेति। 'विभाषा लुङ्लृङो' रिति गाङादेश। 'आत्मनेपदेष्वनत' घुमादिसूत्रेणेत्व, 'ध्वेरित्यादि'। ध्वच व्याजीकरणे तुदादौ कुटादिभ्य प्राक् पठ्यते। 'उद्विचिनेति'। ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम। उद्व्यचा' इतिबहुव्रीहि। कथ विव्यचिथ अनसीति पर्युदासोयमसुप्रत्ययस्य कृत्वा तत्सदृशे कृति कार्य विज्ञायते, कथ लिखितु स्वयमेव लिखिष्यतइति, यावता कुटे पूर्वं लिखि पठ्यते कश्चिदाह। कुटस्यादि कुट आदिर्येषा ते कुटादय कुटादिश्च कुटादयश्चेति बहुव्रीहितत्पुरुषयो सहविव क्षाया स्वरभिन्नाना यस्योत्तरस्वरविधि स शिष्यत' इति बहुव्रीहे शेष, तत्र तत्पुरुषवृत्त्या सगृहीतो लिखिरपि ङित्त्वस्य निमित्तमिति, एव तु लिखित्वा लेखित्वा लिलिखिषति लिलेखिषति शकुनिष्वालेखनइत्यनुप पन्न स्यात तस्माद्यवश्यमुपपादनीय सज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति गुणो न भविष्यति। धू विधूनने कुटादि। तस्या 'स्तिलूधूसूखनसहचर इत्र' इतीत्रप्रत्यये गुणो न प्राप्नोति, नात्र गुण इष्यते धुवित्रमित्येव भवति कल्पसूत्रकाराणा तु प्रयोगाश्छान्दसत्वादुपपादनीया। अथ वा भञ्जभा समिदो घुरच' 'विदिभिदिच्छिदेर्ङिदि' ति वक्तव्ये प्रत्ययान्तरकरण ज्ञापक मातिदेशिक ङित्त्वमनित्यमिति॥

"विज इट्" ॥ 'ओविजी भयचलनयोरिति'। यस्तु तुजि विजि विद्धनिट् स्वरानिति विजि न स गृह्यते ऽनिट्त्वाद् इतरस्तु ईदित्त्वसामर्थ्यात् सेट् वृद्धसज्ञासूत्राद् यस्यादिरिति वर्त्तते तेनेड्विशेष्यते यस्यादिरिडिति तेनोत्तमैकवचनस्य ग्रहणं न भवति नह्यसौ कस्य चिदादि, अत एवागममात्रस्याय ङित्त्वविधिर्न भवति किं तर्हि तदादे प्रत्ययस्येत्याह। 'इडादि प्रत्यय इति'। 'उद्विजितेति'। ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभाव ॥

'विभाषोर्णो " ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने ञिद् नोपध, रषाभ्यामितिणत्वेन पाठ। प्रोर्णुनाव रेफवियोगे ऽभ्यासात्परस्य न[1]कारस्य श्रवण भवति। 'प्रोर्णुवितेति'। ङित्त्वपक्षे उवङ् अन्यत्र गुण ॥

"सर्वधातुकमपित्' ॥ अपिदिति पर्युदासश्चेत् च्यवन्तइत्यत्र च्युअअन्ते इति स्थिते नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेश, न च वार्णादाङ्ग बलीय, नानाश्रयत्वा,त्तत्र कृते परस्येहापित आश्रितत्वात्त प्रत्यादिवद्भावात् पिदपितोरेकादेशो ऽपिद्ग्रहणेन गृह्यतइति शबेकादेशवत सार्वधातुकस्य ङित्त्वाद् गुणनिषेध प्राप्नोति। प्रसज्यप्रतिषेधे तु पित्त्वनिमित्तो निषेध पूर्वस्य कार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् ङित्त्वाभाव। अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेध, यद्येव तुदानीत्यत्र विकरणोत्तमयो पिदपितोरेकादेश परस्य पितो ङित्त्वनिषेधे कर्त्तव्ये आदिवत्स्यादित्यङितमुत्तममाश्रित्य गुण प्राप्नोति अन्तादिवच्चे' त्यत्र पूर्वपरौ समुदायावभिप्रेतौ नाचौ, किं कारणम। आद्यन्तयोरवयवत्वात् स्थानिनोरचोरेकादेशेन निवर्तितत्वाच्च, अत स्थानिनावचौ पूर्वपरौ ययो समुदाययोरन्तादी एकादेशोपि तयोरेवान्तादिवद्भवतीत्ययमतिदेशार्थ। अत एव ब्रह्मबन्धूरित्यत्र एकादेशोपि प्रातिपदिक प्रत्येवान्तवद्भवति ध्रुवै तुवै इत्यत्र च उत्तमैकवचने कृत्स्नयोरेव पिदपितोरेकादेश इति अचावेव प्रत्यादिवत्त्वे स्यादेव दोष एवं तर्ह्येकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्पक्षद्वयेपि यथा स्थानिकाले यथायोग गुणस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती भवतस्तथा कृतेप्येकादेशे स्थानिबुद्ध्या भावयत एवमुभ

१ श्रवण न भवतीति २। ३। पुस्तके पाठ तत्र णकारस्येति शेष।

येोर्निर्दोषत्वेपि प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रयणीय । तत्र हि तदाश्रयणसामर्थ्याद्यच्च यावच्च पितो ङित्त्व प्राप्त तस्य सर्वस्य निषेधादिदमपि सिद्ध भवति अचिनोद् अचिनवमिति, अत्र हि ङितो लङ आदेशस्य स्थानिवद्भावेन प्राप्तस्य निषेधो भवति पर्युदासे त्वतिदेशेनैकवाक्यत्वात् तस्यैव पर्य्युदासात स्थानिवद्भावकृत ङित्त्व स्यादेवेति यासुटो ङिद्वचन ज्ञापकमाश्रयणीय स्यात् । कि च ङित्त्व पित्त्व भवतीत्ययमप्यत्रार्थे इष्यते ऽतो न ब्रूताद्भवानित्यत्र तातङ स्थानिवद्भावात्प्राप्तस्य पित्त्वस्य निषेधात् पिदाश्रयो ब्रुव इण् न भवति तृणढाद् भवान् तृणह इण न भवतीत्येषा दिक् । अत एतदर्थमपि प्रसज्यप्रतिषेध आश्रयणीय, तत्र हि पृथक् कृतस्य नञो यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति पिद् ङिच्च भवति ङित्त्व पिच्च भवति, तत्र यस्यौपदेशिक पित्त्व तस्यातिदेशप्राप्त स्थानिवद्भावप्राप्त च ङित्त्व निषिध्यते, यस्य पुनरौपदेशिक ङित्त्व तस्य स्थानिवद्भावप्राप्त पित्त्व निषिध्यतइति विवेक्तव्यम । 'कुरुतइति' । ङित्त्वाद्विकरणस्य गुणाभाव, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्त्व च भवति । अत्र च तृतीयासमर्थाद्वतिराश्रयणीयो न पूर्ववत्सप्तमीसमर्थात् तेन पचेते इत्यत्रा 'तो ङित इति ङितो यत्कार्य तदपि भवति यद्येव चिनुतइति तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्व प्राप्नोति, नैष दोष । उपदेशग्रहणमुभाभ्यामपि सम्बध्यते ङिदुपदेशाद दुपदेशादिति अहन्विवङोरिति वा पर्युदासात् तत्सदृशस्योपदेशङकारवतो ग्रहणमिति सर्वमनवद्यम् ॥

"असयोगाल्लिट कित् ' ॥ लिटा ऽऽक्षिप्तो धातुरसयोगग्रहणेन विशेष्यतइत्याह । असयोगान्ताद्धातोरिति' । ननु चात्र पर्युदासत्वमुक्त प्रतीयते ततश्च सयोगान्तसदृशाद् हलन्तादेव स्याद् बिभिदतु बिभिदुरित्यादो, निन्युतुरित्यादो तु न स्यात, ज्ञापकात् सिद्ध, यदय 'ऋतश्च सयोगादेर्गुण इति सस्मरतुरित्यादो गुण विधत्ते तज् ज्ञापयति नात्र नञिवयुक्तन्यायो धातुमात्रस्यैव ग्रहणमिति, ङित्त्वे प्रकृते कित्त्वातिदेशस्य प्रयोजनम् ईजनम ईजतु' ईजु यजादीना कितीति सम्प्रसारण यथा स्यात्, जजागतु जजागरु 'जाग्रोविचिण्णल्ङित्स्वि' ति गुणो यथा स्यात् । यदि

पुनर्गाङ्कुटादिभ्योऽ[1]पि क्ङित्त्वमेवातिदिश्येत, नैव शक्यम्, इह हि दोष स्याद् गु स्तुतौ धू विधूनने तृच्, नुविता धुविता 'श्र्युक ङ्किती' तीट्प्रतिषेध प्राप्नोति यथा लूत्वा लून नैष दोष । पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयमित्युक्तम्, इह तर्हि कुटित्वा पुटित्वा 'न क्त्वा सेट्' इत्यातिदेशिकस्यापि क्ङित्त्वस्य प्रतिषेध स्यात् ननु च सनि झल्ग्रहण ज्ञापक वक्ष्यते न क्त्वा सेडि' ति निषेधो नातिदेशिकस्य भवतीति, सत्यम । असति क्त्वाग्रहणे सति तु तस्मिन् सनो 'न क्त्वा सेडि' ति निषेधो न लभ्यते इत्यज्ञापक तत्र झल्ग्रहण, तथा 'सार्वधातुकमपिद्' ति क्ङित्त्वातिदेशे जाग्रत जाग्रतीति गुण स्याद् ङित्त्वातिदेशे त्वविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासो भवति । 'ऋदुपधेभ्यो लिट क्ङित्त्व गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन' । क्ङित्त्वस्यावकाश ऋजतु ऋजुनह्यत्र विध्यन्तरस्य कस्य चित्प्रसङ्ग , गुणस्यावकाश वार्तित्वा वर्धित्वा, ववृते ववृधुरित्यत्रोभयप्रसङ्गे क्ङित्त्व भवति पूर्वप्रतिषेधेन । इह तु विभिदतु विभिदु नित्यत्वादेव क्ङित्त्व सिद्ध तद्धि कृतेपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेपि, गुणस्तु क्ङित्त्वे सति न प्राप्नोति ववृतइत्यत्र तु गुणे कृते सयोगान्तत्वात् क्ङित्त्व न प्राप्नोतीत्युभयमनित्यमिति पूर्वविप्रतिषेध उच्यते, स चाय कार्यातिदेशपक्षे स्फुटमेव वक्तव्य । तथाहि । अनेनैव क्ङित्कार्यातिदेश ईजतुरित्यादौ यत्र विध्यन्तरस्याप्रसङ्गस्तत्र सम्प्रसारणमतिदिश्य चरितार्थमतिदेश परत्वाद् गुणो बाधेत, शास्त्रातिदेशे वा 'क्ङिति चे' त्येतच्छास्त्रमतिदिश्यते तच्च यद्यपि गुणस्यापवादभूत तथाप्यन्यत्र चरितात्वाद् दुर्बलेनातिदेशेनातिदिष्ट 'क्ङिति चे' ति प्रतिषेधो दुर्बल इति त बाधित्वा गुण स्यादेव ॥

"इन्धिभवतिभ्या च' ॥ इन्धेरागन्तुक इकारो न त्विक्श्तिपौ धातुनिर्देशइतीक् प्रत्यय , तेनानिदितामिति न लोपो न भवति । 'समीधइति' । ञिइन्धी दीप्तौ अनुदात्तेत्, एश क्ङित्त्वादनिदितामित्युपधालोप द्विर्वचने सवर्णदीर्घत्व 'बभूविव बभूविथेति । क्ङित्त्वाद्यथाक्रम वृद्धिगुणौ न भवत । इन्धे सयोगार्थमित्यादिना पूर्वेणासिद्धि दर्शयन् सूत्रारम्भ सम

१ परस्यापीत्यधिक २ पुस्तके ।

र्थ्यते । अथ योग शक्यो ऽवक्तु, कथम्, इन्धेरनन्तरश्छन्दस्येव लिड् भवति भाषाया त्विजादेश्चेत्यामा भवितव्य, छन्दसि च छन्दस्युभयथे' ति लिट सार्वधातुकसज्ञा 'सार्वधातुकमपिदिति' ङित्त्वादुपधालोप । श्नमि तु कर्त्तव्ये आर्धधातुकसज्ञा छान्दसत्वाद्वा श्नमभाव , भवतेरपि 'भुवो वुग्लुङ् लिटो' रिति वुग्विधायते तत्र भूव भूइथ इति स्थिते वुक् प्राप्नोति वृद्धि गुणौ च, कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यो वुक्, न च शब्दान्तरप्राप्ति , एकदेश विकृतस्यानन्यत्वाद् वुकि च कृते ऽनजन्तत्वादलघूपधत्वाच्च वृद्धिगुणौ न भविष्यत , अवश्य चैतदेव विज्ञेय वुका वृद्धिगुणौ बाध्येते इति यो हि मन्यते कित्त्वादिमे गुणवृद्धी न भविष्यत इति तस्य णलि वृद्धि स्यादेव न 'क्ङिति चे' ति वृद्धि किति नेति प्रतिषेध , अनिग्लक्षणत्वात् । एव तर्हि ज्ञापकार्थमिन्धिग्रहण मेतज् ज्ञापयति इन्धेर्भाषायामप्यनित्य आमिति, समीधे समीधा चक्र इति भाषायामपि भवति । भवतेरपि वुगनित्य , किं कारण,भुरिति वर्त्तते न च गुणवृद्धी कृतयोरुवर्णान्तो भवतिभवति, उरिति निवर्त्तिष्यते, यदि निवर्त्तते बोभाव अह किल बोभव यङ्लुक्यपि नित्यत्वाद् वुक् प्राप्नोति अनुवर्त्तमाने पुनरुरित्यस्मिन् उभयोरनित्ययो परत्वाद् गुणवृद्धी कृतयोरनुवर्णान्तत्वाद् वुङ् भवति । अथेदानीं यङ्लु क्यप्यनेनैव लिट कित्त्व कस्मान्न भवति श्तिपा निर्देशात् । यदि पुनर्वुग्वि धावेव श्तिपा निर्देश क्रियेत नैव शक्यम् इह हि दोष स्याद् बोभूवतु बोभूवु यदा पुन कित्त्वविधौ श्तिपा निर्देश क्रियते न वुग्विधौ तदा यङ्लुकि पित्सु वचनेषु लिट कित्त्वाभावाद्गुणवृद्धी कृतयोरुरित्यधि-कारादुङ् भवति, अपित्सु वचनेषु 'असयोगाल्लिट्कि' दि' ति कित्त्वे सति गुणाभावादुवर्णान्तत्वाद्वुग् भवति । ननु चोक्तमारभ्यमाणेपि कित्त्वे वृद्धि प्रतिषेधो न सिद्ध्यति अनिग्लक्षणत्वाद् इति । नैष दोष । ङिद्ग्रहणमप्य-नुवर्त्तते तत्सामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धि प्रतिषेधो भविष्यति सत्य मस्त्यय शुष्कस्तर्को वार्त्तिककारस्तु न क्षमते यदाह 'इन्धेश्छन्दोविषय त्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्या लिट किद्वचनानर्थक्य' मिति । 'श्रन्थि ग्रन्थीत्यादि' । श्रन्थ ग्रन्थ सदर्भे, दम्भु दम्भे ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । श्रेथतु

श्नेथुरिति'। कित्त्वादुपधालोप, एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ। 'देभतुरिति'। नलोपे कृते ऽत एकहल्मध्ये नादेशादेरित्येत्वाभ्यासलोपौ न च लोपस्यासिद्धत्वम्, आ भाच्छास्त्रीयस्यासिद्धत्वस्यानित्यत्वात्। 'परिषस्वजइति'। ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, अनुदात्तेत, उपसर्गात्सुनोतीति षत्व, सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटीति परस्य प्रतिषेध, अत्र के चिद्वेति पठन्ति श्रश्रन्थतुरित्याद्यपि भवति। अथ पित्सु वचनेषु कथ यदि सयोगार्थमेव वचन पित्सु न भाव्यम्, अथ सयोगान्तार्थं पिदर्थं च पित्स्वपि भाव्य कि पुनरत्रार्थतत्त्व देवा ज्ञातुमर्हति ॥

'मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवस क्त्वा'' ॥ क्लिश हिंसायाम् अनुदात्तेद् दिवादिरकर्म्मकः, क्लिशू विबाधने क्र्यादि सकर्मक परस्मैपदी, द्वयोरपि ग्रहण, किमथ पुनरिद तावता किदेव हि क्त्वा तत्राह। न क्त्वा सेडित्यादि'। अपकर्षो, ऽपवाद। नन्विदमेव नियमार्थं भविष्यति मृडादिभ्य एव क्त्वा किद्भवति नान्येभ्य इति नार्थो 'न क्त्वा सेडि' त्यनेन, कथ लूत्वा पूत्वा तुल्यजातीयस्य सेटो नियम, ननु क्लिश क्त्वानिष्ठयोरिति विकल्पेनेड्विधानादनिट् क्त्वा सम्भवति एव तर्हि मृडमृदवदवसां कित्त्व विधान नियमार्थमितरेषा तु रलो व्युपधादिति विकल्पबाधेन विधिसम्भवान्नियमो न भविष्यति। एवमपि विपरीतोऽपि नियम स्याद् मृडादिभ्य क्त्वैव किदिति। उदित्वा उषित्वेति। यजादित्वात्सम्प्रसारण 'शासिवसिघसीना चे' ति षत्व 'वसतिक्षुधोरिट्' ॥

"रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छ सश्च" ॥ 'सनर्थमिति'। तत्र चरितार्थत्वादनिट क्त्व कित्त्वविधान नियमार्थं न भवति ॥

"इको झल्' ॥ सनाक्षिप्तस्य धातोरिका विशेषणात्तदन्तविधिर्भवतीत्याह। 'इगन्ताद्धातोरिति'। इक् स्मरणइत्यस्य तु धातोर्ग्रहण न भवति नह्यत अरो झलादिसन् सम्भवति, कथम् 'इणो गा लुङि' 'णौ गमिरबोधने' 'सनि च' 'इणवदिक इति वक्तव्य' 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' अधिजिगमिषति। ननु च भावकर्मणोरात्मनेपदे ऽनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपार्थमेतत्स्यात्, तत्र तु रूपे विप्रतिपत्ति गमेरिङादेशस्य ग्रह

णमिति वचना 'दम्भनगमा सनी' ति दीर्घो न भवति अधिजिगस्यत इति के चित् । अन्ये त्वाहु । अम्भनगमामित्यत्राज्ग्रहण न कर्त्तव्य कथ, सनि दीर्घ इत्येको योग अवश्य, एव सिद्धे ऽज्ग्रहण प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम अजादेशस्य गमेरिति, तेनास्यापि दीर्घेण भाव्यम, अजादेशत्वाद् अधिजिगास्यतइति रूपमिति तदेव धातोरपि ग्रहण युक्तमेव एव तर्हि झला साहचर्याद् गर्गादिषु जिगीषुशब्दस्य पाठाच्च प्रत्याहारस्य ग्रहणमुत्तरसूत्रे च इक्समीपाद्धल पर इत्यनुपपन्न धातुग्रहणे । 'झलादिरिति' । कथ पुनस्सत्सप्तमीनिर्देशे तदादिविधि शक्यो विज्ञातु झल्मात्रस्य सनो ऽसम्भवात् । ननु च चिकीर्षितेत्यादावतो लोपे सति सम्भवति, अपूर्वविधित्वाच्च न लोपस्य स्थानिवत्त्वम, एव तर्हि वृद्धसज्ञा सूत्राद्यस्यादिरिति वर्त्तते सन् किद्भवति कीदृश यस्य झलादिरिति, एतेन तदन्तविधिरपि निरस्तो वेदितव्य । 'चिचीषतीति' । एकाच इतीट्-प्रतिषेध । 'तुष्टूषतीति' । शर्पूर्वो खय' । 'शिशयिषतइति' । 'पूर्व वत्सन' । 'किमर्थमिति' । योगविभागविषय प्रश्न, सूत्र तूत्तरार्थ कर्त्तव्य दीर्घत्व गुणस्य बाधक भविष्यतीति । ननु कुङ् शब्दे कुटादि॰, चुकूषतइत्यस्ति दीर्घस्यावकाश दीर्घात्तोयमित्यवोचाम, इह तर्हि गु पुरीषोत्सर्गे धु गतिस्थैर्ययो कुटादी, जुगूषति दुधूषति । एवमपि प्रत्या हारग्रहणमनर्थकमुतो दीर्घ इति वक्तव्य,मस्ति प्रत्याहारग्रहणे प्रयोजन किं प्रतिभेदेन गमिमपि विशेषयिष्यामीति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादुतो दीर्घ इत्युक्त्वा इग्हन्योरिति वक्तव्य येषा गमेरिङादेशस्य ग्रहणमिति पक्ष, येषामनिङादेशस्यापि ग्रहण तेषामिहन्योरिति वक्तव्य हना साह चर्यादिरिति धातुर्गृह्यते नेकारस्तस्मादज्ग्रहणसामर्थ्याद्दीर्घत्व गुणस्य बाधक भविष्यतीति सुष्ठूक्त यथैव तर्हि झलादौ गुणो बाध्यते एवमि डादावपि बाध्येत यियविषयति नात्र दीर्घ प्रवर्त्तते किं कारण झलिति वर्त्तते अनुनासिकस्य क्विझलोरिति । 'यथैव तर्हीत्यादि' । असति हि कित्त्वे नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाण दीर्घत्व यथा गुण बाधते एव णिलोपमपि बाधेत । ननु यत्र नाप्राप्ते तस्य बाधक क्व च नाप्राप्ते दीर्घ

आरभ्यते गुणे णिलोपे तु ज्ञीप्सतीत्यत्र प्राप्ते चिचीषतीत्यत्राप्राप्ते पाक्षिक एव परिहार । यत्र बाध्य भेदेनापेक्ष्यते इदमस्मिन्विषये प्राप्तमिदमस्मिन्विषयइति तत्रैकबाधेनोपपत्तौ सत्यामनेकबाधो न न्याय्य इति किमेक बाध्यतामित्यपेक्षायां येन नाप्राप्ते स बाधनीय इत्युच्यते एव ह्यपेक्षितविधिर्भवति, यदि तु नाप्राप्ते विध्यन्तरइदमारभ्यतइति कार्यं सामान्यमपेक्ष्यते तदा सर्वमेव बाधनीयम, एतेन पुरस्तादपवादन्यायेन णिलोपमेव दीर्घत्व बाधेत न गुणमित्यपि चोद्य निरस्त यस्मादयमपि न्याय कार्यसामान्यचिन्तायां नास्त्येव अत सुष्ठूक्त णिलोपमपि बाधेतेति । 'दीर्घत्वस्यावकाशदानायेति' । एतदेव स्फुटयति । 'चिचीषतीत्यादिष्विति' । सति हि किस्वे चिचीषतीत्यादौ कित्त्वनैव गुणो बाध्यते न दीर्घेणेत्यबाधित्वैव विध्यन्तर सावकाशो दीघ परत्वाण्णिलोपेन बाध्यत इत्यर्थ । 'ज्ञीप्सतीति' । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ज्ञपमिच्चेति चुरादिषु पाठाद् णिचि पुकि 'मिता ह्रस्व ' सन् सनीवन्तर्द्धेतीडभावपक्षे 'आप्ज्ञप्यृधामीद्' तीत्वम, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' । किमर्थो योगविभाग इत्याशङ्क्य प्रयोजनमाह । 'इक कित्त्वमित्यादि' । गुणो माभूदित्येवमर्थमिक उत्तरस्य सन कित्त्व विधीयतइत्यर्थ । दूषयति । दीर्घारम्भादिति' । गुणो न भविष्यतीति शेष । 'कृते भवेदिति । शास्त्रमावर्तमान जपादिवद्धर्म्म साधनमिति भाव । 'अनर्थक त्विति' । शास्त्रपूर्वकात्प्रयोगाद्धर्म्मो न तु प्रवृत्तिमात्रादिति भाव । ननु च सनि मीमाघ्वित्यत्र मिनोतेरपि मीग्रहणेन ग्रहणार्थं दीर्घ विधि स्याद्, माभून्मीग्रहणेन ग्रहणं 'मीनातिर्मिनोतिदीङा ल्यपि च' त्यात्वे कृते 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति माग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति तत्रायमप्यर्थो मीग्रहणमपि न कर्त्तव्य भवति । ह्रस्वार्थमिति' । ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद्गुणो न स्याद् दीर्घाणां तु पुन प्राप्नोति लुलूषति, नहि दीर्घान्तेषु दीर्घशास्त्र प्रवर्त्तते पूर्वमेव तद्रूपसद्भावादिति भाव । सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमिति' । सामर्थ्य प्रयोजनसद्भाव यथा 'मो राजि सम क्वौ' विति मकारस्यैव

मकारो विधीयते विकारान्तर माभूदिति तथा दीर्घस्यापि गुणो मा भूदिति पुनर्दीर्घो भविष्यति यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधि दीर्घेण बाध्यते ऋदित्त्वमपि न प्राप्नोति चिकीर्षति तत्राह। 'ऋदित्त्व दीर्घसंश्रयमिति'। दीर्घ संश्रयो निमित्त यस्य तत्तथोक्त, य विधि प्रत्युपदेशो ऽनर्थक स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते न चात्राकृते दीर्घे ऋदित्त्व प्राप्नोति, इह तर्हि तितीर्षति अकृतेपि दीर्घत्वे ऋदित्त्व प्राप्नोतीति। ऋदित्त्वनिवृत्त्यर्थमेव दीर्घत्व स्याद् अत आह। 'दीर्घाणा नाकृते दीर्घइति'। दीर्घाणामप्यकृते दीर्घत्वे ऋदित्त्व न प्राप्नोति, किं कारणम् इत्वोत्वाभ्या गुणवृद्धी भवति विप्रतिषेधेन अतो याव द्दीर्घेण गुणो न बाधित तावदित्व न प्राप्नोति तस्मात्नार्थ एतेनेति स्थिते प्रयोजनमाह 'णिलोपस्त्विति'॥

"हलन्ताच्च"॥ 'समीपवचनोन्तशब्द इति'। अवयववचनस्तु न भवति धातावन्यपदार्थे येन विधिस्तदन्तस्ये'त्येव तदन्तावधे सिद्धत्वात्, इकस्त्वन्यपदार्थत्व नैव सम्भवति नहि वर्णो वर्णान्तरस्यावयव उपपद्यते 'हल् चासावन्तश्चेति'। कर्मधारय दर्शयति, निपातनाद्विशेषणस्य परनिपात स्तत्र च कस्यान्तो हलित्यपेक्षायामिक इति पञ्चम्यन्त सनिहित षष्ठ्यन्त विपरिणम्यतइत्याह। 'इगन्तादिति'। इकमपेक्षमाणस्याप्यन्तशब्दस्य नित्य सापेक्षत्वात् सूत्रे कर्म्मधारय, बहुव्रीहौ तु धातोरन्यपदार्थत्व नैव सम्भवति, अन्तशब्दो हि नियतदे[१]शमेव समीपमाचष्टे पर नाम न समीपमात्र न च धातो परसमीपावस्थिते हलि तत पर सन्सम्भवति, इकि त्वन्य पदार्थे यस्येकः परसमीपे हल् न तस्यानन्तर सन् सम्भवतीत्येकेन हला व्यवधाने विज्ञायेतेति धिप्सतीत्यत्र न स्याद् हलिति जातिग्रहणात् सिद्धावपि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्ग। ननु च माभूदन्तग्रहण हल इत्येवास्तु इका हल्विशेष्यते तेन च धातु इक परो यो हल् तदन्ताद्धातोरिति। न चैवमत्र शङ्कनीयमसत्यन्तग्रहणे इग्वतो हलन्तादिति विज्ञायेत ततश्च यत्ते सन् 'सन्यत' यियत्सतइत्यत्रापि कित्त्वे सति सप्रसारण प्राप्नोतीति।

१ देशस्य समीपवचनमाचष्टे इति ३ पाठ।

नहीकृतशब्दस्य मुख्ये ऽर्थे सम्भवति तद्वृत्ति र्वृत्तिर्युक्ता, कि च इगवत इत्यस्य व्यावर्त्यमपि न सम्भवति यायज्यते सनि यायजिषतइत्यत्र सत्र झलादिस्तस्मादन्तग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम्, इह धीप्सतीति य इक्समीपे हल् नकारो न तत पर सन्, यतश्च पर सन् भकारात् न स इक् समीप इति कित्त्व न स्यादित्यत आह। दम्भेरिति । दम्भेरपि परस्य सन कित्त्व सिद्ध कुत, हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्, तत्प्रयोजक इतिवत्समास जातिवाची हल्शब्द एकैव च जातिर्नकारभकारयो व्यक्तिद्वारक च जातेरिक्समीपत्व तदपेक्षयात्र सन परत्व भकारव्यक्ति रिक्समीपे वर्त्ततइति जातिरपि वर्त्तते भकारव्यक्ते पर सन्निति जातेरपि पर, विपर्ययस्तु सन्नपि शास्त्रेणानाश्रितत्वादकि चित्कर, नकारव्यक्ति रिक्समीपे न वर्त्ततइति जातिरपि न वर्त्तते नकारव्यक्ते पर सन भव तीति जातेरपि परो न भवतीति ।'धीप्सतीति'। 'दम्भ ईच्च' कित्त्वा दुपधालोप, 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वो' रिति भष्भाव, द्विर्व चनम् 'अत्र लोपो ऽभ्यासस्य'

"लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" ॥ 'आत्मनेपदेषु परत इति'। एतत्सिच एव विशेषण न लिङ्परस्मैपदस्य झल्ग्रहणानुवृत्त्यैव व्यावर्त्ति तत्वात् । 'भित्सीष्टेति'। भिदि स्वरितेत् 'लिङ सीयुट्' 'सुट् तिथो । 'भुत्सीष्टेति'। बुधिरनुदात्तेत् पूर्ववद् भष्। अबुद्धेति'। 'च्ले सिच्' झलो झलि' 'झषस्तथोर्धो ध' 'झला जश् झशी' ति धकारस्य दकार । 'यक्षीष्टेति'। स्वरितेत्त्वादात्मनेपद व्रश्चादिषत्व, 'षढो क सि'।'अद्राक्षीदिति'। अमागमे यणि च कृते वदव्रजेत्यकारस्य वृद्धि ॥

"उश्च" ॥ लिङ्सिज्भ्यामाक्षिप्तस्य धातोरुरित्यनेन[1] तदन्त विधिरित्याह। 'ऋवर्णान्तादिति । ऋ गताविल्यस्य तु ग्रहण न भवति 'सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्चे' त्यङो विधानेन सिचो ऽसम्भवात् । नन्वङ्विधौ कर्त्तरीत्यनुवृत्ते कर्म्मणि सिजपि सम्भवति, एव तर्हि शैलीयमाचार्यस्य

१ विशेषणादित्यधिक २ पुस्तके ।

यत्रास्य धातोर्ग्रहणमिच्छति तत्र श्तिपा निर्देशं करोति 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च' 'सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' 'गुणोर्त्तिसंयोगाद्यो'रिति। नैतदस्ति। 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' 'ऋच्छत्यॄता'मिति स्वरूपेणापि ग्रहणं दृष्टम्, एवं तर्हि व्याप्तिन्यायाद्गुणग्रहणम्। 'अङ्क्तेति'। 'ह्रस्वादङ्गा'दिति सिचो लोपः। 'अवरिष्टेति'। 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वि'तीट् 'वा गमः'। 'सङ्गसीष्टेति'। समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदम्॥

"हन सिच्"॥ सौत्रत्वान्निर्देशस्याल्लोपो न कृतः। 'आहसतेति'। 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपद'मात्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेशः। 'सिज्ग्रहणं लिङ्गनिवृत्त्यर्थमिति'। प्रकृतं सिज्ग्रहणं लिङ्सबद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति भावः। ननु च 'हनो वध लिङी'ति लिङि वधादेशो नित्यः, घानिषीष्टेति चिण्वदिटि वधादेशाभावेप्यफलात्वादप्रसङ्गस्तत् किं लिङ्निवृत्त्येत्यत्राह। उत्तरत्रेति'। उत्तरार्थमवश्यं सिज्ग्रहणं कर्त्तव्यं तदिहैव क्रियते न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरवं माभूदित्येवमर्थमित्यर्थः। 'आत्मनेपदग्रहणमित्यादि। यम परस्मैपदेषु यमरमनमातामिति सगिटौ भवत इति झलादिः सिज्ञ भवति उपयमने तु नित्यमात्मनेपदं स्याच्छ्वो परस्मैपदेषु सिवा लुग् भवति 'वा गम' इत्यत्रापि परस्मैपदेष्वड् भवति लिङि यासुट्निवृत्त्यर्थमेव च झल्ग्रहणमनुवर्त्यम्, एवमस्मिन्नप्यघानिषातामिति चिण्वदिटि माभूदिति तदेव 'वा गम' इत्यारभ्यात्मनेपदग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं किमर्थं पुनरिदं यावता ऽऽत्मनेपदं ङिति सिजन्तस्याङ्गस्यानिदितामित्येव नलोपः सिद्धः, उच्चारणार्थो हि सिच इकारो नानुबन्धः, ज्ञापनार्थम्। एतज् ज्ञापयति न सिजन्तस्योपधालोपो भवतीति तेनामस्तेति सिद्धं भवति। ननु च सिच्यनुदात्तोपदेशेति लोपो यथा स्याद् आत्मनेपदे उपधालोपो माभूदित्येवमर्थमि[1]दं स्यात, कः पुनरत्र विशेषः सिचि वा लोपो भवत्वात्मनेपदे वा, अयमस्ति विशेषः, आत्मनेपदे लोपे सति 'अतो लोप' प्राप्नोति

१ मैतदिति २ पाठः।

सिचि तु न, आभीयस्यानुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । यद्यपि उपधालोपो प्याभीयस्तथापि व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न प्राप्नोति आत्मनेपदउपधालोप सिच्यतो लोप, यद्येव बहिरङ्ग उपधालोपो बहिर्भूतात्मनेपदापेक्षत्वाद् अन्तरङ्गोल्लोपो ऽन्तर्भूतसिजपेक्षत्वात् 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । ननु चैषा परिभाषाप्या भाच्छास्त्रीया 'वाह ऊठ्' इत्यत्र ज्ञापितेति तस्या मन्तरङ्गबहिरङ्गयोरसिद्धत्वाद् यथा पपुष इत्यादावाल्लोपादिषु वसो सम्प्रसरणस्यासिद्धत्वं न भवति तथाचापि न स्यात्ततश्चातो लोप स्या दिति सिच्येवानुनासिकलोप एषितव्य इति वक्तव्यमेव सिच कित्त्वमिति ज्ञापकानुपपत्तेरमस्तेत्यादावुपधालोप स्यात्, तस्मात् सिच इकारो ऽनु बन्ध एव नोच्चारणार्थस्तेनानिदितामिति प्रतिषेधादुपधालोपाभाव । इदितो नुमित्यत्र धातुग्रहण सिजन्तनिवृत्त्यर्थमेव क्रियते न धातूपदेशावस्था यामेव नुम यथा स्यादित्येवमर्थ, कुण्डेत्यादिसिद्धये च यत्नान्तरमास्थेयमिति केचित् नेति वयम । उपधालोपेपि नातो लोपेन भवितव्य किं कारणमुप देशइति वर्त्तते उपदेशे यो ऽकारान्तस्तस्य लोप, इहापि तर्हि न प्राप्नोति 'धिन्विकृण्व्योर च' धिनुत कृणुत, नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसबध्यते उपदेशे या प्रकृतिरकारान्तेति किं तर्ह्यार्धधातुकमभिसबध्यते आर्द्धधा- तुकोपदेशे यदकारान्त तस्येति, तदेवमुपधालोपेपि न कश्चिद्दोष इति ज्ञा पकार्थमेव वचनमिति सर्वमनाकुलम ॥

"यमो गन्धने" ॥ ननु यमिरुपरमे पठ्यते, कथ गन्धने वर्त्तत इत्यत आह । 'अनेकार्थत्वादिति' । 'उदायतेति' । परावद्य स्वय प्रकाशित वानित्यर्थ । 'उदायस्त पादमिति' । अपकृष्टवानित्यर्थ ॥

"स्थाध्वोरिच्च" ॥ चकारेण कित्त्व समुच्चीयत इत्याह । 'सिच्च किदिति' । प्रयोजन गुणो माभूदिति । इत्व तु गुणविधानार्थमेव स्यात् लघुत्वात् । 'उपस्थितेति । 'उपान्मन्त्रकरणे' 'अकर्मकाच्चे' त्यात्म नेपद 'ह्रस्वादङ्गा' दिति सिचो लोपो, न चेत्व सिचीत्युच्यते किं तर्हि इका रश्चान्तादेशस्सिच्च किद्भवतीत्येतावत्, तेनेत्वस्यासिज्निमित्तत्वाद् भव त्येव लोप । 'इत्त्वेत्यादि । तकार इद्यस्य तस्य भावस्तकारत्वम्, इत्त्वे

त्यत्र निर्देशे कस्य कार्यस्य सिद्धये इकारस्य तकारेत्त्व क्रियतइत्यर्थ । 'दीर्घो माभूदिति' । आन्तर्यत प्राप्नोतीति भाव । 'ऋतेपि स इति' । इकारविधानेनापि विनेत्यर्थ । कित्त्वे हि घुमास्यादिसूत्रेणैव दीर्घसिद्धस्त स्मादित्त्वविधानसामर्थ्याद् अनन्तरतमोपि ह्रस्व एव भविष्यतीत्यर्थ ।'भा व्यमानो ऽणुसवर्णाच गृह्णाती' त्ययमप्यत्र परिहार सभवति[1] । 'अनन्तर इति' । असदृशआदेशे क्रियमाणे ह्रस्वइव प्लुतोपि स्यात् स माभूदि त्यर्थ । 'प्लुतश्चेति' । अनेन तपरत्व प्रत्याख्यायते । यद्यनेन प्लुतो विधीयेत तदा यत्र विषये 'ऽनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो' रित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेनैव स्याद् अस्मिन्कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वादिति पक्षे ऽनुवाददोष प्राप्नोति ततो ह्रस्व एव भविष्यति । अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थित मन्यन्ते ऽसति तकारआन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घ प्राप्नोति । ननु चोक्त सिद्धो ऽत्र दीर्घ इति सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ स्याद् दीर्घ एव यथा स्यान प्लुतो माभूदिति तदिदमुक्तम । 'अनन्तरइत्यादिना' । घुमास्या दिसूत्रेणानेन वा दीर्घे सति यद्यपि विशेषो नास्ति [illegible] ऽवि द्यमानेपि विशेषे प्लुतो माभूदिति दीर्घ स्यादि[illegible] इत्यस्युति चेत् तत्राह । 'प्लुतश्चेति' । स चासति तपरत्वे न [illegible] तवानिर्दि तस्मिन् दीर्घस्याप्रसङ्गाद्विधिरेव सपद्यतइति स्वविषये [illegible] भवर्यते तदेव मन्यत्र भिन्नकालनिवृत्त्यर्थ तपरकरणमिह तु द[illegible] तप्रवृत्यर्थ च वस्तुबलात्सम[2]पादि ॥

"न क्त्वा सेट्" ॥ 'न किद्भवतीति' [illegible] करोतीत्यर्थ । न पुन ककारस्येत्सज्ञाभावात् किन्न भवती[illegible] हि किच्छब्द क्त्कार्यकारिणि वर्ततइति तदर्थस्यैव निषे[illegible] .वित्वेत्यादौ गुण प्रतिषेधाख्य क्त्कार्यं न भवतीति । 'निगृहीर्' [illegible] । अत्र तितुत्रेतीट् प्रतिषेधो न भवति तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वचनात् । 'निकुचिति रिति' । कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयो , एषूदाहरणेषु सप्रसारण गुणप्रति

(१) तमनाश्रित्योक्तमित्यधिक ३ पुस्तके ।

(२) सपन्नमिति पा २ ।

षेध उपधालोपश्च क्वित्वाद्भवन्ति । 'न सेडित्यादि' । पूर्वार्द्धमेको यन्थ उत्तरार्द्धाच्च नेत्यपकृष्यते न सेडित्येतावतापि योगेनाक्वित्वे कृते गुधितो गुधितवानित्यत्र निष्ठायामवधारणान्नियमात्र भविष्यति 'निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष' इति नियम शीङादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति, विपरीतस्तु नियमो निष्ठैवेति व्याख्यानात्र भवति । लिटि तर्हि प्रतिषेध स्यात् ततश्च जगिमव जगिमम गमहनेत्युपधालोपो न स्याद् अत आह । 'ज्ञापकादिति' । पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या परोक्षे लिडुच्यते । यथा भवन्ती लट्,श्वस्तनी लुट् कि ज्ञापकमित्यत आह । 'सनीति' । 'इको झलि' त्यत्र झल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजन शिशयिषतइत्यत्र माभूदिति यदि च न सेडिति प्रतिषेध आतिदेशिकस्यापि क्वित्वस्य स्याद् झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् प्राप्नोत्यत्र कित्त्व न सेडिति प्रतिषेधो भविष्यति, तदेतद् झल्ग्रहणमौपदेशिकस्य कित्त्वस्याय प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येत्यस्यार्थस्य ज्ञापक विद्धु । ननु चोत्तरार्थं झल्ग्रहण स्याध्वोरित्त्व झलादौ यथा स्यात चिण्वदिटि [illegible]दिति उपास्यायिषाताम, अत्र हि उपास्यास्आतामिति स्थिते इ[illegible] प्नोति चिण्वद्भावश्च, परत्वाच्चिण्वद्भावे युक्च प्राप्नोति वृद्धिश्च [illegible] त्वाञ्ञ्कि कृते यकारस्येत्वप्रसङ्ग, न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते पूर्वमेव यु[illegible]धितत्वात् तस्मादुत्तरार्थं झल्ग्रहणम, नैतदस्ति । यस्मादित्व [illegible]ये.गेनोच्यते न चात्र क्वित्वमस्ति न सेडिति प्रतिषेधात् अत्रास्या [illegible] झल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्व स्थितमित्यातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्याय [illegible] भवति । 'रेण तुल्य सुधीवनीति' । शोभना धीवानो ऽस्या [illegible] स्त्री 'अनो बहुव्रीहे' रिति प्रकृतस्य ङीपो निषेधे सति 'सन्नियोगशिष्टा[illegible]तराभावे उभयोरप्यभाव' इति यथा रेफो न भवति तद्वदिहापीत्यर्थ । [illegible] स्वर्थमिति' । अर्थशब्दो निवृत्तो जगिमवानित्यत्र क्वसो क्वित्वप्रतिषेधो माभूदित्येवमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमित्यर्थं । दूषयति । क्विदतिदेशादिति । सिद्धमिति शेष । असत्यत्रोपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेध आतिदेशिक क्वित्व भविष्यति यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते सयोगान्तेष्वङ्क्ते, आञ्जिवान् अत्र हि नलोपे कृते द्विर्वचनएकादेशे च

'वस्वेकाजाद्घसा' मितीडागमस्तत्र कृते क्त्विप्रतिषेधाद् नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वात् नुटि सत्येकाच्त्वाभावादिण्निवृत्तौ कित्त्वनलोपादौना चक्रप्रसङ्ग, एवं तर्हि छान्दसः क्वसु, लिट् छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति 'सार्वधातुकमपिदि' ति ङित्त्वं ङितीत्युधालोपः न च सयोगान्तेषु कित्त्व ङित्त्वयोः कश्चिद्विशेषस्तस्माद्दस्वर्थमपि क्त्वाग्रहणं न भवति। एवं तर्हि 'निगृहीति प्रयोजनम्। किन्तु क्तिविनिवृत्त्यर्थं क्त्वाग्रहणमित्यर्थः। यदि पुनरुपरिष्टाद्योगविभागः क्रियते, न सेण्निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः मृषस्तितिक्षायाम्, उदुपधाद्भावादिकर्म्मणोरन्यतरस्याम्, ततः पूङश्च। पूङश्च परा निष्ठा सेण् न किद्भवति, ततः क्त्व। च, क्त्वा च सेट् कित्र भवति अत्र पूङ इति निवृत्तमिति, ततः क्त्वाग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्॥

"निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः" ॥ जिष्विदा स्नेहनमोचनयो रित्यस्य भौवादिकस्य जिद्धातोर्ग्रहणं न तु ष्विदा गात्रप्रक्षरणइति दैवादिकस्य ञिद्भिः साहचर्यात्, अस्य चाजित्त्वात् ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयो रिति दैवादिकस्य ग्रहणं न तु ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे इत्यस्य भौवादिकस्य मिदिना साहचर्यात्, ञिधृषा प्रागल्भ्ये। 'शयितवानिति'। अत्व सन्तस्येति दीर्घः। प्रकृतिग्रहणे यङलुगन्तस्यापि ग्रहणं भवति स एव धातुर्द्विरुच्यतइति कृत्वा, तत्रापवादः स्मर्यते।

श्तिपा शपा ऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च।
यत्रैकाज्ग्रहणं किञ्चित्पञ्चैतानि न यङ्लुकि॥

इति। तदिह शीङो ऽनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं शेशियतः शेशियतवान्, एरनेकाचइति यण्॥

मृषस्तितिक्षायाम्' ॥ इदमेव तितिक्षाग्रहणं ज्ञापकमनेकार्था धातव इति, अन्यथा मृषिस्तितिक्षायामेव पठ्यतइति तदपार्थकं स्यात्। 'अप्रमृषितमिति'। अविस्पष्टमित्यर्थः॥

'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्" ॥ 'द्युतितमिति'। द्युत दीप्तौ नपुंसके भावे क्तः। 'प्रद्युतित इति'। आदिकर्म्मणि क्तः कर्त्तरि च

ति कर्त्तरि क्त । 'मुदितमिति' । मुदी हर्षे । 'लिखितमिति' । शब्वि करणानामेवेति न तावत् स्थितमित्यशब्विकरणोपि लिखि प्रत्युदाहृत, एव प्रभुक्त इति । स्थिते तस्मिन् खिटिकिटी भीवादी क्रशिश्च, खिटित किटित क्रुष्टमिति प्रत्युदाहृतव्यम् ॥

'पूङ क्त्वा च'' ॥ इहान्यतरस्याग्रहणानुवृत्तौ सेडित्यस्य च निवृत्तौ इड्विधौ पूङश्चेति शक्यमकर्तुम । उत्तरसूत्रे च वाग्रहणं, कथम, अनिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्त्व विकल्प्यते, तत्र यदा कित्त्व तदा 'श्युक कितो'ति प्रतिषेधात् पूत पूतवान् पूत्वेति, अकित्त्वपक्षे त्विटि पवित पवितवान् पवित्वेति भवति सेड्ग्रहण तु विच्छिद्येत, तस्मा त्सेडित्यस्मिन्नुत्तरार्थमनुवर्त्तमाने पूङश्चेत्यारभ्य उत्तरत्र वाग्रहणमिह नित्य तासिद्ध्यर्थ पुवित्वेति पक्षे माभूत्तदाह । 'अन्यतरस्याग्रहण न स्वयते उत्तरसूत्रे पुनर्वावचनादिति' । 'न सेडिति वर्त्ततइति' । ननु पूङ परयो क्त्वानिष्ठयोरिटा न भवितव्य 'श्युक कितो'ति प्रतिषेधा दत आह । 'पूङश्चेति' । पूङः परो निष्ठाप्रत्यय इत्यादि' । कि पुन कारणं साक्षात श्रुत क्त्वाप्रत्ययमपहायानुवृत्तस्य निष्ठाप्रत्ययस्यान्वयो दर्शित उदाहरणं च, अत आह । 'क्त्वाप्रत्ययस्येति' । एतदेव द्रढयति । 'तथा चोक्तमिति' । इडादौ क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमकित्त्वमिष्यते ततश्च क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति भारद्वाजीयैरेवमुक्तमुत्तरार्थमपि तदिहैव कर्त्तव्य सेडित्यनेन सम्बन्धार्थम, अन्यथा निष्ठानिवृत्तौ तत्सम्बद्ध सेडित्ये तदपि निवर्त्तेत । अनुबन्धोच्चारणं विस्पष्टार्थ न पूञो निवृत्त्यर्थम् इड्विधौ पूङ एव ग्रहणात् पूञ क्त्वानिष्ठयो इडभावा चापि यङ्लुकि निवृत्त्यर्थम्, इड्विधावनुबन्धनिर्देशेन यङ्लुक्यपि न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधस्य स्थित त्वात् । न च क्त्वाग्रहणसामर्थ्यात्तस्यापि प्रतिषेध स्तस्योत्तरत्राप्युपयोगस म्भवात् । अनुबन्धनिर्देशस्य च निष्ठाया चरितार्थत्वात । एव च क्त्वाग्रह णमुत्तरार्थमिति वृत्तिग्रन्थस्याविरोधस्तेन पोपुवितवानिति निष्ठाया भवति क्त्वाया तु गुणे पोपवित्वेति भवति ॥

"नोपधात्थफान्ताद्वा" ॥ 'निष्ठेति निवृत्तमिति' । पूर्वसूत्रे

चानुकृष्टत्वात । 'गुफित्वेति' । गुफ गुम्फ ग्रन्थने । 'रेफित्वेति' । रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । अथैनद्विकल्पाभावेपि रलो व्युपधादिति विकल्पोत्र कस्माच्च भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । ननु ऋकारोपधो नोप धग्रहणस्य व्यावर्त्यं सम्भवति ऋफ हिंसायाम् 'ऋफित्वेति' नैतदस्ति । ऋशब्दो ह्यनयोर्धात्वे भवति ऋफित्वा ऋफित्वा ऋम्फित्वेति तच्च सत्यम ति नोपधग्रहणे भवत्येव । सति तावदनोपधस्य 'न क्त्वा से डि' ति निषेधे सति ऋफित्वेति भवति, नोपधस्य त्वस्मिन्विकल्पे ऋफित्वेति । असत्यपि नोपधग्रहणे सर्वत्रास्मिन्विकल्पे प्रवृत्तेपीदमेव रूपत्रय भवति अन्तग्रहण ज्ञापनार्थ यत्रमन्तरेणास्मि प्रकरणे न तदन्तविधिर्भवतीति, तेनोत्तरसूत्र ऋत इति धातुर्गृह्यते न ऋदन्त ॥

"वञ्चिलुञ्च्यृतश्च" ॥ वञ्चु गतौ भौवादि, वञ्चु प्रलम्भने चुरादि सोपि गृह्यते अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति । लुञ्च अपनयने, ऋति सौत्रो धातु 'ऋतेरीयङि' ति, स च घृणाया वर्त्तते ॥

'तृषिमृषिकृशे काश्यपस्य' ॥ ञितृषा पिपासायां मृष तितिक्षायाम, कृश तनूकरणे। 'काश्यपग्रहण पूजार्थमिति' । काश्यपस्यैतद्विषय विज्ञान नान्येषामित्यसाधारणज्ञानोद्भावनमाचार्यस्य पूजाद्वारेण शास्त्र-स्यापि पारम्पर्यप्रतिपादनेन प्रामाण्यप्रतिपादनात् पूजा भवति ॥

'रलो व्युपधाद्धलादेः सश्च' ॥ क्त्वाप्रत्ययस्य 'न क्त्वा सेडिति' कित्त्वे प्रतिषिद्धे सनोप्यकित्त्वे स्वत सिद्धउभयत्र विधिमुखेनेद प्रवर्त्तत इत्याह । 'वा कितौ भवत इति' । 'द्युतित्वा द्योतित्वा' । 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्' । एषिषिषतीति । इटि कृते 'अजादेर्द्वितीयस्य' ॥

"ऊकालोज्ह्रस्वदीर्घप्लुत" ॥ ऊकालो यस्य स ऊकाल 'तपरस्तत्कालस्ये' तिवन्निर्देश समयनीय एतच्च सञ्ज्ञिनो विशेषणं तत्र च ऊ इत्ये कस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्विशेषणस्यैकत्वात् सञ्ज्ञाप्येकैवेति यश्चोदयेत् त प्रत्याह । 'ऊ इति त्रयाणामित्यादि' । प्रश्लेषण प्रश्लिष्ट, तेन निर्देश प्रश्लिष्टनिर्देश । तेन विशेषणत्रयपरिच्छिन्नास्त्रय सञ्ज्ञिन इत्यर्थ । प्रश्ले

षयो प्रमाणमाह । 'ह्रस्वेति'। ह्रस्वदीर्घप्लुत इति न तावदेका सञ्ज्ञा गौरवादनारम्भेश्च, अतस्तिसृणा सञ्ज्ञाना द्वन्द्वोयम् । न चैकस्यानेकसञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनमस्ति, लुगादिसञ्ज्ञास्वपि तद्भाविनत्वेन प्रत्ययादर्शनस्य भेद आश्रित प्रकारान्तरासम्भवाद् इह तु निर्देश एव त्रयाणा सम्भवति तस्मात्सञ्ज्ञाना त्रित्वात् सञ्ज्ञिनामपि त्रित्वमनुमीयतइति भाव । बहुवचननिरासार्थमेकवद्भाव इत्युक्त, समाहारद्वन्द्वइत्यर्थ । 'स नपुसक'मित्येतत्तु न भवतीत्याह । 'पुलिङ्गनिर्देश इति । सौत्र इति भाव । प्रश्लेषक्रममाह । 'उ ऊ ऊ३ इत्येव काल इति'। उकारादीना परिच्छेदको य कालो निमेषादिस्तत्काल इत्यर्थ । कुत पुनरवसितमेष एव क्रम इति आदौ मध्ये वा त्रिमात्र प्लुताश्रय प्रकृतिभाव प्राप्नोति तथा मध्येन्ते वा मात्रिके 'द्वन्द्वे घा'त्येतद्धध्येतेति चेत, न । अनेन हि प्लुतसञ्ज्ञा ततश्चादौ मध्ये वा पठितस्य त्रिमात्रस्य प्लुतसञ्ज्ञैव न कुत प्रकृतिभाव यदि च मात्रिको मध्येन्ते वा स्याद् ह्रस्वसञ्ज्ञैव न स्यात् कुतो घिसञ्ज्ञा कुतस्तरा पूर्वनिपात, एव तर्हि ज्ञापकात्सिद्ध यदय 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हे'रिति हे प्लुत शास्ति तज् ज्ञापयति नान्ते मात्रिकइति कथ योन्ते स प्लुत प्लुतस्य प्लुतवचनमनर्थकम, अनन्तरतमप्लुतार्थमेतत्स्यादिति चेत, नहि सत्या गतौ परिभाषा बाध्या । यच्च सुपि चे ति दीर्घत्व शास्ति तज् ज्ञापयति न मध्ये मात्रिक इति, कथ यो मध्ये स दीर्घो दीर्घस्य दीर्घवचनमनर्थक, यच्चा'मभ्यादान' इत्योम प्लुत शास्ति तज् ज्ञापयति द्विमात्रिको नान्त्य इति, कथ योन्ते स प्लुत प्लुतस्य प्लुतवचनमनर्थकम । दधि मध्विति'। रूपोदाहरणे कुमारीत्यादि कार्योदाहरण, हल्ङ्याब्भ्य इति दीर्घाश्रय सुलोपो भवति । 'देवदत्त ३ अन्वासीति'। 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो रिति प्लुत देवदत्त त्वमत्र भवसीति प्रश्न नुशब्द प्रश्न द्योतयति, देवदत्तशब्दात्परस्य सो 'ससजुषो-रु'रिति रुत्वम्, अतो रोरप्लुतादित्युत्वे प्रतिषिद्धे 'भोभगोअघोअपूर्वस्य यो ऽशी'ति यत्व 'लोप शाकल्यस्य'। उकारोयमण् तेन द्विमात्रयोरपि ग्रह-

त्वाद् ह्रस्वसंज्ञा प्राप्नोति, न च दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध, एकसंज्ञाधिकारा दन्यत्र संज्ञानां समावेशाभ्युपगमाद्, अत आह। 'कालग्रहणमिति'। कालग्रहणं तावदुकारादिभि प्रत्येकमभिसम्बध्यते ऊकाल इत्यस्मिन्वाक्ये सत्यपि सवर्णग्रहणे कालशब्दस्य न पुन प्रत्येकपरिसमाप्तिर्युज्यते कुत एकस्यैव श्रुतत्वात् द्विमात्रत्रिमात्रौ हि संज्ञित्वेन प्रतीयेते न तु मात्रा दुच्चरितौ, एवं चैकत्वाद्बहुव्रीहेरेक एव संज्ञी तत्रैकस्य विरुद्धकालद्वयासम्भवेन सवर्णग्रहणाभावाच्छ्रुत एवोकार कालविशेषणमिति कालग्रहणं संज्ञिन परिमाणार्थं, यद्वा क अग्निन्येव कालार्थो लभ्यते कथमुकारादयोऽच्त्वं न व्यभिचरन्तीति नाच्त्वेन ते विशिष्यन्ते ऽपि तु तैरच्, न चाज्मात्रस्योकारादित्वमुपपद्यतइति सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या तत्सदृशस्याच प्रतिपत्तिस्तत्र च स्थानसाम्यमसम्भवान्न गृह्यते प्रयत्नसाम्यं चाव्यभिचारीति कालसाम्यमेव ग्रहीष्यते नार्थ कालग्रहणेन तत्क्रियते श्रूयमाणेनैव काल विशेषयितुमिति कालग्रहणं परिमाणार्थम्। 'आलूयेति। ह्रस्वाश्रयस्तुङ् न भवति। 'तितउच्छत्रमिति'। असत्यज्ग्रहणेवद्ध्यसमुदायस्य प्रत्येकवर्णकालसकलनया द्विमात्रत्वाद्दीर्घसंज्ञा स्याद् यस्तु मध्ये द्विमात्राकाल सवर्णकालो न भवतीति समुदायस्य द्विमात्रत्वं न व्याहन्तीति स्यादेव प्रसङ्ग, अज्ग्रहणे तु न भवति अच्समुदायस्यानच्त्वात्, यद्यपि वर्णग्रहणे जातिग्रहणं सा तु जातिरेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या न समुदायव्यङ्ग्या तेन दीर्घसंज्ञायामभावात् 'दीर्घा' 'त्पदान्ताद्वे' ति तुग्विकल्पो न भवति, न च सत्यपि विकल्पे तेन मुक्ते ह्रस्वाश्रयस्तुग् लभ्यते समुदाये कार्यमारभमाणे ऽवयवानां स्वकार्यप्रत्यव्यापारात्॥

'अचश्च'॥ 'इको गुणवृद्धी इत्यनेन समानमिदम्। स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थमित्यत्र युक्तिमाह। 'अजिति वर्त्ततइति'। ततश्च ह्रस्वादिशब्दा इहानुवृत्ता नावमुपस्थापयन्ति तस्य स्वयमुपस्थानादिति स्वरूपपदार्थका आश्रीयन्ते, तेन ह्रस्व इत्येव योऽज्विधीयते सोऽच स्थाने भवतीत्ययमर्थ सम्पद्यते, एवं दीर्घप्लुतयो। 'द्योरित्यादि'। 'दिव औत्'

'पथिमथ्यृभुक्षामात्' 'त्यदादीनाम' 'दिव उदि' ति ओकारादयो न सञ्ज्ञया विधीयन्त इति हल एव स्थाने भवन्ति ॥

"उच्चैरुदात्त" ॥ ननूदात्तादय शब्दा लोकवेदयो प्रसिद्धा एव तत्किं सञ्ज्ञाकरणेन, तत्राह । 'उदात्तादिशब्दा इत्यादि' । सत्य प्रसिद्धा एव ते, कुत्र प्रसिद्धा धर्ममात्रे स्वरे न तु तद्वत्यचि ततश्चो 'दात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरिताख्यस्य धर्मस्यैव विधि स्यात्, न च धर्मे धर्मिणो स्थान्यादेशभाव सम्भवतीति 'षष्ठीस्थाने योगे' त्यस्यानुपस्थानात् तदङ्गभूत 'तस्मादित्युत्तरस्ये' त्येतदपि न प्रवर्त्ततेति पूर्वस्याप्यच स्वरितप्रसङ्ग । स्यादेतत । यथा 'कृपो रो ल' इत्यत्र ऋकारस्य रेफस्य ऌकारस्थे लकारेपि विहिते कृत्स्नस्य वर्णस्य कृत्स्न एव वर्णो भवति तद्वदिहापि धर्मिणोरेव स्थान्यादेशभावो भविष्यतीति । युक्त तत्र रेफलकारावृकारऌकारयोरात्मभूतौ न तावन्तरेण तावुच्चारयितु शक्यौ, इह तूदात्तादिकमन्तरेणाप्यच उच्चारण शक्य दृष्ट च भाषायामिति धर्ममात्र मेवादेश स्यात् । नन्वेव स्थिते स्थान्यपि धर्म्म एवेति युक्त एव परिभाषाव्यापार, सत्य, वर्णमात्रधर्मो ऽयमुदात्तादिरिति व्यामोहनिवर्त्तनेनाचामेवाय धर्मो न हलामिति दर्शयितुमिदमारब्धम । अत एव वर्णधर्म इति सामान्येनोक्तम् । 'तद्गुणेचीति' । स उदात्तादिगुणो यस्य, एतेन वस्तुतो ऽज्धर्मत्वमुदात्तादेर्दर्शित, तथाहि । अन्तरेणापि हलमच एव धर्म्मो दृश्यते आ ते पितर्मरुता सुम्नमेतु, यथा आकारस्य नान्तरेणाच व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति कुत एव स्वर, यदि च हलामप्येते गुणास्ततो हलामचा च पृथक् स्वरोप्युपलभ्येत, यतस्तु खल्वचामेव स्वरमनुविदधति हलस्ततो निश्चीयते ऽनुपरागादेषु स्वरप्रतिभासो न स्वत इति, अनुपरागश्च पूर्वपरसंनिधानेपि परेणैव भवति न पूर्वेण । 'परिभाष्यन्त इति' । केचिदाहु । प्रदेशे लोकप्रसिद्धा हलामचा च ग्रहणे प्राप्ते ऽचामेव ग्रहण नियम्यत इति परिभाषेयमिति । अन्ये तु धर्मिण्यप्रसिद्धत्वात् सञ्ज्ञात्वेन परिभाष्यन्त इति व्याचक्षते । उच्चैरित्यस्याधिकरणप्रधान-

त्वात् क्रियापेक्षत्वाच्चाधिकरणस्योपलभ्यमानत्त्युक्तम् ॥ 'श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यतइति' । यदि गृह्येत उपांशुप्रयोगे न स्यादित्यव्याप्तिः, श्रुतिप्रकर्षस्य चानवस्थितत्वात्तदेव क्वचित्प्रत्युच्चैस्तदेव क्वचित्प्रति नीचैरिति सर्वमुदात्तं स्यात् सर्वं वानुदात्तमित्यतिव्याप्तिरव्यवस्था च स्याद् इति भाव । 'स्थानकृतमित्यादि' । उच्चता नाम प्रमाणविशेष ऊर्ध्वतापर्यायस्तत्र ताल्वादिसम्बन्धो वर्णानामन्तरङ्ग इति स्थानसम्बन्धिन्युच्चता गृह्यते तत्कृतमुच्चैस्त्वं सञ्ज्ञिनो विशेषणम् । ननु पूर्वमुच्चैरुपलभ्यमान इति ताल्वादिस्थानवृत्तिरुच्चैः शब्दो दर्शित, इह तूच्चैःस्थाननिष्पन्नत्वाद् अजेवोच्चैरित्युच्यतइति उक्तिविरोध । न, पूर्वमवरार्थं उक्तं इह तु वस्तुवृत्तं व्याख्यातं । ननु चोच्चैः स्थानउपलभ्यमानइत्याश्रितेऽपि प्रांशुपुरुषोच्चारितोऽनुदात्तोऽप्युदात्त एव स्याद् वामनपुरुषोच्चारित उदात्तोऽप्यनुदात्तः स्यात् तत्रान्योन्यमुच्चतानीचतायोगाद् अत आह । 'ताल्वादिषु हीति' । ताल्वादीनि स्थानानि भागवन्ति भागाश्चोत्तराधर्येण व्यवस्थिता । 'तत्र य समान इति' । एकपर्यायोऽयं समानशब्द, तेनायमर्थः । एकस्मिंस्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाणोऽजुदात्तसञ्ज्ञो भवति, एवं चोच्चैरित्यस्योर्ध्वभाग इत्यर्थ, सर्वश्चायमर्थो लोकप्रसिद्धेरेव लभ्यते सूत्रं तु व्यामोहनिवृत्त्यर्थम् । ऊर्ध्वभागनिष्पत्तेरप्रत्यक्षत्वात् तन्निश्चये लिङ्गमाह । 'यस्मिन्निति' । आयाम इत्यस्य विवरणं निग्रहस्तद्गुता रूक्षतेत्यस्य विवरणम् अस्निग्धतेति । 'सन्नततेति' । अणुता । अत एव वायु शनैर्निष्क्रामन् गलावयवान् शोषयतीति स्वरस्य रूक्षता भवति । 'ये ते के इति' यत्तत्किम्भ्यो जसि त्यदाद्यत्व, 'जस शी', 'आद्गुण', 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' ॥

"नीचैरनुदात्त" ॥ 'अजिति वर्त्तते इति' । तेन हल् सशनधर्म्मेणानुदात्तसञ्ज्ञो न भवति, अन्ववसर्ग इत्यस्य विवरणं मार्दवमिति, शैथिल्यमित्यर्थ । मृदुतेत्यस्य स्निग्धतेति, उरुतेत्यस्य महतेति । महत्त्वादेव च शीघ्रं वायोर्निष्क्रमणाद्गलावयवानामशोषणात्स्वरस्य स्निग्धता भवति ।

१ अधिकरणभावस्येति पाठान्तरम् ।

'अनुच्चानीति' । सर्वोदावेवमेव पाठात् फिषि तु 'सिमस्याथर्वणे' इत्यन्त उदात्त इत्युक्तम्, अनाथर्वणेऽपि तुच्छन्दस्यन्तोदात्तत्व दृश्यते, आद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै उच्छुक्रमजते सिमस्मादिति नमस्ते रुद्रेति, 'तेमयावेकवचनस्ये'त्यत्रानुदात्त सर्वमित्यधिकारात्तेशब्दोऽनुदात्त, रुद्रादयोऽप्यामन्त्रितनिघातेन, पदकाले चानुदात्तस्य श्रवण सहितायां तु स्वरितात्संहितायामित्येकश्रुत्य भवति ॥

"समाहार स्वरित"॥ 'सामर्थ्याच्चात्रेति'। पारिभाषिकयोरुदात्तानुदात्तयोरचो समाहाररूपस्याच क्वचिदप्यसम्भव सामर्थ्य, ननु च संमाहरण समाहारो विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणमेकधर्म्मयोर्योगो वा, यथा पञ्चपूली षण्णगरी दृष्टेति । तत्र पूर्वो मूर्त्तानामेव उत्तरस्तु धर्म्मयोरपि सम्भवति कि तु अत्रा सामानाधिकरण्य न घटते, नहि वर्णधर्मयोरुदात्तानुदात्तयो समुदायरूप कश्चिदज् भवतीत्यत आह । 'तौ समाह्रियेते अस्मिन्नचीति' । नानेनाधिकरणसाधनत्व समाहारशब्दस्य दर्शित, तत्र हि करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटा भवितव्य वा सरूपविधिश्च नास्ति क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीति वचनात् तस्मादर्थकथन[1]मात्रमेतत् सामानाधिकरण्य स्वर्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तत्वेन समर्थनीय, 'शिक्य कन्येति'। 'शिल्पशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्त' इति फिट्सूत्रेणान्तस्वरितत्वम् । सामान्य इति । सामसु साधु 'तत्र साधु' रिति यत् तित्स्वरितम्'। 'क्वेति'। 'किमोत्''क्वाति'॥

'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्" ॥ आदौ आदित सप्तम्यन्तात्तसि । 'अर्द्धह्रस्वमिति । 'अर्द्ध नपुसक'मिति समास । ह्रस्वशब्द उभयलिङ्गो ह्रस्वो नपुसके, ह्रस्व लघ्विति', तदिह परवल्लिङ्गत्वेन नपुसकत्वम् [2]उक्तपरिमाणस्याचो ह्रस्वसज्ञा कृतेति यत्रैव तस्यार्द्धमिति दीर्घप्लुतयोरेतद्विभागवचन न स्यादित्याशङ्क्याह । 'अर्द्धह्रस्वमिति' । 'चेत्यादि' । ह्रस्वस्य हि मात्रा भवति अतोऽर्द्धह्रस्वग्रहणेनार्द्धमात्रोप

---

१ मात्रेति २ पुस्तके नास्ति ।

२ व्यक्तेति २ पुस्तके अक्तेति ३ पुस्तके युक्तेति ४ पुस्तके पाठ ।

लक्ष्यते । इह प्रकृतत्वादेव स्वरितस्य विभागाख्यानसिद्धे तस्येति वचन स्वरितमात्रपरिग्रहार्थं, यदि चार्द्धह्रस्वग्रहणमर्द्धमात्रोपलक्षण तत्र स्वरित मात्रपरिग्रहोऽर्थवान् भवति। 'ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति'। अप्रधानमुपलक्षण त्वाद् यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काका। नन्वेवमप्याष्टमिकस्वरि-तस्य विभागो न सिद्ध्यति तस्यासिद्धत्वात नैष दोष । इत आरभ्य नव सूत्राणि असिद्धकाण्डे उदात्तादनुदात्तस्येत्यस्मात्पराणि पठितव्यानि, कि प्रयोजनमिद तावद्विभागाख्यानमाष्टमिकस्यापि भवति उत्तरत्रापि प्रयोजन तत्तत्र वक्ष्याम । 'एकश्रुतिर्वेति । उदात्तभागस्य पटुत्वात्पटुत्व कृतो विकल्प पटुत्वे हि तदुपरागात्तद्रूपतामिवापन्नो नानुदात्तव्यपदे शमर्हति नाप्युदात्तव्यपदेशम, उपरागमात्रत्वात् तेन भेदतिरोधानलक्ष णामेकश्रुत्य परो भाग प्रतिपद्यते, अन्वर्थ वा एकश्रुतित्व पूर्वभागश्रुते रेका ऽभिन्नाकारा श्रुतिरस्येति कृत्वा। 'अध्यर्धमात्रानुदात्तेति'। एकश्रुति-र्वेति नोक्त पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वात लघुना वा महतोऽनुपरागात् । 'माणवका ३ माणवकेति'। स्वरितमाम्रेडिते सूयेति प्लुत स्वरित ॥

"एकश्रुति दूरात्सबुद्धौ" ॥ इह यद्यप्यामन्त्रितान्तस्य पदस्याप्यभिमु खीकरण प्रति सामर्थ्य तथापि ह्यर्थविशेषस्य कस्य चिदनुष्ठेयतया, सबो धना सबुद्धि, अन्तर्भावितण्यर्थो बुद्धि, तथा च सबोधयति येनेति णिच् प्रयुक्त तत्र च वाक्यस्यैव करणभावो न पदस्येति मत्वाह । 'एकश्रुति वाक्य भवतीति'। कुतरत्पुनस्तदित्यत आह। 'दूरादिति'। 'सबोधन सबुद्धिरिति'। अनेनान्वर्थस्य सबुद्धिशब्दग्रहण न पारिभाषिकस्येति दर्शयति । पारिभाषिकस्य हि ग्रहणे देवा ब्राह्मणा इत्यत्र न स्यात्, अन्वर्थग्रहण च दूरादित्यनेन सम्बन्धाल्लभ्यते नह्यामन्त्रितैकवचनस्य दूरत्वमदूरत्व वा सम्भवति सबोधनस्य तु क्रियारूपत्वाद् अपादानतया दूरादिति विशेषणसम्भवा,दूरत्व च न देशस्वरूपागतमाश्रीयते ऽनवस्थि तत्वात् कि तु सम्बोधनक्रियापेक्षया दूरत्व, यावति देशे प्राकृतप्रयत्नोच्चा रित सम्बोध्यमानेन न श्रूयते कि त्वधिक प्रयत्नमपेक्ष्यते तत्सबुद्धौ दूर

भवति । 'स्वराणामित्यादि' । एकश्रुति स्वरूपाख्यान, भेदतिरोधानमित्यनन्तरोक्तस्यैव विवरणम। 'आगच्छेत्यादि' । दूराद्धूते वाक्यस्य टे प्लुत उदात्त परिशिष्टमेकश्रुति । ननु च प्लुतैकश्रुत्योर्द्वयोरपि दूरात्सम्बोधनद्योत्यमिति फलैक्याद्विकल्पो युक्त कथ समावेश उच्यते । वाक्यमेव प्रतिपादकत्वात सम्बुद्धौ करण प्लुतैकश्रुतीत्यस्यैव सस्कारमात्र यथा विषयग्रहणे चक्षुष उन्मीलनादि तत्कृत समानफलत्वमिति वाक्यापेक्षया च समावेश, अन्त्याजपेक्षया तु बाध्यबाधकभाव एव प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवति तत्राह 'उपसर्गाश्चाभिवर्ज्ज' मित्याद्युदात्त । गच्छेति तिङन्तस्य 'तिङ्ङतिङ' इति निघात । भो शब्दो 'निपाता आद्युदात्ता' इति आद्युदात्त, शेषयोरामन्त्रितनिघात ॥

"यज्ञकर्म्मण्यजपन्यूङ्खसामसु" ॥ 'ऐकश्रुत्यमिति'। बहुव्रीहेर्भावप्रत्ययश्चातुर्वर्ण्यादित्वाद्वा कर्म्मधारयात्स्वार्थे ष्यञ्। 'सपाठ इति'। स्वाध्यायकाले अग्निर्मूर्धादिव ककुत्, 'अङ्गेर्नलोपश्च' त्यग्निशब्द प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त मुर्व्छि बन्धने कनिन्युवृषितक्षीति वर्त्तमाने श्वनुक्षन्पूषन् तक्षन्नित्यत्र सूत्रे मूर्धन्शब्द कनिन्प्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तो निपातित, दिवु क्रीडादौ, दिवेरन्तो डिवि षष्ठ्येकवचनस्य ऊडिदमित्युदात्तत्व, ककुच्छब्द प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त,'पातेर्डति 'पतिशब्द प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्त, प्रथे षिवन् सम्प्रसारण च षित्वात् ङीष, षष्ठ्येकवचनस्य 'उदात्तयणो हल्पूर्वा' दित्युदात्तत्वम, इदशब्द प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त आप्नोते क्विब् ह्रस्वश्च, ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्व, री गतौ, सुरीङभ्या तुट् चेति असुन् प्रत्यय, नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेत शब्द । 'जिन्वतीति'। जिन्वते प्रीणनार्थस्य तिपि निघात 'प्रणवष्टे' रिति प्रयोगकाले प्रणय । 'ममेत्यादि । 'युष्मदस्मदोर्ङसी' त्याद्युदात्तत्वम्। अग्नेशब्दस्यामन्त्रितनिघात, वर्चश्शब्दोसुन्प्रत्ययान्त, विपूर्वाद् ह्वयते 'ह्वः सम्प्रसारण च' त्यप्प्रत्यये थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम् । 'जपोनुकरणमन्त्र इति । यद्यपि स एव मन्त्र उच्चायते तथापि वर्णाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्या भेदपरिकल्पनया ऽनुकरणव्यवहार । अत एवाह। 'उपाशुप्रयोग

इति । यथा जले निमग्नस्य पाठ, क्वचिदकरणमन्त्र इति पाठ, अने-नेद कुर्यादिति चोदित करणमन्त्र ततोऽन्योऽकरणमन्त्र प्रसिद्धस्तु पाठो-न्त करणमन्त्र इति ननु वागिन्द्रियेण शब्द उच्चार्यते स कथमन्त कर णेन सर्वेन्द्रियसाधारणेन व्यपदिश्यते। सत्य, वागिन्द्रियस्य स्थूलो व्यापार उपांशुप्रयोगे नास्ति स एव च तद्व्यापारत्वेन प्रसिद्ध इति सूक्ष्मव्यापारे मन एव प्रधान मन्यते। 'न्यूङ्खा इत्यादि'। षोडशेति पाठ, ओकारा इति च, न त्वेते मकारान्तास्तेषु प्रथमसप्तमत्रयोदशास्त्रय उदात्ता स्त्रिमात्रा इतरे त्रयोदश अनुदात्ता अर्द्धोकारा । एतच्चाश्वलायनेन चतुर्थे हनीत्य-स्मिन् खण्डे लक्षणेनोक्तमुदाहृत च, षडोङ्कारा इति पाठे मूलान्तर मृग्यम्। 'ए ३विश्वमित्यादि'। एशब्दो गीतिपूरण, निपात इत्यन्ये। वि-श्वशब्द क्वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्त, विश्वमन्त्रिण पाप्मान सदहेति सम्बन्ध, गीतिवशादेशब्दोनेकमात्र । वाक्यविशेषस्था गीतय इति'। तदुक्तमृषिणा गीतिषु सामाख्येति ॥

"उच्चैस्तरा वा वषट्कार" ॥ 'वषट्छब्देन चात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यतइति'। समानार्थत्वाद् द्वावपि हि तौ देवतासम्प्रदानस्य द्योतकौ कारग्रहण तु ज्ञापकमवर्णादपि कारप्रत्ययो भवतीति, तेन एवकार इत्यादि सिद्ध भवति। यद्येवमिति'। लक्षणाया हि प्रतिपत्तिगौरव भव तीति भाव । 'विचित्रा हीति'। क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रति पत्तिलाघवमिति वैचित्र्यम । 'उच्चैस्तरामिति । उच्चै शब्द उदात्तभवने वर्त्तते तत्र भवनक्रियापेक्षया प्रत्यय, उदात्ततर इत्यर्थो विवक्षित प्रकर्षश्च वौषट्छब्दे ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषड्वहानामादेरिति य प्लुतो विहित तदपेक्षया वेदितव्य, सन्त्युदात्ता अय तूदात्ततर । अन्त्यसदेशस्यत्येके, प्लुतो दात्तस्य च विधानसामर्थ्याच्छेषनिघाताभावोऽसिद्धत्वाद्वा, द्वयोरप्यवौ दात्ततरो भवतीत्येके। तदा याज्यान्तापेक्ष प्रकर्ष स्वार्थिकस्तरबित्यन्ये। ततो ह्युदात्तमात्रम्प्रथमस्य सिद्धमिति द्वितीयस्यायो विधीयते वषट्का रशब्दोय मन्त्रब्राह्मणयो कल्पसूत्रेषु वौषट्शब्दे निरूढ वषट् क्रियते ऽनेनेति वषट्कार । मा माम्प्रमृजइति मन्त्रे त्रयो 'वैवषड्कारा वौषडिति

वषट्करोती' ति ब्राह्मणे च वषट्कारोन्त्य 'सर्वत्रोच्चैस्तरा बलीयान्याज्या या' इति सूत्रे उच्चैस्तरामिति श्रुतिप्रकर्षो विधीयतइत्याहु ॥

"विभाषा छन्दसि" ॥ 'यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थमिति'। ननु यद्ययं योगो यज्ञकर्म्मणि स्यात पूर्वो योगो निर्विषय स्यात, न च जप न्यूङ्खसामान्यस्य विषयो जपादिव्यतिरिक्तस्तु पूर्वस्य विषय इति व्यवस्था। तथा हि सत्यत्रैव जपादिग्रहण कर्त्तव्य स्यात् किं छन्दोग्रहणेन, छन्दो ग्रहणात्तु छन्दोमात्राय विकल्प इति गम्यते ततश्च यज्ञकर्म्मणीत्यस्यानुवृत्तौ पूर्वो नित्यो विधिर्निर्विषय स्यात्, एव मन्यते। ऊहमन्त्राणामच्छन्दस्त्वात्ते पूर्वयोगस्य विषया इति छन्दोरूपेषु मन्त्रेष्वयमेव विकल्प स्यादिति, यद्यूहमन्त्रेषु सावकाश पूर्वो योगस्तदा यज्ञकर्म्मणीत्यस्य विभाषाग्रहणेन निवृत्तावपि छन्दोरूपेष्वनूहितेषु मन्त्रेषु परत्वादयमेव विकल्प प्राप्नोति, नैष दोष । यज्ञकर्म्मणीत्यत्र कर्म्मग्रहण यज्ञानुष्ठानमात्रे सर्वत्र नित्यो विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थ, यद्यप्यूह्यमाना मन्त्रा न भवन्ति तथाप्यमन्त्राणामेव तेषा यज्ञकर्म्मणि प्रयुज्यमानाना पूर्वयोगस्य विषयत्व भवत्येव, ये तु जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेव तत्र ग्रहणमिच्छन्ति तेषा सामर्थ्यलभ्या यज्ञकर्म्मणीत्यस्य निवृत्तिरिति विभाषाग्रहणमनर्थक स्यात्। 'इषइत्यादि'। इडवम्, ऊर्ग् बल चतुर्थ्येकवचनस्य साबेकाच इत्युदात्तत्व, 'त्वामौ द्वितीयाया' इति त्वादेशोनुदात्त, अग्ने इत्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् आङुपसर्ग । 'याहाति' । 'तिङ्ङतिङ' वी गत्यादिषु, मन्त्रे वृषेषपचेत्यादिना क्तिनुदात्त, अग्निशब्दोन्तोदात्त । अमि पूर्वत्वम् 'एकादेश उदात्तेनोदात्त । 'ईळे इति । ईडस्तुतौ लडुत्तमैकवचन बह्वृचा द्वयोरचोर्मध्ये स्थितस्य डकारस्य ळकार विदधति। 'पुरोहित,' 'पुरोव्यर्यमि' ति गतिसज्ञा गतिरनन्तरइति पूर्वपदप्रकृतिस्वर पुर शब्दोसिप्रत्ययान्तोन्तोदात्त, सतशब्दो निपात्त मसादेशोऽनुदात्त । देवडिति पचादिषु पठ्यते टित्वान् ङीप् 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलाप ' अभिपूर्वादिषे क्तिनि शकन्ध्वादित्वात् पररूपे ऽभिष्टत्वादौ च क्तिति क्रत्यतौ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाभिशब्दस्यान्तोदात्तत्व चतुर्थ्येकवचनम् ॥

"न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः" ॥ सुब्रह्मण्या नाम निगद इति'। अपादबन्धे गदिर्वर्त्तते यथा गद्यमिति निशब्द प्रकर्षे उच्चैरपादबन्ध यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्य पठ्यते स निगद, नितरां गद्यतइति कर्मणि नौ गदनदेत्यप् तस्य च सुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षितत्वात सुब्रह्मण्याशब्दोपरित्यक्तस्त्रीलिङ्ग एव नाम, ओङ्कारस्तित्स्वरेण स्वरित इति सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्यय तित्स्वरेण स्वरित, तस्य टाबेकादेश स्वरितानुदात्तयोरान्तर्यात् स्वरित, ततो निपातेनोशब्देन 'ओमाङोश्चे' त्युदात्तस्वरितयोरेकादेश स्वरित एव, आमन्त्रितमाद्युदात्तमिति आष्टमिकस्तु निघातो ऽसमानवाक्यत्वान्न भवति । 'तस्यानेनेति' । न च तस्यासिद्धत्वम, इद हि प्रकरणमसिद्धकाण्डउत्कृष्टव्यमित्युक्तम्, अत एवास्मिन्नुदात्ते कृते शेषनिघातोऽपि न भवति यथोद्देशपक्षे ऽनुदात्तपरिभाषाया कर्त्तव्यायाम् असिद्धत्वेन वक्ष्यमानाभावात् तेनेह द्वावप्युदात्तौ सम्पन्नौ इति पश्चिम एकोनुदात्तइति, न च तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितप्रसङ्ग, प्रकरणोत्कर्षणास्यासिद्धत्वाद् नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधाच्च । 'द्वावनुदात्ताविति' । वकारच्छकारौ, शिष्ट स्पष्टम्, असावमुष्येत्यन्त' एतस्मिन्नेव सुब्रह्मण्यानिगदे प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य चान्त उदात्तो भवति, गार्ग्यो यजते दाक्षे पिता यजते तित्स्वरे प्राप्ते वचन, 'स्यान्तस्योपोत्तम च स्यशब्दान्तस्योपोत्तममुत्तम चोभयमुदात्त भवति गार्ग्यस्य पिता यजते वा नामधेयस्य देवदत्तस्य पिता यजते ॥

"देवब्रह्मणोरनुदात्तः" ॥ 'स्वरितस्योदात्ते प्राप्तइति'। कथ प्राप्तो यावता ऽसिद्ध स्वरित, एव तर्ह्येतज्ज्ञापत्याचायस्तस्मादित इत्यारभ्य नवसूत्री 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इत्यस्मात्परा द्रष्टव्येति, उक्तानि प्रयोजनानि उत्तरत्र च वक्ष्याम, सामान्यापेक्षत्वाज् ज्ञापकस्य नवसूत्र्यप्युत्कृष्यते न सुब्रह्मण्यास्वर एव । 'द्वयोरपि पदयोरिति' द्वितीयस्य पदात्परस्यापि निघातो न भवति 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवदि' ति पूर्वस्याविद्यमानत्वात् प्रथमस्यापि न भवति भिन्नवाक्यत्वात् ॥

"स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्" ॥ 'अनुदात्तानामिति' बहुवचनं जातौ तेनैकस्य द्वयोर्बहूनां च भवति, एकस्य पचति, द्वयोरा गिनवेश्य, बहूनां तु वृत्तावेव दर्शितम् । 'इमामित्यन्तोदात्तमिति' । इद शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः विभक्तिरनुदात्ता, त्यदाद्यत्वे ऽपि पूर्वं 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः'। विधिकाल एवेति । यद्यप्यत्र विहितस्या नुदात्तविधानेऽपि न कश्चिद्दोषस्तथापि तत्त्वेन व्यवहर्त्तव्यमित्येवमुक्तम् 'तस्मात् स्वरितादिति' । न च तस्यासिद्धत्वमुत्कृष्टत्वाद् नवसूत्र्यास्ते कार्यं देवदत्तेत्यादावेकश्रुतिर्भवत्येव । 'गङ्गाप्रभृतीनामिति' । न यमुनेप्रभृतीनां व्यवधानं जातेरेकत्वाद् व्यक्तीनां सतीनामप्यनाश्रितत्वाद् अकिञ्चित्करत्वम् । ततः परेषामिति' । नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति माणवकशब्दस्याविद्यमानत्वं न भवति । 'अवग्रहे माभूदिति' इदमेव च संहिताग्रहणं ज्ञापकं पञ्चमीनिर्देशे कालो न व्यवधायक इति, तेन 'तिङ्ङतिङः' इत्यवग्रहेऽपि भवति अ ग्नमीळे ॥

"उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः" ॥ परशब्दः प्रत्येकमभिस म्बध्यत इत्याह । 'उदात्तः परो यस्मादिति' । सन्नशब्देन नीचैरर्थ उच्यते तेनानुदात्तत्वं लभ्यत इत्याह । 'अनुदात्ततर इति' । प्रकर्षः स्या न्यनुदात्तापेक्ष । 'मातर इत्यनुदात्त इति' । समासैकदेशो निष्कृष्यानुकृत देवा इत्यादीनां त्रयाणामामन्त्रितानामेकीभूतानामाद्युदात्तत्वे शेषनिघा तः । 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति विद्यमानपक्षे चामन्त्रि तनिघात, जस सकारस्य रुत्व तस्य हसनयुक्तस्यातो रोरप्लुतादिति उका रोऽनुदात्तः 'आद्गुणः' सोऽप्यान्तर्यतोऽनुदात्तः, अच्छब्दाकारस्य शेषनिघात तयोरनुदात्तयो 'रेङः पदान्तादति' त्येकादेश आन्तर्यतोऽनुदात्तः । 'सर स्वतीकारस्येति । ननु च नवसूत्र्युत्कृष्यत इति ज्ञापितं ततश्च गङ्गाप्रभृती नामिव सरस्वतीकारस्यापि पूर्वेणैकश्रुतिरेव प्राप्नोति, क पुनः सन्नतर स्यावकाशः य स्वरितात्परो न भवति अग्निरिति । न च विप्रतिषेधेन सन्नतरो लभ्यते, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य, एवं तर्हि 'नमु न' इत्यत्र नेति योगविभागात् सिद्धत्वं भविष्यति, इह देवदत्तस्य

त्यङ्गिति 'न्यधी चे' ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यस्त्वत्य कारस्य स्वरित पूर्वस्य सत्वतर प्रत्यसिद्धो न भवति प्रकरणोत्कर्षाद्, उदात्तस्वरितयोरित्येव सिद्धे परग्रहण बहुव्रीहावेकवचनविवक्षार्थमिति गर्द्धप्रभृतीना सत्वतराभाव ॥

"अपृक्त एकाल् प्रत्यय" ॥ 'घृतस्पृगिति । 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' रिति कुत्वम । 'अर्धभागिति' । अत्र 'वेरपृक्तस्ये ति लोप प्रयोजनम् । 'एकाल्-ग्रहण किमिति' । समुदायद्वारेणायमेकपदविषय प्रश्न, अन्यथा प्रत्य यमात्रस्य सञ्ज्ञा स्यादिति प्रदेशेषु प्रत्ययग्रहणमेव कर्तव्य स्यात् कि सञ्ज्ञ या, तत्र यद्यनन्तस्य स्यात् केवलस्य चाप्यन्तवद्भावाद् अल्ग्रहण व्यर्थ स्या दिति तत्सामर्थ्यादल्समुदायस्य न भविष्यतीति भाव । 'दर्विरिति' । दृ विदारणे औणादिको विन् प्रत्यय, वर्णग्रहणे जातिग्रहणादल्समुदाया गृह्यन्ते इति भाव । स्यादेतत् । वेरपृक्तस्येत्यत्र वोऽपृक्तस्येत्यस्तु क्विबादिषु च माभूद्विकार, न चान्य प्रत्ययो वकारोस्तीति । तच्च । 'राजनि युधिकृञ' राजकृत्वा तमाचष्टइति णिचि टिलोपे क्विपि णिलोपे च कृते क्वनिप सम्बन्धी प्रत्ययो वकारोस्ति, अवश्य च क्विबादीनामुच्चारणार्थे कश्चिदज्ञा सञ्जनीयस्तत्राकारे सुदृभ्या व इत्यादिष्वपि लोप प्रसज्येत, उकारे तु गवुलादिषु, अन्यत्र तु गौरवमिति यथान्यासमेव साधीय । ननु च यद्यल् समुदायोपि गृह्येत अल्ग्रहणमनर्थक स्याद् अतो यद्यपि 'निपात एका जनाङि' त्यत्रैकग्रहणाद्वर्णग्रहणे जातिग्रहण ज्ञापित तथाप्यत्राल्ग्रहण सामर्थ्यात्समुदायस्य न भविष्यतीति चिन्त्यप्रयोजनमेकग्रहण, तथाऽपृक्त-प्रदेशेष्वल्ग्रहणेनैव सिद्धे नार्थ सञ्ज्ञया नतराम्महत्या नतमाम्पूर्वैर्निर्दि ष्टया । 'सुरा इति' । सुरा सुनोतीति क्विपि तुक् सुरासुतमाचष्टइति णिचि टिलोप क्विब् णिलोप, अत्र धातुसकारस्य हल्ङ्याब्भ्य इति लोपो न भवति प्रत्ययपरिभाषया । सिद्ध, तिपा साहचर्याच्चैकवचनस्य ग्रहण सिद्धमिति प्रत्ययग्रहणमपि चिन्त्यप्रयोजनमेव ॥

"तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय" ॥ अत्र तत्पुरुष समाना धिकरण इति द्वयोरपि पदयोर्मुख्यार्थत्वे ब्राह्मणराज्य शोभनमित्यादौ यत्र

बाह्येन पदेन तत्पुरुषस्य सामानाधिकरण्ये तत्रैव सञ्ज्ञा स्यात् न तु परम राज्यमित्यादौ शब्दान्तरस्याप्रयोगादित्यन्यतरद्गौणार्थमिति स्थिते काम चाराद्यदि तत्पुरुषशब्दो गौणः स्यात् तत्पुरुषार्थानि पदानि समानाधिक रणानीति ततः सङ्ग्रहणाभावात् प्रत्येकं सञ्ज्ञा इति शङ्क्येत, अतस्तत्पुरुष इति पदं मुख्यार्थमित्याह। 'तत्पुरुष इति'। 'समासविशेषस्येत्यादि'। इतरद्गौणार्थमित्याह। 'समानाधिकरणपद इति'। समानाधिकरणानि पदान्याश्रयत्वेन यस्य सन्ति स तथोक्तः, अवयवद्वारकं सामानाधिकरण्यमौ पचारिकमपि पदान्तरनिरपेक्षमन्तरङ्गमिति तदेवाश्रीयतइति भाव, भव ति ह्यवयवधर्म्मेण समुदायस्य व्यपदेशो यथा समं चूर्णमिति, अत्र ह्यवयवद्वारकं चूर्णस्य साम्यं न तु कृत्स्नस्य चूर्णस्यान्येन। 'परमराज्य मिति'। 'अकर्म्मधारये राज्य' मित्यत्राकर्म्मधारयइति निषेधादुत्तर पदाद्युदात्तत्वाभावे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। 'पाचकवृन्दा रिकेति'। 'न कोपधायाः' इति प्रतिषेधं बाधित्वा पुवत्कर्मधारयेति पुव द्भावो भवति। 'तत्पुरुष इति किमिति'। प्रतिपदोक्तत्वादधिकारावग तेर्हि समानाधिकरणाधिकारविहितस्तत्पुरुष एव प्रतिपत्स्यतइति प्रश्न। 'पाचिकाभार्य इति'। अयमेवार्थो दुरवधार इति भाव। 'ब्राह्मण राज्यमिति'। अत्रोत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव भवति। अथ पूर्वकालैकेत्यस्य प्रकरणस्यान्ते कर्म्मधारय इति कस्मान्नोक्त, योऽयं समानाधिकरणाधिकार विहितस्तत्पुरुषः स कर्म्मधारय इति एवं हि तत्पुरुषः सामानाधिकरण इति न वक्तव्यं भवति। सत्यम। एकसञ्ज्ञाधिकारात्तु कर्मधारयसञ्ज्ञया तत्पु रुषसञ्ज्ञाया बाधः स्यादिति द्विगोरिव पुनस्तत्पुरुषसञ्ज्ञाविधानाय कर्म धारयपदमुपादेयं पुनश्च पर्यायप्रसङ्गे समावेशाय चकारोपि वक्तव्य। नन्वेवं करिष्यते द्विगुकर्मधारयौ चेति, एवं तु न कृतमित्येव॥

"प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम्'॥ समासइत्यधिकरणानि र्देशोऽयं कष्टश्रितादयश्च समासास्तेषु किं प्रथमानिर्द्दिष्टं भवितुमर्हति समासे सति यस्मात्प्रथमा विधीयते न च तथाभूतं सम्भवति समासे हि कृते तत एव प्रथमोत्पद्यते न तदवयवाद् अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या

श्रितशब्द एव प्रथमानिर्दिष्टो न कष्टशब्द सापि न समासे सत्युत्पन्ना किं तर्हि वाक्यकालएव निर्दिष्टग्रहण चानर्थकं स्यात् समासे प्रथमान्तमित्येव वाच्य स्याद् अतो मुख्यस्यासम्भवाद्गौण समासो गृह्यतइत्याह । 'प्रथमयेत्यादि' । कथ पुन समासइति शास्त्रस्य ग्रहणमित्याह । 'समासविधायीति' । समासविधायित्वात्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्यर्थ । निर्दिष्टग्रहणादेव च तुल्येपि समासार्थत्वे वाक्य न गृह्यते, नहि तत्र निर्देशार्था प्रथमा अर्थप्रयुक्तत्वात् । 'द्वितीयेत्येतत्प्रथमानिर्दिष्टमिति'। प्रथमया विभक्त्या उच्चारित, यद्येव तस्यैव सज्ञा स्यान्न कष्टादीना नहि ते शास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टा । य एव द्वितीयेत्यस्य प्रथमानिर्देश स एव कष्टादीनामपि तत्परत्वात्तस्य, यथा वक्ष्यति तस्येति सामान्य विशेषोपलक्षणार्थं तदीयप्राथम्य विशेषाणा विज्ञायतइति। कष्टश्रितादिषूपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातो, महासज्ञाकरणमन्वर्थसज्ञाविज्ञानार्थं लोके ऽप्रधानमुपसर्जनमुच्यते इहाप्यप्रधानमुपसर्जन प्रधानमप्रधानमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ तेन यत्प्रति यदप्रधान तदेव प्रति तदुपसर्जन भवति तेन राज्ञ कुमारीश्रित इति द्वितीयाश्रितेत्यत्र प्रथमानिर्दिष्टस्यापि कुमारीशब्दस्य सज्ञा न भवति यदि स्यात् पूर्वनिपातानियम उपसर्जनह्रस्वत्व च स्यात् अन्वर्थत्वे तु श्रितादीनेवापेक्ष्य द्वितीयान्तमुपसर्जनमिति न प्रसङ्ग, एव राज्ञ कुमार्या इत्यत्र द्वयोरपि 'षष्ठी'त्यत्र प्रथमानिर्देशेपि कुमारीमपेक्ष्य राज्ञ उपसर्जनत्व न त प्रति तस्या । यद्यन्वर्थसज्ञा नार्थोनेन प्रदेशेष्वेवान्वर्थग्रहणमस्तु, वाक्येपि तर्हि स्यात् कुमारीं श्रिता गवा कुलम् अथ सज्ञाविधिर्वाक्ये कस्मान्न भवति यावता समासइति प्रथमानिर्देशस्याधारो न सज्ञाया, तथा गोकुल कुमारीपुत्र इत्यत्र समासेपि पूर्वनिपातवद् ह्रस्वत्व कस्मान्न भवति, तस्मात्सत्येवोपसर्जनत्वे उपसर्जनगोशब्दान्तस्योपसर्जनत्वात् स्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वविधानात्समासाधिकारे पूर्वनिपातवचनाच्च वाक्ये तौ न भवत इति वाच्य, सज्ञाविधान तून्मत्तगङ्गमित्यादौ द्वयोरप्यप्राधान्ये पूर्वनिपातनियमार्थं यत्र चानन्यार्थे प्रथमानिर्देशस्तत्र प्रधानस्यापि यथा

स्यादित्येवमर्थं च यथा पाचकवृन्दारक पुरुषव्याघ्रो ऽर्द्धपिप्पली पूर्वं काय इति, अत्र 'वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम्' उपमित व्याघ्रादिभि 'अर्द्धं नपुसक' पूर्वापराधरोत्तरमिति, प्रथमानिर्देशस्येदमेव प्रयोजन समासस्य विशेषण विशेष्येण षष्ठीत्येव सिद्धत्वाद्, न च पूज्यमानतादिविषय एव यथा स्यादिति नियमार्थस्तदारम्भ, उपसर्जनसज्ञार्थत्वे ऽर्द्धादिपूर्वं पदस्य विशिष्टरूपस्यार्द्धपिप्पलीत्यादे समासस्य विधिसम्भवात् तस्मादे तदर्थापि सज्ञा ऽन्वर्थत्व तु सति सभवे व्यवस्थापकम् ॥

"एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" ॥ विभक्तिशब्द सुपा वाचक कारकशक्तिवचनो वा विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा । 'समासे विधीयमानइति' । यदुपमर्देनेन समासो भवति तस्मिन्वाक्य इत्यर्थ, समासरूपप्राप्त्यभिमुखे पदत्रयइति यावत् । एतेन समासार्थे वाक्यमत्र समासो न पूर्वसूत्रइव शास्त्रमिति दर्शयति । शास्त्रे सर्वमेकविभक्तिकमित्येकविभक्तीत्यनर्थक स्यात्, मुख्येपि समासे प्रत्ययलक्षणेनैकविभक्तित्व समर्थनीयमिति वाक्यमेवात्र समास, एकस्मिश्च प्रयोगे सर्वमेकविभक्तिकमिति विशेषणोपादानसामर्थ्यात्प्रयोगभेदेनापि यस्य न सर्वविभक्तित्व तदाश्रीयतइत्याह । 'यन्नियतविभक्तिकमिति' । एतदेव स्पष्टयति । 'द्वितीये सम्बन्धिनीत्यादि'। केचिदाहु । येन सह समस्यते स द्वितीयसम्बन्धीति, एव तु पञ्चाना खट्वाना समाहर पञ्चखट्वीति वा टाबन्त इति स्त्रीलिङ्गपक्षे उपसर्जनह्रस्वत्व न स्यात् समाहारो ह्यत्र नानाविभक्तियुक्तो न पञ्चन्शब्द' तस्मात्प्रधानार्थवाची शब्दो द्वितीय सम्बन्धो, निष्कौशाम्बिरिति कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षया ऽपादानशक्तियोगात् पञ्चम्यन्त एव न तस्य क्रियान्तरमपेक्ष्य शक्त्यन्तरावेश सम्भवति नि शब्दस्तु निष्क्रान्तप्रधानो नानाशक्तिभिर्युज्यते । 'निष्कौशाम्बिरिति' । निकुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी, 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये' ति ह्रस्व । 'निर्वाराणसिरिति' । अनो जल तद्दूरं यस्या सा वराणा गङ्गा, तस्या अदूरभवा नगरी वाराणसी । पुराणे तु वरणा चासिश्च नद्यौ श्रूयते तयोरदूरभवा पृषोदरादित्वाद्रेफाकारस्य दीर्घ. निस पूर्वंणोप

सर्जनत्व प्रधानस्यापि हि प्रथमानिर्देशसामर्थ्यात् भवतीत्युक्तम् । इहा-स्यावकाशोऽप्रथमानिर्दिष्ट पूर्वस्यावकाशोऽनेकविभक्ति नीलोत्पलादि-रर्द्धपिप्पल्यादिश्च, कष्टश्रितादिषु कष्टादय एकविभक्तिका प्रथमानि र्दिष्टाश्चेत्युभयप्रसङ्गे परत्वादनेनैव प्राप्नोति, ततश्चापूर्वनिपात इति प्रतिषेधप्रसङ्ग , न, अप्रतिषेधा,चाय प्रसज्यप्रतिषेध पूर्वनिपाते नेति किं तर्हि पर्युदासोय पूर्वनिपाते न विधिर्न प्रतिषेध प्रसज्यप्रतिषेधेप्यन न्तरप्राप्ति प्रतिषिध्यते कुत एतद् अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा भवति पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति, न चेय प्राप्ति पूर्वा प्राप्ति बाधते प्रतिषिद्धत्वात् ॥

'अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्'' ॥ 'अभिधेयवचनोर्थशब्द इति' । न प्रयोजनवचनो ऽव्यभिचारात, न निवृत्तिवचन , स्वयं निवृत्तस्य किं सञ्ज्ञया, न धनवचन , स्वस्वामिभावस्यासम्भवात् । तच्चाभिधेय चतुर्द्धा जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदेन गौ शुक्ल पाचको डित्थ इति, यद्यर्थवत सञ्ज्ञा ऽभावशशविषाणादीना न प्राप्नोति अर्थाभावान्माभूदनेन समासइति भविष्यति, न । अर्थवदित्यनुवृत्ते , अन्यथा ऽनर्थकेत्र विधिसम्भवात् समास-ग्रहण नियमार्थ न स्यात् । उच्यते । येषा तावद्भूतलाद्याश्रय घटादिप्रतियो गिक नास्तीति बुद्धिबोध्य तत्त्वान्तरमभावस्तन्मते तेनार्थेनार्थवत्त्व, येषा मप्याश्रयाभिमत भूतलादिस्वरूपमेव तद्बुद्धिविशेषो वा प्रतियोगिनो घटादेरभावस्तन्मते तेनैव भूतलादिना ऽर्थवत्त्वमित्यभावस्य ताव-त्सिद्धा सञ्ज्ञा शशविषाणमित्यत्रापि गवादिष्वनुभूतविषाण शशमस्तक-वर्तितया बुध्योत्प्रेक्ष्य तस्यैवाभिधानाय शब्दप्रयोग , बुध्युपारोह एव चा र्थस्य शब्दप्रयोगे कारण न बहि सत्ता । यदि ब हि सन्तमेवार्थं शब्दा अभिदधति घटोऽस्ति घटो नास्तीति प्रयोगो न स्याद् एकत्र पौनरुक्त्याद् अपरत्र विरोधाद् बुध्युपारूढस्य बहि सत्त्वासत्त्वप्रतिपादनायोपपद्यते प्रयोग । एवमपाक्षीत् पक्ष्यति अस्य सूत्रस्य शाटक वयेत्यादावपि बुद्ध्यु पारूढ एव पच्यादीनामर्थो न तु शब्दप्रयोगकाले बहि सिद्ध । डित्था दीन्यव्युत्पन्नान्युदाहरणानि । व्युत्पत्तौ कृदन्तत्वादेव सिद्ध सर्वनामधातुजमि

त्यत्रापि पक्षेऽव्ययार्थमनुकरणशब्दार्थे च सूत्रमारभ्यमेव । ननु लौकिके प्रयोगे शब्दानामर्थवत्ताध्यवसाय स च वाक्यस्यैव पदस्य वा विभक्त्य न्तस्य न तु प्रकृतिभागमात्रस्येति कथ तस्य निष्कृष्यार्थवत्त्वनिश्चय, येषा हि सहैव प्रयोगस्तेषा सङ्घातस्यैवार्थवत्ता यथा वर्णानाम् । उच्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्या शब्दार्थनिश्चयो यस्य शब्दस्यान्वये योऽर्थ प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते स तस्यार्थ वृक्षौ वृक्षा इत्यादौ च प्रत्ययसा मान्यव्यभिचारेऽपि तद्विशेषव्यभिचारो वृक्षौ सामान्यव्यभिचारश्च वृक्षखण्ड वार्त्ता शाखेति, अर्थस्तु मूलस्कन्धफलपलाशादिमान् यावद्वृक्षशब्द प्रती यते । 'नान्तस्यावधेरिति' । ननु वन षण सम्भक्तौ, धन धान्यइत्येत योर्धात्वोरेतौ शब्दौ पचाद्यचि व्युत्पादितौ तत्राधातुरिति निषेधो भविष्यति एव तर्ह्यव्युत्पत्तिपक्षएतदुक्तम्, अत एवोदाहरणत्वेनाप्यन योरुपन्यास । किं चासत्यर्थवद्ग्रहणे प्रतिवर्णं सञ्ज्ञाप्रसङ्ग, न च प्रति वर्णं धातुसञ्ज्ञा, न चाधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणाद् अर्थवतो ग्रहणम् । अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययो सम्भवाद् यथा ऽधीते यावक इति, अत्र ह्यधिपूर्वस्येडोऽर्थवत्त्व न तु इडि तस्य क्वचिदप्यप्रयोगाद् यावक इत्यत्रापि यावशब्दस्यैवार्थवत्त्व न तु कन, अन्तरेणापि तदर्थावगमात् । न च ज्ञायते केन धर्मेण सादृश्यमिति, न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवतो ग्रहणम् एषा हि नियतरूपोपादाने व्यवस्थापयति न चात्र रूपविशेषोपादानम् । ननु सत्यामप्यनर्थकस्य सञ्ज्ञाया सख्याकर्म्मादिषु विधीयमाना स्वादयो न भविष्यन्ति । नैतदस्ति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानामर्थनियम, ततश्चा व्ययवत् स्वादय स्युरेव । नलोपो हि स्यादिति' । विभक्तेस्तु श्रवण न भवति समुदायस्यापि पृथक् प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया तदन्तर्भावाल्लुको भावात् । पक्षेव द्विर्वचनन्यायेनावयवस्य न भविष्यति, युक्त तत्र पज् इत्यत्र येनै वाचा समुदाय एकाच तेनैव तदवयवोऽच्शब्द पशब्दश्च, न चैकस्यैक दा ऽनेक प्रत्यवयवत्व निरूपयितु शक्य, किञ्च समुदायद्विर्वचनेनाव यवा अपि द्विरुच्यन्ते तदात्मकत्वात्तस्य इह त्ववयवाना समुदायस्य च सञ्ज्ञानिबन्धन शब्दत्व पृथगेव तत्र समुदायस्य यत् तेन तस्यैव कार्ये

नावयवानाम् । ननु च इति आभ्याम औपगव अ अपेहीति, धातुप्राति
पदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् वृत्तादिष्वपि वर्णा अर्थ
वन्त तथा कूप इति ककारे सति कश्चिदर्थो गम्यते यूप इति यका
रोपजनेऽर्थान्तर तेन मन्यामहे य कूपे कूपार्थ स ककारस्य यो यूपे
यूपार्थ स यकारस्येति, तथा ब्राह्मण इत्युक्ते योऽर्थोगम्यते नासौ बकारादी
नामन्यतरापायेऽपि गम्यते येषा च सङ्घातो यत्कार्य करोति प्रत्येकमपि
तत कुर्वन्ति यथा तिलाना खारी तैलमुत्पादयन्ति प्रत्येक च तिला ये च
यस्मिन् प्रत्येकमसमर्थास्तेषा सङ्घातोऽपि तत्रासमर्थ , यथा प्रत्येक सिकतास्तैल
नोत्पादयन्ति तथा खार्य्यपि तासाम्, अत सङ्घातार्थवत्त्वाच्चार्थवन्तो वर्णा
स्तत्कथमर्थवद्ग्रहणे सत्यपि तेषा निवृत्ति । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णानामर्थानु
पलब्धे , नहि ब्रा इत्युक्ते कश्चिदर्थो गम्यते ऽतो धात्वादीनामेकवर्णाना
मर्थवत्त्वाद् अन्येऽपि वर्णा अर्थवन्त इत्यनुपलब्धिबाधितमेतद्, एवमन्येऽपि
हेतवो बाधितविषया । किं च कूपो यूप इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्या ककारय
कारयोरर्थवत्त्वे यूप इति चतुर्णा वर्णानामानर्थक्यमभ्युपगत स्यात्, अथ तेषा
मर्थवत्त्व भूयिष्ठ कूपे यूपार्थ स्यात् कूपार्थश्च यूपे, यत्र भूयसामर्थवत्ताम
न्वयो व्यतिरेकस्तु कस्य चित्तत्रतत्रार्थानामपि भूयसामनुवृत्तिर्भवति व्यति
रेकस्तु कस्य चिद् यथा देवदत्त गामभ्याज शुक्ला देवदत्त गामभ्याज कृष्णा
मिति, अत सङ्घाता एव तेनार्थवन्त सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति हेतुरनैकान्तिक ,
तैलाग्निर्वर्तिसङ्घातेन दीपो न प्रत्येक, रथावयवैश्चक्रादिभि सहतैर्व्रज-
क्रिया । किञ्चार्थवता विपर्यासे ऽर्थप्रत्ययस्यापि विपर्यास , आहर पात्र पा-
त्रमाहरेति, अपाये चापाय गामभ्याज शुक्ला गामभ्याजेति, उपजने चोपजन
गामभ्याज गामभ्याज शुक्लामिति, वर्णेषु तु नैव हिनस्तीति सिंहो हन्ति हत
घ्नन्ति अत सघाता एवार्थवन्त । अहन्निति '। हन्तेर्लङि तिप् 'इतश्च' लोपे
हल्ङ्यादिलोपो ऽट् स हन्ग्रहणेनैव गृह्यते, अत्र प्रागेव लडुत्पत्ते स
ञ्ज्ञाया सत्यामुत्तरकाल पदत्वे सति नलोप स्यात् । यद्वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा
पदसञ्ज्ञासमकालमेव स्यात्, न वाप्रत्यय इति प्रतिषेध 'न ङिसम्बुध्यो '
रिति लिङ्गात्, अन्यथा हे राजन्नित्यादावप्रत्यय इति निषेधादप्रातिपदिक

त्वादेव नलोपप्रसङ्गात्। अधातुरिति शक्यमकर्तुं, सुपो धात्विति धातुग्रहणं ज्ञापकं न धातोरियं संज्ञेति, नैतदस्ति ज्ञापकं, प्रतिषिद्धार्थमेतत् स्यात् श्येनायतइत्यादावप्रत्यय इति निषिद्धा संज्ञेति भिद् छिद् भू यूरित्येवमादौ क्विबन्तत्वे कृदन्तत्वादुत्तरसूत्रेण संज्ञा, न च तस्या अपि प्रतिषेधोऽयं मध्ये ऽपवादा इति न्यायात् पर्युदासत्वाद्वा। 'काण्डे इति'। प्रथमाद्विवचनस्य नपुंसकाच्चे ति शीभावः, अप्रत्यय इति च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य निषेधः, यत्र हि प्रत्ययः संज्ञिरूपे ऽनुप्रविशति यथा 'तरप्तमपौ घः' इति तत्र पदसंज्ञायामन्तवचनेन तदन्तविधिप्रतिषेधः, इह तु पर्युदासे प्रत्ययव्यतिरिक्तः संज्ञी प्रसज्यप्रतिषेधेपि न संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं किं तर्हि प्रतिषेधइति नास्ति निषेधः। ननूत्तरसूत्रे कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति प्रत्ययान्तस्य यदि भवति कृत्तद्धितान्तस्यैवेति, उच्यते। अस्मिन् सत्यप्रतिषेधे संज्ञाविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्प्रत्ययस्य यदि भवति कृत्तद्धितस्यैवेति स्यान्नियमः स्यात् सति त्वस्मिन् अत्र तावत्प्रत्ययान्तस्य निषेध इति उत्तरसूत्रेपि तद्धितान्तस्य ग्रहणं भवति, अथ क्रियमाणेप्यप्रत्ययइत्यस्मिन्नपुंसकह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति पर्युदासे तावत्प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावः, प्रसज्यप्रतिषेधेप्यन्तरङ्गत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः काण्डशब्दस्य प्रवृत्ता संज्ञेति एकादेशस्यान्तवद्भाव इत्यस्त्येव प्रातिपदिकत्वं तथा च ब्रह्मबन्धूरित्यूङेकादेशस्यान्तवत्त्वात् स्वाद्युत्पत्तिः न चाप्रत्यय इत्यस्य वैयर्थ्यं त्रपुणी इत्यादौ यत्रैकादेशत्वं नास्ति तत्रार्थवत्त्वात् एवं तर्हि नपुंसके यद्वर्तते तस्य ह्रस्वो विभक्त्यन्तं तु सङ्ख्याप्रधानं कारकशक्तिप्रधानं च न च तयोर्लिङ्गयोगः, न चान्तवद्भावेनार्थः शक्योतिदेष्टुमिति न भवति ह्रस्वः, यद्येवं त्रपुणी इत्यादावप्येवमेव न भविष्यति नार्थोनेन, न चान्यः प्रत्ययान्तो व्यावर्त्यः सम्भवति। तथाहि। षड्विधाः प्रत्ययाः सनादयः कृतः तिङः सुपः स्त्रीप्रत्ययाः तद्धिताश्चेति। प्रातिपदिककार्यमपि ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' ति ह्रस्वत्वं 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्'-दिति प्रत्ययविधिश्च तच्च कृत्तद्धितान्तस्येष्यतएव सन्प्रभृतिषु येषां तावद्वा

तुत्व तेषामधातुरित्येव प्रतिषेध श्यशबादीनामपि विकरणाना लिङ्गा भाव सख्याकर्माद्यभावो ऽपत्याद्यर्थायोगश्च, एव तिङन्ताना यथा य पचतिरूप तस्यापत्यम इति रूपवन्तत्वात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे ये तु सम्भवन्ति स्वार्थिकास्ते 'तिङश्चे' ति ज्ञापकाच्च भवन्ति स्त्रीप्रत्ययाना तु विलङ्गेन नपुसकेनायोग एव, कुमारीपुत्र इत्यत्र गोस्त्रियोरिति ह्रस्व स्यादिति चेद् अथ क्रियमाणेपि प्रतिषेधे राजकुमारीपुत्र इत्यत्र कस्माच्च भवति अत्र हि समासत्वादस्त्येव प्रातिपदिकत्वम् । अतो यस्तत्र परिहार स एवात्रापि भविष्यति, प्रत्ययविधिस्त्विष्यतएव 'ङ्याप् प्रातिपदिकादि' ति सुबन्तस्य ह्रस्वत्व न प्राप्नोतीत्युक्तमेव, सुपा वा प्रसङ्गस्तद्विधानदशाया तदन्तस्यासम्भवात, लिङ्गाभावात् स्त्रीप्रत्यया भाव, तद्धितास्त्विष्यन्त एव 'समर्थाना प्रथमाद्वे' ति । अतो नार्थो-ऽनेन उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणेन च । उच्यते । 'बहुषु बहुवचन' 'कर्मणि द्वि-तीये' त्यादिना स्वादिविधिवाक्येन भिन्नवाक्यतापक्षे सर्वेभ्य प्रत्यया न्तेभ्य स्वादय स्यु, यथाऽव्ययेभ्य, विकरणान्ताच्च स्वार्थिकास्तद्धिता स्युरेवेत्यतोऽप्रत्ययग्रहण कर्तव्य तद्धितग्रहण च, काण्डे कुड्यइत्येत योस्तु प्रत्युदाहरणत्व ह्रस्वो नपुसक इत्यत्रोपपादयिष्याम । अथ प्रत्य-यमात्रस्य सज्ञा कस्माच्च भविष्यति सत्या हि सज्ञायामुक्तेन न्यायेन बहु पटव इत्यादौ स्वादय स्यु, उच्यते । व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तवदप्रत्यय इति प्रतिषेधो भविष्यति यद्येव कृत्तद्धितमात्रेपि विधिसम्भवात् उत्तरसूत्रे तदन्तविधिर्न भवति । अत्र परिहार वक्ष्याम ॥

'कृत्तद्धितसमासाश्च" ॥ कृतो विहितास्तदादय इति वेदित-व्यम् । अत्र हि कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते, तेन मूलकेनोपदशमिति वाक्यस्य सज्ञा न भवति मध्येपवादन्यायेन ह्यप्रत्यय इति निषेध कृद्ग्र हणेन बाध्यते न तु समासग्रहणेन कृतो नियम । सज्ञाविधौ प्रत्ययग्र हणेप्यत्र तदन्तविधिर्भवतीत्यत्रोपपत्तिमाह । 'अप्रत्यय इति' । पूर्वसूत्रे प्रत्ययान्तस्य निषेधो न केवलस्य प्रत्ययस्येत्याश्रित्यैतदुच्यते, अप्राप्त

प्रापण विधि न च तदा कृत्तद्धितमात्रस्याप्राप्ता सञ्ज्ञा तदन्तस्य त्वप्राप्नोति विध्यर्थत्वात्तदन्तस्यैव ग्रहण, येषा तु पूर्वत्र प्रत्ययमात्रस्यापि निषेधस्तेषामर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेरर्थवद्विशेषस्य तदन्तस्य ग्रहण समासग्रहणमनर्थकमर्थवत्त्वात्पूर्वेणैव सञ्ज्ञासिद्धिरित्यत आह। 'अर्थवत्समुदायानामिति'। कर्मणि षष्ठी। 'नियमो व्यावृत्ति'। ननु सुराज्ञा अतिराजेत्यादौ अन्तर्वर्त्तिन्या विभक्तौ लुप्तायां समुदायस्य सञ्ज्ञा तामपेक्ष्य सोरुत्पन्नस्य हल्ङ्यादिलोपे तस्यामवस्थायां नलोपार्थं या सञ्ज्ञा प्राप्नोति तस्या प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधे प्राप्ते विध्यर्थमेतत्स्यात ज्ञापकात्सिद्धम, 'न ङिसम्बुद्ध्यो' रिति निषेधो ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन निषेध इति, अन्यथा उक्तेन न्यायेन हे राजन्नित्यादौ नलोपाप्रसङ्गात। नैतदस्ति ज्ञापकम् हे सुराजन्नित्यादौ यत्र समासग्रहणेन सञ्ज्ञा विहिता तत्र नलोपप्रसङ्गनिषेध स्याद् एव तर्ह्यत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवर्त्तते तेन प्रत्ययान्ते समासे विध्यर्थत्वासम्भवान्नियमार्थमेव समासग्रहणम्। यद्वा ऽनुद्विश्य प्रयोजनविशेष न कृत्सञ्ज्ञा प्रवर्तते तस्या तु सत्यां यस्यामवस्थायां यत्कार्यं प्राप्नोति तस्या तद्भवति न प्रतिकार्यमावर्त्तनीया सञ्ज्ञेत्यय पक्ष आश्रीयते अत्र च पक्षे सुबुत्पत्त्यर्थ नलोपार्थ च समाससञ्ज्ञानन्तरमेव सकृत्सञ्ज्ञा प्रवर्त्तते न तु नलोपदशायामिति विध्यर्थत्वासम्भवान्नियमार्थमेव समासग्रहण, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्ति, कश्च तुल्यजातीयो यस्यार्थवत्समुदायस्य पूर्वो भागस्तावत्पद यश्चैव हि सुबन्तानां समास राजपुरुष इति, यश्चैव हि तिङन्तानाम। 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' अश्नीतपिबता खादतमोदतेति, यश्च सुबन्तानां तिङन्तानां च जहि कर्म्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये जहिजोड जहिशकट इति, यश्च सुबन्तानां प्रातिपदिकानां च गतिकारकोपपदानामिति वस्त्रक्रीती निष्क्रीतीति सर्वत्रात्र पूर्वो भागस्तावत्पदम। अत स तुल्यजातीयो नियमेन व्यावर्त्यते, तेन बहुपटव इत्यत्र जसन्तस्य पुरस्ताद्बहुचि कृते नात्तरत्र सघाते पूर्वो भाग पदमित्यसति नियमे ईषदसमाप्तिलक्षणेनार्थेनार्थवत्त्वात्सत्या सञ्ज्ञाया पूर्वोत्पन्नस्य जस सुपो धात्विति लुकि कृते चित्स्व

रोपि भव 'श्चित समक्रतेर्बहुवचनजर्यमिति' पटुशब्दोकारस्य भवति पूर्वात्यवस्य तु जसो ऽवस्थाने तस्यैव स्यात्। 'वाक्यस्यार्थवत इति'। प्रत्येक पदैरप्रतीतस्य समगस्य वाक्येन प्रतीयमानत्वात् तस्यार्थवत्त्व समु दायाच्च प्रत्ययस्याविधानाचास्त्यप्रत्यय इति निषेध। न च नास्ति यस्मिन् प्रत्यय सो ऽप्रत्यय इति बहुव्रीहि शक्य आश्रयितु, बहुपटव इत्यत्रापि निषेधप्रसङ्गात्॥

"ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य"॥ सूत्रे नपुसकशब्देन तद्वद्द्रव्य विवक्षित न लिङ्गमात्रमित्याह। 'नपुसकलिङ्गेर्थेइति'। नपुसक लिङ्ग मस्येति बहुव्रीहि। 'ग्रामणीरिति'। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। 'प्रातिपदिकस्येति किमिति'। नपुमकलिङ्ग द्रव्यस्यैव धर्म्मो द्रव्यवाचित्व च प्रातिपदिकस्यैव न सुबन्तस्य शक्तिसङ्ख्याप्राधान्यात, न धातोस्तिङ न्तस्य वाक्यस्य वा क्रियाप्रधानत्वात्, वर्णास्त्वनर्थका, स्त्रीप्रत्ययाना तु विरुद्धेन नपुसकेनायोग इति प्रश्न। 'काण्डे कुड्ये इति'। अत्रा प्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्व नास्ति। ननु च एकादेश पूर्व प्रत्यन्तवद्भावात् प्रातिपदिकग्रहणेन गृह्यतइति क्रियमाणेपि प्रातिपदिक-ग्रहणे ह्रस्वत्व स्यादेवात आह। प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादिति'। कथ पुन सामर्थ्य यावता यत्रान्तवद्भावो नास्ति वा वारी त्रपुणी-इत्यादौ तद्भावर्त्य स्यात्। अथ शक्तिसङ्ख्याप्रधानत्वात तत्र नपुसकेना-योग, काण्डे इत्यादावपि एवमेव न भविष्यति, नह्यन्तवद्भावेन प्राति-पदिकत्वे सत्यपि शक्तिसङ्ख्याप्राधान्य हीयते। एव मन्यते। असति प्रातिपदिकग्रहणे नपुसकवृत्तेरनपुसकवृत्तेश्च य एकादेश स नपुकवृत्ति-ग्रहणेन गृह्यते नपुसकइति स्यात्प्रसङ्ग प्रातिपदिकग्रहणे तु मुख्यप्राति पदिकग्रहणार्थत्वाद् अतिदिष्टप्रातिपदिकत्वस्य ह्रस्वस्याभाव इति, उक्त रार्थे च प्रातिपदिकग्रहणम्। इह वनाय वनाभ्या वनार्थ वनेभ्य इति ह्रस्वो न भवति बहिरङ्गयोर्दीर्घत्वयोरसिद्धत्वात्, काण्डीभूतमित्यत्र पूर्व नपुस कत्वेपि च्व्यन्तदशायाम् अव्ययत्वेनालिङ्गत्वाद् ह्रस्वाभाव॥

"गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य"॥ 'स्त्रीति प्रत्ययग्रहणमिति'। अत्र

हेतुमाह । 'स्वरितत्वादिति' । स्वरितेनाधिकार इत्यस्य यत्र स्वरितत्व प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो ग्राह्य इत्ययमप्यर्थ, इह च स्त्रीग्रहण स्वर्यते तेन स्त्रियामित्यधिकृत्य विहिताना टाबादीना ग्रहण भवति नार्थस्य नापि स्वरूपस्य, क्तिवादीना तु ह्रस्वभावित्वाभावादग्रहणम् । 'उपसर्जनग्रहण तयोर्विशेषणमिति' । प्रत्येक सम्बन्धात्तु द्विवचन न भवतीत्याह । 'गोरुपसर्जनस्येत्यादि' । स्त्रीप्रत्ययान्तस्येति पाठ । पारिभाषिक ह्यत्रोपसर्जन गृह्यते न च स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य पारिभाषिकोपसर्जनत्वसम्भव । 'ताभ्यामिति' । उपसर्जनेन गोशब्देन स्त्रीप्रत्ययान्तेन च यदि ताभ्या तदन्तविधिर्न विज्ञायते तदा उपसर्जनस्य गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्व इत्यर्थ स्यात्ततश्च गोकुल राजकुमारीपुत्र इत्यत्रापि स्यादिति भाव । इह तु कुमारीपुत्र इत्यत्र प्रातिपदिकत्वादेवाप्रसङ्ग । उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तस्येति पाठ । उपसर्जन यत् स्त्रीप्रत्ययान्त तदन्तस्येत्यर्थ । यदि तु लौकिकेनोपसर्जनेन स्त्रीप्रत्ययमात्र विशेष्य पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिर्विज्ञायत उपसर्जन य स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येति ततो हरीतक्य फलानीत्यत्रापि स्यात् स्त्रीप्रत्ययार्थस्य फल प्रत्युपसर्जनत्वात्तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाच्च, अत एवमेवाश्रयणीय स्त्रीप्रत्ययान्त यच्चास्ती-यमुपसर्जन तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येति । 'निष्कौशाम्बिरिति' । कौशाम्बीत्येकविभक्तीत्युपसर्जन स्त्रीप्रत्ययान्त तदन्त समासप्रातिपदिकम् । अथेह कथ ह्रस्वत्वम् अतिराजकुमारिरिति यावता कुमारशब्दात् ङीब्विहितो न तु राजकुमारशब्दात्, सत्यम् । अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति । अथ गोशब्देन स्त्रीप्रत्ययान्तेन च प्रातिपदिकस्य तदन्तविधौ सत्यपि गोकुल राजकुमारीपुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति यावता 'येन विधिस्तदन्तस्ये' त्यत्र स्वरूपमित्यनुवर्तते ततश्च येन तदन्तविधि तत्स्वरूपस्यापि ग्रहणेन भाव्यम्, एव तर्हि गोशब्देन प्रातिपदिकस्य विशेषणसामर्थ्यात् केवलस्य न भवति अन्यथा गोशब्दस्यैवोपसर्जनस्य ह्रस्व विदध्याद् 'येन विधिस्तदन्तस्ये' त्यत्र वा स्वरूपमिति

निवर्त्यं, व्यपदेशिवद्भावो ऽपि प्रातिपदिके नास्ति राजकुमारीपुत्र इत्यत्र तु परिहार शास्त्रीयमप्युपसर्जन सति सम्भवे ऽन्वर्थमेवाप्रधानमुपसर्जनमिति प्रधान चापेक्ष्याप्रधान भवति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्व समासमन्तरेणानुपपन्न समासश्चावयवात्मको द्वय चात्र संनिहित प्रधानमप्रधानमिति तत्रैव विज्ञास्यामो यत् स्त्रीप्रत्ययान्त समासप्रातिपदिक तदन्तभूतमेवापेक्ष्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्याप्राधान्यमिति, इह तु तत्रानन्तर्भूत पुत्रमपेक्ष्याप्राधान्यमिति न भवति ह्रस्व । 'ईयस इत्यादि'। इयसुजन्ताद्य स्त्रीप्रत्ययो विहितस्तदन्तान्तस्येत्यर्थ । बहुश्रेयसीति' 'प्रशस्यस्य श्र.' ङीप् बह्व्य श्रेयस्योऽस्येति बहुव्रीहि 'नद्यृतश्चेति कप् 'ईयसश्चे'ति प्रतिषेध, पुस्यपि सोर्हल्ङ्यादिलोप । बहुव्रीहेरिति किम्। अतिश्रेयसि ॥

"लुक्तद्धितलुकि" ॥ 'स्त्रीग्रहणमनुवर्तते इति' । न तु गोग्रहण कुत प्रत्ययादर्शनस्य लुक्सज्ञाविधानाद् गोशब्दस्याव्युत्पन्नत्वाद् व्युत्पत्तिपक्षेप्यस्वरितत्वात् । 'उपसर्जनस्य चेति' । अनुवर्तत इत्यपेक्षते, लौकिक चात्रोपसर्जन गृह्यते न शास्त्रीय, पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्त इति क्वचित्पठ्यते, तत्र क्वचिदिति विशेष । पूर्वसूत्रेण हि शास्त्रीयमुपसर्जन गृहीत तस्यावकाशो यत्र न तद्धितलुग् निष्कौशाम्बिरिति, अस्यावकाशो यत्र शास्त्रीयमुपसर्जनम् आमलकमिति, तद्धितलुक्च यथा पञ्चेन्द्र इति, अत्र हि समासार्थे नानाविभक्तिके पञ्चेन्द्राणीत्येकविभक्तिकमिति अस्त्युपसर्जनत्व तत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेव लुग् ह्रस्व बाधत इत्यर्थ । के चित्त्वस्मादेव यत्नात् पूर्वसूत्रे ऽपि लौकिकस्योपसर्जनस्य ग्रहण मन्यन्ते तेषा हरीतक्य फलानि इति लुब्विषये ह्रस्वप्रसङ्ग इत्युक्त, स्यादेव लुपि युक्तवदिति शब्दार्थयोरप्यतिदेश प्रकृत्यर्थस्य यल्लिङ्ग यश्च तदभिधायी प्रत्यय तयोर्द्वयोरतिदेशस्तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवण भविष्यतीति । यद्येव युवतिरिव पुरुष 'लुम् मनुष्ये' युवति, द्वौ तिशब्दौ श्रूयेयाता तस्मा 'ल्लुब्योगाप्रख्याना'दिति लुप प्रत्याख्यानेन वात्र परिहारो वाच्य शास्त्रीय वोपसर्जन ग्राह्य यत्नस्य च व्याख्यात एवार्थ । अभावरूपेण

लुका पौर्वापर्यासम्भवात् लुकीति सत्सप्तमीत्याह । 'लुकि सतीति' । 'पञ्चेन्द्र इति' । तद्धितार्थ इति समास, 'सास्य देवते' त्यणो 'द्विगोर्लुगनपत्य' इति लुक्, इन्द्रवरुणेत्यादिना विहितस्य ङीषो ऽनेन लुक्, सन्नियोगविशिष्टानामन्यतराभावदृत्यानुको निवृत्ति । 'पञ्चशष्कुल इति' । 'तेन क्रीत' मित्यार्हीयस्य ठको ऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । 'आमलकमिति' । 'नित्य वृद्धशरादिभ्य' इति मयट 'फले लुक्' बदरीकुवलीशब्दाभ्याम् 'अनुदात्तादेश्चे' त्यञ्, शष्कुल्यादयो गौरादिङीषन्ता । 'अवन्तीत्यादि' । अवन्तिकुन्तिशब्दाभ्यामपत्ये 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' कुरो 'कुरुनादिभ्यो ण्य' स्त्रियामवन्तीति लुक्, कुरुशब्दाद् 'ऊङुत' इत्यूङ् । इतराभ्या 'मितो मनुष्यजाते' रिति ङीष् अत्रापत्यलक्षणा जाति स्त्रीप्रत्ययान्तेन प्राधान्येनाभिधीयते ॥

"इद्गोण्या" ॥ 'पञ्चगोणिरिति' । गोणीशब्द परिमाणवचन आवपनवचनश्च तत्राद्या 'त्माग्वतेष्ठञ्' द्वितीयादार्हीयष्ठक् तयो पूर्ववल्लुक् । 'इदिति योगविभाग इति' । इहेद्ग्रहणमनर्थक गोण्या इत्येवास्तु ह्रस्व इत्येव लुकस्तु वचनसामर्थ्यादननुवृत्ति, तदेतदिद्ग्रहणमेव लिङ्ग योगविभागस्य, यदि योगविभाग क्रियते सर्वत्रेत्व प्राप्नोति तत्राह । 'स चेति' । यदि सर्वत्र स्याद् गोणीग्रहणमनर्थक स्यादिति भाव । ननु तद्धितलुकि लुगप्यक्त इत्व चेति तयोर्विकल्पप्रसङ्गे नित्यमित्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थ गोणीग्रहण स्यात् तत्कथ ततो विशिष्टविषयत्व योगविभागस्य । उच्यते, एक एव तावद्योग सूत्रकारेण पठितस्तत्सामर्थ्याद् विभागसंस्कारोप्यनुवर्त्तते, अविभक्तश्च योगो विशिष्टविषय इद्ग्रहणसामर्थ्यात्क्रियमाणो विभागो विशिष्टविषय एव कल्प्यते । अत एवोच्यते योगविभागादिष्टसिद्धिरिति स पुनर्विशिष्टो विषयो व्याख्यानादवसेय, तपरकरणान्तत्कालार्थ दीर्घस्य दीर्घो मा भूद् वचन तु लुग्ग्रस्वबाधनार्थ स्याद् असति च तकारे प्राप्तप्रतिषिद्ध ईकार एव प्रतिप्रसूत स्याद् न त्वपूर्व इकारो विहित स्याद् इति भाव्यमानत्वमेव न स्यात् ॥

"लुपि युक्तिवद्व्यक्तिवचने" ॥ अभिधेयवल्लिङ्गवचनयो प्राप्तयोरयमारम्भ । अभावरूपस्य लुपो लिङ्गसङ्ख्यातिदेशासम्भवादाह 'लुब्भिति' ।

'लुप्सन्नेत्यादि'। क्व चित्तु सप्तम्यन्तो लुप्शब्द उपादीयते तत्रापि प्रकृत्यर्थ एवाभिधातुमिष्ट सप्तम्युपादानन्तु सूत्रे पठितत्वाद्, यथा मताविति मत्वर्थ उच्यतइति । 'युक्तवदिति' 'निष्ठाप्रत्ययेनेत्यादि'। अत्र हेतु माह । 'स हीति'। युनक्ति सम्बध्नाति, यद्यपि प्रत्ययार्थोऽपि प्रकृत्यर्थ मात्मना युनक्ति तथापि न तस्येह ग्रहणमानर्थक्याद नहि तस्यैव लिङ्ग सङ्ख्ये तस्यैव विधातव्ये । 'अथ वेत्यादि'। पूर्व युजिर्योगइत्यस्य क्तव त्वन्तस्य षष्ठीसमासो दर्शित इदानीं तु तस्यैव धातो क्तान्तस्य वति निर्देशो ऽसमासश्चेति प्रदर्श्यते । 'युक्त प्रकृत्यर्थ इति'। अत्र हेतु 'प्रत्ययार्थेन सम्बद्ध इति'। अस्मिन्नपि पक्षे पूर्ववदेव प्रत्ययार्थस्याग्रहण सप्तम्यर्थे वतिरिति, 'लुपीति'। प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्द्देशात् सप्तम्यर्थे वर्त्तमानादिवार्थे वतिरित्यर्थ । व्यक्तिशब्द आविर्भावादिके ऽप्यर्थे वर्त्तते वचनशब्दो ऽपि भीमसेनो भीम इतिवद् एकवचनादिशब्दाना एकदेश-प्रयोगो ऽपि सम्भाव्येत तस्य च ग्रहणे पञ्चालाना निवास इति वाक्या वस्थाया षष्ठीदर्शनात्तस्या एवातिदेश स्यात्, कुरुपञ्चाला इति च द्वन्द्वे वाक्यावस्थायामतिदिष्टस्य वचनस्य लुकि समुदायाद् बहुवचन न स्यात् ततस्तत्सम्प्रत्ययो माभूदित्याह । 'व्यक्तिवचने इति चेत्यादि'। पूर्वाचार्यनिर्देशाश्रयणे कारणमाह । तदीयमेवेत्यादि'। कुत इत्यत आह । 'तथा चेत्यादि'। नहि स्वकृतमेव स्वय प्रत्याचष्टइति युक्तम्, विषवृक्षो ऽपि सवर्ध्य स्वय छेत्तुमसाम्प्रतमिति न्यायादिति भाव । 'पञ्चाला क्षत्रिया इति'। पञ्चालस्यापत्यानि बहूनि 'जनपदश ब्दात् क्षत्रियादञ्' 'ते तद्राजा' तद्राजस्य बहुषु । 'तेषा निवासो जनपदइति'। अस्य वक्ष्यमाणेन पञ्चाला इत्यनेन सम्बन्ध 'तस्य निवास' इत्यणो 'जनपदे लुप्'। 'कुरव इत्यादि'। कुरव क्षत्रिया इत्यादिक तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्त कुरुशब्दादपत्ये 'कुरुनादिभ्यो ण्य' मग धादिभ्यो द्व्यञ्मगधेत्यण् शेष पूर्ववत् । 'लुपीति किमिति'। तद्धितो ऽनु वृत्त साहचर्यादर्थमुपस्थापयिष्यतीति प्रश्न । 'लुकि माभूदिति'। अन्यथा तद्धितलुकीत्यनुवृत्तेस्तत्रैव स्यादिति भाव । 'लवण सूप इति'।

'संसृष्टे' 'लवणाल्लुक्'। 'व्यक्तिवचने इति किमिति'। युक्तवदिति क्तान्ताद्वतिरेवाश्रयिष्यते षष्ठीनिर्देशो वा करिष्यतइति मन्यते। 'शिरीषाणामदूरभवइत्यादि'। अरीहणादिषु वराहादिषु कुमुदादिषु शिरीषशब्दस्य पाठाद् वुञ्छणादिसूत्रेण वुञादयो ऽस्माद्भवन्ति तेषां च विशेषविहितत्वाल्लुका न भवितव्य, सत्यम्। औत्सर्गिको ऽपि तत इष्यतइति वक्ष्यति तस्य वरणादिदर्शनाल्लुप् असति व्यक्तिवचनग्रहणे शिरीषेषु यद्वनस्पतित्व तस्यापि ग्रामे ऽतिदेश स्यात् ततश्च णत्व प्राप्नोति, णत्वविधौ विफली वनस्पतिरिति नाश्रीयते विशेष। अत एव वृत्तवृत्ते णत्व भवत्येव। 'शिरीषवणमिति'। ननु च ग्रामे ऽपि वर्त्तमानो गुणभूत वनस्पतित्वमाहेति णत्वप्रसङ्ग, न चात्र किञ्चित्प्रधानाश्रय कार्यमस्ति येन गुण स्वकार्ये नारभेत, न च व्यक्तिवचनग्रहणस्य वैयर्थ्य,मसति हि तस्मिन्प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्याप्यतिदेशात् षष्ठी प्रसज्येत सति तु तस्मिन् सङ्ख्यामात्रातिदेशे व्यतिरेकसहिताया सङ्ख्याया अनतिदेशाद् नाय दोष, एव तर्हि णत्वविधौ प्रधानवनस्पतिग्रहणाद् अत्र तदभाव.। 'हरीतक्य फलानीति'। हरीतकीशब्दाद् गौरादिङीषन्ताद् अनुदात्तादेश्चेत्यञो हरीतक्यादिभ्यश्चेति' लुप् अत्र व्यक्तिरेव युक्तवद्भवति वचनं त्वभिधेयवदेव। 'खलतिक वनानीति'। खलतिकशब्दो वरणादि समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो नियमार्थमेतद् लुबर्थस्य बहुत्वातिदेश समासे यदि भवति उत्तरपदस्यैवेति मधुरापञ्चाला, इह न भवति पञ्चालमधुरे इति बहुवचनस्येति वचनाद्। द्वित्वातिदेश पूर्वपदस्या ऽपि भवति गोदौ च ग्राम मधुरा च गोदमधुरा इति॥

"विशेषणाना चाजाते"॥ पूर्वं प्रकृत्यर्थगतयोर्ल्लिङ्गसङ्ख्ययोर्लुबर्थे ऽतिदेश कृतो न तु लुबन्ते शब्दइति तत्र वर्त्तमानाना[1] विशेषणाना सिद्ध एव युक्तवद्भावो वचन तु जातिप्रतिषेधार्थम्। अथ व्यधिकरणाना विध्यर्थ कस्मान्न भवति ब्रह्मदत्तस्य पञ्चाला इति, तत्पुरुष समानाधिकरण इत्यत समानाधिकरणानुवृत्ते.। 'गोदाविति'। गोदौ ह्रदौ वरणादि, ग्रा

---

१ शब्दानामिति पा २।

मजनपदशब्दौ जातिवाचिनौ ताभ्यां लुबर्थो जातिरूपेणोच्यते। 'जात्यर्थस्य चेत्यादि'। जातिरूपस्य चार्थस्य न जातिवाचिनः शब्दस्येत्यर्थः। तेन किं सिद्धं भवतीत्याह। 'तेनेति'। द्वारग्रहणेनैतद्दर्शयति जातौ प्रक्रान्तायां यद्विशेषणमुपनिपतति तज्जातिमेव साक्षाद्विशिनष्टि तद्द्वारेण तु लुबर्थो विशिष्टः प्रतीयते तत्र विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचार इति रमणीयादीनां जात्युपनिपाते युक्तवद्भावो न भवति लुबर्थोपनिपाते तु भवति, यद्येवं नार्थो ऽनेन लुपो ऽन्यत्राप्ययं प्रकारो दृष्टो यथा बदरा सूक्ष्मकण्टका मधुरा वृक्ष इति। मधुरादीनां बदर्युपनिपाते तल्लिङ्गसङ्ख्यायोगो वृक्षोपनिपाते वृक्षलिङ्गसङ्ख्यायोगो वृक्षस्य च नियतलिङ्गता एवं तर्हि यत्तत्रतत्रोच्यते गुणवचनानां हि शब्दानां नाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति तदनेन क्रियते, 'विशेषणानां' गुणवचनानामित्यर्थः। 'युक्तवद्व्यक्तिवचने'। आश्रयवल्लिङ्गसङ्ख्ये इत्यर्थः। यदा तु जातिविशेषणं तदा नेति। पदसंस्कारपक्षे च वाचनिकमेतत् पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे लिङ्गसर्वनामनपुंसकं वस्त्वन्तरानपेक्षमेकत्वं च प्राप्तमिति शुक्ल पटा इति प्राप्ते भाविनो बहिरङ्गस्याश्रयस्य लिङ्गसङ्ख्ये विधीयेते वाक्यसंस्कारे त्वयमनुवाद एवाश्रयविशेषनिष्ठत्वेन विशेषणानामपि तल्लिङ्गसङ्ख्ययोरसिद्धत्वात्। 'मनुष्यलुपीति'। मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां प्रतिषेधो लुबन्तस्य तु भवत्येव चञ्चाभिरूप इति तृणपुरुषश्चञ्चा तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा 'सञ्ज्ञायां' मिति कन् 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् चर्मविकारविशेषो वध्रिका॥

"तदशिष्यं सञ्ज्ञाप्रमाणत्वात्"॥ 'सञ्ज्ञाप्रमाणत्वादिति'। प्रमाणानां हि प्रमाणत्वं प्रतिपादकत्वं स्वार्थप्रत्यायनलक्षणमेतच्च सर्वेषामेव शब्दानामस्ति न सञ्ज्ञाशब्दानामेव उच्यते चेद्द तत्र विशेषो विज्ञायत इत्याह। 'सञ्ज्ञाशब्दा हीत्यादि'। ये सञ्ज्ञाशब्दास्ते नानालिङ्गसङ्ख्या अपि स्वाभिधेयगतलिङ्गसङ्ख्यापेक्षया भिन्नलिङ्गसङ्ख्या अपि प्रमाणं स्वार्थस्य प्रतिपादका इत्यर्थः। भवतु सञ्ज्ञाशब्दानामेवंविधं प्रमाणत्वं किमायातं यौगिकानां पञ्चालादिशब्दानामित्यत आह। 'पञ्चाला वरणा इत्यादि'।

तदनेन पक्षधर्मत्व हेतोरुक्त पूर्वं तु दृष्टान्तगतो हेतुर्व्याख्यात । दृष्टा न्तमाह । 'यथेति' । युक्तवद्भावमारभमाणो ऽपि नात्र कश्चिद्यत्न करोति तदवश्यमय शब्दस्वभाव एवाश्रयणीय कश्चिद्धि शब्द स्वभावात् समु दायसख्यामभिधत्ते कश्चिदवयवसख्या यथा वन वृक्षा इति, एव लिङ्गेपि द्रष्टव्यम् ॥

'लुब्योगाप्रख्यानात्' ॥ 'किं कार्यमिति' । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा द्वितीया वा तथा च योगाप्रख्यानादि त्युक्तरोपपत्ति योगो जनपदादे क्षत्रियादिभि सम्बन्धस्तस्याप्रख्याना दनुपलब्धेरित्यर्थ, तदाह । 'नह्यति' । एतदेव विवृणोति । नैत दिति' । 'सज्ञा एता इति' । यद्यपि मज्ञाशब्दा अपि पङ्कजादयो ऽपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्ता सन्ति तथापीह प्रकरणादनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्ता अपीति बोद्धव्यम् । अत एवाह । तस्मादत्रेत्यादि । ननु योगाप्रख्यानेऽपि तद्धित उत्पद्यते तद्यथा 'कम्बलाच्च सज्ञाया कम्बल्यमूर्णापलशतमिति, सत्य यत्र रूपे विशेषोस्ति, ननु च सज्ञाप्रमाणत्वादिति पञ्चालादिशब्दा नामयौगिकत्वमुपपादितमित्यर्थाल्लुबपि प्रत्याख्यात एव किमनेन क्रि यते । उच्यते । सज्ञाप्रमाणत्वादित्यनेन दृष्टान्तगतो हेतु शब्देनोक्त स्तस्यैव त्वर्थात् पञ्चालादिगतत्वेन प्रतीयमानस्यासिद्धिमाशङ्क्य योगाप्र ख्यानादिति यौगिकत्वमपाकुर्वन् हेतुमेव समर्थयते ॥

'योगप्रमाणे च तदभावे दर्शन स्यात'' ॥ 'पञ्चालादय इत्या दि' । पूर्वयोगस्याप्रतिभास उक्तो यस्तु तमपजानीते त प्रत्यनेनानिष्टमा पद्यतइति दर्शयति । 'योगप्रमाणे हीति । हि शब्दो हेत्वर्थे प्रयुज्जान सूत्रे च शब्दो हेतौ प्रयुक्त इति दर्शयति, एतदेव व्याचष्टे । 'यदीति' । 'अदर्शनमयोग स्यादिति'। दशन ज्ञानतच्च प्रयोगस्योच्चारणस्य फलम् अत फलाभावेन हेत्वभावो विवक्षित इत्याचष्टे, योगनिमित्तको हि योगाभावेन प्रदर्शन युज्यते यथा दण्डीशब्द इति भाव । ननु भूतपूर्वमपि निमित्त भवति ततश्च सम्प्रति वरणादियोगाभावेऽपि भूतपूर्व स एव निमित्त भविष्यति नैतदेवम भूतपूर्वनिमित्तो हि व्यपदेशो गौण स्याद् न चाय

गौण पदान्तरस्य प्रयोगमन्तरेणाऽपि प्रतीयमानत्वात्। किञ्च यौगिकत्वे पुरुषान्तरसम्बन्धनिबन्धनो ऽपि व्यपदेश कस्माच्च प्रवर्तते विपर्ययो वा कस्माच्च भवति देशसम्बन्धाद्राजसु पञ्चालशब्द इत्यतो ऽक्षादिशब्दवद-नेकार्थ एवाय पञ्चालादिशब्द ॥

'प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्' ॥ 'अर्थवचनमि ति। कर्मणि षष्ठ्या समास। ननु च प्रधानप्रत्यययो कर्त्रोर्निर्देशादुभय प्राप्ताविन्यनेनात्र षष्ठी ततश्च 'कर्म्मणि चे'ति निषेध प्राप्नोति। नैष दोष। प्रधानप्रत्यययोरत्र करणत्व विवक्षित कर्त्तर्हि कर्ता पुरुष स्समुदायो वा प्रधानोपसर्जनयो प्रकृतिप्रत्यययोश्च, एतदुक्त भवति प्रधानप्रत्ययाभ्या करणाभ्या पुरुषेण समुदायेन वा यदर्थस्य वचनशब्देन सह 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्या ऽपि ग्रहण'-मिति समास। ननु च प्रत्ययो ऽपि प्रकृत्यपेक्षया प्रधान कस्माद्भेदेनो-पादीयते, उच्यते। यदा प्रकृति प्रत्ययार्थं प्रति विशेषणतया स्वार्थमभि धत्ते इति सिद्ध भवति तदा प्रत्ययस्य प्राधान्य तदेवेदानीं परिभाष्यत इति पूर्वाचार्यैस्तावत्प्रत्ययो भेदेन निर्दिष्ट, प्रधानोपसर्जने प्रकृतिप्रत्य-यावित्ति ततश्च तल्लक्षणनिराकरणे प्रत्ययो ऽपि भेदेनोपादेय। 'अश क्यत्वादिति'। अशक्यत्वमनन्तप्रकारत्वात बहुव्रीहावन्यपदार्थ उच्यते, प्लक्षन्यग्रोधमिति समाहार क्व चित्प्रधानयोरेव सहाभिधान प्लक्षन्यग्रोधा विति स्वार्थिकेषु च प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थं सह ब्रूत। शुक्लतर इति'। तथा आख्यातेषु क्रियाप्रधानमाख्यातमिति तथा 'कर्त्तरि कृत्' कर्त्तरि तृतीया तत्र कृत्सु शक्तिमद् द्रव्य प्रधानमुच्यते इति क्रियाभेदे शक्त्यन्तराावि र्भाव। पाचक पश्येति विभक्तिषु शक्तिप्राधान्यमित्याद्यनन्तप्रकारमर्थाभि धानमशक्य परिभाषितुमिति। लोकत एवार्थावगते कथमेतदित्याह। 'यैरपीत्यादि' ॥

'कालोपसर्जने च तुल्यम्' ॥ 'अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति'। कथ पुनरयमत्र हेतुर्लभ्यतइत्याह। 'तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थ इति'। कथ मेतदित्याह। 'अशिष्यविशेषण चैतदिति'। चशब्दो हेतौ। 'अन्याय्या

दिति'। रात्रेश्चतुर्द्धा विभक्ताया पश्चिमे यामे न्याय्य स्वापादुत्थान शास्त्रीयत्वात् प्रथमे यामे गते च सवेशन शयनम् अत्र लक्षणे रात्रेर्म्मध्ययामद्वय नाद्यतन द्वितीये तु तदपि। 'उभयतोर्द्धरात्रमिति'। बहुव्रीहि, कृत्स्नो दिवस आगामिन्या रात्रे पूर्वार्द्धेनातीताया पश्चिमार्द्धेन च युक्त इत्यर्थ । 'यद्येवमिति' । यद्यर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्ययमेवात्रापि हेतुरित्यर्थ । पूर्वसूत्रएवेति'। एव हि तुल्यमिति न वक्तव्य भवतीति भाव ॥

"जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्" ॥ जात्याख्यायामिति विषयसप्तमी एवमेकस्मिन्नित्यपि व्यधिकरणे चैते सप्तम्यौ । जातिर्नामेत्यादिना सूत्रारम्भस्य कारणमाह। 'एकोर्थ इति' । यद्यपि वैशेषिकपरिभाषिता सख्या जातेर्न विद्यते तस्या द्रव्यधर्म्मत्वात् तथापि भेदगणनरूपा सख्या विद्यतएव । यथोक्तम् ॥

द्विष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्त्तभेदाय कल्पते ॥
क्रिया भेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिका ॥

इति। वैशेषिकाश्च व्यवहरन्ति पञ्च कर्म्माणि चतुर्विंशतिर्गुणा इति । 'जातेराख्येति'। आख्यानमाख्या प्रत्ययनम् एकस्मिन्नर्थइति जात्याख्ये बहुवचनशब्दोऽयमन्वर्थो न पारिभाषिक, उक्तिर्वचन बहूना वचन बहुवचन ततश्चायमर्थ एकस्मिन्नर्थे बहूनामुक्तिर्भवतीति सामर्थ्यादित्यर्थो गम्यते बहूनामिवोक्तिर्यदि च जात्यर्थो बहुवद्भवतीति बहूनामिवोक्तिर्भवतीति सामर्थ्यात् स एवार्थ सपद्यतइत्याह। 'जात्यर्थो बहुवद्भवतीति'। तेन किं सिद्ध भवतीत्याह। तेनेति'। यदि तु जातिशब्दाद्बहुवचन जात्यादि विधीयेत ततो विशेषणेभ्य सपन्नादिभ्यो न स्यात् तेषामजातिशब्दत्वादिति भाव । 'देवदत्त इति'। यद्यपि जातिपदार्थवादिपक्षे ह्यत्रावस्थाभेदानुगता जाति शब्दवाच्या तथापीह सामर्थ्याद्भिन्नपिण्डसमवेता जातिराश्रीयतइत्यनतिदेश । 'काश्यप इति । कश्यपशब्दाद्बिदाद्यञ् तत इदार्थे सज्ञाया कन् 'लुम्मनुष्ये'। 'भवत्यय जातिशब्द इति'। गुणभूताया गोत्रजातेरभिधानात् । 'न त्वनेन जातेराख्यायतइति'। प्राधान्येनेति भाव । असत्याख्याग्रहणे जातौ वर्त्तमानादित्यर्थ स्यात तच

यथा व्यक्तिपर्यन्ताभिधाने गवादिभ्योऽपि भवति एवमत्रापि स्यात्। सति तु तस्मिँस्तत्सामर्थ्याज्जातिप्राधान्ये भवति। 'व्रीहियवाविति'। ननु च यथा काशिकोसलीया इति जनपदलक्षणो वुञ् न भवति तथा बहुवद्भावोऽत्र न भविष्यति। विषम उपन्यासः। जनपदवाचिनो वुञ् विधीयते न च जनपदरूपः समुदायोऽवयवाभ्यामारभ्यतेऽतो यत्स्वतन्त्रं प्रातिपदिकं न तज्जनपदवाचि यज्जनपदवाचि न तत्स्वतन्त्रं प्रातिपदिकमिति कुतो वुञः प्रसङ्गः। अत्र तु जातिप्रत्यायने विधिर्न जातिशब्दादिति स्यादेव प्रसङ्गः। 'संख्याप्रयोग इति'। एकस्यैव बहुत्वातिदेशे क्रियमाण एकशब्दप्रयोगेऽपि स्यादिति भावः। आरभ्यमाणेऽप्यनस्मिन् गोत्वं व्रीहित्वमित्यादि निष्कृष्य जात्यभिधानेनैवायं विधिरिष्यते व्यक्तिपर्यन्ते त्वभिधाने जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यं सम्बन्ध इति जातिरूपेण व्यक्तीनामभिधाने एकवचनं सिद्धं व्यक्त्यात्मना तु जातेरभिधाने बहुवचनमिति नार्थोऽनेन॥

अस्मदो द्वयोश्च'॥ अस्मद इत्यभिधेयसम्बन्धेन षष्ठीत्याह। 'अस्मदो योऽर्थ इति'। पञ्चम्या तु तत्र वर्तमानस्य तिङन्तस्य न स्यादिति भावः। 'एकत्वे द्वित्वे चेति'। ननु चास्मच्छब्दः प्रत्यगात्मनि वर्तते स चैकस्तस्य कथं द्वित्वयोगः एकत्वमपि तस्यायुक्तं विशेषणमव्यभिचारात्। उच्यते। यदाऽन्यत्रात्मत्वमध्यारोप्यतेऽयं मे द्वितीय आत्मेति यदा वा 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य'मिति एकशेषः क्रियते तदा सम्भवत्यनेकार्थत्वम्। अथ यत्रैवास्मच्छब्दो बहुवचनान्तः प्रयुज्यते तत्र कथं द्वित्वैकत्वविशेषावसायः, प्रकरणादाराच्छब्दस्येव दूरान्तिकयोः। 'अहमिति'। 'ङे प्रथमयोरम्' 'त्वाहौ सौ'। 'वयमिति'। 'मपर्यन्तस्य' 'यूयवयौ जसि' 'शेषे लोपः'। 'आवामिति'। 'युवावौ द्विवचने' प्रथमायाश्च द्विवचन इत्यात्वम्। 'सविशेषणस्येति'। त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता इत्यत्रोन्नतत्वमेव विधीयते न च विधेयोऽर्थो विशेषणमिति अतिदेशो भवत्येव। 'युष्मदीति'। भाष्यवार्तिकयोरपठितमपि शिष्टप्रयोगदर्शनात्पठितम्॥

"फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे'॥ 'चकार इत्यादि'। केचिदा

हु, ज्योतिषामावश्यिकी नक्षत्रता चन्द्रयोगे सति भवति अन्यदा तु ज्योतिष्ट्वमेव चन्द्रयोगश्च द्वयो समुदितयोरिति द्वयोरेव बहुवचने सिद्धे चकारेण द्वयोरित्यनुकर्षणाचार्यो ज्ञापयति नक्षत्रग्रहणं ज्योतिष उपलक्षणमिति, उपलक्षितज्योतिष्ट्वमेकैकस्याप्यस्तीति एकनिवृत्त्यर्थं द्वयोरित्यनुकर्षणीयमिति । तत्रोच्यते । सत्यप्येकैकस्य ज्योतिष्ट्वे न तत्र फल्गुनीशब्दो वर्तते एव प्रोष्ठपदादिशब्द उद्भूतावयवभेद समुदाय एव ताभ्यामुच्यते, अत एव 'छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचन' 'विशाखयोश्चे' ति सूत्रारम्भ नक्षत्रशब्दश्च निघण्टुषु तारकापर्याय एव पठित वेदे ऽपि 'नक्षत्रेभि पितरो द्यामपशन्' त्व नक्षत्राणा मेध्यसि चित्र, नक्षत्र मुदगात्पुरस्तादित्यादौ ज्योतिमात्रवचन एव नक्षत्रशब्द, 'नक्षत्रेण युक्त काल' इत्यत्र वृत्तिकारो वक्ष्यति कथ पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यतइति तदप्यनुपपन्नमावश्यिके नक्षत्ररूपे पुष्यादिभिर्योगस्य कादाचित्कत्वात, तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्र च उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते इत्य चन्द्रयोगेऽप्युदाहरिष्यते प्रत्युदाहरणे च ज्योति स्वभावमेवार्थं दर्शयति तिष्यपुनर्वसवो माणवका इति, तस्मान्नाय वृत्तिकारस्य पक्ष आवश्यिकी नक्षत्रतेति । ज्योतिर्मात्रवचन एवाय चकारेण द्वयोरित्यस्यानुकर्षणमपि उद्भूतावयवभेद समुदायो ऽभिधीयते न त्वेकैक ज्योतिरिति प्रदर्शनार्थं प्रोष्ठपदानामिति सप्तम्यर्थं षष्ठी नक्षत्रइति वा षष्ठ्यर्थे सप्तमी त्याह । 'फल्गुन्योर्द्वयोरित्यादि' 'नक्षत्रयोरिति' । प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनम् । अत्राप्यर्थस्य बहुत्वातिदेश इति विशेषणस्यापि भवति । 'पूर्वे फल्गुन्याविति' । फल्गुनीभ्या फल्गुनीभवो युक्त काल इति अण् 'लुबविशेषे' 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' । फल्गुन्यौ माणविके इति' । फल्गुन्योर्जाते 'फल्गुन्यषाढाभ्या टानौ वक्तव्या' विति टिड्ढाणञिति ङीप् ॥

'छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्'' ॥ 'द्वयोर्द्विवचने प्राप्तइति' । पूर्वसूत्रे चानुकृष्टस्य द्वयोरित्यस्येहाननुवृत्तावपि पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवभेदस्य ज्योतिद्वयस्य समुदायस्याभिधानाद् द्वयोरेवाय विधिरिति दर्शयति ॥

"विशाखयोश्च" ॥ किमर्थो योगविभाग इह चकारेण छन्दसी त्यनुवर्तयिष्यामीति तेनोत्तरत्र छन्दसीति नानुवर्तते ।

'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्' ॥ तिष्य पुनर्वस्वोरित्यनेनैव सूत्रेण द्विवचनापेक्षया सप्तमाद्विवचनं नक्षत्रद्वन्द्व इति सत्सप्तमी, नक्षत्रद्वन्द्वे सति तिष्यपुनर्वस्वोरर्थयोर्द्वयोरिवोक्ति र्भवतीति द्वन्द्वापेक्षया षष्ठाद्विवचनं वा । 'तेषां द्वन्द्व इति' । अत्र तच्छब्दाद् द्विवचनं न भवति वाक्यस्य प्रस्तुतत्वाद्द्वन्द्वा र्थवृत्तित्वाद्, अत्र पारिभाषिकयोर्द्विवचनबहुवचनयोर्ग्रहणे बहुवच नस्य द्विवचनमादेशः स्यात् तत्र जसादेशे प्रथमाद्विवचने 'जसि च' ति गुणः स्यात् विशेषणानां च न स्यादिति मत्वाह । बहुवचनस्य ऽसङ्ग इति । बहूनामर्थानामुक्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्विवचनं भवति । द्वयो रिवोक्तिर्भवतीत्यर्थः । 'तिष्यपुनर्वसवो माणवका इति' । तिष्यपुनर्वसु शब्दाभ्यां नक्षत्राणां लुपि जातार्थे सन्धिवेलादिसूत्रेणाण् तस्य श्रविष्ठा फल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक्, नात्र द्वन्द्वो नक्षत्रे वर्तते किं तर्हि माणवकेषु तत्रापि न गौणो योगपरम्परया वृत्तेः । पर्यायाणामपीति । पुनर्नक्षत्र ग्रहणसामर्थ्यादर्थस्यैवायमनपेक्षितोपात्तशब्दस्यातिदेशो भवति तेन पर्या याणामपि ग्रहणं सिद्ध्यति । 'द्वन्द्व इति किमिति' । तिष्यश्च पुनर्वसू चेति वाक्ये समासेप्युत्तरपदार्थप्रधाने बहुत्वं न सम्भवति तादृशः समा सश्च न सुलभः बहुव्रीहिश्च न सम्भवति व्यधिकरणत्वात् 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगु' रप्यपूर्वो ऽव्ययपूर्वो ऽव्ययाभावश्चासम्भाव्य एवेति द्वन्द्व एव भवि ष्यतीति मन्यते । यत्तिष्य इत्यादि । अवयवेन विग्रहउद्भूता वयवभेदः समुदायः समासार्थः । ननु मुग्धाः पुरुषास्तदाह । 'तिष्यादय एवेति' । क्वचित्तु इमे तिष्यपुनर्वसवो मुग्धा इति पठ्यते तत्रापि वैक्लव्य वचनान्मुहेः कर्तरि क्तः अविविक्ता इत्यर्थः । ऋतवो मुह्यन्तीति यथा, 'नक्षत्रसमास एवायमिति' । समुदायसमुदायिनोरभेदादिति भावः । सर्वो द्वन्द्व इति । ननु च एकवद्भावप्रकरणे प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वो दधिपयआदीनामितरेतरयोग एवेति नयम आश्रितः ततश्च तस्मिन्

प्रकरणे ऽनुपात्ताना 'चार्थे द्वन्द्व' इत्येव समाहारेतरेतरयोगयोर्द्वन्द्वसिद्धे कि ज्ञापकोपन्यासेन । सत्य, विपरीतोऽपि नियम सूत्रे सम्भाव्येत प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति तस्माद्बहुवचनग्रहणेन प्राण्यङ्गादीना नियम्यत्व ज्ञाप्यते वृक्षादिविभाषाप्रयोजन तत्रैव वक्ष्याम ॥

"सरूपाणामेक शेष एकविभक्तौ" ॥ समान रूप येषामिति सरूपा इति ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभाव सह रूपेण वर्तन्त इति सरूपा इति तु न भवति, व्यभिचाराभावात् । रूपशब्दश्चेह श्रोत्र ग्राह्ये शब्दसम्बन्धिनि स्वरूपे वर्त्तते न चक्षुर्ग्राह्ये शुक्लादौ, शब्दानुशासन प्रस्तावात्तदाह । सरूपाणा शब्दानामिति' । निर्धारणे चैषा षष्ठी समु दायापेक्ष[1]या वा । अत्र पञ्च पक्षा सम्भवन्ति । समानपर्याय एकशब्द 'स्ते नैकदिग' निवत्समानत्व च भेदाधिष्ठानमिति पृथक् सर्वेभ्य समानाया विभक्तौ परत एक शिष्यत इति प्रथम । द्वन्द्व ’ति वर्तते तत्र विरूपेषु सा वकाशमपि द्वन्द्वमेकशेषो न बाधते निमित्तत्वात् सरूपाणा द्वन्द्वे कृते समा सादेकस्या विभक्तौ परत इति द्वितीय । अत्र पक्षे सङ्ख्यावाच्येकशब्द । ह्रस्वो नपुसकइत्यत प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते एकविभक्ताविति साहचर्योप लक्षणम् । एकविभक्तौ यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषा प्रातिपदिकानामेवा नैमित्तिक एकशेष इति तृतीय । विभक्तिशब्द कारकशक्तिवचन, विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा, एकस्मिन्कारके विवक्षिते यानि सरूपाणि तेषामेकशेष, कारक च विवक्षित स्वनिमित्ता विभक्ति प्रसूतइति पृथग् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति चतुर्थ । सरूपसमुदायादेकस्या विभक्तौ परत इति पञ्चम । तत्राद्ये पक्ष वृक्षस् वृक्षस् वृक्षस् इति स्थिते पूर्वयो[2]र्निवृत्तौ स् स् वृक्षस् इति स्थिते मध्यसम्बन्धिन सोर्हल्ङ्यादिलोपे तदितरयो श्रवणप्रसङ्ग, एवमाद्यन्तयोरपि निवृत्तौ द्रष्टव्य, परयोर्द्वयोर्निवृत्तावपि शिष्यमाणसम्बन्धिनो लोपासिद्धिरेव गोदौ वरणादित्यादौ च पृथग् द्विवचनयो परत एकशेषे तयो श्रवणप्रसङ्ग, यत्र हि प्रत्ययनिमित्ता प्रकृ

१ पेक्षिकेति पा २ ।
२ पूर्वमध्यमयोरिति पा २ ।

तिनिवृत्तिस्तत्र केवलस्यापि प्रत्ययस्य प्रयोगो भवत्येव यथा इयानिति, द्वितीये तु । अश्व अश्व औ इति स्थिते विभक्त्यपेक्षाच्छेषात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात्समासान्तोदात्तत्वे कृते यदि पूर्वशेष सर्वानुदात्त पद स्यात् परशेषे तु अश्वशब्दान्तोदात्त स्यात्, इह च ऋक् च ऋक् च ऋचौ अन्तरङ्गत्वादृक्पूरब्धूरिति समासान्ते कृते विभक्तिकार्येण व्यवधानादेकशेष स्यात्स मासान्तो हि समासग्रहणेन गृह्यमाणस्तमेव न व्यवदध्यात् सरूप तु व्यवदधात्येव, एकग्रहण वानर्थक नाह द्वन्द्वाद्युगपदनेका विभक्ति सम्भवति, यदि पुनरेकविभक्तावित्येतदकृत्वा द्वन्द्वक्रियानन्तरमेवैकशेष इत्युच्येत एवमपि पादौ पादा इत्यादौ द्विवचनबहुवचने न स्याता प्राण्यङ्गादीना समाहार एव द्वन्द्व इति नियमात् । तृतीये तु पक्षे जननी वचनो यो मातृशब्दो यश्च माङ् मानइत्यस्मात्तृचि धान्यमातृवचन तयोरपि माता मातृभ्याम इति क्व चिद्विभक्तौ सरूपत्वात्सर्वत्रैकशेषप्रसङ्ग, तथा हरितशब्दाद्वर्णादनुदात्तादिति ङीन्नकारयोर्या हरिणीशब्द सम्पद्यते यश्च हरिणशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि तयोर्न स्यात् इन्नयो सारूप्येपि प्रातिपदिकावस्थायामसारूप्यात् चतुर्थे तु निवर्तमान शब्दो यद्यपि सह विभक्त्या निवर्तेत शिष्यमाणस्य त्वेकवचनश्रवणप्रसङ्ग, अत पञ्चम पक्षमाश्रित्याह । 'सरूपाणा शब्दानामेकविभक्तौ परत इति' । सरूप समुदायादेकस्या विभक्तौ परत इत्यर्थ । ननु ड्याप्प्रातिपदिकादित्येक वचनान्ताना द्वन्द्वस्तत्र चैकत्व विवक्षित तत्कथ प्रातिपदिकसमुदायाद्वि भक्ति,रस्तु प्रत्येक प्रातिपदिकत्व समुदायेपि त्वर्थवत्त्वात्प्रातिपदिक, क पुन' समुदायस्यार्थ परस्परसम्बन्ध, एकैकेन विशकलितोर्थ उच्यते समु दायेन तु सम्बन्ध तुल्यजातीयस्य चार्थवत्समुदायस्य समासग्रहणेन नि वृत्ति कश्च तुल्यजातीय यत्र पूर्वो भाग पद न चात्रैवमिति समुदायाद्वि भक्तिरविरुद्धा सा त्वनुद्भूतावयवभेदत्वाद् द्विवचन बहुवचन वा न त्वेकवचन नावौ जनावौ कर्तारावित्यादावच्परत्वादावादिष्वपि कृतेषु विरूपाणामपि

१ एकशेषादिति पा २ ।

समानार्थत्वादेकशेष, शेषशब्दोय नाग ाजे अनन्ते अप्रधाने उपयुक्तादन्यत्र च न वर्त्तते किं तर्हि निवृत्तिमदवस्थानइत्याह । 'एक शिष्यते इतरे निवर्त्तन्ते इति'। नन्वस्मिन् पक्षे एकग्रहणमनर्थकं नहि समुदायाद्युग पदनेका विभक्ति सम्भवति, उच्यते। असत्येकग्रहणे पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तौ परत इति प्रथमोऽपि पक्ष सम्भाव्येत, अतो यत्र पक्षएकैव विभक्ति सरूपाणा सम्भवति स एवैकग्रहणादाश्रीयते । अथ वा चतुर्थे पक्षे ग्रन्थ, कथ तर्हि विभक्तौ परत इति नहि कारकशक्त्या शब्दाना पौर्वापर्य भवति उच्यते, इष्टवाची परशब्द एकस्या विभक्ताविष्टाया एकस्मिन्कारके विवक्षितइति यावत् । ननु चोक्त शिष्यमाणस्यैकवचन श्रवणप्रसङ्ग इति न वेदार्नी निवर्त्तमानसङ्ख्याविशादुपजायमाने द्वित्व बहुत्वे द्विवचनबहुवचने उपजनयितुमुत्सहेते प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिक त्वात्, नैष दोष, सहविवक्षायामेकशेष का पुन सहविवक्षा, उक्तमत्र

अनुद्भूतेव भेदानामेका प्रख्योपजायते ।
यदा सहविवक्षा तामाहुर्द्वन्द्वैकशेषयो ॥

इति । अयमर्थ । यदा बहवोऽर्था एकस्या बुद्धौ उपारूढा यथा पुरोवस्थितस्य हस्तस्य पञ्चाङ्गुलय ते चैकस्मिन्गुणे क्रियाया वा तथैव विनियुज्यन्ते शोभना इति वा दृश्यन्तइति वा, तदा सहविवक्षा, तथाहि । आत्मनो या बुद्धिस्ता परत्र सङ्क्रमयितु प्रयोक्ता शब्द प्रयुज्यतइति । यदि चावयवा पृथक् पृथगवधारिता स्यु यथा वातायनगतेन क्रमेण गच्छन्त ततो भिन्नैरेव शब्दै प्रत्येक पर्यवसायिभिरेकवचनान्तैरभिधायेरन् समुदा याकारा त्वनुस्यूतावयवभेदैका बुद्धिस्ता परत्र सङ्क्रमयितुमिच्छता तदनुरूप शब्द प्रयोक्तव्य, न च तादृशस्य समुदायस्यासाधारण कश्चिच्छब्दोऽस्ती त्यवयवशब्दैरेवासौ प्रतिपाद्य, उपपद्यते चावयवशब्दैरेवाभिधान समुदा यसमुदायिनोरभेदात् स चैकैक एवावयवशब्द उद्भूतावयवभेदसमुदायप्रति पादनाद् द्विवचनान्तो बहुवचनान्तश्च प्रवर्ततइति नैकवचनश्रवणप्रसङ्ग । यद्येवमेकेनैवावयवशब्देन तादृशस्य समुदायस्याभिधातु शक्यत्वाच्च याव

दवयवशब्दप्रयोगप्रसङ्ग । अथ मतम् अन्योन्यसन्निधावेव समुदा[1]यरूपार्थाभिधानशक्तिः प्रादुर्भवति कथं तर्हि एकशेषारम्भे एकस्य सा भवति नहि सतोऽसती शक्तिरेकशेषवचनेन कर्तुं शक्यते । उच्यते । विरूपेष्वन्योन्यसन्निधाने समुदायार्थाभिधानशक्तिः प्रादुर्भवति, पटुगुप्तावित्यत्रापि ह्युद्भूतावयवभेदं समुदायं प्रतिपादयितुमवयवशब्द एव प्रत्येकं द्विवचनान्तः प्रवर्त्तते ऽन्यथा द्विवचनबहुवचनायोगात्स्वार्थमात्रपर्यवसायिभिरवयवशब्दैः क्रमेणैवोच्चारणादर्थोऽपि प्रतीयते क्रमेण चानेकार्थप्रतीतौ द्विवचनबहुवचने न भवतः, समुच्चयश्च भवति तद्यथा वाक्ये पटुश्च गुप्तश्चेति, अतो विरूपेष्वेव दर्शनात्सरूपेष्वपि द्वन्द्वाशङ्कायां सरूपेष्वेकस्यैवानेकार्थप्रतिपादनशक्तिरस्तीति वचनेन व्युत्पाद्यते । अन्ये तु तृतीयमपि पक्षं ग्रन्थारूढं वर्णयन्ति, सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परत एकशेषो भवति एकविभक्तौ परतः सरूपाणामित्यन्वयो न त्वेकशेषइति, एकस्मिन्कारके विवक्षिते एकविभक्तौ वा परतो ये सरूपा दृष्टाः शब्दास्तेषामित्यर्थः । तत्र च शिष्यमाण एव निवर्त्तमानस्याप्यर्थमाचष्टे अग्निचिदिति प्रत्ययनिवृत्तौ प्रकृतिवदिति द्विवचनबहुवचने यथायोगं भवतः, तत्र[2] यदुक्तं हरितहरिणयोर्ङ्यन्तयोर्न स्यादिति तत्र, प्रातिपदिकग्रहणं नानुवर्त्तते तेन ङयन्तयोरेव सारूप्याद् भविष्यति, यदप्युक्तं मातृशब्दयोः प्रसङ्ग इति अर्थविप्रतिषेधाच्च भविष्यति कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न गम्यते तैरित्युक्ते स्त्र्यर्थः, वक्ष्यमाणस्य वा एवकारस्येहानुकर्षणादेकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेत्याश्रयणात्परिच्छेत्तृवाचिनश्चाप्तृन्तृजिति सर्वनामस्थाने दीर्घविधानादसारूप्यादेकशेषाभावः । अत्र पक्षे एकग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं तदेवं पञ्चसु पक्षेषु त्रयः स्वीकृताः । 'वृक्षश्च वृक्षश्चेति' । अनैमित्तिक एकशेष इति पक्षे विभक्तौ सारूप्यं दर्शयितुं विभक्त्यन्तेन विग्रहः, कथं पुनर्विग्रहः यावता एकशेषवृत्तिर्नित्या नैतद्वृत्त्यासमानार्थवाक्यं प्रत्येकमत्र विवक्षा आतश्च प्रत्येकं यतोऽत्र भेदनिबन्धेन समुच्चयश्चशब्देन द्योत्यते भिन्ना-

१ प्रतिपादनशक्तिरिति पा २ ।

२ तत्रेति नास्ति ३ पुस्तके ।

र्थमपि किञ्चिन्मात्रसाधर्म्याद्वाक्य भवत्येव समानार्थन्तु बाध्यतएव यथा वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति, ननु यद्येताव देकार्थाभिनिवेशिन शब्दा आकाशद्रव्यत्वगोत्वादयो न तेषु द्विवचन बहुवचनेनाप्येकशेष, ये त्वनेकार्थाभिनिवेशिन गौ शुक्ल पाचक इत्या दयस्तेष्वनुस्यूत किञ्चिदर्थगतमेक गोत्वादिनिमित्त वक्तव्यम्, अन्यथा सम्बन्धग्रहणासम्भवादत्र गवादिषु तद्गुणता जातिर्निमित्त न यथा शुक्ला- दिष्वपि गुणमात्रनिष्ठेषु गुणिनिष्ठेषु तु स्वगतया जात्या एकीभूतो गुण, एव पाचकादिष्वपि गोत्वाश्वत्वे सामान्ये नि साम्यानि सामान्यानी त्यत्र भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययहेतुत्व तावेतावित्यादौ परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकम । अभावाश्चत्वार इत्यत्र निरूपाख्यत्वमित्यादि सर्वत्र द्रष्टव्य, निमित्त तद्वतोश्च तादात्म्य सर्व हि वस्तु एक नाना च गवादिरूपेणैक खण्ड मुण्डादि प्रातिपदिकरूपेण नाना, एव स्थिते यदि तावज्जातिरेव शब्दा र्थस्तदा तस्या एकत्वान्नानेकशब्दप्रसङ्ग, अथाप्युभयम्, एवमपि जातिरूपे णैव शब्दो द्रव्यमभिधत्ते न प्रातिस्विकेनाकारेणेति नास्त्यनेकशब्दप्रसङ्ग, केवलद्रव्यपदार्थपक्षेपि अस्मिन्विषये ऽनेकार्थाभिधानसामर्थ्य शब्दस्य द्व्यादिपदवदभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा सत्यप्येकशेषे तच्च स्यादिति सिद्ध मेकशब्दत्व द्रव्यगतसङ्ख्याप्रतिपादनाय द्विवचनबहुवचने भविष्यतो नार्थ एतेनेत्याशङ्क्याह। 'प्रत्यर्थमित्यादि'। एकैकस्मिन्नर्थे यस्माच्छब्दाना निवेश स्ततोऽनेकेन शब्देनानेकस्याभिधान सिद्ध्यति तत्रैव स्थिते ऽनेकार्थाभिधाने कर्त्तव्ये यावन्तस्तेर्थास्तावता शब्दाना प्रयोग प्राप्नोति इष्यते चैकशब्दत्व तस्मादेकशेष आरभ्यते । अयमभिप्राय । केवल जातिपक्षे अक्षा पादा माषा इत्यादौ अनेकशब्दत्व स्याद् नहि बिभीतकदेवनशकटाक्षेष्वनु- स्यूत किञ्चित्सामान्यमस्ति, अत एव तत्र व्युत्पत्तिभेदेनापेक्ष्यते एवमुभय- पक्षेपि, केवलद्रव्यपक्षेपि वृक्षश्चेति वाक्ये ऽनेकशब्ददर्शनाद्विरूपेषु द्वन्द्व- दर्शनाच्चारम्भणीयमेतदिति । 'रूपग्रहण किमिति' । अन्तरङ्गत्वादहे- यत्वादुपदेशानपेक्षत्वाच्च रूपकृतमेव समानत्व ग्रहीष्यतइति प्रश्न ।

प्रतिपत्तिलाघव च समानानामित्युच्यमाने भवति रूढिशब्दत्वेन[1] रूढि
रिति तुल्यार्थावगमाद् रूपग्रहणे तु वतिपदार्थमवगम्यान्यपदार्थोवगन्तव्य
इति गौरव भवति। 'भिन्नेप्यर्थे इति'। स्व रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापित
शास्त्रे रूपवदर्थोपि तन्त्रमिति, ततश्चार्थरूपाभ्या समानत्व गृह्येतेति
भाव। 'एकग्रहण किमिति'। शेष इत्येकत्व विवक्ष्यतइति प्रश्न।
'द्विबह्वोरिति'। द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थ। ननु द्वयो
र्बहूना चेति बहुवचनप्रसङ्गाद् इह शेषविधानद्वारेण सस्क्रियमाणत्वा
च्छिष्यमाण प्रधान प्रधाने च सङ्ख्या न विवक्ष्यते यथा ग्रह समार्ष्टीति
विषम उपन्यास। समार्गे विधौ द्वितीयानिर्देशात् ग्रहा प्रधानभूता
समार्गस्तु तेषा सस्कार सस्कारो नाम तस्य भवति यच्छास्त्रान्तरे प्रयोजन
वत्या क्रियाया साधनत्वेन विनियुक्त सस्कृतस्य वा यस्य विनियोगो
द्रव्यमात्रस्य रूपसस्कारोनर्थक स्यात् यदिह समार्गसस्कारो विधीयमान
शास्त्रान्तरे विनियुक्त ग्रहमपेक्षते तत्र नव सङ्ख्या ग्रहा श्रुता इति तद
पेक्ष[2] समार्गविधिर्नवानामपि भवितुमर्हति, ग्रहमित्येकवचन तु कर्मत्व
मात्रमभिधायकतार्थ भविष्यति, इह तु शेषस्य वाक्यान्तरेऽनवधारणा
दिदमेवोत्पत्तिवाक्यमिति विवक्षणीया सङ्ख्या पशुमालभेतेतिवत्।
सत्यम्। इदमेवैकग्रहण ज्ञापक शास्त्रान्तरानवगतेपि प्रधाने सङ्ख्या न
विवक्ष्यतइति तेन कर्त्तुरीप्सिततममित्यत्र ईप्सिततमस्य सङ्ख्याया अवि
वक्षा सिद्धा भवति। 'शेषग्रहण किमिति'। साध्वनुशासनप्रक्रमात्सरूपाणा
मेक साधुर्भवतीति विज्ञास्यतइति भाव। 'आदेशो माभूदिति'। असति
हि शेषग्रहणे 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति वचनात् स्थानषष्ठी स्यात् ततश्चा
देश स्याद् अस्तु शब्दतोर्थतश्चान्तरतमो भविष्यति, नैव शक्य, स्वरे हि
दोष स्याद् द्वयोरश्वशब्दयो समुदाय स्थानी तत्र च द्वावुदात्ताविति
उदात्त आदेश स्यादेतेन अनुदात्तत्व व्याख्यातम् 'एकविभक्ताविति
किमिति'। नानाविभक्तौ वैरूप्यमवश्यभावीति भाव। 'पय पय इति'।

१ झडिति पा २।
२ सस्कारविधिरिति पा।

एकविभक्तावित्यस्मिन्नसति सरूपाणां सर्वत्र सह प्रयोगो न स्याद् अथ क्रियमाणेऽप्यस्मिन्ननैमित्तिकपक्षे कस्मादेवात्र न भवति एतदपि ह्येकस्या विभक्तौ परतः सरूपं दृष्टमेव। नैष दोषः। एकग्रहणमस्मिन्पक्षे अतिरिच्यतइत्युक्तम्, तत्सामर्थ्यादेकस्यामेव विभक्तौ विषयभूतायां भविष्यति अत्र तु सत्येकशेषे पर्यायेण भिन्ना विभक्तिः स्यात्, अथ वा किं न एतेन पक्षेण क्लेशितो व्याख्येयेन स्तां द्वावेव पक्षौ इह एकश्चेति सङ्ख्याशब्दानामेकशेषो न भवति अनभिधानाद् विंशत्यादीनां तु भवत्येव॥

"वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः"॥ वृद्धशब्दोऽयं लोके चरमे वयसि प्रसिद्धो युवशब्दो द्वितीये तयोरिह ग्रहणे तरुणश्च वृद्धश्च युवा च स्थविरश्चेत्यादौ स्यात्। 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं' 'जीवति तु वंश्ये युवा' अनयोः शास्त्रीययोर्ग्रहणे औपगवश्चानन्तर औपगविश्च युवेत्यादावपि स्यादतो युवशब्दस्य तावत्कृत्रिमस्य व्यवहितापत्यवाचिनोऽत्र ग्रहणं तत्साहचर्याद्वृद्धशब्दस्यापि व्यवहितापत्यवाचिनः शास्त्रान्तरे प्रसिद्ध[1]स्य ग्रहणमित्याह। 'वृद्धशब्द इत्यादि'। गोत्रग्रहणे त्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्य ग्रहणमित्यपत्यमात्रस्य ग्रहणं स्यात् क्वचित्पुनरधिकोऽपि ग्रन्थः पठ्यते, यूनेति सहयोगएषा तृतीयेति स इदानीन्तनैः प्रक्षिप्तः, यूना सह वचन इति सहशब्दं प्रयुञ्जानः सूत्रे सहयोगे तृतीयेति दर्शयति, अत एव ज्ञाप्यते सहविवक्षायामेकशेष इति। 'विशेषो वैरूप्यमिति'। शब्दस्य वृद्धयुवनिमित्तस्य ग्रहणान्नान्य इति भावः। पदार्थं दर्शयित्वा तदयमर्थ इत्याह। 'वृद्धयुवनिमित्तकमेवेत्यादि'। 'समानायामाकृताविति'। आकृतिः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं गर्गापत्यत्वादि, क्वचित्तु प्रकृताविति पाठः, प्रकृतिर्मूलप्रकृतिर्गर्गशब्दादि। 'गार्ग्यश्चेत्यादि'। गर्गवत्सशब्दाभ्यां गर्गादित्वाद्यञन्ताभ्यां यूनि 'यञिञोश्चेति' फक्। 'गार्ग्याविति'। प्रकरणादिनात्र जीवद्वंश्यतावसायः, शब्दस्य गोत्रद्वयस्यापि साधारणत्वाद्, यद्येव गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेति गोत्रशब्दयो

१ प्रसिद्ध तस्येति पा २।

रेव पूर्वेणैकशेषोस्ति प्रकरणादिनैव युवत्वमन्यतरस्य गम्यते यूनो हि द्वावाकारौ जीवद्वंश्यत्वं पौत्रप्रभृत्यपत्यत्वं च तत्र विशेषाविवक्षाया सामान्यशब्दो न निवर्त्तते यथा वस्तुतो भूतानद्यतनेपि अभूवृषो विवुध सख इति लुङ् भवति, तस्मान्नार्थ एतेन । उच्यते । प्रकरणानपेक्षेण शब्देन जीवद्वंश्यत्वं प्रतिपादयितुकामो द्वन्द्वं प्रयुञ्जीत गार्ग्यगार्ग्यायणाविति, अतो द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं वचनं प्रत्युदाहरणे तु सर्वत्र द्वन्द्वो भवति गार्ग्यवात्स्यायनाविति । नन्वत्र विशेषान्तरसद्भावेपि तल्लक्षणो विशेषो विद्यत इति स्यादेकशेष । नैष दोष । एवमर्थवचनं व्यज्यते योसौ विशेषो यस्य सद्भावात्पूर्वेणाप्राप्ति स तल्लक्षणश्चेदिति एवं च यावद्वृद्धस्य विधेय सम्बन्धात् सूत्रारम्भहेतुभूतस्य कृत्स्नस्य विशेषस्य तल्लक्षणत्वविधानात् कुतोत्र प्रसङ्ग, इह तु प्राप्नोति भागवित्तिभागवित्तिकाविति कृत्स्नस्य विशेषस्य तल्लक्षणत्वा,देवकारेण तु व्यावर्त्यते, नह्यत्र तल्लक्षण एव विशेषस्तदाह । 'कुत्सा सौवीरत्वं चापरो विशेष इति' । विशेषहेतु रित्यर्थ ॥

"स्त्री पुंवच्च" ॥ स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्याद्वचनं पुंवच्चेति वक्ष्यामीति च, अत्र स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वे स्त्र्यधिकारविहिताना टाबादीना ग्रहणादयमर्थो भवति पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न भवति । यथा पुंवदस्यास्तत्रार्थान्यभावातिदेशस्तद्वत्, ततश्च स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाद् गार्ग्यश्च स्त्रियो गार्ग्यायणश्च गर्गा इत्यत्र 'यञञोश्चे ति लुग् न स्यात अस्त्रियामित्यधिकारात् प्रसज्यप्रतिषेधेयन्दोष पर्युदासे तु शिष्यमाणस्य निवर्त्तमानार्थाभिधायित्वादस्ति स्त्रीसदृशोर्थ इति सिद्ध्यति, इह तु गर्गान्पश्येति स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वान्नाय पुंसा बहुत्वे शस् उत्पन्न इति नत्वं न स्यात, स्त्र्यर्थवृत्ते शब्दस्य तु ग्रहणे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूप भवतीत्यर्थ स्यात् स्त्रीत्वं त्वनुवृत्तमेव तत्र यद्यपि गर्गा इति बहुषु पुंशब्दस्य रूपमिति तस्मिन्नतिदिष्टे जसादिषु न दोषो नत्वं तु विभक्ति कार्यं न स्यादेव स्त्र्यर्थग्रहणे तु पुमर्थातिदेशात्तत्प्रतिबद्धाना कार्याणा सिद्धिरिति न कश्चिद् दोष, स्त्रीति चोक्ते ऽर्थ एव प्रतीयते शब्दानामर्थपर

त्वात्स्वरूपग्रहणन्त्वनाशङ्कमेव वृद्धो यूनेत्यनुवर्त्तनाद् अतोर्थस्यैव ग्रहण मित्याह । 'स्त्र्यर्थे पुमर्थवद्भवतीति' । 'गार्गी चेत्यादि । गार्ग्यवात्स्य शब्दाभ्या 'यञश्चेति' ङीप् । 'दाक्षीति' । 'इतो मनुष्यजाते' दाक्षी इति ङीषि निवृत्ते इञन्ताद् द्विवचने प्रथमयोरिति दीर्घ । इदमपि द्वन्द्व निवृत्त्यर्थमेव वचनम ॥

"पुमान स्त्रिया ॥ 'स्त्रीपुसलक्षणश्चेदेव विशेष इति' । पदान्तर गम्येपि तल्लक्षणे विशेषे भवति यथा गौश्चाय गौश्चेयमिति एतौ गावौ चरत इति, एव कन्याखुकृकवाकुग्रामणीखलपूप्रभृतिषु पुस शेषो वेदि तव्य । इह कस्मान्न भवति हमश्च वरटा च कच्छपश्च डुलिष्वश्यश्च रोहिच्च अश्वश्च वडवा च पुरुषश्च योषिच्चेति सर्वत्राप्यत्र स्त्रीपुसकृत एव विशेष, सरूपाणामिति वर्त्तते तेन समानाया प्रकृतौ यत्र स्त्रीपुसकृत एव विशेषस्तत्रैव भवति इह तु ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा चेत्यत्र प्राप्नोति, नैष दोष । स्त्रीपुसयो सहविवक्षायामेकशेष सा च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुसकृत एव विशेषस्तत्रैवैकशेष इह त्वप्रधान कृतोपीत्येकशेषाभाव, इहापि मृगक्षीरादिवज्जातिविवक्षाया कुक्कुटावि त्यादि सिद्ध द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थन्तु वचनम । 'प्रागित्यव्ययमिति । प्रपूर्वाद ञ्चते क्विबन्तादस्ताते 'रञ्चेर्लुगिति लुकि 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' रित्य व्ययत्व सत्वासत्वयोर्द्वन्द्वैकशेषौ चिन्त्यौ ॥

"भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' ॥ इदमपि द्वन्द्वनिवृत्यर्थं वचनम् । स्वसृशब्दस्य ह्येकापत्यत्व निमित्त दुहितृशब्दस्यापत्यत्वमेव भ्रातृपुत्रश ब्दयो स्त्रीत्व पुस्त्व चोभयत्र विशेषस्तत्र भ्रातरौ पुत्रौ इति स्त्रीपुस्त्वाविव क्षाया सिद्ध स्वसृदुहित्रोरभिधानमेकशेषारम्भेप्ययमेव निर्वाह ॥

"नपुसकमनपुसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" ॥ 'शुक्ला च शुक्ल चेति' । विभक्तौ विभक्त्यन्तयोश्चासारूप्यादप्राप्त एकशेष, शुक्ल च शुक्लश्चेति विभ क्त्यन्तयोरसारूप्य विभक्तौ सारूप्येपि पुनपुसकयो पर्याय स्यादिति वचनम् एकवद्भावार्थं च, तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तत इति शुक्ल च कृष्णश्चे-त्यत्र मा भूत् एवकारस्तु हिमहिमान्यौ अरण्यारण्यान्यावित्यत्र माभूदिति

अत्र हिमारण्ययोर्म्महत्त्वइति महत्त्वमपरो विशेष, अन्यतरस्याग्रहणा मानन्तर्यादेकवच्चेत्यनेन सम्बध्यते न त्वेकशेषेण चेत्याह। 'एकवच्चेत्यादि'। अस्यग्रहणमेकवच्चेत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूदिति इह शुक्लेन च वस्त्रेण शुक्लेन च कम्बलेन तेनानेन शुक्लेनेति तल्लक्षणविशेषाभावादेक शेषो न प्राप्नोति सामान्यविवक्षायामेकशब्दत्वमेकवचन नपुंसकत्व च भविष्यति, यद्येव तदिद शुक्लमित्यत्राप्येवमेव भविष्यति नार्थ एतेन, द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं तु वचनम्। 'अनपुंसकेनेति किमिति'। नपुंसकेनापि सहवचने सरूपाणामित्येकशेषेण भवितव्यमिति प्रश्न, तेन यथा स्यादनेन मा भूदिति प्रत्युत्तर कोन्वत्र विशेष इत्यत आह। 'एकवच्चेति'॥

"पिता मात्रा"॥ 'मातापितराविति'। अभ्यर्हितत्वान्मातु पूर्व्वे निपात पितुर्दशगुणा माता गौरवेणातिरिच्यते पितरावित्यभिधान जन यितृत्वमात्रविवक्षाया लिङ्गाविवक्षाया समर्थनीयम्, एकशेषारम्भेपि द्वन्द्व स्त्वियतएवेति नार्थ एतेन॥

"श्वशुर श्वश्र्वा"। पितृश्वशुरौ मातृश्वश्रूभ्यामिति नोक्त ला घवार्थं, श्वश्रूशब्दोऽव्युत्पन्न प्रातिपदिक श्वशुरस्योकाराकारलोपश्चेत्यूङ न्तत्वे प्रत्ययान्तत्वाद् ब्रह्मबन्धूरित्यादिवदेकादेशाभावाच्चाप्रातिपदि कत्वेपि श्वश्र्वेत्यस्मादेव निर्देशाल्लिङ्गात् सुपस्तद्धिताश्च भवन्ति। 'श्वश्रूश्वशुराविति'। अभ्यर्हितत्वादेव पूर्वनिपात, श्वश्रू पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता, अत्रापि दम्पत्योर्जनयितृत्वमात्रविवक्षाया लिङ्गा विवक्षाया समर्थनीयमनारम्भपक्षेपि श्वश्रूश्वशुरावित्यभिधाने द्वन्द्वस्त्वि ष्यतवेति नार्थ एतेन॥

"त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्"॥ सर्वशब्दस्यार्थमाह। 'त्यदादिभिरन्यैश्चेति'। एतदेव प्रकटयति। 'सर्वग्रहणमिति'। 'त्यदादिभिरन्यैश्चेति'। यदिद साकल्यमुक्त तदर्थमित्यर्थ, अन्यथा प्रत्यासत्तेस्तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यधिकाराद्वा त्यदादिभिरेव सहवचने स्यादिति भाव। 'स च देवदत्तश्चेति'। ननु देवदत्तोपि सामान्यविवक्षाया तच्छब्देनैव

निर्द्दिष्टुं शक्यते ततश्च सरूपाणामित्येव सिद्धं, न चारब्धेपि सूत्रे वृत्तौ विशेषोन्तर्भावयितुं शक्यः, ताविस्यस्य सरूपसाधारणत्वाद्विरूपाणां च नानाविधत्वात् सत्यं, तद्देवदत्ताविस्यादिद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं वचनम्, अन्यथा तत्पुत्रस्तदीय इत्यादिवृत्त्यन्तरवद् द्वन्द्वोपि स्यात् । 'यद्यत्परमिति' । त्यदादिपाठे शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणादिति भावः । 'स च यश्च याविस्यादि' । भाष्ये तु पूर्वशेषः खल्वपि दृश्यते स च यश्च ताविस्युक्तम्, इह चाह च भवाश्चावामिति भवतीत्याहुः । 'त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि' । आद्यादित्वात्तसिः त्यदादीनां शेषे सह विवक्षितो योर्थः पुमान् यच्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यर्थः, स च देवदत्ता च तौ सा च देवदत्तश्च तौ, तच्च देवदत्ता च ते, पुनपुंसकयोस्तु सह विवक्षायां परत्वान्नपुंसकवशेन व्यवस्था, तच्च देवदत्तश्च ते इह स च कुक्कुटः सा च मयूरी कुक्कुटमयूर्याविति, अर्द्धपिप्पल्यास्तद् अर्द्धपिप्पली च सा अर्द्धपिप्पल्यौ ते इति परवल्लिङ्गमिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्त द्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तदेव लिङ्गं भवति ॥

"ग्राम्यपशुसङ्घेषु तरुणेष्वस्त्री" ॥ ग्रामे भवा ग्राम्याः ग्रामाद्य खञौ' । 'पुंसः शेषे प्राप्तइति' । 'पुमान् स्त्रियेत्यनेन । सामर्थ्यादिति' । प्रधानस्य सघस्य तारुण्यातारुण्यं न सम्भवत इत्यस्मात्सामर्थ्याद्गुणभूतानामपि पशूनां विशेषणमित्यर्थः । 'एतौ गावाविति' । यद्यपि द्वयोरपि सघो भवत्येव तथापीह सघग्रहणसामर्थ्याद्बहूनां सघो गृह्यते ऽन्यथा शेषस्यानेकविषयत्वाद् अनर्थकं तत्स्यात् । 'अनेकशफेष्विति' । शफाः खुराः, उष्ट्राणां त्वारण्यत्वाद्धेकशेषाभावः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

"भूवादयो धातवः" ॥ भू इत्येवमादयः शब्दा इत्यनेन पाठनिबन्धनेयं सञ्ज्ञेति दर्शयति । यदि त्वनादृत्य पाठं क्रियावचनो धातुरि

त्युच्येत तत[1] आणवेद्दु इत्यादिष्वपि स्यात्, कथं पुनरपभ्रंशानामनुशासन माशङ्क्यते, कुतो नु खल्वेतद् आणवेद्दित्यादयोऽपभ्रंशा इति यावता ये शास्त्रेणानुगम्यन्ते ते साधव, अवश्य चानुबन्धादिविशिष्ट रूप पाठेनैव दर्शनीय नहि तद्रूप प्रयोगे सम्भवति, अतोऽन्यार्थे सत् गणपाठ एवाश्रितो भवतीति धातुत्वे सति लड् भवति, एधते स्पर्द्धत इत्यनुदात्तेतो, यदि पाठमात्रनिबन्धनैव सञ्ज्ञा यावादिवृशब्दाना सर्वनामविकल्पस्वर्गवा चिना समानशब्दानामपि प्रसङ्ग , न च प्रापणादिरर्थो नियामको, ऽना र्थत्वाद् अभियुक्तैरुत्तरकालनिर्दिष्टत्वाद् अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च सत्य, सञ्ज्ञाया को दोष , न तावद्धातुप्रत्ययाना लडादीना प्रसङ्ग , कत्रादीनाम भावात् । उच्यते या यश्येति 'आतो धातो रिति लोप स्यात् । नन्वधातुरिति निषेधाद् अप्रातिपदिकत्वाद्विभक्तिरेव न स्यात्, नैतदस्ति, विभक्तावुत्पन्नाया त्यदाद्यत्वे टापि च याऽरूपत्वे सति धातुत्व सुबुत्प त्तिदशाया तु यदित्यस्य नास्ति धातुत्व वाशब्दात्तु सुबेव न स्यादेव दि वृशब्दादपि, न च 'दिव औ दित्येतद्धातुत्वाभावे लिङ्ग, क्विबन्तस्य दीव्यते सुपि सम्भवात् सानुबन्धकत्वेपि तस्यैव ग्रहण स्याद्, अत समानशब्दाना प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह । 'धातुशब्द इत्यादि' । क्व चित्तु भू इत्येवमादय शब्दा इत्यस्यानन्तर क्रियावाचिन इति पठ्यते तस्मिन् पक्षे यास्य ग्रन्थस्य शङ्का सा तस्य द्रष्टव्या, अस्य तु कथ पुन सूत्रेऽनुपात्त क्रियावचन इत्यय विशेषो लभ्यते ऽत आह । 'धातुशब्द पूर्वाचार्यसञ्ज्ञेति' । तत किमित्याह । 'ते चेति' । ततोपि किमि त्याह । 'तदिहापीति' । महत्या पूर्वाचार्यसञ्ज्ञाया आश्रयण तदीयोपा धिपरिग्रहार्थमेवेति भाव ॥

यावत्सिद्धमसिद्ध वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥

---

१ आणवयतीति पा २ ।

सिद्धं वा भवत्वसिद्धं वा शब्देन तु यद्वस्तु साध्यत्वेनाभिधीयते सा क्रिया साध्यत्वे चाश्रितक्रमरूपत्वात् पूर्वापरीभूतावयवत्वं वितत रूपत्वं यत्तद्रूपमभिधीयते तस्यैकस्मिन् क्षणे ऽनवस्थानं, यदाह 'क्रियाना मेयम् अत्यन्तापरिदृष्टा ऽशक्या च सा पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति'। एकैकस्य क्रियावयवस्य प्रत्यक्षत्वेपि समूहरूपा धातुवाच्या क्रिया न प्रत्यक्षे त्यर्थः। क्रमवन्त एव क्षणा एकफलोद्देशेन सपाद्यमानत्वात् ऐक्यमिवा पन्ना धातुवाच्या, तद्यथा पचतीत्यधिश्रयणादयोध श्रयणान्ता क्लेदन फलावच्छिन्ना, एवमपचदित्यत्रापि क्रिया साध्यैव, तादृशस्यैव हि रूपस्य तत्रात्यय प्रतीयते यत्पूर्वापरीभूत क्रियते, घट इत्यत्र तु घटशब्देन चक्रादुपगतोपि घट सिद्धरूप उच्यते, एकस्मिन्नेव क्षणे यद्दर्शनयोग्य रूप तेन रूपेणेत्यर्थ, तदेव क्रियावचनो धातुरित्याश्रयणादतिप्रसङ्गो नास्तीति स्थितम्। इह भूरादिर्येषामिति बहुव्रीहौ यणादेशे कृते भूवादय इत्यनुपपन्नो निर्देश इत्यत आह। 'भूवादीना वकारोय मङ्गलार्थ इति'। अभिधान धर्मस्याप्यभिधेये उपचार, यथा भ्रमरे द्विरेफ इति, भूवादीना सञ्ज्ञिना सम्बन्धी यो वकारस्तदभिधायिनि भूवादिशब्दे स्थितो ऽय प्रयुज्यते, लक्ष णेनाप्राप्तो निपात्यतइत्यर्थ। स च मङ्गलार्थ, अपूर्वस्य लाभो मङ्गल दध्यादिलाभ इव, अस्य वशब्दस्यापूर्वस्य लाभायेत्यर्थः, धर्मो वा मङ्गल, साधुशब्दप्रयोगे ऽपि धर्मो भवति भूवादिशब्दश्च साधु, किं च वकारे सत्यविकृतो भूशब्दो व्याहृत्यादि स्मारयतीत्यपि धर्मो भवतीति। प्रका रान्तरमाह। 'भुवो वार्थं वदन्तीति। भुवो धातोरर्थं वदन्तीति वा, भूवादय इति निर्देश इत्यर्थ। अर्थकथन चैतद्, व्युत्पत्तिस्तु भवन भू क्रियासामान्यभुव वदन्तीत्यौणादिकोय, 'वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनि वाशिवादिवारिभ्य इञि'ति कर्तरि वदे इञ् प्रत्यय, यदि क्रियासामान्य ये वदन्ति ते सञ्ज्ञिन, अस्तिभवतिविद्यतीनामेव स्याद् न पचत्यादीना विशेषवाचिना, घञ्विधिवद्भविष्यति, तद्यथा 'भाव' इति सामान्येपा दानेन विधीयमानो घञ् विशेषवाचिभ्योपि भवति पाकस्त्याग इति, तत्क

स्य हेतो विशेषेष्वपि सामान्यस्य सम्भवाद् विशेषाश्रयनिषेधाभावाच्च, तद्वदिहापि । अस्मिन्पक्षे गणपाठसामर्थ्यात् सोप्यङ्गीक्रियते ऽन्यथा शब्दिकरणा ये सेटो निरनुबन्धका अन्तर्गणकार्यवर्जिता भूप्रभृतयस्तेषा पाठोनर्थक स्याद्, बहुव्रीहेस्तु भूत्वादिशब्दस्य पृषोदरादित्वात्साधुत्व, तृतीय प्रकारमाह । 'भ्वर्था वा वादय स्मृता इति' । भवन भू सोर्थो येषा ते भ्वर्था, एव भूता वादयो वात्र सज्ञिन स्मृता इत्यर्थ । किमिद वादय इति, वा गतिगन्धनयो वा आदिर्येषा ते वादय, वा गतीत्यारभ्या चुरादिसमाप्ते, तथा च भ्वादयो वादय भूप्रभृतय आ वागतिगन्धनयोरित्यस्मा,द्वादयश्च वादयश्च बहुव्रीहितत्पुरुषयो सह विवक्षाया स्वरभिन्नाना यस्योत्तर स्वरविधिरिति बहुव्रीहे शेष, ततो भुवो वादय इति वाच्यवाचकसम्बन्धे शेषषष्ठीसमास, अस्मिन्पक्षे पाठविशेषोर्थश्चेत्युभय सूत्राक्षरैरेवोपात्त भवति ॥

'उपदेशे ऽजनुनासिक इत" ॥ 'उपदिश्यते तेनेत्युपदेश इति'। अकर्त्तरि च कारकइति करणे घञ् । ननु च नेय सज्ञा परत्वाच्च करणाधिकरणयोरिति ल्युट् प्राप्नोति हलश्चे' त्यत्रापि सज्ञायामित्येव, ल्युट् तावन्न भवति 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति अकर्त्तरि चेत्यत्र चकारो भिन्नक्रम सज्ञाया चेति, तेन क्व चिदसज्ञायामपि भवति, अथोपदिश्यते ऽनेनेत्यत्रोपदेश, कोर्थे, विधान, यद्येव लण् एध वृद्धौ इत्यादौ न स्यात्, नह्यत्र किञ्चिद्विधीयते। अथानिज्ञातस्वरूपस्य स्वरूपज्ञापन तत् आचारेवगल्भक्लीबहोडेभ्य क्विबित्यत्र गल्भाद्यकारस्य न स्यात्, नहि गल्भादीना स्वरूपज्ञापनार्थमुच्चारण पञ्चमीनिर्द्देशेन क्विपो विधानात् यद्येव क्विबनेनानिज्ञातरूपो ज्ञाप्यते तत्र चाय भवत्यकार इति भविष्यति शास्त्रवाक्यानीति, लण् एध स्पर्द्धेत्यादीनामपि विशिष्टप्रयोजनपरत्वेनोच्चारणाद् वाक्यत्वम्, अस्यैव विवरण सूत्रपाठ इति, खिलपाठो धातुपाठ, प्रातिपदिकपाठो वाक्यपाठश्च, तत्र सूत्रे मतुबादेरकारो धातुषु एधाद्यकार प्रातिपदिकेषु भवच्छब्दस्योकारो वाक्ये गल्भाद्यकार । ननु च सर्वत्रात्र

शुद्धोऽच् पठ्यते नानुनासिक इत्यत आह । 'प्रतिज्ञानुनासिक्या इति' । प्रतिज्ञामात्रेण समाधिगम्यमानुनासिक्य येषा ते तथोक्ता, प्रतिज्ञानुनासिका इति तु प्रसिद्ध पाठस्तत्र प्रतिज्ञासमधिगम्यत्वाद् अनुनासिके प्रतिज्ञाशब्दो द्रष्टव्य, तत समानाधिकरणपदो बहुव्रीहि, तच्च प्रतिज्ञान नानियमेन भवति कि तर्हि यत्राचार्या स्मरन्ति तत्रैव सूत्रकारेण तावद्विवक्षिता सर्वेनुनासिका पठिता दुर्लभ प्राप्राविति वत्, लेखकैस्तु सङ्कीर्णा लिखिता, तत्र स्मृतिपरम्परया निर्णयमित्यर्थ । 'अभ्रॉं अप इति' । नाय सूत्रादिषु स्वरूपेणोच्चरितो ऽनुनासिक कि तर्हि 'आङो ऽनुनासिकश्छन्दसी' त्यनुनासिकशब्देन विहित । अथ क्रियमाणेप्युपदेश ग्रहणे 'उञ' 'ऊँ' इत्यत्र कस्मान्न भवति, विधानसामर्थ्याद इत्सज्ञाया हि 'तस्य लोप इति लोप स्यात् । यद्येवमत्रापि विधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति, एव तर्हि उदाहरणादिगिय दर्शिता, इद तत्रोदाहरण 'मणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक' दधीच्छति ब्राह्मणकुलमिति क्यजन्तात्क्विपि अल्लोपे वलि लोपे नपुसकह्रस्वत्व दधि इति, यद्यत्रेत्सज्ञा स्यात 'इदितो नुम् धातो' रिति नुम् स्यात् । अत्राप्यनुनासिकविधानसामर्थ्यादेवेत्सज्ञा न भविष्यति । ननु च यत्रेत्सज्ञाया सत्या प्रयोजन न सम्भवति यथा दधि मध्विति प्रातिपदिकेषु तत्रेत्सज्ञाया अभाव, अत्रानुनासिकविधान मर्थवत् । नैतदेव, लोपस्येत्कार्यस्य सर्वत्र सम्भवात् तस्मादणोप्रगृह्यस्य इत्सज्ञायामेव विधेयायामनुनासिकविधानसामर्थ्यादेवात्र लोपो न भविष्यति, एव तर्ह्युत्तरार्थमवश्यमुपदेशइति वक्तव्य तदिहापि विस्पष्टार्थम्भविष्यतीति मन्यते । 'आतो मनिन्निति' । अत्र मकारस्येत्सज्ञा न भवति यदि स्याद् 'अन्येभ्योपि दृश्यन्त' इति हलन्तोऽन्त्यादच पर स्यात् । 'सर्वस्येति' । दरिद्राप्रभृतिसम्बन्धिनोपि ॥

"हलन्त्यम्" ॥ अन्तशब्दोत्र समाप्तौ वर्त्तते नावयवे ऽसम्भवात् न समीपे ऽतिप्रसङ्गात् येन समाप्यते समुदायस्तदन्ते भवमन्त्य, दिगादित्वाद्यत्, हलन्त्ये सर्वप्रसङ्ग, सर्वस्य हल सज्ञा प्राप्नोति सर्वो हि हल् त तमवधि प्रत्यन्तो भवति, अन्त्यग्रहण त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्याद्, अत

आह। 'धात्वादेरिति'। आदिशब्देन सूत्रप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां ग्रहणं, शीङ् लण् नदट् सन् आङ् 'त्रपुजतुनोः षुक्' 'चक्षिङः ख्याञ्' इति योऽयं धात्वादिरूपः समुदायस्तदर्थं स उपदेशो न तु नान्तरीयकावान्तरसमुदायार्थं, इत्यन्त्यस्य समुदायापेक्षाया प्राधान्याद्धात्वादेरेव ग्रहणमिति भावः। 'अग्निचिदिति'। अन्यत्रेत्संज्ञाया लोपः स्यात्। न च तुको वैयर्थ्यम् आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात्। न च क्विपः पित्त्वस्य वैयर्थ्यं,मग्निचितावित्यादौ चरितार्थत्वात्। यद्यप्यत्रोभयत्रापि तावतोऽवधेस्तकारोऽन्त्यस्तथापि मुख्यसमुदायस्य नान्त्य इति नास्ति प्रसङ्गः, इह च दण्डिचिति नकारस्येत्संज्ञायां सत्यां न ङिसम्बुद्ध्यो रिति निषेधाल्लोपाभावेऽपि समुदायस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः, यथा श्रोत्रियशब्दे वाक्यार्थे पदवचनमिति पक्षे अयोपदेशानुवृत्तावपि सनुतरित्यस्य रेफस्य कस्मान्न भवति स्वरादिष्वन्तोदात्तपाठसामर्थ्यात्। इह 'शषसर् 'हलि' ति यो लकारस्तस्येत्संज्ञायां सत्यां हलित्ययं प्रत्याहार उपपद्यते सति च प्रत्याहारे लणित्यत्र लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव शषसहल् इत्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञा तदाश्रयश्च प्रत्याहार इति इतरेतराश्रयत्वात् प्रत्याहारो नोपपन्नः ततश्च सर्वेषामेव णकारादीनामित्संज्ञा न स्यादिति सर्व एव प्रत्याहारव्यवहारोऽनुपपन्नः, आदिरन्त्येनेत्येतस्यापि वैयर्थ्यं स्यादेतत्। हलित्यत्र हकारात् परः लकारस्तस्य लकारस्यैकादेशो लपरः तस्योपदेशेऽनुनासिक इति इत्संज्ञा स एव हलन्त्यमित्यत्राप्येकादेशेन लपरेण निर्दिष्ट इति, एवमपीतरेतराश्रयमेव लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः सति च प्रत्याहारे ऐऔजि ति चकारस्येत्संज्ञा तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहारः, अजिति प्रत्याहारे सति लकारस्येत्संज्ञेति तस्मादुक्तव्योऽत्र परिहारस्तमाह। 'हस्य ल् हलित्यादि'। साधारणं भवेत्तन्त्रं यथा तुल्यकक्षयोर्भुञ्जानयोः प्रदीपः स चेह प्रयत्नविशेषः यथा श्वेतो धावतीत्यत्र साधारणेनैकेनैव प्रयत्नेन द्वयोर्वाक्ययोरुच्चारितयोः फलं सम्पद्यते तथेहाप्येकेन तन्त्रेण प्रयत्नेन द्वितीयं हल्ग्रहणमुपात्तं परिगृहीतं वेदितव्यं, तस्य द्वितीयस्यार्थमाह। 'हस्येति'।

समीपसमीपिसम्बन्धे षष्ठीसमास इत्यर्थ । तत किमित्याह । 'तेनेत्यादि' । एतद्दर्शयति हकारसमीपवर्तिनो लकारस्य न प्रत्याहारसमाश्रयणेनेत्सञ्ज्ञा किं तर्हि साक्षादुपादानेनेति, प्रत्याहारपाठो ऽक्षरसमाम्नाय । 'तथा चेत्यादि' । गतार्थं किं पुनस्तन्त्रे प्रमाणम् । अगृह्यमाणविशेषत्वमेव, ननु गृह्यते विशेष, कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमस्य ग्रहणमिति कृत्रिमो हि प्रत्याहार, सत्य स एवासति तन्त्रे ऽनुपपन्न इति त्वयैवोक्तम् ॥

"न विभक्तौ तुस्मा" ॥ वृक्षादिति तकारस्येत्सञ्ज्ञाया 'तित् स्वरित' स्यात् । ननु चादेशत्वोत्तरकाल स्थानिवद्भावेनास्य विभक्तिसञ्ज्ञा उपदेशानन्तरमेवेत्सञ्ज्ञा प्राप्नोति सत्य, प्रतिषेधसामर्थ्यात्तु भाविन्यपि विभक्तित्वे प्रतिषेधो भविष्यति। वगग्रहण किम्, वृक्षानित्यत्रापि यथा स्यात् क्व पुनरुपदेशे नकारोयमन्त्यो न तावत्तस्य सघातस्य क्वचिदुपदेश 'शसो न' इत्यत्र त्वकारो नकारस्येत्सञ्ज्ञापरित्राणार्थ इति शक्य वक्तुम इह तर्हि झस्य रन्' पचेरन्निति। 'ब्राह्मणा इति' । रूपोदाहरणमेतत् । कार्योदाहरण तु 'भवत इति' । अत्र 'सिति चे' ति पदत्वे जश्त्व स्यात् पवत पचथ इत्यत्र प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति शक्य वक्तुम् । 'अपचतामित्यादि' । तामादयस्तसादीनामन्त्यादच परे स्यु किमो दि'त्यस्य 'प्राग दिशो विभक्ति'रिति विभक्तित्वम् । 'इटोदि' त्यस्यापि स्थानिवद्भावेनेति तयोरपि प्रतिषेध प्राप्नोति तत्राह । 'किमोदित्यादि' । अनित्यत्व तु 'इदमस्थमु'रिति थमोरुकारोनुबन्धाद्विज्ञायते, क्वचित्तु वृत्तावेव 'इदमस्थमु' रित्युकारानुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुपलभ्यतइति पठ्यते। 'इदानी तदानीमिति' । दानीमस्तु प्रतिषेधो भवत्येव अनित्यत्व हि ज्ञापित न पुन प्राग्दिशीयेष्वस्याप्रवृत्ति ॥

'आदिर्ञिटुडव' ॥ आदिशब्द प्रत्येकमभिसबध्यते तेनैकवचनमुपपद्यते इति भाव । अत्र टु इति न टवर्गस्य ग्रहणम् । उकारस्याननुनासिकत्वेनानुदित्त्वात् चुटू' इत्युत्तरत्र वर्गग्रहणाद् ञिडुभ्या साहचर्याच्च। 'भिन्न इति'। 'आदितश्च' रदाभ्या निष्ठातो न । 'वेपथुरिति'। द्वितो

युच्। 'उप्त्रिममिति'। 'ड्वित क्त्रि''क्त्रेर्मम् नित्य' यजादित्वात्सम्प्रसारणम्। 'पटूयतीति'। पृष्वादिषु टुशब्दस्योपदेश, अत्रेत्सञ्ज्ञाया सत्यामवयवे ऽकृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषकमिति समुदायात् युच्प्रसङ्ग केवलस्यानुदाहरणत्वमित्क्रायाभावात्। 'कण्डूयतीति'। ननु चाय दीर्घान्त कण्ड्वादिषूपदिश्यते एव तर्हि कण्डमिच्छतीति क्यजन्तात् क्विपि कण्डु ब्राह्मणकुलन्तदिच्छतीति पुन क्यचि द्रष्टव्य तत्रेत्सञ्ज्ञायामन्तरङ्गत्वादकृतएव दीर्घं भवत्यय डुशब्द गणपठितश्च कण्डूशब्द एकदेशविकृत इति स्यात् प्रसङ्ग, 'ञिकारीयतीति'। नाय समुदाय क्व चिदुपदिष्ट ॥

'ष प्रत्ययस्य'॥ 'रजकीति'। षिद्गौरादिभ्यश्चे' ति ङीष् कथ पुनरत्रोपधालोप, यावता 'अनिदिता हल उपधाया क्ङिती' त्युच्यते ज्ञापकात्सिद्ध, यदय जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्सञ्ज्ञा शास्ति तज्ज्ञापयति रञ्जे रक्ङित्यपि क्व चिदुपधालोपो भवतीति। 'षोड इति'। षड् दन्ता अस्य 'वयसि दन्तस्य दतृ' षष उत्व दतृदशधासूत्तरपदादे ष्टुत्वम्'। षषोन्त्यस्योत्वमुत्तरपदादेर्डकार षोडन्तमाचष्टइति णिचि टिलोपे पचाद्यचि णिलोप। 'षण्ड इति'। षणु दाने 'अमन्ताड्ड''उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनात इत्सञ्ज्ञासत्व[१]योरभाव। 'षडिक इति'। अनुकम्पित षडङ्गुलि 'बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा' ठाजादावूर्द्ध्व द्वितीयादच इति' ङ्गलि शब्दस्य लोप, यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावात् षकारान्ते ऽवधौ भसञ्ज्ञाया अभावादन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वम्। अत्रेत्सञ्ज्ञाया स्त्रीविवक्षाया ङीष्प्रसङ्ग, यद्यप्येते समुदाया न क्वाप्युपदिश्यन्ते षकारस्तु षष उत्व षणु दानइत्युपदेशस्थो भवति। 'अविषो महिष इति'। 'अविमह्योष्टिषच्'। नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्सञ्ज्ञा न भविष्यति ईकारस्य टित्त्वादेव सिद्धे। न च पक्षे ङीषर्थ षकार, ङीपोपि चित पर स्योदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वात् सत्यम्। अन्यतरस्यैव श्रवणार्थं उपदेश स्यादिति टकारस्यापि शङ्क्येत ॥

१ सत्वेति १। २ पुस्तकयोर्नास्ति।

"चुटू" ॥ 'आदित इति'। प्रारम्भे वर्तमानावित्यर्थः। 'कौञ्जायन्य इति'। स्फजन्ताद् 'व्रातच्फञोरस्त्रिया' मिति स्वार्थे ञ्य। 'शण्डिकादिभ्यो ञ्य इति'। 'सोऽस्याभिजन' इति तत्र वर्त्तते। 'मन्दुरज इति'। ङ्यापोः सञ्ज्ञाच्छन्दसोरिति ह्रस्वः। 'अचाणा इति'। 'धनगणं लब्धे' त्यतो लब्धेति तत्रानुवर्त्तते। किमर्थो योगविभागः चुटुषा प्रत्ययस्येत्येक एव योगः क्रियतामत आह। 'पृथगित्यादि'। 'केशचुञ्चुः केशचणः इति'। अत्र चकारस्येत्सञ्ज्ञायां 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् पित्करणन्तु पर्यायार्थं स्यात्। 'अवात् कुटारच्चेति'। अनेन नते नासिकायाः सञ्ज्ञायामित्यत्र अवादित्यस्यानुवृत्तिर्दर्शिता ॥

"लशक्वतद्धिते" ॥ प्रियवद इति। अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्'। 'जिष्णुरिति'। ग्स्नुप्रत्ययस्य गित्त्वपक्षे गकारस्येदमुदाहरणम्। चूडाल इति'। मत्वर्थे 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्या' मिति लच। अत्र लित्स्वरचित्स्वरयोः पर्यायः स्यात्। 'लोमश इति'। अत्र प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति शक्यं वक्तुम्। 'कर्णिकेति'। 'कर्णललाटात् कनलङ्कारे' इति भवार्थे कन्, अत्र किति चे'ति वृद्धिः स्यात् रूपञ्च न सिध्येत्, अथ रुदिर्छिदिरप्रभृतिषु इरित्यस्य समुदायस्य केनेत्सञ्ज्ञा मा भूत्समुदायस्य रेफस्य 'हलन्त्य' मिति भविष्यति इकारस्यो 'पदेशेऽजनुनासिक इदि' ति। 'इरितो वे' त्यत्रापि इश्च रश्चेरौ ताविताववस्येति विग्रहो न तु इरित्यय समुदाय स इद्यस्येति, अवश्यं च इकारस्य पृथगित्सञ्ज्ञैषितव्या स्वरितेत इत्यात्मनेपदं यथा स्यादिति। यद्येवं मिदितो नुम धातो' रिति नुम् प्राप्नोति, कुम्भीधान्यन्यायेन न भविष्यति। तद्यथा कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं भवति यस्य पुनः कुम्भ्यां वान्यत्र वा नासौ कुम्भीधान्यः। नाय न्यायो नुम्विधौ शक्य आश्रयितुम् इह हि न स्यात् टुनदि नन्दथुरिति। ज्ञापकात् सिद्धं, यदयं न दृशः' इति क्सस्य प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति नेदितां नुम् भवति अन्यथा दृशेरिदित्त्वान्नुमि सति अनिगुपधात्त्वात् क्सस्य प्राप्तिरेव नास्ति किं तन्निषेधेन। परिहारान्तरमप्यत्र नुम्विधौ वक्ष्यते ॥

"तस्य लोपः" ॥ तस्य ग्रहणं किमर्थं यावता ऽभावो लोपः स च कस्य चिदेव भवति तत्र प्रकरणादित्संज्ञकस्यैव लोपो भविष्यतीत्यत आह। 'तस्य ग्रहणमित्यादि'। 'आदिर्ञिटुडव इति'। असति तस्य ग्रहणे ये ऽनेकाल इत्संज्ञका ञिप्रभृतयस्तेष्वलोन्त्यस्य लोपः स्यात् तस्य ग्रहण-सामर्थ्यात्तु सर्वस्य भविष्यति, एतच्च नानर्थके लोन्त्यस्य विधिरित्यनाश्रि-त्योक्तम् ॥

"यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्" ॥ 'सङ्ख्याशब्देनात्र क्रमो लक्ष्यत-इति'। कथमव्यभिचारात्, यत्रैक एवोद्देश्यनुद्देशी च यथा 'मुद्गादणि' ति न तत्रानियमप्रसङ्ग इत्यनेकत्वसङ्ख्याया एवेह ग्रहणं सा च क्रमं न व्यभि-चरति युगपदनेकस्य शब्दस्योच्चारयितुमशक्यत्वात्, मुख्ये त्वर्थे ऽयमर्थः स्यात्समानां समसङ्ख्यानामुद्देशिनां या सङ्ख्या चतुरादिलक्षणा तया उद्देश्यः सम्बध्यते तत्सङ्ख्याको भूत्वा सम्बध्यतइति ततश्चानर्थकमेव स्यात् समत्वादेवास्यार्थस्य सिद्धत्वाद् अतः क्रमपर एव सङ्ख्याशब्द इति। यथाक्र-मग्रहणं तु न कृतं सङ्ख्याद्वारकं साम्यं यथा विज्ञायेत, अन्यथा स्थानप्रय-त्नादिकृतमपि समत्वं प्रतीयेत। ननु च क्रियमाणमपि सङ्ख्याग्रहणं क्रमप-रमिति कथमतः संख्यासाम्यप्रतिपत्तिः, सत्यं, क्रमे शब्दः पर्यवस्यति मुख्यो-प्यर्थः प्रतीयते स हि प्रतीतो लाक्षणिकं गमयति तस्मात् संख्याग्रहणसा-मर्थ्यात् तद्द्वारकमेव साम्यं गृह्यते। 'यथासंख्यमिति'। 'यथासादृश्य' इति वीप्सायामव्ययीभावः। 'अनुदेशो भवतीति'। सम्बन्धी भवतीति द्रष्ट-व्यम्। तथा च वक्ष्यति 'अनुदेशिनः सम्बध्यन्तइति'। 'अनुदिश्यत-इत्यनुदेश इति'। 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञाया' मित्यसंज्ञायामपि कर्म्मणि घञ्। अनुशब्दः पश्चादर्थे दृशिरुच्चारणक्रिय इत्याह। 'पश्चादुच्चार्यत-इत्यर्थ इति'। यदुक्तं संख्याद्वारकं साम्यं गृह्यतइति तद्दर्शयति 'समानां समसंख्यानाम्,' अस्यैव विवरणं 'समं पठितानामिति'। 'उद्देशिनामिति'। कं चिद्धर्म्मं विधातुं प्रसिद्धवच्छब्दपरामर्शयोग्येन रूपेण उपादानमुद्देशस्तद्वन्त उद्देशिनो विधेयतया पश्चादुच्चारणमनुदेशस्तद्व-न्तोनुदेशिनः। यद्यपि सूत्रे उद्देशिनो न श्रुतास्तथाप्यनुदेशशब्दस्य सम्ब-

न्धिशब्दत्वात् समसंख्यत्वस्य च प्रतियोग्यपेक्षत्वात् तएवं गम्यन्ते । उद्देशिनामनुदेशिना चेति यथाक्रममित्येतदपेक्षया षष्ठी । 'यथा क्रममिति'। पूर्ववदव्ययीभावस्तृतीयान्त चैतत् । तदयमत्रार्थ । समसख्या नामुद्देशिनामनुदेशिना च यो य क्रम प्रथमचरमभावस्तेन तेनानुदेशिन सम्बध्यन्ते उद्देशिभि सहेत्यर्थाद् गम्यते । क्व चिदुद्देशिभिरिति पठ्यते तत्र सहयोगे तृतीया । प्रथमात् प्रथम इत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे योजयति । वहन्ति वर्षन्ति नद्यन्तीत्यादौ लोक एव यथासंख्यसम्बन्धस्य दृष्टत्वा च्चार्थ एतेन, उच्यते, व्युत्क्रमेणापि सम्बन्धो लोके दृश्यते कन्याब्रह्मचारि णौ दण्डकन्दुकहस्ताविति, योग्यतावशादत्र सम्बन्ध इति चेत् क्रमेणापि सम्बन्धस्तद्वशादेव योग्या हि नद्यो वहने घनाश्च वर्षणे, अत एवैकस्य धर्म्मिणो बहुषु धर्म्मेषु विहितेषु विधानक्रमेणान्यथा वा योग्यतानुरूप एव सम्बन्धो भवति अमुमुद्वर्त्तय स्नापय भोजय भोजय स्नापयोद्वर्त्तयेति। स्यादेत त्, स्वत प्राप्तिरिय यदुक्तक्रमेण सम्बन्ध । तथाहि। योग्यता विशेषानवधारणे प्रथमप्रतीतयो सम्बन्धो बाधकाभावात् तावता हि द्वयोरपि चरितार्थत्व द्वितीयस्य धर्म्मिणो धर्म्मस्य वा प्रतियोग्यपेक्षाया प्रथमश्रुतस्य चरितार्थ त्वाद् अचरितार्थेन द्वितीयेन प्रतियोगिना सम्बन्ध, एव सर्वत्र तस्मात् स्वत प्राप्त्या क्रमसम्बन्ध सिद्ध इति । यद्येव लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादौ वैषम्येप्येवमेव स्याद यावता साम्य तावतामादित क्रमेण सम्बन्ध परि शिष्टस्य तु सर्वैरनन्तरेण वेत्यत समानामिति वक्ष्यामीत्यारम्भ । 'स्वरि तेनेति'। 'विशेष वक्ष्यामीति'। क्व चिद्धि साम्येपि नेष्यते, अथारभ्यमाणे-प्यस्मिन् परस्मैपदाना णलादयो लुट प्रथमस्य डारौरस ' 'एचो ऽयवा याव' इत्यत्र कथमस्य प्रवृत्ति यावता परस्मैपदादिसज्ञया युगपदेव सज्ञिना प्रतीति न क्रमेण, सत्य, तिबादिसूत्रे ऽक्षरसमाम्नाये च तिबादय' क्रमेण प्रतीता स एव क्रमो नियामको भविष्यति एव द्वन्द्वेपि । पाघ्रेत्यादौ युगपदधिकरणवचनताया द्वन्द्वेपि क्रमस्य प्रतीते स एव नियामक । ननु च तिपो णल् तसो ऽतुस् प पिब घ्रो जिघ्र इत्येव भिन्नवाक्यतयोपदे शोस्तु एव हीद न वक्तव्य भवति सत्यमेव तु गौरव स्यात् तस्य रूपेणा

निर्देशात् तत्र विभक्तेर्भेदेनोच्चारणाच्च। तथा 'विदो लटो वे' त्यत्रानन्तर्या-न्मसो मेत्येव सम्बध्येत, तदाह सञ्ज्ञासमासनिर्देशात् सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य तत्र यथासख्यवचन नियमार्थं सञ्ज्ञासमासनिर्देशश्च पृथग्विभक्तिसञ्ज्ञानुच्चारणार्थं प्रकरणे च सर्वसम्प्रत्ययार्थं इति, तौदेय इत्यादौ 'सोऽस्याभिजन' इत्यत्रार्थे प्रत्यय। 'इहेत्यादि'। एकयोगत्वपक्षे चोद्यमिभन्नयोगपक्षे तु योगविभागो यथासख्यनिरासार्थइति वक्ष्यति। के चित्त विभज्य योग पठन्ति। अन्ये त्वेकमेव। स्वरितेनेत्यादिपरिहार। कथ पुनरय विशेषो लभ्यत इत्याह। 'स्वरितेनाधिकार इत्यादि'। यद्येव स्वरिते दृष्टे सन्देह स्यात् न ज्ञायते किमय यथासख्यार्थं आहो स्विदधिकारार्थ इति सन्देहमात्रमेतद् भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति तत्र व्याख्यानान्निर्णयो भविष्यति॥

'स्वरितेनाधिकार'॥ अत्र पारिभाषिकस्य स्वरितस्य ग्रहणे रषाभ्यानो ण इत्यादौ नकारादेर्व्यञ्जनस्याधिकारोपलक्षण नोक्त स्यात् पारिभाषिकस्याज्धर्मत्वादिति मत्वाह। 'स्वरितो नाम वर्णधर्म इति'। वर्णमात्रधर्म इत्यर्थ। स चाय धर्म कलाध्मातादितुल्य केवल सूत्रेष्वेव भवति न प्रयोगे, क्व चित्तु स्वरितो नाम स्वरदोषो वर्णधर्म्म इति पाठ। तत्र स्वरदोष उच्चारणदोष, अधिकारशब्दो भावसाधन। 'विनियोग इति'। व्यापारणम्। अथ शब्दस्य विनियुक्तस्य कोव्यापार इत्याह। 'अधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठतइति। उपस्थानमप्येतदेव यदुतास्य तत्र बुद्धिस्थता। उत्तरत्रेत्युपलक्षण क्व चित पूर्वत्राप्युपतिष्ठते सूत्रकारेण पठितस्याप्यस्य स्वरितत्वस्य सकीर्णत्वात् पाठस्य विषयविभागो दुर्ज्ञेय इत्याह। प्रतिज्ञास्वरिता इति'। प्रत्यय इत्याद्युदाहरणानि। किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता निर्द्दिश्यमान लोकेधिक्रियते यथा देवताय गौर्द्दीयता कम्बलश्चेति देवदत्तायेति गम्यते तथा 'स्थ स्थिर' इत्यादीना साकाङ्क्षत्वादनुवृत्तैघञादिभिरेव सम्बन्धो भविष्यति, अन्यनिर्देशस्तन्निवर्त्तक, तद्यथा देवदत्ताय गौर्द्दीयता विष्णुमित्राय कम्बल इति कम्बलो गोर्निवर्त्तको भवति तथेहाप्यभिविधौ भाव इतीनुण् घञो निवर्त्तक स्यात ततश्चा 'क्रोशोऽवन्योर्ग्रह'

इत्यादिष्वनन्तर इनुणेव स्यात तस्मात्परिभाषा, ऽधिकारपरिमाणज्ञान तु न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोनुवर्तेत इति यथा प्रागभ्यासविकारेभ्यो ङ्गाधिकार उतासप्तमपरिसमाप्ते, धातोरिति प्राक् लादेशेभ्य उताध्या यस्य परिसमाप्ते, एव तर्ह्युभयार्थमिदम । अधिकारार्थं च निवृत्त्यर्थं च कथ स्वरितेनाधिकार स्वरिते दृष्टे ऽधिकारो न भवतीत्यर्थ, तेन 'वि शतिकात् ख' इत्यत्र स्वरितत्व प्रतिज्ञेय तद्दर्शनाच्च द्वित्रिपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरवसीयते, एवमपि स्वरिते दृष्टे सदेह स्यात् किमयमधिकारार्थ आहो स्वित् प्रकृतस्य निवृत्त्यर्थ इति एव तर्हि यस्य यावत्सु योगेष्वनुवृ त्तिरिष्यते तत्र तावतिथोऽलनुबन्धनीय यथा द्वित्रिपूर्वान्निष्कादित्यत्रे कार तेन द्वयोर्योगयोरनुवृत्तिर्भविष्यति एवमन्यत्रापि यत्र तावतिथोल् नास्ति तत्र प्रागवचन कर्त्तव्य यथा अङ्गस्य प्राक् टेरिति तद् गुरु भवति । स्यादेतत् व्याख्यानात् पारमाण ज्ञास्यतइति, अधिकारोपि तर्हि व्या ख्यानात् ज्ञायताम् इनुणघञिति सदेहे घञिति व्याख्यास्याम, इनुण आनन्तर्यं घञोप्यनुवृत्तिसामर्थ्यं दृष्टमित्यस्त्येव सदेह 'यहवृट्निश्चिगम श्चे' त्यादिषु त्वनन्तरस्यापि एवाधिकारो न दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यस्यापि घञ सिद्धत्वाद्व्याख्यानाद्वा । यदप्युत्प्रेक्षितम् आकाङ्क्षारहितेपि वाक्ये प्रकृतस्य सम्बन्धार्थ शास्त्रीयोधिकारो यथा 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चे त्यत्र प ञ्चम्यधिकार इति तत्रापि व्याख्यानमेव शरणमिति तदेव सर्वत्रास्तु नार्थ एतेन, इद त र्हे प्रयोजनम, अन्यत्र दृष्टस्याधिकारस्य स्वरितेनोपलक्षण यथा स्याद् यथा गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र स्त्रीग्रहणस्य, नह्येतल्लौकि केनाधिकारेण सिद्धमानुषङ्गिक वास्य प्रयोजन यत् साकाङ्क्षेषु व्यवहि तस्य चानुवृत्ति ॥

"अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' ॥ 'अविशेषेणेत्यादि'। लस्य तिबा दय, लट शतृशानचो 'लिट कानज्वा' 'क्वसुश्च' 'लृट सद्वे'त्यात्मने पदपरस्मैपदयोर्विहितत्वादापादपरिसमाप्तेर्नियमार्थं प्रकरणमित्यर्थ । एक- वाक्यतया विधावितरेतराश्रयणप्रसङ्ग । स्यादेतत्, यथा 'बहुषु बहुव चन' 'कर्म्मणि द्वितीया' 'ङ्याप्प्रातिपदिका' दित्येतैरेकवाक्यभूतै

स्वादीना विशिष्टविधि, एवमनेन प्रकारेण लस्य तिबादय इत्यादि भिश्च तिङामपि विशिष्टविधिरस्त्विति। यद्येवमात्मनेपदपरस्मैपद सञ्ज्ञाभ्या तिबादीना विधि विहिताना च सञ्ज्ञाभ्या भाव्यमितीत- रेतराश्रय प्राप्नोति स्वरूपेण विशिष्टविधौ शत्रादिष्वति प्रसङ्ग, स्यान्मत, लस्य तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस, लस्य तिबादयो भवन्ति ततो 'ऽनुपराभ्या कृञ' कर्त्तर्यनुपूर्वात् करोते परस्य लस्य तिबादयो भवन्ति किमर्थमिद गन्धनावक्षेपणस्वरितञित इति वक्ष्यति तद्बाधनार्थ, कर्तृग्रहण 'भावकर्म्मणो' रिति वक्ष्यमाणस्य तङो बाधो मा भूदिति, एव 'मभिप्रत्यतिभ्य क्षिप' इत्यादि 'लुटि च क्लृप इत्येवमन्त कृत्वा ततोऽनुदात्तङितस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्, अनुदात्तङित परस्य लस्य तादयो भवन्ति तिबादीनामपवाद, ततो भावकर्म्मणोरित्या दि विभाषोपपदेन प्रतीयमानइत्येवमन्त करिष्यते तत्रायमप्यर्थ आत्म नेपदग्रहण शेषग्रहण परस्मैपदग्रहण न कर्तव्य भवति। एवमपि प्रकरणान्त रावस्थिताना शत्रादीना नियमो न स्याद् अतो न स्वरूपेण विशिष्ट विधिर्युक्त सञ्ज्ञाश्रयणे तु यत्रैतत्पक्षकयोर्विधान तत्र सर्वत्रोपस्थाना त्राय दोष कि त्वितरेतराश्रय प्राप्नोति, यदि त्वस्य सूत्रस्य शाटक वयेति वद् भाविनी सञ्ज्ञा विज्ञायेत ततो नेतरेतराश्रय लाघव प्रति न कश्चिद्वि शेष इति कि मुधा भाविसञ्ज्ञाश्रयणखेदेनेति भिन्नवाक्यतया नियमपक्ष एवाश्रितो वृत्तिकारेण, यद्येव विकरणव्यवधाने नियमाप्रसङ्ग लिङ्लिट् श्रमश्लुलुक्तु वचनानुबन्धयोरर्थवत्त्वाद्, इह हि विकरणानामवकाशो ऽला देशाश्चानशादय, नियमस्यावकाशो यत्र विकरणा न सन्ति स्पर्द्धिषीष्ट पस्पर्द्धे आस्ते शेते अर्ति जुहोति भिनत्ति भूयादित्यादि। एधते स्पर्द्धते कुरुते निविशतइत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणेषु कृतेषु तैर्व्यवधाना न्नियमो न स्याद् असति नियमे यदि तावत् प्रकृतिनियमोऽनुदात्तङि दादिभ्य आत्मनेपदमेव शेषाद्धातो परस्मैपदमेवेति ततो ऽस्मिन् विषये उभयप्रसङ्ग, प्रत्ययनियमेपि तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिरिति धातोर- नन्तरस्य लस्य यद्यात्मनेपदपरस्मैपदे भवतो ऽनुदात्तङिच्छेषानन्तरमेवे-

त्येव नियमो विज्ञायमानो धात्वन्तरादेव व्यावर्तयेदिति विकरणव्यवधाने नियमाप्रवृत्तावुभयप्रसङ्ग एव । एकवाक्यतया विधाने तु नाय दोषो विहितेषु लादेशेषु सार्वधातुकापेक्षैर्विकरणैर्भाव्य विधान चानेन प्रकरणेन सहेति नेत प्राग्विकरणसम्भव स्यादयो लावस्थाया विधीयमाना अपि लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा इति लमात्रापेक्षेष्वन्तरङ्गेष्वादेशेषु कृतेष्वेव भविष्यन्तीति न तत्रापि दोष । ज्ञापकात् सिद्ध, यदय 'वृद्भ्य स्यसनो'रिति स्ये विकल्प शास्ति तज्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति, एतेनैतदपि निरस्त चङङ्भ्यामात्मनेपदप्रसङ्ग इति, कथ पूर्वनियमे प्रवृत्ते पश्चात् चङङौ भवत इति । प्रत्येकमिच्छब्दस्यान्वय इत्याह । 'अनुदात्तेति' । 'ये धातवो ङितश्चेति' । समुदायसम्बन्धे तु चक्षिङ एव स्यात् स ह्यनुदात्तेत् पठ्यते विचक्षण इत्यत्र युज्यथा स्याद् अकारस्त्वनुदात्तत्वनिबन्धनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थस्तेन स एवाय नाग सहति कल भेभ्य परिभव, न सहामि साहसमसाहसिकीत्यादि सिद्धम् । धातव इत्येतत् कुतो लभ्यते, के चिदाहु । 'भूवादयो धातव' इत्यतो धातुग्रहणमनुवर्तते तच्चानुदात्तङित इत्यनेन सामानाधिकरण्यात पञ्चम्या विपरिणम्यते अत एव चङङ्भ्यामात्मनेपद न भवतीति यङन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति बेभिद्यतइति यङेव ह्यत्र ङिद् न तदन्तो धातु, अवयवे चाचरितार्थं लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति, तस्मादिह धातोरिति नानुवर्त्य प्रायो वृत्त्या तु वृत्तौ धातव इत्युक्त चङङोस्तु परिहार उक्त एव । यद्यय प्रकृतिनियम स्याद् अनुदात्तङित आत्मनेपदमेवेति तृजादयो न स्यु वचनाद् भविष्यन्ति अस्ति वचनस्यावकाश परस्मैपदिनस्तत्रापि नियम शेषात् परस्मैपदमेवेति तेन वचनाद् भविष्यन्ति तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्ति कश्च तुल्यजातीय आत्मनेपदस्य परस्मैपद तस्य च तत् । एवमपि शेषात् कर्तरीति शेषग्रहण न कर्त्तव्य प्रकृतिनियमपक्षे कथ प्रकृतयो नियता आत्मनेपद परस्मैपद चानियत ततो वक्ष्यामि परस्मैपदमिति तन्नियमार्थ भविष्यति यत्र परस्मैपद चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेवेति प्रत्ययनियमस्तु नान्तरेण शेषग्रहण शक्यो विज्ञातुमिति शेषग्रहण कुर्वत

सूत्रकारस्य स एवाभिप्रेत इत्याह । 'तेभ्य आत्मनेपद भवति नान्येभ्य इति'। यदि प्रत्ययनियमोय शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदमित्यत्र यदि तावदेव नियम. कर्त्तरि यदि भवति शेषादेवेति ततोशेषात् कर्त्तरि मा भूद् भाव कर्म्मणोस्तु शेषाच्च परस्मैपद प्राप्नोति, अथ शेषाद्यदि भवति कर्त्तर्येवेति तत शेषाद् भावकर्म्मणोर्मा भूद् अशेषात्तु भावकर्म्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति, न चैकस्मिन्वाक्ये नियमद्वय शक्य विज्ञातु शेषादेव भवति तत्रापि कर्त्तर्येवेति एव तर्हि योगविभागेन नियमद्वय तत्रैव साधयिष्याम । 'आस्तइत्यादि' । आस उपवेशने, वस आच्छादने षूङ प्राणिप्रसवे, शीङ् स्वप्ने, अदादय 'शीङ सार्वधातुके गुण' ॥

'भावकर्मणो' ॥ भाव्यत इति भाव, णयन्ताद् भवते कर्म्मणि घञ् धात्वर्थ क्रियात्मक उच्यते कर्म्म तु पारिभाषिक, घञादिविधौ तु 'भाव' इति शुद्धाद् भवतेर्भावे घञ् भाव सत्ता धात्वर्थस्य सिद्धतावस्थोच्यते । अयमपि नियम इति दर्शयितुमन्यत सिद्धिमाह । 'ल कर्म्मणि चेत्यादि'। कथ पुनरय नियम यावता ऽनुदात्तङित एवात्मनेपदमिति पूर्वेण नियमेन यथा शेषात् कर्त्तर्यात्मनेपद व्यावर्त्तितमेव भावकर्म्मणोरपीति तद्विषये विध्यर्थमिद युक्त सत्य, यदि पूर्वसूत्रे प्रवृत्तेऽस्य प्रवृत्तिविपर्ययोपि शक्यते वक्तु भावकर्म्मणोरेवात्मनेपदमित्यस्मिन्नियमे प्रवृत्ते ऽनुदात्तङित कर्त्तर्यात्मनेपदमप्राप्तमिति पूर्वसूत्रमपि विध्यर्थमिति तेन द्वयोरपि लस्य तिबादय इत्येतदपेक्षया नियमार्थत्व परस्परापेक्षया तु विध्यर्थत्वमेवमापादपरिसमाप्तेर्द्रष्टव्यम् । अत एवास्या ऽन्यथा सिद्धि दर्शयताप्येवशब्दो न प्रयुक्त तिबादिसूत्रेण धातुसामान्यविहित च लकारमाश्रित्य तिबादयो विहितास्तत्रैभ्य एव धातुभ्य इति पूर्वो नियमो ऽयन्त्वेतयोरेवार्थयोरिति । ननु चात्रार्थनियम एव यन्ये प्रतीयते ऽयन्त्वत्रार्थो ल कर्म्मणि चेति भावकर्मणोर्यो विहितो लकारस्तस्य सामान्येन तिबादय सर्वे वक्ष्यन्ते न त्वात्मनेपदमेवातस्तदेव यथा स्यादित्ययमारम्भ इति, प्रत्ययनियमे तु भावकर्म्मकर्तृष्वपि विहितस्य लस्य सामान्येन तङ् वक्ष्यतइति प्राच्य स्यात्, सत्यम । अयन्त्वत्रार्थे भावकर्मणोरित्युपलक्षणम्, भावकर्मकर्तृष्वि

त्यर्थ, तिबादय इति सूत्रे तिप प्रथमनिर्देशादेवमुक्त तिबादिष्वन्तर्भूतास्तङ इत्यर्थ तङानाविति यावत, किं पुन स्याद् यद्ययमर्थनियम स्याद् इह को भवता लाभो लब्ध को भवता दायो दत्त इति कर्म्मणि घञ् न स्याद् अकर्त्तरि चेत्यस्य त्वपादानादिरवकाश, यद्यपि तुल्यजातीयस्य परस्मैपदस्य नियमेन व्यावृत्तिरिति परिहारोस्ति तथापि पूर्वसूत्रे तावत् प्रत्ययनियम इतीहापि स एवाश्रित । 'ग्लायतइति'। ग्लै म्लै हर्षक्षये। 'सुप्यतइति'। ञिष्वप् शये, वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम्। 'क्रियतइति'। 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' यदा कर्म्मवत्कर्म्मणेत्यथ शास्त्रातिदेशो व्यपदेशातिदेशो वा तदा शास्त्रव्यपदेशयोरतिदिष्टयो स्वेन स्वेन शास्त्रेण तत्तत्कार्यं भवति तत्र कर्मण्यात्मनेपदमित्यस्यावकाश शुद्ध कर्म्म, कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्य शुद्ध कर्ता कर्म्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपद प्राप्नोति अत आह । 'कर्म्मकर्तरीत्यादि'। 'द्वितीय कर्तृग्रहणमनुवर्त्ततइति । 'कर्त्तरि कर्म्मव्यतिहार' इत्यत कार्यातिदेशपक्षे त्वात्मनेपदमेव । 'परमिति'। नाय परिहारो वाच्य ॥

'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे"॥ अत्र लौकिक कर्म्म गृह्यते न पारिभाषिकमित्याह । 'कर्म्मशब्द क्रियावाचीति'। ननु कृत्रिमत्वात्पारिभाषिकस्यैव ग्रहण युक्त ततो देवदत्तस्य धान्य व्यतिलुनन्तीत्यत्रैव स्यात, एव मन्यते इह कर्तरि व्यतिहारइतीयता सिद्ध, करणादिव्यतिहारे कस्मान्न भवति, उच्यते, क्रियाया साध्यत्वात् प्राधान्य क्रिययाप्तुमिष्टतमत्वात्तद्दर्शन क्रियाप्रवर्तनात कर्म्मणोपि प्राधान्यमित्युभयव्यतिहारे लब्धे कर्म्मग्रहण क्रियते तद्यदि साधन कर्म्म गृह्येत तदा क्रियाया अपि सदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् कृत्रिमकर्म्मत्वमिति पुनरुभयोरपि ग्रहणात् कर्म्मग्रहणमनर्थक स्यात, किं चात्मनेपदेनाक्षिप्तोनुवृत्तो वा धातु कर्म्मव्यतिहारेण विशेष्यते तत्र वर्त्तमानाद्धातोरिति न च साधनकर्म्मणि धातोर्वृत्ति सम्भवति तस्य क्रियावाचित्वादिति । विनिमयो व्यत्यास इत्यर्थ, एतदेव स्पष्टयति । 'यत्रेति'। योग्यतावशादस्येद साधनमेस्येय क्रिया साध्येति निर्ज्ञातयोर्विपर्यास साध्यसाधनभावस्य स व्यतिहार

इति विवक्षित यत्रेन्युपक्रमात्तु स व्यतिहारस्य विषयो विवक्षित इत्यर्थ । परस्परकरणमपि कर्म्मव्यतिहार उच्यते सम्प्रहरन्ते राजान व्यात्युक्षीमभिसरणाग्लहामदीव्यचिति । 'व्यतिलुनतइति । ' लूञ् छेदने 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेश श्नाभ्यस्तयोरित्याकारलोप 'प्वादीना ह्रस्व,' अन्योन्ययोग्यमन्योन्यविषये वा लवन कुर्वन्तीत्यर्थ । एवरूपश्चार्थोनैककर्तृकत्वे सति प्रतीयतइत्येकवचन न भवतीति केचिदाहु । व्यत्यसे व्यतिहे इत्येकवचनमपि तत्र तत्रोदाहरिष्यते अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्म इति भट्टिप्रयोग । 'कर्म्मव्यतिहारइति किमिति' । कर्तृग्रहणमेव व्यतिलुनतइत्यादौ प्रापकत्वेनोपयोत्स्यतइति भाव । अथ कर्तृग्रहण किमर्थं भावकर्म्मनिवृत्त्यर्थं न वा पूर्वेण भावाद् भावकर्म्मणोर्हि पूर्वेणात्मनेपद भवत्येव व्यतिलूयते व्यतिपूयतइति तेन यथा स्याद् अनेन मा भूत, क पुनरत्र विशेष, तेन वा स्यादनेन वा, अयमस्ति विशेष अनेन सति 'न गतिहिसार्थेभ्य' इति प्रतिषेध प्राप्नोति व्यतिगम्यते ग्राम व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति । न वानन्तरस्य प्रतिषेधाद् व्यतिहन्यतइत्यत्र द्वे प्राप्ती भावकर्मणोरिति च कर्मव्यतीहारइति च तथानन्तरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वेति अनन्तरा कर्मव्यतिहारलक्षणा प्राप्ति प्रतिषिध्यते पूर्वा तु भविष्यति नार्थ एतेन कर्तृग्रहणेनेत्यत आह । 'कर्तृग्रहणमिति' । शेषात्कर्तरीति प्रदर्शनमेतदा ङो दोनास्यविहरण' इत्यादावप्यस्योपयोग वक्ष्याम ॥

'न गतिहिसार्थेभ्य'' ॥ 'व्यतिगच्छन्तीत्यादि' । गम्लृ सृप्लृ गतौ वृहि हिसि हिसाया हन हिसागत्यो गमे 'इषुगमियमा छ' 'छे चे' ति तुक् सृपेलघूपधगुण हन्तेर्गमहनेत्युपधालोप होहन्तेरिति कुत्वम् । 'हसादीनामिति । हसिप्रकाराणा शब्दक्रियाणामित्यर्थ । 'उपसख्यानमिति' । सख्यायते सक्षिप्य प्रतिपाद्यते ऽनेनार्थ इति संख्यान सूत्र तस्योपोच्चारितमुपसख्यान सूत्र समीपइदमपि सूत्र पठितव्यमित्यर्थ । 'हरतेरप्रतिषेध इति' । अर्थग्रहणसामर्थ्याद्ये शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिहिसयोर्वर्त्तन्ते तइह गृह्यन्तइति उपसर्गवशेन हिसार्थत्वाद्धरतेरप्रतिषेध इत्याहु । इह तु तत सम्प्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयाविति योत्स्यमानाविति विव-

वित न व्यतिहार, इह च सव्यवहरन्ते गर्गैरिति वहेरगत्यर्थत्वादप्रतिषेध देशान्तरप्रापणा हि वहेरर्थे भार वहतीति नान्तरीयकस्तु गतिप्रत्यय कन्याप्रापणामुखेन गर्गै सम्बध्यन्तइत्यर्थ ॥

"इतरेतरान्योन्योपपदाच्च" ॥ उपोच्चारितम्पदमुपपदञ्च पारिभाषिकम असम्भवाद्, असत्युपपदग्रहणे पञ्चमीनिर्देशे परस्यैवानन्तरस्य स्यात् 'तस्मादित्युत्तरस्ये' ति वचनात्, सप्तमीनिर्देशे तु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये' ति पूर्वस्यैवानन्तरस्य स्यात् तत्र यद्यपि लकारोऽनन्तर परो न सम्भवति धातुस्तु सम्भवति पूर्वस्तु धातुरनन्तरो न सम्भवति लकारस्तु सम्भवति, तृतीयानिर्देशस्तु पञ्चमीसाधारणत्वा[1]दनध्यवसान इत्युपपदग्रहणं क्रियते । इतरेतरस्येत्यादि' । लौकिके तु शब्दव्यवहारे लाघव प्रत्यनादराद् इतरेतरादिशब्दास्तद् उपसर्गाश्च कर्मव्यतिहारद्योतनाय समुच्चीयन्ते, कर्मव्यतिहारे 'सर्वनाम्नो द्वे भवतस्समासवच्च बहुल' यदा न समासवत् प्रथमैकवचन तदा, पूर्वपदस्येति षष्ठ्येकवचनान्तस्येतरशब्दस्य द्विर्वचने समासवद्भावेन सुबलुकि समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वात[2] पुन षष्ठ्येकवचनम् । अन्यशब्दस्य तु बहुलग्रहणादसमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य षष्ठ्येकवचनस्य प्रथमैकवचनम एवम्परस्परस्येत्यत्रापि कस्कादिषु दर्शनाद्विसर्जनीयस्य सत्व पदस्य द्विर्वचनविधानादन्योन्यपरस्परेति सूत्रवाक्ययो प्रकृतिभागमात्रस्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

"नेर्विश" ॥ 'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्तइति '। अनारम्भस्यापि शेषपक्षे निक्षेपात् । 'आत्मनेपद विधीयतइति' । यद्यपि तिबादिसूत्रापेक्षया सर्वस्यैव प्रकरणस्य नियमार्थत्वम् । 'अनुदात्तङित आत्मनेपद' 'भावकर्मणो'रिति सूत्रद्वयापेक्षया तु विध्यर्थत्वमपि सम्भवतीति मत्वेदमुक्तम्, एव सर्वत्र द्रष्टव्यम् । न्यविशतेत्यत्र लङि निविश्ल् इति स्थिते लादेशो लकारमात्रापेक्षत्वाद् अन्तरङ्गो ऽडागमस्तु लुङादिविशेषापेक्षत्वा

१. दुरध्यवसाय इति पा २।
२ समुदायावित्यधिकं च पुस्तके।

द्वहिरङ्ग इति पूर्व लादेशे विकरणश्च प्राप्नोति अडागमश्च नित्यत्वाद्वि करणो, ऽडागमो हि विकरणे कृते तदन्तमेव लङि परतोङ्गम् । तदादिग्रहणस्य स्यादिनुमर्थत्वादिति तस्यैव प्राप्नोति अकृते विकरणे धातुमात्रस्येति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्य, ततश्च विकरणान्तस्य विधीयमानोऽडागमो धातुमात्र प्रत्यभक्त इति नेश्च धातोश्च व्यवधायक इत्यात्मनेपद न प्राप्नोतीत्यत आह । 'यदागमा इत्यादि' । एव मन्यते बाह्योपसर्ग सम्बन्धापेक्षत्वादय [1]विधिर्बहिरङ्ग असिंश्चाप्रवृत्ते लादेशोप्यप्रवृत्त एव, अपवादविषयपरिहारेण हि तेन प्रवर्तितव्यम । अनिर्वृत्तश्च लादेशो वि करणोत्पत्तौ न निमित्त तेन लावस्थायामेवाड् भवन् धातुमात्रस्यैव भवति ततश्च तदवयवत्वान्न तस्यैव व्यवधायक इति, कथ तर्ह्युक्त व्यवधानेपि भवतीति, श्रुतिमात्रापेक्षया, क्व चित्त्वटा नास्ति व्यवधानमित्येव पाठ । 'मधु निविशतीति' अङ्गभक्तो नुम् हेरनवयव इति निशब्दस्यानर्थक्य क्व चित्तु मधूनि निविशन्ति भ्रमरा इति शसन्त पठ्यते ॥

"परिव्यवेभ्य क्रिय" ॥ पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्तइति कथ क्रिय इति षष्ठी उपसर्गैरेव पर्यादिभिरर्थद्वारको विशेषणविशेष्यभावलक्षणसम्बन्ध न च क्रियो ये उपसर्गास्तेभ्य पर धात्वन्तर सम्भवतीति क्रीणातेरेवात्मनेपद भवतीति । यद्वा पर्यादिविशेषणाय षष्ठीमनुभूयात्म नेपदसम्बन्धे क्रिय इति पञ्चमी सम्पद्यते तदाह । 'इत्येतेभ्य उत्तरस्मात् क्रीणातेरिति' । 'बहुवीति' । बहवो वय पक्षिणोस्मिन्निति बहुव्रीहि, कर्मपद चैतत्, पक्षिवाचिनो विशब्दस्य नपुसकत्वाभावाद् विभक्त्यास्य व्यवधानात्क्वेवलो नोदाहृत । ननु बहुव्रीहावपि जहत्स्वार्थाया वृत्तौ वेरा नर्थक्यम् अजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वमिति न भविष्यति, एव तर्ह्युदाहरणदिगिय दर्शिता, इद तत्रोदाहरण वे क्रीणासि अत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्ग, वी क्रीणीत अत्रैकादेशस्य पूर्व प्रत्यन्तवद्भावात्प्रसङ्ग ॥

"विपराभ्या जे" ॥ 'साहचर्यादिति' । द्वयोर्दृष्टापचारत्वेऽपि परस्परसाहचर्यादित्यर्थ । 'नेर्विश' इत्यादिप्रकरणसाहचर्याद्वा । 'बहुवीति' ।

---

१ विधिरिति २ ४ पुस्तकयोर्नास्ति ।

अत्रापि वे जयसि वी जयत इत्युदाहार्यं, परा, उत्कृष्टा । अथ कथ ज्ञेरिति निर्देश , यावता प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति अचि श्नुधात्वित्यादिनेयङादेशेन भवितव्य, न च दीर्घेषु सावकाशमियङ परत्वात् 'घेर्ङिती' ति गुणो बाधतइति युक्त, ह्रस्वेष्वपि पूर्वविप्रतिषेधेनेयङ दृष्टत्वात्, तथा च 'क्षिय' इति निर्देश , उच्यते, धातुत्व तावदर्थाश्रय क्रियावचनो धातुरिति इह वा विवक्षितार्थं रूपमात्रमनुकृतमिति अनुकार्यस्यापि धातुत्व नास्ति प्रागेवानुकरणस्य ॥

"आङो दोनास्य विहरणे" ॥ यथैवावत्सा धेनुरानीयतामित्युक्ते सम्भवद्वत्ससम्बन्धा गोधेनुरेवानीयते न महिष्यादिधेनु तथेहापि सम्भवदास्यविहरणस्य डुदाञ् दानइत्यस्यैव ग्रहण न तु गामादायइत्योष्वविशेष इति सर्वेषा दारूपाणामित्याह । 'आङ्पूर्वाद्दाञ इति' ॥ 'आदत्त इति'। श्लौ द्विर्वचन पूर्ववदाकारलोप दकारस्य चर्त्वं, क्व चिदाङो ह्निर्दिष्टस्य ग्रहणं किं भिक्षामाददातीति पठ्यते तत्र स्मृतावाकार । 'आस्यविहरणे समानक्रियादपीति'। कथ,मिहाङो दोनास्य इतीयता सिद्ध द्रव्ये धातोर्वृस्यसम्भवादास्यसमवायिन्यां क्रियाया वर्तमानस्य समुदायस्य निषेधो विज्ञायते, नचैव स्व मुखमादत्तइत्यत्रापि मुखविषयत्वादादानस्य प्रतिषेधप्रसङ्ग , ग्राह्यास्यएव समवेता क्रिया तस्या वर्त्तमानो ददातिरास्ये वृत्तिर्भवति ग्रहणन्तु ग्राह्यग्राहिणोरुभयोरपि समवेतम् । अनास्य इति पर्युदास , आस्यानास्यसमुदायश्चास्यादन्य इति विधिरेव भविष्यति, एव सिद्धे विहरणग्रहण विहरणविशेषोपलक्षणार्थं तेनासत्यप्यास्ये तादृशे विहरणे भविष्यति यादृशमास्यविहरणम् आस्यव्यादानम् । 'विपादिकेति'। पादस्फोटो विपादिका । 'स्वाङ्गकर्मकाच्चेति' । स्वमङ्ग स्वाङ्ग न तु पारिभाषिकमद्रवादिलक्षण, एतच्च न्यायसिद्धमेवोक्त, कथ, कर्तरीति वर्तते आस्यशब्दश्चाय सम्बन्धिशब्द कस्यास्यमित्यपेक्षाया यस्मिन् कर्त्तर्यात्मनेपद तस्य चेत्तदास्यमिति विज्ञाते तेन परकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति ॥

"क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च" ॥ 'माणवकमनुक्रीडतीति' । माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थ । 'तृतीयार्थे' इत्यनु कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञकः 'आगमेरिति'

ग्रयन्तस्येद ग्रहणम् आगमयस्व तावदिति सहस्व कञ्चित्काल मा त्वरिष्ठा इत्यर्थ । 'शिक्षेरिति'। शिक्ष विद्योपादानइत्यस्यानुदात्तेत्त्वादेव शिक्षु-मिति शके सन्नन्तस्य ग्रहण,'शिक्षतइति'। सनि मीमाघ्वित्यच इस्, स्कोः सयेोगाद्योरिति सलोप, 'अत्र लोपोभ्यासस्य' धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितु मिच्छतीत्यर्थ, क्रियाविषयो हि शके प्रयोग भोक्तु शक्नोति गन्तु शक्नोतीति तदिह ज्ञान विषय आत्मनेपदेनैव ज्ञानविषयत्वस्य गमितत्वाज् ज्ञानमिति न प्रयुज्यते। 'आशिषि नाथ इति'। नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशी षु अनु दात्तेत्, नियमार्थ तु वचनम्, आशिष्येव यथा स्याद् याञ्चादिषु माभू-दिति, अनुदात्तेत्त्व युक्तथ, 'सर्पिषो नाथ इति'। 'आशिषि नाथ' इति कर्म्मणि षष्ठी, सर्पिर्मे भूयादित्याशास्तइत्यर्थ । 'हरतेरिति'। गति प्रकार, 'पैतृकमिति'। पितुरागत प्रकार सतत शीलयन्तीत्यर्थ । 'ऋत ष्ठञ' 'इसुसुक्तान्तात्क' प्रत्युदाहरणे सादृश्यमात्र विवक्षित न प्रकारता-च्छील्य,'किरतेरिति'। विक्षेपार्थ किरति, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ता, तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारण जीविकाकुलायकरणे तु फलम् एतेष्वर्थेष्व पाञ्चतुष्पादिति सुड्विधीयते । 'आनुतइति'। उत्कण्ठापूर्व शब्द करो तीत्यर्थ । णु स्तुतौ अदादि । 'आपृच्छतइति'। प्रच्छ ज्ञीप्सायां तुदादि, ग्रहीत्यादिना सम्प्रसारण, 'वाचा शरीरस्पर्शनमिति'। त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येव रूप शपथविशेष । 'देवदत्तायेति'। श्लाघह्नुङ् स्थाशपामिति सम्प्रदानसज्ञा ॥

"समवप्रविभ्य स्थ" ॥ सन्तिष्ठतइति'। पाघ्रादिसूत्रेण तिष्ठा देश । अत्राप्युपसर्गग्रहणादिह न भवति वे तिष्ठसि वो तिष्ठत इति। 'अस्ति सकारमिति'। स्त सन्तीत्यादौसकारमात्रस्य दर्शनात्स भुवीत्येव धातु पाठ, अस्तीत्यादौ पिति सार्वधातुके अडागमो विधेय, आस्ताम् आसन्नित्यादौ आडागमस्स्यादित्यापिशला मन्यन्ते। 'आगमौ गुण-वृद्धी इति'। वैयाकरणा सौवश्व इत्यादौ वृद्धेरागमत्वमित्याहु । गुणस्य त्वागमत्वे उदाहरण मृग्यम् ॥

"प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च"॥ 'स्वाभिप्रायकथनमिति'। कथनमा विष्करणमात्र न तु शब्देनैव, तेनाभाषमाणायामपि कन्यकाया भवति। 'तिष्ठत्यस्मिन्निति'। प्रकरणादिनात्र विवादपदनिर्णेतु प्रतीतिर्न तु शाब्दीति विग्रहवाक्ये आत्मनेपद न कृत, 'संशय्य कर्णादिष्विति'। संशयस्थानेषु कर्णादीन् निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थ ॥

'उदोऽनूर्ध्वकर्म्मणि'॥ 'कर्म्मशब्द क्रियावाचीति'। साधनकर्म्मणि धातोर्वृत्त्यसम्भवादिति भाव। 'उद ईहायामिति'। ईहा परिस्पन्द, 'ईहाग्रहणमित्यादि'। ईहात्मक यदनूर्ध्वकर्मेत्येवमनूर्ध्वकर्म्मण एव विशे षणम् ईहाग्रहण न पुनरनूर्ध्वकर्म्मग्रहणमपनीय ईहाग्रहण कर्त्तव्यमित्युच्य तइत्यर्थ। तथा हि सत्यासनादुत्तिष्ठतीत्यत्रापि स्यात्परिस्पन्दरूपत्वादु त्थानस्येति भाव, उद ईहायामित्येतत्कर्म्मग्रहणात सिद्धमित्याहु। कथम् ईहाऽनूर्ध्वे इत्येतावताऽनूर्ध्वताविशिष्ट क्रियावाचित्व सिद्ध धातो क्रिया वाचित्वात्, एव सिद्धे कर्म्मग्रहणात् लोकप्रसिद्ध परिस्पन्दात्मक कर्म्म गृह्यत इति ॥

"उपान्मन्त्रकरणे"॥ पारिभाषिकमत्र करण गृह्यते, मन्त्र करण यस्यार्थस्य तस्मिन्वर्त्तमानादित्यर्थ। 'उपादित्यादि'। अमन्त्रकरणार्थ मिदम्। 'सङ्गतकरणमुपश्लेष इति'। विनापि मैत्रीसम्बधात्। 'स्रुघ्नमु पतिष्ठतइति'। प्राप्नोतीत्यर्थ। 'भिक्षुक इति'। लिप्सया हेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थ ॥

"अकर्मकाच्च"॥ अत्रासम्भवात् क्रिया कर्म्म न गृह्यते, न ह्यस्ति सम्भवो धातुश्च भवत्यक्रियावचनश्चेति। ननु च साधनकर्म्मणाप्यकर्मक त्वमव्यभिचाराद्विशेषण नहि शब्दात्मकस्य धातो कर्मणा योगवियोगौ सम्भवत साधनयोगस्य क्रियाधर्म्मत्वादत आह। 'अकर्म्मकक्रियावचनादि ति'। एतेनार्थद्वारकमेतद् धातोर्विशेषणमिति दर्शयति। 'यावद्युक्तमिति'। यथार्थे यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभाव। सप्तम्यन्त चैतत्। 'सन्निधीयत इत्यर्थ इति'। भावे लकार, अर्थतो व्याख्यान चैतत्, यो ह्युपतिष्ठते स सन्निधत्ते यश्च सन्निधत्ते तेन सन्निधीयते। 'अकर्म्मकादिति किमिति'। पूर्व

सूत्रे उपादितियोगविभागादिष्टस्य सिद्धिं पश्यति, न चैवमतिप्रसङ्गः, मन्त्रकरणइत्यस्य नियमार्थत्वात् सकर्मकाच्चदि भवति मन्त्रकरणएवेति।'राजानमुपतिष्ठतीति'। विपरीतोपि नियमः स्यात, करणे यदि भवति मन्त्रकरणएवेति ततश्चात्र स्यादेवेति भाव ॥

'उद्विभ्यां तप'' ॥ उत्तपति सुवर्णमित्यत्र सन्तापने विलापने वा तपिर्वर्त्ततइति सकर्मकत्वं, स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति। यस्मिन्कर्त्तर्यात्मनेपदं तस्य चेत् स्वमङ्गमित्यर्थं। यद्यन्वर्थग्रहणं ततोप्राणिन्यपि कर्त्तरि यस्य यदङ्गं तत्कर्मकादपि प्रसङ्गः परिभाषिके त्वेष दोषो न भवति तस्य प्राणिस्थत्वात्। अन्वर्थेपि न दोषः तपेः प्राणिकर्तृकत्वात्। पारिभाषिकस्य त्वसम्बन्धिशब्दत्वात कर्तुश्चेत्स्वमङ्गमित्येव न प्रतीयेतेति भाव ॥

'आङो यमहन' ॥ 'आहतेति'। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप। 'आघ्नत इति'। पूर्ववदादेशोपधालोपौ कुत्वं च।'आहन्ति शिर परकीयमिति'। आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इत्यत्र तु गाण्डीवी विषमविलोचनस्य वक्ष एत्य स्वं वक्षो हतवानित्यर्थं। मल्लोप्युत्साहवर्धनाय स्वं वक्ष आस्फालयति ॥

'समो गमृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः'' ॥ समो गमृच्छिभ्यामित्येतावत्सूत्रं, प्रच्छ्यादयस्तु वार्तिकदृष्टा सूत्ररूपेण पठिता सूत्रकारवद्वार्तिककारोपि शास्त्रस्य कर्ता न व्याख्यातेति दर्शयितुम्। 'तत्र हीति'। उत्तरार्थमनुवर्त्तमानमपि योगविभागसामर्थ्यात् तत्र न सम्बध्यतइत्यर्थं। 'न लाभार्थस्येति' सत्ताविचारणार्थयोस्त्वनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदेन भाव्यमेवेति भाव। 'दृशेश्चेत्यादि'। इद वक्तव्यरूपेणैव पठितं विचित्रा हि वृत्ते कृति वृत्तिकारेण, अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे ये सकर्मका हनिगमिप्रभृतयस्तेषां कथमकर्मकत्वम्, उच्यते ॥

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षात कर्मणोकर्म्मिका क्रिया ॥

वहति भारमिति, प्रापणे सकर्मको वहिः स्यन्दनेत्वकर्मक। वहन्ति नद्य इति, प्राणविशिष्टं धारणं जीवतिराह, तत्र प्राणाना

धातुनैवोपात्तत्वान्न तेन कर्म्मणा सकर्म्मकत्व, न च प्राणकर्म्मके धारणो ऽन्यस्य कर्म्मत्वमिति जीवतिरकर्म्मक, प्रसिद्धेर्यथा वर्षतीत्यनुपात्ते कर्म्मा न्तरे नियमेन जल प्रतीयतइति न तेन सकर्म्मकत्व, तेन वृष्टे देवइति कर्त्तरि क्तो भवति व्यभिचारिणा तु रुधिरादिना सकर्म्मक एव, रुधिरं वर्षति शरान्वर्षतीति, कर्म्मणो ऽविवक्षयाप्यकर्मकत्व यथा नेह पच्यते नेह भुज्यते इत्यत्र कर्म्मविवक्षाया तत्कर्मिकैव क्रिया प्रतिषिद्धा स्याद् न पाकमात्रमित्यविवक्षा कर्म्मण ॥

"निसमुपविभ्यो ह्वः" ॥ 'निह्वयतइति'। कथ पुनरत्रात्मनेपद यावता ह्वा इत्याकारान्तादिय पञ्चमी एकारान्तश्चाय न च विकृति प्रकृति गृह्णाति, सत्य माकारान्तात्पञ्चमी न त्विद प्रयोगस्यस्याकारा न्तस्यानुकरण कि तर्हि धातुपाठे ऽवस्थितैकारान्तस्य तस्यैव लक्षणव शादात्व, न चानुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्ग शास्त्रवासनया तस्यैव प्रतीते, यथा 'यस्येति चे' तीकाराकारयो ॥

"स्पर्द्धायामाङ" ॥ 'सविषय इति'। हेतुभावेन च विषयत्वम, अत एव हेतौ शानच् प्रयुक्त । 'स्पर्द्धमानस्तस्याह्वानमिति'। 'शब्दक्रि य एवेति'। यद्यपि स्पर्द्धाया पठ्यते तथाप्याङ्पूर्वस्तत्र न वर्तते कि तर्हि शब्दनक्रियावाचीत्यर्थ ॥

"गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ" ॥ 'अपकारयुक्तमिति'। अपकारेण प्रयुक्तमनेन मेपकृतमित्येतया बुध्या कृत मित्यर्थ, अथ वा कथ मया ऽपकृत स्यादिति बुध्या प्रवर्तितमित्यर्थ । 'हिंसात्मकमिति'। सूचितस्य वधबन्धनादिका हिंसा इह तु तत्कारण त्वात् सूचनमेव हिंसा स्वभावमित्युक्त, कथ पुनर्ज्ञायते गन्धन हिंसात्म कमित्यत आह । 'तथाहीति'। 'चुरादाविति'। स्वभावानुवाद । 'साहसिक्यमिति'। सहसा वर्त्तते साहसिक 'ओज सहोम्भसा वर्तत' इति ठक्, तस्य कर्म्मणि ष्यञ, वर्तिका शकुनिविशेष 'एधोदकस्येति'। समाहारद्वन्द्व । 'कृञ प्रतियत्न' इति षष्ठी । 'उपस्कुरुतइति'। उपात्प्रतियत्नेत्यादिना सुट् ॥

"अधे प्रसहने"॥ 'प्रसहनमभिभव इति'। सा साह्या युधा नृभि पृतनाषाडित्यादौ दर्शनात्, केचित्तु षह मर्षणे ऽभिभवे छन्दसीति पठन्ति तत्र छन्दसीति प्रायिकं द्रष्टव्यम्, 'अपराजयो वेति'। पराजेतु समर्थस्यैव क्षमया यस्तदभाव स इत्यर्थ, तथा च भारवि। भवादृशाश्चेदधिकुर्वते परान् इति, भवादृशाश्चेत्परानधिकुर्वते क्षमया न पराजयन्ते क्षमन्त इत्यर्थस्तदाह। 'न वा तेन पराजित इत्यर्थ इति'। तेनात्मनेपदवाच्येन कर्त्रा तमित्येतद्वाच्य कर्मभूतो न पराजित इत्यर्थ। 'पृथग्योगकरणमित्यादि'। प्रकथनोपयोगप्रसहनेष्वधेरित्युच्यमाने गन्धनादिष्वपि अधिपूर्वादेव स्यात्, अथ तत्राधिग्रहणं न क्रियेत प्रसहनेप्यध्यभावेपि प्रसङ्गः, अत उत्सर्गेण प्रसहनं विशेषयिष्यामीति प्रसहने वा उत्सर्गं विशेषयिष्यामीति योगविभाग इत्यर्थ॥

"वे शब्दकर्म्मणः"॥ उदोनूर्ध्वकर्म्मणीत्यादिवत् कर्म्मशब्द क्रियावाची मा विज्ञायीत्याह। 'कर्म्मशब्दइत्यादि'। विपूर्वस्य करोते शब्दक्रियाया वृत्त्यसम्भवात् कृत्रिमसम्भवे लौकिकस्य ग्रहणायोगाच्च, किं च वे शब्दइत्येव वक्तव्ये कर्म्मग्रहणमनर्थकं, 'विकरोति पय इति, सकर्मकत्वाद् उत्तरेणापि न भवति॥

"अकर्म्मकाच्च"॥ 'ओदनस्य पूर्णा इति'। सुहितार्थयोगे षष्ठी भवति ज्ञापनात्, यदयं पूरणगुणसुहितार्थेतिसुहितार्थयोगे या षष्ठी सा न समस्यतइत्याह, तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति सुहितार्थयोगे षष्ठीति। 'अकर्म्मकादिति किमिति'। पूर्वसूत्रे वेरिति योगविभागेनेष्टसिद्धि मन्यते, न चैवमतिप्रसङ्ग शब्दकर्म्मण इत्यस्य नियमार्थत्वात् कर्म्मणि यदि भवति शब्द एवेति, कटं विकरोतीति, विपरीतोपि नियम सम्भाव्येत शब्दे यदि भवति कर्म्मण्येवेति ततश्चात्रापि स्यादिति भाव॥

"सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः"॥ 'सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्स्विति'। युक्तं सम्माननाचार्यकरणवेतनाना विशेषणत्वं तत्र हि प्रापणमेव धात्वर्थं सम्माननादीनि तु तमेव विषयतया व्यवच्छिन्दन्ति, उत्सञ्जनादीनां त्वयुक्तं तेषामेव धात्वर्थत्वात् तद्व्यतिरिक्तस्य विशेष्यस्यासम्भवात्, उच्यते, सम्माननादेरुत्सञ्जनादेश्च विशे-

षणत्व समान पूर्वोक्त धात्वर्थविशेषणम्, उत्तरस्तु धातुविशेषणमिति विशे ष्यमात्र भिद्यते ऽत्र सुष्ठूक्त सम्माननादिषु विशेषणेष्विति । 'चार्वी बुद्धिरि ति'। चारुशब्दात् 'वोतो गुणवचनादि' ति ङीष । 'आचार्योऽपि चार्वीति'। यथा यष्टी प्रवेशयेति पुरुषेष्वजहत्स्वलिङ्ग एव यष्टिशब्द तद्वच् चार्वीश ब्द । 'ते युक्तिभिरित्यादि'। पूर्वस्मिन् वाक्ये गुणभावेनापि प्रकृता शिष्या तच्छब्देन परामृश्यन्ते, 'स्थाप्यमानेति' तिष्ठति प्रतिपादनेऽत्र वर्त्तते ते शिष्या युक्तिभि प्रतिपाद्यमाना निष्पाद्यमाना इत्यर्थ । 'पूजिता भव न्तीति'। अभिलषितार्थसम्पादनमेवैतेषा पूजा, पदार्था युक्तिभि स्थाप्यमा ना इति तु व्याख्याने पदर्थानामचेतनत्वात् न मुख्य सम्माननम । 'उत्क्षिप तीत्यर्थ इति । तेनोत्सञ्जन नयतेरर्थ इति दर्शयति। आचार्यकरणमाचार्य क्रियेति, सूत्रवृत्तौ च कारणावस्थाया विवक्षितत्वात् च्वि प्राप्तोऽपि विकल्पा धिकाराच्च कृत तथा चाचार्यी कुर्वन्निति च्वि प्रयुक्त , ननूपनयन माणवकस्य संस्कारो येनासावध्ययने योग्यो भवति न त्वनेनाचार्ये कश्चिदतिशयो जन्यते आचार्यशब्दस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तमुपनीयाध्यापन नाम क्रियाविशेषो यथोपाध्यायशब्दस्यैकदेशाध्यापन तत्कथमाचार्यकरणआत्मनेपद विधी यतइत्यत आह । 'माणवकमीदृशेनेत्यादि'। एव मन्यते, उपनीयाध्या पनेनादृष्टरूप कश्चिदतिशय आचार्ये जन्यते तदेव प्रवृतिनिमित्तमाचा र्यशब्दस्येति तदाह,'स्वयमाचार्य सम्पद्यतइति'।'आत्मानमाचार्यीकुर्व न्निति च' हेतुलक्षणे लट शत्रादेश । 'ईदृशेनेति'। यादृश शास्त्रोक्तो विधिस्तादृशेनेत्यर्थ । ननु यद्याचार्यकमुपनयनस्य प्रयोजन तत्कत्रभिप्रा यमिति नार्थ आचार्यकरणआत्मनेपदविधानेन, उच्यते । नोपनयनेनाचा र्यक जन्यते किं तर्हि तत्पूर्वकेणाध्ययनेन, उपनयनक्रियायास्तु माणवक संस्कार साक्षात्फलम्, एव संस्कृतस्य माणवकस्य यदध्यापन तेनाचा र्यक जन्यतइति न तदुपनयनाख्याया क्रियाया फल, यच्च तस्या फल तन्माणवकगामि न कर्तृगामि। 'निश्चिनोतीत्यर्थ इति'। अनेन ज्ञान नय तेरर्थ इत्याह । 'कारं विनयतइति'। कर एव कार प्रज्ञादि , राजग्राह्यो भाग: कर्षकै कल्पित ॥

"कर्तृस्थे चाशरीरे कर्म्मणि"॥ नयतेरात्मनेपदविधानात्तत्सम्बन्ध्येव कर्त्ता लकारवाच्य प्रत्यासत्त्या गृह्यतइत्याह। 'नेयते कर्त्तेति'। 'तदेकदेशोपि शरीरमिति'। अपिशब्दोवधारणे इह शरीरस्यैव चैतन्यविशिष्टस्य कर्त्तृत्व लौकिका प्रतियन्ति न तद्व्यतिरिक्तस्य बुद्धीन्द्रियादिमतश्चेतनस्य, न च शरीरमेव शरीरस्य भवति अतस्तदेकदेश एव तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्यर्थ, अत्र क्रोधाद्यपनयनफल कर्त्रभिप्रायमिति स्वरितञित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिद कर्तृस्थे कर्म्मण्यशरीरस्यएवेति, अथ कथ विगणय्य नयन्ति पौरुष विजितक्रोधरया जिगीषव इति। केचिदाहु। अपगमे वर्तमानादिदमात्मनेपदविधान भवति अत्र तु करोत्यर्थे प्राप्त्यर्थे[1] वा वर्तते ऽनेकार्थत्वाद्धातूनामिति॥

'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम'॥ 'सर्ग उत्साह इति'। सृष्टश्चेद्वा स्नणवधे येनेन्द्रलोकापजयाय सृष्ट इत्यादौ दर्शनात्स्नजिरुत्साहार्थे। वृत्त्यादिष्विति किम्। अपक्रामति॥

"उपपराभ्याम्"॥ उपपराभ्यामिति किमिति'। उपसर्गनियम किमर्थ इत्यर्थ। सक्रामतीति'। 'क्रम परस्मैपदेष्वि' ति दीर्घ॥

'आङ उद्गमने"॥ 'आक्रामति माणवक कुतुपमिति'। अवष्टभ्नातीत्यर्थ। ह्रस्वा कुतू कुतुप, कत्वा डुपच्। कुतपमिति पाठे कुतपो दर्भस्स्तर। 'आक्रामति धूमो हर्म्यतलमिति'। उद्गमने क्रमिरकर्म्मकस्तस्माद्धर्म्यतलादिति पञ्चम्यन्त पठितव्य, यद्वा उद्गमनपूर्विकाया व्याप्तावत्र क्रमिर्द्रष्टव्य, इह तु नभ समाक्रामति चन्द्रमा क्रमादिति क्रमिर्व्याप्तौ वर्तते नोद्गमने॥

'वे पादविहरणे"॥ 'विक्रामत्यजिनसन्धिरिति'। द्विधा भवति स्फुटतीत्यर्थ॥

'प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम्"॥ अन्योन्यसाहचर्यात्प्रोपयोरुपसर्गयोर्ग्रहण न प्रातिपदिकान्तकर्म्मप्रवचनीययोर्नापि क्रियान्तरसम्बन्धिनोर्नोप्य

१ प्राप्ताविति पा।

नर्थकयोरित्याह । 'प्र उप इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यामिति । 'तुल्यार्थाविति' । एतेन समोर्थो ययोरिति समर्थौ शकन्ध्वादित्वात्पररूप सशब्दस्यैव वा ऽने कार्थत्वात्तुल्यार्थत्वमिति दर्शयति । ननु 'समर्थ पदविधिरि' त्यादौ सम्बन्धार्थत्व प्रसिद्ध सत्यम्, इह तु धात्वर्थं प्रति पारतन्त्र्याच्च प्रत्य रेण सम्बन्धार्थत्व धातुना चोपसर्गयो सम्बन्धो ऽव्यभिचारी तस्मात्पू र्वोक्त एवार्थ । 'प्रक्रमतइति' । आरभतइत्यर्थ ॥

"अनुपसर्गाद्वा" ॥ 'अप्राप्तविभाषेयमिति । उपपराभ्यामित्यस्य नियमार्थत्वात् वृत्त्यादिसूत्रमनुपसर्गविषयमेवेति न तत्राय विकल्प इति भाव ॥

'अपह्नवे ज्ञ' ॥ 'शेषादित्यादि' । असत्यस्मिन् सूत्रे अयमविशेष एव भवतीति भाव । 'सोपसर्गश्चेति' । तेना 'नुपसर्गाज्ज्ञ' इत्यनेन कर्त्रभिप्राये क्रियाफले न सिद्ध्यतीति भाव । 'अपजानीतइति' । 'ज्ञाज नोर्जा' ॥

"अकर्मकाच्च" ॥ 'अकर्त्रभिप्रायार्थमिदमिति' । अथ कर्त्रभि प्राये कथ तत्राह । 'कर्त्रभिप्राये हीति' । ननु सोपसर्गात्कर्त्रभिप्रायेप्यने नैवात्मनेपदमेषितव्यम् औषधस्यानुजानीते औषधस्यानुजिज्ञासतइति तस्मात्सर्पिषो जानीतइत्युदाहरणाभिप्रायमेतद्वेदितव्यम् । 'कथ वायमक र्मक इति' । सर्पिष इति कर्मणि शेषत्वेन षष्ठी न माषाणामश्नीयादिति वत्, तेन सर्पिरादिना ज्ञेयेन सकर्मक इति मत्वा प्रश्न । 'अकर्मका- दिति किमिति यदि सर्पिरादि करणत्वेन विवक्षित तर्हि करणादिति वक्तव्यमित्यभिप्राय । एवमुच्यमाने सकर्मकादपि स्यादेवेति दर्शयति 'स्वरेणेति' ॥

"सम्प्रतिभ्यामनाध्याने" ॥ उत्कण्ठास्मरण, 'मातुरिति' । अधी गर्थदयेशामिति षष्ठी । ननु शेष इति तत्रानुवर्त्तते तेन कर्म शेषत्वेन विवक्षितव्यमिति अकर्मकत्वात्पूर्वेणात्मनेपदप्रसङ्ग, अनाध्यानइत्यस्य तु मातर सञ्जानातीति व्यावर्त्यं स्यात्तत्र कर्मतैव विवक्षिता, नैव दोष । अनाध्यानइति विभज्यते तेन पूर्वयोगस्यापि शेषो भविष्यति ॥

"भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद" ॥ 'भासनादिष्विति'। अत्रापि किं विद्वातोर्विशेषणं किञ्चिदात्वर्थस्य। उपसान्त्वनमुपच्छन्दन धातोर्भासनादिधात्वर्थस्य भासमानइति हेतौ लट शानजादेशप्रयोगेण भासन हेतुत्वेन विशेषणमित्याह। शिष्यैस्तूयमानो भासते तथा चोपर्युपरि शास्त्रार्थस्य प्रतिभासनात् सुष्ठु वदन भवति तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितु, जानाति वदितुमिति शकधृषेत्यादिना तुमुन्, अत्र वदत्यर्थो ज्ञानस्य विषय ज्ञान विषयि। 'तद्विषयमित्यादि'। अत्र यत्न स्याविष्करणरूपस्य वदत्यर्थस्य कर्म्म, 'विमतिपत्तिता इति,' हेतुगर्भविशेषण, प्रयुञ्जानो विमतिर्हेतुत्वेन विशेषणमित्याह। विमतौ हि सत्या विचित्रभाषणरूपो वदत्यर्थो निवर्तते। उपच्छन्दयतीति'। भद्रे भजस्व माम् इदन्ते दास्यामीति स्वाभिलषिते प्रवर्तयतीत्यर्थ ॥

"व्यक्तवाचा समुच्चारणे"॥ मनुष्या प्रसिद्धा इति। यद्यपि कुक्कुटादिरुतमपि स्वरूपेण व्यक्तमस्येद रुतमस्येदमिति, मनुष्यवाक्तु व्यक्ततरा भवति वर्णात्मकत्वाद् अर्थ वगतिहेतुत्वाच्च अतस्तएव गृह्यन्ते, शुकशारिकादीना तु पुरुषप्रयत्नवशेन क्वाचित्क व्यक्तवाक्त्व न [1]स्वाभाविकमिति' न तेषा ग्रहणम् 'वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा इति'। अपनय पादसरोजमङ्कात् शिथिलय बाहुलता गलाद्गता, क्क च वदनेशुकमाकुलीकृतम् पूर्वपादा क्क चित्तु कृत्स्न एव श्लोक पठ्यते, तत्र वरतनुरिति बहुव्रीहौ यदि ह्रस्वान्तस्तनुशब्द तत 'सम्बुद्धौ चेति' गुणप्रसङ्ग दीर्घान्ते तु नदीलक्षण कप् प्राप्नोति केचिदाहु तनुशब्द स्त्रीजातौ कविभि प्रयुज्यते तस्माद् 'ऊङुत' इति ऊङि कृते कर्म्मधारयोऽयमिति ॥

'अनोरकर्म्मकात्' ॥ 'व्यक्तवाचामिति वर्त्तते इति'। न तु समुच्चारणइति सर्वानुवृत्तौ वचनमिदमनर्थकं स्यादिति भाव, तद्व्यक्तवाक्सम्बन्धिनो वदेरिति सूत्रार्थमाह। 'व्यक्तवाग्विषयादिति'। 'अनु सादृश्यइति'। तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठीति भाव। 'यथेत्यादि'।

१ स्वाभाविकमिति पा २।

वदनमात्रसादृश्ये तात्पर्यमिति कर्म्म न विवक्षितमिति भाव । 'अनु वदतीति' । पुनर्वदतीत्यर्थ ॥

"विभाषा विप्रलापे" ॥ संवत्सरान् वदन्तीति सांवत्सरा, ज्यौतिषिका, एव मौहूर्तिका ॥

"अवाद्ग्र" ॥ गिर इति पाठे धात्वनुकरणत्वाद् विभक्त्याविस्व, ग इति तु पाठे रूपमात्रानुकरण द्रष्टव्य, 'तस्य ह्यवपूर्वस्येति'। नियत विषयाण्यपि क्रियाविशेषणानि भवन्ति यथोयोदय कृभ्वस्तिभ्योऽन्यविषया न भवन्तीति भाव ॥

"सम प्रतिज्ञाने" ॥ 'प्रतिज्ञानमभ्युपगम इति' । के चित्त्वाहु परोपदेशनिरपेक्षमात्मनैव विप्रतिपन्नस्य पक्षस्य परिग्रहोऽभ्युपगम । परेण प्रार्थितस्यार्थस्य नियमवचनमेतावद्दास्यामीति, अस्मिन्काले दास्यामीत्येव रूप प्रतिश्रव, परेण युक्त्या साधितस्यार्थस्य सम्मानन समीचीनमुक्तमत्र भवतेत्येव रूपमङ्गीकरणमिति, प्रतिज्ञासामान्यावान्तरभेदा एते न तु पर्याया इति । वृत्तिकारस्तु परस्परविषये ऽङ्गीकरणादिव्यहारदर्शनात् पर्यायत्वमेव मन्यते ॥

"उदश्चर सकर्म्मकात्" ॥ 'उत्क्रम्येति । उल्लङ्घ्येत्यर्थ । 'उच्चरतीति' । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थ ॥

"समस्तृतीयायुक्तात्" ॥ 'विभक्तिर्थ्यस्तइति' । तत्रैव तृतीयाशब्दस्य मुख्यत्वात् । यद्यपि तया सह धातो सम्बन्धो न भवति नहि तृतीया धातुवाच्या नापि धातुस्तृतीयान्त इत्यत आह । 'तयेत्यादि' । तृतीयार्थेन धात्वर्थस्य योगादौपचारिको धातोस्तृतीयायोग इत्यर्थ । 'यद्यप्यत्रेति' । न हि चेष्टारूपसञ्चरणमन्तरेण करण सम्भवति अतोऽश्रुतेपि करणपदे तपसा श्रुतेन वेति गम्यमानत्वात्तदर्थयोगस्य सम्भव । 'तृतीया त्विति' । एतदर्थमेव हि पूर्वमुक्त विभक्तिर्थ्यस्त इति । तृतीयायुक्तादिति वा ऽनर्थक स्यात् । यदि तदर्थयोग स्यात् सर्वत्रैव तदर्थभावादिति भाव ॥

'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे'' ॥ 'वक्तव्यमेवैतदिति'। सूत्रे चेच्छब्दस्चशब्दश्चार्थे, अनेकार्थत्वान्निपातानामिति, के चिद्दाणस्तृतीयायुक्तादात्मनेपद भवति सा च तृतीया चतुर्थ्यर्थे वेदितव्येति व्याचक्षते, एवमपि अशिष्टव्यवहार इति वक्तव्यमेव, अशिष्टाना सङ्कीर्णाचाराणा यो व्यवहार आचार तस्मिन्नित्यर्थ। 'दास्या सम्प्रयच्छतइति'। यो दास्या सह भुञ्जानस्तया दत्त स्वय भुङ्क्ते स्वय च तस्यै ददाति तद्विषयोऽय प्रयोग इत्याहु। 'कथमात्मनेपदमिति'। न कथ चित् तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादिति भाव। 'विशेषणषष्ठीति'। एव च पूर्वसूत्रेऽप्यश्वेन समुदाचरतइत्यादावपि भवितव्यम ॥

"उपाद्यम स्वकरणे" ॥ इह स्वस्य सतो रूपान्तरेण यत्करण तत्स्वकरणमिति न गृह्यते कि तर्हि यदा ऽस्व स्व करोति तदा भवितव्य, च्विप्रत्ययस्तु विकल्पितत्वान्न भवति। 'पाणिग्रहणविशिष्टमिति'। पाणिग्रहण नाम कश्चित्कन्यासस्कारस्तद्विशिष्टमित्यर्थ। भाष्ये त्वस्वस्य सत स्वत्वापादनमेव स्वकरणमित्युक्त, भट्टिकाव्येपि तदनुगुण प्रयोग उपायस्त महास्त्राणि उपायसत नासत, नोपयस्त दशानन इति। देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति, यज्ञदत्तसम्बन्धिनीं भार्यां दास्यादिरूपेण स्वीकरोतीत्यर्थ। पाणिग्रहणाभावाद् वृत्तिकारमते युक्त प्रत्युदाहरण भाष्यकारमते त्वत्रापि भवितव्यम् ॥

"ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन" ॥ 'श्रुदृशोरपीति'। श्रुव सूत्रएव निर्देशाद् दृश उपसख्यानात् ॥

"नानोर्ज्ञ" ॥ 'पूर्व्वेणेति'। अनन्तरसूत्रेण यत्प्राप्त तत्प्रतिषिध्यते, कुत एतत् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति। 'तथा चेति'। अनन्तरस्य प्रतिषेध इत्युक्तम्, एव सति सकर्म्मकस्यैवाय प्रतिषेध सम्पद्यते अनन्तरयोगस्य सकर्म्मकविषयत्वादकर्म्मकाविषयत्वाद 'कर्म्मकाच्चेति' प्रागेव विहितत्वात् तेनाकर्म्मका त्पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपद भवत्येव औषधस्यानुजिज्ञासतइति। औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थ ॥

"प्रत्याङ्भ्या श्रुव" ॥ 'उपसर्गग्रहण चेदमिति'। परस्परसाह चर्यात । 'देवदत्त प्रतीति'। लक्षणेत्थम्भूतेत्यादिना प्रति कर्मप्रवच नीयो नोपसर्ग ॥

'शदे शित" ॥ यद्यत्र शदे परो य शित् तत आत्मनेपद भ वतीत्येव व्यधिकरणे पञ्चम्यावाश्रित्य व्याख्यायेत ततोऽपि विकरणे सत्य नेन विधिना भवितव्य सार्वधातुके च परतो विकरणो विधीयते ततश्च प्रागेवास्माद्विधे सार्वधातुक भवच्छेषत्वात्परस्मैपद स्यात् तस्मिश्च सति तन्निमित्ते शिति विकरणे कृते परस्मैपदस्य निवृत्तिर्न सिध्येत्, नहि निर्वृत्तस्य निवृत्तिर्वचनशतेनापि शक्यते कर्तुमिति, इम व्यधिकरणपक्षे दोष दृष्ट्वा सामानाधिकरण्ये पञ्चम्याविति दर्शयन्नाह। शदेय शिदिति'। कथ पुन शदि शिद्भवति विकरणे हि शकार इद् भवति तत्राह। 'शिद्भावीति । शिद्भावी यस्मात स तथोक्त, शिद्भावित्वाद् उपचारेण शदि रेव शिदित्युक्तमित्यर्थ । शितो वा सम्बन्धीति'। शित इत्यस्य षष्ठ्यन्तता दर्शयति, कश्च शदि शित सम्बन्धी यस्तस्य प्रकृति प्रागेव च शिदु त्पत्तियोग्यतया तत्प्रकृतित्वमस्त्येव ।'शीयत इति' । पाघ्रादिसूत्रेण शीयादेश ॥

'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" ॥ लुङ्लिङोरिति स्थानषष्ठीय विषयस प्तमी वा। 'नियमार्थमिति'। यदि नियम क्रियते ङित्करण ाकमर्थं यावता ऽप्राप्ते विधिरेवास्तु इह मा हि मृतेति लुङि तास्यनुदात्तेदिति ङित्त्व लक्षण सार्वधातुकनिघातो यथा स्यात् तिङ्निघातोऽत्र 'हि चे' ति प्रतिषिद्ध ॥

'पूर्ववत्सन" ॥ 'पूर्ववदिति'। तेन तुल्यमित्यादिना तृतीयान्ता द्वतिर्न पञ्चम्यन्तात्, लक्षणाभावात यथा च ब्राह्मणेन तुल्य वैश्यादधीत इत्युक्ते ब्राह्मणादिवद् वैश्यादधीतइति पञ्चम्यर्थो गम्यते तथेहापि पूर्व स्मादिव सन्नन्तादप्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यते तुल्यार्थैरिति हि तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयति।'यदि सन पूर्वो यो धातुरिति'। एतेन सन इति पूर्वस्यावधिनिर्देशो न त्वात्मनेपदापेक्षया परपञ्चमीति दर्शयति।

यद्येव सन्नन्तादात्मनेपदमिति न लभ्येत सन इत्यस्य सङ्कु[1]चितस्यावधिनि र्देशेनोपक्षीणत्वाद् अत आह । ‘तद्वत्सनन्तादपीति’ । अवधित्वेनापि तावत्सन श्रुतत्वात् प्रत्यासत्त्या तदन्तादेव विधिर्विज्ञायतइति भाव । अथैव कस्मान्न विज्ञायते सनन्तादात्मनेपद भवति पूर्ववदिति श्रोतो ऽन्वय तत्र कुत पूर्ववदित्यपेक्षाया सन्निहितत्वात्सन एव पूर्ववदिति विज्ञास्यत-इति। एव मन्यते, एव विज्ञायमाने ऽयमेव योग पूर्वस्यावधि सम्भाव्येत यथा ‘पूर्वत्रासिद्ध’ मित्यत्र तत एव योगात् पूर्वत्रेति, ततश्चायमर्थ स्याद् अनुदात्तङित इत्यारभ्येत पूर्व ये धातवो निर्दिष्टास्तेभ्य सनन्तेभ्य स्तद्वदेवात्मनेपद भवतीति ततश्चोत्तरो विधि सनन्तान्न स्यात् ‘भु जोनवने’ बुभुक्षतइति, तस्मात्सन पूर्ववदित्येव श्रौतोन्वय एष्टव्य इति । यद्यय कार्यातिदेश शास्त्रातिदेशो वा विज्ञायेत तदा सन्प्रकृतौ प्रयोगान्तरे दृष्टमित्येव निमित्तनिरपेक्ष कार्य शास्त्र वातिदिश्यमान मिहाप्यतिदिश्येत शिशत्सति मुमूर्षति, शीयते म्रियतइत्यत्र दृष्ट त्वादिति मतेऽनयो पक्षयोर्दोष दृष्ट्वा निमित्तातिदेशमाश्रित्याह । ‘येन निमित्तेनेति’। निमित्तस्य तुल्यत्वात्तद्द्वारक यदात्मनेपदविधे स्तुल्यत्व तदाश्रीयतइत्यर्थ । ‘पूर्वमिति’ । सन्नुत्पत्ते प्राक् प्रयो गान्तरइत्यर्थ । पूर्वस्मादिति युक्त पाठ, तथा च सनन्तादपीति सङ्गच्छते, यद्यपि प्रकृतिगत ङित्त्वादिक सनन्ते धातौ वचनशतेनापि प्रापयितुमशक्य शिशयिषति । तथापि प्रकृतिगतमेव तत्सना व्यवधानेऽपि तदन्तादात्मनेपदस्य निमित्त भवतीत्यतिदेशार्थस्तावता च निमित्तति देशवाचो युक्ति । ‘आसिसिषतइति’ । इटि कृते ‘अजादेर्द्वितीयस्ये’ ति सिशब्दस्य द्विर्वचनम् । निविविक्षतइति’। ‘हलन्ताच्चेति’ सन कित्त्व व्रश्चादिषत्व ‘षढो क सि’ । ‘आचिक्रसतइति’ । आङ आत्मनेपद निमित्तत्वात् स्नुक्रमोरितीड् नैव भवति । निमित्तातिदेशाश्रयणस्य फल माह । ‘इहेति’ । कारणमाह । ‘नहीति’ । ‘शिद्राद्यपीति’ । शिद्रा

१ सङ्कुचितत्वादिति पा २ ।

विन्वादिकमपीत्यर्थ । आदिशब्देन लुङलिङोर्ग्रहणम्, तच्चेह नास्ति कृते सति तदन्तमेव शिङ्गावि न शद्रिम्रियतिभ्या, शिशयिषतइत्यादौ तु कृतेऽपि सति तदानीमपि ङित्वादिक प्रकृतिगत विद्यतइति भाव । यदि तर्हि निमित्तातिदेश, अनुचिकीर्षतीत्यत्रापि प्रसङ्ग गन्धनादेरर्थस्य ङित्वस्य चात्मनेपदनिमित्तस्य सन्यपि परस्मैपदे निमित्तत्वात, कार्यातिदेशे तु न दोष, 'अनुपराभ्या कृञ इति परस्मैपदेनापवादेनात्मनेपदस्य बाधितत्वादत आह । 'यस्य चेति' । न योग्यतामात्रेण निमित्तत्व किन्तर्हि कुर्वद्रूपस्येति खुक्रमोरित्यत्र वक्ष्यतइति भाव । यदि कुर्वद्रूप निमित्त जुगुप्सतइत्यादौ कथ, नह्यत्र प्रकृतिगतमनुदात्तेत्त्व तत्रात्मनेपद कदाचिदपि करोति नित्यसन्त्वाद् गुपादीनामत आह । 'इहेत्यादि' । न वाऽत्रानेनात्मनेपद किं तर्हि अनुदात्तङित इत्यनेनेत्यर्थ । कथ पुन समुदायस्य जुगुप्सादेरनुदात्तेत्त्वमत आह । 'अवयवइति' । अवयवे ह्यचरितार्थ लिङ्ग सामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषक भवति । यद्येव गोपयति तेजयतीत्यादावपि प्रसङ्ग अथ य समुदाय यो ऽवयवो न व्यभिचरति तत्र कृत लिङ्ग तस्य विशेषक भवति णिजन्त च व्यभिचरति विनापि तेन जुगुप्सतइति गुपे प्रयोगादित्युच्येत, यद्येव सनन्तादपि न स्याद् विनापि तेन गोपायतीत्यत्र गुपे प्रयोगात्, वक्तव्यो वा विशेष, अयमुच्यते गुप गोपनइत्यस्य सन्निधौ ग्रहण तस्माच्च नित्य सनेव भवति नापर प्रत्यय, गोपायतीत्यादिकस्तु प्रयोगो गुपू रक्षणइत्यस्य स चान्य एव, अवश्यञ्चैतदेव विज्ञेयमन्य एव सन्प्रकृति तस्माच्च सनेव भवतीति, अन्यथा निन्दाया अन्यत्र यथा णिज् भवति तथा लङादिरपि स्यात, एव तिजिप्रभृतयोऽपि क्षमाद्यर्थे यत्र सविष्यते तत्रानुदात्तेतो नित्यसनन्ताश्च, क्षमादिभ्योऽन्यत्र तु यत्र णिजिष्यते तत्राननुबन्धका एव चुरादौ पठितव्या ॥

"आम्प्रत्ययवत् कृञो ऽनुप्रयोगस्य' ॥ नन्वामन्तस्याधातुत्वाददृष्टमात्मनेपद तत्कथ कृञोऽतिदिश्यते, स्यादियमनुपपत्ति, यदि प्रत्ययग्रहण न क्रियेत कृतेऽपि वा तस्मिन् प्रत्ययग्रहणे कर्मधारयस्तद्गुणसविज्ञानो वा बहुव्रीहिराश्रीयेत इह त्वतद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहि, धातुरन्यपदार्थस्तदाह ।

'आम् प्रत्ययो यस्मादिति' । तद्गुणसंविज्ञाने ऽवयवेन विग्रह समुदाय समासार्थ इति आम् प्रत्ययो यस्येति विग्रह स्यात प्रतियोगिनि षष्ठीनिर्देशात् तत्र तस्येति षष्ठ्यन्ताद्वतिरित्याह । 'आम्प्रत्ययस्येवेति' । 'कृञोनुप्रयोगस्येति' । समानाधिकरणे षष्ठ्यौ अनुप्रयोगशब्द कर्म्मसाधन । 'ईक्षा चक्र इति' । ईक्ष दर्शने ईह चेष्टायां लिट् इजादेश्चेत्याम, 'आम' इति लेर्लुक् । अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भ इति ब्रुवता विध्यर्थमेवैतदित्युक्त तत्र दोषमुद्भावयितुमाह । यद्दीति' । किं पुन कारणं विध्यर्थत्वमङ्गीकृत्य तदनुगुणो दोष उद्भाव्यते न पुनर्नियमार्थत्वमङ्गीकृत्य तदनुगुणो दोष उद्भाव्येत, सत्यम्, अकर्त्रभिप्राये पाचयाञ्चकारउञ्जाचकारेति प्राप्ते आम् प्रत्ययवद्दैव तत्र विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् तस्मादेवमुच्यते उब्ज आर्जवे उम्भ पूरणे उभयमित्यादिपरिहार । 'कथमिति' । नैकेनैव यत्नेनो भय लभ्यमिति भाव । 'ईक्षा बभूवेति ।'भवतेर,' 'भुवो वुग् लुङ्लिटो '। 'कथ पुनरिति । कृञ इत्यत्र स्वरूपग्रहणं मन्यमानस्य प्रश्न । प्रत्याहार ग्रहणमिति' । यदि तत्र स्वरूपग्रहणं स्याद् इह कृञ्ग्रहणमनर्थकं स्याद् अन्यस्यानुप्रयोगस्याभावादिति भाव । अत एव विपर्ययोपि न भवति तत्र स्वरूपग्रहणं स्याद् इह प्रत्याहारग्रहणमिति, इह हि प्रत्याहारग्रहणे भ्वस्त्योरप्यात्मनेपदविधि प्रयोजन, यदि चानुप्रयोगविधिना कृञ् एवानुप्रयुक्त स्यात् तदा भ्वस्त्योरनुप्रयोगाभावादात्मनेपदविधिरनुपपन्न स्यात तस्मादिह स्वरूपग्रहणम, आमनुप्रयोगविधौ प्रत्याहारस्येति सिद्धम् 'अभिविधौ सम्पदा चे' ति सम्पदोपि तत्रान्तर्भावादनुप्रयोग प्राप्त 'सनाद्यन्ता धातव' इत्यतो धात्वधिकाराद्धातूपसर्गसमुदायस्य न भवति, योऽत्र धातुस्तस्यापि न भवति अर्थविप्रतिषेधादिति तत्रैव वक्ष्याम ॥

"प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु" ॥ 'युजिर्योगइति' । युज समाधावित्यस्य न दैवादिकस्यानुदात्तत्त्वादेव सिद्ध युजेरिति च विवक्षित इकारो न त्वागन्तुक, यज्ञपात्रविषयता चास्यैव सम्भवतीति भाव । 'प्रयुङ्क्त इति'। 'रुधादिभ्य श्नम्' 'श्नसोरल्लोप' कुत्वचर्त्वे, अनुस्वारपरसवर्णौ ।

'स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति'। स्वर अ इ,आदिरन्तो वा यस्य स स्वराद्यन्त । तेनोपसर्गेण सम्बन्ध, स्वराद्यन्तोपसृष्ट सम् निस दुस् इत्येतान् वर्ज्ज यित्वा सर्वएवोपसर्गास्सगृहीता ॥

"सम सुट" ॥ इह 'शर्परे विसर्ज्जनीय' इत्यस्यावकाशो यत्र कुप्वोरसम्भव पुरुष त्सरुक 'कुप्वो ꣲकꣲपौ च' त्यस्य यत्र शर्परौ कुपू न स म्भवत पुरुष करोतीति शर्परयोरुभयो प्रसङ्गे पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषे धोऽभावादुत्तरस्येति 'शर्परे विसर्ज्जनीय' इति नित्य विसर्ज्जनीय एव भवति तेन 'सम सुट' इतिसूत्रे विसर्ज्जनीयस्यैव पाठ समो गम्यृच्छीत्यत्र वेति, एव हि द्वि समो ग्रहण न कर्त्तव्यमिति भाव । 'सङ्कृषतइति'। अदादित्वाच्छपो लुक, 'आत्मनेपदेष्वनत इति भस्यादादेश, अचि श्नुधात्वित्यादिनोवङ् ॥

"भुजोऽनवने' ॥ 'अनवनप्रतिषेधेनेत्यादि'। ससर्गवद्विप्रयोगोपि विशेषस्मृतिहेतु यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्द ससर्गिणि विशेषे ऽव स्थाप्यते सवत्सा धेनुरानीयता सकिशोरा सवर्करेति तथा ऽवत्सा ऽकिशोरा ऽवर्करेति यस्या आनयने दृष्ट ससर्ग सैव तत्र गृहीता आनीयते तद्वदिहापीत्यर्थ ॥

'णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने'' ॥ अत्र णेरिति यद्यपि सामान्यनिर्देशस्तथापि पुच्छभाण्डादिणिङ् न गृह्यते ऽणौ कर्म्मणो ह्यत्रस म्भवात्, कर्मणिङस्त्वा 'यादय आर्द्धधातुके वे' ति वचनादण्यन्तावस्था स म्भवति कर्म्मण श्च कर्तृत्व कमिष्यते योषित देवदत्त कामयिष्यते योषित्स्व यमेवेति, तथापि ङित्त्वादेव सिद्धे सो ऽपि न गृह्यतइति णिच एव ग्रहणमित्याह । 'णिचश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपद मिति'। 'अकर्त्रभिप्रायार्थ इति'। उपलक्षणमेतत, कर्त्रभिप्राये पदान्तरेण द्योतिते 'विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति विकल्प बाधित्वा नित्यो विधि र्यथा स्यादित्यपि द्रष्टव्यम, अत्रैकवाक्यतायामयमर्थो भवति ण्यन्तादात्म नेपद भवत्यण्यन्तावस्थाया यत्कर्म्म ण्यन्तावस्थाया यदि स कर्त्ता भवति चाध्यानादन्यत्रेति, तत्र कर्म्मान्तरनिवृत्तिर्न कृता स्यात् ततश्चेहापि प्रस

ज्येत आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकास्तानारोहयति हस्तीति किं च उक्तेर्थे णेरणौ कर्म्मणात्येतावद्देव वाच्य कर्त्तरीत्येव ण्यन्तादात्मनेपद भवति अणौ कर्म्मणि कर्त्तरीत्युक्ते को नाम विवक्षितोर्थो न सिद्ध्यति स इत्येत च्चानर्थक यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादेवाध्याहारेन सिद्धे, तस्माद्यथाश्रुतमात्र न विवक्षितमिति मत्वा पृच्छति । 'कथमिति' । इतरोपि वाक्यभेदा श्रयणेन परिहरति । 'अणौ यत्कर्म्मेत्यादि' । णेरात्मनेपद भवति आध्या नादन्यत्रेत्येक वाक्य, ततोऽणौ यत्कर्म्मेति द्वितीयम अत्र वाक्ये यत्तदो र्नित्यसम्बन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते कर्म्मान्तरस्य चानिर्देशाद उद्दे श्यतयापि श्रुत कर्म्मत्वमेव विधीयते तच्च विधीयमान सामर्थ्याण्णेरिति सन्निहितत्वाण्ण्यन्तावस्थायामेव विधीयते किं तत्सामर्थ्यम् अणौ यत्कर्म्मे त्यनुवादसामर्थ्यादेवाणौ कर्म्मत्वसिद्धेस्तत्रैव तद्विधानस्यासम्भव, तदेव- मणौ यत्कर्म्मेत्येतावत एवाणौ यत्कर्म्म णौ चेत्तत्कर्म्मेत्यर्थो भवति अनेन च कर्म्मान्तरनिवृत्ति क्रियते न त्वणौ कर्म्मणो णौ कर्म्मभाव प्रतिपाद्यते, स कर्त्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् एकस्य युगपदेकस्या क्रि- याया कर्म्मत्वकर्तृत्वयोरुभयोरसम्भवात्, ततो णौ चेदिति तृतीय वाक्यम अणौ यदित्येवाणौ यत्प्रतिपाद्य वस्तु णौ चेत्तदेव प्रतिपाद्यमित्यर्थ, तत स कर्त्तेति चतुर्थम्, अत्राणौ यत्कर्म्म णौ चेदिति सर्वमनुवर्त्तते । अना ध्यानइत्येतदपि प्रसज्यप्रतिषेधे पञ्चम वाक्य, तत्र वृत्तिकारेण त्रीणि वाक्यानि स्ववाचा दर्शितानि ण्यन्तादात्मनेपद भवतीत्येक वाक्यम्, अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेति द्वितीयम् स एव कर्ता भवतीति तृतीयम, णौ चेद्ग्रहण समानक्रियार्थमिति तु वक्ष्यत्यतस्तदपि वाक्यमभ्युपगतमेव । 'आरोहन्तीत्यादि' । (१) अणौ कर्मप्रदर्शनार्थमिदमुक्त,मिद तत्रोदाहरणम् आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति, आङ् पूर्वो रुहि न्यग्भवनोपसर्ज्जने न्यग्भा- वने वर्त्तते न्यग्भवन्त हस्तिन न्यग्भावयतीत्यर्थ । यदा तु हस्तिन सौक र्यातिशयप्रतिपादनाय हस्तिपकव्यापारो न विवक्ष्यते तदा न्यग्भावमात्रे रुहिर्वर्त्तते तत्र च हस्तिन कर्तृत्वम, उक्त च

(१) कर्मणोऽकर्मकत्वप्रतिषेधार्थमिदमिति २ पुस्तके ।

निवृत्तप्रेषणा कर्म्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।
निवर्तमाने कर्म्मत्वे स्वकर्तृत्वेवतिष्ठते ॥

इति । अस्य च कर्तु कर्म्मस्थक्रियेषु कर्म्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते 'कर्मवत्कर्म्मणा तुल्यक्रिय' इति, तद्यथा लूयते केदार स्वयमेवेति लुना तिर्हि द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वृत्त कर्तृव्यापाराविवक्षाया द्विधा भवनमात्रे वर्तते दुहिस्तु कर्तृस्थक्रियत्वात कर्म्मकार्याणि न लभ तइत्येतावत्, ततो न्यग्भवनवृत्ते रुहेर्हस्तिपकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा च य एवार्थ आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका इति स एवार्थ आरोहयन्ति हस्तिन हस्तिपका इति । पुन सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते हस्तिपकव्यापारे न्यग्भवनमात्रे रोहिर्वर्तते आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति । सुष्ठु न्यग्भवतीत्यर्थ । उक्त च

न्यग्भावन न्यग्भवन रुहौ शुद्धे प्रतीयते ।
न्यग्भावन न्यग्भवन ण्यन्तेपि प्रतिपद्यते ॥
अवस्था पञ्चमीमाहुर्ण्यन्ताना कर्मकर्त्तरि ।
निवृत्तप्रेषणाद्धातो प्राकृतेर्थे णिजुच्यते ॥

इति, एव सिञ्चतेरप्यार्द्रीभवनोपसर्जनमार्द्रीभावनमर्थ , ततो निवृत्तप्रेषणमित्यादि पूर्ववत् सेचयते हस्ती स्वयमेव सेचनेत्यन्तमनुकूलो भवतीत्यर्थ । एव दृशेरपि कर्म्मव्यापारमात्रवृत्तेर्णिजुत्पन्ने पुनस्तत्रापरोपि तदुदाहरण, दर्शयते राजा स्वयमेव दर्शनेनानुकूलो भवतीत्यर्थ । सोय निवृत्तप्रेषणपक्ष उच्यते । अपर प्रकार । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका, तान् सौकर्यातिशयाद्धस्ती प्रयुङ्क्तइति हस्तिव्यापारे णिजुत्पद्यते, आरोहयति हस्ती हास्तिपकानिति तत्र सौकर्यातिशयप्रतिपादने तात्पर्यमिति कर्म्म न विवक्ष्यते ततो ऽकर्म्मको भवति यथा नेह पच्यते नेह भुज्यतइति पाकमात्रप्रतिषेधे तात्पर्यमिति कर्म्माविवक्षाया भावे लो भवति, आरोहयते हस्ती स्वयमेव सुष्ठु न्यग्भवतीत्यर्थ । एष एव हि हस्तिन प्रयोजकव्यापार, एवमितरयोरपि द्रष्टव्य सोयमध्यारोपितप्रेषणपक्ष

इति गायते, तदेवमुभयोरपि पक्षयो सैव क्रिया याऽण्यन्तावस्थाया न च कर्म्मान्तरमस्ति कर्तापि स एवेत्युदाहरणोपपत्ति स्वयमिति वचन कर्त्रन्तरव्युदासार्थम्। 'णेरिति किमिति'। अणौ कर्म्मत्वा नुवादेन णौ कर्तृत्वविधानात् प्राधान्याएण्यन्तादेव भविष्यतीति प्रश्न। 'साध्वारोहतीति'। साधु न्यभवतीत्यर्थ, अत्र कर्म्मव्यापारमात्रे रुहि वर्तते कर्तृस्थक्रियत्वात्तु कर्म्मवद्भावाभावादप्यात्मनेपदे न भवत शप्पर स्मैपदे भवत, अणौ यत्कर्म्मेत्यण्यन्तावस्थायामपि अतत्वात्ततोपि स्या दिति भाव। ननु प्राधान्याएण्यन्तादेव भविष्यतीत्युक्त, किमर्थमणौ य त्कर्म्म णौ चेत्स कर्तेत्ययमुपाध यस्मिन्नेव प्रयोगे सभवति तत्रैवात्मनेपद युक्त साध्वारोहतीत्यत्र च नाय प्रकार सम्भवति, आरोहयते हस्तीत्यत्र तु णिच प्रकृतिभूते रुहावण्यन्ते यत्कर्म्म ण्यन्ते स एव कर्त्तेति तत्रैव भविष्यति सत्य, तदेवमुत्तरार्थमवश्य णेरति वक्तव्यमिहापि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति मन्यते। 'अणाविति किमिति'। कर्म्मत्वकर्तृत्वयोर्यौगपद्या सम्भवात् णौ च कर्तृत्वस्य अतत्वादवस्थान्तरे णावेव कर्म्मत्व विज्ञा स्यतइति प्रश्न। 'गणयतीति'। गण सख्याने चुरादावदन्त पठ्यते, अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् उपधावृद्ध्यभाव, गणयमानो गणो यदा गणन क्रियायामानुकूल्य प्रतिपद्यते तदा तद्व्यापारमात्रवृत्तेर्हेतुमण्णिचि पुन कर्म्मव्यापारमात्रे आरोपितस्यैवाय प्रयोग। 'गणयति गण स्वयमेवेति'। अत्र णावेव गणो कर्म्म णावेव कर्ता इत्यात्मनेपद न भवति, कर्मवद्भा वेनापि न भवति कर्तृस्थक्रियत्वात्, गणन हि सख्यानिमित्त परिच्छेदो ज्ञानविशेष। भाष्ये तु भागशोवस्थापने गणिर्वर्तते भागशोवतिष्ठमान गण गोपालकोवस्थापयतीत्यर्थमङ्गीकृत्य तत्रानुकूलत्वाद् गणस्यैव कर्तृ त्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वमिति कर्म्मवद्भावादात्मनेपदमुदाहृ तम। ननु चाणावकर्म्मकादित्यत्र वक्ष्यति हेतुमण्णिचो विधिरिति प्रति षेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति तच्चेत्सत्यम् इदमपि प्रत्युदाहरण मयुक्तमेव, उच्यते। युक्त तत्र हेतुमण्णिचो विधिरिति तत्र बुधादिसूत्रे णेरित वर्त्तते। बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णिजेव सम्भवति इह तु सामान्येन

ग्रहण विशेषहेत्वभावात् । ननु चाणौ यत्कर्मेत्युच्यते चुरादीना च नि त्यण्यन्तत्वात्केवलाना प्रयोगाभावाद् अणौ कर्मणोऽसम्भवाद् अत्रापि हेतुमण्णिच एव विधि, नेत्याह, 'आ'धृषाद्वेति' विभाषितणिचामपि के षा चित्सम्भवात्, भाष्ये तु हेतुमण्णिचो विधिरिति स्थितम् । 'लावयति दात्र स्वयमेवेति' । अत्रास्य दात्रस्यापि तैक्ष्ण्यातिशयेन लवने यदा नुकूल्य तत्प्रतिपादनाय लावकान्प्रति प्रयोजकत्वविवक्षाया णिच् । इह ण्यन्तादात्मनेपद भवत्यणौ यत्कर्म स चेत्कर्तेत्युक्ते गम्यतएतद् यस्माद् ण्यन्ताद्विधि तत्रैवाण्यन्ते यत्कर्म स चेत्कर्तेत्य,तो णौ चेद्ग्रहणमनर्थक तत्राह । 'णौ चेद्ग्रहण समानक्रियार्थमिति' । प्रयोज्यप्र योजकभावलक्षणेपि क्रियाभेदे मा भूत् णिच्प्रकृत्यर्थभूतायामेव क्रियाया यथा स्यादित्यर्थ, यथा पुनरय शब्दार्थस्तथोक्त पुरस्तात् । 'आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेणेति' । येन प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेपि क्रियाभेदे आत्मनेपद वायतएवानेन धातुभेदादत्यन्तभेद इति मत्वै तत्प्रत्युदाहृत भीताश्चात्रारोहयते कर्म । 'आरोहयमाण इति । 'णिचश्चे' त्यात्मनेपद शानच्,भीता ह्यारोह्यमाणा भीत्या मूत्रयन्ति तेन हस्ती सिच्यते, कर्माविवक्षाया तु सेचयतेरकर्मकत्वम् । उद्देशप्रतिनिर्दे शात् लब्ध यत्सग्रहे पुनस्तद्ग्रहो वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये इत्याह । 'यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थमिति' । स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र कर्मान्तरमप्यस्ति मनुष्या, रुहेगत्यर्थत्वान्मनुष्याणा कर्मसज्ञा, कथ पुनरत्राणौ कर्मणो णौ कर्तृत्व यावता स्थलमणौ कर्म हस्ती तु णौ कर्ता स्यादेतत् । आरोहयमाण इत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिन एव कर्तृत्व स एव च स्थलमारोहयतीत्यत्रापि कर्तेति । एवमपि प्रत्यासत्तेरेवात्र न भविष्यति, तथाहि । ण्यन्तादात्मनेपद भवति अणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्तेत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्गम्यते येन णिचा ण्यन्तादात्मनेपद विधित्सित तेनैव णिचा ऽण्यन्ते तत्प्रकृतिभूते धातौ यत्कर्म स एव चेत्कर्ता तस्मिन्नेव ण्यन्तइति, अत्र च यत्रायमुपाधि कृतमेव तत्रात्मनेपदम् आरो हयमाण इति, यत्र तु न कृत स्थलमारोहयतीति न तत्रायमुपाधिरिति

नैवात्मनेपदप्रसङ्गः, इह तर्हि आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः तानारोहयति हस्तीति, किं पुनरत्र नेष्यते, वृत्तिकृता नेष्यते भागवृत्तिकारेण त्विष्यते, तथा माघः प्रयुङ्क्ते, करेणुरारोहयते निषादिनम् इति। 'कर्त्तेति किमिति'। भावकर्मणोः सिद्धत्वात् कर्त्तर्येव भविष्यतीति मन्यते। अणौ यत्कर्म तस्मिन्नेव कर्त्तरि यथा स्यात् कर्त्रन्तरे मा भूदित्येवमर्थं कर्तृग्रहणमिति दर्शयन्नाह। 'तानारोहयति महामात्र इति'। गत्यर्थत्वाच्च रुहेः हस्तिपकानां कर्मसञ्ज्ञा। यद्येवं कर्मान्तरसम्भवादेवात्र न भविष्यति, नैतदेवम्। अस्तीत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिनो णावपि कर्मत्वेनान्वयः। न वा सति कर्तृत्वविधौ कर्मान्तरस्यावृत्तिर्लभ्यते। यद्वा प्रयोजकव्यापारमात्रे तात्पर्याद्यदा हस्तिपकाः कर्मत्वेनाविवक्षितास्तदेदं प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम्। 'वनगुल्मस्येति'। कर्मोपलक्षणमेतत्, न त्वत्र वनगुल्मस्य कर्मत्वमस्ति शेषत्वेन विवक्षितत्वात्तस्माद्वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयं, 'स्मरयत्येनमिति'। स्मृ आध्याने घटादिः, वनगुल्मस्य रमणीयत्वप्रतिपादनाय प्रयोजकत्वे विवक्षिते णिच्। एनमिति'। बुध्यर्थत्वात्कोकिलस्य कर्मसञ्ज्ञा। एतदप्युपलक्षणम्। अत्र हि कर्मान्तरसद्भावादेव प्राप्तिर्नास्ति कर्माविवक्षाया प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यं, 'ननु चात्र कर्मकर्तरि मूलोदाहरणानीति'। ननु चाध्यारोपितप्रेषणपक्षे आरोहयतो हस्तिनः कर्मत्वाभावात्कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात् पचत्योदनं देवदत्तो राध्यत्योदनः स्वयमेवेतिवत्कर्मवद्भावो न प्राप्नोति। सत्यम्। आरब्धएवास्मिन् सूत्रे सोऽपि पक्षः सम्भवात् प्रदर्शितः, अनारब्धे तु निवृत्तप्रेषणपक्षप्रक्रियैवाश्रयिष्यते, ननु तत्रापि व्यापारद्वयाभिधायिषु रुहादिषु भवत्येव ये तु केवलकर्तृव्यापारवाचिनो दृश्यादयः तेषु कथं, नहि दृशिः कर्मव्यापारं कंचिदाचष्टे, स्यादेतत्, विषयभावापत्तिः कर्मव्यापारस्तदापादनं कर्तृव्यापार इति, यद्येवम् इच्छापि दृश्यर्थः स्यात् नन्वत्रापि विषयभावापत्तिः तदापादनं च विद्यते, अथ दर्शनविषयभावापादनं दृश्यर्थः, ननु तदेव निरूप्यते किं नाम तद्दर्शनम् इति। अत्रोच्यते। मा नामाख्या

तकर्म्मव्यापारो,ऽस्ति तावत्कर्म्मणोपि व्यापार कारकत्वात्तत्र णिजुत्प त्तिदशाया तावत्येव वर्त्तिष्यते उदाहरणदशाया एयन्तोपीति मन्यते तथा च रुहि कर्तृयुक् कर्म्मणाभिधेय इति युक्त केवलकर्तृव्यापारवाचिना गमिदृशिप्रभृतीना कर्तृस्थक्रियत्व कथ तु विक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदवचन पचि द्विधाभवनोपसर्जनद्विधाभावनवचनश्च लुनाति कर्म्मस्थक्रिय, न्यग्भवनो पसर्जनन्यग्भावनवचनस्तु रुहि कर्तृस्थक्रिय । उच्यते । रुहिरपि गत्यर्थ तथा च 'यद्वितुपर छन्दसी' त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति हस्तिनमारोहती त्यत्र हि उपरिगमनलक्षण एव रुहेरर्थ तत्पुनर्न्यग्भवनहेतुत्वाद् न्यग्भावन मित्युच्यते उपरिगमनरहित तु न्यग्भावनमात्र रुहेरर्थो न भवति, यदा खलु क्व चिद्भूमावेव तिष्ठन् वृक्षस्य शाखा हस्ताभ्यामवनमयति तदा नासावा रोहतीत्युच्यते तस्माद्गतिविशेष एव रुहेरर्थ, कस्तर्हि क्रियाणा कर्म्मक र्तृस्थताया हेतु । उक्तमत्र

विशेषदर्शन यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषा शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥

इति, विशेषदर्शनेन शब्दानुसारेण वा क्रियायास्तात्स्थ्य कथ्यते एतच्च कारणगतमारोहस्य कर्तृस्थत्व प्रतिपादयति न तु कर्मस्थता नहि हस्तिनमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्म्मभेदे प्यारोहणे रूपभेद प्रतीयते यथा घृतमासतन्दुलादिषु पाक, न च हस्ती न्यग्भवत्वित्येव कारकव्यापार कि तर्हि हस्तिपका उपर्यासीरन्निति, पाके तु तण्डुलादिगतो विक्लित्त्यादिरूपो विशेषो यथा स्यादित्येव कारकव्यापार, तस्मात्कर्मभेदे रूपभेदादुद्देशस्य च कर्म्मगतत्वात् पचि कर्म्मस्थक्रिय, विपर्ययाद्रुहि कर्तृस्थक्रिय इति सिद्धम् । एव चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्तो भाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्या 'दृशि कर्तृस्थभावक इति' । अथ सिचि कस्मादुपेक्षित कर्मस्थक्रियत्वाद् आर्द्रीभवन ह्यत्र प्रधान तदर्थत्वात्कारकव्यापारस्य, किमर्थं तर्ह्युदाहृत विशेषाभावात् नह्यत्रानेन कर्मवत्कर्म्मणेत्यनेन वा आत्मनेपदे सति

कश्चिद्विशेष, तेनापि सति यक्चिणो न भवत, णिश्रन्नियन्यीति प्रति षेधात्। भाष्येपि कर्म्मवद्भावात् सिद्धिमाशङ्क्याध्यानप्रतिषेधार्थमित्युक्त्व स्मरते कर्तृस्थभावकत्वात कर्म्मवद्भावस्य प्राप्तिर्नास्तीत्यभिधायोक्तम ए तर्हि सिद्धे सति यदाध्यानप्रतिषेध शास्ति तज ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येव ञ्जातीयकानाम आत्मनेपदमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजन पश्यन्ति भृ त्या राजान दर्शयते भृत्यान् राजा स्वयमेव अत्रात्मनेपद सिद्ध भवतीति। एव जातीयकानामिति'। कर्तृस्थक्रियाणामित्यर्थ। एव च ब्रुवता विध्य र्थमेतदित्युक्त भवति विशेषप्रतिषेधेन सामान्यविधेरनुमानात, अत्र दर्शयते भृत्यान् राजेत्येतदेकमुदाहरणमनुपपन्न कर्म्मान्तरसद्भावात्। तत्र वृत्तिका रस्त्यजेदेक कुलस्यार्थेइति न्यायाद् उदाहरणमेतद्गमयितव्य मन्यते ऽस्मिन्नु दाहरणे कर्मव्यापारमात्रे विवक्षिते सिद्ध भवतीत्यर्थ। अन्ये त्वाहु। अस्मादेवोदाहरणाद्यो ये कर्तृकर्म्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्म्मान्तरसद्भावएवा त्मनेपद न भवति यथा स्थलमारोहयति मनुष्यानिति इह त्वणौ कर्तृणा भृत्याना णौ कर्मत्वमिति, एव स्मारयत्येनमिति कोकिलस्य कर्मत्वेपि प्रत्युदाहरणमुपपन्न करेणुरारोहयते निषादिनमिति प्रयोगश्चोपपन्न इति तेषा सूत्राक्षराण्येव तावदधिकानि भाष्य च सर्वमुदाहरणवर्जमनुपपन्नम्॥

प्रयोगाणा तु निर्वाहो णिचश्चत्यात्मनेपदात।
जयादित्यस्य हृदय गूढमेतत्प्रकाशितम्॥

"भीस्म्योर्हेतुभये'॥ भयमनिष्टापातशङ्कासाधनमात्र लौकिको हेतु न वान्तरेण साधन क्रिया सभवतीति विशेषणसामर्थ्यात् कृत्रिम त्वाच्च पारिभाषिकस्य हेतोर्ग्रहणमित्याह। 'हेतु प्रयोजक इत्यादि'। 'ततश्चेद्भय भवतीति'। यद्येव स्मप्रत्ययो न विशेषित स्यात् नहि स्मय तेभयमर्थो ऽत आह। 'भयग्रहणमिति। चित्तविकारस्योपलक्षणमित्यर्थ। विस्मयोपि तत एवेति'। अत्र चेद्भवतीत्यनुषङ्ग, 'भीषयतइति'। 'भियो हेतुभये षुक्'। 'भाययतइति'। बिभेतेर्हेतुभय' इति वैकल्पिक मात्वम् एव च अत्र षुक् न भवति तद्विधावाकारप्रश्लेषात्। 'विस्मापयत

इति। "नित्य स्मयते' रित्यात्वम्। आतिह्रीत्यादिना पुक् 'कुञ्चिकयेति'। कारणादत्र भय न हेतो, यद्यपि तद्व्यापारे णिज्विधानात् प्रयोजकसाध्य-मेव भय तथापि विशेषणोपादानसामर्थ्यादेव विज्ञायते ऽन्यनिरपेक्षाद्धेतोरेव यद्भयमिति, एव च मोएडेन भाययतीत्यत्रापि गुणगुणिनो र्भेदविवक्षाया न भवति, उदाहरणे तु तादात्म्यस्य विवक्षितत्वाद्धेतोरेव भयम् ॥

'गृधिवञ्च्यो प्रलम्भने' परिहरतीत्यर्थ इति'। वर्ज्जयतीति यावत ॥

"लिय सम्माननशालीनीकरणयोश्च" ॥ 'विशेषाभावादिति'। निरनुबन्धकपरिभाषा तु 'वामदेवाड् ड्यड्यौ' वित्यत्र ज्ञापिता प्रत्ययग्रहण विषयैवेति मन्यते। 'समानने शोलानीकरणे च वर्तमानादिति। समा नन विषयो न धात्वर्थ। यदाह 'पूजामधिगच्छतीत्यर्थ इति'। धात्वर्थे तु पूजयतीति वाच्य स्यात, यथा न्यक्करोतीत्यर्थ इति। अकर्म्मकश्चायम स्मिन् प्रयोगे पूजाख्यस्य कर्म्मणा आत्मनेपदसहितेन धातुनैवोपात्तत्वात् पुत्रीयतीतिवदित्याहु। 'जटाभिरिति'। हेतौ तृतीया यस्य हि जटा सन्ति लोके स पूज्यते ॥

'मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे'॥ उपोच्चारित पदमुपपद मिथ्या शब्द उपपद यस्य स तथोक्त। मिथ्याकारयतइति। आत्मनेपदे नैवाभ्यासस्य द्योतितत्वान्नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचन न भवति। 'सदो षमिति'। एतेन मिथ्याशब्दस्यार्थमाचष्टे अस्यैव विवरण 'स्वरादि दुष्टमिति। आदिशब्देन रूप गृह्यते। 'असकृदिति'। अभ्यास दर्शयति। 'उच्चारयतीत्यर्थ इति'। एयन्तस्य करोतेरुच्चारणे वृत्तिरनेकार्थत्वा द्धातूनाम, एव च प्रकृतिभूत करोतिरुच्चारणे वर्त्तते ऽकर्म्मकश्च ॥

"स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" ॥ कर्तारमभिप्रैतीति कर्त्र भिप्राय, कर्म्मण्यण क्रियाफल चेह कर्मैवेति नास्ति नियमस्तेनाकर्म्म केभ्योऽपि यजिप्रभृतिभ्य स्वर्गादिके फले कर्तृगामिन्यय विधिर्भवत्येव।

'कर्तारस्चेदिति'। क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वद्योतनायात्मनेपदं भवतीत्यर्थः। यदि यच्च यावच्च क्रियानन्तरभावि फलं तत्र कर्तृगामिन्यय विधिर्भवति इहापि स्यात् यजन्ति याजकाः पचन्ति पाचका इति, दक्षिणादेः कर्तृगामित्वादित्यत आह। प्रधानभूतमिति'। किं पुनस्तदित्यत आह। 'यदर्थमिति। यदुद्दिश्येत्यर्थः। 'क्रिया आरभ्यतइति'। सामग्रीसमवधानात्मिका ऽऽद्या प्रवृत्तिरारम्भो यामन्तरेण याजकादीनामप्रवृत्तिः, स्वर्गादिकं हि फलं प्रेप्सुः सामग्रीं समवधाप्य प्रवर्तयति सा प्रवर्तिता यथायथं प्रवर्त्तते, कथं पुनरेतल्लभ्यते प्रधाने फले कर्त्रभिप्रायइति, प्रधानत्वादेव। किञ्च यत् किंचन फलं सर्वत्र कर्त्रभिप्रायं भवति, ननु यत्र क्रियाभ्यासमात्रे तात्पर्यं तत्र न किञ्चित्फलं कर्तृगामि तत्रापि किञ्चित्फलं कर्तृगामि किं कौशलं पुनःपुनरभ्यासे हि क्रियासु कौशलं भवति तस्मात्प्रधाने फले कर्त्रभिप्रायइति सिद्धम्। 'यजत इति। केचिदाहुः। देवतायै इदं न ममेत्येवंविधो मानसः सङ्कल्पो याग इति तेषां यजन्ति याजका इति ऋत्विग्व्यापारे प्रयोगो नोपपद्यते, अन्ये त्वाहुः। होमादिष्वभिष्टादिऋत्विग्व्यापारो याग इति तेषां यजतिव्यापारप्रयोगो नोपपद्यते, एवं तर्ह्युभयं यजेरर्थः ऋत्विग्व्यापारश्च यजमानव्यापारश्च, तदुक्तं यजादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वादिति। 'न तदर्थं क्रियारम्भ इति'। ननु ऋत्विजामारम्भस्तदर्थ एव नैतदेवम् आद्या प्रवृत्तिरारम्भ इत्युक्तं सा च यजमानस्य स्वर्गमहं लभेयेति न पुनरिमे दक्षिणां लभेरन्निति यथा ऽवघाते क्रियमाणे स्वेदश्च भवति वैतुष्यं च भवति भृतिश्च लभ्यते, अथ च वैतुष्यार्थ एवावघातस्तद्वदत्रापि, तदुक्तं हरिणा

यस्यार्थस्य प्रसिध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः।
तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम्॥

इति। 'इह स्वामिदासौ पचत इति'। क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदं भवति स्वामिगते तु धर्मे दासआरोपिते स्वामिदासौ पचेते

इत्यात्मनेपदं भवति अथाभिप्रग्रहणं किमर्थं, विप्रकृष्टेपि फले यथा स्यात्, द्विविधं क्रियाफलं दृष्टम् अन्नपुत्रवृष्टिशत्रुवधादिकम्, अदृष्टं च स्वर्गादि, तत्र पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यभावीति प्रधानम् इतरत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपाते सति व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानं, संभवति ह्यविकलमनुष्ठितु यागस्यापि मध्ये वैराग्योत्पत्तौ मोक्षाय प्रवृत्तौ सत्याम् अनुत्पत्तिः स्वर्गस्य, ततश्चेह तस्य ग्रहणं न स्याद् अभिप्रग्रहणे तु सति अभिराभिमुख्ये वर्त्तते प्रशब्दस्त्वारम्भइति कर्त्तारं प्रत्याभिमुख्येन क्रियाफलं चेतस्येति एतुम् आरभते एवमात्मनेपदं भवतीत्यर्थो भवति तथा च यद्यपि स्वर्गादिकं स्वरूपेणावादिवत् तदानीं नैति तस्य त्वङ्कुरावस्था कर्त्तारमेतीति तदङ्कुरेण फलमेवैतुमारभतइति सर्वत्र सिध्यति फलस्यैव ह्यङ्कुरावस्था पूर्वशब्द वाच्या ॥

"णिचश्च" ॥ अत्र कश्चिदाह । इदमात्मनेपदं चुरादिणिचो न भवति, कुतः ज्ञापकात्, किं ज्ञापकं, लक्षयते स्वरितेत्त्वमिति, नान्यत्प्रभाषितमस्ति । पारायणेपि चुरादिणिच आत्मनेपदमुदाहृतम्, एष त्रिविधश्चुरादिणिजन्तात्स्यादिति । कश्चन निश्चनुते स्म । अप्राप्त वचोत्र न किंचन दृष्टं, लक्षयते स्वरितेत्त्वमनार्षम् ॥

"समुदाङ्भ्यो यमोग्रन्थे" ॥ उद्यच्छति चिकित्सामित्यत्राधिगम पूर्वके उद्यमे यमिर्वर्त्तते चिकित्सा शास्त्रमधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः ।

"अनुपसर्गाज्ज्ञः" ॥ सकर्म्मकार्थमिदम् अन्यथा 'कर्म्मकाच्चे' ति सिद्धत्वात् तदाह । 'गां जानीतइति' । 'स्वर्गं लोकं न प्रतिजानातीति' । 'संप्रतिभ्यामनाध्यानइत्यनेनापि न भवति आध्यानविषयत्वात्, प्रजानातीति वा पाठः ॥

'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने" ॥ अप्राप्तविभाषेयमित्याह । 'तदु पपदेनेति' । अत्र च स्वरितञित इत्यारभ्य पञ्च सूत्राण्यनुवर्तन्ते । 'समीपे श्रूयमाणमिति' । न तु पारिभाषिकं, असंभवात् । एवं पञ्चसू

ञ्चामुदाहार्यमिति’। न केवलमुदाहृतयोर्द्वयोरपि तु पञ्चस्वपि सूत्रेष्वि-त्यर्थः । स्वं यज्ञं कारयते कारयति वा । स्वं व्रीहिं संयच्छते संयच्छतीति वा । स्वं गां जानीते जानातीति वा ॥

"शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्" ॥ 'आत्मनेपदनियमः कृत इति'। प्रकृत्याश्रयोर्याश्रयश्च, अनुदात्तङितोरेवात्मनेपदं भावकर्म्मणोरेवेति । 'सर्वे-त इति'। सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वेषु चार्थेष्वित्यर्थः । 'तदर्थमिति'। सर्वतःप्राप्तिनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । 'येन विशेषणेनेति' । अनुबन्धादिना । याति वातीत्यनुबन्धशेषः, आविशति प्रविशतीत्युपसर्गशेषः, गन्धनादेरन्यत्र करोतीत्यादिरर्थशेषः, गन्धनादिविशिष्टो हि कृञादिः शेषग्रहणेन पञ्च-म्यन्तेन निवर्त्यमानो नागृहीतविशेषणन्यायेन विशेषणं गन्धनाद्यपि व्याव-र्त्तयति शेषादेव नान्यस्मादिति । उपलक्षणमेतत्, कर्तर्येव नान्यत्रेत्यपि द्रष्टव्यं, 'पठ्यते गम्यतइति'। ननु क्रियमाणेपि कर्त्तरिग्रहणे यदि ताव-देवं नियमः कर्त्तरि यदि भवति शेषादेवेति ततोशेषात्कर्त्तरि माभूत् शेषात्तु भावकर्म्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः शेषाद्यदि भवति कर्त्तर्येवेति ततः शेषाद्भावकर्म्मणोर्माभूदशेषात्तु त्रिष्वपि प्राप्नोति । उक्तोत्र परिहारो योगविभागोत्राभिप्रेत इति, तत्र प्रथमे योगे शेषादेवेति नियमः, द्वितीये तु कर्त्तर्येवेति, कर्म्मकर्त्तरीत्यपि भावकर्म्मणोरित्यत्रोक्त एवार्थो विस्मरणशीलाननुग्रहीतुं पुनरपि स्मारितः ॥

"अनुपराभ्यां कृञः" ॥ अत्रापि द्वितीयं कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्तते। अनुक्रि-यते स्वयमेव. पराक्रियते स्वयमेव ॥

"उपाच्च" ॥ उपपूर्वो रमिर्निवृत्तिविनाशयोर्वर्त्तते उपरतोध्ययनाद् उपरतो निधनादिति, न चानयोरुभयोरप्यर्थयोः सकर्मकत्वमुपपद्यते तत्कथं सकर्म्मकस्योदाहरणम्, अत आह । 'उपरमयति यावदिति'। कथं पुनर-ण्यन्तो ण्यर्थे वर्त्तते ऽत आह । 'अन्तर्भावितण्यर्थ इति' ॥

"बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः" ॥ 'प्राप्नोतीति' । गम्यतइति-वचनं तु प्राप्तिहेतुर्व्यापारः । 'कुण्डिका स्रावयतीति'। कुण्डिकायामुदकं

कुण्डिकोदकव्यापारो वा कुण्डिकाया छिद्रवत्यामुपचर्यते, ननु स्पन्दनमपि द्रवद्रव्यकर्तृक चलनमेव, तथा प्रसिध्यभावात् ॥

'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' ॥ 'चलयतीति'। चल कम्पने घटादि । 'आदयते देवदत्तेनेति'। गतिबुद्धीत्यादिना एयौ कर्त्तु कर्मसञ्ज्ञा प्राप्ता अत्तिखाद्यो प्रतिषेध इतिवचनान्न भवति ॥

'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' ॥ 'अणाविति किमिति'। ण्यन्तस्य प्रयोज्येन कर्म्मणा सकर्म्मकत्वमवश्यम्भावीति मन्यमानस्य प्रश्न । 'चेतयमानमिति'। चिती सञ्ज्ञाने चुरादि । 'हेतुमण्णिचोवधिरिति'। बुधादिसूत्रादिह णिज्ग्रहणमनुवर्तते, बुधादिभ्यश्च हेतुमत्येव णिच् सम्भवति तस्मादिहापि तस्यैव ग्रहणमिति भाव । तत्र यथा ब्राह्मणा आनीयन्तामन्यत्राधीयानेभ्य इत्युक्ते प्रत्यासत्तेर्यदध्ययन ब्राह्मणाना सम्भवति तदधीयानेभ्य इति गम्यते न त्वध्येतव्यमात्रमधीयानेभ्य इति तद्वदिहापि प्रतिषेधेपि तस्यैव गम्यते यज्जातीयस्य विधौ ग्रहणमिति । 'आरोहयमाणमिति'। णेरणावित्यात्मनेपद शानच् तत्रैवास्याकर्म्मकत्वमुपपादित, प्रयुङ्क्तइति पाठ । प्रयोजयतीति पाठे णेरर्थो मृग्य ॥

'न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवस' ॥ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति पिबतिवसत्योर्ग्रहण न पातिवस्त्यो, तेनाणावकर्म्मकत्वविवक्षाया परस्मैपद भवत्येव । 'पाययतइति'। 'शाच्छासाह्वाव्यावेपा युक्' । 'पादिष्विति'। धेडप्यस्मिन सूत्रे पठितव्य इत्यर्थ । 'समीची इति'। प्रथमाद्विवचने 'वा छन्दसी' ति पूर्वसवर्णदीर्घ ॥

"वा क्यष" ॥ 'लोहितायते इति' । अलोहितो लोहितो भवतीत्यत्रार्थे क्यष्, अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घ । 'पटपटायतीति' । पटच्छब्दस्य डाविषये द्विर्वचनम, अव्यक्तानुकरणादिति डाच्, टिलोप, 'नित्यमाम्रेडिते डाचि'। 'कथमिति'। न कथञ्चिदित्यर्थ । कि कारणमित्याह । 'यावतेति'। न नियमेन व्यावर्त्तितमात्मनेपदमनेन शक्य प्रापयितु न ह्यशक्यार्थ वचनस्य व्यापारो वा वचन तु केवलस्य तस्य प्रयोगार्थ स्यादिति भाव । एव तर्हीत्यादि परिहार, विकल्पित विभाषित पाक्षिक

मित्यर्थं । कथ पुन परस्मैपदप्रकरणेन विच्छिन्नमात्मनेपद शक्य विधातुम् अत आह । 'तच्चेति' । ननु शाब्द सन्निधि सम्बन्धकारण प्रतिषेधेन चापवादभूतस्य परस्मैपदस्य भावमात्र प्रतिपाद्यते आत्मनेपद तु स्वेन शास्त्रेण भवति न भावना तस्य सन्निधिर्भवति, उच्यते, तात्पर्यतोपि सन्निधि सन्निधिरेवापवादापनयनस्य चोत्सर्गप्रवृत्तौ तात्पर्यं तेन पर स्मैपद भवतीत्यस्यात्मनेपद भवतीति तात्पर्यार्थं । यद्वा इहापि प्रतिषेध एव विधेय, स च पूर्व्वसूत्रवदिहात्मनेपद प्रवर्त्तयिष्यति, किं तर्ह्युच्यते ऽनन्तर सन्निधापितमिति, नन्वेवमिहैव सन्नि ापित भवति, स्यादेव यदि परस्मैपदेन क्यषन्तादात्मनेपद बाधित स्याद् नियमेन तद्व्यावृत्ति, तत्र स्वविषये परस्मैपदप्रतिषेधो विश्रल्यमान किं कारणमात्मनेपद प्रवर्त्तयेत् पूर्वत्र त्वपवादमपनयता प्रतिषेधेनात्मनेपद प्रवर्त्त्यते तस्मादिहापि तदनु वृत्तिसामर्थ्याद् यादृश प्रतिषेध आत्मनेपदप्रवृत्त्यविनाभावी प्रकृत तादृश एव विधीयतइति मत्वोक्तम् अनन्तर सन्निधापितमिति । यद्यात्मनेपद विधीयते केनेदानीं परस्मैपद पक्षे भवतीत्यत आह । 'तेन मुक्तइति' । इह 'प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम्' 'अनुपसर्गा द्वे'त्यनन्तर क्यष इति सूत्रङ्कर्त्तव्य क्यषन्तादात्मनेपदम्भवतीति नेदन्तु खमनुभवितव्यम्भवति वा यह णञ्च न कर्तव्यम्भवति उत्तरमपि योगद्वयन्तत्रैव कार्यम्, तथा तु न कृत मित्येव ॥

"द्युद्भ्यो लुङि" ॥ द्युतेरेकत्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । 'तत्साहचर्यादिति' । छत्रिन्यायेने ति भाव । 'लुठादयोपीति' । प्रत्या सन्नानामेव साहचर्यात् प्रतीति स्यादित्याशङ्कामपनेतु दूरवर्तिनामु पादान, क्व चित् श्वित्यादय इत्यनन्तराणामेव पाठ, 'कृपूपर्यन्ता इति' । तदनन्तर वृत्करणाद् एतदुक्त भवतोत्याह । 'बहुवचननिर्देशादिति' । 'व्यद्युतदिति' । पुषादिसूत्रेणाङ् न च तत एवाङ्विधानात् परस्मैपद शक्य विज्ञातु, नित्यत्वप्रसङ्गात् लुङोन्यत्रापि प्रसङ्गाच्च, अनुदात्तेत्त्व तु युजर्थं स्यात् ॥

"वृद्भ्यस्यसनो" ॥ स्यसनोरिति सतसप्तमी । 'द्युतादिष्वेव वृता

इय पठ्यन्तइति'। यद्येवमिय प्राप्तिर्वृद्धा पूर्वां प्राप्ति बाधेत ततश्चावृत वर्त्तिष्टेति लुडि विकल्पो न स्यात्, तथा चोत्तरत्र चकार क्रियते इमा प्राप्ति पक्षे इतरा प्राप्तिर्न बाधेतेति, द्युतादिपाठसामर्थ्यात्सोऽपि भविष्यति। यद्वा लुडीत्यत्र स्वरयिष्यते, वर्त्स्यतीत्यादौ 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इति इट् प्रतिषेध ॥

'लुटि च क्लृप' ॥ 'एव तर्हीति'। सामान्यस्य विशेषो बाधक इति भाव। कल्प्तेत्यादौ तासि च क्लृप इतीट् प्रतिषेध ॥

इति हरदत्तविरचितायां पदमञ्जर्यां प्रथमाध्यायस्य तृतीय पाद ॥

"आ कडारादेका सज्ञा"॥ 'आङ्मर्यादाभिविध्योरिति'। समासस्य विकल्पितत्वादा कडारादितिनिर्देश, समासे त्वाकडारमिति स्यात्। इह द्वौ कडारशब्दौ भवत 'प्राक्कडारात समास' 'कडारा कर्म्मधारय' इति च तत्र को ऽवधिरित्यत आह। 'कडारा कर्मधारयइति वक्ष्यतीति'। कुत पुन रेतत् स्वातन्त्र्यात्, स्वतन्त्रो ह्यसौ प्रथमादिदेशेन स्वय कार्ययोगित्वात् प्राक्कडारादित्यय तु परतन्त्रो ऽवधित्वेन स्वय कार्ययोगित्वाभावाद् व्याप्तेश्च न्यायाद्, एव हि भूयसामनुग्रहो भवति। लिङ्गाच्च। यदय 'तत्पुरुषो 'द्विगुश्चे' ति द्विगोस्तत्पुरुषसज्ञा शास्ति तज् ज्ञापयति अनुवर्त्तते द्वितीये प्येकसज्ञाधिकार इति, अन्यथा 'दिक्सङ्ख्ये सज्ञाया' मित्यत्र तत्पुरुषाधि कारादेव समावेशसिद्धेस्तदर्थो यत्नोऽपार्थक स्यात्। किमर्थं पुनरियानव धिरुपादीयते न आ द्वन्द्वाद् इत्येवोच्येत नहि चार्थे द्वन्द्व इत्यत परत्रा स्योपयोग। उच्यते। द्वन्द्वश्च प्राग्घितूर्यत्ययमप्यवधि सम्भाव्येत ततश्च सम्बुद्धिसज्ञामन्त्रितसज्ञयो समावेशो न स्यात्। 'का पुनरसाविति'। एका सज्ञा भवतीत्येतावत् सूत्रव्यापारस्तत्र विशेषादर्शनात् प्रश्न। या परानवकाशा चेति वचनाद् न्यायाच्च व्यवस्थेति भाव। ननु यद्यारब्धेप्य स्मिन परत्वानवकाशत्वाभ्यामेव व्यवस्था वाच्या ऽनारब्धेप्यस्मिन् आभ्या मेव व्यवस्था भविष्यति नार्थ एतेन, तत्राह। 'अन्यत्रेति'। अयमभाव। यत्र प्रयोजनमेक भवति सहानवस्थानलक्षणो वा विरोधस्तत्रैवानवकाश साव काश बाधते यथा नैवारश्चरुर्नखावपूतानामिति, नवावपनेन वैतुष्यफलकेन

तत्फलकोवघातो बाध्यते, अष्टाश्रियूप कर्त्तव्यो वाजपेयस्य तु चतुरश्र इति अष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोर्विरोधात् बाध्यबाधकभाव विप्रतिषेधोपि विरोधात्मकत्वात्तत्रैव भवति। न चासत्यस्मिन सूत्रे सञ्ज्ञानामेतदुभय भवति, अत एवान्यत्र समावेशो भवति तद्यथा कृत्कृत्यप्रत्ययसञ्ज्ञाना तद्धिततद्राजप्रत्ययसञ्ज्ञाना च, सति त्वस्मिन् सूत्रे एकस्यैकैवेति नियमाद्विरोधो जायते विरोधे च सति परत्वानवकाशत्वाभ्या व्यवस्था शक्यते वक्तुमिति, तत्रानवकाशाया उदाहरणमाह। 'वक्ष्यतीति'। 'शिक्षा भित्तेति'। 'गुरोश्च हल' इत्यकारप्रत्यय। यद्यप्यत्र समावेशेपि न कश्चिद्दोषस्तथापि वस्तुत समावेशो नास्तीत्येतावता इदमुदाहरणम। सम्प्रति यत्र समावेशे सति दोषस्तद्दर्शयति। 'अततच्चदिति'। परस्यास्तूदाहरण धनुषा विध्यतीति, शराणामपाय प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधन प्रति साधकतमत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसञ्ज्ञापादानसञ्ज्ञा बाधते तथा कास्यपात्र्या भुङ्क्ते इत्यधिकरणसञ्ज्ञा धनुर्विध्यतीति कर्तृसञ्ज्ञा, उक्त चापादानमुत्तराणीति। इह गार्ग्यो धानुष्क इति अनवकाशाभ्या भपदसञ्ज्ञाभ्यामङ्गसञ्ज्ञाया धातुप्रत्ययेषु सावकाशाया बाध प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'सुपि च' 'बहुवचने झल्येत्' 'तद्धितेष्वचामादे' रिति स्वादिषु तद्धितेषु चाङ्गस्य सत कार्य शास्ति तज्ज्ञापयति समाविशत्यङ्गसञ्ज्ञा भपदसञ्ज्ञाभ्यामिति, द्वये हि स्वादयो यजादयो हलादयश्च तत्र याजादिषु भसञ्ज्ञा हलादिषु पदसञ्ज्ञेति अङ्गस्य सत कार्यविधानमनुपपन्न स्यात्। गुरुलघुसञ्ज्ञे वर्णमात्रस्य विधीयेते नदीघिसञ्ज्ञे तु तदन्तस्येति ताभ्या समाविशत, तद्यथा वात्सीबन्धुरिति 'नदी बन्धुनी' ति पूर्वपदान्तोदात्तत्व वात्सीबन्धो इति गुरोरनृत इति प्लुतश्च भवति। विश्च ना च विनरौ 'द्वन्द्वे घि' ति पूर्वनिपात, विनोभावो वैनम् 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण, विनरावाचष्टे इति विनयति प्रविनय्य गत 'ल्यपि लघुपूर्वादि' त्ययादेशो भवति। भाष्ये त्विष्टविषये समावेशो न्यासान्तरेण साधित प्राक्कडारात् पर कार्यमिति, तत्रायमर्थ। प्राक्कडारात सञ्ज्ञाख्य कार्य पर भवतीति सञ्ज्ञाप्रकरणात् सञ्ज्ञैवात्र कार्यमित्युच्यते, परा सञ्ज्ञेत्येव तु नोक्त विप्रतिषेधे वेति वक्ष्यति तत्र पर कार्यमित्यनुवृत्तिर्यथा

स्यादिति तत्र यस्या सञ्ज्ञाया परस्या पूर्वया ऽनवकाशया बाध प्राप्त सा परा भवतीति विधिरूपेणास्य प्रवृत्ति । नन्वनवकाशयापि पूर्वया नैव परस्या बाध प्राप्नोति विरोधाभावात् फलैक्याभावाच्च सञ्ज्ञानामन्यत्र समावेशस्य दृष्टत्वात । सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति भवत्यत्र प्रकरणे सञ्ज्ञाना बाध्यबाधकभाव इति तेन परयानवकाशया पूर्वा बाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परमिति परैव भवतीति । नियमफलस्यापि सिद्धिरस्ति न्यासेऽङ्गसञ्ज्ञा परा कार्या पूर्वं न भपदसञ्ज्ञे, एव सर्वत्र यत्र समावेश दृष्टोऽस्मिन्पक्षे 'ऋतोरण्' छन्दसि घस्' ऋत्विय इति अत्र 'सिति चे' ति पदसञ्ज्ञाविषये पर कार्यमिति वचनाद् भसञ्ज्ञापि स्यात् ततश्च 'ओर्गुण' प्राप्नोति सित्करण पदत्वे सत्यवग्रहार्थं स्यात् 'शेषो बहुव्रीहि' रित्यत्र च शेषग्रहण कर्त्तव्यम् अन्यथा 'अन्यपदार्थे च सञ्ज्ञाया' मिति अव्ययीभावविषये पर कार्यमिति वचनाद् बहुव्रीहिसञ्ज्ञापि स्याद् एकसञ्ज्ञाधिकारे त्वव्ययीभावसञ्ज्ञैव बाधिकेति शेषग्रहणमनर्थक तदेव शेषग्रहणमेव प्रमाण न्यासान्तरमपि सूत्रकारस्यैवाभिमतमिति ॥

"विप्रतिषेधे पर कार्यम्" ॥ 'विप्रतिषेध इति' । षिधु शास्त्रे, षिधु गत्यामिति भौवादिकयोरन्यतरस्य रूप तस्य हि सेधसिचसञ्ज्ञस्य स्ञामिति षत्वमिति उपसर्गवशाच्च विरोधार्थत्व धातूना ह्युपसर्गवशाद न्यश्चार्थ उपजायते, तद्यथा प्रहार उपहारो ऽनुहार सहार इति, षिधू सराद्धावित्यस्य तु दैवादिकस्य षत्व नास्ति सेधषिचेति शपा निर्देशात्, 'आदेशप्रत्यययोरि' ति विहितस्य तु 'सात्पदाद्यो' रिति निषेध । ननु गतिकारकोपपदाना कृद्भि सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्राय सकार पदादि षत्वविषये परिभाषेय न भवति यदि स्याद् गोष्ठो भूमिष्ठ इत्यादौ सकारस्यापदादित्वा 'दादेशप्रत्यययो' रित्येव षत्वसिद्धेरम्बादौ गत्रादिग्रहणमनर्थक स्यात् । परशब्दोय त्रिलिङ्ग परो देश परा सेना पर कार्यमिति, अतोयमच्युत्पन्न पचाद्यजन्तो वा न तु ऋदोरबित्यबन्त , तथा हि सति त्रिलिङ्गता न स्यात् ॥

क्तल्युट् नपुसके भावे स्त्रिया क्तिन्नादयो यत ।

अतो घञाद्या पुंस्येव यथा पाकश्चयो लव ॥

वासरूपविधिर्नास्ति क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीति वचनात् स्त्रियामपि नास्ति अस्त्रियामितिप्रतिषेधात्, अतो भाव घञादय पुंस्येव कर्तृवर्ज्जिते तु कारके पुनपुंसकयोर्न कथ चित् स्त्रियाम् । 'पर कार्यमिति'। पर यत्कार्यमित्यादि तद्भवतीत्यर्थ, अथ वा यत्पर तत्कार्य भवति कर्तव्य भवतीत्यर्थ । अन्ये त्वाहु । न क्रियापदत्वेन कार्यशब्दस्यान्वयो नापि पर कार्यं भवति न तु शास्त्रमित्येव शास्त्रादिव्यावृत्तये कार्यशब्द कि तर्हि यत्कार्य कृत्यर्हं पर तद्भवतीति वचनव्यक्ति, अर्हे कृत्यप्रत्यय कि सिद्ध भवति तुल्यबलविरोधइति सिद्ध भवति, नह्यपवादादीना सन्निधावुत्सर्गादीना कृत्यर्हत्व तैर्बाधितत्वादिति । 'विरोधो विप्रतिषेध इति' । तद्वाचित्वेनैव लोके प्रसिद्धत्वाद् विप्रतिषिद्धमित्युक्ते विरुद्धमिति गम्यते, तस्य विषय दर्शयति । 'यत्रेत्यादि'। यत्र विषये वृत्तेभ्य इत्यादौ। 'अन्यार्थौ'। जातिपदार्थपक्षे ऽन्यत्र वृक्षाभ्या वृक्षेष्वित्यादौ चरितार्थावित्यर्थ । व्यक्तिपक्षे तु तद्विषययोर्विध्योरन्यत्र चरितार्थत्वासम्भवाद् अन्योर्थ प्रयोजनमनयोस्तावन्यार्थौ द्वौ प्रसङ्गौ द्वे कार्ये दीर्घत्वेत्वादिके युगपत्प्राप्नुत, स विप्रतिषेध विप्रतिषेधस्य विषय इत्यर्थ, तुल्यबलयोर्विरोधो यस्मिन् स तथोक्त । 'पर कार्यं भवतीति'। यत्कार्य कृत्यर्हं पर तद्भवतीत्यर्थ । तुल्यबलविरोधइत्यस्य व्यावर्त्य दर्शयति । 'उत्सर्गापवादेत्यादि' । तत्र श्याद्व्यधेत्याकारान्तलक्षणो णप्रत्यय उत्सर्गस्त परमप्यनुपसर्गे सावकाश बाधित्वा ऽनवकाशत्वा 'दातश्चोपसर्गे' इति क एव भवति सुग्ल सुम्ल । रधेर्णिचि रधिजभोरची' ति नुम् कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्य, 'अत उपधाया' इति वृद्धिरनित्या नुमि कृते ऽकारस्यानुपधात्वादप्राप्ते, तत्र पूर्वोपि नुमेव भवति रन्धयतीति, अशिश्रियद् अदुद्रुवद् इत्यात्रान्तर्भूतचङपेक्षत्वाद् इयङुवङावन्तरङ्गौ बहिरङ्ग लघूपधगुण परमपि बाधेते, अपवादादीना तु परस्परसप्रधारणाया नित्यादप्यन्तरङ्ग तस्मादपवाद । उक्त च

पर विदु पूर्वपरोपपत्तौ परस्य नित्यस्य च नित्यमेव ।

नित्यान्तरङ्गापवादमिन्तरङ्ग तस्माद्विधि प्रातिपदो बलीयान् ॥

इति । द्वयोरेकत्रोपनिपात उपपत्ति , परस्य नित्यस्य चेति, अत्र उप समस्तमप्युपपत्तावित्येतदनुषज्यते, प्रतिपद भव प्रातिपदो ऽपवाद , अप्र वृत्तावित्याद्याकृतौ पदार्थे द्वयोरप्यन्यत्र कृतार्थत्वाद्विप्रतिषेधे सति परस्पर प्रतिबन्धादप्रवृत्तिरेव प्राप्नोति, तद्यथा यो हि द्वयोस्तुल्यबलयोरेक प्रेष्यो भवति स तयो पर्यायेण कार्य करोति यदा तमुभौ युगपत्प्रे षयतो नाना नादिक्षु च कार्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति तत्र विध्यर्थमिद पर भवतीति, तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदपि भवत्येव । यथा भिन्धकीति, भिन्द्धि हि इति स्थिते परत्वाद्धिभावे पुन प्रसङ्गविज्ञानादकच् भवति । व्यक्तौ तु पदार्थे सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवृत्तेस्तद्विषयोपनिपातिनोऽन्यत्र चरि तार्थत्वाभावात्पर्यायेण प्रवृत्तौ प्राप्तायां नियमार्थमिद विप्रतिषेधे परमेव भवति न पूर्वमिति । एतत्सूत्रारम्भाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारम्भोऽनुमीयते, तदुच्यते 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेवे' ति तद्यथा जुहु तात् त्वमिति परत्वात्तडादेशे कृते स्थानिवद्भावेन प्राप्त धित्व न भवति, लक्ष्यानुरोधेन व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयो परिभाषयोर्विषयविभा गो ऽवसेय ॥

"यू स्त्र्याख्यौ नदी" ॥ अत्र ह्रस्वयोरिदुतोर्ग्रहणे यद्यपि सव र्णग्रहणाद्दीर्घयोरपि सज्ञा लभ्यते ह्रस्वयोरपि तु स्यात ततश्च हे शकटे हे धेनो अत्रापि प्राप्नोति इह च शकटिबन्धु 'नदी बन्धुनी' ति पूर्वपदान्तो दात्तत्व प्रसज्यते, इह च बहुशकटि बहुधेनुरिति, 'नद्यृतश्चे' ति नित्य कप्स्यात् । नैष दोषो, 'ङिति ह्रस्वश्चे' त्येतन्नियमार्थ भविष्यति ङित्येव ह्रस्वौ नदीसज्ञौ भवतो नान्यत्रेति कैमर्थ्यान्नियमो भवति विधेय नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेय कि नित्या नदीसज्ञा प्राप्नोति सा विभाषा विधेया ऽतो ह्रस्वयोरपि स्यादेवेति दोष दृष्ट्वा दीर्घयोर्ग्रहणमिति दर्शयति । 'ई च ऊ च यू इति' । समासविधौ सुबधिकारान्नेतद् द्वन्द्वस्य विग्रहवाक्य किं तर्हि अर्थप्रदर्शनम् । अत्र चानुकार्यानुकरणयोरभेदविव

तया विभक्तिर्न कृता क्व चित्तु विभक्त्यन्तमेव पठ्यते। ननु दीर्घयोर्ग्रहणे यू इति निर्देशो नोपपद्यते 'दीर्घाज्जसि चे' ति पूर्वसवर्णप्रतिषेधाद् अत आह। 'अविभक्तिकोऽयं निर्देश इति'। सुपां सुलुगिति लुप्तत्वाद् 'वा छन्दसी' ति पूर्वसवर्णेनापहृतत्वाद्वा नास्मिन् विभक्तिः श्रूयतइत्यविभक्तिकः। अन्ये तु नैवायं द्वन्द्वः किं तु पृथक् पदे इत्युक्तामत्याहुः। अविभक्तिकत्वं चानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया, 'स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति'। ननु स्त्र्याख्या इति प्राप्नोति अनुपसर्गे क्रो विधीयते, यस्त्वातश्चोपसर्ग इति कः, अयमकर्म्मोपपदे चरितार्थः कर्म्मणि त्वणा बाध्यते यथा वक्ष्यति अकारादनुपपदात् कर्म्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति तत्राह। 'मूलविभुजादिषु दर्शनादिति'। एवं च कृत्वा इदमपि सिद्धं भवति॥

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवान्ददौ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति॥

इति। इह ईदूतोरेवेयं संज्ञा विधीयेत तदन्तस्य वा, आद्ये पक्षे कृत्स्त्रिया न स्यात् आध्यै ब्राह्मण्यै हे लक्ष्मि हे यवागिविति, समुदायो ह्यत्र स्त्र्याख्यो न त्वीदून्मात्रं, इयूङोरेव तु स्यात्, स्त्रिया विधानादन्वयव्यतिरेकाभ्यां च स्त्र्याख्यत्वादिति द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह। 'ईकारान्तइत्यादि'। वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरिति तदन्तविधिलाभः, सुप्तिङन्तमित्यत्र सुप्तिङोः प्रत्ययत्वादन्यत्रापि प्रत्ययग्रहणेषु तदन्तविधिर्निवारितः, कथं पुनर्ज्ञायते वर्णयोरेवेदं ग्रहणं न प्रत्यययोरिति, इयङुवङ्स्थानप्रतिषेधात्। यदि तदन्तस्य संज्ञा कथं वक्ष्यति शीनद्योः परतः नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्येति, समुदायस्य नदीत्वात्तदवयवभूतावीदूतावपि तथोक्तौ। अन्ये त्वाहुः। वर्णयोरेव संज्ञा समुदायधर्म्मस्य स्त्रीत्वस्यावयवआरोपात् कृत्स्त्रियामपि भवति, अत्र च लिङ्गमियङुवङ्स्थानप्रतिषेध इति, तेषां गुरुनदीसंज्ञयोः समावेशो न स्याद् एकविषयत्वात्। 'यू इति किमिति'। 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इत्यत्र पृथगाब्ग्रहणाद् आपो न भविष्यतीति मन्यते। 'मात्रे दुहित्रे इति'। 'नद्यृतश्चे' ति ऋकारग्रहणमस्त्यर्थं स्याद् बहुपितृक इत्यत्रेत्यज्ञापकम् ऋकारान्तानां संज्ञाभावस्य। 'ग्रामणी खलपूरिति'। रूपोदाहरणमेतत्सम्भु

न्तं वा द्रष्टव्यम्। अथाख्यग्रहणं किमर्थं यावता यू स्त्रियामित्येतावता स्त्र्यर्थवृत्तित्वं लभ्यते तत्राह। 'आख्याग्रहणमिति'। आङ्पूर्वस्य ख्या इत्यस्य धातोर्ग्रहणमित्यर्थः। क्वचित्त्वाख्यग्रहणं किमिति प्रश्नः। 'शब्दार्थस्त्रीत्वइति'। आख्याग्रहणसामर्थ्यात्पदान्तरमनपेक्ष्य यौ स्वयमेव स्त्रियमाचक्षाते इत्याश्रीयते इष्वशनिप्रभृतीनां तूभयलिङ्गानां शब्दार्थएव स्त्रीत्वमिति ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा भवत्येव, एवं पटुप्रभृतीनां गुणशब्दानामपि शब्दार्थं एव स्त्रीत्वं तथा च पटुरानीयतामित्युक्ते स्त्रियमप्यानीय कृतीभवति, अन्ये त्वाहुः। आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते स्त्रियमेव यावाचक्षाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तम् इति, ग्रामणीखलपूशब्दयोस्तु क्रियाशब्दत्वेन [1] त्रिलिङ्गत्वान्न भवति [2] इष्विशनिप्रभृतीनां तु स्त्रीविषयत्वाभावेपि 'ङिति ह्रस्वश्चे' त्यत्र केवलस्य स्त्रीशब्दस्यैवानुवृत्तिर्नाख्याग्रहणस्येति भवतीति तेषामाङ्पूर्वस्य ध्यायतेः क्विपि सम्प्रसारणे आध्यै ब्राह्मण्यै इत्यत्रापि न स्यात् तस्मात्पूर्व एव प्रकार आश्रयणीयः। कथं तर्हि प्रत्युदाहरणं ग्रामण्यै स्त्रियै इति खलप्वै स्त्रियाइति। उच्यते। क्रियाशब्दत्वेप्येतयोः पुंसि मुख्या वृत्तिः पुंसामेव ह्ययमुचितो धर्म्मो यदुत ग्रामनयनं नाम, एवं खलपवनमपि, आध्यानं तु स्त्रीपुंससाधारणमिति विशेषः, 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च प्रयोजनं क्विब्लुप् समासाः,' यः शब्दः प्रथमस्त्रीत्वयुक्तद्रव्यमभिधाय पश्चात्केन केन चित्प्रकारान्तरेण लिङ्गान्तरसंयुक्तं द्रव्यान्तरमाह तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वादप्राप्ता संज्ञा विधीयते। क्विप्। कुमारीमिच्छति कुमारीयति कुमारीयतेः क्विप् कुमारी ब्राह्मणः तस्मै कुमार्यै ब्राह्मणाय, 'लुप्। लुम्मनुष्ये' इति लुप् खरकुट्यै ब्राह्मणाय यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वमप्यस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुंसत्वस्यानिवृत्तेर्नाऽयं स्त्रियामेव वर्त्ततइत्याख्याग्रहणादप्राप्तिः, समासः, अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय,। अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धं, समासे तावदवयवस्तन्त्रीशब्दः स्त्रियामेव वर्त्ततइति तदानीमेव संज्ञा ततश्च वर्णसंज्ञापक्षे समुदायस्य नद्यन्तत्वात् कार्यसिद्धिः, तदन्तपक्षे त्व

१ नानालिङ्गत्वादिति पा० २।

२ पटुप्रभृतीनामिति पा० २।

ङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनाद् अतितन्त्रीबन्धुरित्यत्रापि 'नदी बन्धुनी' ति स्वरः सिद्धः नद्या पूर्वपदस्य विशेषणात्, किञ्चलुपोरपि पूर्वं स्त्रियामेव वर्त्तित्वात् पश्चादपि तदपरित्यागेनार्थान्तरे वृत्तिः, तत्रार्थान्तरसंसर्गात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्प्रवृत्ता संज्ञा सत्यपि पश्चाल्लिङ्गान्तरयोगे तस्य च बहिरङ्गत्वान्न निवर्तिष्यते। यद्येवमियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवयोरियङुवङ्स्थानत्वात् यथा ह्यवयवस्य स्त्रीविषयत्वात्समुदायस्य संज्ञा भवति तथावयवस्येयुवस्थानत्वात् समुदायस्य यण्स्थानस्यापि प्रतिषेधप्रसङ्गो यथा धियौ आध्याविति, सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद् यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधादङ्गस्येयङुवङ्विधानसामर्थ्यादङ्गस्याक्षेपस्तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ निर्वर्त्तेते तस्य नदीसंज्ञा निषेधः, आध्यै इत्यत्र त्ववयवस्याङ्गत्वं नास्ति अङ्गस्यैरनेकाच इति यण्विधानाद् इयङुवङ्स्थानता नास्तीति निषेधाभावः, एतदर्थमेव तत्र स्थानग्रहणम् इयङुवङार्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद् यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भूदिति, एवं ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्राप्यङ्गस्याक्षेपात सोपि विधिरङ्गस्यैव स्त्रीत्वे भवति नावयवस्य शकट्यै अतिशकटये ब्राह्मणाय श्रियै अतिश्रिये ब्राह्मणाय॥

"नेयङुवङ्स्थानावस्त्री"॥ इयङुवङौ स्थानमनयोरिति वैयधिकरण्येपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः। अन्ये त्वधिकरणे ल्युटं विधाय कर्त्तरि षष्ठ्या समासं कुर्व्वन्ति। अथ कथं विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे इति। प्रमाद एवायम्। अन्ये त्वाहुः। अनित्योयं प्रतिषेधः सञ्ज्ञद्वन्द्वत्वात्। तथा च परिभाषा सञ्ज्ञद्वन्द्वमनित्यं द्विर्बद्धञ्च सुबद्धमिति। अत्र च ज्ञापकं तदो दावचनमित्याहुः॥

'वामि"॥ संहितासाम्येपि षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणं न तु द्वितीयैकवचनस्य नदीकार्य्याभावात्, नापि सप्तम्येकवचनस्य तस्य नदीसञ्ज्ञोत्तरकालं 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति विधानात्। न चामीति विषयसप्तमी युज्यते। तस्मिन्निति निर्द्दिष्टे इति वचनात्, तदाह। 'आमि परतो वा

नदीसञ्ज्ञौ न भवत इति'। 'श्रीणामिति'। नदीसञ्ज्ञापक्षे 'ह्रस्वन द्यापो नुट्'॥

"ङिति ह्रस्वश्च"॥ यद्यत्र ह्रस्वविशेषणार्थं यू इति नानुवर्त्येत तदेहापि स्याद् मात्रे दुहित्रे इति, तस्मात्तदिहानुवर्त्तते। नन्वेवमपि विशेषणं न प्रकल्पते यू ह्रस्वाविति, यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू, यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम्, आहाय यू ह्रस्वाविति, तत एव विज्ञास्यामो य्वो ह्रस्वाविति, कौ च य्वो ह्रस्वौ सवर्णौ तदाह। 'ह्रस्वश्च य्वोः सम्बन्धी यः स्त्र्याख्याइति'। अत्रापि समुदायधर्मस्यावयवआरोपाद् ह्रस्वयो स्त्र्याख्यत्व, तदन्तविशेषणं वा, इयङुवङ्स्थानौ च यूइति'। नन्वेक यूग्रहणमनुवर्त्तते तच्च ह्रस्वविशेषणएवोपक्षीणं तत्कथ पुनर्यू इति लभ्यते, उच्यते, चकारोऽत्र क्रियते स सन्निन समुच्चयार्थ, इयङुवङ्स्थानाविति प्रकृत य्वोरेव च तत्स्थानत्वमित्यर्थाद् यू इति लभ्यते। स्वरितत्वादनुवृत्त तु यू इत्येद् ह्रस्वविशेषणमिति न कश्चिद्दोष ॥

"शेषो घ्यसखि"॥ आ धषाद्वित्यस्मिन्नधिकारे शिष असर्वोपयोगे, विपूर्वातिशयइति पठ्यते, तत्र णिच्पक्षे कर्म्मण्येरच्, अन्यथा घञ्। 'ह्रस्व इति वर्त्ततइति'। अन्यथा ग्रामण्यादेरपि स्याद् अस्त्र्याख्यत्वेन शेषत्वाद्, यस्य नदीसञ्ज्ञा न विहिता तस्य शेषत्वे मात्रे [1]इत्यत्रापि स्यादिति मत्वा पृच्छति। 'कश्चेति'। इतरस्तु ह्रस्वविशेषणार्थं यू इत्यस्यानुवृत्तिमाश्रित्याह। 'ह्रस्वमिति'। ह्रस्वान्तमित्यर्थ। यदाह। 'इवर्णोवर्णान्तमिति'। क्वचित्तु ह्रस्वेवर्णोवर्णान्तमिति पाठ, ह्रस्वात्मको य इवर्ण उवर्णश्च तदन्तमित्यर्थ। ह्रस्वेन शेषस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधि, एव चासखीति सखिशब्दस्य प्रतिषेधो न तत्सम्बन्धिन इकारस्य, कि मिद्ध भवति इह शोभनस्सखा अस्य सुसखि सुसखेरागच्छतीति घिसञ्ज्ञा सिद्धा भवति, नह्यय समुदाय सखिशब्द, तदन्तविधिश्च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्ध, ह्रस्वमात्रस्य तु सञ्ज्ञाविधौ सखिशब्दसम्बन्धिन प्रतिषेधा-

(१) दुहित्रइत्यधिक २ पुस्तके।

दिहापि न स्यात्, यदि तदन्ते निषेधो न भवति 'यस्येति चे' त्यत्र इव र्णस्य ईति यदुदाहरण सखिशब्दात् 'सख्यशिश्वीति भाषायामि' ति ङीषि सखि ई इति स्थिते इकारस्य लोप, असति तु लोपे सवर्णदीर्घे स्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् सखामतिक्रान्तोऽतिसखि अतिसखेरागच्छती त्यत्रासखीति घिसञ्ज्ञाप्रतिषेध स्यादिति तन्नोपपद्यते सत्यप्यन्तवद्भावेन सखिग्रहणेन ग्रहणे समुदायस्य सखिशब्दादन्यत्वात्, यदा खलु पुङ्गिङ्गुष्यति सखिरिति भवति तदा क प्रसङ्गो यदन्तवद्भावेन स्यात्, एव तर्हि तत्र सूत्रे इकारलोपस्य तद्धितएवोदाहरण न त्वीति परत, यत्तु तत्रोदाहरि ष्यते सोऽनास्थावादो द्रष्टव्य । शेषग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् । एकसञ्ज्ञाधि कारादेव हि स्त्र्याख्यस्य ङितीति नदीसञ्ज्ञापत्ते घि सञ्ज्ञा न भविष्यति ॥

"पति समासएव" ॥ 'सिद्धायामिति' । प्राप्तायामित्यर्थो न पुन र्विष्यवाया, नहि निष्पन्नाया नियमेन निवृत्ति शक्या वक्तु, 'पतिशब्द समासएव घिसञ्ज्ञो भवतीति' । किं पुनरिद समासावयवस्य पतिशब्दस्य सञ्ज्ञा विधीयते आहोस्वित्तदन्तसमासस्य, यदि समासस्य पतिश्च गृह च पतिगृहे अत्र 'द्वन्द्वे घी' ति पूर्वनिपातो न प्राप्नोति, अथ पतिशब्दस्य, प्रजापतिनेत्यादिकस्य घिसञ्ज्ञाकार्यं न प्राप्नोति । अथ वा पति समास एवेति नियमेन किं व्यावर्त्यते, असमस्त पतिशब्द पतिशब्दस्य व्यावर्त्य माना केन तदन्तस्य व्यावर्त्यते पतिशब्दसम्बन्धी य इकारस्तदाश्रया सा घिसञ्ज्ञा भवति, यदि समासएवेत्यर्थो विवक्षित, तेन समासे पतिशब्द स्यानन्त्यस्यापि भवति पतिश्च गृहश्च पतिगृहे 'द्वन्द्वे घी' ति पूर्वनिपात, पतिशब्दान्तस्य समासस्यापि भवति प्रजापतिनेति, अत एव वृत्तिकृता पतिशब्दानुरूपसूत्रार्थो दर्शित, उदाहरणन्तु तदन्तानुरूपन्दर्शितम् । अथ कथ

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबेऽथ पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणा पतिरन्यो विधीयते ॥

इति । छन्दोवदृषय कुर्वन्ति । अथ पूर्वत्रैवासखिपती इति क स्मान्नोक्तम उत्तरत्र पत्युरेव विकल्पो यथा स्यात् । किञ्च असखिपती

इत्युच्यमाने पतिशब्दस्य समासेपि न स्यात् पतिगृहे इति तथा च सखि शब्दस्य समासावयवस्यापि घिसञ्ज्ञाया अभावात् सखिगृहे गृहसखायाविति चानियम पूर्वनिपातस्य ॥

"षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा' ॥ 'षष्ठ्यन्तेन शब्देनेति[1] । षष्ठ्या विभक्त्या युक्त इति तु न भवति तथा हि षष्ठ्यामित्येव ब्रूयाद् युक्तग्रहणमनर्थक स्यात् । 'षष्ठीग्रहण किमिति' । अत्र केचिद् योगस्यावर्ज्जनीयत्वाद्युक्त इत्येव विशिष्टो योग प्रत्येष्यतइति मन्यते, वचनमन्तरेण विशेषो दुर्ज्ञान इत्युत्तरम् । अयमत्र योगविभाग कर्त्तव्य, षष्ठीयुक्त छन्दसि, षष्ठीयुक्त पतिशब्द छन्दसि घिसञ्ज्ञो भवति, ततो वा, छन्दसीत्येव यच्च यावच्च शास्त्रे कार्य तत्सर्व छन्दसि विकल्पेन भवति, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइत्यर्थ । उभयत्र विभाषा चेय, बहुल छन्दसीत्यादिकस्त्वस्या एव प्रपञ्च ॥

'ह्रस्व लघु' ॥ इह सर्पिष्ट्वमित्यत्र ह्रस्वात्तादौ तद्धित' इति षत्वार्थं ह्रस्वसञ्ज्ञया गुरुसञ्ज्ञाया समावेश इष्यते, अततक्षदित्यत्र तु सन्वद्भावनिवृत्त्यर्थं लघुसञ्ज्ञाया गुरुसञ्ज्ञया बाध इष्यते ऽतो ह्रस्वप्रदेशेषु संयोगपरस्यापि मात्रिकस्य ग्रहण यथा स्यात् लघुप्रदेशेषु माभूदिति यथाप्रदेशे सञ्ज्ञाद्वय कर्त्तव्यम् ॥

' यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् " ॥ 'कर्तेति' । लुट् । 'करिष्यतीति । लृट् । 'अकरिष्यदिति' । 'लृङ्, ऋद्धनो स्य' इतीट् । 'यस्मादिति सञ्ज्ञिनिर्देशार्थमिति' । ननु तदादीत्यनेन सञ्ज्ञी निर्दिश्यते न यस्मादित्यनेन तत्राह । 'तदादीति' 'सबन्धाद्दिति' । सति हि यस्मादित्यस्मिन् तदादीत्यनेन सञ्ज्ञा निर्देष्टु शक्यते नान्यथा सति हि परामर्शनीये तदित्यनेन परामर्शो भवति, अन्यथा तदादीत्यसबद्धमेव स्यात् । 'नेर्विश' इत्युपसर्गाद्विधिरस्तीति' । यद्यपि निरत्र धातुविशेषण ने परो यो विशिरिति धातोस्तङ्-विधानाद् नियमविधिरपि धातोरिव नोपसर्गात्तथाप्युपसर्गस्यापि तत्रान्वयोस्तीति मत्वा एवमुक्तम् । 'विधिग्रहण किमिति' । यस्मात्प्रत्ययइत्युक्ते साका

(१) शब्देनेति काशिकामुद्रितपुस्तके नास्ति ।

द्धुत्वाद् यस्माद्विधीयतइत्यध्याहरिष्यतइति प्रश्न, परशब्दस्याप्यध्याहार स्यादित्युत्तरम् । 'स्त्री इयतीति' । इद परिमाणमस्या 'किमिदभ्या वो घ' इत्यादेश 'इदकिमोरीश्की' 'यस्येति चे' ति लोप, 'उगितश्चे' ति ङीप्, स्त्रीशब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोप, अत्र इयच्छब्दे परतो ऽङ्गसज्ञा स्याद भसज्ञा चेति तन्निमित्तो यस्येति लोप प्रसज्येत, इशादेशस्य यस्येति लोप स्तस्याभीयस्याप्यसिद्धुत्व न भवति, प्राग्भादसिद्धुत्वमिति केषा चिदभ्युपगमा त, स्थानिवद्भावोपि नास्ति पदान्तरनिरपेक्षे ह्रीयतीशब्दे व्युत्पाद्यमाने स्त्री शब्दो ऽनादिष्टादच पूर्व । ननु क्रियमाणे विधिग्रहणे स्यादेव सज्ञा, अस्त्येव ह्यत्र स्त्रीशब्दाद् विभक्ते प्रत्ययस्य विधिरियत्प्रत्ययश्च पर । नैष दोष । सति विधिग्रहणे प्रत्यासत्तेयस्माद्य प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परतस्तदाद्यङ्गमित्यर्थो भवति, इह च स्त्रीशब्दाद्विहितो लुप्त, श्रूयमा णश्च न ततो विहित स्तदादिग्रहणमनर्थक यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादेव यस्मा त्प्रत्ययो विधीयते तदङ्गमित्यर्थलाभाद् अत आह । 'तदादिवचनमिति' । स्यादयो विकरणा, आदिशब्देन शबादेर्ग्रहणम् असति तदादिग्रहणे यच्छब्दवत्तच्छब्दस्याध्याहाराद् यस्मात्प्रत्ययविधिस्तस्यैव सज्ञा स्याद् न तु तत आरभ्य आ तस्मात्प्रत्ययाद्य सघात तस्य, ततश्च करिष्याव पचाव दीव्याव तुदाव इत्यादा 'वतो दीर्घो यञी' ति दीर्घो न स्यात् स्याद्यन्तस्य समुदायस्यानङ्गत्वात् ततश्च पापाव इत्यादावेव स्यात्, पय गतो यङ्लुगन्तस्य 'लोपो व्योर्वली' ति लोपे रूपम् । 'कुण्डानीति' । यदा नुम् परादिस्तदा 'सु पि च' ति दीर्घ सिध्यति, दधीनीत्यादावनकारान्त त्वान्न सिध्यति पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति, यदा त्वभक्तपक्ष तदैतत्प्रयोजन तदादिग्रहणस्य, पूर्वान्तपक्षस्तु तत्र स्थित इत्यप्रयोजन मेतत् । ननु च 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चे' ति नुमग्रहण कुर्वत सूत्रकारस्याभक्तो नुमित्यभिप्रायो लक्ष्यते ऽन्यथा माषवापाणीत्यत्र प्राति पदिकान्तत्वाद्विभक्तिनकारत्वाद्वा णत्वसिद्धेरनर्थक तत्स्यात् । नैतत्सू च्यते, तत्र हि समासप्रातिपदिकान्तो न गृह्यते कि तर्हि पूर्वपदादि त्यनुवृत्तेस्तदाक्षिप्तस्योत्तरपदप्रातिपदिकस्यान्तो गृह्यते समुदायभ

कश्च नुम् उत्तरपदप्रातिपदिकान्तो न भवति ततश्च यथा गर्गाणा भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्व न भवति तथा नुमोपि न स्यात् । न तर्हीदानीमिद भवति गर्गभगिणीति, भवति यदैतद्वाक्य भवति गर्गाणा भगो गर्गभग सोस्या अस्तीति तदा ह्यनुत्तरपदस्यत्वात् पूर्व्वपदात्सञ्ज्ञायामेवेति निय माभाव , तद्यथा मातृभोगाय हितो मातृभोगीण इति एवमपि माषान् वप्त शीलमस्या माषवापिणी अत्र न प्राप्नोति ङीब्रत्रोत्तरपदस्यान्तो न तु नकार , नकार एवात्रान्त कथ गतिकारकोपपदाना कृद्भि सह समा सवचन प्राक् सुबुत्पत्ते , अत स्याद्यर्थं क्रियमाण तदादिग्रहण नुम्यपीष्ट साधयतीति मत्वा नुम्ग्रहण कृत, यदि तदादीत्युच्यते कर्तेत्यादौ न प्राप्नोति नह्यत्र तदादि किञ्चिदस्ति कि तर्हि तदेव, व्यपदेशिवद्भावाद्भविष्यति, वाक्यभेदाद्वा, यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्ग, तदादि च इह प्रकृत्यादि प्रत्यये ङ्गमिति इयता सिद्धे गुरुनिर्द्देश एव लिङ्ग वाक्यभेदस्य, अथ कथ भिनत्ति सचस्करतुरित्यत्र सनुम्कस्य ससुट्कस्य च समुदायस्याङ्गसञ्ज्ञा, कथ च न स्याद् इह तस्य वा ग्रहण भवति तदादेर्वा न चेद तत्रापि तदादि । इदमपि तदादि कथ नैव विज्ञायते स आदिरस्य तत्तदादीति कथ तर्हि तस्यादिस्तदादिस्तदादिरादिरस्येति तदापि उष्ट्रमुखवदेकस्यादिशब्दस्य लोप , एव हि विज्ञायमाने भिनत्तीत्यत्र यस्मात्प्रत्ययविधिर्भिदेस्तस्य आदि र्भकार स आदि सवन्तस्य समुदायस्येति सिध्यति, एव सचस्करतुरित्य त्रापि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति चात्रोभयत्र सञ्ज्ञासिद्धि । अथा त्र श्नम पूर्वस्य भिशब्दस्याङ्गसञ्ज्ञा कस्मान्न भवति भवतु को दोष , गुण स्तावत् सार्वधातुकमपित्' ति ङित्त्वादेव न भविष्यति, इह अनक्ति भनक्ति ‘अतो दीर्घो यञि’ ति दीर्घ प्राप्नोति, तिङीति तत्र वर्त्तते । अथ वा यस्मा त्प्रत्ययविधिरिति वचनादस्मिन् प्रत्यये विधीयमाने यत्पञ्चम्या निर्दिष्ट तत्र तदेवाङ्ग, श्नमि च विधीयमाने ये पञ्चम्या निर्दिष्टा रुधिरादयो न ते तत्र परतो येऽत्र श्नमि परतोतिप्रभृतयो न ते पञ्चम्या निर्दिष्टा इति सञ्ज्ञाभाव । ‘स्त्र्यर्थमिति’ । चतुर्थी तदर्थे इति समास , अस्ति ह्यत्र चतुर्थ्येकवचनस्य, विधिरित्यसति पुन प्रत्ययग्रहणेऽङ्गशब्दस्य सम्बन्धि

शब्दत्वाभावात् वस्तुतोऽङ्गमात्राश्रय इयङ् स्यात् सति तु सप्तमी निर्दिष्टप्रत्ययग्रहणेऽङ्गशब्द सम्बन्धिशब्दो भवति ततश्चाङ्गस्येयङ् भवति, अवीत्युक्ते यदपेक्ष यदङ्ग तत्र तस्माजादाविति विज्ञानादर्थशब्दे परत इयङुवङौ न भविष्यत । किं पुनरङ्गसञ्ज्ञाया प्रयोजनमङ्गस्येत्यधिकार, नैतदस्ति, यदेतदङ्गस्येत्येतत प्रत्ययइति वक्ष्यामीति, एवमपि प्राकरोत् प्रैहिष्ट सोपसर्गस्याडाटौ प्राप्नुत, नैष दोष प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहि तस्तदादेर्ग्रहण भवतीति क्व पुनरेषा परिभाषा, नन्वेषाप्यत्रैव योगविभा गेन सिद्धा यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययइत्येतावानेको योग प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात् तस्य विधिस्तदादि गृह्यतइत्यर्थस्तेन ङिनत्यादि रित्यादौ यत्र प्रत्यय सप्तम्या निर्दिश्यते तत्र तदादेर्ग्रहण तेन देव दत्तो गार्ग्य इति सघातस्य ञित्स्वरो न भवति 'सुप आत्मन क्यजि' त्यत्र तु सुपा कर्म्मणो विशेषणात्तदन्तविधौ सिद्धे महान्त पुत्रमित्या दावतिप्रसङ्गे तदादिनियमेन व्युदास, यदि तदादिनियम क्रियते स्त्री प्रत्ययेपि स्यात् तत ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्योच्यमान सप्रसारण परमकारीषग न्धीपुत्र इत्यत्र न स्याद् यत्पूर्वपद न तत्ष्यङन्त यत् ष्यङन्तच तत्पूर्वपद, नैष दोष । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' त्यतो ऽस्त्रीत्यनुवर्त्तते तच्च स्वरूपप दार्थकत्वेन प्रकृतमपीहार्थपदार्थक सपद्यते, तदयमर्थो भवति प्रत्ययग्रहणे तदादि गृह्यते स्त्री चेन्नाभिधीयते। स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीत्यर्थ । यद्येवमतिकारीषगन्ध्यापुत्र, अत्रापि प्राप्नोति प्रधान या स्त्री तस्यामेव तदादिनियमप्रतिषेधो ऽप्रधानस्त्रिया तु तदादिनियमो भवत्येव तेन यावानर्थ स्त्रिय प्राधान्येन प्रतिपादयति तावत स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ग्रहण भवति तद्ग्रहणे तु गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण भवतीति 'गतिरनन्तर' इत्यनन्तरग्रहण ज्ञापयिष्यते ॥

'सुप्तिङन्तम्पदम्'' ॥ 'सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणमिति' । सुबिति सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहण न भवति यदि स्यात् ङिसबुध्यो पद त्वाभावादेव नलोपस्याप्रसङ्गात 'न ङिसबुध्यो' रिति प्रतिषेधोऽनर्थक स्यादिति भाव । सप्तमीबहुवचनस्य च पकारेण प्रत्याहारो न कप पका

रेण [1]तस्यानन्यार्थत्वात् । न च स्वरार्थं पकार, यदा ह्यत्र कप पकारेण प्रत्याहारस्तदा स्वरविधावपि तथैवेति सुप्त्वादेव स्वरसिद्धे पित्त्वमनर्थक मेव स्यात, यदि च सुब्ग्रहणेषु कप पकारेण प्रत्याहारोऽभिमत स्यात् सुप्य सर्वनामस्थानइत्येव ब्रूयात् स्वादिष्विति गुरुनिर्देशो ऽनर्थक स्यात् । 'ब्राह्मणा इति' । पदत्वाद्रुत्वविसर्जनीयौ । ननु यस्मात्प्रत्ययविधि स्तदादीत्यनुवृत्तस्य सुप्तिङभ्या विशेषणादेव तदन्तस्य ग्रहण सिद्ध नार्थोऽन्तग्रहणेन तत्राह । 'पदसज्ञायामिति' । इहासत्यन्तग्रहणे सुप्ति ङामेव सज्ञा स्यात ततश्चाग्निष्वित्यादौ 'सात्पदाद्यो' रिति षत्वनि षेध स्यादित्याशङ्क्य क्रियमाणमन्तग्रहणमुक्तस्यार्थस्य ज्ञापक सपद्यते । 'गौरीब्राह्मणितरेति' । तरबन्तस्य घसज्ञाया सत्या तत्रोत्तरपदे परतो गौरीशब्दस्य पुवद्भाव बाधित्वा परत्वाद् ध्रस्वत्व स्यात् तरपि तु परतो ब्राह्मणीशब्दस्य न स्यात ततश्च गौरिब्राह्मणीतरेति स्याद् गौरब्राह्म- णितरेति चेष्यते, वृत्तौ तु समासप्रदर्शनपर वाक्यमुपात्तम्, न त्वेतत्का र्योदाहरण गौरब्राह्मणितरेति समासे रूपम् ॥

'न क्ये" ॥ क्यइति क्यचक्यष्क्यङामिति' । सञ्ज्ञाया सम- जेत्यस्य तु क्यपो ग्रहण न भवति प्रयोजनाभावात् न तावन्मन्त्येत्यत्र नलो- प प्रयोजन सत्यपि पदत्वे ऽप्रातिपदिकत्वात सुबन्तमित्यनुवृत्तेर्वा क्यपि विध्यर्थमेतन्न भवति । नन क्यजादय सर्वे सुबन्ताद्विधीयन्तइति प्रत्यय लक्षणेन सिद्ध पदत्व नार्थ एतेन तत्राह । 'सिद्धे सतीति' 'नान्तमे वेति' । क्यएव नान्तमित्येव तु विपरीतनियमो न भवति 'न ङिसम्बुध्यो' रिति [1]निषेधात । 'वाच्यतीति' । अत्र पदत्वाभावात्कुत्वजश्त्वे न भवत । ये त गोसमानाक्षरनान्तादेव क्यज भवति नान्येभ्य इत्याहुस्तेषा क्यङ्क्य- षोरेव नियमस्य व्यावर्त्यं प्रदर्शनीय तपस्यतीत्यादौ ॥

"सिति च" ॥ 'भवदीय इति' । पदत्वाज्जश्त्व, 'ऊर्णायुरिति' पदसञ्ज्ञाया निरस्तत्वाद् यस्येति लोपाभाव, एवमृत्विय इत्योर्गुणो न

(१) सुप पकारस्येति । पा २ ।

भवति, चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन भुवद्धारयतोर्मतोश्छन्दसि तसौ मत्वर्थइति भसञ्ज्ञा बाधित्वा पदसञ्ज्ञा भवति तेन भुवद्वद्भ्रा धारयद्वद्भ्रा ॥

"स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" ॥ 'स्वादिष्विति' 'सुशब्दादेकवच नादिति'। सप्तमीबहुवचनादारभ्य ग्रहणं न भवति असर्वनामस्थानइति निषेधात, यदि हि राजश्रित इत्यादौ सर्वनामस्थाने सुबन्तम् इति प्राप्तायाः सञ्ज्ञाया निषेधोभीष्ट स्यात् तत्रैवासर्वनामस्थानइति ब्रूयात् । अथ राजवानित्यादावन्तर्वर्तिनिषेध इति चेद् न, लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणा भावात, 'तसौ मत्वर्थे' इति पदसञ्ज्ञाबाधनाय भसञ्ज्ञाविधानाच्च । 'आ कप इति'। यदि पुन सप्तमीबहुवचनपर्यन्ता एकविंशति प्रत्यया गृह्येरन् तदा सुब्ग्रहणमेव कुर्याद् अनुवर्त्तयेद्वा ऽसर्वनामस्थानइत्यनेन सम्बन्धात्सप्तम्या विपरिणामात् सिद्ध किमर्थं पुनरा कप प्रत्यया गृह्यन्ते यावता सुबन्तात्तद्धितोत्पत्ति समर्थाधिकारात स्वार्थिका अपि सुबन्तादेव घकालतनेष्विति लिङ्गात् ततश्च राजत्व राजतेत्यादावन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सुबन्त पदमित्येव सिद्धम् । सत्यम् । भसञ्ज्ञार्थन्त्वा कप प्रत्यया गृहीता । 'राजत्वमित्यादि'। सुबन्तत्वेपि परत्वादनेन पदत्व युक्तमित्येषामुपन्यास । 'राजानौ राजान इति'। अत्रापदत्वान्नलोपाभाव राजेत्यत्र तु प्रत्ययलक्ष णेन निषेधो न भवति 'न ङिसम्बुध्यो' रिति लिङ्गा,न्नैतल्लिङ्गमुपपद्यते हे वम्मचिति नपुंसके लुमता लुप्ते सर्वनामस्थाने निषेधाभावादस्त्येव पदत्व- मिति तत्रार्थवान् प्रतिषेध । एव तर्हि नाय प्रसज्यप्रतिषेध सर्वनामस्था ने नेति किं तर्हि पर्युदासोय यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने न विधिर्न प्रतिषेध, यदि केन चित्प्राप्नोति भवत्येव, पूर्वेण प्राप्नोति, अथ वा ऽनन्तरा या प्राप्ति सा प्रतिषिध्यते कुत पुनरेतद् अनन्तरस्य विधिर्वा भ वति प्रतिषेधो वा । अथ वा सर्वनामस्थानइत्यत्र यचीत्यपकृष्य सम्बध्यते तेन यजादौ पदसञ्ज्ञा निषिध्यते न हलादाविति राजेत्यादौ स्वादौ स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा भवत्येव । अथ कस्माच्छसादिष्विति नोच्यते एव ह्यसर्वनामस्थानइति न वक्तव्य भवति उत्तरार्थं सुप्यपि नपुंसके भसञ्ज्ञा यथा स्यात् साम्नी इत्यत्र मा भूद् भसञ्ज्ञा 'विभाषा

ङिश्यो' रिति वचनसामर्थ्यादेवाभस्याप्यल्लोपो भविष्यति, तत्रायमप्यर्थो यस्येत्यादौ श्या प्रतिषेध इति न वक्तव्य भवति अभत्वादेव सिद्धमिह तर्हि सुपदी ब्राह्मणकुले इति पद्भावो न स्यादभत्वात् इह च सामानि पश्येति भत्वादल्लोप स्यादिति यथा न्यासमेवास्तु ॥

'यचि भम्' ॥ 'यकारादावित्यादि'। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति तदादिविधि, गार्ग्य इत्यादौ भत्वाद्यस्येति लोप । 'नभोङ्गिरो मनुषा वत्युपसख्यानमिति'। द्वे अप्येते उपसख्याने छन्दोविषये इत्याहु । 'नभ इवेति'। तृतीयासमर्थाद्वतेर्विधानात् तुल्यार्थोपदर्शनमेतत नभसा तुल्य वर्त्ततइति विग्रह, पदनिबन्धनकार्यनिवृत्त्यर्थमेव चैषा भसञ्ज्ञा विधीयते न तु भत्वनिमित्त कार्य यथा स्यादिति असम्भवात । 'नभस्वदङ्गिरस्वदिति'। अत्रापदत्वाद्रुत्वाभावो मनुष्वदित्यत्र पदत्वे रुत्व स्याद् न तु षत्वम्, अपदान्तस्येति वचनात्। 'वृषण्वसु वृषणश्व इति । पदत्वे सति पदान्तस्येति प्रतिषेधाण्णत्व न स्यात नलोपश्च स्याद् भत्वेऽप्यल्लोपो न भवति अनङ्गत्वात् ॥

"तसौ मत्वर्थे" ॥ मत्वर्थीयेनाक्षिप्ताया प्रकृतेस्तकारसकाराभ्या विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । तकारसकारान्तमिति'। 'मत्वर्थे प्रत्ययइति'। व्यधिकरणे सप्तम्यौ मतोरर्थो मत्वर्थस्तत्र य प्रत्ययो वर्त्तते तस्मिन्नित्यर्थ । अथ वा समानाधिकरणे मतुशब्देन साहचर्यात्तदर्थो लक्ष्यते मतुरर्थो यस्य तस्मिन्नित्यर्थ । 'उदश्वित्वानिति'। भत्वात् पदत्वाभावे जश्त्व न भवति 'झय' इति वत्वम् । उदकेन श्वयति वर्द्धते उदश्वित् क्विपि 'उदश्वितोन्यतरस्या मिति निपातनात् सप्रसारणाभाव सञ्ज्ञायामुद्भाव । 'पयस्वीति'। 'अस्मायामेधास्रजो विनि भत्वाद्रुत्वाभाव । अथार्थग्रहणकिमर्थं न मतौ इत्युच्यते स्वादिष्विति वर्त्तते व्यधिकरणे सप्तम्यौ मतौ ये स्वादय कथ पुन शब्दे नाम शब्दो वर्त्तते ऽसम्भवादर्थे वृत्तिर्विज्ञास्यते, यद्येव लभ्येत कृत स्यात् तत्तु न लभ्य नहि सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैयधिकरण्य शक्य विज्ञातु ततश्च मतावेव स्यात् पयस्वान् यशस्वानिति, इह तु न स्यात् पयस्वी यशस्वीति अतोऽर्थग्रहण कर्त्तव्य, यद्य

र्थग्रहणं क्रियते मतुपि न प्राप्नोति तस्यार्थविशेषणत्वात् । सत्यम् । अर्थवि शेषणं मतुब् विशेष्याकारोऽपि तत्रास्ति अस्यास्त्यस्मिन्निति च मतुपोऽर्थः स च विन्यादीनामिव मतुपोऽप्यविशिष्टः यथा देवदत्तशालायामासीना ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते विशेषणभूतोऽपि देवदत्तः सति ब्राह्मणत्वे आनीयते यत्र उपलक्षणाकारस्यासम्भवः तत्रैवोपलक्षणस्य कार्यायोगः, तद्यथा चित्रगुरानीयतामिति नहि चित्रगवीनां [1]चित्रा गावः सन्ति ॥

'अयस्मयादीनि च्छन्दसि" ॥ यदि सञ्ज्ञा विधीयेत आनन्तर्याद्भसञ्ज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं स्यात् पदसञ्ज्ञा न स्याद्भपदसञ्ज्ञयोः समावेशो न स्यात् तस्मात्साधुत्वमेव युक्तं विधातुमिति मत्वाह । 'अयस्मयादीनीत्यादि' । साधुत्वे प्रकारविशेषं दर्शयति । 'भपदसञ्ज्ञाधिकारइत्यादि' । [2]द्वारमुपायः । 'अयस्मयमिति' । अयसो विकारः 'द्व्यचश्छन्दसी'ति मयट् ॥

' बहुषु बहुवचनम्" ॥ 'बहुवचनं विहितमिति' । ततश्च तस्य विधेर्विभक्तिनिर्दिष्टस्यापि प्राप्तत्वादनुवाद्यत्वं न तु विधेयत्वमिति भावः । बहुत्वसङ्ख्यानुभूतविभक्तिर्निर्दिष्टाप्यप्राप्तत्वाद्विधीयतइत्याह । 'तस्यानेनेति' । इदं चापरमनेन ग्रन्थेन दर्शितं, स्वादिविधिवाक्येन हि भिन्नमेतद् वाक्यं तत्रापि विध्यर्थं न तु नियमार्थमिति, यदाह बहुवचनं विहितमिति बहुत्वसङ्ख्यावाच्यत्वेन विधीयतइति च, यदि पुनरेकवाक्यतया विशिष्टविधिः स्याद् इतरेतराश्रयं प्राप्नोति विहितानां जसादीनां बहुवचनसञ्ज्ञा सञ्ज्ञया च विधानमिति, किं चाव्ययेभ्यो नि सङ्ख्येभ्यः स्वादयो न स्युरतो भिन्नवाक्यत्वमेव युक्तं तत्रापि विध्यर्थत्वमेव । इह केचिन्मन्यन्ते । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकर्माद्यात्मकः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थ इति । आदितस्त्रिक इत्यन्ये । तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्वार्थः स चानेकप्रकारः स्वरूपं जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं सम्बन्धश्चेति डित्थो गौः शुक्लः पाचको यष्टिः पुरुषः दण्डीति, जात्यादिशब्देष्वपि जात्यादिमात्रनिष्ठेषु स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । अभिधानाभिधेययोरभेदाध्यासात् शब्दरूपानुरक्ता

---

१ अत्र गात्र न्याय्यत ।

२ मुद्रितकाशिकापुस्तके तेन मुखेनेति पाठः । तेन द्वारेणेति पाठानुसारेण त्वयं ग्रन्थः ।

ऽर्थोऽभिधीयते अस्य गौरिति नाम अय गौरिति च प्रतीतिविशेषो भिद्यते, अत्र हेतुर्वैयधिकरण्य सामानाधिकरण्य च तत्र जात्यादिवत् स्वरूपमपि शब्दत एव प्रतिपन्नमप्यर्थस्य विशेषण मन्यन्ते । उक्त च

ग्राह्यत्व ग्राहकत्व च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥
इति । तेन स्वरूपमपि स्वार्थो युज्यते ।
स्वार्थस्य यत्र विश्रान्तिर्वाच्य द्रव्य तदिष्यते ॥

पर्यवसानभूमिरित्यर्थ, तच्चानेकप्रकार जातिर्गुण क्रिया द्रव्य स्वरूपमिति गौ शुक्ल पाको डित्थ 'तूष्णीमि भूव' इति । लिङ्ग स्त्रीत्वादि । सख्या एकत्वादि कर्म्मादयो वक्ष्यमाणा कारकविशेषा, तदिह द्वितीय दर्शन वृत्तिकारेणाश्रितम, अन्वयव्यतिरेकाभ्या हि शब्दार्थनिश्चयो यस्य शब्दस्यान्वये योर्थ प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते स तस्यार्थ । वृक्ष वृक्षौ वृक्षा इत्यादौ च तत्तद्वचनान्वये सासा सख्या प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते सत्यपि प्रकृत्यन्वये, तेन मन्यामहे वचनार्थ सख्येति । तथा वृक्ष वृक्षेण वृक्षायेत्यादौ तत्तत्त्रिकान्वये सस कर्म्मादि प्रतीयते व्यतिरेके च व्यतिरिच्यते तेन मन्यामहे त्रिकार्थ कर्म्मादिरिति, यद्यपि पयो दधि मध्वित्यादावन्तरेण वचनमन्तरेण च त्रिक ससोर्थ प्रतीयते नैतावता विभक्त्यर्थत्व हीयते, नहि गर्गा इत्यत्रान्तरेणापि यञमपत्यार्थ प्रतीयतइति गार्ग्य इत्यत्रापि प्रकृतेरेवा पत्यमर्थ इति युक्त वक्तु, पचति पचत पचन्तीत्यादौ वचनान्वये सख्यान्वयाद्व्यतिरेके च व्यतिरेकाद् वचनार्थ एव सख्या न धात्वर्थ, अविभर्भवानित्यादौ यद्यप्यन्तरेणापि तिङ कर्त्ता सख्या च प्रतीयते तथापि नैतावता सर्वत्र प्रकृत्यर्थत्व युक्त, नहि भिच्छिदित्यादौ अन्तरेणापि प्रत्यय कर्त्ता प्रतीयतइति भेत्तेत्यादावपि कर्त्ता प्रकृत्यर्थो भवति, तदेव त्रिक एव प्रातिपदिकार्थ । धातोश्च क्रियैव वाच्येत्यसत्यस्मिन्निर्दिष्टार्थ स्वात्मार्थ त्रिकएव जसादिबहुवचन स्याद् न बहुत्वइति बहुत्वसख्या वाच्यत्वेन विधीयते, सूत्रेप्यन्तरेणापि भावप्रत्यय भावप्रधानो निर्द्देश, बहुत्वइत्यर्थ । आश्रयगतस्य बहुत्वस्य गुणे आरोपाद् बहुष्विति बहु

वचनम्। आरोपस्य प्रयोजनं नावाऽधारस्य सख्यारूपस्य बहुत्वस्य ग्रहणं यथा स्यात् तेनैकाश्रयं वैपुल्यं बहुवचनस्य वाच्यं न भवति बहुरोदन इति। केचित् मन्यन्ते सख्याकर्मादयश्च परस्परमनन्विताः प्रकृत्यर्थेन चान्विता विभक्तिभिरभिधीयन्ते वृक्षान्पश्य, कोर्थः बहवो वृक्षाः कर्मेति न तु कर्मीभूता वृक्षा बहव इति नापि बहवः कर्मेति, एवमेकवचनेपि, 'पशुना यजेतेति' पशुरेकः पशुः करणमित्यर्थो न तु करणीभूतः पशुरेक इति नाप्येकः पशुः करणमिति करणत्वैकत्वयोर्युगपदभिधानादिति तान्नि राकरोति। 'कर्मादयोऽप्यपरइत्यादि'। 'तदाये बहुत्वइति'। कर्मादि गतमेव बहुत्वं बहुवचनस्य वाच्यं न तु केवलप्रातिपदिकार्थगतमित्यर्थः। प्रकृत्यर्थगतमेव बहुत्वं वाच्यं वृक्षशब्दस्यावयवी वाच्यो न त्ववयवा इति द्रव्यपदार्थपक्षे तावद् वृक्षं पश्येति मूलस्कन्धफलपलाशादीनां बहुत्वेपि तेषामनभिधेयत्वाद्बहुवचनाभावः। आकृतिपक्षेपि प्रत्यासत्तेस्तदाधारगतं बहुत्वमाश्रीयते न त्ववयवगतं, भिन्नवाक्यतया विधिरित्युक्तं तत्प्रयोजन-माह। 'यत्र चेत्यादि'। भाष्ये तु पञ्चकपक्षाङ्गीकारेण नियमपक्षः [१]स्था पितस्तत्र ह्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थइति स्वार्थेपि स्युरिति स्वार्थेऽपि जसादिबहुवचनं बहुत्वेपि सिद्धं तस्यापि स्वार्थत्वात्तत्राप्यर्थनियमाद् बहुषु बहुवचनमेव, द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने एवेति। एवं कर्मणि द्विती-येत्यादावपि कर्मणि द्वितीयैवेत्येवमादिकोर्थनियमो वेदितव्यः। एवं हि प्रत्ययानामनियतत्वादव्ययेभ्यो निःसख्येभ्यो निष्कारकेभ्यश्च स्वादयः सिध्यन्ति, अथ वा प्रत्ययनियमो बहुष्वेव बहुवचनं द्व्येकयोरेव द्विवचनै कवचने, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, बहुष्वेव बहुवचनं न द्व्येकयोः, एकस्मिन्नेवैकवचनं न सख्यान्तरे, द्वयोरेव द्विवचनं न सख्या न्तरइति, 'कर्मणि द्वितीये' त्यादावप्येवं कर्मण्येव द्वितीया न कारका न्तरइति, एवमपि ह्यव्ययेभ्यः स्वादयः सिध्यन्ति॥

'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने'॥ द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दः सख्यावाची। अयमपि भावप्रधानो निर्देशः, अत एव द्व्येकयोरिति

---

१ दर्शित इति पा २।

द्विवचन तदाह । 'द्वित्वैकत्वयोरिति' । '[1]एतदपीत्यादि' । अनेनास्यापि विध्यर्थत्व दर्शयति । कथ तर्हि सामान्यविहितयोरिति यावता निय मार्थत्वे एतद् घटते । उच्यते । साधारणपर्याय सामान्यशब्द समसख्यानि सख्यसाधारण्येन विहितयोरित्यर्थ । 'अर्थाभिधानमिति' । अर्थो वाच्यो भिधीयते कथ्यते येन तदर्थाभिधान द्व्येकयोरित्यत्र 'सख्याया अल्पीयस्या' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातो ऽस्मादेव [2]निपातनाच्च भवति । सख्येयवचने ष्वेवार्थद्वारकमल्पीयस्त्वमित्यन्ये ॥

'कारके' ॥ अधिकारोनेकप्रकार । सज्ञा विशेषण स्थानी प्रकृतिर्निमित्तमादेश इति प्रत्यय ''शेषे' पूर्वपरयो 'ङ्याप् प्रातिपदिकात्' 'धातो'राद्र्धधातुके भूद्भस्य इति, तदिह विधेयानिर्द्देशान स्वरितत्वाच्चा धिकारत्वे स्थिते प्रकारमाह । 'कारकइति विशेषण 'मधिक्रियत इति । न तावत्सञ्ज्ञात्वेनाधिकार सञ्ज्ञाया भाव्यमानत्वात्सप्तम्यनुपपत्ते । अथ स ञ्ज्ञानुरूप प्रथमानिर्द्देश एव कस्माच्च कृत , युक्त चैतत् कारकसशब्दनेषु वक्ष्य माणानामपादानादीनामिव प्रणायहणस्येष्टत्वाद् अन्यथा नटस्य शृणोतीति कारकशेषस्यापि प्रसङ्गात । उच्यते । सञ्ज्ञापक्षे ऽपाये यद् ध्रुव तत् कारकसञ्ज्ञ भवति अपादानसञ्ज्ञ चेत्ययमर्थो भवति, एवमन्यत्रापि ततश्च कारकापादा नसञ्ज्ञयोर्युगपद्विधानात् परस्पर निमित्तनिमित्तिभावाभावादकारकस्यापि व्यापारशून्यस्यापादानसञ्ज्ञा प्राप्नोति, विशेषणाधिकारे तु कारकेषु मध्ये यद् पाये ध्रुव कारकमित्यर्थो लभ्यते निर्द्धारणस्य सजातीयविषयत्वादिति व्यापारशून्यस्य सा न प्राप्नोति, अतो विशेषणानुरूप एव निर्देश कृतो न तु सञ्ज्ञानुरूप कारकसञ्ज्ञा त्वन्वर्थत्वाद् व्यापारशून्यस्य न भवति, किं च कारक सञ्ज्ञाया अपादानादिसञ्ज्ञाभि समावेशो न प्राप्नोति ततश्च स्तम्बेरम इत्यत्र सप्तम्या श्रूयमाणाया गतिकारकोपपदादिति स्वरो न स्यात, कारकइति निर्धारणे सप्तमी सामान्यापेक्ष चैकवचन कारकशब्दोयमस्ति ण्वुलन्त करोतीति कारकमिति, अस्त्यव्युत्पन्न सञ्ज्ञाशब्दो निमित्तपर्याय, तत्र पूर्वस्य ग्रहणे ऽपादानादिषु कारकशब्दो न प्रवर्त्तेत यथा कर्तृशब्द स्ते

१ एतदपीत्यादिनास्यापीति पा २ ।
२ वचनादिति पा २ ।

णामस्वतन्त्रत्वात, स्वातन्त्र्ये वा पक्षे कर्तृसञ्ज्ञा प्रसज्येत नैष दोष । सर्वमेव खलु कारक यथायथमवान्तरव्यापार निर्वर्तयत् प्रधानक्रियायामु पयुज्यते सा च सकलकारकजन्या फलभूता विक्लित्त्यादिरूपा क्रिया प्रधान क्रिया, यद्वा सामान्यभूता क्रिया प्रधानक्रिया फलजनना नाम सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय प्रवर्तन्तेऽतो यद्यप्फलजननारूप तत्सर्वेष्वेव कार केष्वविशिष्ट कि चित्खनु कारक केन चिदेव रूपेण फल जनय तीति फलजनना सर्वेषामभिन्नरूपा ऽवान्तरभेदविवक्षाया तु करणा दिरूपेणैव । न च वैशेषिकाणामिवास्माकमेका क्रिया नानेकत्र समवेता धात्वर्थो हि क्रिया न परिस्पन्दएव धातुना च सकलकार कानुयाय्योदनादिफलावच्छेदेन एकीकृतो व्यापारो ऽभिधीयते तस्यामे कस्या प्रधानक्रियायामुपयोगो यथायथमवान्तरव्यापारमुखेन, तद्यथा ऽपादानस्यावधिभावोपगमन व्यापार सम्प्रदानस्य तु प्रेरणानुमत्यऽनि राकरणादि करणस्य काष्ठादेर्ज्वलनादि, अधिकरणस्य सम्भवनधार णादि कर्म्मणो निर्वृत्यादि, कर्त प्रसिद्ध एव, प्रयोजकस्य प्रेषणादि, न चैव सति करणादीनामपि कर्तृसञ्ज्ञाप्रसङ्ग परतन्त्रत्वात् प्रधानेन हि कर्त्रा समवाये करणादीनि परतन्त्राणि व्यवाये स्वतन्त्राणि, तद्यथा ऽमात्याना राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्य व्यवाये स्वातन्त्र्य, यद्येव कार कव्यपदेशोपि करणाद्यवस्थाया न स्यात् कथ कारकमिति अधिका रसामर्थ्यात् कारकशब्दोपनातस्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगत विज्ञास्यते ऽव स्थान्तरे यत् स्वतन्त्रन्तत्साधकतम करणमिति कर्तुरेव त्वेकस्य सार्वतिक स्वातन्त्र्य तच्च कर्तृसञ्ज्ञाङ्गतया चोदितम । यदि तर्हि व्युत्पत्तिपक्षे ऽप्यव स्थान्तरगतमेव स्वातन्त्र्यमेव तर्हि करणाद्यवस्थाया निमित्तभाव एवाभ्यु पगतो भवति, यद्येव कि दोषप्रतिविधानव्यसनेन निमित्तपर्यायस्यैव ग्रह णमस्त्विति मन्यमान आह । 'कारकशब्दश्चेति' । 'कस्य हेतुरिति' । द्रव्यगुणविषयेोपि हेतु कारक प्राप्तमित्यभिप्राय, कारकशब्दोय क्रि याहेतावेव प्रसिद्ध इत्याह । 'क्रियाया इति' । अनाश्रितव्यापार निमित्त हेतु, आश्रितव्यापार कारकम्, उक्त च

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ।

इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ॥

इति च । कथं तर्हि पूर्वमुक्तमनर्थान्तरमिति, नहि सामान्यविशेषवचनानामनर्थान्तरवाचित्वं, सत्यम् । सामान्यशब्दयोरपि अर्थप्रकरणादिना विशेषवृत्तिमभिप्रेत्य तु तथोक्तम् । 'वृक्षस्य पर्णं पततीति' । पर्णविशेषणत्वेनात्र वृक्षो विवक्षितो न त्वपायस्य निमित्तत्वेनेत्यपादानसंज्ञा न भवति, न वापायस्याविवक्षितत्वात् सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा, न चात्र वृक्षो ऽवधित्वेन विवक्षितः । तथाहि । वृक्षमजहत्यपि पर्णे वृक्षस्य पर्णं पततीति भवति प्रयोगो यदा वृक्षं छिन्नं पततीति, सत्यम् । अत एवास्मिन्ननुपपत्तिं सन्नाह । 'माणवकस्य पितरमिति' । अत्र पितुः सम्बन्धित्वेन माणवको विवक्षितो न तु प्रश्नक्रियां प्रति निमित्तत्वेनेति कर्मसंज्ञा न भवति । असति तु कारकाधिकारे तस्यापि स्यात् शेषलक्षणा तु षष्ठी अकथिते दुह्यादिपरिगणनाद्राज्ञः पुरुष इत्यादौ सावकाशा, यदि तर्हि विशेषणमिदं ध्रुवादीनां न संज्ञा, कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषी' त्यादौ यत्र कारकशब्दः सम्बध्यते तत्रापादानादीनां वक्ष्यमाणानां षण्णामेव ग्रहणमिष्यते न च सिद्ध्यति संज्ञापक्षे तु न दोषः, संज्ञा ह्यावर्तमाना संज्ञिनं प्रत्याययति । स्यादेतत् । प्रदेशेष्वपि क्रियानिमित्तपर्यायस्य कारकशब्दस्योपादानं तच्च निमित्तमपादानाद्येवेति तदसत् । नटस्य शृणोतीत्यादौ कारकशेषस्य सम्भवादित्यत आह । 'कारकसंशब्दनेषु चेति' । कारकग्रहणं प्रदेशेषु स्वर्यते स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति भावः ॥

"ध्रुवमपाये ऽपादानम्" ॥ 'ध्रुवमिति' । ध्रु गतिस्थैर्ययोरित्यस्मात्कुटादेः प[१]चाद्यचि रूपं, ये तु ध्रुव गतिस्थैर्ययोरिति पठन्ति तेषामिगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः । अपायो विश्लेषो विभागस्तद्धेतुभूतश्च गति

१ ऋदोरबित्यपि पचाद्यजरूपमित्यधिकम् २ । ३ । पुस्तकयोः ।

विशेषो ऽवधिसापेक्षस्तत्र विभागस्य द्विष्ठत्वात् न केवलमपयन्नेव तेन[1] युक्तं किं तर्हि यतो ऽपैति सोपि युक्त एवेत्याह । 'ध्रुवं यदपाययुक्त मिति' । कथं पुनः सप्तमीनिर्दैशेप्यपाययुक्तमिति प्रतिपद्येमहीत्यत्राह । 'अपाये साध्यइति' । साध्यत्वेन विषयत्वात् सामर्थ्यलभ्यो योग इति भावः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते, ध्रुवमस्य शीलं ध्रुवमस्य रूपमिति इह तदापायेन विशेष्यते ऽपाये यद् ध्रुवमिति न तु सार्वत्रिकं, तच्चापाये ध्रुवमुच्यते, यदपायेनानाविश्यते उपयुज्यते चापाये तच्चार्थादवधिभूत मित्याह । 'यदवधिभूतमिति' । एवं च सार्थाद् हीनो रथात्पतित धावतः पतित इत्यादौ सत्यपि क्रियान्तरावेशाच्चलत्वे तत्तद्भावनादिक्रियानावेशात्तन्निमित्तमपायं प्रत्यौदासीन्यादस्त्येव ध्रुवत्वमिति भवत्येव संज्ञा । उक्तं च ।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥

इति । पततः पतित इत्यत्रापि परगतपातापेक्षया ध्रौव्यमेव । तथाहि ।

पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ ।
तस्य त्वश्वस्य पतने कुड्यादिर्ध्रुव उच्यते[2] ॥
इह तु परस्परस्मान्मेषावपसर्पत इति
मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथग् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथक् ॥
गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते ॥

'जुगुप्सेति' । प्रश्लेषपूर्वको विश्लेषो ऽपायः स चात्र नास्ति बुद्धिपरिकल्पितस्तु गौणः, न च मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणं युक्तम् । अत एव भीत्रार्थानामित्यादेरारम्भ इति [3]वाक्यकारस्याभिप्रायः । अत्र

१ अपाययुक्तइति पा २ ।
२ इष्यते इति पा २ ।
३ वार्तिककारस्येति पा २ ।

च कारकशेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति नटस्य शृणोतीति यथा, प्रत्याख्यान तु साधकतममिति तमब्ग्रहणा लिङ्ग कारकप्रकरणे यथासम्भवमेव साधकत्वमिति, तदिहाधर्माज्जुगुप्सतइत्यादौ जुगुप्सादिपूर्विकाया निवृत्तौ जुगुप्सादीना वृत्तिरिति स्थिते य एष मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दु खहेतुरधर्मो नैन करिष्यामीति स बुद्ध्या त प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्त्तते। धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति, य एष नास्तिक पुरुष स पश्यति नानेन धर्म्मेण कि चिदाप्यते नैन करिष्यामीति स बुद्ध्या त प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्त्तते तत्र ध्रुवमपायइत्येव सिद्धमिति। तच्चैतत्

निर्द्दिष्टविषय कि चिदुपात्तविषय तथा।
अपेक्षितक्रिय चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते॥

यत्र धातुनापायलक्षण सज्ञाविषयो निर्द्दिश्यते, यथा ग्रामादागच्छतीति तन्निर्दिष्टविषय, यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्ग स्वार्थमाह यथा बलाहकाद् विद्योतते विद्युद् इति अत्र हि नि सरणाङ्गविद्योतने विद्युतिर्वर्त्तते, बलाहकाच्चि सृत्य विद्योततइत्येव, कुसूलात्पचतीत्यत्रादानाङ्गे पाके पचिर्वर्त्तते कुसूलादादाय पचतीति, तदुपात्तविषय,मपेक्षितक्रिय तु यत्र क्रिया न श्रूयते प्रमाणान्तरेण तु प्रतीयते यथा ऽऽगच्छन्त पुरुष प्रत्यक्षेण पश्यन्नाह कुतो भवानिति सोपि तदेव प्रत्यक्षसिद्धमागमनमुपजीवन्नाह पाटलिपुत्रादिति। ध्रुवग्रहणा किम्। ग्रामादागच्छति शकटेन। अत्र शकटस्य माभूत्। अथ क्रियमाणेपि ध्रुवग्रहणइह कस्मान्न भवति धनुषा विध्यतीति, अत्र हि शराणामपाय प्रति अवधिभावेनैव धनुष साधकतमत्वम। सत्य,मुभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसज्ञा भविष्यति। नन्वेवमक्रियमाणेपि शकटस्य नैव भविष्यति, एव सज्ञान्तरविषये सर्वत्र, वृक्षस्य पत्त्र[1] पततीत्यत्र त्वपायस्याविवक्षितत्वादकारकत्वाच्च न भविष्यति सञ्ज्ञिनिर्देशाय तु नहि कारकइति सप्तम्यन्तेन शक्य सञ्ज्ञी निर्देष्टु, सिद्ध तु निर्द्धार्यमाणस्य सञ्ज्ञित्वादपायविषयेषु कारकेषु मध्ये यत्कारक सज्ञान्तरस्याविषयस्तदपादानमिति तदेव ध्रुवग्रहणा चिन्त्यप्रयोजनम्॥

१ पर्णमिति पा २।

"भीत्रार्थाना भयहेतु" ॥ भय भी, त्राण त्रा, सम्पदादित्वा द्भावे क्विप्, भीत्रो अर्थौ येषा ते भीत्रार्था, षष्ठीप्रयोगापेक्षया कारकापे क्षया चेत्याह । 'बिभेत्यर्थानामित्यादि' । अत्र बिभेतित्रायतिशब्दौ तद र्थयोर्वर्तते तदर्थो ऽर्थो येषामित्यर्थं । त्राण बाधकेभ्यो रक्षण, बाधकाश्च भयहेतव इति त्रार्थानामपि भयहेतु कारक भवत्येव । 'चोरेभ्य इति'। चो रयते पचाद्यचि चोर, क्व चिच्चौरेभ्य इति पाठ, तत्र स्वार्थिक प्रज्ञाद्यण्, छत्रादिषु वा चुराशब्द पठ्यते स चाऽप्रत्ययादित्यस्य 'ण्यासश्रन्थो यु जि' ति युचि बाधके प्राप्ते तस्मादेव निपातनादकारप्रत्यये णिलुकि च व्युत्पाद्यते ततश्चुरा स्वेय शीलमस्येति ण कृते स एवार्थो भवति । 'बि भेतीति'। ञिभी भये जुहोत्यादि, 'उद्विजतइति । ओविजी भयचलनयो तौदादिकानुदात्तेत । 'अरण्यइति' । अत्र ततस्येभ्यो [1]वृकादिभ्यो भय नारण्यात् । ननु च ध्रुवमित्यनुवर्त्तिष्यते न चारण्यमवधित्वेन विवक्षि तम्परत्वाच्चाधिकरणसञ्ज्ञैव भविष्यति, सत्य, पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च, कथ, भयादिपूर्विकाया निवृत्तौ भ्यादयो वर्त्तन्ते बिभेतीति कोर्थं, भीत्या निवर्त्ततइत्यर्थं, त्रायतइति कोर्थं, चोरकृताद्बाधादेस्त्राणेन निवर्त्तय तीत्यर्थं । कथ तर्हि चोरमध्यवर्त्तिनि चोरेभ्यो बिभेतीति प्रयोगो नह्यत्र निवृत्तिरस्ति, अत्रापि भीत्या निवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थो द्रष्टव्य । तदेव बुद्धिपरिकल्पितोऽपायोस्तीत्युपात्तविषयमिदमपादानमिति, कृत्स्नएव प्रयोगप्रपञ्चे किमवयवपर्यनुयोगेन ॥

"पराजेरसोढ" ॥ अत्र धातुपाठगतस्य जीत्येतावन्मात्रस्यानुकरण तत परापूर्वो जि पराजिरित्युत्तरपदलोपी समासो द्रष्टव्य । ननु प्रकृतिव दनुकरण भवतीत्यधातुरिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया प्रतिषेधादसुबन्तत्वा त्समासो न प्राप्नोति नाप्रतिषेधात् नाय प्रसज्यप्रतिषेध धातोर्नेति किं तर्हि पर्युदासोय यदन्यद् धातोरिति धातोर्न विधिर्न प्रतिषेध । [2]एव मपीयङादेश प्राप्नोति परत्वाद् घेर्ङितीति गुणो भविष्यतीति समुदायस्य

१ वृकादिभ्य इति पा २ ।
२ एवमपीति २ पुस्तके नास्ति ।

वा समुदायेनुकरणे कस्यस्य समुदायस्य प्रयोगस्यस्य, यद्येवमध्ययनात्परा जयते ऽत्र न प्राप्नोति नह्यत्र पराजीति रूपमस्ति क तर्हि स्याद् यत्र पराजीतिरूपमस्ति अध्ययनात्पराजित इति उदाहरणे पराजिर्न्यूनीभावे वर्त्तते ऽध्येतु ह्रसनि ग्लायतीत्यर्थे । अकर्म्मकश्चायमत्रार्थे तत्र षष्ठ्या प्राप्नोया वचन प्रत्युदाहरणे त्वभिभवे वर्त्तते । विपराभ्या जेरित्यत्रार्थद्वयेपि वर्त्तमानस्य ग्रहणम् । अयमपि प्रपञ्चो न्यूनीभावपूर्विकाया निवृत्तौ वृत्ते सिद्धम् । अध्ययनात्पराजयते [1]कोर्थे न्यूनीभावेन ग्लान्या ततो निवर्त्तत इत्यर्थे । तेन प्रत्युदाहरणे परत्वात्कर्म्मसञ्ज्ञा भविष्यतीति न चोदनीयम ॥

"वारणार्थानामीप्सित ॥ [2]ईप्सितशब्दोयमस्त्यभिप्रेतपर्याय स्तस्य ग्रहणे यवानामात्मीयत्वे गवा च परकीयत्वएव स्याद् न विपर्यये न खल्वस्यैतदभिप्रेत यद्युतात्मीया गाव परकीयान्यवान्मा घसन्निति, मा भूव न्यवा वारयितुमीप्सिता वार्यमाणाना तु गवामीप्सीता , न वात्र विशेष श्रुत कर्तुरीप्सित इति, इह तर्हि न स्याद् अग्नेर्माणवक वारयति कूपा दन्धमिति नह्यग्निकूपौ वारयितुर्वायमाणस्य वाभिप्रेतौ । क्रियाशब्दस्य तु ग्रहणे वायमाणस्यान्धादेर्गमनादिक्रियया कूपादेराप्यमानत्वात् सि- ध्यति, अन्धश्चापश्यन्नपि गन्तव्य जिगमिषति, अन्यथा न क चित्तस्य प्रवृत्ति स्यात् । यवेभ्यो गा वारयतीति' । वृञ् आवरणे चुरादि । अथात्र गवामपादानसज्ञा कस्मान्न भवति ईप्सिततमोपीप्सितो भवत्येव यथा शुक्लतमोपि शुक्ल परत्वात्कर्म्मसज्ञा भविष्यति कर्म्मसज्ञाया अवकाश वा रणार्थेभ्योन्यत्र ऽपादानसज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् ईप्सिततमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्म्मसज्ञा । अयमपि प्रपञ्च , अस्ति ह्यत्रापि बुद्धिव्य वस्थितोऽपाय कथ पश्यत्यय यदि गाव क्षेत्रे गच्छेयुर्ध्रुवे सस्यविनाश सस्यविनाशे ऽधर्म्मश्च राजभय च स बुध्या सप्राप्य निवर्तयतीत्यतो न चोदनीय प्रत्युदाहरणे क्षेत्रस्याधिकरणसज्ञा भविष्यतीति ॥

---

[1] इतिकोऽय इति पा २ ।

[2] ईप्सितशब्दोयमस्त्यभिप्रेतपर्याय, अस्ति च क्रियाशब्द आप्तुमिष्ट ईप्सित इति, तत्र पूर्वस्य ग्रहणे इति पा २ ।

"अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति" ॥ अन्तर्धाविति नेयं निमित्तात्कर्म्मयोगइति सप्तमी, यथा हि वेतनेन धान्यं लुनातीत्यत्र वेतनस्य धान्येन योगोस्ति तथेहाप्यदर्शनमिच्छतीतीच्छाकर्मणा ऽदर्शनेनान्तर्द्धेर्योगो नास्ति। अथादर्शनस्य यत्कर्म आत्माख्यमात्मनोऽदर्शनमिच्छतीति तेनान्तर्द्धेर्योगोस्ति यस्यैवादर्शनं तस्यैवान्तर्द्धानमित्युच्यते, एवमपि निमित्तात्कर्मयोगइति किं निमित्तं गृह्यते, कारणं प्रयोजनं वा कारणं चेज्जाड्येन बद्ध, अत्रापि प्राप्नोति य एव बद्ध्यते तत्रैव जाड्य[1]मिति तस्मात् प्रयोजनस्य तत्र ग्रहणं, यथा चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति चर्म द्वीपिहननस्य प्रयोजनम्, इह त्वन्तर्द्धानमदर्शनस्य कारणम्, अन्तर्हितः खल्वसौ न दृश्यते। तस्माद्विषयसप्तम्येषा सत्सप्तमी वा। येनेति कर्त्तरि तृतीया। ननु च दर्शनेन योगात् 'कर्तृकर्मणोः कृती' ति षष्ठ्या भाव्यम्। उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् तृतीया भविष्यति कर्म त्वत्रादर्शनस्यात्मा नन्वात्मन इति न श्रूयते, मा भावि येनादर्शनमिच्छतीत्युक्ते कस्येत्यपेक्षायामात्मन इति गम्यते। 'अन्तर्द्धिनिमित्तमिति'। अन्तर्धिना कारणेनेत्यर्थः, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा। अथ वा बहुव्रीहिरदर्शनस्य समानाधिकरणं विशेषणं, सूत्रेऽनुपात्तोपि तच्छब्दो यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाल्लभ्यतएवेत्याह। 'तत्कारकमिति'। 'अन्तर्द्धत्तइति'। तिरोभवतीत्यर्थः। 'निलीयतइति'। लीङ् श्लेषणे दैवादिकः। 'चौरान् दिदृक्षतइति'। आत्मानं ते मा द्राक्षुरित्येवमर्थम्। ननु परत्वात्कर्म्मसंज्ञा भविष्यति, सत्यम्, अयमपि प्रपञ्चः कथं पश्यत्येव यदुपाध्यायः पश्येद् ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वा भवेदिति स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते। येनेत्यस्मिन्नसत्यदर्शनमिच्छतः शिष्यस्यैव स्यात् ध्रुवमित्यनुवर्तिष्यते एवं तर्हि सूत्रस्यावाचकत्वं मा भूत्, असति हि तस्मिन्नन्तर्द्धौ ध्रुवमपादानमसंज्ञं भवति तच्चेद् ध्रुवमदर्शनमिच्छतीत्यर्थः स्यात्, न च ध्रुवमिच्छति यच्चेच्छति न तद् ध्रुवमित्यवाचकं स्यात् ॥

---

१ भवतीत्यधिकं २ पुस्तके।

"आख्यातोपयोगे" ॥ 'नियमपूर्वकं विद्याग्रहणमिति'। तत्रैवोप योगशब्दस्य रूढत्वात्। यथा तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधः शय्येति नियमो भिक्षाचरणादि। 'नटस्य शृणोतीति' किं पुनर्नट कारकमुताहो न, यदि कारकं कर्म्म सज्ञा प्राप्नोति 'अकथितं चे' ति अथाकारकमुपयोग ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्तु कारकं नह्युपाध्यायान्नटस्य व्यापारे कश्चिदन्यो विशेषो ऽन्यदतो नियमात्। दुह्यादिपरिगणनात्तु कर्मसञ्ज्ञा न भवति क्वचित्तु नटस्य गाथां शृणोति ग्रन्थिकस्य कथां शृणोतीति पाठ, तत्रापि नटादिनिमित्तं गाथादे श्रवणं करोतीत्यर्थो न तु गाथादिविशेषणं नटादि, अकारकत्वप्रसङ्गात्। ग्रन्थिकः कथाया वाचयिता। अयमपि प्रपञ्च, कथमुपाध्यायाद्विस्मरन्त शब्द गृह्णातीति स्फुट एवात्रापाय, इद तर्हि प्रयोजनमुपयोगइति वक्ष्यामि नटस्य मा भूदिति। ननु नटस्य सत्यप्यवधित्वे शेषरूपेण विवक्षणात षष्ठी भविष्यति यथा न माषाणा मश्नीयादिति, वस्तुत कर्म्मत्व माषाणा, सत्य, स एव विवक्षानियम सूत्र कारेण प्रदर्श्यते उपयोगे ऽवधित्व विवक्षितम[1]न्यत्र शेषत्वमिति ॥

'जनिकर्तु प्रकृति" ॥ जने कर्ता जनिकर्तेति कर्म्मणि षष्ठ्या समास, अयमेव च निर्देशो ज्ञापयति 'कर्तरि चे' ति प्रतिषेधोनित्य इति, क पुनरसावित्यत आह। 'जन्यर्थस्येति'। एतदुक्त भवति। जनि शब्दोयमिञ्जादिभ्य इति जनेर्भावइञमुत्पाद्य व्युत्पादित, 'जनिवध्यो श्चे' ति वृद्धि[2]प्रतिषेध। जन्यार्थवाची, न 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति इक्प्रत्ययान्त। गमहनेत्युपधाया लोपप्रसङ्गात्। नाप्यागन्तुकेनेकारेण धातो र्निर्देश, शब्दात्मकस्य धातो कर्त्रा सम्बन्धायोगात्। अथाप्यर्थद्वारको योग स्याद् एवमपि धातुनिर्देशे तस्यैव प्रयोगे स्याद् न पर्यायस्य, अङ्गादङ्गात्सम्भवोऽस्तीति। अर्थग्रहणे त्वन्यत्रापि भवतीति। प्रकृति रित्यस्य विवरण 'कारणमिति'। उपादानकारणमित्यर्थ। अन्ये तु ध्रुवग्रहणानुवृत्तेरेव प्रकृतिपरिग्रहे सिद्धे प्रकृतिग्रहण कारणमात्रपरिग्रहार्थं

१ न तु इति पा-२।
२ अभाव इति पा २।

वर्णयन्ति अत एव वृत्तावुक्तं कारणमिति न पुनरुपादानकारणमिति, तेन च पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादावपि भवतीति । किं पुनः सत् जायते उतासत्, न तावत्सत् । जन्म वैयर्थ्यात् । यदि जन्मनः प्रागेव सत् किं जन्मना, अथैवमपि जन्म जायस्व जायस्वेत्येव घटो जायते । नाप्यसत्, असतः कर्तृत्वायोगात्, शशविषाणादेरपि जन्मप्रसङ्गाच्च, उक्तमत्र ॥

पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।
सम्मूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥

इति, एतच्चान्यहत इत्यत्रोपपादयिष्यामः । किञ्चास्माकमनेन दुस्तर्केण अस्ति तावच्छृङ्गाच्छरो जायत इति प्रयोगः स उपपादनीय इत्येतावत् । अयमपि प्रपञ्चः । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्ततो निर्गच्छतीत्युच्यते, लोकप्रसिद्ध्यनुसारेण शब्दप्रयोगः, अर्थतत्त्वं तु तथा भवत्वन्यथा वा ॥

"भुवः प्रभवः" ॥ भवनं भूः । सम्पदादित्वात्क्विप् । अत्रापि प्रशब्दो द्रष्टव्यः, नहि केवलस्य भवत्यर्थस्य प्रभवनेन योगः किं तर्हि सोपसर्गस्य भुवः, 'कर्तेति' । भवत्यर्थस्य कर्तेत्यर्थः । भुवो वा धातोः, कथं पुनर्धातोर्नाम कर्ता स्याद् धातुर्वै शब्दः शब्दे ऽसम्भवेऽर्थे कार्यं विज्ञास्यते, तसु उपक्षये भावे क्तः वि गतौ तस्ता वितस्तेति, अशोष्येत्यर्थः । 'प्रथमत उपलभ्यत इति' । उपलभते कर्मव्यापारे प्रभवति प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रकाशत इतियावत् । एतेन जन्यर्थाभावात्पूर्वेणासिद्धं दर्शयति । अनेकार्थत्वाद्धातूनामस्मिन्नर्थे वृत्तिः अयमपि प्रपञ्चः । कथं, भवनपूर्वके निःसरणे प्रभवतिर्वर्तते ॥

"कर्मणायमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" ॥ कर्मणा करणभूतेनेति' । कथं पुनरेकमेव वस्तु युगपत्कर्म च करणं च भवति क्रियाभेदाद्दानक्रियाया कर्माभिप्रायेण क्रियाया करणं, दीयमानया हि गवा शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति सबध्नाति ईप्सति वा अभिप्रपूर्वो हीण् ईप्सतिना समानार्थः । अभिप्रेतमित्युक्ते ईप्सितमिति गम्यते, उक्तं च

१ प्रशब्दविशिष्टस्येति पा २ ।

अनिराकरणात्कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमितिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥

इति । त्यागो दानं त्यागस्याङ्गं शेषभूतं कर्म्मणा गवादिनेप्सितं माप्तुमिष्टं सम्प्रदानतां लभते अनिराकरणाद्वा, एवमस्त्विति अनुमानाद्वा, देवेभ्यः सुमनसो ददाति याचकाय भिक्षां ददाति उपाध्यायाय गां ददाति न तु निराकुर्वन् सम्प्रदानं भवतीति श्लोकार्थः । अत्र केचिदाहुः । 'कुगतिप्रादयः' इत्यत्र वार्तिकम् 'उदात्तवता तिङा गतेः समासवचनमिति' यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् । योयं शम्बरमन्वविन्दत् । यस्मान्नऋते किं विजयन्ते । यो वै प्रयवयतामप्येन प्रतिपद्यते इत्याद्युदाहरणानि, अत्र सर्वत्र 'यद्वृत्तान्नित्य' मिति निपातप्रतिषेधात् तिङन्तमुदात्तवत्, ततश्चायमभिप्रैतीत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात् विभक्त्युत्पत्तिः स्यादिति, नेति वयं तस्य छन्दोविषयत्वात्, यदि कर्म्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् अजां नयति ग्राममिति अजैर्नयति क्रिया कर्म्मभिस्सबध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानता प्राप्नोति, न प्राप्नोति, किं कारणं कर्मणेति करणे तृतीयेत्युक्तं, न च यथा शिष्यस्योपाध्यायसम्बन्धे गौः करणमेवमजा ग्रामसम्बन्धे, ईप्सितेना समानार्थे तु सुतरामप्राप्तिः । तथाहि । यमभिप्रैतीत्युक्ते यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य गवादेः करणस्य शेषत्वं च प्रतीयते । यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति कर्तुः शेषित्वं क्रियाफलस्य शेषत्वं, न चात्र शेषशेषिभावः प्रतीयते । किं च नीवह्योर्हरतेश्चापीति द्विकर्म्मकेषु नयतिः परिगण्यते ऽतोपि ग्रामस्य न भविष्यति । अथ किमर्थं महती सञ्ज्ञा क्रियतइत्याह । 'अन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानादिति' । सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थत्वात्सञ्ज्ञाया ददातिकर्म्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदान[१]मित्यर्थः । एवमपि रजकस्य वस्त्रं ददाति घृतं पृष्ठे ददातीत्यत्र कस्मान्न भवति अदानत्वात्, किं पुनर्दानं, दानं किं चिदुद्दिश्यापुनर्ग्रहणाय स्वद्रव्यत्यागः, यथा वृक्षाय जलं

१ सम्प्रदानमिति विज्ञायते इति २ पुस्तके पाठः ।

ददाति, देवेभ्य सुमनस, याचकाय भिक्षा, मुपाध्यायाय गा, खण्डि कोपाध्यायस्तस्मै चपेटिका ददाति, न शूद्राय मति दद्यादिति, करतल प्रहारश्चपेटिका, रजके तु पुनग्रहणाद्दानाभाव उपमानात्तु ददाति प्रयोग, तत्र कारकशेषत्वाचटस्य शृणोतीतिवत् षष्ठी। कर्म्मणेति किम्। यावता उपाध्यायाय गा ददातीत्यत्र गोरुपाध्यायस्य वाभिप्रेय माणत्व यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाभिप्रेयते गवा तूपाध्याय, तत्र परत्वाद्गो कर्म्मसञ्ज्ञेति पारिशेष्याद् उपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसञ्ज्ञा भविष्यति। नैतदस्ति। सत्यप्युभयोरभिप्रेयमाणत्वे ऽन्तरङ्गत्वात्कर्म्मण एव गवादे स्यात्, कर्मसञ्ज्ञा तु ददातिकर्म्मणोन्यत्र सावकाशा, कारकप्रकरणे च प्रकर्षो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावोपि, यसग्रहणे ऽक्रियमाणे ऽभिप्रेतुरेव सम्प्रदानसञ्ज्ञा स्याच्छ्रुतपदार्थसम्बन्धे सति तेनैव निराकाङ्क्ष त्वादध्याहारानुपपत्ते। सत्यपि वाध्याहारे य स इत्येवाध्याहारात् तत उपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयतइत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयत इति स्यात्, कर्म्मसञ्ज्ञाया हि कर्तृग्रहण स्वतन्त्रोपलक्षणार्थमिति तेन शिष्यस्य कर्तृत्वाभावेपि गो कर्मसञ्ज्ञा युज्यतएव, तथा च सार्थो ह्रीयतइति कर्म्मणि लकारोत्पत्ति। अभिप्रग्रहण किम्। यावता कर्म्म णायमेति गच्छति प्राप्नोति सबध्नातीत्यर्थ। अभिप्रैतीत्युक्ते स एव, अभिप्रग्रहणे ऽक्रियमाणे कालविवक्षा स्यात ततश्च यमेव सम्प्रत्येति तत्रैव स्यात यमगात् य चैष्यति तत्र न स्यात्, अभिप्रग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्दश्चादिकर्म्मणि ततश्चोपसर्ग द्वयोपादानसामर्थ्यात्कालान्तरावच्छिन्ना क्रिया नाश्रीयते। ननु यथा 'तेन दीव्यती'त्यादौ सङ्ख्याकालयोरविवक्षा तथेहापि सख्यावत्कालस्या प्यविवक्षा सिद्धा, सत्यम्। अयमेव न्यायसिद्धोर्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रद र्श्यते यदा त्वभिप्रैतीत्यस्य ईप्सतीत्यर्थस्तदाभिग्रहण कर्तव्यमेव। क्रिया ग्रहणमपि कर्तव्यमिति वार्तिकम् एतद्व्याचष्टे। 'क्रिययेत्यादि'। ननु क्रिया मपि लोके कर्मेत्युपचरन्ति किं कर्म करिष्यसि का क्रियामिति तत्र कर्म णायमभिप्रैतीत्येव सिद्ध,मेवमपि कर्त्तव्य 'कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे कार्य

सप्रत्ययो भवति' सदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिम कर्म तथाहि। य एव मनुष्य प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुध्या तावत्क चिदर्थं सपश्यति इदमीदृशमिति तद् दृष्ट प्रार्थयते अपि ममेद स्यादिति ततस्तदुपायभूता क्रिया पश्यति अस्या एतत्फलमिति, तत प्राप्यते कथमिय निष्पन्नतामिति ततस्तत्साधनानि समवधार्य कर्तुमध्यवस्यति, प्रतीयमानक्रियापेक्षोपि कारकभावो भवत्येव यथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र भक्षयेति गम्यते सूत्रकारश्च सूत्रयति क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन' इति एवमपि क्रियाग्रहण कर्त्तव्य, ददातिकर्मत्वात्। 'निगर्ह तइति'। नास्तिक्याचिन्दतीत्यर्थ। गर्ह गल्ह कुत्सायामनुदात्तेत्। युद्धा येति'। युद्धविषय सनाहपूर्वक निश्चय करोतीत्यर्थ। नह्यति स्वरितेत। 'पत्ये शेतइति'। पतिमुपसृत्य शेतइत्यर्थ। यदि तर्हि क्रिययाभिप्रेयमाण स्यापि भवति कटङ्करोतीत्यादावपि प्राप्नोति, वचनाद्धि कर्मसप्रदानस ञ्ज्ञयो पर्याय स्यात्, नैतत्सार्वत्रिक कि तर्हि प्रयोगदर्शनवशेन नियतवि षयम्। 'कर्मण करणसञ्ज्ञेत्यादि'। एतच्छन्दोविषय सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त' इति यथाप्राप्तमपि प्रयोगो भवति। भाष्ये तु ददाति कर्मणि ति नाश्रित प्रयोगाश्च बहव, अर्यम्णे चरु निर्वपेत्, देवेभ्यो ब्रह्मौदनमप चत्, देवेभ्यो हव्य वहन्त' छन्दासि वै देवेभ्यो हव्यमूर्धा। यदङ्गमाशु षेत्वम्। श न करत्यर्वते इत्यादय,स्तन्मते क्रियाग्रहण न कर्तव्य कथ यत्र सप्रदानत्वमिष्यते तत्र सदर्शनादीना क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते ततश्च तैराप्यमाना क्रियापि कृत्रिम कर्मेति सिद्ध तयाभिप्रेयमाणस्य सप्रदानत्व यत्र तु नेष्यते तत्र भेदो[1]न विवक्ष्यते ततश्चोदनाद्येकफलावच्छेदेनैकी कृतया क्रियया ऽऽप्यमानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति। कटङ्करोति ओदन पचतीति, गत्यर्थेषु तूभय विवक्ष्यते भेदोऽभेदश्च तत्र भेदविवक्षाया ग्राम गच्छतीति प्रयोग इति गत्यर्थकर्मणीत्येतदपि न वक्तव्य भवति॥

"रुच्यर्थाना प्रीयमाण"॥ 'रुचिना समानार्था इति'। वस्तु कथनमेतत्, विग्रहस्तु रुचिरर्थो येषामिति ते च रुचिना धातुना समा

१ तत्राभेदो विवक्षितइति पा २

नार्था भवन्ति । 'प्रीयमाण इति' । प्रीञ तर्पणइत्यस्मात् क्र्यादिकात् सकर्म्मकात्कर्म्मणि ल । दैवादिकस्तु डिदकर्मक, तर्प्पमाणइत्यर्थ । 'अन्यकर्तृक इति' । योभिलाषस्याश्रय प्रीयमाणस्ततोन्यकर्तृक इत्यर्थ । कथ पुनरन्याश्रयस्याभिलाषस्यान्य कर्त्ता भवति यावता यदाश्रयव्यापार धातु प्राधान्येनाचष्टे स कर्त्ता नेह कर्तृलक्षण कि तु स्वातन्त्र्यमेव तच्च क्व चिदास्तव क्व चिद्वैवक्षिक तदत्र माधुर्यातिशयेन स्वविषय देवदत्ताश्रयम भिलाष जनयन्मोदकस्तत्र कर्तेति गीयते । न चैव लषेरपि प्रसङ्ग, देवदत्तो मोदकमभिलष्यतीति, अभिधानशक्तिवैचित्र्यादाश्रयकर्तृकोभिलाषो लषेर्वा च्यो रुचेस्तु विषयकर्तृक, दृष्टश्चायमभिधानप्रकारनियमोन्यत्रापि, तद्यथा घट पश्यतीति दृशेराश्रयकर्तृक ज्ञान वाच्य घट प्रकाशतइत्यत्र प्रकाशे विषयकर्तृक, विषय एव हि स्पष्टालोकमध्यवर्तित्वादिना सौकर्येण देव-दत्ताश्रये ज्ञाने कर्तेति व्यपदिश्यते न तु ज्ञानेन कश्चिदतिशयो विषयो जन्यते, कोय प्रकाशो नाम य प्राकट्यमाचक्षते भाट्टास्तत्र कारकशेषत्वेन षष्ठीप्रसङ्गे वचनम् । अन्ये तु प्रीयमाण देवदत्त मोदक प्रीणयतीति कर्म्मसञ्ज्ञा प्राप्ता मन्यन्ते, अपरे त्वेवमाहु । देवदत्तो रोचयति मोदकमिति हेतुत्वे प्राप्ते वचनमिति, देवदत्त हि प्राप्य रोचते मोदको न सर्वान्, नानेच्छा हि प्राणिन इति, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम् । उक्त च

हेतुत्वे कर्म्मसञ्ज्ञाया शेषत्वे चापि कारकम् ।
रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानाख्यमुच्यते ॥

इति । 'परीति' । हेतुकर्म्मसञ्ज्ञावदधिकरणसञ्ज्ञा बाध्येतेति भाव । कि च प्रीयमाणग्रहणादैवादिक्यो रोचतइति दीप्तिवाचिनाम ग्रहणम् ॥

"श्लाघह्नुङ्स्थाशपा ज्ञीप्स्यमान " ॥ 'ज्ञीप्स्यमान इति' । मारण-तोषणनिशामनेषु ज्ञा इति घटादिषु पठ्यते तस्मान्निशामनेऽर्थे हेतु मण्णिचि स 'ज्ञाप्ज्ञप्धामीत्' 'अत्र लोपोभ्यासस्य' 'कर्म्मणि लट शानजादेश, निशामन चेह ज्ञानमात्रमुच्यते न चक्षुर्विज्ञानमेव, यदाह ।

'बोधयितुमभिप्रेत इति'। कथं तर्हि प्रयुज्यते तवज्ञापयत्याचार्यं, विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति, तस्माद्विशानेष्वित्ति पाठः। शो तनूकरणे ल्युडन्तः, सञ्ज्ञपितः पशुरित्युदाहरणम्। ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाण इति प्रयोगो ज्ञपमिच्चेति चुरादिणिजन्तस्य। अन्ये तु 'मितां ह्रस्वः' इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चानिष्टे विषये ह्रस्वाभावमाहुः। 'देवदत्तं प्रति श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थ इति'। श्लाघा स्तुतिः, प्रत्यक्षेण देवदत्तं स्तौतीति यावत्। एवं हि तां देवदत्तः शक्यते ज्ञापयितुम्। अन्ये त्वाहुः। देवदत्तायात्मानं परं च श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति। तथा च भट्टिकाव्यम्।

श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिपः।

इति। आत्मानं श्लाघ्यं परस्त्रीभ्यः कथयन्नित्यर्थः। 'एवं देवदत्ताय निह्नुतइति'। ह्नुङ् अपनयने देवदत्तं प्रति निह्नुवानस्तां निह्नुतिं तमेव ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः। इत्येष एवशब्दस्यार्थः। निह्नुतिरपलापः, सनिहितमेव देवदत्तं धनिकादेरपलपतीत्यर्थः। अन्ये तु ह्नोतव्यं किञ्चिद्देवदत्तं ज्ञापयतीत्यर्थ इत्याहुः। 'देवदत्ताय तिष्ठतइति'। ईदृशो ऽहमिति देवदत्तस्य स्थानेन प्रकाशयतीत्यर्थः। 'देवदत्ताय शपतइति'। शपथेन किञ्चित्प्रकाशयतीत्यर्थः। 'दे[१]वदत्तं श्लाघतइति'। ज्ञीप्स्यमानवचनात् कर्म्मसञ्ज्ञैव बाध्यते न कर्तृसञ्ज्ञेत्यर्थः। एवं गार्गिकया श्लाघते सभायामिति करणाधिकरणसञ्ज्ञे न बाध्येते। क्वचित्तु देवदत्तं श्लाघतइति पाठः। तत्रायं भावः। यस्मायाख्यायते स ज्ञीप्स्यमान इत्याख्यायमाना द्वितीयैव न्याय्येति। ये त्वाख्यायमानं ज्ञीप्स्यमानं वदन्ति तेषां यस्मायाख्यायते ततः षष्ठी भवति देवदत्ताय श्लाघते यज्ञदत्तो विष्णुमित्रस्येति॥

"धारेरुत्तमर्णः"॥ 'उत्तममृणं यस्येति'। उत्तममुत्कृष्टतमम् उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमपि द्रव्यप्रकर्षत्वादामभावः, ऋते क्तः, ऋणम् 'ऋणमाधमर्ण्ये' इत्यत्र कालान्तरे देयद्रव्यविनिमयोपलक्षणार्थमाधमर्ण्यं

१ देवदत्ताय श्लाघते पथोति मुद्रितपुस्तकपाठस्तु हरदत्तदृगगोचरः।

ग्रहणमित्युत्तमर्णेपि नत्वं भवति । अत्र बहुव्रीहौ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनमिति सुखादेराकृतिगणत्वादस्मादेव वा निपातनादृणशब्दस्य परनिपातः । 'शतन्धारयतीति' । धृङ् अवस्थाने, ध्रियमाणं स्वरूपेणावतिष्ठमानं स्वभावादप्रच्यवमानं शतं प्रयुङ्क्तइति णिच् । 'ग्रामइति' । नन्वत्र परत्वादधिकरणसञ्ज्ञैव भविष्यति, उत्तमर्णेपि तर्हि हेतुसञ्ज्ञा स्यात् ॥

"स्पृहेरीप्सितः" ॥ 'चुरादावदन्तः पठ्यतइति' । तेन स्पृहयतीत्यत्रातो लोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो नेति भावः । 'ईप्सित इति' । मतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने क्तः । ईप्सितमात्रइयं सञ्ज्ञा प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात् कर्मसञ्ज्ञैव भवति पुष्पाणि स्पृहयतीति । यदा त्वीप्सितमीप्सिततमं वा शेषत्वेन विवक्ष्यते तदा षष्ठी भवति ॥

"क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" ॥ 'गुणेष्विति' । शौचाचारादिषु । 'दोषाविष्करणमिति' । दम्भादिदोषाध्यास इत्यर्थः । तत्र क्रुधद्रुहावकर्म्मकाविति कारकशेषत्वाच्छतस्य शृणोतीतिवत् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमितरयोस्तु सकर्म्मकात्वाद् द्वितीया प्राप्नोति, अत्र च चित्तदोषरूपत्वं यद्यपि क्रोधादीनामविशिष्टं तथाप्यन्येषामेवंजातीयकानां द्वेषादीनामग्रहणार्थमवान्तरभेदविवक्षया पृथगिमे निर्दिष्टाः, न तु चित्तदोषार्थानामिति तेनास्माद् द्वेष्टीत्यत्र न भवति, अनभिनन्दनं ह्यस्यार्थः । तथा चाचेतनेष्वपि प्रयुज्यते औषधं द्वेष्टीति । कथं पुनरेकेन क्रुधिना सर्वे क्रुधादयः शक्या विशेषयितुमत आह । 'क्रोधस्तावदिति' । भार्यामीर्ष्यतीत्यत्र केवलं परैर्दृश्यमानां भार्यां न क्षमते न तु तां प्रति कोपः ॥

"क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म" ॥ 'उपसर्गेण सम्बद्धयोरिति' । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' उपसृजन्तीत्युपसर्गाः पचाद्यचि न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । तेनोपसृष्टयोरित्यस्योपसर्गेण सम्बद्धयोरित्ययमर्थो भवति । स्वनिकायप्रसिद्धिर्वा ॥

"राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्न" ॥ यस्येति कर्म्मणि षष्ठी, यद्विविध पृच्छ्यतइत्यर्थ । '[1]यत्सम्बन्धीत्यादि' । यत्सम्बन्धिन शुभाशुभस्य विप्रश्न इति। 'देवदत्ताय राध्यतीति'।'राधोकर्म्मकाद्वृद्धावेवे' ति दिवादौ, तत्र वृद्धावित्युपलक्षणमकर्म्मकादिति वचनाद् वृद्धावकर्म्मकत्वाव्यभिचारात् एवकारस्तु भिन्नक्रम राधोकर्म्मकादेव श्यन् भवति यथा वृद्धाविति, तेन सत्यप्येवकारे पर्यालोचनस्य वृत्तिरविरुद्धा तत्र धात्वर्थेनोपसंग्रहाज्जीवत्यादिवद् राधोकर्म्मत्वमविरुद्धम् । निमित्त वेद नैमित्तिक, उल्कादिषु वसन्तादिषु वा निमित्तशब्दो द्रष्टव्य । यस्यग्रहणमनर्थक य प्रतीत्येव तत्र य प्रति विप्रश्न इत्यन्वये कि नाम विवक्षित न सिध्यति ॥

"प्रत्याङ्भ्या श्रुव पूर्वस्य कर्ता।' द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमुपसर्गसम्बन्ध इत्याह । 'आङ्पूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य चेति' । क पुनरत्र पूर्वो व्यापार इत्यत्राह । 'प्रत्याङ्पूर्वश्चेत्यादि' । 'परेण प्रयुक्तस्येति' । इदमे देहीत्येव प्रार्थितस्येत्यर्थ । पूर्वस्या क्रियाया इति' । सूत्रे तु व्यापाररूपविवक्षया पूर्वस्येति निर्देश, तत्र हेतुसञ्ज्ञाया प्राप्ताया देवदत्तेन प्रतिशृणोतीति प्रयोगनिवृत्तये वचनमित्याहु । विवक्षान्तरे च देवदत्तो गा प्रतिश्रावयतीति भवत्येव ॥

"अनुप्रतिगृणश्च' ॥ पूर्वेण साहचर्यादत्रापि प्रत्येकमुपसर्गसम्बन्ध इत्याह । 'अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य चेति' । क पुनरत्र पूर्वो व्यापार इत्यत्राह । 'होता प्रथममित्यादि'। 'अन्य इति । अध्वर्यु । कथ पुनर्ज्ञायते ऽनुप्रतिपूर्वो गृणाति शसितु प्रोत्साहने वर्त्ततइत्याह । अनुगर प्रतिगर इत्यादि । अनुगीयते प्रोत्साह्यते येन शब्देन सोऽनुगर, एव प्रतिगर, ओथामो दैवेत्येवमादिक शब्द, तेन हि प्रतिगीर्यते ॥

"साधकतम करणम्" ॥ षिधू सराद्धावित्यस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य 'सिद्धतेरपारलौकिके' इत्यात्वे राध साध ससिद्धावित्यस्य वा ण्यन्तस्य साधकशब्द क्रियात्मकश्चार्थे, प्रयोज्य कर्ता, सिध्यत साध्यवतो वा

१ यस्येत्यादि पा २।

क्रियात्मनो ऽर्थस्य प्रयोजकतम साधकतमम् । ननु सामग्र्यधीना क्रियासिद्धिर्नो खलु कर्त्रादीनामन्यतमापायेपि क्रियानिष्पद्यते तत्किमपेक्ष कारकाणा मध्ये एकस्यातिशययोग स्यात् । उच्यते । दात्र दे छेद्यद्रव्यानुप्रवेशो व्यापार, काष्टादे पाके प्रज्वलनजनितोष्मस्पर्शानुप्रवेश, तदनन्तरमेव क्रियासिद्धि, नैव कारकान्तरेष्वनुप्रवेशस्तद्व्यापारानन्तरं वा क्रियानिष्पत्ति समस्ति, अत ।

क्रियाया परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्व तदा स्मृतम ॥

विवक्ष्यतइत्यनेनैतद् दर्शयति देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रिया प्रत्युपयोगातिशयेन व्यापार प्रत्यासीदन् विवक्ष्यते तदा तस्य करणत्व भवतीति, यथा स्थाल्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धा तस्या अपि तनुतरकपालतया प्रकर्षविवक्षाया करणत्व भवति[1] स्थाल्या पच्यतइति । उक्त च

वस्तुतस्तदनिर्देश्य नहि वस्तु व्यवस्थितम ।
स्थाल्या पच्यतइत्येषा विवक्षा दृश्यते यत ॥

इति । न चैव कर्तुरपि करणत्वविवक्षा प्रसङ्ग । भिन्नजातीयत्वात् । सकलसाधनविनियोगकारी खल्वसौ, न च शतधनो निष्कधनेन सह स्पर्द्धते । कथ तर्ह्यश्वेन दीपिकया रथेन सञ्चरतइति बहूना करणत्व यावता तेष्वपि यदासन्नोपकारक तदेव करण युक्तम् । उच्यते । कारकान्तरापेक्ष करणस्यातिशयो न स्वकक्षाया तेन सर्वेषा क्रियानिष्पत्तौ सन्निपत्योपकारकत्वात् सिद्ध करणत्वम् । 'तमब्ग्रहण किमिति' । कारकाधिकारात् सिद्धे साधकत्वे पुन साधकश्रुति प्रकर्षार्था भविष्यतीति प्रश्न । 'गङ्गाया घोष इति' । असति तमब्ग्रहणे आधारो नाम यत्राधारात्मा व्याप्तो भवत्याधेयेन, तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैल पयसि[2] सर्पिरिति, गङ्गाया घोष इत्यत्र न स्यात्, तमब्ग्रहण तु ज्ञाप-

१ स्थाल्या ओदन पच्यत इति पा २ ।
२ दध्नीति पा २ ।

यति इह प्रकरणे सामर्थ्यगम्य प्रकर्षो नाश्रीयते, तेनेहापि भवति, यदा च देशधर्मो घोष प्रत्याधारभाव स्रोतस्युपचर्यते तदेद तमब्ग्रहणस्य प्रयोजन, यदा तु गङ्गाशब्दस्तीरे वर्त्तते तदा न प्रयोजनम्, आधेयेन व्याप्तिसम्भवान्मुख्य एवाधारभाव इति ॥

"दिव कर्म च' ॥ ननु चाक्षान् दीव्यतीत्यत्र पातयतीत्यर्थस्तत्र कर्मत्व सिद्धम अक्षैर्दीव्यतीति, क्रीडतीत्यर्थे, तत्र करणत्व सिद्ध किमर्थमिदमित्याशङ्क्याह । 'पूर्वेण करणसञ्ज्ञायामिति' । अक्षै क्रीडतीत्यस्यामेव विवक्षायामक्षान् दीव्यतीतीष्यते अत्र च करणसञ्ज्ञैव प्राप्नोति, अक्षान्पातयतीत्यत्र चार्थे ऽक्षैर्दीव्यतीति नेष्यते, अत साधकतमस्यैव करणसञ्ज्ञाया प्राप्तायामयमारम्भ इत्यर्थ । अथ किमर्थश्चकार, करणसञ्ज्ञापि यथा स्यात्, नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यमाणमन्यतरस्याग्रहणमिहैव करिष्यामि तत्राह । 'चकारात्करणसञ्ज्ञा चेति' । युगपत्सञ्ज्ञाद्वय यथा स्यादिति भाव । अन्यतरस्याग्रहणे तु पर्याय स्यात् यदा कर्म न तदा करण यदा करण न तदा कर्म चकारात्तु युगपदेव सञ्ज्ञाद्वय भवतीत्यर्थ । यौगपद्यप्रयोजन मनसा दीव्यतीति कर्मत्वादण प्रत्यय करणत्वाच्च तृतीया 'मनस सञ्ज्ञाया' मित्यलुक् मनसादेव, इह चाक्षैर्देव्यते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति, अक्षैरिति तृतीयाप्रयोगेपि धातो सकर्मकत्वाद् गतिबुद्धीत्यादिना ऽण्यन्तावस्थाया कर्त्तुर्यज्ञदत्तस्य कर्मसञ्ज्ञा न भवति, अणावकर्मकादिति परस्मैपद च, यदि तर्हि समावेशोऽक्षान् दीव्यतीति परत्वात्तृतीया प्राप्नोति पर्याये तु नाय दोष, कर्मसञ्ज्ञापक्षे करणसञ्ज्ञाया अभावात् । समावेशे तु करणसञ्ज्ञाया अवकाशो विदेवना अक्षा, 'करणाधिकरणयोश्चे' ति ल्युट्, कर्मसञ्ज्ञाया अवकाशो दीव्यन्ते भवताक्षा, 'भावकर्मणो' रिति यगात्मनेपदे, अक्षानित्यत्र तूभयसञ्ज्ञाकार्यप्रसङ्गे परत्वात्तृतीया स्यात् । नैष दोष । कार्यकाल हि सञ्ज्ञापरिभाष ततश्च कर्मणि द्वितीयेत्यत्र यदस्योपस्थान तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति, अथ तर्हि समावेशे दोषो दीव्यन्ते ऽक्षा इति कर्मण्यभिहितेपि करणस्यानभिहितत्वात्तृतीया स्यात्, तथा देवना अक्षा इति ल्युटा करणस्या

भिधानेपि कर्म्मणोनभिधानेन द्वितीया स्यात् । नैष दोष । एकैव कारकशक्ति सञ्ज्ञाद्वययोगिनी, ततश्चैकस्मिन् कारकेऽभिहिते कारकान्तर मप्यभिहितमेव भवति शक्तेरेकत्वात् ॥

"परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्" ॥ परिक्रयणशब्दे धातुगत मेव रेफमाश्रित्य रषाभ्यामित्येव णत्व प्रथमोपनिपतितत्वाद् यथोप सर्गाभावे क्रयणमिति न तूपसर्गस्थमाश्रित्य 'कृत्यच' इत्यनेन तस्य पश्चा-दुपनिपतितत्वेन बहिरङ्गत्वात । 'वेतनादिनेति' । वेतन भृति, निय तकालत्वमेव स्पष्टयति । 'नात्यन्तिक क्रय एवेति' । परिशब्द सामीप्य द्योतयति । क्रयो नामात्यन्तिक स्वीकरण नियतकाल तु तस्य समीप-मेवेति परिशब्दस्यार्थ ॥

"आधारोऽधिकरणम्" ॥ आध्रियन्ते ऽस्मिन् क्रिया इत्याधार इति अध्यायन्यायोद्यावेत्यादिना ऽधिकरणे घञ, क्रियापेक्षत्वात कार कभावस्य क्रियाग्रहण, यदि क्रियाधारस्याधिकरणसञ्ज्ञा कर्तृकर्म्मणोरेव स्यात् कर्तृस्था हि क्रिया भवति कर्म्मस्था वा, कर्तृसञ्ज्ञाया कोवकाशो ये कर्म्मस्थक्रिया पचत्योदन देवदत्त इति नन्वत्राप्यधिश्रयणादेराधार क र्तेति स्यादेव प्रसङ्ग, अथ तर्ह्यवकाशो देवदत्ताय रोचते मोदक इत्युक्तम् अत्र देवदत्तस्थस्याभिलाषस्य मोदक कर्तेति, अथाप्यनवकाशा कर्तृसञ्ज्ञा एवमपि पर्याय स्यात्, अथ कर्मसञ्ज्ञाया को ऽवकाशो ये कर्तृस्थक्रिया, आदित्य पश्यतीति, अत कर्तृकर्म्मणोरेवाधिकरणसञ्ज्ञा प्रसङ्ग इत्यत आह । 'कर्तृकर्म्मणोरित्यादि' । कथ पुन साक्षात्क्रियाधारे सम्भवति क्रियाधारभूतकर्तृकर्म्मव्यवधानेन क्रियाधारस्य गौणस्य ग्रहण शक्य विज्ञा-तु, करणसञ्ज्ञाया तमब्ग्रहणेन ज्ञापितमेतद् यथाकथञ्चित्क्रियाधारस्यापि करणसञ्ज्ञा भवतीति, मुख्यस्यापि तु कस्माच्च स्याद् इत्येतावदपि न, पर त्वात् कर्तृकर्म्मसञ्ज्ञाभ्या बाधितत्वादिति गतमेतत् । 'आस्तइति' । कर्तृ-स्थाया क्रियाया उदाहरण, पचतीति कर्म्मस्थाया, त्रिविध च तदधिक रणम् । औपश्लेषिक वैषयिकमभिव्यापक चेति, कटे आस्ते, गुरौ आव-सति, तिलेषु तैलमिति ॥

"अभिनिविशश्च" ॥ नेरल्पाच्तरस्यापूर्वनिपाताद् अभिनीति समुदायानुकरणमित्याह । 'अभिनिपूर्वस्येति' । अन्यथा ऽभिपूर्वस्य निपूर्वस्य चेति ब्रूयात् ॥

"उपान्वध्याङ्वस" ॥ 'वसेरश्यर्थस्येति' । अर्थशब्दो निवृत्तिवचन, व्यधिकरणे षष्ठ्यौ अश्यर्थस्य यो वाचकस्तस्येत्यर्थः । भोजननिवृत्तिवाचिन इति यावत् यद्वा शीङोर्थे श्यर्थः न श्यर्थस्तस्य, अस्थानार्थस्येत्यर्थ । स्थानेपि हि शीङ् वर्त्तते जलाशयमिति, तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यत्रार्थे ग्राममुपवसतीति भवति । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति, स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्य, न वक्तव्य, कथ, नात्रोपपूर्वस्य वसे ग्रामो ऽधिकरणं किं तर्ह्यनुपसर्गस्य, ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसति । एतदुक्त भवति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिविशिष्टकाल प्रतिपादयितुमिद प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति, तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभाव, उपवसन तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षतइति कालेनैवान्तरङ्ग सम्बन्धो ग्रामादिना तु बहिरङ्ग इत्यप्रयुक्तमपि त्रिरात्रादिक कर्म भवति ॥

"कर्तुरीप्सिततम कर्म" ॥ 'कर्तु क्रिययेत्यादि' । कर्तुर्यदाप्तुमिष्टतममित्यन्वय, कर्तुरिति चेप्सितापेक्षया 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्त्तरि षष्ठी । 'ईप्सित इति' । मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्त । 'क्रिययेति' । करणे तृतीया, कर्त्ता हि नाम य क्रियामनुतिष्ठति तेन कर्तुर्यदिष्टतममित्युक्ते तत्क्रियावेशादसौ कर्त्ता भवति तया करणभूतयेति गम्यते, कत्रा यदाप्तुमिष्यते आत्मीयया क्रिययेत्यर्थ । ईप्सितशब्दोयमस्त्यभिप्रेते रूढ, ईप्सितोभिप्रेत इति अस्ति क्रियाशब्द, आप्लृ व्याप्तौ सन्, 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' आप्तुमिष्टमीप्सितमिति तत्र क्रियाशब्दस्येह ग्रहणमिति दर्शितमाप्तुमिष्टतममिति, 'कर्म्मण इति' । अश्वस्य, स हि भक्षणक्रियया माषानाप्तुमिच्छति, यद्येव यथाश्वस्य वस्तुतो भक्षणे कर्तृत्वे सत्यपि सम्प्रति बन्धन प्रति कर्म्मत्वेन विवक्षितत्वादकर्तृत्वाद् माषाणां कर्म्मसञ्ज्ञा न भवति तथा सार्थाद्धीयतइत्यत्रापि हीयमान सार्थो जहातीति

वस्तुवृत्तेन त्यागेन कर्तुरपि सार्थस्य सम्प्रत्यपादानरूपेण विवक्षितत्वाद् अकर्तृत्वात्कर्म्मणि यगात्मनेपदे न स्याताम् । अत्राहु । कर्म्मकर्त्तर्यत्र यगात्मनेपदे, कथ, जहातिरय गमनाया वर्तते देवदत्त सार्थो जहाति अपगमयतीत्यर्थ एषैव च सार्थस्यापगमना यदुत क्षुदुपघातादिना देव दत्तस्यापगमे तत्समर्थाचरण, यदा तु क्षुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्व तदाय प्रयोग, ततश्च हीयतइति सार्थ स्वयमेवापगच्छतीति, पुन कुतो हीयते इत्यपेक्षाया सार्थेन सम्बन्ध इति । 'तमब्ग्रहण किमिति'। 'ईप्सिततमस्यापीप्सितत्वसम्भवाद् उदाहरणासिद्धि मन्यते । 'पयसौदन भुङ्क्तइति'। करणसज्ञा तु दात्रेण लुनातीत्यादौ सावकाशा, नहि दात्र लवनेनेप्सित, तथा युक्तमित्यनेनापि न भवति, द्वेष्योदासीनप्राप्ययोस्तत्र ग्रहणात् सत्यप्यत्र पयसो भुजिक्रियाया प्रकृष्टोपकारकत्वईप्साया प्रकर्षा भाव, यत्र तर्हि पय एवेप्सिततम तत्र प्राप्नोति तद्यथा, कश्चित् क चिदाह सिद्ध भुज्यतामिति, स आह, प्रभूत भुक्तमस्माभिरिति, इतर आह पयो भवि ष्यतीति अपरस्त्वरमाण आह, पयसा खलु भुञ्जीयेति, अत्र प्राप्ताप्राप्तवि वेकेन पयस एवेप्सिततमत्व न त्वोदनस्य, अत्राप्योदनमेवेप्सिततम पय सस्तु सस्कारकत्वात करणत्व न त्वस्य केवले गुणे आदर, किं तर्हि तत्सस्कृते ओदने, नह्यसौ केवलस्य पयस पानेन सतुष्यतीति यदि तमब्ग्रहण क्रियते पयसौदन भुङ्क्तइत्यत्रैव स्यात पचत्योदनमित्यादौ न स्यात, नहीप्सिततम युक्तम् असति प्रतियोगिनि वस्तु यत्तुल्यजातीय तदेव प्रतियोगिता भजते कारक चात्र न किञ्चिदिष्टमीप्सित पयसस्त्वी-प्स्यमानत्वाद् युज्यते प्रतियोगिता, नैष दोष । अत्रापि क्रियापेक्ष प्रकर्ष, आदौ हि कर्त्ता फलार्थं क्रियामभीप्सति अत फलार्थमिष्यमाणत्वाद ईप्सिता क्रिया फल तु स्वरूपेणेष्यमाणमीप्सिततम क्रियाया अपि कर्म्म त्व सदर्शनादिविशेषान्तरास्यधया, यत्र तर्हि फलाभावस्तत्र न स्यात्, क्व च फलाभाव विकार्ये, काष्ठानि भस्मीकरोतीति नहि काष्ठानि फलरू-पाणि, मा भूवन् तानि स्वरूपेण फलानि भस्मात्मना तु फलानि, प्राप्ये तर्हि न स्यात् । आदित्य पश्यति, हिमवन्त, शृणोतीति, नह्यत्र क्रियया

कश्चिदतिशयो जन्यते, अत्राप्यतिशयो जन्यते प्राकट्य नाम, यो हि य पश्यति शृणोति वा तस्यासौ प्रकटो भवति, प्रतिपत्त्राद्यतिरिक्तपुरुषापे त्तया तु विशेषो नास्तीत्युच्यते । यद्वा तमब्ग्रहणेन यत्रापकृष्टेच्छा त द्देव व्यावर्त्यते तेन पश्यत्यादावादित्यादीनामपि प्रतियोगिनोसत्त्वेनाप कर्षाभावाद् भविष्यति, अत्र च लिङ्ग 'ललाटकुक्कुट्यौ पश्यती' ति। 'कर्म्मे त्यनुवर्त्तमान इति'। अधिशीङ्स्थासामित्यत्र । 'आधारनिवृत्त्यर्थमिति'। प्राच्य कर्म्मग्रहणमाधारेण सबद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्ति स्यादिति भाव । आधारानुवृत्तौ को दोषस्तत्राह । 'आधारस्यैव हि स्यादिति । क्वेत्याह । 'गेहमित्यादि'। यत्र तु न स्यात्तदाह। 'ओदन पचतीत्यादि'। एतच्चेप्सिततम कर्म्म त्रिविध निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्यमिति तथा युक्तमपि द्विविध द्वेष्यमितरच्च अकथित चेत्यपरं सज्ञा न्तरप्रसङ्गे चान्यद्विव कर्म चेत्यादि, तदेव सप्तविध कर्म्म । उक्त च

निर्वर्त्य च विकार्यं च प्राप्य चेति त्रिधामतम् ।
तच्चेप्सिततम कर्म्म चतुर्धा ऽन्यत्तु कल्पितम् ॥
औदासीन्येन यत्प्राप्य यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।
सज्ञान्तरैरनाख्यात यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥

इति । तथा

यदसत् जायते सद्वा जन्मना यत् प्रकाश्यते ।
तन्निर्वर्त्य विकार्यं तु कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूत कि चित्काष्ठादि भस्मवत् ।
कि चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥
क्रियाकृतविशेषाणा सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

इति । तत्र निर्वर्त्यं घट करोतीति, व्यक्त्यभिप्रायेण जन्मसामान्या भिप्रायेण प्रकाशनम् । ननु च यदि घटो न कर्त्तव्यो ऽथ कर्तव्यो न घट इत्यनुपपन्न घट करोतीति, नैष दोष । तथाविध वस्तु करोति यस्य निष्पन्नस्य घट इति सज्ञेति, अयमत्रार्थ एवमोदन पचतीत्यादावपि

विकार्ये काष्ठानि भस्म करोति सुवर्णं कुण्डलं करोतीति, प्राप्यमा दित्यं पश्यतीति नह्यत्र प्रत्यक्षेणानुमानेन वा क्रियाजन्य कश्चिदतिशयो गम्यते, यथा निर्वर्त्यविकार्ययो रज्जुं सृजति काष्ठं दहति देवदत्तं रोषय तीति, कारकत्वं तु प्राप्यस्याभासोपगमादिभि, आदित्यो ह्याभासमुपग- च्छति यतो दृश्यते ऽभिव्यक्तिमुपयाति यतो व्यक्तमुपलभ्यते सहते च दर्शनं यतः शक्यते द्रष्टुमित्येवमाभासोपगमोव्यक्ति सोढत्वमिति कर्म्मणो विशेषा प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ विवक्षिता ॥

'तथा युक्तं चानीप्सितम्" ॥ तथेति पृथक् पदं नोपसमस्तं लक्षणाभावात । चकारो ऽवधारणे ऽनेकार्थत्वान्निपातानां, तथेत्यस्य चानन्तरं द्रष्टव्य इत्याह । 'तेनैवेति' । 'ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सित मिति' । यथा ऽधर्म्मानृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं यद्वस्तु तत्प्रति षेधद्वारेणाभिधीयते तथेहानीप्सितशब्देनेप्सितप्रतिपक्षभूतं न द्वेष्यमे वाभिधीयते किं तर्हि ग्रामं ब्रलोष्टइत्यादिवदीप्सितव्यतिरिक्तं सर्वमिति सर्वशब्दस्यार्थ । 'विषं भक्षयतीति' । न कस्यापि विषमीप्सित तममिति भाव । ननु य एव मनुष्यो व्याध्यादिना सर्वतः पीडितो मरणमेव ज्यायो मन्यते तस्य विषमपीप्सिततममेव, यदिष्टं गुडादि भ्रान्त्या विषे प्रवर्तते तस्यापि तदीप्सिततममेव, यदिष्टं गुडादि तद्बु द्धिरेव तत्र प्रवर्तते ऽतोऽत्र पूर्वेणैव सिद्धमित्युदाहरणान्तरोपन्यास । 'ग्रामं गच्छन्निति' । नात्र वृक्षमूलानीप्सिततमानि पूर्वमनभिसंहितत्वान्नान्तरी- यकं हि तदुपसर्प्पणं, न चात्रापि यावद्ग्रामं गच्छन्निति न प्रयुज्यते तावन्नान्तरीयकता न प्रतीयतइति पूर्वेणैव सिद्धम्, यथा नदी कूलं कषतीत्यत्राचेतनत्वादीप्साभाव पदान्तरसम्बन्धात्प्रतीयमानो बहिरङ्ग त्वात्कर्मसञ्ज्ञां न प्रतिबध्नाति ‑भवत्वयं प्रतिपत्तारं प्रति उपपादन प्रकार, यस्तु प्रयुङ्क्ते स पूर्वमेवेप्साप्रकर्षाभावं जानन् तत्कथं प्रयुक्तमिति पूर्वेणासिद्धिरेव, एवं च नदीकूलमित्यत्रापि अनेनैव कर्म्मसञ्ज्ञा तथा यत्र क्रियायामेव तात्पर्यं न फले नान्तरीयका तु फलसिद्धिस्तत्राप्यनेनैव भव ति, अथ क्रियाफलयोगि कर्मेति कस्मान्न नोक्तं यदीप्सिततमं यद्द्वेष्य-

मितरच्च तत्र सर्वत्रानुगतमेतद्, यदुत क्रियाफलयोगित्वं कर्तुरपि तर्हि कर्मत्वं स्यात् क्रियाफलस्य संयोगस्य तत्रापि भावात् । अथ परसमवेत क्रियाफलयोगीति लक्षणम् एवमप्यात्मा ज्ञातव्य इत्यत्र न स्यात् संविदश्च स्वयं प्रकाशाभिमताया कर्मत्वं स्यात्, घटमहं जानामीत्यत्र हि त्रितयमेव भासते घटो ज्ञानमात्मा चेति, तत्र ज्ञानं क्रिया तत्फलं शब्दप्रयोगादिरूपो व्यवहारस्तेन युज्यमानस्य घटस्य यथा कर्मत्वं तथा ज्ञानस्यापि स्यात् ज्ञानं हि क्रिया भवति व्यवहाररूपस्य फलस्याश्रयभूतं तस्यैव ज्ञानस्य यत् स्वरूपं तदपेक्षया य परं आत्मा तत्र च समवैती त्यलमियता, चोरानित्यत्रापि मर्तुकामो वा मित्रादिरूपेण विपर्यस्यमानो वा चोरानुपसर्पतीति पूर्वमेव सिद्धम् ॥

"अकथितं च" ॥ अकथितशब्दोयमस्त्यप्रधाने रूढ, तद्यथा ऽकथितोहमस्मिन् ग्रामे,ऽप्रधानभूत इति गम्यते अस्ति च क्रियाशब्दो ऽकीर्तितपर्याय, कथ वाक्यप्रबन्धे चुरादावदन्त पठ्यते, तत्र पूर्वस्य ग्रहणे पाणिना कांसपात्र्यां दोग्धि पय इत्यत्र पाणिकांसपात्र्योरपि स्यात्, करणाधिकरणसंज्ञयोस्तु पचत्यादिरवकाशो, नहि तत्रास्य प्रसङ्ग दुहियाचीति परिगणनात्, अतो द्वितीयस्य ग्रहणं तदाह । 'केनाकथित,मपादानादिभिर्विशेषकथाभिरिति'। किमत्र प्रमाणं तदाह । केनेति करणनिर्देश, रूढिशब्देषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते न तत्र करणादि सम्बध्यते नहि गच्छतीति गौरित्यत्र केनेति प्रश्नो रथेनेति प्रतिवचनं वा भवति इह कारकइत्यनुवर्तनात् सत्येव कारकत्वे कथितस्य संज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरित्युक्तम् । 'परिगणनं कर्त्तव्यमिति' । नटस्य शृणोतीत्यादौ धात्वन्तरप्रयोगे मा भूत् । प्रच्छिभिक्षीत्यत्र 'छे चे' ति तुक् प्राप्तो ऽनित्यत्वादागमशासनस्य स न कृत, 'सनाद्यन्ता धातव' 'इको यणची' तिवत । 'उपयुज्यतइत्युपयोग इति' । असंज्ञायामपि कर्मणि घञ् । 'तस्य निमित्तं गवादीति' । अनेन गां दोग्धि पय इत्यादौ पय प्रभृतेरुपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं गवादेस्तु तदर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्वं च दर्शयति, तथायुक्तत्वाभावाच्च गवादेस्तथायुक्तमित्यनेनापि

न सिध्यति । एतदेव दर्शयति । तस्यैवमित्यादि' । उपयुज्यमानस्य पय प्रभृतेर्यन्निमित्त गवादि तस्येत्यर्थ । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्त मिति तेनापि विनोपयोगस्य पयसोसम्भवात् । 'तदर्थमाहेति' । तस्य करणादे कर्म्मसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थमित्यर्थ , प्रयोजनवचनएव चार्थशब्दो निवर्त्त मानतया तु प्रयोजनत्व लुङ्मुखस्वरोपचारा प्रयोजनमितिवत् । 'अपूर्व विधाविति' । यत्रान्यो विधिर्नास्ति तत्रेत्यर्थ । पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षण, तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसञ्ज्ञयोरपि विषये कर्म्मसञ्ज्ञा न भवति, सूत्रेण कथि- तमिति कथननिवृत्तिपराया चोदनाया भूतकालो न विवक्ष्यते यथा 'परा जेरसोढ' इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसञ्ज्ञा भवति अध्ययनात् परा जेष्यतइति, तद्वदत्रापि साधनमिति साधन हि प्रधानभूता क्रियाम पेक्ष्य गुणो भवति । 'प्रधानकर्म्म धर्मादीति' । तस्य तु प्राधान्यन्तदर्थत्वात् प्रवृत्ते । 'सम्बध्यतइति' । सचतइत्यस्यार्थकथनमेतत् षच समवाये स्वरितेत् । केचित्तु परस्मैपदिभि सह धातुमेन पठन्ति षच समवाये रप लप व्यक्ताया वाचीति, तत्राहु । षच सेवनइत्यस्यानुदात्तेतोनेकार्थत्वात्सम वाये प्रवृत्तिरिति, सम्बध्नातेश्च कर्म्मव्यापारे सचिर्वर्त्ततइति कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथन नानुपपन्न, यथा राध्यत्योदनइत्यस्य पच्यतइति । 'उक्त मिति' । आचरितमित्यस्य विवरणम् । 'सूत्रकारेणेति' । कविशब्दो मेधाविमात्रवचनोपि प्रकरणात् सूत्रकारे प्रयुक्त इति दर्शयति । गा दोग्धि पय इति' । ननु चात्रायमर्थो गौ पयस्त्यजति, दोग्धा गवा पय स्त्याजयतीति तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात सिद्धा गो कर्म्मसञ्ज्ञा, न च वाच्य प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति गत्यर्थादिष्वेवेत्यु त्तरसूत्रे नियमादत्र न प्राप्नोति यथा पचन्त देवदत्त प्रयुङ्क्ते पाचयति देवदत्तेनेत्यत्रेति, ण्यन्तेष्वेव स नियमोऽय तु प्रकृत्यन्त. । नैतदस्ति । यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रयुक्ति प्रतीयते गमयतीति, नैव मत्र निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहननयनादिषु विनियोगात् । तथा ह्यदुहा नापि गौर्दुह्यते अगच्छन्तो भारादय शिरसा नीयन्ते तस्माद्गोग्धीत्येकस्या एव क्रियाया श्रवणाद् गोपयसोर्भेदेन कर्म्मत्व न भवति, णिचि तु सति

प्रकृत्यशस्य प्रत्ययाशस्य च भेदेन द्वे क्रिये वाच्ये इति कर्मभेदोपपत्ति । गमयति ग्राम देवदत्तमिति’ । यदा तु दुहे क्षरणमर्थ क्षरति गो क्षीर क्षीर क्षारयति देवदत्त इति तदा यद्यपि गोरपायेऽवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तत्वमात्रापेक्षायामुदाहरणोपपत्ति । एव चाव धित्वविवक्षायामपादानसज्ञाया भवत्येव गोर्दुह्यते पय इति, यदा तु पयस्येव विशेषणं गौ तदा षष्ठी गो पयो दोग्धीति, । ‘पौरव गा याच- तइति’ । पुरोरपत्य पौरव । ननु विहितात्रापादानसज्ञा पौरवादसौ गामादत्ते, न याचनादेव तत आदत्ते याचितो सौ यदि ददाति तत आदत्ते, ननु मा नामादिता ऽऽदित्सते तावत् तदपि न, यत स्वभाव परिचिच्छित्सुरनादित्समानोऽपि याचते । ‘गामवरुणद्धि व्रजमिति’ । ननु च गा व्रज प्रवेशयतीत्ययमत्रार्थ, ततश्च सिद्ध व्रजस्य कर्मत्वम् । अथ व्रजे गामवस्थापयतीत्यर्थस्तर्हि कथितात्राधिकरणसज्ञा यदा तर्ह्येव रोधनक्रिया प्रति निमित्तत्वमात्र विवक्ष्यते न कर्मत्व नाधिकरणत्व तदेदमुदाहरण व्रजेन हेतुनाऽवस्थापयतीत्यर्थ । ‘माणवक पन्थान पृच्छतीति’ । प्रच्छ ज्ञीप्सायां तुदादि, ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारण, ननु च कथितात्रापादानसज्ञा स हि तस्मादुपदेशमादत्ते न प्रश्नमात्रादादत्ते पृष्टोऽसौ यद्युपदिशति तत आदत्ते । मा नामादिता आदित्सते तावत् तदपि न, अनादित्समानोऽपि स्वभावपरिज्ञानाय पृच्छति । भिक्षिर्याचिवद्व्या- ख्येय । किमर्थं पुनर्याचिभिक्ष्योरुभयोरुपादान नह्यनयोरर्थे भेदोऽस्ति अर्था- श्रया चेय सज्ञा न दुह्यादिस्वरूपाश्रया समानार्थोऽपि हि गृह्यते देवदत्त शत प्रार्थयतइति उच्यते । अनुनयार्थस्य याचतेर्ग्रहणार्थं, तेनाविनीत विनय याचते क्रुद्ध प्रसाद याचतइत्यत्रापि भवति, सकृदुपात्तस्य चोभ यरूपानुपपत्ते भिक्षिरपि गृहीत । ‘वृक्षमवचिनोति फलानीति’ । यद्य प्यवचिन्वन् वृक्षान फलमादत्तइत्यपादानसज्ञाया अय विषयस्तथापि यदा वृक्षो नावधित्वेन विवक्ष्यते निमित्तरूपेणैव तु विवक्ष्यते तदेदमु- दाहरणम् । ‘ब्रूते ऽनुशास्तीति’ । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि शासु अनु शिष्टौ, अदादी, यद्यप्यत्र धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा माणवकस्या

भिप्रेयमाणत्वं तथापि ददातिकर्माभावात्सम्प्रदानसञ्ज्ञाया अप्रसङ्ग, ये तु तत्र ददातिकर्मणेति नाश्रयन्ति तेषामपि निमित्तत्वमात्रं विवक्षितं नाभिप्रेयमाणत्वमित्युदाहरणोपपत्ति ॥

अथान्येऽपि द्विकर्मका ।

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थाना तथैव च ।

द्विकर्म्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चय ॥

गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपलक्षणं, नी, अजा नयति ग्रामम् । वहि, वहति भारं ग्राम, हरति, भारं हरति ग्राम, चकारेण जयत्यादय समुच्चीयन्ते । शत जयति देवदत्त, शत मुष्णाति देवदत्त, शत दण्डयति देवदत्त, कर्षति ग्राम शाखाम् । इद विचार्यते । द्विकर्मकेभ्यो धातुभ्य कर्मणि लादय उत्पद्यमाना किमीप्सिततमे कर्मणि प्रधानउत्पद्यन्ते आहो स्विदनेन यस्य कर्मत्वं तस्मिन् गुणकर्मणीति । तत्रोक्तम् ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीना ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण ॥

अयमर्थ । ये द्विकर्म्मका धातवस्तेषा प्रधाने कर्म्मणीप्सिततमे वाच्ये लादीनाहु, लादयो भवन्तीत्याहु । लादयो लकृत्यक्तखलर्था । प्रधानाप्रधानयोरभिव्यक्तयोर्युगपदभिधानासभवे प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्य, प्रधानत्वादेवेति भाव । नी, नीयते ग्राममजा, नेया, नीता, सुनया । वहि, उह्यते भारो ग्राम, वोढव्य, ऊढ, सुवह । ह्रियते भारो ग्राम, हर्त्तव्य, हृत, सुहर । कृष, कृष्यते शाखा ग्राम, क्रष्टव्या, क्रष्टा, सुकर्षा । अप्रधाने दुहादीनामिति । अत्र दण्डिप्रभृतयोऽपि गृह्यन्ते न तु दुहियाचीति श्लोकपठिता एव, एतेषा दुहादीनामप्रधाने कर्म्मण्याख्येये लादीनाहु । एतदपि न्यायसिद्धं, यत पयोर्थी पूर्वं गवि प्रवर्त्तते ऽत शुद्धस्य दुहेर्गवाभिसम्बन्धो, गोदोहेन तु पयस इत्यन्तरङ्गत्वादकथितकर्म्मणस्तत्रैव लादयो भवन्ति । एव सर्वत्र । दुहि, गौर्दुह्यते पय, दोह्या,

दुग्धा, सुदोहा । याचि, पौरवो गा याच्यते, याच्यो, याचित, सुयाच । रुधि, व्रजो ऽवरुध्यते गाम्, अवरोध्य, अवरुद्ध, स्ववरोध । प्रच्छि, माणवक पन्थान पृच्छ्यते, प्रष्टव्य, पृष्ट, सुप्रच्छ । भिक्षि, पौरवो गा भिक्ष्यते, भिक्षितव्य, भिक्षित, सुभिक्ष । चिञ्, वृक्षो ऽवचीयते फलानि, अवचेतव्यो, ऽवचित, स्ववचय । ब्रूञ्, उच्यते माणवको धर्मं, वक्तव्य, उक्त, सुवच । शासु, अनुशिष्यते माणवको धर्मम्, अनुशासितव्य, अनुशिष्ट, स्वनुशास । दण्डि, गर्गा शत दण्ड्यन्ते, दण्ड्या, दण्डिता, सुदण्डा । जि, शत जीयते देवदत्त, जेतव्यो, जित, सुजय । मुषि, मुष्यते देवदत्त शत, मोषितव्यो, मुषित, सुमोष । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्म्मण इति । अभिधानइति शेष । अण्यन्तावस्थाया कर्तुर्ण्यन्तावस्थाया कर्म्मण सतोभिधाने लादीनाहुरित्यर्थ । एतदुक्त भवति । ये गत्यर्थादयो ऽण्यन्तावस्थायामपि सकर्म्मका ण्यन्तावस्थाया मुत्तरसूत्रेण द्विकर्म्मका जातास्तेषु ण्यन्तावस्थाया यदुत्तरसूत्रेणोपजात कर्म्म तत्र लादयो भवन्तीत्यर्थ । गमयति ग्राम देवदत्त, गम्यते ग्राम देवदत्त, गमयितव्य, गमित, सुगम । बुध्यर्थ, बोध्यते माणवको धर्मं, बोधयितव्य, बोधित, सुबोध । प्रत्यवसानार्थे, भोज्यते माणवक ओदनम्, भोजयितव्यो, भोजित, सुभोज । शब्दकर्म्म, पाठ्यते माणवको वेद, पाठयितव्य, पाठित, सुपाठ । अकर्म्मक, आस्यते माणवको मासम्, आसयितव्य, आसित, स्वास । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्मकेषु गुणक र्म्मणि लादय इति मतान्तरम् । बोध्यते माणवक धर्म्म, भोज्यते माणवकमोदन, पाठ्यते माणवक वेद इत्यादि । तदयमत्र निर्णय । नीवहिहृकृषिभ्य प्रधानकर्म्मणि लादय, तत्सम्बन्धस्य पूर्वभावि त्वात् । दुह्यादिभ्यो जिदण्डिमुषिभ्यश्चाप्रधाने, तत्सम्बन्धस्यानन्तर हृत्वात् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्म्मकेषु गुणकर्म्मणि प्रधाने वा यथेष्ट, गत्यर्थाकर्मकयो हृक्रोश्च ण्यन्तयो प्रयोज्ये कर्म्मणीति । प्रयो ज्यस्य च प्राधान्येनाभिधीयमानप्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात् प्राधान्य, गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभाव आर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापार

प्राधान्य, तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य । तत्प्राधान्याच्च तत्कर्म्मणोपि प्राधान्यमित्यन्ये । सर्वथा लादय प्रयोज्यकर्म्मणीति स्थितम् । अकर्मकाणा च धातूना कालभावाध्वगन्तव्यदेशा कर्म्मसज्ञका इष्यन्ते । उक्त च, कालभावाध्वगन्तव्या कर्म्मसज्ञा ह्यकर्म्मणा, देशश्चाकर्म्मकाणा तु कर्मसज्ञो भवतीति वक्तव्यमिति । अध्वगन्तव्येति, गन्तव्योध्वा ऽध्वगन्तव्य , कडारादिष्वध्वशब्दो द्रष्टव्य । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशादेर्ग्रहणार्थं गन्तव्यग्रहण, तेनाध्वान स्वपितीति न भवति । ननु च कालाध्वनोरिति सिद्धा द्वितीया किं कर्म्मसज्ञया, देशस्य तावद्वक्तव्या । कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्म्मत्वमेषितव्यम् । आस्यते मास , आसित , आसितव्य , स्वास । एवशय्यते क्रोश इत्यादि, भाव । गोदोहमास्ते । यावता कालेन गौर्दुह्यते तावन्त कालमास्त इत्यर्थ । गोदोहादीना मासादिवत्कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद्भावस्य पृथग्ग्रहण, देश , कुरून् स्वपिति, कुरव सुप्यन्तइत्यादि, 'कालाध्वनोरत्यन्तसयोग' इति तु सूत्रमक्रियात्यन्तसयोगार्थं, मास गुडधाना , सर्वरात्र कल्याणी, क्रोश कुटिला नदीति । न तर्हि वक्तव्य कालभावाध्वगन्तव्या इति, न वक्तव्य नात्रासिरासनमात्रे वर्त्तते[1] किं तु तत्पूर्वके व्यापने वर्त्तते, मास मास्ते । कोर्थ , मासमासनेन व्याप्नोतीत्येव सर्वत्र। एव च कृत्वा सकर्म्मकेष्वपि मासादय [2]कर्म्म भवन्ति, मास वेदमधीयते मास वेदाध्ययनेन व्याप्नोतीत्यर्थ । अथ 'कर्तृकर्म्मणो कृती'ति षष्ठी द्विकर्म्मकेषु किं प्रधाने कर्म्मणि भवति आहोस्विद्गुणे भवति आहोस्विदुभयो , उभयोरिति प्राप्ते द्वितीयावद्भाष्यकारवचनात्तु गुणकर्म्मणि विकल्पेन षष्ठी प्रधानकर्म्मणि नित्या,नेता ऽश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नमिति वा । इहाकथित कर्म्मत्येतावदस्तु मास्तु पूर्वसूत्रद्वय तद्विषयस्याप्यकथितत्वात्, सत्यम् । नटस्य शृणोतीत्यत्र माभूदिति दुह्यादिपरिगणनमवश्य कर्तव्य तस्मिश्च क्रियमाणे ओदन पचति, वृक्षमूलान्युपसर्पतीत्यत्र न स्यादिति पूर्वमपि योगद्वयमारभ्यतइति॥

१ पर्यवस्यतीति पाठान्तरम् ।
२ कालादय इति पुस्तकान्तरे ।

"गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ" ॥ 'गमयति माणवकं ग्राममिति'। कथमत्र ग्रामस्य कर्मत्वं यावता कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते, न च संप्रति माणवकः कर्ता ऽनेन कर्मसंज्ञकत्वात्, तत्र यथा माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र वस्तुतो भक्षणेनेप्सिततमानामपि माषाणां कर्मसंज्ञा न भवति तत्कस्य हेतोः, अश्वस्य संप्रत्यकर्तृत्वात्, तद्वदत्रापि न प्राप्नोति, मा भूण्णिच्युत्पन्ने माणवकः कर्ता, प्राक्तदुत्पत्तेः प्रकृत्यर्थे कर्ता भवति, तदानीमेव च ग्रामस्याभिसम्बन्धः ग्रामकर्मण्यसौ गमने प्रेष्यते ग्रामं गच्छेति, अतो यस्यामवस्थायां ग्रामस्य कर्मत्वं न तस्यां माणवकस्य कर्मत्वं यस्यां च ण्यन्तावस्थायां माणवकस्य कर्मत्वं न तस्यां ग्रामस्य कर्मत्वं पूर्वप्रवृत्तत्वाद्, माषेष्वश्वमित्यत्र तु नैवं संभवति। 'यापयतीति'। या प्रापणे इत्यत्र प्राप्त्या गतिर्लक्ष्यतइति यातिर्गत्यर्थः। 'नीवह्योरिति'। नन्वेतयोर्गतिफलं प्रापणमर्थो न गतिः, 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इत्यत्र च भाष्ये न वहिर्गत्यर्थ इति सत्यं, गुणभावेनापि गतिः प्रतीयतइति मत्वा प्रतिषेध उक्तः। 'वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति'। वक्ष्यामीति चोपक्षेपः। वाहयति बलीवर्दान्यवानित्यत्राणौ बलीवर्दाः कर्तारः, ण्यन्ते तु नियन्ता सारथिः कर्ता, तत्र प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिरेव भवति। बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञानमात्रवाचिनामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषवाचिनां स्मरत्यादीनामित्याहुः। सूत्रावपि तथैवोदाहृतम्। 'आदिखाद्योरिति'। अपर आह सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवति नावश्यमियमेव कर्मसंज्ञेति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्चे'ति पदमपि न भवति, इदमेकमिष्यते 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इदमेषां जग्धमिति। 'भक्षेरिति'। गत्यर्थादिषु प्रायेण हेतुमण्णिच एव संभवाद् हेतुमण्णिचो विधिरिति प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति चुरादिणिजन्तोऽप्यण्यन्त एवेति भक्षेः प्राप्तिः। 'भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमिति'। क्षेत्रस्थानां यवानां वक्ष्यमाणानां हिंसा भवति तस्यामवस्थायां कैश्चिच्चैतन्याभ्युपगमात्, स्वामिनो वा हिंसा द्रष्टव्या। इह कर्मशब्देन क्वचित्क्रिया गृह्यते, यथा 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इति, क्वचित् साधनकर्म 'वेः शब्दकर्मणः' इति, इह शब्द-

क्रियाणामिति चेत् ह्वयत्यादीना प्रतिषेध, ह्वयति पुत्र देवदत्त, ह्वाप यति पुत्र देवदत्तेन, क्रन्दति पुत्र देवदत्त, क्रन्दयति पुत्र देवदत्तेन शब्दायते देवदत्त, शब्दाययते देवदत्तेन, अकर्मकत्वादयात्र प्रसङ्ग, शब्द लक्षणकस्य कर्म्मणोन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्च, शृणोतेश्चोपसङ्ख्या नम्, अशब्दक्रियत्वात् शृणोति श्लोक देवदत्त, श्रावयति श्लोक देवदत्त, न च बुध्यर्थत्वादत्र सिद्धि, चेतत्यादयो हि ज्ञानमात्रवचना बुध्यर्था, अस्तु तर्हि साधनकर्म्मणो ग्रहण, शब्दकर्म्मणा इति चेत् जल्पतिप्रभृतीनामुपसख्यान, जल्पति पुत्र देवदत्त, जल्पयति पुत्र देव दत्त, विलयति पुत्र देवदत्त, विलापयति पुत्र देवदत्तम्, आभा षते पुत्र देवदत्त, आभाषयति पुत्र देवदत्त, दृशे सर्वत्र, यद्यपि क्रियाग्रहणमथापि साधनग्रहणमथाप्युभयग्रहण सर्वथा दृशेरुपसख्यान, पश्यति रूपतर्क कार्षापण, दर्शयति रूपतर्क कार्षापण, यदा चाय दृशि चक्षु साधनके ज्ञानविशेषे वर्तते तदैतद्वक्तव्य ज्ञानमात्रवचनत्वे तु बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्ध तदेवमुभयोरपि पक्षयोर्द्दोषान्त भाष्य नान्य- तर पक्षो निरणायि। वृत्तिकारस्तु ये शब्दक्रिया शब्दसाधनकर्म्मा णश्च तानविवादसिद्धानुदाहरति। 'अधीतइत्यादि'[२]। 'अध्यापय तीति'। 'क्रीङ्जीना णा' वित्यात्वम् अर्तिह्रीत्यादिना पुक्, निर्णयस्तु साधनकर्मणो ग्रहण कर्मग्रहणाद,न्यथा गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्म- काणामित्येव सिद्धे, जल्पादीना तूपसख्यान कर्त्तव्यमेव। अन्यसत्वाह। जल्पति देवदत्तइति। वचनेन बोधयतीत्यर्थ। एवमन्यत्रापि, तत्र बुद्ध्यर्थ त्वादेव सिद्ध, यद्यप्यन्या बुद्धिरन्या बोधना उपसर्जनीभूतापि तावद्बुद्धि रस्तीति बुद्ध्यर्थत्वमस्त्येव उपसर्ज्जनीभूतोपि च गत्यादिरर्थो गृह्यते ऽन्यथा गमयतीत्यादीनामगत्यर्थत्वादेवाप्रसङ्गादणिग्रहणमनर्थक स्यादि- ति, अस्तु चेतनविषये एवमचेतनविषये कथ, यत्किचिज्जल्पति तमन्यो जल्पयति नह्यत्र प्रबोधनाप्यस्ति। 'अकर्मकाणामिति'। कालभावाध्वग न्तव्यदेशव्यतिरिक्त[१]कर्मरहितानामित्यर्थो ऽत्र ग्राह्य, अन्यथा मासमास्ते

१ कर्माभावो ग्राह्य इति पा २।

देवदत्त , मासमासयति देवदत्त, गोदोहमासयति, क्रोशमासयति, कुरूना सयतीत्यत्र न स्यात् कालादिकर्मणा सकर्मकत्वात्, एव ल कर्मणि चेत्या दावपि यत्राकर्मकग्रहण तत्र सर्वत्र द्रष्टव्य,न्तेन मासमास्यते देवदत्तेने त्यादौ भावे लादय सिद्धा भवन्ति, उक्तञ्च सिद्ध तु कालकर्मणामकर्मकव द्वचनादिति,कालग्रहणमुपलक्षण वत्करणात्स्वाश्रयमपि भवति मास आस्यते देवदत्तेन मासकर्मणि लो भवति स तर्ह्यकर्मकवचनाद् भावे वक्तव्यो न वक्तव्यो ऽकर्मकाणामित्युच्यते न च कालादिभि केचिदकर्मका कालादिभिरप्यकर्मका यदा ते न विवक्ष्यन्ते तद् यथा शेते देवदत्तो न भुङ्क्ते इति । नाप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मका कि तर्हि ये ऽत्यन्ता विद्यमानकर्माणो धातवो ऽकर्मका नार्था । यस्य धातो स्वरूपावधिकम कर्मकत्व न च कालादिकर्मणा स्वरूपावधिकमकर्म्मकत्व कस्यापि सम्भवतीति सामर्थ्यात्तद्व्यतिरिक्तेन कर्म्मणा ऽकर्म्मकत्व विज्ञायते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता स्वव्यापारे स्वतन्त्रस्यापि प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापारे विवक्षिते तेन प्रधानभूतेनाप्यमानत्वाद् अन्तरङ्गत्वेन पूर्वप्रवृत्तामपि कर्तृसज्ञा बाधित्वा कर्म्मसज्ञा भविष्यतीति । एव तर्हि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ, प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति गत्यर्थादीनामेव नान्येषामिति, तेन पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र पूर्व प्रवृत्ताया एव कर्तृसज्ञाया अवस्थानात् कर्तरि तृतीया भवति । उक्त च ।

गुणक्रियाया स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्म्मता गत ।
नियमात् कर्म्मसज्ञाया स्वधर्मेणाभिधीयते ॥
इति, कर्तु स्वधर्म्मस्तृतीया । अथ कथम् ।
अयाचितार नहि देवदेवमद्रि सुता ग्राहयितु शशाक ।

इति । स्वतन्त्रा कवय । यद्वा सुता प्रति किञ्चिदुद्वाहविषये ग्राहयितु बोधयितु न शशाकेत्येव व्याख्येय, तत्र बुध्यर्थत्वात् सिद्धम् ॥

"हृक्रोरन्यतरस्याम्" ॥ गत्यर्थादयो निवृत्ता, तेनोभयत्र विभाषेयम् । यदा हरतिर्गतौ वर्तते, हरति भार देवदत्त इति, अभ्यवहारे

वा, अभ्यवहरति माणवकमोदनमिति, करोतिश्चायमकर्म्मक, ओदनस्य पूर्णा छात्रा विकुर्वतइति, तदा पूर्वेण प्राप्ते, यदा हरति स्तेयादौ वर्त्तते, हरति सुवर्णं चोर इति, करोतिश्च सकर्मकस्तदा ऽप्राप्ते। नन्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति नियमस्यैव विकल्पो युक्त, गत्यर्थादिष्वेवेति योय नियम स हृक्रोरन्यतरस्यामिति, ततश्च पक्षे नियमाभावात् गत्याद्यर्थादन्यत्र पक्षे कर्म्मत्व पक्षान्तरे च कर्तृत्व भवतु गत्याद्यर्थत्वे तु नित्यवत् कर्म्मसञ्ज्ञा प्राप्नोति। एव तर्हि वार्तिककारेणोभयत्रविभाषास्विय पठिता तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिरिति नाश्रीयते, अविशेषेण हृक्रोर्विकल्प प्रवर्त्तते। 'अभिवादिदृशोरिति'। अभिवादयते रप्राप्ते विभाषा दृशेर्बुध्यर्थत्वात् दृशे सर्वत्रेति वा प्राप्ते। 'अभिवादयतइति'। 'णिचश्चे'त्यात्मनेपद परस्मैपदे त्वभिवादयति गुरु देव देवेनेति कर्तृसञ्ज्ञैव भवति। 'दर्शयतइति'। कर्म्मसञ्ज्ञाभावपक्षे कर्म्मान्तरस्याभावात् णेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु णिचश्चेति ॥

"स्वतन्त्र कर्ता" ॥ स्वतन्त्रशब्दोऽय तन्तुवायवचनोप्यस्ति स्व तन्त्रमस्य स्वतन्त्र, विततास्तन्तवस्स्वतन्त्रमित्युच्यते, अस्ति च साधारणद्रव्ये पुरुषे वर्त्तते, साधारण भवेत्तन्त्र, स्व धन तन्त्र साधारणमस्य स्वतन्त्र, अस्ति च प्रधानवचन स्व आत्मा तन्त्र प्रधानमस्य स्वतन्त्र इति। तत्राद्ययोर्ग्रहणे तयोरपादानादिविषये कर्तृसञ्ज्ञा स्यात्परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च तन्तुवायादागच्छतीत्यादौ, इह च न स्यात् देवदत्तो गच्छतीति इममाद्ययोर्ग्रहणे दोष दृष्ट्वा तृतीयमर्थमाश्रित्याह। 'स्वतन्त्र इति'। 'प्रधानभूत उच्यतइति'। स्वतन्त्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धतरत्वादिति भाव। किं च कारकाधिकारात् क्रियाविषय स्वातन्त्र्य गृह्यते न च तन्तुवायस्तन्तुवायतया क्रियायामुपयुज्यते किं तर्हि प्रधानतयैवेति तद्वाचिन एव ग्रहण युक्त, यदि प्रधानभूत उच्यते एव सत्यप्रधानापेक्षत्वात् प्रधानभावस्य यत्राधिकरणादीन्यप्रधानानि कारकाणि सन्ति काष्ठै स्थाल्यामोदन पचतीति अत्रैव स्यात् न त्वास्ते शेतइत्यादावित्याशङ्क्य प्राधान्येनागुणभावो लक्ष्यतइति दर्शयति। 'अगुणीभूत इति'।

तेन यस्य गुणभावो नास्ति स कर्त्ता कारकान्तराविवक्षायामपि चागुण भावो ऽस्त्येव, क्व पुनरत्र कारकाणां गुणगुणि[1]भाव, यदा एकापायेपि क्रिया न निर्वर्त्तते, उक्तमत्र

प्रागन्यत शक्तिलाभाच्यभावापादनादपि ।
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्ताना निवर्तनात् ॥
अदृष्टत्वात्प्रतिनिधे प्रविवेकेपि दर्शनात् ।
आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्य कर्त्तुरिष्यते ॥

इति । काष्ठादीनि कर्त्रा प्रवर्तितानि करणादिशक्ति प्रतिलभन्ते कर्त्ता तु प्रागेव कर्तृसंनिधौ च करणादीनि न्यग् भवन्ति तदधीने च तेषा प्रवृत्तिनिवृत्ती, प्रधानकर्त्तुश्च प्रतिनिधिर्न दृष्ट करणादीना तु दृष्ट व्रीह्य पचारे नीवारैरिज्यते, प्रविवेको ऽभाव , करणाद्यभावेप्यास्ते शेते इत्यादौ केवल कर्त्ता दृश्यते न तु कर्तुरभावे कारणादीनि दृश्यन्ते । आरादप्युप कारित्वादिति । यद्यप्यसौ तटस्थ फलसिद्धावुपकरोति न तु करणा दिवदनुप्रविश्य तथापीत्यर्थ । एतच्च प्रायेण चेतनेष्वेव सम्भवति नाचे तनेषु रथो यातीत्यादौ, नैष दोष । उक्तलक्षणे कर्त्तरि द्वय दृष्ट प्राधा न्यमगुणभावश्च तत्रागुणभावो ऽचेतनेषु चेतनेष्वपि सम्भवति स चायम गुणभावो न प्रतिनियतविषयो यस्यैव तु विवक्ष्यते तस्यैवेत्याह । 'स्वात न्त्र्येण विवक्ष्यतइति '। विवक्ष्यतइत्यस्योदाहरण स्थाली पचतीति। अन्ये तु व्याचक्षते । अगुणभावेनाभिधीयमानव्यापारो गुणभूतो गुणभूतधातूपात्त व्यापार कर्तेत्यर्थ । कस्य च व्यापारो धातुना ऽगुणभावेनोपादीयते यस्य विवक्ष्यते तस्येति सर्वत्र सिद्धमिति ॥

"तत्प्रयोजकोहेतुश्च"॥ 'तदित्यनेन कर्त्ता सम्बद्ध्यतइति '। कर्तृ संज्ञाविशिष्ट स्वतन्त्र इत्यर्थ । ननु च प्रयोजकसंनिधौ प्रयोज्यस्य पार तन्त्र्य कर्तृसंनिधाविव करणादीना,न्तत्कथ स्वतन्त्र परामृश्यते कथ न्तरा च कर्तृसंज्ञाविशिष्ट कथन्तमा च पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्ते

(१) गुणप्रधानभाव इति पा २ पुस्तके ।

नेति प्रयोज्ये तृतीया भवति पूर्वमेव च स्वतन्त्रस्य कर्तुः सतः प्रयुक्ति-रपि किमर्था, माय विरंसीदिति प्रयुङ्क्ते इति चेद् भवत्वेव प्रवृत्तप्रवर्त्तने यत्र तु बलात्कारेण प्रवर्त्यते तत्र कथम्। उच्यते । अप्रवृत्तप्रवर्तनेपि यावत्स्वार्थादर्शनात् प्रयोज्यो[1] न प्रवर्तते तावत्प्रयोजकः पाचयतीति न व्यपदिश्यते प्रयोज्यप्रवृत्त्युत्तरकालमेव तु व्यपदिश्यते तदानीमपि च स्मृत्यारूढा प्रयुक्तिर्विद्यतइति अनुवर्तमाना हि प्रसक्तिः प्रयोज्यस्याफलनिष्पत्तेः प्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना, लोडादिवाच्यस्तु प्रैषः प्रयोज्यस्याप्रवृत्तावपि भवति । उक्तं च

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड्विधीयते ।
प्रवृत्तस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिचः ॥

इति । तदेव णिजन्वाच्या प्रयुक्तिः प्रवृत्तप्रवर्त्तनारूपेण प्रतीयतइति प्रकृत्यर्थे कर्तुः सतः प्रयोजकः इत्यविरुद्धम् । इममेव चार्थं दर्शयितुं तच्छब्दोपादानम्, अन्यथा कस्य प्रयोजक इत्यपेक्षायां प्रकृतत्वादेव स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति लाभादनर्थकं तत् स्यात् । 'तस्य प्रयोजकस्तत्प्रयोजक इति'। ननु 'तृजकाभ्यां कर्तरि' 'कर्त्तरि चे' ति प्रतिषेधात् कथमत्र समासः इत्यत आह । 'निपातनात्समास इति'। अत्र विचार्यमस्ति समासप्रकरणएव विचारयिष्यामः । 'सञ्ज्ञासमावेशार्थश्चकार इति'। असति हि तस्मिन् एकसञ्ज्ञाधिकारात् कर्तृसञ्ज्ञा न स्यात् । 'कुर्वाणः प्रयुङ्क्तइति'। कुर्वाणदशायां या प्रयुक्तिः स्मृत्यारूढा सैव णिजन्वाच्येत्येव विग्रहः, हेतुत्वादित्यादिना समावेशस्य प्रयोजनं दर्शयति ॥

"प्राग्रीश्वरान्निपाताः"॥ प्राचि काले देशे वा प्राक्। 'अधिरीश्वर इति वक्ष्यतीति'। ईश्वरप्रकृतिभागस्य पूर्वपदान्तेन रेफेण सहानुकरणं द्रष्टव्यम् । अनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात् विभक्त्युत्पत्तिः, च वा इत्यत्र निपातत्वे सति 'स्वरादिनिपातमव्यय'मित्यव्ययसञ्ज्ञा भवति 'निपाता आद्युदात्ता'

(१) वर्तमानो हीत्यधिकं २ पुस्तके ।

इति तु स्वरो न भवति [1]उदाहृतानामनुदात्ताना गणे पाठात्, अन्येषा तु तदपि भवति, ननु यथा प्रत्यय' इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधि निर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते निपाता इत्येवास्तु नार्थोवधिनिर्देशेनेत्यत आह । 'प्राग्वचनमिति' । प्राग्वचनद्वारेणावधि निर्देशस्य प्रयोजनमुक्तम् । अयमर्थ । असत्यवधिनिर्देशे निपाता इत्यस्य प्रतियोगमनुवृत्तौ सत्यामप्येकसञ्ज्ञाधिकारात् पर्याय स्यात् न तु समा वेश, सति तु तस्मिन् ईश्वरात् प्राग्यावन्त सञ्ज्ञिन सर्वांस्तानेक ध्यमिहापेक्ष्य सकृत्सञ्ज्ञा विधीयते प्रतिसूत्रमधिकारात्त्वपरावृत्तिस्तस्याश्च समावेश प्रयोजनमिति। अथ वा प्राग्वचन किमर्थ यावता पञ्चम्यैव प्रागिति दिक्शब्दोध्याहरिष्यते, परागित्यस्य त्वध्याहारो न भविष्यति, 'चादयो ऽसत्त्वे' 'प्रादय' इत्यनयोर्विधेयासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात् अत आह । 'प्राग्वचनमिति' । अय भाव । अध्याहारेण सिद्धे प्राग्ग्रहणसामर्थ्यात्तन्त्रेण द्वौ प्राक्छब्दावुच्चार्येते तेनायमर्थो भवति, प्रागीश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राक् निपातसञ्ज्ञा भवन्ति निपाता सन्तो गत्यादि सञ्ज्ञा इति, तेन निमित्तमेव निपातसञ्ज्ञा गत्यादिसञ्ज्ञानामिति समावेश सिद्धिरिति। रीश्वरादिति सह रेफेणानुकरणे प्रयोजनमाह। 'रीश्वराद्रीश्वरान् माभूदिति'। रीश्वरादित्युच्यते अधिरीश्वरइत्ययमीश्वरशब्दोवधिर्यथा स्यात् 'शकि णमुल्कमुलौ' 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' वित्यय मा भूद् इत्येवमर्थमित्यर्थ । यदा संहितया सूत्राणि पठन्ते तदा रीश्वरशब्दोऽस्तीत्यभिप्रेत्य रीश्वरादित्युक्त, ज्ञापकात् सिद्ध, यदय 'कृन्मेजन्त' इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्य वाऽव्ययसञ्ज्ञा शास्ति तज्ज्ञापयति अनन्तर ईश्वर शब्दोवधिर्न व्यवहित इति, अन्यथा सेसेन्प्रभृतीना णमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसञ्ज्ञाया सिद्धत्वादनर्थक तत्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापक, 'कृन्मेजन्त परोपि स' ईश्वरे तोसुन्कसुनावित्यस्मात्परोपि कृन्मान्त एजन्तश्चास्ति कृत्यार्थे तवैकेनित्याद्येजन्त, णमुलादिश्च मान्त, तदर्थमेतत् स्यात्, यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययत्व शास्ति तज्ज्ञापयति अनन्तरस्य ग्रहणमिति,

---

१ च वादीनामिति पा २।

अन्यथा द्वितीये निपातसञ्ज्ञा व्यापाराद् अव्ययीभावस्य निपातत्वादेवा व्ययसञ्ज्ञाया सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात्, नैतदस्ति, 'समासेष्वव्ययीभाव' तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्यात् न त्वनन्तरस्य ग्रहणे ज्ञापक मित्यर्थं एवं तर्हि लौकिकन्यायादेवानन्तरस्य ग्रहणं भविष्यति लौकिके ह्योदकान्तात्प्रियं प्राप्यमनुव्रजेदिति य एवानन्तर उदकान्त आ ततो ऽनुव्रज्य बान्धवा निवर्तन्ते तद्वदत्रापि तत्राह । 'लौकिकं चातिवर्ततइति'। लौकिकं न्यायं लोक एवातिवर्त्तते यतो द्वितीयमप्युदकान्तं स्नेहातिशया दनुव्रज्य निवर्तन्ते तस्माद्रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्माभूदिति स्थितम् । ननु च न लोकाव्ययेत्यत्र लोकादीनामव्ययत्वादेव षष्ठीप्रतिषेधे सिद्धे पुनरुपादानं ज्ञापकं भविष्यति अनन्तरस्य ग्रहणमिति । नैतदस्ति । अव्ययसञ्ज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् निपातसञ्ज्ञा तु स्यादेव, ततश्च चिकी र्ष्वर्थे इत्यादौ 'निपात एकाजनाङिति' प्रगृह्यसञ्ज्ञा स्यात् । 'प्रोथ मिति'। पर्याप्तमित्यर्थः । प्रोथ पर्याप्तौ पचाद्यचि क्रियाविशेषणत्वाच्च पुंसकत्वम् ॥

"चादयोऽसत्त्वे" ॥ 'न चेत्सत्त्वे वर्त्ततइति'। सत्त्वे चेद् वर्तते तदा सञ्ज्ञा न भवतीत्यर्थस्तदाह । 'प्रसज्यप्रतिषेधोयमिति'। अथ पर्युदासे को दोषः, पशुशब्दोत्र पठ्यते स जातिविशिष्टे द्रव्ये वर्तते, तस्य निपातत्वं स्यात्, जातिद्रव्यसमुदायरूपो ह्यर्थः केवलादन्यो भवति, तथा प्रादय इत्यत्र विप्रातीति विप्रः,'आतश्चोपसर्गे' इति कः, अत्र प्र-शब्दः क्रियाविशिष्टे द्रव्ये वर्तते तत्र क्रियाद्रव्यसमुदायस्य द्रव्यादन्य त्वान्निपातत्वे सत्यव्ययसञ्ज्ञाया तदन्तविधेरभ्युपगमात् विप्रशब्दस्याव्यय सञ्ज्ञा स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधे तु यत्र द्रव्यगन्धस्तत्र सर्वत्र प्रतिषेधो भवति क्व तर्हि वर्तमानः पशुशब्दो ऽसत्त्ववचनो भवति, दृश्यर्थे, लोधं नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र दृश्यर्थेन मननं विशेष्यते दर्शनमेतन्मननं, सम्यक् मन्यमाना इत्यर्थः, सत्त्वशब्दोयं सतो भावः सत्त्वमिति सत्ताजाति वचनो गृह्यतइति भ्रान्तिमपनयति 'सत्त्वमिति च द्रव्यमुच्यतइति'। इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमुच्यते, उक्तञ्च ।

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥

इति । स्वार्थेनेति शेषः । सिद्धरूपो योऽर्थः स्वार्थेन विशेष्यतया विवक्षितस्तद् द्रव्यमित्यर्थः । उक्तं च,

स्वार्थस्य यत्र विश्रान्तिर्वाच्यं द्रव्यं तदुच्यते ।

इति । एवं च कृत्वा सीदति निर्विशते यत्र जात्यादिकं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विशेषणभावेनेति सत्त्वं द्रव्यं सदेरौणादिकस्त्वप्रत्ययः 'ताभ्यामन्यत्रोणादयः' इत्यधिकरणसाधनः । चणिति पठ्यते, स चेदर्थे वर्त्तते, णकारश्चणकश्चिद्धस्त्रयुक्तमिति विशेषणार्थः । नञो ञकारो 'नलोपो नञः' इति विशेषणार्थः । नलोपो नस्येत्युच्यमाने वामनपुत्रः, अत्रापि प्राप्नोति, पाक्षिक एष दोषः, अलुगुत्तरपदइति वर्त्तते, तत्र यदोत्तरपदेनाक्षिप्तं पूर्व्वपदं नस्य विशेषणं तदा पूर्वपदभूतस्य नस्य लोप इत्युच्यमाने नैवात्र प्राप्नोति नशब्देन पूर्वपदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिसद्भावादत्रापि स्यात् । अथास्मिन्पक्षे नञ इत्युच्यमानेऽपि स्त्रैणपुत्र इत्यत्र नञः कस्मान्न भवति, अतुल्यत्वात्प्रत्ययस्य, ञकारो वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थः, निपातस्य त्वचरितार्थः । तथेति पठ्यते, सोऽप्यत्र समुच्चये वर्त्तते, तस्य तु थालन्तस्य लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं सिद्धम् अव्ययत्वमपि 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' रित्येव सिद्धम् । नन्वव्युत्पन्नस्यापि विभक्तिप्रतिरूपका इत्येव सिद्धं, सत्यं, प्रपञ्चार्थः पाठः, एवं वेलाया मात्रायामित्यादेरपि, 'स्वरप्रतिरूपका इति' । ऊति ऊ वा वचनमित्यादयः,स्तेषां निपातसञ्ज्ञाविधानद्वारेण सद्भाव एव प्रतिपाद्यते न पुनरेषां निपातत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति ॥

' प्रादयः '' ॥ अयं योग उत्तरस्माद्विभज्यते पूर्वस्माच्च यदि पुनः प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगइत्युच्येत नैव शक्यमित्याह । 'पृथग्योगकरणमिति' । उत्तरस्या उपसर्गसञ्ज्ञाया एव क्रियायोगइति विशेषणं यथा स्यात् निपातसञ्ज्ञाया माभूदित्येवमर्थमुत्तरस्माद् योगादस्य

विभाग इत्यर्थ । अथ वा चादिष्वेव प्रादीनपि पठित्वा पूर्वस्माद्योगात् किमर्थं विभज्यते तत्राप्याह । 'उपसर्गा क्रियायोगइति' । 'चादीनामिति'। चलेपोऽत्र द्रष्टव्य इति चवादीनामिति। 'परा जयन्ति सेना इति'। परा उत्कृष्टा परदेशस्थिता वा द्रव्यत्वात्तत्र वर्त्तमानस्य पराशब्दस्य न भवति, यत्र त्वेकवचन पठ्यते परा जयति सेनेति तत्र रूपोदाहरण द्रष्टव्यम्, हलड्यादिति सुलोपात्, पराशब्दस्याद्युदात्तत्वाच्च ॥

"उपसर्गा क्रियायोगे" ॥ 'क्रियायोगइति' । सहयोगे तृतीया निपातनात् समास, कर्तृकरणे कृतेति बहुलवचनाद्वा, यद्वा क्रियया करणभूतया प्रादीना धातुभिर्योगात् करणे तृतीयाया एव समास । 'प्रणयतीति'। उपसर्गादसमासेपीति णत्वम् । 'प्रनायक इति'। नन्वत्रापि गमिक्रियायोगोस्त्येव, सत्य, प्रादय पुनरेवमात्मका यदुत श्रुताया क्रियाया तामेव विशिषन्ति, अश्रुताया तु ससाधना क्रियामाक्षिपन्ति तच्च क्रियायोगग्रहणसामर्थ्याद् यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्त प्रत्युपसर्गसज्ञा भवतीत्ययमर्थो भवति, अत्र च यत्क्रियायुक्त प्रादि स गमिर्न प्रयुज्यते, यश्च प्रयुज्यते न तत्क्रियायुक्त इति नास्ति णत्वप्रसङ्ग । 'मरुच्छब्दस्येति'। उपसर्गसज्ञैवेष्यते न निपातसज्ञा, तस्या हि सत्या निपाताद्युदात्तत्व तृतीयाकर्म्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् अन्तोदात्तश्च मरुत्तशब्द इष्यते । ननूपसर्गसज्ञायामप्युपसर्गाश्चाभिवर्ज्जमित्याद्युदात्तत्व स्यादेव, न,नानेनापूर्वमाद्युदात्तत्व विधीयते किं तर्हि निपाता इत्येव सिद्धे ऽभेः प्रतिषेधार्थमेतत्, किं च निपातसज्ञायामव्ययसज्ञा स्यात् । अथ 'उपसर्गे घो कि', 'आतश्चोपसर्गे' इत्येतैा विधी कस्मान्न भवत , अनभिधानात् । 'मरुत्त इति' । मरुच्छब्दतकारस्या 'नचि चे' ति द्विर्वचने झरो झरीति मध्यमस्य मध्यमयोर्म्मध्यमाना वा लोपे त्रैरूप्य भवति, कथ पुनरत्र तत्व यावतायमनजन्त इत्यत आह । 'सज्ञाविधानसामर्थ्यादिति' । उक्त प्रयोजनान्तराभाव , एव तु मरुच्चयतीति तकारव्यवायेपि णत्व प्राप्नोति तस्मात्तत्वविधाववेष्यते, 'अच्छब्दस्येति'। अङ्विधाववेष्यते किप्रत्ययो हि न भवति तदाह । 'आतश्चोपसर्गइति' । भिदादिपाठात् प्रज्ञाश्रद्धार्चेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

"गतिश्च" ॥ 'गतिरनन्तर' इति पुल्लिङ्गनिर्देशाद् गम्यतइति गति, क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायामिति क्तिच्, निपातनाच्च 'न क्तिचि दीर्घश्चे' ति न भवति, 'प्रकृत्येति'। अत्र गतित्वात् कृत्स्वरो भवति समासस्तु प्रादि त्वादेव सिद्ध । प्रादिभ्योऽन्यत्र समासोऽपि प्रयोजनम् । 'प्रकृतमिति' । गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर 'यत् प्रकरोतीति' । तिङ्लक्षणस्य निघातस्य निपातैर्यद्यदीति निषेधे तिप पित्त्वादनुदात्तत्व, विकरणस्य प्रत्ययस्वरो धातो शेषनिघात, 'तिङि चोदात्तवती' ति प्रशब्दस्यानु दात्तत्वम् । एतच्च प्रयोजनचतुष्टय गतिसञ्ज्ञाप्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्यम् । 'चकार सञ्ज्ञासमावेशार्थ इति' । अन्यथैकसञ्ज्ञाधिकारादेकत्र सञ्ज्ञाद्वयवि धानाच्च पर्याय स्यादिति भाव । 'कारिकाशब्दस्येति' । कारिका क्रिया मर्यादास्थितिरित्यर्थ । यत्न इत्यपरे, धात्वर्थनिर्देश इति ण्वुल्, यस्तु कर्तरि कारिकाशब्द कारिका दासीति यश्च श्लोकवाची तयोर्ग्रहण न भवति क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् । 'यत्का रिका करोतीति' । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्तेर्लुक् । 'पुनरुत्स्यतमि ति' । गतित्वात्समास 'गतिर्गता' विति निघातो भवतीति' । यद्यप्यत्र प्रवृद्धादीना चेत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन शेषनिघात सिद्धस्तथापि परत्वा-दयमेव निघातो युक्त इति भाव । 'इह च पुनराधेयमिति' । गतित्वा त्समासे कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण 'यतो ऽनाव' इति धेयशब्द आद्यु दात्त । 'चनो हितइति'। निपातत्वादाद्युदात्तस्य चन शब्दस्य 'गतिरन न्तर' इति प्रकृतिस्वर ॥

"ऊर्यादिच्विडाचश्च" ॥ 'च्व्यन्ता डाजन्ताश्चेति'। यद्यपि पद सञ्ज्ञायामन्तग्रहणेन सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति ज्ञापित तथापि क्रियायोगइत्यनुवृत्तेस्तदन्तग्रहणमिति भाव । नहि प्रत्यय-मात्रस्य क्रियायोग सम्भवति स्वार्थिकत्वेन स्वयमनर्थकत्वात् च्वेरश्रावि त्वाच्च। 'कृभ्वस्तियोगइति'। न केवल सञ्ज्ञाप्रयोगोऽप्यन्यत्र भवति नहि भवति उरीसपद्यतइति, श्रौषडादीना स्वाहापर्यन्ताना चादिषु पाठाद् अक्रियायोगेपि निपातत्वम् । आवि शब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञो

योगे विकल्प , कृभ्वस्तियोगे त्वनेन नित्य, कथ तर्ह्यांविश्चक्षुषो ऽभवद सावित्र राग , अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा युगलीढोभयसृक्कधारमाविरिति, स्वतन्त्रा कवय । 'शुक्लीकृत्येति' । अस्य च्वावितीत्वम् । पटपटाशब्दो 'वा क्यष' इत्यत्र व्युत्पादित ॥

"अनुकरण चानितिपरम्" ॥ 'इति परो यस्मादिति' । पञ्चमीसमासस्तु लक्षणाभावान्नाश्रित । तेनेति खाट्कृत्येत्यत्र इते परत्वेपि भवति । 'खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदिति' । अत्रासति प्रतिषेधे गतिसञ्ज्ञाया समास स्यात् धातोश्चानन्तर प्रयोग इति रूपमेवैतन्न सिध्येत् । ष्ठिवु निरसने 'ष्ठिवुक्लमुचमा शिती' ति दीर्घ , भूतकालोपन्यास किमर्थ कस्य चित्कवेरय प्रयोग उदाहृत ॥

चुम्बनसक्त सोऽस्या च्युतमूल दशनमात्मनो वदने ।
जिह्वामूलस्पृष्ट खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥

'आदरानादरयोस्सदसती" ॥ 'प्रीतिसभ्रम इति' । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरेत्यर्थ । 'परिभवौदासीन्यमिति' । अवज्ञया कर्त्तव्य प्रत्युत्थानादिक प्रत्युपेक्षेत्यर्थ । असदनादरग्रहण किमर्थमसत्कृत्येत्यत्रापि यथा स्यात्, मा भूदसच्छब्दस्य गतिसञ्ज्ञा सत्कृत्येत्यनेन नञ्समासो भविष्यति । नैव शक्य, सति शिष्टत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर बाधित्वा ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्व स्याद्, असत्कृतमित्यत्र तु सत्कृतशब्दे गतिरनन्तर इति स्वरे प्रवृत्ते पश्चान्नञ्समासेपि तस्यैव स्वर , असच्छब्दस्यापि कृतशब्देनापि समासे तस्य निपातत्वादाद्युदात्तस्य गतित्वात्प्रकृतिभावेपि स एव स्वर इति नास्ति विशेष । इह च यदसत्करोतीत्यसच्छब्दस्य निघातो न स्याद् अव्ययसञ्ज्ञापि तस्य न स्यादित्यसच्छब्दस्यैव गतिनिपातसञ्ज्ञे एषितव्ये, न चात्र सच्छब्देन तदन्तविधिर्लभ्यते विशेष्यस्याभावात् । नन्वत्र सच्छब्दस्यैव सञ्ज्ञास्तु कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य तेन तदन्तविधिर्भविष्यति, अव्ययसञ्ज्ञाया तावदस्त्येव तदन्तविधि परमोच्चैरिति, यथा कुगतिप्रादय इत्यत्रापि सुबिति प्रवर्तते सुपे

त्येव निवृत्त तद्गतिना विशेष्यते 'गतिरनन्तर' इत्यत्र पूर्वपद 'गतिर्गता' वि त्यत्रापि पदस्येति प्रकृत भवतु तदन्तविधिना कार्यम् अनादरावगतिस्तु कुत [1]असत्यनादरग्रहणे न सदसदित्यादरनिषेधाच्चैव शक्यम आ दरप्रसङ्ग एव हि स्यात् गुरुमसत्कृत्येति चाण्डालमसत्कृत्येत्यत्र न स्यात् यथा ऽब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न लोष्टादि, अनादरग्रहणे तु सति बहुव्रीहिर्विज्ञायते अविद्यमानादरोनादर इति। बहुव्रीहिश्चात्य न्ताभावे प्रसक्ताभावे ऽप्रसक्ताभावे च भवतीति सर्वत्र सज्ञा सिध्यति, तस्मादनादरग्रहण कर्त्तव्यम् असद्ग्रहण तु शक्यमकर्तुम्। आदरानादरयो सदित्येवास्तु तत्र यथा गोष्पद सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दो न सभ वतीत्यगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम्। एवमनादरे ऽपि सच्छब्दो न सम्भ वतीत्यसच्छब्दार्थमनादरग्रहण भविष्यति। 'सत्कृत्वा ऽसत्कृत्वेति'। शोभनवचनो विद्यमानवचनो वा सच्छब्द, तद्विपरीतवचनोऽसच्छब्द, ॥

'भूषणेऽलम्" ॥ 'अलमिति प्रतिषेध इत्यादि'। तद्यथा अल कृत्वा अल भोक्तुम् अलम्भुक्त्वा अल करोति कन्यामिति ॥

"अन्तरपरिग्रहे" ॥ अन्तर्हत्वा मध्ये हत्वेत्यर्थ। 'अन्त शब्दस्ये त्यादि'। उपसर्गसञ्ज्ञायामेवैतच्चोक्तम् अन्त शब्दप्रसङ्गेन वक्ष्यामीति यदा चो पसर्गसञ्ज्ञोच्यते तदान्तर्णयतीत्यादिवदन्तर्हण्यात् अन्तर्हणनमित्यादा वपि हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्व सिद्धम् अन्तरयणमित्यत्रापि 'कृत्यच' इत्येव सिद्धमिति अन्तरदेशे अयन चेति सूत्रद्वयमपि देशप्रतिषेधार्थं द्रष्टव्यम् ॥

"कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते"। कणेशब्द सप्तमीप्रतिरूपो नि पातो ऽभिलाषातिशये वर्तते मन शब्दोपि साहचर्यादभिलाषावृत्तिरेव वि ज्ञेय। 'कणेहत्येति' अतिशयेनाभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्त पिबतीत्यर्थ। तदाह। 'तावदिति'। श्रद्धा प्रतिहन्यतइत्यर्थ। इति यावदस्येत्यपेक्षते। प्रत्युदाहरणे कणशब्द सूक्ष्मतण्डुलावयववाचिकरणभूते वर्त्तते मन श ब्दोपि चेतसि ॥

---

१ कुतस्त्येति पा॰ २ पुस्तके।

'पुरोऽव्ययम्" । 'असिप्रत्ययान्तः पुरः शब्दोऽव्ययमिति' । 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषा' मित्यसिप्रत्ययः पूर्वशब्दस्य पुरादेशः 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' रित्यव्ययसञ्ज्ञा विसर्जनीयस्थानिकः सकार उपचारः । 'पुरस्कृत्येति' । पूर्वस्मिन्देशे कृत्वेत्यर्थः । 'पूः पुरौ पुरः कृत्वेति' । एतदत्र प्रत्युदाहरणम् इतरयोस्तूपन्यासस्तत्साहचर्यात्पुर इति शसन्तं नाव्ययमिति प्रदर्शनार्थं, अत्र 'नमस्पुरसोर्गत्यो' रिति सत्वं न भवति समासश्च न भवति ॥

"अस्तं च" ॥ 'अस्तं कृत्वेति' । असु क्षेपणे निष्ठा 'उदितो वा' 'यस्य विभाषे' ति इट्प्रतिषेधः । ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भवति किमव्ययग्रहणानुवृत्त्या, एवं तर्ह्यस्तशब्दो ऽव्ययमिति ज्ञाप्यते न ह्ययं चादिषु स्वरादिषु वा पठ्यते ॥

"अच्छ गत्यर्थवदेषु" ॥ अच्छेत्यनुकरणत्वे ऽविभक्तिको निर्देशः सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुप्तत्वात् । 'अभिशब्दस्यार्थ इति' । आभिमुख्ये । 'अच्छोद्येति' । यजादित्वात्सम्प्रसारणमुदकमच्छ गच्छति, अकलुषमित्यर्थः ॥

"अदो ऽनुपदेशे" ॥ 'उपदेशः परार्थ इति' । वाक्यप्रयोग इत्यर्थ-द्गम्यते । 'अदः कृत्येति' । एतत्कर्त्तव्यमिति स्वयमालोच्येत्यर्थः ॥

"तिरो ऽन्तर्द्धौ" ॥ 'तिरोभूयेति' । समासकृत्स्वरौ प्रयोजनम् । 'तिरोभूतमिति' । भवतेरकर्म्मकत्वात्कर्त्तरि क्तः, गतिरनन्तर इत्यत्र च कर्म्मणीति वर्त्तते तस्मात्समासथाथादिस्वरावत्र प्रयोजनं, 'तिरो भूत्वेति' । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

"विभाषा कृञि" । 'तिरस्कृत्येति' । तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्वं, प्रत्युदाहरणे तु न भवति तत्र गत्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् सूत्रे विभक्त्यभावः ॥

"साक्षात्प्रभृतीनि च" ॥ 'साक्षात्प्रभृतिष्विति' । असाक्षाद्भूतं यदा साक्षात्क्रियते तदा यथा स्यात् यदा यत्तु साक्षाद्भूतमेव रूपान्तरेण

क्रियते तदा माभूदित्येवमर्थम्, मिथ्याप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यम्, एतच्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते, तथाहि साक्षात्कृतमित्युक्ते श्रुतस्य तस्यैव रूपस्य करण प्रतीयते न त्वश्रुतरूपान्तरस्य । नन्वसत्यामपि प्रकृतिविवक्षाया तस्यैव रूपस्य करण प्रतीयते अथ च च्व्यर्थवृत्तिता नास्ति तस्माच्च्व्यर्थग्रहणमेव कर्त्तव्यम्, अथ च्व्यन्तेष्वपि साक्षादादिषु अथ विकल्प कस्मान्न भवति अस्त्वनेन मुक्ते पुन प्रसङ्गविज्ञानादूर्यादिच्विडाचश्चेत्येषा भविष्यति। नैव शक्य यदेतल्लवणादीना मकारान्तत्वनिपातन तदपि च्व्यन्तेषु स्यात्, एव लवणादीना मान्ता लवणादय आदेशा करिष्यन्ते तत्र यद्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाल्लवणीशब्दस्यापि पक्षे लवणमादेश क्रियते न कश्चिद् दोष, त्रैशब्द्य हि न साध्य लवणकृत्य लवण कृत्वा लवणीकृत्येति तच्चैव सति सिद्ध वृत्तिकारस्तु मकारान्तत्व निपात्यतइति वदति स मन्यते च्व्यन्तेषु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्या सज्ञा भवति विकल्पेन तु सन्नियुक्त मान्तत्व निपातनमिति। अग्नौवशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाता, प्रादुराविः शब्दयोरूर्यादित्वात् प्राप्ते विभाषा ॥

"अनत्याधानउरसिमनसी" । उरसिमनसिशब्दौ निपातौ । 'उरसिकृत्येति' । अभ्युपगम्येत्यर्थ । मनसिकृत्य निश्चित्येत्यर्थ ॥

"मध्येपदे निवचने च" ॥ अविभक्तिको निर्देश, मध्येपदेशब्दौ निपातौ निवचन वचनाभाव इति तत्र निपातनादेक रान्तत्व न पुनरेषा सप्तमी । 'वाच नियम्यति' । व्याख्यानान्निपातन चाविशेषेण न तु सज्ञासन्नियुक्त निवचने कृत्वेति उदाहृतत्वादित्याहु ॥

नित्य हस्तेपाणावुपयमने' ॥ 'दारकर्म्मेति' । अन्ये तु स्वीकरणमात्रमिच्छन्ति, हस्तेकृत्य महास्त्राणीति, हस्तेपाणौ शब्दौ निपातौ ॥

"प्राध्व बन्धने' ॥ 'मकारान्तमव्ययमिति'। चादिषु पाठात् । 'आनुकूल्ये वर्ततइति'। तेन बन्धने वर्तमान प्राध्वशब्द इत्ययमर्थो न भवति कथ तर्हि बन्धनइत्यस्यान्वय इत्यत आह। 'तदिति'। 'बन्धनइति' । सत्सप्तम्यर्थद्वारकश्च प्राध्वमित्यनेन सम्बन्ध, बन्धने सति यदा

नुकूल्य तद्बन्धनहेतुकमिति भाव । 'प्राध्वं कृत्वा शकटं गत इति'। प्रस्थितो ध्वानं प्राध्वः, अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थेइति समासः 'उपसर्गादध्वन' इत्यच् लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यति तस्मादव्ययस्यैवायं प्रयोगः आनुकूल्यं तु बन्धनहेतुकं न विवक्षितमिति व्याचक्षते ॥

"जीविकोपनिषदावौपम्ये । जीविका जीवनोपायः, सञ्ज्ञायामिति करणे ण्वुल्, ण्यन्ताद्वा कर्त्तरि उपनिपूर्वात्सदेः सत्सूद्विषेति क्विप्, सदिरप्रतेरिति षत्वम्, उपनिषद्रहस्यं वेदान्तजन्यं ज्ञानं वेदान्तभागो वा। 'औपम्य इति'। उपमीयते ऽनयेत्युपमा 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्, तस्या भाव औपम्यं, विषयसप्तमी चैषा उपमानोपमेयसम्बन्धनिमित्तादभेदोपचाराद्यावुपमेयनिष्ठौ भवतः तावौपम्यविषयौ । 'जीविकाकृत्य उपनिषत्कृत्येति' । जीविकामिव कृत्वा उपनिषदमिव कृत्वेत्यर्थः । यद्यपि गतिसमासो नित्यस्तथापीवशब्दप्रयोगे स्वार्थनिष्ठत्वादीदृशवाक्यं भवत्येव ॥

"ते प्राक् धातोः" ॥ नियमार्थमिदम् । स पुनर्नियमः सञ्ज्ञानियमो वा स्यात्प्रयोगनियमो वा स्यात् । तत्र सञ्ज्ञानियमे तेशब्देन प्रादय उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेण परामृश्यन्ते, न गत्युपसर्गसञ्ज्ञाविशिष्टेन रूपेण, सञ्ज्ञयोरनिष्पादनात्, अनेनैकवाक्यतापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तयोर्विधानात् । ते प्रादय उपनिषत्पर्यन्ता धातोः प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसञ्ज्ञा भवन्तीत्यर्थः । प्रयोगनियमे तु लब्धगत्युपसर्गसञ्ज्ञाः परामृश्यन्ते। ते गत्युपसर्गसञ्ज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । तत्राद्ये पक्षे स्वरूपेण परामर्शे प्रादीनामिव चादीनामपि स्यात् । ततश्च निपातसञ्ज्ञाया अपि नियमः स्यात्, अथापि गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोरेव नियमः, एवमप्यनर्थकं वचनं प्रयोग एव हि तेषामप्राङ् नेष्यते न पुनरप्राक् प्रयुज्यमानानां सञ्ज्ञायां किंचिदनिष्टमापद्यते, 'छन्दसि परेपि' 'व्यवहिताश्चे' ति सूत्रद्वयं चानर्थकं, परव्यवहितानां सञ्ज्ञैव निषिद्धा न तु प्रयोगः, न च तेनापि सञ्ज्ञैव विधीयते, निष्प्रयोजनत्वात्। किं चा 'नुकरणं चानितिपर' मित्यनितिपरग्रहणमनर्थकं स्यात्, खाडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र

व्यवहितस्यानुकरणस्य गतिसञ्ज्ञैव निषिद्धा प्रयोगस्तु केन वार्यते, प्रयोग नियमे तु धातो प्रागेवानुकरणस्य प्रयोग स्याद् न त्वितिशब्देन व्यव हितस्येति अनितिपरमिति वक्तव्यम्, अत प्रयोगनियम एवाय युक्त इति मत्वाह। 'ते गत्युपसर्गसञ्ज्ञका इति'। अथास्मिन्नपि पक्षे निपातानामपि तेशब्देन परामर्श कस्मान्न भवति, व्यवहितत्वात्। कथ तर्ह्युपसर्गाणा परामर्श, नोपसर्गास्तेन रूपेण परामृश्यन्ते किं तर्हि गतिरूपेण तेषामपि गतित्वात्, अनेनैवाभिप्रायेण वृत्तावुपसर्गाणा पृथग् ग्रहण, चादयस्तु नैव-मिति न ते परामृश्यन्ते। ननु यत्र लोके सकीर्णं प्रयोगो गौर्गावीति तत्र साधुपरिज्ञानाय शास्त्रमर्थवत्, यत्र त्वसकीर्ण एव प्रयोगो न तत्र शास्त्र कृत्यमस्ति, न च कश्चित् प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचतीति प्रेति प्रयुङ्क्ते। यद्यपि लोके प्रयोगो न दृश्यते विपरीतश्छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोग दर्शनाद् भाषायामपि तथा प्रयोग शङ्क्येत, दर्शितश्चाद्यत्वेपि भाषाया मेव गतेरावि शब्दस्य परव्यवहितप्रयोग ऊर्यादिसूत्रे। किं च उदि कूले रुजिवहो' कूलमुद्रुह इत्यत्र उदि कूलइति द्वयोरपि सप्त मीनिर्देशादुपपदत्वात्समासे कृते 'उपसर्जन पूर्व'मिति शास्त्रवशात्प र्यायेण पूर्वनिपात मन्येरन् इत्युपसर्जनसनिपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिद वक्तव्य, यद्येव 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो' सुखेन कट क्रियते सुकटकराणि वीरणानि दुष्कटकराणि, अत्र सुदुसो प्राग्धातो प्रयोग प्राप्नोति कट सुकराणीति, खल खित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात्, अनव्ययस्य हि मुम् च्यते खित्करणसामर्थ्याद् अव्ययस्य भवतु, यदि वा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्व स्यापि ग्रहणमिति सुकरशब्दे परत कटस्य भविष्यति, कर्तव्योत्र यत्न। धातुग्रहणमनर्थक, कुत, प्रागित्यपेक्षाया यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्तत प्रागिति विज्ञास्यते, नैव शक्यमिह च कर्तुं प्रेच्छति प्रचिकीर्षतीति सन्वा-च्यया इच्छया प्रशब्दस्य योग इति सन एव प्राक् प्रशब्द प्रयुज्येत धातुग्रह णात्तु धातोरेव चिकीर्षते प्राक् प्रयुज्यते। 'तेग्रहणमुपसर्गार्थमिति'। ननु यदि गतिसञ्ज्ञारहिता केवलोपसर्गसञ्ज्ञा एव प्रादय. स्यु ततो ऽसति तेग्रहणे गतीनामनन्तरत्वात्तएव सबध्येरन् न तूपसर्गा इति तदर्थं तेग्रहण

कर्तव्य, तेपि तु गतिसञ्ज्ञका, ततश्चानन्तराणा गतीनामपि सम्बन्धे प्रादीनामपि गतित्वादेव ग्रहण सिद्धम्। स्यादेतत्। असति तेग्रहणे गतिसञ्ज्ञैव केवला येषा तेषामेव स्याद् नोभयसञ्ज्ञकाना प्रादीनामिति। न। केवलगतेरभावात्। ननु चायमस्ति 'अनुकरण चानिति पर' मिति। न। तस्यापि निपातत्वात्। उच्यते। असति तेग्रहणे प्रकृतेष्वपेक्षा चेत् कतिपये सबध्येरन् नोपसर्गपर्यन्ता, व्याप्तिन्यायात्तु भूयसामपेक्षाया न प्रादिष्वेव पर्यवसाने कारणमस्तीति चादयोऽप्यपेक्ष्येरन्, तेग्रहणे तु सति गतिसञ्ज्ञाया अनन्तरत्वात्तेन रूपेण परामर्शो न कतिपयानामेव भवतीति प्रादीनपि व्याप्नोति चादींश्च परिसचष्टइति तेग्रहणमुपसर्गार्थं भवति, तत्पर्यन्ताना च यथा स्यात् तेषामेव च यथा स्यादित्यर्थ। 'गतयो ह्यनन्तरा इति'। येनन्तरास्तएव कतिपये गृह्येरन् प्रत्यासत्ताविति भाव। व्याप्तौ तु दोषसुज्ञानत्वाच्च कण्ठोक्त॥

"छन्दसि परेपि"॥ 'न च परेषामिति'। न च गतिर्गताविन्यस्यापि सम्भव, परभूतानामेकाकिनामेव दर्शनादिति मन्यते॥

"व्यवहिताश्च"॥ दिक्छब्दानामव्यवहिते मुख्या वृत्तिरिति प्राक्परस्ताच्च व्यवहिताना प्रयोगार्थमिद वचनम्, अत एव भाषाया व्यवहितानामप्रयोग। कथ तर्हि गतिव्यवाये प्रयोगोऽभ्युद्धरति समुदाहरतीति, न तुल्यजातीय व्यवधायक भवति तद्यथा किमनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति पृष्ट सन्नाह नानन्तरे वृषलकुलमनयोर्मध्यइति विजातीय व्यवधायक निर्दिशति, जातेर्वा समाश्रयणान्नास्ति व्यवधायकत्वम्। एव च गतिरनन्तर' इत्यनन्तरग्रहण गतिर्गताविति वचनमभिप्रैतीतिनिर्देशश्चोपपन्नो भवति॥

"कर्मप्रवचनीया"॥ वक्ष्यमाणाना सञ्ज्ञिना बहुत्वाद्बहुवचन यथा निपाता कृत्या इति। क्वचित्तु सामान्यविवक्षयैकवचनम्, गतिश्च, प्रत्यय, कृदिति महासञ्ज्ञाकरणमन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानार्थं कर्म क्रिया प्रोक्तवन्त कर्मप्रवचनीया इति, भूते कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि कृत्य। के च कर्म प्रोक्तवन्त, ये प्रयुज्यमाने क्रियापदे ऽनुभूयते कम्बल इत्यादौ क्रियाविशेष

द्योतितवन्तो न सम्प्रति क्रियाविशेष द्योतयन्ति किन्तर्हि सम्बन्धविशेष तद्यथा शाकल्यस्य सहितामनुप्रावर्षदिति, नह्यत्रानुरनुभूयतइत्यादाविव क्रियाविशेष द्योतयति क्रियापदाभावात्, नापि षष्ठीवत् सम्बन्धमाचष्टे सहितामिति द्वितीयायास्तदर्थत्वात्, नापि क्रियापदमाक्षिपति यथा प्रादेश विपरिलिखतीति, विशब्दो विमानक्रिया प्रादेश विमाय परिलिखतीति, तथाहि सति प्रादेशमितिवत् कारकविभक्तिप्रसङ्ग, शेषसम्बन्धस्य वा प्रतीतिप्रसङ्ग, तदेवमनु सहिताप्रवर्षणयोर्य शेषसम्बन्धो द्वितीयाभिहितस्त विशेषेऽवस्थापयति हेतुहेतुमद्भावेन रूपेण विशिष्टक्रियाजनितत्वेन वा सम्बन्धस्य तत्सनिधौ सम्प्रत्ययात् सहितामनुनिशम्य प्रावर्षदिति । उक्त च

क्रियाया द्योतको नाय न सम्बन्धस्य वाचक ।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक ॥

इति । क्व चित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि वचनसामर्थ्यादिय सज्ञा प्रवर्त्तते यथा 'सु पूजाया' 'अतिरतिक्रमणे चे'ति ॥

"अनुर्लक्षणे" ॥ 'यावतेति' । यावताशब्दो निपातो नन्वित्यर्थे । अन्येत्यर्थइत्यन्ये । 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानेति सिद्धेति' । तत्र चावश्यमनोर्ग्रहण कर्तव्यमित्थम्भूताख्यानादिषु यथा स्यात् लक्षणग्रहण च प्रत्याद्यर्थम्, अतोर्थान्तरसज्ञान्तरसाधारणत्वात्तदेवास्तु इद तु न कर्तव्यमिति भाव । 'हेत्वर्थन्त्विति ।तुशब्द पक्ष व्यावर्तयति। हेतु कारणम् अर्थ प्रयोजन प्रयोजकोऽस्य वचनस्येत्यर्थ । ननु च तत्र चात्र च लक्षणग्रहणमेव क्रियते तद्यदि हेतुर्लक्षण न भवति इहापि न गृह्येत, अथ भवति तत्रापि गृह्येतेति पुनरपि नार्थ एतेन तत्राह। 'हेतुतृतीयामिति'। सत्यम्, लक्ष्यतेऽनेन तल्लक्षण चिह्न ज्ञापक, कारणमपि नियत कार्यविशेषावगतिहेतुत्वात् लक्षण भवत्येव, उक्त भाष्ये। लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नावश्य तदेव लक्षण येन पुन पुनर्लक्ष्यते कि तर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणमिति, किन्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया

षष्ठ्या एवापवाद , ततश्च लक्षणेत्थंभूतेत्यनेर्लक्षणे कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया अवकाशो यो हेतुर्न भवति वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति हेतुभूते तु लक्षणे उभयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीया स्यात् तामपि बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् पुन सञ्ज्ञाविधाने कृत्वा न्तरप्राप्तत्वाद् द्वितीयैव तृतीया बाधते। उक्त च

हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना कृते।
आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणा॥

इति। तृतीयार्थइत्यनेन तु पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधान इत्यस्यैव बाधो न हेतुतृतीयाया इति वक्तव्यमेतत्॥

"तृतीयार्थे" ॥ 'नदीमन्ववसितेति'। सहार्थोत्र तृतीयार्थ। अन्ववपूर्वात् षिञ् बन्धनइत्यस्मात् कर्त्तरि क्त॥

"हीने"॥ 'हीनोत्कृष्टसम्बन्धे सञ्ज्ञेति'। कर्म्मप्रवचनीयविभक्तिस्तु तेन व्यतिरिच्यमानउत्कृष्टएव भवति न हीने, अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात् नोभाभ्यामेकयैव द्वितीयया द्विष्ठस्यापि सम्बन्धस्याभिधानात् षष्ठीवत्॥

"उपोधिके च"॥ अत्राप्यधिकिना विनाधिकस्यासम्भवाद् अधिकाधिकिसम्बन्धे सञ्ज्ञा विधीयते विभक्तिरप्यधिकिन एव भवति नाधिकात्। 'उपखार्यां द्रोण इति'। खारशब्दो गौरादि, खारी तावदस्ति अधिकोपि तस्या द्रोणोस्तीत्यर्थ। यस्मादधिकमिति सप्तमी॥

"अपपरी वर्जने॥ 'प्रक्तेन,' वाक्ये प्रतिपाद्यमानेनेत्यर्थ।'परि परित्रिगर्त्तेभ्य इति'।'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी,'परेर्वर्जन' इति द्विर्वचन, कर्मप्रवचनीयेन पञ्चमीसहितेन द्योतितेपि वर्जने भवति, उभयोरपि विधानसामर्थ्यात्। 'परिषिञ्चतीति'। परि सर्वतो भावे, ऽत्रास्या सञ्ज्ञाया अभावाद् उपसर्गत्वे सति उपसर्गात्सुनोतीति षत्व भवति, 'शे मुचादीना' मिति नुम्॥

"आङ् मर्यादाभिविध्यो"॥ मर्या मरणधर्म्माणो मनुष्या, औणादिको यप्रत्यय, तैरादीयते मर्यादा, आतश्चोपसर्गइत्यङ्प्रत्यय।

'अवधिर्मर्यादेति'। ननु यत्रावधि कार्येण युज्यते सोऽभिविधि, यत्र न सा मर्यादा, अवधिस्तु साधारण तत्कथमवधिर्मर्यादा। नायमत्रार्थो योऽवधि सा मर्यादेति किं तर्हि या मर्यादा सोवधिरित्यर्थ। 'वचनग्रहणादिति'। इह मर्य्यादायामिति वाच्ये वचनग्रहण क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनमेव यथा विज्ञायेत उच्यते ऽस्मिन्निति वचन, मर्यादाया वचनमिति कर्म्मणि षष्ठ्या समास, मर्यादाशब्दो यत्रोच्यते 'आङ्मर्यादाभिविध्यो' रिति तस्याङो ग्रहण स चाभिविधिवृत्तिरपीत्यत्राप्यभिविधेर्ग्रहण भवति। यद्वा वचन ग्रहणसामर्थ्यादवान्तरभेदो न विवक्ष्यते ऽवधिमात्र गृह्यते, 'आ मथुराया इति'। वृष्टो देव इत्यपेक्ष्यते, मन्थ विलोडने औणादिक कुरच् प्रत्यय। 'ईषदर्थे क्रियायोगे च मा भूदिति'। वाक्यस्मरणयोस्त्वङित्त्वादेवाप्र सङ्ग, तत्रेषदर्थे आ कडार पञ्चमी न भवति, क्रियायोगे समाहारइति गतिर्गतावित्ति निघातो भवति॥

"लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव"॥ लक्ष्यते येन तल्लक्षण चिह्न ज्ञापकम, अय प्रक र इत्थ, प्रथमान्तादिदमस्थमु, इह त्विदमा प्रत्यवमृश्यस्य सन्निहितस्य कस्य चिदभावात्प्रकारविशेषमात्र वृत्तिरित्थशब्द, भू प्राप्तावात्मनेपदी, आ धृषाद्वेति णिजभावपक्षे गत्य-र्थत्वात्कर्तरि क्त। तत इत्थशब्दादव्ययादपि वृत्तिविषये सत्त्वधर्मो-पादानात्कर्म्मणि द्वितीया, श्रितादिषु गम्यादीनामिति समास, कञ्चित् प्रकार प्राप्त इत्थभूत, इत्थभूतस्याख्यानमित्थभूताख्यान, स्वी क्रियमाणोऽशो भाग, यस्त्वशमात्रे प्रयोग प्रियङ्गोर्भाग इति स भागसा दृश्यात्। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, सा चाष्टमे स्पष्टयिष्यते, एते लक्षणादयो यथा विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्थो नैव प्रत्यादीनामर्थो किं तर्हि सज्ञाया प्रत्यादीना विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याह। 'वीप्साया च विष यभूतायामिति'। एतच्च लिङ्गविपरिणामेन लक्षणादिभिरपि सम्बन्ध नीयम्। 'वृक्ष प्रतीति'। अत्र वृक्षो लक्षण विद्योतनस्य, प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणभावइत्येव सम्बन्धविशेषेऽवस्थापयन्ति वृक्ष प्राप्य विद्योतते वृक्षे प्रदेशे विद्योततइत्यर्थ। 'साधुरिति'। अ

त्रापि प्राप्तिक्रियाजनित एव विषयविषयिभावसम्बन्ध, यथा वृक्षे दृष्टे विद्योतन लक्ष्यते नैवमत्रासाधुत्वापत्तिरितीत्थम्भूताख्यानग्रहणम् । 'य दत्र मामिति'। यो मम भाग स दीयतामित्यर्थ । अत्र स्वीकरण क्रियाजनित स्वस्वामिसम्बन्ध । 'वृक्षवृक्षमिति'। वीप्सा द्विर्वचनेन द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रिययैव सम्बध्यते द्वितीया चेह कर्म्मणि, कर्म्म प्रवचनीयसञ्ज्ञा तूपसर्गसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्था तेनोपसर्गात्सुनोतीति षत्व न भवति । 'अपशब्दसाहचर्यादिति'। परिशब्दोयन्दृष्टापचारो वर्जने चा वर्जने च कर्मप्रवचनीय, अपशब्दस्तु वर्जने एव, कर्मप्रवचनीयाधिकारे पञ्चमी विधीयते तत्र साहचर्यं व्यवस्थाहेतु ॥

"अभिरभागे" ॥ 'अभागइति किमिति'। अभिधेय प्रयोजन च परिज्ञातु प्रश्न । अत एवोभय दर्शयति, भाग स्वीक्रियमाणोऽश । 'यदत्र ममाभिष्यादिति'। ननु अन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानादेवात्र न भविष्यति सप्रत्येव ह्यसौ विभजनक्रिया द्योतयति, प्रत्यादीनामपि तर्हि न स्याद् वचनाद्भविष्यति, अभेरपि तर्हि प्राप्नोति तस्मादभागइति वक्तव्य तत्रोप सर्गत्वा 'दुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तियच्परः' इति षत्वम्, अथैव कस्मान्न कृत ल क्षणेत्थम्भूताख्यानवीप्सास्वभि, प्रतिपरी भागे च, चकाराल्लक्षणादिषु च, अनुर्लक्षणतृतीयार्थयोश्च, चकाराद्भागे लक्षणादिषु च, ततो हीने, उपो धिके चेत्येव हि द्विरनोर्ग्रहणमभागइति च न वक्तव्य भवति । एव हि द्विश्चग्रहण क्रियतइति पदयो साम्यम् अक्षरलाघव तु नादृतम् ॥

"प्रति प्रतिनिधिप्रतिदानयो" ॥ 'मुखसदृशइति'। मुख्य क्व चित्कार्ये शत्रुवधादौ दृष्टसामर्थ्य, यस्तु तदभावे तत्कार्यकरणाय प्रति निधीयते उपादीयते स प्रतिनिधि कर्म्मणि किप्रत्यय, 'दत्तस्येति' उत्तमर्णेन । 'प्रतिनिर्यातनमिति'। प्रत्यर्पणम् । 'अर्जुनत प्रतीति' 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादि'ति पञ्चमी, प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि, । 'माषानिति'। तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थ ॥

"अधिपरी अनर्थकौ" ॥ ननु चानर्थकयो क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसज्ञयो प्राप्त्यभावाच्च तद्बोधनार्थं कर्मप्रवचनीयसज्ञाविधानमुप पद्यते, नापि परिशब्दयोगे पञ्चमीविधानार्थं तद्विधौ वर्ज्जनार्थस्य ग्रहणाद् अपादानत्वाच्च सिद्धा पञ्चमी यथा ऽधिशब्दस्य प्रयोगे, कुतो ऽध्यागच्छतीति, अत एव द्वितीयाविधानार्थमपि नोपपद्यते तस्माद नर्थकयो सज्ञाविधानमनर्थकमित्यत आह । 'अनर्थान्तरवाचिनाविति'। यथा तिष्ठति नितिष्ठति परिभवतीत्यादौ धातूपात्तादर्थादर्थान्तरवा चित्व नैवमत्रार्थान्तरवाचित्व किन्त्वागच्छतीतिप्रयोगे योर्थ स एवाधि परियोगे ताभ्यामुच्यते तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्व, यथा गजशब्दे योर्थ स एव मतङ्गजइति सर्वै सहाभिधीयते, एव वृष शब्दे योऽर्थ स एव वृषभशब्दे, तदेवमनर्थान्तरवाचित्वादनर्थककल्प त्वादनर्थकावित्युक्त न त्वभावात्, तयोश्च गतिसज्ञाबाधाय कर्म्मप्रवच नीयसज्ञा विधेयेति दर्शित भवति । 'कुतोऽध्यागच्छतीति' । किशब्दा दपादाने चाहीयरुहोरिति तसि, तस्य तसेश्चेति तसिल देश, 'गति र्गतौ' विति निघाताभाव ॥

'सु पूजायाम्' ॥ 'सुसिक्त भवतेति' । भवच्छब्दात्कर्त्तरि तृतीया कर्म्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया न भवति उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बली यसीति । 'सुषिक्त किं तवात्रेति' । क्षेपोय न पूजा ॥

"अपि पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" ॥ 'पदान्तरस्ये त्यादि' । स्वार्थस्तावदव्यभिचाराच्च गृह्यतइति पदान्तरस्यार्थे पदार्थे, तत्रापि पदान्तरप्रयोगे सत्यपि प्रयुज्यमानस्तदर्थे कञ्चिद्विशेषमाधत्ते यथा नीलशब्द उत्पले न तु तस्मिन्नेवान्यूनानतिरिक्ते वर्तते तथा सति पर्या यत्वप्रसङ्गेनाप्रयोगार्हत्वात्, अत पदान्तरस्याप्रयोगएव तदर्थे प्रवृत्तो भवतीति भाव । 'सर्पिषोपि स्यादिति' । प्रार्थनाया लिङ्, तस्या एव दुर्लभविषयतामपिशब्दो द्योतयन् स्यादित्यनेन सम्बध्यतइति षत्वप्रसङ्ग, दुर्लभत्व च विषयस्यैव भवति, यदि तस्य बिन्दुमात्रमपि न लभ्यत-

इत्यत्रापिशब्दसामर्थ्याद्बिन्दुरिति गम्यते तदाह । 'मात्राबिन्दुस्तोकमित्यस्यार्थेऽपिशब्दो वर्त्ततइति'। तदुपजनिते च व्यतिरेके सर्प्पिष इति षष्ठी द्वितीया तु न भवति अपिना योगाभावात्, स हि स्यादित्यनेन सम्बध्यत इत्युक्तम् । 'अधिकार्थवचनेनेति' । यावत्यर्थेऽस्य सामर्थ्यं ततोधिकमर्थं ब्रुवन् यत् सेकादौ शक्तिमाविष्करोति तत्सम्भावनमित्यर्थः । अपि सिञ्चेदिति' । सम्भावने लिङा तस्यैव दुष्करविषयतामपिराह, कामचार इच्छाप्रवृत्ति , 'अपि सिञ्चेति' । सिञ्च वा मा वा स्तुहि वा मा वा यथेष्टं कुर्वित्यर्थ । जाल्मोपशब्द । 'अपि सिञ्चेदिति । गर्हार्थे लिङ् । 'उपसर्गसञ्ज्ञाबाधनादिति' । स्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यामिति सिच उपसर्गात्सुनोतीति षत्वप्रसङ्गः ॥

"अधिरीश्वरे"॥ 'तद्वयमिति' । यथा हीनइत्यत्र हीनोत्कृष्टसम्बन्धे सञ्ज्ञा उपोधिके चेत्यत्राधिकाधिकिसम्बन्धे तथात्रापीत्यर्थ । विभक्तिस्तु तत्रान्यतरस्मादुच्यते इह तु न तथेत्याह । 'तत्र कदा चिदिति' । यस्य चेश्वरवचनमित्यत्रार्थद्वयम् ईश्वरशब्दो भावप्रधान , यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते तस्मात्स्वामिन सप्तमीत्येक, यस्य स्वस्येश्वर उच्यते तस्मात्स्वात्सप्तमीत्यपर , तत्र यदा स्वाम्यर्थे व्यतिरेकविवक्षा तदा तत सप्तमी स्वस्य तु व्यतिरेके तत इति न पुनरुभाभ्या युगपद्भवति एकयैव विभक्त्या द्विष्ठस्यापि सम्बन्धस्याभिधानादिति मत्वा कदा चिदित्युक्तम् । 'ब्रह्मदत्तइति' । ब्रह्मदत्तस्य स्वा पञ्चाला इत्यर्थ । 'अधिपञ्चालेष्विति' । पञ्चालाना ब्रह्मदत्त स्वामीत्यर्थ ॥

"विभाषा कृञि' ॥ अधिरीश्वरइत्यनुवृत्ते प्राप्ते विभाषेयम् । 'यदत्र मामधिकरिष्यतीति' । अधिपूर्व्वं करोतिर्विनियोगे वर्त्तते यथाऽधिकृतोयमिह ग्रामे । स्वरितेनाधिकार इति च ईश्वरो भवत्येवमत्र मा विनियोक्ष्यतइत्यर्थ । कर्म्मणि द्वितीयैषा, यद्येव सञ्ज्ञाविधानस्य किं प्रयोजन तत्राह । 'कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञापक्षइति' । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधात् स्यप्रत्ययस्वरेण तिङन्तमुदात्तवत् ॥

"ल परस्मैपदम्" ॥ 'ल इति षष्ठीति'। अथ प्रथमाबहुवचने को दोष, 'आम' इति लावस्थायामेव लुप्यमानस्य लिट सज्ञा स्यात् ततश्चे त्तामित्यत्राम्न स्याद् नह्यतो लिट्पर सम्भवति, शेषादेव परस्मैपदमिति नियमात्, ज्ञापकात् सिद्ध, यदयमाम्प्रत्ययवदित्याह तज् ज्ञापयति भव त्यात्मनेपदिभ्योऽप्यामिति, अथ तर्हि दोषो लकारस्यैव सज्ञा स्याच्च तदा देशाना तिबादीनामिति, स्थानिवद्भावात्तेषामपि भविष्यति, तङानावात्म नेपदमित्यत्र तर्हि ल इति प्रथमान्तस्य तङानाभ्या सम्बन्धो न स्यात् नहि तङानौ लौ भवत । ननु चैव विज्ञास्यते तङानभावी लकार एव तङा नावित्युक्त इति एवमपि गत्यन्तरे सति न क्लिष्टकल्पना युक्ता तस्माल्ल इति षष्ठी । 'आदेशापेक्षेति । न च सज्ञापेक्षा, लकारस्य परस्मैपदमिति सज्ञा भवतीति, कुत, सामानाधिकरण्येन प्रायेण सज्ञाविधानात् । किञ्च जसि यो दोष सोऽस्मिन्नपि स्याद् उभयत्र लकारस्य सज्ञित्वात् तस्मादादे शापेक्षा षष्ठी । यद्येवमनवकाशा पुरुषसज्ञा परस्मैपदसज्ञा शतृक्वसो साव काशा बाधेत, जसि तु लकारस्य परस्मैपदसज्ञा तिङा तु पुरुषसज्ञेति भिन्न विषयत्वान्नास्ति बाधप्रसङ्ग, यद्यपि जस्पक्षेपि तिबादीनामादेशानामपि स्थानिवदादेश इत्यनेन परस्मैपदसज्ञा भविष्यति तथापि तस्या अनाक ङारीयत्वात्समावेशसिद्धि, षष्ठीपक्षेपि ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'सिचि वृद्धि परस्मैपदेष्व' त्याह तज् ज्ञापयति भवति तिङामप्येषा सज्ञेति, नहि सिज्विषये शतृक्वसू सम्भवत, सामान्यापेक्ष च ज्ञापकमिति आत्मनेपद सज्ञया पुरुषसज्ञाना समावेशसिद्धि, अन्यथा परस्मैपदेषु सावकाशा पुरु षसज्ञा तङ्स्वनवकाशयात्मनेपदसज्ञया बाध्येरन् । अथ वा पुरुषसज्ञाया परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तेरयमर्थो भवति, लट परस्मैपदात्मनेप दसज्ञका सतस्त्रीणि त्रीणि पदानि भूत्वा प्रथमादिसज्ञा भवन्तीति तेन समावेशसिद्धि ॥

"तङानावात्मनेपदम्" ॥ अथ कस्माल्लस्येत्यस्यानन्तरमेते सज्ञे न विहिते एव हि पुरुषसज्ञाभिरयत्नसिद्धो ऽनयो समावेशो भवति तत्राह ।

'पूर्वेणेति' । आत्मनेपदसञ्ज्ञया परस्मैपदसञ्ज्ञाया बाधो यथा स्यादित्ये वमर्थमस्मिन् प्रकरणे ऽनयोर्विधानमिति भाव । महासञ्ज्ञाकरण पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥

'तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा'॥ त्रीणित्रीणीति वीप्साया द्विर्वचन, तत्र च समुदायस्यावयवयोश्च पृथक्पदत्वमिष्यते, आ पचसिपचसि देवदत्तेत्येकान्तता यथा स्यात् कुण्डकुण्ड वाग्वाग् अपचन्नपचन्नित्यादौ पूर्वपदेप्यनुस्वारादि पदकार्य यथा स्यादिति, तेन पदच्छेदकाले त्रीणित्रीणीत्येक पद द्वे वा । इह तिङा षड् त्रिका सञ्ज्ञास्तु तिस्र इति वैषम्यात् सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अत्र यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसञ्ज्ञाविधाने प्रयोजन नास्ति नैतावता यथाभिमतविषयलाभस्त त्राह । 'तिङोष्टादश प्रत्यया इति । एव मन्यते सञ्ज्ञा अपि षडेव, कथमेकशेषनिर्देशोऽय तत्र यदि प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ उत्तमश्च उत्तमश्चोत्तमौ प्रथमामध्यमोत्तमा इति कृतैकशेषाणा द्वन्द्व क्रियेत ततो नाभिमतसख्यातानुदेश स्यात् तस्मात्कृतद्वन्द्वानामेकशेष प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । न चैवमपि न विज्ञायते किमादित आरभ्य त्रीणि वचनानि गृह्यन्ते आहो स्विदिच्छातस्त्रिकपरिग्रह इति, नहि त्रिकपरिग्रहेऽपि यथासख्यशास्त्र क्रमते कि तर्हि विहितेषु सञ्ज्ञाना क्रमेण सबन्ध विधत्ते, एव तर्हि लोकत एतत्सिद्ध तद्यथा विहव्यस्य द्वाभ्याद्वाभ्यामग्नि रुपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति, अथ च विहव्याख्यस्य सूक्तस्यादित आरभ्य आनुपूर्व्येण द्वाभ्याद्वाभ्यामृग्भ्यामग्निरुपस्थीयते न याभ्या काभ्या चित् तत्र तिङोऽष्टादश प्रत्यया इत्यनेनादित आरभ्य त्रिकाणामानुपूर्व्येण ग्रहण नेच्छात इति दर्शयितु तिङ्ग्रहणेन सनिवेशोस्तीति दर्शित, न च परस्मैपदसञ्ज्ञक इत्यादिना तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न कृतैकशेषाणा द्वन्द्व इति दर्शित, यदि वा परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदग्रहण चानुवर्तते तिङ्ग्रहण तु शत्रुक्सोर्निवृत्त्यर्थ तदनुवृत्तौ च द्वौ राशी भवत, तयोश्च व्यापारभेदेन सूत्रमेतत्प्रवर्तते, तत्र चैकैक त्रयस्त्रिका इति यथा सख्यसिद्धि, तत्र न चेत्या

दिना राशिद्वय दर्शितम्, तत्रेत्यादिना तु व्यापारभेद , अत्रापि महास ज्ञाकरण पूर्ववत् ॥

"तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश "॥ 'एकश इति'। 'सख्यै कवचनाच्च वीप्साया' मिति प्रथमान्ताच्छस् । प्रकृतत्वादेव त्रीणीत्यस्य सबन्धे सिद्धे तानिवचन पुरुषवचनसज्ञयो समावेशार्थमन्यथा ह्येकसज्ञाधि कारे वचनप्रामाण्यात्पर्याय स्यात् ततश्चा 'डुत्तमस्य पिच्च' 'नित्य ङित' इति कार्यं वचनसज्ञापत्ते उत्तमसज्ञाया अभावान्न स्यात् तानीत्यस्मिँस्तु सति तान्येतानि प्रथमादिसज्ञाविशिष्टानि त्रीणित्रीणीत्येव परामर्शाल्लब्ध प्रथमादिसज्ञानामेकवचनादिसज्ञाविधानाद् भवति समावेश । ननु त्रिका णा पुरुषसज्ञा एकैकस्य वचनसज्ञेति विषयभेदान्नायमेकसज्ञाधिकारवि षय , तन्न, यथा वृद्धिसज्ञा प्रत्येकमादैचा भवति तथा पुरुषसज्ञापि त्रीणि त्रीणीति वचनात् त्रिषु प्रवर्त्तमानापि तिबादिषु प्रत्येकमेव प्रवर्त्तते न समुदाये तस्य प्रयोगे ऽभावात् प्रत्येकमेव तेषा धातोरुत्पत्ते , त्रिग्रहण तु मर्यादार्थमादित आरभ्य त्रयाणा प्रथमसज्ञा भवतीति न पुन समुदाये सज्ञाप्रवृत्त्यर्थं तानि तिङस्त्रीणित्रीणि पदानि भूत्वेति तिबादिसूत्रे समाहारद्वन्द्वे ऽष्टादशावयवपदानि तिङ् शब्दस्य त्रीणित्रीणीति समा नाधिकरणस्यापि पुल्लिङ्गतापि सूत्रवद्भवति ॥

"सुप "॥ सुबिति प्रत्याहारग्रहण प्रथमैकवचनादारभ्य सुप पकारात्, कपस्तु पकारेण न भवति प्राग्दिशीयाना विभक्तिसज्ञाविधानात्, अन्यथा विभक्तिसज्ञायामपि इदमेव सुब्ग्रहणमनुवर्त्ततइति सुप्त्वादेव सिद्धे ऽनर्थक तत्स्यात्। 'तिङा त्रिकेष्विति'। किमर्थं पुनरिदमुक्तम इह कश्चि न्मन्यते सूत्रे चकारस्याकरणात्सज्ञामात्रमिह सम्बन्ध्यते नान्यत्किञ्चिदिति तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनेन त्रीणित्रीण्येकश इत्यनयोरनुवृत्तिन्दर्शयति,यथा तिङा वचनसज्ञा विहिता तथैव सुपामपीत्यर्थ । तथा च स्वय चशब्द पठित्वा व्याचष्टे । 'सुपश्चेत्यादि' ॥

"विभक्तिश्च "॥ चकार पुरुषवचनसज्ञाभ्या समावेशार्थ तिङा

व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्ति , तिङां विभक्तित्वे प्रयोजनम् आत्ता मादौ 'न विभक्तौ तुस्मा' इति निषेध , सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

"युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम" ॥ लस्य तिबादय इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नेनानेन तिबादीनां विशिष्टविधानमुत विहितानां तिबादीनां भिन्नेनानेन वाक्येन नियम इति सशये नियम इत्याह । 'लस्येत्यधिकृत्येति' । विशिष्टविधाने त्वितरेतराश्रय स्यात् सतां तिबादीनां प्रथमादिसज्ञा सज्ञाया च तिबादयो भाव्यन्तइति, स पुनर्नियम उपपदनियमो वा स्याद् युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव शेषे प्रथम एवेति, पुरुषनियमो वा युष्मद्येव मध्यमोऽस्मद्येवोत्तम शेष एव प्रथम इति, तत्राद्ये पक्षे कुर्वँस्त्व कुर्वाणस्त्वमिति युष्मदि शतृशानचौ च न स्याता तृजादयश्च न स्यु कर्ता त्व कारकस्त्वमिति । नैष दोष । एतावान् विषयो युष्मदस्मदुपपद शेषश्च सर्वश्चासौ पुरुषेषु नियत , उच्यन्ते च तृजादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्ति , युष्मदि मध्यम एव न प्रथमोत्तमौ अस्मद्युत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम एव न मध्यमोत्तमाविति, एव तर्हि तिबादिसूत्रे विधीयमानत्वात् प्राधान्यात्तेषामेव नियमो युक्त शेषग्रहणाच्चोपपदनियमे हि युष्मदस्मदी नियते पुरुषा अनियता शेषश्चानियत तत्र प्रथम इत्येतावदप्युच्यमान नियमार्थं विज्ञायते तत्र च नियमान्तरस्यासभवात् प्रथम एवेति नियम , यत्र च प्रथमाप्रथमप्रसङ्गस्तत्रैवविधो नियम कर्त्तव्य शेष एव च तथा प्रसङ्ग इति तत्रैव नियमो भविष्यति किं शेषग्रहणेन, पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी वा नियते प्रथमश्च तत्र युष्मदस्मदोरपि प्रथमप्रसङ्गे शेष एव प्रथम इत्येव प्रथमनियम कर्त्तव्य , नान्तरेण शेषग्रहणमेवनियम शक्यते कर्त्तुमिति कर्त्तव्यमेव शेषग्रहणम्, अत शेषग्रहणा सूत्रकारस्यापि पुरुषनियम एवाभिप्रेत इति् तमेवाश्रयति । 'तेषामय पुरुषनियम क्रियतइति' । तेषामित्युद्भूतावयवभेदस्तिबादिसमुदाय उच्यते, पुरुषापेक्षया ऽवयवषष्ठी तेषां तिबादीनामवयवो यो मध्यमपुरुषस्तस्योपपदनियम क्रियतइत्यर्थ , सापेक्षस्यापि पुरुषश

ब्दस्य गमकत्वात् समास , अथवा तेषामिति कर्मणि षष्ठी पुरुषद्वारको नियम पुरुषनियम , पुरुषद्वारेण ते नियम्यन्तइत्यर्थ । उपोच्चरितं पदमुपपदम्, शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास , उपशब्द सामीप्ये ततश्च व्यवहिते न भवितव्यमिति शङ्कामपनयति । 'व्यवहिते चेति' । समीपइत्येव सिद्धे उपपदग्रहणादापेक्षिकस्यापि सामीप्यस्य ग्रहण व्यवहितमपि च व्यवहिततरापेक्षया सन्निकृष्टमिति भाव । उपपदग्रहण तु पूर्वभूतेपि युष्मदि यथा स्याद्, अन्यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परभूते एव स्यात् । ननु यथा स्थानिन्यपीति वचनात् सर्वथा ऽप्रयुज्यमानेपि भवति तथा पूर्वप्रयोगे ऽपि परभूतस्याप्रयोगात् स्थानिनीति भविष्यति । नैतदस्ति । सप्तमीनिर्देशात् प्रयोगपक्षे परभूत एव स्यात् । समानाभिधेय इति' । अधिकरणशब्दोभिधेयवचन इति दर्शयति । पुन समानाभिधेये लकारेण नियम्यमानेन वा पुरुषेण, त्रिविध चाभिधेय लकाराणा भाव कर्म कर्ता च, तत्र द्रव्यवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्भाववाचिना लाकेन सामानाधिकरण्यासंभवात् कर्तृकर्मणोरेव ग्रहणमित्याह । 'तुल्यकारक इति' । तुल्यमेक कारक यस्य तत्तथोक्त, स्थानिन्यपीति स्थानशब्द प्रसङ्गवाची स्थानमस्यास्तीति स्थानी तत्र च प्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च प्रसक्तिरस्ति उच्यते चेद स्थानमस्यास्तीति, तत्र सामर्थ्यादवधारण विज्ञायते प्रसङ्ग एव यस्य न तु प्रयोग इति । यद्वा स्वनिकायप्रसिद्धिरेषा यस्य स्थाने आदेशो विधीयते स स्थानीति इह त्वप्रयुज्यमानता सादृश्यात् युष्मदि प्रयुज्यते, सर्वथा स्थानिन्यपीत्यस्याप्रयुज्यमानेपीत्यर्थ , अपिशब्दात्प्रयुज्यमानेपि तदाह । 'स्थानिन्यपीत्यादिना' । स्थानिन्यपीति कोर्थ प्रयुज्य- . मानेप्यप्रयुज्यमानेपीत्यर्थ । उपपदग्रहणप्राप्तस्य चार्थस्यापिशब्दोनुवाद । समानाधिकरण इति किं, त्वया गम्यतइत्यत्र मा भूत् । क्वचित्तु वृत्तावेवाय ग्रन्थ पठ्यते, इह च अतित्व पचति अत्यह पचतीत्यत्रातिक्रान्तप्रधाने समासे युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यात् प्रथम एव भवति, इह त्वीषदसमाप्तस्त्व त्वत्कल्प पचसि मत्कल्प पचामीति कालान्तरदृष्टगुणरहितो युष्मदस्मदर्थ एव त्वत्कल्पमत्कल्पशब्दाभ्यामुच्यतइति मध्यमोत्तमौ

भवत , तत्सदृशपदार्थान्तराभिधाने तु प्रथम , तथा त्वत्तर पचसि मत्तर पचामि परमत्व पचसि परमाह पचामीति, कालान्तरादृष्टगुणातिशयविशिष्टो युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवत्येव । एव च युष्मदर्थे मध्यम , अस्मदर्थउत्तम इतीयता सिद्धु युष्मदस्मदर्थे चेल्लकार उत्पद्यस्तर्ह्येव मध्यमोत्तमावित्यर्थ , तथा तु न कृतमित्येव, इह चात्व त्व सपद्यतइति त्वद्भवतीति भवति प्रकृतेरेव विकाररूपेण सम्पत्तौ कर्तृत्वा,देतच्चानमङ्क इत्यत्रोपपादयिष्याम , तथा च मन्त्रे, 'यदग्ने स्यामह त्व त्व वास्या अह' मिति, अह त्व स्या त्व वाह स्या इति प्रकृत्याश्रय पुरुषो दृश्यते, इह भवान्पचत्विति युष्मदर्थप्रतीते स्थानिन्यपीति मध्यम प्राप्नोति, न वा युष्मदर्थत्वात्, अलिङ्ग सम्बोधनविषयश्च युष्मदर्थ भवदर्थस्तु लिङ्गवान् न च सम्बोधनैकविषय यथैव हि माणवकाधीष्टेत्यभिमुखीभावो गम्यते एव त्वमधीष्वेत्यपि, तथा च युष्मद सर्वत्रैव सबोधने प्रथमा आमन्त्रितासुदात्तत्व च भवति पदात्परत्वे च निघात इति केचिदाहु । उक्त च

सम्बोधनार्थे सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।
तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमा युष्मदो विदु ॥
युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियतावाद्युदात्तता ।
युष्मद प्रथमान्तस्य परश्चेच पदादसौ ॥

इति । सत्य, सम्बोधनैकविषयो युष्मच्छब्द प्रथमा तु शुद्धैव, अभिमुखीभावस्यापि प्रातिपदिकार्थ एवान्तर्भावात्, यत्र त्वनन्तर्भाव तत्र तदभिद्योतनाय सम्बोधने चेति प्रथमा विधीयते स्वरोप्यन्यथा युव हि स्थ स्वर्पती, यूय यात स्वस्तिभि', इये देवा, यूयमिदापयस्थेति पादादावप्यन्तोदात्तत्व पदात्परत्वेप्यनिघात । तदेव भवच्छब्दस्यासम्बोधनविषयत्वाल्लिङ्गवत्त्वाच्चायुष्मदर्थत्वाद् मध्यमो न भवतीति स्थितम् ॥

"प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च" ॥ 'प्रहासे गम्यमान इति' । यत्र भूतार्थाभावाद्वचनैव केवल तत्र वक्तुरभिप्रायाविष्करणे प्रहासो

गम्यते, मन्यतिशब्दस्यैकदेशानुकरणं मन्येति, मन्य उपपदं यस्य स तथोक्तः, लस्य धातोर्विधानात्तदादेशत्वाच्च मध्यमस्य धातुरन्यपदार्थ इत्याह। 'मन्योपपदे धाताविति'। प्रकृतिभूते सतीत्यर्थः। 'स चैकवदिति'। अर्थद्वारकश्चोत्तमस्यैकवद्भाव, एकस्य वाचको भवतीत्यर्थः, द्वयोर्बहुषु मन्तृषु एकवचनमेव भवतीति यावत् यत्र हि द्वौ मन्तारौ बहवो वा तत्रैकवद्भावो विधेयोऽन्यत्र तु मन्तुरेकत्वादेव सिद्धम्। एकवच्चेति चशब्दोऽन्वाचये तेनैकवद्भावाभावेपि एकस्मिन्नपि मन्तरि प्रधानशिष्टौ मध्यमोत्तमौ भवत। अन्वाचयमेव दर्शयितुमयत्नसाध्यमेकं मन्तारमुदाहरति। 'एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसइति'। सत्यप्योदने भोक्तुमागतं श्यालादिकं प्रति एतत्प्रसज्यत इति परिहासावगतिः, द्विबह्वोस्तूदाहरणे एत मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे नहि भोक्ष्येथे भुक्तः सोऽतिथिभिः, एहि मन्ये रथेन यास्यथ यातस्तेन पिता इति। 'मध्यमोत्तमयो प्राप्तयोरिति'। युष्मदस्मदर्थस्य गम्यमानत्वात् प्रत्युदाहरणवत् प्रकृतमुपपदग्रहणं युष्मदा सम्बद्धं तच्च तथैवेहाप्यनुवर्त्यमिह मा भूत् एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये भुक्तः सोऽतिथिभिरिति तद्ग्रहणस्य मन्यतिना सम्बद्धुमिति पुनरिहोपपदग्रहणम्, अन्यथा मन्यतौ परत एव स्यात् श्यनानिर्देशान्मन ज्ञानइत्यस्य ग्रहणं न तु मनु अवबोधनइत्यस्य, एहि मनुषे रथेन यास्यामीति एव तस्य भवति। प्रत्युदाहरणे अतिथिं प्रति तथाभूतार्थवचनम्॥

"अस्मद्युत्तमः"॥ यत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतस्तत्र यदि कर्तृशक्ती स्वाधारनियते विवक्ष्येते तदा लकारोपि भेदेनोत्पद्यते त्वं चाहं च पचसि पचामि चेति, सहविवक्षाया तु द्वयोरपि शक्त्योरेको लकार उत्पद्यते तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन, त्वं चाहं च पचावः, अहं च त्वं च वृत्रहन् सयुज्यावेति। यदापि त्यदादीनां यद्यत्परमित्यस्मदः शेषस्तदापि स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव भवति आवां पचावः॥

"शेषे प्रथमः"॥ उपपदइति निवृत्तं शेष इति विषयसप्तमी न पुनः परतइति तदाह। 'शेष इति'। 'मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यतइति'।

अन्यो विषय इत्यर्थ । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तस्तत्र शेष इत्यनेन युष्मदस्मदोरभाव शेषो न पुनरन्यसद्भाव इति दर्शयति किं सिद्ध भवति त्व च देवदत्तश्च पचथ, अह च देवदत्तश्च पचाव, त्व चाह च देवदत्तश्च पचाम इति। अत्र यद्यपि युष्मदस्मदोरन्यस्य च य समुदाय स युष्मदस्मद्भ्यामन्यस्तथापि युष्मदस्मदी तावत्स्त इति तत्सद्भावनिमित्तौ मध्यमोत्तमौ भवत । न तु तदभावनिमित्त प्रथम, अन्यसद्भावे तु निमित्ते स्यादेव प्रथम । यदाह तत्र युष्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेध शेषत्वादिति ॥

"पर सन्निकर्ष संहिता" ॥ 'परशब्दो ऽतिशये वर्त्ततइति'। यथा पर सुख पर दु खमिति, दिगादिषु वर्त्तमानस्य ग्रहण न भवति सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगात् अर्थान्तरापेक्षमन्यत्वम् अव्यभिचारिसन्निकर्ष प्रत्यासत्तिरिति न तु सश्लेषस्तस्य वर्णेष्वसभवात् सहि सयोगश्चेद् द्रव्यधर्मत्वान्न शब्दस्य गुणस्य सभवति, समवायश्चेन्न वर्णो वर्णे समवैति शब्दस्याकाशसमवायित्वात्, येषा तु शब्दो द्रव्य तेषा न क्वापि शब्द समवैति अतिशयोपि सयोगसमवाययो कीदृश इति न विद्म, प्रत्यासत्तेस्त्वपेक्षाभेदात् सम्भवति प्रकर्षाप्रकर्षयोग, तस्मात्प्रत्यासत्तिरेव सन्निकर्ष । ननु च क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु पूर्वस्य वर्णस्य ये निष्पादका स्थानादयस्तेषा व्यापारोपरतौ वर्णान्तरस्य ये निष्पादकास्तेषा व्यापारारम्भ, तत्रावश्य मध्ये कियत्यपि कालकला भवति सूक्ष्मत्वात्तु नोपलभ्यते पद्मपत्रशतव्यतिभेदवत्तत्कथ पर सन्निकर्ष इत्यत्राह । 'अर्धमात्राकालव्यवधानइति'। सत्यम्, एतावद्व्यवधानमवर्जनीयत्वात्सह्यते ऽधिकेन तु कालेन व्यवधान परग्रहणेन व्यावर्त्यतइत्यर्थ । यद्येव द्रुतायामेव वृत्तौ स्यान्न मध्यमाया विलम्बिताया वा नहि तथा तयो सन्निकर्षो यथा द्रुताया तुल्य सन्निकर्ष, सर्वासु वृत्तिषु नैरन्तर्येणोच्चारणाद्वर्णोपलम्भकभेदात्तु वृत्तिविशेष, द्रुताया स्वल्प उपलब्धिकालो मध्यमायामधिक विलम्बिताया मधिकतर, द्विविधा हि ध्वनय प्राकृता वैकृताश्च, प्राकृता वर्णानामुत्पादका, वैकृते तु पुन पुनरुपलम्भ, मध्यवर्ती तु काल सर्वासु

वृत्तिषु तावानेव । यद्वा यस्या वृत्तौ यावता कालेन व्यवायोवश्यम्भावी ततोधिकेन व्यवाय परग्रहणेन व्यावर्त्यते, पदस्य पदान्तरेण यदा नन्तर्यं तत्रैव लोके संहिताशब्द प्रसिद्ध, तथा च संहितामधीते न पदानि पदान्यधीते न संहितामिति वक्तारो भवन्ति, ततश्च कुमार्यो वित्यादौ पदावयवे संहिताकार्यं न स्यादिति सूत्रारम्भ ॥

"विरामोवसानम्" ॥ 'विरतिर्विराम इति' । विराम इति भावे घञ्, विरामो वर्णोच्चारणाभाव । अर्थान्तरमाह । 'विरम्यतेनेनेति वा विराम इति' । 'कृत्यल्युटो बहुल' मित्यसञ्ज्ञायामपि 'हलश्चे' ति करणे घञ्, पूर्वत्राभाव सञ्ज्ञी उत्तरत्रान्त्यो वर्ण, तेन हि विरम्यते, तत्राद्ये पक्षे खरवसानयोरिति परसप्तमी, कथ पुनरवसानेन, पौर्वापर्यमभावो हि स, खरा वा कथ, नहि यदा खरस्ति तदा रेफो यदा रेफस्तदा खर् वर्णाना क्रमभावित्वाद् उच्चरितप्रध्वसित्वाच्च । अथ तत्र बुद्धिपरिकल्पित पौर्वापर्यं तदभावेपि समानमेव वावसाने इत्यत्रापि । द्वितीये तु पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते खरि परतो रेफस्य विसर्जनीयो भवति अवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इति स्थान्यादेशस्य विषयता विवक्ष्यते एव 'वाऽवसान' इत्यत्रापि । 'दधि मध्विति' । 'अणो प्रगृह्यस्यानुनासिक' अत्र वावसानइति वर्तते । ननु च लोकएवावसानशब्दो विरामे प्रसिद्ध, यद्यप्यवपूर्वं स्यतिरवगतौ वर्तते केनैतदवसीयत इति, पराभवेपि अवसितो देवदत्त इति, अवसामशब्दस्तु विरामएव प्रसिद्ध न च रेफस्यावगतिपराभवयो कारणत्व सम्भवतीति नार्थं सञ्ज्ञाकरणेन तदाह । 'संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धमिति' संहिताशब्दोपि सन्निकर्षमात्रे प्रसिद्धो न पदयोरेव सन्निकर्ष इति वार्तिककारो मन्यते ॥

हरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं पाद ॥ सपूर्णश्च प्रथमोध्याय ॥

---o---

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

"समर्थः पदविधिः" ॥ 'परिभाषेयमिति'। नाधिकारः पदविधि ग्रहणात्, अन्यथा वक्ष्यमाणानां पराङ्गवद्भावादीनां पदविधित्वाव्यभिचारादनर्थकं तत्स्यात्। परितः सर्वतः पूर्वत्र परत्र व्यवहिते चानन्तरे च भाष्यते कार्यमनयेति करणे 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः, भावसाधन एव वाऽभेदोपचारात्सूत्रे प्रयुज्यते, इदंशब्दस्य सूत्रे प्रयुक्तस्यापि विधेय परिभाषाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता। 'स सर्वः इति'। ननु यः कश्चित्पदविधिरिति सामान्यनिर्देशेनैव तद्धर्मभूता व्याप्तिरुक्ता किं सर्व ग्रहणेन, नैतदस्ति। यः कश्चिद्ब्राह्मण आनीयतामित्युक्ते क्षत्रियादिनिवृत्तिः प्रतीयते न व्याप्तिः, प्रथमपठितमपि समर्थशब्दमुल्लङ्घ्योद्देश्यसमर्पकत्व बलादार्थेन क्रमेण प्रथमं भाविनं पदविधिशब्दं व्याख्यास्यन्विधिशब्दः कर्मसाधन इति दर्शयति। 'विधीयतइति विधिरिति'। कार्यमित्यर्थः। 'पदानामिति'। शेषलक्षणा षष्ठी। पदानां सतां यत्कार्यं विधीयतइत्यर्थः। यदि तु भावसाधनो विधिशब्द आश्रीयेत विधानं विधिरिति ततः पदेषु कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी पदानामसतां निष्पादनं पदविधिरिति तत्र समासतद्धितसुब्धातुवृत्तयो न सगृहीताः स्युस्तत्र हि पदानां सतां समासादिकार्यं विधीयते न पुनः पदत्वं, ननु च कर्मसाधनपक्षेपि विभक्तिविधानमसगृहीतं स्यात् पदान्येव हि तत्र विधीयन्ते न तु पदानां सतां किं चिद् उच्यते, कर्मणि द्वितीयेत्यादिना तु नियमः क्रियते न पदविधिः। अथाप्येकवाक्यतया स्वादिसूत्रेण विभक्तीनां विधानम् एवमपि कारकविभक्तिषु तावत्क्रियाकारकयोरविनाभूतः सम्बन्धः, उपपदविभक्तीनां 'त्वन्तरान्तरेणयुक्ते' इत्यादीनामुपसर्गविभक्तीनां च नेर्विश इत्यादीनामेकवाक्यतायां भिन्नवाक्यतायां च पदविधित्वमस्त्येव उपपदानामुपसर्गाणां च पदत्वात्, समासादिरित्यादिशब्देन तद्धित वृत्त्यादीनां ग्रहणं तद्धिता अपि सुबन्तादुत्पद्यन्ते। 'समर्थानां प्रथमाद्वे' त्यस्य तु समर्थग्रहणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः, एवं 'मिसुसो' सामर्थ्ये' इत्यादीनामपि समर्थः शक्त इति तत्रैव समर्थशब्दस्य रूढत्वात् स्वकार्यनिष्पादनक्षमो हि लोके समर्थ इत्युच्यते, अर्थप्रतिपादने च शब्दानां स्वकार्यव्युत्पाद्यत्वेन चाधिकृता लौकिका वैदिकाश्च यस्य कस्य चित्प्रतिपादने समर्था, उच्यते चेद समर्थ इति तत्र सामर्थ्याद्विशेषोऽवगम्यते

स तु विशेष प्रत्यासत्तेरेवरूप इत्याह। 'विग्रहवाक्यार्थाभिधानइति'। विशेषेण गृह्यते ज्ञायतेनेन समासार्थ इति विग्रह, तादृश च तद्वाक्य चेति विशेषणसमास । यद्वा विशेषेण ग्रहण विग्रह, तदर्थ वाक्य विग्रह वाक्यम्, अश्वघासादिवत्षष्ठीसमास । अथ वा ऽभेदोपचाराद्विग्रहार्थवाक्य विग्रह इति विशेषणसमास, तद्यथा राजपुरुष इत्यय समास, तदर्थे विग्रहवाक्य राज्ञ पुरुष इति, अस्य योऽर्थस्तदभिधाने राजपुरुषशब्द समर्थ, अतोपि तत्प्रतीति, स पुना राजविशिष्ट पुरुष । 'समर्थो वेदितव्य इति'। साधुत्वेनेति शेष, य पदविधि स विग्रहवाक्यार्थाभिधाने समर्थ सन्साधुर्भवतीत्यस्मिन्पक्षे सूत्रार्थो नाऽर्थान्तर साधीय पश्याम, तत्तु सामर्थ्य प्रयोगतो ऽनुसर्त्तव्य न पुनरय वृत्तिरस्य वाक्यस्यार्थाभिधानस मर्थो नान्यस्येत्येतत्सूत्राद्वैर्लभ्यते। अत एवास्मिन्व्याख्यानेऽपरितुष्ट स न्व्याख्यानान्तरमाह । 'अथ चेति । अत्र पक्षे उपचरितवृत्ति समर्थशब्द-स्तदाह । 'समर्थपदाश्रयत्वादिति'। समर्थानि पदान्याश्रयो यस्य स तथोक्त, अन्वर्थश्च समर्थशब्दो न रूढ इत्याह। 'समर्थाना पदाना संबद्धा र्थाना संसृष्टार्थानामिति'। य, पदाना विधि स समर्थाना वेदितव्य, समर्थानामिति, कोर्थ, संबद्धार्थाना संसृष्टार्थाना वेत्यर्थ, तत्र वाक्ये संबद्धार्थता व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यम् अन्योन्यापेक्षा व्यपेक्षा आकाङ्क्षा-संनिधियोग्यत्वेषु सत्सु य परस्परसम्बन्धः सा व्यपेक्षा, वाक्ये हि राज्ञ इति पदमनियतसबन्ध्यपेक्षयोद्भूतसबन्ध विशेषणभूतमर्थमाचष्टे स्वसंनि-हित योग्य च पुरुषमपेक्षते, ममायमिति पुरुष इत्यनेनापि पुरुष स्वनिष्ठोऽभि-धीयमान स्वसंनिहित राजत्वमवच्छेदकत्वेनापेक्षतेऽहमस्येति, अतो विशे-षणविशेष्यभावेन सबन्धो ऽनियतसबन्धिविषयत्वाच्चापेक्षया यो य संनिहितो योग्यश्च तेन सम्बध्यते राज्ञ पुरुषश्चाश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति नार्थान्तरस्य, वृत्तौ तु संसृष्टार्थता एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्य वृत्तौ हि राजपद राजानमभिधाय न तावति पर्यवस्यति पुरुष-मप्याचष्टे यथा गङ्गाया घोष इति गङ्गापद तीर, यदि तु तावत्येव पर्य-वस्येत्ततो यथा वाक्ये राज्ञ पुरुषोऽश्वश्चेति द्वाभ्या सम्बन्धो भवति

तथा राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यत्रापि स्यात् स्वविशेषणसम्बन्धोऽपि स्याद् ऋद्धस्य राजपुरुष इति, यथा ऋद्धस्य राज्ञ पुरुष इति तथा पुरुषपदमपि राजविशिष्टमेव पुरुषमाचष्टे न पुरुषमात्र यद्दि तथा स्यात्ततो यथा वाक्ये राज्ञ पुरुषो देवदत्तस्य चेति द्वाभ्या सम्बन्धो भवति तथा राज पुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात्, अतो यस्य विशेषस्य भावादय विशेष स एकार्थीभाव , भाष्योक्ताश्चापरे विशेषा सुब्लोपो व्यवधान यथेष्टम-न्यतरेणाभिसम्बन्ध स्वरभेदश्च सख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनवि शेषण च योगश्चेति, तथा सुपि अलोपश्च भवति वाक्ये राज्ञ पुरुषो नीलमुत्पलमिति, समासे तु द्वयोरेकस्मिन्विशिष्टेऽर्थे वृत्ते पृथगर्थाभावात्स्व भावत एव विभक्तिर्निवर्त्तते सैव च स्वाभाविकी निवृत्ति शास्त्रेणान्वा ख्यायते 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' रिति प्रत्ययलक्षणेन नलोपादिपदकार्य यथा स्यादिति पृथगर्थाभावे तु पृथग्विभक्तिर्न भवति यथा वर्णेषु व्यवधान च पृथगर्थत्वएव दृष्ट राज्ञ ऋद्धस्य पुरुष इति, असत्यदृष्ट, यथा राजपु रुषपदे न मध्ये पदान्तर प्रक्षिप्यते प्रयोगनियमश्च पृथगर्थत्वे ऽदृष्ट राज्ञः पुरुष पुरुषो राज्ञ इति, असति तु तत्र न दृष्टो यथा पुरुषपदे वर्णेषु स्वरभेदोऽपि पृथगर्थत्वएव दृष्टो राज्ञ पुरुष इति द्व वपि नित्स्व रेणाद्युदात्तौ अभेदेन दृष्टो यथा पुरुष इति वृत्तौ चैकस्वये दृश्यते । किं च सख्याविशेषोऽवगम्यते पृथगर्थेषु राज्ञ राज्ञो राज्ञा पुरुष इति, वृत्तौ त्वभेदैकत्वसख्या गम्यते तदेत 'दलुगुत्तरपद' इत्यत्रोपपादयिष्याम । व्यक्त चाभिधान पृथगर्थेषु तिष्ठति ब्राह्मणस्य कम्बल इति, वृत्तौ त्वव्यक्तमभिधान तिष्ठति ब्राह्मणकम्बल इति सन्देहो भवति सबुद्धिर्वा स्यात् षष्ठीसमासो वेति, न चात्र स्वरान्निर्णय , वाक्येऽप्यामन्त्रितनिघात कम्बलशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्त समासेऽप्यन्तोदात्तता, उपसर्जनवि शेषण च व्याख्यात, योगश्च भवति पृथगर्थेषु राज्ञो गौश्चाश्वश्च कम्ब लश्चेति, वृत्तौ त्वेकार्थ्याद्भेदनिबन्धनस्य समुच्चयस्याभावाच्चशब्दो निव र्तते राज्ञो गवाश्वकम्बला इति तदेतैर्विशेषैर्विज्ञायते क्षभिन्नोभयरूप पांसूदकवदविभागापन्नो वृत्तावर्थ इति तेन राज्ञ पुरुषमानय राजपुरु-

यमानयेति च यद्यप्येक एवानीयत इति कार्ययोगिनोऽभेदस्तथाप्य भिधानप्रकारो भिद्यते यथा ब्राह्मणा शत भोज्यन्ता ब्राह्मणाना शत भोज्यतामिति तदेव वृत्तिवाक्ययोरर्थौ भिद्यतइति स्थितम्, एव च तत्र तत्र वावचन चिन्त्यप्रयोजन भिन्नार्थया वृत्त्या वाक्यस्य बाधाऽप्रसङ्गात्। अन्ये तु जहत्स्वार्था वृत्तिरिति वदन्तो वर्त्तिपदानामानर्थक्यमेवाहु, तत्तु न रोचयामहे। कि राजपुरुष इत्यत्र राजार्थो न गम्यते ओमिति चेत्पु रुषमात्रानयन प्राप्नोति अथ गम्यते कि निबन्धना तस्यावगति, न ताव त्समासस्य तत्र शक्ति कल्प्या राजशब्दनिबन्धनायामपि तस्यामनर्थाभा वात्। न च वाक्ये राजपद व्युत्पन्न पुन समासे व्युत्पत्तिमपेक्षते ताव त्येव च प्रतिपद्यते राजार्थ, अतो न जहत्स्वार्था वृत्ति, अर्थाभिधानप्रकार भेद इत्येतदेव साम्प्रत, तत्र सम्बद्धार्थाना ससृष्टार्थानामिति सामर्थ्यद्वय मपि स्थित परिभाषाप्रवृत्तौ हेतुर्नान्यतरत् यतो माभूद्व्यपेक्षामात्राश्रयेण सापेक्षस्यापि वृत्ति, यद्येव पराङ्गवद्भावे विभक्तिविधाने च सा न प्रवर्त्तेत तत्रैकार्थीभावस्यासम्भवात् माप्रवर्त्तिष्ट पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहण नोद यिष्यति विभक्तिविधानेऽपि क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाऽविनाभाविनी क चिद्गु णग्रहण क चिद्योगग्रहण क चित्तृतीयया योगस्याक्षेप इति न कापि दोष, अत एवानन्तरमपि पराङ्गवद्भावमुल्लङ्घ्य समासमुदाहरति। 'वक्ष्यतीति'। 'समर्थग्रहण किमिति'। सूत्र किमर्थमित्यर्थ। नहि केवलेन पदविधिग्रह णेन किञ्चित्क्रियते। 'पश्येत्यादि'। ननु च श्रितादिभिर्द्वितीया विशेषयि ष्याम श्रितादियोगे या द्वितीयेति, एवमपि सापेक्षस्य प्रसङ्गो महत्कष्ट श्रित इति, भवति ह्यत्र श्रितादिनिमित्ता द्वितीया समर्थग्रहणे तु सति न भवति, यद्यप्यत्र वाक्यावस्थाया व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमस्ति वृत्त्यवस्था- यान्तु नैकार्थीभाव सभवतीत्यवोचाम, कथ तर्हि देवदत्तस्य गुरुकुलमिति सापेक्षस्य वृत्ति। नात्र गुरुणा देवदत्तस्य सम्बन्ध कि तर्हि समुदायेन गुरुद्वारकत्व कुलेन सम्बन्ध इत्यर्थाद्गुरुणापि योगो भवति। उक्त च।

समुदायेन सम्बन्धो येषा गुरुकुलादिना ।
सस्पृश्यावयवास्तेपि युज्यन्ते तद्वता सह ॥

इति, अथ वा परिपूर्णार्थस्यान्येन सहैकार्थीभाव स्वार्थपरिपूर्त्तिश्च सम्बन्धिशब्दस्य प्रतियोगिनेति भवति तदपेक्षस्यापि वृत्ति । उक्त च

सम्बन्धिशब्द' सापेक्षो नित्य सर्व प्रयुज्यते ।
स्वार्थवत्सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयते ॥

इति, कि त्व करिष्यसीत्यादि अत्र शक्य वक्तु, 'तत्कृतार्थेनेति'। तच्छब्द प्रकृतपरामर्शाय तृतीयान्त समस्यते तदर्थेन य कृतो गुणस्तद्वचनेनेति, अत्र च यस्य समास शङ्क्यते शङ्कुलयेति न तदर्थेन कृत खण्डन यदर्थेन च कृत खण्डनमुपलेनेति न तस्य समास शङ्क्यतइति न भविष्यतीति तस्मान्महत्या शङ्कुलया खण्ड इति सापेक्षमुदाहर्त्तव्य, 'गच्छ त्व यूपायेति'। गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी। यद्वा क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणीति यूपमाहर्त्तु गच्छेति अत्राप्येतदर्थत्वादेव दारुणो न भविष्यतीति सापेक्ष प्रत्युदाहर्त्तव्य महते यूपाय दार्विति। 'यणादेशो नित्यश्च तुभवतीति'। द्वावप्येतौ वर्णविधी, नित्यस्तुक् च 'दीर्घा' दित्ययमेव यस्तु 'पदान्ताद्वे' ति विकल्पितस्तुक् स पदविधित्वादत्र न भवति। अन्ये तु यणादेशोऽनित्यश्च तुभवतीत्यकारप्रश्लेष वर्णयन्त 'पदान्ताद्वे'ति विकल्पितस्तुभवतीति व्याचक्षते। नन्वसौ पदविधिर्नेति, आह, तत्रान्तग्रहण न कर्त्तव्य प्रकृतेन दीर्घेण पदस्य विशेषणादेव दीर्घान्तस्य पदस्येति सिद्धम् एव सिद्धेन्तग्रहणस्यैतत्प्रयोजन पदान्तस्य दीर्घस्य वर्णस्य विधिस्तुक् यथा स्याद्दीर्घान्तस्य पदस्य मा भूदिति ॥

"सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" ॥ 'परस्याङ्गवदिति'। तस्यैव पदस्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति तद्ग्रहणेन गृह्यतइत्यर्थ । 'तादात्म्यातिदेशोयमिति'। अङ्गशब्दस्यावयववचनत्वात् तस्यामन्त्रितस्यात्मा तदात्मा तस्य भावस्तादात्म्य तत्स्वभावत्वमित्यर्थ , एतदेव स्पष्टयति। 'सुब

न्तमिति'। अनुप्रविशति अन्तर्भवति सुबन्तामन्त्रितसमुदाय एकस्मिन्ना मन्त्रिते सपन्ने य स्वर शक्यते कर्तुं स कर्तव्य इत्यर्थ, क पुनरसौ आ द्युदात्तत्व समुदायस्य च पदात्परत्वे निघात । 'कुण्डेनाटन्निति'। नन्वत्र सति तावत्पराङ्गवद्भावे समुदायस्याद्युदात्तत्व शेषनिघातश्च असत्यपि कुण्डशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्ये'त्याद्युदात्त पदात्परमामन्त्रित निह न्यते यदा तर्ह्यटन्नित्येतत्पादादौ वर्तते तदा नास्ति निघात इति द्वयोरा द्युदात्तत्व स्यात् । किं च पुल्लिङ्गोपि कुण्डशब्दोस्ति

पत्यौ जीवति कुण्ड स्यान्मृते भर्तरि गोलक ।

इति, कुण्डीति च जानपदादिसूत्रेण ङीषि भवति । 'परशुना वृश्चन्निति'। आङ्परयो खनिशृभ्या डिच्चेति कुप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्त परशुशब्द, मद्रशब्दो मदेश्चेति रक्प्रत्ययान्त, कश्मीरशब्दो घृतादित्वाद न्तोदात्त, 'सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहण' तस्यामन्त्रितवाच्यस्या- र्थस्य यन्निमित्त तदभिधाय्येव सुबन्त पराङ्गवदित्यर्थ, उदाहरणेषु तृतीया न्तस्य तावन्निमित्तत्वमस्त्येव षष्ठ्यन्तस्याप्यस्ति, भृत्यनिमित्ता हि राजता देशनिमित्ता वा, एव गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि भवति, तन्निमित्तत्वा भावे तु न भवति मरुत्त्वा इन्द्र वृषभो रणाय, मरुद्भिरिन्द्र सख्य ते अस्तु, मायाभिरिन्द्रमायिनम्, एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व, क्षत्रेणाग्ने स्वायु स्सभरस्व, मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व, 'सुबिति किमिति'। तन्निमित्तग्रह णादेव तिङन्तस्य सिद्धो निरास इति प्रश्न । 'पीड्ये पीड्यमानेति'। नहि सूत्रकारो वार्त्तिककारवचनेनातिव्याप्तिनिवारण मन्यतइति भाव । पीड अवगाहने चुरादिणिच् उभयत्र कर्मणि लट्, एकत्रोत्तमैकवचनमिट्, अप रत्र शानच्, यकि णिलोप, तास्यनुदात्तेदिति इटोनुदात्तत्व, यक प्रत्य यस्वर, 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकार उदात्त, पीड्यमानेत्यत्रामन्त्रि तनिघात, ननु च समर्थग्रहणानुवृत्त्यैवात्र न भविष्यति, अस्त्यत्रापि सामर्थ्य, कथ, सम्बोधनपद क्रियाया एव विशेषक तथा च अजानि देवदत्तेत्यत्रामन्त्रितनिघातो भवति । उक्त च ।

सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषकम्।
ब्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सति॥

इति। अथ वा हेतुहेतुमद्भावलक्षणोत्र सम्बन्ध, हे पीड्यमान त्व त्पीडयाहमपि पीड्यइति। 'गेहे गार्ग्य इति'। गेहशब्द उञ्छादित्वादन्तोदात्त, एकस्यामासनादिकाया क्रियाया द्वयोरपि कारकत्वात्तद्द्वारेणास्ति सामर्थ्यम्। 'परग्रहण किमिति'। सन्निधानादामन्त्रितस्यैव भविष्यतीति प्रश्न, 'पूर्वस्य मा भूदिति'। निमित्तभावएवामन्त्रितस्योपक्षीणतया पूर्वस्यापि स्यादिति भाव, एव च पूर्वस्यामन्त्रितत्वमतन्त्र गार्ग्य कुण्डेनाटन्नित्यादावपि भवति सन्निधानादामन्त्रितत्वमपि तन्त्रमिति चेत् यद्येव परमेव सन्निहितमिति न पूर्व प्रत्यङ्गत्वप्रसङ्ग देवदत्त कुण्डेनाटन्नित्यत्र पूर्व प्रत्यङ्गत्वे सति समुदायस्याद्युदात्तत्व शेषनिघात, अटन्नित्यामन्त्रितनिघात इति स्वर, परग्रहणे तु सति देवदत्तशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्व तथा कुण्डेनाटन्नित्यस्यापि निघातस्तु न भवति 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवदि' ति देवदत्तशब्दस्याविद्यमानत्वात्। छन्दसि तु परमपि पूर्वस्याङ्गवदिष्यते। आ ते पितर्मरुता सुम्नमेतु पितरित्यनेन सह मरुतामित्यस्यापि निघात। 'यथा मृत्पिण्डीभूत इति'। यथा लभेतेत्यन्वय। अमृत्पिण्डो मृत्पिण्ड, सपद्यो मृत्पिण्डीभूत, तत्र सुबन्तस्य मृत्पिण्डात्मना परिणामासम्भवा देकीभावप्रतिपादनपरमेतत्, मृत्पिण्डइवैकतामापन्न इत्यर्थ। यद्वा पिण्डीशब्दोप्यस्ति प्रविश पिण्डीमिति तस्याय प्रयोग, भूतशब्द उपमार्थ पितृभूत इति यथा, किमर्थ पुनरेवभूतस्य स्वरप्राप्तये यत्न इत्यत आह। 'उभयोरपीति'। असत्यङ्गग्रहणे कार्यव्यपदेशशास्त्राणामन्यतमातिदेश स्यात् यथा परस्य कार्यमामन्त्रितस्य स्वर आमन्त्रितव्यपदेश स्वरशास्त्र वा तथा सुबन्तस्यापि तद्भवतीति, एव चोभयोराद्युदात्तत्व स्यात्। ननु च पदात्परस्य निघातादुभयोरनुदात्तत्व माभूदिति वाच्य, सत्यम्। आमन्त्रितस्यापादादित्वे सति, पादादित्वे तदुक्तम्। 'वत्करण किमिति'। परत्र परशब्दप्रयोगादेव

वत्यर्थो लप्स्यत इति प्रश्न । 'स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति' । नानेन क्वाचित्क त्वमस्योच्यते, एव हि विषयविभागो न ज्ञायते क्वाङ्गवद्भवति क्व नेति, नापि कादाचित्कत्व कदा चिदङ्गवत्कदा चिन्नेति, एव हि सर्वत्र विकल्प, स्यात् तस्मादयमत्रार्थ असति वद्ग्रहणे आम् कुण्डेनाटन्निति स्थिते अटन्नित्यस्य निघाते प्राप्ते कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्कुण्डेनाटन्नित्येकमामन्त्रित सपन्न न च तदेकान्तरमिति प्रतिषेधाभावान्निघात एव स्यात्, वत्करणे तु सति अटन्नित्यस्य तावदेकान्तरत्वान्निघातप्रतिषेधे आद्युदात्तत्व प्राप्त तस्या दशाया कुण्डेनेत्यस्यानुप्रवेशात्समुदायस्याद्युदात्तत्व भवति, तदेव समु दायस्यानेकान्तरत्वेपि अटन्नित्यस्य यदेकान्तरत्व वत्करणेन लब्ध तेनैव समुदायस्य निघातनिवृत्तिराद्युदात्तत्व च भवति । 'कूपे सिञ्चन्निति' । अत्र पराङ्गवद्भावे सति ऐकपद्यात्षत्वप्रसङ्ग स्वाश्रय पदादित्व भविष्यति सर्वातिदेशेषु ह्यविरुद्ध स्वाश्रय भवति, किं च नात्रातिदेशिक सकारस्य किञ्चिच्छास्त्रीय कार्यमस्ति अतोपि स्वाश्रय भवत्येव, यथा नमते दण्ड स्वयमेवेत्यत्र यक्प्रतिषेधे शप्, इद तर्हि चर्म नमन् अत्र पराङ्गवद्भावे सति समानपदस्थत्वाण् णत्व स्यात् सत्यपि समानपदत्वे । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञा यामग' इति नियमादसञ्ज्ञाया न भविष्यति, नाय नियमस्य विषय पूर्वपदशब्दो हि समासावयवे रूढ, तेन समासएव नियम, अथ तु पूर्व पद पूर्वपद पूर्वपदादित्यविशेषेण नियमो व्याख्यायेत तत स्वरग्रहण शक्यमकर्तुम् अक्रियमाणे च तस्मिन्समानाधिकरणस्योपसख्यानमित्येत दपि शक्यमकर्त्तु, कथ परस्याङ्गवद्भावे कृते चिणो लुङ्न्यायेन विषयभेदा ल्लक्षणस्यावृत्तौ पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो भविष्यति, सति तु स्वरग्रहणे स्वरादन्यत्र पराङ्गवद्भावे पराङ्गवद्भावो न सिद्ध्यतीति कर्त्तव्य, नन्वसति स्वरग्रहणे परशुना वृश्चन्नित्यत्र वृश्चन्निति प्रातिपदिक, न च प्रत्ययल क्षणेनामत्यय इति प्रतिषेध , 'न ङिसम्बुद्ध्यो' रिति निषेधाल्लिङ्गात्, तत्र पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशा 'त्सुपो धातुप्रातिपदिकयो' रिति सुब- लुक् प्रसज्येत स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्त्तव्ये पराङ्गवद्भावाभावा ।

नैतदस्ति। पराङ्गवदित्यामन्त्रित सन्निधानात्परशब्देन गृह्यते तस्य रूपस्य सुबन्तैकान्तत्वात्सुबन्तकार्यएव पराङ्गवद्भावो न प्रातिपदिककार्ये। 'उच्चैर धीयानेति'। उच्चैर्नीचै शब्दौ स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ अधिकरण शक्तिप्राधान्याच्च तस्मिन्निमित्त च॥

"प्राक्कडारात्समास"॥ 'यथा सादृश्यदृति'। अनन्तरसूत्रातिक्रमे न किञ्चित्कारण, ननु प्रत्यय इत्यादिवत्समास इत्येव स्वरितत्वादधिका रोस्तु किं प्राग्वचनेन तत्राह। 'प्राग्वचनमिति'। प्राक्कडारादित्यवधिनिर्द्दैश इत्यर्थ। 'सञ्ज्ञासमावेशार्थमिति'। अन्यथैकसञ्ज्ञाधिकारात्पर्याय स्यात्, अ वधिनिर्द्देशे तु सति तत्सामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्त्तते तेन प्राक् समासञ्ज्ञा भवन्ति समासा सन्तोव्ययीभावादिसञ्ज्ञा इति समावेशसिद्धि, अथ वा क डारादिति पञ्चम्यैव प्रागिति दिक्शब्दोध्याहरिष्यते, न च परामित्यस्या ध्याहारप्रसङ्ग, तदध्याहारे हि दिक्समासे बहुव्रीहौ तृतीयासमासे द्वन्द्वे च समास इत्याद्यनुपपन्न स्यात् कडारात्प्राङ्निर्दिष्टाना समासस ञ्ज्ञाया अभावात्, तस्मात्प्रागित्येवाध्याहरिष्यते नार्थ प्राग्वचनेन तत्राह। 'प्राग्वचनमिति'॥

"सह सुपा"॥ सहवचन किमर्थं यावता तृतीयैव सहार्थमाक्षेप्स्यति यथा वृद्धो यूनेति, सहभूतयो समाससञ्ज्ञा यथा स्याद् एकैकस्य मा भूद्, अन्यथा पुत्रेण सहागत पितेत्यत्र यथा द्वयोरप्यागमनेन सम्बन्ध एव समाससञ्ज्ञापि प्रत्येकमेव स्यात्, सहग्रहणे तु सहभूतयोरेका सञ्ज्ञा भवति। किं च स्याद् यद्येकैकस्य सञ्ज्ञा स्यात्, इह चक्रपाद इति समासान्त प्रसज्येत द्वौ च स्वरौ स्याता 'कृत्तद्धितसमासाश्चे' त्यत्र तु समासश्च समासश्चेत्येकशेषो व्याख्यास्यते तेन समाससमूहस्य सञ्ज्ञाविधिर्नियमार्थ इति वाक्यस्य न भविष्यति, अन्यथा त्वेकैकस्य समासस्य प्रत्ययान्त त्वाद्विध्यर्थ समासग्रहण स्यात्, 'समासाच्च तद्विषया' दित्यत्रापि प्राति- पदिकादित्यनुवर्त्तते समूहस्य च प्रातिपदिकत्व न त्वेकैकस्य समासस्येति

समासादित्येकत्वाविवक्षया समूहादेव सिद्धः प्रत्ययः, तदेव समुदायस्य यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति सहग्रहणं, नैतदस्ति प्रयोजनं, समास इति महती संज्ञा क्रियते ऽन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत यस्मिन्समुदाये पदद्वयं परस्परं समस्यते स समासः, हलश्चेत्यधिकरणे घञ्, तस्मादनर्थकं सहग्रहणं तत्राह। 'सहग्रहणं योगविभागार्थमिति'। सहेत्येको योगः, सुबित्येव, सुप् सह समस्यते केन पदविधित्वात्समर्थेन। 'अनुव्यचलदिति'। तत्र सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्वै पूर्वं समासः पश्चादङो, तत्र नित्यसमासत्वाद्वै शाकलाभावः, समासान्तोदात्तत्वं तु न भवति 'तिङ्ङतिङः' इति निघातात्, अनो 'गतिर्गतौ' विति निघातः, वेर्यणादेश उदात्तस्वरितयोरित्यट स्वरितत्वम्। अन्ये तु सति शिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवतीत्याहुः। विभक्तिस्तु सत्यपि समासत्वेन प्रातिपदिकत्वे न भवति तिङेकत्वस्योक्तत्वात्, यद्वा वचनग्रहणमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु यथा स्यादिति प्रथमैकवचनं हल्ङ्यादिलोपः, एवं चैकपद्यादामनुव्यचलद्वेवदत्तेत्या 'म एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इति निघातप्रतिषेधो भवति। योगविभागश्चेष्टसिद्ध्यर्थ इत्यतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः॥

"अव्ययीभावः"॥ इह लघ्वर्थं सञ्ज्ञाकरणमित्येकाक्षरा सञ्ज्ञा कार्या किमर्थं महती क्रियत इत्याह। 'अन्वर्थसञ्ज्ञा चेयमिति'। अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः, भवतेर्णं उपसंख्यानमिति णप्रत्ययः, अन्वर्थत्वे किं सिध्यतीत्यत आह। 'तेनेति'। पूर्वपदग्रहणमव्ययस्योपलक्षणार्थं सूपप्रति शाकप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्याच्च स्यात्तस्मादव्ययीभावेऽव्ययार्थप्रधानमिति सूच्यते, एवं ह्यव्ययानव्ययसमुदायो ऽव्ययधर्मलाभादव्ययं भवतीति, किं सिद्धं भवति, समृद्धा मद्रा सुमद्रा इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभावस्यातिप्रसङ्गः परिहृतो भवति, पारेगङ्गं द्विमुनि उन्मत्तगङ्गमित्यादौ च वचनादव्ययीभावः, एवं चानव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थतयैवाव्ययकार्यस्यापि लाभादव्ययीभावश्चेत्येतदपि न वक्तव्यं, लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति परिगणनं वक्ष्यामीत्येवमर्थं तदिति चेन्न, अत्रैव परिगणयान्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमीयताम्॥

"अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु"॥ श्रुतत्वादव्ययस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि न समासस्येत्याह। 'विभक्त्यादिष्विति'। 'समस्यतइति'। यद्यपि समास इति सञ्ज्ञामात्रं विधीयते तथाप्ययमबुधबोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संश्लेषः प्रक्रियाया क्रियतइति समस्यतइत्युक्तम्। 'वचनग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यतइति'। तच्च कर्मसाधनं विभक्त्यादिभिः समानाधिकरणं, विभक्त्यादिषु वाच्येषु यदव्ययं वर्त्तते विभक्त्यादीनर्थान्यदव्ययं वक्ति द्योतयतीत्यर्थः, विभक्तिशब्देन कारकशक्तिरभिधीयते विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा। 'स्त्रीष्वधिकृत्येति'। स्त्रीषु कथा प्रवर्त्यतइत्यन्वयः। अधिकृत्येति, प्रस्तुत्येत्यर्थः। सन्निधानाच्च स्त्रिय एव प्रस्तुत्येति गम्यते स्त्रीविषया कथा प्रवर्त्यत इत्यर्थः। प्रायेण तु प्रवर्त्ततइति पाठः। तत्र भिन्नकर्तृकत्वात्क्त्वाप्रत्ययस्यानुपपत्तिः, पुरुषाः प्रस्तुवन्ति कथा प्रवर्त्ततइति। अत्राहुः। अधिकृत्य या कथा सा स्त्रीषु प्रवर्त्ततइत्यर्थः, तत्र प्रस्तावने कथने च कर्त्तुरेकत्वात्सिद्धः क्त्वाप्रत्यय इति। अन्ये त्वाहुः। कृञ्स्य कथा कर्त्तव्यकथेत्यर्थः, सा स्त्रीषु अधिप्रवर्त्तते स्त्रीष्वधीति च प्रक्रियावाक्यं न त्वेतत्प्रयोगार्हं समासस्य नित्यत्वात्। 'अधिस्त्रीति'। 'अव्ययीभावश्चे'ति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वो नपुंसकइति ह्रस्वः। 'सप्तम्यर्थेव्ययमिति'। विभक्तिवचनतां दर्शयति। 'उपकुम्भमिति'। कुम्भस्योपेति प्रक्रियावाक्यं षष्ठ्यन्तेन समासः। 'दुःशकं दुर्यवनमिति'। मनुष्यजातिवचनौ शकयवनशब्दौ, किमर्थं पुनर्वृद्धिग्रहणमर्थाभावइत्येव सिद्धं, न सिद्ध्यति, येन समस्यते तदर्थस्याभावोर्थाभावः, न चात्र शकानामभावः किं तर्हि तदीयाया वृद्धेः, अर्थाभाव इत्यर्थग्रहणं यत्र धर्मिस्वरूपस्यैवाभावस्तत्र यथा स्यात् धर्ममात्रप्रतिषेधे मा भूत्, तद्यथा ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पादितत्वेन कस्य चिद्ब्राह्मणत्वं प्रसज्य प्रतिषेधति नायं ब्राह्मणो यस्तिष्ठन्मूत्रयति, इतरेतराभावे च मा भूत् गौरश्वो न भवतीति अत्रापि वस्त्वन्तरं प्रतिषिध्यते न धर्मिस्वरूपम्, अतिशीतमित्यर्थाभावः कालानवच्छिन्नोऽभाव आश्रीयते इह

तु सम्प्रत्यभाव इत्यत्ययस्य भेदेनोपादानम् । 'अतितैसृकमिति' । तिसृका नाम ग्राम तिसृभावे सञ्ज्ञाया कन्युपसङ्ख्यान, तत्र भव तैसृकमाच्छादन तच्च कालविशेषउपभोग्यम्, उष्णे शीते वा ऽतिशब्दो नेदानीमित्य स्यार्थे वर्त्तते, उपभोगक्रिया च वृत्तौ स्वभावादेवान्तर्भवति यथा दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन इति तद्द्वारेण पूर्वोत्तरपदयो सामर्थ्यं नेदानी मुपभोगार्हं तैसृकमाच्छादनमित्यर्थ । आच्छादनापेक्षस्यापि तैसृकशब्दस्य गमकत्वात्समास, नात्र तैसृकस्य कालानवच्छिन्नोभावो नापि सम्प्रति तस्याभाव कि तर्हि तदुपभोगस्येत्यर्थाभावादत्ययाच्चासम्प्रति भिद्यते । 'तत्पाणिनीति' । तच्छब्दो निपातोऽप्यस्ति । 'प्रत्यर्थमिति' । अर्थमर्थं प्रतीति वाक्यमप्यत्र भवति भाष्यप्रयोगात्, यदि वा नात्राव्यय वीप्सावृत्ति कि तर्हि कर्मप्रवचनीयत्वात्सम्बन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्या, अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्, ष्यञ षित्करणात्स्त्रियामपि भवति तस्य प्रयोग, एव ज्येष्ठानुपूर्व्येति । 'सचक्रमिति' । सहशब्दस्य समास, 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सभाव, एवमुत्तरेष्वप्युदाहरणेषु । 'गुणभूतेपीत्यादि' । यदि सादृश्यइति नोच्येत पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभाव इति यदा सादृश्य विशेष्यत्वात्प्रधान तदैव स्यात् सादृश्य किख्येति, गुणभूते न स्यात् । 'सदृश किख्येति' सादृश्यवत' प्राधान्यदर्शनेन सादृश्यस्य गुणभाव दर्शयत्ति । 'सकिखीति'। पूर्ववद्धस्व', अपचितपरिमाण शृगाल किखी,अप्रसिद्धोदाहरण चिरन्तनप्रयोगात् । सम्पत्तिशब्दस्य समृद्धौ रूढत्वात्पुनरुपादान व्यर्थमित्याशङ्क्याह । 'सम्पत्तिरनुरूप आत्मभाव इति'। 'सब्रह्म बाभ्रवाणामिति' । तेषाम नुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थ । 'सतृणमिति'। न चात्र तृणभक्षण वास्तवमित्याह । 'न किंचिदिति' । तृणभक्षणमधिकार्थस्तद्वचनेन किंचिदभ्यवहार्यं न परित्यजतीत्ययमर्थं प्रतिपाद्यते तृणानि भक्षयन्कथमन्यत्परित्यजेदिति । 'परिग्रहापेक्षयेति' । इदानीमेतावान्प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावत प्रदेशस्य परिग्रहस्तदपेक्षया समाप्तिरन्त. स चासकलेप्यध्ययने भवतीति भावः । 'साग्नीति'। [illegible] शब्दास्तदर्थे यन्था वर्त्तन्ते तदानीं परिगृहीतस्य

प्रदेशस्यान्त्यादिरन्तो न तु तत परेणाध्ययन नास्ति ततश्च न साक ल्यमित्याह । 'इयमिति' ॥

"यथा ऽसादृश्ये" ॥ सादृश्ये समासस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादसन्देहार्थं सादृश्ये यथेत्यवचनाच्च नञोऽत्र प्रश्लेष 'असादृश्यइति किमिति'। सूत्र किमर्थमित्यर्थ । 'यथा देवदत्त इति'। देवदत्तस्य यज्ञदत्त प्रत्युपमानत्व यथाशब्दो द्योतयति, तत्रोपमानस्योपमेयापेक्षत्वेपि यथादेवदत्तश-ब्दयो सामर्थ्यात्परस्परेण समासप्रसङ्ग इति भाव । अथ पूर्वेणात्र सादृश्यइति वा यथार्थे इति वा कस्मान्न भवतीत्याह। 'पूर्वेणैवेति' ॥

"यावदवधारणे" ॥ 'यावन्त्यमत्राणीति'। यावदित्यव्यय चास्ति तद्धितान्त च विद्यते ऽतो नित्यसमासेपि तद्धितान्तेन विग्रह ॥

"सुप् प्रतिना मात्रार्थे" ॥ 'अस्त्यत्र किंचित्सूप इति'। किंचिदि त्यव्यय सूप इति पुल्लिङ्गेन समानाधिकरणम्। 'सुबिति वर्त्तमानइति'। सुबामन्त्रितइत्यत । 'अव्ययनिवृत्त्यर्थमिति'। पूर्वं हि सुब्ग्रहणमव्य-यग्रहणेन सम्बद्ध तथा च पूर्वसूत्रेव्ययस्यैव ग्रहणादनव्ययेन सह विग्रह कृत स्वरादीना च दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्व-प्रधानतादर्शनान्मात्रावतिवृत्तिरविरुद्धेत्यव्ययस्यैव समास स्यात् ॥

"अक्षशलाकासङ्ख्या परिणा" ॥ 'अक्षशलाकासङ्ख्याशब्दा इति'। अक्षशलाकाशब्दौ सङ्ख्यावाचिनश्च शब्दा इत्यर्थ । क्वचित्त्वक्षशब्द शला काशब्द सङ्ख्याशब्दाश्चेति पाठ । 'कितवव्यवहारइति'। कितवा द्यू-तकारास्तेषा व्यवहारे ऽक्षशलाकाना पातन तत्रैवाय समास इष्यते, स्वत-स्त्वभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते। 'सर्वउत्ताना इति'। शलाकानामपि प्रकृत-त्वात्सर्वे च सर्वाश्च सर्वे, उत्तानाश्च उत्तानाश्च उत्ताना, अवाञ्चश्चावा-च्यश्चावाञ्च, 'पुमान्स्त्रिये' ति पुस शेष,। 'तस्यैवास्येति'। पातयितु-रित्यर्थ । विपात, पराजय । अन्यथापाते सति, जये यादृश पात सर्वे उत्ताना पतन्त्यवाञ्चो वेति ततोन्यादृशेषु केषु चिदुत्तानेषु केषु चिदवाक्षु पतत्स्वित्यर्थ । 'अक्षेणेति'। वृत्तापेक्षया कर्त्तरि तृतीया। 'परमेणेति'। अतिशयेनात परमित्यर्थ । 'पञ्चपरीति'। न भवतीति यावत्, अस्योप

पादेन श्लोकेन क्रियते । 'पञ्चसु त्वेकरूपेष्विति' । अत्रापि पुस शेष. । एकरूपास्विति प्रायेणापाठ । तत्र शलाकानामेव ग्रहणम् । 'जय एव भविष्यतीति'। लृटोर्थो मृग्य , यत पञ्चस्वेकरूपेषु जय एव भवति तेन पर मेण चतु परीत्यन्वय । 'अक्षादयस्तृतीयान्ता इति' । अन्यथा वृत्तावय समास दृष्यते तत्र चाक्षादीना कर्तृत्वात्तृतीयैव युक्तेति भाव । 'पूर्वोक्त स्येति'। पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ । अनेकार्थत्वाद्धातूना वर्चिरिह वर्त्तने वर्त्तते तद्वेव यथा न तदिति तच्छब्देन परामृश्यते, पूर्वजये वृत्तस्याक्षादेर्यथा तद्वृत्तमभूत् यदि सप्रति तथा न भवति एव समासो भवतीत्यर्थ । पूर्वोक्तस्येति सामान्यापेक्षमेकवचन जयकाले ऽक्षादीना यदेकरूप वर्त्तन तद्विपरीते वर्त्तने परिणा क्षात्ये समास इति यावत् । 'एकत्वे ऽक्षशलाकयोरिति'। अक्षशलाकाशब्दयोरेकवचनान्तयो समास इत्यर्थ । इदमप्यभिधानस्वा भाव्यादेव लभ्यते, अन्यथा राजपुरुष इत्यादाविवाभेदैकत्वमवगम्येत न तु शुद्धमेकत्व, प्रायेण तु कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोरिति श्लोक रूपेण पठ्यते तत्रार्थान्तर मृग्य सहिताकार्यप्रसङ्गश्च । कितवव्यवहार इति किम् । अक्षेणेद न तथा वृत्त यथा पूर्वेशकटे । एकत्वइति किम् । अक्षाभ्यामक्षैर्वा इद न तथा वृत्तम् । अक्षादय इति किम् । प्रसङ्गेनेद न तथा वृत्त यथा पूर्वजये, परिणेति वचनात्सुबन्तमात्रेण न भवति ॥

"अपपरिबहिरञ्चव पञ्चम्या" ॥ ननु बहि शब्देन योगे न केन चित्पञ्चमी विधीयते तत्कथ तस्य पञ्चम्यन्तेन समास, बहिर्गतो ग्रामादित्यत्र त्वसामर्थ्यान्नैव समासेन भवितव्यमत आह । 'बहि शब्दे-नेति'। न च वचनसामर्थ्याद्बहि शब्दस्यापञ्चम्यन्तेन समासो भवत्विति वाच्यम् । पञ्चमीग्रहणाद्, इह ह्यपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ गृह्येते तौ च कर्मप्रवचनीयौ तद्योगे च पञ्चम्येव विहिता अञ्चतिर प्यपपरिसाहचर्याद्व्ययमेव गृह्यते तद्योगेप्यञ्चूत्तरपदलक्षणा पञ्चम्ये वास्ति तदेतत्पञ्चमीग्रहण ज्ञापयति षष्ठीविषये बहिर्योगे पञ्चमी भवतीति ॥

"आङ्मर्यादाभिविद्ध्यो" ॥ मर्यादाभिविध्योरिति शक्यमकर्त्तुं

कथ, पञ्चम्येति वर्त्तते आङा च कर्मप्रवचनीयेनैव योगे पञ्चमी विहिता एतयोश्चैवार्थयोराङः कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा 'आङ्मर्यादावचन' इति, तत्र हि वचनग्रहणं मर्यादोक्तिमात्रे यथा स्याद् इत्यभिविधावपि भवति तत्रैव वाभिविधिग्रहणमेवास्तु ॥

"लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" ॥ 'अभ्यग्नि प्रत्यग्नीति'। अग्निं प्रतीति विग्रह, 'अभिरभागे लक्षणेत्थम्भूतेति चाभिप्रत्यो कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया, तत्राग्निर्लक्षणं तेन हि शलभाना पातो लक्ष्यते, अभिप्रती च लक्ष्यलक्षणभाव द्योतयित्वाभिमुख्यमपि द्योतयत । 'स्रुघ्नं प्रतिगत इति'। स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिगत प्रतिनिवृत्त इत्यर्थ । अत्र प्रतिगमन प्रति कर्मत्वेन विवक्षितत्वात्स्रुघ्नो लक्षणं न भवति। 'येनाग्निस्तेन गत इति'। येन देशेनाग्निर्गतस्तेनेति प्रतीति भवति, गमनस्याग्निर्लक्षणमाभिमुख्य चास्ति येन तेन शब्देन सह समास स्यात्। 'अभ्यङ्का प्रत्यङ्का इति'। अभिनवोङ्क आसा प्रतिनवोङ्क आसामिति बहुव्रीहि, अङ्कोत्र भवति गवा लक्षणमाभिमुख्य तु नास्ति, ननु च सति सम्भवे ऽव्ययार्थे प्रधानेव्ययीभाव इत्युक्त कथमत्र प्रसङ्ग, एव तर्ह्येतज् ज्ञापयति भवत्यत्र प्रकरणे बहुव्रीहिविषयेव्ययीभाव इति तेन 'सख्या वश्येन' द्विमुनि व्याकरणमित्येतत्सिद्ध भवति ॥

"अनुर्यत्समया" ॥ यत्समयेति षष्ठी समासोय, कथ पुन समयाशब्देन योगे षष्ठी, यावताभित परित समयेति द्वितीयया भवितव्यम्, नैष दोष । समयाशब्दस्य मुख्योर्थ सामीप्यम्, तद्योगे द्वितीया, इह तु समयाशब्दवाचिन्यनुशब्दे समयाशब्दो वर्त्तते तदाह 'अनुर्यत्समया'। 'समयावाचीति', यस्य समयेति कोर्थ । समयावाचीत्यर्थ तदिह मुख्येनार्थेनायोगाद् द्वितीया न भवति, षष्ठ्येव तु भवति तस्याश्च समास, न च पूरणगुणेति प्रतिषेध, अनव्ययत्वात्, सामीप्ये हि वर्त्तमान समयाशब्दोऽसत्त्ववाचित्वादव्ययम् इह त्वनुशब्दे वर्त्तते तत्र यथा 'ऽभिरभाग' इत्यादावनुकरणस्याव्ययसञ्ज्ञा न भवति तथास्यापि, एव

च यत्समयेत्यविभक्तिक सौत्रो निर्देश , वृत्तावपि यत्समयेति सूत्रानु करणेन विभक्त्यभाव । 'तेनेति'। तद्वाचिना शब्देनेत्यर्थ । 'अनुवन मिति'। वनस्यान्वित सामीप्यसम्बन्धे षष्ठीसमास , अस्यार्थमाह। 'वन समयेति' ॥

"यस्य चायाम" ॥ 'लक्षणेनेति वर्त्ततइति'। अन्यथा आयामो गङ्गाया इत्यस्यार्थेनुगङ्गमिति स्याद् अत्राप्यायामवाचित्वादनुरेवायामश ब्देनोच्यते इत्याह। 'अनुर्यस्यायामवाचीति'। 'अनुगङ्ग वाराणसीति'। षष्ठ्यन्तेन गङ्गाशब्देन समास । 'गङ्गाया अन्विति'। आयामो लक्षणत्व चानुना द्योत्यते लक्षणस्य लक्ष्यापेक्षत्वाल्लक्ष्य समासार्थ इत्यर्थादुपमा नोपमेयभावे समास इति वाराणस्या सामानाधिकरण्य गङ्गाया इवा- यामो यस्या , गङ्गेवायता वाराणसीत्यर्थ । तद्वदत्यन्तायतेत्यर्थ इति केचित् । तथा चानुगङ्गमेतत्सूत्रमित्येकशेषसूत्रे भागवृत्तिकार प्रयुङ्क्ते । नेति वयम् । किं प्रागायता वाराणसी उतोदगायतेति सन्देहे इदमु च्यते अनुगङ्ग वाराणसीति, यथोदगायता गङ्गा तथोदगायता वारा णसीत्यर्थ । गङ्गायामानुसारेण वाराणस्यायाम इत्यर्थ । 'यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यतइति'। न यमुना स्वरूपेण लक्षण किं तर्ह्यायामेन मथु रापि न स्वरूपेण लक्ष्य किं तर्ह्यायामेन तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेदमुच्यते यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यतइति ॥

"तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" ॥ 'समुदाया एव निपात्यन्तइति'। गणे तथा पाठ एव तेषा निपातन, तेन शतृशानजाद्यपि भवति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' रिति च प्रक्रियाकार्यं न कर्त्तव्यमिति भाव । 'अ व्ययीभावसञ्ज्ञानि भवन्तीति'। समाससञ्ज्ञापि विधेया उन्तोदात्तत्व च। 'प्रातिपदिकसञ्ज्ञा च यथा स्यादिति'। 'तिष्ठद्गु कालविशेष इति'। का लविशेष इत्येतदुत्तरैरपि सम्बध्यते, अत एवान्ते वक्ष्यति एते कालशब्दा इति, एतावान्कालविशेष इत्यस्याधिकार इत्यर्थ । 'विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यन्तइति'। अव्यतिरिक्तएव प्रातिपदिकार्थे प्रयोग एषा कर्त्तव्यो

नान्यत्रेत्यर्थः। 'अन्यपदार्थे च वर्त्तन्त इति'। तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगव मित्येतैरप्यस्य सम्बन्धः, अन्यथा कालशब्दत्वायोगात्। 'चकारोवधारणार्थं इति'। अनेकार्थत्वान्निपातानाम्। 'अपरः समासो न भवतीति'। वृत्त्यन्तरं न भवतीत्यर्थः। आतिष्ठद्गु जपन्सन्ध्यामिति तु पञ्चम्या अव्ययादिति लुङ् न समासः। 'तिष्ठद्गु वहद्ग्विति'। लटः शत्रादेशो निपातनात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः, आयतीगवमित्यत्र तु पुंवद्भावाभावः शत्रादेशः समासान्तश्च, खलेयव खलेबुसमिति सप्तम्या अलुक् लूयमानयवादिषु शानजादेशः। 'समभूमि समपदातीति'। समः भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्येव्ययीभावः। क्वचित्समभूमि समपदातीति पाठः, तत्र पूर्वपदस्य मुमागमः। अन्ये तु सभूमि सम्पदातीति पठन्ति तत्र समस्यान्तलोपः सशब्दस्य वा समासः। सुषमादौ शोभनत्वं समस्य विषतत्वं दुष्टत्वं निर्गतत्वमपगतत्वं समस्येति विग्रहः, आयतीसमा आयतीसम, शत्रादेशः पूर्ववत् पुंवद्भावश्च, समा संवत्सरः, एवं पापसमं पुण्यसममिति, प्राह्लादिषु चतुर्षु प्रगतत्वमह्न इत्यादिविग्रहः, सङ्गतं प्रतिगतस्य सम्प्रति विपरीतम सम्प्रति। 'इच् कर्मव्यतिहार इति'। अयमेव द्विदण्ड्यादिष्वपि विधीयत इति तत्राप्यव्ययीभावः। 'दण्डादण्डीति'। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति बहुव्रीहिः। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः। इच् अव्ययीभावत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक्॥

"पारेमध्ये षष्ठ्या वा"॥ 'वावचनादिति'। ननु महाविभाषयैवापवादेव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे षष्ठीसमासोपि भविष्यति सोपि विकल्पित इति वाक्यमपि भविष्यति। उच्यते, इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यमेव पक्षेभ्यनुज्ञायते तत्रापवादविकल्पो वाक्यस्यैव प्रापक इत्युत्सर्गस्य नित्यो बाधकः स्यादृ वावचनात्सोपि पक्षेभ्यनुज्ञायत इति त्रैरूप्यसिद्धिः, एतदेव वावचनं ज्ञापकं यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति, तेन पूर्वं कायस्येत्यत्रैकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र इञा मुक्तेऽण्न भवति,

एकारान्तत्वनिपातन यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति पारेगङ्गादानयेति तदर्थं, सम्भवे तु 'तत्पुरुषे कृति बहुल' मिति बहुलवचनादलुका सिद्धम् ॥

"सङ्ख्या वश्येन" ॥ 'एकलक्षण इति'। एकस्वभाव सन्तान सम्बन्ध, सन्ताननामेकलक्षणत्वात्सन्तानस्यैकलक्षणत्वम्। 'द्वौ मुनी इति'। पाणिनिकात्यायनौ। 'त्रिमुनीति'। तौ च भाष्यकारश्च, जन्मना त्वेकलक्षणस्योदाहरणम्। 'एकविंशति भारद्वाजमिति'। यदा तु विद्यया सहेति लक्षणेनाभिप्रती इत्यत्र प्रकारान्तरेणाप्ययमर्थ साधित ॥

"नदीभिश्च" ॥ 'नदीवचनै शब्दैरिति'। नदीभिरिति बहुवचननिर्देशात्स्वरूपस्य सञ्ज्ञा नद्याश्चाग्रहणमिति भाव। 'समाहारे चायमिष्यतइति'। अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्याय बाधक स्यात् समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्यात् ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे सति तन्निबन्धनौ 'नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य' इति टच् प्राप्नोति नपुंसकत्व च, नह्यत्र विशेषवाचिनामेव ग्रहणमिति प्रमाणमस्ति, यस्तु गोदावर्याश्च नद्याश्चेत्यच् समासान्त स पञ्चनदमित्यादावव्ययीभावएव भवति, एकनदीत्यत्र तत्पुरुषे न भवति समाहारविवक्षाया च एकापूपीवदेकनदमित्यपि भवति, तथान्यपदार्थेप्यव्ययीभाव स्याद् द्वारावतीको देश इति, न चात्र परत्वाद्बहुव्रीहि, अशेषत्वात्, न ह्यसति समाहारग्रहणेऽय शेषो भवति तस्मात्सुष्ठूक्त समाहारे चायमिष्यत इति, एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते ॥

"तत्पुरुष" ॥ 'उत्तरपदार्थप्रधान इति'। पूर्वकायोर्द्धपिप्पलीत्यादौ त्वधिकारवशात्तत्पुरुष इति सञ्ज्ञा ॥

"द्विगुश्च"॥ 'समासान्ता इति'। यद्यपि 'राजाह सखिभ्यष्टच्' 'तत्पुरुषस्याङ्गुले सङ्ख्याव्ययादे' रिति टजचौ तत्पुरुषनिबन्धनौ तथापि प्रकृतिभेदाद्भेदविवक्षाया बहुवचनम्। 'पञ्चराजमिति'। उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात्स्त्रीत्वाभाव। समासार्थोत्तरपदस्यान्ता समासान्ता इति तु पक्षे पात्रादित्वात्, क्व चित्पञ्चराजीति स्त्रीलिङ्गस्य पाठ स भाष्यविरो

धादपपाठ । 'द्व्यह इति' । 'अह्नष्टखोरेवे' ति टिलोप, 'रात्राह्नाहाः पुंसि'। 'पञ्चगवमिति'। 'गोरतद्धितलुकी' ति टच् पूर्ववत्स्त्रीत्वाभाव ॥

"द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः" ॥ श्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः, पतिरपि सकर्मकः, नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम्रेति यथा, अत्यासो व्यतिक्रमो गतिविशेष एव प्राप्तिरप्यत्र गतिरेव न फलमेवमापत्तिरपि, इह श्रितपतितगतैरय समासो न विधेय, कथ, य कष्ट श्रित कष्ट तेन श्रित भवति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धं नार्थभेदो न रूपभेदो न स्वरभेद, तत्पुरुषेप्यहीने द्वितीयेति श्रितपतितगतेभ्य पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति, अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधेय । तथाहि । तैस्तत्पुरुषे थाथादिस्वरेण भाव्य नाहीनस्वरेण अतीतात्यस्तयोरहीनइति निषेधात्, प्राप्तापन्नयोस्त्वहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वचनात्, बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्य तस्माच्छ्रितादिभिरय न समासो विधेय, तत्रायमप्यर्थो ऽहीने द्वितीयेत्येतदपि न वक्तव्य भवति, जातिस्वरप्रसङ्गस्तु, यदा जातिकालसुखादिभ्य परे श्रितादयो भवन्ति तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वर बाधित्वा 'जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादि त्यन्तोदात्तत्वप्रसङ्ग । ननु च तत्पुरुषारम्भेपि बहुव्रीह्यर्थविवक्षाया न दण्डवारितो बहुव्रीहिरिति जातिस्वर स्यादेव, एवमप्यस्ति भेदस्तत्पुरुषे ऽहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहुव्रीहौ जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वमिति द्वौ स्वरौ भवतो ऽनारम्भे तु जातिस्वर एव स्यादिति, एव तर्हि यदेतद्द्वा जातइति तद्वा जातश्रितपतितगतेष्विति वक्तव्यम्, एवमप्यहीने द्वितीयेत्येतदपि न वक्तव्यमित्यस्त्येव लाघवम्, एतावास्तु विशेष, तत्पुरुषारम्भे तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व बहुव्रीहौ तु जातिस्वर इति द्वयो समासयो द्वैस्वर्यं, अनारम्भे तु बहुव्रीहावेव द्वैस्वर्यमिति । अत्रोच्यते । जातिकालसुखादिव्यतिरिक्तै सह बहुव्रीहौ श्रितादीना निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गाद्रूपभेद, तथा सर्वत्र कबपि प्राप्नोति। नन्वसौ 'शेषाद्विभाषे' ति विकल्पित स च तत्पुरुषारम्भेपि भवत्येव बहुव्रीहेरप्यभ्युपगमात्, एवमपि बहुव्रीहावपि द्वैस्वर्याभ्युपगमात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षेपि बहुव्रीहित्वानपायात्पक्षे कप·

प्रसङ्ग, तत्पुरुषारम्भ तु तत्रैवाहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वर, बहुव्रीहौ तु जातिस्वर एव नित्यमित्यन्तोदात्तादेव कम्प्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरादित्यस्त्येव विशेष, तथा ऽर्थभेदोपि गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्तो धात्वर्थस्य सर्वात्मनाऽनिष्ठितत्वेपि भवति आरूढो वृक्ष देवदत्त इति, वृक्षस्य एवोच्यते, कर्मणि तु भवन्सर्वात्मना निष्ठितत्वे भवति आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति, तथेहापि कष्ट श्रित इति कष्टमनुभवन्नेवमुच्यते कष्ट श्रितमनेनेत्यनुभूतकष्ट श्रितशब्दविवक्षितस्यार्थस्य साक्षादवगतिर्भवति तत्पुरुषे, बहुव्रीहौ त्वर्थात्,तद्यथा राज्ञ सखेत्युक्ते नून राजाप्यस्य सखेति स एव सूक्ष्मदृशामेव विषय । 'गमिगाम्यादीनामिति'। उणादीनामन्येषा च सग्रहार्थमुभयोरुपादानम् । 'ग्राम गमीति'। गमेरिनिरित्यौणादिक इनिप्रत्यय 'भविष्यति गम्यादय' इति भविष्यति काले । 'ग्राम गामीति'। आवश्यके णिनि । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवति । 'ओदन बुभुक्षुरिति'। भुजे' सन्, 'सनाशसभिक्ष उ'। न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेध ॥

"स्वय क्तेन" ॥ 'स्वय धौताविति'। धावु गतिशुद्ध्यो, 'उदितो वे'ति क्त्वाया विकल्पितेट्त्वाद् 'यस्य विभाषे' तीट्प्रतिषेध, 'च्छ्वो शूडनुनासिके चे' त्यूठ्, 'एत्येधत्यूठ्स्वि' ति वृद्धि । 'स्वयविलीनमिति'। लीङ् श्लेषणे, स्वादय ओदित, 'ओदितश्चे' ति निष्ठानत्व, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद्विलीनशब्द क्तान्त । 'ऐकपद्यमैकस्वर्यं समासादिति'। समसन समास, सज्ञा वा, ततो हेतोरित्यर्थ ॥

"खट्वा क्षेपे"॥ 'खट्वारोहण चेत्यादि'। विनिन्दितो मार्गो विमार्ग । भूमिशयनार्हो ब्रह्मचारी वेदाध्ययनकाले तेनाधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वा रोढव्या यस्त्वन्यथा खट्वारोहण तद्विमार्गप्रस्थान तच्चोदाहरणमन्यस्याप्येवविधस्योपलक्षण, तेन खट्वामारोहतु मा वा ऽस्तद्विमार्गप्रस्थित. खट्वारूढ इत्युच्यतइत्यर्थ

"सामि" ॥ 'तस्यासत्त्ववाचित्वादिति'। द्रव्याधारा हि कर्मशक्तिरतो द्रव्यवाचिन एव द्वितीया भवति नाद्रव्यवाचिन इत्यर्थः ॥

"काला" ॥ इह काला अत्यन्तसयोगइत्येको योग कर्त्तव्य, तत्र क्तेनेत्यस्य निवृत्तत्वात्सर्वत्र समास सिद्ध्यति किमर्थं योगविभागेन क्तान्तेन समासो विधीयतइत्यत आह । 'अनत्यन्तसयोगार्थं वचनमिति'। अनत्यन्तसयोगमेव दर्शयति । 'क्षणमुहूर्त्ता इति' । 'चराचरा इति' । चरे पचाद्यचि 'चरिचलिपतिवदीनामुपसख्यानमाक् चाभ्यासस्येति' द्विर्वचनमागागमश्चाभ्यासस्येति, चरन्तोनवस्थिता इत्यर्थ. । 'कदा चिदह रिति'। उत्तरायणे। 'कदा चिद्रात्रिर्मिति'। दक्षिणायने। ततस्तैश्च षड्भि र्मुहूर्त्तैरह्नो रात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसयोग । 'मासप्रमित इति' । माङ आदि कर्मणि कर्त्तरि क्त, मास परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थ । 'प्रतिपच्चन्द्रमा इति' । न च तेन मासस्यात्यन्तसयोग इति भाव ॥

"तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन" ॥ तृतीयायाश्छान्दसे लुकि गुणवचनेनेत्यनेन सामानाधिकरण्यम्, अर्थेनेति पृथक् पदम्, अत एव 'गुण वचनेनार्थशब्देन चेति'। 'कीदृशेन गुणवचनेन तत्कृतेनेति'। तदिति सर्व नाम्ना प्रकृतस्य तृतीयान्तस्य प्रत्यवमर्श, स च शब्द, न च शब्देन गुण वचनस्य करण सम्भवतीत्यत सामर्थ्यात्तदर्थकृतेनेतिविज्ञायतइत्याह । 'तृतीयान्तार्थकृतेनेति'। 'यावदिति'। यावच्छब्दो निपातस्तात्पर्यपर्या यता दर्शयति, अर्थद्वारक चेद गुणवचनस्य विशेषणम्, अर्थ एव हि तृतीयार्थेन क्रियते न गुणवचन शब्द । वचनग्रहण किम् । यावतार्थेन समासासम्भवाद्गुणवचनेनैव भविष्यति एव यथा विज्ञायेत, गुणमुक्तवान् गुणवचनः, 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति भूते कर्त्तरि ल्युट्, गुणमुक्तवता सर्वांत गुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनेत्यर्थ, तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्र निर्देशे न भवति। गुणश्चात्र सत्त्वे निविशतेऽपैतीति लक्षितो गृह्यते न तु यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इतितच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त, तृती यान्तार्थकृते सर्वत्रैव तस्य भावात् । 'शङ्कुलाखण्ड, किरिकाण इति'। खडि भेदने, कण निमीलन, इत्याभ्या घञि व्युत्पादितावेतौ क्रियारूपापन्ने गुणे वर्त्तित्वान्मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ भवत । 'धान्येनार्थ इति'। अर्थ्यतइत्यर्थे प्रयोजन,-

मर्थेन वार्थे प्रार्थनाभिलाष, सर्वत्र करणे तृतीयाया समास । 'अक्ष्णा काण इति'। नात्राक्ष्णा कृत काणत्व कि तर्ह्यन्येनैव केनापि क्रियादिना, अक्ष्णा तु केवल काणो लक्ष्यतइति तत्कृतत्वाभाव, कि च दध्ना पटुरित्यत्र मा भूदित्येवमर्थमपि तत्कृतग्रहण कर्त्तव्यम्। ननु यदि दधि कृत पाटव विवक्षित दध्ना कृत पटुरिति ततो भवितव्यमेव समासेन, अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्न करणभाव दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति ततो ऽसामर्थ्यादेव न भविष्यति, इहापि तर्हि न स्यात् कुङ्कुमेन लोहित कोपेन लोहित मुखमिति, अत्रापि हि करोति क्रियया करणस्य सम्बन्ध कुङ्कुमेन कृत लोहितमिति, क्व तर्हि स्यात् शङ्कुलया खण्ड इत्यादावेव तु स्यात्, यत्र पूर्वोत्तरपदयो क्रियाकारकलक्षण सम्बन्धस्तस्माद्यत्रो त्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा स्याद्भोजनादिद्वा रके सामर्थ्ये मा भूदिति तत्कृतग्रहणम्। 'गुणवचनेनेति किमिति'। जाति वचनेषु जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतस्यासम्भव, क्रियावचने त्विष्यतएव, 'कर्तृ करणे कृता बहुलमि'ति द्रव्यवाचिष्वपि तत्कृतस्यासम्भव एव, नह्याका शस्य तत्त्व केन चित् क्रियते ऽतो गुणवचनेनैव भविष्यतीति प्रश्न । 'गोभिर्वपावानिति'। गोसम्बन्धिदध्याद्युपयोगादेव तस्य वपावत्त्व पीव रत्वमित्यस्ति तत्कृतत्व न त्वसौ गुणवचन ॥

"पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णै" ॥ पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमर्थनिर्देशार्थं, तच्चानन्तरेणोनशब्देनैव सम्बध्यते न पूर्वादिभि, समसदृशशब्दयो पृथगुपादानात्। 'एतदेवे त्यादि'। समसदृशशब्दाभ्यामन्यत्रेद तद्योगे तुल्यार्थैरिति तृतीयास्ति, इह तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते ततस्तस्या समासे मातु सदृशो मातृसदृश इति सिद्ध, किमर्थमिह सदृशग्रहण, तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्, सिद्धोत्र प्रकृतिस्वर, 'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य' इति, तच्च तत्र सदृशग्रहणमवश्य कर्त्तव्य यदा षष्ठीसमासस्तदा-न्तोदात्तत्व माभूदिति, ननु चेदानीमनभिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्यति,

नैव शक्यम्, अलुक्समासे हि दोष स्यात्, 'षष्ठ्या आक्रोशे' दास्या सदृशो वृषल्या सदृश इति तस्मात्तत्कर्त्तव्यम्, इद तु न कर्त्तव्यम्, इदमपि कर्त्तव्य, हेतुतृतीयार्थं विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति, नह्यत्र तुल्यार्थैरि तिषष्ठी भवति प्रतियोगिन्येव हि सा विधीयते, एवमपि न कर्त्तव्य तत्कृतत्वा त्पूर्वेणैव सिद्ध यो हि विद्यया सदृश विद्याकृत हि तत्सादृश्य तत्र पूर्वे णैव सिद्ध, 'मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहण' गुडसमिश्रा धाना इत्ये वमर्थं, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'मिश्र चानुपसर्गमसन्धा' वित्यनुपसर्गग्रहण करोति तज्ज्ञापयति मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति। 'पूर्वादि-ष्विति'। अवरशब्दोपि सूत्रे पठितव्य इत्यर्थ ॥

"कर्तृकरणे कृता बहुलम्"॥ कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचन वृत्तौ वस्तुव्याख्यान कृत कर्त्तरि करणे च या तृतीयेति, तथा चोत्तरत्र वक्ष्य ति कर्तृकरणे कृत्यै सहाधिकार्थवचने समस्येते इति, 'सर्वोपाधिव्यभि चारार्थमिति'। अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमित्यर्थ ।'पादहारक इति'। ह्रियतइति हारकइति 'कृत्यल्युटो बहुलमि' ति कर्मणि ण्वुल्, पा दाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समास । 'गले चोपक इति'। चुप मन्दाया गतौ, हेतुमण्णिजन्तात्कर्मणि ण्वुल्, अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक्, कृद्ग्रहणमनर्थकमन्यस्याभावात, इह कर्तृकरणे क्रियाया एव भवत , क्रिया च धातुवाच्या धातोश्च द्वये प्रत्यया कृतस्तिङश्च तत्र सुपेत्यधिकारा त्तिङन्ते न प्रसङ्ग , तद्धितनिवृत्त्यर्थं तु, इह काष्ठे पचतितरा काष्ठै पचतिरूप काष्ठे पचतिदेश्य हस्तेन कृतपूर्वी दध्ना भुक्तपूर्वी घृतेनेष्टीति ॥

"कृत्यैरधिकार्थवचने" ॥ 'स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति'। स्तुत्या निन्दया च प्रवर्त्तित स्तोतु निन्दितु च कृतमित्यर्थ । 'अध्यारोपिता र्थवचनमिति'। असन्नेवारोपितोऽध्यारोपित । 'काकपेयेति'। एव नाम पूर्णतोया नदी यत्तटस्थै काकैरपि शक्या पातुमिति स्तुति । एव नामाल्पतोया यत्काकैरपि शक्या पातुमिति निन्दा, उभयत्र शक्यार्थे कृत्य । 'श्वलेह्य इति'। एव नामासन्नतोय कूपस्तटस्थैरपि श्वभि. शक्यो लेढुमिति स्तुति , एव नामाशुचि कूपो यज्जल श्वान एव लेढुम

हन्तीति निन्दा, अर्हार्थे कृत्य । 'बाष्पच्छेद्यानीति'। एव नाम कोमलानि तृणानि यद्बाष्पेणापि छेत्तु शक्यानीति स्तुति, एव नाम क्वथितानि तृणानि यद्बाष्पेणापि छेत्तु शक्यानीति निन्दा । 'कण्टकसञ्चेय इति'। एव नाम स्निग्ध ओदनो यत्कण्टकै शक्य सचेतुमिति स्तुति, एव नामा ल्प ओदनो यत्कण्टकै सचीयतइति निन्दा। 'पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च इति'। यद्यपि स्तुतिनिन्दापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्व तथापि बहुलवचनात्पूर्वेणैव सिद्ध, तथा च काकपीता नदीत्यत्राकृत्यैरप्यधिका र्थवचने समासो दृश्यते ऽत, प्रपञ्च एवाय नाप्राप्तविधिर्नापि नियम इत्यर्थ ॥

"अन्नेन व्यञ्जनम्" ॥ 'दध्योदन इति" । ननु च नेह क्रिया-श्रूयते न चान्तरेण क्रिया द्रव्याणा परस्परेण सम्बन्ध इत्यसामर्थ्यादत्र समासो न प्राप्नोति, अथासत्यपि सामर्थ्ये वचनात्समास, इहापि तर्हि स्यात् कि दध्योदनो भुज्यतामिति, तत्राह । 'वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भा-वादिति'। स्वभावादेव वृत्तावन्तर्भूता क्रियेति तद्द्वारकस्य सबन्धस्य सद्भावात्सामर्थ्यमित्यर्थ, ॥

"भक्ष्येण मिश्रीकरणम्" ॥ 'खरविशदमिति'। खर कठिन, विशद विभक्तावयव, खर च तद्विशद च खरविशद हनुचलनेनादनी-यमित्यर्थः, एव भूत यदभ्यवहार्य तद्भक्ष्यमित्युच्यते, तत्रैव यद्दन्तस्य खर तस्य च भक्षयते रूढत्वात्, । भक्षयतिस्त्वन्यत्रापि भवति अब्भक्षो वायुभक्ष इति, गौणो ऽत्र भक्षयतिरित्यन्ये ॥

"चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितै" ॥ 'अर्थ परामृश्यत इति'। यद्यपि चतुर्थीति चतुर्थ्यन्त शब्द, सचिहितस्तथापि शब्द प्रति तादर्थ्यासम्भावात्तदर्थ एव परामृश्यतइत्यर्थ, । 'इत्येतै शब्दै सहेति'। तत्र तदर्थेन सुबन्तेनेत्यर्थद्वारक विशेषण स्वरूपेण सुबन्तस्य तादर्थ्यास-म्भवात्, द्वितीयस्त्वर्थशब्द' पृथगेव निमित्तम् । 'प्रकृतिविकारभावे समा-सइष्यतइति'। ज्ञापकात् । यदय बलिरक्षितयहण करोति तज्ज्ञापयति वि-कृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यतइति, अन्यथा कुबेरबलि, गोरक्षितमित्य-

ज्ञापि तादर्थ्यसम्भवादनर्थकं तत्स्यात्, हितसुखग्रहणं तु हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या, चतुर्थी चाशिषीत्यतादर्थ्येपि चतुर्थीसम्भवाच्च ज्ञापकं, यदि वि कृतिः प्रकृत्या समस्यते ऽश्वेभ्यो घासो ऽश्वेभ्यः सुरा ऽश्वसुरं विभाषा सेनेति नपुंसकत्वं, हस्तिभ्यो विधा हस्तिविधा, विधा अन्नविशेषः, अत्र न प्राप्नोति, अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति। ननु स्वरे विशेषो भवति चतुर्थीसमासे हि सति चतुर्थीतदर्थइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यं षष्ठीसमासे तु समासान्तोदात्तत्वेन, नैषोस्ति विशेषः। चतुर्थीसमासेपि नैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यं ज्ञापकात् यदयं 'क्ते चे' ति चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्याह तज्ज्ञापयति प्रकृतिविकारभावाभावएव स्वरो न भवतीति, अन्यथा गोरक्षितमित्यत्रापि चतुर्थी तदर्थइत्येवसिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्। नैतदस्ति ज्ञापकं, हितार्थमेतत्स्यात्, गोहितमित्यत्र हि तादर्थ्यं नास्ति, एवमपि हिते चेति वक्तव्ये क्ते चेति सामन्यवचनं ज्ञाप कमेव, सर्वथा कुबेरबलिरित्यादौ माभूदित्येवमर्थं प्रकृतिविकारभावे स्वरं इषितव्यः। अथ रन्धनाय स्थालीत्यत्र षष्ठीसमासः कस्मान्न भवति। कश्चिदाह। भवत्येव तद्यथा गोग्रासः, लीलाम्बुजं, क्रीडासरः, वासभवनं, नाट्यशालेति। अपर आह। रन्धनस्थाल्यादयो ऽनभिधानात् षष्ठीसमासा न भवन्तीति। उभावपि प्रतिब्रूमः। येषु षष्ठीसमास इष्यते तेषु चतु र्थीसमास एवास्तु येषु तु नेष्यते तेषु तु चतुर्थीसमास एवानभिधानाच्चे ष्यतां माकारि ज्ञापनार्थं बलिरक्षितग्रहणं, स्वरस्तु चतुर्थीसमासेपि पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रकृतिविकारभावएव व्यवस्थास्यते, किं चैवं सति सूत्रमेवैतदनर्थकं, यूपदार्वादावपि षष्ठीसमास एवास्तु, चतुर्थी तदर्थ-इत्येतत्तु षष्ठी तदर्थइति क्रियतां ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्यवस्था क्रि यतां, नन्वर्थ भेदो भवति, षष्ठीसमासे सबन्धमात्रं गम्यते चतुर्थीसमासे तु तादर्थ्यं सबन्धविशेषः, नैषोस्ति विशेषः। आरभ्यमाणेपि चतुर्थीसमासे न दण्डवारितः षष्ठीसमासस्तत्रार्थप्रकरणादिना विशेषोवसेयः, यद्येव केवलेपि षष्ठीसमासे तथा विशेषो ऽवगम्यते, किं च सिद्धान्तेऽश्वघासा-दिषु तावदर्थप्रकरणादिना तादर्थ्यविसायः सर्वत्रैव तथास्तु नार्थोनेन।

उच्यते। हितशब्देन तावत्षष्ठीसमासो न भवति तद्योगे चतुर्थ्या नित्य त्वादिति चतुर्थीसमास एव वक्तव्य, ततश्च क्ते चेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहण कर्त्तव्य गोहितमित्याद्यर्थम्, एव च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात् चतुर्थ्या असम्भवात् षष्ठी तदर्थइत्यस्य चाप्रसङ्ग प्रकृतिविकाराभावादिति रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव विधेय, अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्यसबन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीयमानत्वाच्चतुर्थ्या सम्भवितव्यमिति तेनापि चतुर्थीसमास एव कर्त्तव्य, बलिसुखग्रहणमपि कर्त्तव्य, तादर्थ्यस्य समासे नियमेन प्रतीतिर्यथास्यादित्येवमर्थ, तस्मादारब्धव्यमेव सूत्र, प्रकृतिविकारभावएव समास इत्यस्य तु प्रयोजन चिन्त्यम्। 'अर्थेन नित्यसमास वचनमिति'। अन्यथा महाविभाषाधिकाराद्ब्राह्मणायार्थइति वाक्यमपि स्यात्। 'सर्वलिङ्गता चेति'। परलिङ्गताया अपवाद, अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता न सर्वत्रेति दर्शयति। 'ब्राह्मणार्थं पय इत्यादि'। सर्थबिति चेदित्सज्ञाभाव इयङुवङ्प्रसङ्गश्च। स्यादेत्। तदर्थं विकृते प्रकृतावित्यत्र तदर्थसर्थबिति सूत्र कर्त्तव्य, चतुर्थीति वर्त्तते चतुर्थीसमर्थात्तदर्थेऽभिधेये सर्थप्रत्ययो भवति, सकार पदसज्ञार्थ राजार्थं, गवार्थं पित्त्वादनुदात्तत्वम्, एव चार्थइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न विधेय, प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रह, तद्धितत्वाच्चाभिधेयवल्लिङ्गता सिद्ध्यतीति। तन्न। सकारस्येत्सज्ञाभावप्रसङ्गात्। 'अयादिर्ञिटुडव' 'ष प्रत्ययस्ये'ति द्विषकारकनिर्द्देशाश्रयणेनेत्सज्ञा स्यादेवमपि वुञ्छणादिषु तृणादिभ्य से प्रसङ्ग, श्र्यर्थं भ्वर्थमित्यत्र चेयङुवङौ स्याताम्। बहुव्रीहावात्वकपो प्रसङ्ग। स्यादेतत्। यद्ब्राह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणोर्थ प्रयोजक इति शक्यते वक्तुमतो ब्राह्मणोर्थोस्येति विग्रह्य बहुव्रीहि करिष्यते तेन चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभाव पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमभिधेयवल्लिङ्गता च सिद्ध्यतीति। तन्न। महदर्थमित्यत्रात्वकपो प्रसङ्गात्। तदर्थस्यार्थादेशउदभावप्रसङ्ग। स्यादेतत्। चतुर्थी तदर्थेत्यनेन समास विधायार्थइत्यनेनाशेन तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो विधीयते विभाषाधिकाराच्च यूपार्थं दारु यूपदार्वित्युभय भविष्यति, ततो बलिरक्षितयोरपि विभाषार्थशब्द

आदेशो भवति कुबेरार्थो बलि कुबेरबलिरित्यादि। किमर्थमिदं, न पूर्वेणैव सिद्धं, ज्ञापकार्थमेतत् ज्ञापयति प्रकृतिविकारभावादन्यत्र नित्यो र्थादेश इति तेन रन्धनार्था स्थालीत्यादि भवति न तु रन्धनस्थालीत्यादि, अश्वघासादयस्तु पूर्ववत्, अत्र समासे कृते उत्तरपदस्य विधीयमानेनार्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति यस्यावस्थानेऽर्थ देशस्तल्लिङ्गता स्थानिवद्भावेन भविष्यति, अर्थइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तु विधेय एवेति। तत्र। उदकार्थो वीवध इति वीवधशब्दस्यार्थादेशे कृते स्थानिवद्भावेन मन्थौ दनादिसूत्रेणोद भावप्रसङ्गात्, अतश्चतुर्थीसमास एव विधेय तथा चार्थेन नित्यसमास सर्वलिङ्गता च वक्तव्या, न वक्तव्या, ब्राह्मणायेति चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति 'लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये' ति सर्वलिङ्गता च सिद्धा

तदेतत्प्रतिपद्यन्ता भाष्ये कृतपरिश्रमा।
नान्ये सहस्रमप्यन्धा सूर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा॥

"पञ्चमी भयेन"॥ भयेनेति स्वरूपग्रहणादव्याप्तिरिति मत्वाह। 'भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यमिति'। एव सूत्रन्यास कर्त्तव्य इत्यर्थ। व्याख्यानात्स्वर्थग्रहणे वृकेभ्यस्त्रास इत्यादावपि प्रसङ्ग इति भाव। स तर्हि तथा न्यास कर्त्तव्यो नेत्याह। 'पूर्वस्यैव बहुलग्रहणस्येति'। यथा हि पादहारक इत्यादौ बहुलग्रहणात्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थोद्भवति, एवमत्रापि भविष्यतीत्यर्थ। 'अधर्मज्जुगुप्सुरिति'। जुगुप्सा विरामेत्यधर्मस्यापादानसञ्ज्ञा॥

"अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पश"॥ अल्पशब्दाद्बह्वल्पार्थाछिति शस्, शसि बह्वल्पार्थस्येति पुंवद्भाव, कारकत्व तु समसनक्रियाया कर्मत्वात्, अत एव पञ्चमी समस्यतइति कर्मणि लकार, तत्र तु बह्वल्पार्थान्मङ्गले वचनमिति वक्ष्यति तस्मादत एव निपातनादत्र शसिति युक्तम्। 'अल्पा पञ्चमीति'। अल्पाभ्य प्रकृतिभ्य उत्पन्नेत्यर्थ॥

"सप्तमी शौण्डै"॥ अत्र साहचर्याद्धूर्तादिष्वजहत्स्वार्थ एव शौण्डशब्द प्रयुज्यते यथाच्छत्रिणो गच्छन्तीति, अत्र च प्रमाण बहु

वचननिर्देशः, अतोन्तरेणाप्यादिशब्दं तदर्थो गम्यतइत्याह । 'शौण्डादिभिरिति' । गणपाठसामर्थ्यात्तु बहुवचननिर्देशोर्थनिर्देशार्थो बहुवचनान्तस्य वा समासार्थ इति न भवति । ननु चाक्षशौण्ड इत्यादौ क्रियाया अश्रवणादधिकरणत्वं नोपपद्यते, न चान्यत्सप्तम्या निमित्तमस्ति, न चैतदेव ज्ञापकं शक्यमाश्रयितुं शौण्डो देवदत्त इत्यादावपि प्रसङ्गाद्, अत आह । 'वृत्ताविति' । अन्तःशब्दोत्र पठ्यते तद्योगेवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा वृक्षे शाखेति, वनेन्तर्वनान्तः, अस्य विकल्पितत्वादव्ययीभावोपि भवति, अन्तर्वणं, प्रनिरन्तइति णत्वम् । अधिशब्दः पठ्यते, तस्याधिकरणप्राधान्ये ऽव्ययीभावः । 'अधिस्त्रीति' । आधेयप्राधान्ये ह्ययं तत्पुरुषः । 'ब्राह्मणाधीनमिति' । अध्युत्तरपदात्ख इति खः । ब्राह्मणेष्वधीति वाक्यम् ॥

"सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च" ॥ 'साङ्काश्यसिद्धः काम्पिल्यसिद्ध इति' । सङ्काशेन निर्वृत्तं वनं साङ्काश्यं, कम्पिलेन निर्वृत्तं काम्पिल्यं चातुरर्थिकः सङ्काशादिभ्यो ण्यः, तत्र तपसा सिद्ध इत्यर्थः ॥

"ध्वाङ्क्षेण क्षेपे" ॥ स्वं रूपं शब्दस्येति वचनात्पर्यायाणां न प्राप्नोतीत्यत आह । 'ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणमिति' । व्याख्यानाच्चैतदवसीयते । 'तीर्थे ध्वाङ्क्षइवेति' । उपमानोपमेयभावे सति क्षेपो गम्यते नान्यथेतीवशब्दः प्रयुक्तः, यथा तीर्थे ध्वाङ्क्षा न चिरं स्थातारो भवन्ति एवं कार्येष्वनवस्थितस्तीर्थध्वाङ्क्ष इत्यर्थस्तदाह । 'अनवस्थित इत्यर्थ इति' । वृत्तौ त्विवार्थस्यान्तर्भावादिवशब्दस्याप्रयोगः ॥

"कृत्यैर्ऋणे" ॥ 'यत्प्रत्ययान्तैर्नैवेष्यतइति' । अल्पश इत्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते, कृत्यैरिति बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । 'ऋणग्रहणं च नियोगोपलक्षणार्थमिति' । नियोगो ऽवश्यं भावः, ऋणमवश्यदेयमिति नियोगसाहचर्यान्नियोगमात्रमुपलक्षयति, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'इहापीति' । 'पूर्वाह्णेगेयमिति' । 'तत्पुरुषे कृति बहुल' मित्यलुक्, यथा ऋणमवश्यं देयमेवमिदमपि पूर्वाह्णे ऽवश्यं गेयमिति नियोगो ऽस्ति ॥

"क्तेनाहोरात्रावयवा" ॥ 'दिवा वृत्तमिति' । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च न भवति । ननु च दिवाशब्दोऽधिकरणशक्तिप्रधानस्तत्राभिहित सोऽर्थो न्तर्भूत प्रातिपदिकार्थे सम्पन्न इति प्रथमैवास्माद्भवति, अत सप्तम्य-भावादेवात्राप्रसङ्ग । नैषोऽस्ति नियमोऽधिकरणशक्तिप्रधान इति, दिवा मन्या रात्रिरित्यपि दर्शनात्, कथ रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतेति, 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति मन्यते, एव चा यजन्मक्तमित्याद्यपि भवति ॥

"तत्र" ॥ 'तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तमिति' । तत्र भवानित्यादौ विभक्त्यन्तरेऽपि दर्शनादधिकरणप्रतिपादने तत्रशब्दादपि सप्तम्येवापे-क्ष्येति मन्यते ॥

"क्षेपे" ॥ अवतप्तेनकुलस्थित तवैतदिति चिरन्तनप्रयोगस्त स्यार्थमाह । 'चापलमेतत्तवेत्यर्थ इति' । यथा ऽवतप्ते प्रदेशे नकुला न चिर स्यातारो भवन्ति एव कार्याण्यारभ्य यश्चापलेन न चिर तिष्ठति स एव मुच्यत इत्यर्थ । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण'मिति नकुलस्थि तशब्देन समास, पूर्ववदलुक् ॥

"पात्रेसमितादयश्च" ॥ 'युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थमिति' । युक्ता रोह्यादयश्चेत्यत्रैषामपि परिग्रहो यथा स्यादित्यर्थ । 'पात्रएव समिता इति' । भोजनसमयएव सङ्गता इत्यर्थ । 'पात्रेबहुला इति' । भोजनसमयएव सङ्घीभवन्ति नान्यकार्यइत्यर्थ । 'उदुम्बरमशकादिष्वि ति' । यस्तत्रैव तृप्तो नास्मात्परमस्तीति मन्यते सोऽयमदृष्टविस्तार पुरुष उदुम्बरमशकादिरुच्यतइत्यर्थ । 'प्रतिषिद्धसेवनेनेति । शत्रुषु भार्याया वा पुरुषायितव्य, मातरि पुरुषायित प्रतिषिद्धम् । 'निरीहत येति' । पिण्डी ओदनपिण्डस्तत्रैव शूरो नान्यत्रेति निरीहता । 'परम-पात्रेसमिता इति' । एव रूप वृत्त्यन्तर न भवति परमा पात्रेसमिता इति वाक्यमेव भवतीत्यर्थ ॥

"पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलास्समानाधिकरणेन" ॥ 'भिन्न प्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यादि' । भिन्नग्रहण पर्यायनिवृत्त्यर्थम्, एकग्रहण गौरश्व

वृत्त्यादिनिवृत्त्यर्थं, क्व चिद्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस्येति पाठ, भिन्नेन निमित्तेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवर्त्तितस्येत्यर्थः। विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातार्थं वचनम्, एकशब्दस्य तु 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात्प्राप्त्यर्थमेव। 'पूर्वकालइत्यर्थग्रहणमिति'। पूर्वं कालो ऽस्य पूर्वकालः, पूर्वमनुष्ठितइत्यर्थ, स च चरमानुष्ठितमपेक्ष्य भवतीत्यर्थो तेनैव समासो विज्ञायतइत्याह। 'परकालेनेति'। 'स्नातानुलिप्त इति'। पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्त इत्यर्थ। अत्र क्रियाशब्दत्वा त्पाचकपाठकादिवत्पूर्वनिपातः पर्यायात्स्यात्। 'एकशाटीति'। शाट शब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्, 'एकतद्धिते चे'ति ह्रस्वः। 'सर्वमनुष्य इति'। अत्र विशेषणमित्यपि समासे न दोषः, तस्मात्क्रियावाचिना गुणवाचिना वा समासो दर्शनीयः, एवं जरदादिष्वपि। 'एकस्याः शाटीति'। अत्र भवितव्यमेव षष्ठीसमासेन तस्मादेकस्याः शौक्ल्यमिति प्रत्युदाहर्त्तव्यम्, अत्र हि गुणेन नेति प्रतिषेधः॥

"दिक्संख्ये संज्ञायाम्"॥ विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे नियमार्थमेतत् संज्ञायामेव नान्यत्रेति, पूर्वसूत्रमित्यादौ त्वदिग्वाचित्वात् समास॥

"तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च"॥ विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धस्य पूर्वेणानियमादप्राप्तविधिरयम्, अगृह्यमाणविषयत्वाद्वायमपि नियमं शक्यते वक्तुमयं नियमः पूर्वो विधिरिति। एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यतइत्याह। 'तद्धितार्थे विषयभूतइत्यादिना'। तद्धितार्थे ऽभिधेयइत्येव तु विज्ञायमाने पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो दुर्लभः स्यात्, तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वादिति भावः। अस्मिन्पक्षेर्थग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं तद्धिते विषयइत्येवास्तु, तद्धिते परत इति तु विज्ञायमाने इतरेतराश्रयं प्राप्नोति समासात्तद्धितो विधेयस्तद्धिते च समास इति, किं च तद्धितार्थेभिधेयइत्यस्मिन्पक्षे न दोषः, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुग्वचनं ज्ञापकमुत्पद्यते द्विगोस्तद्धित इति सर्वतद्धितसाधारणो द्विगुस्तत्राश्रय विशेषाभिधानाय तद्धित उत्पद्यतइत्यपि शक्यं विज्ञातुम्। अथैव कस्मान्न विज्ञायते तद्धितार्थे द्विगुर्भवति तद्धितो यथा स्यादिति द्विगुर्भवतीति, यथा दारार्थं घटामहे

द्वारा यथा स्युरिति घटामहइति, नैव शक्य विज्ञातुम् । एव हि विज्ञायमाने तद्धितोत्पत्तये विधीयमाना समाससञ्ज्ञा विषयान्तरे न स्यात्, एव तस्यैव समासस्य विधीयमाना द्विगुसञ्ज्ञापि, ततश्च पञ्चारत्निरित्यत्र इगन्ते द्विगाविति स्वरो न स्यात, तस्य तु समाहारद्विगुरवकाश, यथा स्वरे विधीयमान पराङ्गवद्भाव' षत्वणत्वयोर्न भवति तथात्रापि । 'पौर्वशाल इति' । पूर्वस्या शालाया भव इति तद्धितार्थे विवक्षिते समासस्ततस्तद्धित । 'पूर्वशालाप्रिय इति' । पूर्वा शाला प्रिया ऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रियशब्दउत्तरपदे परत पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति समासान्तोदात्तत्व शालाशब्दस्य भवति, असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमवतिष्ठेत । समाहारे दिक्शब्दो न सम्भवतीति' । स हि समूहरूपत्वाद्भेदनिबन्धन, सख्यैव च भेदमाचष्टे दिक्शब्दस्तु प्रत्यर्थनियत, विभक्तिरपि समासे निवर्त्तते । ननु यथा काकसमूह इत्यत्र विभक्त्यभावेपि भेदावगतिस्तथात्रापि भविष्यति, तस्मात्प्रयोगाभावादित्येवात्र हेतुर्वक्तव्य । 'पाञ्चनापितिरिति' । पञ्चाना नापितानामपत्यमिति समासे 'ऽत इञ्' । 'पञ्चकपाल इति' । पञ्चसु कपालेषु सस्कृत इति समासे 'सस्कृत भक्षा' इत्यणो 'द्विगोर्लुगनपत्य' इति लुक् । 'पञ्चगवधन इति' । पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ । इते धनशब्दउत्तरपदे परत पूर्वयोस्तत्पुरुषे 'गोरतद्धितलुकी' ति टच् । अयमुत्तरपदे तत्पुरुषो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्राप्नोति नित्यो वक्तव्य, अन्यथा पञ्चगोधन इत्यपि स्यात् । उक्त च 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचन' मिति, वाक्च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियइति त्रिपदबहुव्रीहौ पूर्वयोर्द्वन्द्व स च नित्य इष्यते, नित्य समासान्तो यथा स्यादिति । 'पञ्चपूलीति' । पञ्चाना पूलाना समाहार इति विग्रह', न तु पञ्च पूला' समाहृता इति, भावसाधनो हि समाहारशब्द समाहरण समाहार, विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरण, पञ्चग्रामी नवनगरी त्रिपुरीत्यत्रैकस्मिन् नयो क्रियाया समन्वयाद्भिन्नदेशानामपि बुद्ध्या राशीकरण भवति, अथ कर्मसाधने को दोष, इह पञ्चकुमारीति कुमार्यर्थप्राधान्यात्समा-

समासे चाप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाच्चोपसर्जनत्वाभावा 'द्गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये' ति ह्रस्वो न स्यात्, काममत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिद्धम्, इह पञ्च खट्वा समाहृता पञ्चखट्वीति वा टाबन्त इति स्त्रीलिङ्गपक्षे ह्रस्वाभावाद् द्विगोरत इति ङीब् न स्यात्, भावसाधने तु समासार्थे समाहारे नानाविभक्तिभिर्युज्यमानेपि कुमारीशब्दस्य नित्यं षष्ठ्यैव योग इत्येकविभक्तिकत्वात्सिद्धमुपसर्जनत्वं, तस्माद्भावसाधनं, द्विगुरेकवचनमित्येतत्तु 'स नपुंसक' मिति वक्ष्यामीत्यारभ्यते, कथं पञ्चपूलीमानयेत्युक्ते पूलानामानयनं, नान्तरेण द्रव्यानयनं भावानयनं सम्भवति, यथा नान्तरेण पात्रानयनमग्नेरानयनं सम्भवति, एवमपि समाहारग्रहणमनर्थकं भावसाधनो हि समाहारशब्दः समूहपर्याय, समूहश्च तद्धितार्थस्तत्र तद्धितार्थइत्येव सिद्धं, यद्येवं तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति, उत्पद्यतां तद्धितः 'द्विगो' रिति लुग्भविष्यति, लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति पञ्चपूली, अपरिमाणबिस्ताचितेति ङीप्प्रतिषेधः प्राप्नोति, 'पञ्चगवं गोरतद्धितलुकी' ति टच् न प्राप्नोति, नैष दोषः। अपरिमाणेऽत्र न तद्धितलुकीत्यपास्य समाहारइति वक्तव्यं तन्नियमार्थम्, अविशेषेण द्विगोर्ङीब् भवति अपरिमाणान्ताद्बिस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च समाहारएवेति, पञ्चानामश्वानां समाहारः पञ्चाश्वी, क्व मा भूत् पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा, 'गोरतद्धितलुकी' त्यत्राप्यतद्धितलुकीत्यपास्य द्विगोः समाहारइति वक्तव्यं तन्नियमार्थं गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्याविशेषेण टज् भवति द्विगोस्तु समाहारएवेति, पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं, क्व माभूत् पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः पटः, एवमपि पञ्चकुमारीत्यत्र 'लुक् तद्धितलुकी' ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् प्राप्नोति, तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थं, समाहारग्रहणात्तु समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तद्धितस्येति व्याख्यानात्तद्धितो नोत्पद्यतइति सिद्धमिष्टम्। इह पञ्च गावो ऽस्य सन्ति पञ्चगुः पुरुष इति मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादयं समासः प्राप्नोति, न बहुव्रीहिरशेषत्वात्, तस्य तु चित्रग्वादिरवकाशो यत्र दिक्सङ्ख्ये न स्तः, सति चास्मिन्समासे मतुपः श्रवणं स्यात्, अप्राग्दीव्यतीयत्वाद् द्विगोर्लुगपि नास्ति तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः॥

"सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः" ॥ क्वचिदनन्तरो ऽपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति, क्वचित्समुदायः यथा 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इत्यत्र वक्ष्यते तस्मान्नोभावपीति, तदिह समुदायोऽपेक्ष्यते ऽनन्तरो वेति संशये ऽनन्तर इत्याह। 'तद्धितार्थइत्यादि'। अयं भावः। समुदायापेक्षायां सङ्ख्यापूर्वपदसमानाधिकरणसमासमात्रपरिग्रहे द्विमुनि व्याकरणस्येत्यव्ययीभावस्यापि स्यादितीगन्ते द्विगाविति स्वरप्रसङ्गः, समानाधिकरणतत्पुरुषापेक्षायामपि एकशाटीत्यत्रापि स्यात्, सङ्ख्याशब्दोपादानविहिततत्पुरुषपरिग्रहेपि 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञाया'मित्यस्यापि ग्रहणात्सप्तर्षय इत्यत्र द्विगुस्वरप्रसङ्गः, योगविभागश्चानर्थकः, दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायां तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारइत्येकयोगः कर्त्तव्यः स्यादिति, कथमेकापूपीति, अत्र ह्येकश्चासावपूपश्चेति पूर्वकालेति समासे कृते द्विगुत्वे सत्य 'कारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत' इति 'द्विगो'रितीकारः सिद्ध्यति नान्यथा, न चैकशाटीतिवज्जातिङीषन्तेन समासः शक्यते कर्तुं केवलस्यापूपशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वात्। उच्यते। अत्रानन्तरसूत्रेण समाहारएव समासः। नन्वनेकविषयः समाहारो नैकस्य सम्भवति, कथम्, इहैकमप्यपूपं कश्चित्कृपणो ददनेकं मन्यते तथा दानश्रद्धातिशयादपूपमहत्त्वाद्वा ऽनेकस्मिन्य सम्भ्रमस्तमेकस्मिन्नपि करोति, अनेन प्रतिग्रहीता कृपणो व्याख्यातः, तत्रारोपितबहुत्वाश्रयः समाहार इति सिद्धम् ॥

"कुत्सितानि कुत्सनैः" ॥ 'कुत्सितानीति'। कुत्स अवक्षेपणे मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्त्तमाने क्तः बहुवचननिर्देशादुभयत्रार्थग्रहणं न स्वरूपग्रहणमित्याह। 'कुत्सितवाचीनीति'। वैयाकरणखसूचिरिति'। सूचयतेरिक्वेतीकारः, यः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयति खं निरीक्षते अहो निर्मलं गगनमिति स एवमुच्यते, अत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गस्याध्ययनं प्रशस्तमपि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते। 'याज्ञिककितव इति'। कितवाम्नीति धनमात्रप्रश्नेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते प्रवर्त्तमानः कितवः, इह तु कितवइव कितवः, यो याज्ञिको याज्यस्य धनसत्तामेवापेक्षते न शागार्हतां स याज्ञिककितवः

इत्युच्यते तदाह । 'अयाज्ययाजकस्तृष्णापर इति' । 'मीमासकदुर्दुरूट-इति' । दुल उत्क्षेपे दु पूर्व औणादिक कूटप्रत्यय । 'बहुलमन्यत्रा-पी' ति णिलुक्, लरयोरेकविषयत्वस्मरणादुर्दुरूट इति भवति । 'वैयाकरणश्चोर इति' । कथमेतत्प्रत्युदाहरण, यावता चोरत्वेन गर्ह्यमाणत्वा-द्भवत्येव वैयाकरणकुत्सा तत्राह । 'नह्यत्रेति' । प्रत्यासत्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया समासेन भवितव्यम्, अत्र च वैयाकरण कुत्स्यते चोरत्वेन न तु वैयाकरणत्वम् । 'कुत्सितो ब्राह्मण इति' । अत्र विशेषण विशेष्येणेति भवितव्यमेव समासेन, यदि नेष्यते बहुलग्रहण शरणम् ॥

"उपमानानि सामान्यवचनै" ॥ 'उपमीयतेनेनेत्युपमानमिति' । उपपूर्वान्माङ करणे ल्युटि समास इति दर्शयति, भाष्ये तु मानस्य समीपमुपमानमित्यर्थकथनमात्रम्, अव्ययीभावे उपमानानीति रूपासिद्धिप्रसङ्गादिति भाव । उपपूर्वकश्च माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढ , येन वस्त्वन्तर सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमान तद्यथा गौरिव गवय इति, गौ करण, पुरुष परिच्छेत्ता, स हि गो सादृश्येन गवय परिच्छिनत्ति गोसदृशो गवय इति । 'समान्यवचनैरिति' । समानशब्द साधारणपर्यायस्ततश्चातुर्वर्ण्यादित्व त्स्वार्थे ष्यञ्, साधारणो धर्म सामान्य, तच्चोपमानस्य श्रुतत्वात्तस्य चोपमेयापेक्षत्वात्तयोरेव साधारणो धर्मो विज्ञायतइत्याह । 'उपमानोपमेययोरित्यादि' । 'तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति' । तेन साधारणेन धर्मेण विशिष्ट यदुपमेय तद्वचनै , न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरित्यर्थ । वचनग्रहणाच्चायमर्थो लभ्यते, सामान्यमुक्तवन्त सामान्यवचना , ये सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ता , यथा गुणमुक्तवान् गुणवचन इति, तच्च सामान्यवदुपमानशब्दस्य सबन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायतइति सुष्ठूक्त तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति । 'शस्त्रीश्यामेति' । अत्र श्यामगुणविशिष्टत्वेन प्रसिद्धत्वादुपमान शस्त्री, उपमेया देवदत्ता, तयो साधारणो धर्म श्यामत्व, तदभिधाय तद्विशिष्टाया श्यामाशब्द पर्यवस्यतीति भवति सामान्यवचन । ननु च समानाधिकरणेनेति वर्तते, इह च शस्त्रीशब्द

शस्त्र्या वर्त्तते श्यामाशब्दस्तु देवदत्तायां, यदाह उपमानवाचीनि सुबन्तानि तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति, तथा विग्रहवाक्ये इवशब्द प्रयुक्त शस्त्रीव श्यामेति । सत्यम् । वचनसामर्थ्यात्तु वैयधिकरण्येपि समास । यद्येव मृगीव चपला मृगचपला हंसीव गद्गदा हंसगद्गदा, पुंवत्कर्मधारयेति सामानाधिकरण्यलक्षण पुंवद्भावो न प्राप्नोति, नैष दोष । जात्यन्तर-निवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीत्वमकिञ्चित्कर तत्र कुक्कुटाण्ड मृगक्षीर-मित्यादिवदिदमपि सिद्धम् । ननु चान्यदेव चापल स्त्रिया अन्यदेव पुंसः, सत्यम् । जातिमात्रोपादानेपि प्रकरणादिवशात् स्त्रीत्व प्रत्याययिष्यते, तच्च बहिरङ्गत्वान्न स्त्रीप्रत्ययस्य निमित्तम्, अन्यथा पुंवद्भावेन निवृत्तौ स्त्रीप्रत्ययस्य तवापि कथ विशेषावगति, अस्त्वेव यदि तु मृगीव चपलेति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समास क्रियते तदा मृगीचपलेति प्राप्नोति, नहि तेन समासो दण्डवारित, समानाधिकरणाधिकारश्च बाध्येत, एव तर्हि समानाधिकरणसमास एवाय शस्त्री चासौ श्यामा चेति, कथ पुनर्देवदत्तायां शस्त्रीशब्दो, जातिवचनो ह्यसौ सादृश्यनिमित्तादभेदोपचाराद्यथा गौर्वाहीक इति, यद्येव शस्त्रीशब्दोप्युपमेये सङ्क्रान्त इत्युपमानवाचित्व नोपपद्यते, सत्यम् । पूर्वावस्थाश्रयेण तूपमानत्व द्रष्टव्यम् इवशब्दप्रयोगस्तूपमानप्रदर्शनार्थो न प्रक्रियावाक्याङ्गमिति न कश्चिद्दोष । ननु श्यामगुणत्वेन साधर्म्येण शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां प्रयुज्यतइति श्यामशब्दो न प्रयोगार्ह । तत्र । बहवो हि शस्त्र्या गुणा तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुः श्यामेति, तत्रासति श्यामगुणेन शस्त्रीत्वमारोपितमिति । ननु सदपि श्यामपद देवत्तामुपस्थाप्य चरितार्थमिति नैव शस्त्रीगुणो निर्द्दिश्यते, नैतदस्ति । नैवमत्र वचन व्यज्यते या श्यामा सा शस्त्रीवेति, कथ तर्हि शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति, अस्या तु वचनव्यक्तावेवशब्देन तावदुपमेयनिष्ठत्वेन प्रतीयते उपमेयनिष्ठो गुण उपमान स्पृशत्येव, अथ वा चन्द्रमुखीत्यादावनिर्दिष्टोपि गुण प्रियदर्शनत्वादि प्रसिद्धिवशादुपमाननिमित्तत्वेन प्रतीयते तदोपमेयेपि तावच्छुत कथमुपमान न स्पृशति । 'कणा इव तन्दुला इति' । दीर्घत्वादिना धर्मेण ॥

"उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे" ॥ उपमितमित्यत्र भूतकालो न विवक्ष्यतइत्याह । 'उपमेयमुपमितमिति' । 'सामर्थ्यादिति' । उपमेयमुपमानापेक्षमित्येतत्सामर्थ्येन चेत्सामान्यवाचीति यदा प्रकरणादिवशान्नियत साधारणगुण प्रतीयते तदा समास, यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्ट साधारणगुणवचन शब्द प्रयुज्यते तदा न समास इत्यर्थ । 'पुरुषोऽय व्याघ्र इवेति' । उपमानप्रदर्शनमेतत्, अत्र हि वैयधिकरण्यात्समासस्याप्रसङ्ग, यदा तु व्याघ्रशब्दस्ताद्धर्म्यात्पुरुषे वर्त्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समास । अत एवोक्त विशेषण विशेष्येणेति प्राप्तइति । 'पुरुषोऽय व्याघ्र इव शूर इति' । ननु सामान्यशब्दप्रयोगे सति तदपेक्षत्वादसामर्थ्यादेव न भविष्यति, एव तर्ह्येतज्ज्ञापयति भवति प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति, तेन राजपुरुषोऽभिरूप अपगव शोभन इत्यादि सिद्ध भवति, न्यायसिद्ध एवार्थे लिङ्गदर्शनमिद, प्राधान्यादेवानेकोपकार्यत्वसम्भवात्पुरुषव्याघ्रोऽभिरूप इति भवत्येव, शौर्य ह्यत्र समानधर्मा नाभिरूप्यम् । अत एव सामान्याप्रयोगइत्युक्त न तु गुणाप्रयोगइति ॥

"विशेषण विशेष्येण बहुलम्" ॥ 'भेदकमिति' । असिश्छिनत्तीतिवत् करणस्य कर्तृत्वविवक्षाया ण्वुल् । 'विशेषणमिति' । शिष्लृ शेषणे विपूर्व, विशेष्यतेऽनेनेति विशेषण करणे ल्युट्, यत्साधारणाकारेण प्रतिपन्न बहुप्रकार वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्प्रकारे व्यवस्थापयति तत्पद विशेषण भेदकमिति चोच्यते, व्यवस्थाप्यमान विशेष्य भेद्यमिति च । ननु च विशेषण विशेष्यमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ, ततश्च विशेषणमित्युक्ते गम्यतएव विशेष्येणेति, एव विशेष्येणेत्युक्ते गम्यते विशेषणमिति, तत्किमर्थमुभयमुपादीयते, यत्र पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि प्रत्येक विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव यथा स्याद् यथा नीलोत्पलमिति, अत्र हि नीलार्थो भ्रमरादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्न उत्पलार्थेनोत्पले व्यवस्थाप्यते, उत्पलार्थो हि रक्तादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्नो नीलार्थेन नीले व्यवस्थाप्यतइति भवति प्रत्येकमुभयभाव, यत्र तु स नास्ति

न तत्र समासो भवति यथा प्रत्युदाहरणे तक्षकः सर्प इति। नहि तक्षकः सर्पत्वं व्यभिचरति, ननु व्यभिचरति क्रियानिमित्तकोपि तक्षकशब्दोस्ति तक्ष्णोतीति तक्षक इति, सत्यमस्ति न त्वसौ नामधेयेन गाहते तुल्यकक्षतां, द्रागेव रूढौ प्रतिभा क्रियाशब्दे विलम्बिता। इह तु शिंशपावृक्ष इति शिंशपाशब्दस्य फलेपि दर्शनाद्वृक्षव्यभिचाराद्भवत्येव समासः, न चात्र वृक्षप्रतीतिपूर्विका फले प्रतीतिर्येन बहिरङ्गा स्यात्, यथैव हि पञ्चालादयः शब्दा जनपदिना जनपदस्य च साधारणे नान्योन्ययोगमपेक्षन्ते तद्वदेतेपि, यथोवाच भगवान् ‘लुब्योगाप्रख्याना’दिति। इह तर्हि कथमयजयाय नु मेरुमहीभृत इति, न मेरुर्महीभृत्त्वं व्यभिचरति। निरङ्कुशाः कवयः। यदि तर्हि यत्र प्रत्येकमुभयभावस्तत्र समासः, उभयोरपि विशेषणत्वमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वे सति पूर्वनिपातानियमः स्याद् नीलोत्पलं उत्पलनीलमिति। नैष दोषः। उपसर्जनमित्यन्वर्थसंज्ञेयमप्रधानमुपसर्जनमिति, अर्थतश्चाप्राधान्यं, तदिह द्रव्यगुणोपनिपाते द्रव्यं प्रधानमप्रधानं गुणः, द्रव्यं हि क्रियासिद्धौ साक्षादुपयुज्यते गुणास्तु द्रव्यावच्छेदद्वारेण, अतो गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातो न द्रव्यवचनस्य। ननूत्पलशब्दोपि जातिशब्दः न द्रव्यशब्दः, यदि तु जातिविशिष्टे द्रव्ये पर्यवसानाद् द्रव्यशब्दत्वं, हन्तैव नीलशब्दोपि गुणविशिष्टे द्रव्ये पर्यवस्यन् द्रव्यशब्दः स्यात्। अत्रोच्यते। उत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति, शब्देन च द्रव्याव्यतिरेकेण जातिः प्रत्याय्यते शाबलेयो बाहुलेयो गौरिति, न तु भवति शाबलेयस्य गौरिति, तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यत्वेन व्यवस्थाप्यते। गुणाः पुनः सत्येव द्रव्ये कदाचिदुपयन्ति कदाचिदपयन्ति पटस्य शुक्ल इति, व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात्स्वशब्दैः प्रत्याय्यन्त इति न गुणात्मकं द्रव्यं भवतीति न गुणशब्दो द्रव्यशब्दत्वे व्यवस्थातुमर्हति, अत एव ‘श्वेतं छागमालभेते’ति चोदनायां श्वेताभावे कृष्णश्छाग आलभ्यते न तु छागाभावे पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति, क्रियाद्रव्ययोरुपनिपातेप्येवमेव द्रष्टव्यम्। ‘याचकआस्नण इति’। यत्र तु गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चोपनि-

पातस्तत्रानियम एव भवति खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज, पाचकपाठक पाठकपाचक, खञ्जपाचक पाचकखञ्जइति। 'शिशपावृक्षइति'। द्रव्यशब्दयोरेवोपनिपातेपि वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात्प्रथमत एवोपलम्भाच्च प्राधान्य, शिशपात्वस्य तु विपर्ययादप्राधान्यमिति न तत्राप्यनियम। 'विशेषणमिति किमिति'। विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव विशेषणमिति लप्स्यतइति प्रश्न। 'तक्षक सर्प इति'। ननु तक्षक शब्दोपि विशेषण भवत्येव, एव मन्यते, विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव पूर्वपदस्य विशेषणत्वे लब्धे पुनर्विशेषणग्रहणमुत्तरपदस्य विशेषणत्वप्रतिपत्त्यर्थं, विशेष्येण विशेषण समस्यते तच्चेद्विशेष्य विशेषणमिति, न चात्रोत्तरपद विशेषण तक्षकस्य सर्पत्वाव्यभिचारादिति। 'लोहितस्तक्षक इति'। नात्र तक्षको विशेष्यस्तस्य लोहितत्वाव्यभिचारात। यद्येव लोहितो विशेषण न स्यात् तस्यापि विशेष्यापेक्षत्वात्, एव तर्हि पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति तक्षको लोहित इति पाठो द्रष्टव्य, अत्र हि तक्षको विशेषण भवति, लोहितत्वस्य तक्षकत्वव्यभिचारात्, यद्येव लोहितत्वस्य विशेष्यत्वमपि स्यात्, अस्त्येव तस्य विशेष्यत्व पूर्वपदस्य तु विशेष्यत्वाभावात्प्रत्युदाहरणत्वम्, एव च कृत्वा तक्षक सर्प इत्येतदेवास्मिन्नपि प्रश्ने प्रत्युदाहरण भवति विस्पष्टार्थं तूभयोरुपादानम् ॥

"पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च" ॥ 'पूर्वं स्यैवाय प्रपञ्च इति'। गुणक्रियाशब्देन सह समासे पूर्वादीना पूर्वनिपातनियमार्थं तु न भवति बहुलग्रहणेनैव सिद्धत्वादिति मन्यते ॥

"श्रेण्यादय कृतादिभि" ॥ एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषा समूह श्रेणि, तत्र पृथक्स्थिताना श्रेणिकरणे यथा स्यात् श्रेणिस्थानामेव तु दण्डादिरूपेण करणे मा भूदित्याह। 'श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमिति'। 'श्रेण्यादय पठ्यन्तइति'। तेन तत्रादिशब्दो व्यवस्थावाची। 'कृतादिराकृतिगण इति'। प्रयोगदर्शनेनाकृतिग्राह्यो गण आकृतिगण, अत्रादिशब्द प्रकारे। 'च्व्यन्तानामित्यादि'। परत्वादिति भाव। आकृतिगणेप्युदाहरणरूपेण कतिपयान्पठति। 'कृत मतेत्यादि'॥

"क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्" ॥ विशिष्टशब्दोयमधिके वर्त्तते, तच्चाधिक्य क्व चित्सावधारण, तद्यथा, देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट, स्वाध्यायेनैव विशिष्टोऽन्ये गुणा समा इति गम्यते, क्व चिन्निरवधारण, तद्यथा, देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट, स्वाध्यायेन तावद्विशिष्टोऽन्ये गुणा समा भूयासो वा नैतद्विवक्ष्यते, वाक्यस्यैकरूपत्वेऽर्थप्रकरणादिना विशेषनिर्णयस्तत्र निरवधारणपक्षे सिद्धं च तदभुक्तं चेत्यत्रापि स्यात्, क्तान्तयो प्रकृतिभेदेपि नञ् तावदधिक इति विशिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात्, क्तेन सनञा नञित्येव वाच्य स्यात्, अत साव धारणपक्षमाश्रित्याह। 'नञैव विशेषो यस्येति'। प्रकृत्यादिकमित्यादि शब्देन प्रत्ययोपसर्गयोर्ग्रहणं तत्र सिद्धं च तदभुक्तं चेति प्रकृतिरतुल्या, कर्त्तव्यमकृतमिति प्रत्यय, प्रकृत चानपकृत चेत्युपसर्ग, एवं च पूर्वपदमपि क्तान्तमेव लभ्यतइत्याह। 'अनञ् क्तान्तमिति'। अनञिति शक्यमकर्त्तुम्, नहि पूर्वपदे सनञि उत्तरपदे नञधिको भवति। 'कृत च तदकृत चेति'। अवयवधर्मेणाय समुदायस्य व्यपदेश, एकमेव च वस्त्वेकदेशकरणात्कृत च भवत्येकदेशाकरणादकृत चेति नात्र कश्चिद्विरोध, यदि तर्हि सावधारणपक्ष आश्रीयतएव सति यस्य नुडपरोधिक इडागमो वा तेन सह समासो न स्यादित्यत आह। 'नुडिटाविति'। नुडिड्ग्रहणमागमोपलक्षण, न्यायस्य तुल्यत्वात्तेनच्छन्नाच्छन्नमिति तुगधिकस्यापि ग्रहणम्। 'अशितानशितेनेति'। अश भोजने, 'तस्मान्नुड्वि'। 'क्लिष्टाक्लिशितेनेति'। 'क्लिश क्त्वानिष्ठयो'रिति पक्षे इट्, तत्र नुट् प्रत्ययान्तभक्त., इट् प्रत्ययभक्तस्तुक् नञ्भक्त इति सर्वेषामुत्तरपदेन्तर्भाव, इह तु छातांच्छितमिति 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' तीत्वे कृते तेनाधिक्यात्समासो न प्राप्नोति। अत्र के चिदाहु। नुडिड्ग्रहणमर्थाभेदकस्य विकारमात्रस्योपलक्षण, तेनेहापि समासो भवतीति, त्रातात्राणमित्यत्र तु निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभाव, गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यारम्भ, पूर्वनिपातनियमार्थश्च, कृताकृतमित्येव यथा स्यादकृतकृतमिति माभूत्। 'कृतापकृतमिति'। एक

देशस्येष्टस्य करणादेकदेशस्य चानिष्टस्य करणादेकमेव वस्तु कृत च भवत्यपकृत च भुक्त च तदत्यवहृतत्वा, द्विभुक्त चाशोभनत्वाद्भुक्तविभुक्त, विशब्दोऽत्राशोभनत्व द्योतयति विरूपवत्, एव पीतविपीत, गमन गत प्रत्यागमन प्रत्यागत तत् तुल्यभुवा प्रत्यागमनेन सह चरित गमन गतप्रत्यागत, यात च तदनुयात च तदानीमेव पुनर्गमनात् यातानुयातम् । 'क्रयाक्रयिकेति' । अल्प' इति क प्रत्यय, तदन्तश्च स्वभावात्स्त्रिया वर्त्तते, 'क्रयाक्रयिकेति' । 'अन्येषामपि दृश्यत' इति दीर्घ । महान् क्रय क्रयशब्देनोच्यते गोबलीवर्दन्यायेन, एव पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिकेति । 'शाकपार्थिवादीनामिति' । सिद्ध्यइति शेष । पृथोरपत्य पार्थव, के चित्पार्थिवेति पठन्ति, पृथिव्या ईश्वर पार्थिव, 'तस्येश्वर' इत्यञ्, तस्याभ्यवहार्येषु शाक प्रियत्वात्प्रधान तत्र साहचर्यादेव तद्व्यपदेशत्वलाभादुत्तरपदलोपो न वक्तव्य, समासस्तु वक्तव्यो गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य ॥

"सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा पूज्यमानै" ॥ 'पूज्यमानैरिति वचनादिति' । पूज्यमानस्य पूजापेक्षत्वादिति भाव । अत एव सदिति स्वरूपग्रहण न शतृशानचो, नहि तौ पूजामाहतु । 'उत्कृष्टो गौरिति' । उद्धृत इत्यर्थ । महाजनो महोदधिरित्यादौ पूजाभावेऽपि विशेषण विशेष्येणेति समास, वचन तु गुणक्रियाशब्दैरपि समासे सदादीनामेव पूर्वनिपातनियमार्थम् ॥

"वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम्" ॥ वृन्दारकशब्दो देवजातिवचन इतरौ हस्तिजातिवचनौ, तत्रापमानत्वे सति पूजावचनता सम्भवति तत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्सिद्धे समासे पूजायामेव यथा स्याच्चिन्दाया मा भूदित्येवमर्थ वचनम्, इह मा भून्माणवकोऽय नागो यस्मान्मूर्ख इति, सामान्यप्रयोगेऽपि यथा स्यादित्यन्ये । 'सुषीम इति' । सञ्ज्ञेय नागविशेषस्य, यद्येव विशेषण विशेष्येणेत्यधिकारादेवात्र न भविष्यति, नह्यनाग सुषीमोऽस्ति, सत्य, प्रत्युदाहरणदिगिय दर्शिता माणवकोऽय नाग इति प्रत्युदाहरणम् ॥

"कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने" ॥ 'कतरकठ इति'। 'गोत्रं च चरणैः सहे' ति जातिः। 'तथा च प्रत्युदाहरणमिति'। पूर्वं वृत्तिरूपन्यस्तमुपपन्नं भवतीति शेषः ॥

'पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः" ॥ 'उभयव्यञ्जनेति'। व्यज्यतेनेन स्त्रीत्वादिकमिति व्यञ्जनं स्तनादि, उभयोः स्त्रीपुंसयोर्व्यञ्जनं यस्याः सा तथोक्ता, नपुंसकं पोटेत्यर्थः, पोटाशब्दस्तु तत्रापि स्त्रीत्वयुक्तं प्रवर्त्तते, शब्दानां चित्रशक्तित्वात् षण्डशब्दो यथा पुमान्। 'धूर्त्तग्रहणमकुत्सार्थमिति'। कुत्सायां तु 'कुत्सितानि कुत्सनै' रिति सिद्धमिति भावः। 'तत्र कठधूर्त्त इति'। यः कठः स धूर्त्त इत्यर्थो न तु कठत्वं कुत्स्यते ॥

'प्रशंसावचनैश्च" ॥ 'रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्तइति'। प्रशंसयेति वक्तव्ये वचनग्रहणादिह ग्रहणं रूढिशब्दानां प्रशंसामात्रवाचिनां, तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयो ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयो ये च जातिशब्दाः सन्तः परत्र प्रयोगात्प्रशंसां गमयन्ति सिंहो माणवक इति ते सर्वे व्युदस्ता भवन्ति। 'मतल्लिकादय इति'। मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः। 'आविष्टलिङ्गत्वादिति' नियतलिङ्गत्वादित्यर्थः। 'स्वलिङ्गोपादाना इति'। स्वस्यैव लिङ्गस्योपादानं येषु ते तथोक्ताः, प्रशंसावचनपोटायुवतीत्येकयोगे कर्त्तव्ये योगविभागश्छन्दस्यप्रयोजनः ॥

"युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः" ॥ सञ्ज्ञायूनो ग्रहणे गार्ग्यायणः खलतिरित्यादावेव तु स्यान्न च तस्य जरतीशब्देन सामानाधिकरण्यं न च गार्ग्यायणी युवतिरस्ति स्त्रियां युवसञ्ज्ञाप्रतिषेधादतो युवेति स्वरूपग्रहणमित्याह। 'युवशब्द इति'। 'खलत्यादिभिः समानाधिकरणैरिति'। कथं पुनर्युवशब्दस्य जरतीशब्देन सामानाधिकरण्यं पुंल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेनेति, तत्राह। 'स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति'। अस्यां हि परिभाषायां सत्यां युवशब्दस्य ग्रहणे युवतिशब्दस्यापि ग्रहणादुपपद्यते

युवतिजरतीशब्दयो सामानाधिकरण्य,मसत्या तु नोपपद्यतइत्यर्थापत्त्या परिभाषा ज्ञायते । 'युवखलतीति' । 'कृदिकारादक्तिन' 'सर्वतो क्तिन्नर्थादित्येक' इति ङीष्, वलिशब्द पामादि, । 'युवजरन्निति' । जरद्भिरित्यपि पाठ केन चिदाचार्येण बोधित इति पुल्लिङ्गेनापि समासो भवतीति भाव । 'युवतिर्जरनीति' । कथ विरुद्धवाचिनो सामाना धिकरण्यम्, अन्योन्यधर्मोपलम्भात्तद्रूपत्वारोपाद्भविष्यति, यद्येव विभिन्न लिङ्गयोरप्येवमेव सामानाधिकरण्यसम्भवात्कथ परिभाषाज्ञाप्यतइति चिन्त्य, युवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनमनियमो हि गुणशब्दत्वा त्स्यात् ॥

"कृत्यतुल्याख्या अजात्या" ॥ 'तुल्यपर्यायाश्चेति' । आख्याग्रहण स्वरूपनिराकरणार्थमिति भाव । भोज्योष्णादावनियमे प्राप्ते पूर्वनिपात नियमार्थं वचनम् । 'तुल्यमहानिति' । सन्महदित्यस्याकृत्यतुल्याख्येषु सा वकाशत्वात्कृत्यतुल्याख्येषु परत्वादयमेव समासो युक्त इति भाव । 'भोज्य ओदन इति' । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणमित्यपि न भवति ॥

"वर्णो वर्णेन" ॥ विशेषण विशेष्येणेति वर्त्तते, तत्र द्वयो स्वरूपग्रहणेन विशेषणता भवेत् । 'वर्णश्चासौ वर्णइति' । किं व्यावृत्त किमन्वितम् अथैकत्र विशेषणा रूपस्यान्यत्र च ग्रह, शुक्लश्चासौ वर्ण इति न स्याद्वर्णो विशेषण शुक्लस्य वर्णत्वाव्यभिचारात् तस्मादुभयत्र वि शेषग्रहणमित्याह । 'वर्णविशेषवाचीत्यादि' । 'कृष्णसारङ्ग इत्यादिना' । नानावर्णसमाहार सारङ्ग, तथा शबल,स्तस्य वर्णान्तरसमाहारेपि भावा त्कार्ष्ण्यान्वयो नियतो न स्यादिति कृष्णो विशेषणम्, एव लोहितशब्देपि द्रष्टव्य, ननु च कृष्णशब्दोत्रावयवे वर्त्तते न समुदाये तस्य सारङ्गत्वात् तत्कथमवयववृत्ते कृष्णशब्दस्य समुदायवृत्तिना सारङ्गशब्देन सामानाधि- करण्यमत आह । 'अवयवद्वारेणेत्यादि' । कृष्णावयवसम्बन्धात्समुदाय एव कृष्णउच्यतइत्यर्थ । अत एवात्र गौण सामानाधिकरण्यमिति सूत्रारम्भ । ननु तृतीया तत्कृतेनेत्येवात्र सिद्ध, समास, कथ, सारङ्ग शब्दो गुणवचन सारङ्गत्व कृष्णावयवकृतमित्यस्त्येव सिद्धि,, तत्रायम-

त्यर्थे। 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न वक्तव्यो भवति, तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्येव सिद्धत्वात्, तदवश्य वक्तव्यमेतत्प्रतिषेधार्थमिह मा भूत् कृष्णैतो लोहितैत इति, इद तु न वक्तव्य इदमपि वक्तव्यमिहापि यथा स्यात् शुक्लबभ्रु कृष्णशुक्ला हरितशुक्ल बभ्रुकपिल, यस्य कश्चिदवयव शुक्ल कश्चिद्बभ्रु स समुदायो ऽवयवशब्दाभ्या तथोच्यतइति नात्र तत्कृतत्वसभव, यत्र कृष्णसारङ्ग इत्यादौ यत्रैको ऽवयवशब्दो ऽपर समुदायशब्दस्तत्रावयवस्याप्रधानत्वादुपसर्जनत्वात्पूर्वनिपात, द्वयोस्त्ववयवशब्दयो पर्याय इति द्रष्टव्यम, इह यस्मिन् प्रयोगे वीरै पुरुषैस्तद्वान् ग्राम प्रतिपादयितुमिष्टस्तत्र प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा कार्या वीरा पुरुषा अस्मिन्सन्तीति वीरपुरुषको ग्राम इति, बहुव्रीहिरेव नित्य यथा स्याद् अन्यथा पूर्वमनपेक्षिते ऽन्यपदार्थे वीरा पुरुषा वीरपुरुषा इति कर्मधारये कृते पश्चादन्यपदार्थविवक्षाया मत्वर्थीये सति वीरपुरुषवान् ग्राम इत्याद्यनिष्टमपि कदा चिदनुषज्येत, सर्वशब्दस्य त्वकारान्ते कर्मधारयोपीष्यते तस्माच्च मत्वर्थविवक्षाया 'अत इनिठनौ' विति ठन बाधित्वा इनिरेव भवतीति वक्तव्य, सर्व धन सर्वधन तदस्यास्तीति सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी, यत्र कर्मधारयो जातिविशेषवचनस्तत्र कर्मधारयान्मत्वर्थीयो भवति कृष्णसर्पवान्वल्मीक, लोहितशालिमान् ग्राम गौरखरवदरण्य, गौरमृगवदिति, नहि बहुव्रीहिणा तज्जात्या तद्वत्त्व शक्य प्रतिपादयितुम् ॥

"कुमार श्रमणादिभि" ॥ कुमारशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् ॥

"चतुष्पादो गर्भिण्या" ॥ 'चतुष्पाज्जातिरिति' । के चिदाहु । पोटादिसूत्राज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमिति । अन्ये त्वाहु । ये शब्दान्तरनिरपेक्षाश्चतुष्पद्वानस्तएवान्तरङ्गत्वाद्गृह्यन्ते न तु कालात्यादयो यौगिका शब्दान्तरसनिधानाच्चतुष्पाद्विषया इति, गर्भिणीशब्दस्य परनिपातार्थं वचनम् ॥

"मयूरव्यसकादयश्च" ॥ 'मयूरव्यसक इति'। व्यसको धूर्त, मयूरश्चासौ व्यसकश्चेति व्यसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम्,

एव छात्रव्यसकादीना कम्बोजमुण्डपर्यन्तानाम्। अन्ये त्वाहु । मयूरइव व्यस कश्छात्रइव व्यसक कम्बोजइव मुण्ड , यवनइव मुण्ड , उपमानसमासोयम्, 'उपमानानि सामान्यवचनै' रित्येव सिद्धे पुनर्विधान तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो मा भूदिति स ह्युपमानसशब्देनेन विहिते समासे विधीयतइति । 'पुनर्द्वायेति'। 'पुनश्चनसौ छन्दसी'ति गतिसञ्ज्ञा । 'वार्तिककारीयेति'। गणकारेणेद पठितम्, एहि इडेति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम्, एवमेहियवम्, एहि वाणिजेति यस्या क्रियाया सा एहिवाणिजा, एवमपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा, एहि स्वागतमिति यस्या क्रियाया सा एहिस्वागता, इहवितर्का, लोणमध्यमैकवचन, प्रोह कटमिति यस्या सा प्रोहकटा, एव प्रोहकर्दमादय आहरवसनान्ता । कृती छेदने तदेव वचन, मुचादित्वान्नुम्, कृन्त विचक्षणेति यस्या क्रियाया सा कृन्तविचक्षणा, उद्धर उत्सृजेति यस्या सोद्धरोत्सृजा, आख्यातमाख्यातेनेति सिद्धे ऽसातत्यार्थ वचनम्, एवमुद्धमविधमा, उत्पचविपचा, उत्पतनिपता, उदक्च अवाक्च उच्चावचम्, उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम्, आचित चोपचित च आचोपच, निश्चित च प्रचित च निश्चप्रच, सर्वएते निपात्यन्ते, न किञ्चन विद्यते यस्य सो ऽकिञ्चन , स्नात्वाकालकादिषु समासान्तोदात्तत्व ल्यबभावश्च निपातनात्। प्रतीयमानक्रियापेक्ष च समानकर्तृकत्व स्नात्वाकालक सपत्नइति। 'जहि कर्मणेति'। जहीति लोणमध्यमैकवचन, तदेतत्कर्मणा बहुल समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत्कर्त्ता विधीयते, जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोड , अश्नीत पिबतेत्येव यत्र सततमभिधीयते सा ऽश्नीतपिबता, एव पचतभृज्जता, भ्रस्ज पाके। भिन्धि लवणमिति यस्यामभिधीयते सा भिन्धिलवणा, एव पचलवणा । 'अविहितलक्षणस्तत्पुरुषइति'। यस्य तत्पुरुषस्य लक्षण न कृत प्राप्तप्रयोगश्च भवति स मयूरव्यसकादेराकृतिगणत्वादत्रैव द्रष्टव्य इत्यर्थ ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथम पाद ॥ १ ॥

'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे'' ॥ 'एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशीति'। एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्नोति, अत एव निर्देशादिनिर्द्रष्टव्य। एकदण्डीत्यय त्वपशब्द, एको दण्डो यस्येति बहुव्रीहिणैव गतत्वा न्मत्वर्थ एव दुर्लभ कि पुनरिनिष्ठञा बाधित, एकदेशशब्दस्तु कर्मधारय एवावयववचन इति न तत्र बहुव्रीहिणा गतत्व यथा कृष्णसर्पवानिति। 'सामर्थ्यादेकदेशवचना इति'। एकदेशमपेक्ष्यैकदेशी भवति नान्यथेत्येतत्सामर्थ्यम्। 'एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणमिति'। सप्तसप्तम्यन्तवैयधिकरण्येनेति भाव, तदाह। 'एक चेदिति'। एकत्वसख्याविशिष्टमित्यर्थं। समानाभिधेयवचन एकाधिकरणशब्दो न भवति, अवयवावयविशब्दयो सामानाधिकरण्यानुपपत्ते सामानाधिकरण्येनेति प्रकृतत्वाच्च। स्यादेतत्। समुदायेषु हि दृष्टा शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति न्यायेन सामानाधिकरण्ये सति पूर्वश्चासौ कायश्चेति विशेषणमित्येव सिद्ध समासो नार्थ एतेन, एव च कृत्वा परवल्लिङ्गमित्यत्र तत्पुरुषग्रहण न कर्त्तव्य भवति, कथम्, उत्तरपदार्थप्रधानत्वादेव सिद्धमिति तत्राह। 'षष्ठीसमासापवादोऽय योग इति'। सिद्ध तु कथ चित्पूर्वकाय इति कायपूर्व इत्यस्य निवृत्त्यर्थमेव तु सूत्र कर्त्तव्यमित्यर्थं। 'पूर्व कायस्येति'। यद्यपि दिशि दृष्ट शब्दो दिक्शब्द इत्याश्रयणात्सम्प्रत्यद्विवृत्तिनापि योगे पञ्चमी भवति 'तस्य परमाम्रेडित'मिति लिङ्गादवयववृत्तिभिर्योगे षष्ठी भवति। 'पूर्व नाभे कायस्येति'। नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, कायसम्बन्धी नाभ्यपेक्षया पूर्वो भाग इत्यर्थ, तत्र नाभिरेकदेशी न भवतीति न तेन समासो भवति, यस्त्वेकदेशो कायस्तेन समासो भवत्येव पूर्वकायो नाभेरिति, पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वादिति के चिदाहु। अन्ये तु यत्रार्थप्रकरणादिनावधिगम्यते तत्रैव समासो न शब्दोपादानइत्याहु। 'पूर्व छात्राणामिति'। नेय निर्द्धारणे षष्ठी कि तर्हि समुदायश्छात्राणामित्यनेनोच्यतइति बहुवचन यथा छात्राणा पञ्चम इति, ततश्च छात्राणामेकदेशित्वप्रसक्त्येव कि तु बहुत्वसख्याविशिष्टानामिति समासाभाव। 'सख्या

विसायपूर्वस्येत्यादि'। नह्यन्यथा सायपूर्वत्वमह्नस्योपपद्यतइति भाव । के चित्तु सर्वैणैकदेशवाचिना कालवाचिन समासो भवति न त्वहन्श ब्दस्यैवेति ज्ञापकशरीर वर्णयन्ति, तेन मध्यरात्र इत्यपि सिद्ध भवति ॥

"अर्द्ध नपुसकम्" ॥ 'आविष्टलिङ्ग इति'। नियतलिङ्ग इत्यर्थ । 'तस्येद ग्रहणमिति'। तत्रैवार्थे नपुसकत्वस्याव्यभिचाराद् अवयववाची ह्यभिधेयवशेन त्रिलिङ्ग, अपूपार्द्ध मया भक्षित दन्तार्द्धमास्यात्पतित ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध, सर्षपार्द्धया व्यनक्तीति 'तस्यार्द्धा शस्त्वार्द्धा परिशिष्य मध्ये नि विद दधाती'ति। भाष्ये त्ववयववाची पुल्लिङ्ग इत्युपलक्षण, क्व चित्तु सम प्रविभागे स्त्रीलिङ्गता दृश्यते 'एकान्तृचेर्द्धा युग्मास्वि'ति, युग्मासु ऋत्तु अर्द्धा शस्त्वा निविद दध्यादित्यर्थ, तस्यार्थत्वेन निर्वाह । अर्द्धमिति नपु-सकनिर्देश शब्दरूपापेक्षयापि सम्भाव्येत, यथा 'स्वमज्ञातिधनाख्याया' 'बन्धुनि बहुव्रीहा विति तस्मान्नपुसकमित्युक्तम्। 'अर्द्धपिप्पलीति'। पि प्पलीशब्दस्यैकविभक्ति चेत्युपसर्जनसज्ञा न भवति एकविभक्तावषष्ठ्यन्तमिति वचनात्। 'अर्द्ध पिप्पलीनामिति' । न तर्हीदानीमिद भवति अर्द्धानि पिप्पलीनामर्द्धपिप्पल्य इति, नैतदस्मिन्विग्रहे भवति खण्डसमुदाये भवति अर्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पल्य इति । 'देवदत्तशब्देन समासो न भवतीति'। देवदत्तोत्र स्वामी न त्वेकदेशी यस्त्वेकदेशी पशुस्तेन भवत्येव समास अर्द्धपशुर्देवदत्तस्येति, देवदत्तस्वामिक पशोरर्द्धमित्यर्थ, तत्र समुदायेन सम्बन्धान्नास्ति सापेक्षत्वम् । अथ योग शक्योऽवक्तु, कथमर्द्ध पिप्पली, सामानाधिकरण्यो भविष्यति अर्द्ध चासौ पिप्पली चेति। ननु च यद्यर्द्ध न पिप्पली अथ पिप्पली नार्द्धम् अर्द्ध पिप्पली चेति विप्रतिषिद्ध, नास्ति विप्रतिषेध, समुदाये हि दृष्टा शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते। किञ्च समप्रविभागादन्यत्रार्द्धचन्द्रादावयमेव गतिप्रकार समप्रविभागेपि तथा स्तु, इद तर्हि प्रयोजन समप्रविभागे षष्ठीसमासो माभूदिति, दृश्यते षष्ठीसमासोपि, तथा च भगवान्पिङ्गलनाग प्रयुङ्क्ते, स्वरार्द्ध चार्या र्द्धमिति । एव तर्हि गौणत्वात्सामानाधिकरण्यस्य विशेषणसमासो न किल स्यादित्ययमारम्भ ॥

"द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्"॥ 'अन्यतरस्याङ्ग्रहणात्सोपि भवतीति'। ननु च पूरणप्रत्ययान्ता एवैते द्वितीयादयस्तत्र पूरणगुणसुहितेत्यादिना प्रतिषेधेन भवितव्यं, यदापि 'पूरणाद्भागे तीयादन्' ति स्वार्थिकोऽन्प्रत्ययः क्रियते तदापि पूरणगुणसुहितार्थेत्यर्थशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्पूरणार्थग्रहणं न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भवितव्यमेव प्रतिषेधेन तत्कथं सोपि भवतीत्याह। 'पूरणगुणेत्यादि'। वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात्षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेवान्यतरस्याङ्ग्रहणमिति भावः। पूर्वं तु षष्ठीसमासापवादो योग इत्याद्यप्राप्त्यभिप्रायेणोक्तं, यद्वा सत्यस्मिन्योगे षष्ठीसमासप्रतिषेधस्यास्य च षष्ठीसमासबोधकत्वमविशिष्टमिति मत्वा तथोक्तम्। अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं, कथं, समुदायावयवयोरौपचारिके सामानाधिकरण्ये सति द्वितीयभिक्षादि सिद्धं मुख्यार्थवृत्तौ षष्ठीसमासे तु भिक्षाद्वितीयमित्यादि भविष्यतीति, नैतत्सुष्ठूच्यते, अनेनैव खल्वन्यतरस्याङ्ग्रहणेन षष्ठीसमासः प्राप्यते कथमस्मिन्योगेऽसति भविष्यति॥

"प्राप्तापन्ने च द्वितीयया"॥ 'प्राप्तजीविक इति'। एकविभक्तीत्युपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वम्। प्राप्ता जीविका येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहावप्येतत्सिद्धं, समासान्तोदात्तत्वार्थं तु वचनम्। इह प्राप्तसुखः प्राप्तदुःख इत्यादिषु जातिकालसुखादिभ्य इति प्राप्तापन्नयोः परनिपातप्रसङ्गश्च। इह लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्याप्ययं समासो भवति, प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका इति, पुंवद्भावो वक्तव्यः। भाष्ये त्वकारः पूर्वपदस्य विधीयत इत्युक्तं, चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोनुमीयते सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावाभावः, प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते अ च अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरित्यर्थः॥

"कालाः परिमाणिना"॥ 'सामर्थ्यात्परिमाणवचना इति'। परिमाणमपेक्ष्य परिमाणी भवति नान्यथेत्येतत्सामर्थ्यं, तत्र च यद्यपि कालः प्रस्थादिवत्सर्वतो मानं न भवति तथापि परिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणमित्युच्यते। 'मासो जातस्येति'। कस्य पुनरयं मासः परिच्छेदको न तावज्जा-

तस्य, तस्य हि दिष्ट्यादि परिमाणं न तु मास , नापि जननक्रिया, तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन सम्बन्धाभावात् । उच्यते । जननक्रियावधिर्मासे न परिच्छिद्यते, मासो जातस्येति, कोर्थ , जननक्रियाया ऊर्द्धमस्य मासो जात , अतीते मासेऽस्य जननमिति यावत्, अनेन प्रकारेण मासो जातस्य परिमाण, यथा मासे देयमृणमिति ऋणदानस्यावधिर्मासेन परिच्छिद्यते । 'मासजात इति' । यथा गावोस्य सन्तीति गोमानिति वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्ट स्यापि तद्वतो वृत्तौ प्राधान्य, तत्कस्य हेतो , अभिहित षष्ठ्यर्थान्तर्भूत प्रातिपदिकार्थे रूपञ्च इति, यथा चित्रा गावोऽस्य चित्रगु पुरुष इति बहुव्रीहाविति तद्वदत्रापि वाक्ये षष्ठीनिर्द्दिष्टस्यापि तद्वतो जातस्य वृत्तौ प्राधान्य द्रष्टव्य, तथा च मासजातो दृश्यतामिति क्रियायोगो जातस्यैव भवति न पुनरर्द्धपिप्पल्यादिवत्पूर्वपदार्थस्य। 'द्व्यहजात इति' । द्वयोरह्नो समाहार 'राजाह सखिभ्यष्टच्' 'न सख्यादे समाहार' इत्य ह्वादेशस्य प्रतिषेध । कथ तर्हि द्व्यह्नजात इति, द्वे अहनी अस्य जातस्येति त्रयाणा पदाना युगपदनेन समासे कृते जातशब्दउत्तरपदे परत पूर्वयो र्द्विगुर्भविष्यति । ननु च 'सुप्सुपे' त्येकत्वसख्याया विवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वयो समासो न बहूना युगपत् । उच्यते । वक्तव्यमेवैतद् उत्तरपदेन परिमाणिना द्वयो समासवचनमिति परिमाणिवचनेनोत्तरपदेन द्विगो सिद्धये समासो वक्तव्य , अथ द्वयोर्युगपदिति गम्यते, तस्माद्वचनाद्बहूनामप्यय समासो भवति । एव द्वौ मासौ जातस्य द्विमासजात त्रिपदे तत्पुरुषे जात शब्दउत्तरपदे परत पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति कालान्ते द्विगावपि पूर्वपद प्रकृतिस्वरो भवति । द्वयोर्मासयो समाहारो द्विमास, पात्रादि , द्विमास जातस्येति विगृह्य समासे क्रियमाणे सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्व स्यात्, इह मासौ जातस्य मासा जातस्येति द्विवचनबहुवचनान्तानामय समासो भवति, वृत्तौ विभक्तौ निवृत्ताया द्वित्वबहुत्वावगतौ प्रमाणा- भावाद् अभेदैकत्वसख्याप्यत्र न भवति शुद्धमेव त्वेकत्व गम्यते, यत्र द्वयो र्बहुषु वानुस्यूत एक' शब्दार्थस्तत्रैवाभेदैकत्वसख्या मासशब्दस्त्वेकत्वपरि-

माख्यमर्थमाचष्टइति द्वित्वबहुत्वावगतौ विभक्तिमपेक्षते स्वतस्त्वेकत्व स्यैवासाधारण ॥

"नञ्" ॥ विभक्तिञकारयोर्विशेषाभावाद् अकारोच्चारण, सुपा नशब्दस्य विशेषणात्पामादिलक्षणस्य नस्यासुबन्तत्वादेवाग्रहण सिद्धम्। इहाब्राह्मणादिशब्दे क्षत्रियाद्यभिधानमिष्यते तत्र जातिमात्रपरे ब्राह्मणशब्दे न विद्यते ब्राह्मण्य यस्य सोऽब्राह्मण क्षत्रियादिरित्यन्यपदार्थप्रधान समासो भवति तत्र नाप्राप्ते बहुव्रीहावारम्भादनेन तस्य बाधनादब्राह्मणको देश इत्यपि न सिद्ध्यति, नहि प्रवृत्तिनिमित्तमात्र निष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वय समासो न तद्वन्निष्ठेष्विति नियामकमस्ति, इह चावर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य यद्वचने तत्समासस्य प्राप्नोति, लिङ्ग तु परवल्लिङ्गमिति वचनाद्दोषाभाव। इह च असोऽसर्वस्मै इत्युत्तरपदार्थ स्योपसर्जनत्वात्त्यदादिकार्य सर्वादिकार्य च न स्यात्, यदा त्वसत्सामा न्यवर्तमानो नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासत्क्रियान्तरेण तु सन् क्षत्रियादिकोऽब्राह्मण इति तदा पूर्वपदार्थप्रधान तत्र नञर्थस्य प्राधान्यात्सख्यायोग समासस्य न स्यात्, वाचनिकी तु परवल्लिङ्गता भवतु। स्यादेतत्, शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थ वाक्ये नञाचष्टे समासे तु सत्त्वरूप, तेन सिद्ध सख्यायोग, एवमप्यपवादेनानेनाव्ययीभावस्य बाधाद्मक्षिकमिति न सिद्ध्यति तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाश, असोऽसर्वस्माइति च पूर्ववत्स्मायाद्यसिद्धि, अस्तु तर्ह्यत्रोत्तरपदार्थप्रधान, यद्येवमब्राह्मणमात्रस्यानयन प्राप्नोति, यद्युत्तरपदार्थप्रधानता तत्र हेतुरिहापि तर्हि राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयन प्राप्नोति, अस्त्यत्र विशेष, राजा विशेषक प्रयुज्यते, इहापि तर्हि नञ् विशेषक प्रयुज्यते, कथ नञ् नाम विशेषक स्यात्, अनियतगुणस्य गुण विशेषप्रतिपादनाय हि विशेषण प्रवर्त्तते न तदुपघाताय नञा च ब्राह्मणार्थ प्रतिषिध्यमान सर्वात्मना प्रतिषिध्यतइति कथमसत प्राधान्य स्यात्, तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यमिच्छतास्मिन्विषये नञनर्थकोन्वाख्यानसामर्थ्यात्तु साधुत्वमेवभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्येति वाच्य,

ततश्च ब्राह्मणमात्रस्यानयन प्राप्नोति। नैष दोष । निवृत्तपदार्थकोऽत्र ब्राह्मणशब्द , सा च निवृत्ति स्वाभाविकी नञा द्योत्यते, कोऽर्थ , केवलो ब्राह्मणशब्द प्रयुज्यमान प्रसिद्धिवशान्मुख्यमेव ब्राह्मणमाचष्टे नञ्प्रयोगेण तु क्षत्रियादौ सादृश्यादिना निमित्तेनाध्यारोपित ब्राह्मण्य न तात्त्विकमिति द्योत्यते, तदेव मुख्यो ब्राह्मणशब्दस्यार्थो निवृत्त जात श्चामुख्य क्षत्रियादिरिति न ब्राह्मणमात्रानयन नापि न कस्य चिदानयनमिति सिद्धम्, उक्त च।

'प्राक् समासात्पदार्थाना निवृत्तिर्द्योत्यते नञा।
स्वभावतो निवृत्ताना रूपभेदादलक्षिता' ॥

इति। स्यादेतत्, अर्थप्रत्यायनाय शब्द प्रयुज्यते ब्राह्मणार्थश्चेन्निवृत्त कि मुधा ब्राह्मणपद प्रयुज्यते, तन्न, असति ब्राह्मणपदे नञ्येव तावत्युच्यमाने कस्यार्थोऽत्र निवर्त्तयितुमिष्ट इति न ज्ञायते ब्राह्मणपदे तु सति तदर्थस्य क्षत्रियादौ मुख्य सत्ताविरह प्रतीयते। अन्यद्दर्शन, सर्वएते शब्दा गुणसमुदाये वर्त्तन्ते। स्मर्यन्ते च।

'तप श्रुत च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मण्यकारणम्।
तप श्रुताभ्या यो हीनो जातिब्राह्मण एव स' ॥

इति, तथा च श्रुति । 'षड् व्याधयो य पुरुष तपन्ति जैह्वो हार्द्द औदरो रैतसश्च तप्तश्च धर्मे शिशिरश्च शीत ब्राह्मणास्त स्मरार्थं गरुत्मचिति'। गौर शुच्याचार पिङ्गलकेश इत्यादयश्च धर्मास्तदेषा समुदाये ब्राह्मणशब्द, एव क्षत्रियादिशब्देष्वपि द्रष्टव्यम्। एव स्थिते समुदायेषु वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्तइति न्यायाज्जातिभिन्ने गुणभिन्ने वा यदा ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तदा स्वाभाविकी जातिगुणनिवृत्तिर्नञा द्योत्यतेऽवशिष्टांशसद्भावप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोग । यद्येव द्वयोरपि भिन्नविषयत्वप्रसङ्ग, कथ, यस्यांशस्य सद्भाव ब्राह्मणशब्द आह न तस्याभाव नञाह यस्याभाव नञाह न तस्य सद्भाव ब्राह्मणशब्द आह। नैष दोष । द्वावप्येतौ समुदायावलम्बिनौ

कृतवत् तद्यथैकदेशकरणाकरणाभ्यामेकमेव वस्तु कृतं चाकृतं च भवति तथेहाप्येकदेशविभागात् समुदाय एव निवृत्त उच्यते एकदेशसद्भावाच्च स एव सन्नभिधीयत इति सर्वमनवद्यम् । इहानेको जन आगत इति द्व्यादिष्वेकत्वमारोपितं प्रतीयते मुख्यं तु प्रतिषिध्यते क्षत्रियादाविव ब्राह्मणत्वमित्येकवचनमेव भवति द्व्यादिसंख्या प्रतीयते तदेवमुत्तरपदार्थे प्रधान इति स्थितम् । अत्र च लिङ्गम् । एतत्तदोः सु लोपोऽकोरनञ्समासे हलीत्यत्रानञ्समासग्रहणम् । अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण सम्बन्धिनि सोर्लोपो विधीयमानो नैषो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । इह न ब्राह्मणस्य भाव इति भावेन नञा च युगपत्सम्बन्धे विवक्षिते त्वतलौ च प्राप्नुतः समासश्च, तत्र यदि परत्वात्त्वतलौ कृत्वा पश्चात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानान्नञ्समासः क्रियते ततस्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात् प्रत्ययस्वरो नञ्स्वरश्चेष्यत इति समासे कृते त्वतलौ कार्यौ, आह च, त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्न भवति नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवति ॥

"ईषदकृता" ॥ 'ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यमिति' । अकृतेत्यपनीय सूत्रे गुणवचनग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अकृतेति चोच्यमान ईषद्गार्ग्य इत्यादावतिव्याप्तिरीषदुन्नत इत्यादावव्याप्तिः स्यादिति भावः । 'ईषद्गार्ग्य इति' । ननु च गार्ग्यो भवति वा न वा न पुनरीषद्गार्ग्यः कश्चित्, उच्यते, गार्ग्यत्वेन सह य एकार्थसमवेता क्रियागुणास्तदपेक्षया जाते प्रकर्षादियोगः, गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्प ईषद्गार्ग्यो गार्ग्यपाश इति, यथा गोतरो गोकल्पो गोपाश इति ॥

"षष्ठी" ॥ 'कृद्योगा चेत्यादि' । 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कृच्छब्दोपादानेन या विहिता सा कृद्योगा । 'इध्मप्रव्रश्चन इति' । ओव्रश्चू छेदने, करणे ल्युट् । 'पलाशशातन इति' । पलाशानि शात्यन्ते पात्यन्ते येन दण्डादिना स पलाशशातनः । 'किमर्थमिदमुच्यत इति' । सूत्रेण सिद्धिं मन्वानस्य प्रश्नः । 'प्रतिपदविधाना चेत्यादि' । यदा तस्य वक्त-

व्यस्यारम्भ तदेदमपि वक्तव्य, तस्य त्वनारभ्यता तत्रैव वक्ष्याम । 'अप कर्ष इति'। अपवाद इत्यर्थ ॥

"याजकादिभिश्च" ॥ 'प्रतिप्रसवार्थमिति'। अन्येन निवर्त्तितस्य पुन प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञान प्रतिप्रसव । तत्स्थैश्च गुणै षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यमिति क्व चिद्वृत्तौ पठ्यते तस्यार्थे । तच्छब्देन सन्निधानाद्गुणा एव परामृश्यन्ते तस्मिंस्त्वात्मनि ये गुणा स्थितास्तै षष्ठी समस्यते, न च स्वात्मन्यवस्थान कस्य चित्सम्भवति भेदनिबन्धनो ह्याधाराधेयभावो विशेषतो गुणाना द्रव्याश्रितत्वात् तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थ त्वमुच्यते, गन्धादयो हि गुणा स्वशब्दैर्द्रव्यात्पृथक्कृता एव च प्रत्याय्यन्ते चन्दनस्य गन्ध इति न तु कदा चिद् द्रव्येणैकत्वमापन्ना, नहि भवति चन्दन गन्ध इति, शुक्लादयस्तु कदा चिद् द्रव्यात्पृथग्भूता प्रत्याय्यन्ते पटस्य शुक्ल इति कदा चिद् द्रव्यस्योपरञ्जकास्तेनैकत्वमापन्ना शुक्ल पट इति, तत्र ये गुणा द्रव्यात्पृथग्भूता एव स्वशब्देन प्रत्याय्यन्ते तत्परिग्रहाय तत्स्थै रित्युक्त, बलाकाया शौक्ल्यमित्यत्र तु यद्यपि शौक्ल्यशब्देन द्रव्यात्पृथग्भू तस्यैवाभिधान तथापि तदेव शौक्ल्य शुक्ल पट इत्यत्र द्रव्येणैकतामापन्न प्रत्याय्यते, अर्थस्य तत्स्थत्वमाश्रीयतइति शब्दभेदेप्यर्थ स एवेति नास्ति शौक्ल्यस्य तत्स्थत्वमिति समासाभाव, रूपवान्पट इत्यत्र भेदाश्र येणैव मत्वर्थीयेनाभेदोध्यवसीयते इति तत्स्थमेव रूपमिति पटरूपमिति भवत्येव समास , अयमपि गुणेन नेति प्रतिषेधस्य पुरस्तादपकर्ष । 'चन्दन-गन्ध इति'। गन्ध विक्रीणीतइति चन्दनगन्धादौ गन्धशब्दो जाति-निमित्तको न गुणशब्दो मालतीकुसुमादिष्वदर्शनादिति तत्स्थ एव गन्ध । भाष्ये तु न तु तद्विशेषणैरिति पठित, तेषा गुणाना यानि विशे षणानि तै सह समासो न भवति घृतस्य तीव्रो गन्धश्चन्दनस्य मृदुः स्पर्श इति, तीव्रमृदुशब्दाभ्या समासो न भवति तदिदमन्यथासिद्धमिति वृत्तिकारेणोपेक्षित, कथ, घृतस्य गन्धेन सम्बन्धो न तद्विशेषणेन तीव्रेण, यदापि प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशेषे गन्धे वर्त्तते तदुपजनित एव

व्यतिरेके घृतस्येति षष्ठी तथापि तीव्र घृतमिति दर्शनात्तत्स्यत्वाभा वादेव समासाप्रसङ्ग ॥

"न निर्द्धारणे" ॥ 'जातिगुणक्रियाभिरिति'। उपलक्षणमेतत्, कत रो भवतोर्देवदत्त इति सञ्ज्ञायामपि निर्द्धारणदर्शनात्। 'क्षत्रियो मनुष्याणा शूरतम इति'। अत्र क्षत्रियशब्देन समासप्रसङ्ग, तदपेक्षया हि मनुष्या णामिति षष्ठी न शूरतमापेक्षया, गुणशब्दत्वाच्च न तेन समासप्रसङ्ग। 'कृष्णा गवामिति'। नात्रायमर्थ गवा मध्ये या कृष्णा सा सम्पन्नक्षीरतमेति एव हि कृष्णाशब्दस्य गवामित्यनेन सम्बध, न च तस्य समासप्रसङ्ग गुणेन नेति प्रतिषेधात्, तस्माद्गवा मध्ये या सम्पन्नक्षीरतमा सा कृष्णेत्यय मत्रार्थ। 'धावचध्वगानामिति'। अत्र धावच्छब्देन समासाप्रसङ्ग सत्सञ्ज्ञक त्वात, शीघ्रतमशब्दस्तु गुणशब्दो न वेति चिन्त्यम्। 'प्रतिपदविधाना चेति'। शेषलक्षणा मुक्त्वा सर्वान्या प्रतिपदविधाना षष्ठी। कथ गृहस्वामी विद्या-दायाद पृथिवीश्वर इति, यावता स्वामीश्वरेत्यादिना प्रतिपदमत्र षष्ठी। नानेन षष्ठी विधीयते किं तर्हि सप्तमी, सा तु षष्ठीं मा बाधिष्टेति चका रेण शेषलक्षणैवाभ्यनुज्ञायते, अत एव 'न निर्द्धारण इति सूत्रारम्भ 'यतश्च निर्द्धारण' मित्यत्रापि हि चकारेण शेषलक्षणैव षष्ठी प्रतिप्रसूयते अन्यथा सापि प्रतिपदविधानैव स्यादिति किं न निर्द्धारण इत्यनेन। 'सर्पिषो ज्ञान मिति'। 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति षष्ठी। अत्राहु 'ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे' इति षष्ठीप्रकरणे शेषइति वर्त्तते तत्र न माषाणामश्नीयादितिवत् 'षष्ठी शेष' इत्यनेनैव सिद्धा षष्ठी प्रकरण तु नियमार्थं षष्ठी भवत्येव श्रूयत-एव न तस्या समासो भवतीत्यर्थ, समासे 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'-रिति सुब्लुक् स्यात् तस्मात्प्रतिपदविधाना चेति न वक्तव्यम्, एव च कृत्वा कृद्योगा चेत्यपि न वक्तव्य 'कर्तृकर्मणो कृती' त्यत्र हि शेषइति निवृ त्तमिति वक्ष्यते तेन कर्तृकर्मविवक्षायामप्राप्तैव षष्ठी तेन विधीयतइति कुत समासनिवृत्तिरिति ॥

"पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन" ॥ 'प्रत्येकमि-ति'। पूरणादिभिरित्यर्थ। 'स्वरूपविधिरिति'। पूरणादीनामर्थपर्य-

न्ताना चतुर्णामित्यर्थे, अत एव गुणशब्देन नादेङ्गु ग्रहणं किं तर्हि सत्त्वे निविशतेऽपैतीत्यादिलक्षणलक्षितस्य गुणस्य ग्रहणं, नापि नञो गुणप्रतिषेधे यस्य गुणस्य हि भावादिवत्प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य ग्रहणं सामान्यादेरपि प्रसङ्गात्, नापि लोकप्रसिद्धस्य शुक्लादेरेव ग्रहणं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमित्यादेरपीष्टत्वात्, गुणशब्देन च केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्ते तत्र गुणस्य गुण्यपेक्षत्वात्केवलगुणवचनैर्गुणेन समासनिषेधः कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमिति गुणवचनैस्तु तत्सम्बन्धिनो निषेधो ब्राह्मणस्य शुक्लादन्ता इति, न चात्र दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठी ततश्च शुक्लेनासम्बन्धादप्रसङ्ग एव समासस्य, यदा तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा दन्ताद्यर्थएव शुक्लादिशब्दस्य वृत्तिर्विज्ञाता भवति तदा तत्सम्बन्धएव षष्ठीत्यस्ति समासप्रसङ्गः, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्' 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं' खारीशतमपि न ददातीत्यादि मुनित्रयप्रयोगात् गोविंशतिरित्यादौ संख्यया समासो न निषिध्यते, संज्ञाप्रमाणत्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिप्रयोगदर्शनादनित्यो गुणेन निषेध इति करणपाटवं बुद्धिमान्द्यं यत्नगौरवमित्यादिसिद्धिः। 'फलानां सुहित इति'। करणस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी, शेषत्वविवक्षैव च नियता सुहितार्थयोगे करणस्येत्याहुः, कर्मयोगलक्षणाया एव षष्ठ्या निष्ठायोगे निषेधः। 'ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति'। नेयं घटाद्यपेक्षया षष्ठी ब्राह्मणस्य घटं कुर्वन्निति एवं ह्यसामर्थ्यादेव समासस्याप्रसङ्गः, किं तर्हि कुर्वन्निति किङ्कर उच्यते स हि कुर्वन् भवति ततो यथा ब्राह्मणस्य पाचक इति साक्षादेव पाचकेन सम्बन्धो न पुनरोदनद्वारेण तद्वदिहापीति द्रष्टव्यं, चोरस्य द्विषन्निति च सतउदाहरणम्, अत्र द्विषः शतुर्वावचनमिति पक्षे षष्ठी भवति। 'ब्राह्मणस्य कृत्वेति'। ब्राह्मणार्थं कृत्वेत्यर्थः, सम्बन्धसामान्यरूपेण विवक्षितत्वात् षष्ठी, पुरा सूर्यस्योदेतोरिति चोदाहरणम्, अत्र ह्यव्ययप्रतिषेधे तोसुनोरप्रतिषेध इति कर्त्तर्येव षष्ठ्यस्ति, एवं वृक्षस्योपरीत्यादिकमप्युदाहरणम्। 'तव्यता सानुबन्धकेनेति'। निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणमिति भावः। 'ब्राह्मणकर्त्तव्यमिति'। कर्त्तरि षष्ठ्या समासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-

रेणान्तस्वरितमेतत्, निरनुबन्धकेन तु समासउत्तरपद मध्योदात्त स्यात् सोय स्वर षैस्तव्येन निषेध । 'शुकस्य माराविकस्येति'। मा रावीत्याहेति माराविक, 'तदाहेति मा शब्दादिभ्य उपसंख्यानमिति' ठक्, शब्देन क्रिया या प्रतिषेधको माराविक, सञ्ज्ञैषा शुकविशेषस्य, क्व चित्तु माराविदस्येति पाठ, तत्र माराविशब्द ददातीति माराविद, स एवार्थ । 'कि च स्या दिति'। भवितव्यमेवात्र विशेषणसमासेन तत् षष्ठी समास एवास्तु का दोष इति प्रश्न, 'पूर्वनिपातानियम स्यादिति'। द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्ट त्वेनोपसर्जनत्वादिति भाव । ननु विशेषणसमासेपि द्वयोरपि यत्र विशे षणविशेष्यभावस्तत्रेत्युक्तमतस्तेनापि समासे विशेषणमिति प्रथमानिर्दे शो द्वयोरपि तुल्य, अथ तत्राप्रधानमुपसर्जनमार्थ चाप्राधान्यमिति द्रव्यगु णादिषु तेन प्रकारेण व्यवस्था षष्ठी समासेपि तथैव व्यवस्था भविष्यति तस्माद्यत्तत्र प्रत्युदाहरण तक्षक सर्प इति तयो षष्ठ्यन्तयो समासप्र सङ्ग एव दोष, तन्निवृत्तये च प्रतिषेध इति वाच्य, तदिह कि च स्य दि त्यादिकमेवानुपपन्नम् उदाहरण तूपपन्न यदि माराविकशब्द सञ्ज्ञा, अथ सोऽपि योगवृत्ति, तर्हि तदप्यनुपपन्नम, एव पाटलिपुत्रकेपि द्रष्टव्यम् ॥

"क्तेन च पूजायाम्" ॥ 'तस्येति'। मत्यादिसूत्रविहितस्य सर्व स्यैव क्तस्य ग्रहण न तु पूजायामेव विहितस्येत्यर्थ । कथ तर्हि पूजाग्रहण मित्याह। 'पूजाग्रहणमिति'। विवक्षितस्य क्तस्य तटस्थमुपलक्षण पूजाग्रहण गृहस्येव काको न तु समासनिषेधार्थमित्यर्थ, तेन मतिबुद्ध्योरपि विहि तस्य ग्रहण भवतीति भाव । 'पूजाया विहित इति'। वर्त्तमानादिति शेष । 'राज्ञामिति'। 'क्तस्य च वर्तमान' इति षष्ठी, कथ राजसमत राजाभिमत इति, अस्ति हि भट्टिकाव्ये प्रयोग, कानह स राममहित कृतवानिति महपूजाया रामस्य महित इत्यर्थ । कश्चिदाह। यदा वर्त्तमाने क्तस्तदा षष्ठी समासनिषेधश्च यदा भूते क्तस्तदा कर्तरि तृतीयैव भवति यथा पूजितो य सुरैरपीति, तस्या 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मिति समास इति। स्यादेव यदि भूते क्तो लभ्यो, न, नाप्राप्ते तस्मिन्नारभ्यमाणो मतिबुद्धि- पूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तस्तस्य बाधको भवति, यथा च वडवाया वृषे

वाच्य इति अपत्ये प्राप्तो ठक्, ततोपक्षस्य विधीयते ऽपत्ये त्वणेव भव तीति वक्ष्यति, एव च पूजितो य सुरैरपीत्यचिकित्स्योपशब्द, त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इति तु भवत्येव तेनेत्यधिकारे उपज्ञातइति निर्दे शात्। अपर आह। क्तेन च पूजायामित्यादिषु कारकषष्ठ्या एव निषेध, तदेव तु कर्त्रादिकारक यदा शेषरूपेण विवक्ष्यते तदा भवत्येव समास इति, तत्र स्वरे विशेष, कारकषष्ठ्या समासे कृत्स्वरो भवति, शेषषष्ठ्या समासे समासान्तोदात्तत्वमिति, एव तु य 'ज्ञनिकर्तु प्रकृति' 'स्तत्प्रयो जको हेतुश्चे' त्यादावुच्यते निपातनात्समास इति तदनुपपन्न शेषषष्ठ्या एव समासस्य सिद्धत्वात्, अथायेमी नवीना वैयाकरणा आरभन्ते तदपार्थक मापद्येत तस्मादाप्तप्रयोगस्य यथा कथ चिन्निर्वाहो न तु यथारुचि पद्मयोग इति धीरा मन्यन्ते॥

"अधिकरणवाचिना च"॥ अधिकरणइत्येव सिद्धे वाचिग्रहण चिन्त्यप्रयोजन, कथ 'किवृत्ते लिप्सायां' यद्वृत्तान्नित्यमिति, नायमधिक रणे क्त, क्व तर्हि भावे, किमो वृत्त यस्मिन् यदो वृत्त यस्मिन्निति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहि॥

"कर्मणि च"॥ 'उभयप्राप्तौ कर्मणीति'। अनेकार्थत्वान्निपातानां मितीत्यर्थे चशब्दोय तेन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यतइत्यर्थ। यदि च या का चन कर्मणि षष्ठी गृह्येत 'कर्तरि चेति' निषेध न कुर्याद् अनेनैव सिद्धत्वात् साधु पयस पानमिति, कर्मणि च येन सस्पर्शादिति नित्यसमासार्थवचनमिति वक्ष्यति, तत्र पय पान सुखमित्युदाहरिष्यते, इह तु शरीरसुखस्याविवक्षाया रोगाद्यभिभूतो ऽशक्नु वन्नेव यदा साधु पिबति तदा द्रष्टव्यम्॥

"तृजकाभ्या कर्तरि"॥ 'कर्तृग्रहण षष्ठीविशेषणमिति'। अथ कस्माद्विपर्ययो नाश्रीयते इह तृजकविशेषण कर्तृग्रहणमुत्तरत्र षष्ठीविशेषण मिति, एव तृज्ग्रहणमुत्तरार्थमिति न वक्तव्य भवति, उच्यते, 'नित्य क्रीडा- जीविकयो'रित्यत्र तृज्ग्रहणस्याननुवृत्ति शङ्क्येत 'कर्तरि चे' त्यत्र सबन्धा-

सम्भवात्, नहि तृज्प्रयोगे कर्त्तरि षष्ठी सम्भवतीति । ननु च तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्यक एवोदाह्रियतइति वक्ष्यति एव तर्हि तथानाश्रितमित्येव । 'भवत शायिकेति' । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' । 'तृच्प्रयोगे कर्त्तरि षष्ठी नास्तीति' । तेनैव कर्तुरभिहितत्वात् । 'इक्षु भक्षिकामिति' । कर्मणि षष्ठ्या समास' । 'मइति' । 'धारेरुत्तमर्ण' इति सम्प्रदाने चतुर्थी ॥

"कर्त्तरि च" ॥ सम्भवे व्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो भवतीत्याह । 'सामर्थ्यादिति' । 'सम्बन्धिशब्दस्येति' । अवयवप्रसिद्धे समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति भाव । अन्यस्त्वाह । होतृशब्दसाहचर्यादिति तत्र, नहि तत्र बह्वृचो होता गृह्यते स एव सम्बन्धिशब्द, क्षीरहोतेत्यादौ चास्य दृष्टत्वेत्येव गम्यते ॥

"नित्य क्रीडाजीविकयो" ॥ 'नेति निवृत्तमिति' । नित्यग्रहणाद्, महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वान्नित्य प्रतिषेधो भविष्यति किं नित्यग्रहणेन । तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति' । वामनस्त्वके जीविकार्थइत्यत्राकइति किं रमणीयकर्तेति जीविकाया तृच प्रत्युदाहरिष्यति स मन्यते मा भूत्क्रीडाया तृच् लक्षणाभावात, जीविकाया तु ण्वुल्तृचाविति ण्वुलिव तृच् कस्माच्च स्यादिति, अन्ये तु तदनुसारेणेदमप्येव व्याचक्षते क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति द्वयोर्नास्ति किन्त्वन्यतरत्रैवेत्यर्थ । 'अक एवोदाह्रियते इति' । उभयत्रेत्यर्थ । उद्दालकपुष्पभञ्जिकेत्यादौ सञ्ज्ञायामिति ण्वुल्, नित्यग्रहणमुत्तरार्थ नहि वाक्येन क्रीडाजीविकयोरवगतिरस्ति, क्रियाकारकसम्बन्धमात्रावगमात् ॥

"कुगतिप्रादय" ॥ 'कुशब्दोऽव्यय गृह्यतइति' । स्वरादिष्व पठितोऽप्यय पठितव्य इति भाव । नित्यसमासविषयस्यास्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमव्ययत्व, यथा वक्ष्यति अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यमिति । 'न द्रव्यवचन इति' । पृथिव्यादिद्रव्ये यो वर्तते स न गृह्यतइत्यर्थ । 'दुर्निन्दायामिति'। प्रशस्ते दुषाच्चिन्दा भवति पाप तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति द्वयोरप्युपादानम् । 'प्रायिकमिति'। अन्यथेषदर्थे चेति को कादेशविधान-

मनुपपन्न स्यात्। 'दुष्कृतमिति'। दुर्निदायामिति विषयनिर्देशो गतित्वेन प्राप्तस्यापि समासस्य नियामक स्यादिति मन्यते, यदा तु प्रादिग्रहणप्राप्त स्यैव नियामकस्तदा गतित्वादेवात्र सिद्ध समास, दुरत्र कृच्छ्रार्थोऽन भिधानात्क्ते खलु न भवति, दुष्कर इत्यादावुपपदसमास, आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिरित्याङो मन्द्र प्रत्यगतित्वादनीषदर्थत्वाच्च समासाभाव इत्येक स्वयं न भवति। 'सुष्टुतमिति'। सुशब्दोऽतिशये न पूजायाम्, अत एवोपस- र्गनिबन्धन षत्वम्। 'अतिस्तुतमिति'। 'अतिरतिक्रमणे चे' ति कर्मप्रवच नीयत्वात्षत्वाभाव ॥ 'प्रादयो गताद्यर्थे इति'। वृत्तिविषये गता द्यर्थवृत्तय प्रादयो गतित्वाभावेपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्तइति। 'पर्यध्ययन इति'। परिश्रान्तोऽध्ययनायेत्यर्थ। 'वाससी इवेति'। वसेर्णिच्चेत्यसुन्प्रत्ययान्तो वास शब्द, वस्त्रशब्द ष्ट्रन्प्रत्ययान्त, द्वावपि नित्यादयुदात्तौ। 'प्रादिप्रसङ्गइति'। सूत्रे प्रादिग्रहणमगत्यर्थमिति कर्मप्रवचनीयाना प्रतिषेध उच्यते प्रत्यादिविषयश्चाय निषेध स्व त्योस्तु समासो भवत्येव। 'वृक्ष प्रतीति'। कर्मप्रवचनीयेन योगाद् द्वितीयावत्समासस्यापि प्रसङ्ग, उदात्तवता तिङा गते समासवचन, यो जात एव पर्यभूषत्, य शम्बरमन्वविन्दत् योऽन्तरिक्ष विममे यो वै प्रजव यातामपथेन प्रतिपद्यते ॥

"उपपदमतिङ्"॥ 'एधानाहारको व्रजतीति'। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रि यायां क्रियार्थायां'मिति ण्वुल्। 'अतिङिति किमिति'। येनाभिप्रायेण पृष्ट तमाविष्करोति।' ननु चेति'। 'एतज्ज्ञापयतीति'। स्यादेतत्। मुख्यस्य ति ङन्तस्य प्रतिषेधोऽनर्थक इति यस्तेन समानार्थ सुबन्तस्तस्य प्रतिषेधो विज्ञा यते, तत्र यद्यपि कालकारकसख्योपग्रहयुक्त पूर्वापरीभूत क्रियारूपस्तिङ न्तार्थप्रधानोऽर्थो न सुबन्तस्य सम्भवति तथापि क्रियावाचित्वमात्रेण तदर्थ त्वमाश्रीयते, क्रियावाच्युपपद न समस्यतइत्यर्थ, तेन कारको गत कार कस्य व्रज्येति गतव्रज्याशब्दयो कारकशब्देन समासो न भवति, अन्यथा हि क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेनोपपदत्वादनयोरपि समास स्यादिति। तच्च, अनुपपदत्वात्, क्रियायां क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेन क्रियावाचिन

उपपदत्वं धातुरेवात्र क्रियावचनस्तदाश्रयश्च ण्वुल् प्रत्ययो गतशब्दस्तु क्रियोपसर्जनं कर्त्तारमाह व्रज्याशब्दोपि यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घ आदयो भवन्तीति धात्वर्थस्य सिद्धतायां वर्तन्ते, अतो यत्क्रियावाचित्वा दुपपदं न तत्सुबन्तं यत्सुबन्तं न तत्क्रियावाचि नाप्युपपदमिति नार्थ एव मर्थेनातिङ्ग्रहणेन। 'एतयोर्योगयोरिति'। ननु चास्मिन्नेव योगे तदनभि सम्बन्धो युक्तो यत्रातिङ्ग्रहणमस्ति न पूर्वत्र, एवं मन्यते, योगविभागेनाति ङ्ग्रहणं पूर्वसूत्रेणापि सम्बन्धनीयमिति। यद्येवं कुशब्दे प्रादिषु चातिप्रसङ्गः, तत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः स्यात, एवं तर्हि पूर्वसूत्रे गतिग्रहणं पृथक्कृत्य तेनैवातिङ्ग्रहणं सम्बन्धनीयं, गतिकारकोपपदानामस्याय मर्थः, गतीनां कारकाणामुपपदानां च कृद्भिः सह यः समासस्तेनतेन लक्षणेन स उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव कार्यः पूर्वपदन्तु सुबन्तमेव सम स्यतइति, गतीनां तावत्, व्याजिघ्रतीति व्याघ्री, 'पाघ्राध्माधेट्दृशः शः' इति प्राप्तस्य जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधात् 'आतश्चो पसर्गे' इति कः, व्याङोर्घ्रशब्देन गतिसमासः स यद्युत्तरपदे सुबन्ते जाते पश्चात्स्यात्ततः सुबुत्पत्तये संख्याकर्मादियोगो विवक्षितव्यः, तद्योगाच्च प्रागेव लिङ्गयोगः स्वार्थमभिधाय शब्द इति न्यायात, ततश्च लिङ्गनिमित्त प्रत्ययो भवन् घ्रशब्दमात्रस्याजातिवाचित्वादाप् स्यात्, ततश्च व्याङो घ्राशब्देन समासस्ततो व्याघ्राशब्दस्य जातित्वेप्यनकारान्तत्वाज्जाति लक्षणो ङीष् न स्यात्, प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो भवन् लिङ्गयोगमपि नापेक्षतइत्यन्तरङ्गत्वात्स एव तावद्भवति पश्चात्स्त्रीप्रत्ययो भवन्ङीषेव भवति, पूर्वपदस्य तु सुबन्तत्वात्पदकार्याणि भवन्ति, निर्गत इति रुत्वं, सय्यन्तेति परसवर्णविकल्प इत्यादीनि। कारकाणाम्, अश्वैर्लिप्ताऽश्वलिप्ती, 'कर्तृकरणे कृता बहुलं' मिति समासः, यद्युत्तरपदस्य सुबन्तत्वं स्यात्पू र्ववट्टाप् स्यात्ततः 'क्रीतात्करणपूर्वात्' 'क्तादल्पाख्यायां' मिति ङीष् न स्याद् अत इत्यधिकारात्, वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वशब्दं व्यवस्थावचनमा श्रित्य वाक्यावस्थायामेव स्यात्, अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत, प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे पूर्ववत्सिद्धमिष्टम्। अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाच्चर्म-

क्रीतीत्यादौ नलोपादिकार्याणि भवन्ति । उपपदानां कच्छेन पिबतीति 'सुपि स्थ' इत्यत्र सुपीति योगविभागात्क, कच्छपी, व्याघ्रीतुल्य, मा षान्वपति सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' माषवापिणी, ङीप प्राक् समासे प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इति णत्व भवति, सुबन्तस्य तु समासे ङी समासस्यान्तो न तु नकार इति न स्यात्, अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाच्चर्मकारादौ नलोपादिपदकार्यं भवत्येव। अत्रोपपदग्रहणं गति कारकव्यतिरिक्तोपपदपरिग्रहार्थं मृषावापिणी ईषद्दर्शाया अपत्य ऐषद्दर्शे य, अत्र दर्शशब्देन समासे सति समुदायात्स्त्रीभ्यो ढक बाधित्वा दर्शाश- ब्दात् स्त्रीप्रत्ययलक्षणो ढक् स्यात्, स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेपि दर्शाश ब्दादपि कदा चित्स्यादित्येषा दिक्, जातान्यस्या. परिभाषाया प्रयोजना- नि। कथ पुनरतिङ्ग्रहणेनायमर्थः साधयितु शक्य, यावता प्रथमान्तमतिङ् ग्रहण प्रथमान्तस्यैव सुब्ग्रहणस्य निवृत्तिं सूचयेदिति पूर्वपदे पदकार्याणि न. स्यु., उत्तरपदे चोक्तमिष्ट न सिध्यति तदेतत्क्रियमाणमतिङ्ग्रहण विपर्ययमे व साधयति तदपि गत्युपपदयोरेव कारकेषु तु 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मि त्यादावस्या कथाया अप्रसङ्ग एव, उच्यते। योगविभागेनातिङ्ग्रहण गति- नापि सबध्यतइत्युक्तम् एव स्थिते योगद्वयविहितसमासमतिङ्ग्रहणेन विशेषयिष्याम, गति समस्यते अतिङ् समासो भवति उपपद समस्यते अतिङ् च समासो भवतीति, तदेव 'माङि लुङ्' माकार्षी दित्यादौ तिङन्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं क्रियमाणमतिङ्ग्रहण सुपेति तृतीयान्तस्य निवृत्ति साधयतीति गत्युपपदयोस्तावत्सिद्धमिष्ट, वृत्तावपि सुप् सुपेति न सबध्यतइति समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता न केव लस्य सुब्ग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमपि दिङ्मात्र प्रदर्शित नहि तत्र तिङन्तेन समास किं तर्हि तिङन्तस्य सुबन्तेन, 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मित्यत्रापि कृतेति न वक्तव्य, कथ, कर्तृकरणयो क्रियापेक्षत्वात्क्रियावचनेन तावत्समास, धातुश्च क्रियावचनो, धातोश्च द्वये प्रत्यया कृतस्तिङश्च तत्र सुबधिकारात्तिङन्तेनाप्रसङ्ग, तदेतत् कृद्ग्रहण कृदन्तावस्थायामेव यथा स्या दित्येवमर्थमिति के चित्, नेति वय, काष्ठै पचतितरा दध्ना भुक्तपूर्वीत्यादौ

तद्धितान्तेन समासो माभूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यं कष्टश्रितादिषु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो न साधित इति कष्टश्रितेत्यादि न सिद्ध्यति एवं तर्हि गतिकारकोपपदानामिति परिभाषा पूर्वाचार्यैः पठिता सूत्रकारेणाप्य-तिङ्ग्रहणेन तद्देश आश्रिता, तत्र सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति कृत्स्नमेव परिभाषार्थं ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम् ।

तदेतत्प्रतिपद्यन्ता भाष्ये कृतपरिश्रमाः ।
नान्ये सहस्रमप्यन्धाः सूर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा ॥

"अमैवाव्ययेन"॥ 'स्वादुङ्कारमिति'। 'स्वादुमि णमुल्', स्वादुमी-त्यत एव निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम्। स्वादुमीत्यर्थग्रहणं तेन सम्पन्नङ्का रमित्यत्रापि भवति। ननु सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवति एवकार-किमर्थं, इष्टतोवधारणार्थं, एवं यथा विज्ञायेत अमैवाव्ययेनेति, मैवं विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति, अनव्ययस्यासम्भवादेवायं नियमो न भविष्यति, ननु चायमस्ति स्वशयं ब्राह्मणकुलमिति, 'अधिकरणे शेते' रित्यच्, 'अतो-ऽमि'ति सोरम्भावः अनेनानव्ययेन समासो माभूदित्येवमर्थो नियमः स्यात्, न, अत्र ह्यन्तरङ्गत्वादनुत्पन्नएव सावुपपदसमासेन भाव्यं पश्चा-त्सुपेति विधानवेलायामनव्ययस्यामो ऽसम्भवान्नियमान्तरेण वचनस्य चरि-तार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यत आह । 'एवकारकरणमिति'। अमैव यदुपपदं तत्समस्यते तदेव समस्यतइत्यत्तरार्थो न पुनरमैव समस्यत-इति, तत्रामैव यदुपपदमित्यत्र तुल्यविधानमिति वाक्यशेषः, किं चामैव तुल्यविधानं येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यदुपपदं विधीयते तत्र सप्तमीनिर्द्देशात्तदमैव तुल्यविधानं, नियमाद्भूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते अमैव यत्तुल्यविधानं न तु प्रत्ययान्तरोत्पत्तौ निमित्तमिति तदपेक्षया ऽनुपपदत्वाद् अव्ययान्त रेण समासो नाशङ्कनीयः । 'अग्रभोजमिति'। 'विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु'ति क्त्वाणमुलौ, अव्ययग्रहणं किम् । असत्यव्ययग्रहणे अमैव तुल्यविधानं तदेवोपपदं समस्यतइत्युच्यमाने कुम्भकारादावपि न स्यात् अथ पूर्व-सूत्रस्यानवकाशत्त्वादमैव तुल्यविधानस्योपपदस्याव्ययविषयत्वात्तद्विषय

एव नियमो विज्ञास्यतइत्युच्यते एव त्वमेव नियम स्याद् अमन्तेनोप पदस्य य समास सोमैव तुल्यविधानस्येति, तत्र को दोष, अग्रेभोज मित्यत्रैव न स्यात्, अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव, अव्यय-ग्रहणे तु सति अव्ययेनोपपदस्य य समास सोमैव तुल्यविधानस्येति विज्ञानान्न कश्चिद्दोष ॥

"तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्" ॥ 'तृतीयाप्रभृतीति'। 'यत्तु नरमा चान्येन तस्याप्राप्तइति'। उपपदविशेषणार्थ एवकारोत्र नानुवर्त्तत इति भाव। 'उच्चै कारमिति'। यदा समासस्तदा कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वर, 'आदिर्णमुल्यन्यतरस्या' मित्याद्युदात्तत्व, यदा तु न समास तदो च्चैरित्यन्तोदात स्वरादिषु तथा पाठात्, कारमित्याद्युदात्तम् ॥

"क्त्वा च" ॥ क्त्वेति तृतीयान्तम आत इत्याकारलोप, यथा 'समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबि' ति 'क्त्वि स्कन्दिस्यन्द्यो'रिति ॥

"शेषो बहुव्रीहि" ॥ 'उपयुक्तादन्य शेष इति'। शिष अस र्वोपयोगइत्यस्मात्कर्मणि घञ्। 'कश्च शेष इति'। ननु चोपयुक्ता दन्य शेष इत्युक्त, सत्य, सर्वेषामेव पदाना सामान्यविशेषरूपेणोपयोगात्स र्वेषु च पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु यथायोग तत्पुरुषाव्ययीभावयोर्विधानादुपयु क्तादन्यो न सम्भवतीति पुन प्रश्न, उक्त च शेषग्रह पदतश्चेन्नाभावादर्थ तश्चेदविशिष्टमिति। 'यत्रान्य समासो नोक्त इति'। येषा पदाना यस्मि न्नर्थे ऽव्ययीभावादिक समासो न विहित स शेष इत्यर्थ। अथैव कस्मान्न विज्ञायते सप्तसु सुपा त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य शङ्ख्याहिकया समासो नोक्तो यथा प्रथमाया स शेष इति, कण्ठेकाल इत्यादावप्रथमान्ताना मपि समासस्येष्टत्वात्, शेषग्रहण प्राक्कडारात्पर कार्यमित्यस्मिन्पक्षे कर्त व्यम्, एकसञ्ज्ञाधिकारपक्षे न कर्त्तव्यमित्याकडारसूत्रएव प्रतिपादितम् ॥

"अनेकमन्यपदार्थे" ॥ 'अनेक सुबन्त सह समस्यतइति'। परस्परमित्यर्थ। तदनेन सुबित्येतदत्रानुवर्त्तते न सुपेत्येतद्, उत्तरपदस्या प्यनेकमित्यनेनैव प्रतिपादितत्वादिति दर्शयति। 'सर्वेषु विभक्त्यर्थेष्विति'।

पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनं प्रत्ययार्थोऽभिधीयतइति विभक्त्यर्थस्य प्राधान्या त्तस्यैवान्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमिति भाव । अत एव प्राप्तोदकोय ग्राम इति ग्रामशब्दानुप्रयोग, अन्यथा यावानेवार्थो ग्रामपदस्य तावतो ऽभिधाने गतार्थत्वान्न स्याद्यथा द्वन्द्वे चशब्दस्य, यदा तु समासेन विभक्त्यर्थ एव सम्बन्धादिरभीप्स्यते तदा विभक्तिर्नानुप्रयोजि, द्रव्यस्यानभिहितत्वात्तद्वाचिनोनुप्रयोग कस्मान्न स्यात् यदि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कथ ग्रामादिभि सामानाधिकरण्य तल्लिङ्गसख्यायोगे वा बहुव्रीहिर्भवति प्राप्तोदको ग्राम उद्धृतौदना स्थालीति । उच्यते । विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धादेराश्रितत्वेन गुणत्वादभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यमाश्रयतश्च लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति शुक्लादिवत्, यथा शुक्ल वस्त्र शुक्ला पटी शुक्ल कम्बल शुक्लौ शुक्ला इति । नन्वेव यथा शुक्लशब्देन कदा चिद्गुण उच्यते कदा चिद्गुणी तथा बहुव्रीहावपि प्राप्नोति । नैषोस्ति नियमो गुणशब्देन कदा चिद्गुणमात्रमभिधीयतइति पट्वादिष्वदर्शनात्, नहि भवति देवदत्तस्य पटुरिति तद्वदिहापि नित्यमेव गुणिनिष्ठता भविष्यति, एवमपि बहुव्रीहिणा यथा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्ति तथा लिङ्गसख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचका प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति, नैष दोष । स्वार्थिकाष्टाबादय स्त्रिया यद्वर्तते तस्मात्स्वार्थिकाष्टाबादयो भवन्तीति तेन बहुव्रीहिणाऽभिहितेपि स्त्रीत्वे भविष्यन्ति एव च कृत्वा 'ऽनो बहुव्रीहे' रित्याद्युपपन्न भवति, समासेन च बाह्यक्रियापेक्षा या कर्मादिशक्तिस्तद्रहितसमासप्रातिपदिकार्थमात्रस्यैवैकत्वादेरुक्तत्वादिति कर्मादिगतैकत्वादिप्रतिपादनाय वचनानि भविष्यन्ति चित्रगु पश्य चित्रगुणा कृतमिति, एवमपि प्रथमा न प्राप्नोति समासेन सख्याया अभिधानात्, वचनग्रहणादेको द्वौ बहव इतिवद्भविष्यति, अथ वा लिङ्गमात्र सख्यामात्र बहुव्रीहिणाभिहित न विशेषस्तत्रावश्य विशेषार्थिना तद्वाची शब्द प्रयोक्तव्य, एव च कृत्वा सह प्रकृत्यर्थेन विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिणाऽभिधीयमाने ऽपि न कश्चिद्दोष, कथ सामान्यमभिहित विशेषस्यानुप्रयोग सामान्यस्य तर्हि

न प्राप्नोति देवदत्त कश्चिदिति, सामान्यमपि विशेषे, यथा विशेषेण विशेषान्तर व्यावर्त्यते तद्वत्सामान्येन विशेषो व्यावर्त्यते, अन्यथा सन्देह स्यात्सामान्यमत्र विवक्षित विशेषो वेति । प्राप्तोदको ग्राम इत्यादीनि द्वितीयाद्यर्थेषु यथाक्रममुदाहरणानि । ऊढो रथो येन, उपहृत पशुर्यस्मै, उद्धृत ओदनो यस्या, चित्रा गावो यस्य, वीरा पुरुषा यस्मिन्निति विग्रहा । 'प्रथमार्थे तु न भवन्तीति'। अनभिधानात्, एवमनन्तरादिषु न भवति चित्रा गावो यस्यानन्तरा इति । 'अनेकमिति किमिति'। सुप्सुपेत्यधिकारादेव तत्पुरुषवद्बहुव्रीहिरप्येकस्य न भविष्यतीति प्रश्न । 'बहूनामपि यथा स्यादिति' । 'अन्यथा सुप्सुपेति सख्याया विवक्षितत्वाद्यथा तत्पुरुषो बहूना न भवति महत्कष्ट श्रित इति तथा बहुव्रीहिरपि न स्यादितिभाव, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय तद्धितार्थेत्युत्तरपदे द्विगु शास्ति तज्ज्ञापयति बहूनामपि समास इति, यद्येव तत्पुरुषेपि प्रसङ्ग, अथ चित्रगुरित्यत्रोत्तरपदस्याप्युपसर्जनसज्ञा प्रयोजन कस्मान्न भवति सत्यनेकग्रहणे सुपेत्यस्य निवर्तितत्वादुत्तरपदमपि तेनैव प्रत्याय्यते तदपि समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्ट भवति नान्यथा, एव मन्यते चित्रगुस्तिष्ठति चित्रगु पश्येति प्रधानस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि वर्त्तिपदयोर्नित्यप्रथमान्तत्वादेकविभक्तीत्येव सिद्धमुपसर्जनत्वमिति । 'सुसूक्ष्मजटकेशेनेति'। सुष्ठु सूक्ष्मा जटा केशा अस्येति चतुर्णा बहुव्रीहौ 'ङ्यापो सज्ञाछन्दसोर्बहुल'मिति बहुलवचनाद्ध्रस्वत्व, यद्वा सुष्ठु सूक्ष्मा जटा येषु ते सुसूक्ष्मजटास्तादृशा केशा अस्येति पुनर्बहुव्रीहि, एव सुष्ठु गजाजिन वास आच्छादन यस्य तेन सुगजाजिनवाससा तृतीयान्तोदाहरण श्लोके तथा पठितत्वात् ॥

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुग[1]जाजिनवाससा ।
समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिद्ध्यति ॥

इति भाष्ये श्लोक पठित, तत्र तु श्लोकपूरणार्थं तृतीया निर्देश । अन्यग्रहण बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागार्थमसति तस्मिन्

१ बहुत्र सुनताजिनेत्युपलभ्यमानोपि पाठ पदमञ्जर्यसमत ।

कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे सावकाश बहुव्रीहि स्वपदार्थेइव नीलोत्पल सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत, अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाश तत्पुरुष परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधतइति न कश्चिद्दोष, पदग्रहण किं, पदार्थे यथा स्याद्वाक्यार्थे माभूत् कश्चित्क चित्रद्या सिष्णातुमाह नद्या ग्राहा सन्तीति, एतानि पदानि तस्मात्तत्र माखासीरिति वाक्यार्थ गमयन्तीति तेषा बहुव्रीहिसज्ञा प्राप्नोति। अर्थग्रहण किं, यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भवि ष्यति, कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात् अन्यथा प्राधान्याद्विभक्त्यर्थएव स्याद् न प्रकृत्यर्थे द्रव्ये तत्र यदुक्तमभेदोपचाराद्धर्मिणोऽभिधाने सिद्धेपि शुक्लादिवद्धर्ममात्रस्यापि कदा चिदभिधान प्राप्नोति तदनेनापाक्रियते पट्वादिशब्दवन्नित्य धर्मिनिष्ठो बहुव्रीहिरिति प्रतिपादनेन बहुव्रीहि समानाधिकरणानामित्यादिरभिधानसिद्धस्यार्थस्य प्रपञ्च । 'उच्चै मुख इति'। उच्चैसोधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्याद्वचनम्। 'सप्तम्यु पमानेति'। सप्तम्यन्तमुपमानवाचि च पूर्वपद यस्य तस्य शब्दान्तरेण समासस्तत्रस्थस्योत्तरपदस्य लोप इत्यर्थ। 'कण्ठेस्थ इति'। 'सुपि स्थ' इति क । अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक्। कण्ठेस्थित इति पाठे तु सप्त- मीति योगविभागात्समास, समानाधिकरणत्वात्समासे सिद्धे वचन- मुत्तरपदलोपार्थम्, तेन वैयधिकरण्येऽप्यत्र गमकत्वमस्तीति प्रदर्श्यते। 'उष्ट्रमुखमिवेति'। अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशादुष्ट्रस्योपमानतेत्युपमान पूर्वपदमुष्ट्रमुखशब्द, अत्रोपमानोपमेययोर्वैयधिकरण्यवद्वचनमुत्तरपदलो- पार्थं च। 'उष्ट्रमुख इति'। उष्ट्रा मुखमस्येति विग्रह, न च प्राणी प्राण्य न्तरस्य मुखमुपपद्यतइति सामर्थ्यात् सादृश्यावगति, मुखेन च मुखस्य सादृश्य प्रसिद्धमित्युष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्ययमर्थो भवति तस्मादुत्तरपद- लोपो न वक्तव्य । 'समुदायविकारषष्ठ्या इति'। समुदायावयवसबन्धे प्रकृतिविकारसबन्धे च या षष्ठी तदन्तात्पर यदुत्तरपद तदन्तस्य समासस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थ । 'केशचूड इति'। इद मपि केशसमाहारे केशशब्दस्य वृत्ते सिद्धम्, एव स्वर्णविकारे स्वर्ण

शब्दस्य वृत्ते स्वर्णालङ्कार इति स्यिद्धं, वचनं तु केशसमाहारवूड स्वर्ण विकारालङ्कार इत्युत्तरपदस्य श्रवणं मा भूदिति । 'प्रादिभ्यो धातु जस्येति' । इद न वक्तव्यमेव प्रादयो हि ससाधना क्रिया प्राहुर्यथा निष्कौशाम्बिर्निर्वाराणसि प्राचार्य इति, एव नञोस्त्यर्थानामित्येतदपि । 'सुबधिकारइति' । अस्तीति तिङन्तमिति मत्वा वचनं निपातत्वा त्सिद्धम् उपसर्गविभक्तिप्रतिरूपका निपाताः स्वरादिषु चास्तिशब्दः पठ्यते । इह किंसब्रह्मचारीति बहुव्रीहिरयं के सब्रह्मचारिणस्तव, किं सब्रह्मचारीत्वमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो ह्यत्रेष्यते तत्र कठसब्रह्मचार्यह मिति सम्भावितम्प्रतिवचनं, यत्तु कठोऽहमिति न तत्साक्षात्प्रतिवचनं किं तर्ह्यार्थिकम् अहं तावत्कठ इत्युक्ते गम्यतएतच्चनु तेपि कठा इति, कठस्य हि कठा एव सब्रह्मचारिणो भवन्ति नान्ये समाने ब्रह्मणि व्रतचार्यैव सब्रह्म चारी भवति, के सब्रह्मचारिणस्तवेति वाक्येन तु प्रश्ने कठा इति प्रति वचनं समासेन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचनं कदाचिदपि न भवति वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात् किं सब्रह्मचारीति समासेन सब्रह्मचारि णामनभिधानात् । 'इह द्वौ द्रोणावर्द्धद्रोणश्चार्द्धतृतीया द्रोणा इति'। अर्द्ध स्तृतीयो येषामिति बहुव्रीहावुद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनं द्रोणशब्दश्च द्रोणयोरर्द्धद्रोणेऽपि लक्षणया वर्त्तत इति सामा नाधिकरण्यं च भवति ॥

"सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये" ॥ 'उपदशा इति'। 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणादि' ति डचि टिलोपः, दशानां समीपे ये भवन्ति तउच्यन्ते ते पुनर्नवैकादश वा, पूर्वपदार्थप्रधानोयं समासः, उप शब्दोयमाराच्छब्दैनैकार्थत्वात्समीपे समीपिनि च वर्तते तत्र समीपिप्राधा न्येयं बहुव्रीहिः सामीप्यप्राधान्येव्ययं विभक्तिसमीपेत्यव्ययीभावः । 'उपदश दन्तोष्ठा इति' । अत्र धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यम् । 'उप विंशा इति' । 'ति विंशतेर्डिती' ति लोपः, आसन्ना दशानामासन्नदशा स्तेपि नवैकादश वा, अधिकदशास्त्वेकादश, द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, वार्थेयं समासः, वार्थश्च यदि विकल्पः स्यात् ततो यदि द्वौ भवतस्तदा

बहुवचनं न स्यात् तस्मात्संशयोऽत्र वार्थः, स चानियतसङ्ख्याविमर्शो, तत्र तु त्रयोऽपि सर्वदा परिस्फुरन्तीति तदपेक्षं बहुवचनम्, अथ वा पञ्चैवात्र सर्वदा भवन्ति कथं विमर्शज्ञानमुभयपक्षालम्बि एकं च तत्र यथा द्वौ वा त्रयो वा पुरुषा आनीयन्तामित्यत्र पुरुषशब्दे तिङन्ते च बहुवचनमेव भवति, कस्य हेतोः मिश्रितेषु तयोर्वृत्तेः, एवं द्वित्रिपदमपि मिश्रितेषु वर्ततइति सैषा पञ्चार्थाधिष्ठाना वाक्, अतो बहुवचनमेव भवति, आनयनादिकार्यं तु द्वयोस्त्रयाणां वा यथारुचि भवति, वाक्यवदेव समासस्य चैषा हि आपदतस्तेषु मिश्रितेषु वृत्तिः, तेन द्वौ वा पुरुषा आनीयन्तामिति वाक्ये द्विशब्दाद् द्विवचनमेव भवति। 'त्रिचतुरा इति'। चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसङ्ख्यानमित्यच्। 'द्विदशा इति'। अत्र द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसङ्ख्या प्रतिपाद्यते न दशत्वसङ्ख्या, एकत्वात्, नापि सङ्ख्यायुक्ता, बहुत्वात्, तत्र वाक्ये सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तेरनवगमात्सुच् भवति, ततश्चास्वपदविग्रहः क्रियते द्विर्दश द्विदशा इति, वृत्तौ तु स्वभावादेव सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसङ्ख्या द्विशब्द एवाहेति सङ्ख्यावाचित्वात्समस्यते। नन्वत्र वार्थे सुजर्थश्चान्यपदार्थ इति पूर्वेणैव सिद्धं तत्र, सुचः स्वार्थिकत्वात्तदर्थो ऽपि पदार्थ एव। मत्वर्थे पूर्वयोगोऽमत्वर्थार्थोऽयमारम्भः। ननु प्राप्तोदकादि प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वविभक्त्यर्थेषु यथाभिधानं भवतीत्युक्तम् एवं तर्हि प्रथमार्थेऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भः, अथ प्रथमार्थं वर्जयित्वेत्येतदनादृत्य यथाभिधानं भवतीत्युच्यते, एवं तर्हि तस्यैव प्रपञ्चः सङ्ख्यायाः समासः, अव्ययानां तु चतुर्दशादिभिः सङ्ख्यावाचिभिः समासो विधेय एव। केचित्तु ये विंशत्यादयः सङ्ख्याने वर्तन्ते तैः पूर्वेणैव सिद्धम् अधिका विंशतिर्येषां तइमेऽधिकविंशाः, विंशतिसङ्ख्या आसन्ना येषां ते आसन्नविंशा इति, तत्र सर्वनामसङ्ख्ययोरिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तस्माद्विंशत्याद्यर्थमप्यव्ययादीनां ग्रहणं कर्तव्यमेव॥

"दिङ्नामान्यन्तराले"॥ 'दक्षिणपूर्वेति'। अन्तरालस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे वचनमिदं त्वमत्वर्थेऽपि यथा स्यात्प्रथमार्थेऽपि यथा स्याद्वैयधिकरण्येऽपि यथा स्यात्, किं च 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ'-

वित्यत्र दिशा प्रतिपदोक्तस्य बहुव्रीहेर्ग्रहणं यथा स्यात्, या पूर्वा सोत रास्यामुखस्य तस्मै उत्तरपूर्वाय देहीत्यत्र मा भूदित्येवमर्थम्, अतस्तदर्थ्यमयमारम्भ, कबभावार्थं च 'शेषाद्विभाषे' त्यत्र शेषाधिकारविहितस्य बहुव्रीहेर्ग्रहणम् 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यत्रैव शेषग्रहणमनुवर्त्तते तेनात्र कन्न भवति, एवं च ममा वृत्तिमा इति मात्रग्रहणाद्विभाषा दिक्समास इति यदा सर्वनामसंज्ञा नास्ति तदापि भवति ॥

"तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ 'इतिकरण इत्यादि'। तत समासा ल्लौकिकस्य यदि विवक्षा भवति एवमर्थं समासो भवति नान्यार्थमित्येवमर्थं सूचयितुमितिशब्द इत्यर्थः, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह। 'लौकिकमर्थमिति'। क पुनरसौ लौकिकोऽर्थ इत्याह। 'ततश्चेत्यादि'। एतदेव विवृणोति। 'यत्तत्रेत्यादि'। गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहणं केशादि, प्रहरणं दण्डादि कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च। 'स चान्यर्थमिति'। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठेनाव्ययत्वं तु। नन्वत्र युद्धस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्धं, न वैयधिकरण्यादेकशेषप्रसङ्गाच्च। तथाहि। ग्रहणग्रहणे च केशादीनां सहविवक्षितत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तोऽनेन वचनेन बाध्यते कथं न समूहविवक्षाया बहुव्रीहिसंज्ञा, समूहश्चैकशेषे नोपपद्यते, ननु चास त्यस्मिन्पूर्वयोगेनैव परत्वादेकशेषो बाधिष्यते, न शक्यते बाधितुम् अन्त रङ्ग एकशेषो बहुव्रीहिश्चान्यपदार्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः ॥

'तेन सहेति तुल्ययोगे" ॥ 'तुल्ययोगइति'। 'तुल्ययोगः समानसम्बन्धः' 'सपुत्र इति'। 'वोपसर्जनस्येति समासः। नन्वत्र पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेयः, सत्यं, व्यधिकरणयोः प्रथमार्थेऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भः, कबभावार्थं च, उक्तश्चात्र कबभावः। 'दशभिः पुत्रैरिति'। इत्यभूतेत्यर्थः। 'प्रायिकमिति'। ज्ञापकात्, यदयं 'विभाषा साकाङ्क्षे' 'छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षं' 'पूर्वे दिनि' 'सपूर्वाच्च' 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा' 'विभाषा रूपूर्वस्येति' विद्यमानार्थेऽपि समासो निर्दिशति तज्ज्ञापयति प्रायिकं विशेषणमिति ॥

"चार्थे द्वन्द्वः"॥ 'समुच्चयेत्यादि'। यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्था एकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिनि समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयः, यथा अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदीति, दुर्मदी यथा सुराया न तृप्यति तथा यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः। अत्र नयतिक्रियायामेकस्यां गवादीनां समुच्चयः, गम्यमानत्वाच्च चशब्दस्याप्रयोगः, एवं राज्ञो गौश्चाश्वश्चेति द्रव्ये द्रव्ययोः, रक्तः शुक्लश्चेति द्रव्ये गुणयोः, रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणे द्रव्ययोः समुच्चय इत्यादि द्रष्टव्यं, यदानेकस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन त्वितरदन्वाचीयते तदान्वाचयः, यथा भिक्षामट गाञ्चानयेति, अत्र ह्यदर्शनादनानयन्नपि गामटत्येव भिक्षाम्, अनटंस्तु भिक्षां न गामानयति, अटन्नपि नान्विष्य गामानयति, इतरेतरयोगस्तु परस्परापेक्षाणामवयवभेदानुपगमेन समुदायरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये सति भवति, यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यमिति, तथैकापायेऽपि तद्भवति, उद्भूतावयवभेदत्वाच्च द्विवचनबहुवचने भवतः, तादृशानामेवावयवतिरोधानसंहतिरूपेणान्वये तत्समाहारो यथा छत्रोपानहमिति, संहतिप्रधानत्वात्त्वेकवचनम्। 'तत्रेत्यादि'। स्यादेतत्। समुच्चये परस्परानपेक्षत्वेपि गवादीनामेकक्रियाद्वारकं सामर्थ्यं दध्योदनादिवदस्त्येवेति, तन्न युक्तं, दध्योदनादावेकत्वात्क्रियायाः, इह तु कर्मभेदात्क्रिया भिद्यते, तथा च 'समुच्चयेन्यतरस्याम्' इत्यत्र भ्राष्ट्रमट मठमटेत्यादिकं कर्मभेदनिबन्धनं क्रियाभेदमाश्रित्योदाहरिष्यते, अन्वाचये त्वप्रधानमेव चार्थे वर्तते न प्रधानमित्यनेकस्य पदस्य चार्थे वृत्त्यभावादपि समासाभावः, इह पटुश्चासौ खञ्जश्चेत्येकस्मिन्धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावात्समानाधिकरणयोरपि द्वन्द्वसंज्ञाप्रसङ्गः, ततश्च 'द्वन्द्वे घि' इति नियमः स्यात्, विशेषणमित्यादिना तु तत्पुरुषकरणे खञ्जपटुरित्यपि सिध्यति, नैष दोषः। एकसंज्ञाधिकाराद्विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भविष्यति, अन्यथा नीलं च तदुत्पलं चेत्यादावपि द्वन्द्वः स्यात्, यद्वा शेष इति वर्तते [illegible]

भविष्यति, सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व एव पटुखञ्जावागताविति। 'प्लक्षन्यग्रोधाविति'। चशब्दस्याप्रयोगत्वेपि तदर्थे विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य स्वभावादेव लिङ्गसंख्यायोग, कथं पुनरत्र द्विवचनं, यावता शब्दपौर्वाप र्यादर्थाभिधानेपि पौर्वापर्यन्ततश्च प्लक्षशब्दः सहार्थेन निवृत्तः न्यग्रोध शब्द उपस्थित, एक एवार्थस्तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति, तथा चा 'द्यन्तौ टकितौ' विति क्रमेण प्रतीतिमङ्गीकृत्य यथासंख्यमित्यस्य प्रवृत्ति, न च क्रमेण द्वयोरर्थयोः प्रतीतौ द्विवचनं भवति यथा वा वाक्ये प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति, अत्र न्यग्रोधार्थप्रतीतिदशायां प्लक्षार्थस्याप्र तीतिरेव कारणम्, अस्तु तर्हि युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व। किमिदं युग पदधिकरणवचनमिति, अधिकरणं वर्तिपदार्थ, अधिकरणे युगपद्वचनं युगपदधिकरणवचनं, तत्र द्वन्द्वो भवति, केन पुनर्युगपद् द्वयोर्वचनम्, एकै केन पदेन, एतदुक्तं भवति, यावतां पदानां द्वन्द्वो यदि तावतामन्योन्या र्थाभिधानं युगपद्भवत्येव द्वन्द्वो भवतीति, अत्र हि द्विवचनबहुवचनान्य- थानुपपत्तिरेव प्रमाणं, विग्रहे चापि दर्शनात्, विग्रहे खल्वपि युगपद्वच नता दृश्यते प्रमित्रयोर्वरुणयो, द्यावाचिदस्मै पृथिवी नमेते इति, किं पुनः समासे यत्र चान्या चान्या च शक्तिः प्रादुर्भवति, कथं पुनः प्लक्षश ब्देन न्यग्रोधाभिधानं तेन वा तस्य, साहचर्यादिति, यद्वा तद्वा निमित्तं भवतु, यद्यपि च लोकव्यवहारे केवलस्य प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं न दृष्टं न्यग्रोधशब्दस्य वा प्लक्षाभिधायित्वं, द्वन्द्वावयवानां त्वनेकार्थाभि धायित्वं न केवलानामित्यदोष, नियतविषयाश्चापि शब्दार्था भवन्ति यथा भ्रातृशब्दस्यैकशेषएव स्वसरि वृत्तिः पुत्रशब्दस्य दुहितरि, एतेनैत दपि निरस्तम् एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य परस्य प्रयोगो नोपपद्यतइति, कथं द्वन्द्वावयवानामेव परस्परसन्निधानादेषा शक्तिर्वह्निसन्निधाविव घृते द्रवता, नो खलु वह्निविगतौ भवति, यदि तर्हि प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थो बहुत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति, नात्र चत्वारोर्थाः किं तर्हि याभ्यामेवात्रैकोद्व्यर्थ स्ताभ्यामेवापरोपि। स्यादेतत्। उभयोरत्र पर्यायत्वे यथा प्लक्षन्यग्रोधौप्ल-

क्षन्यग्रोधाविति द्विर्वचने प्रतीतिरेव प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्रापि प्राप्नोति, तत्र, युगपदुत्पादात्, तद्यथा द्वयोरश्वयोर्युगपद्विस्फारितयो पुरोवर्त्तिन्यर्थे द्वये युगपदेका प्रतीतिर्जन्यते तथेहापि द्रष्टव्य, ननु यदा प्लक्षशब्दो न तदा न्यग्रोधशब्दो यदा न्यग्रोधशब्दो न तदा प्लक्षशब्द इति कथमत्र युगपद्व्यापार, स्मृतिस्थयोर्युगपद्व्यापाराददोष, पदानि हि श्रुतमात्राणि स्व स्वमर्थं स्मारयन्ति पश्चादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेषु परामृष्टेषु स्मृतिस्था न्यभिदधति, तस्यामेव स्मृतौ युगपदारोहात्सम्भवत्येव युगपद्व्यापार, या च सा पदार्थाना स्मृति सा क्रमभाविनीति तत्क्रमेणैव यथासख्यादि-व्यवस्था युगपदभिधानेप्युपपद्यते, तदेव युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति स्थितम्। इहैकविंशतिर्द्वाविंशतिरिति, यद्यय द्वन्द्वस्स्याद् एक च विंशति श्चेतीतरेतरयोगे द्विवचनबहुवचनप्रसङ्ग, समाहारे च 'स नपुसक'मिति नपुसकप्रसङ्ग, अत एव एकाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति शाकपार्थिवादि-त्वात्समास क्रियते, नैव शक्य 'राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्धकवृष्णिषु सख्ये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात्, तस्माद् द्वन्द्व एवाय स च समाहारे नेत रेतरयोगे, अनभिधानात्, नपुसकत्वन्तु लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग-स्येति न भवति॥

"उपसर्जन पूर्वम्"॥ 'अनियमो हि स्यादिति'। यद्यपि विपरीतप्रयोगो लोके न दृष्ट परपुरुषापराधात्तु वाक्यवत्सम्भाव्येतेत्यर्थे इह राज्ञ पुरुषस्य पुत्रो राजपुरुषपुत्र इति षष्ठीसमासशास्त्रे द्वयोरपि प्रथमानिर्द्दिष्टत्वेप्युपसर्जनसज्ञा ऽन्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति, पुरुषश्चात्र राजापेक्षया प्रधानमिति पूर्वनिपातनियम॥

"राजदन्तादिषु परम्"॥ 'न केवलमित्यादि'। अत्र विहि-तपूर्वनिपातस्येति पाठे विहित पूर्वनिपातो यस्य तस्येत्यर्थे। प्रायेण तु विहितस्येति पाठ, तत्रापवाद इति शेष, अन्यस्यापि घ्यादेर्ये पूर्व निपातो यथालक्षण विहितस्तस्याप्यपवाद इत्यर्थे।'अग्रेवणमिति'। वन पुरगेत्यादिना णत्व, तदेव तर्हि णत्वविधान परनिपातस्य ज्ञापक

भविष्यति, तत्र, 'उपसर्जनं पूर्व' मिति नियमो न प्रवर्त्तत इत्येतावतोऽप्यर्थस्य ज्ञापकत्वेन तदुपपन्न तस्मात्कथं नियमेन परनिपात स्यात, इह च निपातनादलुगिव णत्वमपि न भविष्यतीति तत्राग्रेग्रहण शक्यमकर्त्तुम्। 'पूर्वकालस्येति'। पूर्वकालैकेति प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनस्येत्यर्थ। उलूखलमुसलादिद्वन्द्वेषु क्वचिदल्पाच्तरत्वात्क्वचिद् घ्यन्तत्वात्क्वचिदजाद्यदन्तत्वात्पूर्वनिपातप्रसङ्ग, क्वचिदनियम, दृषदुपलमिति प्रमादपाठ अल्पाच्तरत्वात्। 'अक्षिभ्रुव दारगवमिति'। अचतुरादिसूत्रेच् समासान्तो निपातितस्तेन परनिपातस्यापि सिद्धत्वादिह पाठ शक्योऽकर्त्तुम्॥

"द्वन्द्वे घि"॥ द्वन्द्वेऽनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्सर्वेषामेवोपसर्जनत्वादनियमे प्राप्ते वचनम्। 'अनेकप्राप्ताविति'। आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षण प्रवर्त्तते न प्रतिलक्ष्यमावृत्त्या, तत्रैकस्यैव पूर्वनिपातेन जाते लक्षण प्रवृत्तमेवेति न पुन प्रवर्तते। नन्वाकृतिपक्षेपि पटुगुप्तौ मृदुगुप्तावित्यादिषु बहुषु व्यक्तिषु यथा युगपत्प्रवर्तते तथात्रापि प्रवर्तताम्। एव मन्यते, एकस्य युगपदव्यवधिमद्भावो विरोधान्न सम्भवति, न चान्यापेक्षयोभयो पूर्वत्वमन्यतरेण व्यवधानादिति, अत्र च यदा पटुमृद्वोर्द्वन्द्व कृत्वा पश्चाच्छुक्लशब्दस्य द्वन्द्व क्रियते तदाल्पाच्तरत्वात्तस्य पूर्वनिपाते शुक्लमृदुपटव शुक्लपटुमृदव इति च भवति। 'विस्पष्टपटुरिति'। विस्पष्टशब्द प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवस्य विशेषणमिति विस्पष्ट पटुरिति विगृह्य 'सुप्सुपे' ति समास॥

"अजाद्यदन्तम्"॥ अजादीति पृथक् पद विशेषणसमासो वा। 'अश्वेन्द्ररथा इति'। रथशब्दस्य पश्चात्समासे रथाश्वेन्द्रा इत्यपि भवति। 'द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्त विप्रतिषेधेनेति'। 'द्वन्द्वे घी' त्यस्यावकाश पटुगुप्तौ, 'अजाद्यदन्त' मित्यस्यावकाश उष्ट्रखरम्, इन्द्राग्नी इत्यत्रोभयप्राप्तौ परत्वादजाद्यदन्तमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेनेति॥

"अल्पाच्तरम्"॥ अत एव निपातनात्स्वार्थे तरप् कुत्वाभावश्च, यदि तु प्रकर्षे तरप् चेत्तदा धवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु सत्सु

हितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावादस्याप्रवृत्तावनियमः स्यात्, द्वयोरेव तु स्यात् प्लक्षन्यग्रोधाविति। 'शङ्खदुन्दुभिवीणा इति'। तूर्याङ्गानामित्येकवद्भावो न भवति, तूर्यशिल्पोपजीविनामेव तत्र ग्रहणात्, नियतद्रव्यविवक्षाया जातिपरत्वाभावा'ज्जातिरप्राणिना'मित्येतदपि न भवति, शङ्खवीणाभ्यां दुन्दुभेर्द्वन्द्वे दुन्दुभिशङ्खवीणा इत्यपि भवति, एवं मृदङ्गश्च शङ्खपणवौ च मृदङ्गशङ्खपणवाः, धनपतिश्च रामकेशवौ च प्रासादो धनपतिरामकेशवानामित्यादि भवति, तथा होता च पोता च नेष्टा चोद्गाता चेति बहूनां युगपद् द्वन्द्वे तृतीयस्योत्तरपदमनन्तरमिति तस्यैवानङ् भवति नेतरयोः होतृपोतृनेष्टोद्गातारः, द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे त्रयाणामप्यानङ् भवति होतापोतानेष्टोद्गातार इति, एवमन्यत्रापि द्वन्द्वक्रियायामानुपूर्व्यविशेषाद्रूपविशेषो वेदितव्यः। पूर्वाभ्यामल्पाच्तरमित्येतत्पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाद् वृत्तौ न पठितं, 'द्वन्द्वे घी'त्यस्यावकाशः पटुगुप्तौ, 'अल्पाच्तर'मित्यस्यावकाशः प्लक्षन्यग्रोधौ, वागग्नी इत्यत्रोभयप्राप्तौ अल्पाच्तरमित्येतद्भवति। अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः उष्ट्रखरम्, अल्पाच्तरमित्यस्य स एव, वागिन्द्रावित्यत्रोभयप्राप्तावल्पाच्तरमित्येतद्भवति। 'ऋतुनक्षत्राणामिति'। ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम्, नक्षत्राणामुदयकृतम्। मातापितराविति'। आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणां, मातेत्येकइति स्मृतिः। पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यतइति च। 'श्रद्धामेधे इति'। सत्यां श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेत्यभ्यर्हितत्वं श्रद्धायाः। 'दीक्षातपसी इति'। दीक्षार्थं तप इत्यभ्यर्हितत्वं दीक्षायाः, लघ्वक्षरादपि तपसो विप्रतिषेधादभ्यर्हितमित्येतदेव भवति। 'समानाक्षराणामित्यत्र नास्तीति'। तेन ऋतुनक्षत्राणामित्यत्रैव वर्णग्रहणं न कृतमिति भावः। वर्णानामुत्पत्तिकृतमानुपूर्व्यं श्रूयतएव मुखतो ब्राह्मणमसृजद्बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यं पद्भ्यां शूद्रमिति। 'सङ्ख्याया अल्पीयस्या इति'। द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेत्याहुः। अल्पीयस इति पाठे अल्पीयसोऽर्थस्य वाचिकाया इत्यर्थः। 'नवतिशतमिति'। द्वन्द्व, द्व्येकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः॥

"सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" ॥ 'कण्ठेकाल इति'। यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निर्ज्ञाते काल इति विशेषणं प्रयुज्यते तदा सप्तमीग्रहणे न प्रयोजनम्, अन्यदा तु विशेषणत्वं देव सिद्धम्। 'सम्प्रधारणायामिति'। इदमस्तु इदमेवेति निरूपणा सम्प्रधारणा। 'परत्वादिति'। शब्दपरवि प्रतिषेधादित्यर्थ, एवमर्थमेव च सख्यासर्वनाम्नोरिति नोक्तम्। 'गड्वा दिभ्य इति'। गड्वादय प्रयोगतो द्रष्टव्या ॥

"निष्ठा" ॥ 'अवमुक्तोपानत्क इति'। उर प्रभृतित्वात्कप्। 'ननु चेत्यादि'। 'यथा चित्रगुरिति'। गुणद्रव्यशब्दयोरुपनिपाते गुणशब्दस्य विशेषणत्वं क्रियाद्रव्यशब्दयोरपि क्रियाया एव विशेषणत्वं, ततश्च पूर्वं णैव सिद्धमिति भाव। 'विवक्षानिबन्धनत्वादिति'। यदा कृत किञ्चिदनेनेति निर्ज्ञाते कट इति प्रयुज्यते तदा कटो विशेषणमिति मन्यते। 'कटे कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति'। एवं विग्रहे कृतस्य विशेषणत्वशङ्कैव नास्तीति भाव। क्वचित्तु वाशब्दो न पठ्यते तत्र विवक्षानिबन्धनत्वादित्युक्ते तामेव विवक्षां दर्शयतीति व्याख्येयम्। 'जातिकाल सुखादिभ्य परवचनमिति'। ज्ञापकात्सिद्ध, जातिकालसुखादिभ्यो ना च्छादनादित्याह, तज्ज्ञापयति जात्यादिभ्य परा निष्ठा निपततीति। 'शार्ङ्गजग्धीति'। शार्ङ्ग जग्धमनयेति बहुव्रीहि। 'क्तादल्पाख्यायाम्' 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'ति ङीष्। अत्राहु। निष्ठाशब्देन या विहिता निष्ठा तस्या ग्रहणं तेन सुस्थित चारुहसितमित्यादौ नपुंसके भावे क्त इत्यस्य परनिपात इति ॥

"कडाराः कर्मधारये" ॥ बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यत इत्याह। 'कडारादय इति'। इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

"अनभिहिते" ॥ अनभिहितशब्दोऽयमनेकार्थ, तथाहि। अभि पूर्वस्य दधातेर्हिनोतेश्चैतद्रूपं सम्भवति, अभिपूर्वश्च दधातिर्बन्धनेपि दृष्ट, अश्वाभिधानीमादत्तइति, उच्चारणेपि, अभिहित श्लोक इति,

प्रतिपादनेपि अभिहितोऽर्थ इति । हिनोतिरपि गतौ वृद्धौ च वर्त्तते, इह तु वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां बन्धनाद्यर्थचतुष्टयासम्भवात्प्रतिपादनवचनो ऽभिहितशब्द इत्याह । 'अनभिहिते निर्दिष्टे ऽनुक्तइति' । वचिरत्र प्रति पादनवचनं । 'उक्तार्थानामप्रयोग इति' । यथा सामान्येनानभिहितइत्ये तावत्युच्यमाने कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमित्यत्र कटशब्दाद्विशे ष्यवाचिन उत्पद्यमानया द्वितीयया ऽनवयवेन कटगतस्य कर्मत्वस्याभिहि तत्वाद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादिति मन्यमानः पृच्छति । 'केनानभि हितइति' । इतरोपि विदिताभिप्राय आह । 'तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति' । बहुषु प्रयुक्तेषु केषां चिद्वर्जनेन केषां चित्कार्यान्वयप्रतिपादनं परिसंख्यानं, प्रत्युदाहरणेषु एवैत्र द्वितीया न भवति । 'कटं करोतिभीष्ममित्यादि' । कटः कृतो भीष्म उदारो दर्शनीय इति, करोतेरुत्पद्यमानः क्तप्रत्ययो ऽनवयवेन सर्वंकर्माभिधत्ते तद्वद् द्वितीयापीति यो मन्दधीर्मन्यते तं प्रतीदं परिगणनं, सूक्ष्मदृशस्तु प्रति न वक्तव्यमेव । तथाहि । प्रातिपदिकादुत्पद्यमाना द्वितीया यदाकारविशिष्टोर्थं प्रातिपदिकेनाभिधीयते तदाकारविशिष्टस्यैव कर्मभा वमाचष्टे, कटशब्देन कटत्वजातिविशिष्टोर्थो ऽभिधीयते न भीष्माद्याकार विशिष्ट इति तत्प्रतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयोगो भवति तथा तदा कारविशिष्टस्य कर्मत्वाभिधानाय द्वितीया भविष्यति, क्तप्रत्ययस्तु प्रकृत्य र्थस्य न कर्मतामाचष्टे किं तु प्रकृत्यर्थं प्रति यस्य कर्मभावस्तमिति युक्तं यदनवयवेन सर्वकर्माभिधत्ते । ननु च कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेषां च तिङादि- भिरभिहितवचनमनर्थकम् अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते, यत्राप्य- नभिहिताधिकारो न क्रियते तत्रापि शब्दान्तरप्रतिपादितेर्थे नैव विहितं भवति तद् यथा बहुपटुरिति बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्ते सत्यपि सम्भवे कल्पबादयो न भवन्ति, द्विर्दश द्विदशा समासेनोक्तत्वात्सुजर्थस्य सुज् न भवति, पटुगुप्तौ द्वन्द्वेनोक्तत्वाच्चार्थस्य चशब्दो न प्रयुज्यते, तद्वदत्रापि तिङादिभिरभिहितत्वादेव द्वितीयादयो न भविष्यन्ति । नन्वभिहिता- र्थस्यापि प्रयोगो दृष्टो ऽपूपौ द्वाविति, सत्यम् । अयं तु न्यायः यदुता-

भिहिते विहित न स्यात्, नहि व्यसनितया शब्द प्रयुज्यते ऽपि त्वर्था भिधानाय, स चेदर्थ शब्दान्तरेणाभिहित किमिति शब्दान्तर प्रयुज्यते, अक्षिनिकोचादिभिरप्यवगतेर्थे शब्दो नैव प्रयुज्यते कि पुन शब्देनैवाभि हिते, अपूपौ द्वावित्यादौ तु द्वावानय कौ द्वौ ताविति सामान्योपक्रमे वाक्यमिति यथा कथ चिदुपपादनीय, तस्मान्नार्थ एतेनेत्याशङ्क्य सख्यापि विभक्त्यर्थ इति दर्शयन्नाह। 'बहुषु बहुवचनमित्येवमादिनेति'। अयमर्थ । त्रिक प्रातिपदिकार्थ इत्यस्मिन्दर्शने कर्मादिवदेकत्वादिसख्या विभक्त्यर्थ, तत्र कर्मादीना युगपद्विभक्तिभिरभिधीयमानाना परस्पर विशेषणविशेष्य भावमनापन्नाना केवलप्रातिपदिकार्थगतानामभिधान वृक्ष एको वृक्ष कर्म पशुरेक पशु करणमिति वाभिधान, पश्चाच्चैकक्रियान्वयबलेन पर स्परसम्बन्ध इति प्राभाकरा मन्यन्ते। भाट्टास्तु परस्परासम्बद्धस्य स्वतन्त्र स्यानेकार्थस्याश्वा पादा माषा इत्यादावभिधानदर्शनेप्येकशेषमन्तरेणा दर्शना, व्रजेतेत्यादौ च कृतिकार्ययोर्युगपल्लिङाभिधीयमानयोरपि विशे षणविशेष्यभावस्य प्राभाकरैरप्यभ्युपगमात्तद्वदेव विशिष्टाभिधान मन्यन्ते। अस्माकमप्ययमेव पक्ष । तत्र कर्मादयो विशेषणमेकत्वादयो विशेष्या कर्मणि यदेकत्व तत्र द्वितीयैकवचनमिति, विपर्ययो वा एकत्वादिविशिष्ट यत्कर्म तत्र द्वितीयेति, तत्र यद्यपि कर्मादिप्राधान्यपक्षे तिङादिभि प्रधा नभूताना कर्मादीनामभिहितत्वादप्रसङ्गो द्वितीयादीना सख्याप्राधान्यपक्षे कर्मादिष्वभिहितेष्वपि प्रधानभूतसख्याभिधानाय द्वितीयादय स्युरेव। प्राभाकरे तु पक्षे कर्माद्यशाभिधानेपि सख्याशस्यानभिहितस्याभिधानाय द्वितीयादय स्युरिति। 'अनभिहितकर्माश्रयेष्विति'। अनभिहितानि कर्मादीन्याश्रयो येषा तेष्वित्यर्थ । एतेन कर्मणीत्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वादीनामाधारतया न पुनरभिधेयतयेति दर्शितम्। 'अनभिहितइति'। यदि प्रसज्यप्रतिषेध स्यात्ततो द्वयो क्रिययो कारकेन्यतरेणाभिहितेपि विभक्त्यभावप्रसङ्ग, प्रासादआस्ते इत्यत्र सदिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैक मधिकरण प्रासादाख्य तच्चान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाभिहित प्रसीदन्त्यस्मिन्प्रासाद इति तत्राभिहिते न भवतीत्युच्यमाने सप्तमी न स्यात्

पर्युदासे त्वासिप्रत्ययेन यदनभिधान तदाश्रया सप्तमी सिद्ध्यति। ननु च प्रासादाख्यस्य द्रव्यस्य कारकत्वादभिहितत्वादन्यत्व नास्ति। नैष दोष', शक्ति कारक तत्र सदिक्रियाशक्त्यभिधानेप्यासिक्रियाशक्तेरनभिधान, नन्वेव प्रसज्यप्रतिषेधेपि या शक्तिरभिहिता तत्र मा भूद्विभक्तिर्या त्वन भिहिता तत्र भविष्यति। उच्यते, अनभिहिते कर्मणीत्येकत्वादीनामाधारनिर्देश सख्या च द्रव्यधर्मो ऽतोनभिहिते कर्मणीत्यादिभिरपि शक्ति द्वारेण द्रव्यमेवोच्यते, अनभिहिता या कर्मादिशक्तिस्तदाधारभूत यद्द्रव्य तस्यैकत्वादिषु विभक्तय इति, एव च यदि प्रसज्यप्रतिषेध स्यात्ततोभि हितशक्तिद्वारेण द्रव्यस्याभिहितत्वात्प्रतिषेध स्यात, पर्युदासे त्वनभिहित शक्तिद्वारेणाविधिरिति स्पष्ट एव फलभेद, यत्र तर्हि शक्तिभेदो नास्ति तत्र कथम् आसने आस्ते शयने शेतइति, अत्राप्यासनशयनादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्य वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिहितमिति तस्य शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिर्भविष्यति, यदि तर्हि पर्युदासोयमिति निर्णीयते इह पक्त्वा भुज्यतओदन इति भुजिप्रत्ययेनाप्यभिहितओदने क्त्वाप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य द्वितीया प्राप्नोति भावे हि क्त्वाप्रत्यय, प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनाभिधानमाश्रित्य प्रतिषेध सिद्ध्यति, उच्यते, नात्रौदनस्य युगपदुभाभ्या शाब्द एवान्वय किं तर्हि भुजिनैव सन्निधानात्तु पचिनान्वय, केवलशब्दव्यापारनिरूपणे तु किमिष्टका पक्त्वौदनो भुज्यत उतौदनमेवेति न ज्ञायते, अत शब्दव्यापारापेक्षयाभिधानमेवेति द्वितीया न भविष्यति, अनभिहितवचनमनर्थक प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्, कृत कट इत्यादिषु द्वितीयादयो मा भूवन्निति सूत्रारम्भ, यदि चात्रापि स्यु क्वेदानीं प्रथमा स्यात्, नन्वनवकाशत्वात्प्रथमा भवन्ती कृत कट इत्यादावेव भवतीति न पुन कट करोतीत्यादावपीति, कुतोय नियम, उच्यते, कृत कट इत्यादौ यद्यपि कृतशब्दसन्निधाने कटस्य कर्मता प्रतीयते तथापि तत्र वाक्यार्थत्वादव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे इति प्रथमा भविष्यति यथा वीर पुरुष इति, कट करोतीत्यत्र तु कटशब्दे नैव कर्मशक्तिमानर्थोभिधीयतइति व्यतिरिक्तत्वात्प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमा

न भविष्यति । नन्वकारकेषु सावकाशा प्रथमा यथा वृक्ष इति, तन्न । अत्राप्यस्तीति प्रतीते, कर्तृत्वात्तृतीयाप्रसङ्ग, यत्र ह्यन्यत्क्रियापद न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तीति गम्यते लब्धसत्ताकस्य हि विशेषणान्तरयोगो भविष्यति, अथापि यत्र विशेषणान्तरनिवृत्तौ तात्पर्ये न क्रियासम्बधे यथा नीलमुत्पल न रक्त राज्ञोय पुरुषो न देवदत्तस्येति, नह्यत्र नील मुत्पलमस्ति राज्ञ पुरुषोस्तीति प्रतीतिरतोस्त्येवाकारकमवकाश इत्यु च्येत एवमपि विप्रतिषेधात्प्रथमा भविष्यति, द्वितीयादीनामवकाशो यत्र प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक, कट करोतीति प्रथमायास्त्वकारकमवकाशो नीलमुत्पलमिति, कृत कट इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्प्रथमैव भविष्यति। ननु तामपि बाधित्वा परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति, शेषलक्षणा षष्ठी प्राति पदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगादशेषत्वान्न भविष्यति । इह तर्हि कर्त्तव्य कट इति कृत्प्रयोगे प्रथमा बाधित्वा 'कर्तृकर्मणो कृती' ति षष्ठी स्यात् तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकार कर्त्तव्य, तदेव सख्याविभक्त्यर्थ इत्यस्मिन्पक्षे कर्त्तव्य सूत्रमिति स्थितम् ॥

"कर्मणि द्वितीया"॥ 'द्वितियादय शब्दा इति'। स्वनिकायप्र सिद्धिरेषेत्यर्थ । 'उभसर्वतसोरिति'। उभयसर्वशब्दयोस्तसिलन्तयो प्रयो गइत्यर्थ । उभयशब्दैकदेश उभशब्दोनुकृत । उभशब्दस्य तसिलन्तस्याभा- वात् तस्य द्विवचनटाब्विषयत्वात्, धिगित्यविभक्तिको निर्द्देश । 'आम्रे डितान्तेष्विति'। कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थ । 'उभयत सर्वत इति'। पञ्चम्या स्तसिल् । 'धिगिति'। निन्दार्थोयम् । 'उपर्युपरीति'। 'उपर्यध्यधस- सामीप्य' इति द्विर्वचन, ततोन्यत्रापीत्युक्त, तानेवान्यान्परिगणयति । 'अ भित इत्यादि'। 'अभितो ग्राममिति'। उभयत इत्यर्थ । 'परित इति'। सर्वत इत्यर्थ, 'पर्यभिभ्या चे' ति तसिल्, आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्ति प्रतिरूपको निपातोभित शब्दोस्ति सोपि गृह्यते, समयानिकषाशब्दो समीपवचनौ गृह्येते, हाशब्द शोकादिवृत्ति, हा कन्ये इत्यादौ कार कविभक्तित्वादन्तरङ्गत्वात्सम्बोधनविभक्तिर्भवति। 'बुभुक्षित न प्रतिभा- तीति'। प्रतिरत्र क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न कर्मप्रवचनीय इति पठ्यते ।

"तृतीया च होश्छन्दसि" ॥ 'यवाग्वाग्निहोत्रमिति'। क्व पुनरग्निहोत्रशब्दो वर्त्तते हविषि, तेष्वग्निहोत्रमधिश्रयेत्, अग्निहोत्र शर शरायत्, तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्यादिषु दर्शनात् जुहोतिरपि प्रक्षेपे एकस्मिन्नेव प्रयोगे यवागूशब्दात् तृतीया अग्निहोत्रशब्दाद् द्वितीया यवाग्वाख्य हविर्देवतोद्देशेन प्रक्षिपतीत्यर्थं । अथ योग शक्योऽवक्तु, कथम्, अग्निहोत्रशब्दो ज्योतिष्यपि वर्त्तते अग्निहोत्र प्रज्वलितमिति जुहोतिरपि प्रीणने तद्यदा यवागूशब्दात् तृतीया तदा यवाग्वाग्निहोत्र प्रीणयतीत्यर्थं, यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाख्य द्रव्यमग्निहोत्र हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थं । मीमासकास्त्वाहु । अग्निहोत्रशब्द कर्मनामधेयमिति दृश्यते च स एष यज्ञ पञ्चविधोऽग्निहोत्र दर्शपूर्णमासावित्यादि तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च शतानि च एतद्वा अग्निहोत्रमन्येद्युर्हूयते अजरामर्य वा एतद्यदग्निहोत्रमिति च तद्दत्याहु । करणत्वात् तृतीयाया प्राप्ताया पक्षे द्वितीयार्थं वचनम्, इद च सूत्रानुगुण न भवति कर्मणीति हि वर्त्तते ॥

"अन्तरान्तरेण युक्ते" ॥ 'अन्तरान्तरेणशब्दावित्यादि'। ननु यथा नौर्नावि बद्धा नेतरेतरत्राणाय भवति तादृगेतत् द्वयोरपि निपातत्वव्यभिचारात् सत्य, साहचर्यात्साजात्य लक्ष्यते सजातीयविजातीयभावे सजातीयप्रत्ययो भवति तद्यथा गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्भवति न त्वाचार्यपरशुरामयो, यद्वान्तराशब्देनातृतीयान्तेन साहचर्यादन्तरेणेत्यस्याप्यतृतीयान्तस्य ग्रहण स च निपात एव, तथान्तरेण शब्देनाटाबन्तेन साहचर्यादन्तराशब्दस्याप्यटाबन्तस्यैव ग्रहण स च निपात एव। 'षष्ठ्यपवादो योग इति'। असत्यस्मिन्योगे शेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति सति त्वस्मिन्नुपयुक्तत्वात् षष्ठी न भवतीत्यपवादत्वमेतत्, 'मध्यमाधेयेति'। आधेयपरतन्त्रमित्यर्थं, सप्तम्यन्तस्य मध्यशब्दस्यार्थे वर्त्तत इति यावत्। 'अन्तरा त्वा च मा च कमण्डलुरिति'। तव च मम च मध्ये कमण्डलुरित्यर्थं । अत्र यथा मध्यस्यावध्यपेतायामवधिभूताभ्या युष्मदस्मद्भ्या योगस्तथाऽधारस्याधेयपरतन्त्रत्वादाधेयेन कमण्डलुनापि योगात्ततोपि द्वि-

तीया प्राप्नोति, नैष दोषः कमण्डलुरित्यत्र तिष्ठत्यस्तीति वा क्रियापदानुषङ्गात्कमण्डलु कर्त्ता स च तिङाभिहित इति प्रथमैव भविष्यति कारकविभक्तित्वात्, तदेत'त्सहयुक्ते प्रधान' इत्यत्रोपपादयिष्यामः । निपातयोर्ग्रहणादिह न भवति किं तेन तयोरन्तरेण ज्ञातेन, विशेषवच नोयम् अन्तराया पुरि वसतीति सुघ्नस्य प्राकार इति नात्र सुघ्नस्यान्तराशब्दार्थेन योग किं तर्हि प्राकारेण ॥

"कालाध्वनो रत्यन्तसंयोगे" ॥ 'मासमधीत इति' । ननु कर्मत्वादेवात्र द्वितीया सिद्धा, कथ, कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्, अवश्य कर्मसंज्ञैवाश्रयणीया आस्यते मास आसितव्य आसितस्त्वास इति कर्मणि लकृत्यक्तखलर्था यथा स्युरिति, सत्यम्, इदमप्यवश्य वक्तव्य द्रव्यगुणाभ्यामत्यन्तसंयोगे द्वितीया यथा स्यादिति तत्र क्रियात्यन्तसंयोगेपि परत्वादनेनैव युक्ता द्वितीया मासस्येति 'कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति षष्ठी ॥

"अपवर्गे तृतीया" ॥ 'अपवर्गे फलप्राप्तौ सत्या क्रियापरिसमाप्तिरिति' । तत्रैवापवर्गशब्दो लोके प्रसिद्ध इति भाव । 'कतृत्व्यावृत्ताविति' । अशक्त्यादिना कर्त्तुरुपरमादित्यर्थ, तत्र मध्ये क्रियाविच्छिन्नेति प्रवृत्त्यपायो न त्वपवृक्तेति ॥

"सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" ॥ 'कारकमध्य इति' । मध्यस्यावधिद्वयापेक्षत्वाद् द्विवचनान्तेन समास कालाध्वनोश्चैतद्विशेषणमित्याह । 'कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानाविति' । 'अद्य भुक्त्वेत्यादि' । ननु चात्र देवदत्त एक कर्त्ता तत्कथ कारकयोर्मध्ये काल इत्याह । 'कर्तृशक्त्योरिति' । स्यादेव यदि द्रव्य कारक स्यात् शक्तिस्तु कारक सेह भिद्यते एका अद्य भुङ्क्ते साधनमपरा द्व्यहभुङ्क्ते तेनानयोर्मध्ये काल इत्यर्थ । 'कर्तृकर्मणोरिति' । इहस्थोऽयमिष्वास क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति इति । 'कर्मापादानयोरिति' । कर्म तदेव सामर्थ्याद्गम्यमान धनुरपादान यत शरा अपयन्ति । 'कर्माधिकरणयोर्वेति' । कर्म तदेवा-

धिकरणमिहेति निर्दिष्ट प्रदेश', इहकालाध्वानौ द्वौ सप्तमीपञ्चम्यावपि द्वे ततश्च सख्यातानुदेश प्राप्नोति कालात्सप्तमी अध्वन पञ्चमीति अत आह। 'सख्यातानुदेश इत्यादि'। 'अस्वरितत्वादिति'। स्वरितेन लिङ्गेन यथासख्यमित्येतत्तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

"यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचन तत्र सप्तमी" ॥ यस्मादधिक तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण सप्तमीपञ्चम्यौ भवत। 'उपखार्यां द्रोण इति'। 'उपोऽधिके चे'ति कर्मप्रवचनीयसज्ञा। 'यस्य चेश्वरवचनमित्यादि'। द्वयमनेनोच्यते द्वयोरपि भवति तत्रापि पर्यायेणेति तत्र द्वयोरपि तावद्भवति कथम् ईश्वर उच्यते येन तदीश्वरवचनमैश्वयम्, अथ वा ईश्वरशब्दो भावप्रधान ईश्वरत्वस्योक्तिरीश्वरवचन यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते तत सप्तमीत्यर्थ। अथ वा यस्येति स्व निर्दिश्यते यस्य स्वस्येश्वर उच्यते तत स्वात्सप्तमीत्यर्थ। पर्यायेण वा भवति शेषविषये कर्मप्रवचनीयविभक्त्यारम्भादेकत उत्पन्नया विभक्त्या द्विष्ठस्यापि सबन्धस्याभिधानात्। 'अधिब्रह्मदत्त इति'। 'सप्तमी शौण्डै'-रिति समासपक्षे ब्रह्मदत्ताधीना इति भवति विभक्त्यर्थवृत्तित्वेऽधिब्रह्मदत्तमित्यव्ययीभाव। अय योग शक्योऽवक्तु स्वामिन्याधारे पञ्चाला स्थिता स्वेष्वाधारेषु ब्रह्मदत्त स्थित तत्र यदा यदधिकरण तत्र सप्तमी भविष्यति एव च कृत्वा 'धिरीश्वर' इति कर्मप्रवचनीयसज्ञा न वक्तव्या ऐश्वर्यविषयश्चाधि क्रियया नैव युज्यते अतो गत्युपसर्गत्वमाधार्योपि न युज्यते ॥

"प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्" ॥ यस्मादित्यनेनैव सूत्रेण पञ्चमी। 'मुख्यसदृश प्रतिनिधिरिति'। मुख्य क्व चित्कार्ये रूढ यश्च तदभावे तत्कार्ये प्रतिनिधीयते स तत्प्रतिनिधि, कर्मण्युपसर्गे घो कि, एव प्रतिदानमित्यपि कर्मण्येव ल्युट्। दत्तस्येति'। अथात्रानेनैव सूत्रेण पञ्चमी प्राप्नोति यथा यस्मादिति एव तर्हि कर्मणि षष्ठी। ननु न दत्तमेव प्रत्यर्प्यते कि तर्हि द्रव्यान्तर सत्य, तुल्यमूल्यत्वात्तदेव प्रत्यर्पितमिति प्रति

पत्ति, प्रतिनियातन प्रत्यर्पणम् अत्र भावे ल्युट्। 'यस्मात्प्रतिनिधिरिति' सूत्रवदेव पञ्चमी एव यतश्चेत्यत्रापि। 'अर्जुनत प्रतीति'। प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि, अर्जुनो युद्धादौ प्रसिद्धस्तत्सदृशोऽभिमन्युरित्यर्थ। 'माषानित्यादि'। ये पूर्वं गृहीतास्तिलास्तेभ्यो माषा प्रतिदानम्। 'सबन्धिसबन्धादिति'। प्रतिनिधिर्मुख्यमपेक्ष्य भवति प्रतिदानमपि पूर्वदत्त ततश्च यस्य कर्मप्रवचनीयस्य प्रतिनिधिप्रतिदानाभ्या योगस्तस्य ताभ्यामपि मुख्य पूर्वदत्ताभ्या तद्द्वारको योगोस्तीत्यर्थ॥

"गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि"॥ 'चेष्टाक्रियाणामिति'। वस्तुव्याख्यानमेतत, सूत्रे तु सप्तमी चेष्टायामिति। 'परिस्पन्दनक्रियाणामिति'। परिस्पन्दनएव चेष्टा शब्द प्रसिद्ध इति भाव। स्व रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणाशङ्कायामाह। 'अध्वन्यर्थग्रहणमिति'। सप्तमीनिर्देशादिति भाव, सप्तमीनिर्देशे ह्यनध्वनि कर्मणीत्यन्वय, नानध्वन प्रकृतेरिति अर्थ एव कर्म नाध्वशब्द तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थी न भवति द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति। 'आस्थित सप्राप्त इति'। गन्त्राधिष्ठित इत्यर्थ। 'यत्र त्विति'। यदोत्पथेन पन्थैवाक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थीत्यर्थ। इह कस्मान्न भवति अजा नयति ग्राममिति अगत्यर्थत्वात् प्रतीता ह्यत्र गतिर्न त्वसौ नयतेरर्थ प्रापणवाचित्वात्, इह तर्हि स्त्रिय गच्छतीति चतुर्थी प्राप्नोति, सिद्ध त्वसप्राप्तवचनात्, असप्राप्त यद्वस्तु गमनेन सप्रेप्स्यते तस्मिन्कर्मणीति वक्तव्य स्त्री तु सप्राप्तैवेति चतुर्थ्यभाव, अध्वनश्चानपवाद, सप्राप्तो ह्यध्वा यदा त्वसप्राप्त सप्रेप्स्यते तदा भवितव्यमेव चतुर्थ्येत्युक्त पुरस्तात्। 'न चतुर्थ्येवेति'। नञ काक्वा प्रयोगाद्विकल्प्येतेत्यनेनान्वय, कर्मणि चतुर्थ्या विकल्पिताया तथा युक्ते कर्मणि द्वितीयेत्येव द्वितीया भविष्यतीति भाव। 'ग्रामाय गन्तेति'। द्वितीया तावत्कृद्योगे षष्ठी बाधते तया च तुल्यकक्षा चतुर्थी द्वन्द्वेन प्रतिपाद्यतइति चतुर्थ्यपि कृद्योगे भवतीति भाव। अथ योग शक्यो वक्तु, कथ, सदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियापि कृत्रिम कर्म तत्र यदा गमनस्य सदर्शनादीना च स्वरूपभेदो विवक्ष्यते तदा सद-

र्शनादिकर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी, अभेदविवक्षायां तु गमनस्य कर्मत्वाभावाद्ग्राम कर्मैव भवतीति द्वितीया सिद्धा नार्थ एतेनेति भाष्यकारस्य पक्ष तत्र क्तप्रयोगे षष्ठ्येव भवति॥

"चतुर्थी सम्प्रदाने"॥'तादर्थ्यइति'। तच्छब्देन कार्य प्रति निर्दिश्यते तस्मादिद तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजन कारणमभिधीयते तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति ष्यञा कार्यकारणसम्बन्धोऽभिधीयते समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधान भावप्रत्ययेनेति वचनात्, तत्र द्विष्ठत्वेपि सम्बन्धस्य षष्ठीवद्विशेषणादेव चतुर्थी भवति यूपाय दार्विति हेतु तृतीयापि विशेष्यान्न भवति हेतुहेतुमद्भावस्यापि चतुर्थ्यत्र प्रत्यायितत्वात् षष्ठीविषये च हेतुतृतीया, इह तु प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमैव भवति, यदि तर्हि तादर्थ्यउपसख्यान क्रियते नार्थ सम्प्रदाने चतुर्थ्या योपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थ स भवति, अवश्य सम्प्रदानग्रहण कर्त्तव्य 'रुच्यर्थाना प्रीयमाण' इत्याद्यर्थम्। 'क्लृपिसपद्यमानइति'। सपत्तिरभूतप्रादुर्भावरूपोत्पत्तिरिह गृह्यते तत्र यद्रूपमुपजायते ततो विकाराच्चतुर्थी। 'मूत्राय कल्पते यवागूरिति'। प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षाया चतुर्थी अभेदविवक्षाया तु मूत्र सपद्यते, यवागूरिति प्रथमैव भवतीति केचिदाहु। अन्ये त्वभेदविवक्षायामेव चतुर्थीमिच्छन्ति, यदा तु 'जनिकर्त्तु प्रकृति'रित्यपादानत्व विवक्ष्यते तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति, केचिदाहु मूत्र सपद्यते यवाग्वा इति। अन्ये तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति मूत्राय सपद्यते यवाग्वा इति। 'उत्पातेनेति'। प्राणिना शुभाशुभयो सूचको भूतविकार उत्पात। 'अरोचकिन इति'। अरुचिररोचक, रोगाख्याया मिति ण्वुल्, बहुलवचनादस्त्रीलिङ्गता॥

"क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन"॥ 'क्रिया क्रियार्थोपपद यस्येति'। ननु नास्मिन्नर्थे ऽक्षराणि सन्ति तत्राह। 'तुमुन्ण्वुलाविस्यादि'। परिभाषितमुपपद क्रियार्थमन्यत्र सम्भवतीत्ययमेव विषयो गृह्यते अत्र च विषये क्रियैव क्रियार्थोपपद तेनायमर्थो लभ्यतइति भाव। यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते शब्द स स्थानीति स्वनिकायप्रसिद्धिमाश्रि-

त्याह । 'स्थानिनो ऽप्रयुज्यमानस्येति'। 'एधेभ्यो व्रजतीति'। ननु चात्र तादर्थ्यइत्येव चतुर्थी सिद्धा इहापि तर्हि प्राप्नोति एधानाहर्तु व्रजतीति हरणार्था व्रजिक्रिया न पुनरेधार्था चेदुदाहरणेपि तर्ह्येवमेव, एतावांस्तु विशेष प्रत्युदाहरणे शब्द प्रयुज्यते उदाहरणे तु नेति प्रतीयमाना च क्रिया कारकव्यपदेशस्य निमित्त तत्र यथा प्रत्युदाहरणे आहरणापेक्षया द्वितीया सम्भवत्येवमुदाहरणेपि प्रतीयमानहरणापेक्षा द्वितीयैव स्यादि त्ययमारम्भ । 'भक्षिरत्र स्थानीति'। प्रविश गृह पिण्डीं भक्षयेति गम्य मानत्वात् । 'न तु क्रियार्थोपपद इति'। यद्यपि पिण्डीभक्षणार्थं गृहप्रवेशन तथापि पारिभाषिकमुपपद न भवतीति भाव । 'शकटेनेति'। ननु मध्ये पवादा इति द्वितीयामेव चतुर्थी बाधिष्यते न करणतृतीयाम्, एव तर्हि प्रत्युदाहरणदिगिय दर्शिता इद त्वत्र प्रत्युदाहरण द्रष्टव्य ब्राह्मणस्यैधेभ्यो व्रजतीति, असति कर्मग्रहणे इतरोपपदविभक्तिवदियमपि शेषविषयैव स्यात् ॥

"तुमर्थाच्च भाववचनात्" ॥ 'तुमुना समानार्थस्तुमर्थ इति'। वस्तुव्याख्यानमेतत्, विग्रहस्तु तुमर्थोस्येति तुम्शब्देन तुमर्थो लक्ष्यते । 'तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तादिति'। तुमर्थो भाववचन प्रत्ययोन्ते ऽस्य तत्तथोक्तम् । 'तस्येद ग्रहणमिति'। स एव हि तुमर्थो भाववचनो नान्य । 'पाकाय व्रजतीति'। नन्वत्र तादर्थ्येव सिद्ध, न चैव पाचको व्रजती त्यभाववचनादपि प्रसङ्ग, अत्र कर्त्ता प्रधान न च त प्रति तादर्थ्यमस्ति किं तु प्रकृत्यर्थं प्रति एव तर्हि भाववचनेनैव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वाच्चतुर्थी न सिद्ध्यतीति सूत्रारम्भ नह्येतल्लक्षणेनेत्रो ज्ञातुमर्हति घञादीना चतुर्थी सापेक्षाणामेव तादर्थ्यप्रकाशने शक्तिरिति तुमर्थग्रहण शक्यमकर्तुं कथ माकस्यागो राग इति, क्रियार्थोपपदग्रहणमनुवर्त्तिष्यते, नन्वेतत् षष्ठीनि र्दिष्ट पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थं, अर्थाद्विपरिणामो भविष्यति भाववच-नादित्यनेन सम्बन्धात् न वै भाववचनस्य क्रियार्थोपपदत्व सम्भवति किं तर्हि धातो धातोर्भाववचनस्यासम्भवाद्देव विज्ञास्यते क्रियार्थोपपदा द्धातोर्यो विहितो भाववचन इति ॥

"नम स्वस्तिस्वाहास्वधालवषड्योगाच्च" ॥ 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति'। अलमित्यर्थग्रहणं तत्रापि पर्याप्तिग्रहणमित्यर्थः। तत्र तावदर्थग्रहणं तस्मै प्रभवतीति निर्देशात्, इह चालं कुहने कन्यामित्युपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीया भविष्यति, एवमलमोदनेनेत्यत्रापि करणे तृतीया, ओदनेन न किं चित्साध्यमित्यर्थावगमात्, तेन भूषणप्रतिषेधार्थं रथग्रहणाच्चपर्याप्तेरेव ग्रहणम्। 'चकारः पुनरित्यादि'। अन्यथा स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः स्वस्ति जाल्माय, जाल्मत्वादाशीरभावाद्भूतकथनमेतत्, कुशलार्थैराशिषि चतुर्थी चेत्यस्यावकाशोऽन्ये कुशलार्थाः, कुशलं देवदत्तस्य कुशलं देवदत्ताय, स्वस्ति गोभ्यो भूयादुभयप्रसङ्गे परत्वात्पक्षे षष्ठी स्यात् ॥

"मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु" ॥ 'मन्यतेः कर्म मन्यकर्मेति'। मन ज्ञान इत्यस्य दैवादिकस्य धातोः श्यना उपलक्षणं न तु प्रयोगस्थस्य श्यनन्तस्यानुकरणमित्यर्थः। तेन श्यनोऽभावेऽपि भवति तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थदिति। श्यना तु तानादिकस्य मनु अवबोधन इत्यस्यैव निरासः। 'अनादरस्तिरस्कार इति'। न त्वादराभावमात्रं, कथम्, अनृतादिवन्नञः प्रतिपक्षवाचित्वादिति भावः। मन्यकर्मणि प्रकृष्टकुत्सितग्रहणमिति वार्त्तिकं, यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते ततः प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपादयितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवति न तु सामान्यविवक्षायां, तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां चतुर्थी विधानं सम्पद्यत इति मत्वाह। 'न त्वा तृणायेति'। मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषा प्राणिष्वित्यापिशलिरधीते स्म, न तत्र प्रतिषेधापेक्षा, तथा च भट्टिप्रयोगो निदर्शनीयः। 'अश्मानं दृषदमित्यादि'। तत्त्वाख्यानमेतत्। 'यस्य माता न पश्यतीति'। दर्शनयोग्यम्। 'व्यवस्थितविभाषा चेति'। ननु येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्तीति किं व्यवस्थितविभाषया, वृत्तिकार एवात्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्यति। 'न त्वा नावमिति'। नावा तार्यमुदकं नाव्यं तद्यदैव तीर्णं तदैव नावमपि सन्तीं त्वा नाहं नावं मन्ये प्रयोजनस्य निष्पन्नत्वादिति भावः, एवं यावच्च भुक्त

आह्वमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । 'प्राणिषु तूभयमिति' । विषयविभागेन । 'एतदपीति' । एतदेव साक्षात्प्रयोजनमन्यत्र नावादित्वादेव सिद्धेरित्यवोचाम ॥

"कर्तृकरणयोस्तृतीया" ॥ 'प्रकृत्याभिरूप इति' । क्रियाया अश्रवणात्कर्तृकरणयोरभावात्षष्ठी प्राप्नोति । 'प्रायेण याज्ञिका इति' । प्रायशब्दो बह्वर्थे, बहवो यज्ञिका इत्यर्थ । 'गार्ग्योऽस्मीति' । प्रथमा षष्ठी वा प्राप्नोति । 'समेनेति' । अत्र द्वितीया प्राप्नोति । 'द्विद्रोणेनेति' । द्वयोर्द्रोणयो समाहारो द्विद्रोणं पात्रादि, द्वौ द्रोणौ कृत्वेत्यर्थे, अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । 'पञ्चकेनेति' । पञ्चपरिमाणमस्य पञ्चक सङ्घ, तत्र सङ्घसङ्घिनोरभेदविवक्षाया पशूनित्यनेनैतत्समानाधिकरणमित्यत्रापि द्वितीयैव प्राप्नोति । 'साहस्रेणेति' । सहस्रपरिमाण सङ्घ साहस्र, सर्वमन्यत्पूर्ववत्, इत्युपसख्यानमारभमाणस्याभिप्राय, प्रत्याख्यान तु इह तावत्प्रकृत्याभिरूप इति गम्यमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशस्य निमित्तम्, । इह च करोतिक्रिया गम्यते, करणान्तरव्युदासाय च प्रकृते करणत्व विवक्षित स्वभावेनायमभिरूप कृतो न वस्त्रालङ्कारादिनेत्यर्थ । प्रायेणेत्ययमर्थो ऽस्मिन् ग्रामे ये विप्रा सन्ति ते बाहुल्येन यज्ञमधीयतइति तत्र याज्ञिकशब्दाभिधेयमध्ययन प्रति बाहुल्यस्य करणत्व सङ्गीभूय यज्ञमधीयतइत्यर्थे, इह तर्हि कथ विशिष्टवेषक चित् दृष्ट्वाध्यवस्यति प्रायेणाय याज्ञिक इति । अत्राप्ययमर्थो ऽस्मिंस्तावद्याज्ञिकानामाचारादिबाहुल्यमुपलभ्यते ऽतोनेनाचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोय जनैर्ज्ञायतइति, तत्र प्रतीयमानज्ञान प्रति करणत्व, के चित्प्रायेणशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातो ज्ञातमित्यस्यार्थे वर्ततइत्याहु, दृश्यते च प्रायेण सामर्थ्यविधौ गुणानामिति, प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणाविति च । 'गोत्रेणेति' । अनेनाह ज्ञाये इति ज्ञानक्रियायामस्मीति भवनक्रियाया वा गोत्रस्य करणत्वम् । 'समेनेति' । पथो गमने करणत्व समेन पथेत्यर्थ । 'द्विद्रोणेनेति' । द्विद्रोणाद्यर्थे मूल्ये द्विद्रोणादिशब्दस्तस्य च

क्रय प्रति करणत्व द्विद्रोणादीना च मूल्य तेन द्विद्रोणाद्येव क्रीयतइत्यर्थ-भेदोऽपि नास्ति ॥

"सहयुक्तेऽप्रधाने" ॥ क्रियागुणद्रव्यैर्द्वयो सम्बन्धे सति सहशब्दस्य प्रयोगो भवति, अत पुत्रेण सहागत पितेत्यादीनि क्रियादिसम्बन्धे यथाक्रममुदाहरणान्युपन्यस्तानि । नन्वत्र सर्वत्र सहार्थस्वभावादेव पितु पुत्रस्य वा गमनादिना सम्बन्ध प्रतीयते तत्कुत पितु प्राधान्य, केचिदाहु । यस्य क्रियादिसम्बन्धो विशिष्टकाल प्रज्ञात स यदान्यस्याप्रज्ञातविशिष्टकालक्रियासम्बन्धस्य तत्प्रतिपादनार्थमुपादीयते यथाय पुरुष कदागत इत्यपेक्षाया राज्ञा सहागत इति पुरुषागमन विशिष्टकालमुपपादयितु वाक्य प्रवर्त्ततइति पुरुषस्य प्राधान्य राज्ञस्तूपलक्षणत्वेनोपात्तत्वादप्राधान्यमिति, एव तु भृत्यै सह राजागत इत्यत्र न स्याद् नहि भृत्यागमन प्रसिद्धकाल येन तत्कालत्व राजागमनस्य प्रतिपाद्येत, यत्र चोभयोरप्यज्ञात क्रियादिसम्बन्धस्तत्रापि न स्यात् पुत्रेण सहागत पितेति, तस्माद्वक्तव्यमप्राधान्यमत आह । 'पितुरत्रे-त्यादि' । पूर्व प्रज्ञातोऽप्रज्ञातो वा यस्य क्रियादिसम्बन्ध शब्देनोच्यते तस्य प्राधान्य यस्य तु सहार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीयते तस्याप्राधान्य, कस्य पुन शब्देनोच्यते कस्य वा प्रतीयते, यस्य विवक्ष्यते, एतदुक्त भवति । द्वयोस्तावत्क्रियासम्बन्धे सति सहशब्दस्य प्रयोग, तत्र यदा द्वयोरपि क्रियादिसम्बन्ध शब्देनोच्यते सहागतौ पितापुत्राविति तदा द्वयोरपि प्राधान्याच्च भवति, यदा त्वेकस्य क्रियादिसम्बन्ध शब्देन प्रतिपिपादयिषत्यपरस्य सहार्थान्यथानुपपत्त्या तदा तस्याप्राधान्यात्तद्वाचिनस्तृतीयेति, एव च कृत्वा सह शाखया प्रस्तर प्रहरतीति यद्यपि प्रस्तरस्य प्रहरणसम्बन्ध प्रज्ञात सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरतीति शाखायास्त्वज्ञात तथाप्युक्तेन न्यायेन शाखाशब्दात्तृतीया सिद्ध्यतीति विभक्तिव्यत्यासो न वाच्य । ननु पुत्रेण सहागत इत्यादौ पितुरेव कर्त्तृ क्तादिभिरभिधान न त्वप्रधानस्य पुत्रादेस्तस्यापि तु सहार्थसामर्थ्यात्कर्तृत्व प्रतीयतइत्यनभिहिते कर्त्तरि कर्तृकरणयोरिति तृतीया सिद्धा, इह तर्हि

पुत्रेण सहागमन पितुरिति 'कर्तृकर्मणो कृती'ति षष्ठी प्राप्नोति, इह च तिलै सह माषान्वपति तिलान्माषान्वपतीत्यर्थप्रतीतेर्द्वितीया प्राप्नोति, इह च पुत्रेण सह स्थूल पुत्रेण सह गोमानिति द्रव्यगुणसम्बन्धप्रतिपादनएव तात्पर्यमिति क्रियागन्धस्यैवाभावात्कर्तृगन्धोपि नास्तीत्यारभ्यमेवावश्य सूत्रम्। 'सहार्थेन योगे विधानादिति'। युक्तग्रहणादर्थग्रहण लभ्यते ऽन्यथा सहे प्रधानइत्येव वाच्य स्यात् विनापि सहशब्देन वृद्धो यूनेति निपातनादिति क्व चित्पठ्यते, इहाप्रधानवचन प्रधाननिवृत्त्यर्थ क्रियते पितुस्तृतीया मा भूदिति तत्र प्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वात्प्रथमा भविष्यति नार्थोप्रधानवचनेनेति मन्यमान पृच्छति। 'अप्रधानइति किमिति'। 'शिष्येण सहोपाध्यायस्य गैारिति'। यथात्राप्रधाने षष्ठीविषये तृतीया एव प्रधानेपि स्यादिति मन्यते। अत्राहु । यथा ग्राम न गच्छतीत्यादैा ग्रामगमनयो पूर्वमभिसम्बन्ध पश्चान्नञा प्रतिषिध्यते एवमुपाध्यायस्य पूर्वं गवा सम्बन्ध पश्चात्तत्सम्बन्धविशिष्टस्य गो सहार्थेन योग, अन्यथा कस्य सहत्व प्रतिपाद्येत, अतो गवा सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वादुपाध्यायात् षष्ठी भविष्यतीति नार्थ एतेन॥

"येनाङ्गविकार"॥ अङ्गशब्दोवयववाची प्रसिद्धस्ततश्चाय सूत्रार्थ स्याद् येन गुणेनाङ्गस्याक्ष्यादोर्विकारस्ततस्तृतीयेति ततश्चाक्षि काणमस्येत्यादावेव तु स्यात् काणादेर्गुणवचनादेव च स्याद् अक्ष्णा काण इत्यादावक्ष्यादेर्न स्यादित्यालोच्यान्यथा व्याचष्टे। 'अङ्गशब्दोचेत्यादि'। अर्शआद्यच् प्रत्ययान्त शरीरवचनोङ्गशब्द सूत्रे उपात्त इत्यर्थ। येनेति च यदपेक्षमङ्गिनोङ्गित्व स हेतुत्वेन निर्दिश्यते, हेतुत्वेनेतिवदन्येनेति हेतैा तृतीयेति दर्शयति। 'विकृतेनेति'। सामर्थ्यादेवैतल्लभ्यते नह्यविकृतमङ्गमङ्गिनो विकार प्रति हेतु। 'अक्ष्णा काण इति'। कथ पुन पुरुष काणो यावताक्षिधर्म काणता तेनाक्ष्येव काण भवति न पुरुष इत्याह। 'अवयवधर्मेणेति'। तदेव यदङ्गगतो विकारोवयवधर्म समुदाय आरोपादङ्गिनः प्रतिपाद्यते तत्र यदङ्गगतो विकारस्ततस्तृतीया भवति। कथ पुनरक्षिशब्द, प्रयुज्यते यावता काणशब्दोक्षिगतमेव विकारमाचष्टे,

तत्र काणो देवदत्त इत्युक्ते नैव सदेहो भवति किं स्वयमेव काण किं वाऽन्या काणतयेति, नाप्येव सदेह किमन्या काणतयासौ काण किं वा पादस्येति, तदनर्थकोऽक्षिशब्दस्य प्रयोग, एव पादेन खञ्ज, पाणिना कुणिरित्यादौ पादादीनाम् । उच्यते । अत्याद्युपक्रमे वाक्ये ऽक्ष्णेत्युक्ते न ज्ञायते किं निरूपयति किं वा काण इति, तत्र निरूपयत्यादिनिवृत्तये काणशब्दप्रयोग यथा द्वावानय कौ तौद्वावित्युक्ते ब्राह्मणाविति । 'अ ङ्गविकार इति किमिति' । 'अङ्गग्रहण प्रति प्रश्न, क्व चित्तु तथैव पाठ । 'अक्षि काणमस्येति' । नन्वत्र परत्वात्प्रथमा भविष्यति । न । असत्यङ्गग्रहणेऽत्रैव स्याद् मुख्यो ह्यत्र विकार, उदाहरणे तु गौणो ऽवयव धर्मस्यावयविन्यारोपात् ॥

"इत्थभूतलक्षणे" ॥ इदशब्दात्सन्निहितवाचिन प्रकारवचने थाल्, 'इदमस्थमु' रिति थमुप्रत्यये कृते इत्थमिति भवति, न चात्र किञ्चित्सन्निहितमस्तीतीत्थशब्द सन्निहितपरित्यागेन प्रकारविशेषमाचष्टे, भू प्राप्तावात्मनेपदी च, आ धृषाद्वेति णिजभावपक्षे गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तप्रत्ययस्तदाह । 'कञ्चिदिति' । तस्येति कर्मणि षष्ठी, लक्ष्यते येनेति लक्षण, येन श्वेतच्छत्रादिना राजत्वादिप्रकारविशेषापन्नतयान्यो लक्ष्यते तदित्थभूतलक्षणम् । 'तत्रेति' । वर्त्तमानादित्यर्थ । 'कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति' । छात्रोपाध्याययोर्गच्छतोश्छात्रस्य हस्ते कमण्डलुर्भवति, कमण्डलुना छात्रोयमिति ज्ञातवानित्यर्थ । यद्येवमीदृशे ज्ञाने कमण्डलो करणत्वादेव तृतीया सिद्ध्यति, एव तर्हि यदाय प्रमाता प्रमितिदशायामेवात्मन प्रमितिविशेष प्रतिपादयितु वाक्य प्रयुङ्क्ते कमण्डलुनाय छात्र इति तदा ज्ञानक्रियाया अप्रतिभासादप्रतिपाद्यत्वाच्च करणत्वासम्भव, उदाहरण त्वेव व्याख्येय, कमण्डलुना छात्र इत्येव रूप ज्ञानमभूदिति, कोऽर्थो, ऽद्राक्षीदिति निर्दिष्टस्य द्रष्टुर्ज्ञानविशेषोऽत्र कथ्यते न प्रयोक्तुरित्यर्थ, इह कमण्डलुपाणिश्छात्र इति बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति, न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसज्ञाप्रतिषेध, 'न ङिसम्बुद्ध्यो' रिति लिङ्गात्, न च 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' रिति

सम्प्रत्युत्पन्नायास्तृतीयाया लुग्लभ्यते, तस्या समासप्रातिपदिक प्रत्यनवय वत्वादित्यत आह। 'इह न भवतीति'। 'समासेन्तर्भूतत्वादिति'। समासार्थं प्रति गुणभूतत्वादित्यर्थ । इत्थभूतस्य लक्षण यत्प्रधान तत्र तृतीया बहुव्रीहौ तु वर्त्तिपदाना स्वार्थोपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वान्नास्ति प्राधान्यम् ॥

"सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणि" ॥ 'सजानीतइति' । 'सम्प्रतिभ्याम नाध्यान' इत्यात्मनेपद, 'ज्ञाजनोर्जेति' जादेश । आध्याने तु अधीग र्थदयेशामिति षष्ठी भवति मातु सजानातीति, क्तप्रयोगे त्वनाध्यानेपि परत्वा'त्कर्तृकर्मणो कृती'ति षष्ठी भवति मातु सञ्ज्ञातेति ॥

"हेतौ" । 'तत्प्रयोजको हेतुश्चेति' शास्त्रीयस्य हेतोश्चकारेण कर्तृसञ्ज्ञाविधानात्कर्तृकरणयोरित्येव तृतीयाया सिद्धत्वाल्लौकिको हेतुर्गृह्यतइत्याह । 'फलसाधनयोग्य इत्यादि' । लोके ह्यङ्कुरादि कार्योत्पादने योग्यतामात्रप्रयुक्तोनाश्रितव्यापारो द्रव्यगुणक्रियाविषयो बीजादिर्हेतु । उक्त च ।

द्रव्यादिविषयो हेतु कारक नियतक्रियम् ।

इति । अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्त हेतुरुच्यते ॥

इति च, उदाहरणेषु क्रियाया अभावात्करणत्वमनाशङ्कनीय, यूपाय दार्वित्यत्र तादर्थ्यं विवक्षित न तु सदपि हेतुत्व'मति दारुशब्दा त्प्रथमैव भवति ॥

"अकर्त्तर्यृणे पञ्चमी" ॥ 'बन्धित इति' । बन्धेर्ण्यन्तस्य निष्ठान्तस्य रूपम् । 'शतमृण च भवतीति' । उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वात् । 'प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञकमिति' । 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे' ति चकारेण कर्तृसञ्ज्ञाविधानात्। ननु च पूर्वसूत्रे लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणमय तु शास्त्रीय, शास्त्रीयस्यापि लौकिकत्वमस्त्येव । अथ वा कस्य हेतो पूर्वसूत्रे शास्त्रीयस्याग्रहण कर्त्तरि सिद्धा तृतीयेति, न त्वेव, पञ्चम्या असिद्धत्वादि हार्थमेव सामान्यग्रहण स्यात् ॥

"विभाषागुणेऽस्त्रियाम्" ॥ सत्त्वे निविशतेऽपैतीति लक्षितस्य गुणस्य ग्रहणं तदनुरूपत्वादुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरिति केचित् । अन्ये तु पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादावनेनैव पञ्चमीमिच्छन्त परतन्त्रमात्रस्य ग्रहणं वर्णयन्ति यथा यस्य हि गुणस्य भावादिति, विभाषा गुणइति योगविभागान् नास्तीह पटोनुपलब्धेरिति स्त्रियामपि क्वचिद्भवति, केचित्त्वपादानपञ्चमीमेतामिच्छन्ति, तथा च नास्तीह घटोऽनुपलब्धितइ 'त्यपादाने चाहीयरुहो' रिति तसिलपि भवति, योगविभागवादिना त्वाद्यादित्वात्तसि ॥

"षष्ठी हेतुप्रयोगे" ॥ 'हेतुशब्दस्येति' । प्रयोगस्य शब्दधर्मत्वादेवमुक्तं न त्वनेनार्थग्रहणं व्यावर्त्यते पर्यायप्रयोगेपि निमित्तकारणहेतुष्विति वक्ष्यमाणेन षष्ठ्या इष्टत्वात्, हेतुशब्दस्य प्रयोगे सति हेतुहेतुमद्भावलक्षणस्यैव सम्बन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीतौ 'हेतौ' विति तृतीयापवादो योग ॥

"सर्वनाम्न तृतीया च" ॥ सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षा षष्ठी । 'सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगइति'। पञ्चम्या तु हेतुशब्दादयं विधिर्न स्यात्, कथं तर्हि सर्वनाम्नस्तृतीया भवतीति, अत्रापि सर्वनाम्न प्रयोग इत्यर्थो द्रष्टव्य । 'निमित्तकारणहेतुष्विति' । यद्यप्यस्मिन् सूत्रइदं वृत्तिकारेण पठितं भाष्यकारेण तु 'हेतौ' वित्यत्र पठितत्वादसर्वनाम्नोप्येतद्विभक्तिविधानं गम्यते, तत्र च प्रायग्रहणादेवासर्वनाम्न प्रथमाद्वितीये न भवतोऽन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति अन्नेन कारणेन वसति अन्नाय कारणाय वसति अन्नात्कारणाद् अन्नस्य कारणस्य अन्ने कारणइति । 'पर्यायोपादानत्विति' । ननु विपरीतमिदं स्वरूपविधौ पर्यायोपादानं कर्त्तव्यमर्थग्रहणे तु न कर्त्तव्यमिति, किं चार्थग्रहणे सत्येकशेषप्रसङ्गो विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवचनात। एवं मन्यते यथाकृतिगणेषु केचिदुपलक्षणार्थं पठ्यन्ते एवमिहापि स्वरूपपरा एव निमित्तादिशब्दा उपलक्षणार्थो एवमर्थानां शब्दानामिति ॥

"अपादाने पञ्चमी" ॥ 'प्रासादादिति'। अत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगे ऽप्यर्थो गम्यतइति द्वितीया प्राप्नोति। 'आसनादिति'। सप्तम्यत्र प्राप्नोति। प्रत्याख्यान तु प्रेक्षणं चक्षुषा पदार्थाना ज्ञान, तैजस चक्षुर्बहिर्निःसृत्य विषयान् गृह्णाति निःसरणाङ्गके च प्रेक्षणे धातुर्वर्त्तते तत्राङ्गभूतनिःसरणं प्रति प्रासाद उपात्तविषयमपादान भवति। प्रासादात्प्रेक्षतइति कोर्थ, प्रासादप्रदेशाच्चाक्षुष तेजो निःसार्य पदार्थान् गृह्णातीति। 'प्रश्नाख्यानयो श्चेति'। विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते इह न भवति कस्यायमर्थो राज्ञोर्थ इति कुतो भवानिति क्रियाया अभावादन पादानत्वात् फलवद्वचनप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धामागमनादिक्रियामपेक्ष्येद प्रयुज्यते तत्र प्रयोक्तुराख्यातुश्च मनसि विपरिवर्त्तमानमागमन प्रत्यपेक्षि तत्क्रियमपादान पाटलिपुत्रादीति। 'यतश्चेति'। यदवधित्वेनाश्रित्या ध्वकालयो परिच्छेदस्तत इत्यर्थ। गवीधुमन्नाम नगर, साकाश्य तपो वन, कृत्तिकायुक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी, पौर्णमास्या 'लुबविशेष' इति लुक् भवति 'सास्मिन्पौर्णमासी' त्यधिकारे विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्ति कीचैत्रीभ्य, इति निर्द्देशात्, अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी, प्रज्ञादेराकृति गणत्वात्स्वार्थिकोण्, आग्रहायण्यश्वत्थादिति निपातनाण्णत्वम्। 'तद्यु क्तादिति'। तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारेण युक्तात्काले वर्त्तमानान्मासादिश ब्दादित्यर्थ। यद्वा तया पञ्चम्या युक्तो योर्थ कार्त्तिक्यादिस्तत परो य कालो मासादिस्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थ। अर्थतश्च परत्व न शब्दत इति व्यवहितेपि भवति, कार्त्तिक्याग्रहायण्योर्मध्यवर्त्ती मास कार्त्तिक्या परो भवति। 'अध्वन इति'। तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते, प्रत्याख्यान तु वाक्यैकदेशस्यात्र प्रयोग, तदयमर्थ। गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति तत साकाश्य, चतुर्षु योजनेषु गतेषु सत्सु साकाश्यमिति, गतानीति च कर्मणि निष्ठा यदा जनैर्योजनानि गतानि भवन्ति ततस्तै साकाश्य प्राप्यतइत्यर्थ। यद्वा ऽध्ववर्त्तिना निःसरणं गमन वाध्वन्यारोप्य निःसृत्य गतानीति ल्यप कर्त्तरि क्तस्य च प्रयोग, तस्य प्रतीयमाननिःसरणक्रिया पेक्षयापादानत्व, गतानीति च प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमा, गतेषु

सत्स्विति 'यस्य च भावेन भावलक्षण' मिति सप्तमी, आग्रहायणी मास इति कार्त्तिक्या परत्र मासे गते सति आग्रहायणी भवतीत्यर्थ, तत्र द्वियोलक्षणा पञ्चमी, सप्तमी पूर्ववत् ॥

"अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते" ॥ 'अन्य इत्यर्थ ग्रहणमिति'। व्याख्यानात्। 'निर्द्दिश्यमानप्रतियोगीति । यथा देवदत्तयज्ञ दत्तयो प्रकृतयोराह देवदत्त शूर इतर कातर इति तस्यान्यार्थान्तर्भा- वोस्तीति चिन्त्यम् । 'ऋते यज्ञदत्तादिति' । कथ यत्किञ्चिद्राजसूयमृते सोम'मति, छान्दसत्वात, कथ न मामृते राम रमेत वालीति, क्व कर्म प्रध्वस्त फलति पुरुषाराधनमृतइति च । निरङ्कुशा कवय । 'शब्दग्रहण मिति'। सति हि तस्मिन् दिशि दृष्ट शब्दो दिक्शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासो लभ्यते, तेन यदा कदा चिद्दिशि दृष्टेन सम्प्रति देशकालवर्त्तिनापि योगे भवति ग्रामात्पूर्वो देशश्चैत्रात्पूर्वं फाल्गुन इति, अवयववाचिभिस्तु योगे न भवति पूर्व कायस्येति, 'तस्य परमाम्रेडित' मिति निर्द्देशात्। 'ननु चायमपीति' । सध्यङ् देवदत्तेनेत्यादावदिक्शब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहण न भवति दिक्शब्दे साहचर्यादस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणादिति भाव । 'दक्षिणेति' । 'दक्षिणादाच्' 'आहि च दूरे' 'उत्तराच्चे' त्याजाही प्रत्ययौ ॥

"षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" ॥ अत्र तस्यतेर्नञ्पूर्वस्य क्विप्यतसिति- रूपसम्भवेपि प्रत्यक्षश्रुतत्वात्प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव ग्रहण मिति सिद्ध नार्थ प्रत्ययग्रहणेन । 'पुरस्तादिति' । 'पूर्वाधरावराणामसि- पुरधवश्चैषा' मस्ताति चे 'ति पूर्वशब्दस्य पुरादेश'। उपर्युपरिष्टादिति'। ऊर्ध्वशब्दस्योपशब्द आदेशो रिल्रिष्टातिलौ प्रत्ययौ भवत , तत पश्चा- द्वस्तीति भाष्यकारप्रयोगात्पञ्चमी ॥

"एनपा द्वितीया" ॥ तत्रागार धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीय, स्त्र्य धिकारात्परेण वासरूपविधिनाऽवश्य भवति, तत परेण नायमनुवर्त्तेत इत्यादीना चिन्त्य साधुत्वम् ॥

"पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्" ॥ अन्यतरस्याग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानात् तृतीयया मुक्ते शेषत्वात्पक्षे षष्ठी प्राप्नोति, अथ स्यादनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थं न विकल्पार्थमिति, एवमप्यनन्तरा द्वितीया समुच्चीयेत, अथापि योगविभागेनास्या अपि सिद्धिः, एवमपि तदनन्तरा षष्ठी समुच्चीयेत न कथं चन पञ्चमी सा चेष्यते तत्कथमित्याह । 'पञ्चमीग्रहणमिति'। 'इहेति'। न पूर्वयो र्योगयो मण्डूकगतयोऽधिकारा भवन्ति, यद्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्पञ्चमी, अन्य तरस्याग्रहणं तर्हि किमर्थं समुच्चयार्थं तत्र किं समुच्चीयतइत्यपेक्षाया पञ्चमीग्रहणमिहानुवर्त्ततइत्युच्यते । 'योगविभागः कर्त्तव्य इति'। अस त्यपि मुनित्रयवचने प्रयोगबाहुल्यादेव व्याख्यातम् ॥

"करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य" ॥ 'यदा धर्म मात्रमिति'। यद्योगाद् द्रव्यं स्तोकादिव्यपदेशमासादयति ते गुणा धर्मा, उभयवचना ह्येते द्रव्यमाहुर्गुणं च शुक्लादिवत् यदा गुणवचना स्तदाऽसत्त्ववचनतेत्यर्थः ।'क्रियाविशेषणे कर्मणीति'। आख्यातेन हि क्रिया साध्यमानावस्थोच्यते चलति चलनं करोतीति अतस्तद्विशेषणं स्तोकादि कर्म भवति स्तोकं चलनं करोतीति, एवं तु विशेष्यवचनस्तोकशब्दो द्रव्य वचन इति नात्र प्रसङ्गः, यत्र च फलान्तरं साध्यं प्रति धात्वर्थः करण तया विवक्ष्यते तत्र विशेषणत्वं न स्यात् शोभनं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति, अत्र हि यथा फलभावनायां करणभूतस्य यागस्याभिधायकाद् ज्योतिष्टोमशब्दात् तृतीया भवति तथा तद्विशेषणाच्छोभनशब्दादपि स्यात्। अन्यस्त्वाह। सदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियाया कर्म त्वात् तद्विशेषणस्य कर्मत्वं स्यादिति, तस्यापि सदर्शनादीनां क्रियाया श्चाभेदविवक्षायां कर्मत्वं न स्याद् नहि तत्र क्रियायाः कर्मत्वमस्ति ॥

"दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्" ॥ पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनं षष्ठी तु शेषत्वादेव सिद्धा, यद्येवमन्यतरस्याग्रहणमनर्थकं षष्ठीमात्रवचने वै यर्थ्यादेव प्रकृता पञ्चम्यपि विधायिष्यते तत्राह । 'अन्यतरस्याग्रहण-

मिति'। वचनसामर्थ्याद्धि प्रकृतविधाने विज्ञायमाने तृतीयाया अपि विधि स्यात्, ननु कृतमप्यन्यतरस्याग्रहणं विकल्पार्थं समुच्चयार्थं वा, विकल्पार्थे तावत् षष्ठ्या मुक्ते स्वादिसूत्रेणाप्राप्ता सर्वा एव विभक्तय स्यु, समुच्च यार्थेपि प्रकृता तृतीया कस्माच्च समुच्चीयते, उच्यते । पृथग्विनानानाभि रित्यत्र तावदन्यतरस्याग्रहणेन पञ्चमी समुच्चीयतइत्युक्तमत इहाप्येक प्रघट्टकत्वात्सैव समुच्चीयते, अत एतदपि न चोदनीयमन्यतरस्याग्रहणे प्रकृते पुनरन्यतरस्याग्रहणं किमर्थमिति, तत्रापि हि पक्षे तृतीया स्यात् ॥

"दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" ॥ 'प्रातिपदिकार्थे विधान मिति'। अर्थान्तरस्यानिर्द्देशादिति भाव । नन्वनिर्द्देशेप्यर्थान्तरस्य शेष विषये पूर्वविभक्तिविषये च विधानमेतद्युक्तं प्रथमा विषये तु परत्वात्सैव प्राप्नोति । नैष दोष । उत्तरत्राप्येतदनुवर्त्तते तेनोत्तरविभक्तिविषयेपि सर्वत्र यथाभिधानं भवति, तथा च दूरादावसथान्मूत्रमित्यधिकरणेपि भवति आवसथस्य दूर इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थे विधानमित्येतत्सूदाहृतविषय द्रष्टव्यं, तथा च सत्त्ववचनेभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्तीति वक्ष्यति, प्रातिपदिकार्थएव तु विधाने यथायथमित्यनुपपन्नं प्रथमैव भवतीति वाच्यं स्यात् ॥

"सप्तम्यधिकरणे च" ॥ 'क्तस्येन्विषयस्येति'। इवन्त शब्दो विषयो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थ । 'अधीती व्याकरणइति'। अधीतमनेनेति विग्रह्य आद्धमनेन भुक्तमित्यतोऽनेनेति वर्त्तमाने 'इष्टा-दिभ्यश्चे' तीनिप्रत्यये कृते तद्धितार्थेन कर्त्रा सहैकीभूतस्याधीतस्य निष्कृष्य व्याकरणादिना सम्बन्धाभावात् क्तप्रत्ययेनानभिहिते व्याकर णादौ गुणभूतयापि प्रकृतिवाच्ययाध्ययनक्रिययाऽधीतवान् व्याकरणमि तिवत् कर्मतया सम्बध्यमाने कृतपूर्वीकटमितिवद् द्वितीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । इह मासमधीती व्याकरणइति कालकर्मणो बहि रङ्गत्वात्सप्तम्यभाव । 'साधुर्द्देवदत्तो मातरीति'। अत्र साधुत्वासाधु त्वयोर्मातापितृविषयत्वेपि क्रियाया अभावादधिकरणत्वाभावाद्वचन,

साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धेनर्चार्थमत्र साधुग्रहणं, तेन तत्त्वकथनेपि भवति, अर्चाग्रहणं तत्र निपुणार्थं, कथं तर्हि तत्र प्रत्युदाहरिष्यते अर्चायामिति किं साधुर्भृत्यो राज्ञ इति । उच्यते । राज्ञो भृत्येन सह शाब्दोन्वयो न साधुना राज्ञो भृत्य स साधुरिति, तत्र राजनि वान्यत्र वेति नैतच्छब्देन स्पृश्यते प्रत्यासत्त्या तु राजविषयमेव साधुत्वं गम्यत इत्येतावता तत्प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । 'कारकार्हाणामिति'। कारक शब्दो भावसाधन, कारकत्वार्हाणामित्यर्थ । 'ऋद्धेष्विति'। ऋद्धा भोज नक्रियामर्हन्तीति कारकार्हा, लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादि ति वचनम्। 'दरिद्रेष्वासीनेष्विति'। दरिद्रा भोक्तुं नार्हन्तीत्यकारकार्हा । 'तद्विपर्यासे चेति'। कारकार्हाणामकारकत्वेऽकारकार्हाणां च कारकत्व इत्यर्थ । 'निमित्तात्कर्मयोग इति'। यत् क्रियाप्रयोजनं यदर्थं क्रियारम्भ स्तत्फलमिह निमित्तं, तद्वाचिन सप्तमी भवति यदि तस्य निमित्तस्य क र्मणा कर्त्तुरीप्सिततमेन सह समवायादिलक्षण सम्बन्धो भवतीत्यर्थस्तत्र हेतुतृतीयाया प्राप्ताया वचनं, तत्र हन्तिकर्मणा द्वीप्यादिना चर्मादेर्नि मित्तस्य समवाय सम्बन्ध । 'चमरीमिति'। चमरशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्, पुष्कलक शङ्कु स सीम्नि सीमाज्ञानार्थं हतो निखात इत्यर्थ, तेन च निहन्यमानेन शङ्कुना सीम्न संयोग सम्बन्ध, । कर्मसम्बन्धइति किं, वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

"यस्य च भावेन भावलक्षणम्" ॥ इह भूयो दर्शनाश्रयो लक्ष्य लक्षणभावो यथाग्निधूमयो, ततश्चोदितआदित्ये तमो नष्टम्, उदिते चन्द्रमसि समुद्र प्रवृद्ध इत्यादावेव स्याद् इह त्वग्निषु हूयमानेषु गत इत्यग्निहवनं यदा गमनेन सह पुन पुनर्न दृष्टचरं तदा न तत्तस्य लक्षणमितीह न स्यादित्याशङ्क्याह । 'प्रसिद्धा च क्रियेति'। प्रसिद्धिरेव क्रियाया क्रियां प्रति लक्षणत्वे उपयुज्यते न पुनर्दर्शनम्, एतदुक्तं भवति निर्ज्ञातकाला क्रियाऽनिर्ज्ञाताया क्रियाया सकृदपि कालपरिच्छेदहेतु त्वेनोपात्ता भवत्येव लक्षणमिति ॥

"षष्ठी चानादरे" ॥ अनादरइति पूर्वेण सप्तमी, एतच्च भाव लक्षणभावस्य विशेषणं यश्चानादरे सति भावलक्षणं सोनादराधिको भवतीत्याह । 'अनादराधिकइति' । अनादरविशिष्टेऽनाद्रियमाण इत्यर्थः । 'रुदत प्राव्राजीदिति' । पित्रादिकस्य रोदनमनादृत्य प्रव्रज्या कृतवानित्यर्थः ॥

"स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च" ॥ 'गवा दायाद इति' । दीयत इति दायोऽंश, दायमादत्त इति सोपसर्गादपि दायाद इति निपातनात्कः, गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणमवयवमपि दायांशं स्पृशतीति गवात्मकस्य दायस्यादातेत्ययमर्थो भवति । 'गवा प्रसूत इति' । गा एवानुभवितु जात इत्यर्थः ॥

"आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्" ॥ 'आ युक्तो गौ शकट इति' । आङीषदर्थे ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥

"यतश्च निर्द्धारणम्" ॥ 'जातिगुणक्रियाभिरिति' । प्रदर्शनमेतत् । अमीषां छात्राणां देवदत्तः पटुरिति सञ्ज्ञयापि निर्द्धारणदर्शनात् ॥

"पञ्चमी विभक्ते" ॥ 'विभक्तमस्यास्तीति' । निर्द्धार्यमाणात्, एतदुक्तं भवति, निर्द्धार्यमाणस्य निर्द्धारणाश्रयस्य च विभागे सति निर्द्धारणं भवति ततश्च सर्वत्रैव निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्तीति सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभाग एव न केनचिदात्मभाव इति, तेन गवां कृष्णेत्यादौ यद्यपि गोमण्डलात्कृष्णा गौः पृथक् क्रियते तथापि गवात्मनान्तर्भावोस्तीति न भवति, उदाहरणे तु माथुराणां पाटलिपुत्रेषु प्राणित्वेनान्तर्भावेपि शब्दोपात्ताकारापेक्षयानन्तर्भावाद्विभाग एव भवति, प्रत्याख्यातं चैतत्सूत्रमपादानप्रकरणे बुद्ध्या समीहितैकत्वात्पञ्चालान् कुरुभिः पृथग् यदा विभजते वक्ता तदाऽपाय प्रतीयतइति ॥

"साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः" ॥ साधुशब्दः कृवापाजिमीत्युणान्तः, पुण कर्मणि शुभइत्यस्मान्निपूर्वादिगुपधेति कः निपुण इति

भवति, अर्च पूजायामित्यस्माद्गुर्वादिका 'गुरोश्च हल' इत्यकार, चोरा दिकात्तु युचा भाव्यम्। अप्रतेरित्यत्र प्रयोगइत्यध्याहार्यं तदाह 'न चेत्प्रति प्रयुज्यतइति'। 'साधुर्भृत्यो राज्ञ इति'। पूर्वमेवैतद् दूषितमुपपादित च, निपुण पुत्रो मातुरिति तु तत्त्वकथने न्याय्य प्रत्युदाहरणम् ॥

"प्रसितोत्सुकाभ्या तृतीया च" ॥ षिञ् बन्धने प्रकर्षेण बद्ध प्रसितस्तदाह। 'यस्तत्र नित्यमवबद्ध इति'। नित्यमित्यनेन प्रशब्द स्यार्थमाचष्टे, अवबद्धइवावबद्ध, यो हि यत्र प्रसक्त स तत्रावबद्धइव भवतीति भाव। तेन प्रकर्षेण सित शुक्लतर इत्यस्य ग्रहण न भवतीति प्रदर्शित भवति। 'केशेषु प्रसित इति'। तत्पर इत्यर्थ ॥

"नक्षत्रे च लुपि" ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्सञ्ज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्त्तमानादिति सूत्राक्षरान्वय, यच्चोच्यते। नक्षत्रे लुपीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी लुबन्तान्नक्षत्रवाचिन इत्यर्थ इति, तत्रोत्तराभ्या फल्गुनीभ्या नोत्तरा गच्छेदिति विशेषणान्न स्यात्तस्यालुबन्त त्वात्, कथ तर्हि लुबन्तान्नक्षत्राभिधायिन शब्दादिति वृत्ति, प्रायो वृत्त्यैतदुक्त लुबन्तार्थाभिधायी प्रायेण लुबन्तो भवति, लुबर्थाभिधायिन शब्दमात्रादित्यर्थ। 'लुबन्तादिति'। लुबन्ते समाप्तावस्येति बहुव्रीहि, स्थानिद्वारक च लुपोन्त्यावयवत्व द्रष्टव्यम्। 'अधिकरणइति वर्त्तइति'। एव च पुष्य प्रतीक्षते पुष्याय स्पृहयति पुष्यस्य समीपइत्यादावपि न भवति ॥

"प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा" ॥ 'प्रातिपदि कार्थ सत्तेति'। अत्र जिघृक्षितस्येद लक्षण न प्रातिपदिकार्थमात्रस्य, गौ शुक्ल पाचको डित्थ इत्यादावसम्भवात्। योर्थ सत्तैव केवल न जात्यादिरूपो न लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तियोगी स इह प्रातिपदि कार्थत्वेन विवक्षितो यथाव्ययार्थ इत्यर्थ, अव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तु न पुनरीदृशस्तादृश इति गौ शुक्ल इत्यादौ तु सत्त्वरूपेर्थ लिङ्गग्रहणादेव सिद्ध्यतीति भाव। अन्ये त्वाहु। अन्वयव्यतिरेकाभ्या यस्य

योऽर्थः प्रतीतो यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति येन विना प्रातिपदिकस्याप्रयोगः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः, सत्ताग्रहणं तूपलक्षणं तेन सत्ता गोत्वं शौक्ल्यं शुक्लो गुणः पाचको डित्थो गौः शुक्ल इत्यादिकमप्युदाहरणमिति। नन्वत्र सर्वत्र लिङ्गग्रहणादेव सिद्धं, न, मात्रग्रहणं क्रियते तच्चावधारणार्थं पयोमात्रं व्रतयतीतिवत्, ततश्च स्त्री पुमान्नपुंसकमित्यादावेव तु स्याद् यत्र लिङ्गमेवार्थः, सत्तेत्यादौ तु जात्यद्यधिकार्थसद्भावान्न स्यात्। अथ कन्यामात्रं वरयतीतिवन्मात्रशब्दस्य व्याप्तिवचनत्वाल्लिङ्गमात्रे प्रथमा लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा भवतीति व्याख्यानादधिकार्थसद्भावेऽपि प्रथमा भवतीत्युच्यते हन्तैवं वृक्षं पश्येत्यादौ कर्मादिसद्भावेऽपि लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा स्यात्, कर्मण्येव द्वितीयेत्यस्मिन्प्रत्ययनियमपक्षे कर्मादीनां द्वितीयादिष्वनियतत्वात्। 'वचनमेकत्वादीति'। पूर्वाचार्यप्रसिद्धेरिति भावः। 'उच्चैरिति'। अत्र प्रथमायां सत्यां ग्राम उच्चैस्तवं स्वमित्यादौ 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषे'ति तेमयादिविकल्पो भवति, परत्वं तु षष्ठ्यापि सिद्धं, यस्मिन् ह्यर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेषः। नन्वसङ्ख्यत्वादव्ययार्थस्य कथं षष्ठी स्यात् एकत्वाद्यर्थनियमे षष्ठ्या सङ्ख्यायामनियतत्वात्, प्रत्ययनियमेऽपि तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभिः परस्परमेव व्यावर्त्तनात्, विधिवाक्यपेक्षे तु स्वादिसूत्रेण भिन्नवाक्यस्य 'बहुषु बहुवचन'मित्यादेः सङ्ख्यासम्भवे विध्यर्थत्वात्। ननु ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो विधास्यन्ते तत्रार्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थ इत्यपेक्षायां यस्मात्स्वादिविधिस्तदर्थ इति विज्ञास्यते नार्थः प्रातिपदिकग्रहणेन, तत्रायमप्यर्थः। लिङ्गग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति कुमारी सीमेत्यादावप्यत एव सिद्धं प्रातिपदिकग्रहणे तु क्रियमाणे सीमादिशब्दानां स्त्रीयुक्तार्थाव्यभिचारेऽपि प्रत्ययन्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्तदर्थे प्रथमासिद्ध्यर्थं लिङ्गग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात्। उच्यते। प्रातिपदिकग्रहणं तावदर्थपदेनासम्बद्धमित्यत्रैव वक्ष्यते, लिङ्गग्रहणमनेकलिङ्गार्थं, तटस्तटं तटी कुमारः कुमारी कुण्डः कुण्डं कुण्डिका, अन्यथा येनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तदर्थमात्रे विधीयमाना प्रथमा नानालिङ्गेभ्यस्तत्तद्विशेषमन्तरेण प्रयुज्यमानेभ्यो न स्यात्, अथ मात्रग्रह-

णमकृत्वा व्याप्तिवचन वाङ्गीकृत्याधिकार्थसद्भावेपि प्रकृत्यर्थस्यान्वय इति स्यात्, यद्येव वृक्ष पश्येत्यादौ कर्माद्याधिक्येपि स्यात्प्रत्यर्थनियम पक्षे, तदिह वृत्तौ कुमारी कुण्डमित्युदाहरण वृक्षशब्दस्त्वर्थादुदाहृत । ननु माभून्मात्रग्रहण मा च भूल्लिङ्गग्रहण मा च कारि 'सबोधनेचे'ति सूत्र सर्वत्रार्थइत्येव प्रथमा भविष्यति, न चैव कर्मादिष्वपि प्रसङ्ग, कर्मणि द्वितीयैवेत्येवमर्थनियमस्याश्रयणात्, एवमपि राज्ञ पुरुष इति षष्ठ्यर्थेपि स्यात्, शेषलक्षणा हि षष्ठी उपययुक्तादन्यश्च शेषस्तत्र यदि प्रकृत्यर्थस्याधिक्येपि प्रथमा स्यात् ततस्तस्यापि प्रथमा विधावुपयुक्तत्वात् षष्ठी न स्यात्। अथ वचनसामर्थ्यात्स्वस्वामिभावादौ षष्ठी भवन्ती लिङ्गाधिक्येपि स्याद् अतो मात्रग्रहण तावत्कर्त्तव्य तस्मिश्च क्रियमाणे लिङ्गग्रहण 'सबोधने चेति सूत्र' च कर्त्तव्य तदाधिक्येपि यथा स्यादिति। 'परिमाणग्रहण किमिति'। अर्थइति वा लिङ्गइति वा सिद्धि मन्यते। 'द्रोण खारीति'। अय भाव । येनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तस्मिन्नर्थे प्रथमा, द्रोणादयश्च लौह दारुमय परिमाणमेवार्थ न व्यभिचरन्ति, यदा तु द्रोणादिपरिमिते व्रीह्यादौ वर्त्तन्ते तदा तस्य व्यभिचारित्वान्न स्यात्। नच लिङ्गग्रहणादपि सिद्धि, तदाधिक्यमात्रे हि तेन स्यादिति, परिमाणग्रहण चोन्मानादीनामुपलक्षण, तेन घृत पलमित्यादावपि भवति। अथ लवणेन ससृष्टो लवण सूपो लवण शाकमित्यत्र कथ प्रथमा, लवणशब्दो हि लवणजातीयमेव द्रव्य न व्यभिचरति व्यभिचरति तु ससृष्टम्। उच्यते। साधारणशब्दोय लवणजातीयस्य ससृष्टस्य चाक्षादिशब्दवत्, एव च 'लवणाल्लुगि'ति वचनाद्विज्ञायते तत्र यथा दधिदाधिकशब्दयो प्रथमा भवत्येवमत्रापि भविष्यति, इह तर्हि कथ शुक्ल पट इति, शुक्लशब्दो गुणमेव न व्यभिचरति व्यभिचरति तु तद्वन्त पटस्य शुक्ल इति दर्शनात्, अत्रापि 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् वाच्य' इति वचनात्साधारणशब्दतैव, इह तर्हि कथ गौर्वाहीक इति, गोशब्दो हि सास्नादिमन्तमेव न व्यभिचरति व्यभिचरति तु वाहीकम्, अत्रापि वाहीके सास्नादिमद्रूपारोपाद्गोशब्द प्रयुज्यते तत्र यथा सास्नादिमद्वृत्तेर्भवत्येव वाहीकवृत्तेरपि भविष्यति।

यद्येव द्रोण खारोत्यादावप्येवमेव भविष्यति लवणादिशब्दवत्सा-धरणशब्दा स्युर्गार्दोहीक इत्यादिवद्गौणा वा गङ्गाया घोष इति-वल्लाक्षणिका वा नान्या गतिरस्ति सर्वथा सिद्धा प्रथमा । किं च परिमेयवृत्तिभ्यो द्वितीयादयो यथा भवन्ति तथा प्रथमापि भवति । अथ प्रस्थेन परिमिता व्रीहय इत्येव प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेपि यथा स्यादिति परिमाणग्रहण, यद्येव प्रस्थेनेति तृतीया न स्यात्, शेषविवक्षाया च षष्ठी न स्यात्, प्रास्थिक इति तद्धितश्च न स्यात्, तदेतत्परिमाणग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् । 'उक्तेष्वपीति' । अन्यथानभिहिताधिकारा 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचन' मित्यादिनास्यैकवाक्यत्वात्तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनस्य प्रत्याख्यातत्वादेकादिशब्दैरेकत्व दीनामभिहितत्वादुक्तार्थत्वाद् वा न स्यादिति भाव । 'एको द्वौ बहव इति' । अथ कथमेक पश्यैकेन कृतमित्यादौ द्वितीयादयो भवन्ति नहि तत्र कश्चिदन्योस्ति । उच्यते । तत्रार्थद्वयमस्ति कर्मादय एकत्वादयश्च, तत्रैकत्वादीनामभिधानेपि कर्मादिप्रतिपादनाय द्वितीयादयो भविष्यन्ति, इह त्वनभिहितार्थान्त राभावान्न स्यात् । नन्वत्र ग्येकादिभि शब्दैरेकत्वादिविशिष्ट द्रव्यमभि धीयते तत्रैकत्वादिगुणस्य निष्कृष्याभिधानाय प्रथमा भविष्यति यथा गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाच्छुक्लादिशब्दात्प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य गुणस्य निष्कृष्याभिधाने भावप्रत्यय पटस्य शौक्ल्यमिति, तदेव वचनग्रहणमपि शक्यमकर्त्तुम् । 'प्रातिपदिकग्रहण किमिति' । उक्तोत्र प्रष्टुरभिप्राय । 'निपातस्यानर्थकस्येति' । अन्यथार्थाभावान्न स्यादिति भाव । 'प्रत्ययतदिति' । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते, पदत्व, षष्ठ्यामप्येतत्सिद्ध, तथाहि । कर्मादिषु द्वितीयादयो विहिता प्रकृत्यर्थमात्रे प्रथमा तत्र प्रकृत्यर्थाभावे स्वस्वामिभावादिसबन्धसद्भावे चोपयुक्तादन्यत्वात्सिद्धा षष्ठी । न च तस्या एकत्वादिषु नियम, उक्तोत्तरत्वात्, तदेवमर्थलिङ्गमात्रे प्रथमेत्येतावदेवावश्य कर्त्तव्य, मात्रग्रहणमपि न कर्त्तव्य, कर्माद्याधिक्ये कस्मान्न भवति, ज्ञापकात्, यदय 'सबोधने चे'त्याह, यदि ह्याधिक्येपि स्यात्तदनर्थक स्यात्, उत्तरार्थ हि सबोधने सामन्त्रितमित्येव

वक्तव्य कि योगविभागेन, इहावधारणार्थान्मात्रग्रहणा 'त्सबोधने चे'ति ज्ञापकाद्वाऽधिक्ये प्रथमया न भवितव्य ततश्च वीर पुरुष इत्यादौ पदसामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्यभावस्याधिकार्थस्य प्रतीते प्रथमा न प्राप्नोति, न, वाक्यार्थत्वात्, यदत्राधिक्य स वाक्यार्थ पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठाभ्यामुभाभ्या प्रथमा विधीयते पश्चात्त्वाकाङ्क्षावशेनान्योन्यान्वये विशेषावगतिरूपजायमाना बहिरङ्गत्वात्प्रथमप्रवृत्त सस्कार न बाधत इत्यर्थ । अपर आह । अभिहिते प्रथमेति लक्षण कर्त्तव्य तिङादिभिरभिहिते कर्त्रादौ वृक्षस्तिष्ठति कृत कट शत्य प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ प्रथमा भवतीत्यर्थ, तत्र वीर पुरुष इत्यादावाधिक्येप्यभिहितत्वात्सिद्धा प्रथमेति, अत्र को दोष', यत्र क्रिया नास्ति तत्र न स्यात् वृक्ष प्लक्ष, तत्रापि क्रियाऽस्ति कथ वृक्ष प्लक्ष, अस्तीति गम्यते, इह तर्हि प्रासादआस्तइति सदि क्रियाया आसि क्रियायाश्चैकमधिकरण प्रासादाख्य तच्च सदिप्रत्ययेन घञाभिहित प्रसीदत्यस्मि प्रासाद इति आसिप्रत्ययेन तिङानभिहित तत्र सदिप्रत्ययेन यदभिधान तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोति, यत्र च विशेषणसबन्धे तात्पय नीलमुत्पल न रक्तमिति तत्रापि न स्यात् क्रियाया अभावात् । अन्यस्त्वाह, तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति लक्षण तिङन्तेन यत्समानाभिधेय देवदत्त पचतीति तत्र प्रथमा प्रासादआस्तइत्यत्र तु वैयधिकरण्यात्तदभाव, वीर पुरुष इत्यादौ चाधिक्येपि तिङ्सामानाधिकरण्य प्रति योग्यत्वाद्भवतीति, अत्र को दोष, इह देवदत्त पचतीति देवदत्त पच् लट् इति स्थिते यावत्तिङामुत्पत्तिर्नाऽस्ति तावत्तिङ्सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमैवेति नियमस्याप्रवृत्तौ देवदत्तशब्दादविशेषेण विहिता स्वादय स्थिता इति शतृशानचोर्निमित्तस्याप्रथमासामानाधिकरण्यस्य विद्यमानत्वात्तावेव स्याता तिङा त्वभाव स्यात्, न च तिङ्विधेरानर्थक्य, लिङादिषु सावकाशत्वात्, प्रथमैवेति नियमस्यापि स एव विषय स्यादिति दोष । पक्षे चाय दोष, कुलरस्मिन् पक्षे, लट, शतृशानचावित्यत्र द्वौ पक्षौ अप्रथमेति पर्युदास प्रसज्यप्रतिषेधो वेति, तथा 'कर्मणि द्वितीये'त्यादावपि प्रकरणे द्वैत

भवति विभक्तिनियमः स्यादर्थनियमो वेति तत्रप्रदार्थनियमः पर्युदासश्चाश्रीयते तदा ऽयं दोषः, कथं, कर्मणि द्वितीयैवेत्यस्मिन् नियमे द्वितीयादीनामनियतत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रेपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ प्राप्नुतः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयः प्रतिषेधः प्रवर्त्ततइति न दोषः शतृशानचोरभावात्तिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्त्तितत्वात्, यदा तु द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियमः कर्मण्येव द्वितीयेति तदा तदभावे तासामभावादनियतायाश्च प्रथमायाः सन्निधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च नास्ति शतृशानचोः प्रसङ्गः, तदभावे च तिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्तत्रैव प्रथमा भवतीति नियमेन कर्मादिषु प्रथमाव्यावृत्तिरिति न दोषः । ननु च विभक्तिनियमे कर्माद्यभावेन यद्यपि द्वितीयादीनां तत्राभावस्तथापि शेषषष्ठी प्राप्नोति, तथाहि । यदि तिङ्सामानाधिकरण्यएव प्रथमेत्यस्मान्नियमात्प्रागेव द्वितीयादिवत् षष्ठ्यपि नियता स्यात्स्यात्तत्राप्रसङ्गस्तस्याः सा तु शेषलक्षणा यत्र च विभक्त्यन्तरस्य नियमो न कृतः स शेषः ततश्च तिङ्सामानाधिकरण्यात्प्राक् शेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोतीति तत्सामानाधिकरण्याच्छतृशानचावेव स्यातां पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे तु न दोषः प्रथमाया अपि भावात् । सत्यं, द्वयोरपि पक्षयोः पर्युदासे भवत्येव दोषः, भाष्ये तु विभक्तिनियमे पर्युदासेपि न दोष इत्यनास्थावादः पाक्षिक एष दोष इत्यत्रैव तात्पर्यं, वक्तव्यं च किंचिद्वृद्धयन्याभिधानमित्युपरम्यते ॥

"संबोधने च" ॥ 'आभिमुख्यकरणमिति' । यद्वस्तु येनाकारेण सिद्धं तस्य तेनाकारेणाभिमुखीकरणं सम्बोधनं न त्वेकश्रुतिविधाविव कस्य चिदर्थस्यानुष्ठेयता प्रत्यायनं, वाक्यार्थो हि सः, अभिमुखीकरणं तु न वाक्यार्थो येन वीरः पुरुष इत्यादिवद्यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थ इति प्रथमा सिद्ध्येत्, यस्य पदान्तरसंप्रयोगे सत्येव प्रतीतिः स वाक्यार्थः, इह तु देवदत्तेत्येतावत्युक्ते आभिमुख्यकरणं गम्यते ऽतः पदार्थ एवात्राधिक्यमिति षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनं तदाह । 'तदधिके प्रातिकार्थ-

इति'। असिद्धेन चाकारेणाभिमुखीकरण न सभवति राजा भव युध्यस्व स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति, हेपचन् हेपचमानेत्यादौ शतृशानचो सबोधने विधानेपि विभक्तिरहितयोस्तयो कर्त्राद्यभिधानएव सामर्थ्ये यथा लोटो द्विर्वचननिरपेक्षस्येत्यनेन प्रथमा भवति, यद्वाऽभिहित सोर्थान्तर्भूत प्रातिपदिकार्थे सपव इति पूर्वेण भविष्यति योगविभाग उत्तरार्थ ॥

"सामन्त्रितम्" ॥ 'तदन्त यच्छब्दरूपमिति'। महासज्ञाकर णमन्वर्थसज्ञाविज्ञानार्थम्, आमन्त्रणमामन्त्रितमिति । अभेदोपचारात्त त्साधने शब्दे वर्त्तते विभक्त्यन्तेन केवलया विभक्त्येति सज्ञाविधौ प्रत्य यग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणमिति भाव, उदाहरणेष्वा मन्त्रितस्य चे' त्या द्युदात्तत्व भवति, सेति वचन प्रातिपदिकार्थसूत्रेणापि सबोधने विहि ता या प्रथमा तदन्तस्यापि सज्ञा यथा स्यात् हेपचन् हेपचमान, असति तु तस्मिन्ननन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेत्यनन्तरसूत्रविहिताया एव स्यात् ॥

"एकवचन सबुद्धि" ॥ 'हे पटो इति'। सबुद्धौ च 'ह्रस्वस्य गुण' इति गुण, सु सबुद्धि रिति वक्तव्ये एकवचनग्रहणमेकोर्थ उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य सज्ञार्थम्, अन्यथा प्रक्रमाभेदाय तदन्तस्य स्यात् ॥

"षष्ठी शेषे" ॥ उपयुक्तादन्य शेष, कर्मादयश्च प्रातिपदिका र्थपर्यन्ता उपयुक्ता इत्याह। 'कर्मादिभ्योन्य इति'। ननु न कर्मादि भ्योन्य प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक सभवति कथ क्रियामन्तरेण सब न्धानुपपत्ते, सर्वत्र तस्यास्तन्निमित्ताना कर्मादीना चावश्यभावात्, तथाहि। राज्ञ पुरुष इति राजा कर्त्ता राजा द्रव्य पुरुषाय ददातीत्यर्थ सप्रत्ययात्। 'वृक्षस्य शाखेति'। लोकप्रसिद्ध्या वृक्षोऽधिकरण, तार्किकप्र क्रियया तु शाखा, देवदत्तस्य गौरित्यादौ तु प्रतिग्रहणादौ कर्तृत्व प्रतीयते देवदत्त प्रतिग्रहीता क्रेता विनिमाताऽप हर्त्ता वेति, उच्यते, नटस्य शृणो तीत्यत्र तावत्क्रियाकारकसबन्धरूप एव शेष, कथम्, 'आख्यातोपयोग' इत्युपयोगग्रहणान्नटस्यापादानसज्ञा नास्ति दुह्यादिपरिगणनाच्चाकथित त्वेपि कर्मसज्ञा नास्ति, तदय नट कारकमेव शेष, यच्चोक्त क्रियायास्त

निमित्ताना च सर्वत्र भावाद्रान्य प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक इति । तत्र, प्रतिग्रहक्रयादिजन्यस्य सर्वलोकप्रसिद्धस्य स्वस्वामिभावादिसबन्धस्यापि दुरपलापत्वात् । यदि च परस्परमुपकार्योपकारकभावाभावे सबन्धानुपपत्ते क्रियाकारकसबन्धोपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्तीत्युच्येत, अस्तु तथा न कश्चिद्दोष, नहि यद्यद्वस्तुस्थित्यास्ति तत्तदभिधातव्य यदेव तु विवक्षित तदेव स्वनिमित्ता विभक्ति प्रसूते तत्र स्वस्वामिभावादि सबन्धविवक्षाया सत्रपि क्रियाकारकसबन्धो न विवक्ष्यतइति द्वितीया द्यभावे षष्ठी भविष्यति एव च मातु स्मरति न माषाणामश्नीयादनु करोति भगवतो नारायणस्येत्यादौ श्रूयमाणेपि क्रियाशब्दे मातृसबद्ध स्मरणमिति सबन्धमात्र विवक्षित कर्मत्व तु सदप्यविवक्षितमिति षष्ठी भवति । उक्त च ।

सबन्ध कारकेभ्यो ऽन्य क्रियाकारकपूर्वक ।
श्रुतायामश्रुताया च क्रियाया सोभिधीयते ॥

इति । 'षष्ठी शेष' इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेध स्वस्वामिभावादिसबन्ध षष्ठ्यर्थ स च द्विष्ठस्तत्र यद्यप्येकस्मादप्युत्पन्नयापि षष्ठ्या द्विष्ठस्यापि सबन्धस्यावगमादुभाभ्या षष्ठी न भवति तथापि कदा चिद्विशेष्यादपि प्राप्नोति प्रथमा च न प्राप्नोति सबन्धस्याधिकस्य भावात, न वा वाक्यार्थत्वात्, यदत्र पुरुषस्याधिक्य स वाक्यार्थ राज्ञइत्येतत्पदसन्निधानात्पुरुषस्य सबन्ध प्रतीयते पुरुषप्रातिपदिक तु स्वार्थमात्रे वर्ततइति तत्र प्रथमा च भविष्यति षष्ठी च न भविष्यतीति, एतदुक्त भवति, राज्ञ इति केवलपदउच्चार्यमाणे सबन्धित्वमनियतप्रतियोगिकमवगम्यते पुरुषपदसन्निधौ तु सविशेषस्य प्रतीतिरित्येतावत्, ततश्चानियत स्वमपेक्ष्य प्रथममेव सबन्धाश्रया षष्ठी भवति ननु च षष्ठ्युच्चारणानुच्चारणकृतो यो विशेषो ऽद्भवान् पुरुषपदादपि षष्ठीमुच्चारयतु गम्यते स विशेष । नैतत्सुष्ठूच्यते । नहि शब्दस्य भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किन्तर्हि विद्यमान एवार्थे प्रतिपिपादयिषितश्चवाचकपदप्रयोगे हेतुर्भवति तत्र गुणस्य परोपकारकत्वेन विवक्षितत्वात्तदन्ते षष्ठी भवति

पुरुषस्य तूपकार्यत्वात्स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा भवति, तत्र च सबन्धो गुणे पद निधाय प्रधानमपि स्पृशति गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तोऽन्यथानुपपत्ते रूपान्तरमाश्रयति प्रधान तु स्वनिष्ठत्वेन न रूपान्तर भजते, उक्त च ।

द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
तत्राभिधीयमान सन् प्रधानेष्वुपयुज्यते ॥

इति । यदा तु पुरुषस्याप्राधान्य राज्ञश्च प्राधान्य विवक्ष्यते तदा पुरुषस्य राजेत्यपि भवत्येव, यदा च राज्ञ पुरुषस्य गृहमिति तत्पुरुषस्य गृहादिसबन्धो विवक्ष्यते तदैकस्यापि वस्तुनो भिन्नवि षयो गुणप्रधानभावो न विरुद्धइति द्वाभ्यामपि षष्ठी भवति, राज्ञ इति हि षष्ठ्या राजपुरुषयोरेव सबन्धोऽभिहितो न पुरुषस्य गृहस्य च, इह पञ्चके प्रातिपदिकार्थे 'कर्मणि द्वितीये' त्यादौ चार्थनियमपक्षे शेषग्रहण शक्यमकर्त्तु कथ कर्मादयो नियता शेषोऽनियत, ततश्च स्वादिसूत्रेण द्वितीयादिषु षष्ठ्या च शेषे प्राप्तेषु षष्ठीत्येतावदप्युच्यमान नियमार्थ सम्पद्यते षष्ठ्येव भवतीति, यत्र च षष्ठी च प्रत्ययान्तर च प्राप्नोति तत्रैवविधो नियम इत्यर्थाच्छेष एव भविष्यतीति उत्तरार्थमेव तदवश्य शेषग्रहण कर्त्तव्य, त्रिकपक्षे तु स्वार्थे षष्ठी मा भूदिति द्वितीयादीना मिव कर्मादि शेषो वाच्यत्वेन विधातव्य, तथा प्रत्ययनियमपक्षे कर्मा- दीनामनियतत्व तेष्वपि षष्ठ्या प्राप्ताया शेषएव षष्ठी न कर्मादिष्विति षष्ठी नियमार्थ शेषग्रहण कर्त्तव्यम् ॥

"ज्ञोविदर्थस्य करणे" ॥ असदेहार्थ विदर्थस्य ज्ञ करणइत्येव वक्तव्ये तदकरणादविदर्थस्येति पदच्छेद, लुग्विकरणश्च विदिर्गृह्यते तदर्थ एव जानातेर्वृत्तिसभवात् तदाह । 'अविदर्थस्याज्ञानार्थस्येति' । 'सर्पिषो जानीतइति' 'अपह्नवे ज्ञ' 'अकर्मकाच्चे' त्यात्मनेपदम् । 'प्रवृत्तिवचन इति' । ज्ञानपूर्विकाया प्रवृत्तौ वर्त्तमानइत्यर्थ । 'स पिषि रक्त इति' । रागो मिथ्याज्ञानस्य हेतु, द्रौपद्या रक्तो हि कीचको रहसि भीमसेनमालिङ्ग्यावोचद् अहो उत्तमाङ्गनानामीदृशी सुस्पर्शतेति ।

'प्रतिहतो वेति'। प्रतिघातो द्वेषस्य हेतु, द्वेषश्च मिथ्याज्ञानस्य हेतु, यो हि परिहासशीलेन केन चित्पूयादिकमशुचि द्रव्य निर्दिश्योक्त सर्पिरेतत्पिबेति स तत्र प्रतिहतस्तत आरभ्य सर्पिर्द्वेष्टि, द्विषतश्चातस्मिन्नपि तज्ज्ञानमुत्पद्यते यदि सर्वमेव ग्राह्य, तदात्मना सर्पि स्वभावतया प्रतिपद्यते, एव सत्यविदर्थत्व नोपपद्यते तत्राह। 'मिथ्याज्ञानमेवेति'। ज्ञान कायाकरणादितिभाव। अविप्लुतविषयपरिच्छेदो हि ज्ञानकार्य तच्च मिथ्याज्ञानेन न क्रियते, अस्मिन्पक्षे उदकादिकर्मणा सकर्मकत्वाद 'कर्मकाच्चे' त्यात्मनेपदानुपपत्ते परस्मैपदमुदाहार्य मन्यन्ते॥

"अधीगर्थदयेशा कर्मणि"॥ इक् स्मरणे ककारोऽत्रैव विशेषणार्थ, अधिपूर्वस्यैवोच्चारणमेवमेवाय प्रयोक्तव्य इति ज्ञापनार्थम्, 'शेषत्वेन विवक्षितइति'। ननु शेषत्वेन विवक्षिते पूर्वेणैव सिद्धा षष्ठी यथा न माषाणामश्नीयादनुकरोति भगवतो नारायणस्येति, सत्य, प्रकरण तु नियमार्थम्, अस्मिन्विषये षष्ठी भवत्येव श्रूयतएव न लुप्यतइति, कि कृत भवति समासो निवर्त्तितो भवति मातु स्मरणमिति, एव पूर्वसूत्रे परत्र च प्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्य, समासे सति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'-रिति षष्ठी लुप्येत, तेन प्रतिपदविधानषष्ठी न समस्यतइति सिद्ध भवति, कथ तर्हि विशेषस्मृते सशय इति समास, उच्यते, शेषषष्ठ्या एव समासनिषेध, इह तु 'कर्तृकर्मणो कृतीति' कर्मरूपविवक्षायामेव षष्ठी समासो भविष्यति, क पुनरत्र विशेष शेषषष्ठ्या समास स्यात्कारकषष्ठ्या वा, अयमस्ति विशेष कारकषष्ठ्या समासे कृत्स्वरो भवति शेषषष्ठ्या समासे तु समासान्तोदात्तत्व स्यात्, अन्तोदात्तसमासनिवृत्तये प्रकरण यत्र च कारकषष्ठी प्रतिषिध्यते यथा मातु स्मृतमिति तत्र समासोऽपि मा भूत्, एव चात्र प्रकरणे ये ऽनुपात्ता यानि चात्र प्रत्युदाहरणानि तेषूभयेष्वपि निष्ठायोगे शेषषष्ठ्या समासो ऽन्यत्र कारकषष्ठ्या अपीति वेदितव्यम्। 'गुणैरिति'। गुणेषु शेषत्वेन विवक्षितेषु अस्य नियमस्याभावात्समासो भवत्येवेत्यर्थ। इयमेवास्मिन्प्रकरणे प्रत्युदाहरणगतिरिति॥

"कुज प्रतियत्ने" ॥ 'एधोदकस्येति' । 'जातिरप्राणिना'मित्येकवद्भाव । 'उपस्कुरुतइति'। गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम् । उपात्प्रतियत्नेत्यादिना सुट् ॥

"रुजार्थाना भाववचनानामज्वरे" ॥ रुजोभङ्गेभिदादिपाठादस्मादेव निपातनाद्वा ऽङ् 'भाववचनानामिति'। नायमर्थो भाववाचिनामिति धातूना भाववाचित्वाव्यभिचारात् किं तर्हि भावशब्देन घञादिवाच्य सिद्धरूपो भाव उच्यते। वचन इति कर्त्तरि ल्युट्, तत्र प्रकृत्यर्थो न विवक्ष्यते न हि रुजार्थाना भावो वक्ता प्रतिपादयितोच्चारयिता वोपपद्यते तस्मात्प्रत्ययार्थ एव कर्त्ता विवक्षित, भावो वचन कर्त्ता येषामित्यर्थ, तदाह। 'भावकर्तृकाणामिति'। 'चोरस्यामयतीति'। अम रोगे चुरादि 'नान्ये मितो ऽहेता विति' चुरादौ वचना 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' ज्वलनीजृषक्नसुरञ्जोमन्ताश्चे'ति मित्त्व न भवति 'ज्ञपमिच्चे' त्यारभ्य 'नान्ये मितोऽहेता' विति प्राग्ये पठितास्तएव चुरादिषु मितो भवन्ति नान्य इत्यर्थ ।'आमय इति' आङ्पूर्वस्य मीनातेरच्, मीनातिर्मिनोतीत्यात्वस्य निमिमीलिया खलचोरिति प्रतिषेध । 'नदीकूल रुजतीति'। अत्र नदी कर्त्री न भाव । ननु रुजाशब्दो व्याधौ रूढ इति नात्र प्रसङ्ग एव तर्हि प्रत्युदाहरणादिगिय दर्शिता इद तु प्रत्युदाहरण श्लेष्मा पुरुष रुजतीति व्याधिना कासादिना ग्राहयतीत्यर्थ । 'ज्वरयतीति'। ज्वर रोगे घटादि, 'सन्तापयतीति'। 'हेतुमति चे'ति णिच, सन्तापोत्र भाव कर्त्ता च ॥

"आशिषि नाथ" ॥ नाथतइति'। 'आशिषि नाथ' इत्युपसख्यानादात्मनेपद, तच्चानुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थम्, आशिष्येव नाथ इति, तेन प्रत्युदाहरणे परस्मैपदम् ॥

"जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषा हिसायाम्" ॥ 'न दैवादिकस्येति'। जासीति निर्देशाद् हिसायामिति वचनाच्च निप्राभ्या यथा सभवमुपसृष्टो हनो निप्रहण, 'हन्तेरत्पूर्वस्येति' णत्वम, 'प्रणिहन्तीति'। नेर्गदेत्यादिना णत्व, नट अवस्यन्दने चुरादि, नट न्टत्तावित्यस्य तु घटादिपठितस्याग्रहण विकृतनिर्देशात् । 'निपातनाद्वृद्धिरिति' । घटादिपाठस्तु

'घटादय षित' इत्यातिदेशिकोङ् यथा स्यात् 'चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्या' मिति दीर्घश्च यथा स्यादित्येवमर्थं ॥

"व्यवहृपणो समर्थयो" ॥ 'समर्थयोरिति'। सशब्दो वृत्तौ समानार्थे समशब्दस्य वा निपातनात्सरूपमिति भाव, सबद्धार्थयोरिति तु न विज्ञायते, व्याख्यानात् सभवति हि व्यवहृपणोर्हेतुहेतुमद्भाव सबन्ध। 'शतस्य व्यवहरतीति'। शत क्रयविक्रयरूपेण विनियुङ्क्ते दीव्यति वेत्यर्थ, शलाका व्यवहरति गणयतीत्यर्थ ॥

"दिवस्तदर्थस्य"। अत्र शेषइति नानुवर्तते, उत्तरसूत्रद्वयारम्भसामर्थ्यात्, अथ पूर्वसूत्र एव दिविरपि कस्मान्न पठित, एव हि तदर्थस्येति न वक्तव्य भवति तत्राह। 'योगविभाग इति ॥

"विभाषोपसर्गे" ॥ 'शलाका प्रतिदीव्यतीति'। अत्र विजिगीषादौ दिविर्वर्तते न व्यवहारे ॥

'द्वितीया ब्राह्मणे" ॥ मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम। 'ग्रामस्य तदह सभायामिति'। ग्रामस्य सभायामित्यन्वय, तदहरित्येतदुदाहरण, 'स्वमोर्नपुसका' दिति लुक्, 'अहन्नि' ति रुत्वम्। 'अनुपसर्गस्य नित्य षष्ठ्या प्राप्तायामिति'। दिवस्तदर्थस्येत्यनेन, अथ सोपसर्गस्यापि पूर्वेण षष्ठ्यामपि प्राप्ताया नित्यद्वितीयार्थ कस्मान्न भवतीत्याह। 'सोपसर्गस्येत्यादि' ॥

"प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने" ॥ 'इष्यतेर्दैवादिकस्येति'। इषु गतावित्यस्य श्यना निर्देश इच्छतीष्णात्योरिच्छाभीक्ष्ण्यार्थयोर्निवृत्त्यर्थं। 'तद्विषय एवेति'। लोण्मध्यमैकवचनान्त। 'देवतासम्प्रदान इति'। देवता सप्रदान यस्यार्थस्य तत्र वतमानयो कर्मणि कारक इत्यन्वय, 'हविषो' हविर्विशेषवाचिन इत्यर्थ। 'प्रेश्ष्येति'। ब्रूहिप्रेष्येत्यादिना प्लुत। 'अग्नये गोमयानि प्रेष्येति'। गोमय हविष्ट्वेन क्वापि न चोदित, 'हविष प्रस्थितस्येति'। प्रस्थितशब्देन यद्विशेष्यते तस्येत्यर्थ, इद च भाषायामपि भवति उत्तरत्र छन्दोग्रहणात् ॥

"चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि" ॥ 'या खर्वेणेति' । रजस्वलाया खर्वपानादिप्रतिषेधार्थोयमर्थवादः, तर्हि वक्तव्यं षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति, न वक्तव्यं, योगविभागात्सिद्धं, चतुर्थ्यर्थइति नायं समासः किं तर्हि चतुर्थी अर्थइति योगो विभक्तव्यः, षष्ठीत्यनुवर्तते, अर्थे षष्ठी भवति चतुर्थी चेति, तत्र स्वार्थएव षष्ठीचतुर्थ्योर्विधानमनर्थकमित्यन्योन्यसन्निधाना दन्योन्यार्थे विभक्तिद्वयं विज्ञायते ॥

"कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे" ॥ कृत्वसुचोऽर्थो लक्ष्यते, कृत्वोऽर्थो येषां ते कृत्वोर्थाः, । 'पञ्चकृत्व इति' । 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' । 'द्विरिति' । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' अर्थग्रहणमेतदर्थम् ॥

"कर्तृकर्मणोः कृति" ॥ 'इह क्रियायाः साधनं भवतीति' । कर्तृकर्मभ्यां क्रिया सन्निधाप्यते, धातुरेव क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च, तत्र तिङ्प्रयोगे नलोकाव्ययेति लप्रतिषेधेन भाव्यं, स चावश्यं लप्रतिषेधः कर्त्तव्यः, ये कृतो लादेशास्तदर्थम्, ओदनं पचन् ओदनं पचमानः, पपिः सोमं, ददिर्गा इति, इह तु नार्थः कृद्ग्रहणेनेति मत्वा पृच्छति । 'कृतीति किमिति' । 'कृतपूर्वी कटमिति' । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैव कर्मणोभिहितत्वान्नैव द्वितीयया भाव्यम्, एवं च तदपवादः षष्ठ्यपि न प्राप्नोति, इहाप्यनभिहिताधिकारात् कृतशब्दस्य च कटापेक्षस्य समासो दुर्लभः, एतेन तद्धितो व्याख्यातः, तस्मादयमसाधुरेव प्रयोगः । सत्यम्, विशेषविवक्षायां नैव समासतद्धितौ भवतो, यदा तु कृतं पूर्वमनेनेति कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते तदा सापेक्षत्वाभावात्समासः, केन 'सुप्सुपे' ति, ततः 'पूर्वादिनि' 'सपूर्वाच्चे' तीनिः प्रत्ययः, न च कटस्य क्तेनाभिधानं करोतेरुत्पद्यमानः क्तप्रत्ययः कर्मसामान्यमेवाह विशेषकर्मसंबन्धात्तु तस्याभिधानं, न चात्र तद्धितेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्य कटेन संबन्धः सम्भवति, क्रियया तु गुणभूतयापि कारकाणां संबन्धो भवति यथा कटं कृतवानिति, कृतपूर्वीशब्दश्चायं पूर्वं कृतमनेनेत्यस्मिन्नर्थे व्युत्पा

दित पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थं सपद्यते, तत्र करोतिक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम्, अनभिहित च तदिति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्याद्, यत्र च निष्ठान्तेन शब्देन कर्तृकर्मणो सबन्धस्तत्रैव निष्ठाश्रय प्रतिषेधो यथा कट कृतवान् कृत कटो देवदत्तेनेति, इह तु कृतस्य कटेन सबन्धो न भवतीत्युक्तमेव, अथ तु वस्तुतो निष्ठान्ते पदे धातुवाच्यक्रियापेक्षे ये कर्तृकर्मणी तयो प्रतिषेधस्तथा सति नेद कृद्ग्रहणस्य प्रयोजन तेनै तदपि निरस्तम्, असति कृद्ग्रहणे कट कारयति पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति णिच्प्रकृते पचेरर्थं प्रति कर्तृकर्मणो षष्ठीप्रसङ्ग सति तु कृद्ग्रहणे णिचोऽकृत्त्वान्न भवतीति कथमिव निरस्त, न लोकेत्यत्र नैव ज्ञायते लप्रकृतिभूतस्य धातोर्ये कर्तृकर्मणी इति किं तर्हि लान्ते पदे या क्रियोच्यते प्राधान्येन गुणभावेन वा तत्र ये कर्तृकर्मणी तयो षष्ठी न भवतीति तेनेदमप्यप्रयोजनम्, अथ स्याद् न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययवि शेषणार्थं कृद्ग्रहण तेनोच्चै कटा न स्रष्टेत्यत्रा कृतोप्यव्ययस्य प्रयोगे निषेधाभाव इति तदपि न, अव्ययेन कर्तृकर्मणी विशेषयिष्यामो ऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयो षष्ठी नेति, न चाकृत उच्चैप कर्तृकर्मणी सम्भवत, इह तर्हि करोतीति कृदिति कृच्छब्देन कर्तोच्यते तत्र कर्तृकर्मणोरित्येव षष्ठ्यामपि सिद्धाया पुनर्विधान गुणभूतेपि कर्तरि यथा स्याद्भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति, भिदेर्ण्यन्तात्पर्यायादिना ण्वुल्, अत्र ण्यर्थस्य प्राधान्यात्प्रयोजककर्ता प्रधान प्रयो ज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्य गुणभावाद्गुणभूत इति प्रधानेतरसन्निधौ प्रधा नादेव स्यात् कृद्ग्रहणादप्रधानादपि भवति, एतदपि नास्ति प्रयो जन, तृतीयावत् सिद्ध, तद्यथा पाचित ओदनो देवदत्तेन यज्ञदत्तेने-त्यादौ प्रधानाप्रधानयोर्द्वयोरपि कर्त्रोस्तृतीया भवति तत्कस्य हेतो एकशब्दवाच्यत्वाभावेन विरोधाभावात् तथा षष्ठ्यपि भविष्यति, इह तर्हि प्रयोजनम्, 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति बहुव्रीहिर्यथा स्याद् अन्यथा न्यपदार्थस्यानुपात्तत्वात्तत्पुरुष स्यात्तत्र चानिष्ट वक्ष्यते, यद्येवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहण कर्तव्यम्, अथ वानुपात्तेप्यन्यपदार्थे व्याख्यानाद्बहुव्रीहिर्भवि

ष्यति यथै काचो द्रु प्रथमस्ये' ति तदेतत्कृद्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । केचिदाहु । इहैव तद्धितनिवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति, प्रजानाती ति प्रज्ञ प्रज्ञ एव प्राज्ञ 'प्रज्ञादिभ्यश्चे'ति स्वार्थिकेणि कृते व्याकरण प्राज्ञ इत्यत्र षष्ठी न भवति, ननु क्रियमाणेपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति यावता भवत्येव कृतोत्र प्रयोगे। नह्यत्रैतच्छक्य वक्तु प्रत्ययार्थेनैकार्थीभूतस्य कृदन्तस्य निष्कृष्य व्याकरणेन सबन्धो न सभवतीति प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेनार्थान्तराभावात् । नैष दोष । कृद्ग्रहणसामर्थ्यात्कृदन्तेनैव योगे षष्ठी विज्ञास्यते इह तु कृता तद्धितेन चैकरूप सबन्ध इति न भविष्यतीत्यलमतिचोदेन । 'शेष इति निवृत्तमिति' । तेनाप्राप्ता षष्ठी विधीयतइत्यस्या समासो भवतीति कृद्योगा च षष्ठी समस्यतइति न वक्तव्य भवति ॥

"उभयप्राप्तौ कर्मणि" ॥ उभयशब्देन प्रकृतत्वात्कर्तृकर्मणी सबद्ध्येते । 'उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिरिति' । न तत्पुरुष । 'उभयो कर्तृकर्मणो षष्ठी प्राप्तौ सत्यामिति' । अत्र प्रयोजन वक्ष्यति । 'कर्मण्येवेति' । विपरीतस्तु नियमो न भवति उभयप्राप्तावेव कर्मणीति एव हि पूर्वसूत्रे कर्मग्रहणमनर्थक स्याद् अनेनैव विशिष्टविधानमाश्रयणीय स्यादिति भाव । 'आश्चर्य इति' । सकर्मकेभ्यो भावे कृति विहिते कर्मणि कर्त्तरि च षष्ठी प्राप्ता नियमेन कर्त्तुरपनीयते, प्राप्तिग्रहणाच्च प्राप्तिमात्रे नियम इति कर्तृकर्मणो प्रयोगेपि कर्त्तरि तृतीया भवति, 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छती' ति अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयो' प्राप्ति , अत्र चानन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति कर्तृकर्मणोरिति प्राप्तिर्नियम्यते शेषषष्ठी तु कर्त्तर्यपि भवत्येव नियमस्य प्रयोजन पक्षे तृतीयाश्रवण कर्मापि यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते तदा तत्रापि शेष षष्ठी भवत्येव तस्याश्च 'कर्मणि चे' ति निषेधाभावात्समासोपि भवति, निषेधस्य तु प्रयोजन कृत्स्वरो मा भूदिति एतदपि सूचित 'पूर्वेण षष्ठी प्राप्तौ नियम्यत इति' आश्चर्यमिदमित्येतावदेक वाक्य किं तदित्याह । 'ओदनस्येति' । अत्र पाके ओदनस्य कर्मत्व प्रादुर्भावे च ब्राह्मणाना

कर्तृत्वमित्यनेकत्वात्कृदुभयप्राप्तिर्भवति । 'भेदिकेति' । पर्यायादिषु ण्वुच् । 'चिकीर्षेति'। 'अप्रत्ययात्' । अत्रोभयत्रापि कर्त्तरि तृतीया न भवति षष्ठी तु शेषविवक्षयापि सिद्ध्यति समासोऽप्यत्र भवति धर्मजिज्ञासा देवदत्तस्य शिष्यस्याचार्यशुश्रूषेति शेषे विभाषेति तत्र यदा नियमेन कर्त्तरि तृतीया तदा 'कर्मणि च' इति निषेधात्पाणिनिना सूत्रकृति आचार्येण शब्दानुशासनमित्यसाधु समास, पाणिने सूत्रकृतिराचार्यस्य शब्दानुशासनमिति तु साधु ॥

"क्तस्य च वर्तमाने" ॥ 'राज्ञा मत इति' । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे' ति वर्त्तमाने क्त, शेषविज्ञानादित्युपसख्यान प्रत्याचष्टे, सदप्यत्र छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षाया तिरोधीयते सबन्धित्वमात्रमेव तु विवक्षिष्यते ततश्च न माषाणामश्नीयादितिवत्सिद्धा षष्ठीत्यर्थ । 'तथा चेति' । उपसख्याने त्वेतच्च सिद्ध्यतीति भाव ॥

"अधिकरणवाचिनश्च" ॥ 'तस्य च प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवतीति' । यथा सम्भव यत्र कर्त्तैव सम्भवति तत्र कर्त्तरि इदमेषामासितमिति, सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते विहिते द्वयोरपि कर्तृकर्मणोरनभिहितत्वाद् द्वयोरपि षष्ठी भवति इदमेषा भुक्तमोदनस्येति, उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यय तु नियम कर्तृकर्मणो कृतीत्यस्या एव प्राप्ते । वाचिग्रहण किम् । अधिकरणइत्युच्यमाने क्तोपलक्षण विज्ञायेत ततश्चार्थान्तरवृत्तेरपि ध्रौव्यादेरुत्पन्नस्य क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात् वाचिग्रहणे तु सति यदाधिकरण वक्ति तदैव षष्ठी भवति पदार्थान्तरे तदा कर्त्तरि तृतीया कर्मणि द्वितीया भवति इहैभिरासित ग्रामे गत इति इह गत्यर्थे चातुश्शब्द्य भवति इदमेषा गतमित्यधिकरणे, इदमेते गता इति कर्त्तरि, इहैभिर्गतमिति नपुसके भावे, कर्तृविवक्षाया इदमेषाङ्गतमिति, तत्रैव शेषविवक्षायाम् ॥

"न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" ॥ जिघृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात् तृनामित्यत्र णत्वाभाव । 'उ उकेति' । अनेनोकारप्रश्लेष दर्शयति तत्र लश्चेति पूर्वद्वन्द्वे उकारस्य पूर्वनिपात स्यात् यस्मिन्पातेऽपि

लवुकेति स्यात् तस्मात्परयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पश्चाल्लशब्दस्य द्वन्द्वं कार्यं, उकारेण च कृतो विशेषणात्तदन्तविधि, व्यपदेशिवद्भावात्केवलस्यापि ग्रहणम्। 'शतृशानचाविति'। तेन शानजर्थं तृचिति प्रत्याहारो नाश्र यणीय इति भाव। 'किकिनौ चेति'। ननु लग्रहणेन लकारास्तदा देशाश्च ग्रहीतु युक्ता कट कारया चकार श्रोदन पाचयति किकिनो स्त्वयुक्त ग्रहणम् अलत्वादलादेशत्वाच्च। नैष दोष, किकिनौ लिट् चेत्य नेन लिट्त्वातिदेश क्रियते न लिट्सञ्ज्ञा तत्र कारया पचान इत्यादौ लिटि तदादेशे च दृष्ट प्रतिषेध किकिनोरपि भविष्यति। उदाहरणेषु सर्वत्र कारकषष्ठ्या प्रतिषेध शेषषष्ठी तु भवत्येव ब्राह्मणस्य कुर्वन् श्रो दनस्य पचन् श्रपा पेरुरसि नरकस्य जिष्णवो गुणे तानि द्विषद्वीर्यनिराक रिष्णुरिति। 'आगामुकमिति'। लषपतपदेत्यादिनोकञ्, रक्षांसि वाराणसी प्रत्यागमनशीलानि भवन्ति, शापादिमोक्षार्थमित्यर्थ। 'दास्या कामुक इति'। द्वितीयानिवृत्त्यर्थं वचन षष्ठी तु शेषविज्ञानादेव सिद्धा। 'पुरा सूर्यस्येति'। भावलक्षण इत्यादिना तोसुन्। 'विसृप इति'। 'सृपि तृदो कसुन्' 'पूङ्यजो शानन्' 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' 'इङ्धार्यो शत्रकृच्छ्रिणी' त्येतेषु ल इति नानुवर्त्तत इति स्थापयिष्यते तेन लग्रहणादसिद्धिरिति मत्वाह। 'तृचिति'। 'प्रत्याहारग्रहण मिति'। 'द्विष शतुर्वा वचनमिति'। 'द्विषोमित्र' इति योय शतृ प्रत्ययस्तत्प्रयोगे विकल्पेन प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ। प्रत्याख्यान तु शेषविवक्षाया षष्ठ्यन्यत्र द्वितीयेति सता च समासप्रतिषेधात्समासे कृतस्व रार्थं कारकषष्ठी विधेयेत्यपि नास्ति॥

"अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो"॥ अकस्य भविष्यति काले इनस्तु आधमर्ण्ये चेति सख्यातानुदेशस्तु व्याख्यानान्न भवतीति भाव। 'ग्राम गमीति'। 'भविष्यति गम्यादय'। ननु च नात्र षष्ठ्या प्रसग कथ गत्यर्थ कर्मणीत्यत्रोक्त द्वितीयाग्रहण कि न चतुर्थ्येव विकल्प्येत अपवादविष येपि यथा स्याद् ग्रामस्य गन्तेति, सत्य, श्रौते तावत् प्रतिषेधे लभ्य माने कि द्वितीयाग्रहणसामर्थ्याश्रयणेनेति मन्यते॥

"कृत्याना कर्त्तरि वा" ॥ 'कर्त्तरीति किमिति'। 'तयोरेव कृत्य क्तखलर्थाः' इति वचनादकर्मकेभ्यो भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मणि कृत्याना विधानात्कर्त्तुरेव तैरनभिधान सम्भवतीति कर्तृकर्मणोर्द्वयोरधिकारेऽपि कर्त्तर्येव षष्ठी भविष्यतीति प्रश्न । 'गेय इति' । भव्यगेयेत्यादिना कर्त्तरि यत्प्रत्यय । 'साम्नामिति' । कर्मणि नित्यमेव षष्ठी भवति । 'उभयप्राप्तौ कृत्यइति' । उभयो कर्तृकर्मणो प्राप्तिर्यस्मिन् कृत्ये तत्र द्वयोरपि कर्तृकर्मणो षष्ठी न भवतीत्यर्थ । 'कृष्टव्येति' । कृषेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि कृत्यप्रत्ययो न त्वप्रधानइति तस्मिन् कर्मणि कर्त्तरि च प्राप्ता षष्ठी न भवति, एतच्च योगविभागाल्लभ्यते, कथ, कृत्यानामित्येको योग, अत्रोभयप्राप्तौ नेति च वर्त्तते, युगपदुभय प्राप्तीना कृत्याना प्रयोगे षष्ठी न भवतीत्यर्थ । तत कर्त्तरि वा, अत्र षष्ठीत्येवानुवर्त्तते ऽन्यत्सर्व निवृत्तम् ॥

"तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या तृतीयान्यतरस्याम्" ॥ 'शेषविषये विधानादिति'। शेषइत्यधिक्रियतइति भाव, बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपग्रहणाभावे सिद्धेऽर्थग्रहण पदान्तरनिरपेक्षा ये तुल्यानाहुस्तत्परिग्रहार्थं तेन द्योतका इवादयो निवर्त्त्यन्ते भवन्ति, गौरिव गवयो यथा गौस्तथा गवय इति। 'तुला देवदत्तस्येति'। तुलोपमाशब्दौ कर्मसाधनौ तुल्यार्थौ तत्र प्रतिषेध्या तृतीया षष्ठी तु भवत्येव, इह स्फुटोपमम्भूतिसितेन शम्भुनेति शम्भुना स्फुटोपमा यस्येत्युपमाशब्देनापि योगे करणे तृतीया भवति भावसाधनत्वात्तस्य यथा उपमीयते ऽनेनेत्यादौ, इतरथा हि तृतीयानुकृष्येतेति तस्यानन्तरसूत्रे श्रुतत्वाद् अन्यतरस्याग्रहणे तु सति तस्य प्रयोजनान्तराभ वात्तदेव चकारेणानुकृष्यते ॥

"चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहिते" ॥ आयुष्यादीना सुखपर्यन्ताना द्वन्द्व कृत्वार्थशब्देन बहुव्रीहिविधानादर्थशब्देना युष्यादिभि प्रत्येक सबन्ध, तत्र मद्रभद्रशब्दयो पर्यायत्वात्सूत्रे भद्रशब्दो न पठितव्य इति के चिदाहु । अन्ये त्वर्थशब्दोऽपि पृथगेव निमित्त व्याख्यानाच्च सर्वत्रार्थग्रहण वर्णयन्ति, वृत्तावपि क चिदर्थशब्दोऽप्युदाहृ

यते। 'हित देवदत्तस्येति'। हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येत्यस्यानाशिषि चरितार्थत्वादाशिषि हितयोगेप्यनेन विकल्पेन भाव्यम्, अन्यथा ऽत्र हित ग्रहणमनर्थकमिति मन्यन्ते॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥

"द्विगुरेकवचनम्" ॥ अत्र यदि पारिभाषिकमेकवचन गृह्येतानु प्रयोगत एकवचन न स्यात् पञ्चपूलीय शोभनेति, तस्याद्विगुत्वाद् 'द्विगो' रिति पञ्चम्या च निर्देश स्यात अतोन्वर्थस्यैकवचनस्येद ग्रहणमिति मत्वाह, 'एकस्य वचनमेकवचनमिति'। वक्तीति वचन, 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति कर्त्तरि ल्युट्, एक स्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति कर्मणि षष्ठ्या समास, तत्र चैकस्यार्थस्य वाचक भवतीति सामान्येनोपक्रम पश्चात्कि तदित्यपेक्षाया द्विगुरित्यस्य पुल्लिङ्गस्य सबन्ध इत्येकवचनमिति नपुसकोपपत्ति, एतदेव व्यनक्ति। 'एकस्यार्थस्येति'। एव च द्विगुरेकार्थस्य वाचको भवति यदि द्विग्वर्थ एको भवति, न च वस्तुतोनेकार्थस्य वचनशतेनाप्येकार्थत्वमापादयितु शक्यमिति सामर्थ्यादतिदेशो विज्ञायते तदाह। 'तदनेन प्रकारेणेति'। तदिति वाक्योपन्यासे किमुक्त भवतीत्याह। 'द्विग्वर्थएकवद्भवतीति'। 'समाहारद्विगोश्चेद ग्रहणमिति'। तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्यैकवद्भावो माभूदित्येवमर्थ पञ्चभिर्गोभि क्रीता पञ्चगव पटाइति, अथ क्रियमाणेपि समाहारग्रहणे इह कस्मान्न भवति पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्य इति, शिष्यमाणस्य द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भाव प्राप्नोति, न वा बहिरङ्गत्वाद्, बहिरङ्गाय द्विग्वर्थे सत्येव द्विगावेकशेषात्प्रागभावादेकशेषे सति पश्चादुपजायमानत्वा,दन्तरङ्गे प्राथमकल्पिके द्विग्वर्थे चरितार्थ एकवद्भावो ऽत्र न भविष्यति, यद्येव पञ्चगव पटा इत्यत्राप्येवमेव भविष्यति, सत्य यदा पटा प्रत्येक पञ्चभिर्गोभि क्रीता, यदा तु बहव पटा सहता पञ्चभिर्गोभि क्रीयन्ते तदा ऽयमेकशेषस्याविषय, यदि तर्हि समाहारद्विगोर्ग्रहण नार्थोनेन, कथ, समाहरण समाहार समूहस्तस्यैकत्वाद्यूथ वनमित्यादिवदेकवचन भविष्यति,

यदि तर्हि समाह्रियतइति समाहार इति कर्मसाधन समाहारशब्द स्तदा ऽपेक्षितपरस्परा पञ्चपूला समासार्थ इति बहुवचनप्रसङ्गे ऽति देश आरभ्यते, तदाह, प्रत्यधिकरण वचनोत्पत्तेः सख्यासामानाधिकर ण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानमिति, अधिकरण द्रव्य सख्यावाची पञ्चा दिशब्द, यत्सख्याविशिष्ट द्रव्यमभिधीयते तदभिधानयोग्य वचनमुत्प द्यते पञ्चपूलीशब्देन पञ्चपूला समाह्रियमाणा उच्यन्ते ऽत समासार्थस्य पञ्चादिभि सामानाधिकरण्याद् द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गे एकवचन विधी यतइत्यर्थ, सख्यासामानाधिकरण्यादित्यनेन कर्मसाधनत्व समाहार शब्दस्य दर्शयति, भावसाधने तु वैयधिकरण्य पञ्चाना पूलानाम्। न वा समाहारैकत्वादिति, अयमर्थ, तिरोहितावयवभेद समूहरूप समा हारो द्वि वर्थस्तस्यैकत्वाद्वनादिवदेकवचनसिद्धेर्नात्र सूत्रेण प्रयोजनम्, अवश्य च तद् भावसाधन समाहार आश्रयणीय अन्यथा पञ्चाना खट्वा ना समाहार पञ्चखट्वीत्यत्र वा टाबन्त इति स्त्रीत्वपक्षे खट्वाशब्दस्यानुप सर्जनत्वाद् ह्रस्वो न स्यात्, अनुपसर्जनत्व चाप्रथमानिर्दिष्टत्वादनेकवि भक्तित्वाच्च, भावसाधने तु पञ्चाना खट्वाना समाहार, समाहार समाहा रेणेति समासार्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि खट्वाशब्दस्य नित्य षष्ठ्यन्तत्वादेक विभक्ति चेत्युपसर्जनत्वाद् ह्रस्वत्व सिध्यति, एकवचनमित्येतत्तूत्तरार्थ कर्त्त व्यमेव। 'पञ्चपूलीति'। 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियां भाष्यत' इति स्त्रीलिङ्गत्वाद् 'द्विगो' रिति ङीप्॥

"द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्"॥ इह यस्य द्वन्द्वस्य कश्चि दवयव प्राण्यङ्गवाची कश्चित्तूर्याङ्गवाची कश्चित्सेनाङ्गवाची यथा पाणिमार्दङ्गिकाश्वारोहा इति स व्यतिकीर्णावयवोऽपि प्राण्यङ्गादीना द्वन्द्वो भवत्येवेत्येकवद्भाव प्राप्नोति तत्राह। 'अङ्गशब्दस्येत्यादि'। ननु पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमेव परिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्ग सम्भवति, एव तर्ह्यङ्गानामेव रूपस्य बहुवचनान्तस्य सतोऽङ्गशब्दस्य प्रत्येक सम्बन्धो न तु प्रत्येकपरिसमाप्तस्य पश्चाद्बहुवचनसबन्ध। 'त्रीणि वाक्यानि सपद्यन्तइति'। सूत्र तु तेषामेव ग्रहणकवाक्यमिति

भाव । तत्र प्रथमेन वाक्येन प्राण्यङ्गाना प्राण्यङ्गयोरेव द्वन्द्व कृतस्त स्यैकवद्भावो विधीयते द्वितीयेन तूर्याङ्गाना तूर्याङ्गैरेव तृतीयेन सेना ङ्गाना सेनाङ्गैरेवेति न सङ्करप्रसङ्ग , तथा तूर्याङ्गानामिति द्वन्द्व एकव द्भवतीत्यपेक्षते, अत्राङ्गशब्द उपकारकवचन पूर्वत्रोत्तरत्र चावयववचन सेनाङ्गाना चेति पूर्ववदपेक्षा । 'पाणिपादमिति' । अत्र 'जातिरप्रा णिना' मित्येव सिद्धे व्यतिकरनिरासार्थं वचनम् । 'मार्दङ्गिकपाणवि कमिति' । 'शिल्प' मिति ठक् । 'वीणावादकेति' । 'नित्य क्रीडा जीविकयो' रिति समास , विपञ्ची परिवादिनी तज्जीविक परिवा दक । पणवमृदङ्गमित्यादौ तु 'जातिरप्राणिना' मित्येव सिद्धम् । 'रथि काश्वारोहमिति' । कथ रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलमिति, यावतैक वद्भावे सति नपुसकह्रस्वत्वेन भाव्य, निरङ्कुशा कवय , रथवाजिपत्ति सहिता करिण्यो रथवाजिपत्तिकरिण्यस्ताभि समाकुलमिति वा सम र्थनीयम् । द्वन्द्वश्चेत्यारभ्य 'विभाषा समीप' इत्यन्तस्य प्रकरणस्यानार म्भणीयता शङ्कते । 'इतरेतरयोगइत्यादि' । 'सिद्धमेवैकवचनमिति' । ततश्चानारम्भणीय प्रकरणमिति भाव । परिहरति । 'इद त्विति' । क पुनरसौ विषयविभाग इत्याह । 'प्राण्यङ्गादीनामिति' । कथ पुन प्राण्यङ्गादीना द्वन्द्व एकवचनो भवतीत्यस्य वचनस्य प्राण्यङ्गादीना समाहार एवेत्यर्थो भवतीति, वचनव्यक्तिभेदात, एव ह्यत्र वचन व्यज्यते य एकवचनो द्वन्द्व स एषा भवतीति न पुन प्राण्यङ्गादीना यो द्वन्द्व इत्य- नूद्य तस्यैकवचनता विधीयते, एकवचनान्तश्च द्वन्द्व समाहारद्वन्द्व स प्राण्यङ्गादीनामपि 'चार्थे द्वन्द्व' इत्येव सिद्ध इति स एवैषामिति नियम सपद्यते, दधिपयआदिष्वपि येषा ब्रह्मप्रजापत्यादीनामनेन प्रकरणेन नियमस्याप्राप्तिस्तेषा ताव 'च्चार्थे द्वन्द्व' इत्यनेन प्राप्तो द्वन्द्व प्रतिषिध्यते य एकवचनो द्वन्द्व स एषा न भवतीति वचनव्यक्त्याश्रयेण येषामपि दधिपयसी इत्यादीना 'जातिरप्राणिना' मिति नियमस्य प्राप्तिस्तेषाम- नन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति यद्यपि नियमस्य प्रतिषेधो युक्तस्तथापि ब्रह्मप्रजापत्यादिभि साहचर्यादेकवचनो द्वन्द्व इत्येताव-

न्मात्रस्यापेक्षणात्समाहारद्वन्द्व एव प्रतिषिध्यते न नियम, वृक्षादिवि भाषाप्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्याम। अथैवं कस्मान्न विज्ञायते इतरेतर योगपक्षे ऽप्राप्त एकवद्भावो विधीयतइति। उच्यते। यदीतरेतरयोग विहितद्वन्द्वस्यैकवद्भावो विधीयेत द्वन्द्वाच्चुदषहान्तेत्यादिना समाहार निबन्धनं कार्यं न स्यात् दधिपयआदिषु तु यस्य द्वन्द्वस्यैकवचनप्राप्ति स्तस्य प्रतिषिध्येतेति समाहारद्वन्द्वस्यैकवचनतायाः प्रतिषिद्धायामपि द्वि-त्वबहुत्वाभावाद् द्विवचनबहुवचने न स्यातामतो नियम एवाङ्गीकर्त्तव्य, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, अथ नियमेऽपि भवन्नेवमेव कस्माद्भवति प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेति न पुनः प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति, उच्यते। एवं हि विज्ञायमाने दधिपयआदिषु येषामनेन प्रकरणेन नियमो न प्राप्नोति तेषु प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, तिष्यपुनर्वस्वोरिति बहुवचन ग्रहणमनर्थकं स्यात् तद्धितसमाहारद्वन्द्वपक्षे तिष्यपुनर्वस्विदमित्यत्रैकव चनस्य प्रसङ्गे द्विवचनं माभूदित्येवमर्थं, यदि च त्वदुक्तो नियमः स्यात्तिष्य पुनर्वस्वोरत्र प्रकरणे ऽसङ्कीर्त्तितयोः समाहारद्वन्द्वाभावादनर्थकं तत्स्यात्, अतो वृत्तिकारोक्तमेव नियमस्वरूपमिति निरवद्यम्॥

"अनुवादे चरणानाम्"॥ चरणशब्दः कठकालापादिषु शाखा भेदेषु मुख्यस्तदध्यायिषु पुरुषेषु गौणः उभयेषां चैषां 'गोत्रञ्च चरणैः सहे'ति जातिसञ्ज्ञा तत्र शाखाभेदवाचिनो 'जातिरप्राणिना'मित्ये कवद्भावस्य सिद्धत्वाद्गौणोऽपि पुरुषवृत्तिरेव गृह्यतइत्याह। 'चरणशब्दः शाखानिमित्तक इति'। शाखाध्ययननिमित्तक इत्यर्थः। गौण इति क्वचित्पठ्यते क्वचिन्न। 'प्रमाणान्तरावगतस्येति'। शब्दादन्यत्प्रमाणं प्रमा-णान्तरं प्रत्यक्षादि। 'सङ्कीर्त्तनमात्रमिति'। मात्रशब्दो ऽवगतिव्युदा-साय, नन्वर्थप्रतिपादनाय प्रयोगः स चेदर्थः प्रमाणान्तरेणावगतः किमिति शब्दः प्रयुज्यते, कार्यान्तरविधानार्थं, यदा हि कठकालापेषूदितेषु आवाभ्यां तत्र गन्तव्यमिति संवादः कृतो भवति स च विस्मृत्योदास्ते तदा तं प्रतीदमुच्यते ननूदस्थात्कठकालापं किमास्यतइति। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः, वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनि, 'कठचरकाल्लुक्,' कलापिशब्दा

'त्कलापिनोण्' नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारीत्यादिना टिलोप, उभ यत्राध्येत्रणो लुक्, एतेन कौथुमो व्याख्यात । 'यदा तु प्रथमत एव शब्दोपदेश इति'। प्रमाणान्तरेणानवगतस्य शब्देनाद्य प्रत्यायनमित्यर्थ । 'उदगुरिति'। 'आत' इति झेर्जुस् 'उस्यपदान्ता' दिति पररूपत्वम्, अद्यतनीति लुङ पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा। 'अनन्दिशुरिति'। टुनदि समृद्धौ, सिजभ्यस्तेति जुस् ।

"अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्"॥ अध्वर्युशब्द ऋत्विग्विशेषे प्रसिद्ध, न च तेन क्रतोर्विशेषणमुपपद्यते नहि सोऽस्ति क्रतुर्यत्राध्वर्योरनन्वय, नापि सोऽस्ति यत्राध्वर्योरेवान्वय इति मुख्यार्थासम्भवादौपचारिकग्रहणमित्याह। 'अध्वर्युवेद इति'। यजुर्वेद इत्यर्थ । तत्र ह्याध्वर्यव विधीयते। 'कर्मस्वरूपस्येति'। कर्त्तव्यताया फलस्य चोपदेशो विधानमध्वर्युक्रतुवाचिना शब्दानामनपुंसकलिङ्गानामिति, कथ तर्हि सूत्रे सामानाधिकरण्यमित्याह । 'अध्वर्युक्रतुरिति'। तादृशावयवत्वाद द्वन्द्व एव तथोक्त इत्यर्थ । यदि पुनरनपुंसकमित्यनेन मुख्यया वृत्त्या द्वन्द्व एवोच्येत तदा 'स नपुंसक' मित्यस्यायमपवादो विज्ञायेत न वाऽबाधेनोपपत्तौ सत्या बाधो न्याय्य, अर्कश्चाश्वमेधश्चार्काश्वमेध, सायाह्नश्चातिरात्रश्च सायाह्नातिरात्रम। 'इषुवज्राविति'। सामवेदे एषा विधान, राजसूय वाजपेयशब्दावर्द्धर्चादिषु पठितौ ततस्तौ नपुंसकलिङ्गौ प्रत्युदाहरणम् ।

"अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यायाम्"॥ 'आख्यायतेऽनेनेत्याख्येति'। शब्दमात्रमिहाख्याशब्देनोच्यते न रूढिशब्द एव, असदेहार्थ विप्रकृष्टाख्यानामध्ययनत इत्यकरणादविप्रकृष्टेति पदच्छेद, आख्यानञ्च न स्वरूपेणाविप्रकर्ष किं तु प्रवृत्तिनिमित्तद्वारेण तच्चेहाध्ययन तदाह । 'अध्ययनत इति'। अधीतिरध्ययनम् अध्ययनेनाध्ययनत, आद्यादित्वात्तसि., प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्याध्ययनस्याविप्रकृष्टत्वात्तद्द्वारेणाविप्रकृष्टा आख्या येषां ते ऽध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्या, एतदेवाह। 'अध्ययनेन निमित्तेनेत्यादि'। 'पदकक्रमकमिति'। पदान्यधीते पदक, 'क्रमादिभ्यो वुन्,' एव

क्रमक, वृत्ति सहिता तामधीते वार्त्तिक, उक्थादित्वाट्ठक्, अत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्याध्ययनस्याविप्रकर्षं दर्शयति । 'सपाठ इति' । सपठन सपाठ, अध्ययनमित्यर्थ, । 'प्रत्यासन्न इति' । पदान्यधीत्य क्रमो ऽध्येतव्य इति कृत्वा, एव क्रमकवार्तिकमित्यत्रापि, नानधीत्य सहिता क्रमोऽध्येतु शक्य इति प्रत्यासत्तिर्विज्ञेया ॥

"जातिरप्राणिनाम्" ॥ जातिवाच्यवयवत्वाज्जातिर्द्वन्द्व इति गौणो निर्द्देश । 'आराशस्त्रीति' । आरा प्रतोद । 'धानाशष्कुलीति' । षण्णा रसाना कुल शट्कुली गौरादिपाठाद्रूपसिद्धि । 'नन्दकपाञ्चजन्याविति' । सञ्ज्ञाशब्दावेतौ, खड्गोस्य नन्दक शङ्ख पाञ्चजन्य प्रकीर्त्तित । 'जातिपरत्वे चेति' । जातिप्राधान्यइत्यर्थ । 'न नियतद्रव्यविवक्षायामिति' । यदा क चिद्देशादौ नियताना द्रव्यविशेषाणा विवक्षा तदा जातिशब्दत्वेप्येकवद्भावो न भवतीत्यर्थ । 'बदरामलकानीति' । फल जातिवाचिनावेतौ ॥

"विशिष्टलिङ्गोनदीदेशोऽग्रामा" ॥ विशिष्टलिङ्गानामित्यस्य विवरण भिन्नलिङ्गानामिति, विपूर्वं शिषिर्भिदिना समानार्थ, तथा च भेदक विशेषण भेद्य विशेष्यमित्युच्यते केन नञ्विशिष्टेनेत्यत्रापि भेदद्वारेणैवाधिक्यमर्थो व्याख्यात, यस्य हि नञ् भेदक स नञाधिको भवति । 'नदीवाचिनामित्यादि' । कथ तर्हि सूत्रे विशिष्टलिङ्गादिशब्दाना द्वन्द्वेन सामानाधिकरण्यमित्याह । 'नद्यवयव इत्यादिना' । अग्रामावयवोऽग्राम इत्यपि द्रष्टव्यम्, अग्राम इति चैकवचनस्थाने बहुवचनम् । 'अस मासनिर्द्देश एवायमिति' । समासे हि व्यतिकीर्णावयवो द्वन्द्व एकवत्स्यात्, 'गङ्गाकुरुक्षेत्रे इति' । समासो हि भवन्नितरेतरयोगे चेद् द्विवचनप्रसङ्ग, समाहारे चेन्नपुसकत्वप्रसङ्ग इति भाव । 'उध्यैरावतीति' । उज्झ उत्सर्गे, 'भिद्योध्यौ नदे' । 'देश खल्वपीति' । उदाह्रियतइति शेष । 'जाम्बव शालूकिन्याविति' । जाम्बव नगर शालूकिनी ग्राम, तत्रोभयतश्च ग्रामा णामिति प्रतिषेध एव भवति ग्रामोभयावयवस्तु द्वन्द्वो नोदाहृत । 'जनपदो हि देश इति' । जना यत्र सञ्चरन्ति स देश इत्यर्थ । अवश्य

जनपदो देश इत्यङ्गीकर्त्तव्यमित्याह । 'तथा चेति' । ग्रामे नाध्येयम् । अभक्ष्या ग्रामकुक्कुटा इत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरमपि गृह्यते तद्वदिहापि नगरावयवस्यापि द्वन्द्वस्यात्र प्रतिषेध स्यात, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'प्राचा ग्रामनगराणा' मिति ग्रामग्रहणे नगरग्रहण करोति तज्ज्ञापयति इह शास्त्रे ग्रामग्रहणे न नगर गृह्यतइति, नैतत्सुष्ठूच्यते वक्ष्यति हि तत्र ग्रामत्वादेव सिद्धे नगरग्रहण प्रवृत्तिभेदज्ञापनार्थं ग्रामग्रहणमङ्गविशेषण पूर्वेषुकामशमी, नगरग्रहण तूत्तरपदविशेषण पूर्वपाटलिपुत्रक इति, वाहीकग्रामेभ्यश्च उदी च्यग्रामाच्चेत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरग्रहण न स्यात्तस्मादाह । 'ग्राम इत्यत्र नगरप्रतिषेध इति' । ग्रामाश्रयस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध इत्यर्थ । 'उभ यतश्चेति' । ग्रामनगरात्मके उभयस्मिन्सति ग्रामाश्रय प्रतिषेध एव वक्तव्यो न पुनर्नगराश्रय प्रतिषेध इत्यर्थ ॥

"क्षुद्रजन्तव" ॥ क्षुद्रशब्दोयमस्त्येव कृपणे क्षुद्रोय पुरुष इति, अस्त्यङ्गहीने शीलहीने च 'क्षुद्राभ्यो वे' ति, अस्ति परिमाणापचये क्षुद्रा स्तन्दुलाइति, इह तु जन्तुशब्दसमभिव्याहारादन्तिमस्य ग्रहणमि त्याह । 'अपचितपरिमाण क्षुद्र इति' । अल्पशरीर इत्यर्थ, अपच यस्यापेक्षिकत्वादनवस्था माभूदिति स्मृतिमुपन्यस्यति । 'क्षुद्रजन्तुरनस्थि स्यादिति' । यस्यास्थीनि न विद्यन्ते सोनस्थि, स्मृत्यन्तरमाह । 'अथ वेति' । क्षोत्तव्य क्षुद्र, अर्हार्थेपि स्फायितञ्चीत्यादिना रक् प्रत्यय, य क्षुद्यमानोपि न म्रियते यथा जलूका स क्षुद्रजन्तु यस्तु म्रियते स पाप- निमित्तत्वान्न चोदार्ह ,क्षुद्र एव य इति व्युत्पत्तिवशादेवाय प्रसिद्ध इत्यर्थ । स्मृत्यन्तरमाह । 'शत वेति' । प्रसृतिरञ्जलेरर्द्धं येषा शत प्रसृतौ भवति शतेनार्द्धाञ्जलि पूर्यतइत्यर्थ । स्मृत्यन्तरमाह । 'के चिदा नकुलादपी' ति' । नकुलपर्यन्ता क्षुद्रजन्तव इत्यर्थ । 'इतरासान्तद्विरोधादिति' । अन- स्थ्यादिभि स्मृतिभिर्ये प्रयोगा उपदर्शिता न ते सर्वे ताभि सगृह्यन्त इत्ययमत्र विरोध ॥

"येषा च विरोध शाश्वतिक" ॥ 'विरोधो वैरमिति' । न सहानवस्थानादि, छायातपावित्यादावपि प्रसङ्गात, पूर्वसूत्राच्चानु

वृत्तेन जन्तुग्रहणेन विरोधस्य विशेषणात् जन्तूना हि विरोधो वैरमेव भवति। 'शाश्वतिको नित्य इति'। शश्वदिति त्रैकाल्यमाह, 'तत्र भव' इति कालाट्ठञि तान्तादपि निपातनादिकादेश, अव्ययाना भमात्रे टिलोपाभावश्च, गोपालस्यापत्यानि गोपालय, अत्र कादाचित्को विरोध। 'चकार पुनरित्यादि'। पशुशकुनिद्वन्द्वावकाशो महाजोरभ्र महाजोरभ्रा हसचक्रवाक हसचक्रवाका, विरोधिनामेकवद्भावस्यावकाश श्रमणब्राह्मणा मार्जारमूषिकम्। अश्वमहिष काकोलूकमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्पशुशकुनिविभाषा स्यात्, चकारादयमेव भवति॥

"शूद्राणामनिरवसितानाम्"॥ शूद्रशब्दोत्र त्रैवर्णिकव्यतिरिक्त जातिमात्रवचनो न वृषलपर्याय, निरवसितप्रतिषेधात्। 'निरवसित इति'। निरवपूर्वात्स्यते कर्मणि क्त, तत्र प्रकृत्यर्थमाह। 'निरवसान बहिष्करणमिति'। अनेकार्थत्वाद्धातूनामुपसर्गवशाद्वेति भाव। पात्राद्बहिष्करणमिह विवक्षितमित्याह। 'यैरिति' 'सस्कारेणापीति'। भस्मना शुध्यते कास्यमित्यादिना स्मृतिकारैरुक्तेन न शुध्यति तेन तत्र भोक्तु न लभन्तइति ततो बहिष्कृता भवन्ति॥

"गवाश्वप्रभृतीनि च"॥ द्वन्द्वरूपाणीत्यन्वयात्प्रभृतीनीति नपुसकोपपत्ति, गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावान्येव पठ्यन्ते तेषामनेन साधुत्वमात्र विधीयते न त्वेकवद्भाव इत्याह। 'गवाश्वप्रभृतीनीति'। गवाश्वादीना चतुर्णाम्पशुद्वन्द्वे विभाषाया प्राप्ताया वचनम्, एवमुष्ट्रखरम् उष्ट्रशशमिति दर्भशरादीना तृणोलपपर्यन्ताना तृणद्वन्द्वे विभाषाया प्राप्ताया दासीदासादीना 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषाभावोपि निपातनात्, शाटीपटीकमित्यादीनामप्राणिजातिवचनानामबहुप्रकृत्यर्थ पाठ, अन्येषा कुब्जवामनादीनामप्राप्ते वचनम्। 'यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्तमिति'। गणे यादृशा कृतावडादेशा पठितास्तादृशानामेव द्वन्द्ववृत्त द्वन्द्वकार्यमेकवद्भावलक्षण भवति। 'रूपान्तरेष्विति'। 'अवङ् स्फोटायनस्ये'ति विकल्पितत्वाद्यदा नास्ति तदेत्यर्थ। एतेन गणपाठे रूपमेषा विवक्षित न पूर्वोत्तरपदनिर्द्देशमात्रे तात्पर्यमित्युक्त भवति॥

"विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्" ॥ अत्र वृक्षादिभि प्रत्येक द्वन्द्वो विशेष्यते न चैको वृक्ष शब्दो द्वन्द्व, न च द्वयो सहप्रयोग, एकशेषात्, न च पर्यायाणामपि सहप्रयोग, 'विरूपाणामपि समानार्थाना' मेकशेषवचनात्, नापि विशेषेण सहप्रयोगोऽवृक्षश्च धवश्चेति, वृक्षशब्देनैवाशेषविशेषाक्षेपाद्धवादिशब्दप्रयोगस्य निष्फलत्वात्, कथ तर्हि गोबलीवर्दावित्यादौ सामान्यविशेषयो सहप्रयोग, बलीवर्दशब्दसनिधौ गोशब्दस्य स्त्रीगवीष्वेव वृत्तेर्द्वयोरपि विशेषवचनत्वादिति चेद् इहापि तर्हि धवपदसनिधौ वृक्षशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तविषयतया द्वन्द्वप्रसग, कि च वाक्येपि कथ सहप्रयोग ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोप्यागत इति, प्राधान्यख्यापनार्थ मुक्तार्थस्यापि प्रयोग इति चेद् द्वन्द्वेपि तर्हि प्राप्नोति, तस्मादनभिधानमेवाश्रयणीय, नहि वृक्षधवमिति लोकेऽभिधानमस्ति, अतो वृक्षविशेषवाचिना ग्रहणम्, एव मृगादिष्वपि द्रष्टव्यम्। 'इत्येतेषा द्वन्द्व इति'। एतेषामित्येकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते, वृक्षादीञ्छकुनिपर्यन्तान्प्रत्यवयवषष्ठी अश्ववडवादीन् प्रति निर्द्धारणषष्ठी, येत्राप्राणिनस्तेषा 'जातिरप्राणिना' मिति नित्य समाहारद्वन्द्वे प्राप्त उभयत्र विधीयते यो विभाषा प्राप्तैकवचनो द्वन्द्व स एषा भवतीति वचनव्यक्त्याश्रयणेन तेषामेव वृक्षादीनामन्यै सह द्वन्द्वे यथाप्राप्त नित्यो विकल्पितो वा एकवद्भावो भवति व्रीहिकुशप्लक्षमिति, जातिरप्राणिनामिति नित्य, प्लक्षशब्दस्यर्शा इत्यत्राद्रव्यवाचित्वा 'ज्जातिरप्राणिना' मित्यस्याप्रवृत्तौ 'चार्थे द्वन्द्व' इत्युभयत्र प्राप्तो भवति, पशुग्रहण हस्त्यश्वादिषु परत्वात् सेनाङ्गलक्षणस्य नित्यविधेर्बाधनार्थ, मृगशकुनिग्रहण किमर्थ, नह्येतेषामनेन प्रकरणेन नित्य एकवद्भाव प्राप्तो यद्बाधनाय विकल्पोभ्यनुज्ञायते, अन्यत्र प्राप्त्यभावादेषामुभयत्रैव द्वन्द्व इति नियमो न सम्भवति, अथैषामेवोभयत्र द्वन्द्व इति नियम स्यात्, क्व तर्ह्येषा स्यात्, न क्वचिदिति चेत्, यद्येव 'चार्थे द्वन्द्व' इति सामान्यलक्षणमनवकाश स्यात विशिष्टविधानमेव तदानीमाश्रयणीय स्यात् प्राण्यङ्गादीना समाहारे दधिपयआदीनामित

रेतरयोगे वृक्षादीनामुभयत्रेति, अथैषामेवोभयत्रेत्यनेनान्येषामुभयत्रापि द्वन्द्वो बाध्यते, अन्यतरत्र तु भवत्येव, एवमपि क्वान्यत्रेति न ज्ञायते 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवती'ति चानुपपन्नं स्यात्। उच्यते। यत्तुल्यजातीयानामेवाय विकल्पस्तत्रैव नियमं प्रवर्त्तते मृगविशेषवाचिना मृगविशेषवाचिभिरेवोभयत्र द्वन्द्व, अन्यैस्तु सहान्यतरत्रेति, नन्वेमपि न ज्ञायते क्वान्यतरत्रेति, स्यादेतदेव यद्युभयत्रैषा द्वन्द्व इति श्रुत स्याद् इह तु विभाषैकवचनो द्वन्द्व इति श्रूयते ततश्च यो विभाषाप्राप्त एकवचनो द्वन्द्व स मृगविशेषवाचिना मृगविशेषवाचिभिरेव नान्यैरिति वचनव्यक्तौ व्यक्तमेव ज्ञायते ऽन्यै सहेतरेतरयोगद्वन्द्व इति, अथास्या वचनव्यक्तौ विभाषाग्रहण किमर्थं यावता विभाषैवैकवचनान्तो द्वन्द्व प्राप्तस्तत्रैतावदेवास्तु य एकवचनो द्वन्द्व स एषामेभिरेवेति। उच्यते। असति विभाषाग्रहणे वचनव्यक्त्यन्तरमपि सम्भाव्येत एषामेभि सहैक वचन एव द्वन्द्व इति यथा प्राण्यङ्गादिषु सति तु तस्य नियमस्यासम्भ वादभिमतो नियम सपद्यते, एव पूर्वापरमधरो॰रमित्यत्रापि नियमस्व रूप विज्ञेय पशुद्वन्द्व इत्येव सिद्धेऽश्ववडवग्रहण प्रतिपदविधानार्थं तत्र प्रतिपदविधानादश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे 'पूर्ववदश्ववडवा' वित्येत द्बाधित्वा 'स नपुसक' मित्येतदेव भवति, तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाज परामृश्य विधीयमान नपुसकत्वमेकवद्भाववदेव प्रतिपदविहित भवति पूर्ववदश्ववडवावित्येतत्तु एकवद्भावाभावपक्षे प्रवर्त्तते अश्ववडवौ अश्व वडवान् इति, एतदेवाभिप्रेत्य वृत्तिकारस्तत्र वक्ष्यति अश्ववडवयोर्विभा षैकवद्भाव उक्त इत्यादि। 'बहुप्रकृतिरिति'। बहवो बहुत्वसख्यायुक्ता वार्त्तिपदार्थो प्रकृति कारण यस्य द्वन्द्वार्थस्य स बहुप्रकृति, तदर्थाभि धायित्वाद् द्वन्द्वोपि बहुप्रकृति, नेद स्वतन्त्र लक्षण स्वातन्त्र्ये नित्य चेद्वनस्पत्यादीनामपि एतत्सूत्रविहित विकल्प बाधित्वा बहुप्रकृतित्वे नित्य एकवद्भाव स्याद् विकल्पे फलादीनामपि जातिरप्राणिनामित्या दिलक्षणान्तरेण प्राप्त नित्यमेकवद्भाव बाधित्वा बहुप्रकृतित्वे विकल्प स्यात्, अतो लक्षणान्तरस्य शेषोयन्तत्रापि यदि विभाषा वृक्षेत्यत्र पठित

त्वादस्यैव शेषत्व स्यात्ततो वनस्पत्यादिष्वबहुप्रकृतित्वे एतद्विकल्पाभावेपि जातिरप्राणिनामिति नित्यो विधि स्यात्, फलादिषु तु न दोष , एतद्विकल्प प्राप्त्यभावाल्लक्षणान्तरप्राप्तेरेव नियमनात्तस्मात्सर्वस्यैव प्रकरणस्यार्थशेष स्तद्वेतदाह। 'एषा बहुप्रकृतिरेवेति'। एषा फलादीना द्वन्द्वोनेन लक्षणा न्तरेण वा एकवद्भवन् बहुप्रकृतिरेवैकवद्भवतीत्यर्थ । 'बदरामलके इति'। अत्र 'जातिरप्राणिना' मिति न भवति। 'रथिकाश्वारोहाविति' । अत्र सेनाङ्गलक्षण । 'प्लक्षन्यग्रोधाविति' । अत्राय विकल्पो 'जातिरप्राणिना' नित्यश्च न भवति, अवनस्पतीना तु वृक्षविशेषाणामबहुप्रकृतित्वेप्यय विकल्पो भवत्येव आम्रपलाश आम्रपलाशौ, अन्ये तु वनस्पतिग्रहण वृक्ष मात्रोपलक्षण मन्यन्ते। 'रुरुपृषतौ हसचक्रवाकाविति'। अत्राप्यस्य विक ल्पस्याभाव । 'यूकालिक्षे इति'। 'क्षुद्रजन्तव' इत्यस्याभाव , व्रीहियवौ कुशकाशावित्यत्र तूभयो ॥

"विप्रतिषिद्ध चानधिकरणवाचि"॥ 'परस्परविरुद्धमिति' । सहानवस्थानादिलक्षणो विरोध , विप्रतिषिद्धानामित्यादिसूत्रे तु तद्वा-च्यवयवत्वाद् द्वन्द्वरूपमेव तयोक्तमिति भाव । 'अद्रव्यवाचिनामिति'। एतेनाधिकरणशब्दो द्रव्ये वर्त्तते नाधारइति दर्शयति नहि द्वन्द्वावयवा नामाधारे वृत्ति सम्भवति, विभक्त्यर्थत्वादाधारस्येति भाव । अयमपि नियमार्थ प्रारम्भ , नियमस्वरूप च य एकवचनो द्वन्द्वो विभाषाप्राप्त स यदि विप्रतिषिद्धवाचिना भवत्यद्रव्यवाचिनामेव, द्रव्यवाचिना त्वित-रेतरयोग इति ॥

"न दधिपयआदीनि" ॥ 'यथायथमिति' । व्यञ्जनत्वाद्विक-ल्पस्य प्राप्तिस्तत्रादितस्त्रिषु, पूर्वसूत्रविकल्पस्य शुक्लकृष्णाविति न त्विह, यद्येव प्रतिषिद्धेस्मिन्विकल्पे जातिलक्षणो नित्य स्यादेकवद्भाव ,परिहारोत्र वक्ष्यते स्त्रिया यदुक्त तत्रेति यथा षट्स्वभिधास्यते तथात्राप्येकवद्भा-वमात्रमेव निषिध्यते । किं च ब्रह्मप्रजापत्यादिष्वत्र पठितेषु समाहार द्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वो व्यवस्थाप्यते तत्साहचर्यादितेष्वपि चतुर्षु तदेव युक्तम् ॥

"अधिकरणैतावत्त्वे च" ॥ वृत्तिर्वर्त्त समास सोऽस्यास्तीति समासावयवभूत वर्त्तिपद तस्यार्थोऽधिकरणमित्युच्यते, कथ पुनस्तदधिकरणमित्याह । 'स हीति' । नियमस्य चात्र प्रतिषेध प्राण्यङ्गादीना समाहार एवेति नियमो वर्त्तिपदार्थस्येयत्ताया गम्यमानाया न भवतीति न पुन पूर्वसूत्रवत्समाहारद्वन्द्वस्य प्रतिषेध, यद्येव प्रतिषिद्धेऽपि नियमे दशदन्तोष्ठा इत्यधिकरणैतावत्त्वेऽपि 'चार्थे द्वन्द्व' इत्यनेन समाहारेऽर्थे द्वन्द्व स्यादेव, ये चात्र प्रकरणे ऽसङ्कीर्त्तितास्तेषु नियमस्याप्रसङ्गादसत्यस्मिन्प्रतिषेधे 'चार्थे द्वन्द्व' इत्यनेन समाहारे द्वन्द्व स्यादेव दशब्राह्मणक्षत्रियाइति, अत प्रकृतानामन्येषा च सर्वेषामेकवचनो द्वन्द्वो न भवति, अधिकरणैतावत्त्वइति समाहारद्वन्द्व एव प्रतिषेध्य । उच्यते । अधिकरण वर्त्तिपदार्थ इत्युक्त, न च समाहारद्वन्द्वे वर्त्तिपदार्थस्यैतावत्त्व शक्य प्रतिपादयितु दशादिशब्दप्रयोगेऽपि हि तस्यैव द्वन्द्वार्थस्य समाहारस्य सङ्ख्याविशेषो ऽवगम्यते न वर्त्तिपदार्थस्य यथा द्विगौ दशपञ्चपूल्यइति, अतो वर्त्तिपदार्थस्य सङ्ख्याविशेष प्रतिपिपादयिषता ऽवश्यमितरेतरयोगद्वन्द्वो विधेय इति दशब्राह्मणक्षत्रिया इत्यादौ तावददोष, यद्येवमनेनैव न्यायेन दशदन्तोष्ठा इत्यादावपि समाहारद्वन्द्वो न भविष्यतीति नार्थ प्रतिषेधेन, मैवम् । असत्यस्मिन्प्रतिषेधे प्राण्यङ्गादीना समाहार एवेति नियमादितरेतरयोगद्वन्द्वो न स्यात्, न च समाहारद्वन्द्वे दशादिप्रयोगेऽपि वर्त्तिप्रदार्थस्य सङ्ख्याविशेष प्रतिपादयितु शक्य इति अधिकरणैतावत्त्वे प्रतिपिपादयिषिते द्वन्द्व एव न स्यादित्यारभ्य प्रतिषेध । 'दशदन्तोष्ठा इति' । अत्र दशशब्दस्य प्रत्येक सम्बन्धाद्वर्त्तिपदार्थस्येयत्ता गम्यते, समुदायसम्बन्धेऽपि दन्तोष्ठात्मकवर्त्तिपदार्थगतैव सङ्ख्या ॥

"विभाषा सामीप्ये" ॥ अधिकरणैतावत्त्वइत्यधिकारात्समीपरूपएतस्मिन्निति गम्यते, वृत्तौ त्वर्थमात्र दर्शितम् । 'अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपइति' । अत्र च भावप्रधान समीपशब्द, अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छिन्नतावित्यर्थ । अत्र विस्पष्ट एव नियमस्य प्रतिषेध, नहि विभाषा समाहारद्वन्द्व प्रतिषेध्य । 'अव्ययीभावो विहित इति' ।

अव्यय विभक्तीत्यादिना । यद्यप्यत्र सङ्ख्ययेति नास्ति, सङ्ख्ययापि तु भवत्येव । 'बहुव्रीहिरिति' । सङ्ख्ययाव्ययासन्नेत्यादिना । तत्रैकवद्भाव पक्षे ऽव्ययीभावोनुप्रयुज्यतइति एकार्थस्यैकार्थे इति भाव , ऐकार्थ्यञ्च तस्य सामीप्यप्रधानत्वात्, यद्यव्ययीभावोव्ययत्वाच्चि सङ्ख्यस्तथापि भेदाभाव-रूपमैकार्थ्यमस्त्येव सामानाधिकरण्य च सामीप्यतद्वतोरभेदाश्रयेण प्रति पाद्यम्, अधिकरणैतावत्त्वमपि समाहारसमाहारिणोर्भेदाविवक्षयैवोप पाद्यम् । 'इतरत्र बहुव्रीहिरिति' । बह्वर्थस्य बह्वर्थे इति भाव । बहु र्थत्व च तस्य समीपिप्रधानत्वात् । ननु द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्या प्येकवचनता सिद्धा किमेतया क्लिष्टकल्पनया । उच्यते । अव्ययीभावस्यै वानुप्रयोगे तस्याव्ययत्वाद्बहुत्वाभावाद्बहुवचन न स्यात्, सत्यपि वा तस्मि न्नम्भावे कृते उपदशा इति न स्यात्, बहुव्रीहेरेव चानुप्रयोगे उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्याद्, उपदशम्पाणिपादस्येति चेष्यते ऽतो यथोक्तमेव साधीय ॥

"स नपुसकम्" ॥ परवल्लिङ्गतापवादो योग , सग्रहणं व्यवहितस्य द्विगोरपि यथा स्याद् अन्यथाऽव्यवहितस्य द्वन्द्वस्यैव स्यात्, नैतदस्ति । एकवचनमित्येतावन्मात्रमेवापेक्षिष्यामहे नैकवचनविशेष द्वन्द्वम्, एव तर्हि योत्र प्रकरणे ऽसङ्कीर्त्तित समाहारद्वन्द्वस्तस्यापि यथा स्यात्, अन्यथा प्रकृतस्यैव द्वन्द्वस्य द्विगोश्च स्यात् । ननु प्रकरणमपि नापेक्षिष्यते, यद्येवमेकसङ्ख्य इत्यादावेकार्थस्य स्यात्, अतो ऽवश्यापेक्ष्य प्रकरण तस्मिंश्चापेक्ष्यमाणे प्राण्यङ्गादिसम्बन्धादिरूपेण द्वन्द्व प्रकृत इति तस्यैव स्यात्, स इत्येतस्मिंस्तु सति अपेक्ष्यमाणेपि प्रकरणे प्राण्यङ्गादिसम्बन्ध परित्यागेन योत्र प्रकरणे सङ्कीर्त्तितो द्वन्द्वो द्विगुश्च स नपुसकमिति सर्वस्य समाहारद्वन्द्वस्य नपुसकत्व लभ्यते, एकादौ चातिप्रसङ्गो न भवति। तथा च 'युवोरनाका' वित्यादावुच्यते युवोरिति समाहारद्वन्द्वे स नपुसकप्रसङ्ग , अतो यावान्कश्च न समाहारद्वन्द्व प्राण्यङ्गादिसम्बन्धी अन्यो वा सर्वस्यास्य नपुसकत्व विधियतइति सिद्धम् । 'अकारान्तोत्तरप-द इति' । अत्रात इत्यधिकारे 'द्विगो' रिति ङीब्विधान लिङ्गम् । 'पञ्च

खट्वीति'। स्त्रीत्वपक्षे उपसर्जनह्रस्वत्वम्,। 'अनो नलोपश्चेति'। 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधा'विति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्पदत्वाभावान्नलोपवचनम्। 'पात्रादिभ्य इति'। तादर्थ्येऽपवा चतुर्थी पात्राद्यन्ताना द्विगूना सिद्धयइत्यर्थ। पात्रादिराकृतिगण ॥

'अव्ययीभावश्च" ॥ 'पूर्वपदार्थप्रधानस्येति'। अधिस्त्रीत्यादौ पूर्व्वपदार्थस्यालिङ्गत्वादलिङ्गतैव प्राप्नोति। 'अन्यपदार्थप्रधानस्येति'। उन्मत्तगङ्गमित्यादे। 'पुण्याहमिति'। कर्म्मधारये 'राजाह सखिभ्यष्टच्'। 'रात्राह्नाहा पुसी'त्यस्यापवाद। 'सुदिनमिति'। सुदिनशब्द प्रशस्तवचन। सुदिनासु समासु कार्यमेतदिति यथा। 'त्रिपथमिति'। षष्ठीसमास। द्विगौ पात्रादित्वात्सिद्धम्, विरूप पन्था विपथम्, प्रादि समास। क्रियाविशेषणाना चेति'। क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते वचनम ॥

"तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय"॥ असन्देहार्थं नञ्कर्म्मधारयस्तत्पुरुष इत्यन्यासादनञ्कर्मधारय इति पदच्छेद। अत्र कर्मधारयशब्दो भावप्रधान, नञ्च कर्मधारयश्च नञ्कर्मधारयौ तौ न विद्येते यस्मिंस्तत्पुरुषे सोऽनञ्कर्म्मधारय इति बहुव्रीहि। तत्पुरुषे त्वस्मिन्नञ्मात्रस्य तत्पुरुषस्याभावात्सद्युक्ततत्पुरुषो नञ्शब्देन लक्षणीय स्यात, लिङ्गवचनयोश्चान्यतरस्य व्यत्ययो वाच्य स्यात्, अतो बहुव्रीहिरेव न्याय्य, वृत्तौ वस्तुमात्र दर्शित 'नञ्समास कर्म्मधारय च वर्ज्जयित्वेति'। 'विभाषा सेनेति'। अनन्तरेषु सूत्रेष्वस्य नातीवोपयोग, सञ्ज्ञाया कन्थेत्यत्र तावदनादि सञ्ज्ञा गृह्यते न वा तत्पुरुषो नञ्समास कर्म्मधारयो वा उशीनरेषु सञ्ज्ञास्ति, उपज्ञोपक्रममित्यत्रापि षष्ठीतत्पुरुषादिना तदादित्वासम्प्रत्यय। 'छाया बाहुल्य'इत्यत्रापि पूर्वपदार्थधर्म्मो बाहुल्य षष्ठीतत्पुरुषमन्तरेण न गम्यते। सभाराजेत्यत्र तु राजामनुष्यपूर्वेति वचनान्नञ्समासस्य कर्म्मधारयस्य च सभान्तस्याप्रसङ्ग। द्वन्द्वस्य तु प्राप्नोति ईश्वरश्च सभा च ईश्वरसभे इति, अतस्तत्रापि तत्पुरुष इत्यस्याशस्योपयोगोस्त्येव, 'अशाला चे'त्यत्र समूहवचन सभाशब्द समूहस्य च समूह्यपेक्षा

स्फुटतरेति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव भविष्यति नान्यस्य, ब्राह्मणश्च सभा च ब्राह्मणसभे असभा परमसभेति,अतो विभाषा सेनेत्यत्रैवास्य साक्षादुपयोग इति भाव ॥

"सञ्ज्ञाया कन्थोशीनरेषु" ॥ 'तत्पुरुषस्य कन्थया विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह'। 'कन्थान्तस्तत्पुरुष इति'। 'सौशमिकन्थमिति'। सुशमस्यापत्यानि सौशमय ॥

"उपज्ञोपक्रम तदाद्याचिख्यासायाम्" ॥ 'उपज्ञायतइत्युपज्ञेति'। कर्म्मणया 'तश्चोपसग' इत्यङ् प्रत्यय । उपक्रम्यतइत्युपक्रम इति कर्मण्येव घञ् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेध । उपज्ञा चोपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्व । 'तदन्तस्तत्पुरुष इति'। सूत्रे तूपज्ञोपक्रम तत्पुरुषरूप मित्येव सामानाधिकरण्येन विशेषण, तयोरुपज्ञोपक्रमयोरित्यादेर्विवरण, 'यदीति'। आदि प्राथम्यम् । 'पाणिन्युपज्ञमिति'। कर्तरि षष्ठ्या समास । पूर्वाणि व्याकरणान्यद्यतनादिकालपरिभाषायुक्तानि तद्रहित तु व्याकरण पाणिनिप्रभृतिप्रवृत्तमित्यस्ति तदादित्वस्याख्यानम्। 'व्याड्युपज्ञमिति'। अडो वृश्चिकलाङ्गूल, तेन च तैक्ष्ण्य लक्ष्यते, विगताडो व्यड, तस्यापत्य व्याडिराचार्य । स्वागतादिपाठाच्च य्वाभ्यामित्येष विधिर्न भवति । दुषिति सङ्केतशब्द, यथात्र वृत्करण, नन्दो राजा । मानानि प्रस्थादीनि । वाल्मीकिश्लोका इति षष्ठीसमास । अस्त्यत्र तदादित्वस्याचिख्यासा, वाल्मीकि प्रथम श्लोकप्रबन्ध ददर्शेति प्रसिद्धि । देवदत्तो यज्ञदत्तेनोपज्ञायते यज्ञदत्तेनोपक्रम्यतइति क्रियासम्बन्धमात्र मत्र विवक्षितम् ॥

"छाया बाहुल्ये" ॥ 'पूर्वपदार्थधर्म्मो बाहुल्यमिति'। कथम्, बाहुल्यइतिनिमित्तसप्तमी, । बाहुल्ये सति या छाया तद्वाची यश्छायाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुष इति सूत्रे ऽक्षरान्वय । तत्र कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायामावारकद्रव्यनिमित्तकत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्यइति गम्यते । तेन यानि बहूनि सम्भूयोपलम्भयोग्यामुपजीव्या वा छायामारभन्ते तेष्वय विधि ॥

"सभाराजामनुष्यपूर्वा" ॥ इह सभाशब्द शालावचन । 'इह कस्मान्न भवतीति' । स्व रूपमिति वचनादिहैव भवितु युक्तमिति प्रश्न । 'पर्यायवचनस्यैवेति' । न स्वरूपस्य नापि विशेषाणा चन्द्रगुप्तादीनामित्यर्थ । एतदेवाप्तोक्तेन द्रढयति । 'तदुक्तमिति' । कथ पुनरेतल्लभ्यते । द्वावत्र नञौ अराजपूर्वा अमनुष्यपूर्वा चेति, तत्र नञिवयुक्तन्यायेन राजशब्दसदृशा पर्याया एव गृह्यन्ते, अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेणेति । कथ तर्हि मनुष्यकर्तृके चेत्यत्र पित्तघ्न घृतमित्युदाहरिष्यते । व्याख्यानात्तत्र मनुष्यादन्यमात्रस्य ग्रहण न रूढिरित्यर्थ ॥

'अशाला च" ॥ सभाशब्दोय शालावचन सङ्घवचनश्च, तत्र शालाप्रतिषेधादितरस्य ग्रहणमित्याह । 'सङ्घातवचनइत्यादि' । तत्र पूर्वसूत्रेण राजामनुष्यपूर्वत्वे शालावचनस्यापि भविष्यति अशालावच नस्य त्वनेन राजामनुष्यपूर्वत्वाभावेपीति ॥

"विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्" ॥ तत्पुरुष इति प्रकृत षष्ठीबहुवचनान्त विपरिणम्यते, नपुसकमिति च भावप्रधान सपद्यते, सेनाद्यन्ताना तत्पुरुषाणा नपुसकत्वमित्यक्षरार्थ । वृत्तौ तु वस्तुमात्र दर्शितम् । यद्वा प्रथमास्थाने षष्ठी । 'कुड्यच्छायमिति' । बाहुल्याभावेऽनेन विकल्प, बाहुल्ये नित्यार्थ छायाबाहुल्यइत्युक्तम् । 'श्वनिशमिति' । यस्या निशाया श्वान उपवसन्ति सा श्वनिशमित्युच्यते । सा पुन कृष्णचतुर्दशी तस्या हि श्वान उपवसन्तीति प्रसिद्धि ॥

"परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो" ॥ किमर्थमिदम्, इह द्वन्द्वे त्रीणि दर्शनानि । अवयवार्था एवापेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्था न तु तद्व्यतिरिक्त समुदायो नामेत्येकम् । अवयवार्थव्यतिरिक्त एव समुदायो द्वन्द्वार्थ, स चावयवलिङ्गेन लिङ्गवानिति द्वितीय, स एव स्वय लिङ्ग शून्य इति तृतीयम् । तत्र पूर्वोक्ते दर्शनद्वये विभिन्नलिङ्गावयवद्वन्द्वे युगपदुभयलिङ्गतानुपपत्त पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे परस्यैव लिङ्ग भवतीति नियमार्थ भवति । तृतीये तु समासार्थस्यालिङ्गस्य परवल्लिङ्गता भवतीति विध्यर्थ । तत्पुरुषोपि द्विविध, पूर्वपदार्थप्रधानोऽर्धपिप्पा

स्यादि , उत्तरपदार्थप्रधानो राजकुमार्यादि , तत्रोत्तरपदार्थप्रधाने प्राधा न्यादेव परवल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात्पूर्वपदार्थप्रधाने विध्यर्थे भवति, तत्र वृत्तिकारेण विधिपक्ष आश्रितस्तदाह। 'परस्य यल्लिङ्ग तद्भवतीति'। एव हि सूत्रस्यैकरूपा वचनव्यक्तिर्भवति, इतरथा तत्पुरुषे विधिरूपा द्वन्द्वे नियमरूपेति वचनव्यक्तिभेद स्यादिति भाव । 'द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य चेति' । एतेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठीयमिति दर्शयति । सप्तम्या त्वयमर्थो भवति द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्पर तद्वल्लिङ्ग भवतीति । तत्र कार्यिणोऽनुपादानात्परशब्दस्य च सम्बन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तस्य पूर्वपदस्य लिङ्गविधिर्भवति । यद्वा द्वन्द्वे तत्पुरुषे च विषये परस्यैव लिङ्ग भवती त्यक्षरार्थ । तत्रापि पूर्वपदस्यैव लिङ्गविधि । अत्र पक्षे मयूरीकुक्कुटावि त्यत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्ति प्राप्नोति। कुक्कुटमयूर्यौ राजकुमारी अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदे स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्ग । कि पुनरस्मिन्पक्षे कि चिदिष्ट सिध्यति आहो स्विद्दोषान्तमेव, सिध्य तीत्याह। 'इह पूर्वकाय , अर्धद्रोण इति' । यत्र पूर्वपद नपुसकमुत्तरपद च पुलिङ्ग तत्र परस्य लिङ्गे पूर्वस्यातिदिष्टे समासस्यापि तदेव भवति, न च पूर्ववदिह कि चिदनिष्टमापद्यते । द्वन्द्वेपि पूर्वके दर्शनद्वये गुणक र्मणी द्रव्यगुणावित्यादौ यत्र पुनपुसकाभ्या भिन्नलिङ्गे पूर्वोत्तरपदे यत्र वा ऽवर्णान्त स्त्रीप्रत्ययान्त वा पद न भवति गतिस्थाने योषित्पुरुषौ तित्तिरिबलाके इति तत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे द्वन्द्वस्य पर्यायेण द्वयेऽपि लिङ्गे प्रवृत्तेऽपि सर्वमिष्ट सिध्यति, पूर्ववदेव न कि चिदनिष्टमापद्यते । व्यतिरिक्तो द्वन्द्वार्थ स्वय लिङ्गशून्य इत्यत्र तु पक्षे द्वन्द्वार्थस्यालिङ्गत्व तदवस्थमेवेति दोषान्तमेव । 'द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य चेति' । द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य चेत्यर्थ । तेनानुप्रयोगेपि तदेव लिङ्ग भवति । यदि तर्हि षष्ठ्याश्रयणेन समासार्थस्य परवल्लिङ्गमतिदिश्यते 'पूर्ववदश्ववडवा'वित्यत्रापि पूर्वपदार्थलिङ्ग समासार्थेतिदिश्येत ततश्चो त्तरपदार्थस्य स्त्रीत्व स्थितमेवेति टाप श्रवणप्रसङ्ग । सप्तमीपक्षे तु 'पूर्व वदश्ववडवा'वित्यत्रापि पूर्वपदार्थलिङ्गमुत्तरपदार्थस्यातिदिश्यतइति षड

वाशब्दस्य पुंस्त्वातिदेशात् स्त्रीत्वाभावे टापो निवृत्ति सिध्यति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनं, न तावत् 'त्र्यवंवदश्ववडवा' विति निपातनमाश्रयितुमुचितं, वचनान्तरे ऽनतिदेशप्रसङ्गाद् अश्ववडवान् अश्ववडवैरिति । एवं तर्ह्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणामित्यत्र टापोनुच्चारणान्निपातनादश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टान्निवर्तिष्यते । अपर आह । 'चार्थे द्वन्द्व' इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्सर्वेषामेव वर्तिपदार्थानां प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वा 'द्गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये' ति ह्रस्वत्वं भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति कुक्कुटमयूर्याविति, अस्तु, का रूपसिद्धि , परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ, कोर्थे, लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोर्थश्च तन्त्रेणैकशेषेण वोच्यते तदयमर्थो भवति द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य परस्येव लिङ्गं भवति तदभिधायी प्रत्ययश्च परस्येव भवति ताभ्यामिति । तत्र च यत्र द्रव्यगुणौ गुणकर्मणी अर्द्धद्रोणं इत्यादौ लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो न सम्भवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते उभयसम्भवे तूभयं यथा कुक्कुटमयूर्याविति, ततश्चौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वेनातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति, तस्य चानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वात्पुनर्ह्रस्वत्वाभाव , इह तर्हि दत्तागार्ग्यायण्यौ दत्ताकारीषगन्ध्ये इति ह्रस्वत्वे कृते समासात्पुन ष्फष्यङौ प्राप्नुत , स्तां, 'भस्याढे तद्धित' इति पुंवद्भावे प्रत्ययोर्निवृत्तिर्भविष्यति । यत्र तर्हि पुंवद्भावो नास्ति अभत्वाद् यथा दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती इति तत्र द्वयो स्त्रीप्रत्यययो श्रवणप्रसङ्ग , तस्मादुपसर्जनह्रस्वत्वं द्वन्द्वे न भवति । अन्वर्था ह्युपसर्जनसंज्ञा ऽप्रधानस्य विधीयते, द्वन्द्वे चावयवार्थानामेव कार्यान्वयादप्राधान्याभाव । परवल्लिङ्गमिति चार्थ एवातिदिश्यते ऽश्ववडवाविति च निपातनादित्येतदेव सम्प्रति । 'द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादि' । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यस्तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येव, कथं पूर्वकायः अर्धपिप्पलीति, एकदेशिसमासो नारभ्यते, कर्म्मधारय एवात्र भविष्यति पूर्वश्चासौ कायश्च अर्धे चासौ पिप्पली चेति । पूर्वादय शब्दा एकदेशे वर्तन्ते कायादयस्तु समुदाये कथमेषां सामानाधिकरण्यम्, अवयवेन समुदायोपचारात् । तदेव

कर्म्मधारये कृते प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्गं भविष्यति नार्थस्तत्पुरुष ग्रहणेन नाप्येकदेशिसमासेन, षष्ठीसमासप्रसङ्ग इति चेदिष्टत्वादनभि धानाच्च। तत्रैतत्स्यात्। यद्यपि पूर्वकाय इत्यादीनि रूपाणि कर्म्म धारयेणापि सिध्यन्ति तथापि मुख्यार्थवृत्तिषु कायादिशब्देषु यथा पूर्वं कायस्येत्येवमादि वाक्यं भवति तथा कायपूर्वं इत्यादि षष्ठीसमासोपि स्याद् अतस्तन्निवृत्तये एकदेशिसमास आरब्ध इति तच्च नैवम्, इष्टत्वा दनभिधानाच्च। तत्र तावद् द्वितीयतृतीयेत्यत्रान्यतरस्याग्रहणात्सूत्रका रस्य षष्ठीसमास इष्टो भिक्षाद्वितीयमिति, 'अर्द्धं नपुंसक' मित्यत्रापि भाष्यकार आह इष्यतेऽत्र षष्ठी समासोपि तद्यथा ऽपूपार्धं मया भक्षित मिति, अस्ति च पैङ्गले सूत्रे प्रयोग स्वरार्द्धं चार्यार्धमिति। पूर्वा परेत्यत्र त्वनभिधानात् षष्ठी समासो न भविष्यति॥

"पूर्ववदश्ववडवौ"॥ 'अश्ववडवयोरिति'। विभाषा वृक्षेत्यत्र पशुद्वन्द्व इत्येव सिद्धेऽश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थं, तत्र प्रतिपदविधाना दश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे इमं विधिं बाधित्वा 'स नपुंसक' मित्येतदेव भवति, तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वमप्ये कवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति, यस्तु पूर्ववदित्यतिदेशः स एकवद्भा वाभावपक्षे चरितार्थ, तदाह। 'तत्रैकवद्भावादन्यत्रेति'। 'न निपातन मिति'। निपातने हि पूर्ववदिति वचनमनर्थकम् अश्ववडवावित्येव ब्रूयात् तेन किं सिद्धं भवतीत्याह। 'तत्रेति'। 'अतन्त्र' मप्रधानमविवक्षि तमित्यर्थः। निपातने तु तद्विवक्षितं स्याद् यथोच्चारितरूपविषयत्वा न्निपातस्य॥

"हेमन्तशिशिरावहोरात्रे चच्छन्दसि"॥ 'हेमन्तशिशिरावि ति'। अत्र नपुंसकत्वं प्राप्तं शिशिरशब्दस्य नपुंसकत्वात्। केचित्तु हेमन्त शिशिरौऽस्त्रियामित्युभयलिङ्गं मन्यन्ते तेषामत्र हेमन्तशिशिरा वित्यनर्थकम्। 'अहोरात्रे इति'। अत्र 'रात्राह्नाहाः पुंसी' ति पुंस्त्वं प्राप्तम्। 'लिङ्गव्यत्यय उक्त इति'। 'व्यत्ययो बहुल' मित्यनेन॥

"रात्राह्नाहाः पुंसि"॥ 'इत्येते पुंसि भाष्यन्त इति'। केचिदाहुः। रात्रादीनामेवानेन पुंस्त्वं विधीयते तदन्तस्य तु परवल्लिङ्गमित्येव सिद्धमिति, एवं तु समाहारे 'स नपुंसक'मित्येतदेव स्यात् परवल्लिङ्गापवादत्वात्तस्य, तस्माद्रात्राद्यन्तस्य समासस्यैवेदं लिङ्गविधानं युक्तम्, एवं हि समाहारेऽपि परत्वादिदमेव प्रवर्त्तते। इत्येते पुंसि भाष्यन्त इत्यत्र त्वेनदन्ता इत्यर्थो द्रष्टव्यः।'त्रिरात्र इति'। समाहारे द्विगुः, अहःसर्वैकदेशेत्यच् समासान्तः। 'पूर्वाह्न इति'। अह्नः पूर्वो भागः, एकदेशिसमासः। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्'। 'अह्नोऽह्न एतेभ्य' इत्यह्नादेशः 'अह्नोऽदन्ता'दिति णत्वम्। 'द्व्यह इति'। 'न सङ्ख्याऽऽदेः समाहार' इत्यह्नादेशाभावः,'अह्नष्टखोरेवे'ति टिलोपः।'अनुवाकादयः पुंसीति'। वाक्यविशेषस्य ताः संज्ञाः कर्म्मणि घञन्ता इति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम्॥

"अपथं नपुंसकम्"॥ 'पथः सङ्ख्याव्ययादे'रित्यस्यापरकालभावित्वादयमारम्भः। 'अपथमिति'। 'पथो विभाषे'ति यदा समासान्तप्रतिषेधो न भवति तदक्पूरब्धू'रित्यकारः समासान्तः। समासान्तनिर्देशाच्च तदभावपक्षे पुंस्त्वमेव भवत्यपन्था इति। 'तत्पुरुष इति वर्त्तत इति'। एतदर्थमेव 'स नपुंसक'मित्यस्यानन्तरं न कृतम्॥

"अर्धर्चाः पुंसि च"॥ साहचर्याच्छत्रिन्यायेन कार्षापणादीनामप्यर्धर्चशब्देन ग्रहणमित्याह। 'अर्धर्चादय इति'। बहुवचनमत्र प्रमाणम्। शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गतेति'। अस्मिञ्छब्दरूपे लिङ्गद्वयं भवतीत्येतावदत्र विवक्षितं न पुनरस्य शब्दस्य यावानर्थस्तत्र सर्वत्र लिङ्गद्वयं भवतीत्येवमपीत्यर्थः। किमेवं सति सिद्धं भवतीत्याह। 'क्वचिदिति'। अर्थभेदेन व्यवस्थयापि भवल्लिङ्गद्वयं तत्रैव शब्दे सम्प्रवृत्तमिति भावः। अत्रोदाहरणमाह। 'यथेति'। 'शङ्खः पद्मश्च विज्ञेयौ धनदस्य महानिधी'। 'क्रियाशब्दस्येति'। तद्यथा, भूतः काण्डम्भूता शाला भूतो घट इति। 'यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गमिति'। यद्यपि लवणवृत्तेरपि सैन्धवशब्दस्य योगोऽपि निमित्तं तथापि रूढिशक्तिरपि तत्र निमित्तम्, अतो यौगिकस्येति केवलयोगनिमित्तस्येत्यर्थः। 'अभिधेयवल्लिङ्गमिति'। यथा,

सिन्धौ भव सैन्धवं जलं सैन्धवो मत्स्यः सैन्धवी शफरीति। 'उत्कर्षे पुल्लिङ्ग इति'। चन्दनसारः खदिरसार इति। 'धर्मे इत्यपूर्वे पुल्लिङ्ग इति'। यागादिक्रियाजन्यः स्वर्गादिफलानुगुणः कर्तर्युत्पन्नः संस्कारविशेषो ऽपूर्वम्। भाट्टास्त्वपूर्वसाधने यागादावेव धर्मशब्दं पुल्लिङ्गममन्यन्ते। "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः," द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते इति। शाबरेप्युक्तं यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक इत्याचक्षत इति॥

"इदमोन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ"॥ 'अन्वादेशो ऽनुकथनमिति'। शब्दार्थकथनमेतत्, यादृशस्त्वत्राभिप्रेतस्तादृशं पश्चाद्वक्ष्यति। 'आभ्यां छात्राभ्यामिति'। आदेश एष। 'अथो आभ्यामिति'। एषोन्वादेशः। अथोशब्देन चात्रान्वादेशो ऽभिव्यज्यते। ननु तृतीयादावयमादेशस्तत्र च टायामोसि चैनादेशो वक्ष्यते ऽन्या सर्वा हलादयस्तत्र हलि लोपेनैवाभ्यामित्यादिरूपं सिद्धं नार्थ आदेशवचनेन, तत्राह। 'आदेशवचनमिति'। अज्ञाताद्यर्थविवक्षायामकचि कृते 'हलि लोप' इत्यत्रा 'नाप्यकः' इत्यतोकः इत्यधिकारादिद्रूपलोपो न स्यात्, सत्यपि च तस्मिन्नाभ्यामित्यादि रूपं न सिद्ध्येत, तस्मात्साकच्कार्थमादेशवचनं, साकच्कार्थं चास्मिन् शित्करणं सर्वादेशार्थम्। न वान्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात्। यदि ह्ययमन्त्यस्य विकारः स्याद्वचनमिदमनर्थकं स्यात् त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धेः। अर्थवद्वादेशप्रतिषेधार्थम्। अन्त्यस्यापि विकारवचनमर्थवदेव, येन्यआदेशा आभ्यामित्यादौ दीर्घादयस्ते माभूवन्नित्यकारस्य प्यकारवचनं स्याद्यथा 'मो राजि समः क्वौ' विति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम्। ननु च कृते ऽप्यकचि अनेनादेशे सत्याभ्यामित्यादिरूपस्य साधारण्यादज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणाधीना, यद्येवमनुत्पत्तिरेवाकचोऽस्तु प्रकरणादिनैवाज्ञाताद्यर्थं प्रतिपत्स्यते ऽतो ऽनुदात्तत्वमेव विधेयमादेशः, उच्यते। असत्यादेशे प्रकरणादिकमन्तरेणाकचैव कश्चिदज्ञातादिकं प्रतिपादयेत्, मैव प्रतिपीपदद्दित्यादेशवचनम्। उत्तरार्थं च। अनुदात्तवचनं किमर्थं, यावतोऽडिदम्पदादीति विभक्तेरुदात्तत्वं शेषनिघातेनैव सिद्धम्, अनुदात्तवचनं विभक्त्यन्तस्यानुदात्तार्थम्, शेषनिघातेन

हि प्रकृतेरेवानुदात्तत्व सिद्ध्यति । कथ पुनरिदमस्तृतीयादावशादेशो भवति स चानुदात्त इत्यनेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्व विधातु शक्यम् । नानेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्व विधीयते किं त्वनेन प्रकृतेरनुदात्तत्वे कृते ऊडिदमित्यत्रान्तोदात्तादित्यधिकारादसति विभक्तेरुदात्तत्वेऽ 'नुदात्तौ सुप्पिता' वित्यनुदात्तत्वादाभ्यामित्यादि पद कृत्स्नमेवानुदात्त भवति । यद्यन्वादेशोनुकथनम् इहापि प्राप्नोति देवदत्त भोजय इम च यज्ञदत्तमिति, अस्ति ह्यत्रान्वादेश, तत्र 'द्वितीया टौस्स्वेन' इत्येनादेश प्राप्नोत्यत आह । 'नेहेति' । 'एकस्यैवाभिधेयस्येत्यादि' । तत्रैवान्वादेशशब्द प्रसिद्धतर इति भाव ॥

"एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ" ॥ 'पुनर्वचनमनुदात्तार्थमिति' । पाञ्चमिकोऽशादेश उदात्त स्याद् अनुदात्तश्चेष्यते इत्यनुदात्तार्थ पुनर्वचन, त्रतसोरिति वचन निमित्तभावार्थम् अन्यथा त्रतसौ चानुदात्तावित्यन्वाचयो विज्ञायेत, यत्र त्रतसौ पश्यसि तत्र तावनुदात्ताविति । किमर्थ पुनस्त्रतसोरनुदात्तत्वमिष्यते यावता ऽत्रात इत्यादौ त्रतसोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यशनुदात्त करिष्यते । यद्येव लभ्येत कृत स्यात् तत्तु न लभ्यम्, इह हि त्रतसो कृतयोर्लित्स्वरश्च प्राप्नोति अनेन चानुदात्तोऽशादेशस्तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वान्नित्यत्वाच्चानुदात्तेऽशादेशे कृते तद्विधानसामर्थ्यादपवादस्य लित्स्वरस्याप्रवृत्तावुत्सर्गः प्रत्ययस्वर एव त्रतसो स्यात्, यथा गो पदप्रमित्यत्र णमुल उलोपेन सह विधानाल्लित्स्वराप्रवृत्तौ प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त पद भवति, तस्मात्त्रतसौ चानुदात्ताविति वक्तव्यम् ॥

"द्वितीयाटौस्स्वेन" ॥ अनन्तरत्वादेतद एवैनादेशः प्राप्नोति, इदमोपीष्यते तदिदमो ग्रहण कर्तव्य, न कर्तव्यम्, इदमोन्वादेशइत्यत इदम इत्यनुवर्तिष्यते, एतदस्त्रतसोरित्यत्रापि तर्ह्यनुवर्तिष्यते तस्यापि त्रतसोरादेशप्रसङ्गस्तत्राह । 'इदमो मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिरिति' । इदमप्यत्र वक्तव्यम्, इदमो ह्यत्न्येन बाधितत्वात्तलो ऽसम्भवात्त्रतसोरित्यत्रासम्बन्ध

इति । यदि परमनुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्याप्यादेशेन भाव्य, न चासति अलि तद्विधानमुपपद्यतइति अल सत्ता परिकल्प्यते, तदपि न । उत्तरार्थमप्यनुवृत्तिसम्भवादिति । 'एनदिति नपुसकैकवचने वक्तव्यमिति' । एनादेशे कृते 'ऽतोमि' त्यम्भावे सत्येनमिति प्राप्नोत्यत एनदादेशो वक्तव्य । यद्येवमयमेव सर्वत्रास्तु नार्थ एनादेशेन, कथम् एन एनौ एनान् एनेन एनये रिति, त्यदाद्यत्वे कृते भविष्यति, नपुसकैकवचने तु नित्यत्वा 'त्स्वमोर्नपुसकादि' ति लुकि कृते एनदिति स्यादिति सिद्धम्, इह त्वेन श्रित इति द्वितीयासमासे यद्यप्येनादेशोऽथाप्येनदादेश उभाभ्यामपि न भाव्य, कथम्, अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते तस्मादेतच्छ्रित इति भवति । 'एकमेव विधानमिति' । अय दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तामात्रमुपलक्ष्यते न तु किंचिद्विधीयते, एवमीषदर्थइत्यादिना आकारस्य स्वरूपमात्र निर्दिश्यते न तु किंचिद्विधीयते ॥

"आर्द्धधातुके" ॥ 'वध्यादिति' । आशिषि लिङ्, 'लिङाशिषी' त्यार्धधातुकसज्ञा । 'हन्यादिति' । विध्यादिलिङ् । विषयसप्तमी चेयमिति' । सामान्यनिर्देशोय तत्र व्यापित्वान्नित्यत्वाच्च न तेन सह देशकालकृत पौर्वापर्यं सम्भवति तस्माद्विषयसप्तमी । यदि तु व्यक्तिनिर्देशेन परसप्तमी स्याद्भव्यमित्यादि न स्यात् । तथाहि । हलन्तत्वादस्त्यादीना 'मृहलोर्ण्यदि' ति ण्यति कृते तत्र परत आदेशैर्भाव्य तत्र द्वयोर्वृद्धौ कृतायां तृतीयस्य च पुकि भाव्य प्रवेय आख्याप्यमिति प्रसज्येत । इह च 'ब्रुवो वचिः' ब्रुवोऽजन्तत्वाद्यति कृते वच्यादेशे च वच्यमिति प्राप्नोति विषयसप्तम्या तु नैष दोष इत्याह । 'तेनेति' । 'यथा प्राप्तमिति' । यो यत प्राप्नोति स ततो भवतीत्यर्थ । 'असिद्धवदत्राभा' दित्यस्य भावाभावव्यवस्थार्थम् । अत्राङ्गाधिकारे च द्विरार्धधातुकाधिकार क्रियते । यदि ह्यतेप्यादेशाः सत्येव विधीयेरन् जक्षुरधिजगे ऽध्यगीष्ट बभूव विद्युतुरिति घसाद्यादेशानामसिद्धत्वादुपधालोपाल्लोपित्वबुग्यणो न स्युर्यदि त्वतोलोपादयोप्यत्रैव विधीयेरन् गतो गतवानित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाभावादतो लोप स्यादित्येषा दिक् ॥

"अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति"॥ ल्यबिति पृथक् पदं लुप्तसप्तमीकम्। इह पदद्वयापेक्षः समासमपेक्षमाणो ल्यब्बहिरङ्गः, क्त्वाप्रत्ययमात्रापेक्षस्तु जग्ध्यादेशोऽन्तरङ्गः, तत्र क्त्वावस्थायामेव जग्धौ कृते प्रजग्ध्येति सिद्धं नार्थो ल्यब्ग्रहणेन। एवं तर्हि ल्यब्विषयेऽप्यन्तरङ्गत्वात्ति कितीत्येव सिद्धे जग्धौ ल्यबिति यदुच्यते तज्ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणामपि विधीनां हिप्रभृतीनां ल्यपा भवति बाधनमिति। विधाय विहाय प्रदाय प्रखाय प्रखन्य प्रस्थाय प्रक्रम्य आपृच्छ्य प्रदीव्य प्रपठ्येत्येतेषु विधिषु 'दधातेर्हि' 'जहातेश्च त्कि' 'दो दद् घोः' 'जनसनखनां सञ्झलोः' 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' 'आर्धधातुकस्येड्वलादे' रित्येते विधयः क्त्वावस्थायामेव प्राप्ता बहिरङ्गेन ल्यपा बाध्यन्ते। एष एवार्थः श्लोकान्तरेण भाष्ये कथितः। 'जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकरणम्,'। अकरणं निष्प्रयोजनमित्यर्थः। 'सिद्धमदस्ति कितीति विधानात्'। अदो जग्धिविधानमित्यर्थः। ज्ञापकार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह। 'हिप्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भरतीति कृतं तदु विद्धि'। ल्यब्भरतीति, ल्यबादेशो हरति व्यपनयति बाधत इत्यर्थः। उ इति निपातोऽवधारणे। एतदेवास्य प्रयोजनमित्यर्थः॥

"लुङ्सनोर्घस्लृ"॥ ननु 'सृघस्यदः क्मरजि'ति वचनाद् घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति। सत्यम्। अदेरात्सीद् अत्सिषतीत्यनिष्टं रूपं माभूदिति योगारम्भः। 'प्रात्तीति प्रघस इति'। पचाद्यच्। अस्यापि सूत्रवदेव प्रयोजनम्॥

"बहुलं छन्दसि"॥ 'घस्तामिति'। लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी'त्यडभावः। 'सग्धिरिति'। घसिभसोरित्युपधालोपः, 'झलो झलि' समाना ग्धिरिति समानस्य छन्दसीति सभावः। 'अन्यतरस्याङ्ग्रहणमेव कस्मान्न क्रियत इति'। कः पुनरेवं सति गुण इत्याह। 'तदेवेति'। प्रकृत्यन्तरस्य सद्भावादस्य प्रयोजनं मृग्यम्॥

"लिट्यन्यतरस्याम्"॥ प्रकृत्यन्तरस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थमिदं, तेन यत्र लिङ्गं वचनं वा नास्ति तत्र तस्य प्रयोगो न भवति। तत्र

त्वदित्करणं लुङि प्रयोगस्य लिङ्गम्, घसिश्च सान्तेष्वित्यनुदात्तपाठे। वलादावार्द्धधातुके, 'सुघस्यद क्मरजि' ति वचन क्मरचि, भूवादौ पर स्मैपदिषु पाठात्परस्मैपदे प्रयोग ॥

"हनो वध लिङि" ॥ 'अकारान्तश्चायमादेश इति'। कुत एतत्। शैलीयमाचार्यस्य यत्र व्यञ्जनान्त आदेशस्तत्रैकारमुच्चारयति यथा जग्ध्यादौ तस्मादिकाराकरणादकारान्तोयमादेश। 'हलन्तलक्षणा वृद्धि-र्न भवतीति'। उत्तरसूत्रेण वधादेशे कृतइति भाव ॥

"आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" ॥ 'आहसतेति'। 'आङो यमहन' इत्यात्मनेपदम्। 'आत्मनेपदेष्वनत,' 'हन सिजि' ति सिच कित्वा-दनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप. ॥

"इणो गा लुङि" ॥ 'अगुरिति'। गातिस्थेति सिचो लुक्, 'आत' इति झेर्जुस्, 'उस्यपदान्तात्'। 'इणवदिक इति वक्तव्यमिति'। यद्यस्यैवाय प्रकरणस्य शेष: स्यादिणिकोर्गा लुङीति सूत्रन्यास कर्तव्य इत्यवक्ष्यत् यतस्तु खलु पृथगिणवदिक इत्याह, तेन मन्यामहे सर्वस्य शास्त्रस्य शेषो ऽयमिति तेन 'णौ यण्' एतिस्तु शास्त्वित्याद्यपि भवति अधियन्ति अधीत्येति ॥

"गाङ् लिटि" । ङित्करणं निर्देश, लिटि लकारादाविति। तेन प्रागेवादेशेभ्यो लावस्थायामेवादेशो भवति। किं सिद्ध भवति अधि जगे 'द्विर्वचनेऽची' ति स्थानिवद्भावो न भवति। ङित्करणमनर्थक स्थानि-वद्भावादेव सिद्धमात्मनेपदमित्याशङ्क्याह। 'गाङ्यनुबन्धकरणमिति'। 'गाङिति ग्रहण यथा स्यादिति'। ननु चैतदपि स्थानिवद्भावादेव सिद्ध, नेत्याह। 'नहीति'। गाकुटादिभ्य इति त्रूच्यमाने कै गै रै शब्दे इणो गा लुङीत्येतयोरपि ग्रहण प्राप्नोति ततश्चागासीचट, अगासाता यामै देव-दत्तेनेत्यत्रापि घुमास्थादिति सूत्रेणेत्व प्रसज्येत। अपर आह। यत्र सानुबन्धकात्पष्ठ्युच्चार्यते तत्राकृतायामेवेत्सञ्ज्ञायामादेश प्रवर्तते सत्या-मपि वा तस्यामनुबन्धकायमादेशे न भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं गाङ् यनुबन्धकरणमिति, किं प्रयोजन, 'चक्षिङ ख्याञ्' ङित इत्यात्मनेपदं

न भवति। ञिदादेशकरणसामर्थ्यात्स्वरितञित इत्येतदेव भविष्यति। इह तर्हि लटः शतृशानचौ, लट इति सानुबन्धकात्षष्ठी, पचमानः, टित इत्येत्वं न भवतीति। प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वविधानादिह न भवति। इह तर्हि 'युवोरनाका'वित्यत्र भुज्युः शंयुरित्यत्र मा भूदिति, अनुनासिकोकारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ ततश्च नन्दनः कारकः नन्दना कारिका स्यानिवद्भावादुगिल्लक्षणौ ङीब्नुमौ प्राप्नुतः, अस्माज् ज्ञापकान्न भवतः। अनुनासिकयणोस्तत्र ग्रहणं न त्वनुनासिकोकारानुबन्धयोरिति नात्रोगित्कार्यप्रसङ्गः, इह हि 'सेर्ह्यपिच्च,' सिपो हिरिति वक्तव्यम्। अपिच्चेति न वक्तव्यम्, इह च तुह्योस्तातङ्ङिति तिप्सिपोस्तादाशिषीति सानुबन्धकात्षष्ठीमुच्चार्यादेशो विधेयो ङित्करणं न कर्तव्यम्। इह च तस्थस्थमिपामिति पकारो नोच्चार्यस्तेनाचिनवमित्यादौ गुणसिद्धिः, अणि- ञोरनार्षयोः त्को ल्यबित्यादौ यत्र स्यान्यनुबन्धकार्यमिष्यते तत्राननुब- न्धकः स्यान्युपादेयः। वाराह्या प्रकृत्येत्यादौ वृद्धिर्गुणप्रतिषेधश्च भवति तद्वेवमस्य पक्षस्य मन्दत्वादनुपन्यासः॥

"णौ च संश्चङोः"॥ 'अध्यापिपयिषतीति'। 'क्रीङ्जीनां णा'वि- त्यात्वम्। 'अध्यजीगपदिति'। लुङि चङि णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः। सन्वल्लघुनि, 'दीर्घो लघोः'॥

"अस्तेर्भूः"॥ भवतेरेव भवितेत्यादौ सिद्धेऽस्तेरसितेत्यादि निवृत्तये योगारम्भः। 'अनुप्रयोगे त्विति'। अनुप्रयोगे विषये भुवा भूभावे- नास्तेरनिवृत्तिं मनीषिणः स्मरन्ति। कर्तुः सूत्रकारस्य वचनात् मनीषिणः कर्तुरिति वा॥

"ब्रुवो वचिः"॥ ब्रुव आर्धधातुके प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम्। वक्ते- त्यादिकं तु वचेरेव सिद्धम्॥

"चक्षिङः ख्याञ्"॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आख्यास्यते आचख्ये इत्यात्मनेपदं यथा स्यात् तृजादौ चक्षितेत्यादि मा भूदिति च योगा- रम्भः। आख्यातेत्यादि ख्या प्रकथनइत्यस्यैव सिद्धम्। अत्र यथान्यासे

आकारात्पूर्वो भाग खकारयकारात्मेति स्यादाख्यातेति,क्ककारशकारात्मापि त्विष्यते आक्शातेति, तदेतदाह । 'क्शादिरप्ययमिति'। क्ककारेऽकार उच्चारणार्थ । अपर आह खशादिरेवायमादेश इति, अत्राप्यकार उच्चार णार्थ । तत्र चर्त्वे कृते क्शातेत्यादि भवति । कथमाख्यातेति खकारयका रयो श्रवणम् । असिद्धकाण्डे णत्वविधानानन्तर क्शाञ्शस्य यो वेति शस्य यत्व विभाषा वक्तव्यम् । तत्र चर्त्वे यत्व सिद्धमित्याख्यातेत्यादि यत्वपक्ष रूपम्, अन्यदा क्शातेति रूपम् । अवश्य च शस्य यत्वमित्याश्रयणीयम् । इह सुप्रचष्टे सुप्रख्य आतश्चोपसर्ग इति क, ततो यत्वस्यासिद्धत्वा त्सुप्रख्यस्य भाव इति योपधाद्गुरूपोत्तमादिति वुञ् न भवति अयोपधत्वात्, तस्मिन्नसति ष्यञ भवति सौप्रख्यमिति । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्ते देशे भव सौप्रख्यीय , धन्वयोपधादिति वुञ् न भवति,'वृद्धाच्छ' एव भवति । आख्यात , यत्वस्यासिद्धत्वाच्छवत्त्वाभावात्सयोगादेरिति नत्व न भवति, 'न ख्याख्याप्ट्र्ग्रहमदा' मित्यत्र ख्याग्रहणा न कर्तव्य भवति । पुस ख्यान पुंख्यानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वा 'पुम खय्यम्परे' इति रुविधिर्न भवति, पर्याख्यानम्, यत्वस्यासिद्धत्वाच्छकारेणानटो व्यवाया 'त्कृत्यच' इति णत्वाभाव । नट ख्यातेत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् खर शर्परत्वा 'च्छर्परे विसर्जनीय' इत्येव विधिर्भवति । नन्वसिद्धे शस्य यवचनेपि ख्या प्रकथ नइत्यस्यौत्पत्तिक एव यकार इति तत्र वुञादिप्रसङ्ग, एव तर्हि सोपि खशादि शस्य यवचनमपि साधारण द्रष्टव्यम् । 'नृचक्षा रक्ष इति'। छान्दस प्रयोग । भाषाया तु नृचक्षो रक्ष इति । 'विचक्षण इति' । 'अनुदात्तेतश्च हलादे' रिति युच् । 'वधक इति' । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्यभाव । 'गात्रमिति' । ष्ट्रनि गादेश । 'अजिरमिति' । अजिरशिशिरेति निपात नमनाद्वृत्योक्तम् ॥

"अजेर्व्यघञपो" ॥ प्रवयणीय प्रवायक इत्यादौ गुणवृद्धिविषये ह्रस्वदीर्घयोरविशेष मन्वान पृच्छति । 'दीर्घोच्चारण किमिति'। दीर्घव्या ख्यानमित्यर्थ. । 'घञपो प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानमिति' । क्यपि य. प्रतिषेधस्तस्य क्यप्सम्बन्धी भवतीति क्यप इत्युक्तम् । यस्त्वाह अपी

त्येव क्यपि सिद्धः प्रतिषेधः, कथम्, अबिति प्रत्याहारः, अपो ऽकारादा रभ्या क्यपः पकाराद् इति, तस्य सर्वीतिरिति क्तिन्यपि प्रतिषेधः प्राप्नोति, तस्मात्सञ्ज्ञाग्रहणात्समज्येत्यत्र वीभावाभावः। नच्यादेशेन सञ्ज्ञा गम्यते। 'वलादावार्धधातुके वेष्यतइति'। नार्थोऽनयेष्ट्या नापि घञपोः प्रतिषेधेन नापि क्यपः उपसङ्ख्यानेन नापि वायाविति सूत्रेण, एतावदस्तु वा लिटि, अजेर्वीत्येव, व्यवस्थितविभाषेयं, तेन घञपोः क्यपि नैव भवति, वलादौ योः च विकल्पः, अन्यत्र नित्यम्॥

"यस्कक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः"॥ यस्कादयो गोत्रप्रत्यया इति'। 'गोत्राद्यून्यस्त्रियामि'ति गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्ययविधानात्। क्षत्रियगोत्रस्य क्षत्रियादभेदोपचारात् क्षत्रियशब्देनाभिधानम्। ऋषेरपत्यमार्षम्, 'इतश्चानिञः' इति ढकि प्राप्ते शिवादिपाठादण्। ढगपीष्यते आर्षेय वृणीतइति। तस्माच्छुभ्रादिष्वपि पठनीयः। एवं गोत्ररूपाभ्यां क्षत्रियार्षाभ्यां प्रत्ययस्योपलक्षणाद् यस्कादयो गोत्रप्रत्यया इत्युक्तम्। 'क्षत्रियादिति'। क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः। 'आर्षादिति'। ऋष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः। प्रथमनिर्दिष्टाद् यस्कान्तादणोऽसम्भवाच्चरमनिर्दिष्टोपीञेव प्रथममुदाहृतः। 'क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति'। औरसशब्देन साहचर्यात्, स हि 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञि' त्यञन्तत्वात्क्षत्रियशब्दः। उरसशब्दः सकारोपधो जनपदवाची, तस्माद्यूनि प्राग्दीव्यतीयोणिति। 'फेश्छ चे' ति च अच्छौ तु न भवतः, यमुन्दश्च सुयामा चेति परिगणनात्। 'कण्वादिभ्यो गोत्रइति शैषिकोणिति'। वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जमिति कुर्वादिषु पाठादिति भावः। 'अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति'। अत्र भाष्ये त्रीणि वाक्यान्युपन्यस्तानि, अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमिति प्रथमम्। अस्योदाहरणं बौधिः पिता बौधिः पुत्रः, औदुम्बरिः पिता औदुम्बरिः पुत्रः, बुधोदुम्बराभ्यां साल्वावयवलक्षण इञ्, 'यञिञोश्चे' ति फक्, तस्य लुक्। अनणिञर्थमेतद्वचनम्। साल्वावयवेत्यत्रौदुम्बरास्तिलखिला इत्यादि सम्भवोदाहरणं न परिगणनमिति बुधशब्दादपीञ् भवति। क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यान

मिति द्वितीयम् । मात्रशब्दो व्याप्त्यर्थं, तद्राजादिति नियमो नास्ति । क्षत्रियगोत्रमात्रादिति । तेन जाबालशब्दादत इञोऽतद्राजादपि परस्य फको लुक् भवति, जाबालि पिता जाबालि पुत्र, वृत्तिकारेणोपन्यस्त तृतीयम् । अत्रापि मात्रशब्दो व्याप्त्यर्थं । क्षत्रियादित्यपि नियमो नास्ति अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि भवति । भाण्डिजङ्घकर्ण खरकौ वैश्यौ, ताभ्यामत इञ्, तदन्तात्फको लुक्, व्यापकत्वाच्चेदमुपन्यस्त वृत्तिकारेण ॥

'पैलादिभ्यश्च" ॥ पीडयतेः पचाद्यचि कपिलादिदर्शनादस्य लत्वे पीला । 'अन्ये पैलादय इञन्ता इति' । तत्र बाह्वादिषु उदञ्चु इति पठ्यते । उकार उच्चारणार्थं, क्विनि लोपधत्व निपात्यते । औदञ्चि । 'अच' इत्यकारलोप, 'उद ईदि' तीत्व च न भवति, लुप्तनकारस्य तत्र ग्रहणात् । भूलिङ्गशब्द साल्वावयव । सात्यकिशब्दमपि के चित्पठन्ति । सोपि बाह्वादीञन्त । सत्यकशब्दादृष्यन्धकेत्यणा भाव्य, शेषा अत इञन्ता' । 'शालङ्किरिति' । अस्मादेव निपातनाच्छलङ्कोरिञ् शलङ्काद्देशश्च । 'तद्राजाच्चाणा इति' । तद्राजसञ्ज्ञकादणा परस्य युवप्रत्ययस्य लुभवति । ब्रह्मगधेत्यणन्तादाङ्गशब्दा 'दणो द्व्यच' इति फिञो लुक् । आङ्ग पिता आङ्गः पुत्र । तदेव गणवाक्यमेतदेकं, पूर्वपठितानि त्रीणीति चत्वारि यथोत्तरमधिकविषयाणि ॥

"इञ प्राचाम्" ॥ प्राचामवृद्धादित्यादौ प्राग्ग्रहण विकल्पार्थम्, इह तु न तथेत्याह । 'गोत्रविशेषणमिति' । युवप्रत्ययस्य लुग्विधानादर्थाद्दाक्षिप्त गोत्रमिति भाव. । पन्न प्राप्तम् अगार येन स पन्नागार' । मन्थरा मन्दीभूता एषणा यस्य स मन्थरैषण ॥

"न तौल्वलिभ्य." ॥ तुल उपमाने, औणादिको वलच् । तुल्वल. । धारयतिपारयतिभ्या नन्द्यादिल्यु । धारण पारणः । देवा मित्रमस्येति देवमित्र' । देवेभ्यो यज्ञो ऽस्य देवयज्ञ' । पुष पुष्टौ, कप्, पुष्प' । विलक्षणौ कर्णावस्य विकर्ण' । करेणु पालयति करेणुपाल. । असु क्षेपणे, उरच् । असुर: । हृञ् हरणे, अनुपूर्वोल्लटः शत्रादेशः,

अनुहरत्, पुष्करे सीदतीति पुष्करसत्, बाह्वादी अनुशतिकादी च। परिशिष्टा पारायणे द्रष्टव्या ॥

"तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्" ॥ इह बहुष्वित्यनेन जसादि बहुवचनं वा गृह्येत अर्थो वा, आद्ये पक्षेऽयमर्थो भवति जसादिषु बहुवचनेषु परतस्तद्राजस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुगिति। द्वितीये बहुष्वर्थेषु वर्तमानस्येति। बहुवचनशब्दे हि जसादिषु विनियुक्ते तदेकदेशेन बहुशब्देनापि जसादि शक्यं लक्षयितुम्। सञ्ज्ञानामेकदेशस्यापि प्रयोगदर्शनाद् भीमो भीमसेनः सत्या सत्यभामेति। जसादीनां च बहुत्वाद्बहुष्विति बहुवचनोपपत्तिः। नन्वेवमपि मुख्यत्वादर्थग्रहणमेव युक्तम्। सत्यम्। तेनैव ग्रहणादस्य पक्षस्य सम्भवः। तद्धि प्रियवाङ्गा इत्यादौ बहुवचनं परमिति लुकः प्रसक्तस्य निवृत्तये कृतम्। अर्थग्रहणे चात्र तद्राजस्य बहुत्वे वृत्त्यभावादेव लुकोऽप्रसङ्गः। यद्येवमस्मादेव लिङ्गाद्बहुवचनस्यैव निश्चयादर्थग्रहणस्यासम्भवः। उच्यते। अस्त्रियामिति प्रतिषेधादस्य पक्षस्य सम्भवः। तद्ध्याङ्गाः स्त्रिय इत्यादौ तद्राजस्य बहुषु वर्तमानस्य लुङ् माभूदिति कृतम्। बहुवचनग्रहणे चात्र स्त्रीप्रत्ययेन व्यवधानादेव लुकोऽप्रसङ्गः। न चाम्बष्ठस्यापत्यानि बह्व्यः स्त्रिय 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ् ञ्यङ्' 'यङश्चाप्' आम्बष्ठ्या इत्यत्रैकादेशस्यान्तवद्भावादव्यवधानाल्लुक्प्रसङ्गः, एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावादापि चापा व्यवधानात्। तदेव लिङ्गद्वयदर्शनात्पक्षद्वयसम्भवः। एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम्। तत्राद्ये पक्षे ऽतिक्रान्तोऽङ्गानत्यङ्गः, अतिगर्गः, अङ्गेभ्य आगतोऽङ्गरूप्यः, गर्गरूप्य इत्यादौ बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ् न स्यात। न च वृत्त्यर्थे वाक्ये यज्जसादि बहुवचनं तत्रैव परतस्तस्यामेवावस्थायां लुग्लभ्यते ऽन्तरङ्गत्वादिति वाच्यम, अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इति वचनात्। न च लुप्तेपि तस्मिन्प्रत्ययलक्षणेन लुग्लभ्य, 'न लुमताङ्गस्ये' ति निषेधात्। ननु च न लुगङ्गस्य कार्यं किं तर्हि तदेकदेशस्य प्रत्ययमात्रस्य, अङ्गरूप्य इत्यादौ च समर्थात्तद्धितोत्पत्तेः वृत्त्यर्थ वाक्ये यद्बहुवचनमङ्गेभ्य इत्यादि तत्रैव लुक् भविष्यति। इद तर्हि अत्रेरपत्यानि बहूनि 'इतश्चा-

निञ' इति ढक्, तस्य 'कित' इत्यन्तोदात्तत्व, तस्य जसि परतो ऽत्रिभृ रिवति लुकि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्नोति, तस्माद् द्वितीय पक्षमाश्रि त्याह। 'बहुषु वर्तमानस्येति'। नन्वत्रापि पक्षे आङ्गश्च वाङ्गश्च सौह्मश्च अङ्गवङ्गसुह्मा, गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्च गर्गवत्सवाजा इत्यादौ द्वन्द्वे लुङ् न स्यात्, अत्र ह्येकैकस्मिन्नेवार्थे प्रत्यय उत्पन्न, पूर्वेण तु पक्षे ऽन्ति मस्यापि तावत्सिद्ध्यति बहुवचनपरत्वात्। नैष दोष। युगपदधिकरण तायां द्वन्द्व, तत्रैकैकस्य वर्तिपदस्य बह्वर्थकत्वाल्लुग्भविष्यति। नन्वेवमपि तद्धित उत्पत्तिदशायामेकैकस्मिन्नेवार्थे उत्पन्न इति तद्राजो यो बहुषु यञ् यो बहुषु अञ् यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् न स्यादेव। नन्वत्र बहुष्वित्य नेन न प्रत्ययमात्र विशेष्यते किं तर्हि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त ग्रहणे सति तदन्त विशेष्यते तद्राजान्त यद्बहुषु यञन्त यद्बहुषु अञन्त यद्बहुष्विति, यद्येव कश्यपस्यापत्य काश्यप बिदाद्यञ्, तस्य प्रतिकृतय इति 'इवे प्रतिकृतावि' ति कन्, तस्य 'जीविकार्थे चापण्य' इति देवपथा दिषु अर्चासु पूजनार्थास्वि'ति पाठाद्वा लुपि कृते काश्यपा इत्यञन्तस्य प्रतिकृतिबहुत्वे लुक् प्राप्नोति। नैष दोष। 'यञञोश्चे' त्यत्र 'यस्कादिभ्यो गोत्र' इत्यतो गोत्रइत्यनुवर्तते, तेन गोत्रबहुत्वे लुक् प्रतिकृतिबहुत्वे न भवि ष्यति। नन्वेवमप्याङ्गस्यैकस्य प्रतिकृतयो बह्व्य इति तद्राजान्तस्य बहुषु वृत्तेर्लुक्प्रसङ्ग। नह्यत्रेदमस्ति तद्राजान्त यदपत्य बहुत्वे वर्ततइति। एव तर्हि तेनैव ग्रहणमस्मिन्पक्षे न कर्तव्यमित्युक्त तदत्रोपयोक्ष्यामहे, यस्मि न्नर्थे लुग्भावी प्रत्यय उत्पन्नस्तेनैव चेत्कृत बहुत्वमिति। इह चापत्ये प्रत्यय उत्पन्न प्रतिकृतिकृत च बहुत्वम्, यद्येवम् आङ्गस्यापत्यानि 'अणो द्व्यच' इति फिञ्, तस्यात्राह्मणगोत्रमात्रादिति वा 'तद्राजाच्चाण' इति वा लुक्, अङ्गा। बैदस्यापत्यानि 'अत इञ,' ण्यक्षत्रियेति लुक्, बिदा। अत्र गोत्रे प्रत्यय उत्पन्नो युवकृत चात्र बहुत्वमिति लुङ् न स्यात्। नैष दोष, तेनैवेत्यस्य तज्जातीयेनैवेत्यर्थ, युवा चापत्यतया तज्जातीयो न प्रतिकृति। एव च कृत्वा द्वन्द्वो यदा लोपिनामलोपिना च भवति तदा न भवति आङ्गदेवदत्तयज्ञदत्ता: गार्ग्यदेवदत्तयज्ञदत्ता। इह तु

भार्गवश्च वात्स्यश्चाग्रायणश्च भृगुवत्साग्रायणा इति, यद्यपि नलोपिभिरेव कृत बहुत्वम् । आग्रयणे नडादिफको लुगभावात्तथाप्यपत्यतया तज्जातीयत्वमस्तीति लुग्भवत्येव । यत्रैव गार्ग्यश्च काश्यपश्च गालवश्च गार्ग्यकाश्यपगालवानामित्यत्र गालवे ऋष्यणो लुगभावेप्यपत्यतया तज्जातीयत्वाद्यञञोर्लुक्प्रसङ्गः । एवं तर्हि भृगुवत्साग्रायणोष्वगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति निर्देशद्वयाल्लोप्यलोपिभिरपत्यप्रत्ययै कृते बहुत्वे विकल्प । तदेव तद्राजान्तस्य बहुत्वे वर्तमानस्येति स्थितम् । वृत्तौ तु तद्राजसञ्ज्ञकस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, बहुषु वर्तमानस्या स्त्रीलिङ्गस्य तद्राजान्तस्य यो ऽवयव प्रत्ययस्तस्येत्यर्थ । 'तेनैव चेत्तद्राजेनेति' । अत्रापि तद्राजान्तेनेत्यर्थ । तद्राजेत्यपि लोपिप्रत्ययोपलक्षणम् । अङ्गगर्गलोहध्वजा इत्यादावपि भवतीत्याहु । इहाङ्गस्यापत्यानि बहून्यङ्गास्तेषामपत्य युवा युवानौ वा आङ्ग आङ्गाविति युवसङ्घान्ते प्राग्गोत्रे ऽलुगचीति प्रतिषेधाल्लुगभाव, पश्चात्तु बहुत्वाभावात् । अचीति च विषयसप्तमी तेन युवप्रत्यये पश्चाल्लुमता लुप्तेपि विषयभूतएव तस्मिन्प्रागेव लुक प्रतिषेध, लुप्तेपि वा प्रत्ययलक्षणेन । नन्वचीति वचनाद्वर्णाश्रयोय, नेत्याह, अचीति प्राग्दीव्यतीयस्य प्रत्ययस्य विशेषणं प्रत्यय एव लुकि निमित्तम् । 'आङ्ग स्त्रिय इति' । इह च आङ्गी च वाङ्गश्च सौह्मश्चेति द्वन्द्वे आङ्गीतिशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामभिधानात्तदणो लुङ्न भवति आङ्गीवङ्गसुह्मा इति भवतीत्याहु ॥

"यस्कादिभ्योगोत्रे" ॥ 'प्रत्ययविधेश्चान्यत्रेति' । गोत्रे यत्र प्रत्ययो विधीयते 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' इत्यतोन्यत्रेत्यर्थ, तत्र तावदपत्याधिकारे गोत्रग्रहणादेव पारिभाषिकस्य ग्रहणम्, अन्यत्र लौकिकस्येत्यत्र ज्ञापक वक्ष्याम । 'पुष्करसच्छब्दस्येति' । किमर्थं पुनरयमत्र पठ्यते यावता 'बह्वच इञ प्राच्यभरतेष्वि' त्येव सिद्ध पुष्करसद प्राच्यत्वात् । तथा चेञ प्राचामिति प्राप्तस्य लुक प्रतिषेधाय तौल्वल्यादिषु पठित । एव तर्हि गोपवनादिषु के चित्तौल्वल्यादयश्चेति पठन्ति । तौल्वल्यादिषु प्रकृतिभागा अपि गोपवनादिषु द्रष्टव्या इत्यर्थ । तेन 'न गोपवनादिभ्य'

इति निषेधे प्राप्ते ऽत्रास्य पाठ । अयमेव च पाठो ज्ञापयति गोपवना दिषु तौल्वल्यादयो ऽपि पठिता इति ॥

"यञञोश्च" ॥ 'गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्येति' । अत्रापि व्यधिकरणे षष्ठी । बहुषु वर्तमानस्य समुदायस्य सम्बन्धी यो गोत्रप्रत्ययो यञ् अञ् च तस्येत्यर्थ । तेन द्वन्द्वेपि भवति गर्गवत्सवाजा बिदौर्वभर द्वाजा इति । 'गार्ग्यं स्त्रिय इति' । 'यञश्चे'ति ङीप् 'हलस्तद्धितस्य' । 'वैद्य इति' । 'शाङ्गरवाद्यञो ङीन्' । 'एकद्वयोरिति' । एकत्वद्वित्वयो रित्यर्थ । 'सङ्ख्याया अल्पीयस्या' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपात । द्व्येकयो रिति निर्देशाद् द्विशब्दस्यापि भवति । 'गार्ग्ययो कुल गार्ग्यकुलमिति' । प्रकरणादिवशाद् द्वित्वावगतौ द्विवचनान्तस्यापि विग्रह समास ॥

"बह्वच इञ प्राच्यभरतेषु" ॥ भरतापत्येषु भरतशब्दाऽभेदोप चाराद्वर्तते, यथा रघूणामन्वय वक्ष्य इति । युधिष्ठिरार्जुनशब्दाभ्या कुर्वाणो पञ्चादौ बाह्वादिलक्षण इञ् । बलाकाशब्दोपि बाह्वादि । 'भरता प्राच्या एवेति' । प्राच्यभरतेष्विति द्वन्द्वस्तु सामान्यविशेषवाचिनोर्गोबली वर्दन्यायेनेति भाव ॥

"न गोपवनादिभ्य" ॥ 'परिशिष्टाना हरितादीना प्रमादपाठ इति' । ननु चेह स्थाने न गोपवनादय पठ्यते कि तर्हि चतुर्थ एव बिदादिषु तदुपजीवनेनैतत्प्रवर्तते । अथ चतुर्थे पाठ प्रमा दज इत्युच्यते बिदाद्यञपि तर्हि न प्राप्नोति । अथ गोपवनादिभ्य. परत्र पाठ प्रमादज पूर्वत्र पाठ्या इत्युच्येत, एवमपि हरितादिभ्योऽञ् इत्येव विधिर्गोपवनादीनामपि प्राप्नोति । तस्माद्यथा व्यवस्थित एव पाठे मध्ये वृत्करण कर्तव्यमिह वा प्राक् हरितादिभ्य इति वक्तव्य, यथोक्त गोप वनादिभ्य प्रतिषेध प्राग्घरितादिभ्य इति । वृत्तिकारस्तु चतुर्थे ऽत्र च पृथक् पाठ मन्यते ॥

"तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे" ॥ द्वन्द्वरूपाण्यत्र गणे पठ्यन्ते । तिकादीनि पूर्वपदानि कितवादीन्युत्तरपदानि तत्र तिकादिभ्यो द्वन्द्व इत्युच्यमाने पूर्वपदेष्वेव लुगाशङ्केत उत्तरपदेष्वपि यथा स्यादिति तिक कितवादिभ्य इत्युक्तम् । आदिशब्द. प्रत्येकमभिसम्बध्यते तदाह । 'तिका दिभ्य कितवादिभ्यश्चेति' ॥

"उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे" ॥ 'द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेति'। कथम द्वन्द्व इत्युच्यमाने द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति, तदाह। 'अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति'। नात्र शास्त्रीयो ऽधिकार स्वरितत्वनिबन्धनो विवक्षित, नहि पूर्वसूत्रे द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरित, तस्माल्लौकिकोधिकारो व्यपेक्षालक्षण, तदिह द्वन्द्वशब्देन तद्विषया व्यपेक्षाभिधीयते तस्या नञा निषेधो ऽद्वन्द्वे इति। किमुक्त भवति, द्वन्द्व इति नापेक्ष्यत इति, तदनपेक्षाया द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति। अद्वन्द्व इत्यस्मिन्नसति लौकिको ऽधिकारो द्वन्द्वस्य शङ्क्येत, द्वन्द्वश्चैषामेव परस्पर गृह्यते, तेषा पूर्वेण नित्य लुग्भवतीति। भाष्ये तु आष्टकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणात्तिकक्तिवादिष्वस्य पाठोनार्ष इति निश्चय ॥

"आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्" ॥ कुण्डिनीशब्दस्य यञि 'भस्याढे तद्धित' इति पुंवद्भावे 'नस्तद्धित' इति लोपे कौण्ड्य इति प्राप्नोति, अस्मादेव निपातनात्पुंवद्भावाभाव। असति च तस्मिन्नीकारस्य यस्येति लोप, तस्य स्थानिवत्त्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिलोपाभाव। आगस्त्यकौण्डिन्येत्येतयोर्गोत्रप्रत्यययोरिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, एतयोर्याववयवावित्यर्थ, तावेव स्वरूपेण दर्शयति। 'अणश्च यञश्चेति'। 'मध्योदात्तो हि कुण्डिनीशब्द इति'। कुण्डमस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' प्रत्ययस्वर, ङीबनुदात्त। ननु मानुवृत्तल्लुग्ग्रहणं, प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्तामत आह। 'तयोरित्यादि'। यदि हि प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्याता 'गोत्रे ऽलुगची'ति प्रतिषेधो न स्याद् लुको ह्यसौ निषेधो नादेशस्य, ततश्चादेशे सत्यवृद्धत्वादणेव स्यात्, लुकि तु सति तस्य प्रतिषेधे तत्सन्नियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभावाद्वृद्धलक्षणश्छो भवति। तत्र विशेषो नास्तीति किमर्थं तर्हीदमुक्तम् अणश्च यञश्च बहुषु लुग्भवतीति। एव मन्यते, यदि कुण्डिनजादेश समुदायस्य स्याद् अगस्त्यादेशो पि तथा स्याद् अतो ऽवश्य लुगनुवर्त्य, अनुवृत्तस्य च कौण्डिन्येनापि सबन्धो विरोधाभावादिति ॥

"सुपो धातुप्रातिपदिकयो" ॥ अत्र सुप इति सप्तमीबहुवचन न गृह्यते 'पञ्चम्या स्तोकादिभ्य' इत्यादिना पञ्चम्यादीनामलुग्विधानात्।

नापि कप पकारेण प्रत्याहार, तद्धितानां विधानसमर्थ्यात्, अन्यथा तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वात्तदवयवस्य सर्वस्यैव तद्धितस्य लुक् स्यात्, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्येतच्चानर्थकं स्यात्, अत सुशब्दादारभ्य सुप पकारेण प्रत्याहार इत्याह। 'सुपो विभक्तेरिति'। धातुप्रातिपदिकयोरिति यदि सप्तमी स्याद् धातुप्रातिपदिकयो परत सुपो लुक् स्यात् काष्ठे पचति शोभनै काष्ठैरिति तस्मात्षष्ठीयमित्याह। 'सुपो विभक्तेर्धातुसञ्ज्ञाया प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया इति'। धातु सञ्ज्ञा यस्यास्तस्या इत्यर्थ। कथ पुनर्विभक्तिधातुसञ्ज्ञा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वा भवति तत्राह। 'तदन्तर्गता इति'। एवमपि धातुप्रातिपदिकयोरवयवभूता विभक्तय स्युर्न तत्सञ्ज्ञा। नैष दोष। समुदायेषु हि वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते, धातुप्रातिपदिकयोरवयवस्य सुप इत्यपि व्याख्याने न कश्चिद्दोष। प्रत्युत सुप इत्यस्य द्विवचनान्तेन सबन्धो न दुरुपपादो भवति तथा तु न व्याख्यातमित्येव॥

"अदिप्रभृतिभ्य शप"॥ कथ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेद् इति, तथा भट्टिकाव्ये आश्वसेयुर्निशाचरा इति, तथा न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्येति। निरङ्कुशा कवय। अपर आह, षमूष सहने घटादि। तत्र 'घटादय षित' इति सिद्धे षित्करणं ज्ञापकम् अनित्यं गणकार्यमिति, तेनैवमादिप्रयोगोपपत्तिरिति नात्र किंचिदपभाषितमस्ति॥

"यङोचि च"॥ 'अचि प्रत्यये परत इति'। पचाद्यचीत्यर्थ। एतदेव ज्ञापक सर्वधातुभ्य पचाद्यच् भवतीति, प्रत्याहारग्रहणं तु न भवति, तथा हि सत्यणीत्येव वक्तव्यमन्याजादे प्रत्ययस्यासभवात्। 'न तु छन्दसीति'। 'हुश्नुवो सार्वधातुक' इत्यत्र वार्तिक, हुश्नुग्रहणमनर्थकम न्यस्याभावात्। याति वातीत्यत्र क्ङितीत्यधिकाराच्च भविष्यति, यात वात, अचीत्यनुवर्तते। यान्ति वान्ति, ओरिति। युवन्ति रुवन्ति, अनेकाच इति वर्तते। अयुवन्, अरुवन्, अडागमोऽसिद्ध। प्रोर्णुवन्ति, असयोगपूर्वस्येति वर्तते। यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं तर्हि हुश्नुग्रहण, योयुवति, रोरुवति। यङ्लुगर्थमिति चेदार्धधातुकत्वात्सिद्ध, छान्दसो यङ्लुक् तत्र 'छन्दस्युभयथे' त्यार्धधातुकत्वादेव न भविष्यति। तदेव यङ्लुक-

श्छान्दसत्वमभ्युपगम्य हुश्नुग्रहणं प्रत्याख्यातं वार्तिककारेण, स मन्यते, चकारेणात्र 'बहुलं छन्दसी'ति सर्वमनुवर्त्स्यते, तेनाचि प्रत्यये परतः छन्दसि भाषायां यङो लुग् भवतीत्येकं वाक्यं, छन्दसि बहुलमनैमित्तिको लुगिति द्वितीयं, प्रसिद्धश्च तथा छान्दसो यङ्लुगिति, प्रयोगश्च चिरन्तनं पद्ये गद्ये च काव्याख्यायिकादौ विकटपदोपन्यासप्रधानैरपि कविभिर्न कृतो दृश्यते । भाष्यकारस्तु हुश्नुवोरिति वक्ष्यन्ति, एवं तर्हि तज्ज्ञापयति भाषायामपि यङ्लुगिति, तेन चेचिदीति चेच्छिदीति योयवीतीत्यादि सिद्धं भवति । वृत्तिकारस्तु मन्यते यदि ज्ञापकेनापि तावद्भाषायामपि यङ्लुक् प्रयोगो भवति हन्त्वैवमत्रैव छन्दो ग्रहणमानुवृतत्, प्रयोगस्तु ज्ञापकाश्रयेणैव यथाभिधानं व्यवस्थास्यतइति । अतो न भाष्यवार्तिकविरोधो वृत्तेः शङ्कनीयः ॥

"जुहोत्यादिभ्यः श्लुः" ॥ 'शबनुवर्त्तते न यङिति' । श्लाविति द्विर्वचनविधानात् । यङनुवृत्तौ हि श्लुना तत्र लुप्तेऽपि सन्यङोरिति षष्ठ्याश्रयणाद् द्विर्वचनसिद्धेरनर्थकं तत्स्यात । 'बिभर्त्तीति' । 'भृञामिदि'त्यभ्यासस्येत्वम् । 'नेनेक्तीति' । णिजिर् शौचपोषणयोः । 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' ॥

"गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु" ॥ 'अभूदिति' । 'भूसुवोस्तिङी'ति गुणप्रतिषेधः । 'लुगनुवर्त्तते न श्लुरिति' । व्याख्यानात् । 'इण्पिबत्योर्ग्रहणमिति' । इणादेशो गा इणित्युक्तं, तत्र गातीत्यादाविकस्येणो य आदेशस्तदनुकरणो गा तिपि शब्बुका निर्दिष्ट, स्थानिवद्भावात्प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति च । तेन गामादाग्रहणेष्वविशेष इति लाक्षणिकस्यापि गारूपस्य यद्यपि ग्रहणं प्राप्तं तथापि गातीति निर्देशादेव तस्य निवृत्तिः । तथा लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति पिबतेरेव ग्रहणम् । 'अगासीदपासीदिति' । कै गै रै शब्दे । पा रक्षणे । 'यमरमनमातां सक्चे'ति सगागमः सिचश्चेट् 'अस्ति सिचोऽपृक्त' इतीट्, 'इट ईटि' । पै ओवै शोषणे इत्यस्य लाक्षणिकं पारूपमिति ग्रहणाभावः । 'अगासातामिति' । कर्मण्यात्मनेपदमाताम् ॥

"विभाषा घ्राधेट्शाच्छास"॥ धेट सानुबन्धकस्य निर्देश आत्व परिहारार्थं । धा इत्युच्यमाने प्रतिपदोक्तत्वाद्धाञ एव ग्रहणं स्यात् । ननु सत्यप्यनुबन्धोच्चारणे ऽनुबन्धानामनेकान्तत्वाचानुबन्धकृतमनेजन्त त्वमित्युदीचां माङ इतिवदात्व प्राप्नोति । सत्यम् । अयमेव निर्देशो ज्ञापयति सानुबन्धानुकरणे नावश्यकमात्वमिति । तेन सूत्राद्बहिरपि वेञो धेटो दैप इत्यादि प्रयोगोपपत्ति । 'अघ्रासातामिति'। कर्म्मण्यात्मने पदमातराम् । 'सुम्नसाविति' । स्त्रिय सुमनस पुष्पमित्यमरसिंह । अप्सुमन समासिकतावर्षाणां बहुत्व चेति पाणिनीय सूत्र, तद्बहुत्व प्रायिक मन्यते एका च सिकता तैलदाने समर्थेति भाष्ये प्रयोगात् ॥

"तनादिभ्यस्तथासो"॥ उदाहरणेषु स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । 'थासा साहचर्यादिति'। यद्यपि तावदय तशब्दो दृष्टापचारो ऽस्त्या त्मनेपदमस्ति च परस्मैपदम्, अस्ति चैकवचनमस्ति च बहुवचनम् । अय तु खलु था शब्दो ऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचन च, तस्यास्य कोऽन्य सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्चेति भाव । 'आत्मनेपदस्येति'। उपलक्षणमेतत् । एकवचनस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

"मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो ले"॥ लेरेवात्र ग्रह णमिष्यते न लिङादीनां, तदर्थं सिच इत्यनुवर्तयन्ति सिचो यो लि स्थानिभूतस्तस्येति व्याचक्षते । सिचि प्रकृते लिग्रहणम् 'आदि सिचो न्यतरस्या' मित्यादिसिच्कार्यं मा भूदिति । पूर्वत्र हि मा हि दातामिति सिच्स्वरो भवत्येव । ह्वरेति विहितगुणस्यानुकरणम्, अकारश्चागन्तुक उच्चारणार्थं । 'अक्षन्निति'। 'लुङ्सनोर्घस्लृ,' गमहनेत्युपधालोप, शासि वसीति षत्वम् । 'प्राणडिति'। व्रश्चादिना षत्वे जश्त्वचर्त्वे । प्राणगिति प्राठि 'नशर्वे' ति कुत्वम् । 'आ प्रादिति'। प्रा पूर्वो आङ्पूर्वे । 'अज्ञ तेति'। जनी प्रादुर्भावे, अनुदात्तेत् । बहुवचनस्या 'त्मनेपदेष्वनत' इत्यदा देश, पूर्ववदुपधालोपश्चुत्वम् । 'ब्राह्मणे प्रयोगोयमिति'। मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । यथाह भगवाञ्जैमिनि "तच्चोदकेषु मन्त्राख्ये" ति मन्त्रलक्षणमुक्त्वा "शेषे ब्राह्मणशब्द" इति । बह्वृचानां हरिश्चन्द्रब्राह्मणे

हरिश्चन्द्रं प्रति वरुणस्यैतद्वाक्यम् अन्नत वा अस्य दन्ता इति । कथं पुनर्मन्त्रग्रहणे ब्राह्मणग्रहणं भवति तत्राह । 'मन्त्रग्रहणन्त्विति' । मन्त्रस्य छन्दोरूपत्वात्तेन तदुपलक्ष्यते । बाहुल्येन तु मन्त्रे दर्शनान्मन्त्रग्रहणं कृतम् ॥

"आम" ॥ 'आम उत्तरस्य लेर्लुग्भवतीति' । यद्यपि सिचा लिर्विशेषितस्तथापीह लेरित्येवानुवर्ततइति भावः । विदामक्रन्विदाकुर्वन्त्वित्यत्र लुङ्लोटोर्निपातनाल्लुग्भवति । तरबादीनां चामन्तादनुत्पत्तिरेव, तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वात् । अयं च लुङ्प्राप्तेषु तिबादिषु विधीयमानत्वाल्लादेशानामपवादः । तेनामन्तस्यातिङन्तत्वाच्चक्षुः कामं याजयाञ्चकारेत्यत्र 'तिङ्ङतिङ' इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातसिद्धो भवति । कथमामन्तस्य पदत्वं, सुबन्तत्वात् । लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं, तिङ्भाविनो हि लकारस्यातिङिति प्रतिषेधो न चायन्तिङ्भावी । सुपः श्रवणं कस्मान्न भवति, आम स्वरादिषु पाठादव्ययत्वात्, तद्धितेनामा साहचर्येपि तद्धित एव न गृह्यते ऽपि तु व्याप्तेरतद्धितोपि । नञा तु समासप्रसङ्गः, न कारया न हारया 'नञ्' सुबन्तेन समस्यतइति समासः प्राप्नोति, नैष दोषः । अभिव्यक्तपदार्थेन हि याजयाञ्चकारेति नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तपदार्थेनामन्तमात्रेण । आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः शशाम तताम । वृद्धौ कृतायां स्थानिवद्भावेन णलो लिग्रहणेन ग्रहणे लुक् प्राप्नोति । अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । अर्थवत आमन्तस्य ग्रहणं न चैषोर्थवान् । एवमप्यम गत्यादिषु, तिपो णल्, आम अत्र प्राप्नोति, अर्थवत्त्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यत्र न भविष्यति ॥

"अव्ययादाप्सुपः" ॥ 'तत्र शालायामिति' । शालाशब्दसन्निधौ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यगतकारकशक्त्यभिधानात्तस्यामितिवत्तत्रेत्यत्रापि यदि स्त्रीप्रत्ययः स्यात्पदादेव स्त्रीत्वं प्रतीयेतेति व्यामोहनिवृत्त्यर्थं टापो लुग्वक्तव्यो यथा षट्सञ्ज्ञकेभ्यः प्रतिषेध इति भावः । वार्त्तिककारस्त्वाह । 'अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादि' ति । 'कृत्वा हृत्वेति' । यदा 'बहुषु बहुवचन' मित्यादेः स्वादिविधिवाक्यैनैकवाक्यता तदा नि सङ्ख्येभ्यो निष्कारकेभ्यश्चाव्ययेभ्योस्मादेव लुग्विधानाल्लिङ्गात्स्वादयो भवन्ति, भिन्नवाक्यता

यामपि नियमपक्षे तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्, द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु, एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु इत्यव्ययेभ्यः स्वादीनां सम्भवः। त्रिकपक्षे तु यत्र सङ्ख्या सम्भवति तत्रैव सा वाच्यत्वेन विधीयते, अव्ययेभ्यस्तु निःसङ्ख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एवेति सर्वथाव्ययेभ्यः सुबुत्पत्तिरेषितव्या प्रत्ययलक्षणेन पदसञ्ज्ञा यथा स्यादिति। सुबिति च सप्तमीबहुवचनस्य पकारेण प्रत्याहारो न कृतः, आपः पृथगुपादानात्॥

"नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः"॥ किमर्थं प्रतिषेधः पूर्वसूत्रेण लुङ् मा भूदिति। अमत्र विधीयते स नाप्राप्ते लुक्यारभ्यमाणस्तस्य बाधको भविष्यति, यत्र तर्हि प्रतिषिध्यते पञ्चम्यास्तत्र लुक् प्राप्नोति। प्रतिषेधे तु सति तत्सामर्थ्याद् द्वे वाक्ये भवतः। नाव्ययीभावादित्येकम्, अम्त्वपञ्चम्या इति द्वितीयम्। अत्र चातः इत्यपेक्ष्यते। तत्रापञ्चम्या इत्यनेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति पञ्चम्या आदेशः प्रतिषिध्यते न पूर्ववाक्यविहितः प्रतिषेधः। इममेवार्थं तुशब्देन द्योतयति अविशेषेण प्रतिषेधः अम्त्वपञ्चम्या इति, तदेतदुक्तम्। 'तस्मिन्प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः श्रवणमेव भवतीति'। वाक्यभेदस्तु वृत्तावेव स्पष्टः। 'उपकुम्भादिति'। समीपभूतात्कुम्भादित्यर्थः, कुम्भस्य समीपादित्यपरे। उन्मत्तगङ्गादिरन्यपदार्थप्रधानः सत्त्ववाच्यव्ययीभावः क्रियासम्बन्धसद्भावादपादानत्वात्पञ्चम्या मुख्यमुदाहरणम्॥

"तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्"॥ 'सुमद्रमिति'। मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः, ततः सप्तमी, तस्या नित्यमम्भावः। 'एकविंशतिभारद्वाजमिति'। एकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्या इति 'सङ्ख्या वंश्येने'ति समासः। तत्र वर्तिपदार्थानां स्वार्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वाद्भारद्वाजशब्द एकत्वविशिष्टार्थान्तरे सङ्क्रान्त इत्यञो लुगभावः। नेति वयम्। गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यादावपि प्रसङ्गात्। तस्माद्भाष्यकारप्रयोगादत्र लुगभावः॥

"लुटः प्रथमस्य डारौरसः"॥ 'परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य चेति'। यद्यपि परस्मैपदे त्रयः, प्रथमपुरुषसञ्ज्ञकास्तिबादयः, आत्मनेपदेष्वपि त्रयः

स्तादय इति षट् स्थानिनस्त्रय आदेशा इति वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । मा भूत्सख्यातानुदेश , आन्तर्यतो व्यवस्था भविष्यति, अर्थत श्चान्तर्यम, एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थ । कथ पुनर्डादी नामैकाद्यर्थाध्यवसाय । यावता यस्तिप स्थाने स एकार्थो यस्तसस्थाने स द्व्यर्थो यो झे स्थाने स बह्वर्थो, नेत्याह, प्रयोगदर्शनादप्यैकार्थ्यादिकम ध्यवसातु शक्यम् । अथ वादेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम्, एकशेष निर्देशात् । डारौरसश्च डारौरसश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेष । यदि तु डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रस् च रस् चरस् । डा च रौ च रस्च डा रौरस इति कृतैकशेषाणा द्वन्द्व स्यादनिष्ट सख्यातानुदेश प्राप्नोति । तिप्तसोर्डा । झितयो रौ । आताभयो रसिति । 'कर्तेति' । लुट्,तिप्, तस्य डा इत्यय सर्वादेश । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् । अस्तु तर्ह्यन्त्यस्यैव, तिपस्तकारेण सह टिलोपो भवति । ननु तकारान्तमङ्ग न भवति । डित्करणसामर्थ्यादनङ्गस्यापि भविष्यति, यथा सिद्धान्तेऽभस्यापि । अथ वानुपूर्व्यात्सिद्धम् । कथम् । अन्त्यस्याप्यय स्थाने भवन्प्रत्यय स्यात् असत्या प्रत्ययसञ्ज्ञाया डकारस्येत्सञ्ज्ञा नास्ति, असत्या चेत्सञ्ज्ञायाम नेकाल्, यदानेकाल् तदा सर्वादेश , यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्यय , यदा प्रत्ययस्तदेत्सञ्ज्ञा, यदेत्सञ्ज्ञा तदा लोपस्तदैकाल्, न चेदानीं प्रत्यावृत्त्या न्तादेशो भवितुमर्हति, तदेतदानुपूर्व्यात्सिद्धम् । कर्तारौ कर्तार इति । 'रि च' ति तासस्त्योर्लोप । 'अध्येतेति' । इङ् अध्ययने । अथात्र डारौरस्सु कृतेषु टेरेत्व कस्मान्न भवति, पूर्वमेवास्मिन्योगे स्थानिषु प्रवृत्तत्वात् । इह हि तशब्दस्य टेरेत्व च प्राप्नोति डादेशश्च । द्वयोरपि शब्दान्तरप्रा प्तेरनित्यत्वात्परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाड्डादेश , एव रौरसोरपि द्रष्टव्यम् । अथ वा पूर्वमेव डारौरसो भवन्तु, थास सेवचन ज्ञापक ये तिङादेशास्तेषा टेरेत्व न भवतीति । अन्यथा थास स इत्येव वाच्य स्यात् । 'कतासीति' । तासस्त्योरिति सलोप ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या द्वितीयस्याध्यायस्य तुरीयश्चरण ॥ * समाप्तश्चायमध्याय * ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

"प्रत्ययः" ॥ इह यदि सर्वानेव सञ्ज्ञिनः स्वरूपेण निर्दिश्य सञ्ज्ञा विधीयेत सन् प्रत्ययः क्यच् प्रत्ययः क्यङ् प्रत्यय इति ततो गौरवं स्यात् । अथ सप् प्रत्यय इति सनः सशब्दादारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहाराश्रयेणात्र वा प्रदेशान्तरे वा सञ्ज्ञा विधीयेत तदानेकस्य पकारस्य सम्भवात्सन्देहः स्यात् । तथाहि । प्रत्यासत्तिन्यायआश्रीयमाणे सिपः पकारेण स्याद् व्याप्तौ तु तप् तनप् तनथनाश्चेति तनपः, । स्यादेतत्, व्याप्तिरेवाश्रयिष्यते, अथ च तनपः पकारेण प्रत्याहारो न भविष्यति ज्ञापकात्, यदयं 'मिच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्चे' त्यमः प्रत्ययवद्भावं शास्ति, अन्यथा षष्ठेऽपि प्रत्ययसञ्ज्ञाव्यापारादमोऽपि स्वत एव प्रत्ययत्वात्तद्भावो नातिदेश्यः स्यादिति । तच्च, तत्र ह्यमिति द्विरावर्त्तते ततश्चाप्रत्ययप्रतिबद्धं 'मोऽताम्-शसो' रित्यादिविशिष्टं कार्यं यथा स्यादिति सोऽतिदेशः स्यात् । नन्वेवमपि प्रत्ययग्रहणमनर्थकम् अम्वदिति वक्तव्यम्, अतः प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययप्रयुक्तमपि कार्यमतिदेश्यमिति प्रतीयते तज्ज्ञापकमुक्तार्थस्य भविष्यति, एवमप्यमः आगमत्वात्सुगादिवदप्राप्ते प्रत्ययत्वातिदेशः स्यात्, अस्तु वा ज्ञापकमेवमपि कुत एतद्व्याप्तिराश्रीयते न पुनः प्रत्यासत्तिरिति । किञ्च यथान्यासाद्गौरवं स्थितमेव सवित्यस्याधिकस्य करणात्, अतो गौरवातिप्रसङ्गपरिहारायाधिकारेणेयं सञ्ज्ञा विधीयते तदाह । 'प्रत्ययशब्दः सञ्ज्ञात्वेनाधिक्रियतइति' । कारक इति तद्विशेषणमधिक्रियते स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरियमधिक्रियतइतिवत्प्रत्ययशब्दः सञ्ज्ञाधिक्रियतइति वक्तव्ये सञ्ज्ञात्वेनेति वचनमनर्थभेदात् । तथा ह्ययमत्र कर्मकरत्वेनाधिकृतः, अयमत्र कर्मकरोऽधिकृतः, नार्थभेदोऽस्ति किन्तु कर्मकरोऽधिकृत इत्युक्ते यः कर्मकरः सोऽधिकृतो रूपान्तरेणेत्यपि गम्यते, कर्मकरत्वेनेति पुनरुच्यमाने तस्यैवाकारस्याधिकृतत्वं गम्यते, अधिक्रियते, विनियुज्यते सूत्रकारेण, 'यान्सनादीननुक्रमिष्यामः', 'अनुक्रमेण विधास्यामः, सूत्रकारायमाणस्य वृत्तिका

रस्यैतद्वचन, यदि तर्ह्यधिकारेण सञ्ज्ञा क्रियते प्रतियोगमुपस्थानात्प्रकृत्युपपदोपाधि[1]विकारागमानामपि प्राप्नोति ‘हरतेर्दृतिनाथयो पशौ’ हरतेरिति प्रकृति दृतिनाथयोरित्युपपद पशावित्युपाधि, ‘हनस्त चे’ त्यादिर्विकार, ‘अपुजतुनो षुगि’ त्यागम, सत्या च सञ्ज्ञाया प्रकृतिप्रत्यययो पर्यायेण परस्परापेक्ष परत्व स्यात् शब्दान्तरापेक्ष वा प्रकृते प्रकृत्यपेक्ष तु प्रत्ययस्य, उपपदस्यापि परत्वा ‘दुपसर्जन पूर्वे’ मित्येतद्राजपुरुषादिषु सावकाश बाधित्वा परत्व स्यात्, यत्र समासाभावादुपसर्जन पूर्वमित्यस्याप्रसङ्गस्तत्रोपपदस्य परत्व स्यात्, एव च सति भोक्तु व्रजतीत्येवमेव नित्य स्यान्न तु व्रजति भोक्तुमिति, उपाधेरप्यर्थस्य परत्वासम्भवेपि तद्वाचिनप्रयोगानियमे प्राप्ते परश्चेति नियम स्यात्, आद्युदात्तत्व च यथायथ स्वरान्तर बाधित्वा स्यात्, अङ्गसञ्ज्ञा तु विधानप्रतिबद्धा न चेह प्रकृत्यादय कुतश्चिद्विधीयन्तइति न सा प्रकृत्यादिषु परत पूर्वस्य प्राप्नोति। ननु च प्रतियोगमुपस्थानेपि वाक्यभेदप्रसङ्गात्प्रकृत्यादीना सञ्ज्ञा न भविष्यति। तथाहि। हरतेर्दृतिनाथयो कर्मणोरुपपदयो पशौ कर्त्तरीन् प्रत्ययो भवतीत्येक वाक्य, ते च हरत्यादय प्रत्ययसञ्ज्ञका इति द्वितीय, सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते। नैतदस्ति[2]। सनादीनामप्यसता सञ्ज्ञानुपपत्तेर्वाक्यभेदेनैव सञ्ज्ञा विधेया ततश्च सनादीनामेकेन वाक्येन विधिरपरेण सञ्ज्ञाविधि, एव प्रकृत्यादीनामपि प्राप्नोति तत्राह। ‘प्रकृत्युपपदेत्यादि’। अयमभिप्राय । प्रकृत्यादीना सनाद्युत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादानात्पारार्थ्यात्स्वसस्कार प्रति प्रयोजकत्वाभावो यथा य पीठे स देवदत्त इति पीठस्य देवदत्तसञ्ज्ञा न भवति। ननु सनाद्युत्पत्तिवाक्ये प्रथमे तेषा पारार्थ्य[3] न द्वितीये सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतिपादनपरे वाक्ये, ततश्च सञ्ज्ञासबन्धप्रतिपत्तौ सत्या स्वार्थतापि सम्भवत्येव। तन्न, द्वितीयमपि वाक्य सञ्ज्ञाविधानपरमेवरूपमेव गुप्तिज्किद्भ्य सन् प्रत्यय इति, ततश्च तत्रापि

(१) विकारागमानामिति नास्ति २ पुस्तके।
(२) नैतवदेवमिति पा २ पु ।
(३) तेषामाप्राधान्यमिति पा २ पु ।

भूतविभक्त्यानिर्द्दैशान्निमित्तत्वात्पाराथ्र्ये स्थितमेव । किञ्च योग्यविभक्त्य भावाच्च न प्रकृत्यादीनां सञ्ज्ञा, प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य वा सञ्ज्ञासंबन्ध 'वृद्धिरादैच्' स्वरूपं शब्दस्येति, न च द्वितीये वाक्ये योग्यविभक्त्यध्याहारेण सञ्ज्ञा भवितुमर्हति, योग्यविभक्तिनिर्द्दिष्टेषु सनादिषु चरितार्थत्वात्, उपपदसञ्ज्ञा तु सप्तमीनिर्द्दिष्टस्य विधीयमाना युक्ता यद्वाक्यभेदेन योग्य विभक्त्यध्याहारेण च भवतीति । किं च प्रधानेतरसंनिधौ प्रधाने कार्य संप्रत्ययो भवति यस्य चापूर्वविधानं तत्प्रधानम् अतः प्रथमवाक्ये ताव त्सनादीनामेव प्राधान्यं द्वितीयेपि सञ्ज्ञा सञ्ज्ञिनमपेक्षमाणा यत्पूर्ववाक्ये प्रधानतयावगतं तदेवापेक्षते न तु पारतन्त्र्यादप्रधानमिति सिद्धमिष्टम् । एवमपि विकारागमानां प्राप्नोति, नैष दोषः, महती सञ्ज्ञा क्रियते ऽन्वर्थ सञ्ज्ञा यथा विज्ञायेत प्रतियन्त्यनेनार्थमिति प्रत्यय इति, न च विकाराग माभ्यामर्थं प्रतियन्ति । यद्येवमिवे क इत्यादीनां समासान्तानां च न स्याद्, नह्येषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कश्चिदर्थो ऽवधार्यते तदभावेपि केवलाया एव प्रकृतेस्तदर्थावगमात् । यदप्युच्यते ऽनिर्द्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थ एवैषामर्थ इति तदपि कल्पनामात्रम्, अन्वयव्यतिरेकगम्यत्वाद र्थवत्त्वस्य । इतरेतराश्रयत्वं च भवति, सति प्रत्ययत्वे स्वार्थे विधानं स्वार्थे विधानाच्चार्थवत्त्वे सति प्रत्ययसञ्ज्ञेति, एवं तर्हि प्रयोजनाभावान्न भवि ष्यति । तथाहि । तेषां स्थानषष्ठ्या संबन्धस्यावयवसंबन्धस्य च प्रतिपाद नात्परत्वं तावन्न सम्भवति आगमानां चानुदात्तत्वविधानादाद्युदात्तत्व स्यासम्भवः, सति तु प्रयोजने आगमस्यापि श्नमः शकारस्येत्सञ्ज्ञार्थं भव त्येव सञ्ज्ञा । अथ 'हनश्च वधः' 'नाभि नभञ्च' 'विराग विरङ्गञ्चे' त्यादौ- वधादीनामनेकाला[1]मादेशानां सञ्ज्ञा कस्मान्न भवति, सम्भवति हि तेषु परत्वं प्रयोजनं, यद्यपि स्थानिन आदेशेन निवर्त्तितत्वान्न तदपेक्षं परत्वं श- ब्दान्तरापेक्षया स्यादेव परत्वं यथोक्तं प्राक् गुणादिषु अर्थवत्त्वं च तेषा मस्ति विधेयत्वात्प्राधान्यं च योग्या च विभक्तिः, अतः सर्वथा वधादिषु

(१) अनेकालामिति नास्ति २ पु ।

सञ्ज्ञानिवृत्तये यत्न कर्त्तव्य । 'कर्त्तव्य करणीयमिति' । अत्र प्रत्ययसञ्ज्ञाया धातोरङ्गसञ्ज्ञा, अङ्गस्य गुण । अनन्तरमपि सनादिकमतिक्रम्य व्यवहितोऽपि तव्यदादिरुदाहृत तत्राद्युदात्तादेरपि प्रत्ययकार्यस्य सम्भवात् सनादौ तु नित्स्वरेण धातुस्वरेण च तद्बाध्यते ॥

"परश्च" ॥ 'अयमप्यधिकार इति' । न केवल प्रत्यय इत्यय मेवेत्यपिशब्दार्थ । 'योगेयोगउपतिष्ठतइति' । अनेन परिभाषातो धिकारस्य भेदको धर्मो दर्शित, परिभाषा हि न प्रतियोगमुपति ष्ठते किन्त्वेकदेशस्थितैव सर्वशास्त्रे व्याप्रियते । 'परश्च स भवती त्यादि' । अनेनेहस्थाया एवास्या परिभाषाया प्रत्ययविधौ सर्वत्र व्यापारो दर्शित, लिङ्गवती चेय परिभाषा प्रत्ययसञ्ज्ञा च लिङ्गम् । 'धातोर्वेति' । क्रियावाचिन्या प्रकृतेस्तिङन्तादेरप्युपलक्षणमेतत । 'प्रातिपदिकाद्वेति'। अक्रियावाचिन्या प्रकृतेरिदमुपलक्षण, तेन ङ्याप्पोरपि ग्रहणम् । 'तैत्तिरीय मिति' । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीते, 'तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्' 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' 'तदधीते तद्वेद' 'प्रोक्ताल्लुक्' ब्राह्मणकुलस्याभिधेयत्वाच्चपुसकत्वम् । 'चकार पुनरस्यैव समुच्चयार्थ इति' । अन्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात् । 'तेने(१)ति' । अन्यथा बहुल वचनस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादुणादिषु परत्वस्यापि विकल्प सम्भा व्येत, इह 'गुप्तिज्किद्भ्य सन्' इत्यादौ दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, तत्र पूर्व पर इति वा दिक्शब्दस्याश्रवणादनियमेनाध्याहारे सत्यनियमेन प्रयोगप्रसङ्गे नियमार्थमिद पर एव प्रत्ययो न पूर्व इति, 'गापोष्टगि' इत्यादौ षष्ठीनिर्द्देशे प्यानन्तर्यसबन्धे षष्ठी विज्ञानादानन्तर्यस्य च पूर्वत्वेऽपि भावादनियमप्रसङ्ग एवेति तत्रापि नियमार्थमेव । नैतदस्ति प्रयोजन, 'विभाषा सुपो बहुच् पुर स्तात्तु' इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति, बहुजेव पुरस्ताद्भवति नान्य प्रत्यय इति, ततश्च बहुचि पूर्वत्वस्य नियतत्वादन्य प्रत्यय पर एव भविष्यति, षष्ठी निर्द्देशेषु मध्यशब्दाध्याहारेण मध्येऽपि प्रसङ्ग इति चेन्न, 'अव्ययसर्वनाम्नाम कच् प्राक् टे' रिति नियमाद् अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति नान्य इति, नैतदेव,

(१) तेनेत्यादि इति पा ३ पु ।

यदि तावदेव नियम बहुजेव पुरस्तादकजेव मध्यइति ततो बहुजकचो नियमो न स्यात्, अथ बहुच् पुरस्तादेव अकज्मध्य एवेति ततो देशस्यानियतत्वात्तत्र प्रत्ययान्तर स्यादेवेति सर्वथानिष्टप्रसङ्ग । किञ्च अकजेव प्राक् टेरित्येव नियमे प्राक् टे प्रत्ययान्तर मा भूत मध्यान्तरे तु स्यादेव मध्यविशेषाश्रयत्वान्नियमस्य । न च 'तस्मादित्युत्तरस्ये' त्यनया परिभाषयात्र परत्व सिद्ध्यति, यत्र हि प्रागेव सत कस्य चित् किञ्चिद्विधीयते यथा पदात्परयोरपादादौ वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्वानावौ भवत इति स तस्या विषय, इह तु प्रागसन्त एव सनादयो विधीयन्ते न तेषा सम्बन्धि किञ्चित्, प्रत्ययसञ्ज्ञैव तेषा कार्यमिति चेन्न,[1] एवमपि प्रागुत्पत्तिरनिवारिता स्यात्, तथाहि । असता सनादीना सञ्ज्ञाविधिरनुपपन्न इत्येकेन वाक्येन सनादीना विधिर्द्वितीयेन च तेषामेव सज्ञाविधिरित्यङ्गीकरणीय, ततश्च द्वितीये वाक्ये सत कार्यमिति कृत्वा परिभाषोपस्थानेन प्राक् प्रयुक्ताना सञ्ज्ञैव केवल न स्यादुत्पत्तिस्त्वनियतदेशैव स्यात्, प्रथम वाक्ये परिभाषानुपस्थानात् । स्यादेतत्, । 'गुप्तिज्किद्भ्य सन्नि' त्यादावेकैव पञ्चमी सा चैकमेव दिक्शब्दमध्याहरेत् तत्र पूर्व परो वेति सशये पूर्वशब्दाध्याहारे द्वितीयस्य वाक्यस्य स्वरसभङ्ग स्यात्, गुपादिभ्य पर सन् प्रत्ययसञ्ज्ञो भवतीति हि तस्य स्वरसत प्राप्तोर्थ स च पूर्ववाक्ये पूर्वशब्दाध्याहारे सति भग्न स्यात्, अतस्तत्परिरक्षणाय परशब्द एवाध्याहरिष्यते, भवतु वोत्पत्तिरनियतदेशा पश्चात्तु सत एव परस्य यत्कृत्यप्रत्ययसञ्ज्ञादिशास्त्रकार्य तत्रान्यदेशस्य यद्देशस्य च शास्त्रीय कार्ये तद्देशोन्यदेश निवर्त्तयिष्यति विशेषशास्त्रान्वितत्वेन तस्यैव साधुत्वादिति, अस्त्वेवमथ येषु प्रत्ययसञ्ज्ञैव न भवति 'शमे ख ' शङ्क 'कणेष्ठ ' कण्ठ इत्यादिषु तेषु कथ परत्व द्वितीयवाक्यव्यापाराभावात्, भवता वा कथ भवानपि हि य प्रत्यय स पर इति प्रत्ययपूर्वक परत्व परिभाषते, सत्य, परिभाषापक्षे न स्यात्परत्वम् अधिकारपक्षे तु प्रत्ययत्वपूर्वक परत्व न भवति कि तु परत्वविशिष्टस्यैवोत्पन्नस्य पश्चात्प्रत्ययसञ्ज्ञा, इह तु बहुल

(१) चेन्नित्यैव, पा ३ पु

वचनात्प्रत्ययत्वाभावेपि परत्वमविरुद्धम्, एवमपि नार्थ एतेन बहुलवचनादेव परत्वमेवात्र व्यवस्थास्यते, एव तर्हि प्रयोगनियमार्थमिद पर एव प्रत्ययो न केवल इति, अन्यथा प्रत्ययार्थमात्रविवक्षाया केवलोपि प्रत्यय प्रयुज्येत यथा किमस्य द्वयस किमस्य मात्रमिति, यथा वा प्रकर्षविवक्षाया तरतमभाव तारतम्यमिति, ननु सर्वत्र प्रकृतिविशेष निर्द्दिश्यैव प्रत्ययो विधीयते तत्र पूर्वोक्तया नीत्या[1] परत्वविशिष्टस्यैव विधानमिति नास्ति केवलस्य प्रयोग, एवमपि प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षाया केवलाया प्रकृते प्रयोग स्यादेव यथा पच् वृक्षेति, यत्र पुनरुभय विवक्षित प्रकृत्यर्थ प्रत्ययार्थश्च न तत्र केवलाया प्रकृते प्रयोगप्रसङ्ग, न केवला प्रकृति प्रत्ययार्थमभिधातु समर्थेति, लक्षणया समर्थेति चेत्, नो,खल्वारभ्यमाणमप्येतल्लक्षणया प्रयोग निवारयितुमर्हति, अत केवलप्रकृत्यर्थविवक्षाया केवला प्रकृतिर्मा प्रयोजीति सूत्रारम्भ, चशब्दश्चावधारणे, प्रत्यय परो भवत्येव न तु कदा चिन्न भवतीति वचनव्यक्ति, आ पदत्वनिष्पत्तेश्चाय नियम, निष्पन्ने तु पदे तावदेव प्रयुज्यते, अपत्याद्यर्थान्तरविवक्षाया तु तस्मादपि प्रत्ययान्तर भवति[2] ॥

"आद्युदात्तश्च" ॥ इहास्वरकस्याच उच्चारणासम्भवात्सर्व एव स्वरविधिर्नियमार्थ, तत्र 'चित' एवान्त उदात्त, रित्येव मध्य उदात्त, तिदेव स्वरित, सुप्पितावेवानुदत्तौ, दूरात्सम्बुद्धावेवैकश्रुत्यमिति, स्वरान्तराणामन्यत्र नियमात्पारिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यति नास्वरको नाप्यन्यस्वरकस्तत्राह। 'अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गइति'। अनियत स्वरो यस्य सोनियतस्वर, स चासौ प्रत्ययश्चानियतस्वरप्रत्यय तस्य प्रसङ्गे प्रत्ययोऽनियतस्वरो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थ। अनियतस्वरप्रसङ्गइति पाठे त्वनियतस्य स्वरस्य प्रसङ्गइत्यर्थ। अयमभिप्राय। आद्युदात्तत्वमपि 'ञ्नित्यादिर्नित्य' मित्यादौ नियतत्वान्न स्याद् अन्यत्रानियम स्यादेव यत्राय नियमो नास्ति। किञ्च त्वदुक्ते नियमे चिदादीनामनियम स्याद्

(१) रीत्येति पा २।३। पुस्तकयो।
(२) भवतीति नास्ति २ पुस्तके।

अतश्चितोन्त एव तिस्स्वरित एवेत्यादिक तत्रतत्र नियमस्वरूपमाश्र णीय ततश्च प्रत्ययस्यानियतस्वरत्वमेव स्यात् । किञ्च रित्येवोपोत्तममुदात्तमित्यपि नियमे ऽन्यत्रोपोत्तममुदात्त मा भूद् मध्यान्तर तु स्यादेव मध्यविशेषाश्रयत्वान्नियमस्य, तस्माद्ये एकाच प्रत्ययास्तेष्वनियतस्वरप्र सङ्गे वचनमिदमुदात्तार्थं ये पुनरनेकाच्च प्रत्ययास्तेषु देशस्याप्यनियम प्राप्नोति कदा चिदादे कदा चिन्मध्यस्य कदा चिदन्त्यस्येति तेषु वचनमिद मुदात्तार्थ तत्राप्यादेरुदात्तार्थमिति । किमर्थं पुन प्रत्ययसज्ञासन्नियोगेनाय स्वर उच्यते, न 'ञ्नित्यादिर्नित्य' प्रत्ययस्य च लसार्वधातुकमनुदात्त सुप्पितौ चेति स्वरप्रकरणएवोच्येत । एव हि प्रकरणमभिन्न भवति, किञ्च द्विराद्युदात्तग्रहण द्विश्चानुदात्तग्रहण न कर्त्तव्य भवति । स्यादेतत् । तत्र क्रियमाणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य स्वर प्राप्नोति, इह तु क्रियमाणे नाय दोषो भवेद् उत्पन्नो हि प्रत्ययस्तदाश्रयाणा तदन्तविध्यादीना निमित्त भवति न तूत्पद्यमान , न खलूत्पद्यमानो घट उदकाहरणादीना निमित्त मवकल्पते ततश्चाद्युदात्तश्चेत्यस्य प्रतियोगमुपस्थाने सति उत्पद्यमान एव तव्यदादिराद्युदात्तो भवति, एव तिबादिरनुदात्त इति दोषाभाव , अत प्रत्ययसज्ञासन्नियोगेन स्वरो विधीयतइति । तच्च, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीत्याह, तज्ज्ञापयति प्रत्ययस्य चेत्यत्र न तदन्तविधिर्भवतीत्यनुदात्तत्वमपि तदन्तस्य न भविष्यति, धातोरन्त उदात्तो भवतीत्यादे प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यात् । यत्र ह्यनुदात्त प्रत्ययो याति वृत्ताभ्यामित्यादौ तत्र प्रकृतिस्वर श्रूयते यातो यान्ति वृत्त त्वमित्यादौ सतिशिष्टेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन बाध्यते, यदि च प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्व स्याद् निर्विषय धातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्व[१] स्यात् । इद तर्हि प्रयोजन लवितव्यमित्यादौ प्रत्ययोत्पत्तिकालएवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चाद्भवन्निडनुदात्तो यथा स्यात्, अन्यथा लूतव्य इति स्थिते आद्युदात्तत्व शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यम् इट् तु स्वरभिन्नस्य प्राप्नोति उभयोरनित्ययो परत्वादिटि कृते तस्य प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणे सति इट एवाद्युदात्तत्व स्यात् ।

(१) कयोरन्तोदात्तत्वमिति पा २ पुस्तके ।

एतदपि ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' त्याह तज्ज्ञापयति आगमा अनुदात्ता इति, अन्यथा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमित्यनर्थकं तत्स्यात्, ननु पिदर्थमेतत्स्यात्, अन्यथा चिनुयादित्यादौ पिद्वक्तो यासुडनुदात्तः स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद् यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपिच्च लिङ् भवतीति पित्त्वमेव प्रतिषेधेत् । अवश्यं चैतज्ज्ञापकमाश्रयणीयम् अन्यथा प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वविधावपि लविषीयेत्यादौ लावस्थायामनचकत्वादसति स्वरे विशेषविहितत्वात्परत्वाच्च सीयुटि कृते पश्चाल्लादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वमित्यानुपूर्व्या सीयुट एव स्यात् ज्ञापकाश्रयणे तु सीयुडनुदात्तः इटोदित्यकार उदात्तो भवति, कथं भवति, यावता सीयुटि कृते ऽकारस्य विच्छिन्नमादित्वं, नैष दोषः । यासुट उदात्तवचनं ज्ञापकं प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आगमा अविद्यमानवद्भन्तीति, अन्यथा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमित्यनर्थकं तत्स्यात् । किञ्च लवितव्यमित्यादौ पूर्वमाद्युदात्तत्वे सत्यपि पश्चाद्भवन्निट् किमित्यनुदात्तो भवति, शेषनिघातेन, नायं शेषनिघातस्य विषयः, स्वरविधिशेषत्वात्तस्य, यस्मिन्पदे यस्यामवस्थायां यस्याच उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तस्मिन्पदे तस्यामवस्थायां सन्निहितमजन्तरं निहन्यतइत्यर्थः, न चायं प्रकारोऽत्र सम्भवति । इह तर्हि सुघ्ने भवा स्रौघ्नी प्रत्ययसन्नियोगेनाण उदात्तत्वे सति ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति, अन्यथा स्रौघ्न ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चेत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावान्न स्यात्, न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् । लोपो हि ङीप उत्पत्तिमपेक्षते स्वरस्तु निरपेक्षः, अवश्यं चात्रान्तरङ्गत्व[1]मेवाश्रयणीयम् अन्यथा कंसेन क्रीता 'कंसाट्टिठन्' टित इति ङीप् कंसठईइति स्थिते ञ्नित्यादिरित्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपः स्यात् ततश्च नित्स्वरे लोपेन बाधिते प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेन विधीयमानमाद्युदात्तत्वमकारस्य स्थितमिति तस्य लोपे ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । ननु च ठञ्चि

(१) अतश्चान्तरङ्गत्वमिति पा २ पु ।

त्करणात्पूर्वमिकादेशस्तत प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नास्त्युदात्तलोप, इह तर्हि उत्से जाता 'उत्सादिभ्योऽञ' ङीप्, उत्सअईइति स्थिते ञित्स्वर बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे पूर्वोक्तया नीत्या ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वर स्यात्। नैष दोष, ञित्स्वरो हि प्रत्ययस्वरस्यापवाद, न चापवादविषय उत्सर्गोभिनिविशते तत्र तावदत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्व भवति अपवाद ञित्स्वर प्रतीक्ष्यतइति कुत उदात्तलोप, इह तर्हि अत्रेरपत्यम 'इतश्चानिञ' इति ढक्, आयन्नादिषूपदेशिवचन[1]स्वरसिद्ध्यर्थमिति प्रत्ययस्वरात्पूर्वमेयादेश, ङीप्, आत्रेयईइतिस्थिते तद्धितस्य कित इति स्वर बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न प्राप्नोति तस्मादन्तरङ्गत्वमेवाश्रयणीयम्, एव च सौघ्नीत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वादेव सिद्धमिष्टमिति नार्थ एतदर्थेन प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तवचनेन, इद तर्हि प्रयोजन गोपायति धूपायति उत्पत्तिसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे पश्चा 'त्सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसञ्ज्ञाया धातोरित्यन्तोदात्तत्व भवति, यदि तु अनित्यादिर्नित्य प्रत्ययस्य चेत्युच्येत परत्वाद्धातुस्वर प्रत्ययस्वरो बाधेन। स्यादेतत्। अनुदात्तस्य तर्ह्यत्र प्रदेशे करणे कि प्रयोजन, स्यादेतत्। काय शब्दाट्टापि स्वरितत्वात्प्रागेकादेशे कृते तस्य पूर्वम्प्रत्यन्तवद्भावात्तित्स्वरितश्च प्राप्नोति, पर प्रत्यादिवद्भावात्पित्स्वरश्च, परत्वात्स्वरितो भवति। यदि तु लसार्वधातुकमनुदात्त सुप्पितौ चेत्युच्येत परत्वादनुदात्तत्व स्यादिति। तन्न। अत्र हि टाबुत्पत्तेरपि प्रागेव स्वरितो भवति सत्यपि वा टापि स्वरितैकादेशयोरुभयोरनित्ययो' परत्वात्स्वरितत्वे कृते आन्तयत स्वरितानुदात्तयोरेकादेश स्वरितो भविष्यति। इद तर्हि आम्बष्ठ्या यङश्चाप्येकादेशे कृते पित्स्वरश्च प्राप्नोति चित्स्वरश्च परत्वाच्चित्स्वरो भवति अन्यत्र क्रियमाणे पित्स्वर स्यात्, अत्रापि चापश्चित्करणसामर्थ्यादेव चित्स्वरो भविष्यति, सामान्यग्रहणाविघातार्थं हि चकारे टाप्प्रकरणएव यङश्चाप विदधीत, एव तर्हि तदेव तस्मिन्प्रयोजन तदन्तविधि माभूदिति। यदुक्त प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यादिति, तत्र आस्ते शेत

(१) उपदेशिवद्वचनमिति पा २ पु १

इत्यादौ लसार्वधातुकमात्रस्यानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सावकाश त्वात्, प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वमपि अग्निमान् वायुमान् अग्नीनामि त्यादौ 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' 'नामन्यतरस्या' मिति स्वरसिद्ध्यर्थं स्यात्, अत्र ह्यन्तोदात्तादिति वर्त्ततइत्यलमति कर्कशेन क्षोदेन ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ सुबिति प्रत्याहारस्येद ग्रहण न सप्तमी बहुवचनस्य, पित्त्वादेवानुदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्, अत एव वृत्तौ सुप इति बहुवचन, पित एतत्तु प्रक्रमानुरोधेन बहुवचन, सुपश्च पकारेण प्रत्याहारो न कप, टाबादीना पित्करणात्, । 'पचतीति'। शबन्तोदाहरण, तिपस्त्व दुपदेशाल्लसार्वधातुकमित्येव सिद्धम् ॥

"गुप्तिज्किद्भ्य सन्" ॥ 'गुप गोपनइति' । गुप व्याकुलत्वे गुपू रक्षणइत्येतयोस्तु ग्रहण न भवति तिजिना सह गणे पठितस्यानुदात्तेत एव गुपेरिहापि ग्रहणात् । 'प्रत्ययसञ्ज्ञा चाधिकृतैवेति' । का पुनरत्र विस्मरणाशङ्का, किं त्वन्वर्था प्रत्ययसञ्ज्ञा ऽनर्थकस्य गुपादिसनो न स्या दित्याशङ्कानेन निवार्यते, अधिकारसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवतीत्यर्थ । अन्वर्थता त्वर्थवदनर्थकसम्भवे ऽर्थवतो ग्रहणहेतु, निन्दादयस्तु गुपादी नामर्था न सन, अन्यथा गुपादीनामानर्थक्यप्रसङ्गात्, धातूना चानेका र्थत्व तत्रतत्र दृश्यते, प्रत्ययास्तु स्वार्थिका अपि भवन्ति समासान्ता दिवत् । 'जुगुप्सतइति'। धातोरित्येवमनभिधानादस्य सनो ऽनार्द्धधातु कत्वादिडभाव । 'निन्दा क्षमेति' । प्रायिकमेतदुपाधिवचन, तथा च 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य' इत्यत्र ग्रन्थ, अथ वा क्षेत्रियाणि तृणानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि, अथ वा क्षेत्रिय पारदारिक, परदारा परक्षेत्र, तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्य इति, सशयेपि दृश्यते तद्धाचिकित्सन् य एव विद्वान्विचिकित्सति तच्छुश्रुवा नृषिर्व्यचिकित्सदिति च । 'अन्यत्रेति' । अर्थान्तरवृत्तेर्द्धात्वन्तरादित्यर्थ । एतच्च 'पूर्ववत्सन' इत्यत्र निपुणतरमुपपादितम् । 'गुपादिष्वनुबन्धकरण मात्मनेपदार्थमिति' । एतदपि तत्रैवोपपादित, गुपादिष्विति बहुवचन मान्वधादिसूत्राभिप्राय, कितिस्तु परस्मैपदी, तथा चानन्तरमेव प्रयोगा

दर्शिता, सनो नकार स्वरार्थ, नित्करणसामर्थ्याद्धातुस्वरो न भवति, यस्स्तोतार जिघासासि सखाय, विशेषणार्थश्च, 'अज्झनगमा सनि' 'हनेस' हस इत्यत्र मा भूत् 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्,' सुषुपिष इन्द्र मित्यत्र मा भूत्, 'सन्यङो' रित्यत्रापि लिटि धातोरित्यतो धातोरि त्यनुवृत्तेर्यद्यपि तृणादिभ्य से ऽप्रसगो हसो वत्स इत्यादौ तु स्यादेवो णादाना व्युत्पत्तिपक्षे, अकारस्तु प्रतीषिषतीत्यत्र प्रतिपूर्वादिण सनि विहिते 'अजादेर्द्वितीयस्ये' ति सशब्दस्य द्विर्वचन यथा स्यादेवमर्थं, यथेष्ट नामधातूनामिति वक्तव्य पुत्रीयिषिषति, अन्यत्र त्वार्द्धधातुके ऽतो लोप, सार्वधातुके शपा सहैकादेश इति नास्ति विशेष ॥

"मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य" ॥ अत्र मान्वधौ अनुदात्तेतौ शेषौ स्वरितेतौ। 'अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घो भवतीति'। 'सन्यत' इतीत्वे दीर्घो भवतीत्यर्थ । ननु विशेषविहितो दीर्घ सामान्यविहित मित्त्व बाधित्वा ऽवर्णस्यैव प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'दीर्घो ऽकित' इत्यत्राकित इत्याह, तज्ज्ञापयति नाभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभाव इति, तद्धि ययम्यतइत्यादौ नुकि कृते मा भूदिति, यदि चाभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभाव स्यात्ततो विशेषविहितत्वान्नुकि कृते ऽनजन्तत्वादेव न भविष्यति दीर्घ किं प्रतिषेधेन, अत एव डोढौक्यतइत्यादौ ह्रस्वत्वे कृते गुणो भवति, अन्यथा बबाधइत्यादौ चरितार्थ ह्रस्व पापच्यत इत्यादौ चरितार्थो दीघ परत्वाद्बाधेत, अपर आह । सूत्रोपात्त एवार्थो वृत्तिकारेणोक्त इति कथमाभ्यासस्येति पदच्छेद, अभ्यासस्य विकार आभ्यास स चेत्वमेव, तथाहि । लोपस्य तावदभावरूपत्वादादेशो विधातुमशक्य, यदि च ह्रस्वस्य दीर्घत्व स्यात् तद्धितनिर्देशो ऽनर्थक स्यात्, दीर्घश्रुत्या 'ऽचश्चे' त्युपस्थानादजन्तस्य दीर्घविधानाद्दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घो विशेषाभावात्तस्मादित्वमेव तद्धितेन प्रत्याय्यते, अथ वा सन्याहत्य विहितस्य विकारस्य ग्रहण तदाह । 'अभ्यासस्य चेकारस्येति'। '[1]सर्वशेष इति'। न केवल तस्यैवापि तु पूर्वयोरपि द्वयोरित्यर्थ,।

१ सर्वस्य शेष इति काशिकाया मुद्रितपुस्तके पाठ ।

'तेन क्व चिच भवतीति' । अर्थान्तरवृत्तिभ्यो धात्वन्तरेभ्य इत्यर्थ । एतच्च 'पूर्ववत्सन' इत्यत्रोपपादित, मानयतीत्यादयश्चुरादिण्यन्ता । निशानइति ण्यन्तादेव पचाद्यच् । 'मानेर्जिज्ञासायामिति'। यद्येव ज्ञानार्थवृत्तेर्मानेरुत्तरसूत्रेणैव सन् सिद्ध, सत्य, दीर्घविधानार्थ वचनमि ड्भावार्थ च । 'वधेर्वैरूप्यइति'। चित्तस्य दुर्गन्धाद्यनुभवनिमित्तो विकारो वैरूप्यम् । 'शानेर्निशानइति'। निशान तीक्ष्णीकरण, यत्रैवाय पठित शान तेजनइति तत्रैवेत्यर्थ ॥

"धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छायां वा"॥ कर्मत्वसमानकर्तृ कत्वयो क्रियापेक्षत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थत्वेनापि तावच्छ्रुतत्वात्तद पेक्षे एव ते विज्ञायेते इत्याह । 'इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृक इति' । 'अर्थद्वारकमिति' । धात्वर्थस्य कर्मत्वात्समानकर्तृकत्वाच्च धातुस्तथा व्यपदिश्यते न स्वरूपेणेत्यर्थ । कि कारणमसम्भवात्, यद्यपि करोतिमिच्छतीत्यादौ धातो स्वरूपेणापि कर्मत्वसम्भवस्तथापि न तस्य स्वरूपेणार्थद्वारेण वा समानकर्तृकत्व सम्भवति, कि चात्र श्तिपा निर्दे शात्स्वरूपपरत्व सन्प्रकृतेस्तु लोकव्युत्पत्त्यनुसारेणार्थपरत्वमेवात सुष्ठूक्त धातोरर्थद्वारक विशेषणमिति, इच्छाया क्रियाया कर्मभूत इच्छयैव समानकर्तृकोऽर्थो यस्य धातोस्तस्मात्सन् भवतीत्यर्थ । 'चिकीर्षति जिही र्षतीति' । कृहृभ्या सन् 'इको झलि' ति कित्त्वम्, 'अज्झनगमा सनी' ति दीघ, 'ऋत इद्धातो' 'हलि चे' ति दीर्घ, सन षत्व, द्विर्वचन, हलादिशेष, ह्रस्व, 'कुहोश्चु' रिति चुत्व ककारस्य चकार, हकारस्य झकार, 'अभ्यासे चर्चे' ति जशत्व जकार, 'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसज्ञाया लडादि । 'धातुग्रहण किमिति'। कर्मण समानकर्तृका दिति वचनाद्वाक्याच्च भविष्यति, नह्येतदुभय वाक्यार्थस्य सम्भवति सुबन्तादपि पुत्रमिच्छतीत्यादौ असमानकर्तृकत्वाच्च भविष्यति, यत्रापि समानकर्तृकत्व गमनमिच्छति आसनमिच्छतीत्यादौ तत्रापि क्यज् बा धको भविष्यति । यद्यपि पुत्रमिच्छतीत्यादौ असमानकर्तृके क्यच् साव काश, तथापि चिकीर्षतीत्यादावसुबन्ते सावकाश सन सुबन्तेषु समा

नकर्तृकेषु परत्वाद्बाधिष्यते, यत्रापि क्यच् प्रतिषिध्यते क्यचि मान्ताव्य यप्रतिषेध इति, कर्त्तुमिच्छतीति, तत्रापि काम्यच् बाधक , ङ्याप्प्राति पदिकेष्वपि खट्वाकुमारीपुत्रादिषु न समानकर्तृकत्वमासनशयनादौ त्वकर्मत्व, नहि ङ्याप्प्रातिपदिक कर्माभिधायि विभक्त्यभिधेयत्वात्कर्मा दीना, धातोरपि तर्हि न स्यात्, अथ तत्र वस्तुतो धात्वर्थस्येच्छया व्याप्यमानत्वात्कर्मत्व, प्रातिपदिकादपि स्यात्, अथात्र कर्मरूपानभिधा नान्न स्याद्धातोरपि न स्यादिति समान वच , एव तर्ह्यसमानकर्तृक त्वादेवात्र न भविष्यति शयनासनादौ हि प्रकृत्यर्थस्यैव समानकर्तृकत्व क्रियारूपत्वाद् न प्रत्ययार्थस्याक्रियारूपस्य, क्रियारूपस्य सिद्धता नाम यो धर्मस्तत्र घञादय इति स्मरणात्। तिङन्तादपि यत एव हेतो पाकमिच्छतीत्यत्रार्थे पचतीच्छतीति न भवति तत एव हेतो सन्नपि न भविष्यति, तदेव न धातुमपहाय क्वचिदपि प्रसङ्ग इति प्रश्न । 'सोय सर्गादुत्पत्तिर्मा भूदिति'। अन्यथा सङ्घातस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्तत एव सन्स्यात् ततश्च सन्नन्तत्वेन तस्यैव धातुत्वात्तत एव लङ्युपसर्गात्पूर्वो ऽडागम प्राप्नोति। ननु [1]लिङ्यप्युपसर्गस्य द्विर्वचनप्रसङ्गो दोष शक्यो दर्शयितु, सत्यम्, अट्प्रसङ्गमप्यपर दोष दर्शयितु लङुदाहृत । ननु धातुरेव विशिष्टक्रियावाची उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारको न तु कस्य चिदर्थस्याभिधानेन, यथा भुङ्क्त इत्यत्र भुजिरेवाभ्यवहारे वर्त्तते आत्मने-पद तु कर्त्तरि, अथ चान्तरेणात्मनेपद नाभ्यवहारो गम्यते तद्वदुपसर्ग सन्निधाने धातुरेव विशिष्टा क्रियामाह, ततश्चार्थद्वारके कर्मत्वसमान कर्तृकत्वे अपि धातोरेव न सङ्घातस्य, अवश्य चैतदेव विज्ञेय धातुरेव च क्रियावाची, कथ यो हि मन्यते सङ्घात क्रियावाचीति क्रियमाणेपि तस्य धातुग्रहणे योत्र धातुर्न तस्मादुत्पत्ति प्राप्नोति अकर्मत्वादसमानकर्तृ त्वाच्च, एव मन्यते प्रशब्दसन्निधौ तावत्प्रकर्षाख्यो विशेषो गम्यते, न च प्रकर्षमपि धातुरेवाचष्टे, प्रशब्दस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात, सति चैव समुदायस्यैव कर्मत्व, नह्यसौ करोत्यर्थमात्रेण सन्तुष्यति नापि प्रकर्षमात्रेण, न चैव

१ लङ्यपीति २ पु पाठ ।

योऽत्र धातुस्तस्मादनुत्पत्तिप्रसङ्गः, तस्यापि कर्मत्वात्, तथा च कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमिति समुदायचिकीर्षायामपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया भवति तेषामपि कर्मत्वात् । नन्वेवमपि यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते तथा कर्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्न भविष्यति, यत्र तर्हि समुदायस्यैव कर्मत्वं तत्र कथं यथा प्रस्थातुमिच्छति प्रतिष्ठासतीति, अत्र हि तिष्ठतीति गतिनिवृत्तिः प्रतीयते प्रशब्दसन्निधौ तु गतिस्तत्र यथा जिगमिषतीत्येकमेव कर्म तद्वदत्रापि ततश्च समुदायादेव स्यात्, यद्येव योऽत्र धातुः कथं ततः सन्, नह्यसौ कर्म, कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी, किं तर्हि षष्ठी कर्मणोऽवयवाद्धातोरिति, चिकीर्षतीत्यादावपि केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मावयवत्वम्, एवमप्यसमानकर्तृत्वान्न प्राप्नोति धातुमात्रस्याक्रियावाचित्वात्, अतः समानकर्तृकादित्यपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति व्याख्येयं, तदेव सङ्घातनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणमिति स्थितम् । 'कर्मण इति किमिति' । जिगमिषतीत्यादौ प्रयोगे प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः कर्मापेक्षाया प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव कर्म प्रत्येष्यते, यद्यपि क्रिया करणमप्यपेक्षते स्फुटतरा त्विच्छाया कर्मापेक्षेति सैव प्रकृत्यर्थेन पूरयिष्यते नार्थः कर्मग्रहणेनेति प्रश्नः । 'गमनेनेच्छतीति' । अस्या विवक्षाया गमेर्मा भूदित्यर्थः । असति हि कर्मग्रहणे सत्यामपीच्छायाः कर्मापेक्षायां यथैतद्वाक्यं भवति गमनेनेच्छतीति तथासन्नपि स्यादिति भावः । 'इच्छायामिति किमिति' । शब्दवैरादिसूत्रे यत्करणइति तदिहैवास्तु, अभिधानशक्तिस्वाभाव्याच्च करणविशेषइच्छायामेव सन् भविष्यति नमस्प्रभृतिभ्यः पूजादाविव क्यजिति प्रश्नः । 'कर्तुं जानातीति' । लक्षणैकशरणो नैव प्रतिपाद्यतेति भावः । 'वावचनाद्वाक्यमपि भवतीति' । ननु 'समानकर्तृकेषु तुमुनि' ति तुमुन्विधानसामर्थ्यादेव वाक्यं भविष्यति, अस्ति तस्यावकाशः चिकीर्षितुमिच्छतीति, नह्यत्र सनः प्रसङ्गः, सनन्तान्न सनिष्यतइति वक्ष्यमाणत्वात् । धातोरिति विधानादित्यादिना धातुग्रहणस्य प्रयोजनान्तरं दर्शयति । 'न दूर्वेत्रेति' । तथा च जुगुप्सतइत्यादाविडभावः ।

'आशङ्कायामिति'। आशङ्का सम्भावना प्रयोक्तृधर्मं, तद्विशिष्टक्रिया वचनात्स्वार्थे प्रत्यय,। 'कूल पिपतिषतीति'। कूलस्याचेतनत्वादि च्छाया असम्भव । 'श्वा मुमूर्षतीति'। शुनश्चेतनत्वेपि जीवितस्य प्रियत्वाद्व्याध्याद्यभिभवेपि तिर्यक्त्वान्मर्त्तुमिच्छा न भवतीति, शङ्के पति ष्यति कूल, शङ्के मरिष्यति श्वेत्यत्रार्थे ।प्रत्याख्यान्न तु यो यदिच्छति स तस्य पूर्वरूपाणि करोति, यथा देवदत्त कट चिकीर्षु सन्नह्यति रज्जु कीलपूलादिक चादत्ते, कूलस्यापि च पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते लोष्टा शीर्यन्ते भिदा जायन्ते, श्वान खल्वपि मुमूर्षव एकान्तशीला स्थूलाक्षाश्च भवन्ति, तदिह पूर्वरूपदर्शनादिच्छाध्यारोप्यते इच्छत्येवाय य एवमि च्छाविनाभूतानि पूर्वरूपाणि करोति, गौणमुख्यन्यायश्च क्व चिल्लक्ष्या पेक्षया नाश्रीयते ततश्चाध्यारोपितेच्छाश्रय प्रत्यय इति । 'विशेषण किमिति'। इच्छाग्रहण किमित्यर्थ । 'शैषिकादिति'। सनप्रसङ्गाद न्योप्यनिष्ट प्रत्ययो वार्यते, शेषाधिकारविहित शैषिक, मतुबर्थे भवो मतुबर्थीय, गहादेराकृतिगणत्वाच्छ, मतुपोर्थो मतुबर्थ, सोस्यास्तीति मतुबर्थिक । 'अत इनिठनौ'। शैषिकप्रत्ययान्ताच्छैषिक सरूपप्रत्ययो नेष्ट, तद्यथा शालाया भवो घट शालीय, तत्र भवमुदक पुनश्छो न भवति, विरूपस्तु भवत्येव, अहिच्छत्रे भवमाहिच्छत्र, तत्र भवमाहिच्छ त्रीयम्, अणन्तच्छो भवति, तथा दण्डोस्यास्तीति दण्डिक, 'अत इनि ठनौ' सोऽस्यास्तीति पुनष्ठन्न भवति, विरूपस्तु भवत्येव दण्डिमती सेनेति । 'सनन्तान्न सनिष्यतइति' सरूप इत्येव, सारूप्येण चात्र सादृश्य लक्ष्यते तच्चार्थद्वारकमिति इच्छासनन्तादिति पूर्वोक्त एवार्थो भवति, एतच्च न्यायसिद्धम् । तथाहि। जातौ पदार्थे समुदाये सकल्लक्षण प्रवर्त्तते ततश्च तत्प्रवृत्ते प्राक् तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्यसम्भवात्तदन्तान्नास्ति तत्प्रत्ययप्रसङ्ग, इह यो ग्राम गन्तुमिच्छति तस्य यद्यपि ग्रामो न स्वरूपेणेष्टो ग्रामो मे स्यादिति तथापि गम्यमानतारूपेण सोपीष्ट एव, ग्रामो जिगस्यते, जिगमिषित', जिगमिषितव्य, सुजिगमिष इति इच्छा वाचिन सन्नन्तात् ग्रामे कर्मणि लादयो भवन्ति, गमि प्रति कर्मत्व

[1]ग्रामस्य स्पष्टमेव,अत एव ग्राम जिगमिषति ग्रामाय जिगमिषतीति गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत ॥

"सुप आत्मन क्यच्" ॥ अत्रापीच्छायामित्यनुवृत्तेस्तदपेक्षमेव सुबन्तस्य कर्मत्व विज्ञायतइत्याह । 'इषिकर्मण इति'। आत्मशब्दोय परव्यावृत्तिवचन स्वशब्दपर्यायो गृह्यते न चेतनद्रव्यवचन, स हि गृह्यमाण इच्छया वा सम्बध्येत सुबन्तेन वा, तत्रेच्छया सम्बन्धे कर्त्तरि षष्ठी, आत्मन इच्छायामात्मकर्त्तृकायामिच्छायामात्मा चेदिच्छतीत्यर्थ स्यात, ततश्चात्मग्रहणमनर्थक स्यात्, सर्वैवेहेच्छा ऽऽत्मकर्त्तृका तस्या स्तद्धर्मत्वात्, सुबन्तसम्बन्धे तु देवदत्तस्य पुत्रमिच्छति यज्ञदत्त इत्यत्रापि प्राप्नोति परस्यापि हीष्यमाण आत्मन एवेष्टो भवति तस्याप्यात्मत्वात, अनर्थक चात्मग्रहण स्याद् व्यावर्त्त्याभावात्, वृक्षस्य जलमिच्छति ख ट्वाया पादमिच्छतीत्यादौ यत्राचेतनार्थे कि चिदिष्यते तद्व्यावर्त्त्यमिति चेत्, न। तत्रापि चेतनस्यैव परमशेषित्वात, सर्वमेव हि भोग्य चेतना नामेव शेषभूत खट्वाया पादमिच्छतीत्यत्रापि यस्य तत् खट्वादिकमुप भोग्य तदर्थमेव तदिष्यते खट्वादिक तु तस्यैव द्वारमात्रम्, अत परव्या-वृत्तिवचन एवात्मशब्दस्तत्रापि यदीच्छया सम्बन्ध स्यात् पूर्ववत्कर्त्तरि षष्ठ्यामात्मग्रहणमनर्थक स्यात् सर्वस्या एवेच्छाया एषितृकर्त्तृकत्वादिति सुबन्तेन सम्बध्यते, सुबन्तात्कर्मण इच्छायामभिधेयाया क्यज् भवति तच्चे त्सुबन्तमात्मन स्वस्य सम्बन्धि भवति, कस्य स्वस्येत्यपेक्षायामिच्छया एषितु सन्निधापितत्वात् तस्यैवैषितुरात्मन सम्बन्धिइति विज्ञायते तदाह। 'एषितुरेवात्मसम्बन्धिन सुबन्तादिति'। न चैवमात्मन पुत्र परस्य दासमिच्छतीत्यत्रापि सुबन्तस्यात्मसम्बन्धित्वात्प्रसङ्ग, नात्र यथाकथचिदात्मसम्बन्धित्वविवक्षित कि तर्हि इष्यमाणमेव रूपमात्म सम्बन्धित्वेन यदेष्यते तदा प्रत्यय। 'पुत्रीयतीति'। 'क्यचि चे' ती त्वम्। 'सुप इति किमिति'। कर्मण इति वचनात्तिङन्तादप्रसङ्ग, नहि तिङन्त कर्म धातोश्चाप्रसङ्गो विशेषविहितेन सना बाधितत्वात्।

---

[1] अत एवेत्यधिक २ पुस्तके।

ङ्याप्प्रातिपदिकादुत्पत्तावपि न कश्चिद्दोष 'न क्य' इति पदसञ्ज्ञाविधानात्, तच्च क्रियमाणे सुब्ग्रहणे नियमार्थं नान्तमेव क्ये पदमिति, तदेव ङ्याप्प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थं भविष्यति । नन्वसति सुब्ग्रहणे ङ्याप्प्रातिपदिकात्सुबन्ताच्चोत्पत्तव्यमविशेषात्ततश्च 'न क्य' इत्येतद्व्द्येव नियमार्थमथापि विध्यर्थम् उभयथापि दोष, नियमार्थे हि वाच्यतीत्यादौ प्रातिपदिकात्सुबन्ताच्चोत्पत्तौ यद्यपि दोषाभावो नकारान्तेषु प्रातिपदिकादुत्पत्तिपक्षे नलोपो न स्यात्, अथ तेषु प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थम् एव सति वाच्यतीत्यादौ सुबन्तादुत्पत्तिपक्षे जश्त्वादिपदकार्यं स्यात्, अत सुबन्तादेव यथा स्य त्प्रातिपदिकान्मा भूदिति नियमार्थं सुब्ग्रहणं कर्त्तव्यमेव, एव तर्हि कर्मग्रहणाद् ङ्याप्प्रातिपदिकादप्रसङ्ग, सुबन्तमेव हि कर्माभिधायि पञ्चकपक्षेपि द्योतकविभक्तेरपेक्षितत्वात्, तदेव सुबन्तमपहाय न क्वचित्प्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्न । 'वाक्यादिति' । पदसमूहादित्यर्थ । 'महान्त पुत्रमिच्छतीति' कि च स्याद्यद्यत्र स्यात् प्रत्ययार्थे गुणभूतयोर्महत्पुत्रशब्दयोरसति परस्परसम्बन्धे समासो न स्यात, [1]तथा च तन्निबन्धनमात्व न स्यात् किमिदानीं न भवति महापुत्रीयतीति, भवति, यदैतद्वाक्य भवति महान्पुत्रो महापुत्र महापुत्रमिच्छतीति, अथ क्रियमाणेपि सुब्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया समुदायस्यासुबन्तत्वात्, कि पुनरत्र कर्मणो समुदाय आहोस्वित्समुदाय कर्म, कि चात, यदि कर्मणो समुदायो न कर्मग्रहणेन गृह्यतइति समुदायादप्रसङ्ग, अथ समुदाय कर्म अवयवाद् द्वितीया न प्राप्नोत्यकर्मत्वात्, एव तर्हि कर्मणोरेवाय समुदाय सुब्ग्रहण तु यदत्र कर्म तस्मान्मा भूदिति, अथ क्रियमाणेपि सुब्ग्रहणे कस्मादेव तस्मान्न स्यात् सुबन्तमेव हि तत्, असामर्थ्यात्, कथमसामर्थ्यं, सापेक्षमसमर्थं भवतीति, अक्रियमाणे पुन सुब्ग्रहणे नाय पदविधिर्भवति, यत्र हि पदस्यैवासाधारण किञ्चिद्रूपमाश्रित स पदविधि, कर्मग्रहण तु न पदस्यैवासाधारण धातो कर्मण इत्यपदेपि दृष्टत्वात् । अन्ये त्वाहु ।

१ ततश्चेति २ पु पा ।

समुदायस्यापि कर्मत्वमवयवयोश्च महत्त्वविशिष्टस्य पुत्रस्येष्यमाणत्वा दिति तेषा समुदायादवयवाच्च मा भूदिति सुब्ग्रहणम् । 'राज्ञ पुत्र मिच्छतीति' नन्वसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, कथमसामर्थ्यं, सापेक्षम समर्थं भवतीति, यत्र तर्ह्यन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोग परस्येति गम्यते तत्र मा भूद्यथा ऽघमिच्छति व्यसनमिच्छतीति, नहि कश्चि दात्मनोऽघमिच्छति । 'ककार इत्यादि' । स्यादेतत् । 'न क्य' इत्य त्रापि मा कारि ककार इति, यद्येव सामसु साधु सामन्य, अत्रापि प्राप्नोति । 'चकारस्तदविघातार्थइति' । स्वरस्तु प्रत्ययस्वरेण सिद्धो धातुस्वरेण वा,[1] अकारस्तु दृषदमिच्छति दृषद्यतेर्ण्वुल् 'अतो लोप,' 'यस्य हल,' 'क्यस्य विभाषा' दृषदक, अत्रातो लोपस्य स्थानिव द्भावा 'अत उपधाया' इति वृद्धिर्मा भूत् । मृदमिच्छति मृद्यति मृद्यतेरचो यत्, अतो लोपादि पूर्ववत्, मृद्य, 'यतो ऽनाव' इत्याद्युदात्तत्व यथा स्यादिति, पुत्रीयतीत्यादौ च शपा सहैकादेश उदात्तो भवति । 'क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेध इति' । मान्तग्रहण प्रातिपदिकस्य विशेषण न सुबन्तस्य, तेन पुत्रमिच्छतीत्यादौ क्यज् भवति काविच्छति कानिच्छती त्यादौ च न भवति । 'उच्चैर्नीचैरिति' । अधिकरणप्रधानयोरव्ययोरा धेये यदा वृत्तिस्तदा कर्मत्व, गोसमानाक्षरनान्तादित्येके, गोशब्दात्स मानाक्षरान्तान्नान्ताच्च क्यज् भवतीत्येके मन्यन्ते । अकारादयो दश समा नाक्षरास्तत्र लवर्णान्तस्य ऋकारान्तस्य च प्रातिपदिकस्याभावादेकारा त्पूर्वेषा सप्तानामचा ग्रहणम्, अस्मिन्पक्षे वाच्यतीत्यादि न सिद्ध्यति, तस्मान्नाय स्थित पक्ष इत्याहु । अत एवास्य वृत्तावनुपन्यास । 'परे च्छायामिति' । शेषषष्ठ्या समासो न कर्तृषष्ठ्या, सुबन्तद्वारकश्च पर स्येच्छया सम्बन्ध, परस्य सुबन्तार्थो या इच्छा तस्यामित्यर्थ । 'अघा यवदिति' 'क्याच्छन्दसी' त्युप्रत्यय, अश्वाघस्यादित्यात्वम्, एतदेव क्यचि परत आत्वविधान ज्ञापक छन्दसि परेच्छायामपि क्यज् भव तीति, नहि कश्चिदात्मनोऽघमिच्छति, न चाचारक्यजर्थं, छन्दस्यघश

---

१ सिद्ध इत्यधिकम ।

ब्दादाचारे क्यचो ऽदर्शनात्। अथास्मात्क्यजन्ताल्लकृत्यक्तखलर्थो भवन्त क्व भवन्ति, यथायोग भावे कर्त्तरि च, न तु कर्मणि, प्रकृत्यर्थविशिष्टाया नियतविषयाया इच्छाया क्यजन्तेनाभिधान न सा वस्त्वन्तर विषयी करोति, अतो जीवत्यादिवदकर्मक क्यजन्त, आचारक्यजन्ते तूपमान कर्मणा पुत्रादेरन्तर्भावेपि उपमेयस्यच्छात्रादेरनन्तर्भावात्तस्मिन्कर्मणि लादयो भवन्त्येव पुत्रीय्यतेच्छात्र पुत्रायितव्य इत्यादि, यथा श्येनायते काक इति उपमानकर्त्तुरन्तर्भावेपि उपमेयकर्त्तरि लो भवति तद्वत, इह च माणवक मुण्ड करोति मुण्डयति माणवक मुण्डते माणवको मुण्ड यितव्यो माणवक इति, णयन्तो धातुर्मौण्ड्यगुणविशिष्टद्रव्यमात्रमन्त र्भावयितु शक्तो न तु माणवकादिक विशेषमिति तस्य धातावनन्तर्भा वात्तत्र लादयो भवन्ति, यद्येवमनेन हेतुना क्यजन्तादपि प्राप्नोति, माणवक मुण्डमिच्छति मुण्डीयति माणवक मुण्डीय्यते माणवक इति, नात्र क्यचा भवितव्यमसामर्थ्यात, कथमसामर्थ्य सापेक्षमसमर्थ भव तीति, णिजपि तर्हि न प्राप्नोति। स्यादेतत्। नोभौ करोतियुक्तौ मौण्ड्य माणवकश्च नहि माणवकत्व क्रियते ततश्च मुण्ड करोतीत्यत्रैवार्थे मुण्डय तीति णिजुत्पद्यते मुण्ड करोति माणवकमित्यत्र वाक्येपि मुण्डस्यैव कर्मत्व तत्सामानाधिकरण्यात्तु माणवकाद् द्वितीयोत्पत्ति, तदेव माणवकादयो मौण्ड्यस्याधारविशेषप्रतिपादनार्थमुपादीयमाना करोतियुक्ता न भवन्ति, यदा पुनरुभौ करोतियुक्तौ भवतो न भवति तदा वृत्ति, तद्यथा बली वर्द्ध करोति त च मुण्ड करोति मुण्डयति बलीवर्द्धमिति णिज्भवति, यद्येवमनेनैव हेतुना क्यजपि न प्राप्नोति, यदि चाधारत्वेनापि माणव कोपेक्ष्यते पुनरपि सापेक्षता। कि च यदि न माणवक करोतियुक्त कथ तत्र लकार उत्पद्यते मुण्ड्यते माणवक इति, कश्चाय न्यायो न माण वक करोतियुक्त इति, नह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण सन्तुष्यति माणवकस्थम सौ मौण्ड्यमभिनिर्वर्त्तयति ततश्च स्वरूपेणाक्रियमाणोपि माणवको मुण्ड रूपेण क्रियते, इष्यते च, तदेव सति यदि णिज भवति क्यजपि स्याद् अथ क्यजन भवति णिजपि न स्यादिति समान वच, एव तर्हि मुण्डा-

दयो गुणवचाना, गुणवचनाश्च सापेक्षा उच्यते च णिच् सो वचना त्सापेक्षेभ्योपि भविष्यति, क्यच् पुनरनपेक्षेभ्य पुत्रादिभ्य सावकाश इति माणवक मुण्डमिच्छतीत्यादौ सापेक्षेभ्यो न भविष्यतीति, यद्यप्ययमपि णिज् गुणमात्रकरणविवक्षाया सावकाश मुण्डयत्यय नापित प्रवीणो मौण्ड्यकरणइति तथापि तत्करोतीति सिद्धे णिचि पुनर्विधानमिद सापे क्षेभ्योपि यथा स्यादित्येवमर्थमेव, यद्वा द्विविधा मुण्डादयो धातव प्रातिपदिकानि च तत्र सूत्रे धातव उपात्तास्तेभ्य स्वभावत एव विशि ष्टक्रियावचनेभ्यो णिज्भविष्यति प्रातिपदिकाना तु विग्रह एव माणवक मुण्ड करोतीति । अथ वा नेद युगपदुभय भवति वाक्य च प्रत्ययश्च ततश्च मुण्डयतीति द्रव्यमात्र प्रतीयते तत्र विशेषार्थिना विशेषो ऽनु प्रयोक्तव्य, अथ वा मुण्डस्यैव शुद्धेन करोतिना ऽन्वय मौण्ड्यविशिष्टेन तु माणवकस्य यथा गा दोग्धि पय इति शुद्धस्य दुहे पूर्व गवाभि सम्बन्ध पश्चात्तु गोदुहिना पयस, क्यच्प्रत्ययस्त्वनभिधानान्न भवति माणवक मुण्डीयतीत्युक्ते माणवक मुण्डमिवाचरतीत्यर्थान्तरमेव प्रती यते तदेवमिच्छाक्याजन्ताद्भावे कर्त्तरि च लादय इति स्थितम् ॥

"काम्यच्च" ॥ किमर्थो योगविभागो न सुप आत्मन क्यच्का म्यचावित्येकयोग एव क्रियेत, एव हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति तत्राह । 'योगविभाग इत्यादि' । एकयोगे हि सति उत्तरसूत्रे द्वयोरप्यनुवृत्ति स्यात् । ननु योगविभागेप्यानन्तर्यात्काम्यच एवानुवृत्ति प्राप्नोति, नैष दोष । चकारोत्र क्रियते स क्यचोनुकर्षणार्थ, तदनुकर्षणस्य चैतदेव प्रयोजनमुत्तरत्रानुवृत्तिर्यथा स्यात् काम्यचस्तु योगविभागसामर्थ्यादननु वृत्ति । 'प्रयोजनाभावादिति'। अग्निकाम्यतीत्यादौ गुणनिषेधो न प्रयो जनम्, अनार्द्धधातुकत्वादेव गुणस्याप्रङ्गात् 'विजुपे छन्दसि' उपयट्, उप यजमिच्छति उपयट्काम्यतीत्यत्र न सम्प्रसारण प्रयोजन, यजादिभि कितो विशेषणात्, यजादिभ्यो यो विहित किदिति, वाक्काम्यतीत्यत्रापि धातो सरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानान्न सम्प्रसारण प्रयोजनम् । 'चकारादित्वान्नेति'। केचिद्व्याचक्षते, अन्तेस्य चकारोनर्थक, धातुस्वरेणै

धान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्, स आदौ कर्त्तव्य , अथ वा अन्तेऽपि कृतो नियमार्थं सपद्यते चिद्वेवाय व्यपदेष्टव्यो नानुबन्धान्तरेणेति, तेनान्ते कृत आदित्वफलसपादनादादित सपद्यतइति । अन्ये तु सुप आत्मन क्यच् काम्यच्चेति द्विचकारकनिर्देशाश्रयेण चकारादित्व वर्णयन्ति,चित्क रण तु पुत्रकामिष्यतीत्यत्र सति शिष्टमपि स्यस्वर बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति ॥

"उपमानादाचारे" ॥ कुड्यइत्युपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमेवेति कर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगसम्भवादुचनारम्भ ।कुट्यामिति तु युक्त पाठ ॥

"कर्त्तु क्यङ सलोपश्च" ॥ 'आचारइति वर्त्ततइति' । तेन तदपे क्षमुपमानस्य कर्तृत्व विज्ञायतइति भाव । 'सलोपश्चेति' । यद्यय च शब्द समुच्चयवृत्तिर्गृह्येत यदेकमेव वाक्य स्यात् क्यङ्सलोपौ भवत इति ततश्च यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङपि स्याद् ओजायतइति, इह तु न स्यात् श्येनायते काक इति, अतो ऽन्वाचये चशब्दे वाक्यभेदश्चाश्रय णीय , अविशेषेणोपमानात्कर्त्तु क्यङ् भवति यत्र तु सकार सम्भवति तत्र तस्य लोप इति ,तदिदमुक्तम् । 'अन्वाचयशिष्ट सलोपस्तदसम्भ वेपि क्यङ् भवतीति'। 'श्येनायतइति' 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ '।'स लोपविधावपीति' । सलोपस्यान्वाचयशिष्टत्वेन वाक्यभेदे सत्ययमपि गुणो भवतीत्यर्थ । अपिचशब्देनेतद्दर्शयति क्यङ्विधौ तावत्सम्बद्ध्यते वाक्यसपादनाय एव सलोपविधावपीति। 'ओजायतइति' । ओज शब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तते। 'ओजसोप्सरसोर्नित्य पयसस्तु विभाषयेति'। अन्यस्य तु यश प्रभृतेर्नैव भवतीत्येके, नेति वयम् । ओजोप्सरोव्यतिरि क्तस्य सकारान्तस्योपलक्षणार्थं पयोग्रहणम् । अत एव सलोपो वा, ओजोप्सरसोर्नित्यमिति सामान्येन वार्त्तिक तेन यशायते यशस्यतइत्या द्यपि भवति। सलोपोप्सरस एवेत्यय तु पक्षो भाष्येपि न स्थित ,। 'सलो पविधौ कर्त्तुरिति स्थानषष्ठी सपद्यतइति' । प्रत्ययविधौ यत्पञ्चम्यन्त तदेव लोपेन सम्बन्धे ऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति षष्ठ्यन्त सपद्य

तदित्यर्थः । 'तत्रालोन्त्यस्येति नियमे सतीति' । सकारेण कर्तृविशेषणात्तदन्तविधिविज्ञानात्तदर्थमेव च सेति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकं, क्वचिदलोन्त्यनियमे सतीति पाठः, तत्र सूत्रैकदेशानुकरणत्वात्समासेपि विभक्तेर्लुगभावो यथास्यवामीयमिति । 'आचारइत्यादि' । क्यङपवादोऽयं, गल्भ धार्ष्ट्ये, क्लीब अधार्ष्ट्ये, होडृ अनादरे, एते पचाद्यजन्ता गृह्यन्ते, तस्य चाकारस्य वाक्ये ऽनुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञायेते, तेन क्विबन्तादात्मनेपदं भवति, वावचनात्क्विपा मुक्ते क्यङ् भवति, क्विप्सन्नियोगेनानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् क्यङ्पक्षे इत्संज्ञा न भवति । किमर्थं पुनरिदं यावता गल्भादयो धातव एवानुदात्तेतः पठ्यन्ते, तेभ्यो गल्भतइत्यादि सिद्ध्यति एतेभ्य एव पचाद्यजन्तेभ्यः क्यङि अवगल्भायतइत्यादि, यद्यपि धार्ष्ट्याद्यर्थे गल्भादयः पठ्यन्ते तथाप्यनेकार्थत्वाद्धातूनाम् अवगल्भइवाचरतीत्यत्रार्थेपि तएव वर्त्तिष्यन्ते, सत्यम्, अवगल्भाचक्रइत्यादौ प्रत्ययान्तत्वादाम्यथा स्यादित्येवमर्थं क्विब् विधीयते । अथ यदा धातुभ्य एव लिङ्विधीयते तदा कथं भवितव्यम् अवजगल्भे विचिक्लीबे विजुहोडे इति । अन्ये तु धातुभ्य एव क्विब् विधीयइति वदन्त एतानि रूपाणि न सम्भवन्तीत्याहुः । तदयुक्तं भाष्यविरोधात् । भाष्यकारस्तावत्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन सिद्धिमाशङ्कते न तर्हीदानीमित्यादिना, नहि धातुग्रहणे सति तेन सिद्धिशङ्कोपपद्यते । वार्त्तिककारोपि सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वदन् गल्भादिष्वपि प्रातिपदिकग्रहमेव मन्यते, न केवलं गल्भादिभ्य एवापि तर्हि सर्वेभ्य एव प्रातिपदिकेभ्य इति हि तस्यार्थः । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यत्र सर्वेभ्य इति वक्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणात् प्रातिपदिकादेव क्विब् विधीयते न सुबन्तात् तेन पदत्वाभावादश्वतीत्य 'तो गुणे' इति शपा पररूपं भवति, विधुर्रविशब्दाभ्यां क्विपि शपि गुणे 'एङः पदान्तादती' ति न भवति, विधवति रवयति, राजनतीति नलोपो न भवति, वाचतीत्यादौ तु कुत्वजश्त्वादि न भवति, येपि सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विपमिच्छन्ति तैरपि गल्भाद्यनुक्रमणं कर्त्तव्यमात्मनेपदार्थाननुबन्धानासङ्क्ष्यामीति ॥

"भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः" । लोपविधौ भृशादिभ्य इति

पञ्चमी स्थानषष्ठ्या विपरिणम्यते, हला च भृशादयो विशेष्यन्ते, तत्र तदन्त विधौ सति हलन्तानां लोपो विधीयमानो भृशायतइत्यादावहलन्ते न भवति तदाह। 'हलन्तानां च लोप इति'। एवं च स्पष्टमेव प्रतीयते ऽन्वाचये चशब्द इति, सन्नियोगे हि विज्ञायमाने ऽहलन्तानां पाठोनर्थकः स्यात्। 'अच्वेरिति प्रत्येकमभिसम्बध्यतइति'। तेनैकवचनमुपपद्यतइति भाव। 'किमर्थं पुनरिदमुच्यतइति'। अच्वेरित्येतदधिकृत्य प्रश्न। 'तेनेति'। अनुप्रयुज्यमानेन भवतिनेत्यर्थ। न च भवतेरनुप्रयोगं बाधित्वा क्यङ् भवितुमर्हति, अच्व्यन्तेषु सावकाशत्वात्। किञ्च भवतेरभावे च्वेरपि निवृत्तिप्रसङ्ग, तद्योगे तस्य विधानात्, कथं तर्हि डाजन्तात्क्यष् भवति यावता डाजपि भवतियोगे विधीयते, अत्र परिहारं वक्ष्यति कृभ्वस्ति भिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतीत्येतदेव ज्ञापकमिति। 'तत्सदृशप्र तिपत्त्यर्थं तर्हीति'। नञिवयुक्तन्यायेन च्व्यन्तसदृशा भृशादय कथन्नाम प्रतीयेरन्निति च्व्यन्तपर्युदास क्रियते सादृश्य चाभूततद्भावविषयत्वेने त्याह। 'अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्य इत्यादि'। 'भृशायत इत्यादि'। अजन्तानामकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घ, हलन्तानां तु लोप। असुमना सुमना भवति सुमनायते, दुर्मनायतइत्यादि। 'भृशीभव तीति'। इदानीमेवोक्त नास्त्यत्र प्रसङ्ग इति तस्मादच्व्यर्थविषय प्रत्यु दाहरणं प्रदर्शनीय क्व दिवा भृशा भवन्तीति। ये रात्रौ भृशा नक्षत्रा दयस्ते दिवा क्व प्रदेशे भवन्तीत्यर्थ। इह मन शब्द सोपसर्ग पठ्यते सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस्, उन्मनस्, अत्र किं सोपसर्गात्सङ्घा तात्प्रत्ययो भवत्याहो स्विदुपसर्गरहितान्मनस्शब्दादेवेति विचार, तदर्थं च किमुपसर्ग प्रकृत्यर्थविशेषणं सुमनश्शब्दाद् दुर्मन शब्दादिति उत प्रत्ययार्थविशेषणं सुभवतौ दुर्भवतौ अभिभवतौ उद्भवताविति, कथं पुनर्मनश्शब्देन सह पठित उपसर्ग प्रत्ययार्थविशेषणमाशङ्क्यते, तद्विशे षणत्वे हि प्राग्भवते पठ्येत, नैष शक्य प्राग्भवते पठितुम्, एवं हि सर्वेभ्य एव भृशादिभ्य उपसर्गविशिष्ट एव भवत्यर्थे प्रत्यय स्याद् मनश्शब्दादेव च विशिष्टेर्थइष्यतइत्येवमर्थो मनश्शब्देन सह पाठ

स्यात्, तत्र यदा मनश्शब्देन स्वादीना बहुव्रीहिस्तदा प्रकृत्यर्थवि शेषणा ते भवन्ति, यदा त्वसमस्ता एव तदा प्रत्ययार्थविशेषणा, मनश्श ब्दश्च वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तते मनस्वी सुष्ठु भवतीत्यादावर्थे क्यङ् प्रत्यय, प्राप्त्यर्थस्य वा भवते 'राधृशाद्वेति' विकल्पितणिचोत्र विषये ग्रहण नेन मन कर्म शोभन प्राप्नोतीत्यादिरर्थो भवति, तत्राद्ये पक्षे ऽडाड्ल्यब्द्विर्वचनेषु दोष, अट्, स्वमनायत, दुरमनायत। आट्, अभ्यम नायत उदमनायत। उपसर्गस्यापि क्यङन्ते धातावन्तर्भावात्तत पूर्वम डाटौ प्राप्नुत, परौ चेष्येते, ल्यप्, सुमनाय्य, अभिमनाय्य, उपसर्गस्य त्वान्ते ऽनुप्रवेशात्तद्व्यतिरिक्तपदाभावादसति समासे ल्यपोभावात्सुमनायित्वेति स्यात्, द्विर्वचन, क्यङन्तात्सनि कृते उपसर्गस्य सनन्तेऽनुप्रवेशात्तस्य द्विर्वचने सति सुसुमनायिषते अबिभिमनायिषतइति स्याद्, सुमिमना यिषते अभिमिमनायिषतइति चेष्यते, नैष दोष । चुरादौ सग्राम युद्धइति पठ्यते स न पाठ्य । सग्रामशब्दाद् युद्धवाचिन 'तत करोति तदाचष्ट' इत्येव णिच सिद्धत्वात्, पठ्यमानस्तु ज्ञापयति सोपस र्गात्सङ्घाताद्धातुसञ्ज्ञानिमित्तकप्रत्यये विधित्सिते उपसर्गा पृथक् क्रियन्ते परिशिष्टादेव तु प्रत्यय इति, सग्रामशब्दो हि सोपसर्ग सङ्घात एव चुरा दावपि पठ्यते न तूपसर्गसदृशावयव शब्दान्तर तथा च वा पदान्त स्ये' ति परसवर्णविकल्पो भवति, अन्यथा स न स्यात, स एवमर्थ पठ्यते असग्रामयत शूर सग्रामयित्वा सिसग्रामयिषतइत्यादि रूप यथा स्या दिति, ततश्चोक्तस्यार्थस्य ज्ञापक नियमार्थो वा धातुसञ्ज्ञाहेतु प्रत्यय सोपसर्गाद्यदि भवति सग्रामशब्दादेवेति। ननु चात्रानुदात्तेदय सग्राम यतिरिष्यते ततश्चात्मनेपदार्थमनुबन्धमासङ्क्ष्यामीति पाठ स्यादिति कथ ज्ञापको नियमार्थो वा भवेत्। स्यादेतत्। अनुबन्धासञ्जनार्थे हि पाठे ग्राम युद्धइत्येव पठितव्य सशब्दस्तु द्योतक प्रयोगदर्शनादेव लभ्यते इङिकोरिवाधि, नियमार्थस्तु सग्रामेति पाठ इति, एवमपि यथा इडि कोरधे पूर्वमाण् न भवति तथा ऽस्यापि न स्यात्, तस्माद् द्वितीय पक्ष आश्रीयते, यद्येव यथा श्येनायतइति आचारार्थस्य क्यङोक्तत्वादाड

प्रयोगो न भवति तथा स्वादीनामपि न स्यात् तद्विशिष्ट एवार्थे क्यङो विधानाद् युक्तमेकोपसर्गेण विशिष्टार्थे क्यङुत्पद्यतइति तस्य तेनाभिधानम्, इह पुनरनेकेन तत्र मनायतइत्युक्ते सदेह स्यात् सुमनतो दुर्मनतो वेति तत्रासदेहार्थमुपसर्ग प्रयोक्तव्य, अथ तर्हि दोष, मन शब्दात्क्यङि कृते मनायतइत्यस्य तिङन्तस्य स्वादेरनिङन्तादुत्तरस्य निघात प्राप्नोति, पक्षान्तरे तु सुमनायतइत्यादि तिङन्त सपद्यतइति तद्व्यतिरिक्ताभावान्निघाताभाव, एव तर्हि भृशादिषूपसर्गस्य पराङ्गवद्भाव वक्ष्यामि सुबामन्त्रितइत्यस्यानन्तर भृशादिषूपसर्गइति, इहापि तर्हि प्राप्नोति अभिभृशायते सुभृशायतइति, यदि नेष्यते मनस्युपसर्गइति वक्ष्यामि मनश्शब्दे परत उपसर्गस्तस्यैव परस्य मनस्शब्दस्याङ्गवद्भवति स्वरे कर्त्तव्यइति, एव च देवदत्त सुमनायत इत्यादौ उपसर्गस्यापि 'तिङ्ङतिङ' इति निघातो भवति, योप्याह सुमनश्शब्दात्प्रत्यये विधित्सितउपसर्ग पृथक् क्रियते परिशिष्टादेव प्रत्यय इति तेनापि स्वरे पराङ्गवद्भावो वक्तव्य एव, तदेव प्रत्ययार्थविशेषण स्वादय मनस्शब्दादेव केवलात्प्रत्यय इति स्थित, यदि तु सामान्येन ज्ञापकमिष्यते सङ्घातात्प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गा पृथक् क्रियन्तइति नात्रैव, यथा 'प्रभौ परिवृढ' इत्यत्र वक्ष्यते परिवृढमाचष्टइति णिचि त्क्वाप्रत्यये कृते परिवृढय्येति ल्यब् भवतीति, ततो ज्ञापकान्तर मृग्य, वक्तव्य च किचिदुद्भन्याभिधान सूरिभिरित्युपरम्यते ॥

"लोहितादिडाज्भ्य क्यष्" ॥ 'पटपटायतीति' । अव्यक्तानुकरणादिति डाचि विवक्षिते 'डाचि बहुल द्वे भवत' इति द्विर्वचन, ततो डाव् पटत्पटाइति स्थिते 'नित्यमाम्रेडिते डाची' ति पटच्छब्दस्य यस्तकारो यश्च पर पकारस्तयो पररूप पकार, 'लोहितडाजद्भ्य क्यष्वचन भृशादिष्वितराणीति' वार्त्तिक तदेतत्पठिताभिप्राय न पुनरनेनादियहण प्रत्याख्यायतइत्याह । 'यानि पठ्यन्तइति' । निद्राकरुणाकृपाशब्दा वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तन्ते, अनिद्रो निद्रावान् भवति, अकरुण करुणावान्भवति, अकृप कृपावान् भवतीत्यत्रार्थे प्रत्यय, अपरिपठितेभ्यस्तु

क्यषेव भवतीत्यस्योपपादनम्। 'आकृतिगणश्चायमिति'। कुत इत्यत आह। 'तथा चेति'। क्व पुन सामान्यग्रहणार्थ ककार। 'क्यच्व्योश्चेति'। आपत्यस्येति वर्त्तते, न चायमापत्यादिष्यते, इह तर्हि 'क्यस्य विभाषा' हल इति वर्त्तते, न चाय हलन्तादिष्यते, इह तर्हि 'क्याच्छन्दसि' एतद्या च्छन्दसीति वक्तव्य भुरण्युस्तुरण्युरिति कण्ड्वादियगन्तादपि यथा स्या दिति, 'वा क्यष' इत्येतद्वा यादित्येवास्तु, न चैव 'पाशादिभ्यो य' पाश्या, अत्र प्रसङ्ग, सामान्यविहितानान्तिङा नियमार्थ प्रकरण, न च पाशादियात्परस्मैपदमात्मनेपद वा प्राप्तमस्ति, अथाप्याचारक्विबन्तात्स भवेद्, एवमपि वा यष इत्येवास्तु तत्राह। 'न क्यइति'। ककारम नुबन्धमासञ्जत सूत्रकारस्याप्याकृतिगणत्वमभिप्रेतमित्याह। 'नहीति'। भाष्ये त्वादिग्रहणप्रत्याख्यानपरमेव वार्त्तिक व्याख्यात, ककारोपि प्रत्या ख्यात, कथ पुन पटपटायतीति क्यष्प्रयोगे डाज् भवति, यावता कृभ्व स्तियोगे स विधीयते, तत्राह। 'कृभ्वस्तिभिरिवेत्यादि'। भवत्यर्थे क्यष् विधीयते स भवतिप्रयोगे न भवति तेनैवोक्तत्वात्तस्यार्थस्यातो भवतेरप्रयोगएव क्यषा भवितव्य, यदि च क्यषा योगे डाज् न स्याद्वा जन्तात्क्यष्विधानमनुपपन्न स्यादिति भाव। अथ किमर्थं 'वा क्यष' इति सूत्रमारभ्यते, न क्यष् चेति चकारोत्र कर्त्तव्य, लोहितादिभ्य क्यष् भवति चकारात्क्यङ् च, तत्र क्यङ्पक्षआत्मनेपद क्यष्पक्षे परस्मैपद मिति सिद्धमिष्टम्, अहो सूक्ष्मदर्शी देवानाप्रिय यदिदमपि न दृष्ट 'क्यङ्मानिनोश्चे'ति, इह तर्हि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्ट स्यापि ग्रहणमिति लोहिनीशब्दादप्यय क्यष् भवति, सति चैव, क्यङ न्तादात्मनेपद क्यषन्तात्परस्मैपदमिति विज्ञायमाने आत्मनेपदपक्षे 'क्यङ्मानिनोश्चे' ति पुवद्भावे सति अलोहिनी लोहिनीभवति लोहि तायतइति प्राप्नोति, अद्य पुन क्यषन्तादात्मनेपदे विकल्पिते लोहि नीयते लोहिनीयतीतीष्ट सिद्ध्यतीति स्पष्ट एव फलभेद ॥

"कष्टाय क्रमणे" ॥ 'चतुर्थीसमर्थादिति'। सङ्गतार्थ, समर्थ, चतुर्थ्या समर्थइति तृतीयासमास, प्रत्ययार्थेन क्रमणेन सह सङ्गतार्थत्व

यस्य चतुर्थीकृत तस्मादित्यर्थ, एतच्च कष्टायेति निर्देशादेव लभ्यते, क्रमणशब्दस्य पादविहरणे प्रसिद्धत्वात्तत्रैव प्रत्ययो मा विज्ञायीत्याह । 'क्रमणे ऽर्थेऽनार्जवइति'। अनार्जव कौटिल्यम् इह त्वनार्जवशब्दोना करणरूपे क्रमणे पर्यवस्यत्यर्थात्, किं पुन क्रमणमुत्साह, यथा व्याकरणाध्ययनाय क्रमते उत्सहतइत्यर्थ इति व्याख्यातम् । 'कष्टाय कर्मणे क्रमतइति'। 'कृच्छ्रगहनयो कष'इति कृच्छ्र इह भाव, कृच्छ्र दु खम्, इह तु तत्कारण पाप कर्म, कृच्छ्र पाप कर्म कर्त्तुमुत्सहतइत्यर्थ । वृत्तिसर्गेत्यात्मनेपद, प्रायेण तु परस्मैपद पठ्यते, तत्र पाप कर्म कर्त्तुकाम कुटिलमाचरतीत्यर्थ, अनुत्साहत्वात्परस्मैपदम्, 'अत्यल्प मिदमुच्यतइति'। सर्वलक्ष्यासग्रहात्, कथ तर्हि वक्तव्यमित्याह । 'सत्रकक्षेत्यादि'। अस्मिन्पक्षे द्वितीयान्तेभ्य प्रत्यय चिकीर्षा प्रति कर्मत्वात् । 'कण्वचिकीर्षायामिति'। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायमर्थनिर्देश, कण्व पाप, सत्रादयो हि वृत्तिविषये पापपर्यायास्तेभ्यश्चिकीर्षाया प्रत्यय, पाप चिकीर्षतीत्यस्वपदेन विग्रह । 'अज कष्ट क्रामतीति'। क्रमिरत्र पादविहरणे वर्त्तते, कष्ट गहनदेश क्रामति गच्छतीत्यर्थ ॥

"कर्मणो रोमन्थतपोभ्या वर्तिचरो"॥ कर्मण इति पञ्चमी रोमन्थतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात्, प्रत्येकसम्बन्धात्त्वेकवचनम् । 'वर्त्तीतीति'। ण्यन्तादृते 'ण्यासश्रन्थो युजि'ति युचि प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनात् क्तिन्, युजपि भवति वर्त्तना, चरण चर्, सपादित्वाद्भावे क्विप् । 'हनुचलनइति'। हनुचलनसहचरित चर्वितस्य मुखप्रदेशे आकृष्य चर्वण तत्रेत्यर्थ । 'कीटो रोमन्थ वर्त्तयतीति' अवगीर्णमपादानप्रदेशाच्चि सृत रोमन्थाख्य द्रव्य वर्त्तयति वृत्त करोति गुलिका करोतीत्यर्थ, नात्र हनुचलनमस्ति। 'तपस परस्मैपद चेति'। एव च नमोवरिवश्चित्रङ सूत्रे तप शब्द पठितव्यस्तथा तु न कृतमित्येव । इह तपस्यते लोक जिगीषुरणे रिति छान्दसत्वादात्मनेपदम् ॥

"सुखादिभ्य कर्तृवेदनायाम्"॥ 'वेदनायामिति'। विद चेतनाख्याननिवासेष्वित्यस्माच्चुरादिण्यन्ताद्भावे 'ण्यासश्रन्थो युच्,' घट्टिव

न्द्विविदिभ्यश्चेत्यौपसङ्ख्यानिको वा । 'वेदनायामर्थेनुभवइति' । प्रत्यक्ष ज्ञानमनुभव, यद्यपि वेदनाशब्दो ज्ञानमात्रवचनस्तथापि कर्तृग्रहणेन सुखादीनि विशेष्यन्ते, कर्तृगताना च सुखादीना वेदना ऽनुभवरूपैवेति मत्वैवमुक्त, क्रियापेक्ष कर्तृत्व वेदनासनिधानात्तदपेक्षमेव विज्ञायते, कर्त्रा च सुखादीनि विशेष्यन्ते न वेदना, व्यभिचाराभावात्, सर्वैव हि वेदना वेदयितुरेव भवति तदेतदाह । 'वेदयितुश्चेत्कर्तृ सुखादीनि भवन्तीति' । आश्रयाश्रयिभावलक्षणश्च सम्बन्धो न जन्यजनकभावलक्षण, एव च कर्तृग्रहण लुप्तषष्ठीक पृथक्पदम् । 'वेदयतइति' । आ कुस्मादा दात्मनेपदीत्यधिकारे वेदि पठित, एव च प्रत्युदाहरणे परस्मैपदपाठ प्रमादज, प्रसाधको ऽभ्यङ्गादे कर्त्ता सम्प्रसाध्यमानस्य नेत्रविकारादिना सुखमनुमानतो जानाति ॥

"नमोवरिवश्चित्रङ क्यच्" ॥ 'करणविशेषे पूजादाविति' । करणइति सामान्यानुवृत्तावप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याद्विशेषउपलभ्यतइति भाव । 'नमस्यति देवानिति' । नम स्वस्तिस्वाहेति चतुर्थी न भवति, प्रत्ययार्थे गुणीभूतस्य नम शब्दस्य निष्क्रष्य सम्बन्धाभावात्, अथ वा नमस्यति नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थस्तत्रोपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीयैव भवति । एव च नमस्करोति देवानित्यादावपि द्वितीयैव भवति । 'परिचर्यायामिति' । परिचर्या शुश्रूषा । 'चित्रीयत इति' । अवयवकृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवतीति क्यजन्तादात्मनेपद भवति, 'क्यषि चे' तीत्वम्, एतदर्थमेव च शब्दवैरादिसूत्रे चित्रशब्दो न पठित । 'चित्रीयतइति' । विस्मयतइत्यर्थ इत्येके, विस्मापयतइत्यर्थ इत्यन्ये, तथा च भट्टिकाव्ये मायामृग प्रकृत्य भवति ततश्चित्रीयमाणे।साविति ॥

"पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ" ॥ 'पुच्छादुदसने पर्यसने वेति' । उसदनमुत्क्षेपण, पर्यसन परित क्षेपणम् । 'उत्पुच्छयतइति' । ननु यथा ऽऽचारे क्यङि विहिते आङ प्रयोगो न भवति, तत्कस्य हेतो, आङ्विशिष्टस्यैव चरत्यर्थस्य क्यङाभिधानात्, तद्वदिहाप्युत्क्षेपणे णिङो विधा

नादुद प्रयोगो न प्राप्नोतीति, अस्त्यत्र विशेष, पर्यसनेप्यय विधीयते, तत्रोदसनन्द्योतयितुमुच्छब्द पर्यसन द्योतयितु परिशब्दश्च प्रयोक्तव्य, समाचयन राशीकरणम्, अर्जन द्रव्यलाभोपायो याञ्चादि, । 'इकार आत्मनेपदार्थ इति'। तेनोत्तरसूत्रे पुच्छादयो न शक्या पठितुमिति भाव ॥

"मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्" ॥ कि मर्थमिद, न प्रातिपदिकाद्धात्वर्थइत्येव सिद्ध, न च तत्करोतीत्यादिना तत्र धात्वर्थनियम क्रियते राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजदित्यपि दर्श नात, मुण्ड करोति माणवकमित्यादौ सापेक्षेभ्योपि णिज् यथा स्यादि त्येवमर्थ प्रपञ्चार्थं वा, हलिकल्योस्त्वदन्तत्वनिपातनार्थ, मन्यथा हलिइ कलिइ इति स्थिते 'ऽचोञ्णिती' ति वृद्धि प्राप्नोति णाविष्ठवदिति टिलोपश्च, तत्र लोप शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्य, वृद्धिस्तु टिलोपे कृते ऽप्राप्तैवेत्युभयोरनित्ययो परत्वाद्वृद्धौ कृतायामैकारस्य लोपस्तत्राग्लोप्यङ्ग भवतीति सन्वल्लघुनीति सन्वद्भाव स्यात्, 'दीर्घो लघो' रिति दीर्घश्च, अत्वनिपातने तु यद्यपि परत्वाद्वृद्धिस्तथाप्यगेव लुप्यतइति सन्वद्भावो न भवति तदाह। 'हलिकल्योरदन्तत्वनिपातन सन्वद्भावप्रतिषेधार्थ मिति'। उपलक्षणमेतत्, 'दीर्घो लघो' रिति दीर्घाभावाय च, दीर्घो लघो रित्यत्राप्यनग्लोपइति वर्त्तते, एव च बलिपटुप्रभृतिभ्यो णिचि अबीबल दपीपटदिति भवति, न त्वबबलत् अपपटदिति, सत्यापपाशेत्यत्र मुण्डा दय पठितव्यास्तथा तु न कृतमित्येव ॥

"धातोरेकाचो हलादे क्रियासमभिहारे यङ्" ॥ हलादेरिति वि शेषणादेकाव इति बहुव्रीहि । 'क्रियासमभिहारे वर्त्ततइति'। समभिह्रि यमाणाया क्रियाया हि वर्त्तत इत्यर्थ । अनेन समभिहारस्य प्रकृतिविशेष णत्व दर्शयति, क्रिया हि धातुवाच्या, समभिहारविशिष्टापि क्रियैव भवति, अत प्रकृतिविशेषणत्वमेव युक्त, यथातिशयेन शुक्लोपि शुक्ल एवेत्यतिशायन प्रकृत्यर्थस्तद्वत्। 'तस्माद्यङ्प्रत्ययो भवतीति'। क्व, अनिर्द्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे भवन्तीति तत्रैव, समभिहारे वा त्ये प्रकृत्यर्थसमभिह्रियमाणत्वद्योत

नायेत्यर्थ ,यथा प्रकृत्यर्थस्यातिशयद्योतनाय तरबादयस्तद्वत्, । इह विप्रकीर्णाना (1) पदार्थाना मूर्त्तानामेककालानामेकत्र राशीकरण समुदायभावापत्तिर्मुख्य समभिहारो यथा पूलादीना, धातुवाच्या तु क्रियैकैव, यद्यपि दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिगतिष्वित्यनेकार्थो दिवि पठ्यते तथापि न युगपदनेकमर्थमाचष्टे किं तर्हि प्रयोगभेदेन, यद्यपि चाश्रयभेदाद्विषयभेदाच्च भिद्यते पाको ऽन्य एव हि देवदत्तकर्तृक पाको ऽन्य एव चान्यकर्तृको ऽन्यश्चौदनस्य पाको ऽन्य एव तैलादीना, तथापि धातुना निवृत्तभेदैव सा प्रत्याय्यते, अत एव भवद्भिरास्यतइत्यादौ बहुवचन न भवति, न खलु कर्तृभेद क्रियाव्यक्तिभेदेन व्याप्त ,(2) एकफलावच्छिन्नामेकामेव क्रिया कुर्वत्स्वपि बहुषु पचन्तीति दर्शनात्, तदेव धातुवाच्या समूहरूपा प्रधानक्रियैकैवेति समभिहाराभाव , अधिश्रयणादीना तु गुणक्रियाणा युगपदेकधातुवाच्यत्वेपि क्रमजन्यत्वादुत्पन्नापवर्गित्वेन युगपदवस्थानाभावादमूर्त्तत्वाच्च समभिहाराभाव , तदेव मुख्यस्य समभिहारस्य धात्वर्थविषये ऽसभवाद्गौणो गृह्यते तद्दर्शयति। 'पौन पुन्यभृशार्थो वेति'। द्रव्याणा द्रव्यान्तरैरव्यपेताना समभिहारो भवति, तथा क्रियाणामपि क्रियान्तरैरव्यपेतानामेतदुभय भवति, तत्र प्रधानक्रियाणा पौन पुन्य समभिहार पुन पुनरनुष्ठीयमानविषय हि तत्, प्रधानक्रियैव च पुन पुनरनुष्ठीयते ऽवयवक्रियाणा तु भृशार्थता समभिहार , बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियाविषया हि सा। 'पापच्यतइति'। 'दीर्घो ऽकित इति दीर्घ'। 'देदीप्यतइति'। 'गुणो यङ्लुको ,' यङेव समभिहारस्य द्योतितत्वात् 'क्रियासमभिहारे द्वे भवत ' इति वा 'नित्यवीप्सयो ' रिति वा द्विर्वचन न भवति। 'धातोरिति किमिति'। अन्यस्य क्रियासमभिहारे वृत्त्यसभवात्प्रश्न । 'भृश प्राटतीति'। अत्र धातूपसर्गसमुदायस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्ततो यङ् स्यात् ततश्चोपसर्गस्य द्विर्वचन स्यात्, यदि सोपसर्गसङ्घातस्यैव क्रियासमभिहारे वृत्ति , प्रपापच्यतइत्यादौ यङ् न प्राप्नोति योत्र धातु स न क्रियासमभिहारे यश्च क्रियास-

(1) बहूनामित्यधिक २ पुस्तके ।
(2) भेदस्य व्यापक इति २ पुस्तके पा ।

मभिहारे न स धातुरिति, तस्माद्धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाची, उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारक, ततश्च सङ्घातात्प्राप्नभावावार्थौ धातुग्रहणेन, यत्र तर्हि सङ्घातेनैव विशिष्टा क्रियोच्यते प्रतिष्ठीयतइति, अत्र हि केवलस्तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तिवचन प्रपूर्वेण तु सङ्घातेन गतिक्रियै वोच्यते यथा जङ्गम्यतइति, अत्राप्यनेकार्थत्वाद्धातूना तिष्ठतिरेव गतौ तन्निवृत्तौ च वर्त्तते, उपसर्गस्तु सन्निधिमात्रेणोपकारक इति धातोरुत्प त्तिरविरुद्धा, तस्मादार्धधातुकसञ्ज्ञार्थमेव धातुग्रहण, तेन 'ब्रुवो वचि' रि त्यादि भवति, आनुषङ्गिकी त्वधातुनिवृत्ति । अथ कथ यङन्तादात्म नेपद भवति, कथ च न स्यात्, ङितो धातोरात्मनेपदमुच्यते, यश्चात्र धातुर्न स ङिन् नह्यय समुदायस्यानुबन्ध , यश्च ङित्प्रत्ययो नासौ धातु , यत्र चावयवे कृत लिङ्गमचरितार्थं तत्र समुदायस्य विशेषक भवति, अय ङकारस्तु बेभिद्यतइत्यादौ गुणनिषेधादौ चरितार्थ । कश्चिदाह, क्रिया समभिहारे यङित्यकारोऽत्र प्रश्लिष्यते स चानुदात्तोनुनासिक प्रतिज्ञायते, तत्रानुदात्तत्वमवयवे ऽचरितार्थं समुदायस्य विशेषक भवति, 'अनुदात्ते तश्च हलादे'रित्येतच्च न भवति जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्येत्यत्र चङ्क्रम्यदन्द्रम्ययह णाल्लिङ्गादिति, स वक्तव्य । अथ कथ ऋतेरीयङन्तादात्मनेपद भवति, सोपि हि ङकारो गुणनिवृत्तौ चरितार्थ इति, स चेद् ब्रूयात्तस्याप्यादित इकार ईकारो वा ऽनुदात्त प्रश्लिष्यतइति प्रतिब्रूयादेनमिकारे नुम्प्रसज्येत ईकारे 'श्वीदितोनिष्ठाया'मितीण्निषेध स्यादिति । नैष दोष । नुम्विधौ 'गो पादान्त'इत्यतो ऽन्तग्रहणमनुवर्त्तते, तेनान्ते इकार इत्स ञ्ज्ञको येषा तेषा नुम्, । 'श्वीदितोनिष्ठायामि'त्यत्राप्येकाच इति वर्त्तते। सत्य, प्रतिविहितमायुष्मता मुधा पुनरय प्रयास,स्तथाहि । अनुदात्तङित इत्यत्र न धातुग्रहणमस्ति तत किमिदन्ततो भवति प्रत्ययमेव ङितमा श्रित्यात्मनेपद सिद्ध भवति, न चैवमशिश्रियद् अवोचदित्यादौ चङङ्भ्या मपि प्रसङ्ग, प्रागेव विकरणेभ्यो ऽनुदात्तङित इत्येतत्प्रकरण प्रवर्त्तते ऽन्यथा वर्ततइत्यादौ विकरणव्यवधानान्नियमो न स्यात्, । यथा च प्रागेव विकरणेभ्यो नियम प्रवर्त्तते प्रवृत्ते तु नियमे विकरण इति तथा

तत्रैव प्रतिपादितमित्यलमियता। 'सूचिसूत्रीत्यादि'। सूच्यादिभ्यो यङ् वक्तव्य, किमर्थ, सूच्यादीनामनेकाजर्थमशादीनामहलाद्यर्थमूर्णोते स्त्वनेकाजर्थमहलाद्यर्थं च। 'सोसूच्यतइति'। सूच पैशुन्ये, सूत्राव मोचने, मूत्र प्रस्रवणे चुरादिण्यन्ता, अत्र णिलोपोऽपि यङ आर्द्धधातु कत्वे प्रयोजनम्। 'अटाट्यते'। अट पट गतौ, 'अजादेर्द्वितीयस्ये' ति ट्यशब्दस्य द्विर्वचनम्,। 'अरार्यतइति'। ऋ गतौ 'गुणोर्त्तिसंयोगाद्यो' 'यङि चे' ति गुण, 'नन्द्रा संयोगादय' इत्यत्र यकारपरस्य प्रतिषेध इति वचनाद्रेफस्य द्विर्वचनम्। 'अशाश्यतइति'। अश्नोतेरशेश्च यहण मित्यागम। 'प्रोर्णोनूयतइति'। ऊर्णुञ् आच्छादने नोपधोयम्, आष्टमिक तु णत्व तस्यासिद्धत्वान्नुशब्दस्य द्विर्वचनम्। ननु 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने'। स्यादेतत्। आष्टमिक तु द्विर्वचनमभिप्रेत्य तदुच्यते यथा चोजढदित्यत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वाद्धत इत्येतद्ध द्विरुच्यते इति। तत्र, एव हि सुपिभूतो द्विरुच्यतइति वक्ष्यमाण व्याहन्येत, एव तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयम द्विर्वचनइत्येतदनित्यम्, 'उभौ साभ्यासस्ये' ति लिङ्गात्, अन्यथा 'ऽनिते' रिति णत्वे कृते तस्य सिद्धत्वाण्णिशब्दस्य द्विर्वचने सति सिद्ध स्यात्प्रणिणिषतीति, इह कस्मान्न भवति लुनीहिलुनीहीत्येवाय लुनातीति, भवत्येव, लोलूयतइति लोट् तर्हि न प्राप्नोति यङा बाधितत्वात्, अन्तरङ्गो यङ् क्रियासमभिहारमात्रापेक्षत्वात् लोट् तु बहिरङ्ग क्रिया भेदाश्रये धातुसम्बन्धे भावकर्मकर्तृषु च विधानात्, सावकाशश्च लोट्, कोवकाश, अनेकाजहलादिश्च, जागृहिजागृहीत्येवाय जागर्त्ति, ईक्षस्वेक्षस्वेत्येवायमीक्षतइति, एव तर्हि वेत्यनुवृत्ते पक्षे यङ्, यदा न यङ् तदा लोड्भविष्यति। यङोकारो ऽटाट्यतइत्यादौ द्विर्वचनार्थ॥

"नित्य कौटिल्ये गतौ"॥ धातोरिति वर्त्तते गताविति तस्य विशेषण, गतौ वर्त्तमानाद्धातोरिति, (१) 'कौटिल्यइति'। सनिधानाद्गति विषयमेव कौटिल्य गम्यते। 'चङ्क्रम्यते दन्द्रम्यतइति'। क्रमु पादविक्षेपे, द्रम मीमृ गतौ, 'नुगतोनुनासिकान्तस्य,' योत्पीयस्यध्वनि गतागतानि

(१) एतदेव वस्तु व्याचष्टे 'गतिवचनाद्धातोरिति। इत्यधिक २ पुस्तके।

करोति सकुटिला गतिं सम्पादयन्नेवमुच्यते, नित्यग्रहणमनर्थकमनभि धानादेव वाक्यं न भविष्यति। नहि चङ्क्रम्यतइति वृत्तेरर्थं कुटिलं क्रामतीति वाक्यं शक्नोति गमयितु, संशयो हि वाक्याद्भवति, किं गतिकौटिल्यमुत वक्रहृदयत्वनिबन्धनं जिह्माचरणमिति, वृत्तौ तु गतिकौटिल्यमेव नियतं, गम्यते कौटिल्यमात्रप्रतिपादने च वाक्यं निवारयितुमशक्यमनिष्टं चाल आह। 'नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमिति'। गति कौटिल्यं विषयं, तत्रैव यङ् यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थस्तदाह। 'गतिवचनान्नित्यं कौटिल्यएव भवतीति'। व्यवच्छेद्यं दर्शयति। 'न तु क्रियासमभिहारइति'। ननु यथा 'वडवाया वृषे वाच्य' इत्यपत्ये प्राप्तस्ततोपकृष्य विधीयते यथा वा 'जीतः क्तः' भूते प्राप्तस्ततोपकृष्य वर्त्तमाने विधीयते, एवमत्रापि धातुमात्रात्क्रियासमभिहारेयङ्विहितो गतिवचनात् तु कौटिल्यइति, तक्रकौण्डिन्यन्यायेनैव बाधः सिद्धः, यथा वा विवक्षितार्थानभिधानाद्वाक्यं न भवति तथा समभिहारानवगमादत्र प्रत्ययो न भविष्यति, अथैवमपि वचनापेक्षा वाक्यनिवृत्तावपि वचनमपेक्षस्व, तदेतन्नित्यग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

"लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्" ॥ लुप्लृ छेदने, षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु, आङ सदि पद्यर्थइत्यस्य तु चौरादिकणिजन्तस्य एकाच इत्यस्यानुवृत्तेरग्रहणं चर गत्यर्थं, जप जल्प व्यक्तायां वाचि, जभी जृभि गात्रविनामे, दह भस्मीकरणे, दश दशने, अनुनासिकलोपनिर्देशो यङ्लुक्यप्यनुनासिकलोपार्थो दन्दशीतीति, गॄ निगरणे तुदादि, गॄ शब्दे क्र्यादि, तत्राकारान्तविकरणेन साहचर्यादाद्यस्य ग्रहणमित्येके, द्वयोरपीत्यपरे। 'धात्वर्थगर्हायामिति'। भावशब्दो धात्वर्थे वर्त्ततइति दर्शयति। 'गर्हितमिति'। क्रियाविशेषणं, तेन भावगर्हात्र गम्यते, गर्हितत्वं तुच्छेदनस्य निषिद्धतृणादिविषयत्वात्, 'लोष्ठमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः' इति। एवमुत्तरत्रापि यथा सम्भवं गर्हितत्वं भेदेन द्रष्टव्यम्। 'चञ्चूर्यतइति'। 'चरफलोश्चे'ति नुक्, 'उत्परस्यातः,' 'हलि चे'ति दीर्घः, जञ्जप्यतइत्यादौ 'जपजभदह-

दशभञ्जपशा चे' ति नुक्। 'निजेगिल्यतइति'। 'गृृ निगरणे,' रपरत्व, द्विर्वचनम्, अभ्यासस्य गुण, जेगिर्यइति स्थिते 'ग्रो यङी' ति लत्व च प्राप्नोति 'हलि चे' ति दीर्घश्च तत्र दीर्घस्यासिद्धत्वाल्लत्वे कृते विहतनिमित्तत्वाद्दीर्घाभाव। अन्ये तु 'न मु न' इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्व बाधित्वा दीर्घे कृते लत्वमिच्छन्ति, नात्राप्तवाक्यमस्ति। 'गर्हायामिति किमिति'। भावस्येत्येव तद्धर्मविशेषो लप्स्यतइति प्रश्न। धर्मविशेषानुपादाने प्रशसायामपि स्यादित्याह। 'साधु जपतीति'। 'जपति वृषलो मन्त्रमिति'। अत्र स्वरवर्णादिभ्रेषाभावाद्भावगर्हा नास्ति वैदिकमन्त्रजप प्रति शुद्रस्यानधिकारात्तु साधनभावे गर्हित, यस्य खल्वीदृशी गति शूद्रस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्या श्रोत्रप्रतिपूरणम् उच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति नासौ जपितुमर्हति। 'नित्यग्रहणमित्यादि'। पूर्ववदेतद्व्याख्येयम्॥

"सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्"॥ सत्यापेत्यकार उच्चारणार्थ। 'सत्यमाचष्टइति'। ननु भाष्ये सत्यस्य कृञ्यापुक्, सत्यशब्दात्कञि करोत्यर्थे णिज्भवति आपुक्च, सत्य करोति सत्यापयतीत्युक्तम्, सत्य, कृञ्ग्रहणमनार्थे प्रदर्शनार्थो वा करोतिर्द्रष्टव्य इति मन्यते। 'आपुग्वक्तव्य इति'। आपुग्वचनसामर्थ्याट्टिलोपो न भवति, क्वचित्तु वृत्तावेवाय ग्रन्थ पठ्यते, अथ कथ पुन शब्दापयेदिति, छन्दोवदृषय कुर्वन्तु। एतेन प्रक्षालापयेदिति शूद्रप्रयोगो व्याख्यात। 'पाशाद्विमोचनइति'। प्रायिकोयमर्थनिर्देश, अन्यत्रापि भवति, अन्यथा विपाशतीति विशब्दस्य प्रयोगो न स्यात्, विशब्दविशिष्टस्यैव मोचनस्य णयर्थत्वात्, यथाचारव्याङ प्रयोगो न भवति, एवमुपवीणयतीत्यादावपि द्रष्टव्य, तूल तृणाय तेनानुकृष्णाति अनुघट्टयतीत्यर्थ, अनुगृह्णातीति तु पाठे न समीचीनोर्थ। 'अभिषेणयतीति'। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम्। 'अकारान्तस्त्वचशब्द इति'। त्वच सवरणइत्यस्माद्धातो पुसि सज्ञायामिति घ। 'अवध्वसयतीति'। विकिरतीत्यर्थ. । प्रातिपदिकाद्धा

त्वर्थइत्येव सिद्धे सत्यस्यापुग्विधानार्थं वचनमन्येषां प्रपञ्चार्थं, मालिन्यो ह्युपश्लोकयन्तीत्यादौ सापेक्षेभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थं वा, कथं पुनर्वि मोचनादिरर्थो ऽनिर्दिष्टो लभ्यतइत्यत आह । 'स्वाभाविकत्वादिति'। 'प्रत्ययार्थो निर्दिश्यतइति'। सूत्रकारेणानिर्दिष्टोपि प्रत्ययार्थो व्याख्याकारैर्निर्दिश्यतइत्यर्थः ॥

"हेतुमति च" ॥ लोके फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुरित्युच्यते, तस्य ग्रहणे ऽध्ययनेन वसतीत्यत्रापि प्रसज्येत, हेतुमद्ग्रहणं चानर्थकं स्यात्, कथं, करणइति वर्त्तते तस्य विशेषणं हेतुमतीति, करणं क्रिया सर्वैव च क्रिया हेतुमतीति किं विशेषणोपादानेन, ननु शब्दोपात्ते हेतौ यथा स्यादित्येवमर्थमेतत्स्याद्यथा 'समस्तृतीयायुक्तादि' त्यत्र श्रूयमाणाया तृतीयायामात्मनेपदं यथा स्यात्तदर्थयोगमात्रे मा भूदित्येवमर्थं तृतीयायुक्तग्रहणम्, एवं तर्ह्यसति विरोधे कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणं युक्तमिति । 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे' ति यस्य सञ्ज्ञा विहिता तस्यैव पारिभाषिकस्य ग्रहणमिति मत्वाह । 'हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्त्तुः प्रयोजक इति'। 'तदीयो व्यापार इति'। प्रवर्त्तना, तस्यास्त्ववान्तरभेदमाह । 'प्रेषणाध्येषणादिलक्षणइति' । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तना प्रेषणमाज्ञेत्यर्थः । गुर्वादेराराध्यस्य प्रवर्त्तनाध्येषणं प्रार्थनेत्यर्थः । आदिशब्देन तत्समर्थाचरणं गृह्यते, तच्च बहुधा भिद्यते ऽनुमतिरुपदेशो ऽनुग्रह इति, तत्र यस्यानुमतिमन्तरेणार्थो न निर्वर्त्तते तस्य राजादेरनुमत्या प्रयोजकत्वं, वैद्यादेस्तु मुस्तापर्पटकं पिबेज्ज्वरित इत्याद्युपदेशेन प्रवर्त्तकत्वं, यः पुनः केन चिज्जिघांसितः पलायमानो निरुणद्धि निरुद्धश्च हन्यते तत्र निरोद्धा हन्तुरनुग्रहं करोतीत्यनुग्रहेण तस्य प्रवर्त्तकत्वं, सर्वश्चायं विशेषः प्रकरणादिगम्यः, सर्वत्रानुगतं प्रवर्त्तनामात्रमेव तु णिजर्थः । ननु यथा पितृमानित्युक्ते यं प्रति पितृत्वं स एव गम्यते तथात्रापि यं प्रति हेतुत्वं स एव हेतुमानिति युक्तं कं च प्रति हेतुत्वं तत्प्रयोजक इति वचनात्कर्त्तारं प्रतीति प्राप्तं कारकइत्यधिकारात्क्रियापेक्षत्वाच्च कारकभावस्य यस्मिन्व्यापारे प्रयोजकरूपेणोपयुज्यते तमेव प्रति, स च प्रयोज्य

व्यापारोऽधिश्रयणादि सर्वसाधनसाध्यो विक्लित्यादिर्वेति तयोरेव हेतुमत्त्वं युक्तं न पुनः प्रयोजकव्यापारस्य, नहि तत्रासौ प्रयोजकरूपेणापि युज्यते किं तर्हि कर्तृरूपेण यथा काष्ठस्य पाकापेक्षं करणत्वं न तु ज्वलनापेक्षं तदपेक्षं तु कर्तृत्वमेव, उच्यते। णिच प्रकृतिभूतेन धातुनैवाभिधीयते सोऽर्थस्तेन फलाभावात्तत्र णिज्न भविष्यति। ननु पचतीत्युक्ते न ज्ञायते किं स्वयमेव पचति उतान्येन प्रवर्त्तित इत्यतोऽन्येन प्रवर्त्तितस्येयं प्रवृत्तिरिति द्योतनाय णिज् भवतु, एवं तर्हि हेतोरिति वक्तव्यं करणइत्येव, हेतौ करणे व्यापारेऽभिधेये णिज् भवतीत्यर्थः। तथा तु न कृतं, का गतिरिदानीं सूत्रस्य, अभिधानस्वाभाव्यमत्र हेतुः, स्वभावतो हि णिच् प्रत्ययः प्रयोजकव्यापारमाचष्टे तेन पाकाद्यपेक्षया यो लब्धहेतुव्यपदेशः स हेतुत्वेनोपलक्षितो यस्यास्तीत्येव प्रयोजकव्यापार एव मतुपोच्यते, अत्र द्वौ पक्षौ सम्भवतः, हेतुमतीति प्रकृत्यर्थनिर्द्देशो हेतुमति यो धातुर्वर्त्ततइति, प्रत्ययार्थो वा, हेतुमति करणेऽभिधेये णिज् भवतीति। ननु पचति पाचयतीति च व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते तत्कथमस्य प्रकृत्यर्थत्वं शङ्क्यते। उच्यते। इह हि कः पचेः प्रधानार्थो यासौ तण्डुलानां विक्लित्तिः, अधिश्रयणादीनां तु तादर्थ्यात्तदवच्छेदेन पच्यर्थता, यो हि पानार्थमुदकमाहरति विक्रयार्थं च काष्ठान्याहरति शीतं चापनेतुमग्निं समिन्धे नासौ पचतीत्युच्यते, तत्कस्य हेतोः, विक्लित्तिं प्रति तादर्थ्याभावात् तदवच्छेदाभावाच्च, अतस्तादर्थ्यादेवाधिश्रयणादीनां पच्यर्थता, तद्वत्प्रयोजकव्यापारोपि तादर्थ्यादेव पच्यादिवाच्यो भविष्यति, णिज् प्रत्ययस्तु द्योतकस्तथा च योऽप्येकान्ते तूष्णीमासीनो भक्तबीजबलीवर्द्दैः प्रतिविधत्ते स उच्यते पञ्चभिर्हलैः कृषतीति, तदेवं पक्षद्वयसम्भवे यद्याद्यः पक्ष आश्रीयते ततो यथा प्रकृत्यभिहिते णिज् भवति एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेपि स्यात् उक्तः करोति प्रेषितः करोतीति, हेतुमद्विषयत्वात्करोत्यर्थस्य, प्रत्ययार्थपक्षे तूक्तार्थत्वाण्णिजभावः। नैष दोषः। प्रयोकव्यापारस्य द्योतनाय णिज्विधीयते तस्य स्वशब्देन द्योतितत्वाद्द्योत्याभावान्न भविष्यति।

इह तर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन, द्वयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं प्राप्नोति धातुवाच्यव्यापारे हि कर्तरि लो भवति पचिना च प्रयोजकव्यापारो ऽप्यभिधीयते प्रत्ययस्तु द्योतक इति धातुवाच्यव्यापारत्वसाम्यात् कर्त्रोरपि साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं प्राप्नोति पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति, प्रत्ययार्थपक्षे तु प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य णयर्थस्य प्राधान्यात्तस्यैव कर्त्तरि लकारः, इह च गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोजकव्यापारस्यापि गमिवाच्यत्वादव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थानां कर्त्तरि क्तः प्राप्नोति प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैवेष्यते, उक्तं हि 'ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मणः' इति। इह च व्यतिच्छेदयन्ते व्यतिभेदयन्ते ऽव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति कृत्वा प्रयोजकव्यापारव्यतिहारविवक्षायामपि 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तदेवमाद्ये पक्षे दोषदर्शनाद् द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह। 'तस्मिन्नभिधेयेऽति'। किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां (१) शब्दार्थावसायः, न च पचति पठति गच्छतीत्यादावन्तरेण णिचं क्वचिदपि प्रयोजकव्यापारो ऽवसीयते, उत्पन्ने तु णिचि प्रतीयते ऽतस्तदर्थत्वमेव युक्तं, पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यत्र त्वनेकार्थत्वाद्धातूनां कृषिरेव प्रतिविधानेपि वर्त्ततइति युक्तं न पुनस्तद्दर्शनेन सर्वत्र प्रकृत्यर्थत्वं, नन्वत्रापि पक्षे पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र णयर्थस्य प्राधान्यात्तेन व्याप्यमानस्य प्रयोज्यस्य कर्मसञ्ज्ञा प्राप्नोति, गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति नियमान्न भविष्यति, इह तर्हि ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः। नैष दोषः। ग्रामोऽत्र गमेरेव कर्म ग्रामकर्मकं गमनं कुर्विति प्रैषार्थे, इह तर्हि एधो दकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति 'कृञः प्रतियत्ने' इति षष्ठी न प्राप्नोति, सुट् तु करोतिधातुमात्राश्रयत्वाण्णिजुत्पत्तावपि तस्य रूपस्य भावात्सिद्ध्यति, अत्राप्येधोदककर्मके करोत्यर्थे प्रयुज्यतइति षष्ठी भविष्यति, इह तर्हि अभिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इत्युपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न

(१) भूयोविषयाभ्यामित्यधिकं ३ पुस्तके।

प्राप्नोति, अथात्राप्यभिषव कुर्वित्युपसर्गविशिष्टे प्रकृत्यर्थे प्रयुक्तिरिति सिद्ध षत्व, यदा तु एयन्तेनैवोपसर्गस्य सबन्धस्तदा षत्व भवति न वेति चिन्त्यम्, इह तर्हि भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्त्तरि कृद्योगलक्षणा षष्ठी न प्राप्नोति अप्रधानत्वात्, तृतीयावद्भविष्यति, तद्यथा पाचयत्योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्त्तर्यप्रधानेपि तृतीया भवति व्याप्तेस्तथा षष्ठ्यपि भविष्यति, अथेह कथ णिच् भवति भिक्षा वासयन्ति कारीषोग्निरध्यापयतीति, कथ च न स्यात्, अचेतनत्वात्, चेतनावत एतद्भवति प्रेषणमध्येषणमिति, नैष दोष । नावश्य स एव वास प्रयोजयति य आहोष्यतामिति, योपि तूष्णीमासीनस्तत्समर्थमाचरति सोपि वास प्रयुङ्क्ते, भिक्षाश्च प्रचुराश्च व्यञ्जनवत्यश्च लभ्यमाना वास प्रयुञ्जते, तथा कारीषोग्निर्निवात एकान्ते सुप्रज्वलित शीतकृतमध्ययन विरोधिनमुपद्रवमपनयन् अध्ययने ऽनुकूलो भवति, तत्र यथानुमतिरुपदे शोनुग्रह इत्येतेषु णिच् भवति तथा ऽत्रापि भविष्यति, यद्यप्यनुमत्यादिषु प्रयोज्यव्यापारोद्देशेन प्रवृत्तिरिह तु न तथा तथाप्यनुकूलाचरणमेव प्रयो जकव्यापारत्वेनाध्यारोप्यते, इह कश्चित्क चिदाह पृच्छतु मा भवान् अनुयुक्ता मा भवानिति, तत्र प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरक प्रयोजक इति तद्व्यापारे णिच् प्राप्नोति, एकविषयत्वाच्च णिचो लोडादीना च पर्यायप्र सङ्ग । नैष दोष । कर्त्तु प्रयोजको हेतुरित्युक्त प्रयोज्यश्चात्र न कर्त्ता नह्यसौ सम्प्रति पृच्छति तूष्णीमास्ते तस्य निर्व्यापारत्वात् कारकत्वमेव नास्ति कुतस्तद्विशेष कर्तृत्व, कर्तृत्वमेव हि तस्य विधीयते प्रश्नक्रियाया कर्त्ता भवेति यथा राजा भव युध्यस्वेति राजत्वमेव विधीयते तत्र तदेव प्रयोज्योऽकर्त्तेति प्रयोजकोपि न हेतु, किमिदानीं पूर्वमेव कर्त्तु सत प्रयो जको हेतु, यद्येव व्यर्था प्रयुक्ति, अथाप्युपरतिशङ्कया क्व चित्प्रयुक्तेरर्थवत्त्व तथापि यत्राप्रवृत्ततो बलादिना प्रवर्त्त्यते तत्र णिच् न प्राप्नोति, न ब्रूम प्रवृ त्तप्रवर्त्तनएव णिजिति कि तु प्रवर्त्तितोपि प्रयोज्यो यत्र प्रवर्त्ततएव न तु निवर्त्तते तत्र णिच् भवति, अनुवर्त्तमाना प्रयुक्ति प्रयोज्यप्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना, अत प्रयोज्यप्रवृत्तिवेलायामपि बुद्धौ विपरिवर्त्तमाना

सैव प्रवृत्तिहेतुस्तस्यामेव च दशायां णिज्वाच्यो भवति तदेव प्रयोज्य प्रवृत्त्युपहितप्रयुक्तिर्णिजर्थ केवला तु लोडर्थइति विवेक, उक्त च।

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छ्यादेर्लोड् विधीयते।

सक्रियस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिच, इति।

किं च प्रयोक्तृधर्मे प्रयुक्तिर्लोडर्थे, अनियतकर्तृका तु प्रयुक्तिर्णिजर्थे। 'तत्करोतीत्युपसख्यानमिति'। तदिति कर्मपरमेतत्, तेन द्वितीयान्तात्प्रत्यय करोतीत्यत्र प्रकृत्यर्थमात्र विवक्षित न प्रत्ययार्थस्तेन ण्यन्ताद्भावकर्मणोर्भूतभविष्यतोर्द्वित्वबहुत्वयोश्च लो भवति। 'सूत्र करोति सूत्रयतीति'। इह व्याकरणस्य सूत्र करोतीति वाक्ये द्रव्यरूप सूत्र सूत्रशब्देनोच्यते तत्र व्यपदेशिवद्भावेन व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी वृत्तौ तु व्याकरण सूत्रयतीति प्रत्ययार्थभूतकरोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्द सम्पद्यते, उक्त हि 'परार्थाभिधान वृत्ति'रिति। तेन सत्त्वभावो निवृत्तइति सूत्रव्याकरणयोरभिसम्बन्धो निवर्तते ऽस्ति च व्याकरणस्य करोतिना सामर्थ्यमिति द्वितीया भवति, यदि तु व्याकरण सूत्र करोतीति वाक्यएव सामानाधिकरण्य तदा माणवक मुण्ड करोति माणवक मुण्डयतीतिवद् व्याकरण सूत्रयतीत्ययत्नसिद्ध, सूत्र अवमोचने सूत्र प्रस्रवणइति चुरादौ पाठादेव सूत्रयतीति सिध्यति, अनेकार्थत्वाच्चार्थान्तरे ऽपि भविष्यति, गणपाठसिद्ध एव त्वर्थ उपसख्यानेनापि प्रदर्शित। आख्यानादिति वाक्य व्याचष्टे। 'आख्यानात्कृदन्तादिति'। आख्यायतइत्याख्यान, 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति कर्मणि ल्युट्, यत्किचिदाख्यायते तत्सर्व राजागमनादिकमप्याख्यानमिहाभिप्रेत न कसवधनलोपाख्यानादिकमेव सज्ञाभूतम्, कृदन्तादिति कृद्ग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति कसवधराजागमनसूर्योद्गमनादेरपि कृदन्तत्वम्। 'प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति'। कृतो या प्रकृति सा विकारपरित्यागेन स्वेनैव रूपेणावतिष्ठतइत्यर्थ। 'प्रकृतिवच्च कारकमिति'। यत्तत्र कृदन्ते सनिहित कारक तत्प्रकृतिवद्भवति कृत्प्रकृते शुद्धे णिचि यादृश भवति तादृशमस्यापि ण्यन्तस्य भवतीत्यर्थ। 'कस घातयतीति' हन्ते 'हनश्च वध' इत्यप्

प्रत्ययो वधादेशश्च, हननं वधः कंसस्य वध इति कर्मणि षष्ठ्या समासः, ततो णिच्, कृतो लुक्, प्रकृतेः प्रत्यापत्तिर्वधादेशपरित्यागेन हन्तिरूपेणा वस्थानं, यद्यप्यत्र सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावादुभयोरप्यभाव इत्येव वधादेशनिवृत्तिः सिद्ध्यति तथापि पुष्येण योगं जानाति पुष्येण योजय तीत्यत्र कुत्वस्यासन्नियोगशिष्टत्वात्तन्निवृत्तिर्न सिद्ध्यतीति प्रकृतिप्रत्यापत्ति वचनम् । अथ कथं कंसमघातयत् राजानमजीगमत्, यावता कंसवधरा जागमनशब्दाभ्यां णिचि विहितेऽङ्गसंज्ञा नामधातुत्वं च तयोरेव स्यातां ततश्चाड्द्विर्वचने अपि तयोरेव स्यातां, नैष दोषः । प्रकृतिवच्चकारक मित्युक्तं कृत्प्रकृतेश्च शुद्धे णिचि विहिते कंसादिकारकं कीदृशं भवति धातावनन्तर्भूतं द्वितीयाद्यन्तं तेनात्रापि तादृशेनैव रूपेण भवितव्यं, तेन राजानमागमयतीत्यत्र नलोपाभावोऽप्युपपन्नो भवति, एवमपि कंसं 'घा तयतीत्यत्र 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेष्वि' ति कुत्वं 'हनस्तोऽचिण्णलोः' रिति तत्वं च न प्राप्नोति, किं कारणं धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते, एवं तर्हि प्रकृतिवच्चकारकमिति चकारो भिन्नक्रमः कारकमि त्यस्यानन्तरन्द्रष्टव्यः, कार्यशब्दश्चाध्याहार्यः, एतदुक्तं भवति कृत्प्रकृति र्हन्त्यादिस्तस्याः शुद्धे णिचि यादृशं रूपं भवति तथाऽस्यापि ण्यन्तस्य भवति कार्यं च तद्वदेव भवतीति, एतेनाड्द्विर्वचने अपि व्याख्याते । 'बलिबन्धमिति' । बन्धनं बन्धः बलेर्बन्धो बलिबन्धः पूर्ववत्कर्मणि षष्ठ्या समासः, शेषं पूर्ववत् । 'राजागमनमिति' । अत्र कर्तरि षष्ठ्या समासः । 'राजानमागमयतीति' । अत्र कृत्प्रकृतौ राजा कर्ता तस्य गमेः शुद्धे णिचि गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा भवतीत्यस्मिन्नप्युपसंख्यानिके णिचि तथैव कर्मसंज्ञा भवति, इह तु देवदत्तपाकमाचष्टइति णिचि विहिते देवदत्तेन पाचयतीति भवति, नहि देवदत्तस्य शुद्धे णिचि कर्मसंज्ञास्ति गत्यर्थादीनामेवेति नियमात्, इह तु मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयतीति यदा प्रतिपाद्यस्य दर्शनार्थमाख्यानं तदा णिजिष्यते नान्यदा, तत्र यदाऽरण्यस्थो रममाणान्मृगान्प्रतिपाद्यमाचष्टे एतस्मि न्नवकाशे एत्र मृगा रमन्तइति तदा तस्य प्रतिपाद्यदर्शनार्था प्रवृत्तिरिति

णिज् भवति, यदा तु ग्रामे मृगरमणमाचष्टे तदा तत्र मृगाणामसम्भवान्न तद्दर्शनार्था प्रवृत्तिरिति मृगरमणमाचष्ट इति वाक्यमेव भवति, एतच्च मृगरमणादिविषयमेव राजागमनादौ त्वन्यदापि भवति। 'आङ्लोप इति'। अत्राख्यानादिति न सम्बध्यते, मर्यादाया य आकारस्तस्य लोपो भवति कृल्लुगित्यादि पूर्ववत्। 'आरात्रिविवास इति' विवसन विवासो ऽतिक्रमण, रात्रेर्विवासो रात्रिविवास कर्त्तरि षष्ठ्या समास, तत 'आङ् मार्यादाभिविध्यो' रित्यव्ययीभाव, यावद्रात्रेरतिक्रमण तावत्कथा कथयतीत्यर्थ। वसेरकर्मकत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना रात्रे कर्म सज्ञा हेतुमण्णिचि भवति तद्वदस्मिन्नपि णिचि भवति। 'रात्रि विवासयतीति'। 'चित्रीकरणे प्रापीति'। तदित्येव, चित्रीकरणमाश्चर्यकरण, प्रापि प्राप्नोत्यर्थे चित्रीकरणे गम्यमाने तत्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे णिच भवति, कृल्लुगित्यादि पूर्ववत्। 'सम्भावयतइति'। भू प्राप्तावात्मनेपदी, उज्जयिन्या माहिष्मती विदूरे देशइति तावतो देशस्य प्रागुदयादतिक्रमणमाश्चर्यम्। 'सूर्यमुद्गमयतीति'। प्रकृतिवच्च कारकमिति सूर्यशब्दस्य पृथक्करण, सङ्गामयतेरेव सोपसर्गादिति न्याया दुच्छब्दस्यापि पृथक्करणम्, अत्रापि सूर्यस्य हेतुमण्णिचि कर्मत्वा दस्मिन्नपि णिचि कर्मत्वम्। 'नक्षत्रयोगे ज्ञीति'। तदित्येव, ज्ञि ज्ञानात्यर्थे नक्षत्रयोगे यत्कृदन्त वर्त्तते तस्मात्तज्जानातीत्यस्मिन्नर्थे णिज् भवति, कृल्लुगित्यादि पूर्ववत्। 'पुष्ययोगमिति'। पुष्येण चन्द्रमसो योग पुष्ययोग, पुष्येणेति कर्त्तरि तृतीया, 'उभयप्राप्तौ कर्मणी' ति नियमात् षष्ठी न भवति। 'चन्द्रमस इति'। नियमेन गम्यमानत्वादुभयप्राप्ति, पुष्यो हि चन्द्रमस युनक्ति सम्बध्नाति तत्र युजेर्गत्यादिष्वनन्तर्भावादणौ कर्त्तु पुष्यस्य शुद्धे णिचि कर्तृत्वमेवेत्यस्मिन्नपि णिचि कर्तृत्वात्तृतीया भवति। 'पुष्येण योजयतीति'। लकारस्तु प्रधानएव कर्त्तरि भवति यथा शुद्धे णिचि, तत्तर्हीद बहु वक्तव्य, वक्तव्यम् इह तावत्सूर्यमुद्गमयतीति यो यस्य प्रवर्त्त्य स तस्याभिप्राय निर्वर्त्तयति गन्तुश्चायमभिप्रायो माहिष्मत्या सूर्योद्गमन सम्भावयेयमिति, न च सूर्यो

निर्वर्त्तयति एतदेव प्रवर्त्त्यस्य प्रवर्त्त्यत्व यदुत प्रवर्त्तयितुरभिप्रायसम्पादन, नहि कश्चित्परो ऽनुगृहीतव्य इति प्रवर्त्तते सर्वइमे स्वभूत्यर्थे, ये ताव देते गुरून् शुश्रूषन्ते तेपीह प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यति परत्र चाभ्युदेष्याम इति प्रवर्त्तन्ते, दासाश्चापि भक्त च लप्स्यामहे परिभाषाश्च न नो भवि ष्यन्तीति प्रवर्त्तन्ते, य सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषण, शिल्पिनोपि मित्राणि च नो भविष्यन्ति वेतन च लप्स्यामहइति प्रवर्त्तन्ते, यद्यप्यत्र सर्वत्र तत्तदुद्देशेन प्रवृत्ति सूर्य तु न, तथाप्यभिप्रायसपत्तिमात्रेण प्रयो ज्यप्रयोजकभावाध्यारोपेण णिज् भविष्यति, इह च कस घातयतीति ये तावद्देते कसघातानुकारिणा नटाना व्याख्यानोपाध्यायास्ते क सानुकारिणा नट सामाजिकै कसबुद्ध्या गृहीत तादृशेनैव वासुदेवेन घातयन्ति, येपि चित्र व्याचक्षते ऽय मथुराप्रसादो ऽय कसो ऽय भग वान्वासुदेव प्रविष्ट एता कसकर्षिण्यो रज्जव एते उद्गूर्णा निपा तिताश्च प्रहारा अय हत कसो ऽयमाकृष्ट इति तेपि चित्रगत कस तादृशेनैव वासुदेवेन घातयन्ति, चित्रेपि हि तद्बुद्धिरेव पश्यताम्। एतेन चित्रलेखका व्याख्याता, येपि ग्रन्थ वाचयन्त कसवधमाचक्षते काथिका नाम तेप्युत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्कसादीन् वर्णयन्ति तेपि वर्ण्यमाना श्रो तृणा बुद्धिस्था प्रत्यक्षवद्भवन्ति चित्तमपि तेषा तदात्मकमिव भवति, अत एव व्याश्रिताश्च भवन्ति, नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रय, केचित्कसभक्ता के चिद्वासुदेवभक्ता वर्णान्यत्व खल्वपि पुष्यन्ति, केचिद्रक्तमुखा केचि त्कालमुखा त्रैकाल्यमपि लोके लक्ष्यते, कथाया वाच्यमानाया हि वक्तारो भवन्ति गच्छ हन्यते कसो गच्छ घानिष्यते कस, कि गतेन हत कस इति तदेव काथिकोपि बुद्धिस्थेन वासुदेवेन घातयति श्रोतापि ॥

शब्दोपहितरूपाश्च बुद्धेर्विषयता गतान्।
प्रत्यक्षमिव कसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥

एव राजानमागमयतीत्यादावपि यथासम्भव द्रष्टव्यम् ॥

"कण्ड्वादिभ्यो यक्" ॥ यदीमे कण्ड्वादयो धातव एव स्युस्ततो वाग्रहणमनुवर्तते आ न वा, अनुवृत्तौ यगभावपक्षे लडादिषु सत्सु कण्ड

वतीत्याद्यनिष्टं प्रसज्येत कण्डूरित्यादि च न स्यात्, धातो सुबभावात्, क्विबन्तात्सुप्सम्भवेपि कण्डूरिति न वेदनामात्रं गम्यते कर्त्तरि क्विपो विधानात्, सपदादित्वाद्भावे क्विब् भविष्यति, एवमपि कण्ड्वौ कण्ड्व, अचि श्नुधात्वित्युवङ् प्राप्नोति, कण्ड्वा कण्ड्वै 'नोङ्धात्वो' रिति विभक्तेरुदात्तनिषेध स्यात्, मन्तुर्वल्गुरित्यत्र च तुक् प्रसङ्ग, अथ नानुवर्त्तते कण्डूरिति न सिध्यति, यगन्तात्सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्यल्लोपयलोपयो कृतयोर्भविष्यति, न चैवमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् प्रसङ्ग, क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति वचनात्। ननु च क्वौ विधिं प्रति स प्रतिषेध, अन्यथा लवमाचष्टाणो लौरित्यत्र क्वौ लुप्तस्य णे स्थानिवत्त्वाभावेपि णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूठ् न स्यात्, अतोत्र स्थानिवत्त्वे सत्युवङ् स्यादेव, अस्तु च्छ्वोः शूडित्यूठ् करिष्यते, न चोठ्यपि कर्तव्ये स्थानिवत्त्व, तस्य क्वौ विधित्वाद् आदिष्टादच पूर्वत्वाच्च, अत एवोठि कृते पुनरुवङोप्रसङ्ग, एवमपि कण्ड्वौ कण्ड्व कण्ड्वा कण्ड्वै, धातुविधि प्राप्नोति, मन्तुर्वल्गुरिति च न सिद्ध्यति यकि दीर्घे कृते मतूर्वल्गूरिति स्यात्, अथ प्रातिपदिकान्येव, तत्रापि वाग्रहणानुवृत्तौ स एव दोषो यो धातुपक्षे, अनुवर्त्तता तर्हि वाग्रहण सन्तु च प्रातिपदिकान्येव तत्राप्ययमर्थ ककारो नानुबन्धश्चो भवति अनार्द्धधातुकत्वादेव गुणो न भविष्यति, नैव शक्यम्, इह हि सुख्यति दुःख्यति मगध्यतीत्यतो लोपो न स्याद् अनार्द्धधातुकत्वादेव, न च व्यञ्जनान्त एव शक्य पठितुं यगभावपक्षेपि तथा प्रयोगप्रसङ्गादत उभये कण्ड्वादय इत्याह। 'द्विविधा कण्ड्वादय इति'। 'धातुभ्य एव प्रत्ययो विधीयतइति'। नित्यमिति भाव। तेन पक्षे कण्डवतीत्यादि न भवति। 'न तु प्रातिपदिकेभ्य इति'। तेन कण्ड्वौ कण्ड्वो मन्तुरित्यादिप्रयोगसिद्धि, न चास्मिन्नपि पक्षे यगन्तात्सम्पदादिक्विब्विधीयते तदा पूर्वोक्तदोषानुषङ्ग, किं कारणं दृशिग्रहणादेतेभ्य क्विब् स्याद् न चैतेभ्य इदानीं क्विब् दृश्यते, पूर्वत्र तु पक्षे कण्डूरित्यादिसिद्ध्यर्थमेव क्विब् द्रष्टव्य। कथं पुनर्ज्ञायते उभये कण्ड्वादय इति तच्छ्लोकेन दर्शयति। 'धातुप्रकरणादिति'। अनुवृत्तेन धातुग्रहणेन विशेषणात्ककारासञ्जनाच्च धातुत्वमेषामभिमत

मिति विज्ञायतइत्यर्थः । यतस्तु खल्वयमाचार्यः क्व चिद्दीर्घमुच्चारयति कण्डूञ् हृणीङ् महीङिति, ततो मन्ये धातुर्विभाषित इति, धातुत्वमेषां विभाषितमिति मन्यइत्यर्थः । अथ कण्ड्वादीनामर्थनिर्देशः । कण्डूञ् गात्रविकर्षणे । मन्तु अपराधे । हृणीङ् रोषे । वल्गु पूजामाधुर्ययोः । अस्मनस् उपतापे । महीङ् वृद्धिपूजनयोः । लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने । इरस इरज् इरञ् ईर्ष्यायाम् । द्रवस् परिचरणे । मेधा आशुग्रहणे । कुषुभ् क्षेपे । मगध परिवेष्टने । तन्तस् पम्पस् दुःखे । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सपर पूजायाम् । अरर आराकर्मणि । भिषज् चिकित्सायाम् । भिष्णज् उपसेवायाम् । इषुध शरधारणे । चरण भुरण गतौ । चुरण चौर्ये च । तुरण त्वरायाम् । भुरण धारणपोषणयोः । गद्गद वाक्स्खलने । एला केला खेला विलासे । लिट् अल्पार्थे कुत्सायां च । लोट् दीप्तौ ॥

"गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः"॥ 'विच्छायतीति'। विच्छिरयं तुदादौ पठ्यते तत्सामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शविकरणो भवति न तु शप्, यथा जुगुप्सतइत्यात्मनेपदं तेन विच्छायन्ती विच्छायतीति 'आच्छीनद्यो र्नुमि' ति नुम्विकल्पो भवति । अन्ये तु सार्वधातुकेप्यायप्रत्ययस्यैव तुदादिपाठसामर्थ्येन विकल्पमाहुः । 'स्तुत्यर्थेनेति'। भट्टिकाव्ये तु व्यवहारार्थादप्याय, न चोपलेभे वणिजां पणाया इति । 'अनुबन्धः केवले ऽचरितार्थ इति' । अवयवेष्वचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति यथा गुपादीनामनुदात्तत्त्वमिति भावः । ये तु व्यवहारार्थादप्यायमिच्छन्ति तेषामपि पणिष्यते पाणयिष्यतीत्यादावनुबन्धः केवले चरितार्थः ॥

"ऋतेरीयङ्"॥ 'सौत्र इति'। अस्मिन्नेव सूत्रे उच्चरित इत्यर्थः । 'घृणायां वर्त्ततइति'। नात्र कृपायां घृणाशब्दः किं तर्हि जुगुप्सायां, घृणा जुगुप्साकृपयोरिति वचनात्। जुगुप्सा निन्दा बीभत्सेत्यर्थः । ऋतीया शब्दो बीभत्सापर्यायो निघण्टुषु पठितः । अथ कस्मादीयङुच्यते न ङडे वोच्यते तस्य ईयादेशे कृते ऋतीयतइति सिद्धं, परत्वादिडागमे कृते सत्यप्रत्ययादित्वादीयादेशो न स्यादिति चेत्, न । अन्तरङ्गत्वात्, आयवादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनादन्तरङ्गत्वं, ज्ञापनार्थं तु,

एतज् ज्ञापयति धातुप्रत्ययानामायच्चादयो न भवन्तीति, तेन कणेष्ठ इत्य त्रेकादेशो न भवति । क्व चित्तु वृत्तावेव पठ्यते, ऋतेश्छङित्येव सिद्धे ईयङ्वचनं ज्ञापकं धातुविहितानामायच्चादयो न भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । द्विवचनविभज्योपपदे तरप्छसुनावित्येव सिद्धे ईयसुन्वचनं ज्ञापकं प्रातिपदिकप्रत्ययानामायच्चादयो न भवन्तीति । उच्यन्ते चाय च्चादयस्ते वचनादुभयेषामपि स्युस्तस्मादृतेश्छङित्यादि वृत्तौ न पठनीय मिति ॥

"कमेर्णिङ्" ॥ इह णिङो णकारो 'णेरनिटी'ति विशेषणे चरि तार्थो ङकारोऽप्यात्मनेपदार्थ इत्युभयोश्चरितार्थयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वा 'दत उपधाया' इति वृद्धे 'क्ङिति चे'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति, ज्ञापका त्सिद्धं, यदयं 'न कम्यमिचमा'मिति कमेर्मित्संज्ञाया प्रतिषेधं शास्ति तज् ज्ञापयति भवत्यत्र वृद्धिरिति, तस्य हि प्रयोजनं 'मितां ह्रस्व'इति ह्रस्वो मा भूदिति, यदि चात्र वृद्धिर्न स्याद् ध्रस्व एवोपधेति कृत्वा मित्सं ज्ञाप्रतिषेधो ऽनर्थकस्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकं यदा णिङन्ताद्धेतुमण्णिच् क्रियते तदा णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वो मा भूदित्येवमर्थमे तत्स्यात्, न च णिजपेक्षाया अपि वृद्धेर्णिङमेव ङितमपेक्ष्य प्रतिषेधः, किं कारणं, ङितीति निमित्तसप्तमी, ननु च न णिङन्तस्य णिचि वृद्ध्या भवितव्यं णिङा व्यवहितत्वात्, णिलोपे कृते स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, यदा तर्हि णिङन्ताच्चिण्णमुलौ भवतस्तदा 'चिण्णमुलोर्दीर्घो ऽन्यतरस्या' मित्येव विधिर्मा भूदित्येवमर्थो मित्संज्ञाप्रतिषेधः स्यात्, किं पुनः कारणं तत्र दीर्घोन्यतरस्यामित्युच्यते न प्रकृतो ह्रस्व एव विकल्प्येत, एवं हि कमेर्मित्संज्ञाप्रतिषेधो न कर्त्तव्यो भवति, कथं यदा णिङि वृद्धिर्नास्ति तदा ह्रस्व एवोपधेति सत्यपि ह्रस्वविकल्पे नैवानिष्टप्रसङ्गः, अशमि अशा मीत्यादि च सिद्धं, नैवं शक्यं, यदा शमिप्रभृतिभ्यो णिजन्तेभ्यो द्वितीयो णिच् क्रियते तदा न स्यात्, यश्च णमुल्परो णिज् द्वितीयो न तस्मिन् प्रथमेन णिचा व्यवहितत्वात्, यस्मिंश्च मिदङ्गं प्रथमे णिचि नासौ चिण्ण मुल्परो द्वितीयेन व्यवहितत्वात्, णिलोपेपि कृते स्थानिवद्भावाद्व्यवधान

मेव, दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यमाने पुनरत्रापि भवति दीर्घविधिं प्रति स्थानि वद्भावनिषेधात्, तथा शमिप्रभृतिभ्यो यङन्तेभ्यो णिच्यल्लोपयलोपयोर ल्लोपस्य स्थानिवद्भावादसत्या वृद्धौ चिणमुलो कृतयोरशशमि अशशामि शशम शशाममिति न स्यात्, दीर्घे पुनर्विकल्प्यमानेऽत्रापि भवति तद्विधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्, तथा हेड् अनादरे घटादि, 'एच इग्घ्रस्वादेशे' हिडयति तत्र चिणमुलो कृतयोर्ह्रस्वे विकल्प्यमाने अहिडि अहेडीति स्यात् दीर्घे तु पुनरहिडि अहीडीति भवति, तस्माद्दीर्घ एव विकल्प नीय ततश्च मित्सञ्ज्ञाप्रतिषेधोऽपि तन्निवृत्तये वक्तव्य, तथा 'आयादय आर्द्धधातुके वे'ति णिङभावे णिचि सति वृद्धौ कृतायां 'मितां ह्रस्व' इति ह्रस्वो मा भूदित्येवमर्थोऽपि मित्सञ्ज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्यज्ञाप कमेतत्। एवं तर्ह्यस्थानेय यत्न क्रियते नैवात्र प्रतिषेध प्राप्नोति, किं कारणमिग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्यो प्रतिषेध, न चैषा इग्लक्षणा वृद्धिरित्यलमति कर्कशप्रक्रियातर्कानुसरणेन॥

"आयादय आर्द्धधातुके वा"॥ आर्द्धधातुकइति परसप्तम्यामा यादिविधिभिरेकवाक्यता स्यात्, भिन्नवाक्यतायामयमर्थो भवति, गुपा दिभ्य आर्द्धधातुके परतो वा ऽऽयप्रत्ययो भवति, एवमुत्तरत्रापि, ततश्चा र्द्धधातुके एव विकल्पेनायादय स्यु सार्वधातुके नैव स्यु, नैष दोष। पृथगारम्भाद्यदि ह्यार्द्धधातुकएवायादीनामुत्पत्ति स्यात्ततो गुपादिभि सयुज्यैव निर्दिशेत्, गुपादिभ्य आर्द्धधातुके वेत्येव हि आयादय इति न वक्तव्य भवति, पृथक् त निर्दिशति तेन मन्यामहे व्यापारभेदेनैकवाक्य- तेति। ततश्चायमर्थो भवति गुपादिभ्यो नित्यमायादयो भवन्त्यार्द्धधा तुके वेति, एवमपि गुपादेर्यदार्द्धधातुक प्राप्त तत्र ततो विहिते विकरण विकल्पे नायादय स्युस्ततश्च स्त्रीभावविवक्षाया गुपेरप्रत्ययान्तत्वाभा वात् क्तिनि कृते यदायप्रत्ययो न भवति तदा गुप्तिरिति काममिष्ट सिद्ध्यति, यदा तु भवति तदाऽल्लोपयलोपयोर्गोपातिरित्यनिष्ट प्राप्नोति, गोपायेति चेष्ट न सिद्ध्यति, भिन्नवाक्यतायामायाद्यन्ताद्यदार्द्धधा तुक प्राप्त तत्र ततो विहिते आयादयो वा भवन्तीत्यर्थ स्यात्तत्र चाया

द्यन्ताद्यदार्द्धधातुकमिति वदता तेषामुत्पत्तिस्तावदङ्गीकृता, न चोत्य त्तानामुत्पत्तिविकल्प शक्यते कर्तुमिति लोपन्यायेन निवृत्तिविकल्पो भवति, ततश्चायप्रत्ययान्तात् स्त्रीभावविवक्षायामप्रत्ययादित्यकारे कृते निवृत्त्यभावपक्षे गोपायेति काममिष्ट सिद्ध्यति, निवृत्तिपक्षे तु गोपेत्यनिष्ट प्राप्नोति, गुप्तिरिति चेष्ट न सिद्ध्यति, लिटि च लिवृत्त्यभावपक्षे गोपाया ञ्चकारेति काममिष्ट सिद्ध्यति, निवृत्तिपक्षे तु यदि लिटि परतो निवृत्ति स्तथापि प्रत्ययलक्षणेन कास्प्रत्ययादित्यामा भवितव्यमथाप्यामि कृते निवृत्तिस्तथापि तस्यैव श्रवण प्राप्नोतीति, सर्वथा गोपाचकारेत्यनिष्ट प्राप्नो तीति जुगोपेति चेष्ट न सिद्ध्यति तस्माद्दुष्ट एवाय परसप्तमीपक्ष इति मत्वाह । 'आर्द्धधातुके विषयइति' । कोर्थ इत्याह । 'आर्द्धधातुकविव क्षायामिति' । आर्द्धधातुकमिहोत्पादयिष्यामीति बुद्धौ सत्यामित्यर्थ । विषयसप्तमीपक्षेपि भिन्नवाक्यतायामार्द्धधातुके विधित्सिते आयादयो भवन्तीत्युक्ते कुतो विधित्सतइत्यपेक्षायामायाद्यन्तस्यापि धातुत्वात्तत इति गम्यते, ततश्च निवृत्तिपक्ष एवाश्रित इति स एव दोषो य पूर्व मवोचाम, तस्मादेकवाक्यतयोत्पत्तिविकल्प इत्याह । 'नित्य प्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुकविषये निर्विकल्प्यतइति' । किमेव सति सिद्ध भव तीत्याह । 'तत्रेति' ॥

"सनाद्यन्ता धातव" ॥ 'सनादयो ऽन्ते येषामिति' । अन्त शब्द समीपवचन वैयधिकरण्येपि गमकत्वाद्बहुव्रीहि । अथ वा वृत्तावर्थमात्र दर्शित सूत्रे त्ववयववाचिनो ऽन्तशब्दस्य समानाधिकरण स्यैव बहुव्रीहि । सनादयोऽन्तावयवा येषा समुदायानामित्यनेन तद्गु णसविज्ञानो बहुव्रीहिरिति दर्शयति । 'धातुसज्ञा इति' । धातुशब्दोत्र स्वरूपपदार्थो न भूवादिपदार्थकस्तावतीना सज्ञाना विधाने प्रयोजना भावात्। सुप्तिङन्तमित्यत्रान्तग्रहणाज्ज्ञापिता सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे प्रत्य यग्रहणपरिभाषा न प्रवर्ततइति, ततश्चासत्यन्तग्रहणे तदन्तविधिर्न स्यादि त्यत्रान्तग्रहण कृतम्, एव स्थिते यद्यपूर्व एवानेन तदन्तविधि क्रियते ततो देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यत्र देवदत्तादे समुदायस्य सज्ञा प्रसज्येतेति मत्वाह।

'प्रत्ययग्रहणपरिभाषैवेत्यादि' । अपूर्वविधौ गौरव प्रतिप्रसवे तु यत्नस्य लाघव भवतीति भाव । भूवादय इत्यस्यानन्तर सनाद्यन्ताश्चेत्युच्य माने सनादीनामियत्तापरिच्छेदो न स्यात् । एव तर्हि सडन्ताश्चेत्यु च्यता, सडिति प्रत्याहार सन सशब्दादारभ्या णिडो डकारात् । एव मपि सन्देहस्स्यात् चङ्नादिष्वपि डकारस्य भावा, देव तर्हि सनाद्यन्ता इत्यस्यानन्तर भूवादयश्चेति वक्तव्य, स्यादेतदेवमुच्यमाने सनाद्यन्तशब्द वद् भूवादिशब्दोपि प्रकृतापेक्ष स्यात्ततश्चानुक्रान्ताना गुपादीनामेव स्या,दित्येवमपि भूवादिग्रहणमनर्थक गुपादयश्चेति वक्तव्य, नानर्थक, भुवो वादयो भूवादय इत्येवमर्थमेव स्याद्, भूवादि पाठ इदानीं किमर्थ स्यादन्तर्गणकार्यार्थो ऽनुबन्धासञ्जनार्थश्च, येषा तर्हि तदुभय न सभ वति भूरणिप्रभृतीना तेषा पाठ किमर्थ । अलमतिनिर्बन्धेन ॥

"स्यतासी ल्लुटो" ॥ इह यद्यपि ल्र इत्यनुकरणमुच्चारितमे कमेव तथापि तस्य प्रतिपाद्यभूतमनुकार्य भिद्यते ल्रट् ल्रड् इति यत्र च प्रतिपाद्याना सख्यासाम्य तत्र सख्यातानुदेशो न तूच्चारितरूपसाम्ये, अन्यथा परस्मैपदानामित्येक णलादयस्तु नवेति वैषम्याच्च स्यात्, तथा डारौरस प्रथमस्येत्यत्रापि न स्यात्, तदेवम् ल्र इत्यस्य द्वे प्रतिपाद्ये लुडिति चापरमिति त्रीणि निमित्तानि निमित्तिनौ तु द्वाविति वैषम्यात्स ख्यातानुदेशो न प्राप्नोतीत्यत्राह । 'ल्ररूपमुत्सृष्टानुबन्ध सामान्यमेकमेवेति'। नात्र प्रतिपाद्य भिद्यते यत्तदुभयानुगतमुत्सृष्टानुबन्ध ल्र इति सामा-न्यरूप तदनुक्रियते, एतच्च ल्लुटोरिति द्विवचननिर्देशादवसीयते, तत्र यथानुकरणे न भेदस्तथानुकार्येपीत्यर्थ । 'करिष्यतीति' । 'ऋद्धनो स्य' इतीट् । 'श्व कर्तेति' । श्व इत्यस्योपन्यासस्तृजन्तशङ्का निवृत्त्यर्थ । 'इदित्करणमिति' । इत्सञ्ज्ञकस्येकारस्य करणमि-त्यर्थ । 'अनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमिति' । अन्यथा मन्तास् आइति स्थिते टिलोपे कृते नकार उपधेऽयात्मनेपदे ङिति परतो ऽनिदि तामिति नलोप प्राप्नोति तस्यानिदितामितीदित्त्वनिबन्धन प्रतिषेधो यथा स्यादित्यर्थ । 'मन्ता सङ्क्रन्तेति'। कोर्थ मन्तेत्येतत्पद सङ्क्रन्तम्भ

विष्यतीत्यर्थ, न तु सङ्क्त्वेत्येतदुदाहरणमनोपधत्वात् । अनुस्वारपर सवर्णयो कृतयोरपि तयोरसिद्धत्वादनोपध एव, अन्ये त्वाहुर्यथासि द्धत्वात्सङ्क्त्वेत्येतदनुदाहरण मन्त्वेत्येतदपि उदाहरण न भवति, अत्रापि टिलोपस्याभीयस्यासिद्धत्वाद् मन्तास्त्राइति स्थिते नकार उपधा न भवतीति, यदि मतमा भाच्छास्त्रीयमसिद्धत्वमनित्य, 'श्नसोरल्लोप' इति तपरकरणात्, तद्यास्तामासन्नित्यादौ मा भूदित्येवमर्थं तत्राटो ऽसिद्धत्वादेव लोपो न भविष्यति कि तन्निवृत्त्यर्थेन तपरत्वेन, तज् ज्ञापयत्यसिद्धत्वमनित्यमिति तेन देभतुर्देभुरित्यत्र श्नन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति लिट किस्वाच्चलोपे तस्यासिद्धत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ भवत, तदत्र टिलोपस्यासिद्धत्वाभावान्मन्तत्रा इति स्थिते उपधैव नकार इत्युदाहरणमिति, यच्चैव पूर्वत्रासिद्धीयमसिद्धत्वमप्यनित्य 'न मुन' इत्यत्र नेति योगविभागात्, तथा चैकादेशस्वरोन्तरङ्ग सिद्धो भवति, सिज्लोप एकादेशे सिद्धो भवति, निष्ठादेश षत्वादिषु सिद्धो भवति, द्विर्वचनविषये च पूर्वत्रासिद्धीय न भवति, ततश्चानुस्वारपरसवर्णयो सिद्धत्वात्सङ्क्त्वेत्येतदप्युदाहरणमेवेति। अन्ये तु सहन्त्वेति पठन्ति, हन्ते'र्भावकर्मणो' रित्यात्मनेपद तत्र सम्पूर्वस्य पाठे प्रयोजन मृग्यम्, एव तावज्जयादित्येनासिद्धत्वमनित्यमाश्रित्य तासेरिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । वामनस्तु टिलोपस्य सिद्धत्वादेव नलोपो न भविष्यतीति मन्यमान इदितोरित्यत्र वक्ष्यति तासिसिचोरिदित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकार पठ्यतइति, यदि तु तासेरिकारोनुबन्ध स्यात्ततो नुम्विधौ धातोस्तासेर्मा भूदित्येवमर्थं स्यात्ततश्च धातूपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीत्ययमर्थो न साधित स्यादिति तस्याभिप्राय । जयादित्यस्तु नुम्विधावुपदेशिवद्वचन प्रत्ययसिद्ध्यर्थमिति वचनमेव शरणमाशिश्रयत्। [1]इह विकरणा के चन लकारोपादानेन विधीयन्ते यथा स्यादय, ते कि लावस्थायामेव भवन्त्युताहो आदेशेषु कृतेषु, यदि लावस्थायामेव ततस्तास्यनुदात्तेदित्यत्र यदुच्यते तासे परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तवचन ज्ञापक

१ इह एते लकारोपादानेन विधीयन्ते स्यादय इति २ पुस्तके पाठ ।

सतिशिष्टोपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधतइत्यस्यार्थस्येति तच्चोपपद्यते लावस्थायामेव तासौ कृते तस्य च प्रत्ययाद्युदात्तत्वे पश्चा ल्लादेशेषु क्रियमाणेषु तेषामेव स्वरः सतिशिष्टो भवति ततश्चानुदात्तव चनमप्राप्तविधिरेव स्यात्, तत्र को दोषः चिनुतश्चिन्वन्ति क्रीणीत क्रीणन्ति सतिशिष्टो विकरणस्वर एव प्राप्नोति, द्वितीये तु पक्षे पूर्वं तिबादयः पश्चात्तासिरिति तस्यैव स्वरः सतिशिष्टः, ततश्च निघातस्व रेणैव सार्वधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे तासिग्रहणं क्रियमाणमुक्तार्थस्य ज्ञापकं सम्पद्यते, अस्तु तर्हि तथा, यद्येव धातुमात्रात्सार्वधातुकमात्रे भावकर्म णोर्यक् कर्तरि तु शब्विधीयतइति यक्शपावुत्सर्गौ तेष्वेवार्थेषु धातुमात्रा त्सार्वधातुकविशेषे स्यादयः इति ते ऽपवादाः, तथा दिवादेर्धातुविशेषा त्कर्तरि श्यन्नादयः शपोपवादास्तत्र देविष्यति तनिष्यतीत्यादावुभयप्रसङ्गे ऽपवादविप्रतिषेधात् श्यनादयः स्युः, पक्षान्तरे त्वन्तरङ्गाः स्यादय एव सिद्ध्यन्ति। नैष दोषः। 'दिवादिभ्यः श्यनि' त्यादिषु स्यादयोनुवर्तिष्यन्ते दिवादिभ्यः श्यन् भवति ऌलुटोस्तु स्यतासी भवतो दिवादिभ्य इति, एवं सर्वत्र, एतेनैतदपिनिरस्तं यत् खल्विदमाशङ्क्यते परेण लावस्थायां विधी यमानाः स्यादयः किमिति सार्वधातुकोत्पत्तिं प्रतीक्षन्तइति कथम्, उत्तर त्रानुवृत्तेरेव, सार्वधातुके यग्भवति भावकर्मणोर्ऌलुटोस्तु स्यतासी भवतः सार्वधातुके, एवं सिजादिष्वपि द्रष्टव्यम्। तदेवमादेशेषु कृतेषु स्यादय इति स्थितम्॥

"सिब्बहुलं लेटि"॥ 'जोषिषन्मन्दिषदिति'। जुषी प्रीतिसेव नयोः मदि स्तुतिमोदस्वप्नगतिषु अनुदात्तौ, व्यत्ययेन परस्मैपदं, सिच इट्, 'लेटोडाटा' विति तिपो ऽट्, 'इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वि' तीकारलोपः, तत्र च वेति वर्त्तते। 'तारिषदिति'। तॄ प्लवनतरणयोः, सिब्बहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्य इति वचनाद्वृद्धिः, अमीषां भविता भाविषदिति यथा छान्दसो वा दीर्घः। 'पतातीति'। शल हुल पत्लृ गतौ, 'लेटोडाटा' वित्याट् शपासहैकादेशः,। 'च्यावयातीति'। च्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ ण्यन्तः, इहा

वयासिषीष्ठादिति यातेरवपूर्वाल्लिङि बहुलवचनात्सिप्,थास् सीयुट्, इट्, ‘एकाजुपदेशेनुदात्तादि’ ति तु प्रतिषेधो न भवति सिपा व्यवधानात् ॥

“कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” ॥ ‘आम् प्रत्ययो भवतीति’। हलन्तपक्षएतदुक्तम्, अदन्तपक्षे त्वामप्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। ‘अमन्त्रविषयइति’। मन्त्रविषयश्चेत्प्रयोगो न भवतीत्यर्थः। ऋगयजुसामलक्षणो मन्त्रम् तत्रैवाभियुक्तैर्मन्त्रशब्दस्य प्रयोगात्, आथर्वणा अपि मन्त्रा ऋग्यजुष एवान्तर्भवन्ति, तान्त्रिकेषु मन्त्रशब्दप्रयोगो मन्त्रवदुपचारात्। छन्दसीति नोक्त, ब्राह्मणेपि यथा स्यात्, अथ ह शुनःशेप ईक्षाचक्रे ते ह तदन्तर्वेद्यासाचक्रिरे अविज्ञातानि च दर्शयाचकार। ‘कासा चक्र इति’। आमन्तस्य पदत्वमाम इत्यत्रोपपादितम्। ‘नोनावेति’। नौतेर्यङ्लुगन्तात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त आम् न भवति। ‘कास्यनेकाच इति वक्तव्यमिति,। यथान्यासे हि कशब्दादशब्दाद्वागादिभ्यश्चाचारक्विबन्तेभ्य एकाज्भ्योपि प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रसङ्ग, चुलुम्पादिभ्यश्चाप्रत्ययान्तत्वादप्रसङ्गोतोव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनीयानेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्र कशब्दस्य णलि ‘अचो ञ्णिती’ ति वृद्धौ ‘आत औ णल,’ चकौ, अन्यत्रातो लोप चकतु चकु, अशब्दस्य णलि रूपमाविति, अन्यत्रा ‘ऽत आदे’ रिति दीर्घत्वे ‘आतो लोप इटि च’ अतु, उ। ‘चकासाचकारेति’। चकास् दीप्तौ। ‘दरिद्राचकारेति’ ‘आत औ णल’ इत्यत्र ओकारे विधातव्ये औकारविधान दरिद्रातेरार्द्धधातुकलोपइत्याकारलोपेप्यौकारस्य श्रवणार्थं, तेन ददरिद्रावित्यपि भवतीत्याहु। ‘चुलुपाञ्चकारेति’। चुलुम्पतिर्वार्तिककारवचनात्साधु। आमो मकारस्य ‘हलन्त्य’ मितीत्सञ्ज्ञा कस्मान्न भवतीत्याह। ‘आमोमित्त्वमिति’। कारणाचकारेत्यादौ प्रयोगे य आम्शब्दस्तस्यामित्त्व मकार इत्सञ्ज्ञको यस्य नास्ति सोमित् तस्य भाव अमित्त्व, कुत इत्याह। ‘अदन्तत्वादिति’। अद् अन्ते समीपे यस्य सोदन्त सूत्रे विधानवेलायां समीपे ऽकारवत्त्वादित्यर्थः। तेनैतन्न चोदनीयमाम् चेत्कथमदन्त, अथादन्त, कथमामिति, सूत्रे विधीयमानस्यैव वा प्रत्ययस्योपलक्षणमाम

इति । 'अगुणत्व विदेस्तथेति' । विदाञ्चकारेत्यत्र विदेरामि गुणा भावोपि तथा, अदन्तत्वादेवेत्यर्थ । अदन्तत्वादित्येतत्प्रसङ्गेन चेदमि होक्तम्, 'उषविदजागृभ्योन्यतरस्या' मित्यत्र तु वक्तव्य, तत्र हि विदेर कारान्तत्वमामप्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते, तत्रातो लोपस्य स्थानिव त्वाद्गुणो न भवति न पुनर्विद ज्ञानइत्यकारो विवक्षित इत्युच्यते वेत्तीत्यादौ श्रवणप्रसङ्गात्, अभ्युपेत्यापि मकारान्तत्वमित्सञ्ज्ञाभाव माह । 'आस्कासोराम्विधानाच्चेति' । आमोऽमित्त्वमित्यनुषङ्ग, सति हि मित्त्वे आस्कासोराम् भवनप्यचामन्त्यात्पर स्यात्तथा च सवर्णदीर्घत्वे सत्यकिञ्चित्कर स्यात्, अतो 'दयायासश्च' कास्प्रत्ययादिति आस्का सोराम्विधानादप्यामो ऽमित्त्वमवसीयतइत्यर्थ । आस्चकासोर्विधाना च्चेत्यन्ये पठन्ति, तदयुक्त, नहि सूत्रे चकास आम्विधानमस्ति, यदपि कास्यनेकाज्ग्रहण तदपि चुलुम्पादौ सावकाश, नन्वदन्तत्वपक्षे आमा मन्त्रइति निर्देश्य स्यात्तत्राह । 'पररूप कतन्त्ववदिति' । यथा 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य' इत्यत्र पररूपमेवमत्रापि निपातनात्पररूपमित्युक्त भवति ॥

"इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छ" ॥ 'ऋच्छतिवर्जित इति'। ऋच्छ तिना त्यक्त तद्रूपरहित इत्यर्थ । ऋच्छतेरन्य इति यावत् । 'इयज उवपेति'। यजिवप्योरुत्तमे णलि 'णलुत्तमो वे' ति णित्त्वाभावपक्षे वृद्ध्यभावाद्गुरूपोत्तमत्वाभाव, अथ थलि प्रत्युदाहरणम् । इयजिथ इयष्ठ, उवपिथ, उवप्थेति । नन्वत्र सन्निपातपरिभाषयैव न भविष्यति, लिट्सन्निपातज हि अभ्यासस्य सम्प्रसारण तद्विघातकस्यामो निमित्त न भवति, आमि हि सति लेर्लुका भवितव्यमिति लिट्सन्निपातमसौ विहन्यात्, इदन्तर्हि प्रत्युदाहरणम् इयेषेति, नह्यत्र लिट्सन्निपातजमिजादित्वम्, अथ क्रियमाणेपि गुरुमद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति यावता गुणे कृते गुरुमानेष भवति, एवमीषतुरित्यादावपि सवर्णदीर्घत्वे कृते गुरुमानेव भवति, सत्य, सति गुरुमद्ग्रहणे सन्निपातपरिभाषयैवात्राप्याम् न भवति लिडानन्तर्यहेतुकत्वाद्गुरुमत्तायाः, अथ वा गुरुमत इति नित्ययोगे

मतुप्, नित्य यस्य गुरुणाभिसम्बन्ध ,[1] यद्येवम् उच्छी विवासे व्युच्छा ञ्चकार उंच्छ उच्छे उच्छाञ्चकार आगमनिमित्ता चास्य गुरुमत्ता तस्मादाम् न प्राप्नोति ज्ञापकात्सिद्ध, यदयमनृच्छइत्याह तज्ज्ञापयति भवत्येव जातीयके आमिति, स तर्हि ज्ञापकार्थमृच्छतिप्रतिषेधो वक्तव्यो भवति । ननु चाम्निवृत्त्यर्थ एवासौ कर्त्तव्यो नार्थ आम्निवृत्त्यर्थेन, ज्ञापका त्सिद्ध, यदय 'मृच्छत्यृता' मिति लिटि परतो गुण शास्ति तज्ज्ञापयति नास्मादाम् भवतीति, न च तत्रर्छतीत्यर्त्तेश्तिपानिर्द्देश , ऋच्छति ऋ ऋता मित्यर्तेरपि स्वरूपेणैव प्रश्लेषात्, प्रश्लेषे बहुवचनमत्र प्रमाणम्, अर्त्तेश्च लिटि गुणविधाने प्रयोजन तत्रैव वक्ष्याम , तस्मादृच्छतेर्गुणविधान ज्ञापक मेव तस्मादाम्न भवतीति स एषोनृच्छ इति प्रतिषेधो ज्ञापकार्थ एव कर्त्तव्य स्यात्, एव तर्हि लिटीति विहितविशेषणम् इजादेर्गुरुमतो यो लिड्विहितस्तत्रेति, तेन लिणिनमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च न भविष्यति आगमनिमित्ता यस्य गुरुमत्ता तस्माच्च भविष्यति, अनृच्छइति प्रतिषेधस्तु क्रियता मा वा कारि, क्व चित्तु गुरुमत इति किम्, इयेष उवोषेति पठ्यते, तत्र उवोषेत्युदाहरणमयुक्तम् उषविदजागृभ्य इति विकल्प विधानात्तु नित्यस्य विधे प्रसङ्गाभावात्, अन्यथा विकल्पविधानमनव काश स्यात् । 'प्रोर्णुनावेति' । 'अजादेर्द्वितीयस्य' 'नन्द्रा सयोगा दय'इति नुशब्दस्य द्विर्वचन कार्यान्तरसिद्ध्यर्थमवश्यमूर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य, तेनैवामोपि प्रतिषेध सिद्ध इत्याह । 'अथ वा वाच्य इति' । तत्र यङि भावातिदेश , आमिटोस्त्वभावातिदशो नेतिस्तयोरभावात् । इडुपग्रह इट्प्रतिषेध, विभाषा गुणइति पञ्चमी, फलस्य चात्र हेतुत्व यथाध्ययनेन वसतीति, एकाच इति वर्त्तमाने 'श्रयुक क्किती' ति य इट् प्रतिषेध ततोपि हेतोर्णुवद्भावो वाच्य इत्यर्थ । उदाहरणानि प्रोर्णो-नूयते, प्रोर्णुनाव, प्रोर्णुत , प्रोर्णुतवानिति ॥

---

[1] स गुरुमानित्यधिक २ पु ।
[2] उच्छ उछे । उच्छाञ्चकारेति २ पु नास्ति ।

"दयायासश्च" दयायास सर्वेऽप्यनुदात्तेत। 'पलायाञ्चक्रइति'। 'उपसर्गस्यायता' वित्युपसर्गस्य लत्वम्॥

"उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम्"॥ 'विद ज्ञानइति'। सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेपदिनोर्लाभार्थस्य चोभयपदिनोर्ग्रहणं न भवति परस्मैपदिभ्यामुषिजागृभ्यां जागर्तिनाऽदादिकेन साहचर्यादिति भाव। 'विवेदेति'। आम्प्रत्ययसन्नियोगेनादन्तत्वप्रतिज्ञानादत्र गुणो भवत्येव, अत एवाह, 'विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवतीति'॥

"भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च"॥ श्लुवत्कार्यापेक्षया सूत्रे षष्ठी, सन्नियोगशिष्टत्वाच्चाम् प्रत्ययोऽपि तेभ्य एव विज्ञायते। 'द्वित्वेत्वेइति'[१]। श्लाविति द्विर्वचनं 'भृञामिदि'तीत्त्वं, तत्र श्लाविति वर्तते, 'न लुमताङ्गस्ये'ति गुणप्रतिषेधस्तु न भवति, किं कारणं, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं'मित्यस्याप्राप्तेरयं प्रतिषेध श्रूयमाणत्वादाम॥

"कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि"॥ अनुप्रयुज्यतइत्यनुशब्द पश्चादर्थे, तत्र कस्य पश्चादित्यपेक्षायामाम प्रकृतत्वात्तस्यैवेति विज्ञायतइत्याह। 'आम्प्रत्ययस्येति'। यो ऽयमाम्प्रत्ययो विहित, कर्मधारयो ऽयं न तु बहुव्रीहि, आम्प्रत्ययो यस्मात्सो ऽयमाम्प्रत्ययस्तस्येति। तथा हि सत्याम्प्रत्ययवदितिवदाम प्रत्ययस्य प्रकृत्युपलक्षणत्वाद्धातोरामश्च मध्ये कृञ प्रयोग उक्त स्यात्। 'पश्चात्कृञनुप्रयुज्यतइति'। पश्चाच्छब्दसन्निधावनुशब्दो ऽयमनुवाद। 'लिटि परत इति'। लिटि परत स्थितो य कृञ् सो ऽनुप्रयुज्यतइत्यर्थ। सूत्रेऽपि लिटीति नानुप्रयोगस्य निमित्तनिर्देश, किं तर्हि 'परोक्षे लिडि'त्यनेन विहिते लिटि परभूते य कृञ् सो ऽनुप्रयुज्यतइति वचनव्यक्ति। चकारेत्यादिपदमनुप्रयुज्यतइति यावत्। 'कृञिति प्रत्याहारेणेति'। कृभ्वस्तियोगइति कृशब्दादारभ्य कृञो द्वितीयेत्याकृञो ञकारात्प्रत्याहार। अत्र च प्रमाणमाम्प्रत्यय इत्यत्र कृञ् ग्रहणं, यदि ह्यत्र स्वरूपग्रहणं स्यात्तदान्यस्यानुप्रयोगस्याभावादनर्थकं तत्र कृञ्ग्रहणं स्या,दत एव विपर्ययोऽपि न भवति तत्र प्रत्याहारग्रहणमिह

१ द्वित्त्वमित्त्वं चेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठ।

स्वरूपग्रहणमिति, नह्यत्र स्वरूपमात्रग्रहणे तत्र कृभ्वस्तीनामनुप्रयोगत्वा नुवाद उपपद्यते। 'तत्सामर्थ्यादिति'। प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यैत्यर्थ। 'अस्तेर्भूवभावो न भवतीति'। अन्यथा ऽसन्देहार्थं कृभ्वनुप्रयुज्यते लिटीत्येव ब्रूयादिति भाव। तत्र एष इटि च रूपे विप्रतिपन्ना उभयत्र 'ह एति' ईहामाह इति केचित्। अन्ये तु तासिसाहचर्यादित्येव हत्व मिति, अपरे तु साहचर्यादेव सार्वधातुके एवेति हत्वमित्युभयत्र ईहामा स इतिरूपमिति स्थिता। इहामन्तमेतदनभिव्यक्तपदार्थक नास्माद्धा वकर्मकर्तृविशेष पुरुषविशेष सख्याविशेषो वा गम्यते केवल पूर्वापरीभू तानद्यतनकाल परोक्षं साधनादिविशेषाकाङ्क्ष क्रियारूपमर्थमाह, तत्रा वश्य तदाकाङ्क्षानिवृत्तये विशेषवाचिपदमनुप्रयोक्तव्य, तस्मादनुप्रयुज्यत इत्यशो न विधातव्य, इद तर्हि प्रयोजन कृभ्वस्तीनामेव यथा स्याद्धा त्वन्तरस्य मा भूत्, कस्य पुन प्राप्नोति सामान्यवचनस्यानुप्रयुज्येत कार यापपाचेति, विशेषवचनस्य वा तत्रापि सोऽनुप्रयुज्येत उषामुवोष विदा विवेद जागराञ्जजागारेति, तत्समानार्थो वा उषान्ददाहेतीत्याद्यर्था न्तरवचनो वा उषाम्पपाचेति। प्रथमे पक्षे यावदपेक्षमेव नानुप्रयुक्त स्याद धिकोप्यर्थो गम्येत पाकादिविशेषो नाम, द्वितीयतृतीययोस्त्वनुप्रयोगेणैव सकलार्थावगतेरासप्रयोगो व्यर्थ स्या,च्चतुर्थे त्वर्थान्तरगत एव विशेषो गम्येत न त्वामवगतस्तद्गतविशेषाभिधानाय त्वामनुप्रयोगव्यसन,मत एव प्रत्याहारान्तर्भूतस्यापि सम्पद्यतेरनुप्रयोगो न भवति, अन्यथा तस्यापि स्यात्, 'सनाद्यन्ता धातव' इत्यतो धात्वधिकाराद्वा धातूपसर्गसमुदायस्य न भविष्यति, एवमपि योऽत्र धातुस्तस्य प्राप्नोति तस्मात्सामान्यवचनस्य विशेषवचनस्य वा सामान्यवचन वानुप्रयोक्ष्यते एव हि सामान्यस्य सन्नि हिते एव विशेषे पर्यवसानात्तद्गतसाधनादिविशेषाभिधानमामन्तर्गतवि शेषाभिधानमेव सवर्त्तते, तथा भ्वस्त्योरनुप्रयुज्यमानयोरामन्तवशेन सक मेकत्व भवति, तस्यातपत्र बिभराम्बभूवे, अह किल व्यपेक्षामास इति, तदुपपद्यते, तेन द्वयो सहप्रयोग, यदि तु सामान्यवचन एव प्रयुज्येत क्रियाविशेषो न गम्येत। आमन्तस्ये वार्थभिव्यक्तिस्तस्मात्कृञ्चेत्ययमप्यशो

न विधेय , इद तर्हि प्रयोजन लिट्परस्यैव यथा स्यात्प्रत्ययान्तरपरस्य मा भूदिति परस्य पुन प्राप्नोति कृत्परस्य, न कृत्परस्यानुप्रयोक्ष्यमाणपुरुषविशेषाभिव्यक्ति लिटि तु विरुद्धकालतैव लृलुटोरपि, लिङादिष्वपि विध्याद्यर्थान्तरप्रतीतिप्रसङ्ग , लुङि भूतमात्र गम्येत नानद्यतनविशेष , लटि न परोक्ष्य गम्येत । ननु च यथानुप्रयोगे प्रकृतिवाच्यस्य सामान्यस्यामन्तवाच्ये विशेषे पर्यवसानमेव प्रत्ययवाच्यस्याप्यामन्तवाच्ये ऽनद्यतने परोक्षे च विशेषे पर्यवसानाद्युज्यतएव लुङो ऽनुप्रयोग , तथा 'हशश्वतोर्लङ् च' ति लिडर्थएव लङ् विधीयते लङन्तस्यानुप्रयोग प्राप्नोति । नैष दोष । एकस्या आकृतेश्चरित प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भविष्यति । कोऽर्थ । यया प्रकृत्या प्रयोग प्रारभ्यते तयैव समापनीय । यथा खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीति यूपद्रव्यविकल्पे खादिरेण प्रयोगे प्रारब्धे दैवान्मानुषाद्वा कस्माच्चिदपराधात्खादिरापचारे मुख्ये पलाशे लभ्यमानेपि तत्परित्यागेना लभ्यमानस्यापि खादिरस्य प्रतिनिधिना बादरादिना प्रयोग परिसमाप्यते, एव हि प्रारब्ध प्रयोग परिसमापितो भवति द्रव्यान्तरोपादाने तु प्रयोगान्तर स्याद् द्रव्यभेदे क्रियाभेदात्, प्रतिनिधिस्तु मुख्यबुद्ध्यैवोपादीयते तदवयवाना तत्र भूयसा सम्भवात् तथेहाप्यामन्तेन लिट्प्रयोग प्रारब्धोपरिसमाप्त साकाङ्क्ष , तस्याकाङ्क्षापूरणेन स एव प्रयोगो ऽनुप्रयोगेण परिसमाप्यमानो युक्त यल्लिट्परस्यैवानुप्रयोगेण परिसमाप्यते तस्मान्नास्ति प्रत्ययान्तरपरस्यानुप्रयोगप्रसङ्ग , तस्माल्लिटीत्ययमप्यशो न विधातव्य , इद तर्हि प्रयोजनम् अनुप्रयोग पश्चात्प्रयोगो यथा स्यादीक्षाचक्रे चक्रे ईक्षामिति मा भूत् व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च ईक्षा देवदत्तश्चक्रे, कथ व्यवहितनिवृत्ति , आमपेक्षया पश्चाद्भावस्य तत्रैव मुख्यत्वात् तदेव पूर्वनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च प्रयोजनमिति स्थितम् । इह तु तान्ह राजा मदयामेव चकारेति बह्वृचब्राह्मणे व्यवहितप्रयोगश्छान्दस । कथ भट्टिकाव्य उक्षा प्रचक्रे नगरस्य मार्गान्, बिभया प्रचकारासाविति, कथ वा त पातया प्रथममास, प्रभ्रशया यो नहुष चकारेति, वार्त्तिककार पृच्छता य पठति विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वाच्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति ॥

"विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्" ॥ इहोत्तरत्र चानुप्रयोगानुसारेण आमन्ते लकार ऊह्येय । 'विदेर्लोट्याम्प्रत्यय इति' । निपात्यतइत्यनुषङ्ग, तथा गुणाभावश्चेत्यत्र, एव लोटो लुगित्यत्र, तथा कृञश्च लोट्परस्यानुप्रयोग इत्यत्र, सर्वमेतदप्राप्तमिति निपात्यते । 'इतिकरण प्रदर्शनार्थं इति' । सर्वेषा लोड्वचनानामुपलक्षणार्थं इत्यर्थ, किमेव सति सिद्ध भवतीत्याह । 'न केवलमिति' । प्रचुरप्रयोगत्वात्तु सूत्रे बहुवचन पठितम । कश्चित्तु भाष्यवार्तिककारानुक्तत्वादुपलक्षणत्व नेच्छति स इतिकरणस्य प्रयोजन ब्रवीतु ॥

"अभ्युत्सादयाम्प्रजनयाञ्चिकयारमयामक पावयाक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि" ॥ 'अकरिति' । कृञो लुङि सिपि व्रेर्मन्त्रे घसेत्यादिना लुक्, सिपो हल्ङ्यादिलोप । 'अक्रन्निति' । तत्रैव बहुवचन भि । 'क्रियादिति' । तस्यैवाशिषि लिङ्, 'लिङाशिषी' त्यार्धधातुकत्वाद्विकरणाभाव, रिङ् शयेति रिङ् । 'द्विर्वचन चेति' । चकारात्कुत्व[1] च । 'अभ्युदसीषददिति' । सदेर्ण्यन्ताल्लुङि चङ्युपधाया ह्रस्व, 'चङीति' द्विर्वचन 'हलादि शेष' सन्वल्लघुनीतीत्व 'दीर्घो लघो' । 'भाषायामिति' । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेश्छन्दस्यपि यथादर्शन भवत्येव, भाषाया त्वेतदेव रूपमिति अभ्युदसीषददिति भाषायामित्युक्तम ॥

"च्लि लुङि" ॥ 'इकार उच्चारणार्थ इति' । चकारलकारसयोगस्य केवलस्योच्चारयितुमशक्यत्वात्, न त्वयमनुबन्ध, प्रयोजनाभावात् । 'चकार स्वरार्थ इति' । एतदुत्तरसूत्रे वक्ष्याम । 'अस्य सिजादीनादेशान्वक्ष्यतीति' । यद्येव किमर्थोयमुपदिश्यते, यावता श्रवणार्थो वा भवत्युपदेश कार्यार्थो वा, न चाय च्लि क्वचिच्छ्रूयते नापि क्विबादीनामिवाश्रियमाणस्यैवास्य किंचित्कार्यं दृश्यते, तस्मात् सिचमेवोत्सृज्य तस्यापवादा क्सादयो विधीयेरन्, नैव शक्यम् । एव हि मन्त्रे घसादिसूत्रे बहूना ग्रहण कर्तव्य स्याद्, गम्यमडो ग्रहणम्, आकारान्तेषु

१ मूले कुत्व चेति पाठो ऽपपाठ ।

धेटोन्तर्भावात्तदर्थं च चङो ग्रहणं तस्य हि 'विभाषा धेट्श्व्यो' रिति चङ्, धा[1]त्वन्तरार्थं सिचो ग्रहणं, यदि जनेर्दीपजनेति विहितस्य चिणो लुक् छन्दसि दृश्यते ततस्तस्यापि, तान्येतानि त्रीणि चत्वारि वा ग्रहणानि भवन्ति च्ल्युत्सर्गे पुन सर्वेषा स्थानिभूतस्य तस्यैवैकस्य ग्रहणम् । ननु च क्रियमाणेप्युत्सर्गे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति 'च्लि लुङि' 'च्लेः सिच्' मन्त्रे घसादिसूत्रे च यदेतच्ल्लेरिति, एव तर्हि यदेतद्गातिस्थाघुपाभूभ्य सिच इति च्लेरिति वक्ष्यामि तदेव च मन्त्रे घसादिसूत्रेष्यनुवर्तिष्यते तल्लाघव भवति, यदि च्लेरित्युच्यते किं ल्यवस्थायामेव लुक करिष्यति उताहो आदेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावेन, यदि ल्यवस्थायामेव लुक् अगु अस्तु 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चे' ति जुस् न प्राप्नोति, मा भूत्सिजित्येव 'मात' इत्येव भविष्यति, तत्रापि सिज्ग्रहणमनुवर्त्तते, सिज्ग्रहणं निवर्तिष्यते, यदि निवर्तते अभूवन्नित्यत्रापि प्राप्नोति, केन, सिजभ्यस्तेति, नेत्याह, इदानीमेव ह्युक्त ल्यवस्थायामेव लुगिति तदेव 'मात' इत्यत्र ङित इत्येवानुवर्त्तते न सिच इति लङ्यपि त[2]थैव स्यात्, धेट श्च विभाषा धेट् 'लङ शाकटायनस्यैवे' ति नियमाद्विकल्पो भविष्यति, एवमपि मा हि गाता मा हि स्याताम्, 'आदि सिचोन्यतरस्या' मित्येव स्वरो न प्राप्नोति । अथादेशेषु कृतेषु ततो विभाषा घ्राधेडित्यत्रापि तथैव स्यात् धेटश्च 'विभाषा धेट्श्व्यो' रिति चङपि विकल्पित, तत्र यदा सिचा लुगलुकौ तदा ऽधात् अधाताम् अधु' अधासीत् अधासिष्टा आधासिषुरिति सिद्धमिष्ट चङोपि लुगभावपक्षे अदधत् अदधताम्, अदधन्निति सिद्ध लुक्पक्षे तु प्रत्ययलक्षणेन द्विर्वचने ऽदधादित्यपि चतुर्थं रूप प्राप्नोति, न चङो लुकि द्विर्वचन, 'न लुमताङ्गस्ये' ति प्रतिषेधात्, बहुवचने तर्हि चङो लुकि अधानित्यनिष्ट रूप प्राप्नोति, त्रेश[3]ब्द्यमेव चेष्यते अधु, आधासिषु, अदधन्निति।

१ अन्यार्थमिति २ पाठ ।
२ तर्हि प्राप्नोत ति २ पाठ ।
३ रूप्यमिति २ पाठ ।

ननु च चङोपि लुक्यात इति जुस् भविष्यति यथा सिच , नैतदस्ति । सिज्ग्रहण तत्रानुवर्त्तते, निवर्तिष्यते सिज्ग्रहण, यदि निवर्तते 'आत' इत्येतद्धेटश्चङो लुकि विध्यर्थत्वसम्भवान्नियमार्थं न स्यात्, ततश्चाभूव न्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सिच इति जुस् प्राप्नोति, इदानीमेव ह्युक्त क्ङितेष्वादेशेषु लुगिति, एव तर्हि यदेतत्सिजभ्यस्तेति एतत् च्ल्यभ्यस्तेति वक्ष्यामि किं कृत भवति लुङ्लुक्यपि च्ल्यभ्यस्तेति जुस् सिद्धो भवति, आत इत्यत्रापि सिज्ग्रहणानुवृत्तेर्नियमादभूवन्नित्यत्र जुसभावश्च सिद्धो भवति क्ङितेष्वादेशेषु लुगिति सिज्लक्षण स्वर सिद्धो भवति, यदि च्ल्यभ्यस्तेत्यु च्यते च्ल्यङ्वङ्तु दोष , अधुक्षन्, अवोचन् अपीपचन्नत्रापि जुस् प्राप्नोति तस्मात्सिजभ्यस्तेत्येव वक्तव्यम्, आत इत्यत्रापि सिज्ग्रहणमेवानुवर्त्तनीय नियमो यथा स्याद्विधिर्मा भूदिति, ततश्च तदेव स्थित बहुवचने ऽधा निति प्राप्नोतीति, यदा च धेटश्चङो लुक् क्रियते तदा न केवल बहुवचने सर्वेष्वेव वचनेषु सिज्लक्षणस्वराभावात्स्वरे चातु शब्दप्रसङ्ग , तस्माद् गातिस्थाघुपेत्यत्र सिच इत्येव वक्तव्य ततश्च तदेवस्थित तान्येव त्रीणि ग्रहणानीति प्रत्युताक्रियमाणे उत्सर्गे मन्त्रे घसादिसूत्रे द्वयोरेव ग्रहण, कथ, धेटो जनेश्च चङ्चिणौ विकल्पितौ तत्र यानि लुक उदाहरणानि सिच एव तानि भविष्यन्ति । कोन्वत्र विशेष , अयमस्ति विशेष सिचो लुक्या 'दि सिचोन्यतरस्या' मित्यनेन स्वरेण भवितव्य चङ्चिणोस्तु नेति तस्माद् द्वयोरपि पक्षयोस्त्रीणि ग्रहणानि नार्थश्चोत्सर्गेण तदुच्यते असति ह्युत्सर्गे मन्त्रे घसेत्यत्र येभ्य सिचो लुक् क्रियते तेषा 'मादि सिचोन्यत रस्या' मित्येष स्वर प्राप्नोति सति त्वस्मिल्लेरिति तदवस्थायामेव लुवि धानात् सिजभावात् यथायथ स्वर सिद्धो भवति, तथा ऽऽकारान्ते सिचो लुकि क्रियमाणे सिजभ्यस्त आत इति जुस प्राप्नोति लेस्तु लुक्यन्तिभाव एव भवति तस्मादुत्सर्ग कर्त्तव्य , तथा 'शल इगुपधादनिट क्स' इत्यत्रानिट इति लेर्विशेषण यथा स्याद् असति पुनश्च्ल्युत्सर्गे तस्यैव तद्विशेषण भवति धातो , न विद्यते यस्मात्परस्येडिति तत्र च लुङा देशाना सार्वधातुकत्वात्सम्प्रतिपन्नमनिट्त्वमव्यभिचारादविशेषणमिति

प्रत्ययान्तरगत तदाश्रयणीय, न विद्यते प्रत्ययान्तरस्य यस्मात्परस्येडिति ततो गुहेर्न स्यात् अघुक्षदिति, विद्यते ह्यस्मात्परस्य गूहितेत्यादाविट्, स्वरत्यादिसूत्रेण विकल्पितो ऽयापि पाक्षिकेणेडभावेनानिडिति व्यपदिश्येत नित्य क्स प्राप्नोति ह्युत्सर्गे पुनरनिड् इति तस्यैव विशेषण भवति स च कदा चिदनिट् कदा चित्सेट्, यदानिट् तदा क्स , यदा सेट् तदा सिजिति सिद्धमिष्टम्। 'अघुक्षत् अग्रहीदिति'। 'तस्माच् च्ल्युत्सर्ग कर्तव्य इति'। स्थानित्वेन विधान कर्त्तव्यमित्यर्थ ॥

"च्ले सिच्"॥ 'इकार उच्चारणार्थ इति'। न त्वनुबन्ध , यद्येवममस्तेत्यत्र सिजन्तस्याङ्गस्यात्मनेपद ङितमपेक्ष्यानिदितामिति नलोप प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्ध, यदय 'हन सिजि'ति हन्ते परस्य सिच कित्त्व शास्ति तज् ज्ञापयति न सिजन्तस्योपधालोपो भवतीति, यथा चैतज्ज्ञापक तथा तत्रैवोक्तमिति तत्रैवावधार्यम्। 'चकार स्वरार्थ इति'। अन्तोदात्तार्थ । ननु सिचो ऽनच्कत्वात् कथ चकार स्वरार्थ , इटि कृते साच्को भवति, एवमपि प्रत्ययस्वरेण सिद्ध, न सिद्ध्यति, नाप्राप्ते स्वरान्तरे विधीयमानमागमानुदात्तत्व प्रत्ययस्वर बाधेत, एव तर्हि च्लेश्चित्त्वात्स्थानिवद्भावाच्चित्स्वरो भविष्यति तत्राह। 'आगमानुदात्तत्व हीति'। चित्स्वरमपि बाधेतेति'। स्थानिवद्भावकृतम्। ननु च यदि मा हि लावीदित्यत्रागमानुदात्तत्व स्याच् च्लेश्चित्करणमनर्थक स्यात्, एव मन्यते, च्लेश्चकारो मन्त्रेघसादिसूत्रे सामान्यग्रहणे चरितार्थ , अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहण स्याद् न लिट , ततश्चाम इत्यत्र निरनुबन्धकस्य लेरसम्भवाल्लेरिति नानुवर्तेत ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च तिबादिषु कृतेषु पश्चाल्लुकि कार्यामित्यस्य प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वाद् देवदत्त कारयाचकारेति तस्य च निघातस्तस्माच्चानिघात स्यात्तस्मादाम इत्यत्र लेरित्यनुवर्त्तनीय, तस्य च तत्रानुवृत्ति पूर्वत्र सामान्यग्रहणे सत्युपपद्यते, तस्माच च्लेश्चकारस्य चरितार्थत्वात्स्थानिवद्भावात्प्राप्त चित्स्वरमपि बाधेतेति सम्भावने लिङ्, सम्भाव्येत बाधनमित्यर्थ । अनुबन्धान्तरेणापि सामान्यग्रहणसिद्धे चकारानुरोधेन चित्स्वर एव भविष्यतीति शक्यते वक्तुमिति

भावः। 'स्पृशमृशेति'। स्पृश स्पर्शने, मृश आमर्शने, कृष विलेखने, इत्येतेभ्यः क्से प्राप्ते तृप प्रीणने दृप हर्षविमोचनयोः, आभ्यां पुषादित्वादङि प्राप्ते सिजपि पक्षे ऽभ्यनुज्ञायते। 'अस्पृक्षदिति'। व्रश्चादिषत्वे 'षढोः कस्सी' ति कत्वम्। 'अस्प्राक्षीदिति'। अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य चेति पक्षे अमागमः, ऋकारस्य यण्, वदव्रजेत्यादिनाकारस्य वृद्धिः, अमभावपक्षे ऋकारस्यैव वृद्धिः, एवमुत्तरत्रापि॥

"शल इगुपधादनिटः क्सः"॥ 'शलन्तो यो धातुरिगुपध इति'। ननु च्लेर्गुणनिमित्तत्वादकृतएव क्से लावस्थायामेव गुणः प्राप्नोति ततश्चेगुपधादिति विशेषणं न प्रकल्पते, नैष दोषः। विशेषणसामर्थ्यात्प्रागेव गुणात् क्सो भविष्यति। ननु च कृतेपि गुणे भूतपूर्वगत्या विहितविशेषणाश्रयणेन वा क्सो भविष्यति, कित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात् 'क्सस्याची' ति विशेषणार्थं, सस्याचीत्युच्यमाने पुनर्वदिहनिकमिकषिभ्यः से वत्सौ वत्साः, अत्रापि प्राप्नोति उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीत्यनर्थकत्वान्न भविष्यति, एवमपि वुञ्छणादिषु तृणादिभ्यः से प्रसङ्गः, तृणान्यस्मिन्देशे सन्ति तृणसौ तृणसा इति, नैतदेवं 'घोर्लोपो लेटि वे' ति प्रकरणे धातुप्रत्ययानां ग्रहणं, किं च लुग्वादुहदिहेत्यत्रापि 'क्सस्याची' त्यतः क्सस्येति वर्त्तते, तेन दुहादिषु यस्य सम्भवः पूर्वसूत्रेपि तस्यैव ग्रहणं भविष्यति तदेवं कित्करणसामर्थ्याद्गुणो न भवतीति स्थितम्। 'च्लेरनिट इति'। यद्यपि च्लेः सिजादिभिरादेशैर्भवितव्यमिति क्व चिदप्यश्रवणान्न सेट्त्वमनिट्[१]त्वं वा तथापि दुहल् इति स्थिते क्सस्यायं विषय इति सिचा न भाव्यं, क्सोपि तावन्न भवति यावदस्यानिट्त्वं न ज्ञातं तत्र लकारस्यैवेटः प्राप्तौ तन्निषेधात्सेट्त्वमनिट्त्वं च निरूप्यतइति विशेषणोपपत्तिः। 'अधुक्षदित्यादि'। 'दादेर्धातोर्घः,' एकाचो बशो भष्। 'अलिक्षदिति'। लिह आस्वादने 'हो ढः,' भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, कुष निष्कर्षे, मुष स्तेये॥

---

१ अनिट्त्वं वेति नास्ति २ पुस्तके।

"श्लिष आलिङ्गने" ॥ 'श्लिषेर्द्धातोरिति' । श्लिष आलिङ्गन इत्यस्य न तु श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहइत्यस्यालिङ्गने वृत्त्यभावाद् अनिट इति चाधिकारात्सानुबन्धकत्वाच्च, तत्र नियमार्थमेतदिति, ननु श्लिषिरय पुषादि, तथा च प्रत्युदाहरणे अङ् भवति ततश्च पुषादिपाठात्प्राप्तमङ बाधित्वा ऽऽलिङ्गने क्सो यथा स्यादित्येव विधिसम्भवान्नियमो नोपपद्यते, अस्तु[1] विधि, एवमप्यालिङ्गने क्सो ऽन्यत्राडिति सिद्धमिष्ट, सत्य, सिद्ध परस्मैपदे आत्मनेपदे त्वङभावादालिङ्गने ऽनालिङ्गने च पूर्वेण क्स प्राप्नोति इष्यते च तत्राप्यालिङ्गने क्सोन्यत्र सिच्, तच्च नियमे सत्युपपद्यते स च नियमो नोपपद्यते विधेयभावात्, योगविभागात्सिद्ध, श्लिष इत्येको योग श्लिषश्च क्सो भवति, किमर्थमिद पुषाद्यङो बाधनार्थ, यथैव तर्ह्यङ बाधते तथा चिणमपि बाधेत समाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति तत्रालिङ्गने ऽनालिङ्गने च श्लिष क्सो भवति, इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थम्, आलिङ्गनएव नान्यत्र, योग विभागसामर्थ्याद्या च यावती च क्सस्य प्राप्ति सा सर्वा नियम्यते न त्वनन्तरस्य विधिर्वा भवतीति श्लिष इति या प्राप्तिरङ्बाधनार्था सैव, एवमपि नियमो नोपपद्यते, कथ, श्लिष इत्येतदङ्बाधनार्थ, न च तदत्यन्तायाङ बाधितु प्रभवति पुषादिपाठसामर्थ्यात्, ततश्चाङ्क्सयो सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते द्वितीयो योग आलिङ्गने क्स एव नित्य यथा स्यान्मा कदाचिदङ् भूदित्येवमर्थं स्या,त्कि तर्ह्युच्यते नियमो नोपपद्यतइति, ननु तत्र भवतापि मुखान्तरेण नियम एवोक्त एतावास्तु विशेषो मया प्रत्ययनियम उक्त आलिङ्गनएव क्स इति त्वया पुनरर्थनियम आलिङ्गने क्स एवेति सर्वथा नियमात्र मुच्यामहे तत्र लक्ष्यानुरोधाद्विधेयविभक्तिनिर्द्देशेन प्रधानत्वाद्वा प्रत्ययनियम एव भविष्यति ॥

"न दृश" ॥ 'पूर्वेणेति' । शल इगुपधादित्यनेन । 'अङ्

१ तर्हीत्यधिकं २ पुस्तके ।

सिचो भवत इति'। परस्मैपदेष्वन्य[1]त्र सिजेव। 'अदर्शदिति'। 'ऋदृशोऽङि गुणः'। 'अद्राक्षीदिति'। 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति'। अथ 'क्ले सिजि' त्यस्यानन्तरं क्सस्य बाधनार्थं सिजेव कस्मान्न विहितं, इरित्त्वसामर्थ्यादङपि भविष्यति, सत्यं, तत्रापि दृशश्चेति चकारः कर्त्तव्य इति ला[2]घवे नास्ति विशेषः॥

"णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्" ॥ 'चकारो विशेषणार्थ इति'। 'चङी'त्यत्र अङीत्युच्यमाने 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' अत्रापि प्राप्नोति, यदि पुनरयं ङो विधीयते चकारः शक्यो कर्त्तुं चिन्त्यं प्रयोजनमस्य। 'अशिश्रियदित्यादि'। अत्र चङि धातुरङ्गं चङन्तं तु तिपि तत्र चङाश्रयस्य गुणस्य क्ङितीति प्रतिषेधः, चङन्तस्य तु तिपमपेक्ष्य लघूपधगुणः प्राप्नोति, न च तस्यापि चङमेव ङितमपेक्ष्य प्रतिषेधः, किं कारणं क्ङितीति निमित्तसप्तमी, नैष दोषः। अन्तरङ्गावियङुवङौ अन्तर्भूतचङपेक्षत्वात्, बहिरङ्गो गुणो बहिर्भूततिबपेक्षत्वात्। 'अकारयिषातामिति'। ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् द्विवचनमाताम्। 'कमेरुपसङ्ख्यानमिति'। ननु कमेर्णिङ् विहितं, न च प्रकृत्यन्तरं कमि सम्भवति णिङन्तात्तु सूत्रेणैव सिद्धं तत्राह। 'आयादय आर्द्धधातुके वेति'। 'यदा णिङ् नास्तीति'। 'णिङ्पक्षे सन्वद्भाव इति'। सन्वत्सूत्रे चङ्परो णिरित्याश्रयणात् तत्र हि सन्वल्लघुनि चङीति वक्तव्ये परग्रहणं बहुव्रीह्यर्थं तत्र णिरन्यपदार्थो ऽन्यस्यासम्भवात्॥

"विभाषा धेट्श्व्योः" ॥ 'अङोऽप्यत्र विकल्प इति'। जृस्तम्भ्वित्यादिना। 'अश्वदिति'। 'श्वयतेरः'। 'अश्वयीदिति'। ह्म्यन्तेत्यादिना सिचि वृद्धेः प्रतिषेधाद्गुणः। 'अधिषातामिति'। कर्मणि द्विवचनमाताम् 'स्थाघ्वोरिच्चे' ति कित्त्वेत्वे॥

"गुपेश्छन्दसि" ॥ 'यस्मादायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिरिति'। सूत्रे केवलस्योच्चारणाद्गुप गोपने गुप व्याकुलत्वइत्यनयोस्तु

१ अन्यत्रेत्यत्रात्मनेपदेष्विति पा २ पुस्तके।
२ लाघवं प्रतीति पा २ पुस्तके।

ग्रहण न भवति छन्दसि दृष्टानुविधानात्, दर्शने तु तयोरपि ग्रहणम् । 'अजूगुपतमिति' । गुपु रक्षणे तस्यस्थमिपामिति थसस्त, 'तुजादीना दीर्घोभ्यासस्य' । 'अगौप्तमिति' । ऊदित्त्वादिडभावपक्षे 'झलो झली' ति सिचो लोप । 'अगोपायिष्टमिति' । आयप्रत्ययान्तात्सिच् ॥

"नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्य" ॥ 'अर्द्द गतौ याचने चेति' । अर्द्द हिसायामित्यस्यापि ग्रहण यदिच्छन्दसि दर्शनमस्ति । 'एतेभ्य इति' । तत्रोनयतिश्चुरादि, ध्वनिरपि गर्वमानइति प्रागेत स्मादद्दन्ता इत्यधिकारे चुरादि पठित, घटादौ चापि पठ्यते, एलय तिश्चुरादि, अर्दयतिर्हेतुमण्ण्यन्त । 'पूर्वणेति' । णिश्रीत्यादिना । 'ऊन यीरिति' । मध्यमपुरुषैकवचन, पूर्ववद्वृद्धौ प्रतिषिद्धायां गुण, 'न माङ्योग' इत्याडागमप्रतिषेध, मा त्वायतो जरितु काममूनयी । इद प्रतिसव्यस्य ऋषेर्वचन, त्वायतस्त्वामिच्छतो जरितुस्तोतुर्मम काममभि लाष मा ऊनयेयी ऊन माकार्षीरित्यर्थ । प्रायेण तु तिबन्त पठ्यते कृताडागम च तदन्यत्र द्रष्टव्यम् । 'औनिनरिति' । सिपि चङि अजादे र्द्वितीयस्येति नशब्दस्य द्विर्वचन, प्रायेण तूदाहरणवदिदमपि तिबन्त पठ्यते । 'ध्वनयीदिति' । तिप् 'न माङ्योग' इत्यडागमप्रतिषेध । 'आर्द्दिददिति' । 'अजादेर्द्वितीयस्य' 'नन्द्रा सयोगादय' इति द शब्दस्य द्विर्वचनम् ॥

"अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्" ॥ 'ब्रूजादेशो वेति' । वाशब्द समुच्चये एवमुत्तरत्रापि । 'पुषादित्वादेव सिद्ध इति' । परस्मैपदेषु । 'पर्या स्यतेति' । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनमित्यात्मनेपदे ऽङि अस्यते स्थुक् । 'अवोचदिति' । 'वच उम्' । आख्यदिति' । 'आतो लोप इटि च' ॥

"लिपिसिचिह्वश्च" ॥ लिपिसिचिसहितो ह्वा इति मयूरव्यस कादय इति समास, समाहारद्वन्द्वे तु नपुसकह्रस्वत्व स्यादितरेतरयोगे बहुवचन [1]डसावातो धातोरित्याकार लोप । 'योगविभाग उत्तरार्थे

---

१ ङसीति २ पु पाठ ।

इति'[२]। अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिह्व इत्येकयोगे त्वस्यादीनामप्युत्त रत्रानुवृत्तिः स्यात् ततश्च तेभ्योऽप्यात्मनेपदे विकल्पः स्यात् ॥

"आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" ॥ 'अलिप्त, असिक्तेति'। 'झलो झली'ति सलोपः, 'लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वि'ति कित्त्वाद्गुणाभावः ॥

"पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु" ॥ एकेनैवादिशब्देन प्रत्येकं सम्बन्धादेव सिद्धे द्वयोरुपादानं चिन्त्यप्रयोजनम्। 'दिवाद्यन्तर्गणा इति'। पुष पुष्टौ शुष शोषणइत्येवमादिरागणसमाप्तेः, यत्तु मध्ये ष्णिह प्रीतौ वृदिति वृत्करणं तद्रधादिपरिसमाप्त्यर्थमेतच्चास्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं पुषादित्वादिति वार्त्तिककारवचनाद्विज्ञायते। 'न भ्वादिरिति'। पुष पुष्टौ श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहइत्येवमादिः, अस्य यदि ग्रहणं स्यात्पु षाद्यनन्तरं पाठाद् द्युतादीनां पृथग्ग्रहणं न कुर्यात्। 'क्र्याद्यन्तर्गणो वेति'। पुष पुष्टौ मुष स्तेयइत्येवमादिः, तत्र हि चत्वार एव पठ्यन्ते तत्र यदि ते जिघृक्षिताः स्युर्लृदित एव तान् कुर्यात् स्वरितेत्त्वादेरपि तेनैव सिद्धत्वात्। अथ पुषादयो द्युतादयश्च लृदित एव कस्मान्न पठिताः अशक्यास्ते तथा पठितुम्, आदितामीदितामुदितामूदितां च तत्र भावात्, तद्यथा, पुषादिषु तावत् ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे, मदी हर्षे, शमु उपशमने, षिधू राद्धाविति, द्युतादिष्वपि श्विताः वर्णे, ञिमिदा स्नेहने ञिदा स्नेहविमोचनयोः, स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने, स्यन्दू प्रस्रवणे कृपू सामर्थ्ये इति। 'अद्युतदश्वितदिति'। 'द्युद्भ्यो लुङी'ति पक्षे परस्मैपदम्। 'अलोटिष्टेति'। लुट लुठ प्रतिघाते ॥

"सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च" ॥ शासेरदादित्वाच्छपो लुक्, इतरत्र निपातनात्। 'शासु अनुशिष्टाविति'। सर्त्त्यर्त्तिभ्यां परस्मैपदिभ्यां साहचर्यादस्यैव ग्रहणं न त्वाङः शासु इच्छायामित्यात्मनेपदिन इति दर्शयति। 'ऋ गताविति'। ऋ गतिप्रापणयोरिति भौवादिकः, ऋ सृ गताविति जौहो त्यादिकः, द्वयोरप्यत्र निर्देश इति केचित्, वयं तु जौहोत्यादिकयोरेवार्त्ति

२ मुद्रितमूलपुस्तके तु पृथग्योग उत्तरार्थ इति पाठः।

सर्त्योर्ग्रहणं मन्यामहे। 'असरदिति'। 'ऋदृशोऽङि गुणः'। 'अशिषदिति'। 'शास इदङ्हलोः'। 'शासिवसिघसीनाञ्चे'ति षत्वम्। 'पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थमिति'। अन्यथा पुषादिद्युदित्सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्य इत्येकमेव योगं कुर्यात्, एवं हि पृथग्विभक्तिनिर्द्देशश्चकारश्च न कर्त्तव्यो भवति। 'समरन्तेति'। समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदं 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपी'त्याड्भावः, छान्दसत्वादस्य प्रयोगस्य, समन्यवो यत्समरन्त सेना, सङ्कल्पा अस्य समरन्त, तथा भट्टिकाव्ये समारन्त ममाभीष्टाः सङ्कल्पास्त्वय्युपागतइति कश्चिदाह भाष्यविरुद्धमिदं भाष्यकारेण हि समो गमृच्छीत्यत्र मासमृषाता मासमृषतेति आत्मनेपदे सिजुदाहृत इति। अत्राहुः। शासिसाहचर्यादर्त्तिसर्त्योरविद्यमानशपोर्जौहोत्यादिकयोरिह ग्रहणं समो गमृच्छीत्यत्र तु भौवादिकस्याप्यर्त्तेर्ग्रहणं, तत्र भौवादिकेर्त्तौ सिच उदाहरणमविरुद्धमिति॥

"इरितो वा"॥ 'अभितेति'। स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्॥

"जृस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च"॥ 'अस्तम्भदिति'। अनिदितामित्युपधालोपः। 'अन्य[1]तरोपादानेपि रूपत्रयं सिद्ध्यतीति'। कथं, यदि तावद् ग्लुचिरुपादीयते तस्मादङ्सिचोरग्लुचत् अग्लोचीदित्येतद् द्वयं सिद्ध्यति ग्लुञ्चेस्तु सिचि तृतीयमग्लुञ्चीदिति, अथ ग्लुञ्चिरुपादीयते तस्याग्लुचत् अग्लुञ्चीदिति रूपद्वयं सिद्ध्यति ग्लुचेस्तु सिचि तृतीयमग्लोचीदिति, किमर्थं तर्ह्युभयोरुपादानमित्यत्राह। 'अर्थभेदात्त्विति'। 'केचिदित्यादि'। इदं भाष्यविरुद्धं, भाष्यकारो हि अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदो न प्रयोजक उभयोपादानस्येत्यन्यतरोपादानं प्रत्याख्यातवान्॥

"कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि"॥ 'अमरदिति'। व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥

"चिण् ते पदः"॥ 'सामर्थ्यादिति'। धातोरात्मनेपदित्वात्परस्मैपदबहुवचनस्य स्थाने यस्तशब्दस्तस्यस्थमिपामितिविहितस्तस्यासम्भ

१ मुद्रितमूलपुस्तके एकतरोपादानेने'ति पाठः।

न्विषये ऽसम्भव । 'सामर्थ्यादुदपादीति'। चिणो लुक् । 'उदयत्सतेति'। 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेश, इह वेति निवृत्तमुत्तरत्रान्यतरस्या ग्रहणात् ॥

"दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम्" ॥ 'जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने इति' । जन जनने बुध बोधनइत्येतयोस्तु परस्मैपदिनोरिह ग्रहण न भवति दीप्यादिभिरात्मनेपदिभि साहचर्यात् तेन परस्मैपदिभ्या कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदैकवचनेपि तशब्दे चिण् न भवति, यदि परस्मैपदिनोरिह ग्रहण स्यादात्मनेपदिनोर्न स्यात् सानुबन्धकत्वात् कर्त्तरि चाय विकल्प, भावकर्मणोस्तु 'चिण् भाव कर्मणो' रिति नित्यमेव चिण् भवति, परत्वादिह कर्त्तरीत्यनुवृत्तेर्वा ॥

"अच कर्मकर्त्तरि" ॥ 'कर्मकर्त्तरीति' । यत्कर्म भूत्वा कर्त्ता भवति तत्रेत्यर्थ । 'प्राप्तविभाषेयमिति'। कर्मवत्कर्मणेत्यतिदेशेन नित्य चिण प्राप्ते । 'अकारि कटो देवदत्तेनेति' । अत्र शुद्धे कर्मणि 'चिण् भावकर्मणो' रिति नित्यमेव चिण् भवति । नन्विह कर्त्तरीत्यनुवर्त्तिष्यते, यद्येव शुद्धे कर्त्तरि स्यात्, कर्मणीति वाक्यभेदेन कर्त्ता विशेषयिष्यते कर्मणि कर्त्तरीति, नैतदेव शक्यते लब्धु, कर्मणीत्युच्यमाने कर्त्तुर्निवृत्तिरेव स्यात् चकारेऽपि क्रियमाणे कर्मणि च भवति कर्त्तरि च भवतीत्यधिकरणयोरेव समुच्चय स्याद् न सामानाधिकरण्ये प्रमाणमस्ति ॥

"दुहश्च" ॥ अप्राप्तविभाषेय, 'न दुहस्नुनमा यक् चिणा' विति चिण प्रतिषेधात् । तत्र दुहिग्रहणे यक्प्रतिषेधार्थं चिण्ग्रहण स्त्वाद्यर्थम् । 'अदुग्धेति'। 'क्सस्याचि' लुग्वा दुहदिहेति क्सस्य लुक् ॥

"न रुध" ॥ 'रुधिर् आवरणइति'। अनो रुध कामइत्यस्य तु ग्रहण न भवति कर्तृस्थभावकत्वेन कर्मकर्त्तुरभावात् ॥

"तपोनुतापे च" ॥ 'कर्मकर्त्तरीति'। 'तपस्तप कर्मकस्यैवे ति'। 'यत्र कर्मवद्भावो विहितस्तत्र भावकर्मणोरपीति' । अपिशब्दात्कर्मवत्कर्मणेति यत्र कर्मवद्भावोतिदिष्टस्तत्रापि भवति । 'अतप्त तपस्तापस इति' । अस्यार्थं 'तपस्तप कर्मकस्यैवे' त्यत्र वृत्तिकार एव वक्ष्यति ।

'अन्ववातप्त पापेनेति'। पूर्वं यत्पाप कर्म कृत तेन पश्चात्तप्तो ऽभ्याहत इत्यर्थ । 'शुद्धे कर्मणि लकार,' 'पापेनेति'। कर्त्तरि तृतीया कर्माविवक्षा यान्तु शोकार्थे वा तपौ भावे लकार, पापेनेति हेतौ तृतीया, यदाभ्याह ननार्थस्य तपे कर्मस्थभावस्य कर्मकर्त्ता विवक्ष्यते तदा कर्मवत्कर्मणेत्य तिदेशादात्मनेपद तदापि हेतौ तृतीया ॥

"चिण् भावकर्मणो" ॥ 'चिण्ग्रहण विस्पष्टार्थमिति'। 'चिण् ते पद' इत्यतस्तेशब्दवदनुवृत्ते, यत्तु दीपजनेत्यादावन्यतरस्याङ्ग्रहण तत्र स्पष्टति तत्प्रतिषेधविधावेव निवृत्तमन्यथा प्रतिषेधविधानमनर्थक स्यात्, न च प्रतिषेधस्यानुवृत्तिशङ्का, प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेध, न च भावकर्मणो केन चिच्चिण प्राप्तिरस्ति ॥

"सार्वधातुके यक्' ॥ व्हाशिषि लिङि लिटि चान्तरेणापि विकरण सर्वेष्वेव धातुषु तिङामेव सद्भावे भावकर्मकर्त्तारस्त्रयोपि प्रती यन्ते, भविषीष्ट त्वया, कृषीष्ट घट, भूयात् क्रियात् बभूवे चक्रे घट बभूव चकारेति । अस्तिजुहोत्यादौ कर्त्ता ॥

क्व चित्तिङामभावेपि प्रतीयन्ते त्रयोप्यमी ।
अशाय्यकारि गच्छेति चिण सन्निधिमात्रत ॥
अधोगबिभरित्यादौ धातुमात्रेपि कर्तृधी, ।
तथा व्यतिसइत्यादौ धात्वभावेपि कर्तृधी, ॥

एव स्थिते भूयो विषयाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्या शब्दार्थावमायौ व्यभिचारभूमिषु तु तस्मिंस्तस्मिन्विषये तस्यतस्य शब्दस्य सस महिमेति कल्पयितुमुचित न पुन क्व चिद्व्यभिचारदर्शनेन सर्वत्रानास्वास, तादृशौ चान्वयव्यतिरेकौ तिङामेवेति तेषामेव भावकर्मकर्त्तारो वाच्या, सूत्रका रोप्याह 'ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति, लादेशाश्च तिङ, ततोपि तेषामेव तेर्था इति मन्यमान आह । 'भावकर्मवाचिनि सार्व धातुके परत इति'। उत्तरसूत्रे च कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परत इति । 'शय्यतइति'। 'अयङ् यि क्ङिति' अथ यदा द्वौ कर्त्तारौ बहवो वा तदा

कथमास्यते भवद्भ्याम् । आस्यते भवद्भि, द्विवचनबहुवचने कस्मान्न भवत भावे भेदाभावाद् धात्वर्थो हि भाव ॥

कर्तृभेदेपि नावश्य धात्वर्थो भिद्यते यत ।
एकामेव क्रियाव्यक्ति बहुषूत्पादयत्स्वपि ॥
दृष्टमेते पचन्तीति कर्मभेदेपि तादृश ।
पश्येकस्या क्रियाव्यक्तौ पच्यन्ते तण्डुला इति ॥
न कालभेदे शब्दैक्यमास्यासिष्यतआस्यते ।
पाकौ पाका इति त्वत्र शब्दैक्यादेकशेषता ॥

अतश्च ।

निवृत्तभेदा सर्वैव क्रिया ऽऽख्यातेभिधीयते ।
श्रुतेरशक्या भेदाना प्रविभागप्रकल्पना ॥

तदेवमाख्यातेन भावस्वरूपगतो भेद प्रतीयतइति द्विवचनबहुवचनाभाव, यत्र तु स्वरूपगत एव भेदस्तत्र भवत्येव यथा उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिका शय्यन्ते इति, उष्ट्राणा ह्यासिका स्वत एव विलक्षणा हताश्च नानाप्रकार शेरते उत्ताना अवताना विकीर्णकेशा विस्रस्तवस्त्रा इति तत्सा म्याद्ख्यातवाच्यस्यापि भावस्य स्वरूपगतभेदावभासाद् बहुवचनम्, इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि चेवार्थावगतिर्भवति, तदयमर्थ, यादृशानि हतानामनेकप्रकाराणि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिभि क्रियन्तइति । केचित्त्वत्र कर्मणि लकारमिच्छन्ति उष्ट्रासिकाहतशायिकालक्षणस्य भावस्य कालभावाध्वगन्तव्या इति कर्मत्वात्, यथा गोदोह सुप्यतइति । 'ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थ इति । मृज्यतइत्यत्र वृद्धिप्रतिषेध । 'यग्विधान इति'। ननु च कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यतिदेशादेव यक् सिद्ध किमुपसङ्ख्यानेन तत्राह । 'विप्रतिषेधाद्धीति'। यदा कर्मवत्कर्मणेत्यय शास्त्रातिदेशस्तदा तेनतेन शास्त्रेण कर्मकार्याणि भवन्ति तत्र कर्मणि यग्भवतीत्यस्याव काश शुद्ध कर्म पच्यते ओदन इति, कर्त्तरि शबित्यस्यावकाश शुद्ध कर्त्ता भवति पचतीति, कर्मकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वाच्छबेव स्यादित्यर्थ, तत्तर्हुप

सङ्ख्यान कर्त्तव्य न कर्त्तव्य 'न दुहस्नुनमा यक् चिणा' विति यक् प्रतिषेधो ज्ञापयति भवति कर्मकर्त्तरि यगिति, कार्यातिदेशे तु तस्मिस्तेनैव सूत्रेण भवत्यगेव परो भवति ॥

"कर्त्तरि शप्" ॥ 'पकार स्वरार्थ इति'। उपलक्षणमेतत्, ङित्त्वप्रतिषेधार्थं, 'शप्श्यनोर्नित्य मिति विशेषणार्थश्च। 'शकार सार्वधातुकार्थ इति'। सञ्ज्ञापरोत्र सार्वधातुकशब्दो न सञ्ज्ञिपर, सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थ इत्यर्थ। कर्तृग्रहणस्य कर्मवत्कर्मणेत्यत्रोपयोग, इह तु सार्वधातुके शब् भवति श्यन् भवतीति सामान्यविधानेपि भावकर्मणोर्यगपवाद इति कर्त्तर्य्येव शबादयो भविष्यन्ति ॥

"दिवादिभ्य श्यन्" ॥ 'मृग अन्वेषणइति'। चुरादावदन्तेष्वात्मनेपदी पठ्यते, तत्र मृगयतइति भवितव्य दिवादिष्वपि पाठान्मृग्यतीति साधु, कण्ड्वादिषु वा मृगशब्दो द्रष्टव्य ॥

"वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलष" ॥ उभयत्र विभाषेयम्। अनवस्थानार्थो भ्रमि क्लमित्रसी च दिवादय, त्रुटिस्तौदादिक, इतरे भौवादिका। 'भ्राम्यतीति'। 'शमामष्टाना दीर्घ श्यनी' ति दीर्घ, भौवादिकस्य तु न भवति अशमादित्वात्, क्रमे 'क्रम परस्मैपदेष्वि' ति दीर्घ क्लमेस्तु 'ष्ठिवुक्लम्वाचमा शिती' ति त्रसेर्दिवादि पाठे चिन्त्य प्रयोजन, क्लमेस्तु पुषादिकार्यार्थ ॥

"यसोनुपसर्गात्" ॥ 'दैवादिक इति'। दिवादिपाठोस्य सोपसर्गार्थ। 'अनुपसर्गादिति किमिति'। सम्यसश्चेत्येतत्सम एवोपसर्गान्नान्यस्मादिति नियमार्थं भविष्यतीति भाव। 'आयस्यति प्रयस्यतीति'। तुल्यजातीयाना हलन्तानामेव व्यावृत्ति स्यादिति मन्यते ॥

"सम्यसश्च" ॥ इह सम इत्येवास्तु यस इत्यनुवर्त्तिष्यते, षमष्टम वैक्लव्यइत्यस्य ग्रहणशङ्कानिवृत्त्यर्थं तु सम्यस इत्युक्तम्, एव तर्हि समो यस, अनुपसर्गाच्चेत्यस्तु ॥

"स्वादिभ्य श्नु" 'सिनोतीति'। षिञ् बन्धने क्र्यादिपाठात्सिनातीत्यपि भवति ॥

"तनूकरणे तक्ष" ॥ 'अनेकार्थत्वादिति'। अत एव विशेषणो पादानादनेकार्थत्वं विज्ञायते, प्रदर्शनार्थस्तु गणे धातूनामर्थनिर्देशः 'सन्तक्षति वाग्भिरिति'। निर्भर्त्सयतीत्यर्थः ॥

"तुदादिभ्यः शः" ॥ 'तुदतीति'। तुद्-ति इति स्थिते परत्वा त्प्राप्तमपि गुणं नित्यः शो बाधते ॥

"रुधादिभ्यः श्नम्" ॥ 'श्नम्प्रत्ययो भवतीति'। यद्यपि प्रत्यय सञ्ज्ञायां प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान्वर्जयित्वेत्युक्तं तथापि विधीयमा नत्वेन प्राधान्यात् शबादिवदर्थवत्त्वाच्छ्नम् प्रत्ययसञ्ज्ञा भवतीति भावः, तेन शकारस्य प्रत्ययादित्वादित्सञ्ज्ञा। 'शपोपवाद इति'। देशभेदेनो भयोः सत्यपि सम्भवे नाप्राप्ते तस्मिन्नारभ्यमाणत्वादेकार्थत्वाच्चापवा दत्वं विकरणा हि सार्वधातुकस्य धातोश्चार्थाभिधाने सहायतां प्रतिप द्यन्ते। 'शकारः श्नाल्लोप इति विशेषणार्थ इति'। अथार्द्धधातुकसञ्ज्ञा माभूदित्येवमर्थः कस्मान्न भवति, सत्यां हि तस्यामनक्ति भनक्ति 'अतो लोपः' स्यात् रुणद्धि भिनत्ति गुणः स्यात्, हिनस्ति तृणेढि इडागमः स्यात्, 'नेड्वशिकृती'त्येतदपि नास्ति अकृत्त्वात्, सर्वमेतत् श्नमः पूर्व भागस्यानङ्गत्वान्न भविष्यति, कथमङ्गत्वं, यस्मात्प्रत्ययविधिरिति, कोर्थः प्रत्यये विधीयमाने यत्पञ्चम्या निर्दिष्टं धातोः प्रातिपदिकादिति तदादि तस्मिन्प्रत्यये परतोऽङ्गमिति यच्चात्र पञ्चम्या निर्दिष्टं रुधादिभ्यो धातुभ्य इति न तस्मात्प्रत्ययः, यस्माच्च प्रत्ययः पूर्वभागात्स न तस्मिन्विधीय माने पञ्चम्या निर्दिष्टस्तस्मादङ्गादिति विशेषणार्थ एव शकारः, नान्लोप इत्युच्यमाने 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' यज्ञानां यत्नानामत्रापि प्राप्नोति, नामीति दीर्घत्वे कृते नादितिव्यपदेशाभावान्न भविष्यति, पर त्वाल्लोप एव प्राप्नोति, यत्तु 'अतो दीर्घो यञि' सुपि चे'ति दीर्घत्वं न च तदत्र प्रवर्त्तते किं कारणं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघा तस्येति, इहापि तर्हि न स्याद्रुत्नायेति, 'कष्टाय क्रमणे' इतिनिर्देशाद्भ विष्यति, इहापि तर्हि यत्नानामिति तस्मादेव निर्देशात्सामान्यापेक्षया ज्ञापनाद्दीर्घो भविष्यति, एवमपि तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वान्न

शब्द एवायमिति नलोप स्यादेव तस्माद्विशेषणार्थं शकार कर्त्तव्य । अथ क्रियमाणेपि शकारे इह कस्मान्न भवति विश्नाना प्रश्नानामिति लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणम् ॥

"तनादिकृञ्भ्य उ"॥ 'तनोतीत्यादि'। तनु विस्तारे, षणु दाने, क्षणु हिंसायाम् । 'अन्यत्तनादि कार्यमिति' । तनादिकार्यापेक्षो नियम इत्यर्थ । व्यावर्त्त्य दर्शयति । 'तनादिभ्यस्तथासो' रिति विभाषा सिचो लुङ् न भवतीति' । नन्वस्तु लुग्विकल्प, तदभावे 'ह्रस्वादङ्गा दि' ति लोपो भविष्यति, न च विकल्पेन बाध विकल्प प्रति नित्यस्या सिद्धत्वात्, न च तनादिपाठसामर्थ्यादपवादो वचनप्रामाण्यादिति न्यायेनासिद्धत्वन्नाधाद्विकल्पेन नित्यस्य बाध, तनादिपाठस्य विकरण विधौ चरितार्थत्वात्, विकल्पोप्यतत,अतथा इत्यादौ चरितार्थं प्रत्युत क्रियमाणे कृञ्ग्रहणे तनादिषु कृञ पाठस्यानन्यार्थत्वात्तेन नाप्राप्तिन्या येन विकल्पो नित्यविधि बाधेत, इद हि कृञ्ग्रहणविधौ तनादिषु पाठ श्चरितार्थो मा विज्ञायीत्येवमर्थमेव स्यादिति कृञ्ग्रहणप्रत्याख्यानमेव न्याय्य मन्यामहे ॥

"धिन्विकृण्व्योर च" 'अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न भवतीति' । तेन प्रक्रियालाघवाय धिन्विकृण्व्योर्लोप एव नोक्त इति भाव, लोपे हि गुणस्स्यात् । न च 'न धातुलोपआर्द्धधातुके' इति निषेध, प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेन लोपस्यानार्द्धधातुकनिमित्तत्वात् । ननु नुमनुषक्तयोर्ग्रहण किमर्थं नुमि कृते ऽत्व यथा स्य द्, धिविकृण्व्योरित्युच्य माने ऽत्वे कृते ऽत एव परो नुम् प्रसज्येत, अत्व ह्यन्तरङ्ग प्रत्ययसन्नियो गेन विधानात् नुमागमस्तु बहिरङ्ग, उत्पन्ने प्रत्ययेङ्गस्य सतो विधानात्, ननु चास्वङ्गस्य नुम् लावस्थायामेव भविष्यति तिबादीनामन्तरङ्गत्वात्, तिबादिष्वेव तर्हि भविष्यति, न, नित्येनात्वेन बाधनात्, नुमागमस्तु शब्दान्तरप्राप्तेरनित्य, अन्तरङ्गस्तर्हि नुमागम तद्विधौ धातुग्रहणात् तद्धि धातुसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकालएव नुम् यथा स्यादित्येवमर्थम्, अन्यस्योदि तोसम्भवात्, कथमसम्भवो यदिदानीमेवोक्तन्तासेरिदित्करणमनुनासिक

लोपप्रतिषेधार्थमिति, नन्वत्रापि पक्षे नुमविधावुपदेशिवद्वचन प्रत्यय सिद्ध्यर्थमिति वचनादुपदेशएव नुम् भविष्यति, एवन्तर्ह्यन्तरङ्गत्वादेव प्राप्तस्य नुमोय निर्द्देश ॥

"स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्य श्नुश्च" ॥ 'उदित्त्वप्रतिज्ञा नादिति'। एषा स्तुकारोनुनासिक इत्सञ्ज्ञक प्रतिज्ञायते तस्य प्रयो जन 'मुदितो वे' ति क्त्वाप्रत्यये इड्विकल्प, यदि चैतद्विकरणविषया एवैते स्युस्तन्नोपपद्यते, तस्मादुदित्त्वेन प्रतिज्ञानात्सर्वार्थत्व विज्ञायते सर्वे प्रत्यया प्रयोजनमेषामित्यर्थ, सर्वप्रत्ययशेषत्वमिति वा ॥

"हल श्न शानज्झौ" ॥ 'पुषाण मुषाणेति'। लोट् सिप् तस्य हि, 'क्र्यादिभ्य श्ना' तस्य शानच्, चकार स्वरार्थ, अत्र सन्निपात परिभाषया अनित्यत्वाद 'तो हे' रिति हेर्लुक्, ननु च श्नाप्रत्ययस्य प्रकृत त्वात्तस्यैव शानजादेशो भविष्यति नार्थ श्न इति स्यानिनिर्द्देशेनात आह। 'श्न इति'। 'स्यानीत्यादि'। आदेश इत्येष सप्रत्ययोवगमो यथा स्यादित्येवमर्थ । असति तु तस्मिन् किं स्यादित्याह। 'प्रत्यया न्तरमिति'। अस्तु प्रत्ययान्तर क्र्यादिभ्य इत्यनुवृत्तेस्तेभ्य एव हलन्तेभ्यो भविष्यतीति न कश्चिद्दोष इत्यत आह। 'सर्वविषयमिति'। अक्र्यादि विदिविषयमपीत्यर्थ, क्र्याद्यनुवृत्तिर्दुर्ज्ञानेति मन्यते, शानच शित्करण ञ्चिन्त्यप्रयोजन, स्यानिवद्भावेनैव सिद्धे । इह ञिमिदा स्नेहने दिवादि, व्यत्ययेन छन्दसि श्ना, तस्य शानजादेश, मिदान, मिदेर्गुण इति प्रति षेधविषये विधीयमानो गुणो न भवति पुन शित्करणेन 'सार्वधातुक मपिदि' त्यस्यापि पुन प्रवृत्तेरिति के चित्, नेति वय, यथैव व्यत्ययेन श्ना भवति एव गुणविषये इकारो भविष्यति ॥

"छन्दसि शायजपि" ॥ 'गृभायेति'। ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्र सारण, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसी' ति हकारस्य भकार । 'बधानेति'। बन्ध बन्धने, अनिदितामिति नलोप ॥

"व्यत्ययो बहुलम्" ॥ 'यथायथमिति'। स्वस्मिन्स्वस्मि न्विषयइत्यर्थ । 'व्यतिगमन व्यत्ययइति'। व्यतिपूर्वादिणो भावे

'एरच' । अन्योन्यविषयावगाहनमित्यर्थ । क्व चिदित्यादिना व्यत्ययस्य प्रकारन्दर्शयति । 'न मरतीति' । परस्मैपदमप्यत्र व्यत्ययेन । 'नेष त्विति' । नयतेर्लोटि शप्सिपौ । 'तरुषेमेति' । तरतेर्विध्यादौ लिङ्, तथा च तरेमेति प्राप्तइति वृत्ति, इतरथा तीर्यास्मेति प्राप्तइति वक्तव्य स्यात्, ततश्शप् सिब् उप्रत्यय इति त्रयो विकरणा, धातोर्गुण । तरुषमस्, ततो यासुट्'लिङ स लोपोनन्त्यस्य''नित्यङ्कित ''अतो येय' यलोप, 'आद्गुण' तरुषेम । बहुलग्रहणमनर्थक पूर्वसूत्रादपिशब्दस्यानुवृत्तौ छन्दसि व्यत्ययोपि भविष्यति अपिशब्दाद्यथाप्राप्तञ्चेति सर्वमिष्ट सिद्ध्यति अत आह । 'बहुलग्रहणमिति' । सर्वस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य च विधेर्व्यभिचारो व्यत्ययलक्षणो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थ । एवमर्थे बहुलग्रहणे सति यदिष्ट सिद्ध्यति तच्छ्लोकेन दर्शयति । 'सुप्तिङुपग्रहेत्यादि' । तत्र सुपा व्यत्यय धुरि दक्षिणाया । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । तिङाम् । च षाल ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लादेशव्यङ्ग्य क्रियासाधनविशेष स्वार्थपरार्थत्वव्यक्तवात्कादिको य स मुख्य उपग्रह, यथोक्तम् ॥

य आत्मनेपदाद्भेद क्व चिदर्थस्य गम्यते ।
अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम् ॥

इति, आत्मनेपदाद्धेतोरित्यर्थ । एवमन्यतश्चापि लादेशादिति, इह तु तद्व्यक्तिनिमित्तत्वात्परस्मैपदात्मनेपदयोरुपग्रहशब्दो वर्तते । स ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । ऊर्मिर्युध्यति, युध्यतइति प्राप्ते । लिङ्ग, मधोस्तृप्ता इवासते, मधुनइति प्राप्ते । भाषायामपि मधुशब्द पुल्लिङ्ग प्रयुज्जते मधूश्च बिभ्रति रम्यहुरविटपिन इति । तच्चिन्त्यम् । नर पुरुष । अधासवीरैर्दशभिर्वियूया, वियूयादिति प्राप्ते, यु मिश्रणे वि पूर्व, आशिषि लिङ् । कालवाची प्रत्यय काल, श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन, लुटो विषये लट् । हल्, त्रिष्टुभौज शुफितमुग्रवीर, शुभ शोभार्थे भकारस्य फकार आश्वलायनसूत्रे तैत्तिरीये च भकार एव पठ्यते । अच् । उपगायन्ति मापत्नयो गर्भिणाय, दीर्घस्य ह्रस्व । स्वरव्यत्यय· परादिश्छन्दसि बहुलमित्यत्र

वक्ष्यते। कर्तृशब्द कारकमात्रस्योपलक्षणार्थं, तद्वाचिना शब्दाना व्यत्यय इत्यर्थ । विभक्तीना व्यत्यय इति यावत्, यडा, यडिति प्रत्याहार यङो य शब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यडिति डकारेण, तेषा व्यत्यय आण्डा शुष्णस्य भेद तींत्यादिना वृत्तावेव दर्शित । एषा सुप्रभृतीना व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृत्पाणिनिराचार्य सोपि तथाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिद्ध्यति, बहुलस्य भावो बाहुलक मनोज्ञादित्वाद्वुञ्, तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त यद्बहुर्थादानञ्चशब्दो हतो यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिद्ध्यति तस्माद्बहुलग्रहण कृतमित्यर्थ ॥

"लिङ्याशिष्यङ्" ॥ 'शपोपवाद इति'। लिङाशिषीत्यार्द्धधातुकत्वात्कथमत्र शप प्राप्तिरित्यत आह। 'छन्दस्युभयथेति'। शब्ग्रहण चोप लक्षण शके श्नोरपवाद, स्यादिष्वेवायमङ् प्रायेण दृश्यतइत्याह। 'स्थागा गमीत्यादि'। 'उपस्थेयमिति'। उपपूर्वात्तिष्ठतेराशिषि लिङ्गिपोम्भाव या सुटस्सार्वधातुकत्वा 'ल्लिङस्स लोपोनन्त्यस्य' अङि 'आतो लोप इटि च' 'अतो येय' 'आद्गुण' एवमुपगेयमिति। 'गमेमेति'। मस्। 'वोचेमेति'। अङ्, 'वच उम्,' यासुट्, इयादेश, वलि लोप । 'दृशेरग्वक्तव्य इति'। अङि हि सति ऋदृशोऽङीति गुणस्स्यात् ॥

"कर्मवत कर्मणा तुल्यक्रिय" ॥ कर्मणा तुल्य वर्त्ततइति कर्मवत् तेन तुल्यमित्यादिना वति, न तु तत्र तस्यैवेति, तुल्यक्रिय इति प्रतियोगिनि प्रथमानिर्द्देशात्, अन्यथा तुल्यक्रिये तुल्यक्रियस्येति वा निर्द्देश्य स्यात्, तथा हि वाक्ये तावद्यतो वतिर्भवति यश्च प्रतियोगी उभाभ्यामपि ताभ्या षष्ठीसप्तम्यैा भवत, विप्रस्येवास्य शील मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकार इति, उभयोरपि सम्बन्धित्वाद् आधारत्वाच्च ततश्चोत्पन्नेपि वतो प्रतियोगिनस्ते एव षष्ठीसप्तम्यावतिष्ठेते, तुल्यार्थयोगे तु या तृतीया सोप मानादेव भवति नोपमेयात्तुल्यशब्दस्योपमेयनिष्ठत्वात्तद्यथा चन्द्रेण तुल्य मुखमिति ततश्चोत्पन्नेपि वतावुपमेयात्प्रथमैवावतिष्ठते, कर्मणेति पारिभाषिकङ्कर्म गृह्यते न लौकिक क्रिया कर्म तस्य हि ग्रहणे क्रियया तुल्या क्रिया

यस्येति किमुक्तं स्यात् क्रियाया यया कया चन क्रियया तुल्यत्वाद् अत स्साधनकर्मणोग्रहणात्तत्र साध्यसाधनयोरत्यन्तभेदान्मुख्येन कर्मणा क्रियाया सादृश्यासम्भवात्कर्मशब्देन तत्स्था क्रिया लक्ष्यते, भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं यथा मञ्चा क्रोशन्तीति तदेतदाह । 'कर्मणि क्रिया कर्मेति'।

विशेषणस्य वैयर्थ्यं न चेदानीं प्रसज्यते ।

कर्मणा क्रियया तुल्या न सर्वस्य क्रिया यत ॥

कर्मणा क्रियया तुल्यक्रियो न साधनान्तरस्येत्येव प्रतिपत्त्यर्थं स्यादित्याह। 'कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय इति'। तुल्यशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्कर्मस्थया क्रिययेत्येतदपेक्षस्यापि सूत्रवद्बहुव्रीहिर्नानुपपन्न, तुल्यशब्दोयमस्ति साधारणवचन, एतौ तुल्यधनाविति सादृश्यवचनस्तु प्रसिद्ध एव तत्राद्यस्य ग्रहणे कर्मणेति यदि मुख्यवृत्तिस्तदा कर्त्तु कर्मणश्च या साधारणी क्रिया तत्र य कर्त्ता कर्मणा सह साधारणक्रिय सकर्मकेषु य कर्त्तेत्युक्तं भवति तत्र तुल्यक्रिय इत्यनर्थकं कर्मणेत्येव वाच्यं स्यात् कर्मणा सह य कर्त्ता प्रतिपाद्यतइत्यर्थं । अथ गौणवृत्तिस्तदायमर्थं क्रियया हेतुना साधारणक्रिय कया क्रियया कर्मस्थया क्रिययेति, एवमपि पचत्योदनन्देवदत्त इत्यत्रापि प्राप्नोति यासौ कर्मस्था विक्लित्तिरूपा क्रिया तया साधारणक्रियत्वात् अतोस्मिन्पक्षे ऽनिष्टप्रसङ्ग प्रसिद्धतरश्च सदृशपर्यायस्तुल्यशब्द इति तस्यैव ग्रहणमिति दर्शयन्नाह । 'यस्मिन्कर्मणीत्यादि'। अत्र तद्वद्यथाशब्दो प्रयुञ्जान सादृश्यवचनस्तुल्यशब्दो न साधारणवचन इत्याचष्टे। 'कर्तृभूतइति'। कर्त्तरि सम्पन्न इत्यर्थ । स्वविवक्षितत्वादत्राभाव, अथ वा कर्तृशब्द कर्तृत्वे वर्त्तते, भूतइति भू प्राप्तावित्यस्याधृषाद्वेति णिजभावे रूप कर्तृत्वं प्राप्तइत्यर्थ, तत्र पचत्योदनमित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदेन सादृश्याभावात्कर्मवद्भावाभाव, एवमपि भिद्यमान कुसूल पात्राणि भिनत्तीत्यत्रापि प्राप्नोति यादृशी हि पात्रेषु क्रिया ऽवयवविशरणात्मिका तादृश्येव कुसूलेपि कर्त्तरि लक्ष्यतइति । नैष दोष । कर्मस्थया क्रियया तुल्या क्रिया यस्य कर्त्तुरित्युक्ते कर्तृत्वोपयोगिनी या क्रिया यदावेशादसौ कर्त्ता भवति सैव क्रिया गम्यते इह तु पात्रेषु दृश्यमान

द्विधाभवन कुसूले ऽपि दैवगत्या दृष्टमित्येतावन्न पुनस्तत्समावेशाद सौ भिनत्ति स्वयमभिद्यमानोऽपि कुसूलउपरि पतन् पात्राणि भिनत्त्येव एव मप्यन्योन्यमाश्लिषत अन्योन्य स्पृशत अन्योन्य गृह्णीत अत्र प्राप्नोति अत्र हि यत्क्रियावेशात्कर्त्ता भवति सैव कर्मण्यपि दृश्यते, सत्य, दृश्यते न सा कर्मत्वोपयोगिनी नह्यसौ तदावेशात्कर्म भवति स्वयमनाश्लिष्यतोऽपि परेणाश्लिष्यमाणस्य कर्मत्वसम्भवात् तदेतदुक्त भवति कर्मणा कर्मत्वो पयोगिनी या क्रिया तया तुल्या यस्य कर्तृत्वोपयोगिनी क्रिया स कर्मणा तुल्यक्रिय कर्त्तेति, एवञ्च यस्यैव कर्मणः कर्मावस्थाया या क्रिया कर्त्रव स्थायामपि यदि सैव क्रिया भवति स कर्त्ता कर्मवदित्युक्त भवति इदमप्य नेनैवोक्त 'यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेपीति' तस्मिन्नेव कर्मणि कर्त्रवस्थाम्प्राप्त इति ह्यत्रार्थ, एवञ्च कर्तृकर्मावस्थाभेदादेकस्या अपि क्रियाया भेदाश्रय सादृश्यमुपपाद्यम्। अतिदेशो रूपनिमित्ततादात्म्यव्यपदेशशास्त्रकार्यातिदेशभेदेनानेकविध, तत्रादितस्त्रयाणामसम्भवो व्यपदेशातिदेशस्तु सज्ञा पक्षान्न भिद्यते तत्र वत्करणमनर्थकमत शास्त्रातिदेश कार्यातिदेश इति द्वावेव पक्षौ तत्र शास्त्रातिदेशे भावकर्मणोरित्यादिषु शास्त्रेष्वतिदिष्टेषु तेन तेन शास्त्रेण तत्तत्कार्यम्प्रवर्त्तते ततश्च भावकर्मणोरित्यस्यावकाश शुद्ध कर्म पच्यते ओदन, शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यावकाश शुद्ध कर्त्ता पचति पठति, कर्मकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपद प्राप्नोति, नैष दोष, कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइत्यत कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तैव य कर्त्ता तत्र परस्मैपद कर्मकर्त्तरि न भविष्यति इह तर्हि कर्मणि यग् भवतीत्यस्याव काश शुद्ध कर्म पच्यते ओदन कर्त्तरि शबित्यस्यावकाश शुद्ध कर्त्ता पचति पठति, कर्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वाच्छप् प्राप्नोति नैष दोष, कर्तरि शबित्यत्र कर्तृग्रहणञ्च कर्त्तव्य सार्वधातुके शबिति सामान्यस्य भावकर्मणो र्यगपवादो भविष्यति एव सिद्धे यत्कर्तृग्रहण क्रियते तस्यैतत्प्रयोजन कर्त्तैव य कर्ता तत्र शबादयो यथा स्यु कर्मापदिष्टे माभूवन्निति, सत्य म्प्रतिविहितमायुष्मता वृथा पुनरयम्प्रयास, कार्यातिदेशाश्रयेणैव सिद्धे तत्र ह्यनेनैवात्मनेपदमनेनैव यगिति परत्वाद्यगात्मनेपदे सिद्ध्यत

प्रधान च कार्यं तदर्थत्वादतिदेशान्तरणामित कार्यातिदेश एवाय तदाह । 'कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यतइति' । ननु च नेह सूत्रे कर्तृग्रहणमस्ति यदपि प्रकृत कर्तरि शबिति तदपि सप्तम्यन्त तुल्यक्रियइति प्रथमान्तेन सम्बधुचार्हेति तत्राह । 'कर्तरि शबित्यत इति' । 'यगात्मनेपदेत्यादि' । लान्तस्य कर्ता कर्मवदिति वक्ष्यमाणत्वाद्यगादीनामेव सम्भव इतिभाव । भिद्यतइत्यादीनि त्रीण्यात्मनेपदस्योदाहरणानि यगादीना क्रमेण, कथ पुन काष्ठस्य भिदा प्रति कर्तृत्व यावता भिद्यते ऽसौ देवदत्तेन यो ह्युद्यम ननिपातनादि कुठारस्य करोति स भेदने कर्ता उच्यते सर्वेषामेव कारकाणा प्रातिस्विकोवान्तरव्यापारोऽस्ति अकिचित्करस्य कारकत्वानुपपत्ते, एतच्च कारकप्रकरणएवोपपादित तत्र च स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्व सर्वत्रैवास्ति कारके कर्तृव्यापारेण तिरस्कृतत्वात्तु न्यग्भूत स्वातन्त्र्यमिति र्तृत्व न भवति कर-णादिसत्त्वेव भवतीत्येतावत्सकर्मकास्तु के चिद्धातव कर्मव्यापारमप्यभि धाय तावत्येवापर्यवस्यन्तस्तदुपसर्जन कर्तृव्यापारमाचक्षते तद्यथा भिदि र्द्विधाभवनोपसर्जन द्विधाभावनमाह न खल्वयमुद्यमननिपातनमात्रवचन रजकेपि प्रसङ्गात् सोपि हि वस्त्रमुद्यच्छति निपातयति च अथ च न भिनत्ती-त्युच्यते द्विधाभवनाभावात्, एतेन छिनत्तिलुनती व्याख्यातौ, तथा पचि रपि विक्लित्युपसर्जन विक्लेदनमाह तत्र यदा कर्मण सौकर्यातिशयप्रति पादानाय कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा निवृत्तप्रेषण कर्म स्वक्रियावय स्थित निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते धातुरपि तद्व्यापारमात्रे वर्त्तते । कथ पुनरुभयवचनो धातु कर्मव्यापारमात्रवचनो भवति को वि रोध, अनेकार्था धातव समुदायेषु च वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते तदेव कर्मव्यापारमात्रवाचिषु कर्तृत्वमेव काष्ठादीनाच्च तु कर्मत्वगन्धो-प्यस्ति धातवश्चैते प्रयोगे ऽस्मिन्नकर्मका यथा विक्लिद्यति द्विधा भवतीति, कथ तर्हि कर्मणा तुल्यक्रिय कर्ता, न ब्रूमो ऽस्मिन् प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्य क्रिय इति किं तर्हि प्रयोगान्तरे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिय इति, नन्वेव पच त्योदन देवदत्तो राध्यत्योदन स्वयमेव अत्रापि प्राप्नोति अत्र परिहार वक्ष्यति धात्वधिकारादिति, कर्तृकर्मणोर्द्धातोरन्यत्रासम्भवादेव सिद्धेस्तद

नुवृत्तिरेकत्वविवक्षार्था यस्मिन्नेव धातौ यत्कर्म तेन तुल्यक्रियस्तस्यैव धातोः कर्त्तेति तेन धातुभेदे न भविष्यति, आहोध्यारोपोऽयमस्तु कोऽर्थः कृत्स्न एव धात्वर्थः कर्मण्यध्यारोप्यते किमत्र देवदत्तेन ओदन एव पाकं करोतीति एवं हि सौकर्यातिशयः सुतरां प्रतिपादितो भवति करणाधिकरणवत् यथा साध्वसिश्छिनत्ति साधु स्थाली पचतीति तत्र येषु तावत्कृत्स्न एव धात्वर्थः कर्मण्यपि सम्भवति आत्मना बुध्यते आत्मना मुच्यते आत्मना हन्यते आत्मना ताड्यतइति तेषु शुद्धे कर्मणि लकारः केनचिद्रूपेण कर्तृत्वं केनचिद्रूपेण कर्मत्वमिति तथा भिद्यते कुसूल इति यत्रापि चेतनो भेत्ता न दृश्यते तत्र वातातपकालाभिवर्षणानामन्यतमस्य कर्तृत्वमध्यारोपो वा पच्यते ओदनः स्वयमेव लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादावध्यारोप एव आत्मनैवोदनः पच्यते न तु देवदत्तेनेति एवं नाम पाकेनुकूलो भवतीत्यर्थः, तदेव शुद्धे कर्मणि लकारोत्पत्तेर्नार्थ एतेन, यद्येवं भिद्यते कुसूलेनेति भावे लो न स्यात् सकर्मकत्वात्; अथाप्यत्र भिद्यते कुसूलेनात्मेति कर्मणि व्याख्यायेतैवमपि भेत्तव्यं कुसूलेन भिन्नं कुसूलेन ईषद्भिदं कुसूलेनेति भावे कृत्यक्तखलर्था न स्युः, न च तत्रापि कर्मणीति शक्यमाश्रयितुं नपुंसकलिङ्गदर्शनात्, तथा नमते दण्डः स्वयमेव कारयते कटः स्वयमेव अचीकरत् कटः स्वयमेव यक्चिणोः प्रतिषिद्धयोरपि शप्चङौ न स्याताम् अकर्तृत्वात् तस्मात्कर्मव्यापारमात्रवाचिभ्यः कर्त्तरि भावे च लादयः इत्येतदेव साधीयः, तथा च शतं पाकाः इत्यत्र पचेः कर्मव्यापारे कर्तृव्यापारे च शतमिति भवति द्वयोरपि पाकशब्दाभिधेयत्वात् एवं हि या विसृष्टा शास्त्रं न करिष्यामीति मतिः सापि त्याज्या असति सूत्रे 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' विति प्रतिषेधस्य विषयो न प्रदर्शितः स्यात्, किञ्च यद्यपि पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादिकः प्रयोगः कर्मणि समर्थ्यते कर्त्तरि तु लकारोत्पत्तौ पचत्योदन इत्यादिकः प्रयोगोपि प्रसज्येत तस्मादारब्धव्यं सूत्रम् । अत्रोदाहरणेषु कर्त्रन्तरव्युदासार्थं स्वयमिति प्रयुज्यते न त्वेतदुदाहरणाङ्गं, प्रयुक्तएतस्मिन्नात्मनेत्यस्यार्थे वृत्ते प्राक्तनमेवैतत्कर्म स्यात् स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति, असति वत्करणे कर्त्तुः कर्मसंज्ञा ज्ञायेत ततश्चानेन कर्मणा सकर्मकत्वाद्भावे चाकर्मकेभ्य

इति भावे लो न स्यात् सति तु तस्मिन्स्वत प्राप्तस्याकर्मकव्यपदेशस्या निवर्त्तनादकर्मकाणाम्भावे ल सिद्धो भवति, अकर्मकाणाम्भावे यो लो विधीयते स सिद्धो भवतीत्यर्थ , कथ सिद्धो भवति यावता नित्योयमति देश नित्ये चास्मिस्तत्र लविधिरपि कर्मकार्यमेवेति स्यादेवातिदेश आतिदेशिकाविरुद्ध स्वाश्रय वतिना प्राप्यते न तु विरुद्धमपि नह्यय विक ल्पार्थ कदा चित्कर्मवत्कदा चिन्नेति, अथ लान्तस्य कर्त्तेति वक्ष्यमाणत्वा देतत्सूत्रप्रवृत्ते प्रागेव ल कर्मणि चेत्येतत्प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते तच्च प्रवर्त्तमान मकर्मकत्वाद्भावे कर्त्तरि च प्रवर्त्तते यदा कर्त्तरि तदा ऽयमतिदेश इति भावे लविधि समर्थ्यत, यद्येव माभूदिति लकारवाच्यस्य कर्त्तु कर्मसञ्ज्ञैवास्तु यगात्मनेपदयोस्त्वप्रसिद्धि परत्वाच्छबादीना परस्मैपदस्य च प्रसङ्ग , न च कर्मसञ्ज्ञया कर्तृसञ्ज्ञाया बाध , एकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सञ्ज्ञाना समावे शात्, सत्यमुक्तोत्र परिहार , तदेतद्वत्करण सर्वसादृश्यार्थं तेनोदाहरणेषु काष्ठादिभ्यो द्वितीया न भवति इतरथा कर्मकार्यत्वात्प्राप्नोति, अभि हितत्वान्न भविष्यति, भवेदय परिहार शास्त्रातिदेशे, कार्यातिदेशे त्वनेनैव कर्मकार्याणि प्राप्यन्ते न चात्रानभिहिताधिकारोस्तीति स्यादेव द्वितीया वत्करणात्तु सर्वसादृश्यार्थाद्यथा कर्मण्यभिहिते न भवति एव कर्त्तर्यपीति द्वितीयाभाव , यदा तर्ह्यकर्मकत्वाद्भावे लकारस्तदा प्राप्नोति तत्राह। 'लि ङ्याशिष्यङित्यादि'। तत्र लग्रहणमनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यतइत्यभिप्रा- येणाह। 'लान्तस्य कर्त्तेति'। लकारवाच्य कर्त्तेत्यर्थ । 'कुसूलाद् द्वितीया न भव तीति'। भिद्यते कुसूलेनेत्यनन्तरोदाहृतेषु उदाहरणेषु तु वत्करणादेव सर्व- सादृश्यार्थाद् द्वितीयाया अभावइति भाव । तदेव वृत्तिकारस्याभिप्रेतमेतद्धि ति सर्वसादृश्यार्थइति। किच नावश्य द्वितीयैवकृत्यक्तखलर्था अप्यस्मिन्विषये कर्त्तर्यतिदेशेन प्राप्नुवन्ति भेत्तव्य कुसूल स्वयमेव भिन्न कुसूल स्वयमेव ईष द्भेद कुसूल स्वयमेवेति भावएव चेष्यन्ते भेत्तव्य कुसूलेन कुसूलस्य वा 'कृत्या नाङ्कर्त्तरि वा,' भिन्नङ्कुसूलेन ईषद्भेदङ्कुसूलेनेति अत्र वार्त्तिके क्तग्रहणमन्यत्र स हपाठात्पठित यथा ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थ इति भवत्येव ह्येभ्यो ऽकर्मक त्वाद् गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्त , तथा च सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्त

मिति निष्ठानत्वे । सिनो ग्रास स्वयमेवेति कर्त्तरि क्त उदाहरिष्यते तस्मात्कृत्यखलर्थेष्वेवैष दोषो ऽतस्तत्र लान्तस्य कर्त्तृत्याश्रयणादेवातिदेशा भाव । 'कर्मणेति किमिति'। धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मणोरेव समवेता तत्र सादृश्यस्य भेदाधिष्ठानत्वात्कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रिय कर्त्ता न सम्भव तीति कर्मस्थैव क्रिया आश्रयिष्यतइति मत्वा प्रश्न । 'करणाधिकरणाभ्या मिति'। तत्स्थक्रिययेत्यर्थ ।'साध्वसिश्छिनत्तीति'। किं पुनरत्र करणाधिक रणव्यापारमात्रे धातुर्वर्त्तते आहोस्वित्तत्र कृत्स्नधात्वर्थाध्यारोप , न तावदा द्यकल्प तावति धातोरवृत्तेरसिना छिनत्तीत्यत्रापि नैव करणव्यापारो धातुनोपादीयते केवल करणत्वादवान्तरव्यापारोस्तीत्येतावत्, द्वितीये तु भिन्नक्रियत्वादेवाप्रसङ्ग , तस्मात्करणाधिकरणव्यापारमात्रेपि धातोर्वृत्ति मङ्गीकृत्य प्रत्युदाहृत द्रष्टव्य, क्व चित्तु करणेनापि तुल्यक्रियस्य कर्मवद्भाव इष्यते यदाह करणेन तुल्यक्रिय कर्त्ता बहुलमिष्यते, परिवारयति कण्टकै वृक्षम्परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम् आत्मनेपद भवति वृत्तिकारस्तु णिचश्चे- त्यात्मनेपदमुपपद्यतइति मन्यमानो नैतदुपसमचष्ट । 'धात्वधिकारात्समाने धाताविति'।एकस्यैव धातोरित्यर्थ ।एतच्च प्रागेव व्याख्यात,'कर्मस्थभावा नामित्यादि'। यद्यपि क्रियाभावशब्दयोरभिन्न एवार्थस्तथा च 'यस्य च भावेन भावलक्षण' मिति क्रियापि गृह्यते लक्षणहेत्वो क्रियाया कर्मणा तुल्यक्रिय इति च वाचोपि, तथाप्यस्मिन् ग्रन्थे भेदेनोपादानादर्थभेदो द्रष्टव्य । अपरि स्पन्दरूपो धात्वर्थो भाव , परिस्पन्द रूपस्तु क्रिया क्व पुनरसौ कर्मस्थ क्व वा कर्तृस्थ । केचिदाहु । येषु कर्मव्यापारोपसर्जन कर्तृव्यापारोऽभिधीयते तेषु कर्मस्थ , येषु कर्तृव्यापार एव तेषु कर्तृस्थ इति । नेति वय, प्रधानक्रिया यत्र समवैति कर्त्तरि कर्मणि वा तत्स्थो धात्वर्थ यदुद्देशेन कारकव्यापार, सा प्रधानक्रिया यथा पचेर्विक्लित्ति , गमेर्देशान्तरप्राप्ति , एवञ्च कृत्वा न्यग्भवनोपसर्जनन्यग्भाववचनोपि रुहि कर्तृस्थक्रिय । 'आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका इति'। उपरिदेशप्राप्तेरुद्देश्याया कर्त्तरि समवायात्, तत्रेह कर्मस्थेन व्यापारेण कर्तृव्यापारस्योपमानात्, अस्य चार्थस्य कर्तृस्थव्यापा रेष्वसम्भवाद्व्यायप्राप्त एवार्थो वृत्तिकारेण दर्शित तत्र कर्मस्थव्यापारस्य

कर्तृस्थस्य चोदाहरणमात्र श्लोकेन दर्शयति । 'कर्मस्थ पचतेभाव इति'। पच्यते घट इत्यत्र तद्देशस्यैव घटस्य पाक इति भावोसौ भवति कर्मस्थश्च पच्यते ओदन इत्यत्र परिस्पन्दत एव पाक्यस्य पाकाभिनिर्वृत्तिरिति कर्मस्थैव पचे क्रिया भवति । 'कर्मस्था च भिदे क्रियेति' । भिद्यते कुसूल इत्यत्रावयवविशरणात्मिका भिदिक्रिया भेदस्य परिस्पन्दे सति भवतीति कर्मस्था च भिदे क्रिया भवति। 'मासासिभाव कर्तृस्थ इति'। मासमास्तइत्यत्र कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणामिति मास कर्मकोयमासिधातु तत्र मासासिधातौ प्रतीयमानोर्थो भावोऽपरिस्पन्दरूपत्वात् स च कर्तृस्थ इत्यर्थ । 'कर्तृस्था च गमे क्रियेति' । गमेरर्थे क्रिया सा च कर्तृस्थेत्यर्थ । तेनास्यते मास स्वयमेव गम्यते ग्राम स्वयमेवेति न भवति । अथेह कथ कर्मवद्भाव तस्मादुदुम्बर सलोहित पच्यते फलमिति, अत्राहु । पचिरत्र विषये द्विकर्मक वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलस्य पाकासम्भवात्, तत्राप्रधाने दुहादीनामिति वृक्षोऽकथित कर्मेति तत्र लकार कालस्तु कर्त्तेति । इदन्तु वक्तव्यमेव सृजि युज्यो श्यस्त्वति सृजि विसर्गे युजिर्योगे अनयो सकर्मकयो कर्त्ता कर्मवद्भवति तत्र सृजे श्रद्धोपपन्ने कर्त्तरि कर्मवद्भाव , यग्विषये च श्यन् चिण्विषये तु चिणेवेष्यते, सृज्यते माला देवदत्त श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थ , श्यनि सति प्रकृतेराद्युदात्तत्व भवति यकि तु सार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्व स्यात् असर्जि माला श्रद्धया निष्पादयति स्मेत्यर्थ , युजिर् युज्यते ब्रह्मचारी योगेन ॥

"तपस्तप कर्मकस्यैव" ॥ क्रियाभेदाद्विध्यर्थमिदमिति वक्ष्यति, कथ तर्ह्येवकारस्यान्वय इत्याशङ्क्य वाक्यभेदेन व्याचष्टे । 'तप सन्तापे अस्य कर्त्ता कमवद्भवति स च तप कर्मकस्यैवेति' । एवकारस्य व्यवच्छेद्य दर्शयति । 'नान्यकर्मकस्येति' । एतच्च श्रुतस्यैवकारस्यान्वयो वक्तव्य इति मत्वोक्त न पुनरस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । 'क्रियाभेदादिति' । अत्यन्तभेदादित्यर्थ । नियमपक्षेपि क्रियाणा च भेदोपेक्षित , तुल्यत्वस्य भेदाधिष्ठानत्वात् । क्रियाभेदमेव दर्शयति ।'उपवासादीनीति'। 'दु खयन्तीत्यर्थ

इति'। सुखदु ख तत्क्रियायामिति चुरादिपाठाण्णिच्, अनेन तापसस्य क र्मत्वे तपेर्दु खनमर्थ इति दर्शितम्। 'अर्जयतीत्यर्थ इति'। अनेनापि ताप सस्य कर्तृत्वे तपेरर्जनमर्थ इति दर्शित, क्व चित्त्वार्जयतीति पाठ , तत्राङ्पूर्व स्य प्रयोग , नन्वेवमपि शरीरसन्तापलक्षणा क्रिया ऽवस्याद्वयेपि तुल्या नहि शरीरसन्तापादन्यदर्जन तापसस्य व्यापार , तदसत्। वस्तुस्थित्या सतोपि शरीरसन्तापस्याशब्दार्थत्वात्, कथमन्यथा तपस कर्मत्व, तस्मादर्जन नि ष्पादनमलब्धस्य लाभ दु ख तु शरीरसन्ताप एवेति स्पष्ट एव क्रियाभेद । विध्यर्थमेतदिति यदुक्तन्तदेवोपसहरति। 'पूर्वेणाप्राप्त कर्मवद्भावो विधी यतइति'। 'अतप्त तपस्तापस इति'। 'तपोनुतापेचे' ति चिण प्रति षेधात्सिच्, झलो झलीति लोप ॥

'न दुहस्नुनमा यक्चिणौ" ॥ दुह प्रपूरणे ष्णु प्रस्रवणे, टुदु उप तापे हसे हसने णु स्तवने इत्येतेषा तु ग्रहण न भवति, नैतिहसत्योरक मेस्थक्रियत्वात्, यदि च तेषा ग्रहणमिष्ट स्यादसन्देहार्थं न दुनुहस्नमा मित्येव ब्रूयात्, अवयवप्रसिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी। कर्मवद्भावा पदिष्टाविति,। एतेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति कर्मवत्कर्म णेति प्राप्तयोर्यक्चिणोरय प्रतिषेधो न तु 'चिण् भावकर्मणो ' 'सा र्वधातुके यगि ' ति शुद्धे कर्मणि भावे प्राप्तयोरिति दर्शयति। 'दुग्धइति'। यकि प्रतिषिद्धे शप्, तस्य अदादित्वाल्लुक्, 'दादेर्धातोर्घ', 'झषस्तथोर्धो- ध ' जश्त्व दुहिरय द्विकर्मक , तत्राप्रधाने दुहादीनामिति यस्मिन्कर्मणि लकारस्तस्य कर्तृत्वविवक्षा प्रधान तु कर्म कर्मैवेति, यथा स्वय प्रदुग्धेस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति। 'अदुग्धेति'। णिच्, भावे क्स , लुग्वा दुहेत्यादिना तस्य लुक् । नन्विदानीमेवोक्त दुहेरनेन यक् प्रतिषिध्यते चिण् तु दुहश्चेति पूर्वमेव विकल्पित इति, तस्मान्नैतदत्रोदाह र्त्तव्यम्। 'प्रस्नुतइति'। यकि प्रतिषिद्धे पूर्व अच्छपो लुक्। 'प्रास्नोष्टेति'। चिण्प्रतिषेधे सिच् । 'नमतइति'। अन्तर्भावितण्यर्थोत्र नमिस्तत्र यथा नमयति दण्ड देवदत्त , नमयते दण्ड स्वयमेवेति ण्यन्तस्य कर्मस्थक्रि

यत्वमेवमस्यापि द्रष्टव्यम्। 'णिश्रन्थिग्रन्थीत्यादि'। णीति णिङो णिचश्च सामान्येन ग्रहणं, श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे चुरादावाधृषीयौ तयोर्णिज भावपक्षे ग्रहणं, तथा क्र्यादिष्वपि पठ्येते तयोरपि ग्रहणं, ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावितण्यर्था सकर्मका भवन्ति तदेमे आत्मनेपदाकर्मकाः। वृत्तौ क्वचिदेषामुदाहरणानि पठ्यन्ते क्वचित्र, णिचि कार्यते कटः स्वयमेव, अचीकरत कटः स्वयमेव यक्चिणोः प्रतिषिद्धयोः शप्चङौ भवतः, णिङ्, पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः, स यदान्तर्भावितण्यर्थस्तदा उत्पुच्छयते गां, पुनः सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वविवक्षायामुत्पुच्छयते गौः स्वयमेव उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव, श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीययोः ग्रन्थति ग्रन्थं देवदत्तः, श्रन्थति मेखलां, ग्रन्थते ग्रन्थः स्वयमेव अग्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव, श्रन्थते मेखला स्वयमेव अश्रन्थिष्ट मेखला स्वयमेव, क्रैयादिकयोस्तु ग्रथ्नीते ग्रन्थः स्वयमेव श्रथ्नीते मेखला स्वयमेव। ब्रूञ्, ब्रवीति कथां देवदत्तः, ब्रूते कथा स्वयमेव, वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम्, आत्मनेपदाकर्मकः, 'वेः शब्दकर्मणः' 'अकर्मकाच्च' विकुर्वते सैन्धवाः वल्गन्तीत्यर्थः, तान्यदान्यो वल्गयति तदा तेषां कर्मत्वं, पुनः सौकर्यातिशयात्कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव व्यकृषत सैन्धवाः स्वयमेव, यक्चिणौ न भवतः, क्वचित्तु वृत्तौ आहन्ति माणवकम्, आहते माणवकः स्वयमेवेति पठ्यते, तदयुक्तम्, आहन्ति माणवकमिति सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावाच्च, अन्ये पुनराहुः। आत्मनेपदाकर्मकेति धातूपलक्षणं हन्तिश्चायं 'आङो यमहनः' इत्यत्र यदा कर्माविवक्षया ऽकर्मकस्तदात्मनेपदस्य निमित्तं स्यात्तस्याप्यसकर्मकत्वेप्यविरुद्धमुदाहरणमिति, भूषाकर्मकिरादिसनां यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः, कर्मशब्दः क्रियावाची भूषाफलं च शोभाख्यं कर्मणि दृश्यतइति कर्मस्था भूषा, अलङ्कुरुते कन्या स्वयमेव अलङ्करिष्यते कन्यास्वयमेव अलमकृत कन्या स्वयमेव, अवकिरते हस्ती स्वयमेव अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव अवकरिष्यते हस्ती स्वयमेव, यक्चिण्चिण्वद्भावा न भवन्ति, सन्, मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव अमुमुक्षिष्ट वत्सः स्वयमेव, चिकीर्षते कटः स्वयमेव अचिकीर्षिष्ट कटः

स्वयमेव प्रकृत्यर्थापेक्षमत्र कर्मस्थक्रियत्वम्, इच्छा तु कर्तृस्था, आर्षे च प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्य तदर्थत्वादिच्छाया ॥

"कुषिरजो प्राचा श्यन् परस्मैपद च" ॥ 'यगात्मनेपदयोरपवादाविति'। श्यन्यकोपवाद परस्मैपदमात्मनेपदस्य, श्यन्यकोश्चात्र नुमि स्वरे च विशेष, कुष्यन्ती जहा श्यनि 'शप्श्यनोर्नित्य'मिति नित्य नुमागम, नित्त्वाच्चाद्युदात्तत्व भवति, यकि 'त्वाच्छीनद्योर्नुमि'ति नुम्विकल्प, लसार्वधातुकानुदात्तत्वे च यक एवोदात्तत्व स्यात्। 'रज्यतीति'। अनिदितामिति नलोप। कुष्यते रज्यतइति पक्षे यगात्मनेपदे भवत। 'लिङ्लिटोरिति'। आशिषि लिङत्र गृह्यते यदुक्त कुषिरजो श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनमवचने हि लिङ्लिटो प्रतिषेध इति। 'स्यादिविषये चेति'। आदिशब्देन सिजादीना ग्रहणम्। 'चुकुषे ररञ्ज इति'। लिट् आत्मनेपद तस्य एशादेश। 'कोषिषीष्टेति'। 'लिङ सीयुट्' 'सुट्तिथो' लघूपधगुण। 'रङ्क्षीष्टेति'। एकाच इतीट्प्रतिषेध, 'चो कु'रिति कुत्व गकार, तस्य चर्त्व ककार। 'अकोषि अरञ्जीति'। चिण् ॥

"धातो" ॥ आ कुतोयमधिकार, किं प्राग्लादेशाद् आहो स्विदाध्यायपरिसमाप्तेरिति विचारे द्वितीय पक्षमाश्रयति। 'आध्यायपरिसमाप्तेरिति'। एश शित्करणात्, तद्धि धातोरित्यधिकारे सति 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'आदे परस्य' तकारस्य स्थाने एत्वे सति अकारस्य स्थाने टेरेत्वे अयादेशे च सत्ययेशब्दस्य श्रवण मा भूदित्येवमर्थ क्रियते प्राग्लादेशात्पुनर्ह्रत्वधिकारे ऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति एकारस्यैकारवचने प्रयोजन नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारमन्त्ये ऽल्यनुसहार बाधित्वा सर्वादेशो भविष्यति किं शकारेण, यद्याध्यायपरिसमाप्तेरयमधिकार, आद्ये योगे न व्यवाये तिङ स्यु, आद्ये योगे तिबादिसूत्रे येमी लावस्थाया स्यादयो विधीयन्ते तेषु कृतेषु तैर्व्यवधाने तिबादयो न स्यु, करिष्यति हरिष्यति कर्ता, शबादिषु तु न दोष, तेषा सार्वधातुकाश्रयत्वादकृते लादेशे प्राप्त्यभावात् तिबादयश्च तत्र सावकाशा, न स्यादेत्व टेष्टिता यद्विधत्ते व्यवायइ-

त्येव पचते यजते, क्व तर्हि स्यात् आस्ते शेते धत्ते रुन्धे बेभिदीते इत्यादौ यत्र न विकरणाः सन्ति एश शित्त्व लिटस्तझयोरेशित्ययमेश् शित्कर्त्तव्यः, एतच्चोपक्रमएव व्याख्यातं, यच्च लोटो विधत्ते तच्च विकरणव्यवाये न स्यात् 'लोटो लङ्वत्' 'एरुः' 'सेर्ह्यपिच्चे'त्यादि पचतु पचतमित्यादि, स्तौतु जुहोतु भिनत्तु आस्तामित्यादावेव स्यात् यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च न स्यात् 'नित्यं ङितः' 'इतश्च' 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' 'लिङः सीयुट्' 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चे'त्यादि, तथा 'थासः से' पचस इत्यादौ न स्यात्। नैष दोषः। विहितविशेषणं विज्ञास्यते धातोर्विहितस्य लोट इति, यद्येव 'विदो लटो वे'त्यत्रापि विदेर्धातोर्विहितस्य लटस्तिबादीनां णलादय इति विज्ञायमाने विन्दति विन्दतः विन्दन्तीति लाभार्थस्य विकरणेन व्यवायेपि णलादयः प्राप्नुवन्ति, न क्वचिद्विहितविशेषणं धातुग्रहणमिति सर्वत्र तथा भवितव्यम्। अथ वात्र धातुना विहितं विशेषयिष्यामो विदिना ऽऽनन्तर्यं, धातोर्विहितस्य लटो विदेरनन्तरस्येति 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चे'त्यत्रापि धातुना विहितं विशेष्यते अभ्यस्तेन चानन्तर्यं धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्य ङितो झेरिति तेनाजजागरिष्यन् अजागरिष्यन्नित्यादौ न भविष्यति, आत इत्यत्र कथं, यदि तावद्धातोर्विहितस्याकारादनन्तरस्येति अलुनन् अपुनन् अत्रापि प्राप्नोति, अथ आकारान्ताद्धातोर्विहितस्येति, अपिबन्नित्यत्र प्राप्नोति, अस्तु धातोर्विहितस्याकारादनन्तरस्येति अलुनन् अपुनन् इत्यत्र लुना झि इति स्थिते 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति लोपे कृते आकाराभावान्न भविष्यति नात्र लोपः प्राप्नोति 'ई हल्यघो'रितीत्त्वेन बाध्यते एवमप्याकारान्न भविष्यति, न,चेत्त्वं प्राप्नोति अन्तिभावेन बाध्यते, नात्रान्तिभावः प्राप्नोति जुस्भावेन बाधनात्, तदेव लोपः ईत्वेन ईत्वमन्तिभावेन अन्तिभावो जुस्भावेन जुस्भावो लोपेन लोपः ईत्वेनेति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति। नैष दोषः। आयन्नादिष्पदेशिवद्वचनादुपदेशकालएव झस्यान्तिभावे कृते लोपो लोपेन व्यवस्था, किं चात इत्यत्र सिज्ग्रहणमनुवर्त्तते आकारान्तात्सिज्लुगन्ताद्धिति तेन न क्वाप्यनिष्टप्रसङ्गः, तदेवमाध्यायपरिसमाप्तेर्धात्वधिकार

इति स्थित, वक्ष्यति 'तव्यत्तव्यानीयर' इति, कि च स्यात् यदि तव्यादि विधौ धातोरिति नानुवर्त्तेत ड्याप्प्रातिपदिकादपि तव्यादय स्यु, साधने तव्यादयो विधीयन्ते साधन च क्रियाया क्रियाया अभावात्साधनाभाव साधनाभावात् ड्याप्प्रातिपदिकात्तव्यादयो न भविष्यन्ति, कथ तर्हि कर्मादिषु विधीयमाना द्वितीयादयो भवन्ति, नैव प्रातिपदिकार्थस्य साधने द्वितीयादय कि तर्हि शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्षे तस्यैव कर्मादि भावे, तव्यादयस्तु प्रकृतिवाच्यक्रियापेक्षे साधने चरितार्था न ड्याप्प्रातिपदिकाद्भविष्यन्ति, इद तर्हि प्रयोजन सत्यापयेत्यादयो येपभ्रंशा क्रियावचनास्तेभ्यस्तव्यादयो मा भूवन्निति, नहि ते धातव, भूवादिपाठाश्रयत्वाद्धातुसज्ञाया, कि च सोपसर्गाल्लङादयो मा भूवन्निति धात्वधिकार क्रियते अन्यथा प्राकरोत्प्रास्थित अध्यैष्टेति धातूपसर्गसमुदायस्य विशिष्टक्रियावचनत्वात्तत प्रत्ययविधावङ्गसज्ञायामडादिप्रसङ्ग ,चोदयति। 'धातुग्रहणमनर्थं यङ्विधौ धात्वधिकारादिति'। धातोरेकाच इत्यत्र यङ्विधौ धात्वधिकारादिति धातोरेकाच इत्यत्र यङ्विधौ यद्धातुग्रहण तस्येहाधिकारादित्यर्थ । परिहरति। 'कृदुपपदसज्ञार्थं त्विति'। एतदेवव्याचष्टे। 'अस्मिन्निति' । अस्मिन्नेवेत्यवधारणा द्रष्टव्य तद्दर्शयति। 'पूर्वत्र मा भूतामिति'। असत्यस्मिन्नधिकारे धात्वधिकारे यत्सप्तम्या निर्दिष्ट तदुपपदमित्येतावानर्थ स्यात् ततश्च पूर्वत्रापि स्यात् 'ल्लि लुङि' लुङन्तउपपदे ल्लिरिति, एव कृत्सज्ञापि धातोर्विहितस्यातिङो भवतीति पूर्वत्रापि स्यात् ततश्च करिष्यतीत्यत्र स्यप्रत्ययस्य कृत्सज्ञाया कृदन्त प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकत्वे सति तिङोक्तेप्येकत्वे वचनग्रहणादेकवचनस्य चोत्सर्गत्वात्सोरुत्पत्ति प्रसज्येत तस्मादस्मिन्धात्वधिकारे यथा स्याताम् पूर्वत्र मा भूतामिति पुनर्द्धात्वधिकार क्रियते । ननु चाधिकारेण ते सज्ञे विधास्येते प्रत्ययसज्ञा च तत्र ते पूर्वत्र भविष्यत इत्याशङ्क्य प्रयोजनान्तरमाह 'आर्द्धधातुकसज्ञार्थं चेति'। क पुनरार्द्धधातुकसज्ञाया द्वितीयधातुग्रहणस्योपयोग इत्यत आह । 'धातोरित्येव विहितस्येति'। 'लूभिरिति'। अत्र सत्यपि प्रातिपदिकत्वे धातुत्वमप्यस्ति पूर्वप्रवृत्ताया धातुसज्ञाया अनिवर्तनात् ततश्च

धातोरेवाय विहित इति आर्द्धधातुकसज्ञा स्यादेव, यदि तु शमि धातो रित्यत्र धातुग्रहणस्य द्वितीयस्यार्द्धधातुकसज्ञार्थं स्वरितत्व प्रतिज्ञायेत अयमप्यधिकार शक्योकर्तुं वासरूपविधिरप्यधिकारेण सिद्धस्तेन क्तादि भि सिच समावेशो न भविष्यति ॥

"तत्रोपपद सप्तमीस्थम्" ॥ सप्तमीस्थमित्यस्यार्थमाह । 'सप्तम्या निर्दिष्टमिति'। सप्तम्या विभक्त्योच्चारितमित्यर्थ । सप्तम्यन्तेन पदेन प्रतिपादितमिति वा, अस्मिन्पक्षे सूत्रे सप्तमीशब्देन सप्तम्यन्तमुच्यते सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ प्रतिपाद्यत्वेन स्थित कुम्भादिकमित्यर्थ, प्रथमे तु पक्षे कर्मणीत्यादेर्य सप्तम्या निर्देश स एव कुम्भमित्यादेरपि प्रयोगगतस्य सप्तम्या निर्देश यथा 'तस्यापत्य' मित्यादौ तस्येति सामान्य विशेषोपलक्षणार्थमिति तदीयमेव प्राथम्य विशेषाणामपि भवति तद्वद त्रापि। 'कुम्भकार इति'। अत्रोपपदत्वात्समास कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व च भवति। 'स्यग्रहणमित्यादि'। सूत्रेषु य सप्तम्या विभक्त्या निर्देश उच्चा रण सप्तम्यन्तेन वा पदेन प्रतिपादन तदेव सज्ञाङ्गमिति प्रतिपत्त्यर्थमि त्यर्थ । ननु सप्तमीशब्देन साहचर्यात्सूत्रादिषु सप्तम्या निर्दिष्ट ग्रहीष्यते नार्थ एतदर्थेन ग्रहणेन तत्राह। '[1]अन्यथा हीति'। मुख्यार्थसभवे गौणस्या- ग्रहणात् सप्तम्या एव सज्ञा स्यात् सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्र- तिषेधात्, न चासतस्सज्ञिन सज्ञा शक्या विधातुमिति यत्र सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यादित्यर्थ । 'स्तम्बे रम इति'। 'स्तम्बकर्णयोरमिजपोरित्यत्र' 'तत्पु रुषे कृति बहुल' मित्यलुक्। 'यत्र वेति'। यत्र सूत्रे सप्तमीश्रुति सप्तमीश ब्दस्य श्रवणमित्यर्थ । 'अशब्दसज्ञेति'। स्वरूपग्रहणप्रतिषेधादभ्युपगम्य वादोय सर्वेष्टि न सिद्ध्यतीत्यत्र तात्पर्यम् । 'स्यग्रहणात्त्विति'। स्यग्रहणे सति सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्य सञ्ज्ञाविधानात्सर्वत्र सिद्ध्यतीत्यर्थ । ननु च लघ्वर्थं सज्ञाकरण तत्किमर्थं गुर्वी सज्ञा क्रियतइत्यत आह। 'गुरुसज्ञाकर णमिति'। उपोच्चारित पदमुपपदमित्येवमर्थानुगता सज्ञा अन्वर्थसज्ञा। 'समर्थपरिभाषाव्यापारार्थमिति' । इह यदा स्वार्थद्रव्यलिङ्गात्मकस्त्रिक

१ इतरथेति २ पुस्तके पाठ स एव मुद्रितमूलपुस्तकानुगुण ।

प्रातिपदिकार्थैस्तदा नान्तरेण विभक्तिं कर्माधिकरणाद्युपपदमुपपद्यतइत्य वश्यमुत्पाद्या विभक्तिरिति पदविधित्वादेव सिद्धः परिभाषाव्यापार, पञ्चकपक्षे तु प्रातिपदिकस्यैव कर्माद्यभिधायित्वेन पदविधित्वाभावा त्परिभाषाव्यापारो न स्यादित्यन्वर्थया सञ्ज्ञया बलात्प्रवर्त्त्यते। नैतदस्ति। पञ्चकपक्षेपि विभक्त्युत्पत्त्या पदत्वे सत्येव प्रत्यय इति प्रतिपादनात्, ननु गतिकारकोपपदाना कृद्भिस्सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वच नात्कथमुपपदस्य सुबन्तत्व, सामि स्मर्त्ता भवान्, 'उपपदमतिङि' त्यत्र हि सुपेति तृतीयान्तमेव निवृत्त सुबिति प्रथमान्तमनुवर्त्ततइत्यवोचाम कथ मपरथा चर्मकारादौ नलोपादि स्यात् 'पश्य कुम्भ करोति कटमिति'। धातोरिति वर्त्तते कर्मादिशब्दाश्च सबन्धिशब्दा तत एव विज्ञास्यामो यस्य धातोर्यत्कर्मेति, एवमपि महान्त कुम्भ करोतीत्यत्र प्राप्नोति न वा भवति महाकुम्भकार इति भवति यदैतद्वाक्य महान् कुम्भो महाकुम्भ महा कुम्भ करोतीति, यदा त्वेतद्वाक्य महान्त कुम्भ करोतीति तदा नेष्यते, किं च स्याद् यद्यत्र स्यात् कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते तदर्थ एकार्थीभावात् महच्छब्देन समासो न स्याद् अन्वर्थत्वादेव सञ्ज्ञाया सप्तमीनिर्दिष्टत्वेपि प्रकृत्यर्थविशेषणात्तद्विशेषणाना च उपोच्चारित पदत्वाभावादुपपदसञ्ज्ञा न भवति, अथ तत्रग्रहण किमर्थं धात्वधिकार प्रतिनिर्दिश्यते तत्रैतस्मिंस्तृतीये धात्वधिकारइति, नैतदस्ति प्रयोजनम्, अधिकारादप्येतत्सिद्धम्। इद तर्हि प्रयोजन सप्तमीस्थस्य प्रत्ययोत्पत्ति प्रति निमित्तत्व यथा स्यादिति, कथ प्रत्यय इति वर्त्तते सप्तमीस्थमुप पदसञ्ज्ञ भवति तत्र चोपपदे सत्येव प्रत्यय इति, अथ कर्मणीत्यादिका सत्सप्तमी तत्कुतोसत्युपपदे प्रत्ययप्रसङ्ग, न, कर्मणीत्यादिका सौत्री सप्तम्यर्थापेक्षा तथा हि सत्यणप्रत्ययस्याभिधेय कर्म स्यात् यथा 'ध कर्मणि ष्ट्रन्' ति तथा चोपपदत्व न प्रतीयेत अतो यथेत्सञ्ज्ञार्थमनुनासि कत्व प्रतिज्ञायते तथार्थनिरपेक्षा केवलमुपपदसञ्ज्ञाया लिङ्ग सप्तमी तथा च धातोरण् भवति कर्म चोपपदमित्येतावानर्थ. स्यात् कर्मणा प्रत्ययो त्पत्तिं प्रति निमित्तत्व न प्रतीयेत तस्मात्तदर्थं तत्रग्रहण, किमिदानीं

हेय एवाय ग्रन्थस्तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारइति, न ब्रूमो हेय इति सोप स्कारस्तु भवति एतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तम्या निर्दिष्ट तदुपपदसञ्ज भवति तत्र च सति प्रत्यय इति ॥

"कृदतिङ्" ॥ 'तिङ्वर्जित इति'। तिङ्त्वेन त्यक्तस्तिङ्त्वेन रहित, तिङोन्य इति यावत्। 'अतिङिति किमिति'। इह क्रियमाणोप्यय प्रतिषेध स्वाश्रयामेव तिङ कृत्सञ्ज्ञा बाधितु प्रभवति न तु लकारस्य कृत्त्वर त्स्थानिवद्भावेन प्राप्ताम् अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति वच नादिति मत्वा प्रश्न, तिङ्भाविनो लकारस्यैव कृत्सञ्ज्ञा प्रतिषिध्यते प्रति षेधसामर्थ्याद्वा स्थानिवद्भावो न भविष्यतीत्युत्तरम्। 'चीयात्स्तूयादिति'। ननु च ज्ञापकादेतत्सिद्ध यदयमकृत्सार्वधातुकयोरिति पृथक् सार्वधातुके प्रतिषेध शास्ति तज् ज्ञापयति अकृदिति प्रतिषेधो न तिङतु भवतीति यदि स्यात् चिनुयात्सुनुयादित्यादौ सार्वधातुकेपि कृत्प्रतिषेधादेव दीर्घो न भविष्यति कि पृथक् सार्वधातुकपर्युदासेन, इह तर्हि पचति पठति 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुगि'ति तुङ् माभूदिति, तुग्विधौ धात्वादेरित्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्स्यते, एवमपि चिकीर्षति जिहीर्षतीत्यत्र प्राप्नोति, शपा व्यवधानान्न भविष्यति, एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्, एकादेश पूर्व विधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव, नात्र स्थानिवद्भाव प्राप्नोति परत्वा दन्तवद्भावेन बाध्यते तस्माच्चिकीर्षतीत्यादौ तुङ् माभूदित्यतिङिति प्रति षेध कर्त्तव्य, कि च तिङन्तस्य कृदन्त प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकस ञ्ज्ञाया पचेरन् नलोप प्राप्नोति, पपाच ब्रह्मणी टाप्प्राप्नोति, सर्वत्र च स्वाद्युत्पत्ति प्रसज्येत तदेतदस्मादन्यार्थादतिङिति प्रतिषेधादेव सिद्ध चीयादित्यादौ ज्ञापकमाश्रयितव्यमिति वृत्तिकारो मन्यते स्म ॥

"वा ऽसरूपोऽस्त्रियाम्" ॥ असरूप इति पदच्छेद, अन्यथा लाघवे विशेषाभावादसन्देहार्थं सरूपोस्त्रिया वेति ब्रूयात्, अपवादविषयेपि क्वचित् उत्सर्गस्य प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमिद वचन, यथोक्तम् असरूपस्य बाधकत्वेनमुत्सर्गस्य बाधकविषये निवृत्त्यर्थमिति, परिभाषा चेयम्, अस्मि न्धात्वधिकारे स्त्र्यधिकारव्यतिरेकेण यान्यसरूपस्यापवादस्य विधायकानि

शास्त्राणि तच्छेषभूता, तत्रतत्र वचने क्रियमाणे गौरवं स्यादिति साधारणरूपेण परिभाष्यते, तत्र च अपरूप इति व्यर्थं कस्मात्सर्वं विकल्पते सर्वस्यैवासरूपत्वात्किञ्चित्कदपेक्षया, ऽसरूपपदं चैतत्सापेक्षं प्रतियोगिनि यतोऽत्र भिन्नरूपत्वमसरूपत्वमिष्यते, केन चिद्धि किञ्चित्सरूपमसरूपं वा भवति तत्र केनासरूप इत्यपेक्षायां स्वविधानवेलायां य, स्वस्मिन्विषये प्राप्तः स एव बुद्धिस्थः प्रतियोगी गम्यते, ऽपवादविधानसमये चोत्सर्गस्तमपि विषयमवगाहुमुपक्रममाण उपारूढो बुद्धौ भवतीति तदपेक्षया भिन्नरूपोऽपवाद एवात्रासरूपो विवक्षित इत्याह । 'अपरूपोऽपवादप्रत्यय इति'। एवं स्थिते यद्ययमुत्पत्तिविकल्पः स्यादपवादप्रत्ययो वा भवतीति, ततः स्वविषये काम विकल्पस्तस्य लभ्यते न तूत्सर्गः प्रवर्त्तेत तत्रातद्विषयो ह्यसौ, उत्सर्गापवादशास्त्रयोर्हि प्रमितिव्यापारे पर्यवसिते पश्चादियमत्रैव प्रदेशे स्थिता ऽपवादस्य पक्षे प्रवृत्तिं प्रतिबध्नाति, अपवादशास्त्रेण य स्वीकृतो विषयस्तद्व्यतिरिक्तविषया सामान्यशास्त्रस्य प्रमितिरित्यपवादस्याप्रवृत्तावपि नैवोत्सर्गस्य तस्मिन्विषये प्रमितिः प्रवृत्तिर्वोपपद्यते तद्धितवत्, तद्यथा दक्षस्यापत्यमत इञि विकल्पिते पक्षे ऽण् न भवति अपि तु वाक्यमेव भवति तत्कस्य हेतोः समर्थानां प्रथमाद्वेति तटस्थेन पक्षे प्रवृत्तिर्निरुद्ध्यते न पुनरेकवाक्यतया प्राप्तिरेव विकल्परूपितेति तथेहापीति, अपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्राद्यभिधानायानुज्ञाता स्याद्यथाग्निचिदित्यादौ क्विबादिलोपे तदाह । 'तत्रोत्पत्तिर्वा प्रसङ्गो यथा तद्धितइति'। तमिममुत्पत्तिविकल्पपक्षे दोषं दृष्ट्वा बाधकत्वं विकल्प्यतइत्याह । 'वा बाधको भवतीति'। उक्तं च सिद्धन्त्वसरूपबाधकस्य वावचनादित्यसरूपो वा बाधको भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । ननु तत्रतत्रोच्यते यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपरः इति ततः श्चासरूपो वेत्युक्ते भवतीत्येवाध्याहारो युक्तो न पुनर्वा बाधक इति । उच्यते । उत्पत्तिविकल्पस्य प्रयोजनं केवलाया प्रकृतेः प्रयोगः, केवला च प्रकृतिः स्वार्थमात्रमभिधातुमसमर्था किं पुनः कर्त्रादिकमभिधास्यति प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये हि प्रयुज्यमानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामयं प्रकृत्यर्थो ऽय

प्रत्ययार्थे इति व्यवस्थाप्यते ऽनुत्पन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न काञ्चिदप्यर्थं गमयति, प्रयोगोपि हि तस्या दुर्लभ परश्चेति नियमात्, तद्धिते त्वनुत्पत्तिपक्षेप्युत्सर्गप्रवृत्तिव्यतिरेकेण प्रत्ययान्तरमस्ति षष्ठी, इह तु न तथेति सामर्थ्याद्बहिरङ्गमपि बाधकत्वमविकल्प्यते। ननु च शास्त्र शास्त्रेण बाध्यते न पुन कार्यं कार्येण निदानोच्छेदेनैव हि निदानिन उच्छेद शक्यते कर्तुं नहि प्रदीपे ऽनुच्छिन्ने तत्प्रकाश उच्छिद्यते तत्किमुच्यते ऽपवादप्रत्यय इति, एव तु वक्तव्यम् अपवादशास्त्रमिति। उच्यते। सर्वस्यैवापवादशास्त्रस्य स्वगतमसारूप्यमव्यभिचारीति प्रत्ययद्वारक तदाश्रयणीयमित्यपवादप्रत्यय इत्युक्तम्। एवम्भूतस्य प्रत्ययस्य विधायक शास्त्रमित्यर्थे। यद्वा प्रत्ययस्य बाधकत्वविकल्पसामार्थ्याच्छास्त्रमपि पक्षे बाधक भविष्यति। अथ वा वृत्तौ वस्तुमात्र दर्शित यथा त्वयमर्थ उपपद्यते तथा सूत्र व्याख्येय तत्रेद व्याख्यान परिभाषेयमित्युक्त तत्रेकपरिभाषावदियमपि पदमुपस्थापयति अस्मिन्धात्वधिकारे यत्रासरूपोपवादप्रत्ययो विधीयते तत्र वेत्युपतिष्ठते स्त्र्यधिकारे तु नेति कि कृत भवति ददातिदधात्योर्विभाषेत्यादिवत् प्रमितिरेव विकल्परूषिता भवति ततस्तद्द्वदेवोत्सर्गस्य प्रवृत्तिसिद्धिरिति, अथासरूप उत्सर्गप्रत्ययोपवादविषये वा भवतीति विज्ञायमाने को दोष, न खलु कश्चिद्दोष, अपवादविकल्पे प्राप्ते विभाषा उत्सर्गविकल्पे त्वप्राप्तविभाषेति किन्तु प्रतियोग्यपेक्षमसरूपपदमप्यपवादमेव गोचरयतीत्युक्तम्। अस्त्रियामित्यत्र पक्षत्रय सम्भवति अभिधेयसप्तमी वा स्यात् स्त्रियामभिधेयाया वासरूपो न भवतीति, स्त्रियामित्येव वा विहितस्यासरूपस्य निषेध स्यात् स्त्रियामित्युच्चार्य ये विधीयन्ते ते नेति, स्त्रीग्रहण वा स्वर्यते स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति स्त्रियां क्तिन्नित्यस्मिन्नधिकारे नेति, तत्राद्ये पक्षे विक्षिपा विक्षेपिका विक्षेप्त्रीति क्तविषये ण्वुल्तृचौ न स्याताम्, द्वितीये तु 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' व्यावक्रोशी व्यावकृष्टिरिति णचो विषये क्तिन् न स्यात्, द्वयोरपि स्त्रियामित्युच्चार्य विधानादिति, ममाद्ययो पक्षयोर्दोष दृष्ट्वा तृतीय पक्षमाश्रित्याह। 'स्त्र्यधिकारविहितप्रत्यय वर्जयित्वेति'। केचिदाहु। अपवा

दुप्रत्यय वर्जयित्वेति वक्तव्ये प्रत्यय वर्जयित्वेति वचन प्रत्ययमात्रपरि ग्रहार्थ तेनोत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि स्त्र्यधिकारनिवेशिनोरय प्रतिषेध कि सिद्ध भवति आसना आस्या स्त्र्यधिकारविहितेनापि युचापवादेन कृह लोपर्यंत समावेश सिद्धो भवति, घञस्तु क्तिनादिभिरनभिधानादस मावेश इति, अन्ये तु अपवादो वा बाधको भवतीति प्रकृतत्वात्स एवात्र प्रत्यय इति व्याचक्षते तेन घञ क्तिन्नादिभिरसमावेश 'आस्येत्यत्र कृत्य ल्युटो बहुलमिति ण्यदिति'। 'ण्वुल्तृचावुत्सर्गाविति'। धातुमात्रे विधा नात्। 'इगुपधज्ञाप्रीकिर क इत्यपवाद इति'। धातुविशेषे विधानात्, कि पुन प्रयोगगतमसारूप्यमाहोश्विदुपदेशगत, कि चात प्रयोगे लादेशेषु प्रतिषेधो ह्यो ऽपचदित्यत्र लुङपि प्राप्नोति प्रयोगे ह्यसरूपत्वात् लङ्यनच्क स्तकार प्रत्यय, लुङ्यपात्तीदितीत्त्वद्ध, श्व कर्तेत्यत्र लृडपि प्राप्नोति, ज्ञाप कात्सिद्ध यदय 'हशश्वतोर्लङ्चे' ति लिङ्विषये लङ शास्ति तज्ज्ञापयति न लादेशेषु वासरूपविधिरिति, एवमपि ग्रामणी ग्रामनाय इति क्विबादि विषयेऽण्यादयो न स्यु नहि क्विबाद्य प्रयोगे रूपवन्तो लोपविधानात्ते षाम्, तस्मादुपदेशगतमसारूप्य, यद्येवमनुबन्धभिन्नेषु विभाषा प्रसङ्ग काणोरपि ह्युपदेशे भिन्न रूप प्रयोगे तु समान तत्राह। 'नानुबन्धकृत मिति'। अनुबन्धानामनेकान्तत्वात्तत्कृतमसारूप्य नाश्रीयते तथा चोदीचा माङ इति श्रूयमाणेपि ङकारे तस्यानेकान्तत्वादव्याहतमेजन्तत्वमित्यात्व प्रयुक्त दद्रातिदधात्योर्विभाषेति विभाषाग्रहण च लिङ्गमस्यार्थस्य, अन्यथा ऽनुबन्धकृतादसारूप्यादेव शविषये णो भविष्यतीति किन्तेन, इह क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधि प्राप्नोति, हसित छात्रस्य शोभन हसन छात्रस्य अत्र क्तल्युड्विषये घञपि प्राप्नोति, तुमुन् इच्छति भोक्तुम्, अत्र इच्छार्थेषु लिङलोटाविति लोट् प्राप्नोति, तुमुना च बाध इष्यते लिङ् तु लिङ् चेति वचनाद्भवत्येव, यद्येवमस्मादेव नियमाल्लोडपि न भविष्यति, खलर्थे आतो युच् ईषत्पान, अत्र खलपि प्राप्नोति। ननु स्त्र्यधि कारे तावदस्त्रियामिति प्रतिषेधादस्याप्रवृत्ति परस्तादपि विच्छिन्नत्वा द्वेव न भविष्यति, स्यादेतदेव, यद्ययमधिकारस्स्यात् परिभाषा त्वेषेत्युक्तम्

दृश्यते च स्त्र्यधिकारादूर्ध्वमपि वासरूपविधि, आसित्वा भुङ्क्ते आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्यात् अन्यथा भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाल्यमव गम्यते तुमर्थाधिकाराद्भावे क्त्वाप्रत्ययस्तत्रैव च लकार इति समानविषय त्वाद्बाध्यबाधकभाव स्यात्, तथा कालो भोक्तु कालो भोजनस्य तुमुना ल्युटो बाधस्यात, तस्मात् स्त्र्यधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिरेषि तव्य, 'अर्हे कृत्यतृचश्चे' त्यत्र कृत्यतृज्ग्रहण ज्ञापक स्त्र्यधिकारस्य परस्ता दनित्यैषा परिभाषेति, तस्मात् क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषेधोऽवक्तव्य एव॥

"कृत्या प्राङ् ण्वुल "॥'ण्वुल्तृचाविति वक्ष्यतीति'। रोगाख्याया ण्वुल् बहुलमित्यय त्ववधिर्न भवति अर्हे कृत्यतृचश्चेति पृथक् तृचो ग्रहणात्, यद्येव प्राङ् ण्वुल इति न वक्तव्य कृत्या इत्येवास्तु तृज्ग्रहणादेव ज्ञाप कात्परतोनुवृत्तिर्न भविष्यति योगापेक्ष च ज्ञापक 'ण्वुल्तृचा' वित्यस्माद्यो ग.त्प्राक् कृत्यसञ्ज्ञाधिकार इति सत्य कृत्या इत्येतावदेव पठित सूत्र कारेण वृत्तिकारस्तु भाष्ये पूर्वपक्षरूपेण पठित सूत्रे प्रक्षिप्तप विचित्रा हि वृत्ते कृतिर्वृत्तिकारेण, कृत्या इति बहुवचनमनुक्तसमुच्चयार्थं तेन केलिमर उपसङ्ख्यानमित्यादि नोपसख्येय भवति॥

"तव्यत्तव्यानीयर "॥ 'वसेरिति'। वस निवासइत्यस्य ग्रहण न तु वस आच्छादनइत्यस्य लुग्विकरणस्य तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति वचनात्कर्तरि न प्राप्नोतीति वचन णिद्वद्भावाय च। 'वास्तव्य इति'। तद्धितान्तो वा पुनरेष भविष्यति वास्तुनि भवो वास्तव्य, दिगादित्वाद्यत्, अथास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदो नास्ति कृत्योकेण्णुजिति यदन्तोदात्तत्व तदेव 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यनेन भविष्यति, केलिमर इति ककारो गुणवृद्धि प्रतिषेधार्थ, रेफस्स्वरार्थ। 'कर्मकर्त्तरि चायमिष्यतइति'। भाष्ये तु पचेलिमा माषा पक्तव्या भिदेलिमास्सरला भेत्तव्या इति शुद्धे कर्मणि प्रदर्शितम्॥

"अचो यत्" ॥ 'अज्ग्रहण किमिति'। पूर्वसूत्रएव यद्ग्रहण कर्त्तव्यमिति प्रश्न। 'यावतेत्यादि'। द्वये हि धातवो ऽजन्ता हलन्ताश्च तत्र हलन्ताद् ण्यत वक्ष्यति अत पारिशेष्यादजन्तादेव यद्भविष्यतीत्य

भिप्राय । 'अजन्तभूतपूर्वादपीति'। पूर्वं भूतो भूतपूर्व 'सुप् सुपे' ति समास अजन्तश्चासौ भूतपूर्वश्च अजन्तभूतपूर्व । 'दित्स्य धित्स्यमिति'। दाञो धाञश्च सन् द्विर्वचन सनिमीमाघ्वित्यादिना इस् 'स स्यार्द्धधातुके' इति तत्वम् 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' दित्स धित्स इति स्थिते अनुत्पन्नएवार्द्ध धातुके बुद्धिस्थे एवातो लोपे कृते सम्प्रत्यय हलन्त इति ण्यत् स्याद् अज् ग्रहणात्तु भूतपूर्वमजन्तत्वमाश्रित्य यद्भवति तेन यतो नाव इत्याद्युदात्त्व ण्यति तु तित्स्वरित स्यात्, चिकीर्ष्यमित्यादौ तु ण्यद्यतो र्वशेषाभाव, 'यतो नाव' इत्यत्र हि द्व्यच इति वर्त्तते यदा त्वार्द्धधातुके परतो लोप, तदैतदज्ग्रहण न कर्त्तव्यमेव । 'तकिशसीत्यादि'। तकि हसने शसु हिंसाया चते चदे याचने यती प्रयत्ने जनी प्रादुर्भावे 'यतो नाव' इति स्वरार्थं जनेर्यद्विधान जन्यमिति रूप न तु ण्यतापि सिद्ध 'जनिवध्यो श्चे' ति वृद्धिप्रतिषेधात्, शसिमपि केचित्पठन्ति, तद्वा नराशस्य राद्ध्य च । 'हनो वा वध चेति'। हन्तेर्वा यत्प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन च वधा देश । 'वध्यमिति'। तद्धितान्तो वा पुनरेव भविष्यति वधमर्हतीति वध्य, दण्डादिभ्य इति यत्, यदि तद्धित समासो न प्राप्नोति असिवध्यो मुसलवध्य इति, कृति पुन सति 'कर्तृकरणे कृता बहुल' मिति समास सिद्धो भवति । 'घात्यमिति'। 'हनस्तोचिण्णलो' रिति तत्व हो हन्ते र्ञ्णिन्नेष्विति कुत्वम् ॥

"पोरदुपधात" । 'पाक्य वाक्यमिति'। 'चजो कुघिण्ण्यतो'-रिति कुत्वम्। 'कोप्य गोप्यमिति'। कुप कोपने गुप व्याकुलत्वे । 'आप्य मिति'। आप्लृ व्याप्तौ एषु त्रिषु 'यतो नाव' इत्याद्युदात्तत्वन्न भवति तित्स्वरित एव तु भवति ॥

"शकिसहोश्च" । 'शक्लृ शक्ताविति'। उपलक्षणमेतत् शक विभाषितो मर्षणइत्यस्यापि ग्रहणम् । 'षह मर्षणइति'। ननु षह शक्त्यर्थइत्यस्यैव परस्मैपदिनोऽननुबन्धकस्य ग्रहण प्राप्त, नैष दोष, प्रत्ययविधिविषयत्वादननुबन्धकपरिभाषायास्तस्माद् द्वयोरपि ग्रहणम् । अन्ये तु 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति वृत्तिकारोक्तयोरेव ग्रहणमिच्छन्ति ॥

'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे" ॥ 'अनुपसर्गेभ्य इति'। सूत्रे ऽनुपसर्गइति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भाव । अत एवोपसर्गादन्योनुपसगस्तस्मिन्ननुपसर्गे उपपदइत्यर्थो न भवति एव हि केवलेभ्यो न स्यात् 'वद सुपि क्यप् चे' त्यत्र सुबग्रहणमनर्थक स्य त् अनुपसर्ग^इति हि वर्त्तते तत्र नञिवयुक्तन्यायेनोपसर्गसदृशस्य सुबन्तस्य ग्रहण भविष्यति। 'नियम।र्थमिति'। अनुपसर्गादेव यथा स्यात्सोपसर्गान्मा भूदिति, कथ तर्हि तेन न तत्र भवेद्विनियम्यमिति, प्रमादपाठोय विनियाम्यमिति पाठ, एतेन इति यवोपचर्यम् इति व्याख्यातम्। 'चरेराङि चागुराविति'। सोपसर्गार्थ वचनम्। 'आचर्यो देश इति'। गन्तव्य इत्यर्थ । उपनेता गुरु ॥

"अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु" ॥ 'अवद्यमिति'। 'निपात्यतइति'। वदेर्नञ्युपपदे 'वद सुपि क्यप् चे' ति यत्क्यपो प्राप्तयो र्यदेव यथा स्याद् गर्ह्यएव च यथा स्यादित्युभयार्थन्निपातनम्। 'अवद्य पापमिति'। अवदनार्हत्वात्। 'अनुद्यमन्यदिति'। गुरुनामादि तद्धि गर्ह्य न भवत्यथ च वदनार्हमपि न भवति अत्र क्यबेव भवति यजादित्वा त्सम्प्रसारण 'नलोपो नञ' 'तस्मान्नुडचि' 'पण्य व्यव[1]हर्त्तव्यमिति'। निपातनस्य रूढ्यर्थत्वात् पण्यशब्दस्य च तत्रैव रूढत्वात्, उक्त च ॥

धातुसाधनकालाना प्राप्त्यर्थन्नियमस्य च ।
अनुबन्धविकारा‌णा रूढ्यर्थं च निपातनम् ॥

इति। पाण्यमन्यदिति'। स्तुत्यमित्यर्थ । 'वर्येति स्त्रिया निपात्यतइति'। सूत्रे ऽवद्यादीनि अविभक्तिकानि पृथक् पदानि न तु द्वन्द्वस्य जसन्तनिर्देश इति भाव । 'शतेन वर्येति'। वृङ् सम्भक्तावित्यस्येद निपातन तत्रैवानिरोधसम्भवात्। 'वृत्यान्येति'। वृञ् वरणे एतिस्तुशास्वित्या दिना क्यप्। 'वार्या ऋत्विज इति'। एतिस्तुशास्वित्यत्र वृञो ग्रहण वृङ स्तु स्त्रीलिङ्गादन्यत्र ऋहलोर्ण्यदेव भवति, भट्टिकाव्ये तु पुँल्लिगेपि यदेव प्रयुक्त सुग्रीवो नाम वर्योसौ भवता चारुविक्रम इति ॥

---

१ पण्यमिति निपात्यते व्यवहर्त्तव्य चेतद्भवतीति मूलानुसारेण टीका, मुद्रितमूलपुस्तके तु पण्यमिति निपात्यते पणितव्य चेदिति पाठ ।

"वह्यं करणम्" ॥ 'वहेर्द्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यत इति'। अर्थव्याख्यानमेतत्, वह्यमिति निपात्यते करणं चेद्भवतीति वक्तुं युक्तम् ॥

"अर्यः स्वामिवैश्ययोः" ॥ 'स्वामिन्यन्तोदात्तत्वञ्चेति'। अथ यो वैश्यः स्वामी च तत्र कथम्, उच्यते, वैश्याख्यायामाद्युदात्तत्वं स्वाम्याख्यायामन्तोदात्तत्वं,तथा चायस्य स्वाम्याख्यायामिति फिट्सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम्। 'आर्यो ब्राह्मण इति'। प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥

"उपसर्या काल्या प्रजने" ॥ 'उपपूर्वात्सर्त्तेरिति'। भौवादिकस्य जौहोत्यादिकस्य च सर्त्तेर्शास्त्य'र्तेभ्यश्चेति निर्द्देशात्सूत्राद्बहिरपि लुका निर्द्देशः। 'प्राप्तकाला काल्येति'। तदस्य प्राप्तमिति वर्त्तमाने 'कालाद्यदि'ति यत् प्रजननं प्रजनः भावे घञ् 'जनिवध्योश्चे'ति वृद्धिप्रतिषेधः। 'उपसर्या गौरिति'। गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः, वृषभोपगमनस्य प्राप्तकालेति यावत्। 'उपसर्येति'। उपसरणीया प्राप्तव्येत्यर्थः ॥

"अजर्यं सङ्गतम्" ॥ 'सङ्गमने कर्त्तरीति'। सूत्रे सङ्गतमिति नपुंसके भावे क्त इति दर्शयति, कर्त्तरीति तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति भावे मा भूदिति निपातनाश्रयणं तेन भावे सङ्गतकर्तृकेऽपि ण्यदेव भवति अजार्यं सङ्गतेनेति। 'अजरितेति'। तृच् ॥

"वदः सुपि क्यप् च" ॥ 'अनुपसर्ग इति वर्त्तत इति'। सत्सूद्विषेत्यादौ सूत्रे वक्ष्यति उपसर्गग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति तच्चावश्यं तथैवाश्रयणीयं सुप्यजातौ 'स्पृशोऽनुदके क्विन्'इत्यादावुपसर्गग्रहणं मा भूदिति ततश्च नार्थ इहानुपसर्गग्रहणानुवृत्त्या।'सुबन्ते उपपदे अनुपसर्ग इति'। यद्यपि पूर्वं बहुव्रीहिः पञ्चम्यर्थे सप्तमीति व्याख्यातम् इह तु विरोधाभावात्तत्पुरुषात्स्वार्थएव सप्तमीति भावः। 'ब्रह्मोद्यमिति'। भावे क्यप् पूर्ववत्सम्प्रसारणं ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः, कथं पुनः सकर्मकाद्भावे कृत्यप्रत्ययः यावता भावे चाकर्मकेभ्यः 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति वक्ष्यति न च कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वं ब्रह्मेति कर्मणः श्रुतत्वात् तस्मादुत्तरसूत्रादिह भावग्रहणमपेक्षणीयमित्याहुः ॥

"भुवो भावे" ॥ 'यत्तु नानुवर्त्ततइति'। पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात्। ननु 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्था' इति भावकर्मणो कृत्या विधीयन्ते ऽनुपसर्ग इति चानुवर्त्तते ऽनुपसर्गश्च भवतिरकर्मक एवात सामर्थ्याद्भावएव भविष्यति, ननु च प्राप्त्यर्थे सकर्मक एव, सत्य, व्यक्तिनिर्द्देशात् प्राथम्याच्च सत्तार्थस्यैव ग्रहणम्, न च कालादिकर्मणि प्रसङ्ग, अनभिधानात् तत्किमर्थं भावग्रहणमित्यत्राह। 'भावग्रहणमुत्तरार्थमिति'। 'हनस्त चे' ति सकर्मकादपि हनो भावे यथा स्याद् ब्रह्महत्या वर्त्ततइति कर्मणि मा भूत्त्वया घात्यो वृषल इति ॥

"हनस्त च"॥'ब्रह्महत्येति'। स्वभावत स्त्रीलिङ्गत्वमस्य क्यबन्तस्य यथान्येषाम्भावे कृत्याना नपुसकत्व, छन्दसि तु क्यबन्तस्यापि नपुसकत्वमिष्यते सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे, छन्दसि च स्त्रिया चिद्दृश्यते, अस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीय परिगृहाणेति । 'प्रघातो वर्त्ततइति'। किं पुन कारण घञ् प्रत्युदाह्रियते न ण्यदित्यत आह । 'ण्यत्तु भावे न भवतीति'। कर्माविवक्षायामकर्मकत्वे सत्यपीति भाव, सकर्मकात्तु भावे ण्यत प्राप्तिरेव नास्ति ॥

"एतिस्तुशास्वृदृजुष क्यप्" ॥ एतीति तिपा निर्द्देश, किमर्थं धातोर्ग्रहण यथा स्यादिवर्णान्तस्य मा भूदिति अत्र चेण एव ग्रहण नेङिको तयोरधिपूर्वयोरेव प्रयोगादेतीति निर्द्देशानुपपत्ते, तथा च रक्षार्थं वेदानामध्येय व्याकरणमिति भाष्ये यदेव प्रयुक्त । केचित्तु इयत्रदिक इति वक्तव्यमिति वचनादधीत्या मातेत्यप्युदाहरन्ति । 'स्तुत्य इति'। ह्रस्वस्य तुक्। 'शिष्य इति'।'शास इदङ्हलो' रितीत्व 'शासिवसिघसीना चे' ति षत्वम् आङ शासु इच्छायामित्यस्यापि ग्रहणमविशेषात् तेनाशास्यमिति धातुस्वरेण मध्योदात्त पद भवति ण्यति तु गतिकारकोपपदात्कृदिति अन्तस्वरितत्व स्यात्। केचित्तु शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव ग्रहणमिच्छन्ति। 'ओरावश्यकइत्यादि'। इह स्तुग्रहणस्यावकाश आवश्यकाविवक्षाया स्तुत्य इति, ओरावश्यक' इत्यस्यावकाशोऽवश्यलाव्यमिति, अवश्यस्तुत्य इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद् ण्यत्स्यात् पुन क्यब्ग्रहणात्क्यबेव भवति।

'दृग्रहणे वृञो ग्रहणमिष्यते न वृङ इति'। ज्ञापकात्, यदय 'मीडवन्दवृशंसदुहां ण्यत' इति वार्यशब्दस्याद्युदात्तत्वं शास्ति तत्र चेडिवन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो वृङो ग्रहणम्। 'शंसिदुहीत्यादि'। शंसु स्तुतौ दुह प्रपूरणे गुहू संवरणे। 'शस्यमिति'। क्यप्यत्ते उपधालोपः, भाष्यएतदुपसङ्ख्यानं न दृष्टम्। 'आङ्पूर्वादिति'। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। 'आज्यमिति'। 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति करणे क्यप्, पूर्ववदुपधालोपः, अथ कस्माद् ण्यत्येवोपधालोपो नोक्तः कुत्वप्रसङ्गात्तित्स्वरप्रसङ्गाच्च तस्मात्क्यबन्त एषः, यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति आज्यमित्या अज्यमिति, अवगृह्यतां को दोषः, नहि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्त्याः किन्तु पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्त्यं पदविच्छेदो हि पौरुषेयः संहितैव तु नित्यार्थं चार्थनिश्चयाभावे नावगृह्णन्ति यथा हरिवदिति किं हरिशब्द इकारान्त उत हरिच्छब्दस्तकारान्त इति सन्देहात्। 'कथमिति'। इण एवैतद्रूपमिति मन्यमानस्य प्रश्नः। 'एरिति'। इ गतावित्यस्य॥

"ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः"। 'क्लृपिचृती वर्जयित्वेति'। क्लृपू सामर्थ्ये चृती हिंसाग्रन्थनयोः क्लृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादृकारलृकारयोस्सवर्णसंज्ञाविधानाच्च ऋदुपधात्वम्। 'कृत संशब्दने ण्यदेव भवतीति'। अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावपक्ष इति भावः। इदमेव च तपरकरणं लिङ्गमनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजन्तात्तु णिलोपे कृते चाकृते च दित्स्यं धित्स्यमिति वद्यदेव भवति। 'पाणिसर्ग्येति'। पाणिभ्यां सृज्यत इत्युपपदसमासः पूर्ववत्कुत्वम्, एवं समवसर्ग्येत्यत्रापि॥

"ई च खनः"॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थं न इ च खन इत्येवोच्येत दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा आद्गुणे नास्ति विशेषः, ह्रस्वादेशे 'षत्वतुकोरसिद्ध' इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद् ध्रस्वाश्रयस्तुक्स्यादिति चेद् न, पदान्तपदाद्योरेकादेशस्तुग्विधावसिद्धः, अन्यथा वृक्षेच्छत्रमिति ङावाद्गुणस्यासिद्धत्वा 'च्छे चे' ति ह्रस्वाश्रयो नित्यस्तुक् स्यादित्यत आह। 'दीर्घनिर्देश इत्यादि'। एतेन ह्रस्वद्वयमत्र विधीयते न दीर्घ इति दर्शयति पूर्वं तु यथाश्रुताश्रयणेनोक्तमीकारश्चान्तादेश इति। 'तत्रेति'। प्रश्लेषे। 'सति ये विभाषेत्यात्व-

बाधनार्थ इति'। अन्यथा ये विभाषेत्यस्यावकाश खायते खन्यते अन्य त्ववकाशो यस्मिन्पक्षे आत्व नास्ति आत्वपक्षे उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तर ङ्गत्वाच्चात्व स्यात, एतच्च ये विभाषेति विषयसप्तमीपक्षउच्यते, तदा हि यकारादौ बुद्धिस्थएव भवदात्वमन्तरङ्गम् अय त्विकार क्यपा सह विधा नाद्बहिरङ्ग, परसप्तमीपक्षे त्विदमेवेत्वमन्तरङ्ग परनिमित्तमनपेक्ष्य वि धानात् ॥

"भृञो ऽसञ्ज्ञायाम्"॥'भर्त्तव्या इत्यर्थ इति'। एतेन क्रियाशब्दत्व दर्शयन् सञ्ज्ञात्वमपाकरोति।'सपूर्वाद्विभाषेति'।असञ्ज्ञायामेव सूत्रेण नित्य प्रसक्तस्य क्यपोय विकल्प । प्राप्तविभाषेत्यर्थ । सञ्ज्ञायामित्यादि'। प्रति षेधस्येति शेष । असञ्ज्ञायामित्यस्य प्रतिषेधस्य भार्या नाम क्षत्रिय इत्यत्र पुसि दृष्टत्वाच्चरितार्थत्वाच्च ते सूत्रकारस्य भार्या शब्द सिद्ध्यतीत्यर्थ । पुसि चरितार्थे हि प्रतिषेधे स्त्रिया क्यपा भवितव्यम् । ननु भार्याशब्दोऽपि सञ्ज्ञा, अध्रियमाणापि हि भार्या भार्यत्युच्यते तत्कुतोस्य क्यप प्रसङ्ग, न ब्रूमोनेन क्यपा भवितव्यमिति यस्तु सञ्ज्ञायामेव विधीयते सञ्ज्ञाया समजनि षदेत्यादिना तस्यात्र प्रसङ्ग न च तस्यापि प्रतिषेधसामर्थ्यान्निवृत्ति, पुसि प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादिति चोद्यम् उत्तरमाह।'स्त्रिया भावाधिकारो स्तीति'। ननु सञ्ज्ञाया समजनिषदेत्यत्र वक्ष्यति भावइति न स्वयते पूर्वक एवार्थाधिकार इति यथा समजन्ति तस्यामिति समज्या निषदन्ति तस्यामिति निषद्येत्यादि भवति तत्कथमिदमुच्यते स्त्रिया भावाधि-कारोस्तीति, नेदमपूर्वं चोद्य वृत्तिकार एव हि तत्र वक्ष्यति कथ तदुक्त स्त्रिया भावाधिकारोस्तीति स्त्रिया स्त्रीप्रकरणे सञ्ज्ञाया समजेत्यादिना क्यपि विधीयमाने भावस्याधिकारो ऽभिधेयभावोपगमलक्षणो व्यापा-रोऽस्ति शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् भावएव तेन क्यब् भवति न कर्मणि तेन भार्या प्रसिद्ध्यतीति कर्मणीत्यभिप्राय, एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धक स्येति भृञ् भरणइत्यस्यैव क्यब्विधौ ग्रहण न डुभृञ् धारणपोषणयो रित्यस्य, अतस्तस्माद्वा भृञ् भरणइत्यस्माद्दीर्घान्ताद्वा भार्येति प्रसिद्ध्य तीति परिहारान्तरमप्यत्र सम्भवति ॥

"मृजेर्विभाषा" ॥ 'परिमार्ग्य इति'। 'मृजेर्वृद्धि' पूर्ववत्कुत्वम् ॥

"राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्या" ॥ 'राज्ञा सोतव्य इति'। अभिषिक्त क्षत्रियो राजा तेन सोतव्योऽभिषवद्वारेण निष्पाद यितव्य इत्यर्थ, कर्मणि क्यब् दीर्घत्व च निपात्यते, 'राजा वा इह सूयतइति'। अत्र पक्षे लतात्मक सोमो राजा राजान क्रीणन्तीत्यादौ दर्शनात्, सुनोतिरत्राप्यभिषवे ऽधिकरणे, क्यब्निपातन रूढ्यर्थं, तेन ज्योतिष्टोमादौ न भवति, पूर्वस्मिन्नपि पक्षेऽश्वमेधादावतिप्रसङ्ग । 'सूसर्त्तिभ्यामिति'। ननु सर्तेरुत्व सुवतेर्वा रुडागम इत्यभिधानाद्विकल्पोत्राभिप्रेत इति चार्थाभावाद् द्वन्द्वानुपपत्ति, भाष्यकारप्रयोगात्तु द्वन्द्व, प्रयुक्त हि भाष्ये सूसर्त्तिभ्या च सर्त्तेरुत्व सुवतेर्वा रुडागम इति। 'सर्त्तेरुत्वमिति'। दीर्घत्व तु रपरत्वे सति 'हलि चे'त्येव सिद्धम्। 'सुवतेर्वा रुडागम इति'। सुवतेरिति पञ्चमी सुवते परस्य क्यप इत्यर्थ, रुगागम इति पाठे षष्ठी। 'सरतीति'। आकाशे। 'सुवतीति'। षू प्रेरणे तुदादि, कर्मणि लोक प्रेरयतीत्यर्थ, उदिते हि तस्मिन्क्रियासु लोकस्य प्रवृत्ति, कर्तृप्रत्ययेन कर्त्तरि निपातन दर्शयति, एव रुच्याव्यथ्ययोरपि द्रष्टव्यम्। आह च सूर्यरुच्याव्यथ्या कर्त्तरीति। 'कुप्यमिति'। सज्ञायामेतदिष्यते सुवर्णरजतव्यतिरिक्तस्य धनस्येय सज्ञा, सर्वत्रातिप्रसङ्गो निपातनाश्रयेण परिहार्य । 'कर्मकर्त्तरि निपातनमिति'। अन्तोदात्तस्य चेति द्रष्टव्यम्, आह हि कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्व कर्मकर्त्तरि चेति, शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्य इत्येव भवति ॥

"पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे" ॥ 'पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति'। आरब्धा इति शेष । 'सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति'। अत्रार्था इत्यपेक्ष्यते पुष्यसिद्ध्यशब्दौ पर्यायौ स्वरूपपरत्वात्तु सूत्रे द्वन्द्व ॥

"विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु" ॥ 'विपूयो मुञ्ज इति'। रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थ । 'विनीय कल्क इति'। कल्कशब्दोयमस्ति पिष्ट औषधे, पथ्या शुण्ठी सैन्धवाशस्य कल्क पेयो नित्य सर्वरोगक्षयायेति, तैले घृते वा औषधे प्रक्षिप्ते यदजीष तत्रापि वर्त्तते, पापे च प्रसिद्ध तपो न कल्कोध्ययन न कल्क इत्यादौ, इह तु प्रथमस्य

ग्रहणमिति केचि, दविशेषेणेति वय, तथा च माघ प्रायुङ्क्त, अविनीय सभ्र मविक्षासिभक्तिभिरिति । 'जित्य इति' । बलेनाकृष्टव्य, कृष्टसमीकरणार्थं स्थूल काष्ठ हलिरित्युच्यते ॥

"पदास्वैरिबाह्यापक्षेषु च" ॥ 'अस्वैरिणीति' । ईर प्रेरणे स्वयमेवेरितु शीलमस्या इति ताच्छीलिको णिनि, 'स्वादीरेरिणो' रिति वृद्धि । 'बाह्यायामिति' । बहिर्भवा बहिषष्टिलोपश्चेति यञ्टिलोपौ, पक्षे भव पक्ष्य, दिगादित्वाद्यत् । 'यस्य प्रगृह्यसज्ञा विहितेति' । ननु पदावयवस्य द्विवचनादे प्रगृह्यसज्ञा न तु पदस्य, सत्य यौगिकस्त्वय पदशब्द पद्यते गम्यते ऽनेनार्थ इति, यद्वा प्रातिशाख्ये द्विवचनान्ते पदएव प्रगृह्यशब्द प्रसिद्ध सन्निकर्षोत्र गृह्णातेरर्थ स्वरसन्ध्यभावादग्नी इत्यादौ कियतापि कालेन व्यवधानात्परस्परमचो न सन्निकृष्यन्ते । 'अवगृह्यमिति' । समासे पूर्वं पद तत्र हि पदकाले ऽवग्रहो विच्छेद । 'गृह्यका इमे गृहीतका इत्यर्थ इति' । उभयत्रानुकम्पाया कन्, पञ्जरादिबन्धेन परतन्त्रीकृता शुकादय उच्यन्ते । 'ग्रामगृह्येति' । शेषलक्षणाया षष्ठ्या समास । वासुदेव गृह्येत्यत्र तु कर्तरिषष्ठ्या शेषषष्ठ्या वा समास ॥

"विभाषा कृवृषो" ॥ 'वृष्यमिति' । वृषु सेचने ॥

'युग्य च पत्रे" ॥ 'पतत्यनेनेति पत्रमिति' । दाम्नीशसेत्यादिना करणे 'ष्ट्रन् तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमि' ति प्राग्दीव्यतीयेनैव यता सिद्ध स्वरेपि नास्ति भेद क्यपि धातुस्वर यत्यपि 'यतो नाव' इत्याद्युदात्तत्वम्, अयुग्यमित्यत्रापि न स्वरे भेद, 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यत्रकेणुच्चादयश्चेत्युभयत्रान्तोदात्तविधानात् ॥

"अमावस्यदन्यतरस्याम्" ॥ 'अमाशब्द सहार्थे वर्तत इति' । अमात्य इत्यादौ दर्शनात् । 'तस्मिन्नुपपदइति' । उपपदत्वमपि निपातनादेव, अमेति वा सप्तम्या लुका निर्द्देश, तकारोच्चारणात्प्रकृतस्य क्यपस्ताव-न्निपातन न भवति, यदि तु परमप्रकृतस्य यतो निपातन स्यात्स्वरे दोष स्याद्यति सति वस्याशब्दे यतो नाव इत्याद्युदात्तत्व कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेपि स एव स्वरोवतिष्ठेत ण्यति त्वन्तस्वरितत्व भवति तथा

यता मुक्ते ऽमावास्येत्यधिकरणे ण्यन्न प्राप्नोति, 'कृत्यल्युटो बहुल' मिति भविष्यति एवमप्युपपदसमासो न प्राप्नोति, मयूरव्यसकादित्व द्भविष्यति, एवमपि गतिकारकोपपदादिति स्वरो न प्राप्नोति तथा 'अमावास्याया वे' ति ण्यदन्तस्य यत्कार्यं तदमदन्तस्यामावस्यशब्दस्य न स्याद् भिन्नत्वा दिति यदन्तपक्षे दोष दृष्ट्वा प्रकृतस्यापि ण्यत एव निपातनमित्याह। 'ण्यत्प्रत्यये भवतीति'। किं तर्ह्युच्यते ण्यत्प्रत्ययो भवतीति न पुनर्ण्यत्प्र त्ययो निपात्यतइति सत्य स एवार्थः। निपातनाद् ण्यत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। 'अन्यतरस्या वृद्ध्यभावो निपात्यतइति'। ण्यत्प्रत्ययो नित्य वृद्ध्यभा वस्तु पाक्षिक इत्यर्थः। 'सह वसतइति'। सन्निकृष्टौ वसतइत्यर्थः। यदुक्त ण्यत्प्रत्ययो निपात्यतइति तत्राय गुण इत्याह। 'एकदेशविकृत स्यानन्यत्वादिति'। ण्यति ह्यमावास्येति स्वत प्राप्त रूप वृद्ध्यभावस्तु तस्यैव विकार इति भाव, यद्वा ण्यति वृद्धौ कृताया पक्षे ह्रस्वोऽपि निपा त्यते स एव वृद्ध्यभाव उक्त, एव श्लोकेऽप्यवृद्धितानिति, किमत्र निपात्य तइत्याशङ्काया श्लोक। 'अमावसोरित्यादि'। 'वृद्धिभावाभावकृतविशे षाश्रयो द्विवचननिर्द्देश। 'निपातयामीति'। एकस्यैवेति शेष, अमापूर्व योर्वसोर्ण्यन्तयोर्मध्ये एकस्य वृद्ध्यभावमह निपातयामीत्यर्थः। सूत्रकारेणै क्यमापन्नस्यैतद्वचन, तथा सति किं सिद्धमित्यत्राह। 'तथेति'। एका तद्वि तवृत्तिरेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् एतयोर्द्वयोरपि सिद्ध्यतीत्यर्थः। 'स्वरश्च मे प्रसिद्ध्यतीति'। एव निपातयतो मम स्वरोऽपि सिद्ध्यति,व्याख्यात स्वर॥

'छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्य खान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि" ॥ 'नुगभावश्चेति'। यदा जुहोतेस्तदेति भाव। 'उपचाय्यपृडमिति'। मृड सुखे पृड च इत्येतस्मादिगुपधलक्षण क, उपचाय्य च तत्पृड चेति कर्मधा रय। 'हिरण्ये चेति वक्तव्यमिति'। हिरण्येऽभिधेयइत्यर्थः'। व्यत्यय मिति'। आद्यन्तविपर्यास इत्यर्थः। 'ण्यदेकस्मादिति'। एकस्माद्धा तोर्ण्यत्प्रत्ययो निपात्यते, तदनन्तरेषु देवहूयादिषु चतुर्षु चतुर्भ्यो धातुभ्य क्यब् निपात्यते। उपसर्गभेदाच्चयतेर्भेद। 'द्वौ क्यपाविति'। द्वाभ्या

धातुभ्यां द्वौ रूपौ निपात्येते इत्यर्थः । 'एयद्विधिश्चतुरिति' । सुजन्तमेतत्, क्रियाभ्यावृत्तिवाचिचतुरो वा एयद्विधीयतइत्यर्थः ॥

"ऋहलोर्ण्यत्" ॥ 'ऋवर्णान्तादिति' । ऋतेस्तु ग्रहणं न भवति हला साहचर्यात् परं कार्यमिति निर्देशाद् 'ईडवन्दवृशंसदुहां एयत' इति लिङ्गाच्च ॥

"ओरावश्यके" ॥ 'अवश्यं भाव आवश्यकमिति' । मनोज्ञादित्वाद्वुञ्, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः, किं पुनरवश्यार्थवाचिन्युपपदे प्रत्यय आहो स्विदावश्यके द्योत्ये, तत्राद्ये पक्षउपपदरहितात्प्रत्ययो न स्यात् लाव्यं पाव्यमिति तस्माद् द्वितीयः पक्षआश्रीयतइत्याह । 'आवश्यके द्योत्यइति' । 'स्वरसमासानुपपत्तिरिति' । उपपदपक्षे उपपदसमासो लभ्यते गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं च द्योत्यपक्षे त्वेतदुभयमपि न सिद्ध्यतीत्यर्थः । 'अवश्यलाव्यमिति' । लुम्पेदवश्यमः कृत्यइति मलोपः, द्योतितार्थस्यापि क्वचित्प्रयोगो दृश्यते लाघवं प्रत्यनादरात्, न त्वेतदत्र वक्तव्यं लुम्पेदवश्यमः कृत्यइति वचनादेव द्योतितेऽवश्यमः प्रयोग इति तस्यावश्यकर्त्तव्यादौ चरितार्थत्वात् । मयूरव्यंसकादित्वादिति' । तस्याकृतिगणत्वादिति भावः । 'उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे चेति' । मयूरव्यंसकादिनिपातनादेव स्वरोऽपि भविष्यतीत्यपि शक्यं वक्तुम् ॥

"आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च" ॥ युप्रभृतीनां द्वन्द्वेन आसुनोतेर्द्वन्द्वं इत्याहुः । सुनोतेरभिसम्बन्धस्तदाह । 'आङ्पूर्वात्सुनोतेरिति' । षु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्य त्वग्रहणं कृत्यल्युटो बहुलमिति,यु इति यु मिश्रण इत्यस्य ग्रहणं युज् बन्धनइत्यस्य तु सानुबन्धकत्वादग्रहणम् । 'यतोऽपवाद इति' । 'अचो यत्' 'पोरदुपधादि' ति यथायोगं प्राप्तस्य । 'दाभ्यमिति' । दभेर्धातुष्वपठितस्यापि चुरादौ बहुलमेतन्निदर्शनमिति वचनाच्छिष्टप्रयोगाच्च तपयत्यर्थयत्यवधीरयत्यादिवद्धातुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

"आनाय्योऽनित्ये" ॥ 'रूढिरेषेति' । तेन घटादावतिप्रसङ्गो नोद्भावनीय इति भावो निपातनाच्च रूढित्वम्, उक्तं हि रूढ्यर्थं च निपातनमिति । 'कुतः पुनरनित्यत्वमित्यत्राह' । 'तस्य चानित्यत्वमिति' । 'नि

त्यमजागरणादिति'। सततमज्वलनादित्यर्थ, ज्वलनमेव हि तस्य जागरणम्, दक्षिणाग्नावपि विशिष्ट एवेष्यते न सर्वत्रैवेति दर्शयति। 'यश्चेति'। योनिरुत्पत्तिस्थानम् । वैश्यकुलादित्यादिना योनिविकल्पं दर्शयति । 'आनाय्योऽनित्यइति'। 'चेदिति'। घटादिष्वपि प्रसङ्ग इति शेष । 'भवेदिति'। सम्भावने लिङ् निपातनादेव सम्भाव्यतइत्यर्थ । 'एकयोनाविति' आहवनीयेन'। 'आनेयोऽन्यथा भवेदिति' । घटादावनित्ये भिन्नयोनौ च दक्षिणाग्ना 'वचो यदि' ति यदेव भवतीत्यर्थ ॥

"प्रणाय्योऽसम्मतौ"॥ असम्मताविति बहुव्रीहिरित्याह। 'अविद्यमाना सम्मतिरस्मिन्निति'। सम्मतिश्चात्र समनन प्रीतिविषयभावोपगमनकर्मव्यापारो विवक्ष्यते न समन्तृव्यापार तथा सत्यसमन्तरि निपातनप्रसङ्गात् तस्य चानिष्टत्वादित्यभिप्रायेणाह।'[1]समतता समतिरिति'। समतिरभिलाषोऽप्युच्यतइति'॥ भोगविषयोऽप्यादर समतिशब्देनोच्यते, तन्त्रेणेत्यर्थ॥

"पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु"। मीयतेऽनेनेति मान हूयत इति हवि निवसत्यस्मिन्निति निवास समिधामाधानी ऋक् सामिधेनी । माङो ण्यत्प्रत्यय इति'। करणे तत्र 'आतो युक् चिण्कृतोरि' ति युक्। 'मेयमन्यदिति'। भावकर्मणोर्यदेव भवतीत्यर्थ ।'सान्नाय्यमिति'। सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति कर्मणि ण्यत्। 'हविर्विशेष इति'। ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्याया मिति विहितयोर्दधिपयसो । माघस्तु यथाश्रुतार्थग्राही हविर्मात्रे प्रायुङ्क्त हुतमयमवलीढे साधु सान्नाय्यमग्निरिति। 'निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकमिति'। 'अधिकरणे ण्यत्'। 'धाय्येति'। धीयतेऽनया समिदिति करणे ण्यत् पूर्ववद्युक् । 'ऋग्विशेषस्येति'। प्रवोवाजा अभिद्यवइत्यादिकस्य। 'किं तर्हि का चिदेवेति'। समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण विकृतिषु प्रक्षिप्यमाणा पृथुपाजा अमर्त्य इत्यादिका। कथ पुनरय विशेषो लभ्यतइत्याह। 'रूढिशब्दो ह्ययमिति'। अत एव निपातनाश्रयणमिति भाव । रूढित्वमेव द्रढयति। तथा चेति'। धाय्या

१ समननमिति मुद्रितमूलपुस्तके पाठ ।

शसतीति ज्योतिष्टोमे मरुत्वतीये शस्त्रे विधानमेतत् सामिधेनीग्रहण प्रयोगविषयोपलक्षणार्थमिति भाव ॥

'कृतौ कुण्डपाय्यसचाय्यौ" ॥ ण्यति प्रकृते यत्प्रत्ययान्त कुण्ड पाय्यशब्दो निपात्यतइत्युक्त तत्र प्रयोजनमाह। 'यतो नाव इतीति'। यदुत्तरपदस्याद्युदात्तत्व कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव स्वर सिद्धो ऽव तीत्यर्थ, ण्यति तु स्वरितत्व स्यात् ॥

"अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्या" ॥ 'अग्नाविति'। न ज्वलने किं तर्हि तदर्थेइष्टकाचयनविशेषे, तत्रैव रूढत्वात्, इह सपूर्वादूह वितर्कइत्यस्मादनेकार्थत्वाद्वहेरर्थे वर्तमानाद्धलन्तत्वाद् ण्यति समूह्य मिति सिद्ध, तथा च समूह्य चिन्वीत पशुकाम पशवो वै पुरुष पशू नेवास्य तत्समूहतीति वक्ष्यथेनोहिना ब्राह्मणे समूह्यशब्दो निरुक्त ॥

"चित्याग्निचित्ये च" ॥ 'चित्योऽग्निरिति' कर्मणि यदपवाद क्यब् निपात्यते तेनाद्युदात्तत्व भवति। 'भावे यकारप्रत्यय इति'। किमर्थ पुनरत्रापि क्यबेव न निपातित, एव हि तुड् निपात्यो न भवति तत्राह। 'तेनान्तोदात्तत्व भवतीति'। 'अग्नावित्येवेति'। तच्च चित्य शब्दस्यैव विशेषणार्थ नाग्निचित्याशब्दस्य, तस्य भावे निपातितत्वात् तदेतद्दर्शित 'चेयमन्यदिति'॥

"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच" ॥ 'आदिशब्द प्रत्येकमभि सम्बध्यतइति'। गणपाठादिति भाव। 'अपोद्धृत्य ये पठ्यन्तइति'। ते गृह्यन्तइत्यन्वय, अपोद्धृत्येति बुद्ध्या पृथक्कृत्येत्यर्थ। किमर्थं पुन रपोद्धृत्य प्रत्ययविधान यावता नन्दनादीना गणपाठादेव सिद्ध साधुत्व म्, उच्यते, असत्यस्मिन्नष्टाध्याय्या क्वचिदप्यनुपयोगाद्गणत्रयपाठो ऽनार्षो ध्यवसीयेत। 'नन्दिवाशीत्यादि'। टुनदि समृद्धौ, वाशृ शब्दे, मदी हर्षे, दुष वैकृत्ये, राध साध ससिद्धौ, वृधु वृद्धौ, शुभ शुम्भ शोभार्थे, रुच दीप्तौ। 'दूषण इति'। 'दोषो णा' वित्यूत्वम्। 'सहितपीत्यादि'। षह मर्षणे, तप सन्तापे, शमु दमु उपशमे। 'जल्पन इत्यादि'। जल्प जप व्यक्तायां वाचि। रमु क्रीडायाम्, दृप हर्षविमोचनयो, क्रदि आह्वाने

रोदने च । क्षुभ विलेखने, ऋषु अलीके, अर्द्द हिंसायाम्, जनमर्द्दय तीति जनार्दन, कर्मण्यणि प्राप्ते, एवमुत्तरत्रापि कर्मण्युपपदे द्रष्ट व्यम् । यु मिश्रणे, षूद क्षरणे, मधुनामाऽसुरस्त सूदयतीति मधुसूदन । ञिभी भये । णिचि 'भियो हेतुभये षुक्' । लूञ् छेदने णश अदर्शने, दमु उपशमे, णय तौ, चित्त नाशयतीति चित्तनाशन, कुल दमयतीति कुल दमन । 'ग्राहीत्यादि' । ग्रह उपादाने, षह मर्षणे, तमु उपक्षये, दसु च, भस भर्त्सनदीप्त्योः, तिष्ठतेराती युक्, मत्रि गुप्तभाषणे चुरादि, अर्द्द हिंसायाम् । 'रक्षेत्यादि' । रक्ष पालने, श्रु श्रवणे, डुवप् बीजसन्ताने, शो तनूकरणे, एषा निशब्दउपपदे णिनि । 'याचीत्यादि' । टुयाचृ याञ्चायाम्, हृञ् हरणे, व्रज गतौ, वद व्यक्ताया वाचि, वस निवासे एषा प्रतिषिद्धाना णिनिभवति, प्रतिषिद्धार्थानामित्यर्थ, प्रति षिद्धार्थता च नञ्पूर्वाणा भवतीति दर्शयति । 'अयाचीत्यादि' । यद्यपि विशब्दोपि विगर्हभरथिरित्यादौ प्रतिषेधे दृष्ट, याच्यादीना तु विपू र्वाणा णिनिर्न दृश्यतइति नञ्येव णिनिर्विज्ञायते । 'अचामित्यादि' । अजन्तानान्धातूनामचित्तकर्तृकाणा प्रतिषिद्धार्थाना णिनिर्भवति, न वि द्यते चित्तमस्येत्यचित्त स कर्त्ता येषान्ते तथोक्ता । 'विशयी विषयीति' । शीङ् स्वप्ने, षिञ बन्धने, वृद्ध्यभावो निपातनात् । 'अभिभावीभूत इति' । अभिभूतवानभिभावी । अपराधी अवरोधी, राध साध ससिद्धौ, रुधिर् आवरणे । 'परिभ्वी परिभावीति' । पक्षे वृद्ध्यभाव । 'पचेत्यादि' । डुपच पाके । वच परिभाषणे, डुवपिरुक्तार्थ, एव वदिरपि । चल कम्पने, पत्ल गतौ । 'नदडिति' । नद अव्यक्ते शब्दे । टकारो ङीबर्थ, एवमुत्तरत्रापि । भष भर्त्सने, प्लुङ् गतौ, चर गत्यर्थे, गॄ निगरणे । तॄ प्लवनतरणयो, चुर स्तेये, दिवु क्रीडादौ, मुदिरुक्तार्थ, जॄष् वयोहानौ, मृङ् प्राण त्यागे, क्षमूष सहने, षिवु तन्तुसन्ताने, मिष स्पर्द्धायाम्, कुप क्रोधे, मिधृ मेधाहिंसनयो, व्रण गात्रचूर्णने चुरादि, नृती गात्रविक्षेपे, दृशिर् प्रेक्षणे, सृप्लृ गतौ, डुभृञ् धरणपोषणयो, जार बिभर्तीति जा रभर, एव श्वान पचतीति श्वपचा, न्यङ्क्वादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठा

त्यते कर्मण्यपि भवति । 'पचादिराकृतिगण इति' । तत्सम्बन्धिन आदिशब्दस्य प्रकारवचनत्वात्, तथा च 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति कृञोऽच् प्रत्यय कृत । घटेश्च 'कर्मणि घटोऽठजि'ति, तथा यङन्ताना 'यङोऽचि चे'ति यङोऽस्मिन्नचि लुगुक्त, भाष्ये चाजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इत्युक्त पचाद्यनुक्रमणन्तु नदडित्यादावनुबन्धासञ्जनार्थं कर्मोपपदानाम् इगुपधाना च बाधकबाधनार्थम्, देवडित्युभयार्थमन्येषा तु प्रपञ्चार्थं द्रष्टव्यम् ॥

"इगुपधज्ञाप्रीकिर क" ॥ इगुपधादीना समाहारद्वन्द्वे नपुसकत्वेन ह्रस्वप्रसङ्गादितरेतरयोगे द्वन्द्वो व्यत्ययेन भ्यस पञ्चम्येकवचन तत्र कृशब्दस्य धात्वनुकरणत्वात्प्रकृतिवदनुकरण विभक्तावित्वम् । 'ज्ञ इति' । 'आतो लोप इटि च ।' 'प्रिय इति' । प्रीञ् तर्पणे, इयङादेश । 'किर इति' । कॄ विक्षेपे 'ऋत इद्धातो' । पचादिषु द्रष्टव्या इति' । यद्यप्यजपि वृजादिवत्सर्वधातुभ्यो भवति तथाप्यपवादबाधनार्थमेते पचादिष्ववश्य पाठ्या इत्यर्थ ॥

"पाघ्राध्माधेट्दृश श" ॥ पा पाने, घ्रा गन्धोपादाने, ध्मा शब्दाग्निसयोगयो, धेट् पाने, दृशिर् प्रेक्षणे, पा रक्षणइत्यस्य तु लुग्विकरणत्वादग्रहणम् । 'उत्पिब इत्यादि' । पाघ्रादिसूत्रेण यथायोग पिबादय आदेशा । 'व्याघ्र इति' । अत्रा 'तश्चोपसर्गे' इति क एव भवति, अत्र च व्याघ्रादिभिरिति वचन लिङ्गम् ॥

"अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च" ॥ अनुपसर्गादिति व्यत्ययेनैकवचनमित्याह । 'अनुपसर्गेभ्य इति' । लिप उपदेहे, विद्लृ लाभे, आगामिना नुमा सनुम्कयोर्ग्रहण तेन विद्यन्तराणाम ग्रहणम्, धृञ् धारणे, धृङ् अवस्थाने, णयन्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम्, पार तीर कर्मसमाप्तौ, विद चेतनाख्यानादिषु चुरादि, ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्ण्यन्त, एजृ कम्पने ण्यन्त, चिती सज्ञाने चुरादि, सातिर्हेतुमण्ण्यन्त, षह मर्षणे चुरादिर्हेतुमण्ण्यन्तो वा । 'लिम्प विन्द इति' । 'तुदादिभ्य श.' 'शे मुचादीना' मिति नुम्, धारयादिषु शबगुणायादेशा । 'नो

लिम्पेरिति'। छन्दसि तु धर्त्ता च विधर्त्ता च विधारय इति दृश्यते। 'अरविन्द इति'। अराकाराणि दलान्यरशब्देनोच्यन्ते ॥

"ददातिदधात्योर्विभाषा" ॥ 'दद दध इति'। शप श्लु। द्विर्वचन 'श्नाभ्यस्तयोरात' इत्याकारलोप, दद दाने, दध धारणइत्येताभ्यामचि कृते दद दध इति सिद्ध दाधाभ्यामपि णे कृते दायो धाय इति इदन्तु वचन स्वरार्थम् अदद अदध इति अच्कावशक्ताविल्यन्तोदात्तत्वम्मा भूत् नञस्वर एव यथा स्यादिति ॥

"ज्वलिति कसन्तेभ्यो ण" ॥ 'इतिशब्द आद्यर्थ इति'। अनेकार्थत्वान्निपातानामुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाता इति निरुक्तकारो निपातशब्द निराह, ज्वलितीत्यविभक्तिको निर्देश, ज्वलादिभ्य इत्यर्थ, कसिरन्ते येषा ते कसन्ता, तत्र ये कसमधीत्य वृदिति पठन्ति तेषा मते कसन्तग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम्। ननु च ज्वल दीप्ताविति द्वि पठ्यते घटादिषु परस्ताच्च तेषामसत्यस्मिन्विशेषणे सन्देह स्यात् किं पूर्वो ज्वलिरादिरुत पर इति, अत कस समीपभूतेभ्यो ज्वलादिभ्य इति विशेषणमर्थवत् नैतत्सुष्ठूच्यते, यद्यन्तशब्द समीपवचनो बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च कसेग्रहण न प्राप्नोति, पूर्वत्र ज्वलतावादावभिप्रेते तदनन्तर एव धातुरुपादीयेत परोपदेशेनैव ज्वलतेर्ग्रहणसिद्धे, घटादिपाठश्च मित्सञ्ज्ञाया चरितार्थ, इतरस्त्वचरितार्थ इति स एवादिर्भविष्यति।' अचोपवाद इति'। तस्यापि सर्वधातुविषयत्वादिति भाव। भ्रमु चलनइत्यस्य ज्वलादिपाठ किमर्थ, यावता पचाद्यचि भ्रम इति सिद्ध णेप्येतदेव रूप नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधात्, इहाभ्रम इति अच्कावशक्ताविति स्वरो मा भूदिति ॥

"श्याद्व्यधास्रुसंस्रवतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च"। 'अनुपसर्गादिति निवृत्तमिति'। उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात्। 'विभाषेति चेति'। निवृत्तमित्यपेक्ष्यते विभाषाग्रहण ह्यनुपसर्गग्रहणेन सम्बद्धमतस्तन्निवृत्तावस्यापि निवृत्ति। 'श्यैङ् इति'। श्यैङ्गतावित्यस्मात्, शी आत् [illegible] शीङो यणादेशेन ग्रहणाच भवति व्याख्यानात् झटिति प्रतीताव

नारोहाच्च । 'आकारान्तेभ्य इति' । एतेन अत्तेरच्छब्दान्ताना पतिप्रभृतीनामकारान्ताना च ग्रहण न भवतीति दर्शयति, एतदपि व्याख्यानादेव । व्यध ताडने, स्रु गतौ आङ्पूर्वं सपूर्वश्च, इण् गतौ अतिपूर्वं, षोऽन्तकर्मणि, हृञ् हरणे अवपूर्वो, लिह आस्वादने श्लिष आलिङ्गने, श्वस प्राणने, येन सोपसर्गास्तेभ्य सोपसर्गेभ्य एव भवति शेषेभ्यस्त्वविशेषेण । 'बाधकबाधनार्थमिति' । 'आतश्चोपसर्गे' इति विशेषविहित क सामान्यविहितस्य णस्य बाधकस्तद्बाधनार्थमिदम्, एतेनावस्यतेरुपादान व्याख्यातम् । 'अवश्याय इति' । पूर्ववद्युक् ॥

'दुन्योरनुपसर्गे" ॥ 'दाव इति' । वनवह्नि । कथन्तर्ह्येव दव इति, नयतिसाहचर्यात्सानुबन्धकस्य दुनोतेरिह ग्रहण निरनुबन्धकाद्द्रवते पचाद्यचि भविष्यति, करणसाधनो वा 'ऋदोरप्' इत्यबन्त ॥

"विभाषा ग्रह" ॥ 'व्यवस्थितविभाषा चेयमिति' । एतदेव स्पष्टयति । 'जलचरइति' । 'भव इति' । भवत्येव न तु कदा चिन्न भवतीति भवो देव ससारश्च भावा पदार्था ॥

"गेहे क" ॥ 'गेहइति' । प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषण नोपपद गृहपतिना सयुक्तइति निर्द्देशादित्याह । 'गेहे कर्त्तरीति' । 'तात्स्थ्याद्दाराश्चेति' । गेहमित्यपेक्ष्यते तेन गौणस्यापि गेहस्य ग्रहणमिति दर्शयति, तच्च तन्त्रावृत्त्योरन्यतराश्रयणेन लभ्यते तत्र वेश्मनि पुल्लिङ्गबहुवचनान्त एव गृहान्ह दाहुको भवति, गृहानुत्तरया सकाशयते, गृहान्गच्छ गृहपत्नी गृहामह सुमनस प्रपद्यइति, नपुसकलिङ्गाभिधेयवचन, एव दारेष्वपि, अन्ये तु गृहशब्दो वेश्मन्येव मुख्य, दारेषु गौण इति वदन्ति, तथा न गृह गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यतइति वेश्मन्येव मुख्यता दर्शयन्ति, यथा वृत्तिकारेणोक्त तथा दारेष्वपि मुख्य एवेति लक्ष्यते ॥

"शिल्पिनि ष्वुन्" ॥ पूर्वेण साहचर्यात् शिल्पिनीत्यपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणनोपपदमित्याह । 'शिल्पिनि कर्त्तरीति' । क्रियासु कौशल शिल्प तदस्यास्तीति शिल्पी । नृतिखनीत्यादि' । एतद्वचनमेव, तेनाह्वाता आह्वायक इत्यादौ न भवति । 'रञ्जेरनुनासिकलोपश्चेति' । एतत्तु ज्ञापका

त्सिद्ध यदय 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोमन्ताश्चे' ति मित्सञ्ज्ञा शास्ति तज्ज्ञापयति रञ्जेरकित्त्यप्यनुनासिकलोपो भवतीति ॥

"गस्थकन्" ॥ 'गायतेरिति'। कै गै शब्दे, गामादाग्रहणेष्व विशेष इति गाङ्गताविल्यस्यापि ग्रहण प्राप्तम्, अनभिधानान्न भवति थकन्प्रत्ययो हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातु समर्थ ॥

"ण्युट् च" ॥ णकारो युगर्थ, टकारो ङीबर्थ । 'योगविभाग उत्तरार्थ इति'। उत्तरत्र ण्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् थकनो मा भूदिति ॥

"हश्च व्रीहिकालयो"॥'जहातेरिति'। ओहाक् त्यागे। 'जिहाते रिति'। ओहाङ्गतौ, प्रायेण जिहीतेरिति पाठ स त्वयुक्तस्तिप पित्त्वादी त्वाभावात्, जहाते ककारोत्र सामान्यग्रहणार्थ, अन्यथा एकानुबन्धक त्वादस्यैव स्यात्, अथ हाङ इत्युच्येत एवमपि तस्य ग्रहण न स्यात् तस्माद् द्वयोरपि ग्रहणम्। व्रीहिकालयोरिति कर्तृविशेषणत्वोपपद त्विच तुर्भ्यो हायनस्य 'दामहायनान्ताच्चे' ति वचनादिति मत्वाह। 'व्रीहौ काले च कर्त्तरीति। 'जहत्युदकमिति कृत्वेति'। व्रीहौ हायनशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त दर्शित, जाङ्गलदेशोद्भवा केचिद् व्रीहयो हायना इत्याहु । 'जिहीते भावानिति'। भावा पदार्थास्तान् जिहीते गच्छति परिच्छेदक त्वेन व्याप्नोतीत्यर्थ ॥

"प्रुसृल्व समभिहारे वुन्" ॥ प्रुसृल्व इति पञ्चम्या स्थाने जस्, 'ओस्सुपी' ति यणादेश । 'साधुकारित्व लक्ष्यतइति'। प्राय सहचरित त्वात् पुन पुनरनुष्ठान समभिहार, यश्च या क्रिया पुन पुनरनुतिष्ठति तस्य तत्र प्रायेण कौशलमुपजायते ऽत प्राय साहचर्यात्साधुकारित्व लक्ष्यते, लक्षणया तत्र वर्त्ततइत्यर्थ, तेन कि सिद्ध भवतीत्याह। 'सकृदपीति' ॥

"आशिषि च" ॥ 'आशिषि गम्यमानायामिति'। न वाच्यायां 'कर्त्तरि कृदि' ति कर्त्तुरेव वाच्यत्वात्। 'प्रार्थनाविशेष इति'। अप्राप्त स्याभिलषितस्य प्राप्तुमिच्छा प्रार्थना आशी । 'स चेत्क्रियाविषय इति'। धातोरित्यधिकाराद् धातोश्च क्रियावचनत्वात् । 'अमुष्या क्रियाया

इति'। जीवनादिकाया, अनेन प्रयोक्तृधर्मत्वमाशिषो दर्शयति। 'जीव तादिति'। आशिषि लोट्प्रयोगेणोदाहरणे आशिष दर्शयति॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथम पाद॥

'कर्मण्यण्'॥ कर्मणीति नेद स्वरूपग्रहणमशब्दसञ्ज्ञेति प्रति षेधात्, ननु चार्थस्येय सञ्ज्ञा न शब्दस्य, अशब्दसञ्ज्ञेति नैव विज्ञायते शब्दस्य सञ्ज्ञा शब्दसञ्ज्ञेति किन्तर्हि शब्दे सञ्ज्ञा शब्दसञ्ज्ञेति, शब्द शब्देन शब्दानामनुशासन व्याकरणमुच्यते, असति च बाधे कृत्रिमाकृत्रि मयो कृत्रिमस्यैव ग्रहण युक्त तस्मात्पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणमङ्गी कृत्य तस्यावान्तरभेदमाह। 'त्रिविध कर्मेति'। ता एव तिस्रो विधा दर्शयति। 'निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्य चेति'। यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते तन्निर्वर्त्यं, यथा कुम्भ करोति पुत्र प्रसूतइति, यस्य तु सत एव कश्चिद्विकार क्रियते तद्विकार्यं, स च विकार क्वचित्प्रत्यक्षगम्य, यथा काष्ठानि भस्म करोति, सुवर्ण कुण्डलङ्करोतीति, क्वचिच्छास्त्रगम्यो व्रीहीन् प्रोक्षतीति, अत्र प्रोक्षणेन व्रीहिषु कश्चिदतिशयो जन्यतइति शास्त्रादेव गम्यते, एतावता च भेदेन सस्कार्यमेतत्कर्मेति चातुर्विध्य मीमासका मन्यन्ते, क्रियाकृतविशेषाभावे तु प्राप्य कर्म, यथा वेदमधीते चन्द्रं पश्य तीति, ननु च कर्तुरीप्सिततममित्येतदेव कर्म त्रिविध, मन्यदप्यस्ति 'तथा युक्त चानीप्सित'मिति तच्च द्विविध द्वेष्यमितरच्च, तथा 'अकथित च' एव 'दिव कर्म च' तथा 'अधिशीङ्स्थासा कर्मेति' तदेवमवान्तरभेदविव क्षाया सप्तविध कर्म। उक्त च

निर्वर्त्य च विकार्य च प्राप्य चेति त्रिधा मतम्।
तत्रेप्सिततम कर्म चतुर्धान्यत्तु सञ्ज्ञितम्॥
औदासीन्येन यत्प्राप्य यच्च कर्तुरनीप्सितम्।
सञ्ज्ञान्तरैरनाख्यात यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्॥

इति। तत्किमुच्यते त्रिविध कर्मेति। केचिदाहु कर्तुरीप्सिततम मेवात्र कर्म गृह्यते ऽन्यत्राण् न भवतीति, अन्ये त्वाहु। आदित्य पश्यता

त्यादौ मा भूदित्येवमथ कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाणइति वक्तव्य मित्याशङ्क्य वार्त्तिककारेणोक्त कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाणइति चेद्दृ दाध्यायानामुपसख्यानमित्यादि तदनेन प्रदर्श्यते, त्रिविधमपि कर्म गृह्यते न पुन प्राप्य न गृह्यतइति न तु सूत्रान्तरोक्त व्यावर्त्यते, तथा च 'दिव कर्म चे' त्यत्र समावेशस्य प्रयोजनमुक्त मनसा देव इत्यत्र कर्मत्वादण्करण त्वात्तृतीयेति, एव च वृक्षावास पर्वताधिवास इत्याद्यपि यथादर्शन भव तीति । 'अनभिधानादिति' । तच्चानभिधान यत्राप्तैरुक्त तत्रैवान्यत्र तु यथालक्षण भवत्येव, तथा च पठति यथालक्षणमप्रयुक्तइति । 'शीलि कामीत्यादि' । शील समाधौ, भक्ष अदने चुरादि, कमु कान्तौ णिङन्त, चर गत्यर्थ आङ्पूर्व, णस्य णित्करण चरेर्वृद्ध्यर्थम । 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व चेति'। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यापवाद । 'मासशीलेति'। अत्राणि सति ङीप्स्यात, णोपि क्वचिदणकृत भवतीत्येतत्तु ताच्छीलिकएव णे भवति मनेर्दीर्घश्चेति सप्रत्ययान्तो मासशब्द, कल्याणशब्दो लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति मध्योदात्त । अस्यायमर्थ, अन्ते लघौ परतो द्वयोश्चान्त योर्लघ्वो परतो बहुष शब्दस्य यो गुरु स उदात्तो भवति, बहुष इति बह्वच इत्यर्थ, अषित्यच पूर्व चार्यसञ्ज्ञा । 'ईक्षिक्षमिभ्य चेति'। अत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व चेत्येव वाक्यभेदस्तु वैचित्र्यार्थ । इह यो मास भक्ष यति मास तस्य भक्षो भवति तत्र भक्षयते कर्मण्यरजन्तस्य बहुव्रीहिणा सिद्धम्, एवमन्यत्रापि, य पुनरण्यन्तस्तस्य घञन्तस्य बहुव्रीहिर्नार्थ एतेन, ननु बहुभक्ष इत्यत्र बहोर्नञवदित्युत्तरपदान्तोदात्तत्व प्राप्नोति एव तर्हि भावेऽजन्तेन व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिर्भविष्यति बहु भक्षोस्य बहुभक्ष इति, तत्रोत्तरपदार्थस्य बहुत्वाभावाद्बहुस्वरो न भविष्यति, सत्यम्, अणबा धनार्थं तु वचनम् अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन । पचादि भ्योऽच् अनुपपदोकारस्तस्यावकाश पचतीति पच, कर्मोपपदस्यावकाश काण्डलाव शरलाव, ओदनपाच इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति तेनोपधावृद्धिरुपपदसमासश्च नित्यो भवति अचि तु षष्ठीसमासो विकल्पितस्स्यात्, न च वाच्य युगपद्विवक्षाया भवतु विप्रतिषेध केवले

पच्यर्थे विवक्षिते ऽचि कृते पश्चादोदनसम्बन्धे विवक्षिते ओदनपच इत्यपि प्राप्नोति एकत्वात्प्रयोगस्य नहि तस्मिन्नेव प्रयोगे विवक्षित चाविवक्षित च कर्म भवति तस्मादोदनपच इत्यसाधुरेव, गङ्गाधर श्रीधर वज्रधर भूधर स्रग्धरेति तु सञ्ज्ञाशब्दा, यदा त्वजपि सर्वधातुभ्य इति पक्षस्त दापवादत्वादेव तस्याण् बाधक, तथा 'इगुपधज्ञाप्रीकिर क' अनुपपद स्तस्यावकाश विक्षिप विलिख कर्मोपपदस्य स एव, काष्ठभेद इत्यत्रो भयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति, तथा ऽनुपसर्गाल्लिम्पविन्देत्यनुपपद शस्तस्यावकाशो लिम्पतीति लिम्प कर्मोपपदस्य स एव, कुड्यलेप इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति 'आतश्चोपसर्गे' इति कोनु पपदस्तस्यावकाश सुग्ल सुम्ल कर्मोपपदस्य स एव, गोसन्दाय इत्यत्रो भयप्रसङ्गे परत्वादयमेवाण् भवति ॥

"ह्वावामश्च"॥ वेञ् तन्तुसन्तानइति'। वा गतिगन्धनयोरित्यस्य ग्रहण न भवति अकर्मकत्वात् भ्रमणार्थो ह्यसौ, सर्वा दिश आवाति वात आवातु भेषजमिति सोपसर्गस्य तु सकर्मकत्वेप्यग्रहण पूर्वेणैवाण सिद्धत्वात्, वाता वान्ति दिशो दशेति प्रयोगश्चिन्त्य, अथापि क्वचित्कथ चित्सकर्मकत्व तथापि ह्वेञा साहचर्यात्सानुबन्धकस्यैव वेञो ग्रहणम्। 'माङ् मानइति'। ङितो माङ्रूपस्योपलक्षणमेतत्, तेन मेङ् प्रणिदानइत्य स्यापि ग्रहण, मा मानइत्यस्य तु सम्भवनार्थस्याकर्मकत्व दग्रहणम्।

"आतोनुपसर्गे क"॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्य, सम्प्रसारणभाज प्रसारणिन, ज्या वयोहानौ ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्य, सर्वत्रग्रहणान्नावश्यमिहैव 'आतश्चोपसर्गे' आह्व प्रह्व, के हि सम्प्रसा रणप्रसङ्ग, आह्व अ इति स्थिते सम्प्रसारणे पूर्वत्वे च कृते उवङादेशे आहुव प्रहुव इति प्राप्नोति एव ब्रह्मजिय इति प्रप्नोति, ननु सम्प्रसारणे कृते आतो लोपस्तस्य स्थानिवद्भावादियङुवङौ न भविष्यत, लोपो न सिद्ध्यति अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्व प्राप्नोति समानाश्रये च वार्णादाङ्ग बलीय इति एवन्तर्हि प्रागेव सम्प्रसारणादातो लोपो भविष्यति परत्वाद् नित्य सम्प्रसारण कृताकृतप्रसङ्गित्वात्, आतो लोपस्त्वनित्य कृते सम्प्रसारणे

पूर्वत्वेन बाध्यते यस्य च निमित्त लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्य तदेव परत्वादातो लोपस्तत सम्प्रसारण तत इयङुवडो प्रसक्तावाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न भविष्यत, ननु योनादिष्टादच पूर्वस्तस्य विधि प्रति स्थानिवद्भाव आदिष्टाच्चेवोच्च पूर्व इदानीमेव ह्युक्त पूर्वमल्लोप पश्चात्सम्प्रसारणमिति एव तह्याकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङ् न भविष्यति, इहापि तर्हि जुहुवतु जुहुवु, आल्लोपस्यासिद्धत्वादुवङ्ङ प्राप्नोति आभीयमसिद्धत्वमनित्यमित्यत्र न भविष्यति, अथ वा सम्प्रसारणाच्च एङ पदान्तादित्यत्र एङ इति योगविभाग सम्प्रसारणादेङि परत पूर्वपरयो पूर्वमेकादेशो भवतीति किमर्थमिद, न सम्प्रसारणाच्चेत्येव सिद्ध, ज्ञापनार्थ, यत्र सम्प्रसारणात्पर एङ् सम्भवति तत्रा ‘देच उपदेशेऽशिती’ त्यात्व न भवतीति यदि स्यात्पूर्वत्वेन तस्य निवृत्तिविधानमनुपपन्न स्यात् तेन जुहुवतुरित्यत्रानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गमप्यात्वमकृत्वा एङभावादेव लिटि विहिते सम्प्रसारणे पूर्वत्वे न स्थानिवत्त्व नासिद्धत्वमिति सिद्धमिष्टम, आहू प्रहू ब्रह्मज्य इत्यत्र त्वाकारान्तलक्षण प्रत्ययो नासत्यात्व भवितुमर्हतीति पूर्वमात्वन्तत प्रत्यय, आल्लोप सम्प्रसारणम्, असिद्धत्वादियङुवङोरभाव ॥

“सुपि स्थ” ॥ सुपीति न सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहण किन्तर्हि प्रत्याहारस्य ‘सुप्तिङन्त पदम्’ ‘सुप आत्मन क्यच्’ ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो’ ‘अव्ययादाप्सुप’ इत्यादौ तस्यैव प्रसिद्धत्वात्। ‘द्वाभ्या पिबतीति’। ननु रूढिशब्दा द्विपादयस्ततश्चासन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य कर्मोपपदएव क करिष्यते नैतदेव, द्वाभ्या पिबतीत्यादेरवयवार्थस्य सम्भवतोपरित्यागेनैव व्युत्पत्तौ सम्भवत्यामस्या कल्पनाया अयुक्तत्वात्, यत्र त्वत्यन्तमसम्भवो युक्ता तत्रैव सा कल्पना यथा तैलपायिकादौ। ‘अनेन भावे यथा स्यादिति’। आरम्भसामर्थ्यात्तावदय कर्तुरपकृष्यते न चान्योऽर्थो निर्दिश्यते, अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्यया स्वार्थे भवन्ति स्वार्थश्च धातूना भाव एव। ननु घञर्थे कविधानमिति भावे क सिद्ध, सत्य, नित्यसमासार्थन्तु वचनम् अन्यथा पाक्षिक षष्ठीसमास स्याद् नित्य एव तूपपदस

मासो भवति तथा चाखूनामुत्थानमित्यस्वपदेन विग्रह कृत, घञर्थे कविधानमित्यत्र स्थग्रहणं कर्तृवर्जिते कारकेपि यथा स्यादिति ॥

"तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः"॥ 'तुन्दपरिमृज इति'। मृजेरजादौ सङ्क्रमइत्यत्र यस्मिन्विधिस्तदादावित्येव सिद्धे आदिग्रहणं मुख्याजादिपरिग्रहार्थं तेन व्यपदेशिवद्भावेनाजादावत्र के वृद्धिर्न भवति। 'आलस्यइत्यादि'। आलस्ये गम्यमाने सुखोत्पादने च प्रत्यय इत्यर्थ, तत्र सामर्थ्यादलसे कर्त्तरि सुखस्य चाहर्त्तरि प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति। 'शोकापनोद एवान्य इति'। यस्ससारानित्यताद्युपदेशेन शोकमेव केवलमपनुदति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनोद। 'मूलविभुजादिभ्य इति'। तादर्थ्यएषा चतुर्थी मूलविभुजादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थ, आकृतिगणश्चायन्तेन महीध्रकुध्रशिरोरुहादि सिद्धं भवति। 'काकगुहा इति'। काकेभ्यो गूहितव्या इति कर्मणि कप्रत्यय इष्यते, अतो घञर्थे कविधानमित्यत्रेद द्रष्टव्यम् ॥

"प्रे दाज्ञः"॥ 'ददातेरिति'। उपलक्षणमेतत्, गामादाग्रहणेष्वविशेष इति सर्वेषामेव दारूपाणां ग्रहणमिष्यते। 'जानातेश्चेति'। जनेरत्वल्लोपेनायन्निर्देशो न भवति 'खनो घ च' 'हनश्च वध' इत्यादौ धातुनिर्द्देशे ऽल्लोपस्याकरणात्। 'प्रेणोपसृष्टादिति'। प्रशब्देनोपसर्गेण सम्बद्धादित्यर्थ, अनुपसर्गइति चानुवर्त्तते, तेन केवलेन प्रेणोपसृष्टादित्यर्थ, ततश्च गोसम्प्रदाय इत्यणेव भवति ॥

"गापोष्टक्"॥ 'गायतेरिति'। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति गाङो लुग्विकरणस्यापि ग्रहणं प्राप्तं पिबतिसाहचर्यात्तु न भवति। 'सामगीति'। टक कित्त्वादातो लोप, टित्त्वान् ङीप्। सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यमित्यत्र पिबतेरिति लुग्विकरणालुग्विकरणपरिभाषालभ्यस्यैवार्थस्य कथनमुपपदपरिगणन तु वाचनिकमेव। 'क्षीरपेति'। स्त्रियामेव विशेषात् स्त्रीलिङ्गमुदाहृतम् ॥

"हरतेरनुद्यमनेऽच्"॥ 'अच्प्रकरणइति'। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव घटग्रहणेन घटीग्रहणेपि सिद्धे घटीग्रहणं परिभाषाया अनित्य-

त्वज्ञापनार्थम् । 'सूत्रग्राह एवान्य इति' । यस्सूत्र केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेव भवतीत्यर्थ ॥

"वयसि च" ॥ 'सभाव्यमान वेति' । तेनासत्यपि कवच ग्रहणे वयसि गम्यमाने कवचहर इति भवतीति भाव. ॥

"आङि ताच्छील्ये" ॥ पुष्पाद्याहरणइत्यादिना ताच्छील्यमुदा हरणे दर्शयति । 'स्वाभाविकीति'। स्वभावे भवा स्वाभाविकी, अध्या त्मादि । स्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तदादिविधिश्च तत्रेष्यते भाष्यकार प्रयोगात्तु द्वारादिकार्याभाव स्वार्थिकस्वाभाविकशब्दो भाष्ये प्रयुक्तो अस्य विवरण 'फलानपेक्षेति,' कथपुन फलमनपेक्ष्य तत्र प्रवर्त्तते न हि स्व भाव पर्यनुयोगमर्हति ॥

"स्तम्बकर्णयोरमिजपो" ॥ 'रमेरकर्मकत्वादिति' । ननु 'व्याङ् परिभ्यो रम' 'उपाच्चे' त्यत्रोदाहृत देवदत्तमुपरमतीति, एव मन्यते अनुपसर्गइति वर्त्ततइति । 'जपेश्च शब्दकर्मकत्वादिति' । मन्त्र जपती त्यादौ तत्रैव प्रयोगदर्शनात् । 'कर्म न सभवतीति' । केवलस्य रमेर्ज पेश्च कर्णाद्यशब्दात्मकमिति भाव । सूचक पिशुन । 'स्तम्बेरम इति' । 'तत्पुरुषे कृति बहुल' मित्यलुक् । 'कर्णे जपिता मशक इति' । उपा शुशब्दायितेत्यर्थ ॥

"शमिधातो सज्ञायाम्" । 'धातुमात्रादिति' । मात्रग्रहणे नापत्रादविषयेपि विधान भवतीति दर्शयति । 'शङ्कर इति' । ऐहिक मामुष्मिक मोक्षाख्य च सुख करोतीति शङ्कर । धातुग्रहणस्य प्रयोजन दर्शयन्मात्रग्रहणप्रतिपादितमेवार्थ स्पष्टीकरोति । 'शमिसज्ञायामिति'। अस्मिन्सूत्रइत्यर्थ । असति धातुग्रहणे शमिसज्ञायामित्यस्यावकाश शमभव , शम्वदइति कृञो हेतुताच्छील्यइत्यस्यावकाश आढ्कर इति, शङ्करा इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाट्ट एव स्याद् धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति । कुणडखाडवस्त्वाचार्यो मन्यते गृणाते शब्दकर्मण एतद्रूप पृषे द रादित्वाद्गकारस्य ककारइति तन्मते धातुग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

"अधिकरणे शेते" ॥ 'पार्श्वादिष्विति'। अनधिकरणार्थमिद तद्विग्रहेण दर्शयति । 'पार्श्वाभ्यामिति' । 'दिग्धसहशयइति' । दिग्धेन सह शेतइत्यचि कृते मयूरव्यंसकादित्वात्समास दिग्धसह शब्दो मयूरव्यंसकादिस्तस्योपपदसमास । 'अवमूर्द्धशयइति' । अव नतो मूर्द्धा यस्य अवमूर्द्धा अधोमुख शेतइत्यर्थ । 'गिरौ डश्छन्दसीति' । यदि छन्दसीत्युच्यते कथ गिरिशमुपचचार प्रत्यह सा सुकेशी, अरोपित यद्गिरिशेन पश्चादिति निरकुशा कवय । अन्ये त्वाहु, इह यो गिरौ शेते गिरिस्तस्यास्तीति लोमादिषु दर्शनाच्छप्रत्यय तथा चात्रैव वार्त्तिक तद्धितो वेति न च लोमादिष्वपि छन्दोग्रहणमस्ति तेन भाषायामपि गिरिश इति भवति एव च कृत्वा निघण्टुषु पाठोऽप्युपपन्नो भवति । 'गिरौ शेतइति' । गिरावास्तइत्यर्थ ॥

"भिक्षासेनादायेषु च" ॥ 'भिक्षाचर इति' । चरतिरत्र तत्पूर्वके अर्जने वर्त्तते चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थ । 'सेनाचरइति'। सेना प्रवि शत्युच्यते । 'आदायचर इति' । आदाय गच्छतीत्यर्थ, भक्षयतीति वा। कथ सहचर सहचरीति पचादिषु चरडिति पठ्यते सुप्सुपेति समास ॥

"पुरोग्रतोग्रेषु सर्त्ते" ॥ 'अग्रे इत्येतेष्विति'। एतेनाग्रशब्दस्यैका रान्तत्व निपात्यतइति दर्शयति एतच्चाग्रेशब्दस्य परनिपातनादेव विज्ञा-यते ऽन्यथा ऽजाद्यदन्तमिति पूर्वनिपात स्यात् किमथ पुनरेकारान्तत्व निपात्यते यावता सप्तम्या अलुकाप्यग्रेसरइति सिद्ध यदा तर्ह्यग्र सरति अग्रेण सरतीति वा विगृह्यते तदाप्यग्रेसर इत्येव यथा स्यात्। कथ यूथ तदग्र-सरगर्वितकृष्णसारमिति, । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' ति समर्थनीयम् ॥

"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु"॥ 'करोतेर्द्धातोरिति' । प्रसिद्ध-तरत्वाद्नुबन्धकस्याप्यस्यैव ग्रहणन्न तु कृञ् हिंसायामित्यस्येति भाव । 'आनुलोम्ये च गम्यमानइति' । एतेन हेत्वादीनि नोपपदानीति दर्श-यति, एतच्च शमिधातोरित्यत्र धातुग्रहणात्कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधा र्थाद्विज्ञायते उपपदत्वे हि शम्युपपदे टप्रत्ययस्य प्राप्त्यभावादनर्थक तत्स्याद् अतो नैषामुपपदत्व नापि प्रत्ययार्थत्व 'कर्त्तरि कृदि' त्यस्य बाधप्रस

ङ्गात्, न चासति विरोधे बाधा युक्ता। 'हेतुरैकान्तिकं कारणमिति'। एकान्तशब्दो विनयादिषु द्रष्टव्यः, नियतमव्यभिचारीत्यर्थः, एतेन लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणमिति दर्शयति, नहि केवले कृञि प्रयोजककर्त्ता सम्भवतीति भावः। ननु लौकिकेनापि हेतुना कर्त्तुर्विशेषणमयुक्तम्, अव्यभिचारात्, नहि कर्त्तुरनिमित्तत्वमस्ति सत्यं, पुनर्हेतुशब्दोपादानदैकान्तिकत्वमाश्रीयते ऽन्यथा निमित्तमात्रमुपादीयेत। अनुकूलता आराध्यचित्तानुवर्त्तनम्। 'यशस्करी विद्येति'। अत कृकमीत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्॥

'दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु'॥ 'यथायोगमिति'। तत्र दिवाशब्दो ऽन्हीति सप्तम्यन्तस्यार्थे वर्त्तत इति तस्य कर्मत्वानुपपत्तेः सुपीत्यनेनाभिसम्बन्धः शेषाणां तु कर्मणीत्यनेन, यदि तु दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरितिवद्वृत्तिविषये कर्मत्वमभ्युपगम्येत तदा दिवाशब्दस्यापि कर्मणीत्यनेन सबन्धः। 'सकारस्येति'। भास्करान्तेति भाशब्दस्य प्रत्ययसन्नियोगेन सकारो निपात्यते तस्माद्भास्कर इत्यत्र विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः, अथ वा सकारस्य विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः कुतः निपातनात्। भास्करान्तेति सूत्रे सकारोच्चारणमेव निपातनम्। 'कारकर इति'। कर एव कारः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्, 'अनन्तकर इति'। अन्तकरशब्देन नञ्समासेप्येतद्रूपं सम्भवति स्वरे हि दोषः स्यात् सतिशिष्टोव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रसज्येत इष्यते हि गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। 'बहुकर इति'। बहुशब्दो वैपुल्यवचनः, संख्यावचनस्य तु संख्याग्रहणेनैव सिद्धम्, लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ। 'अहस्कर इति'। अहन् रोसुपीति रेफः पूर्ववत्सत्वम्। 'धनुष्कर अरुष्कर इति'। 'नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्ये'ति षत्वम्, कियत्तद्वहुषु कृञोऽज्विधानमिति वार्त्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वाट्टस्याभावाद्धेत्वादिष्वन्यत्र किंकरीत्यसाधुरित्याहुः। क्वचिद्दृन्यः। अथ वा पचादिषु पाठः करिष्यत इति। तत्रायमर्थः इह किमादिग्रहणमपनीय पचादिष्वेव कियत्तद्वहुषु कृञ इति पठितव्यमिति॥

"कर्मणि भृतौ" ॥ 'कर्मणीति'। 'स्वरूपग्रहणमिति'। अनुवृत्तेन कर्मणीत्यनेन विशेषणात्। 'कर्मनिर्वेश इति'। कर्म क्रिया तस्य निष्क्रयाय देय भक्तादिद्रव्यमित्यर्थ ॥

"स्तम्बशकृतोरिन्" ॥ 'स्तम्बकरिरिति । नित्त्वात्कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्त भवति ॥

"हरतेर्दृतिनाथयो पशौ" ॥ 'पशौ कर्त्तरीति । एतेन प्रत्ययार्थस्य कर्त्तु पशुर्विशेषण न तु तस्य बाधक इति दर्शयति। धातोर्हि प्रत्ययविधानात्तदर्थस्य येन सम्बन्धस्तत्र वाच्ये प्रत्ययो भवितुमर्हति धात्वर्थस्य च क्रियाया साधनेन सबन्ध पशुशब्दस्तु चतुष्पाज्जातीय वस्तुस्वरूपेणा चष्टे न शक्तिमद्रूपेण नतरा शक्तिरूपेणेति न पश्वर्थ स्वरूपेण प्रत्ययार्थो भवितुमर्हतीति युक्तमुक्त पशौ कर्त्तरीति, एव सर्वत्र प्रत्ययार्थविशेषण द्रष्टव्यम् ॥

"फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च" ॥ 'उपपदस्यैकारान्तत्वमिति'। छन्दस्यकारान्तत्वमपि दृश्यते या वनस्पतीना फलग्रहिरिति, स कुक्षिम्भरिव च्चकारेण समुच्चेतव्य ॥

"छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्" ॥ 'वनषणसभक्ताविति'। गणेसहपठितयोर्भ्वादिकयोरेव ग्रहण न तु वनु याचने षणु दाने इति तानादिकयोरिति भाव । अत्र साहचर्यमेव हेतु, निरनुबन्धकत्व च। 'ब्रह्मवनिमिति'। ब्रह्म वनति क्षत्र वनतीति विवक्षायामिन् प्रत्ययस्तदन्ताद्द्वितीयैकवचनम्। 'गोसनिमिति'। गा सनतीति विग्रह । 'पथिरक्षी इति'। पन्थान रक्षते इति विग्रह । हविर्मथ्नन्तीति हविर्मथयस्तेषाहविर्मथीनाम् ॥

"एजे खश्" ॥ 'ण्यन्तादिति'। एजेस्त्वयमिकानिर्देशो न भवति खश शित्करणात् तद्धि सार्वधातुकत्वे सति शब्यथा स्यादिति, न चैजे प्रकृत्यन्तस्य शपि सत्यसति वा विशेषोऽस्ति न चैवमिहार्थत्वे सम्भवति केवलोत्तरार्थत्व युक्तम्। 'खित्करणमुमर्थमिति'। खित्कार्योपलक्षणमेतत् शुनिन्धय नाडिन्धय नासिकन्धयइति ह्रस्वत्वमपि प्रयोजनम्। शकार

सार्वधातुकार्थ इति'। सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थ इत्यर्थ । 'वातशुनीत्यादि'। वातादिषु यथासख्यमुपपदेषु अजादिभ्यो धातुभ्य खश् प्रत्ययो भवति। 'शर्द्धजहा इति'। ओहाक् त्यागे जुहोत्यादित्वाच्छप श्लौ द्विर्वचने 'श्नाभ्यस्तयोरात' इत्याकारलोप ॥

"नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो" ॥ 'नासिकन्धम इति'। पाघ्रादिसूत्रेण धमादेश । तच्चैतदित्यादिना यथासख्याभावे हेतुमाह, तच्चैतत यथासख्याभावलक्षण कार्यम् एतेन च व्याख्यातॄणा मूलत्वेन सूत्रकारस्याप्यत्र किचिदभिप्रेतमित्येतावत्प्रदर्श्यते तेनैतच्चनोदनीयमुत्तरसूत्रवत्प्रत्येकमभिसम्बन्ध कस्मान्न भवति विपर्ययो वा कस्मान्न भवतीति। 'स्तनन्धयतीति'। अत्रैव ङीब्विष्यते नान्यत्रेत्याहु ॥

"नाडीमुष्ट्योश्च" ॥ 'घटिन्धम खरिन्धमइति'। घटी घट खरीगर्द्दभी जातिलक्षणो ङीष्, खारीत्यन्ये पठन्ति स च परिमाणवचन । वातशब्दो न दृष्ट ॥

"उदि कूले रुजिवहो" ॥ यत्र प्रत्येकमुपपदत्वमिच्छति तत्र समुदायात्सप्तमीमुच्चारयति यथा नाडीमुष्ट्योरिति इह तु विपर्यय कृत तस्मादुदीति सत्सप्तमी कूलइति त्वर्थनिरपेक्षैवोपपदसञ्ज्ञाया लिङ्ग तत्र च 'ते प्राग्धातो'रिति उच्छब्दस्य धातो प्राक् प्रयोग, तत पूर्व कूलशब्द तदेतद्दर्शितमुत्पूर्वाभ्या कूले कर्मण्युपपदइति ॥

"परिमाणे पच" ॥ परिमाणशब्द काष्ठादिनिर्मिते प्रस्थादौ वर्त्तते न तस्य विक्लेदवाचिना पचिना कर्मत्वेनान्वय । अतो न स्वरूपग्रहण किं तर्हि तद्विशेषा प्रस्थादयो गृह्यन्ते ते च परिमाणे परिमेये व्रीह्यादौ च वर्त्तन्ते तत्र परिमाणनिष्ठाना न पचिनान्वय इति परिमेयनिष्ठेषु प्रत्यय । न तर्हि परिमाणवाचित्वम्, न परिमाणाध्यारोपेण परिमेये प्रस्थादिशब्दस्य प्रवृत्ते ॥

"मितनखे च" ॥ 'नखपचेति'। पचिरत्रातापवचन ॥

"विध्वरुषोस्तुद" ॥ 'अरुन्तुद इति'। 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमि' ति उकारात्परो मुम् सयोगान्तस्य लोप ॥

"असूर्यललाटयोर्दृशितपो" ॥ 'असूर्यंपश्या इति'। पाघ्रादि सूत्रेण पश्यादेश । 'गुप्तिपर चैतदिति'। यद्दुवचनम् असूर्यंपश्या राजदारा इति एतद्गुप्तिप्रधान, तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुद्धतइति भाव, गुप्तिपरत्वमेव प्रकटयति । 'एव नामेति' ॥

"उग्रपश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च" ॥ 'उग्र पश्यतीति'। क्रियाविशेषणमेतत । 'इरम्मद इति'। मदी हर्षे दिवादित्वाच्छ्यनि प्राप्ते तदभावो निपातनात्, इरा उदकम् । 'पाणिन्धमा पन्थान इति'। ते पुनर्येषु गच्छद्भि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयो ध्मायन्ते शब्द्यन्ते ॥

'प्रियवशे वद खच्" ॥ 'चकार 'खचि ह्रस्व' इति विशेषणार्थ इति'। खे ह्रस्व इत्युच्यमाने 'एजे खश्' अङ्गमेजय जनमेजय', अत्रापि प्राप्नोति, एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येत्यत्र न भविष्यति, इह तर्हि 'कुलात्ख' कुलीन, यस्येति लोपनिवृत्तये ह्रस्व स्यात् तत्र धातुप्रत्ययस्य ग्रहण तत्प्रकरणसाहचर्यादेव चिन्त्यप्रयोजनश्चकार । 'प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थमिति'। द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्याता शप् च मा भूदिति । यद्येवमुत्तरत्रैव कर्त्तव्यइह करणे कि प्रयोजनम् अन्येभ्योपि भवतीति ज्ञापनार्थं, तेन गमे सुप्युपसख्यानमिति न वक्तव्य भवति। 'मितङ्गम इति'। असञ्ज्ञार्थमिद सञ्ज्ञाया तु 'गमश्चे' ति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥

"द्विषत्परयोस्तापे" ॥ 'द्विषन्तप इति'। मुमि सयोगान्तलोप । 'द्वितकारको निर्द्देश इति'। तत्रैकेन द्विषच्छब्दो विशेष्यते तकारान्तो यो द्विषच्छब्द इति, सौत्रत्वान्निर्द्देशस्य विशेषणस्य परनिपात । 'तेन स्त्रिया न भवतीति'। अन्यथा 'लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्यादेव प्रसङ्ग इति भाव ॥

"वाचि यमो व्रते" ॥ 'शास्त्रित इति'। शास्त्रशब्दाद्विधाने धात्वर्थे णिच् तदन्तात्कर्मणि क्त । शास्त्रे विहित शास्त्रेण वा शास्त्रित । 'नियम इति'। सङ्कल्पविशेष । 'वाचयम इति। 'वाचयमपुरन्दरौ चे' ति पूर्वपदस्यामन्तत्व, तत एव तर्हि निपातनात्प्रत्ययो भविष्यति। व्रतादन्यत्रापि तर्हि प्राप्नोति, तत्रैव व्रतग्रहण करिष्यते वाचयमो

व्रते पुरन्दरश्चेति तदेतच्चिन्त्यप्रयोजनम्, एतेन पुरन्दरो व्याख्यात । 'वाग्याम इति'। योऽशक्त्यादिना वाच यच्छति तत्राणेव भवति ॥

"पू सर्वयोर्दारिसहो "॥ दृ विदारणइत्यस्य ग्रहण न दृ भये दृङ् आदरे इत्येतयोरित्युपदेश , असज्ञार्थं सहिग्रहण सज्ञाया तु वक्ष्यति सर्वसहो राजेति सर्व सपादयितु समर्थ इत्यर्थ ॥

"मेघर्त्तिभयेषु कृञ "॥ 'करोतेरिति'। कृणोतेस्तु पूर्ववदेवा ग्रहणम्, शिवकर इत्यपि छन्दसि दृश्यते शिव एको ध्येय शिवङ्कर इति॥

"आशिते भुव करणभावयो '॥ 'अत्र सुपीत्युपतिष्ठतइति'। न तु कर्मणीति भवतेरकर्मकत्वात्, सोपसर्गात्प्राप्त्यर्थाच्च खचा न भवितव्यमनभिधानादिति भाव । आशितशब्दोयमश भोजनइत्यस्मा दाङ्पूर्वादविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तप्रत्ययान्तो गृह्यते । 'आशित कर्त्तेति'। यस्याद्युदात्तत्व विधास्यते यत्तु ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इति भावकर्माधिकरणेषु क्तो न तदन्तो गृह्यते ऽनभिधानादित्याहु । अन्ये त्वशेर्ण्यन्तात्प्रयोज्ये कर्मणि क्तप्रत्यये कृते य आशितशब्द स गृह्यते, एवमाशित कर्त्तेति यस्याद्युदात्तत्व तत्रापि प्रयोज्यएव भूतपूर्व गत्या कर्त्तोच्यते गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति अणौ कर्त्तुर्णौ कर्मसज्ञाविधा नात्, तथा च कृषचित्काल आशित कृणोतीति आद्युदात्तस्यात्रग्रहो न दृश्यते, कर्तृग्रहण तु तत्र भावनिवृत्त्यर्थमिति । 'आशित भव ओदन इति'। यावतौदनेनातिथ्यादिराशितो भवति स एवमुच्यते ॥

"सज्ञाया भृतॄवृजिधारिसहितपिदम "॥ 'सज्ञावशादित्या दि'। शत्रुन्तप इत्यादो यत्र कर्मार्थानुगमस्तत्र कर्मणीति सम्बध्यते यत्र तु न रथन्तरमित्यादौ तत्र सुपीति। 'अरिन्दम इति'। अन्तर्भावितण्यर्थो दमि सकर्मको भवति ॥

"गमश्च "॥ 'योगविभाग उत्तरार्थ इति'। उत्तरत्र गमेरेवा नुवृत्तिर्यथा स्याद् भृतॄप्रभृतीना मा भूत् ॥

"अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ड "॥ 'अनुबन्धकरणसाम र्थ्यादिति'। 'र्थार्थस्तु डकारो न भवति, 'पादस्य पदाज्यातिगोपहते

ष्वि' ति कृतटिलोपस्य डप्रत्ययान्तस्य निर्देशात् । अत्रात्यन्तानन्तग्रहण मनर्थकम्, अन्तशब्दोऽत्र गृह्यते तेन कर्मणो विशेषणात्तदन्तविधिर्भविष्यति उपपदविधौ तु न सर्वत्र तदन्तविधि, उपपदविधौ तदाद्यादिग्रहणमिति नियमात् । पन्न पतित यथा गच्छतीति पन्नग, 'सुदुरोरधिकरणे' इति कर्मणि खलेव भवति । 'सुगमो दुर्गम इति' । 'अन्यत्रापि दृश्यत इति' । एव च सूत्रमपि प्रपञ्चार्थम् ॥

"आशिषि हन" ॥ 'दाराविति' । दारुशब्दइत्यर्थ । शब्दापेक्षया पुल्लिङ्ग, टविधानार्थं वचनमण् 'कर्मण्यणि' त्येव सिद्ध, अन्तग्रहण विस्पष्टार्थमलोन्त्यस्येत्येव सिद्धम् ॥

"कुमारशीर्षयोर्णिनि" ॥ सुप्यजाताविति सिद्धे ऽताच्छील्यार्थमिद वचन शिरस शीर्षभावार्थं च ॥

"लक्षणे जायापत्योष्टक्" ॥ 'लक्षणवतीति' । एतेनार्शआद्यच्प्रत्ययान्तो लक्षणशब्द इति दर्शयति, एतच्च सूत्रारम्भादेवावसीयते, केवले हि लक्षणे उत्तरेणैव सिद्ध प्रत्यय । 'जायाघ्नो ब्राह्मण इति' । यस्य तिलकालकादि जायामरणलिङ्गमस्ति स ता हन्तीति गौणो गद, एतेन पतिघ्नी व्याख्याता, गमहनेत्युपधालोप, टित्त्वान्ङीप् ॥

"अमनुष्यकर्त्तृके च" ॥ अमनुष्यशब्दो रक्ष पिशाचादिषु रूढ इति पूर्वमुक्तमिह तु मनुष्यादन्य सर्व एव गृह्यते, ननु यथा पूर्वसूत्रे लक्षणग्रहण प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणमेवमिहाप्यमनुष्यग्रहण भविष्यतीति नार्थ? कर्तृग्रहणेन, अमनुष्यइत्युच्यमाने उपपदत्वमपि विज्ञायेत तस्मात्कर्तृग्रहणम्, कृतघ्नशब्दो मूलविभुजादिषु द्रष्टव्य ॥

"शक्तौ हस्तिकपाटयो" ॥ 'विषेण हस्तिन हन्तीति' । नन्वत्राप्यशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेरस्त्येव शक्ति, सत्य, शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षविज्ञानादन्यनिरपेक्षस्वबलेनैव हन्तु या शक्ति सा गृह्यते तद्दर्शयति । 'हस्तिन हन्तु समर्थो हस्तिघ्नो मनुष्य इति' । एव च हस्तिन हन्तु मा वा वधीत् सामर्थ्ययोगाद्धस्तिघ्न इत्युच्यते । 'क पाटयति प्रविशतइति' ।

कपाटशब्द व्युत्पादयति, कवाटमिति तु प्रसिद्धं, तत्राटते पचाद्यच्। 'कवङ् चोष्णइति' योगविभागात्को कवादेश ॥

"आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्"॥ 'आढ्यादिष्विति'। अनेन आढ्यादीनामुपपदत्व दर्शयति। करणे कारकइत्यनेनापि करणस्य प्रत्ययार्थत्वम्। अथैव कस्मान्न विज्ञायते करण उपपदे आढ्यादिषु कर्तृष्विति, उच्यते, च्व्यर्थेष्वच्वावितिवचनाद् आढ्यादि शब्दा स्वरूपप्रधाना, न च शब्दाना कर्तृत्वमुपपद्यते, ननु च श्रवणेनकरोति सुखमाढ्यशब्द इत्यत्र शब्दस्यापि कर्तृत्व सम्भवति, एव तर्हि व्याख्या नात्तथा नाश्रीयते, अच्वाविति तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा ऽच्व्यन्तइत्यर्थ। प्रत्येक सम्बधात्त्वेकवचन, कथ पुनश्च्व्यर्थाश्च भवन्त्यच्व्यन्ताश्च भवन्तीत्याह। 'च्वेर्विकल्पेन विधानादिति'। 'आढ्यङ्करणमिति'। ख्युन खकारो मुमर्थ, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गेष्वाढ्यादिषूपपदेषु ह्रस्वार्थश्च नकार स्वरार्थ, योरनादेश। 'अभ्यञ्जयतीत्यर्थ इति'। अनेकार्थत्वाद्धातूना, तेनात्र प्रागनाढ्य सचाढ्य क्रियतइति अभूततद्भावाभावो भवतु वा ऽभूततद्भावस्तथापि युक्तमेवेद प्रत्युद हरणमित्याह। 'प्रकृतेरविवक्षायामिति'। प्रकृतिरेव परिणामित्वेन यत्र विवक्ष्यते यथा तन्तव पटो भवतीति तदा च्विप्रत्यय, तथा च वार्त्तिक प्रकृतिविवक्षा ग्रहण चेति, प्रकृति कार्यस्य पूर्वावस्था 'अच्वाविति किमिति'। अस्य वक्ष्यमाणोभिप्राय तमाविष्करोति। 'ननु चेति'। 'ल्युटात्र भवितव्यमिति'। 'करणाधिकरणयोश्चे' ति, न च ल्युट ख्युनश्च विशेषो ऽस्तीति ल्युटि तावदाढ्यीकरणमिति रूप स्वरोपि लित्स्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्व ख्युन्यपि नित्स्वरेणाद्युदात्तत्व 'खित्यनव्ययस्य' 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमि' ति ह्रस्वत्व मुम् चानव्ययस्य विधीयते च्व्यन्ताश्चाव्ययम् 'ऊर्यादिच्विडाचश्चे' ति निपातत्वात्, स्त्रियामप्युभयत्र टिड्ढाणञि त्यादिना ङीब् भवति, अतो रूपे स्वरे च नास्ति विशेष। 'उत्तरार्थश्चेति'। उत्तरसूत्रे खिष्णुच्खुकञभ्या मुक्ते तृजादिभिर्भवितव्यमित्यस्ति विशेष, कथन्तर्हि पूर्वमुक्त प्रतिषेधसामर्थ्यादिति, अस्मिन्सूत्रे प्रतिषेध

सामर्थ्यादिति भाव केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैवाच्चावित्यवक्ष्यत्, यथा वक्ष्यते इह कि चिन्नपो इति, भाष्ये तूत्तरार्थमेव स्थितम् ॥

"कर्त्तरि भुव खिष्णुच्खुकञौ" ॥ कर्तृग्रहण करणनिवृत्त्यर्थमुत्तरार्थं च, खकारो मुमर्थं, चकार स्वरार्थं, ञकारो वृद्ध्यर्थश्च, किमर्थं खिष्णुजिकारादि क्रियते न खुकुरित्येवोच्येत, तत्रायमप्यर्थं, स्वरार्थश्च कारो न कर्त्तव्यो भवति प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्, केनेदानीमिकारादित्व सिद्ध्यति तत्राह। 'उदात्तत्वादिति'। भवतिरयमुदात्त, तस्योदात्तत्वादिड् भविष्यति। 'नञस्त्विति'। नञ इति पचमी नञ उत्तरस्य खिष्णुजन्तस्य स्वरसिद्ध्यर्थमित्यर्थ । यद्ययमिकारादिर्न क्रियेत तत सत्यपीटि कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेत्यस्य ग्रहण न स्याद् अस्य चकाराभावात्, अथास्यापि चकार क्रियेत एवमपि लाक्षणिकत्वात् षत्वणत्वयोश्चासिद्धत्वादिष्णुजितिरूपाभावाद्ग्रहण न स्यादेव तत इकारादित्व क्रियते, ननु च सत्यपीकारादित्वे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य, एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येति वालकृञादीष्णुच एव ग्रहणेन भवितव्य नास्य, इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहण भविष्यतीति मन्यते। यद्येव खिष्णुजयमस्तु तत्र षत्वणत्वयोश्चकारस्य च करणसामर्थ्यादिटि कृते ऽस्यापि ग्रहण सिद्धमिति चिन्त्यप्रयोजनमिकारादित्वम् ॥

"स्पृशोनुदके क्विन्" ॥ 'ननु चेत्यादि'। 'सुपि स्थ' इत्यत्रोक्त सकर्मकेषु कर्मणीत्युपतिष्ठते ऽन्यत्र सुपीति ततश्च सुबन्तउपपदे क्विन् प्रत्यय इत्युक्तमनुपपन्नमिति भाव। 'तत्कर्तृप्रचयार्थमिति'। 'कर्त्तरि कृदि' त्येव कर्त्तरि क्विन सिद्धत्वात्कर्त्रनुवृत्तेर्नान्यत्प्रयोजनमस्तीति भाव। 'कर्तृप्रचयो लभ्यतइति'। कर्मण्युपपदएक कर्त्ता करणादौ चापर इत्येव प्रचयो भवति। 'घृतस्पृगिति'। 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' रिति शकारस्य खकार सोष्मत्वेनान्तरतम्यात्, 'झला जशोन्ते' क्विन ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं इकारो 'वेरपृक्तस्ये' ति विशेषणार्थं, नकार किमर्थं एकाज्भ्यो ह्यय विधीयते तत्र धातुस्वरेणैव सिद्ध यस्त्वनेकाज् दधृगिति वक्ष्यत्येतद्धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वञ्चेति एवन्तर्हि 'क्विन्प्रत्ययस्य कु'-

रिति विशेषणार्थं, क्विप्रत्ययस्येत्युच्यमाने सन्देह स्यात् क्वे क्विपो वा निर्देश इति, क्वेरपि निर्देशे पकारस्यानचि चेति द्विर्वचम् ॥

"ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चा च" ॥ 'ऋतौ यजतीति'। वसन्तादिके। 'ऋतु यजतीति'। यस्मिन्यागे ऋतुर्देवता यथा वसन्ताय कपिञ्जलानालभते पिशङ्गास्त्रयो वासन्ता इत्यृतुपशूनालभते ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्त शरद्वर्षा इत्यादौ तदभिप्रायमेतत्। 'ऋतुप्रयुक्तो वेति।' वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादौ यत्कर्तृत्व तदभिप्रायमेतत्। 'षत्वञ्चेति'। अन्यथा 'सात्पदाद्यो'रिति निषेध स्यात्। 'सुबन्तमात्रइति'। अन्यथा सकर्मकत्वात्कर्मण्येव स्यात्। 'केवलादेवेति'। एतत्तु क्विन्विधानसामर्थ्यादपि लभ्यते नहि सोपपदाद्युजे क्विनि क्विपि वा विशेषोस्ति कुत्वस्य 'चो कु'रित्यनेनैव सिद्धत्वात्, अनुपपदे तु 'युजेरसमास' इति नुमि कृते नकारस्य कुत्वार्थं क्विनो विधान भवति सार्थक, यदि तु निपातनसाहचर्यात्सोपपदादनुपपदाच्च युजे क्विन् भवतीत्युच्येत तदा सत्सूद्विषेत्यत्र युजिग्रहण शक्यमकर्तुम्। 'नलोप कस्मान्न भवतीति'। कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोरिति नोपधावेतौ धातू। तथा निकुचितिरिति नलोपो दृश्यते चुत्वेन तु जकारस्य श्रवण तस्यासिद्धत्वाच्चकारे परत'श्चो कु'रिति कुत्व न भवति कुञ्चौ क्रुञ्च इत्यादौ ञकारोपध तु पठता स्यात् तत्र सडि भलीति वचनान्न भवतीति वक्तव्य, सडिति प्रत्याहार सन सशब्दादारभ्या महिडो डकारात्, अन्ये तु कुञ्चिरेक एव धातुस्तस्य ककारात्परो रेफोपि क्विन्सन्नियोगेन निपात्यतइत्याहु। तदेत् च्चो कु'रित्यत्र वामनो वक्ष्यति ॥

'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च" ॥ पश्यार्थैश्चेत्यत्र वक्ष्यति आलोचन चक्षुस्साधन विज्ञानमिति,इह तु ज्ञानमात्रप्रतिषेध मन्यते। 'यादृक् तादृगिति'। दृग्दृशवतुष्विति वर्त्तमाने 'आ सर्वनाम्न' इत्यात्वम्। 'ञकारो विशेषणार्थ इति'। आद्युदात्तत्वस्य नकारेणापि सिद्धत्वात् ञकारोपधस्य प्रयोजन विशेषणमेवेत्यर्थं, न तु स्वरो न प्रयोजनमित्युच्यते त पश्यति तद्दर्श इति चक्षुर्विज्ञानेऽणेव भवति, कथ पुन प्रयुज्यमान

स्यैव दृशेरनालोचनार्थत्वमित्याह । 'तादृशादयो रूढिशब्दा इति'। तत किमित्याह । 'नैवात्रेति'। रूढिशब्दा ह्यसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते यथा तैलपायिकादय एतदर्थमेवानालोचनइत्युक्त, दृश्यर्थाभावे ऽय विधि, सति तु दृश्यर्थेणेव भवतीति । भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्तिर्द र्शिता तमिवेम पश्यन्ति जना सोय स इव दृश्यमानस्तमिवात्मान पश्य तीति, तत्र कर्मव्यापारमात्रे वा दृशेर्वृत्ति, कृत्स्नधात्वर्थाध्यारोपो वा सौकर्यातिशयप्रतिपादनायेति द्रष्टव्यम् । 'समानान्ययोश्चेति'। समा नस्य दृग्दृशवतुषु सभावविधानात्सिद्धम्, क्सश्चेति त्यदादिषु समा नान्ययोश्च तादृक्ष सदृक्ष । 'अन्यादृक्ष इति'। दृक्षे चेति वक्तव्यमिति सभाव आत्व च ॥

"सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविद्भिद्च्छिद्जिनीराजामुपसर्गेपि क्विप्" ॥ 'अत प्रभृतीति'। भाष्यकारप्रयोगात्प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमी । 'वद सुपि क्यप् चेति'। प्रये जनदिगिय दर्शिता, अत्र ह्यनुपसर्गेइति वर्त्तते तस्मात् 'स्पृशोनुदके क्विन्'त्यादौ प्रयोजन द्रष्टव्यम् । 'सुवतेरिति'। न्यायस्य तुल्यत्वाद्दैवादिकस्याप्यग्रहणम् । 'शुचिषदिति'। छान्दसोय प्रयोगो हस शुचिषदिति । पूर्वपदादिति षत्व, शुचिसदिति पाठे लौकिक प्रयोग । 'कथमत्र णत्वमिति'। ग्रामणीविषय प्रश्न, प्रणीरित्यत्र तूप सर्गादसमासेपीति णत्वमस्त्येव । 'ज्ञापकादिति'। पूर्वपदस्थान्निमि त्तादुत्तरस्य नयतिनकारस्यासञ्ज्ञायामपि णत्व भवतीति सामान्येन ज्ञापकमित्यर्थ, तेनाग्रणीरित्यत्रापि भवति कर्मण्यणि तु न भवति नीरू पविषयत्वाज् ज्ञापनस्य, अन्ये त्वग्रग्रामाभ्या नयतेरिति वक्तव्यमिति वच नाज्ज्ञापनमपि तद्विषय तत्रापि नीरूपविषयमिति स्थिता ॥

"छन्दसि सह"॥ तुरासाह पुरोधाय पृतनाषाट् द्विषो योद्धु पुरु हूत, पृतनाषाड्ति भाषाया प्रयोगाश्चिन्त्या ॥

'जनसनखनक्रमगमो विट्"॥'विशेषणार्थश्चेति'। विवनोरि त्युच्यमाने हि क्विवादीनामपि ग्रहण स्यात्, अथात्र निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहण वेरपृक्तस्येत्यत्राप्यस्यैव ग्रहण स्यात्, अथात्र क्विब्रादीनामपि ग्रहण

स्याद्विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यत्रापि स्यादिति समान वच इति भाव । 'गोषा इति'। सनोतेरन इति षत्वम् 'अग्रेगा इति'। पूर्ववदलुक् ॥

"अदोनन्ने" ॥ 'अन्नाद इति'। भाषायामणेव भवति छन्दसि त्वकारादनुपपदादित्यणि प्राप्ते पचाद्यज्विष्यते, तेनान्नाद इत्यत्र अद इत्यवग्रहो भवति ॥

"क्रव्ये च" ॥ 'वासरूपबाधनार्थमिति'। तथा च वार्तिकम् अदो नन्ने क्रव्यग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थमिति। 'कथन्तर्हीति'। यदि वासरूप विधिबाधनार्थमिति भाव । 'कृत्तविकृत्तेति'। कृत्त छिन्न तदेव पुन र्विशेषत कृत्तमिति पूर्वकालेति समास, तस्य पक्वशब्देन पुन स एव समास, ततो मासशब्देन पुनर्विशेषणसमास,। 'पृषोदरादित्वात्क्रव्यभाव इति'। यद्येव क्रव्याद इत्यस्य रूपस्यावर्जनीयत्वादल वासरूपबाधनार्थं नानेन वचनेन वार्त्तिकविरोधश्चैव वदत इत्याशङ्क्याह । 'कृत्तविकृत्ते त्यादि'। अर्थभेदादुभयमपि नास्ति किलेत्ययमभिप्राय ॥

"दुह कप् घश्च" ॥ 'कामदुघेति'। काम्यन्तइति कामा तान् दुग्धे कामदुघा, अर्घ्या मधुपर्क ॥

"मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृजकृगमिजनिभ्यो ले" ॥ 'एतेभ्य इति'। श्वेतादिपूर्वेभ्यो वहादिभ्यो धातुभ्य इत्यर्थ । 'धातूपपदसमुदाया इति'। किमर्थमित्याह । 'अलाक्षणिकेति'। श्वेतवा इत्यादिषु अवया श्वेतवा पुरोडाश्चेति निपातनाद्रुत्वम् । 'उक्थशा इति'। नलोपे 'अत उपधाया' इति वृद्धि, रुत्वम्, 'डस्पदस्येति'। प्रत्येकमभिसम्बध्यते भाविपदत्वाश्रयेण चेदमुच्यते यत्र डसन्तस्य पदत्व भविष्यति तत्र ण्वि नोपवादो डस्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थ, यद्येवमनेन डसि कृते सावत्व सन्तस्येति दीर्घे रुत्वे च श्वेतवा इत्यादि सिद्ध नार्थोवया श्वेतवा इति निपातनेन, एवन्तर्हि सम्बुद्ध्यर्थ निपातन हे श्वेतवा इन्द्रेति अत्वसन्त स्येत्यत्र हि असम्बुद्धाविति वर्त्तते डसपि वक्तव्य उत्वार्थं श्वेतवोभ्या मुक्थशोभ्यामिति, एव चोक्थशा इत्यपि सम्बुद्ध्यर्थं निपातन कर्त्तव्य यदि मन्त्रे दर्शनमस्ति ॥

"अवे यज" ॥ 'अवया इति'। निपातनाद्रुत्वम्। 'योगविभाग उत्तरार्थं इति'। पुरोडाशवयजो ण्विनित्येकयोगे श्वेतवहादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात्, यजेश्चावपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात्केवलस्यैव चेष्यते तदर्थो योगविभाग इत्यर्थः ॥

"विजुपे छन्दसि" ॥ अथ छन्दोग्रहणं किमर्थं यावता मन्त्र इत्यनुवृत्तेरेव भाषाया न भविष्यति तत्राह। 'छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थमिति'। मन्त्रव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणं यथोक्तं तच्चोदकेषु मन्त्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्द इति। 'किमर्थं पुनरिदमिति'। उत्तरसूत्र एव विजुग्रहणं छन्दोग्रहणं च क्रियतामिति प्रश्नः। 'नियमार्थमिति'। ननु दृशिग्रहणादेव भाषाया न भविष्यति, सत्यं, तस्यैव प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

"आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" ॥ अश्व इव तिष्ठति अश्वत्थामा पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः। 'सुधीवा सुपीवेति'। घुमास्थादिसूत्रेण ईत्वं, चकारो विचोऽनुकर्षणार्थः, यद्येवमुत्तरत्रानुवृत्तिर्न स्यात् एवन्तर्हि चकारोऽप्युत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते ॥

"अन्येभ्योऽपि दृश्यते" ॥ 'अपिशब्दः सर्वविधिव्यभिचारार्थ इति'। विधीयतेऽनेनेति विधिः उपाधिः, सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ इति युक्तः पाठः। 'दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थमिति'। यथा प्रयोगे दृश्यन्ते तथैव भवन्तीति वचनव्यक्त्याश्रयेणेति भावः ॥

"क्विप् च" ॥ 'निरुपपदेभ्यश्चेति'। एतदपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थस्यानुवृत्तेर्लभ्यते न तु सुपीत्यस्य निवृत्तेः उत्तरसूत्रे सुप्युपसर्गेऽपीति वर्त्तत इति वक्ष्यमाणत्वात् छन्दसि भाषायाञ्चेति पूर्वसूत्र एव छन्दसीत्यस्य निवृत्तत्वात्। 'उखास्रदिति'। स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने अनिदितामित्युपधालोपः, वसुस्रंस्वित्यादिना दत्वम्। 'वहाभ्रडिति'। भ्रंशु अध पतने व्रश्चादिना षत्वम्, 'अन्येषामपि दृश्यत' इति दीर्घः, उखायाः स्रंसते पर्णानि ध्वंसते वाहाद् भ्रश्यतीति विग्रहः, ध्वंसिरन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मकः क्वचित्तु वृत्तावेव विग्रहवाक्यानि पठ्यन्ते ॥

"स्थ क च" ॥ 'क्वेत्यविभक्तिको निर्द्देश । 'अन्येभ्योपि दृश्यत इति'। क्विबिति सिद्धएवेत्यपेक्षते, ननु तच्छीलादिग्रहण तत्रानुवर्त्तते तस्मात् क्विप् चेति क्विप् सिद्ध एवेति वक्तव्यम् । यद्वा तच्छीलादिग्रहण तत्र न सम्बन्धनीयमिति मन्यते, नन्वेवमपि सुपि स्थ इति विशेषविहित क सामान्यविहित क्विप बाधेत वासरूपविधिना सोपि भविष्यति। 'शमि धातो सञ्ज्ञायामच बाधतइति'। अन्यथा यथा कृञो हेत्वादिषु ट बाधते धातुग्रहणात्तथा तिष्ठतेरपि कक्विपौ बाधेत अतस्तमप्यच बाधित्वा कक्विपावेव यथा स्यातामिति पुनर्वचनमित्यर्थ । 'शस्था इति'। क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन घुमास्थादिसूत्रेणेत्वमत्र प्राप्नोति भाष्यकारप्रयोगात्तु न भवति, क्वे चित्त्वीत्वमवकारादाविति वचन पठन्ति तेषा सुपीवा सुधीवा अत्रापि न स्यात् ॥

"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" ॥ 'ब्राह्मणानामन्त्रयितेति'। ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वात्तृन् प्रत्युदाहृत, न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेध । 'उत्प्रतिभ्यामिति'। पुन सुब्ग्रहणस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वादयमारम्भ । 'साधुकारिणि चेति'। अताच्छील्यार्थमिद तच्चैतज्ज्ञापकात्सिद्ध यद यमा क्विस्तच्छीले इत्यत्र तच्छीलेत्यभिधाय साधुकारिग्रहण करोति तज्ज्ञापयति साधुकारिण्यताच्छील्येपि णिनिर्भवतीति। 'ब्रह्मणि वद इति'। ब्रह्म वेद, इदमप्यताच्छील्यार्थम् ॥

"कर्त्तर्युपमाने" ॥ उपमानस्योपमेयापेक्षत्वात् कर्त्तरि च प्रत्ययविधानात्तस्यै वोपपदकर्त्तोपमान विज्ञायेत इत्याह। 'उपपदकर्त्तेति'। 'उष्ट्रक्रोशीति'। इवशब्दो गतार्थत्वाद्वृत्तौ नैव प्रयुज्यते समासउपमानानाशस्त्रीश्यामादिके यथा ॥

"व्रते" ॥ 'समुदायोपाधिश्चायमिति'। न प्रत्ययार्थविशेषण तथा हि सति व्रतएव कर्त्तरि प्रत्यय स्याच्च तद्वतीति भाव । समुदायोपाधित्वमेव स्पष्टयति । 'धातूपपदेत्यादि'। कामचार इच्छाप्रवृत्ति तत्प्राप्तौ सत्या नियम, स च द्विविध सम्भवति स्थण्डिले शेतएव अश्राद्ध भुङ्क्तएवेत्येव रूपो वा स्यात् स्थण्डिलएव शेते अश्राद्धमेव

भुङ्क्तइत्येव रूपो वा, तत्र पूर्वके नियमे यदैवासावशक्त्यादिना ऽश्राद्धं न भुङ्क्ते तदैव व्रतलोपं प्राप्नोति न चैवंविधं शास्त्रमस्ति स्थण्डिले शयितव्यमेव अश्राद्धं भोक्तव्यमेवेति अस्ति तु स्थण्डिलएव शयितव्यम्, अश्राद्धमेव भोक्तव्यमिति, व्रतइति तु शास्त्रितो नियम इत्युक्तं तस्माद् द्वितीयो नियमो विज्ञायतइत्याह। 'सति शयनइत्यादि'॥

"बहुलमाभीक्ष्ण्ये"॥ 'आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यमिति'। पुनःपुनर्भवितरि वर्त्तमानाभ्यामव्ययाभ्यां भावे ष्यञ्, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः। 'ताच्छील्यादन्यदिति'। एतेन सुप्यजातावित्यनेनागतार्थत्वं दर्शयति फलानपेक्षा प्रवृत्तिस्ताच्छील्यं, गान्धारादयस्तु वातादिसाम्यार्थं देशाचारवशेन कषायादिपाने प्रवर्त्तन्ते उदाहरणेष्वातो युक् चिण्कृतो-रिति युक् प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति णत्वम्॥

'मनः'॥ 'मन्यतेर्ग्रहणमिति'। मन ज्ञानइत्यस्य दैवादिकस्य मनुतेरिति मनु अवबोधनइत्यस्य तानादिकस्य तिपि गुणेन भवितव्यं यदि नेष्यते सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः किं पुनः कारणं प्रयत्नेन मनोतेर्ग्रहणं निवार्यते यावता इह द्वयोरपि णिनिस्तदेव रूपं न चार्थभेद इत्याह। 'उत्तरसूत्रइति'॥

"आत्ममाने खश्च"॥ 'चकाराण्णिनिश्चेति'। वासरूपविधिना सिद्धोपि णिनिरविच्छेदाय समुच्चीयते, तेन करणे यज इत्यत्र णिनेरेवा नुवृत्तिर्भवति नानन्तरस्य खशः, आत्मशब्दोयम्परव्यावृत्तिं कुर्वाणो यस्तत्प्रतियोगिनमर्थमाचष्टे स स्वशब्दपर्यायो गृह्यते न चेतनद्रव्यवचनः, मननं मानं भावे घञ् आत्मनो मानं आत्ममानं कर्मणि षष्ठ्या समासः, तत्र कस्येत्यपेक्षायां प्रत्ययार्थस्य सन्निहितस्य मन्तुरेवात्मन इति गम्यते तदाह। 'प्रत्ययार्थश्चेत् कर्त्तेति'। दर्शनीयत्वादिना धर्म्मेणेति विशिष्टमिति शेषः, कर्त्तरि षष्ठ्यास्तु समासो न भवति सर्वस्या एव मतेर्मन्तृकर्तृकत्वा व्यभिचाराद्, एवं चेतनद्रव्यवचनेप्यात्मशब्दे कर्त्तरि षष्ठ्यामव्यभिचारा दविशेषणं कर्मणि षष्ठ्या न तु चेतनान्तरे कर्मणि प्रत्ययप्रसङ्गस्तस्मात्स्व शब्दपर्याय एवात्मशब्दः। 'दर्शनीयमन्य इति'। शरीरधर्मैरपि दर्शनीयं

त्वादिकमात्मधर्ममेव मन्यन्ते संसारिणः शरीरशरीरिणोरन्यप्रयोगेोलक्योरिवाभेदं मन्यमाना । 'पण्डितमन्य इति' । एकस्याप्यात्मनस्स्वरूपेण कर्तृत्वम्पण्डितत्वादिविशिष्टरूपेण कर्मत्वं च युज्यतएव यथोक्तमाचार्यैः, अस्मत्प्रयोगसम्भिन्ना ज्ञानस्यैव च कर्त्तरि भवन्ती तत्र संवित्तिर्युज्यतेऽध्यात्मकर्तृकेति, खश खकारो मुमर्थः, दर्शनीयमन्या कुमारीत्यादौ ह्रस्वार्थश्च, शकारस्सार्वधातुकसंज्ञार्थः दिवादित्वाच्छ्यन् स्वरस्तु सति शिष्टोपि विकरणस्वरस्सार्वधातुकस्वरन्न बाधतइति खश एव भवति न नित्स्वरः । 'दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्येति' । कर्मणि षष्ठी तदपेक्षयास्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात्समासः ॥

"भूते" ॥ यस्य सत्ता व्यपवृक्ता तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते तत्र न ज्ञायते कस्मिन् भूतइति किं साधने भूते किं वा धात्वर्थे तत्राह । 'धात्वधिकाराच्चेति' । चशब्दः पूर्वोक्तेनार्थेनास्य सङ्गतिन्द्योतयति । 'धात्वर्थभूत इति' । ननु धात्वधिकाराद्धातौ भूतइति युक्तं न तु धात्वर्थे भूतइति, उच्यते, प्रयोगे प्रत्ययस्य द्योत्यं भूतत्वमर्थस्यैव विशेषणं भवितुमर्हति विशेषणान्तरवत् न तु शब्दस्य तस्य स्वाभिधेयप्रतिपादने व्यग्रत्वाद्विशेषणसम्बन्धम्प्रत्ययोग्यत्वात्, किं च नित्यो धातुरनित्यत्वेपि भूतात्प्रत्ययविधिरनुपपन्नः, उच्चारितलक्षणे भूतत्वे विशेषणं व्यर्थन्तस्मादनुच्चारितात्प्रत्ययविधिः सम्भवति नित्यश्चायं भूतशब्दोऽतिक्रान्तवाचीति निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरित्यचोद्यम् ॥

"करणे यजः" ॥ 'णिनिरनुवर्त्तते न खशिति' । अत्रोक्तो हेतुः । 'अग्निष्टोमयाजीति' । ननु चाग्निष्टोमशब्दः कर्मनामधेयं तत्कथमग्निष्टोमस्य यजिं प्रति करणत्वं नहि तदेव तत्र करणं भवति, इदन्तु युक्तमुदाहरणं सोमेनेष्टवान् सोमयाजी सान्नाय्येनेष्टवान् सान्नाय्ययाजीति तत्राह । 'अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवतीति' । सत्यं याग एवाग्निष्टोमो यागोपि फलभावनायां करणं फलस्य स्वर्गादेर्भवतो या भावना उत्पादना तस्यामित्यर्थः, ननु दीक्षणीयादिरुदवसानीयान्तो ज्योतिष्टोमाख्यो याग एव स्वर्गभावना न तदतिरिक्तः कश्चिद्व्यापारो

यजनस्यास्ति यत्र याग कारणमश्नुते, उच्यते द्विविधो यजमानव्यापार सामान्यरूपो विशेषरूपश्चेति तत्र सामान्यरूपश्चाभ्यन्तरश्चौदासीन्य प्रच्युतिरूप कृतिप्रयत्नादिपदाभिलप्य, बाह्यस्तु दीक्षणीयादिरूदवसानीयान्त प्रसिद्ध एव, एवमोदन पचतीत्यादिष्वप्यात्मगुण प्रयत्नो बाह्यश्चाधिश्रयणादिर्द्रष्टव्य, फल हि प्रेप्सन् तदर्थं प्रयतते नोदास्ते यतोय मुपाय जिज्ञासते जानीते च ज्ञात्वा चोपायमनुतिष्ठति सैषा स्वर्गादि फलोद्देशेन प्रवृत्ता कृतिर्भावनेत्युच्यते सा च भाव्य करणमितिकर्त्तव्यता चेति त्रितयमपेक्षते इदमनेनेत्थ भावयेदिति। यथाह

भावनापेक्ष्यमाणा हि साधन किं फलस्य मे।
साधनानुग्रह को वेत्यनुस्यूतमपेक्षते॥

इति, सैषा सामान्यरूपा वृत्तिर्न शास्त्रकटाक्षमपेक्षते विशेषरूपा त्व पेक्षते, तथाहि। फलार्थी तदुपाय जिज्ञासते, तदुपाय जिज्ञासमान शृणोति ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्र च पुरुषप्रवर्त्तनारूपो विधि श्रूयते न चापुरुषार्थे पुरुष प्रवर्त्ततइति विध्यवरुद्धा भावना भाव्यापेक्षाया समान पदोपात्तमपि तु खरूप धात्वर्थमपहाय पदान्तरोपात्तमपि पुरुषोपसर्जन मपि सुखरूप स्वर्गमेवावलम्बते तत करणापेक्षाया समानपदोपात्ता धात्वर्थं करण भवति पश्चात्सन्निधिसमाम्नातन्दीक्षणीयादीतिकर्त्तव्य तयान्वेतीत्येषा मीमासकमर्यादा, यत्र तु न विध्यवरोधो भावनायास्तत्र धात्वर्थ एव भाव्यो भवति यथा पचति पाक करोति गच्छति गमन करोतीत्यादि निर्द्दिश्यते। ननु भावनया सम्पाद्यमानस्य बाह्यव्यापारस्य कथन्तत्र करणत्व को दोष करण खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचर कुठारेण छिनत्तीत्यत्रापि उद्यमननिपातनरूपेण कर्तृव्यापारेणाप्यमानस्यैव कुठारस्य तत्र करणत्व तदेव कथ द्विधाभवनरूपेण फलेनावच्छिन्नयोस्त योश्छेदनरूपत्व न स्वरूपत्व न स्वरूपेण रजके दर्शनात् सोपि हि वस्त्रमुद्यच्छते निपातयति च, अथ च द्विधाभवनाभावान्न छिनत्तीत्युच्यते तदेवमुद्यमननिपातयोश्छेदरूपत्व कुठारगोचरत्वनिबन्धनमिति तस्य तत्र करणत्व तथेहापि भावनाया स्वर्गभावनारूपत्वमग्निष्टोमा

ख्ययागगोचरत्वनिबन्धनमितितस्यतत्र करणत्व तदिदमुक्त फलभावनाया करणमिति, इय हि फल धात्वर्थं च सम्पादयति तत्र फलभावनारूपत्वे बाह्यो व्यापार करणमित्यर्थ, नन्वेवमपि यज्यर्थं प्रति अग्निष्टोम करण न भवति, मा भूत्तत्र करणत्व करण तावत् सम्बन्धि च यजिना सामानाधिकरण्येन, अथ वा भावनापि धातोरेव वाच्या न प्रत्ययस्य तत्र धात्वर्थैकदेशएकदेशान्तरस्य करणम् अग्निष्टोमशब्दश्च तत्रैकदेशान्तरे वर्त्तत इति न कि चिदनुपपन्नम् ॥

"कर्मणि हन" ॥ 'कुत्सितग्रहणमिति'। पितृव्यवधादिना य कर्त्ता कुत्स्यते तत्रायम्प्रत्यय इति वक्तव्यमित्यर्थ ॥

"ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्" ॥ 'चतुर्विधश्चात्रेति'। धातूपपदकालप्रत्ययविषय, भाष्ये तूपपदविषयनियमद्वय प्रदर्शित तदुपलक्षण न तु नियमान्तरव्यावृत्त्यर्थमिति गम्यते, ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति धातुनियम, अत्रापि नियमे भूतइत्याश्रयणात् कालान्तरे उपपदान्तरेपि भवत्येव पुरुष हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहेति, ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियम, अत्रापि भूतइत्याश्रयणात्कालान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येव वृत्र जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति, भूतकाले क्विबेवेति कालनियम। 'नान्य प्रत्यय इति'। यथा कर्मणि हन कर्मण्यणित्युपपदान्तरे तु भूतेपि प्रत्यान्तर भवत्येव पितृव्य हतवान्पितृव्यघातीति सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्त्यते निष्ठा तु भवत्येव वृत्र हतवानिति, तथा भूत एवेति प्रत्ययनियम अत्रापि ब्रह्मादिषु हन्तेरित्याश्रयणादुपपदान्तरे धात्वन्तराच्च कालान्तरेपि भवत्येव, कथ पुनरेकस्मिन्नेव योगे चतुर्विधो नियमो लभ्यतइत्याह। 'तदेतदिति'। अगृह्यमाणविशेषत्वादेव चतुर्विधो नियमो लब्धु शक्यते तत्रैव तूपोद्बलकमेतदुक्त वेदितव्यम् ॥

"सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ" ॥ 'स्वादिष्विति'। सुशब्द वर्जयित्वेत्यनन्तरमेवाभिधानादतद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहि, बाहुल्याश्रयणेनैवमुक्तम् आढ्यो ग्राम इतिवत्। 'त्रिविधश्चेति'। एतद्बहुलग्रहणानुवृत्तेरेव लभ्यते। 'कालोपपदप्रत्ययविषय इति'। तत्र कालनियमात्कर्मे

कृतवान्कर्मकार इत्यण् न भवति, उपपदनियमात् मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्याय इत्यणेव भवति न तु क्विप्, प्रत्ययनियमात् मन्त्र करोति करिष्यति वेति विवक्षायामणेव भवति न तु क्विप्। 'शास्त्रकृदिति'। क्विप् चेति क्विप्॥

"सोमे सुञ" ॥ 'कालधातूपपदप्रत्ययविषय इति'। तत्र भूतकालस्य क्विपि नियतत्वात्सोम सुतवान्सोमसाव इत्यण् न भवति, तथा धातो सोमएवोपपदे नियतत्वात्सुरा सुतवान्सुरासाव इत्यणेव भवति, तथा सोमस्य सुनोतावेव धातौ नियतत्वात्सोम क्रीतवान् सोमक्रीरिति क्विब् न भवति अणेव तु भवति, तथा क्विपो भूते नियतत्वात्सोम सुनोति सोष्यति वेति विवक्षाया क्विब् न भवति अणेव तु भवति ॥

"अग्नौ चे" ॥ 'अत्रापीत्यादि'। तत्र भूतकालस्य क्विपि नियतत्वादग्नि चितवानग्निचाय इत्यण् न भवति, धातोश्चाग्नावुपपदे नियतत्वादिष्टकाचिदिति न भवति, अग्नेश्चिनोतावेव नियतत्वादग्निभृदिति न भवति, क्विपश्च भूतएव नियतत्वादग्नि चिनोति चेष्यति वेत्यत्राभाव ॥

"कर्मण्यग्न्याख्यायाम्" ॥ कर्मणि हन इत्यतो ऽनुवृत्त कर्मग्रहणमुपपदम् इद तु कर्मप्रत्ययार्थे इत्याह। 'कर्मण्येव कारकइति'। एवकार पौनर्वचनिक उपपदन्तावत्कर्मप्रत्ययार्थोपि कर्मैवेति। आख्याग्रहण, रूढिसप्रत्ययार्थमिति'। अग्निशब्दो लोके ज्वलने रूढ, वेदे त्वन्यर्थेइष्टकाचयेपि प्रचुर प्रयोगो य एव विद्वानग्नि चिनुते अग्नि चेष्यमाण इति स मुख्यो जघन्यो वा भवतु इह त्वसत्याख्याग्रहणे लोकप्रसिद्धिवशेन ज्वलन एव गृह्येत मा ग्राहि इष्टकाचय एव गृह्यतामित्याख्याग्रहणमित्यर्थ ॥

'कर्मणीनिर्विक्रिय" ॥ 'कर्मणीति वर्त्तमानइति'। कर्मणि हन इत्यत कर्त्तु कुत्सानिमित्ते कर्मणीति यत्कर्म क्रियासम्बद्ध कर्त्तु कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थ, सोमादीना विक्रय शास्त्रे निषिद्ध ॥

'दृशे क्वनिप्" ॥ 'प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमिति'। प्रत्ययान्तर सह निर्दिष्ट मनिनादि, अणादि च सोपपदाच्चिष्ठा तु भवत्येव परलोक दृष्टवानिति ।

"राजनि युधिकृञ " ॥ 'ननु च युधिरकर्मक इति' । तत्कथ राजनृशब्दे कर्मवाचिन्युपपदइत्युक्तमिति भाव । 'अन्तर्भावितण्यर्थ इति' । अनेकार्थत्वाद्धातूना लक्षणया वा यदा ण्यर्थमपि युधिरेवान्त र्भावयति तदा प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मको भवतीत्यर्थ ॥

"सहे च" ॥ 'असत्त्ववचनत्वान्नोपपद कर्मणा विशेष्यतइति'। अतश्च कर्मणीति नानुवर्त्ततइति भाव । न पुनरनुवर्त्तमानस्यैवात्रास म्बन्ध , उत्तरत्राप्यनुपयोगात् ॥

"सप्तम्या जनेर्ड ' ॥ 'मन्दुरज इति' । वाजिशाला तु मन्दुरा ङ्यापोस्सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्व ॥

"पञ्चम्यामजातौ" ॥ बुद्ध्यादय आत्मगुणा खेदो राग खेदात् स्त्रीषु प्रवृत्तिरिति दर्शनात् ॥

"उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम्" ॥ 'प्रजेति' । प्राणिजातस्यैषा सञ्ज्ञा ॥

'अनौ कर्मणि" ॥ 'पुमासमनुजात इति' । पुमासमनुरुध्य जात इत्यर्थस्तेनास्य सकर्मकत्वम् । पुमनुज इति पुसस्संयोगान्तलोप ॥

"अन्येष्वपि दृश्यते" ॥ 'द्विजात इति' ।

मातुरग्रे विजनन द्वितीय मौञ्जिबन्धनम् ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥

"निष्ठा" ॥ 'क्तक्तवतू निष्ठेत्युक्तमिति' । ककार कित्कार्यार्थ उकार उगित्कार्यार्थो ऽत्वसन्तस्येति विशेषणार्थश्च। 'निष्ठायामित्यादि'। अप्रसिद्धिरनिष्पत्ति कस्य सञ्ज्ञाया सञ्ज्ञिनो वा कथमित्याह । 'सञ्ज्ञये ति' । यदि हि क्तक्तवतूपग्रहणं क्रियेत इह च सञ्ज्ञाविधौ ततो न स्यादि तरेतराश्रयत्वमिति सञ्ज्ञयेत्युक्तम् । 'सतोश्च तयोरिति' । लोके शास्त्रे वा न तावल्लोके सानुबन्धावेतौ स्त शास्त्रेपि यद्यपि जीत क्त नपुसके भावे क्त इति क्त स्वरूपेण विहितोस्ति भूते तु काले नास्ति क्तवतुस्तु न क्वा प्यस्तीति भाव । 'भाविनी सञ्ज्ञेति' । सञ्ज्ञिनो भावित्वात् सञ्ज्ञापि भा विनी सूत्रशाटकवत्,तद्यथास्य सूत्रस्य शाटक वयेति तन्तुवाय उक्त स

पश्यति यदि शाटको न वातव्यो ऽथ वातव्यो न शाटकः शाटको वा तव्यश्चेति विप्रतिषिद्धं, मन्ये स वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। 'सामर्थ्यादिति'। 'क्तक्तवतू निष्ठे'ति वचनात् अन्यस्योत्पन्नस्य निष्ठेति सञ्ज्ञाया अभावस्सामर्थ्यम्। 'आदिकर्मणीति'। कर्मशब्दः क्रियावाची एकफलोद्देशप्रवृत्तक्षणसमूहरूपा क्रिया, तत्राद्ये क्रियाक्षणेऽपवृत्तेऽपि धात्वर्थरूपाया 'क्रियाया अनपवृक्तत्वादुचन न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् न्याय्या त्वेषा भूतकालता कुत आद्यपवर्गात् आदिभूतक्रियाक्षणोपवृक्त तस्मिन्नेव चावयवे समूहरूपो धात्वर्थः परिसमाप्त, उक्तं च।

समूहः स तथा भूतः प्रतिभेदं समूहिषु।
सामाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः ॥

इति, तथा च प्राकार्षीत्कटं देवदत्त इति लुङपि प्रयुज्यते कटावयवे वा कटशब्दो द्रष्टव्य, तत केषां चित्कटावयवक्षणानामपरिसमाप्ते प्रकरिष्यति कटं देवदत्त इति लृट्प्रयोगोप्यविरुद्धः। अपर आह। ज्ञापकात्सिद्धं यदय'मादिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च' 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्या'मिति चाह तज्ज्ञापयति भवत्यादिकर्मणि क्त इति, नैतदस्ति ज्ञापक, 'ञीत क्तः' इति योय वर्त्तमाने क्तस्तद्विषयमेतत्स्यात्, यदि तद्विषयमेव स्याद्वृत्तमानग्रहणमेव कुर्यात ॥

"सुयजोर्ङ्वनिप्" ॥ 'सुनोतेरिति'। सु स्रु गतौ सु प्रसवैश्वर्ययोरित्यनयोरेव निरनुबन्धकयोर्ग्रहणं प्राप्तम् अनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा न भवति, ङकार सुनोतिर्गुणप्रतिषेधार्थ, इकार उच्चारणार्थ, पकार स्वरार्थस्तुगर्थश्च ॥

"छन्दसि लिट्" ॥ 'आततानेति'। 'णलुत्तमो वे'ति णित्त्वपक्षे वृद्धिः। 'धातुसबन्धे स विधि'रिति'। धातुसबन्धे प्रत्यया इत्यधिकारात्, लिट इकारटकारौ विशेषणार्थौ, लिट कानज्वा लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यादौ ल इत्युच्यमानेन्येषामपि लडादीना ग्रहण स्यत्, निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहण भविष्यति, परोक्षे लिटोपि तर्हि न प्राप्नोति, टकारष्टेरेत्वार्थश्च ॥

"लिटः कानज्वा" ॥ 'चिक्यान इति'। चिञ् चयने विभाषा चेरिति कुत्वम्। एरनेकाच इति यणादेश। 'न च भवतीति'। वावच नस्य प्रयोजन दर्शयति, वासरूपविधिश्च लादेशेषु नास्ति हशश्वतोर्लङ् चेति वचनादित्युक्तम्। नन्वनन्तरसूत्रविहितस्य लिटो नित्यमादेशोऽस्तु यस्तु छन्दसि लुङलङ्लिट इति लिट् तत्र तिङा श्रवण भविष्यति, न। तस्य धातुसम्बन्धविषयत्वादधातुसम्बन्धे तिङा श्रवण न स्यात लिणमा त्रस्य च ग्रहणमित्यनन्तरमेव वक्ष्यति। 'पूर्वस्यैवेत्यादि'। प्रत्ययान्तर तु कानज न भवति वावचनाद्वासरूपविधिनैव लुङादीना सिद्धत्वादिति भाव। 'लिणमात्रस्येति'। भाष्ये त्वनन्तरस्यैव लिटोऽयमादेशो लिङ्ग्रहण च प्रत्य यान्तरत्व मा विज्ञायीति, वावचन चोत्तरार्थमिति स्थित कानचश्चित्क रण स्वरार्थ कित्करण किमर्थ नासयोगाल्लिट् किदित्येव सिद्धन्तेन ईजा नस्तेपान इत्यादौ सम्प्रसारणत्वाभ्या नादिलोपादिकार्य भविष्यति सयो गान्तार्थ, बन्ध बन्धने वृत्तस्य यद्बुद्धधानस्य, त्वमर्णवान् बद्धधाना अरम्णा अत्रानिदितामिति नलोप छान्दसत्वादभ्यासधकारस्य हलादिश्शेषेण निवृत्त्यभावे झला जश् झशीति जश्त्व दकार। ननु छान्दस कानच् लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति छन्दस्युभयथेति वचनात् तत्र सार्वधा तुकमपिदिति ङित्त्व ङितीत्युपधालोपो भविष्यति, न च सयोगान्तेषु कित्त्वङित्त्वयोर्विशेषोऽस्ति, ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थ तु, ऋच्छत्यृतामिति ऋकारान्ताना प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते स यथेह भवति परितस्तरे इति एवमिहापि स्यात् परितिस्तिराण इति तस्मात्कित्करण, कित्करण सामर्थ्याद्भाषायामपि कानजस्तीत्येतत्तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

'क्वसुश्च" ॥ क्वसेरुकार उगित्कार्यार्थ जक्षिवानित्यादावुगिद चामिति नुम्, उपसेदुषीत्यादावुगितश्चेति ङीप्,वसोस्सम्प्रसारणमित्यत्र सामान्यग्रहणमप्युकारस्य प्रयोजन, कित्करण किमर्थ नासयोगाल्लिट्कि दित्येव सिद्ध सयोगान्तार्थम्। अञ्जे आजिवान् उपधालोपो भवति छान्दस क्वसु लिट् छन्दसि सार्वधातुकमपि तत्र सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्व ङितीत्युपधालोपो भविष्यति, ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थन्तु, ऋच्छत्यृ

तामित्यय गुण प्रतिषेधआरभ्यते स यथेह भवति तेरतुस्तेरुरिति तथा तितीवानित्यत्रापि स्यात् किंच ग्रहणसामर्थ्याद्भाषायामपि क्वसुर्भवतीत्येत्तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्, उत्तरसूत्रानर्थक्यं च यदि भाषायामपि क्वसुर्भवति ॥

"भाषाया सदवसश्रुव" ॥ 'आदेशविधानादेवेत्यादि'। यदि भाषाया सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिडन स्यात्ततस्तादृशस्य लिट आदेश विधानमनुपपन्न स्यादिति मन्यते, ननु च लिट कानज्वेत्यत्र पुनर्लिड् ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्त योपि परोक्षे लिड्विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवतीति तच्चेत्सत्यमिहापि य परोक्षे लिट् स भाषायामपि सदादिभ्य सम्भवतीति तस्यैवेदमादेशविधान स्यात्, उच्यते, लङ्लिड्विषयेपि परस्तादनुवृत्तेर्भव तीति वक्ष्यति ततो नानेन परोक्षे लिट आदेशाभिधान किन्तर्हि भूतसा मान्ये ततश्चादेशविधानादेव लिडपि तद्विषयो ऽनुमातव्य, यद्येवं तस्य पक्षे क्वस्वादेश पक्षान्तरे तिङा श्रवण प्राप्नोति, न वावचनेन क्वसुरभिसम्ब ध्यते क्वसुर्वा भवतीति किं तर्हि लङभिसम्बध्यते भाषाया सदादिभ्यो वा लिट् तस्य नित्य क्वसुरादेशो भवतीति वृत्तिग्रन्थोप्यस्मिन्नेवार्थे योजनीय। 'उपासददिति'। 'लृदित्त्वादङ्'। 'उपासीददिति'। 'पाघ्रादिसूत्रेण सीदादेश'। 'अनूषिवानिति'। यजादित्वात्सम्प्रसारण शासिवसिघसी ना चेति षत्वम्। 'अन्ववात्सीदिति'। सस्यार्द्धधातुकइति तत्वम्। 'अनूवासेति'। लिड्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्। 'लुङ् विषयेपि परस्तादनुवृत्तेर्भवतीति'। अन्यथा भूतसामान्ये लुङ्विहितस्तत्रैव धातुविशेषेणेनादेशविधानेनानुमितो लिडपवाद, तथा भूतविशेषे लङ्लिटौ लुङ एवापवादौ सदादिभ्यस्तु भूतविशेषे एतत्सूत्रविहित च कार्य प्राप्नोति लङ्लिटौ च अपवादविप्रतिषेधाल्लङ्लिटावेव स्याताम् ॥

"उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च" ॥ 'उपपूर्वादिण क्वसुरिति'। निपा त्यतइत्यर्थ। लिडादेशश्चायम्। अन्यथा द्विर्वचनाभ्यासदीर्घत्वे अपि निपातयितव्ये स्याताम् तथा ग्राममुपेयिवानित्यत्र न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रति षेधो न स्यात्। 'द्विर्वचनमिति'। इडागमात्पूर्वं नित्यत्वात्क्रियतइत्यर्थ। 'अभ्यासदीर्घत्वमिति'। 'दीर्घइण किती'त्यनेन। 'तत्सामर्थ्यादिति'।

यदि ह्येकादेश स्याद्दीर्घविधानमनर्थक स्यादेकादेशेनैव दीर्घस्य सिद्धत्वात्, ननु चाभ्यासदीर्घत्वस्येयतुरित्यादिरवकाश स्यात् अत्र हि इइ अतुस् इति स्थिते दीर्घत्वमेकादेशश्च प्राप्नोति इणो यणिति यणादेशश्च तत्र वार्णादाङ्ग बलीय इति बह्वाश्रयत्वेनैकादेशस्य बहिरङ्गत्वाद्वा यणेव भवति ततश्च दीर्घविधानमर्थवद्भवति, एव मन्यते अत्रापि पूर्वपरविधि रेकादेश पूर्वविधिरिति तत्र कर्त्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात्स्यादेवैका देश तदेवमभ्यासदीर्घत्वमनवकाशत्वात्सवर्णदीर्घत्व बाधतइति तस्मा त्सुष्ठूक्त तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्ध इति। 'तत्रेति । एव सतीत्यर्थ । 'स निपात्यतइति'। निपातनाश्रयणमिडर्थम्। अन्यत्सर्वं पूर्वत्रैवेण्ग्रहणा देव सिद्धमित्यर्थ, यदि तर्हीडर्थमेतन्निपातन सम्प्रसारणविषयेपि प्राप्नोति अत्र वलादेरिति विशेषानुपादानात् यथा वक्ष्यति नित्यश्चाय वलृनि मित्तो विघातीति तत्राह। 'क्रादिनियमात्प्राप्तश्चेति'। चशब्दो हेतौ ना त्रापूर्व इड्विधीयते कि तर्हि योय बलादिलक्षण इट् क्रादिनियमेन प्राप्तो वस्वेकाजाद्घसा' मिति नियमेन प्रतिषिद्ध स एव प्रतिप्रसूयते प्रतिबन्धा पनयनेन पुन प्रवर्त्त्यते तेनाजादावतिप्रसङ्गो न भवतीत्यर्थ, अन्ये त्वभ्या सदीर्घत्वे कृते धात्विकारस्य व्यञ्जन यणादेशन्निपातयन्ति ईय्वस् इति स्थिते वस्वेकाजाद्घसामित्येवेट् सिद्ध स च वलादिलक्षण इति नास्य तिप्रसङ्ग । अपर आह। पूर्वसूत्रएवेण्ग्रहण कर्त्तव्य नार्थो निपातनाश्र यणेन, अत्र यदुक्तमीयतुरित्यत्राभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात्पूर्वं वार्णा दाङ्ग बलीय इति यणि कृतेपि तस्य स्थानिवत्त्वादेकादेश प्राप्नोति, ततश्चावश्यमभ्यासदीर्घत्वेन बाधितव्य एकादेश इति तन्न, नहि स्थानि वद्भावेन रूपमतिदिश्यते रूपाश्रयश्च पूर्वपरयोरेकादेशो न यकारस्य भवि तुमर्हति, किञ्च यणादेशेन बाधितस्यैकादेशस्य पुनस्स्थानिवद्भावेनापि प्रवृत्त्यभावो बाधितत्वादेव किमतो यद्येवमिद ततो भवति, इण क्वसौ विहिते द्विर्वचन च प्राप्नोति वस्वेकाजाद्घसामितीडागमश्च किमत्र कर्त्तव्य परत्वादिट् नित्य द्विर्वचन कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोतीती, इपि नित्य कृते द्विर्वचने ऽभ्यासदीर्घत्वे एकादेशे च एकाच्त्वात्प्राप्नोति इदा

नीमेव ह्युक्तमभ्यासदीर्घत्वेन न बाधितव्य एकादेश इति तदेवमुभयोर्नि त्ययो परत्वादिट् द्विर्वचनमभ्यासदीर्घत्व परस्य यणादेश ईयतुरित्यादि-वत्सिद्धमुपेयिवानिति, बिभिद्वानित्यादौ नित्यत्वात्पूर्वन्द्विर्वचनमेव भवति। 'न चात्रोपसर्गस्तन्त्रमिति'। एवमाचार्याणामुपदेश इति भाव। '[1]अनुप सर्गाच्चेति'। ईयिवासमतिस्रिध इति हि छन्दसि दृश्यते। 'लुडादयो भवन्तीति'। लड्लिड्विषयेपि परस्तादनुवृत्तेरय विधिर्भवतीति दर्शयति। 'उपागादिति'। इणो गा लुङि गातिस्थाघुपाभूभ्य इति सिचो लुक्। 'उपैदिति'। अदादित्वाच्छपो लुक् आडजादीनामाटश्च। 'उपेयायेति'। तिपो णलि वृद्ध्यायादेशौ द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वच नम् अभ्यासस्यासवर्णे। 'अश्नातेरिति'। अश भोजने। 'नञ्पूर्वादिति'। तेनान्यपूर्वात्केवलाच्च न भवति। 'नाशीदिति'। तिपि सिचि नेटीति वृद्धिप्रतिषेध आडजादीनामाटश्च नञा सह सवर्णदीर्घत्वम्। 'नाशे ति'। तिपि णलि द्विर्वचने अत आदेरित्यभ्यासदीर्घे, नञा परेण च सवर्णदीर्घत्वम्। 'वचेरिति'। ब्रुवो वचिरित्यस्य तथा च लड्यन्वब्रवी दित्युदाहरिष्यते, अन्ये तु वच परिभाषणइत्यस्यापि ग्रहणमिच्छन्ति। 'कर्त्तरीति'। न भावकर्मणो। एतच्च निपातनाल्लभ्यम्। 'अन्ववोच दिति'। वच उम्। 'अन्वब्रवीदिति'। ब्रुव ईट्। 'अनूवाचेति'। पूर्वव दभ्यासस्प्रसारणम्।

"लुङ्"॥ इह भूतसामान्ये लुङ् विधीयते तस्य विशेषे ऽनद्य तने लड्लिटावपवादौ तद्विषयेपि लुङ् दृश्यते, आगमामघोषात् अपा मपय अशेयिष्महि, पूतीकतृणेषु अभूत्रपो विबुधसख परन्तप इति चिर वृत्त कथयत प्रयुञ्जते, नैष दोष, विशेषे सामान्यमस्ति तत्र विशेषा विवक्षाया सामान्याश्रयणेन वस्तुतोनद्यतनेपि लुङुपपद्यते तद्रूपविवक्षाया मेव तु लड्लिटौ, विवक्षोपारूढो ह्यर्थ शब्दप्रयोगनिमित्त न वस्तुत सन्नि ति गतमेतत्। 'वसेरिति'। वस निवासे रात्रेश्चतुर्थे यामे पृष्टो यदा वाक्य प्रयुङ्क्ते तदा तस्यातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमनद्यतनमिति लङ् प्रयोगे लुङ्वक्तव्य, लङ्निवृत्तिपर चैतत् लुङ् भूतसामान्यविवक्षया

[1] मुद्रितमूलपुस्तके निरुपसर्गाच्चेति पाठ।

सिद्ध । 'जागरणसन्तताविति'। यदा प्रयोक्ता सकलमतिक्रान्तं रात्रि प्रहरत्रयं जागरितवान् तदा लुङ्प्रयोग, यदा तु सुप्त्वा प्रबुद्ध्य प्रयुङ्क्ते तदा लङ्प्रत्यय एवेत्यर्थ ॥

"अनद्यतने लङ" ॥ अनद्यतनइति तत्पुरुषपक्षे पर्युदासश्चेद्द्या मिश्रेऽपि प्राप्नोति अद्य श्वो वा भुक्ष्महि, भवति ह्यद्यतनानद्यतनसमुदायो द्यतनादन्य, प्रसज्यप्रतिषेधे तु योऽत्राद्यतनस्तदाश्रय प्रतिषेधो भवति किं तु भूतसमान्ये प्राप्नोति भूतविशेषे हि प्रतिषेध न च सामान्य विशेषो भवति, पर्युदासेप्ययन्दोषो द्रष्टव्य, बहुव्रीहौ न विद्यतेद्यतनो यस्मिन् सोनद्यतनो भूतो धात्वर्थ, तत्र वर्त्तमानाल्लङ् भवति ततश्चाद्यतनस मुदायेद्यतनस्यैकदेशस्य सम्भवाच्च भवति प्रसङ्ग, भूतसामान्येपि न भव त्येव विद्यते हि सामान्ये विशेष, अतो बहुव्रीहिरेवाय युक्त इत्याह । 'अनद्यतनइति । बहुव्रीहिनिर्द्देश इति'। बहुव्रीहिणा विवक्षितार्थस्य प्रतिपादन बहुव्रीहेर्वोच्चारणमित्यर्थ । यदि बहुव्रीहिनिर्द्देश, एव सत्यद्य तने प्राप्नोति नह्यद्यतने ऽद्यतनो विद्यते, अद्यतनेपि मुहूर्त्तादिरद्यतनो विद्यते मुहूर्त्तादावपि क्षणादि कथ व्यपदेशिवद्भावेन यथा मुख्ये भेदे आधाराधेयभावो भवति तटे तिष्ठतीति तथेहापि समुदायावयवभेदा श्रयेण समुदायेद्यतने ऽवयवा अद्यतना सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्यु च्यते न तु तत्त्वतोवयवव्यतिरिक्तोत्र समुदाय आधारोस्ति, तदुक्त हरिणा ।

कालस्याप्यपर कालैर्निर्द्देशन्त्येव लौकिका ।
न च निर्द्देशमात्रेण व्यतिरेकोनुगम्यते ॥

इति । 'अद्य ह्य इति' ॥ अद्य च ह्यश्चेत्यर्थ, गामश्व पुरुषच्च यमान इतिवच्चशब्दस्याप्रयोग । 'अभुक्ष्महीति'। भुजोनवनइत्यात्मने पद महिङि लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिच कित्त्वाद्गुणाभाव । चो' कु रिति कुत्व गकार, खरि चेति चर्त्वे ककार, सिच सस्य षत्वम । 'परोक्षे चे त्यादि । परोक्षशब्दोयमतीन्द्रियार्थे वर्त्तते लोकविज्ञाते लोकप्रसिद्धे प्रयोक्तु र्दर्शनविषये लङन्तस्य शब्दरूपस्य य प्रयोक्ता तस्य दर्शनविषये लङ् वक्तव्य, ननु विप्रतिषिद्धमिद यदि परोक्ष कथन्दर्शनविषय, अथ दर्शनविषय

कथं परोक्ष, शक्यदर्शनत्वाद्दर्शनविषयः क्वचिद्व्यासङ्गादननुभूतत्वात्परोक्ष इति विरोधाभावः। 'अरुणदिति'। रुधिर् आवरणे रुधादित्वात् श्नम् तिपो हल्ङ्यादिना लोपः साकेतरोधस्तदानीं प्रयोक्तुर्दर्शनविषयः शक्यदर्शनत्वात् लोकप्रसिद्धश्च क्वचिद्व्यासङ्गादननुभूतत्वात्परोक्षश्च। परोक्ष इति किम्। उदगादादित्य, इणो लुङ् गादेशादिकार्यम्। 'लोकविज्ञात इति'। किं चकार कटं देवदत्तः। 'प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति'। किं जघान कंसं किल वासुदेवः हन्तेः परोक्षे लिट् द्विर्वचनम् अभ्यासाच्चेति कुत्वं हकारस्य घकारः कंसवधश्चिरकालान्तरवृत्तत्वादिदानीं प्रयोक्तुर्दर्शनविषयो न भवति यस्तु कंसवधेन तुल्यकालः प्रयोक्ता स लङमेव प्रयुक्तवान् आहन्त कंसं वासुदेव इति, मूलोदाहरणेपि प्रयोक्ता साकेतरोधेन तुल्यकालो वेदितव्य, तस्यैव ह्यसौ दर्शनविषयो नान्यस्य॥

"अभिज्ञावचने लृट्"॥ 'वत्स्याम इति'। वसेर्लृट् मस्, स्यतासी लृलुटोरिति स्यप्रत्ययः, सस्यार्धधातुक इति सस्य तकारः, अतो दीर्घो यञीति दीर्घः। 'वचनग्रहणमित्यादि'। असति वचनग्रहणेऽभिज्ञाशब्द एवोपपदे स्यात् तस्मिंस्तु सति यावन्तोऽभिज्ञानवचनास्तेषु भवति। 'बुध्यसे चेतसीति'। अर्थप्रकरणादिना स्मृतिरूपे ज्ञाने यदानयोर्वृत्तिस्तदात्रापि भवतीति भावः॥

"न यदि"॥ यदीति सति सप्तमीयम्, अभिज्ञावचनं चानुवर्तते तेन यत्र यच्छब्दोऽस्ति तत्र यदभिज्ञावचनं तन्नियोगतो यच्छब्देन सहितं भवतीत्यभिप्रेत्याह। 'यच्छब्दसहित इत्यादि'। 'अवसामेति'। वसेर्लङ् मस् नित्यं ङित इति सलोपः दीर्घः, वासमात्रमित्यादिनोत्तरसूत्रस्य नायं विषय इति दर्शयति, यदि तत्रापरं किञ्चिल्लक्ष्यमपेक्ष्येत तदोत्तरसूत्रेण पाक्षिको विधिः स्यात् तच्च नेष्यते तस्मान्न तस्य विषयः॥

"विभाषा साकाङ्क्षे"॥ 'उभयत्र विभाषेयमिति'। प्राप्ते चाप्राप्ते च, असति यच्छब्देऽभिज्ञावचने लृडिति लृटि प्राप्ते सति यच्छब्दे प्रतिषेधे प्राप्ते, आकाङ्क्षणमाकाङ्क्षा आकाङ्क्षया सह वर्तते साकाङ्क्षः, आकाङ्क्षा च चेतनावतो धर्मः तस्मात्साकाङ्क्ष इत्येतत्प्रयोक्तृविशेषणं तेन

सकर्मक इत्यादिवत्समास । 'साकाङ्क्षश्चेत्प्रयोक्तेति'। अङ्गयुक्त तिङाकाङ्क्षमित्यत्र तु प्रयोक्तृगताकाङ्क्षाऽध्यारोपेण तिङन्तमाकाङ्क्षमिति वक्ष्यते, इह तु मुख्ये प्रयोक्तरि सम्भवति गौणकल्पनया धात्वर्थविशेषणमयुक्तमिति भाव । ईदृशे पुनर्विषये प्रयोक्ता साकाङ्क्षो भवतीत्याह । 'लक्ष्यलक्षणयो सबन्ध इति'। यत्रैको धात्वर्थो लक्ष्योपरोलक्षणन्तत्र द्वयोर्लक्ष्यलक्षणभावेन सबन्धे सति प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति तत्र न वाक्यमात्र प्रतिपाद्य प्रयोक्ता चरितार्थो भवति किन्तु तेन प्रसिद्धेन भोजनादिक स्मारयितु प्रवर्त्तते ॥

"परोक्षे लिट्" ॥ परोक्षशब्दोयमतीन्द्रियवाची प्रसिद्ध , व्युत्पत्तिस्तु परमक्ष्ण परोक्ष, मयूरव्यसकादित्वात्समास , अच्प्रत्यन्ववपूर्वादित्यत्राजितियोगविभागादच् समासान्त , वृत्तिविषये चाक्षिशब्द सर्वेन्द्रियवचनो न चक्षु पर्याय , अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञात वस्तु परोक्षमापद्येत, एव च कृत्वा दर्शनपर्यायोक्षिशब्दो न भवतीत्यस्णोदर्शनादित्येवाच् समासान्तोस्तु । अन्ये तु प्रतिपरसमनुभ्योक्ष्ण इति शरत्प्रभृतिषु पाठादच् समासान्त इत्याहु । स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्देनाव्ययीभावासम्भवात्समासान्तरे विज्ञायते, एव तु क्रियाया परोक्षायामिति भाष्यप्रयोगे टिल्लक्षणो ङीप् प्राप्नोति, तस्मादजन्त एवायन्तत्र परत परशब्दस्य परोभावोस्मादेव निर्द्देशाद्भवति परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्यादेशत्व वा। 'ननु चेत्यादि'। एकफलोद्देशेन प्रवृत्तत्वादैक्यमिवापन्नो विततरूप क्षणप्रवाहो धात्वर्थ , स कात्स्न्येनैकस्मिन्क्षणे न सम्भवतीति सद्वस्तुविषयैरिन्द्रियैर्न गृह्यते ततश्चैकैकस्य क्रियाक्षणस्य प्रत्यक्षत्वेपि समूहरूपो धात्वर्थ सर्व परोक्ष एव, ततश्चाव्यभिचारादविशेषणमिति भाव । 'सत्यमेतदिति'। अनन्तरोक्तमन्यते, किमर्थन्तर्हि परोक्षग्रहणमित्याह। 'अस्त्विति'। यत्र साधनशक्त्याश्रयभूत फूत्कारसीत्कारादिविशिष्ट सरब्धरूप द्रव्य प्रत्यक्ष तत्र धात्वर्थ एव प्रत्यक्षाभिमानो लौकिकाना,मभिमानो मिथ्याज्ञानन्तद्व्यावृत्तये परोक्षग्रहण, यदि तर्हि यत्र साधनशक्त्याश्रयन्द्रव्य परोक्ष तत्र लिड् भवति तर्ह्युत्तमो न प्राप्नोति, तत्र हि बुद्धीन्द्रियशरीरादिसघात कर्त्ता स चात्मन प्रत्यक्ष एव, परस्मैपदानामिति तु णलादेशवचन णलुत्तमो वेति च छन्दसि

लुङ्लङ्लिट, अत्यन्तापह्नवइति चापरोक्षे यो लिट् तद्विषय भविष्यतीत्यत आह। 'उत्तमविषयेपि चित्तव्याक्षेपादिति'। मदस्वप्नादिभिश्चित्ते व्याक्षिप्ते भवति वै कश्चित्स्वकृतमेव न जानाति पश्चादेव त्वया कृतमिति पार्श्वस्थेभ्य श्रुत्वा प्रयुङ्क्ते सुप्तोह किल विललापेति किलेत्यज्ञान सूचयति। 'अत्यन्तापह्नवइति'। अपह्नवोपलाप, कलिङ्गो नाम जुगुप्सितो देश तत्र प्रविश्य त्वया चिरकाल स्थितमिति कश्चिदुक्तस्सचाह नाह कलिङ्गं जगामेति, न केवलमवस्थानमेव प्रतिषिध्यते किन्तर्हि तद्धेतुभूतगमनमपीति भवत्यत्यन्तापह्नव, तथा दक्षिणापथ प्रविश्यायाज्ययाजनादिक त्वया कृतमिति कश्चिदुक्त सचाह नाहन्दक्षिणापथ प्रविवेशेति, अत्राप्ययाज्ययाजनादेर्हेतुभूत प्रवेश एव प्रतिषिद्धतइत्यत्यन्तापह्नव क्वचिद्दक्षिणापथ प्रविष्टोसीति वृत्तावेव पठ्यते तत्र प्रविश्येद कृतवानित्यर्थ ॥

"प्रश्ने चासन्नकाले" ॥ 'भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्त्ततइति'। अयमर्थोनुवर्त्ततइत्यर्थ, न पुनरेव विधस्समास प्रकृतोस्ति। 'प्रष्टव्य प्रश्न इति'। कर्मसाधन प्रश्नशब्दन्दर्शयति, करणसाधने तु प्रश्नक्रियासाधनभूते धातावासन्नकालइत्यर्थस्स्यात् तत्रासन्नकाल इत्यनर्थक, नह्यनुच्चारितात्प्रत्ययविधानम् उच्चारितश्चासन्नकाल एव भावसाधनेप्यासन्नकाले प्रश्ने वर्त्तमानादित्यर्थस्स्यात् ततश्चार्थान्तरवाचिभ्यो लड् न स्यादत कर्मसाधनोय प्रश्नशब्द, तत्र पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकाल पञ्चवर्षातीतन्तु विप्रकृष्टकालमिति वर्णयन्ति ॥

"लट् स्मे" ॥ 'नलेन स्म पुराधीयतइति'। अधिपूर्वादिङ कर्मणि लकार, कर्माविवक्षाया वा भावे नलेनेति कर्त्तरि तृतीया, अथ वाऽधीयतइति कर्त्तरि बहुवचनम, आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेश नलेनेति सहयोगे तृतीया, अन्ये तु व्याचक्षते पुराकल्पे नलाख्यन्तृणविशेष हस्ते गृहीत्वाधीयाना अधीयते स्मेति ॥

"अपरोक्षे च" ॥ पूर्वसूत्रेण परोक्षे विधानादपरोक्षे न प्राप्नोतीत्ययमारम्भ, पूर्वसूत्रएव परोक्षग्रहणन्निवर्त्तिष्यते, यद्येव तत्सम्बन्धाद

नद्यतनग्रहणमपि निवर्तेत मानिवृत्तदित्येवमर्थमिद,न्द्वयोर्हि प्रकृतयोरे कनिवृत्तिर्यत्नेन क्रियमाणा इतरस्यानिवृत्तिमनुमापयति ॥

"ननौ पृष्टप्रतिवचने" ॥ पृष्टमिति कर्मणि क्त, पृष्टस्य प्रति वचन पृष्टप्रतिवचनम, वृत्तौ तु वस्तुमात्र दर्शितम् । 'प्रश्नपूर्वके प्रतिवचन इति'। उदाहरणे पूर्वांश प्रश्न उत्तर उदाहार्य, पृष्टग्रहणमर्थक प्रश्नपूर्व कमेव प्रतिवचन, तत्र, विरुद्धमपि वचन प्रतिवचन वचनाभिमुख प्रतिवचन मित्यपि सम्भवात्, तस्मात् पृष्टग्रहणमत्यन्तासत्रकाले चाय विधिरिष्यते तत्र निर्वृत्तयामपि पाकादिक्रियायान्तत्कृतस्य श्रमादेरनुवृत्ति, एव च श्रमादिदर्शनेन सैव क्रिया वर्त्ततइति शक्य वक्तुमिति । वर्त्तमाने लडि त्येव सिद्धे प्रत्याख्यातमिदम् । ननौ पृष्टप्रतिवचनइत्यशिष्य क्रियासमा प्तेरविवक्षितत्वादिति ॥

"पुरि लुङ चास्मे" ॥ 'अनद्यतनग्रहणमित्यादि'। लुङ्ग्रहण चात्र लिङ्ग यदि हि भूतमात्रेय विधि स्यात् विभाषा लटो विधानात्तेन मुक्ते लुङपि भविष्यति कि लुङ्ग्रहणेन, अनद्यतनग्रहणानुवृत्तौ तु लटा मुक्ते लङेव स्यादिति कर्त्तव्य लुङ्ग्रहणम । अन्येपीति'। लङ्लिटावभिज्ञावचने लट् अभिजानासि देवदत्त वत्स्यन्तीह पुरा छात्रा इति ॥

"वर्त्तमाने लट्" ॥ 'प्रारब्धोपरिसमाप्तश्चेति'। अधिश्रयणादि रध श्रयणपर्यन्त ओदनफलावच्छिन्नो विततरूपो व्यापारनिचय पचेरर्थ, एव सर्वत्र स यावता कालेन निवर्त्तते स कालो वर्त्तमान, तद्योगाद्वर्त्त मानो धात्वर्थ इत्यर्थ, तेन निष्पन्नस्यार्द्धस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्य च भावि त्वान्निष्पन्नानिष्पन्नव्यतिरेकेण राश्यन्तरस्याभावाद्वर्त्तमानाभाव इति चोद्य परिहृत, मिहाध्ययने प्रवृत्ता यदा भोजनादिक्रिया कुर्वन्तो नाधीयते तदा धीयतइति प्रयोगो न प्राप्नोति, नैष दोष, आ फलनिष्पत्तेरध्ययनमपरि समाप्तमन्तरालवर्ति तु भोजनादिक नान्तरीयक तस्यैव वावयवक्रिया,य मपि भवान्मुक्तसशय वर्त्तमानकाल न्याय्य मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त इति, अत्राप्यवश्य भुञ्जानो हसति जल्पति पानीय वा पिबति तत्र चेद्युक्ता वर्त्तमानकालता इहापि युक्ता दृश्यताम् । उक्त च

व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते।
क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभि ॥
न च विच्छिन्नरूपोपि स विरामान्निवर्त्तते।
सर्वत्र हि क्रिय न्येन सङ्कीर्णैवोपलभ्यते ॥
तदन्तरालदृष्टा वा सर्वत्रावयक्रिया।
सादृश्यात्सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥

इति। एतदप्यनेनैवोक्तप्रारब्धोपरिसमाप्तश्च वर्त्तमान इति। इह ति ष्ठन्ति पर्वता स्रवन्ति सिन्धव इति पर्वतादिस्थित्यादे सर्वदाभावाद् भूत भविष्यदभावात्तत्प्रतिद्वन्द्विरूपस्य वर्तमानस्याप्यभाव इति लण् न प्राप्नोति, नैष दोष, कालत्रयवर्त्तिना राज्ञा या क्रिया पालनादिका भूतादिभेदेन भिन्नास्ता पर्वतस्थित्यादेर्भेदिका, ततश्च ये सम्प्रति राजानस्तत्क्रिया-भेदेन भिन्नाया पर्वतादिस्थितेर्वर्त्तमानत्वमेव च कृत्वा भूतभविष्यत्काल योगोप्युपपद्यते तस्थु पर्वता नलदुष्यन्तादिकाले, स्थास्यन्ति पर्वता कल्किविष्णुकाले, लटष्टकारष्टेरेत्वार्थ ॥

"लट शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे" ॥ शकार सार्वधा तुकसञ्ज्ञार्थ, ऋकार उगित्कार्यार्थ, चकार स्वरार्थ, प्रथमाशब्दस्सुपा माद्ये त्रिके प्रसिद्ध प्रथमाया अन्या ऽप्रथमा द्वितीयादिस्तत्र प्रत्ययग्रह णपरिभाषया तदन्तविधि, अप्रथमान्तन्द्वितीयाद्यन्तमित्यर्थ अधिकरण मभिधेय समान साधारणमभिधेय यस्य तत्समानाधिकरणम् अप्रथमान्तेन समानाधिकरणमप्रथमासमानाधिकरणम्, तृतीयेति योगविभागात्समास, द्विपदो वा बहुव्रीहि अप्रथमासमानाधिकरणे यस्येति, यस्य च भावेनेति सप्तमी, अप्रथमासमानाधिकरणे लटि सति तस्य लट इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी एष पर्युदासपक्षो दर्शित, प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे तु नञो भवतिना सबन्ध प्रथमाशब्देन प्रथमान्ता गृह्यते शेष समान, तत्राद्ये पक्षे कुर्वतोपत्य कौर्वत पाचत कुर्वतो भक्ति कुर्वद्भक्ति कुर्व णभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयो शतृ शानचौ न स्याता नह्यत्र द्वितीयाद्यन्तेन सामानाधिकरण्य नहि कुर्वतो देवदत्तस्य भक्ति कुर्वतो देवदत्तस्य पत्यमित्यत्र समासतद्धितौ भवत सापे

त्त्वात् पदान्तरनिरपेक्षत्वे प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभाव प्रसज्यप्र तिषेधे तु प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावाददोष, अस्तु तर्हि स एव एवमपि कुर्वतो भक्तिरस्य कुर्वद्भक्ति कुर्वाणभक्तिरत्र न प्राप्नोति ये चा प्यते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तेषु न स्यात् कुर्वत्तर कुर्वाणतर कुर्वद्रूप कुर्वत्कल्प इति, पर्युदासेप्येष दोषो द्रष्टव्य, एव तर्हि प्रत्ययो त्तरपदयोश्चेति लक्षणशेष कर्त्तव्य तत्र पृथगुत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधतइति समासार्थाया विभक्तेर्लुकि कृते प्रत्ययल क्षणप्रतिषेधात्प्रत्ययापरत्वार्थ, ननु च प्रत्ययोत्तरपदयो सतो शतृशानचौ भवत तयोश्च कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तौ सत्यान्तद्धिता समासश्च समासे च सत्युत्तरपद तदितरेतराश्रय भवति, नैष दोष, ङ्याप्प्रातिपदिकात्तद्धिता ते लकारस्य कृत्त्वाद्भविष्यन्ति उत्तरपदेपि विधानसामर्थ्यात्तिङादेश बाधित्वा लान्तस्य प्रातिपदिकत्वमाश्रित्य सुबुत्पत्तौ समास इति सिद्धम्, एवमपि बोभ्रमाणस्यापत्य बैभ्रमाणिरित्य कृते शानचि अकारान्तत्वाभावादत इञोप्रसङ्ग पचतितरामित्यत्र शतृ शानचौ प्राप्नुत तथा पचतिरूपमित्यादौ तिङश्चेत्येतत्तु लङादिविषय मेव स्यात् तदेव सर्वत्र दोषसद्भावे समासोपि तावच्याय्यो भवतीति पर्यु दासमाश्रित्याह। 'अप्रथमान्तेन चेदित्यादि'। 'तस्येति'। लट कथ, पुन र्लटो द्वितीयाद्यन्तेन सामानाधिकरण्य यावता ल कर्मणि चेत्यनेन कर्तृक र्मणोर्विधीयमानो लकार क्रिया प्रति गुणभूते कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति तथा च क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियान्तरयोगाभावाच्छक्त्यन्तरावेशा भाव, नहि भवति प्रचत्योदन देवदत्त पश्य पच्यते ओदनेन तृप्त अपचद्वोदनन्देवदत्त पश्य पच्यते ओदनेन तृप्त इति यथान्येषु कृत्सु पाक पश्य पाकेन तृप्त इति, सत्य, तिङ्भाविनो लकारस्याय स्वभाव यदुक्तगुणभूते कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति शत्रादिविषयस्य क्रियोपसर्जनक र्त्राद्यभिधान ततश्च क्रियान्तरयोगे सति तन्निमित्त द्वितीयाद्यन्तसामा नाधिकरण्यमुपपद्यते, यद्यपि केवलस्य लट प्रयोगाभावादप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्य न क्व चिदुपलब्ध तथापि तदादेशयो शतृशानचोर्द्रष्टे

नात् स्थानिनो लकारस्यापि तद्योग्यत्वमनुमीयते तेन लट प्रक्रियार्थं विहितस्य काल्पनिकप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यमस्तीति दोषाभाव। अथ लड्ग्रहण किमर्थमादेशौ यथा स्याता प्रत्ययान्तर मा भूतामिति, नैतदस्ति, पूर्वसूत्रत एव लड्ग्रहण स्वरयिष्यते तस्येहानुवृत्तस्यार्थात् षष्ठ्या विपरिणामे तस्यैवादेशौ भविष्यतो न प्रत्ययान्तरमत आह। लडिति वर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमिति'। 'क्वचित्प्रथमासामानाधिकरण्येपि भवत इति'। अप्रथमासमानाधिकरणत्वाभावोप' लक्षणमिद तेन कौर्वत कुर्वद्भक्तिरित्यादयोपि भवन्ति। सन्निति'। अस् भुवि श्नसोरल्लोप। 'विद्यमान इति'। विद सत्ताया दिवादिरनुदात्तेत्। जुह्वदिति'। 'नाभ्यस्ताच्छतु' रिति नुमभाव। 'माङ्याक्रोशइति'। माङि लुङोपवाद, तथा पुनर्लड्ग्रहणाद्भोपि भूते लट् 'ननौ पृष्टप्रतिवचन' इति तस्यापि भवतो ननु मा कुर्वन्त पश्य ननु मा कुर्वाणम्पश्येति, एतच्च ननौ पृष्टप्रतिवचनइत्यत्र भाष्यकारेणोक्तम्। 'केचिदित्यादि' न चैवम्पचन्तम्पश्येत्यादावपि विकल्पप्रसङ्ग इत्यत आह। 'व्यवस्थितविभाषा चेयमिति'। 'यथादर्शनमिति'। प्रथमासमानाधिकरणे विकल्प पचन्त पश्येत्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च नित्यम्पचतितरामित्यादौ नैव भवत, अन्यथा तिङोपि स्थानिवद्भावात्स्यात्प्रसङ्ग, न तर्हीदानीमिद वक्तव्यमप्रथमासमानाधिकरणइति वक्तव्य च किं प्रयोजनञ्चित्यार्थं, नन्वेतदपि विभाषयैव सिद्ध, सत्य, स एवार्थो वचनेन स्पष्टीक्रियते, एतेन सबोधने च लक्षणहेत्वोरिति च व्याख्यातम्॥

"सम्बोधने च"॥ 'हे पचन्निति'। सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपाभाव, अत्र सम्बोधने प्रथमा, अयमादेशश्चेत्युभय मिलित सम्बोधन द्योतयति॥

"लक्षणहेत्वो क्रियाया"॥ 'लक्ष्यते चिह्न्यते येनेति'। चिह्नयति रवधारयत्यादिवच्चुरादिषु द्रष्टव्य। 'धात्वर्थविशेषण चैतदिति'। नोपपद क्रियाया इति वचनात्, उपपद हि धातोर्भवति स च क्रियावचन इति क्रियाग्रहणमनर्थकमुपपदत्वे स्यात् क्रियायाश्च लक्षणापेक्षया कर्मत्व हेत्व

पेक्षया तु शेषत्व तत्रोभयानुग्रहाय कर्मणोपि शेषत्वविवक्षया शेषलक्षणैव षष्ठी, वृत्तौ तु वस्तुमात्र प्रादर्शि। 'क्रियाविषयाविति'। 'शयाना भुञ्जत इति'। अत्र शयन लक्षण भोजनस्य। 'तिष्ठन्तोनुशासतीति'। अत्रापि स्थानमनुशासनस्य। 'आर्जयन्वसतीति'। अर्ज प्रतियत्ने चुरादिराङ्पूर्व। 'लक्षणहेत्वोरिति कर्मिति'। क्रियासम्बन्धिन्यर्थे वर्त्तमानादिति विज्ञायमाने लक्षणहेत्वोरपि भविष्यत इति प्रश्न, अतिप्रसङ्गेन तूत्तरम। 'पचति च पठति चेति'। अत्र द्वयो क्रिययोरेकस्मिन्साधने समुच्चयात्तद्द्वारेण परस्परसम्बन्धोप्यस्तीत्युभयत्रापि प्रसङ्ग, य कम्पते सोश्वत्थ इति बहुषु वृक्षेषु तिष्ठत्सु कम्पनेनाश्वत्थो लक्षते, तच्च द्रव्य यदुत्प्लवते तल्लध्विति, अत्राप्युत्प्लवनेन लाघव गुणो लक्ष्यते निषदन निमज्जन तेन गौरव गुणो लक्ष्यते, इह तु योधीयान आस्ते स देवदत्त इति आसिक्रियाया एवाध्ययनक्रियालक्षण न देवदत्तस्य आसिक्रिया तु तस्य लक्षणम्। एव यस्तिष्ठन्मूत्रयति स ब्राह्मणब्रुव इति अत्रापि स्थितिक्रिया मूत्रणक्रियाया एव लक्षण सैव तु देवदस्याशौचादेर्लक्षणच्च स्थितिक्रियेति सूत्रणैव सिद्ध आदेश कथ शयाना वर्द्धते दूर्वा आसीन वर्द्धते विषमिति नह्यासनशयने वृद्धिलक्षण किन्तर्हि स्वभावमात्रकथनमेतत्, भवति वै स्वभावाख्यानमपि लक्षण यथा चैतन्यलक्षण पुरुष इति। 'पूर्वनिपातव्यभिचारलिङ्गमिति'। 'द्वन्द्वे घि' अल्पाच्तरमिति यो पूर्वनिप तौ तयोर्व्यभिचारे लिङ्गमित्यर्थ, तेन धूमाग्नी मृदङ्गशङ्खपणावा इत्यादिप्रयोगोपपत्ति ॥

"तौ सत्" ॥ तौग्रहण किमर्थ, सञ्ज्ञाविधियथा स्यात् सदित्यस्य प्रत्ययस्य विधिर्माभूदिति, नैतदस्ति प्रयोजन, पूर्वसूत्रे शतृशानचौ स्वरयिष्येते तत्सामर्थ्यात्तयोरनुवृत्तयो सञ्ज्ञा भविष्यति तत्राह। 'तौग्रहणमुपाध्यससर्गार्थमिति'। लट्स्थानिकत्वाद् वर्त्तमानकालविहितत्व चोपाधिस्तेनोपाधिना ऽसम्बन्धार्थन्तौग्रहणमित्यर्थ, कि सिद्धमित्याह। 'शतृशानज्मात्रस्येति'। असति तौग्रहणे यादृशौ शतृशानचौ प्रकृतौ लट्स्थानिकौ वर्त्तमानकालौ च तादृशयोरेव सञ्ज्ञा स्यात् ततश्च लृडादेशयोर्न स्यात, लृट सद्वेत्येतत्तु वचन सत्सञ्ज्ञकप्रतिरूपयोर्विधानार्थ स्यात् यथा अमी पिष्ट

पिण्डा सिद्धाः क्रियन्तामिति तदाकाराः क्रियन्ते विहितयोरुत्तरकाल सञ्ज्ञा न सिध्यति ततश्च ब्राह्मणस्य पचन् ब्राह्मणस्य पचमाण इति समासप्रतिषेधो न स्यात् तस्यान्दशाया सत्सञ्ज्ञाया अभावात, एव भूत कालयोरपि न स्यात् वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति वचनात् भूतेपि शतृशानचौ भवत , एव तत्रापि वर्त्तमानवदित्यतिदेशेन विधानमेव तयो र्भूते सिद्ध्यति न तु सञ्ज्ञा प्रत्ययाधिकाराद्धि प्रत्यय एवातिदिश्यते न सञ्ज्ञा तथा ननौ पृष्टप्रतिवचनइत्यपि, लट शतृशानचौ भवत इत्युक्त तयोरपि सञ्ज्ञा न भवेत् तौग्रहणे सति तयोरपि सञ्ज्ञा भवति, ननु मा ब्राह्मणस्य कुर्वन्तम्पश्य ननु मा ब्राह्मणस्य कुर्वाणम्पश्येति, अथ क्रियमा णेपि तौग्रहणे कथमिव कालान्तरविहितयो सञ्ज्ञा सिद्ध्यति यावता प्रक्र तस्यैव वस्तुनस्सर्वनाम्ना परामर्श , सत्य, तौग्रहणसामर्थ्यात्तु विशेषणाश परित्यागेन शतृशानचो रूपमात्र परामृश्यते ॥

"पूङ्यजो शानन्" ॥ इहैते शानचादयो यदि लटो ऽनुवृत्तिमाश्रित्य तस्यैवादेशा क्रियेरन् वेति वक्तव्य पवमान यजमान पवते यजतइत्यपि यथा स्यात्, वासरूपविधिना तिङो भविष्यन्ति, नलादेशेषु वासरूपविधिर स्तीत्युक्त साधनाभिधान साधनस्य चाभिधान प्राप्नोति ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोरपि प्रसङ्ग , परस्वरश्च न सिद्ध्यति कतीह पवमाना , अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमित्यनुदात्तत्व प्राप्नोति आत्मनेपदसञ्ज्ञा तङानावात्मनेपदमित्यात्मनेपदसञ्ज्ञा च प्राप्नोति ततश्च परस्मैपदिभ्यश्चा नश् न स्यात् कतीह नन्दमानास्तस्मादशक्या एवैते लादेशा विज्ञातुमिति मत्वाह । 'शानच्प्रत्ययो भवतीति' । शकारस्सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थ , नकार स्स्वरार्थ ।'यदीत्यादि' । न लोकाव्ययेत्यत्र स्वरूपस्य ग्रहणम्मन्यमानस्य प्रश्न । 'तृन्निति प्रत्याहारनिर्देशादिति'। षष्ठीप्रतिषेध इत्यनुषङ्ग । 'द्वि षश्शतुर्वावचनमिति' । द्विषोमित्र इति योय शतृप्रत्ययस्तस्य प्रयोगे वा षष्ठी भवति प्रत्याहारेन्तर्भावाच्चित्य प्रतिषेधे प्राप्ते वचन यस्यापि तृन्निति स्वरूपग्रहण तेनाप्येतद्वक्तव्य पक्षे षष्ठी यथा स्यादित्यम्माभूदिति, शेषविज्ञा नात्सिद्ध, कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीकर्मरूपेण विवक्षिते द्वितीयेति ॥

"ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्" ॥ 'मण्डयमाना इत्यादि'। मडि भूषायां भूष लङ्कारे चुरादी असु क्षेपणे। पर्यासस्त्वहन, शिखापर्याय शिखण्डशब्द, वचनग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

"इङ्धार्यो शत्रकृच्छ्रिणि" ॥ 'अकृच्छ्र सुखसाध्यो यस्य धात्वर्थ इति'। अस्तीति शेष, अत इनिठनाविती‍नि, अमुत्रा भार्यादिवद् बहुव्रीहिणैव सिद्धे तत्पुरुषान्मत्वर्थीय कृत लघुत्वम्प्रति सर्वत्रानादरात्, इड आत्मनेपदित्वाद्धारयतेश्च कर्त्रभिप्राये शता न सिद्ध्यति लसार्वधातुकानुदात्तत्व च प्राप्नोतीत्ययमारम्भ ॥

"द्विषोऽमित्रे" ॥ असन्देहार्थं मित्रे द्विष इति सूत्रान्यासादकारप्रश्लेषो विज्ञायतइत्याह। 'अमित्रशत्रुरिति'। अमेर्द्विषतीति अच् प्रत्ययो न पुनरय नञ्समास परवल्लिङ्गप्रसङ्गात् लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य स्वरे दोषश्चित् स्वरो हीष्यते बह्वृचास्तु मध्योदात्तममित्रशब्दमधीयते अमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र अमेरमित्रमर्दय,द्विषेस्स्वरितत्वात्कर्त्रभिप्राये शता न प्राप्नोतीत्ययमारम्भ ॥

"सुञो यज्ञसयोगे" ॥ कर्मसाधनस्संयोगशब्द इत्याह। यज्ञसयुक्ते भिषवदति'। 'सर्वे सुन्वन्त इति' 'प्रयोगस्तस्य विषयमाह'। 'सर्वे यजमानास्सत्त्रिण उच्यन्तइति'। सूत्रेषु हि ये यजमानास्ते ऋत्विज इति सर्वे प्रधानकर्त्तार, इह सुञो यज्ञइत्येव सिद्ध यज्ञविषयश्चेत्सुनोत्यर्थो भवतीत्यर्थ, तत्कि सयोगग्रहणेन तत्राह। 'सयोगग्रहणमिति'। लटश्शतृशानचावित्यनेनाप्यप्रधाने कर्त्तरि न भवति सयोगग्रहणसामर्थ्यात्प्रधानकर्त्ताधिकारी ॥

"अर्हः प्रशसायाम्"। 'अर्हति चोरो वधमिति'। लट शतृशानचावित्यनेनापि न भवति प्रथमासमानाधिकरणत्वात् अस्तु वा ऽत्वदुपदेशाल्लसार्वधातुकमित्यनुदात्त ॥

"आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु" ॥ 'तदित्यादि'। धातोरिति वर्त्तते धातुश्च शब्दो न तस्य शीलादिप्रतिविशेषणत्वमुपपद्यते तस्मात्तस्य योर्थ स शीलादीनां त्रयाणां विशेष्याणां विशेषणत्वेन त्रिभिस्त

च्छब्दैर्निर्दिश्यते तत्र धात्वर्थशील यस्य स धात्वर्थो धर्मो यस्य तस्य धात्वर्थस्य साधुकारीत्येवमित्यर्थ । 'तद्धर्मो तदाचार इति' । धर्मशब्दस्याचारे प्रसिद्धत्वात्। 'विनापि शीलेनेति'। तच्छीलाद्भेद दर्शयति । 'यो धात्वर्थं साधु करोतीति' । विनापि शीलेनेत्यनुषङ्ग ॥

"तृन्" ॥ 'मुण्डयितार इति'। आविष्ठायनाना गोत्रविशेषाणामेष कुलधर्म । 'अपहर्त्तार इति'। आहूरदेशे भवा आहूरका, रोपधेतो प्राचामिति वुञ्, तेषामेव देशधर्म ,'आद्धे सिद्धे निर्वृत्ते । 'उन्नेतार इति'। अयमपि कुलधर्म । 'तृन्विधाविति'। अताच्छील्याद्यर्थ आरम्भ । 'तृजेव भवतीति'। तृन्तृचौ, शसिचदादिभ्य सञ्ज्ञाया चानिटाविल्यनेन। 'स्वरे विशेष इति'। तृनि तादौ च निति कृत्यताविति गते प्रकृतिस्वरस्स्यात् तृचि तु कृत्स्वरो भवति, तृन्तृचावित्यस्यैव विषयव्यवस्थार्थमिदम् अनुपसर्गेभ्यस्तृन् सोपसर्गेभ्यस्तृजिति प्रपञ्चार्थं वा, तथा च प्रशास्तेति वृत्त्यपोर्थनास्ति। 'नयते षुक् चेति'। गुणे कृते षुगवेदितव्य ,प्रकृत्यन्तर वा नेषति नेषतु नेषिषेति दर्शनात्। 'अनिट्त्व चेति'। त्विष स्वत एवानिट्त्वादुक्तवक्ष्यमाणसर्वोपसख्यानशेषभूतमिद तेन पोता चत्तेत्यनिट्त्व भवति। 'चदेरिति'। धातुष्वपठितोपि चदिरस्मादेव वचनादभ्युपगम्यते आत्मनेपदी चायम् उच्चाणा वा वेहत वाचदन्तइति बह्वृचब्राह्मणप्रयोगात्। 'क्व चिदधिकृत इति'। द्वाररक्षणे रथप्राजने च ॥

"अलकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्" ॥ कृञिति करोतेर्ग्रहण प्रसिद्धे न हिंसार्थस्य जनी प्रादुर्भावे डुपचष्पाके, पचि व्यक्तीकरणइत्यस्येदित्त्वान्नुमा भाव्यमिति नायं निर्देश सम्भवति, शल हुल पत्लृ गतौ उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतु खरदूषणौ इति भट्टिकाव्ये प्रयोग , पद गतावित्यन्ये पठन्ति, मदी हर्षे, मद तृप्तियोगइत्यय तु चुरादिस्तस्योन्मदेति निर्देशो न सम्भवति, रुच दीप्तौ त्रपूष् लज्जाया वृतु वर्त्तने वृधु वृद्धौ षह मर्षणे चर गत्यर्थे , येत्र सोपपदा उपात्तास्तत्रोपात्तादेव रूपाद्भवति तत एतच्च नोदनीयम् उद पच पतमद इति वक्तव्य किं स्वरूपत प्रत्येकमुत्पूर्वपाठेनेति तेन समुत्पति

ष्णुरिति न भवतीत्याहु, ये तु निरुपपदा उपात्तास्तेभ्यो यथादर्शनं भवति ॥

"णेश्छन्दसि" ॥ 'पारयिष्णव इति'। अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुष्वित्ययादेश ॥

"भुवश्च" ॥ छन्दसीत्युच्यते तत्कथ-जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णव विष्णवे प्रभविष्णवइति निरङ्कुशा कवय । 'भ्राजिष्णुनेति'। नैतद्भाष्ये समाश्रितम् ॥

"ग्लाजिस्थश्चग्स्नु" ॥ 'चर्त्वभूत इति'। चर्त्वं प्राप्तश्चर्त्वेन वा प्राप्त इत्यर्थ ।'श्र्युक कितीत्यत्रापीति'। गकारोपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यतइत्यनुषङ्ग ।'क्ङ्गोर्गित्त्वान्न स्थ ईकार' स्थास्नुरित्यत्र ईकारो न भवति क्स्नोर्गित्त्वात् । 'क्ङितोरीत्त्वशासनात्'। ककारे ऽकार उच्चारणार्थ क्ङितोर्हीत्त्वमुच्यते ऽय तु गित्, यद्येव जिष्णुभूष्णुरित्यत्र गुण प्राप्नोति 'गुणाभावस्त्रिषु स्माय,' गित् क्नित्ङिदिति त्रिषु गुणाभाव स्मर्त्तव्य क्ङिति चेत्यत्र गकारप्रश्लेषात् इह तर्हि भूष्णुरिति श्र्युक कितीतीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति 'श्र्युको ऽनिट्त्व गकोरितो' श्र्युक परस्य यदनिट्त्व तद्ग कारककारयोद्वयोरपीतोर्भवति न केवल ककारे तत्रापि गकारस्य चर्त्व भूतस्य निर्द्देशात्, यद्येव चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्गुणि चेत्युत्व प्राप्नोति सौत्रो निर्द्देशो ऽसहितया वा निर्द्देश करिष्यते छन्दसि । 'दत्त्णव पशव इति'। क्स्नोर्गित्त्वादुपधालोपाभाव ॥

"त्रसिगृधिधृषिक्षिपे क्नु" ॥ 'त्रस्नुरिति'। नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेध ॥

"शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्" ॥ 'इतिशब्द आद्यर्थे इति'। अनेकार्थत्वान्निपातानां तत्र शम् इति आदिर्येषामिति बहुव्रीहौ सुपो लुक्, शमु उपशमने, तमु काङ्क्षाया, दमु उपशमने, श्रमु तपसि खेदे च, भ्रमु अनवस्थाने, क्षमूष् सहने, क्लमु ग्लानौ, मदी हर्षे।'उकार उच्चारणार्थ इति'। नानुबन्ध, अनुबन्धे हि सति शमिनौ शमिन इत्यत्रोगिदचामिति नुम् प्रसज्येत शमिनितराशमिनितमेत्यत्र नद्या शेषस्यान्यतरस्याम् उगितश्चेत्यन्यत

रस्या ह्रस्वस्स्यात् घञ्रूपकल्पचेलडिति नित्यमिष्यते तस्माच्चायमनुबन्ध कि तूच्चारणार्थ इति व्याचक्षते। भाष्ये तूकार उगित्कार्यार्थोनुबन्ध एवेति स्थित तत्र ह्रस्वत्व विकल्पेनेष्यते न नित्य, नुम् विधौ तु झल्ग्रहणमनुवर्त्तिष्यते ऽझलन्तत्वान्न भविष्यति । 'शमीति' । नोदात्तस्येति वृद्धिप्रतिषेध । उन्मादीति' । ननु प्रमादीत्यत्र चरितार्थमेतत् उत्पूर्वात्त्वलङ्कञादिसूत्रेण विशेषविहित इष्णुजेव प्राप्नोति वासरूपविधिना घिनुण भविष्यति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्येतत्तु प्रायिकमिति वक्ष्यते । 'असितेति' । असु क्षेपणे, तृन्नेव भवति ॥

" सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसृजपरिदेविसज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च "॥ पृची सम्पर्के, रुधिर् आवरणे, अनो रुध काम-इत्यस्य तु दैवादिकस्याग्रहण पृचिना साहचर्यात्, अनुना सह पठितस्य दैवादिकस्य ग्रहणमित्यन्ये, यम उपरमे, यसु प्रयत्ने, सृ गतौ, सृज विसर्गे, देवृ देवने, ज्वर रोगे, क्षिप् प्रेरणे, रट परिभाषणे, वद व्यक्तायां वाचि, दह भस्मीकरणे, मुह वैचित्त्ये, दुष वैकृत्ये, द्विष अप्रीतौ, द्रुह जिघांसायां, दुह प्रपूरणे, युजिर् योगे, क्रीडृ विहारे, विचिर् पृथग्भावे, त्यज हानौ, रञ्ज रागे, भज सेवायाम्, चर गत्यर्थे , मुष स्तेये, हन हिंसागत्यो । 'परिदेविर्भ्वादिरिति' । गृह्यतइति सबन्ध , क्रीडार्थस्य तु णयन्तस्याग्रहणम् अणयन्तै साहचर्यात प्रतिपदोक्तत्वाच्च, अत एव दिव परिकूजनइत्यस्य चौरादिकस्यापि न भवति । 'सम्पर्कीति' । चजो कु घिण्ण्यतोरिति कुत्व, येत्र सपूर्वा तेषा द्वन्द्व कृत्वा सम एतेभ्य इति वक्तव्यम् । एवमाङ्पूर्वेषु परिपूर्वेषु च, एव सिद्धे यत्प्रतिपद पठति तस्यैतत्प्रयोजनम् उपात्तादेव रूपाद्यथास्यादुपसर्गान्तरयुक्तान्मा भूदिति ॥

"प्रे लपसृद्रुमथवदवस "॥ रप लप व्यक्तायां वाचि, सृ गतौ, द्रुगतौ, मथे विलोडने ॥

" निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञो वुञ् " ॥ णिदि कुत्सायाम्, तृह हिसि हिंसायां, क्लिश विबाधने, खादृ

भक्षणे, णश अदर्शने ण्यन्त भाविना णिलोपेन निर्देश , अकारस्त्वागन्तुक , केचित्तु विनाशीति ण्यन्तमेव पठन्ति, चिपि रटी उक्तार्थौ, वदिण्यन्त , भाष व्यक्तायां वाचि, असूयति कण्ड्वादियगन्त , अथ किमर्थं निन्दादिभ्यो वुञ् विधीयते न ण्वुल्तृचाविति ण्वुलैव सिद्ध तदेव रूप स्वरो ण्यसूयतिमेक वर्जयित्वान्यत्र स एव, असूयतेस्तु ण्वुलि प्रत्ययात्पूर्वमुदात्त स्यात्, वुञि तु ञिनत्यादिरिति तस्मादेवैकस्माद् वुञ विधेयो ऽन्येभ्यस्तु ण्वुलैव सिद्ध, योऽय तच्छीलादिषु तृन्विधीयते स बाधक प्राप्नोति वासरूपविधिना ण्वुलपि भविष्यति तत्राह । 'ण्वुलैव सिद्धइति'। 'तृजादयो न भवन्तीति'। न केवल ण्वुल्विषयमेव ज्ञापक किं तर्हि प्रत्ययमात्रविषयमित्यर्थ ॥

"देविक्रुशोश्चोपसर्गे" ॥ 'देवयतेरिति' । दीव्यतेर्हेतुमण्णिजन्तस्य दिव कूजनइत्यस्य चुरादिण्यन्तस्य च ॥

"चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्" ॥ 'चोपन इति' । चुप मन्दायां गतौ । 'शब्दन इति' । शब्द शब्दने चुरादि शब्दप्रातिपदिकाद्वा तत्करोतीति णिच् ॥

"अनुदात्तेतश्च हलादे ॥ 'जुगुप्सन इति'। गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थमित्युक्तत्वाद् अवयवे कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवतीति समुदायस्यानुदात्तेत्त्व तत्रासत्यादिग्रहणे तदन्तविधि स्यात् ततश्चात्र न स्यात् अतस्तदन्तविधिर्मा भूदित्येवमर्थमादिग्रहणम् ॥

"जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपद" ॥ जु इति सौत्रो धातु , गतिवचन इत्येके, वेगवचन इत्यन्ये, क्रमु पादविक्षेपे, द्रम हम्म मीमृ गतौ, सृ गतौ, गृधु अभिकाङ्क्षायां, ज्वल दीप्तौ, शुच शोके लष इच्छायाम्, शल हुल पत्लृ गतौ, पद गतौ, ननु चात्र चङ्क्रम्यप्रभृतय केचिच्चलनार्थो पदिस्त्वनुदात्तेत् तेभ्यो यथायोग पूर्वसूत्राभ्यामेव युच् सिद्ध किमर्थमिह ग्रहणमित्यत्राह । 'चलनार्थानामित्यादि'। प्रपूर्व पदि सकर्मकः । 'ज्ञापकार्थमिति'। ज्ञापन ज्ञापक भाष्यकारप्रयोगाद्भावे ण्वुल् । 'अन्ये पदिग्रहणं वर्णयन्तीति'। भाष्यकारादय., ते हि मन्यन्ते सकर्मकात्प

देर्युचा न भवितव्यम् अनभिधानादिति यथाह पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात्। वासरूपनिवृत्त्यर्थं त्विति। ताच्छीलिके वासरूपविधिर्नास्तीति निन्दादिसूत्रे तच्छीलादिषु कर्तृषु वासरूपविधिना तृजादयो न भवन्तीति ज्ञापितम्, इह तु ताच्छीलिकेषु परस्पर वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञाप्यते। 'अलङ्कर्तेति'। एवमलङ्कञादेस्तृच भवतीत्यर्थे, यथा तु पदिग्रहण ज्ञापक तथा दर्शयति। 'तथाहीति'। 'उकञा विशेष विहितेनेति'। लषपतपदेत्यादिना। 'प्रायिक चैतदिति'। एतच्च सूद दीपदीक्षश्चेत्यत्र वक्ष्यते। 'गन्तेति'। गमेर्लषपतपदाद्युकञ्विषये तृन् भवति। 'विकत्थन इति'। वै कषलषेति घिनुण्विषयेऽनुदात्तेल्लक्षणो युच् भवति॥

"नय"॥ अय पय नय तय गताविति नयतेरनुदात्तेत्त्वादेव युच सिद्धत्वाच तस्येद ग्रहण किं तर्हि प्रतिषेध एवेति मत्वाह। 'यकारान्तादिति'। 'पूर्वेणेति'। अनुदात्तेतश्चेत्यादिना। 'क्नूयिता क्ष्मायितेति'। क्नूयी शब्दे, क्ष्मायी विधूनने॥

"सूददीपदीक्षश्च"॥ षूद क्षरणे, दीपी दीप्तौ, दीक्ष मौण्ड्ये; ननु ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापित तत्कथ वासरूपेण युजिह प्राप्नोति तत्राह। 'ताच्छीलिकेष्विति'। प्रायिकत्वस्य चायमेव प्रतिषेधो लिङ्ग सर्वत्र वासरूपविधेरभावे विशेषविहितेन रप्रत्ययेन बाधितत्वादेव युच् न भविष्यतीति प्रतिषेधोयमनर्थकस्स्यात्, तथा चेत्यादिना प्रायिकत्वस्य प्रयोजनन्दशयति, नानेन प्रतिषेधेन युज्रयोरेव समावेशो ज्ञाप्यते यथा भाष्ये प्रतिभास किं तर्हि ज्ञापकस्यैव प्रायिकत्व तेन गन्ता खेट विकत्थन इत्यपि भवति, एतच्च पूर्वमेवोक्तम्।'अथ वा नन्द्यादिष्विति'। योगविभागस्त्विदानीं वैचित्र्यार्थ॥

"लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्"॥'अपलाषुकमिति' अशोभनमित्यर्थ। नन्वत्र विशेषविहितत्वादपे च लष इति घिनुणा भाव्यम् अय तु केवलेन्योपसर्गपूर्वे च लषौ चरितार्थे, वासरूपविधिनोकञ् भविष्यति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्येतत्तु प्रायिकमित्युक्तम्।

'आघातुक पाकलिकस्य मूत्रमिति'[1]। पाकलो नाम गजाना व्याधि विशेष स यस्यास्ति स पाकलिक, द्वन्द्वोपतापगर्ह्यादितीनिरेव प्राप्नोति व्रीह्यादिपाठाच्च भवति, पाकलिको गजस्तस्य मूत्र स्पृष्टमाघ्रात वान्यान् गजान्हन्ति एष तस्य स्वभाव । 'आगामुक वाराणसीं रत्न आहुरिति'। य शापादिना रत्नोभूत त मोक्षार्थ वाराणसीं प्रत्यागमनशीलमाहुरित्यर्थ ॥

"जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठवृड षाकन्" ॥ जल्प जप व्यक्ताया वाचि, भिक्ष याच्ञायाम्, कुट्ट छेदने लुठ स्तेये चौरादिकौ, वृङ् सम्भक्तौ ॥

"प्रजोरिनि" ॥ इनेरिकारो नकारस्येत्सज्ञा माभूदिति ॥

"जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च" ॥ जि जये जि अभिभवे द्वयोरपि ग्रहण, दृङ् आदरे, श्रिञ् सेवायाम्, इण् गतौ टुवम् उद्गमने, व्यथ भयचलनयो नञ् पूर्व, नञ कृतलोपस्य निर्देश, निपातनाच्च नञो धातुना समास, ततो नलोप, तत प्रत्यय, अम रोगे, भू सत्ता याम् । 'द्वयोरपि ग्रहणमिति'। क्षिष हिसायामित्यस्य तु सानुबन्धकत्वा दग्रहणम् । 'षू प्रेरणे इत्यस्य ग्रहणमिति'। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने षूङ् प्राणिप्रसवइत्येतयोस्तु सानुबन्धकत्वादग्रहण, प्रजोरप्यत्रैव ग्रहण कर्तव्यम् एव हि चकारो न वक्तव्यो भवति तथा तु न कृतमित्येव ॥

"स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्" ॥ 'चुरादावद न्ता पठ्यन्तइति'। तेन णौ कृतस्यातो लोपस्य स्थानिवद्भावात्पतयतेरत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति, स्पृहयति गृहयत्योश्च लघूपधगुणो न भवतीति भाव । 'अत्पूर्वो धाञिति'। धेटस्तु अत्पूर्वस्याप्रयोग एव। अथ किमर्थमालुज्विधीयते न लुजेवोच्येत का रूपसिद्धि स्पृहयालु शपि कृते अतो दीर्घो यञीति दीर्घो भविष्यति तत्र हि 'तुरुस्तुशम्यम सार्वधातुक' इति सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते न तु तिङ्ग्रहण लकारस्येत्सज्ञाप्रयोज नाभावान्न भविष्यति यकारादित्वाद्वा, कि यकारो न श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टो यकार, एवमपि श्रद्धालुर्न सिद्ध्यति कथ शप श्लुर्द्विर्वचन श्नाभ्यस्तयो

1 मुद्रितमूलपुस्तक आघातुक कापालिकस्य मूलमिति दृश्यते एतद्व्याख्या नात्तु आघातुक पाकलिकस्य मूत्रमिति पाठोयुक्त प्रतिभाति ।

रात श्रद्धालुरिति प्राप्नोति अत्रापि सज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति द्विर्वचन न प्रवर्तिष्यतइत्युच्येत एवमपि ज्ञापनार्थमालुज् विधीयते एतज् ज्ञापयति यत्रालुचैव रूपसिद्धिस्ततोऽप्यय भवतीति तेनालुचि शीङो ग्रहण मित्येतच्च वक्तव्य भवति ॥

"दाधेट्सिशदसदो रु" ॥ गामादाग्रहणेष्वविशेष इति दारूपाणा त्रयाणा यथाभिधान ग्रहण, धेट् पाने, षिञ् बन्धने, शद्लृ शातने, षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ॥

"सृघस्यद क्मरच्" ॥ घसि प्रकृत्यन्तरमस्ति ॥

"भञ्जभासमिदो घुरच्" ॥ भञ्जो आमर्द्दने, भासृ दीप्तौ, ञिमिदा स्नेहने ॥

"विदिभिदिच्छिदे कुरच्" ॥ 'न लाभार्थस्येति'। ज्ञानार्थस्येदमुपलक्षण न लाभार्थस्येत्यर्थ, कुत इत्याह। 'स्वभावादिति'। तेन लुग्विकरणालुग्विकरणयोरित्येतदपि न प्रवर्त्ततइत्यर्थ, विदिभिदिच्छिदे ङिदिति प्रकृतस्यैव घुरचो ङित्त्वातिदेशेनैव सिद्धे प्रत्ययान्तरकरणमातिदेशिक ङित्त्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थ, तेन धू विधूनने कुटादि, ततोऽर्त्तिलूधूइतीत्रप्रत्यये कृते ङित्कार्य न भवति। केचित्तु धुवित्रमित्येवेच्छन्ति प्राणा वै धवित्राणीति छान्दस तदनुसारेण कल्पसूत्रेषु प्रयोग। 'कर्मकर्तरीति'। माघस्तु शुद्धे कर्त्तरि प्रयुङ्क्ते गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना इति ॥

"इणनशजिसर्त्तिभ्य क्वरप्" ॥ क्वरप पकार स्वरार्थ तुगर्थश्च। 'इत्वरीति'। टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् ॥

"यजजपदशा यङ" ॥ दशेर्भाविना नलोपेन निर्द्देश। 'यायजूक इति'। 'दीर्घोकित इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्। 'जञ्जपूक दन्दशूक इति'। जपजभदहदशेति नुक् ॥

"नमिकम्पिस्म्यजसकमहिसदीपो र" ॥ अजसेत्यकार आगन्तुक। 'क्रियासातत्यइति'। क्रियाणामविच्छेदेन प्रवृत्ति क्रियासा

तत्य, कथ तर्ह्याग्निषु प्रयोग अजस्रानजुहूत इन्धीरन्निति आधानाद् द्वादशरात्रमजस्रा इति अत्राप्यजस्रजागरणादजस्रा ॥

"सनाशसभिक्ष उ" ॥ 'न सनिर्धातुरिति'। षणु दाने वन षण सभक्ताविति च धातुर्न गृह्यते कुत गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात्। 'न शसे स्तुत्यर्थस्येति'। एतदाङा सह निर्देशाद्विज्ञायते इच्छार्थो हि स तेन सह पठ्यते न स्तुत्यर्थ ॥

"विन्दुरिच्छु"॥ 'विदेरिति'। ज्ञानार्थस्य ग्रहणं नेतरेषामनभिधानात् निपातनाद्वा बिन्दुशब्दस्तु पवर्गादिबिदि अवयवइत्यस्मादौणादिके मृगय्वादयश्चेत्युप्रत्यये भवति वकारस्यच्छन्दसि पक्षे भकार इष्यते वैश्वदेवा भिन्दव इति । 'इषेरिति' । इषु इच्छायामित्यस्य, इषु गतौ इष आभीक्ष्ण्ये इत्येतयोस्तु पूर्ववदग्रहणम् ॥

"क्याच्छन्दसि" ॥ 'क्य इति क्यच्क्यष्क्यङां सामान्येन निर्देश इति'। सूत्रे वृत्तौ च ककारानुबन्धवतो धातुसञ्ज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्योपलक्षणात् कण्ड्वादियकोपि ग्रहणं तेन भुरण्यु तुरण्यवोङ्गिरसो नक्षत्रस पर्येम सपयव इत्यादि भवति, भाषाया च सुयुशब्द उणादिषु मृगय्वादिषु पाठाद् द्रष्टव्य 'मित्रयुरिति'। क्यचि चेतीत्वम् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्व च न भवति न छन्दस्यपुत्रस्येति निषेधात् ॥

"आदृगमहनजन किकिनौ लिट् च" ॥ किकिनौ लिट् चापरार्थे प्रयुज्यमाना शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति गौर्वाहीक इतिवदित्याह । लिड्वच्च तौ भवत इति'। किकिनौ भवतो लिट् च प्रत्ययो भवतीत्यय त्वर्थो न भवति तथा हि सति लिट् किकिन इत्येव ब्रूयात्, कार्यातिदेशश्चाय, यद्येव ल परस्मैपदमिति परस्मैपदसञ्ज्ञा किकिनोस्स्यात् ततश्च देङ्दृङादिभ्य आत्मनेपदिभ्यो न स्याताम्, न लकारस्य परस्मैपद संज्ञा किं तर्हि तदादेशानां न चैतावादेशौ, एवमपि भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि लिड्वद्भावात्किकिनौ प्राप्नुत , नैष दोष , उत्पन्नयोर्लिट्कार्यमतिदेश्यम् । उत्पत्तिश्च तयो कर्त्तर्येव भवति कर्त्तरि कृदित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात् अनभिधानाद्वा भावकर्मणोर्न भविष्यत , वर्त्तमानाधिकाराच्च वर्त्तमाने किकि

नोर्विधानमिति भूतकालतापि विरोधान्नातिदिश्यते, स्वरूपाबाधेन च कार्यातिदेशः प्रवर्त्ततइति तिबादीनां कानच्क्वस्वोश्चाभावः। 'आदिति दकारो मुखसुखार्थं इति'। आदित्यत्र दकारः स च मुखसुखार्थ इत्यर्थः। 'नत्वत्र तपर इति'। तश्चासौ परश्च तपरो नायमकारात्परस्तकारो जश्त्वेन निर्द्दिष्ट इत्यर्थः, किं कारणमित्याह। 'मा भूदिति'। तकारो मुखसुखार्थ इति पाठे तु आदित्यत्र तकारः स मुखसुखार्थो न तु तपरकार्यसम्पादनार्थ इत्यर्थः। 'पपि सोममिति'। न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधो लिट कार्यमिति सोमशब्दाद् द्वितीया। 'ततुरिरिति'। बहुलं छन्दसीत्युत्वं द्विर्वचने ऽचीति स्थानिवद्भावात्तृइत्येतद् द्विरुच्यते। 'जग्मिरिति'। गमहने त्युपधालोपः, चुत्वम्। 'तद्बाधनार्थं कित्त्वमिति'। ऋत्तेर्च्छकारान्तानां च किकिनोर्गुणो माभूदित्येवमर्थमित्यर्थः। 'उत्सर्ग इति'। धातुमात्राद्विधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। कस्मादित्यत्राह। 'सदादिभ्यो दर्शनादिति'। 'सेदिर्नेमिरिति'। सदेर्नेमेश्चैत्वाभ्यासलोपौ। 'सहिवहीत्यादि'। अत्र भाषायामित्यपेक्ष्यते। 'पापतिरिति'। 'नीग्वञ्च्वित्यादिना नीगागमः प्राप्तः सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनमिति वार्त्तिककारवचनान्न भवति, इदं तु वृत्तौ पठितं वाक्यमपरं आहेति भाष्ये पठितं तत्रापि भाष्यकारवचनान्नीगभावः, उक्तं हि तेन तान्येवोदाहरणानीति॥

"स्थेशभासपिसकसो वरच्"॥ 'ईश्वर इति'। नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेधः, स्त्रियामीश्वरा, विन्यस्तमङ्गलमहौषधिमीश्वरायाः, ईश्वरीं सर्वभूतानामिति तु छान्दसं, औणादिको वरडित्यन्ये, पुयोगादाख्यायामित्यन्ये, अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्वनिपि वनो र चेति ङीब्रावित्यन्ये॥

"यश्च यङः"॥ 'यायावर इति'। पूर्ववदिटि प्रतिषिद्धे ऽतो लोपः, लोपो व्योर्वलि, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादाल्लोपः प्राप्तो वरे कृतस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्न भवति॥

"भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप्"॥ भ्राज् दीप्तौ, भासृ दीप्तौ, तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसायां, द्युत दीप्तौ, ऊर्ज बलप्राण

नयो, पृ पालनपूरणयो, जु इति सौत्रो धातु, ष्टुञ् स्तुतौ यावपूर्व। 'जवतेर्दीर्घत्व चेति'। केचिदाहु सूत्रे जू इति दीघ पठितव्य इति, विद्ध्यन्तरोपसग्रहार्थ दृशिग्रहणमुत्तरसूत्रादपकृष्टव्यमित्यन्ये। 'ग्रावस्तुदिति'। ग्रावशब्द सप्तमीनिर्दिशाभावेप्युपपदसज्ञ इष्यते, अन्ये तु सूत्रनिर्देशाद्धा तुनैव समासे पश्चात्क्विप कुर्वन्ति ॥

"अन्येभ्योपि दृश्यन्ते" ॥ 'विद्ध्यन्तरोपसग्रहार्थमिति'। दृशिग्रहणे सति यथा क्विबन्ता धातवो दृश्यन्ते तथैव तेनुगन्तव्या इत्यर्थो भवति, एव च ते तथानुगता भवन्ति यदि यथायोग द्विर्वचनादयो भवन्ति, विद्ध्यन्तरमेव दर्शयति। 'क्वचिदिति'। 'तथा चाहेति'। वार्त्तिककार, आयत स्तौत्यायतस्तू कट प्रवते कटप्रू। 'दिद्युदिति'। द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणमित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्, कथ पुनरभ्याससज्ञा यावता प्रत्यासत्तेः षाष्ठिक एव द्विर्वचने सा विधीयते, अत एवाष्टमिके न भवति एवन्तर्हि दृशिग्रहणादेव सम्प्रसारणमभ्याससज्ञा वा द्रष्टव्या। 'जगदिति'। गम क्वाविति मलोप, अत्रापि पूर्ववदेवाभ्यासकार्य, द्यु चेति चकारेण दीर्घ समुच्चीयमानो दीर्घश्रुत्याऽचश्चेत्युपस्थानादचा च तदन्तविध्याश्रयणाज्जुहोतेरेवाजन्तस्य विज्ञायते न द्युतिगम्योरित्याह। 'जुहोतेर्दीर्घत्व चेति'। 'जुहूरिति'। करणस्यात्र कर्तृत्वविवक्षा, धीरित्यत्रापि करणस्यैव कर्तृत्वविवक्षा, पुरुषो हि ध्यायति न धी ॥

"भुव सज्ञान्तरयो" ॥ 'धनिकाधमर्णयोरिति'। यस्मै ऋण धार्यते स धनिक, यो धारयति सोऽधमर्ण, तयोरन्तरे मध्ये यस्तिष्ठति विश्वासार्थ स प्रतिभूरित्युच्यते ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र न भवति, एतच्च दृशिग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते, यद्येव सज्ञय भवति तत्र सज्ञायामित्येव सिद्धम्, अत्राहु। यावद्द्रव्यभाविन्य सज्ञा भवन्ति प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव तस्मिन्नृणप्रतिदाने निवर्त्तते ॥

'विप्रसभ्यो ड्वसज्ञायाम्" ॥ 'मितद्र्वादिभ्य इति'। मितादिपूर्वेभ्यो धातुभ्य इत्यर्थ। 'शम्भुरिति'। अन्तर्भावितण्यर्थोत्र भवति ॥

"ध कर्मणि ष्ट्रन्" ॥ 'कर्मणि कारकइति'। उपपद तु कर्म न सम्भवति यदि स्यात्कर्मण्यणित्यस्मिन्नेव प्रकरणे ष्ट्रन विदध्यात्। ननु चोत्तरसूत्रे पुन ष्ट्रन्ग्रहण कर्त्तव्य स्यात् अस्तु लघीयो हि कर्मग्रहणात्ष्ट्रन्ग्रहणम्, न चेह वर्त्तमानकाले ष्ट्रन्प्रत्यय धात्रीत्युक्ते क्रियाकारकसम्बन्धमात्र गम्यते अत कर्मणीति प्रत्ययार्थएव नोपपदम् ॥

"दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनह करणे" ॥ 'दाप् लवन इति'। दैप् शोधन इत्यस्य त्वग्रहणमनभिधानात्। 'युजिर् योग इति'। युज समाधावित्यस्य तु पूर्वेणदेवाग्रहणम्। 'करणे कारकइति'। उपपदद तु करण न भवति अजादिषु दष्ट्राशब्दस्य पाठात्, अत एव च पाठात्सूत्रे ऽनुनासिकलोपेन निर्द्देशेऽपि ष्ट्रनि न भवति ल्युट्येव तु भवति योत्र सेट् ततस्तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेध ॥

"हलसूकरयो पुव" ॥ 'तच्चेत्करण हलसूकरयोरवयवो भवतीति'। एतेन हलसूकरयोरभिधेयत्वमुपपदत्व च निरस्यति। 'मुखमुच्यतइति'। नान्य कर्णादि, एतदपि स्वभावादेव लभ्यते ॥

"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्र" ॥ इकारोपदेशस्तितुत्रेति एकाच इति च यथायोगमिट्प्रतिषेधो मा भूदिति स्वरार्थश्च, इटि हि सत्यागमानुदात्तत्व स्यात् इका तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वम ॥

"पुव सज्ञायाम्" ॥ 'बर्हिष्पवित्रमिति'। बर्हिषा कृत बर्हिष पवित्र भवति तत्र षष्ठीसमास नित्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्व येनाज्यमुत्पूयते तत्पवित्र अनामिकायाश्चाङ्गुलेर्वेष्टन जपादिषु ॥

'कर्त्तरि चर्षिदेवतयो" ॥ 'ऋषौ करणइति'। ऋषिर्वेदमन्त्र तदुक्तमृषिणेतिदर्शनादित्याहु ॥

"ञीत क्त" ॥ 'भूते निष्ठाविहितेत्यादि'। तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेन क्तस्यैव वर्त्तमानविषयतया भूतविषयता बाध्यते यथा वडवाया वृषे वाच्यइत्यत्र वक्ष्यते अपत्ये प्राप्तस्ततोपकृष्य वृषे विधीयतइति, एव मुत्तरसूत्रविहितस्यापि, ज्ञातमित्येतत्तु भूतेपि भवति तेनेत्यधिकारे उप

ज्ञातइति तद्धितविधानात्, वर्त्तमाने हि क्तस्य च वर्त्तमानइति षष्ठी भाव्यम् एव च पूजितो य सुरैरपीत्यादीना साधुत्व चिन्त्यम् ॥

"मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" ॥ 'मतिरिच्छेति'। बुद्धे पृथगुपादाना द्बुद्धिर्न गृह्यते। 'मत इति'। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप । 'शीलित इत्यादि'। शील समाधौ रक्ष पालने क्षमूष् सहने क्रुश आह्वाने रोदने च जुषी प्रीतिसेवनयो रुष रोषे हृञ् हरणे हृषु अलीके हृष तुष्टाविति वा तुष तुष्टौ कमु कान्तौ यम उपरमे कष हिसाया मृङ् प्राणत्यागे तत्राद्यौ सेटौ, ऊदितामुदिता च यस्य विभाषेतीट् प्रतिषेध , ईदित श्वीदितो निष्ठायामिति। 'हृष्ट इति'। हृषेर्लोमस्विति कषे कृच्छ्रगहनयो कष इति रुषे रुष्यमत्वरसघुषास्वनामिति विकल्प । 'सुप्त इति'। सुपेर्गीत क्त इत्येव सिद्धे नजिडा तच्छीलादिषु बाधा मा भूदिति समुच्चीयते क्वचित्तु रुप्त इति पठ्यते ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्यां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

"उणादयो बहुलम्" ॥ 'वर्त्तमाने इत्येवेति'। वर्त्तमाने लडित्यतो वर्त्तमानग्रहणानुवृत्तेरविच्छेदमेवकारेण दर्शयति । 'सज्ञायामिति चेति'। एव सज्ञायामित्यत उणादय इत्येव सूत्रमुणादीना शास्त्रान्तरपरिपठिता ना साधुत्वानुज्ञानार्थमस्तु कि बहुलग्रहणेन तत्राह। 'बाहुलकमिति'। ला आदाने बहूनर्थान् लाति बहुल तस्य भावो बाहुलक मनोज्ञादित्वाद्वुञ् तत्पुनर्बह्वर्थादान बहुलशब्दप्रवृत्तिनिमित्त बहव पुनरर्था क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणलक्षणा । 'प्रकृतेरिति'। जाताविकवचन तनु शब्दोत्र वृत्तिविषये गुणमात्रवचन प्रकृतीना तानवमल्पत्व दृष्ट्वा तद्बाहुल कमुक्त तेनापठिताभ्योपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति यथा हृषेरुलजुक्त शके रपि भवति शङ्कुलेति तथा तेषामुणादीना पञ्चपाद्या प्रायेण समुच्चयन कृत न तु साकल्येन बहुलवचनात्त्वविहिता अपि भवन्ति यथार्त्ते फि डफिड्डौ भवत ऋफिड ऋफिड्ड इति कार्यमशेषविधेश्च कार्याणि च स शेषाणि विहितानि न नि शेषाणि बहुलवचनात्त्वविहितान्यपि भवन्ति

षणु दाने समन्तात्, धात्वादे ष स इति सत्व न भवति कृते वा सत्वे षत्व भवति। स्यादेतत् यावन्त्य प्रकृतय पञ्चपाद्यामुपात्ता यावन्तश्च प्रत्यया यावन्ति च कार्याणि विहितानि तावन्त्येव भवन्तु मा भूदन्येषा बहुलग्रहणेन सग्रह इति तत्राह। 'नैगमरूढिभव हि सुसाध्विति'। निगमश्छन्दस्तत्र भवा नैगमा निगमशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्त इति बह्वचो न्तोदात्ताट्ठ्ञिति ठञि प्राप्ते ऋगयनादिपाठादण् रूढि प्रसिद्धिस्तत्र भवा रूढिभवा सज्ञाशब्दा तेषा साधुत्वमनुपात्ताना प्रकृत्यादीना बहुलग्रहणेन सग्रहे सति भवति नान्यथा हिशब्दो हेतौ यस्मादेव तस्माद्बाहुलकमुक्तमित्यर्थ, अन्यैरप्याचार्यैर्नैगमरूढिभवाना प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादन कृतमतोऽस्माभिरपि तत्कर्त्तव्यमेवेत्यभिप्रायेणाह। 'नाम चेति'। निरुक्तकारो हि यास्क आचार्य स्वशास्त्रे निरुक्ते सर्वमेव नामधातुजमाह तोकमित्यपत्यनाम शकटस्य तोक शाकटायन, यच्चेति पदमर्थे प्रयोजनमस्य व्युत्पाद्यत्वेनेति पदार्थे प्रकृत्यादि पदार्थश्चासौ विशेषश्च पदार्थविशेष तस्मात्समुत्थित पदार्थविशेषसमुत्थ यदेव विध न भवति प्रकृत्यादिविशेषोपादानेनाव्युत्पादितमित्यर्थ, तद्धातुजत्वेनोह्य, कथमूह्य, 'प्रत्ययत प्रकृतेश्च,' यत्र शब्दरूपे परभाग प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धेन केन चित्सदृश श्रुत तत्र त भाग प्रत्यय कल्पयित्वा परिशिष्टो भाग प्रकृतित्वेनोह्यते कृपेरुलजिति प्रत्यय दृष्ट्वा शङ्कु प्रकृतिरूह्यते तेन सिद्ध शङ्कुलेत्यस्य धातुजत्व यत्र तु पूर्वो भागो धातुत्वेन प्रसिद्धेन केन चित्सदृशस्तत्र त भाग प्रकृति कल्पयित्वा परिशिष्टो भाग प्रत्ययत्वेनोह्य यथा ऋफिड ऋफिड्ड इति फिडफिड्डौ प्रत्ययौ स चायमूहोऽनादिप्रयुक्तास्वेव सञ्ज्ञासु न सर्वत्रेत्याह। 'सज्ञास्विति'। कार्याद्गुणप्रतिषेधादिकादनुबन्धककारादिक विद्यात् तेन फिडफिड्डौ कितावूह्यौ एतदेवानन्तरोक्तमूहात्मक शास्त्रमुणादिष्वनुक्तेषु ॥

"भूतेपि दृश्यन्ते"॥ 'पूर्वत्र वर्तमानाधिकारादिति'। तत्रैव वर्त्तमानग्रहणं न निवर्त्तित बाहुल्येन वर्त्तमाने भवन्ति क्व चिदेव भूते भवन्तीति किल विवेकप्रदर्शनायेति भाव, उदाहरणेषु ताभ्यामन्यत्रोणादय

इति सम्प्रदानापादानव्यतिरिक्ते कारके मनिन् प्रत्यय नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेध ॥

"भविष्यति गम्यादय" ॥ यथा स्यदो जव इत्युक्ते जवशब्दपर्याय स्यदशब्दो भवति तथेहापि भविष्यच्छब्दपर्याया गम्यादय प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्याह । 'प्रत्ययस्यैवेत्यादि'। प्रकृत्यर्थगता भविष्यत्कालता प्रत्ययस्यैव द्योत्यत्वेन विधीयते न पुन प्रकृत्यर्थपरित्यागेन समुदायस्येत्यर्थ । 'न प्रकृतेरिति'। न प्रकृतेरपीत्यर्थ ,गम्यादिषु केचिदुणादय केचिदष्टाध्यायीगता । 'गमी आगामीति'। गमेरिनि आङि णिच्चेतीनि । 'भावी प्रस्थायीति'। अस्मिन्नेवाधिकारे भुवश्च प्रात्स्थ इतीनि णित्त्वाद्वृद्धिर्युक्च रुधियुधिबुधियातिभ्य प्रतिपूर्वेभ्यो ग्रहादिनि , अस्मादेव निपातनादित्यन्ये, सुप्यजातावित्यन्ये। 'प्रतियोगीति'। सपृचादिसूत्रेण घिनुणि चजो कु घिण्यतोरिति कुत्व णिनिप्रत्यय एव न्यङ्क्वादिपाठादस्मादेव निपातनाद्वा कुत्वमित्यन्ये । 'अनद्यतनउपसंख्यानमिति'। किं पुन कारणं न सिद्ध्यति लृटाय निर्देश क्रियते लृट् चानद्यतने लुटा बाध्यते तेन लृट एव विषये एते स्यु , न वा वाक्यार्थत्वाद्गम्यादय शब्दा विशेषे यत्सामान्य तदाश्रयेण प्रवर्त्तन्ते अनद्यतनाख्यस्तु विशेष श्व शब्दमहिम्ना गम्यते विशेषविवक्षाया तु लुडेव भवति श्वो गन्ता ग्राममिति वासरूपविधिना च लृडपि भवति तेन भविष्यति गमिष्यतीत्यादय प्रयोगा उपपद्यन्ते ॥

"यावत्पुरा निपातयोर्लट्" ॥ पुरेत्यविभक्तिको निर्देश कर्मधारयो वा निपातनाद्विशेषणस्य परनिपात निपातौ चैतौ निश्चय द्योतयत , एतयोश्च प्रयोगे वर्त्तमाने लयन भवति भविष्यत्कालतया वर्त्तमानकालताया बाधनात् । 'यावद्भास्यतीति'। यत्परिमाणमस्य यत्तदेतेभ्य परिमाणे वतुप् आ सर्वनाम्न इत्यात्वम् । 'पुरा व्रजिष्यतीति'। पॄ पालन पूरणयो भ्राजभासेत्यादिना क्विप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वमस्य, तृतीयान्तत्व द्योतयितु करणभूतयेत्युक्त, प्रतिपदोक्तत्वादेव निपातयोर्ग्रहणे सिद्धे निपातग्रहण लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनाता पुरणा

वित्यत्रलादयिकस्याप्याकारान्तस्य पुग्भवति क्रीडजीना णौ क्रापयति ज्ञापयतीति ॥

"विभाषा कदाकर्ह्यो" ॥ अनद्यतने लुडित्यत्राप्यय योगोनुवर्त्तनीय तेन लुड्विषयेपि पक्षे लड् भवति, अत एव पक्षे लुडप्युदाहृत एतच्च पूर्वयोगेपि द्रष्टव्यम्। 'कर्हि भोक्ष्यतइति'। ननु च कर्हिशब्दो ऽनद्यतनविषय तत्प्रयोगे लुडेव भवितुमर्हति न ल्ट् न वा वाक्यर्थत्वात्। भोक्ष्यतइति पद भविष्यत्सामान्ये वर्त्तते अनद्यतनावगतिस्तु कर्हि शब्दाधीना न च वाक्यार्थे पदसस्कारउपयुज्यते ॥

"किवृत्ते लिप्सायाम्" ॥ 'किमो वृत्त किवृत्तमिति'। वर्त्ततेस्मिन्निति वृत्त क्तोधिकरणे चेत्यधिकरणे क्त अस्मादेव निपातनादधिकरणवाचिना चेति षष्ठीसमासप्रतिषेधाभाव शेषषष्ठ्या वा समास यत्र किशब्दोवयवत्वेन वर्त्तते तत्सर्व किवृत्त ततश्च कीदृश किमीय किन्तरामित्यादावतिप्रसङ्गात्पर्यगणनम्। 'वृत्तग्रहणेनेति'। तदिति शब्दरूपापेक्ष नपुसकत्वम्। 'इतरडतमौ चेति'। इतरडतमान्त किशब्दरूपमित्यर्थ। 'क भवन्तो भोजयितार इति'। अस्याप्यनद्यतने लुडित्यत्रानुवृत्तिरिति भाव, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम् ॥

"लिप्स्यमानसिद्धौ च" ॥ लिप्स्यमानसिद्धाविति षष्ठीसमासो वृत्तौ तु वस्तुमात्रमदर्शि। 'लिप्स्यमानात्सिद्धिरिति'। अस्मादेव निपातनद्वा पञ्चमीसमास लिप्स्यमान भक्तादि तन्निमित्ता या स्वगादे सिद्धिस्तस्यामित्यर्थ, ननु च यत्र लिप्स्यमानस्य सिद्धिर्गम्यते लिप्सापि तत्र भवति ततश्च पूर्वेणैव सिद्ध नार्थ एतेन तत्राह। 'अकिवृत्तार्थोयमारम्भ इति'। पूर्वसूत्रे किवृत्तग्रहण लिप्स्यमानसिद्धिरहिते लिप्सामात्रे किवृत्त एव यथा स्यादकिवृत्ते मा भूदित्येवमर्थम् ॥

"लोडर्थलक्षणे च" ॥ 'अध्ययनप्रैषस्येति'। कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यत्र साधन कृतेति वा पादहारकाद्यर्थमितिवचनात्सप्तमीसमास ॥

"लिङ चोर्ध्वमौहूर्त्तिके" ॥ 'निपातनात्समास उत्तरपदवृद्धिश्चेति'। ठञ्प्रत्ययश्चाध्यात्मादित्वात् बह्वचोन्तोदात्तादित्यत्र तु व्याख्या

तव्यनाम्न इति वर्त्तते। 'उपाध्यायश्चेदागन्तेति'। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकेनद्यत नत्व सम्भवतीति चिन्त्यम् ॥

"तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्"॥'भिक्षिष्यइत्यस्य जटा इति'। अत्र भिक्षणक्रियार्थत्व जटाना न तु क्रियात्व द्रव्यत्वाज्जटानाम्। 'धावतस्ते पतिष्यति दण्ड इति'। अस्त्यत्र धावनक्रियोपपद न त्वसौ दण्डपातनार्थं धावति किं तर्हि धावतोर्थात्पतिष्यति दण्ड उद्देशेन हि तादर्थ्यं विवि च्यते न तु हेतुत्वमात्रेण तादर्थ्यम्। अथेत्यादिचोद्य परिहरति। 'ल्टा क्रियार्थोपपदेनेति'। तुमुना तु बाधो नाशङ्कनीयो भिन्नार्थत्वात् कर्त्तरि ण्वुल् तुमुन् पुनर्भावे, कथ तुमर्थे सेसेनित्यत्र तुमर्थग्रहणात् यदि हि कर्त्तरि कृदिति वचनात्कर्त्तरि तुमुन् स्यात्तदेव सेसेन्प्रभृतयोपि कर्त्तरि भवि ष्यन्ति अतस्तुमर्थग्रहणात्कर्तुस्तावदयमपकृष्यते न चान्योर्थो निर्दिश्यते ऽनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्यया स्वार्थे भवन्ति कश्च धातो स्वार्थो भाव एव, ल्टट् तु यद्यपि भावकर्मणोश्चरितार्थस्तथापि क्रियाया क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति काले च विधानाद्विशेषविहित, ण्वुल् विधौ तु कर्त्तरीति न श्रूयते ऽतोसौ विशेषविहितेन ल्टटा बाध्यते अथ वा किं न एतेन विशे षविहित इति द्वयो सावकाशत्वेपि परत्वाल्ल्टट् ण्वुल बाधेत पुनश्चोद यति। 'वासरूपविधिनेति'। परिहरति। 'एव तर्हीति'। नन्वसति प्रयो जने ज्ञापक भवति अस्ति चात्र प्रयोजन किमकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधो भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य प्रयोगे यथा स्यात् वर्षशतस्य पूरक पुत्रपौत्राणा दर्शक इत्यत्र मा भूदिति एव मन्यते पदान्तरसन्निधाना दत्र भविष्यत्कालत्व गम्यते यदा हि बालविषयमेतत्प्रयुज्यते तदा तस्या मवस्थाया वर्षशतपूरणस्य पुत्रपौत्रदर्शनस्य चासम्भवात्तावन्तमसौ काल जीविष्यतीत्यर्थाद्गम्यते न त्वत्र पदार्थो भविष्यत्कालत्वमिति स्थिते त्व स्मिन् ण्वुल्विधानेः वर्षशतस्य पूरक इत्यादौ भविष्यत्कालस्य पदार्थत्वेपि न दोष इत्यभिप्रायेणाकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यत्रोक्त भविष्यदधिकार विहितस्याकस्येद ग्रहण तेन वर्षशतस्य पूरक पुत्रपौत्राणा दर्शक इत्यत्र न भवतीति ॥

"भाववचनाश्च" ॥ वक्तीति वचन, कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट् करणएव वा, भाव उच्यते येन स भाववचन, अत्र पुनर्वा कर्त्तार, भावाधिकारविहिता एव भाववचना भवन्तीत्याह। 'भावइति प्रकृत्येति'। 'तुमुना बाध्येरन्निति'। ल्युट् तु भावकर्मकर्तृषु त्रिषु विधानादसमानार्थे, किं च धात्वर्थस्य सिद्धतायां घञादय शुद्धे तु धात्वर्थे लकारो तोऽप्यसमानार्थत्वम्। इह भावइत्येतावद्वक्तव्यम्, एवमपि ह्युच्यमाने भावे ये विहितास्ते क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भवन्तीत्यर्थो लभ्यतएव तद पार्थक वचनग्रहणमिति मत्वा पृच्छति। 'अथेति'। 'वाचका यथा स्युरिति'। वचनग्रहणे हि सति भाववचना सन्तो घञादयोऽस्मिन्विषये भवन्तीत्यर्थो भवति, भावस्य वाचका सन्तो भवन्तीत्यर्थे, एतदेव प्रश्न पूर्वक विवृणोति। 'कथ चेति' 'याभ्य प्रकृतिभ्य इति'। इवर्णान्तेभ्योऽच् ऋवर्णान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्चाबिति। एव 'येन विशेषणेनेति'। हस्तादाने चेरस्तेये श्रिणीभुवोऽनुपसर्गेइत्यादिना। असामञ्जस्य व्यतिकर, अन्योन्यविषयावगाहनमिति यावत्। पाकायेत्यादौ तुमर्थाच्च भाववचनाद्विति चतुर्थी ॥

"अण् कर्मणि च" ॥ 'चकार सन्नियोगार्थ इति'। अन्यथा पर्यायेण स्यात् कदाचित्क्रियार्थायामेव क्रियायामुपपदे कदाचित्कर्मण्येव केवले, वचन तु भविष्यति काले क्तादीनामपवादाना बाधनार्थं स्यात्, चकारात्तु सन्नियोगार्थात्समुदायस्यैव प्रत्ययोत्पत्ति प्रति निमित्तत्व मुपपदसंज्ञा तु प्रत्येकमेव भवति प्रत्येक सप्तमीनिर्द्देशात्, तेन केवलस्यापि कर्मणा समासो भवति। 'काण्डलावो व्रजतीति'। 'सोपवादत्वात् ण्वुल बाधत इति'। ण्वुल्विधाने च क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति ज्ञापित न पुनरस्मिन् प्रकरणे वासरूपविधिर्नास्तीति तेन योय तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् सोऽस्याणो विषयेपि वासरूपविधिना भवत्येव एधानाहारको व्रजतीति, तथा चाकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य भविष्यति प्रयोगे कर्मणि षष्ठी प्रतिषिद्ध्यते। 'परत्वाच्च क्तादीनिति'। ननु चापूर्वविधानात्प्रतिप्रसववचनस्य लाघवम्

स्तीति अण्विषयएव ण्वुल बाधित्वाण् स्यात्रापवादविषये, एव मन्यते। इह कर्मणीति न वक्तव्य वचनग्रहणानुवृत्तेरेव यो वचने ऽण् सोऽस्मिन्विषये भवतीति वचनव्यक्त्या कर्मण्येवोपपदेण् सिद्ध, तत्र पुन कर्मग्रहण कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेऽपि भवतीति, एव च परत्वादिति कोऽर्थ उत्कृष्टत्वादाधिक्यादित्यर्थ । अन्ये तु विप्रतिषेधमेव व्याचक्षते ॥

"लृट् शेषे च" ॥ 'शेष क्रियार्थोपपदादन्य उच्यतइति'। क्रिया क्रियार्थोपपद यस्मिन् भविष्यति काले ततोऽन्यो भविष्यन्नित्यर्थ । 'चकारादिति'। यदि तर्हि शेषे चाशेषे च भवति लृडित्येवास्तु क्रियाया क्रियार्थयामिति निवर्त्तिष्यते तेन सर्वत्र भविष्यति, एवमपि शेषएव स्यादशेषे तु तुमुन्ण्वुलौ बाधकौ स्याता वासरूपविधिना लृडपि भविष्यति तदेतच्छेषे चेति वचन चिन्त्यप्रयोजनम् । 'करिष्यामीति व्रजतीति'। इतिशब्द परस्परसम्बन्धज्ञापनार्थ ॥

"लृट सद्वा" ॥ लृट इति वचन स्थानिनिर्द्देशार्थम् । अन्यथा सत्सञ्ज्ञौ प्रत्ययौ स्वतन्त्रौ स्याता न त्वादेशौ । 'अप्रथमासमानाधिकरणादिष्विति'। आदिशब्देन सम्बोधने च लक्षणहेत्वो क्रियाया इत्यस्मिन्विषये तथा प्रत्ययोत्तरपदयोश्च करिष्यतोपत्य कारिष्यत कारिष्यमाणि करिष्यतोभक्ति करिष्यद्भक्ति करिष्यमाणभक्ति करिष्यन्ती भक्तिरस्य करिष्यद्भक्ति करिष्यमाणा भक्तिरस्य करिष्यमाणभक्ति करिष्यत्तर करिष्यमाणतर करिष्यमाणतम करिष्यद्रूप करिष्यमाणरूप करिष्यत्कल्प करिष्यमाणकल्प, कथ श्वोऽग्नीनाधास्यमानेनेत्यनद्यतने शतृशानचौ भवत, उक्तोऽत्र परिहारो व्यत्ययो बहुलमिति कालव्यत्ययेन लृट्, अथ वोत्तरत्रानद्यतनइति योगविभाग लृट सद्वेत्येव अनद्यतने यो लृट् तस्यापि सत्सञ्ज्ञौ भवत, केन पुनरनद्यतने लृट् भवति एतदेव ज्ञापयति भवत्यनद्यतने लृडिति यदयमनद्यतने लृट सत्सञ्ज्ञौ शास्ति ॥

"अनद्यतने लुट्" ॥ 'अनद्यतनइति बहुव्रीहिनिर्द्देश इति'। अनद्यतने लडित्यत्रैवैतद्व्याख्यात तत एवावधार्यम् । 'परिदेवनइति'।

परिदेवनमनुशोचनम् । 'श्वस्तीनीति' । लुट पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा । 'भवि ष्यत्यर्थेइति' । भविष्यन्तीति लृट सञ्ज्ञा तस्या अर्थे भविष्यत्सामान्य-इत्यर्थे । भविष्यदर्थेइति वा पाठः, भविष्यत्सामान्यरूपेर्थेइत्यर्थे । 'यै वमिति' । विलम्बितम् । अनभियुक्त परिचयरहित ॥

"पदरुजविशस्पृशो घञ्" ॥ 'पद्यतेसाविति' । करणस्यात्र कर्तृत्वेन विवक्षा पदमित्येतत्तु खनो घ चेत्यत्र साधयिष्यते । 'रोग इति' । चजो कु घिण्ण्यतोरिति कुत्वम् । 'स्पृश उपतापइति' । उपतापो रोग ॥

"सृ स्थिरे" ॥ सृ इत्यविभक्तिको निर्द्देश । 'सर्त्तेरिति' । सृ गतौ च सृ गताविति द्वयोरपि ग्रहणम् । 'स्थिरे कर्त्तरीति' । एतेन स्थिरग्रहण प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषण नोपपदमिति दर्शयति, एतच्चार्द्धर्चादिषु सारश ब्दपाठाद्विज्ञायते । ननु स्थिरशब्दस्तिष्ठतेर्गतिनिवृत्तिवाचिन उणादिषु किरच्प्रत्ययान्तो निपातित सर्त्तिस्तु गतिवचन तत्कथ सरणस्य स्थिर कर्त्ता युज्यतइत्याह । 'स्थिर इति कालान्तरस्थायीत्यादि' । यत कालान्तरगमन सम्भवति ततश्च सर्त्तेर्द्धातोरर्थस्य कर्त्ता युज्यतइत्यर्थे । तिष्ठतीति च हेतौ शतृप्रत्यय । 'खदिरसार इति' । खदिरास्थि तत् दृढत्वात् स्थिरम् । 'अतीसारो व्याधिरिति' । शरीरान्तरावस्थित रुधिरादिद्रव्यमतिशयेन सारयतीति कृत्वा, अन्तर्भावितण्यर्थोत्र सरति । 'उप सर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुल' मिति दीर्घ । 'विसारो मत्स्यइति' । विविध सरतीति कृत्वा । 'सारो बलमिति' । सारयति चेष्टयतीति कृत्वा, अत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थे सरति, बलवान्हि चेष्टते, सारशब्द उत्कर्षे पुल्लिङ्गो न्यायादनपेते नपुसकलिङ्ग इति च दृश्यते ॥

"भावे" ॥

नित्यानामेव शब्दाना साङ्कर्यस्य निवृत्तये ।
अन्वाख्यानाद्भावशब्दे घञि नान्योन्यसश्रय ॥

'राग इति' । रञ्जेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोप, कथ पुन पाकादिरुदाहरण भवति यावता भवतिनार्थेनिर्द्देश क्रियमाणोऽस्तिभवतिविद्यतिविषय एव कृतो भवति न पचादिविषयस्तत्राह ।

'क्रियासामान्यवाची भवतिरिति'। सत्ताख्य सामान्यमपि भवतिना सा ध्यत्वेनाभिधीयतइति क्रियासामान्यवाची भवतिर्भवति। 'तेनार्थनिर्द्देश क्रियमाण इति'। हेतौ शानच्, यस्मात्सामान्यवाचिनार्थनिर्द्देश क्रियते न विशेषवाचिना पचादिना तस्मात्सर्वधातुविषय क्तौ भवति सामान्यस्य सर्वेष्वेव विशेषेषु भावात् षण्डादिषु गोत्ववत् विशेषरूपाश्रयनिषेधस्या भावाच्च, इह भावो धात्वर्थ स च पूर्वापरीभूतोऽपरिनिष्पन्न, तस्य घञ्वा च्यस्य कथ लिङ्गसङ्ख्यायोग इत्याह। 'धात्वर्थश्चेति'। यथा पचति पाचक इत्यादौ प्रकृतिभागेन क्रियोच्यते प्रत्ययभागेन तु तदीय साधन तथा पा कादिषु प्रकृतिभाग साध्यरूपमर्थमाह प्रत्ययभागस्तु तस्यैव सिद्धरूपता द्रव्यधर्मैर्लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तिभि सम्बन्धयोग्यमाकारमाहेत्यर्थ। उक्त च

आख्यातशब्दे भागाभ्या साध्यसाधनवर्त्तिता।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रम ॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।
सत्त्वभावस्तु यस्तस्या स घञादिनिबन्धन ॥

इति बहुवक्तव्योयमर्थ, इह भावइति पुल्लिङ्गेनाय निर्द्देश क्रियते एकवचनेन च तत्र पुल्लिङ्गएव भावे एकवचनएव च प्रत्ययाः स्युर्न लि ङ्गान्तरे न च सङ्ख्यान्तरे ततश्च स्त्रिया क्तिचित्यत्र स्त्रियां भावइति सा मानाधिकरण्येन सबन्धासम्भवात् स्त्रियामकर्त्तरि कारके क्तिन् प्रत्यय स्यात् भावे तु पुसीव नपुसके भावे क्त इत्यत्राकर्त्तरि च कारकइत्यस्य निवृ त्तत्वाचपुसके कर्त्तरि क्त स्याद्भावे तु पुसि द्वित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इत्यादौ प्रत्यया न स्युरित्यत आह। 'पुल्लिङ्गमेकवचन चातन्त्रमिति'।

न विना लिङ्गसङ्ख्याभ्या सत्त्वभूतोर्थ उच्यते।
इत्यतन्त्रमुपादान तयोर्न तु विवक्षितम् ॥
धान्यार्थिनामुपादान पलालादेर्यथा मतम्।
शब्दसस्कारमात्र तु तन्निर्द्देशप्रयोजनम् ॥

"अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्" ॥ प्रास कुन्त प्रसेव सूच्या प्रसेवनेन निष्पाद्य आवपनविशेष। 'मधुराहार इति'। कर्मधारय षष्ठी

समासो वा । 'मेष इति' । पचादिषु पाठमनपेक्ष्यैतदुदाहृतं तथा चेगुपधज्ञेत्यत्रोक्तं देवसेवमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति नहि पाठे सति द्रष्टव्यत्ववचनमुपपद्यते, अथ वा प्रत्युदाहरणादिगियं दर्शिता इदं तु प्रत्युदाहरणं विभक्त्यसौ भर्त्तीति । 'चकार इत्यादि' । चकारोयं भिन्नक्रमः संज्ञायां चेति तेनासंज्ञायामपि घञ् भवति, यद्येवं मा भूत्संज्ञायामिति मा च भूच्चकारोऽकर्तरि कारकइत्येवास्तु, सत्यम् । बाहुल्येन संज्ञायां भवति क्व चिदेवासंज्ञायामिति सूचयितुं संज्ञाग्रहणं कृतम् । 'दाय इति'। दीयमानं सर्वमुच्यतइति नेयं संज्ञा, एवं लाभ इत्यत्रापि, उभयत्र कर्मणि घञ् । 'कारकग्रहणमित्यादि' । पर्युदासे हि नञिवयुक्तन्यायेन कर्तुरन्यस्मिंस्तत्सदृशे कारकएव प्रतीतिर्भवति यथाऽब्राह्मण इति क्षत्रियादौ तस्मात्पर्युदासे कारकग्रहणं न कर्त्तव्यं प्रसज्यप्रतिषेधे तु वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ् भवति कर्त्तरि तु न भवतीत्येषोर्थो भवति तत्र प्रथमे वाक्येर्थनिर्देशाभावादनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थएव स्यात् । ननु च विहितः स्वार्थे पूर्वेणैव, नेत्याह, धात्वर्थस्य हि सिद्धताख्ये धर्मे घञादयो भवन्तीत्युक्तमिह तु साध्यरूपे शुद्धे प्रकृत्यर्थे स्यात्, ननु च कर्त्तरि प्रतिषेधसामर्थ्यादनिर्दिष्टार्थोपि घञ् धात्वर्थसम्बन्धिनि कारकएव विज्ञास्यते, नैतदस्ति, असति हि प्रतिषेधे कर्त्तरि कृदिति वचनान्नायमनिर्दिष्टार्थः स्याद् अतः प्रसज्यप्रतिषेधार्थं कारकग्रहणं पर्युदासे तु न कर्त्तव्यं, यद्येवं स एवाश्रयिष्यते किं कारकग्रहणेन तत्राह । 'तत्क्रियतइति' । किं पुनः कारणं प्रसज्यप्रतिषेधे प्रयत्नलभ्यः समासः, असामर्थ्यात्तत्र हि नञः क्रियया सम्बन्धः, कर्त्तरि न भवतीति न कर्तृशब्देन । 'आदेच उपदेशेऽशितीति' । अत्र यद्यशितीति पर्युदासः स्यात् तदा शितोन्यत्र तृजादौ प्रत्यये परत आत्वेन भवितव्यं ततश्च सुग्लः सुम्न इत्यत्रातश्चोपसर्गे इति को न स्यात् प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेरनाकारान्तत्वात् प्रतिषेधे त्वनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम् ॥

"परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः" ॥ 'परिमाणाख्यायामिति' । भावसाधनः परिमाणशब्दः, आख्यानमाख्या उक्तिः, परिच्छित्तेरुक्तौ सत्यामि-

त्यर्थ, कस्य पुन परिच्छित्ति प्रत्ययार्थस्य भावस्य कर्तृवर्जितस्य कारकस्य च, परिमाणाख्याया गम्यमानायामिति वृत्तेरप्ययमेवार्थ, । तण्डुलनिचाय इति' । निचीयते राशीक्रियतइति निचायो राशि तण्डुलाना निचाय इति षष्ठीसमास, अत्र राश्येकत्वेन परिच्छित्तिर्गम्यते अत्रैरचि प्राप्ते घञ, प्रायेण तु निश्चाय इति पाठस्तत्राप्यर्थ स एव, ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यपि प्राप्ते घञ्। 'शूर्पनिष्पावाविति'। निष्पूयते शोध्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादि शूर्पेण निष्पाव शूर्पनिष्पाव इति कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समास, अत्र शूर्पसङ्ख्यया परिच्छित्ति, यद्यप्यत्र निरभ्यो पूल्वोरिति घञ् सिध्यति तथापि सर्वापवादार्थसर्वग्रहणोपादानादनेनैव घञ् भवतुमर्हतीत्यस्योपन्यास ।'काराविति'। कृ विक्षेपे कर्मणि घञ, विक्षिप्तो धान्यादि कार, अत्रापि सङ्ख्यया परिच्छित्ति ननु च धातोरिति सामान्याधिकारादन्तरेणापि सर्वग्रहण धातुमात्राद् घञ् भविष्यति नार्थ सर्वग्रहणेन तत्राह। 'सर्वग्रहणमिति'। कि पुन कारणमपो बाधन यत्नसाध्यमित्यत आह। 'पुरस्तादिति' 'निश्चय इति'। अत्र न केन चिदियत्ता गम्यते, ननु च परिमाणशब्दस्य प्रस्थादिषु रूढत्वात्प्रस्थस्त ण्डुलनिश्चाय इत्यादावेव युक्त भवितु न तु द्वौ शूर्पनिष्पावावित्यत्रेत्यत आह । 'आख्याग्रहण रूढिनिरासार्थमिति'। प्रस्थादिषु निरूढितेषु परिमाणइत्येव वक्तव्य किमाख्याग्रहणेन, आख्याग्रहणात्तु मात्रचो लोपो विज्ञायते परिमाणमात्रस्याख्यायामुक्तौ सत्यामिति तेन परिमाणशब्द क्रियाशब्द उपजायते परिमिति परिमाण परिच्छित्तिरिति सङ्ख्यापि परिच्छित्तिर्भवति, एवञ्चोन्मानादावपि यथाभिधान घञ् भवति, यदि तर्हि सर्वग्रहणात्परमप्यय घञप बाधते स्त्रीप्रत्ययानपि बाधेत तत्राह । 'घञनुक्रमणमजपोर्विषय इति'। एतच्च सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशाल्लभ्यते पञ्चम्यन्तो हि सर्वशब्दो धातुशब्देन समानाधिकरणो भवति तेन प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते नार्थाश्रय ।'तिलोच्छित्तिरिति'। कर्मणि भावे वा क्तिन्, उर्ध्वीकृतो राशि । 'णिलुक्चेति'। णिलोपे सति तस्य स्थानिवद्भावाद् घञाश्रया वृद्धिर्न स्यादिति लुग्विधीयते तस्य परनिमित्तकत्वात्क्लिलुगुपधात्वेति

प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाभावाज्जारशब्द सिद्ध्यति। 'जरयन्तीति'। जनीजृष्क्नसुरञ्जोमन्ताश्चेति मित्त्वाद् ह्रस्वत्व जार प्रच्छन्नपति॥

"इङश्च"॥ 'उपाध्याय इति'। उपेत्यस्मादधीयतइति अपादाने घञ् अध्याय इत्यत्र कर्मणि घञ्। 'अपादाने स्त्रियामिति'। घञनुक्रमणम जपोर्विषयइति वचनात् स्त्रियामप्राप्तो घञ् विधीयते। 'उपाध्याया उपाध्यायीति'। या स्वयमध्यापयति तस्यामेतद्रूप पुयोगेतु नित्यमेव ङीष् भवति, अत्र चोपाध्यायमातुलाभ्या वेति वचनात्पक्षे आनुगागम, उपाध्यायी उपाध्यायानी। 'शृवायुवर्णनिवृत्तेष्विति'। शृइत्यविभक्तिको निर्द्देश। 'शारो वायुरिति'। करणे घञ्। 'शारो वर्ण इति'। चित्रीकरणमत्र धात्वर्थ, चित्रीक्रियते ऽनेनाश्व इति, अत्रापि करणे घञ्, वर्णान्तरसपृक्त श्वेद् वर्ण शार, निश्रियते आव्रियतेनेन शरीरमिति निवृतमावरणमुच्यते कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे क्त। 'नीशार इति'। 'पूर्ववद्दीर्घ'। 'अक्तनीशार इति'। अक्तप्रावरण इत्यर्थ। प्रदक्षिणप्रसव्यगामिना शाराणामिति वार्त्तिककारप्रयोगादक्षेष्वपि शार इति भवति॥

"समि युद्रुदुव"॥ सयाव पिष्टविकारोऽपूपविशेष सम्यूयते मिश्रीक्रियते गुडजीरकादिभिरिति कृत्वा॥

"अवोदोर्नियं"॥ अधो नयनमवनाय ऊर्ध्वं नयनमुन्नाय, उन्नयस्तूत्प्रेक्षा॥

"निरभ्यो पूल्वो"॥ निष्पाव कोशी धान्यविशेष निष्पूयते शूर्पादिभिरिति कृत्वा॥

"उन्न्योर्ग्र"॥ उद्गारोतिप्रवृद्ध शब्द, निगारो भक्षणम्॥

"कॄ धान्ये"॥ धान्यमिह प्रकृत्यर्थो वा स्यात्प्रत्ययार्थस्य वा कारकस्योपाधि, प्रकृत्यर्थस्तावन्नोपपद्यते धान्यस्य द्रव्यत्वात् धातोश्च क्रियावाचित्वात् प्रत्ययार्थोपाधित्वे तु प्रत्ययेनाभिहितत्वादुत्कारो धान्यस्येति धान्यशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति, अथापि विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं प्रयोग स्यादेवमपि प्रत्ययार्थन्तर्भूतत्वाद्धान्ये षष्ठी न स्यात्, इतिहरि षशुरि

तिवत्सामानाधिकरण्यमेव तु स्यात् तस्मान्नाय प्रत्ययार्थस्योपाधि नापि प्रकृत्यर्थे किं तु प्रत्ययार्थस्य विषयत्वेन विशेषणमित्याह । 'धान्यविषय श्चेदिति' । उपपदत्वमपि न भवति व्याख्यानात् । 'अनभिधानादिति' । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । उत्कारनिकारशब्दाभ्या धान्यविषयो विक्षेप एवा भिधीयते न हिंसा सापि धान्यस्य कीदृशीति चिन्त्यम् ॥

"यज्ञे समि स्तुव" ॥ 'समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशइति' । अधिकरणे ल्युटोपवादो घञिति दर्शयति । सस्तव परिचय ॥

'प्रे स्त्रो ऽयज्ञे" ॥ यज्ञइति प्रकृतत्वादयज्ञइति पदच्छेद शङ्का दिषु प्रस्तारो विस्तार, बर्हिष्प्रस्तर इति प्रस्तरो मुष्टिविशेष बर्हिर्विकार प्रस्तरो बर्हिष्प्रस्तर कृद्वोरबित्यप्, इदुदुपधस्य चेति षत्वम् ॥

"प्रथने वावशब्दे" ॥ विस्तारस्तिर्यगायति ॥

"छन्दोनाम्नि च" ॥ अक्षराणामियत्ताविशिष्टो विन्यासविशेषो वृत्तम् । 'यस्य गायत्र्यादय इति । प्रसिद्धत्वादेवमुक्तम् । 'न मन्त्र ब्राह्मणमिति' । बहुल छन्दसीत्यादौ, यद्यपि तेषामेव ग्रहण प्रसिद्ध तथा पीह तेषा ग्रहण न भवति कुत इत्याह । 'नामग्रहणादिति' । 'विष्टारप ङ्क्तिरिति' । विस्तीर्यन्तेस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ्, तत कर्मधारय, छ न्दोनाम्नि चेति षत्व, यद्यप्यत्र प्रथन गम्यते तथापि शब्दविषयत्वात्पूर्वेण न सिद्ध्यति । के चित्तु वाविति नानुवर्त्तयन्ति तेन प्रस्तारपङ्क्तिरास्तारपङ्क्ति सस्तारपङ्क्तिरित्यपि भवतीत्याहु । कर्मण्यग्न्याख्यायामित्यादौ यथा प्रत्य यान्तश्चेदाख्या भवतीत्ययमर्थो भवति एवमिहापि प्रत्ययान्तश्चेच्छन्दो नाम भवतीत्यर्थं स्याद् इति शङ्कमान प्रत्याह । 'विष्टारपङ्क्तिशब्दोत्र छन्दो नामेति' । 'अवयवत्वेन वर्त्ततइति' । घञन्तशब्दरूपमित्यनुषङ्ग, क चित्तु तद्वर्त्ततइति तच्छब्द पठ्यते तत्र नानुषङ्ग, कथ तर्हि छन्दोनाम्नी त्यस्य निर्वाह इत्याह । 'छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येषेति' । प्रत्ययान्त स्याधिकरण छन्दोनाम अवयवाश्चावयविनि वर्त्तन्तइति लौकिका मन्यन्ते तेन न का चिदनुपपत्तिरिति भाव ॥

"उदि ग्रह" ॥ 'अपवाद इति'। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति प्राप्तस्य । 'छन्दसि नीत्यादि'। अवयवसन्निवेशविशिष्टा यज्ञपात्रविशेषा स्रुच इह तु जुहूप्रभृतेर्ग्रहणम् । 'उद्ग्राभ चेति जुहूमुद्यच्छति निग्राभ चेत्युपभृतं नियच्छतीति वचनात्, हृग्रहोर्भश्छन्दसीति भत्वम् ॥

"समि मुष्टौ" ॥ 'मुष्टिविषयश्चेद्ग्रात्वर्थो भवतीति'। क्व धान्य इत्यत्र धान्यविषयश्चेद्ग्रात्वर्थो भवतीति एतदनुसारेणाय ग्रन्थो योज्य, मुष्टिशब्दोयमस्त्येव परिमाणे चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति, अङ्गुलीना रचना विशेषवचनोप्यस्ति मुष्टिना हन्तीति तत्र पूर्वस्य ग्रहणे परिमाणाख्याया मित्येव सिद्धत्वाद् द्वितीयस्य ग्रहणमित्याह । 'मुष्टिरङ्गुलिसन्निवेश इति'। अहोशब्द आश्चर्ये मुष्टौ कुशलो मुष्टिक आकर्षादिपाठात्कन् ॥

"परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयो" ॥ अक्षादिभि क्रीडन द्यूत भ्रेष चलने भ्रेषण भ्रेष चलनमभ्रेषो ऽचलनम् । 'भ्रेषविषयश्चेदिति'। अयमपि ग्रन्थ पूर्वानुसारेण योज्य । 'अनपचार इति'। कुत्सितश्चारोपचार तस्मा दन्य प्रशस्त चारोनपचार एतदेव स्पष्टयति । 'यथाप्राप्तस्येति'। यथा येन प्रकारेण प्राप्तिर्यस्येति बहुव्रीहि, अव्ययीभावे त्वम्भाव प्राप्नोति, क्व चित्तु यथाप्राप्तकरणमिति पठ्यते । 'परिणायेनेनेति'। उपसर्गादस मासेपीति णत्वम् । हन्तीति बाधते । 'समन्तान्नयनेनेति'। परिणाये नेत्यस्येदमर्थकथनम् । 'एषोत्र न्याय इति'। एतदत्र यथाप्राप्तमित्यर्थ । परिणयो विवाह, न्याये नाश ॥

'परावनुपात्ययइण" ॥ इह द्वि परिग्रहण द्विश्चेण्ग्रहण क्रियते सकृदेव तु कर्तव्यम् एव वक्ष्यामि परौ नियो द्यूते इणोनुपात्यये नावभ्रेषइति, सत्य तथा तु न कृतमित्येव ॥

'व्युपयो शेते पर्याये" ॥ पूर्वसूत्रेणानुपात्यये पर्यायशब्दो व्युत्पादित, ततश्चानुपात्ययइत्यधिकारेणैव सिद्धे पर्यायग्रहण पुनर्विधा नार्थं तेनाभिविधिविवक्षाया परमपीनुण बाधित्वाण्मेव घञ् भवति । 'राजानमुपशयितु पर्याय इत्यर्थ इति'। कालसमयवेलासु तुमुन्नित्यत्र

कालेत्यर्थग्रहण पर्यायोपादन तु प्रपञ्चार्थं यथा निमित्तकारणहेतुषु सर्वा सा प्रायदर्शनमिति तेन पर्यायशब्दयोगेपि तुमुन् भवति तथा चावसरो भोक्तुम् अवकाशोभोक्तुमित्याद्यपि दृश्यते । विशय सशय, उपशय समीपशयनम् ॥

"हस्तादाने चेरस्तेये" ॥ 'हस्तादानग्रहणेनेत्यादि'। यत्रोपायान्तरनिरपेक्षेण हस्तेनैवादेयमादीयते तत्रावश्यमादेयस्य ग्राह्यस्य प्रत्यासत्तिर्भवति अत साहचर्यं लक्षणाहेतु । 'वृक्षशिखर इति'। वृक्षाग्रे यानि फलानि तेषा यष्ट्यादिना प्रचय करोतीत्यर्थ, यद्वारुह्य हस्तेनादानेप्यादेयस्य प्रत्यासत्त्यभावाद् घञभाव ॥

"निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च क" ॥ 'एतेष्वर्थेष्विति'। अत्रोपसमाधान धात्वर्थोऽन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूता । 'चिखल्लिनिकाय इति'। चिखल्लिर्जनपदविशेष, तत्सम्बन्धी ग्रामादि निवासदेश इत्यर्थ । 'आकायमिति'। आचीयतेस्मिन्निष्टका इत्यधिकरणे घञ् । 'काय इति'। चीयन्ते स्मिन्नस्थ्यादीनि अधिकरणएव घञ् । 'गोमयनिकाय इति'। प्रकीर्णाना गोमयानामेकत्र राशीकरणमित्यर्थ । 'बहुत्वमत्र गम्यतइति'। तत्रतत्र विक्षिप्तानामेव काष्ठानामित्यर्थ । च क इति वक्तव्ये आदेरिति वचन यङ्लुगन्तेप्यादेरेव यथा स्यादनन्त्यस्याभ्यासस्य चोभयोर्मा भूदिति गोमयाना निकेचाय गोमयाना पुन पुना राशीकरणमित्यर्थ ॥

"सङ्घे चानौत्तराधर्ये" ॥ 'प्राणिना समुदाय सङ्घ इति'। सङ्घो द्धौ गणप्रशसयोरिति गणमात्रे निपातितोपि सङ्घशब्द प्राणिनामेव समुदाये रूढ इति भाव । 'एकधर्मसमावेशेनेति'। एकधर्मानुगत । 'औत्तराधर्येणेति'। उत्तरे चाधरे चोत्तराधरा तेषा भाव औत्तराधर्यम्। 'सूकरनिचय इति'। स्तनपानाय यदोत्तराधरभावेन शेरते तदेद प्रत्युदाहरण यदा तु भिक्षुवत्पृथक्पृथगेव तिष्ठन्ति तदेदमुदाहरणमेव भवति ॥

"कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्" ॥ धातुरिति वर्त्तते तस्य विशेषण कर्मव्यतिहारग्रहण कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानाद्धित्यर्थ,, धातोश्च क्रियावा

चित्व न तस्य साधनकर्मव्यतिहारे वृत्ति सम्भवति अतो लैाकिकस्य क्रियाकर्मणो ग्रहणमित्याह । 'कर्मव्यतिहार क्रियाव्यतिहार इति' । 'स्त्रीलिङ्गे' 'भावइति'। कर्तृवर्जिते तु कारके न स भवति अनभिधानादिति भाव । 'चकारो विशेषणार्थ इति' । न स्वरार्थ , प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धत्वात् अस्य चाकारो न क्वापि श्रूयते णजन्ताच्च नित्यमञ् विधीयते तत्र सति शिष्टत्वाञ्जित्स्वरेणैव भवितव्य, णच स्त्रियामित्यत्र णात्स्त्रियामित्युच्य माने ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इत्यस्यापि ग्रहण स्यात् । 'व्यावक्रोशीत्या दि' । क्रुश आह्वाने लिख अक्षरविन्यासे हसे हसने णजन्तादञ् स च क्रद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गादपि भवति, तद्धितत्वादादिवृद्धि , न ण्वाभ्या मित्यय तु विधिर्न भवति न कर्मव्यतिहारइतिप्रतिषेधात, स्त्रिया क्तिचित्यत्र प्रकरणएतचोक्त वासरूपविधिर्यथा स्यात्तेन व्यावक्रुष्टिरिति क्तिचपि भवति, व्यावचोरीत्यत्र ण्यासश्रन्थो युजिति युच् प्राप्नोति क्तिनो ऽपवाद तथाऽयमपि णच् येन नाप्राप्तिन्यायेन क्तिन एवापवादस्तत्रा पवादविप्रतिषेधाद्युचि प्राप्तेऽयमेव णजिष्यते । 'व्यतीक्षा व्यती हेति' । अत्र क्तिनपवादो गुरोश्च हल इत्यकार एवेष्यते । 'व्यात्यु क्षीति' । उक्ष सेचने अत्राकारविषयेप्ययमेवेष्यते । 'तदेतद्वैचित्र्य कथ भवतीति' । न कथ चिदिति भाव । 'कृत्यल्युटो बहुलमिति' । एव विध वैचित्र्य कर्त्तु बहुलग्रहणमेव भवतीति भाव ॥

"अभिविधौ भावइनुण्" ॥ 'क्रियागुणाभ्यामिति' । अभिवि धिस्वरूपकथनमेतत्, इह तु धातो प्रत्ययविधानात्क्रियाविषय एवाभि विधिर्गृह्यते । 'साकूटिनमिति' । कूट दाहे दीर्घोपधादिनुण् अणिनुण इतीनुणन्तात्स्वार्थेऽण् प्रत्यय स च पूर्ववत्सगतिकारकाद्भवति इन ण्यनपत्यइति प्रकृतिभावावस्ताद्धितइति टिलोपाभाव , समन्ताद्दाह इत्यर्थ , सशब्दोभिविधिद्योतक । 'साराविणमिति' । उपसर्गे रुव इति घञ् उपसर्गान्तरेनभिविधौ चरितार्थ । 'सराव इति' । अत्र सशब्द पूजाया क्वचित्सन्द्रावइति प्रत्युदाहण पठ्यते तदयुक्त समि युद्रुदुव इत्यस्यानवकाशात् । ननु च भावे कारकइति द्वयेपि प्रकृते शब्दशक्ति

स्वाभाव्यात्पूर्ववत्कारके न भविष्यति तत् किं भावग्रहणेन तत्राह । 'भावइति वर्त्तमानइति' । तेन घञ् नपुंसके भावे क्त इति क्तश्च न भवति । 'ल्युटा त्वित्यादि' । गतार्थं स्वभावतश्चेदमिनुणन्तं नपुंसकलिङ्गम् ॥

"आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः" ॥ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यपि प्राप्तेयमारम्भः । 'दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति' । दृष्टमनुवृत्तिसामर्थ्यं यस्येति बहुव्रीहौ द्वेकयोरितिवद्भावप्रत्ययमन्तरेणापि भावप्रधानो निर्देशो दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यत्वादित्यर्थः । यद्वाऽनुवृत्तौ सामर्थ्यमनुवृत्तिसामर्थ्यं ततो दृष्टशब्देन कर्मधारयः । 'आक्रोशः शपनमिति' । न क्षेपः स्वभावतो घञन्तस्य शपनविषयत्वात् शपनमनिष्टाशंसनम् अवग्रहोऽभिभवः निग्रहो बाधः, हन्तशब्दः कोपं द्योतयति, अवग्रहः पदस्य छेदः, निग्रहो निरोधः ॥

"प्रे लिप्सायाम्" ॥ लब्धुमिच्छा लिप्सा । 'पात्रप्रग्राहेण चरतीति' । भिक्षापात्रोपादानेन गृहीतपात्र इति यावत् । स्रुवग्रहणं तु दक्षिणार्थिनो लिङ्गं दाक्षिणहोमस्य स्रुवसाधनत्वात् । 'प्रग्रहो देवदत्तस्येति' । प्रग्रहो मदः प्रकृष्टो वाभिनिवेशः ॥

"परौ यज्ञे" ॥ 'उत्तरपरिग्राह इति' । भावे घञ् वेदे स्फ्येन स्वीकरणं परिग्राहः, ततः कर्मधारयः क्वचिदुत्तरः परिग्राह इत्यसमास एव पठ्यते ॥

"नौ वृ धान्ये" ॥ 'नीवारा नाम व्रीहय इति' । धान्यसामान्योक्तावपि धान्यविशेषरूपव्रीहिविशेषे स्वभावतो घञन्तस्य वृत्तिरिति दर्शयति, अत्र कर्मणि घञ् पूर्ववदुपसर्गस्य दीर्घः । 'निवरा कन्येति' । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् कर्मण्येव, ननु च क्तिना स्त्रिया भवितव्यम् अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेनेति वचनात्, सत्यं, कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्क्वचित् क्तिनादिविषयेप्यच् भवति प्रवरा सेना प्रवरा गौरितिवत्, एवं च घञजबन्ताः पुंसीति प्रायिकं द्रष्टव्यम् ॥

"उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः" ॥ 'वक्ष्यमाणमिति' । एवं च यौतिप्रभृतिभ्यो विकल्पः प्राप्नोति यदि नेष्यते कृत्यल्युटो बहुलमिति न भवि

ष्यति । अन्ये तु भाष्येनुक्तत्वादसाधुरेवाय प्रयोग । प्रदर्शितस्तु भारत प्रयोग आर्षत्वेन निर्वाह्य इत्याहु ॥

"अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे" ॥ 'कुतश्चिन्निमित्तादिति' । सत्त्वकर्मापराधादेरनावृष्टिर्भवेन्नृणाम् । सत्त्वशब्द प्राणिवचन कर्मापराध. कर्मविषयो दोष , विहितानाचरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्त पाप सत्त्वकर्मापराध , आदिशब्देन तयोर्मध्यगतो भानु समुद्रमपि शोषयेदित्यादेर्ग्रहणम् । 'अवग्राहो देवस्येति' । देवकर्तृको वर्षाभाव इत्यर्थ ॥

"प्रे वणिजाम्" ॥ पणन्ते व्यवहरन्तीति वणिज पणेरिज्यादेश्च व , पण व्यवहारइत्यस्मादिजिप्रत्ययो भवत्यादेश्च वकार । 'वणिक्सम्बन्धेनेति' । तुलासूत्र हि प्रायेण वणिजा भवतीति साहचर्ये लक्षणाहेतु । 'अन्यो वेति' । न तु वणिजस्तन्त्रमित्यस्येद प्रयोजनम् ॥

"रश्मौ च" ॥ 'रथादियुक्तानामिति' । आदिशब्देन शकटस्य ग्रहणम् । 'अश्वादेरिति' । अनडुदादेरप्युपलक्षणमेतत्, सयमन नियमनम् । 'सा रश्मिरिह गृह्यतइति' । रश्मिशब्द पुल्लिङ्ग सेति रज्जुपरामर्शात्स्त्रीलिङ्गता । चन्द्रादिसम्बन्धिना तु रश्मीनामग्रहणमनभिधानात् । इह तु बहुकृत्वो ग्रहिरुपादीयते सकृदेव तु कर्त्तु शक्य कथमेव वक्ष्यामि उदि ग्रह समि मुष्टौ आक्रोशेऽवन्यो प्रे लिप्सायां परौ यज्ञेऽवे वर्षप्रतिबन्धे विभाषा प्रे वणिजामित्यादि परौ भुवोवज्ञानइत्यस्यानन्तरमाङि रुप्लुवोरिति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"वृणोतेराच्छादने" ॥ अत्राप्याच्छादनइति सामान्येनोक्तावपि पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तिरित्याह । 'प्रत्ययान्तेन चेदिति' 'प्रावार इति' । पूर्ववद्दीर्घ ' । 'प्रवरा गौरिति । प्रशस्तेत्यर्थ ॥

"ऋरच्" ॥ 'चकारो विशेषणार्थ इति' । विना हि तेन यथादिसूत्रेऽप्रत्ययादित्यस्यापि ग्रहण स्यात् । 'वर्षमिति' । वृषभो वर्षणादिति भाष्यकारप्रयोगाद्वर्षणमित्यपि भवति । 'जवसवाविति' । अपि प्राप्तेऽज् विधीयते स्वरे विशेष , एरजण्यन्तानामिति तु नास्ति वचन कल्प्या

दिभ्य प्रतिषेधवचनमित्येतदेवास्ति । कल्प्यतइति कल्प अर्थ्यतइत्यर्थ मन्त्र्यतइति मन्त्र, अचि प्रतिषिद्धे घञेव भवति ॥

"ऋदोरप्" ॥ 'लव इति'। न च तादपि परस्तपर इति उकारस्य तपरत्वाभावात्रापा भवितव्य तत्राह । 'दकारो मुखसुखार्थ इति'।नाय तकार कि तर्हि दकार, एतच्च निरभ्यो पूल्वोरित्याद्यारम्भाद्विज्ञायते मुखशब्देन तात्वादिस्थानमुच्यते तस्य सुखमनायास, अचोर्हि हल्व्यव हितयोरुच्चारणे मुखस्य लाघव भवति, असन्देहो यस्यानुषङ्गिक प्रयोजनम् ॥

"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च"॥ 'निश्चिनोतेस्त्वचोपवाद इति'। एरजिति प्राप्तस्य, यस्तु हस्तादाने चेरस्तेय इति घञ् स निपूर्वादपि पूर्वविप्रतिषेधेनेष्यते यथोक्तमस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वादिति । क पुनर्निश्चय इत्यत्राजपोर्विशेष, यावता तदेव रूप स एव स्वरोऽपि थाथादिसूत्रेणोभयत्रान्तोदात्तत्वविधानादित्यत आह । 'निश्चिग्रहण स्वरार्थमिति'। निश्चिग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरोत्र न प्रवर्त्तते कृत्स्वरेण तु मध्योदात्तत्वमेव भवतीति भाव । 'वशिरण्योरिति'। घञि प्राप्ते वचन वशन वश रणन्ति शब्दायन्तेस्मिन्निति रण सग्राम । 'घञर्थइति'। भाव कर्तृवर्जित च कारक घञर्थ । प्रस्थ सानु प्रस्थ कटाह. प्रपा पानीयशाला सर्वत्रातो लोप इटि चेत्याकारलोप ।'आविधमिति'। ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् आयुधशब्दपर्यायोयम् ॥

"उपसर्गेऽद"॥'अदेर्धातोरिति'।दारूपाणा धातूनामय निर्देशो न भवति घञपोश्चेत्यपि परतोदेर्घस्लादेशविधानात् । व्यद्यतइति विघसो वैश्वदेवशिष्टमन्नम् । घासस्तु चतुष्पदा भक्ष्यम् । घसि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्मादेवाब्विधेय, एव ह्यदेरपि घस्लृभावो न वक्तव्यो भवति उत्तरार्थ त्वदेर्ग्रहण णो णच अदेर्यथा स्यात् घसेर्मा भूदिति ॥

"व्यधजपोरनुपसर्गे" ॥ व्यधजपोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी अनुपसर्गइति प्रसज्यप्रतिषेध उपसर्गे सति न भवतीति तेन केवलाभ्यामेव

भवति न तूपसर्गव्यतिरिक्तेऽन्यस्मिन्नुपपदे, वृत्तिग्रन्थोऽप्यस्मिन्नेवार्थे व्याख्येय, उपजापो मन्त्रभेद ॥

"क्वणो वीणाया च" ॥ 'सोपसर्गार्थमिद वीणाग्रहणमिति'। निव्यतिरिक्तोपसर्गार्थमिद द्रष्टव्य निपूर्वादनुपसर्गाच्च सामान्येन विधानात् कल्याणप्रक्वाणेति बहुव्रीहि ॥

"मदोऽनुपसर्गे" ॥ 'विद्यामद इत्यादि'। कर्तृकरणइत्यादिना समास क्वणो वीणाया चेत्यस्यानन्तर नित्य मद प्रमदसमदौ हर्षे पण परिमाणइति यदि सूत्रन्यास क्रियेत अत्रानुपसर्गग्रहण शक्यमकर्तुम् अनुवृत्तेरेव सिद्धत्वात् सत्यम्, एव विन्यासे हि क्रियमाणे पण परिमाण इत्यत्राप्यनुपसर्गइत्यस्यानुवृत्ति शङ्क्येत यथा न्यासे तूत्तरत्राप्यनुपसर्ग इति वचनान्नित्य पण परिमाणइत्यत्रानुपसर्गइति न सबद्ध्यतइति विज्ञायते तेनोपसर्गेपि भवति यदि परिमाणाभिधानमस्ति। अपर आह मदोनुपसर्गइति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थ तेन माद इति सिद्ध भवतीति नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

"प्रमदसमदौ हर्षे" ॥ 'निपातन रूढ्यर्थमिति'। उपात्तस्यैव रूढिरूपस्य साधुत्व यथा स्यादित्यर्थ। प्रसभ्यामित्युच्यमाने प्रसमद सप्रमद विप्रमद इत्यादावपि प्राप्नोतीति मन्यते ॥

"अक्षेषु ग्लह" ॥ अक्षस्य ग्लह इति भावेऽप्,अक्षस्य ग्रहणमित्यर्थ। अन्ये त्वाहुरक्षशब्देनात्र तत्साधन देवन लक्ष्यते, अक्षकर्मणि देवनविषये यत्पणरूपेण ग्राह्य तद् ग्लहशब्देनोच्यते तथा च माघो व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्निति, वृत्तावप्यक्षस्य ग्लह इत्यक्षसाधनस्य देवनस्य पणबन्ध इत्यर्थ ॥

"प्रजने सर्ते" ॥ प्रजनन प्रजन भावे घञ्, जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेध ण्यन्ताद्वैरच् प्रशब्दो धात्वर्थ विपरीतयति यथा प्रतिष्ठतइत्यत्र प्रादुर्भावस्य च वैपरीत्य गर्भग्रहण तदाह। 'प्रजन प्रथम गर्भग्रहणमिति'। कथमवसर प्रसर इत्यधिकरणे पुसि सज्ञाया घ प्रायेण ॥

"ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु" ॥ निवहइत्यादि रूपं तु जुहोतेरेव सिद्धमनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदोऽप्यकिञ्चित्करः, इदं तु वचनं ह्वयतेर्घञि निह्वाय इति रूपं मा भूदिति ॥

"निपानमाहावः" ॥ आहाव इति रूपं तु जुहोतेरेव सिद्धम् अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदोऽप्यकिञ्चित्करः, इदं तु वचनं ह्वयतेर्घञि आह्वाय इति रूपं मा भूदिति, आहाव इत्यधिकरणे निपातनमित्याह। 'तत्र हीति' ॥

"भावेऽनुपसर्गस्य" ॥ 'भावग्रहणमित्यादि'। ननु च द्वयेऽप्यधिकृते लक्ष्यदर्शनवशाद्भावएवार्थे विधिर्भविष्यति यथा कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामित्यत्र सत्यमेष एवार्थो भावग्रहणेनाख्यायते। अथ यथाभिविधौ भाव इनुणित्यत्र वासरूपनिवृत्त्यर्थं भावग्रहणं तथेहापि कस्मान्न भवति असरूपस्य बाधनीयस्याभावात्, घञ् तावत्सरूपः क्तल्युट्क्तिनस्तु नास्योत्पर्गो नहि तेषु नाप्राप्तेष्वस्यारम्भः, दृश्यन्ते च ते हूतं ह्वानं हूतिरिति ॥

"हनश्च वधः" ॥ 'स चान्तोदात्त इति'। सूत्रे तथैवोच्चारणात्। किमर्थं पुनरकारान्तत्वं किमर्थं चान्तोदात्तत्वं यावता नायमकारः क्वचिच्छ्रूयतेऽतो लोपोऽस्य भवति तत्राह। 'तत्रेति'। अन्तोदात्तत्वे सतीत्यर्थः। 'उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति'। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्येव उदात्तनिवृत्तिनिमित्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरः। 'घात इति'। अत्र कर्मादौ कारके घञ्। 'किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेनेति'। अथ धातोरनन्तरः श्रुतः प्रकृतेन धातुना कस्मान्न सम्बद्ध्यते हनश्च वधादेशो भवति ह्वयतेश्चेति, पूर्वसूत्रे सम्प्रसारणविधानसामर्थ्यात् ॥

"मूर्तौ घनः" ॥ 'अभ्रघन इति'। अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः। 'धर्मशब्देनेति'। शुक्लादिवद्विति भावः। यद्येवं गुणेनेति प्रतिषेधात्समासो न प्राप्नोति तत्स्थैश्च गुणैरित्येतदपि नास्ति इदानीमेव ह्युक्तं धर्मशब्देन धर्मी भण्यतइति वक्तव्योऽत्र समासः ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ 'तदपि ग्राह्यमेवेति'। उभयथाप्याचार्येण शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ॥

"अगारैकदेशे प्रघण प्रघाणश्च"॥ 'द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यत इति'। द्वारप्रदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दावाभ्यन्तरो बाह्यश्च तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातन नागारैकदेशमात्रे, एतच्च निपातनाल्लभ्यते, प्रविशद्भिर्जनै पादै प्रकर्षेण हन्यतइति अप् कर्मणि पत्ते वृद्धिश्च॥

"उद्घनोत्याधानम्"॥ 'अत्याधानमिति'। अतिशब्द उपरिभावे वर्त्तते, आदधाति स्थापने, अधिकरणे ल्युट्, उद्घन इत्यत्राप्यधिकरण एवाप्॥

"अपघनोङ्गम्"॥ 'अपघन इति'। करणेप्॥

"करणेयोविद्रुषु"॥ 'द्रुघन इति'। द्रुरिति वनस्पतिनाम वन स्पतयो वै द्रव इति निगमो भवति। 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामग इति वेति'। सञ्ज्ञा चैषा कुठारविशेषस्य॥

"स्तम्बे क च"॥ 'तत्र चेति'। अनन्तरोक्तेऽपि के तु घनादेशो न भवति पूर्वमेव घनादेशस्याप्सम्बन्धित्वात। 'स्तम्बघ्न इति'। उपपद समास, गमहनेत्युपधालोप, होहन्तेरिति कुत्वम्। 'स्त्रियामित्यादि'। एतच्च कापो प्रतिपदविधानात्सर्वापवादत्वात् कृत्यल्युटो बहुलमिति वचनाद्वा लभ्यते, अन्ये पुनरूतियूतिजूतिसातिहेतीति हन्ते क्तिनि निपात नान्निपातनस्य च सर्वापवादत्वात्स्तम्बहेतिरितीच्छन्ति, अपरे तु करणाधि करणयोश्चेति ल्युटि स्तम्बहननीति भवितव्यम्, यथा रक्षोयातूना हननी त्युक्तमित्याहु। 'स्तम्बघात इति'। भावे घञ्, षष्ठीसमास॥

"परौ घ"॥ 'पलिघ इति'। परेश्च घाङ्कयोरिति विभाषा लत्वम्॥

"उपघ्न आश्रये"॥ 'आश्रयशब्द इत्यादि'। आश्रयणमाश्रय स प्रत्यासत्त्या ऽविनाभावीत्येष लक्षणा हेतु। 'पर्वतोपघ्न इति'। पर्वते नोपहन्यते सामीप्येन गम्यतइति कर्मण्यप्॥

"सघोद्घौ गणप्रशसयो"॥ सहनन सघो भावेप्, उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायतइति कर्मण्यप्, गत्यर्था बुद्ध्यर्था इति हन्तिर्ज्ञाने वर्त्तते। 'उद्घो मनुष्याणा[1]मिति'। मनुष्याणा मध्ये प्रशस्त इत्यर्थ॥

---

१ मुद्रितमूलपुस्तके मनुष्य इति प्रथमान्तपाठोऽपपाठ।

"निघो निमितम्" ॥ 'समारोहपरिणाहमिति'। आरोह उच्छ्राय, परिणाहो विस्तार, तौ समानौ यस्य तत्तथोक्तम्। 'निघा वृक्षा इति'। निर्विशेष हन्यन्ते ज्ञायन्तइति कर्मण्यप् ॥

"ड्वित क्त्रि"॥'भावे ऽकर्त्तरि च कारके इति वर्त्ततइति'। अधिकारस्याविच्छेद दशयति, अय तु क्त्रिप्रत्यय स्वभावाद्भावएव भवति पाकेन निर्वृत्त पक्त्रिममित्युच्यते न तु पक्त्रेनेति। 'केवलो न प्रयुज्यतइति'। तेनावश्यमन्यशब्देनैव विग्रह कर्त्तव्य, तद्दर्शयति। 'पाकेन निर्वृत्त पक्त्रिममिति'। 'उप्त्रिममिति'। यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, अथ ड्वित त्क्रिममित्येव कस्मान्नोक्तमेव हि त्क्रेर्मम् नित्यमिति न वक्तव्य भवति, नैव शक्यम्, भावइत्यधिकाराद्भावेपि कृत्रिममिति प्राप्नोति, अथाप्युभयानुवृत्तावप्यभिधानस्वाभाव्यात्कारकएव कर्मणि भवेद् एवमपि भूत कालो न गम्येत एतदप्यभिधानस्वाभाव्याद्भवतु नाम एवमर्थाभिधाने प्रकारभेदो न स्यात् नहि पक्वपक्त्रिमशब्दयो पर्यायता मन्यन्ते ॥

"ट्वितो ऽथुच्" ॥ अयमपि स्वभावाद्भाव एव भवति घञादेरपवादो वासरूपविधिना सोपि भवत्येव ॥

"यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्" ॥ नङो ङकारो विच्छेर्गुणप्रतिषेधार्थ, अन्यथान्तरङ्गत्वात्तुकि कृतो शूडनुनासिके चेति सतुक्कस्य छस्यादेशे कृते लघूपधत्वाद्गुण स्यात्, नडन्ता सर्वे पुल्लिङ्गा, याचिस्तु स्त्रीलिङ्ग, वासरूपविधिश्च यथाभिधान भवति। 'प्रश्न इति'। अत्र ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारण कस्मान्न भवतीत्याह। 'प्रच्छेरिति' ॥

"कर्मण्यधिकरणे च" ॥ कर्माधिकरणयो पृथक् पृथक् सप्तमीनिर्द्देशान्न तावदुभयोरुपपदत्व तत्र व्याख्यानात्कर्मोपपदमधिकरण तु प्रत्ययार्थ इत्याह। 'कर्मण्युपपदइति'। 'अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थमिति'। अर्थांतर भाव' करणादि च कारकम् ॥

"स्त्रियां क्तिन्"॥'घञजपामपवाद इति'। येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोपवाद, अजपोस्तु परत्वादपवादो बाधक इत्यर्थ, उक्त च अजब्भ्या

स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेनेति । अजपोरवकाश चय जय लव इति, क्तिनोवकाश कृतिर्हृतिः, चिति स्तुतिरित्यत्रोभयप्राप्तौ क्तिन् भवति विप्रतिषेधेन, लब्धि, षित्त्वादङपि भवति लभेति । ननु निष्ठाया वा सेटोऽकारवचनात्सिद्धमिति ब्रुवतो वार्तिककारस्य गुरोश्च हल इत्यका रप्राप्तावेवाबादिभ्यश्चेति क्तिनभिमत इति गम्यते तत्कथमङ्विषये क्तिनुदाहृत, सत्य, प्रयोगबाहुल्यादिदमपि भवतीति मन्यते, एव च युज्विषयेपि क्तिन्प्रयुज्यते आस्तिरिति, अत एवाबादय प्रयोगतोनुसर्त्तव्या इत्युक्तम् । 'श्रुयजिस्तुभ्य करणइति' । ल्युटि प्राप्ते वचनम्, श्रुति श्रोत्रम्, इज्यतेऽनया देवता इष्टि । 'ऋकारल्वादिभ्य इति' । ऋका रान्तेभ्यो ल्वादिभ्यश्च पर क्तिन्निष्ठाकार्यं लभते रदाभ्या निष्ठातो न ल्वादिभ्य इति च निष्ठाया विधीयमान नत्व क्तिनोपि भवतीत्यर्थ । 'क्तिन्नपीष्यतइति' । अस्त्रियामिति प्रतिषेधाद्वासरूपविधेरभावादिदमु क्तम् ॥

"स्थागापापचो भावे" ॥ 'अङोपवादस्य बाधक इति' । स्थादिभ्य आतश्चोपसर्गइति प्राप्तस्य पचेस्तु षित्त्वात्प्राप्तस्याङोपवाद । का स्थायिका का स्थायिमित्यत्र विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिति प्राप्तयोर्ण्वु लिञोरपि बाधक कस्मान्न भवति पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति । 'कथमिति' । न कथ चिद्वासरूपविधेरभावात् । 'नात्यन्तायेति' । नियमेन चतुर्थ्यन्तप्रतिरूपकोय निपातो यथा चिरा येति ॥

"मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्त" ॥ 'प्रकृतिप्रत्यययो रिति' । प्रकृतिसामान्यविवक्षाया द्विवचनमन्यथा बहुत्वात्प्रकृतीना बहु वचनप्रसङ्गात् । 'विभक्तिविपरिणामेनेति' । वृषादीना द्वन्द्वे या प्रथमा तस्या पञ्चमीभावेन यो विपरिणामस्तेन प्रकृतिप्रत्यययो सबन्ध अन्यथा सबन्धानुपपत्तिरित्यर्थ । वृषु सेचने इषु इच्छाया, वृषिसाहचर्यादुदितो ग्रहण सूत्रे त्वकारो न विवक्षित, मन ज्ञाने मनु अवबोधने द्वयोरपि ग्रहण विदादीनामपि यथादर्शनम् । 'सर्वत्रेति' । मन्त्रे चामन्त्रे

चेत्यर्थ । वृषादिभ्य क्तिप्रत्यये विधातव्यउदात्तवचनमुत्तरार्थं, व्रजयजो र्भावे क्यबुदात्तो यथा स्यात् प्रमतिरित्यादौ च तादौ च निति कृत्य ताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं च, पिबतेरपि मन्त्रे क्तिनुदात्तो दृश्यते त्व सुतस्य पीतये, मध्व सोमस्य पीतयइति ॥

"ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च" ॥ 'मन्त्रइति नानुवर्त्तत इति'। तेन ब्राह्मणे भाषाया चाय विधिर्भवति'। 'स्यतेरिति'। षोन्त कर्म णीत्यस्य । 'इत्वाभाव इति'। द्यतिस्यतीत्यादिना प्राप्तस्येत्वस्याभाव । 'सनोतेर्वेति'। षणु दानइत्यस्य । 'हन्तेर्हिनोतेर्वेति'। यदा हन्तेस्तदा नकारस्येत्व निपात्यते, यदा हिनोतेस्तदा तु गुण । 'कीर्त्तयतेरिति'। कॄत सशब्दन इत्यस्य चुरादिणिजन्तस्य ण्यासश्रन्थो युजिति युचोपवाद क्तिन्नि पात्यतउदात्तत्व च, इडभावस्तु तितुत्रेत्यादिना सिद्ध , उपधायाश्चेती त्वम्, हलि चोपधाया चेति दीर्घत्वम् । कालापास्तु युचमपीच्छन्ति की र्त्तनेति ॥

"व्रजयजोर्भावे क्यप" ॥ 'इज्येति'। वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्। यद्युदात्त इति वर्त्तते पित्करण किमर्थमित्यत आह । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थमिति' ॥

"सञ्ज्ञाया समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिण " ॥ 'भाव इति न स्वर्यतइति ।' पूर्वसूत्रे यद्भावग्रहण तस्येहास्वरितत्वान्नानुवृत्तिरि त्यर्थ । 'समज्येति'। घञपो प्रतिषेधे क्यप उपसख्यानमिति वचनाद्वीभा वाभाव, अन्ये तु सञ्ज्ञायामित्येव क्यपो विधानात् रूढ्यनुगमार्थत्वाच्च सञ्ज्ञाग्रहणस्य वीभावाभावमाहु , नहि वीभावे सति सञ्ज्ञा गम्यते। समज्या सभा, निषद्या आपण , निपत्या पिच्छिला भूमि , मन्या गलपार्श्वशिरा मन्यन्ते नयेति कृत्वा तया हि क्रुद्धो ज्ञायते, क्यपोऽफलादित्वादनुदा त्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपो न भवति तदभावात्तुगपि न भवति, अन्ये तु सञ्ज्ञायामिति वचनाद्यथा समज्येत्यत्र वीभावो न भवति एव मनेरनुनासि कलोपस्तत्र कृते तुगपीत्याहु । नात्राप्तवचनमस्ति । विद्यते ज्ञायतेनयार्थ इति विद्या, सूयतेभिषूयते सोमोस्यामिति सुत्याभिषवदिवस , सुत्यमह

स्तमिति त्वार्थे नपुंसकत्वम्, शय्यतेस्यामिति शय्या खट्वादि, भरणं भृत्या जीविका, ईयते गम्यतेनयेतीत्या दीपिका, भृञोसञ्ज्ञायामित्यत्रोक्तं स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यतीति, इह तु भावइति न स्वर्यतइत्युक्तं, तत्र पूर्वापरविरोधं मन्यमानः पृच्छति। 'कथं तदुक्तमिति'। परिहरति। 'भावाधिकारः इति'। सञ्ज्ञायामित्युच्यते भृञश्च भावएवोत्प द्यमानेन क्यपा सञ्ज्ञा गम्यते ऽत सञ्ज्ञावशाद्योयं भावस्य भृत्याशब्दवाच्य त्वेन व्यापारः स एव तत्र भावाधिकारो विवक्षितो न तु शास्त्रीयः स्वरितत्वनिबन्धन इत्यर्थः, सञ्ज्ञायामिति वर्त्तमाने पुनः सञ्ज्ञाग्रहणं भा वार्थं, पूर्वकं हि सञ्ज्ञाग्रहणं कारकेण संबद्धम् असञ्ज्ञायां तु क्तिन्नेव भवति॥

"कृञः श च"॥ 'योगविभाग इति'। कृञः क्यब् भवति ततः श च चकाराद्यथाप्राप्तं चेति तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति, अन्यथा चका रेणानन्तरस्य क्यप एव समुच्चयो न तु क्तिन इति क्तिन्न स्यात्, शकारः सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थस्तत्र यदा भावकर्मणोः शस्तदा, सार्वधातुके यक् रिङ् शयग्लिङ्क्ष्विति रिङादेशोन्यत्र शकारे एव परतो रिङादेशोचिश्नुधा त्वित्यादिनेयङ्॥

"इच्छा"॥ 'इषेर्धातोरिति'। इषु इच्छायामित्यस्माद्भावे शप्रत्ययो भवतीति न त्वकर्त्तरि कारके स्वभावात्। 'परिचर्येत्यादि'। परिचर्यादी नामपि निपातनस्योपसख्यानं परिचर्यादयोपि शप्रत्ययान्ता निपातयितव्या इत्यर्थः, तत्र सर्वत्र शप्रत्ययो यक्च निपात्यते, परिचर्या पूजा, परिसर्या परिसरणमत्र गुणोपि निपात्यते, मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तोत्रातो लोपा भावो निपातनात्, शे यकि णिलोपः, मृगया, अटतेः शे यकि यका सह टकारस्य द्विर्वचनं पूर्वभागे यकारस्य निवृत्तिर्दीर्घत्वमित्येतत्सर्वं निपा त्यते, हलादिशेषस्तु नास्ति षाष्ठिके द्विर्वचनेभ्याससञ्ज्ञाविधानाद् यदा त्वद्यर्त्त्यशूर्णातीनामिति यङन्तादप्रत्ययादित्यकारस्तदातोलोपे यलोपे चाटाटेति भवति। 'जागर्त्तेरकारो वेति'। वाशब्दात्पक्षे शः, तदा सार्व धातुके यक्, जाग्रोविचिण्णल्ङित्स्विति गुणः॥

"गुरोश्च हल" ॥ प्रकृतस्य धातोर्हला विशेषणात्तदन्तविधि रित्याह । 'हलन्तो यो धातुरिति'। अज्विशेषवाचिनो गुरुशब्दस्य हलन्ते धातौ न मुख्या वृत्ति सम्भवतीति तद्वृत्ति तच्छब्दो विज्ञायतइत्याह । 'गुरुमानिति'। विपर्ययस्तु न भवति गुर्वन्तो यो धातुर्हल्वानिति चेष्टाया मनध्वनि आशसाया भूतवच्चेति निर्द्देशात् । 'कुण्डा हुण्डेति'। कुडि दाहे हुडि सघाते ॥

"षिद्भिदादिभ्यो ऽङ्" ॥ 'गणपरिपठितेष्विति'। गणे तावद्भिदा छिदेत्यङन्ता एव समुदाया पठ्यन्ते तेषु भिदिच्छिदिप्रभृतयो ऽङ प्रकृतयो यास्ता इह भिदादिशब्देन निर्द्दिश्यन्तइत्यर्थ, कुत एतत्, धात्वधिकारात्, भिदादिभ्यो धातुभ्य इति, भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, विद ज्ञाने, क्षिप प्रेरणे, गुहू सवरणे, डुधाञ् धारणपोषणयो, मिधृ मेधृ हिसासक्लेशनयो, ऋ गतौ, हृञ् हरणे, क्षि क्षये । अथ वा क्षि निवासगत्यो, तॄ प्लवनतरणयो, धृञ् धारणे, लिख अक्षरविन्यासे, चुद प्रेरणे, पीड अवगाहने, डुवप् बीजतन्तुसन्ताने, वस निवासे, मृजूष् शुद्धौ, क्रप कृपायामित्येता वेदितव्या । 'जरेति'। ऋदृशोऽङि गुण । 'गुहा गिर्योषध्योरिति'। गिरिशब्देन तदेकदेश उच्यते, अन्यत्र गूढि क्तिचेव भवति । 'आरा हारा कारा तारा धारेति'। गुणे कृते दीर्घत्व च निपात्यते। 'रेखा लेखेति'। लिखे पक्षे लकारस्य रेफो निपात्यते गुणश्च । 'चूडेति'। चुदेर्डत्व दीर्घत्व च निपात्यते। 'भित्तिरन्येति'। भिद्यत इति भित्ति कुड्यम्, छित्तिश्छिद्रम। 'आरा शस्त्र्यामिति'। शस्त्री शस्त्रजाति स्वभावाच्च विशेष परिगृह्यते, आरा प्रतोद, अर्यन्ते प्रेयन्तेनयाश्वा इति कृत्वा। 'आर्त्तिरन्येति'। आडोर्त्तेश्चोपसर्गादृति धाताविति वृद्धि । धार्यते प्रपात्यतइति धारा । 'धृतिरन्येति'। प्रीतिर्धैर्य च ॥

"चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च" ॥ 'युचि प्राप्तइति'। सर्वेषामेव णयन्तत्वात् । कुम्बा अयम् । उदीचीनकुम्बा शम्यामिति हि दृश्यते, चकारोनुक्तसमुच्चयार्थस्तुलयतेस्तुला, अथ गुरोश्चहल इत्यस्यानन्तर कस्मान्न कृत किमङ्विधानेन, तत्रापि कर्त्तव्य कोन्वत्र विशेष, अपर

आह अङ्विधानसामर्थ्यात्पक्षे णिलोपो न भवति चिन्तियेत्यादि भवतीति, नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

"आतश्चोपसर्गे"॥ 'अदन्तरोरित्यादि'। उपसर्गे यादृशी वृत्ति प्रत्ययोत्पत्तिलक्षणा तादृश्येव तयोरपि भवतीत्यर्थस्तत्र अद्गाशब्दस्तारका दिपाठात्सिद्ध, यदयमन्तर्द्धावित्युपसर्गनिबन्धन किप्रत्यय निर्द्दिशति तद् ज्ञापयति अन्त शब्द उपसर्गवृत्तिरिति, एव च ञ्जत्वान्तर्णयतीत्युपसर्गा दसमासेपीति णत्वमपि भवति ॥

"ण्यासश्रन्थो युच्"॥ 'ण्यद्भविष्यतीति'। ननु वासरूपविधिना ण्यत्स्यात् स चास्त्रियामिति प्रतिषिद्धस्तत्राह। 'वासरूपप्रतिषेधश्चेति'। 'उत्सर्गापवादस्येति'। समाहारद्वन्द्व, द्वयोरप्युत्सर्गापवादयो स्त्र्यधिका रावस्थितयोरित्यर्थ । 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति'। विदिर्लाभार्थो गृह्यते न ज्ञानार्थो विदचेतनाख्याननिवासेष्वित्यस्यैव चुरादेर्वेदनेति ज्ञाने सिद्धत्वात्, न च वेत्ते क्तिनो निवृत्त्यर्थ वचन सवित्तिरिति दर्शनात्। 'अन्वेषणेति'। इष आभीक्ष्ण्ये इष गताविति वा, युचश्चकारश्चिन्त्यप्रयोजन उदात्त इति हि वर्त्तते तत्सामर्थ्यादन्तोदात्तत्व भविष्यति, प्रत्ययस्वरेणैवाद्युदात्तत्व सिद्धे ॥

"रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्"॥ 'आख्याग्रहणमित्यादि'। यदि प्रत्ययान्त रोगस्य नाम भवति एव प्रत्ययो भवति नान्यथेत्येवमर्थमाख्याग्रहण मित्यर्थ, तेन पदान्तरद्योत्ये रोगे न भवति, बुभुक्षा भस्मकेनेति भस्मको नाम रोगविशेषस्तत्राशितपीतादिक शरीरस्य व्यापक न भवति सर्वदा च बुभुक्षा भवति। 'बहुलग्रहण व्यभिचारार्थमिति'। क्व चित्प्रवृत्ति क्व चिदप्रवृत्ति क्व चिद्विभाषा क्व चिदन्यदेवेत्यय व्यभिचार । 'प्रच्छर्द्दिकेति'। छर्द्द वमने, वमि मुहुर्मुहु प्रवाहयति प्रवर्त्तयतीति ग्रहणी प्रवाहिका। 'विचर्च्चिकेति'। चर्च्च अध्ययने प्रत्ययोपसर्गाभ्या रोगप्रतीति, पामा विचर्च्चिका शिरोर्त्ति शिरस्तोद, अर्द्द हिसाया तितुत्रेतीडभाव पूर्वपदस्य रुत्वमतो रोरप्लुतादित्युत्वमाद्गुण एङ पदान्तादति। 'धात्वर्थनिर्द्देश इति'। क्रिया निर्द्देशइत्यर्थ । 'इक्श्तिपौ धातुनिर्द्देश इति'। धात्वनुकरणइत्यर्थ, बहु

लवचनाच्च क्वचिन्न भवति गुप्तिज्किद्भ्यः सन्मान्बधदान्शान्भ्य इति, श्तिप श्तिकरणसामर्थ्यादकर्तृवाचिन्यप्येतस्मिन् शबादयो भवन्ति, एवमभावकर्मे वाचिन्यपि क्वचिद्यगपि भवति यथा विभाषा लीयतेरत्र लीलिङोर्यका निर्द्देश कृत, श्यनि तु लीड एव ग्रहणं स्यात् न तु लीनाते, कथ पुन श्तिकरणस्य सामर्थ्यं यावता पिबतिर्जिघ्रतिरित्यादौ श्तिपि पिबाद्यादेशार्थं ग्लायत्यादावात्वप्रतिषेधार्थं च श्तिकरण स्यात्, एव तर्ह्युपसर्गात्सुनो तिसुवतिस्यति विभाषा लीयते भवतेर्श उपसख्यान ध्यायते सम्प्रसारण चेत्येवमादिनिर्द्देशाच्छबादयो भविष्यन्ति । 'वर्णादिति'। वर्णवाचिनो वर्णानुकरणादित्यर्थं, न तु वर्णादुच्चार्यमणादिति, किं सिद्ध भवति ककार इत्यादौ साच्कादपि सघातात्कार सिद्धो भवति अकारस्यो च्चारणार्थत्वेन वर्णमात्रस्यानुकार्यत्वात्, कक रस्येत्सञ्ज्ञाप्रयोजनाभावाच्च भवति बहुलग्रहणादस्य च्वौ यस्येति चेत्यादौ कारप्रत्ययो न भवति, बहुलवचनादेव क्वचिद्वर्णसङ्घातादनुकरणादपि भवति एवकार इति अधातुविहितत्वेपि कारप्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञाधिकारसामर्थ्याद्भवति तेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति, इडागमस्त्वनार्द्धधातुकत्वान्न भवति, किमर्थं पुन कारप्रत्ययो विधीयते यावता करण कार, अस्य कारोकार इत्येवमस्तु, नैव शक्यम्, एव हि विज्ञायमाने ककारकरणमिति न स्यात् करोते पौनरुक्त्यात् । 'रादिफ इति'। कारस्यायमपवाद, कथ तर्हि रकारादीनि नामानि वासरूपविधीना कारोपि भविष्यति, [1]पूर्ववत्कृत्स ञ्ज्ञया प्रातिपदिकत्वम् । 'मत्वर्थाच्छ इति'। मतुना समानार्थो मत्व र्थस्तत स्वार्थे छ, बहुलवचनादभत्वेपि यस्येति लोप, पूर्ववत्प्रातिपदिक त्वम्, बहुलवचनात्क्वचिन्न भवति यथा तसौ मत्वर्थेइति, बहुलवचनादेव च मतुबर्थशब्दादपि भवति शैषिकान्मतुबर्थीयादिति । 'आजिरिति'। बहुलवचनाद्वीभावाभाव । 'इक्कृष्यादिभ्य इति'। धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुलो पवाद ॥

---

१ 'रेफइति' २ पुस्तके ऽधिकम ।

"सञ्ज्ञायाम्" ॥ उद्दाल श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां सा उद्दालपुष्पभञ्जिका, वरणपुष्पाणि प्रचीयन्ते यस्यां वरणपुष्प प्रचायिका, अभ्यूष पूलिकाऽपूपविशेष स खाद्यते यस्यां साभ्यूषखादिका, तालस्य भञ्जन यस्यां सा तालभञ्जिका, एव सालभञ्जिका ॥

"विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च" ॥ ननु पूर्वं परिप्रश्न पश्चा दाख्यान भवति तत्कथ क्रमव्युदासेन सूत्रे पूर्वमाख्यानस्य निर्देश पश्चात्परिप्रश्नस्य तत्राह । 'पूर्व परिप्रश्न इत्यादि' । सत्य पूर्व प्रश्न पश्चा दाख्यानमिति सूत्रे तु लक्षणवशाद्विपर्यय आश्रित इत्यर्थ, स्वय तु व्यत्यासेन व्याचक्षाणोऽर्थक्रमेण व्याचष्टउदाहरति च । 'कारिकामिति' । ण्वुल् । 'क्रिया कृत्यामिति' । कृञ श च चकारात्क्यप् च । 'कृतिमिति' । योगविभागात् क्तिन् । 'गणिमिति' । गण सङ्ख्याने चुरादिरदन्त । 'गण नामिति । 'युच । 'एवमित्यादि' । का पाचिका पचा षित्त्वादङ्, पक्ति स्थागापापच इति क्तिन्, का याजि याजिकामि । का पाठि पा ठिका पठिति, तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वचनादिट् ॥

"पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्" ॥ 'परिपाटीति' । पटे परिपूर्वादिञ जादिभ्य इति इञ्, तदन्तात्कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । 'तद्योग्यतेति' । तच्छब्देन धात्वर्थ उच्यते । 'परस्मादिति' । धारेरुत्तमर्ण इति सम्प्रदान सञ्ज्ञा,परस्येति तु पाठे परस्य वस्त्वित्यर्थ, धार्यते बध्यते, ग्रामगामिकेति कर्मणि षष्ठ्या समास । 'उदपादीति' । चिण् ते पद इति कर्त्तरि चिण् । 'स्वरार्थमिति' । चित इत्यन्तोदात्तत्व यथा स्यात् ण्वुलि तु लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्त स्यात् ॥

"आक्रोशे नञ्यनि" ॥ आक्रोश शपन न क्षेप स्वभावादकरणि रित्यादिक शपनवाक्यम् ॥

"कृत्यल्युटो बहुलम्" ॥ 'स्नानीयमिति' । करणे कृत्य । 'दानीय इति' । सप्रदाने अवसेचनादौ कर्मणि ल्युट् । 'प्रस्कन्दन प्रपतन इति' । कर्त्तरि । बहुलग्रहण न कर्त्तव्यमारम्भसामर्थ्यादेव कृत्यल्युटो यत्र विहिता

स्ततोन्यत्र भविष्यन्ति ततो बहुलग्रहणात्कृन्मात्रस्य स्वार्थव्यभिचार साधितो भवति तयोरेव कृत्यक्तखलर्था कर्त्तरि कृदित्यय त्वर्थनिर्द्देशो बाहुल्याद्भावादिषु भवन्ति क्वचिदेव त्वन्यत्रेति ज्ञापनार्थं । 'पादहारक इति'। कर्मणि ण्वुलि पञ्चम्यन्तस्य साधन कृतेति समास । 'गलेचोपक इति'। अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक् ॥

"नपुसके भावे क्त" ॥ ननु च तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति नपुसके भावे क्त सिद्ध , सत्य, भूते सिद्ध कालसामान्ये तु नपुसके न प्राप्नोतीत्ययमारम्भ , इह सकर्मकेभ्योपि यथा भावे घञादयो भवन्ति ओदनस्य पाक ओदनस्य भोजनमिति तथायमपि क्त सकर्मकेभ्यो भावे भवति अत्राकर्मकेभ्य इत्यवचनादिति केचिदाहु , अथ तदा कर्मणि का विभक्तिर्भवति कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी सा निष्ठायोगे प्रतिषिध्यते, नपुके भावउपसख्यानमिति षष्ठी भविष्यति ओदनस्य भुक्तमुदकस्य पीतमिति, अस्मिन्पक्षएतदर्थोप्ययमारम्भो नहि तयोरेवेत्यनेन सकर्मकेभ्यो भावे क्त सिद्ध्यति, अन्ये तु तयोरेवेत्येतदस्यापि क्तस्य विषयव्यवस्थापक मन्यन्ते तद्धि निष्ठेति विहितस्य क्तस्य भावमर्थ विधत्तेऽकर्मकेभ्य इति च विषय व्यवस्थापयति अस्य तु भावे क्त इत्यनुवादेनाकर्मकेभ्य इति विषय व्यवस्थापयति ॥

'ल्युट् च" ॥ 'योगविभाग उत्तरार्थ इति'। उत्तरत्र ल्युट एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् क्तस्य माभूदित्येवमर्थम् ॥

"कर्मणि च येन सस्पर्शात्कर्त्तु शरीरसुखम्" ॥ कर्त्तुरिति कर्मणि षष्ठी उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमाद्येनेति कर्त्तरि तृतीया तदाह । 'येन कर्मणा सस्पृश्यमानस्ये'ति'। कस्य शरीरसुखमित्यपेक्षाया कर्त्तु सन्निधानात्तस्यैव विज्ञायतइत्याह । 'कर्त्तु शरीरसुखमुत्पद्यतइति'। किमिद शरीरस्य सुखमिति, ननु शरीरव्यतिरिक्तस्यात्मनो धर्म सुख, सत्य, यस्मिन् सुखे समुत्पन्ने शरीरेपि स्वास्थ्यमुत्पद्यते तच्छरीरसुखमित्युच्यते । 'नित्यसमासार्थ वचनमिति'। कथ तर्ह्युभयप्राप्तौ कर्मणीत्यत्रोदाहृत साधु खलु पयस पान देवदत्तेनेति यत्र प्रतिकूलतया सुख नोत्पद्यते तत्र तद्वदा

हृत द्रष्टव्यम्। 'पय पान सुखमिति'। तत्र पानेन सुख न स्पर्शेन, इद तूदा हर्त्तुर्मुचित चन्दनानुलेपन सुखमिति, नैष दोष, यत्र सस्पर्शनमन्तरेण न सुखमुत्पद्यते तद्विषयोपलक्षण सस्पर्शग्रहण तत्र स्पर्शनादेव सुख भवतु तत्पूर्वकात्पानादेर्वा सर्वत्र भविष्यति। 'तूलिकाया इति'। तूलेन निर्मित कशिपुस्तूलिका तत्र शयित्वेत्यान सुखम्। अग्निकुण्डस्योपासन मिति'। अत्राग्निकुण्डेनास्पृश्यमानस्यैव सुखम। 'गुरो स्नापनमिति'। यद्य प्यत्र गुरु सुखानुभवस्य कर्त्ता तथापि न तदत्राश्रितमव्यभिचारात् किं तर्हि ल्युट्प्रकृतौ यत्कर्तृत्व तदाश्रित तदाह। 'स्नापयतेर्न गुरु कर्त्तेति'। 'मा नसी तु प्रीतिरिति'। पुत्रेण बलवत्परिष्वज्यमानस्य शरीरखेद एव भवति मानसी तु प्रीति, ननु प्रत्युदाहरणेष्वपि सर्वत्र ल्युट् प्रयुज्यते तत्कथ प्रत्युदाहरणत्व तत्राह। 'सर्वत्रासमास प्रत्युदाह्रियतइति'॥

"करणाधिकरणयोश्च"॥ 'करणे चाधिकरणे चाभिधेयइति'। उपपदे तु करणाधिकरणे न भवत करणाधिकरणयोरित्यत एव निर्द्देशात्, क्रियते ऽनेनेति करणम् अधिक्रियतेस्मिन्नित्यधिकरणमिति करणाधिकरण साधनौ ह्येतौ, यद्येव सति निर्द्देशे प्रत्ययविधान सति च प्रत्ययविधाने नि र्द्देश इतीतरेतराश्रय प्राप्नोति, न, नित्यत्वाच्छब्दाना नास्मान्निर्द्देशात्करणा धिकरणशब्दौ स्त। 'इध्मप्रव्रश्चन इति'। 'कर्मणि षष्ठ्या समास दात्रा दिरुच्यते। 'पलाशशातन इति'। शद्लृ शातने हेतुमण्णिच्, शदेरगतौ त इति तत्व, येन दण्डेन वृक्षस्य पर्णानि पात्यन्ते स एवमुच्यते, गोदोहनी सक्तुधानी पात्री, योगश्चाय येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोपवाद, अजपौ स्त्री प्रत्ययाश्च परत्वाद्बाधते, उक्त हि, अजप्भ्या स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेनेति॥

"पुसि सज्ञाया घ प्रायेण"॥ 'दन्तच्छदाविति'। च्छद आवरणे चुरादि, छादेर्घे द्व्युपसर्गस्येति ह्रस्व, एत्यास्मिन्कुर्वन्ति व्यवहारमित्याकर उत्पत्तिस्थानम्॥

"गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च"॥ गावश्चरन्त्यस्मि न्निति रूढिशब्दोय विषयपर्याय, तस्य यथाकथचिन्निर्वचन तथा च गो

चर इन्द्रियगोचर इत्याद्यपि। 'सञ्चरन्तेनेनेति'। समस्तृतीयायुक्तादित्या त्मनेपदम्, सञ्चरो मार्ग, वह स्कन्ध, व्रजो गोष्ठम, व्यजस्तालवृन्तम्, आपण पण्यस्थान, निगमश्छन्द, अथ योग शक्योऽवक्तु, पूर्वेणैव घ सिद्ध, हलश्चेति घञ् कस्मान्न भवति, प्रायेणग्रहण तत्रानुवर्तते यथा कषो निकष इत्यत्र घञ् न भवति एव गोचरादिष्वपि न भविष्यति ॥

"अवे तृस्त्रोर्घञ्"॥ अवतारो कूपादि, अवस्तारो जवनिकादि, नद्यवतारस्तीर्थम् । 'प्रायेणग्रहणानुवृत्तेरसञ्ज्ञायामपि भवतीति'। ननु घञ् विधेय प्रधान तस्य प्रायग्रहणमुपाधिस्ततश्च सञ्ज्ञायामेव क्वचिच्च भवतीत्यर्थ स्यात्, एव मन्यते, सञ्ज्ञायामित्युपाधेरेव प्रायग्रहणमुपाधिर्नो पाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्यैव वा विशेषणमिति तु नाश्रीयते लक्ष्यानु रोधादिति ॥

"हलश्च" ॥ लेखो लेखनी, वेष्टो वस्त्रादि, वेष्ट वेष्टने, विद्येते ज्ञायेते अनेन धर्माधर्माविति वेद, अपमृज्यतेनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गो वीरुद्विशेष वीमार्ग समूहनी, पूर्ववत्कुत्वदीर्घत्वे ॥

"अध्यायन्यायोद्यावसहाराश्च"॥ 'आव्रयन्तीति'। एत्यवयन्ती त्यर्थ । 'चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ इति'। घञ्विधाववहाराधायानामुप सख्यानमिति वार्त्तिक, वृत्तिकारस्तु आधाराधायशब्दौ सूत्रे प्रक्षिप्य चका रेणावहारशब्द साधयति स्म विचित्रा हि वृत्ते कृतिर्वृत्तिकारेण ॥

"उदङ्को ऽनुदके" ॥ तैलमुदच्यते ,उद्ध्रियतेस्मिन्निति तैलोदक चर्ममय भाजनम् । 'घ कस्मादिति'। पुंसि सञ्ज्ञायामित्यादिना घे प्राप्ते घञ्विहित, ततश्च तेन मुक्ते घ एव भवितुमर्हतीति भाव । 'विशेषाभावादिति'। ननु घे सति प्रत्ययस्वरो घञि ञित्स्वरेणाद्युदात्त तत्कथ विशेषाभावस्तत्राह । 'घञ्यपि हीत्यादि' ॥

"जालमानाय" ॥ जल धात्यद्दत्यतो ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति णे कृते जालमिति भवति, आनीयन्ते मत्स्यादयोनेनेत्यानाय ॥

"खनो घ च" ॥ घित्करण किमर्थ यावता न खन कश्चिदव यव कुत्वभागस्ति ज्ञापनार्थं तु एतज् ज्ञापयति अन्येभ्योप्यय भवतीति

तेन भजेभग पदे पद करणे घ, खल सञ्चलने ऽधिकरणे घ खल एव मादि सिद्ध भवति, आखनादय खनित्रवचना ॥

"ईषद्दु सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्" ॥ 'तद्दुर इति'। सुदुरो रधिकरणइतिनिर्द्देशाद्दु शब्दो रेफान्तोऽप्यस्ति। 'सम्भवादिति'। दुर एव कृच्छ्रे सम्भव इतरयोरेवाकृच्छ्रेत सामान्येनोक्तावपि विशेषणस्य विषय विभागो लभ्यतइति भाव। 'ईषत्कार्यमिति'। मनागित्यर्थे ईषच्छब्द ॥

"कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो" ॥ 'कर्त्तरि कर्मणि चोपपदइति'। प्रत्ययार्थत्व तु कर्तृकर्मणोर्न भवति चकारस्योपपदसमुच्चयार्थत्वात्। किं च यदि तयो प्रत्ययार्थत्व स्यादीषदादिष्वेवोपपदेषु प्रत्यय स्यात्तश्च खित्करणमनर्थक स्याद् अनव्ययस्य हि मुम् विधीयते तस्मात्सुष्ठूक्त कर्त्तरि कर्मणि चोपपदइति, अत्र चकार सन्नियोगार्थे क्रियते, यदा कर्तृ कर्मणोरीषदादीना च युगपदुपपदत्व तदा प्रत्ययो भवति समासस्तु युगपत्पर्यायेण वा भवति किं पुनरत्र परमुपपद कर्तृकर्मणी, कुत एतत् खल खित्करणात्, तद्धि मुमर्थं मुमागमश्चानव्ययस्य तत्रेषदादीना धातोश्चानन्तर्यै खित्करणमनर्थकं स्यात्, ननु माभूदीषदो धातोश्चानन्तर्यं यत्रैतन्नास्ति ते प्राग्धातोरिति यत्र त्वस्ति सुदुरोस्तत्र तयोरेव प्राक् प्रयोगो युक्त खित्करण त्वीषदाढ्यभवन्तीमित्यादौ मुमर्थं स्यात् सुदुरोरपि कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति तत्रापि मुमर्थं स्यात् यथोदिकूले रुजिवहो कूलमुद्रुज इति, वक्तव्योत्र परिहार कृत्यल्युटो बहुलमिति, बहुलग्रहण वात्राश्रयणीयम्। 'ईषदाढ्यभवमिति'। अनाढ्येन भवता सुखेनाढ्येन भूयतइत्यर्थ। 'ईषदाढ्यकर इति'। अनाढ्यो देवदत्त सुखेनाढ्य क्रियतइत्यर्थ। 'स्वाढ्येन भूयतइति'। प्रमाद पाठोयम् अत्र हि खलभावात्सुशब्दस्य धातो प्राक् प्रयोगेण भाव्य तस्माद्दाढ्येन सुभूयतइति पाठ ॥

"अन्येभ्योपि दृश्यते" ॥ 'अन्येभ्योपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्य इति'। गत्यर्थेभ्यो येन्ये धातवस्तेभ्य इत्यर्थ, अथ वा नञोत्र प्रश्लेष अन्येभ्योपि धातुभ्य, कोर्थे, अगत्यर्थेभ्य इति,। 'भाषायामिति'। छन्दसीत्यधि

कारादयमारम्भ, शासु अनुशिष्टौ, युध सम्प्रहारे, दृशिर् प्रेक्षणे, ञिधृषा प्रागल्भ्ये, मृष तितिक्षायाम् ॥

' वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा " ॥ अत्र केचिद्व्याचक्षते समीपस्य भाव सामीप्य भावे ष्यञ, वर्त्तमानस्य सामीप्य वर्तमानसामीप्य षष्ठी समास, वर्त्तमानस्य भूतभविष्यन्तौ प्रति यत्सामीप्य तत्र वर्त्तमानवत्प्रत्ययातिदेशोऽनर्थको ये हि वर्त्तमाने प्रत्ययास्ते समीपभूतेऽपि तस्मिन् भवन्त्येव, अतो वर्त्तमान प्रति भूतभविष्यतोर्यत्सामीप्य तदत्र वर्त्तमानसामीप्यमित्युच्यते समीपद्वारकाच्च वर्त्तमानस्य सामीप्येनाभिसम्बन्धात्समासो नानुपपन्नो यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति, गुणेन नेति प्रतिषेधोऽपि न भवति यस्माद्गुणशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्गुणाक्षिप्तस्य गुणिन एव समासनिषेधो न च वर्त्तमान सामीप्यस्य गुणी, भूतभविष्यतोस्तद्गुणित्वादिति तदिद क्लिष्ट व्याख्यान ष्यञ्निर्द्देशश्च केवल गौरवायैव स्यादित्यन्यथा व्याचष्टे। 'समीपमेव सामीप्यमिति'। न चास्मिन् पक्षे ष्यञो वैयर्थ्यमित्याह। 'ष्यञ स्वार्थिकत्व ज्ञाप्यतइति'। स्वार्थेऽपि ष्यञ् भवतीति एतमर्थं ज्ञापयितु ष्यञा निर्द्देश कृत इत्यर्थ । 'चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थमिति'। आदिशब्देन चातुराश्रम्यमन्यस्य भावोऽन्यभावोऽन्यभाव एवान्यभाव्यमित्येवमादीना ग्रहणम्। 'कदा देवदत्त आगतोऽसीति'। भूतकालेन प्रश्न, उदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयेऽयमेष इत्यागमनाविनाभूत यद्रूप श्वेतपरिकरबन्धादियुक्त तद्रूप प्रतिनिर्द्दिश्यते, इदानीमागममित्यर्थ, एव च कदेति प्रश्ने चोत्तर सङ्गच्छते सामीप्य च द्योतित भवति। 'आगममिति'। लुङ् मिपोऽम्भाव, लृदित्त्वादङ्। 'कदा देवदत्त गमिष्यसीति'। अत्रापि भविष्यत्कालेन प्रश्न उदाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये। 'गन्तास्मीति'। अनद्यतने लुट्, अत्रापि सामीप्य यथासम्भव द्रष्टव्यम्। अथ वत्करण किमर्थं यावतासत्यपि तस्मिन् प्रत्ययाधिकाराद्वर्त्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते वर्त्तमानसामीप्ये भवन्तीत्येषोऽर्थो लभ्यतएव नार्थो वत्करणेनात आह । 'वत्करण सर्वसादृश्यार्थमिति'। असति वत्करणे वर्त्तमाने ये प्रत्यया इत्यनेन प्रत्ययाना रूपमात्र लक्ष्येत ततश्च

सङ्करोपि स्यात्, अन्यस्माद्धातोर्यो वर्त्तमाने विहित प्रत्यय स धात्वन्त रादपि स्यात् वत्करणे तु सति सर्वसादृश्यावगते सङ्करो न भवति, सर्वसादृश्यमेव दर्शयति। 'येन विशेषणेनेति'। आदिशब्देनोपाधेरभिधेयस्य च ग्रहणम्। 'पचमानो यजमान इति'। वर्त्तमाने पूङ्यजो शानन्विहित सामीप्ये स ताभ्यामेव भवति। 'अलङ्करिष्णुरिति'। तच्छीलादिविशिष्टे कर्त्तर्यलम्पूर्वात्कृञ इष्णुज्विहित स सामीप्येपि तस्मादेव तत्पूर्वादेव तस्मिन्नेवार्थे भवति 'परुत् पूर्वस्मिन् संवत्सरे यो हि मन्यते इत्यादिना प्रतिपत्तृविशेष प्रतिप्रकरण प्रत्याचष्टे। 'कालान्तरगतिस्त्विति'। कालान्तर वर्त्तमानसमीपो भूतो भविष्यश्च कालस्तस्य या गति प्रतीति सा ऽय गच्छामीत्यतो वाक्यात् कदा देवदत्त गमिष्यसीत्यस्योत्तरत्वेन प्रयुक्ताद्भवति, तत किमित्यत्राह। 'न चेति'। 'वाक्यार्थप्रतिपत्तारमिति'। वाक्यार्थोऽय न पदार्थ इति य प्रतिपद्यते स वाक्यार्थप्रतिपत्ता, कर्मणि षष्ठ्या समास, कर्त्तरि चेति प्रतिषेधस्त्व नित्यो जनिकर्त्तुरिति निर्द्देशात् शेषषष्ठ्या वा समास। 'प्रकरणमिति'। इत आरभ्याष्टसूत्री प्रकरणशब्देनोच्यते। 'तथा च श्व करिष्यतीत्यादि'। यदि वाक्यगम्योपि काल पदसंस्कारउपयुज्यते तदा नैवमाद्युपपद्यते अनद्यतने लुटेव भवितव्यमिति कृत्वा॥

"आशसाया भूतवच्च"॥ 'तस्याश्च भविष्यत्कालो विषय इति'। भविष्यत्कालोस्येति भविष्यत्कालो धात्वर्थ स आशसाविषय, सा तु वर्त्तमानकालैव, एव च सामर्थ्याद्भविष्यद्विषयोयमतिदेशो विज्ञायत इत्याह। 'भविष्यत्काल इति'। 'आशसाया गम्यमानायामिति'। आशस्यमानक्रियावचनाद्धातोरित्यर्थ। उपाध्यायश्चेदित्यादिकमाशसावाक्य तत्रोपाध्यायागमन व्याकरणाध्ययन चोभयमशस्यमानमित्युभयत्रापि प्रत्यय। 'अध्यगीष्महीति'। 'विभाषा लुङ्लृङो' रिति इङो गाङादेशो गाङ्कुटादिभ्य इति सिचो ङित्त्व, घुमास्थादिसूत्रेणेत्वम्। 'सामान्यातिदेश इति'। अत्र सूत्रे भूतशब्देन भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषोनद्यतन, सामान्यातिदेशे च विशेषो नातिदिश्यते ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्त्तितव्य

मित्युक्ते ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यं गम्यते न तु माठरादिविशेषप्रयुक्तं तेनानद्य तनप्रयुक्तौ लङ्लिटौ न भवतः इहानिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः शासितव्यो देवश्चेद्दृष्टो निष्पन्नाः शालय इति वस्तुस्वरूपकथनमेतच्चात्राशंसा तेन सूत्रे णाप्राप्तिः, नैष दोषः, अप्शालिबीजसंयोग एव निष्पत्तिः शालीनां तत्रैव निष्पादेर्वृत्तेः, अत एव लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न क्षमते देवश्चेद्दृष्टः सम्पत्स्यन्ते शालय इति उक्ते वक्तारो भवन्ति मैवं वोचः सम्पन्नाः शालय इति ब्रूहीति, हेतुभूतकालसम्प्रेक्षितत्वात्सिद्धं हेतुभूतस्य वर्षादेर्यः कालः स एव कार्यस्य सम्प्रेक्षितः स एव कार्यस्यापि कालो व्यवस्थाप्यते कारणान्तरापेक्षाभावप्रतिपादनाय, ततश्च कारण स्यैव कार्यरूपेण विवक्षितत्वादभेदाध्यवसायात्कारणस्य भूतत्वात्कार्यस्यापि भूतत्वं सिद्धमित्यर्थः । इह तु कश्चिदध्वानं जिगमिषुः पश्यति अमुष्मिन्नवकाशे कूपो भविष्यतीति अनद्यतने कूपो भवितेति समासाद्य कूपोऽस्तीति अतिक्रम्य कूपोऽभूदिति, अतिक्रम्योषितस्त्वात् कूप आसीदिति, अतिक्रम्योषित्वा विस्मृत्य कूपो बभूवेति तदत्र सर्वत्र कूपसत्ताया वर्त्तमानत्व भूतभविष्यद्रूपत्वमिति सर्वत्र लडेव प्राप्नोति लुङादयस्तु वक्तव्याः, तदाहा स्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्त्तुर्विद्यमानार्थत्वादिति, भवन्तीशब्दो लटः पूर्वाचार्याणां सञ्ज्ञा, यदि वचनेन वर्त्तमान एव लुङादयो विधीयन्ते कूपोऽभूदिति प्रयोक्तव्ये कूपो भविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत तस्माद्यथास्वमेता विभक्तयः कालेषु प्रयुज्यन्ते, कथं,मिन्द्रियव्यापारस्य कालस्य कूपसत्तां प्रति भेदकत्वेनाश्रयणात्तस्या अपि तत्कालत्वं ततश्चेन्द्रियव्यापारे भाविनि भविष्यद्विभक्तिर्वर्त्तमाने वर्त्तमानविभक्तिभूते भूतविभक्तिरिति सिद्धमिष्टम् उक्तं च ।

सत्तामिन्द्रियसम्बन्धात्सैव सत्ता विशेष्यते ।
भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्धनः ॥
अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।
यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विवक्षितः ॥

इति ॥

"क्षिप्रवचने लृट्"॥ 'वचनग्रहणं पर्यायार्थमिति'। असति तस्मिन् स्वं रूपं शब्दस्येति वचनात्क्षिप्रशब्दएवोपपदे स्यात् सति तु पर्यायेष्वपि भवति, ननु भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः, स च भविष्यत्कालविषयस्तत्र नेत्येव वक्तव्यं तस्मिन्प्रतिषिद्धे लृट् शेषे चेत्यनेनैव लृट् सिद्धः तत्किं लृड्ग्रहणेन तत्राह। 'नेति वक्तव्यइत्यादि'। नेत्युच्यमाने लृट् शेषे चेत्यनेन लृड्भवनद्यतने न स्यात् लुटा बाधितत्वाद् अतो लुड्विषयेपि यथा स्यादिति लृड्ग्रहणं क्रियतइत्यर्थः॥

"आशंसावचने लिङ्"॥ 'अधीयेति'। इङो लिङ् इटोत्, सीयुट् लिङः सलोपो धातोरियङ् उपसर्गेण सह सवर्णदीर्घत्वं, क्षिप्रवचने लृट् आशंसावचने लिङ् विप्रतिषेधेन। क्षिप्रवचने लृडित्यस्यावकाशः क्षिप्रमध्येष्यामह इति, आशंसावचने लिङित्यस्यावकाशः आशंसे युक्तोधीयीयेति, इहोभयं प्राप्नोति आशंसे क्षिप्रमधीयीयेति लिङ् भवति विप्रतिषेधेन तदेतदुदाहरणे दर्शयति। 'आशंसे क्षिप्रमधीयीयेति'॥

"नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः"॥ 'कालानां सामीप्यमिति'। वर्त्तमानसामीप्यइत्यारभ्य कालप्रायत्वादस्य प्रकरणस्य सामान्येनोक्तं वपि कालसम्बन्धिन एव सामीप्यस्याश्रयणमिति भावः। 'तुल्यजातीयेनेति'। तत्रैव लोके सामीप्यव्यवहारादिति भावः। 'अदादिति'। गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक्। 'अध्यापिपदिति'। इङो णिच्, क्रीङ्जीनां णावित्यात्वम्, अर्त्तिह्रीत्यादिना पुक्, लुङि चङि अजादेर्द्वितीयस्येति पिशब्दस्य द्विर्वचनं णिलोपः। 'येयं पौर्णमास्यतिक्रान्तेति'। पौर्णमास्यन्तरेणाव्यवहिता या पौर्णमासी तामधिकृत्येदमुच्यते सापि यद्यप्यमावास्ययान्याभिश्च तिथिभिर्व्यवहिता तथापि तुल्यजातीयेन पौर्णमास्याख्येनाव्यवहितत्वात्सामीप्यं नातिवर्त्तते। 'आधितेति'। दधातेराङ्पूर्वस्य स्याध्वोरिच्चेतीत्वं, ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः। 'अयष्टेति'। झलो झलीति सिचो लोपः, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्। 'अदितेति'। ददाते रूपं पूर्ववत्। 'यक्ष्यतइति'। व्रश्चादिषत्वे षढोः कः सीति कत्वं, सर्वत्र स्वरितञित इत्यात्मनेपदम्, इह क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरद्यतनप्रत्ययौ लुङ्लृटाविष्येते नानद्यतनप्रत्ययौ

लङ्लृटौ, तौ च लुङ्लृटावद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरित्युच्यमानेपि सिद्धत एव किमर्थं द्वौ प्रतिषेधावुच्येते इत्यत आह। 'द्वौ प्रतिषेधाविति'। 'यथाप्राप्तस्येति'। यथा येन प्रकारेण प्राप्त प्राप्तिर्यस्येति बहुव्रीहि, अव्ययीभावे त्वम्भाव स्यात्, इहाद्यतनवचने सति विधानमिद विज्ञायेत तत्र लङ्विधिप्रसङ्गे पूर्वविधाने ह्यद्यतनसशब्देनेन विहितस्य कस्य चित्प्रत्यस्याभावादद्यतने दृष्टस्यातिदेशो लट् चाप्यद्यतने दृष्टस्तेन तस्यापि भूत भविष्यतो प्रसङ्गो लुङ्लृटोश्चायथाकाल विधि प्रसज्येत लुङो विषये लृट् लृटश्च विषये लुङ्। ननु च वत्करणात्सादृश्यार्थात्सङ्करो न भविष्यति। नैतदस्ति। इह लुङ्लृटौ भूतभविष्यतोरद्यतने च दृष्टौ तत्राद्यतनवदित्युच्यमाने तस्मिन्नेवाद्यतने तयोरतिदेशोऽनर्थक इति कश्चिदशो हातव्यस्तत्राद्यतनाशत्यागेनातिदेशे विज्ञायमाने भूतानद्यतने लुङ् भविष्यदनद्यतने लृडिति सिद्धम्, यदा तु भूतभविष्यदशपरित्यागेनातिदेशस्तदा भूताद्यतने दृष्टस्य भविष्यदद्यतने भविष्यदनद्यतने च दृष्टस्य भूताद्यतने विधानमिति सङ्कर स्यादेव, लङ् चोभयत्र प्रसज्येत, वत्करण तु यस्माद्धातोर्यस्मिन्नुपाधौ य प्रत्ययो विहित स तस्मादेव तस्मिन्नुपाधावेव यथा स्यादित्येवमर्थ स्यात्तेन पूङ्यजो शानन्नित्यादौ कालव्यत्यास एव भवति न धात्वादिव्यत्यास', यदि पुनरय द्वौ प्रतिषेधौ कृत्वा तूष्णीमास्ते स्वैरेव विधायकैर्लङादय उत्सर्गा स्वेषु स्वेषु कालेषु अपवादविनिर्मुक्तेषु भवन्तीति न सङ्करप्रसङ्ग, अतो यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानाचाय वति कि तर्हि मतुप्, अनद्यतनमस्यास्तीत्यनद्यतनवत्, सामान्यविवक्षाया नपुसकत्वम्। 'अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवतीति'। अस्याप्यनद्यतनवाश्चासौ प्रत्ययश्च तस्य विधिरित्यर्थ इति सर्वथा यदनद्यतने विहित तत्सर्व न भवति। वृत्तौ लङ्लुटौ विहितौ तयो प्रतिषेध इत्युपलक्षणम्॥

"भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्"॥ 'अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं च वचनमिति'। क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति नानुवर्त्तते तदनुवृत्तौ हि नियमार्थमेतत् स्याद् भविष्यत्येव मर्यादावचनएवावरस्मिन्नेवेति वा

विधिनियमसम्भवे च विधिरेव ज्यायानिति भाव । 'मर्यादावचने सतीति'। मर्यादोक्तौ सत्यामित्यर्थ, वचनग्रहणमभिविध्यर्थ वचनग्रहणे हि सति मर्यादामात्रवचने मर्यादावचनइत्यर्थो भवति सैव हि मर्यादा यदा कार्येणाभिसम्बद्ध्यते तदाभिविधिरित्युच्यते। 'अवरस्मिन्नविभागइति' । अपरभागविषयश्चेद्भूत्वर्थो भवतीत्यर्थ, अपरस्मिन्निति वचनाद्यस्य मर्यादा तस्य द्वौ भागौ कल्पयितव्याविति गम्यते। 'गन्तव्य इति'। अध्वगमनस्य भविष्यत्व दर्शयस्तत्र कर्त्तव्यस्य भोजनादेर्भविष्यत्व दर्शयति। 'तस्य यद परमिति'। अनेनाध्वनो विभागो द्विरित्यनेनापि क्रियाप्रबन्धाभावो द्विरेव नानवरतमिति । 'योयमध्वागत इति' । भूतकालता दर्शयति। 'अध्येमहीति' । इडो लड्, शपो लुक्, आडजादीनाम्, आटश्च । 'अभुञ्ज्महीति'। भुजोनवनइत्यात्मनेपद, श्नसोरल्लोप, चुत्वम्। 'तत्र उत्तरसूत्रे विशेष वक्ष्यतीति' । अनहोरात्राणामित्यनेन ॥

"कालविभागे चानहोरात्राणाम्" ॥ 'कालमर्यादाविभागे सतीति'। मर्यादा च विभागश्च मर्यादाविभाग समाहारद्वन्द्व, तेन कालशब्दस्य षष्ठीसमास । 'न चेदहोरात्रसम्बन्धी विभाग इति' । एतेनानहोरात्राणामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी न कर्तृकर्मणोरिति दशयति, एव सति यदिष्ट सिद्ध तद्दर्शयति । 'तैरिति'। तैरन्यस्य कालस्य विभागोन्येन वा तेषा तैरेव वा तेषा सर्वथा प्रतिषेध । ननु पूर्वसूत्रएवानहोरात्राणामिति वक्तव्यमेवमपि हि सामर्थ्यात्कालविभागस्यैव प्रतिषेधो विज्ञायते नहि देशविभागस्याहोरात्रै सम्बन्धोस्ति तत्कि योगविभागेन तत्राह। 'योगविभाग उत्तरार्थ इति' । उत्तरसूत्रे कालविभागएव विभाषा यथा स्याद्देशविभागे माभूदिति, आग्रहायणी मार्गशीर्षी । 'त्रिविधमुदाहरणमिति । प्रथम तैर्विभागस्य द्वितीय तेषा विभागस्य तृतीय तैस्तेषा, महोरात्रसस्पर्शे अहोरात्रगन्धे, एतच्च प्रसज्यप्रतिषेधसमाश्रयणाल्लभ्यते, दर्शितश्च प्रसज्यप्रतिषेधो न चेदहोरात्रसम्बन्धी विभाग इति, अन्यथानहोरात्रसम्बन्धिनि विभागइत्यवक्ष्यत् ॥

"लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ" ॥ 'कुतश्चिद्वैगुण्यादिति'। प्रतिबन्धकोदय सामग्रीवैकल्य वा वैगुण्यम्। 'दक्षिणेन मार्गेण न शकट पर्याभविष्यदिति'। तस्य मार्गस्य ऋजुत्वात्स्थाण्वादेरभावाच्च, पर्याभवन भङ्ग, कमलक कश्चित्पुरुष स शकटादीना विषमेष्वपि स्थानेषु मुस लाद्यवष्टम्भयोगेन नेता। 'अभोक्ष्यत भवान् घृतेनेति'। घृतमात्रस्यातिपत्तौ भोजनक्रियाभिनिर्वृत्तावपि लृङ् भवति कारणभेदाद्भिन्नैव भोजनक्रिया ततो घृतातिपत्तौ घृतभोजनक्रियाप्यतिपन्नैव। 'भविष्यत्कालविषयमेतद्व चनमिति'। कथ तर्हि भविष्यतोर्थस्येदानीमवगतिस्तत्राह। 'भविष्यदप र्याभवनमिति'। 'हेतुमत् तत्र हेतुभूतमिति'। एतेन लिङ्निमित्त हेतुहेतुम द्भाव दर्शयति। 'लिङ्गेन बुध्वेति'। असकृत्पाक्कमलकाह्वाने सति शक टापर्याभवन दृष्ट्वा भाविनोपि कलमकाह्वानस्य शकटापर्याभवन दृष्ट्वा भाविनोऽपि कलमकाह्वानस्य शकटापर्याभवनहेतुभूतत्व लिङ्गेन बुद्ध्वा, लिङ्ग पुन कलमकाह्वानत्व, भविष्यत्कलमकाह्वानमपि शकटापर्याभवनस्य हेतु कलमकाह्वानत्वात्पूर्वकलमकाह्वानवदिति एव बुध्वेत्यर्थ। 'तदतिपत्ति मिति'। प्रकरणाद् द्विवचनान्तस्य समासस्तयोराह्वानापर्याभवनयोरति पत्तिमित्यर्थस्तत्र कमलकस्य देशान्तरगमनादिना तदाह्वानस्यातिपत्तिरव सीयते तदतिपत्त्यैव च पर्याभवनस्याप्यतिपत्ति' शकटस्य गुरुतरभारारो पणादिना। 'भविष्यत्काल[1]योरतिपत्तिरितो वाक्याद्गम्यतइति'। नेदानीं कमलक आह्वातु शक्यते तच्च शकटमपि पराभविष्यत्येवेत्यवगमात् ॥

"भूते च" ॥ 'अचार्यो चङ्क्रम्यमाण इति'। भोक्तुकाम क्षुधा कुटिल गच्छन्नित्यर्थ। 'अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थीति'। चङ्क्रम्यमाणो दृष्ट इत्य नुषङ्ग, ब्राह्मणार्थी भोक्तार मार्गयमाण इत्यर्थ। सोपि सभ्रमात्कुटिल गच्छति, तत किमित्यत आह। 'यदीत्यादि'। यदि दृष्टो भविष्यदिति क्वचित्पठ्यते तत्तु यदायद्योरुपसख्यानमिति यदि लिङ्निमित्तत्वात् लृङ् कि तूत्तरसूत्रेण विकल्पित, दृष्ट इत्येव तु पाठो युक्त। 'न तु भुक्तवानिति'। क्रियातिपत्ति दर्शयति, तत्र हेतु। 'अन्येन पथा स गत इति' ॥

१ मुद्रितमूलपुस्तके विषययोरित्यधिक दृश्यते।

"वोताप्यो"॥ 'वा आ उताप्योरिति'। आङ प्रश्लेष दर्शयति, तत्राङ उताप्योरित्यनेन सम्बन्धादल्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वा पूर्वं परेण सहाद्गुणे कृते पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्वोमाङोश्चेति पररूप यथा आ ऊढा-ओढा अद्य ओढा अद्योढा कदोढेति अत्रोताप्यो समर्थयोरिति यत्सप्तम्यन्त तदवधित्वेनोपादीयते तत्र प्रकृतिवदनुकरण भवतीत्यनुकरणस्याप्य प्रत्यय इति प्रतिषेधेनाप्रातिपदिकत्वादाडोपि योगे पञ्चम्यभाव । 'मर्या दायामाङिति'। एतच्च विभाषा गर्हाप्रकृतौ प्रागुतापिभ्यामिति स्मरणा दवसीयते, गर्हाप्रकृतौ गर्हाविशिष्टे प्रकृत्यर्थे, गर्हाग्रहणमनवक्लृप्त्यादेरपि लिङ्निमित्तस्योपलक्षण विभाषा कथमि लिङ् चेति लिङ्निमित्ताभावा दुत्तरसूत्रातिक्रम ॥

"गर्हाया लडपिजात्वो"॥ 'कालसामान्येन प्राप्नोतीति'। विधीयते इत्यनेन भविष्यतीत्यादे कालविशेषवाचिनो निवृत्ति सूचयन् काल सामान्ये विधिरिति दर्शयति। 'कालविशेषविहिताश्चेत्यादि'। भाष्ये त्वेष निर्णयो गर्हाया लड्विधानानर्थक्य क्रियासमाप्तेरविवक्षितत्वात् ताच्छी ल्यप्रतिपादनेनात्र गर्हा ततश्च यदनेन क्रियते तत्सर्वं वृषलयाजनार्थ मिति सर्वदासौ वृषल याजयत्येव भवति ततश्च क्रियाया समाप्तिरवि वक्षितेति वर्तमाने लडित्येव लट् सिद्धि, यद्येव शतृशानचावपि प्राप्नुत इष्येते च शतृशानचावपि मा याजयन्त पश्य अपि मा याजमान पश्येति प्रत्युत सूत्रारम्भे सत्यवर्त्तमानकालविहितत्वाल्लुटस्तौ न प्राप्नुत इति दोषवानेव सूत्रारम्भ इति ॥

"विभाषा कथमि लिङ् च"॥ 'विभाषाग्रहणमित्यादि'। स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले ये लुडादयो विहितास्तेषा च बाधा माभूदित्येवमर्थमि त्यर्थं, यद्येव विभाषाग्रहणादेव लडपि भविष्यति नार्थश्चकारेण, सत्य, वर्त्तमाने सिद्ध्यति कालान्तरे तु न सिद्ध्यति तस्मात्तदर्थश्चकारेण लट समुच्चय । 'अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति'। कथमीत्येतद्गर्हा च ॥

"किंवृत्ते लिङ्लृटौ"॥ किंवृत्ते लिप्सायामित्यत्र किंवृत्त व्याख्या तम् इह किंवृत्ते लृट् चेति वक्तव्य चकारात्प्रकृतो लिङ् भविष्यति नार्थो

लिङ्ग्रहणेन तत्राह । 'लिङ्ग्रहणमिति' । चकारेण लिङ इव लटोपि समुच्चय स्यात् तस्यापि प्रकृतत्वात्तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थमिति भाव ॥

"अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि" ॥ अपिग्रहण शक्यमकर्त्तु कथ यथोपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वइत्यत्राद्वन्द्वग्रहण द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थं तथेहाप्यकिंवृत्तग्रहण किंवृत्ताधिकारनिवृत्त्यर्थमस्मिन्निवृत्ते किंवृत्ते चाकिंवृत्ते च प्रत्ययद्वय भविष्यति तत्क्रियते विस्पष्टार्थं, तथाऽकिंवृत्त इत्यपि विस्पष्टार्थमेव, अस्वरितत्वादेव किंवृत्तइत्यस्याननुवृत्तेरविशेषेण प्रत्ययद्वय भविष्यति, आह च, किं वृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्त ग्रहणानर्थक्यमिति, ननु चाकिंवृत्तग्रहणेन किंवृत्तादन्यत्पद पर्युदासाश्रयणेन गृह्यते तस्योपपदसञ्ज्ञा वक्ष्यामीत्यकिंवृत्तग्रहण स्यात् किं पुनरुपपदसञ्ज्ञाया प्रयोजन, समासो नातिङिति प्रतिषेधात्, यदा तर्हि ऌट सत्सञ्ज्ञकौ भवतस्तदा समासो यथा स्यात् नास्य ऌट सत्सञ्ज्ञकौ भवत ऌट सद्वेत्यत्र भविष्यतीत्यधिकाराद्भविष्यतीत्येव विहितस्य ऌटो ग्रहणमय तु कालमात्रे विधानाद्यद्यपि भवति तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति नास्य शतृशानचौ भवत ॥

"किंकिलास्त्यर्थेषु ऌट्" ॥ 'समुदाय उपपदमिति' । केवलस्य किंशब्दस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोर्वृत्त्यसम्भवात् । 'लिङोपवाद इति' । पूर्वेण प्राप्तस्य । 'अस्ति नामेत्यादि' । भवत्कर्तृक वृषलयाजनमस्तीत्यर्थ, उक्त हि पच्यादय क्रिया भवतिक्रियाया कर्त्र्यो भवन्तीति ॥

"जातुयदोर्लिङ्" ॥ 'ऌटोपवाद इति' । अनवक्लृप्त्यादिसूत्रेण लिङ्ऌटोर्द्वयोरपि प्राप्तयोर्लिङेव यथा स्यात् ऌण्माभूदित्येवमर्थ इत्यर्थ । 'यदाययोरुपसङ्ख्यानमिति' । सूत्रवत् ऌटोपवाद ॥

"यच्चयत्रयो" ॥ 'ऌट ए[1]वापवाद इति' । पूर्ववत्प्राप्तस्य, एवकार पौनर्वचनिक । 'योगविभाग उतरार्थ इति' । उत्तरत्र यच्चयत्रयो

१ मुद्रितमूलपुस्तके एवेति नास्ति ।

रेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् जातुयदोर्माभूदिति, इहानवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ यच्च यत्रयोरित्युपपदे अपि द्वे एव ततश्च यथासङ्ख्यं प्राप्नोति तत्राह । 'यथासङ्ख्यमिह नेष्यतइति' । पूर्ववल्लक्षणव्यभिचारचिह्नात् बहूच पूर्वनिपातात् ॥

"गर्हायां च" ॥ दरिद्रश्चेद्वृषलयाजनमपि युक्तं स्यात् तत उक्तं 'वृद्ध इति' । वृद्धस्याप्युपभोगबाहुल्येन सम्भाव्येत अत उक्तं 'वृद्ध इति' । वृद्धस्यापि जातिमात्रब्राह्मणस्य युक्तं स्यादत उक्तं 'सद्ब्राह्मण इति' । सद्वंशजः सदाचारश्चेत्यर्थस्तो गर्हामर्हं इति ॥

"शेषे लृडयदौ" ॥ 'यच्चयत्राभ्यामिति' । चित्रीकरणापेक्षस्तु शेषो न भवति तस्येह स्वरितत्वेनाधिकारात् । 'आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेति' । अत्रानवक्लृप्तिराश्चर्यं च द्वयं गम्यते तत्राश्चर्यनिमित्ते लृटि प्रतिषिद्धे जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसङ्ख्यानमित्यनवक्लृप्तौ लिङ् । भाष्ये तु सम्भावनार्थो यदिशब्दः प्रयुज्यते ततश्च सम्भावनमत्र तात्पर्यार्थो न चित्रीकरणं ततश्चायदाविति न वक्तव्यं लिङपि सम्भावनेऽलमित्यनेनैवेत्युक्तं यदाह, चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थान्यत्वादिति ॥

"उताप्योः समर्थयोर्लिङ्" ॥ 'समर्थयोरिति' । सूत्रे समशब्दस्य निपातनादतो लोपः शकन्ध्वादित्वाद्वा पररूपत्वं सशब्द एव वा वृत्तौ समशब्देन समानार्थे यथा प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् यथा सुखसमुखस्येत्यत्रेति भावः । 'प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यत इति' । आद्ये प्रश्नो गम्यते द्वितीये प्रच्छादनं, ननु चापिशब्दोपि प्रश्ने दृष्टः, अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणाम् अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मन इति ततश्च प्रश्नेपि समानार्थत्वमनयोरिति उत दण्डः पतिष्यतीति प्रत्युदाहरणानुपपत्तिः, एवं मन्यतेऽप्यग्रणीरित्यादौ प्रष्टव्यमर्थान्तरमपेक्ष्य समुच्चयार्थ एवापिशब्दः प्रश्नस्त्वर्थः प्रकरणादिना गम्यते तेन नानयोः प्रश्ने समानार्थत्वमिति ॥

"कामप्रवेदनेऽकच्चिति" ॥ 'स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनमिति' । एतदेवावयवार्थप्रकाशनेनोपपादयति । 'कामं इच्छेति' । 'मारावि

द त्वा पृच्छामीति'। माराविशब्द ददातीति माराविदो माराविरवो माकारीत्यर्थ, सन्नैषा शुकविशेषस्य त हस्ते निधाय कश्चिल्लालयति पार्वत्यपि शुकस्यैव का चिदिष्टा, प्रायेण तु मातापितरौ पृच्छामीति पाठ, तत्र तदुपक्रम वाक्य मातापितरौ पृच्छामि किमत्र पृच्छ्यते कच्चिज्जीवति ते मातेति ॥

"सम्भावनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे"॥ 'योग्यताध्यवसानमिति'। योग्यताया निश्चय, एतदेव स्फोरयति। 'शक्तिश्रद्धानमिति'। शक्ति. सामर्थ्य श्रद्धायते विषयीक्रियते येन ज्ञानेन तत्तथोक्त तदिति, सम्भावनप र्याप्तित्येतेन पर्याप्ताविहालशब्दो न भूषणादावित्याह। यद्येव सम्भावन इति'। सप्तम्यन्तस्य कथमलमिति चेदित्येतद्विशेषणमुपपद्यतइत्याशङ्क्य विपरिणामेन व्याचष्टे।'तच्चेत्सम्भावनमिति'। सम्भावनमलमिति चावर्तते सम्भावने लिङ् भवति तच्चेत्सम्भावनमलमात्मक भवतीति, एव पर्यव सानेनालमा सम्बन्धोतोत्रेतिशब्दो न सम्बन्धनीय ततोलमित्यस्मिन् सिद्धाप्रयोगे सतीत्यन्वयोत्र चेच्छब्दो न सम्बन्धनीय सप्तम्यन्तेन सम्बन्धासम्भवात्, वृत्तौ तु वस्तुमात्र दर्शित सिद्धश्चेदलमोप्रयोग इति न पुनरत्र चेच्छब्दस्यान्वय । 'पर्याप्तमिति'। स्वकार्यनिर्वर्तने समर्थ स्वकार्य पुनस्तस्याविपरीतमविषयपरिच्छेदस्तद्दर्शयति। 'अवितथमिति'। अतथाभूतार्थविषयत्व ज्ञानस्य वैतथ्य यथा शुक्तिकाया रजतज्ञानस्य तद्विपरीतमवितथ तथाभूतार्थविषयमित्यर्थ । 'तदीदृशसम्भावनोपाधिक इति'। तदिति वाक्योपन्यासे ईदृशमलमर्थविशिष्ट सम्भावनमुपाधि यस्येति त्रिपदो बहुव्रीहि, क्वचित्त्वीदृशे सम्भावनोपाधिकइत्यसमास' पठ्यते तत्रेदृश इति न सङ्गच्छते न हि धात्वर्थस्य किञ्चिद्रूप प्राग्निर्दशित यदीदृशमित्युच्येत। 'सर्वलकाराणामपवाद इति'। सम्भावनस्य भविष्य द्विषयत्वाद्भविष्यद्विषयाणा सर्वलकाराणामित्यर्थ । 'अपि पर्वत शिरसा भिन्द्यादिति'। अत्र यत्पर्वतभेदविषय सामर्थ्य पुस सम्भाव्यते तद्यस्य भीमसेनादेर्विद्यतएव तत्र सम्भावनमवितथमिति तद्विषयमुदाहरणम्। 'अपि द्रोणपाक भुञ्जीतेति'। यत्पक्वस्य भोजन तदेव पाकस्य भोजन

कर्मसाधनो वा पाकशब्दः । 'विदेशस्थायी' देशान्तरगतः । 'प्रायेणाग मिष्यतीति' । प्रायिकस्वदक्षिणाक्षिस्पन्दनादेर्लिङ्गाभासादागमनं सम्भाव्य तत एतत्प्रयुज्यते तत्तथ्यमपि भवति विपरीतमपि भवति । 'अलं देवदत्त इति' । पर्याप्तः हनिष्यतीत्यर्थः भाविविषयत्वात्सम्भावनस्य सर्वत्र लृट् प्रत्युदाहृतः । अपरा व्याख्या सम्भावनं भाविवस्तूत्प्रेक्षणमसति विरुद्धप्रत्ययोपनिपाते भवितव्यमनेनेति ज्ञानं यथा प्रत्युदाहरणे प्रायेणागमिष्यतीति तस्य विशेषणमलमिति चेदिति अलमिति चेत् तत्सम्भावनमिति विपरिणामेनान्वयः, तत्र यथा घट इति ज्ञानं पट इति ज्ञानमित्युक्ते ज्ञानस्य विषयनिर्देशः प्रतीयते तथेहापि सम्भावनाख्यस्य ज्ञानस्य विषयनिर्देशोऽयमलमिति चेत् तत्सम्भावनमलमर्थविषयं चेदित्यर्थः, अलमर्थश्च पर्याप्तिर्न भूषणादिर्धातोश्च प्रत्ययविधानात्तदर्थगोचरमेव सामर्थ्यं गृह्यते इमं धात्वर्थमनुष्ठातुं समर्थ इत्येवंरूपं चेत् तत्सम्भावनमित्यर्थः, सिद्धाप्रयोगे कस्मिन् सन्निधानादलशब्दः, एवं तावत्सूत्राक्षराणां निर्वाहः वृत्तेस्तु । 'यत्क्रियासु योग्यताध्यवसानमिति' । तदिह सूत्रे जिघृक्षितस्य सम्भावनस्य लक्षणं न सम्भवनमात्रस्य अन्यथा प्रत्युदाहरणमनुपपन्नं स्यात् न हि तत्र शक्तिश्रद्धानं गम्यते कथं पुनरत्रेदृशं सम्भावनं गृह्यत इत्यत्राह । 'तदिदानीमिति' तत्खलु सम्भावनमेतत्सूत्रप्रणयनकालेऽस्मिन्सूत्र इत्यर्थः, अलमर्थेन विषयेणाविशेष्यते अलमिति चेत् सम्भावनमिति पर्याप्तिमिति पर्याप्तिरलमर्थो न भूषणादिरित्यर्थः, विपरिणामेनान्वयं दर्शयति । 'तच्चेत्सम्भावनमिति' । पर्याप्तिविषयत्वात् पर्याप्तम् अवितथविषयत्वात् अवितथम् एतद्धात्वर्थानुष्ठाने पर्याप्तो वितथारम्भोऽयमस्मिन् धात्वर्थ इत्येवंरूपं चेत्सम्भावनमित्यर्थः । 'अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यादिति' । एवं नामायं बलवानित्यर्थः, पर्वतं तु भिनत्तु मावाभिदत् ॥

"विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि" ॥ 'सम्भावयामि भुञ्जीत भवानिति' । भोजने भवाञ्शक्त इत्युत्प्रेक्षत इत्यर्थः ॥

"हेतुहेतुमतोर्लिङ्" ॥ 'भविष्यति च काल इति' । इष्यत इत्य

पेक्ष्यते कथ पुनरेतद् द्वय सूत्रेनुपात्तमेव लभ्यतइत्याह। 'तत्रेति'। 'ल डिति वर्त्तमाने इति'। उताप्योरित्यादे सूत्रात्। 'हन्तीति पलायत इति'। अत्र हनन हेतु पलायन हेतुमत्, वर्षण हेतु सरण हेतुमत् 'पलायत इति'। उपसर्गस्यायताविति लत्वम्, अत्र लक्षणहेत्वो क्रियाया इति शत्रादेशोपि न भवति इतियोगे च सद्विधिरिति व्यवस्थितविभाषासु पठितत्वात् ॥

'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ" 'कामप्रवेदनइति वक्तव्यमिति'। कामप्रवेदने कच्चितीत्यय तर्हि योग किमर्थ यावता कामो मे भुञ्जीत भवान् अभिलाषो मे भुञ्जीत भवानित्यत्राप्यनेनैव सिद्ध यत्रेच्छार्थमु पपद न भवति अर्थप्रकरणादिना तु कामप्रवेदन गम्यते तत्रापि लिङ् यथा स्यात्, इद तर्हि किमर्थं लोडर्थं लिङग्रहण तु लोटा बाधा मा भूदिति, एवमपि लोट्, चेति वक्तव्ये कि लिङ्ग्रहणेन प्रकृत लिङ्ग्रहण विभाषासम्बन्धमतस्तदनुकर्षणे विभाषाग्रहणस्याप्यनुकर्षण सम्भाव्येत ॥

"समानकर्तृकेषु तुमुन्" ॥ 'तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमिति'। तुमुन्प्रकृतौ य कर्त्ता स चेदिच्छार्थेष्वपि भवतीति, एतच्च साचिध्याल्लभ्यते। 'इच्छति भोक्तुमिति'। आत्मनो भोजनमिच्छतीत्यर्थ, य एवेषे कर्त्ता स एव भुजेरपीत्यस्तीह समानकर्तृकत्वम् इच्छाया भुजिक्रिया प्रति तादर्थ्यस्या प्रतीतेस्तुमुन्ण्वुलावित्यादिना तुमुन् न सिद्ध्यतीत्ययमारम्भ, अथापि कथ चित्तादर्थ्य स्यादेवमपि समानकर्तृकेष्विति वक्ष्यामीत्ययमारम्भ, तेन देवदत्तेन भोक्तुमिच्छति यज्ञदत्त इति न भवति। 'इच्छन्करोतीति'। अत्रार्थे इच्छन्कर्त्तुमिति न भवतीत्यर्थ, इच्छ कर्त्तु गच्छतीत्यादौ तुमुन् ण्वुलावित्यादिना तुमुन्, ननु भावे तुमुन् विधीयते तत्कथमिच्छन्करो तीत्यत्र कर्त्तरि प्रसङ्ग, एवमपीच्छता क्रियतइत्यत्र प्रसङ्गादनभिधान मेवाश्रयणीयम् ॥

"लिङ् च" ॥ किमर्थमिदमुच्यते लिङ् यथा स्यात्, सिद्धोत्र लिङ् इच्छार्थेषु लिङ्लोटाविति, तस्य समानकर्तृकेषु तुमुन् बाधक

प्राप्तो वासरूपविधिश्च क्त्ल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्धस्तत्र यथा लोपन भवति एव लिङपि न स्यात्, अथापि वासरूपविधि स्यादेवमपि लिङेव यथा स्याल्लोगमाभूदित्येवमर्थमेतदारब्धव्यमेव ॥

"इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने" ॥ 'उश्यादिति' । वश कान्तौ अदादिर्यहिज्यादिना सम्प्रसारणम् ॥

"विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्" ॥ 'विधि प्रेरणमिति' । भृत्यादेर्निकृष्टस्य क्वचित्प्रवर्तनमाज्ञापनमित्यर्थ, नियोगतोवश्यम्भावेन यत्करणमनुष्ठान तन्निमन्त्रण स निमन्त्रणस्य विषय इत्यर्थ, अवश्यकर्त्तव्ये श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादे प्रवर्त्तनेति यावत्, श्राद्धे हि निमन्त्रितो दौहित्रादिरभुञ्जान प्रत्यवैति।'कामचारकरणमिति'। कामचार इच्छाप्रवृत्तिस्तया यत्करणमनुष्ठान तदामन्त्रण तद्विषयमामन्त्रणमित्यर्थ, यत्राननुष्ठानेपि न प्रत्यवायस्तत्र प्रवर्त्तनेति यावत् । कल्याणादौ ह्यामन्त्रितोऽभुञ्जानोपि न प्रत्यवैति । 'अधीष्टमिति' । अधिपूर्वादिच्छतेर्नपुसके भावे क्त, पुल्लिङ्गेन पाठस्त्वयुक्त । 'सत्कारपूर्वको व्यापार इति' । गुर्वादेराराध्यस्य व्यापारणेत्यर्थ, णयन्तादेरच्, इद वा कर्त्तव्यमिद वा कर्त्तव्यमित्येव भूतविचारणा सम्प्रधारण यथेदमिह सम्प्रधार्यतइति याच्ञा प्रसिद्धा ।

'न्यायव्युत्पादनार्थ च प्रपञ्चार्थमथापि वा ।
विध्यादिनामुपादान चतुर्णामादित कृतम् ॥
अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूत चतुर्ष्वपि ।
तत्रैव लिङ् विधातव्य किं भेदस्य विवक्षया ॥

अथ विध्यादि प्रकृत्यर्थ प्रत्ययार्थ प्रकृत्यर्थविशेषण प्रत्ययार्थविशेषण वेति चत्वार पक्षा, तत्राद्ये पक्षे विध्यादिषु वर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थ स्यात् ततश्च यत्र प्रकृतिरेव विध्यादीनाचष्टे तत्रैव स्यात् विदध्यान्निमन्त्रयेत आमन्त्रयेताऽधीच्छेत् सम्प्रच्छेत प्रार्थयेतेति, तत्रापि प्रकृत्यर्थो भाव कर्मकर्त्तारश्चेत्येतावदवगम्येत न प्रकृत्यर्थव्यतिरेकेणापरविध्यादिक, यथे-

च्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमानइत्यत्र लिङि इच्छेदिति लडादयश्च न स्युरनेन लिङा बाधितत्वात्, द्वितीये नाप्राप्तेषु भावकर्मकर्तृषु विध्याद योर्था निर्दिश्यमानास्तेषा बाधका स्युरिति लिङा कर्त्रादीनामभिधान न स्यात्, द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिश्च विध्यादीनामेकत्वात्, तृतीये तु यत्र प्रकृतिरेव विध्यादीनाचष्टे तत्र न स्यात् विदध्याच्चिमन्त्रयेतेति नह्यत्र प्रकृत्यर्थादन्ये तद्विशेषणभूता विध्यादय सन्ति, चतुर्थे तु विध्यादीना कर्त्रादीना च स्पष्ट एव भेद इति दोषाभाव इति तमेवाश्रयति। 'विध्याद यश्चेत इति'। 'विध्यादिविशिष्टेष्विति'। विध्यादय प्रवर्त्तनाविशेषास्तै र्विशिष्टेषु प्रवर्तितेष्वित्यर्थ । सम्प्रश्नप्रार्थनयोस्तु सम्पृच्छ्यमाने प्रार्थ्यमाने च कर्त्तरि। ननु च प्रकृत्या योर्थो नाभिधीयते तत्रैव प्रत्ययेन भाव्य न तु प्रकृत्याभिहित, उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् ततश्चास्मिन्नपि पक्षे विदध्यादित्यादौ तदवस्थ एवाप्रसङ्ग, एव तर्हि सन्त्येवात्र व्यतिरिक्ता विध्यादयो विषयभेदात्, तथाहि । श्राद्धे मा निमन्त्रयेत भवानिति मत्कर्मक निमन्त्रण तवानुष्ठेयमित्यर्थ, तत्र प्रकृत्यभिहित निमन्त्रण भोजनविषय लिङभिहित तु निमन्त्रणविषयमिति विस्पष्ट एव निमन्त्र णभेद, यथैषितुमिच्छतीति कालसाधनभेदादिच्छयोर्भेदाश्रयो योगस्त द्वत्, एव विध्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्, एव च कृत्वा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेपि नातीव दोष । 'आमन्त्रण इह भवान् भुञ्जीतेति'। यदीच्छतीत्यर्थ, अध्येष्यामह इत्यपपाठोय नहीच्छतेरेतद्रूप सम्भवति इष्यतिरपि परस्मै पदी गुणश्च श्यनि दुर्लभ इङश्चात्रार्थो नास्ति सूत्रे चाधीष्टेति इङ्ग प्रयुक्तस्तस्मादधीच्छाम इति पाठ । 'उपनयेतेति'। आचार्यकरणआत्म नेपदम् ॥

"लोट् च" ॥ 'योगविभाग उत्तरार्थ इति'। उत्तरत्र लोट एवा-नुवृत्तिर्यथा स्याल्लिङो मा भूदिति । 'अध्ययै इति'। इट् उत्तमैकवचन, टेरेत्वम्, एत ऐ, आडुत्तमस्य पिच्चेत्याडागम, आटश्चेति वृद्धि, प्रकृतेर्गु-णायादेशौ ॥

"प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च" ॥ 'कृत्य इति'। विभाषा

कृवृषोरिति क्यप्, भवान् हि प्रेषित इत्यादिर्वाक्यशेष सर्वेष्वेवोदाहरणेषु योज्य । 'न सामान्येनेति' । भावकर्मणोरित्युपलक्षण भव्यगेयादीना कर्त्तर्यपि भावात् । 'एव तर्ह्येतज्ज्ञापयतीति' । प्रैषादिष्वेव कृत्या भवन्ति नान्यत्रेति नियमार्थं चैतन्न भवति अनिष्टत्वात्, अन्यत्रापि कृत्या दृश्यन्ते, तृणेन शोष्य बुधेन बोध्यमिति अग्निस्तोक तृणेन दीपनीय इति, वस्तु स्वरूपकथनमेतत् न त्वत्र प्रैषादिप्रतीति । 'अधिकारात्परेणेति' । एनपा योगे पञ्चमी मृग्या । 'नावश्यमिति' । क्वचिद्भवति क्वचिन्नेत्यर्थ । 'को विशेष इति' । विधि प्रेरणमिति पूर्वत्र व्याख्यातत्वात् नास्त्येव भेद इति प्रश्न, यद्यविशेष कथ द्वन्द्वनिर्द्देश इति चेत् शब्दरूपस्याभिधेयत्वात्, को विशेष इति कोनयो शब्दयोर्विशेषोभिधेय इत्यर्थ । 'के चिदिति' । एवमामन्त्रणातिसर्गयोरपि विशेषो ज्ञेय, केचिदिति वचनादपरेनयोर्विशेष नेच्छन्तीत्युक्त भवति तेषामपि प्रैषातिसर्गग्रहण कर्त्तव्यमेव तत्रैव कृत्या यथा स्युरिति, प्राप्तकाले चेति ह्युक्ते निमन्त्रणादावपि कृत्या स्यु चकारेण लोडप्यनुकर्षणीय प्राप्तकाले यथा स्यादिति ॥

"लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके" ॥ 'चकाराद्यथाप्राप्त चेति' । लोट् कृत्याश्च ॥

"स्मे लोट्" ॥ 'लिङ्कृत्यानामपवाद इति' । अनन्तरसूत्रेण प्राप्तानाम् । 'करोतु स्मेति' । स्मशब्दोधिकार सूचयति भवानत्राधिकृत इत्यर्थ ॥

"अधीष्टे च" ॥ 'अङ्ग स्म राजन्निति' । अङ्गशब्दोनुनये ब्राह्मणानामेवाध्यापन वृत्तिरतो राजन्नित्यभ्यर्हितेत्यर्थ ॥

"कालसमयवेलासु तुमुन्" ॥ 'प्रैषादिग्रहण सम्बद्ध्यतइति' । न चेह प्रैषादयो गम्यतइति भाव । 'इह कस्मादिति' । 'कालो भोजनस्येति' । तस्माद्भुङ्क्ता भवानिति वाक्यार्थस्तेन गम्यतेत्र प्रैष इति प्रश्न । 'वासरूपविधिनेति' । ननु प्रैषादिषु कृत्यविधानात् स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापित तत्राह । 'उक्तमिति' । अनित्यत्वमेव तत्र ज्ञापित न सर्वथाभाव इत्यर्थ, पर्यायोपादान पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्, अन्ये त्वाहुर

वसरो भोक्तुमित्यादावपि तुमुन् दृश्यते व्युपयो शेतेरित्यत्र राजानमुप शयितु पर्याय इति प्रयुक्तो वृत्तिकारेण तस्मादर्थग्रहणार्थं पर्यायोपादान यथा निमित्तकारणहेतुष्वित्यत्रेति ॥

"लिङ् यदि" ॥ 'तुमुनोपवाद इति'। कर्तृकर्मणो सावकाशोपि लिङ् प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वात्परत्वाच्च भावे तुमुनो बाधक इत्यर्थ ॥

"अर्हे कृत्यतृचश्च" ॥ 'अर्हतीत्यर्ह इति'। पचाद्यच्। 'तद्योग्य इति'। तच्छब्देन धात्वर्थ परामृश्यते। 'अर्हे कर्त्तरि गम्यमानइति'। क्वचिद्वाच्ये क्वचिद्गम्यमान इत्युभयथानुग्रहाय गम्यमान इत्युक्त क्वचिद्वाच्ये गम्यमाने वेति पाठस्तत्र यथा सम्भवमित्यन्वयस्तत्र तृच् अजर्यकुप्यादिषु कृत्याश्च वाच्यत्वे भवन्ति लिङ् भव्यगेयादिषु कृत्याश्चोभयत्र भवन्ति, अथ कस्मात्कृत्यतृचाविति सूत्रे कृत्यभेदविवक्षया बहुवचनमिह तु सामा न्यविवक्षया द्विवचन, क्वचित्तु वृत्तावपि बहुचनमेव पठ्यते। 'तेन बाधा मा भूदिति'। वासरूपविधिश्च नावश्य भवतीत्यनन्तरमेवोक्तम् ॥

"आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि" ॥ 'अवश्य भाव आवश्यकमिति'। मनोज्ञादित्वाद् वुञ्, अव्ययाना भमात्रे टिलोप। 'उपाधिरिति'। प्रत्य यार्थविशेषणमित्यर्थ। 'नोपपदमिति'। शीतोष्णाभ्या कारिणि सेनान्त लक्षणकारिभ्यश्चेति निर्देशात् उपपदत्वे हि केवलाणिणनिर्न स्यात् तत्साहचर्यादाधमर्ण्यमप्युपाधिरेव नोपपदम्। 'शत दायीति'। अकेनो र्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधाद् द्वितीयैव भवति ॥

"कृत्याश्च" ॥ 'भव्यगेयादय कर्तृवाचका कृत्या इति'। भव्यगे यादिष्ववयत्वेन स्थिता कृत्या इत्यर्थ, आदिशब्देन न भव्यगेयादि सूत्र निर्दिष्टानामेव ग्रहण कि तर्ह्यजर्यरूच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यय्यादीनामपि ग्रहण, योगविभाग उत्तरार्थ ॥

'शकि लिङ् च" ॥ 'प्रकृत्यर्थविशेषणमिति'। नोपपद लय्यजय्यौ शक्यार्थइति लिङ्गात्, उपपदत्वे हि केवलौ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे न सम्भ वत भवान्खलु शक्त इति वाक्यशेष सर्वेषु योज्य। 'लिङा बाधा मा भूदिति'। स्त्रिया परेण वासरूपविधेरनित्यत्वाल्लिङा बाधा शङ्का, परा

शेरसोढ इत्यत्रासोढो योर्थ सोढु न शक्यतइति शक्यार्थे क्तप्रत्ययो व्याख्यात स कृत्यल्युटो बहुलमिति वा वासरूपविधिना वा समर्थनीय ॥

"आशिषि लिङ्लोटौ"॥ आशीर्विशिष्ट इत्याशास्यमान इत्यर्थ । विध्यादिसूत्र एवाशीर्ग्रहण न कृत स्मे लोडित्यादिविषयेपि परत्वादेष विधिर्यथा स्यादिति अवश्य चोत्तरार्थमिहाशीर्ग्रहण कर्त्तव्यम् ॥

"क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम्" ॥ 'तन्तिरिति'। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोप प्राप्नोति अनुनासिकस्य क्विझलो क्ङितीति दीर्घत्व च तदुभयमपि न भवति न क्तिचि दीर्घश्चेति प्रतिषेधात्। 'सातिरिति'। सन क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यात्व, क्तिचश्चकारश्चिन्त्यप्रयोजनो न क्तिचि दीर्घश्चेत्यत्र एकानुबन्धकपरिभाषया क्तिनो निवृत्ते सिद्धत्वात् ॥

"स्मोत्तरे लङ् च" ॥ अत्रोत्तरशब्द आधिक्यवचनो न द्विवचनस्तेन पूर्वभूतेपि स्मशब्दे भवति तद्दर्शितम्। 'स्मशब्दसहित इति' ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचिताया पदमञ्जर्या तृतीयस्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥

"धातुसम्बन्धे प्रत्यया" ॥ प्रयोगे स्वार्थाभिधानव्यग्रयोर्धात्वो परस्परेण सम्बन्धाभावादुपचरितवृत्तिरत्र धातुशब्द इत्याह । धात्वर्थे धातुशब्द इति ।'धात्वर्थाना सम्बन्धो धातुसम्बन्ध इति'। सम्बन्धस्यानेकाधिष्ठानत्वात् वृत्तावपि सख्याविशेषोवगम्यत इति भाव । सकलविषयापेक्षया च बहुवचनम्, एकैक विवक्षाया तु धात्वर्थयो सम्बन्ध इति द्रष्टव्य, यदि तु कर्मत्व समानकर्तृकत्व च धातोरर्थद्वारक विशेषणमितिवद्धात्वोरेवार्थद्वारक सम्बन्ध आश्रीयेत इह तु न स्यात् गोमानासीत् गोमान् भवितेति द्वयोर्हि प्रयुज्यमानयो सम्बन्धो भवति न चात्र वर्तनकालेस्ति प्रयुज्यते कीदृश पुनरय धातुसम्बन्ध इत्याह। 'विशेषणविशेष्यभाव इति'। तत्र तिङन्तवाच्योर्थो विशेष्य तत्प्रधानत्वाद्वाक्यस्य

सुबन्तवाच्यस्तु विशेषण कारकस्य क्रिया प्रति गुणभावात् । 'अयथाका लोक्ता अपीति' । यस्मिन्काले विहितास्ततोन्यत्रापि प्रयुक्ता इत्यर्थ, एतेन कालमात्रस्यात्र बाधो न तूपपदोपाधिप्रकृतिप्रत्ययार्थानामिति दर्शयति, एतच्च वर्त्तमानसामीप्यइत्यारभ्य प्रायेण कालान्यत्वप्रतिपादनाल्ल भ्यते । 'अग्निष्टोमयाजीति भूतकाल इति' । भूत कालो यस्येति बहु व्रीहि , एतेन भविष्यत्काल इति व्याख्यातम् । 'तत्रेति' । तयोर्मध्ये भूत कालोग्निष्टोमयाजीत्येवशब्दो भविष्यत्कालेन जनितेत्यनेन सम्बद्धयमान साधुर्भवति अयमपि भविष्यत्काल सन्साधुर्भवतीत्यर्थ , अथ वा भविष्य त्कालेन स्वयमपि भविष्यत्कालेनाभिसम्बद्धयमान स्वकालपरित्यागेन भविष्यत्काल सन्नित्यर्थ , अय ह्यत्रार्थ पुत्रोस्य जनिता स चाग्निष्टोमेन यष्टेति तत्र यदि भूतकाल एव णिनिरवतिष्ठेत तदा यागस्य भविष्यत्ता वगमो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भ , एवमितरयोरप्युदाहरणयोर्द्रष्टव्यम्, अथ विपर्यय कस्मान्न भवति भविष्यत्कालो भूतकालेनाभिसम्बद्धयमान स्वका लपरित्यागेन भूते साधुर्भवति ततश्चाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जात इत्यय वाक्यार्थ इति तत्राह । 'विशेषण गुणत्वादिति' । प्रधानानुवर्त्ती गुणो न गुणानुवर्त्ति प्रधानमुभयोश्च स्वकालनिष्ठयो सम्बन्धानुपपत्तिरिति प्रधा नानुरोधेन गुणस्य कालपरित्याग इत्यर्थ । 'प्रत्ययाधिकार इति' । यद्यपि प्रकृत प्रत्ययशब्द स्वरूपपदार्थकस्तथापीह सञ्ज्ञिनामनिर्द्देशात्सञ्ज्ञिपदा र्थको विज्ञास्यत इति भाव । 'अधात्वधिकारविहिता अपीति' । अन्यथा प्रकृताना धातुप्रत्ययानामेव ग्रहण स्यात् प्रत्ययग्रहणात्तु सर्वपरिग्रहार्था त्तद्धितानामपि कालान्तरेपि साधुत्व भवति। 'गोमानासीत् गोमान्भवि तेति' । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्ययो वर्त्तमानसत्ताविशिष्टेन प्रकृत्य र्थेन विशिष्टेर्थे विहित धातुसम्बन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्त्वेपि साधुर्भवति ततश्चायमत्रार्थ गावोस्यासन् गोमानासीत् गावोस्यभवि तारो गोमान् भवितेति । धात्वधिकारादेव धातुग्रहणे सिद्धे पुनर्धातुग्रहण धातुविशेषपरिग्रहार्थ तेनास्तिभूजनिसम्बन्धे तद्विशेषणानामेव काला न्यत्वेन साधुत्व भवतीति केचित्, न चाय पक्षो भाष्ये सिद्धान्तत्वेन

स्यापित तस्मादविशेषेण भवतीत्यन्ये, दृश्यते चान्यत्रापि कालान्यत्व 'साटोपमुर्वीमनिश नदन्तो ये प्लावयिष्यन्ति सम ततोमी' इत्यत्र, नदन्त इति वर्त्तमानकाल प्लावयिष्यन्तीति अवर्त्तमानेनाभिसम्बद्ध्यमानो भविष्यत्काल सम्पद्यते। सूत्रप्रत्याख्यान तु अग्निष्टोमयाजीति भूतएव णिनि जनितेत्येतत्सम्बन्धात्तु केवल व्यपदेशस्य भावित्वप्रतीतिरस्य सूत्रस्य शाटक वयेतिवत्, ततश्च भाविव्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्व वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रत्येष्यते, अवश्य च स्वकालएव प्रत्ययविधिरेष्टव्योऽन्यथा भाविकृत्यमासीदित्यत्र भाविशब्दस्य भूत कालत्वे भाव्यासीच्छब्दयो पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात्, तस्मा दिदानीमासीदित्येव तत्रार्थ, गोमानासीदित्यत्रापि देवदत्तस्य विद्यमानत्वेपि गोमद्रूपस्यातीतत्वाद् भूतप्रत्यय, तत्रार्थाद् गवामप्यतीतत्व प्रतीयते गोमच्छब्दस्तु स्वमहिम्ना वर्त्तमानसत्ताविशिष्टमेव प्रकृत्यर्थमाह॥

"क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमो"॥ 'धातुसम्बन्धइति वर्त्ततइति'। अनुप्रयोगधातुना च सबन्ध, क्वचित्त्वय ग्रन्थो न पठ्यते। 'प्रकृत्यर्थविशेषण चैतदिति'। उपपदत्वाशङ्का निरस्यति। व्याख्यानाच्चोपपदत्वाभाव। 'समभिहारविशिष्टक्रियावचनादिति'। क्रियाधर्मे समभिहारमात्रे धातोर्वृत्त्यसम्भवादेतदुक्तम्, अत्र यदि लोटो हिस्वाविति वचनात्तस्यैव हिस्वौ स्याता तदा सामान्यविहिताना तिङा शतृशानज्भ्यामिव हिस्वाभ्या बाधा स्यात्ततस्तध्वमोर्लोट्स्थानिकयोरभावाद्वा च तध्वमोरिति तयो स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नमिति लोट्शब्देन तदादेशाना ग्रहणमित्युपलक्ष्यते, अस्तु तथा को दोष, इह हि तिप्सिप्मिपा स्थाने विहितस्य हे स्थानिवद्भावेन पित्त्वान्ङित्त्वाभावाल्लुनीहीतीत्व न स्यात्, ब्रूहीति ब्रुव ईट् स्यात् तृणढीति तृणह इम् स्यात् अनुदात्तत्व च हे प्रसज्येत। नैष दोष। सेर्ह्यपिच्चेत्यत्र योगविभाग करिष्यते तत्सामर्थ्याद नन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति नाश्रीयते सेर्हिर्भवति अपिच्च भवति यावान्कश्चिद्धिर्नामेति, यो तर्ह्युत्तमादेशौ हिस्वौ तयोराडागम प्राप्नोति लुनीहिलुनीहीत्येवाह लुनामि अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीयइति।

नैष दोष । आटि कृते साट्कस्यादेशौ भविष्यत सकृत्प्रवृत्त्या लक्ष णस्य चरितार्थत्वात् हिस्वयो पुनराट् न भविष्यति, इह ह्याट् क्रियता हिस्वाविति सम्प्रधारणायामुभयोरनित्ययो शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिर नित्यो भवतीति परत्वादाटि कृते साट्कस्य हिस्वाविति सिद्धमिष्टम्, एवमपि हेर्योगविभागेन पित्त्वाभावेपि स्वशब्दस्योत्तमादेशस्य पित्त्वाद्भुड्क्ष्व भुड्क्ष्वेत्येवाह भुञ्जइत्यत्र श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपो न प्राप्नोति, ब्रूष्व ब्रूष्वेत्येवाह ब्रुवे ब्रुव ईट् प्राप्नोति, सर्वेषा च तिडा द्वावपि हिस्वौ पर्या येण स्याता न तु परस्मैपदाना हिरितरेषा स्व इति नियामकमस्ति तस्माद्दुष्ट एवाय पक्ष इति मत्वा लकारस्यैवादेशौ हिस्वावाश्रयणीयाविति दर्शयति । 'तस्य च लोट इति' । नन्वस्मिन्पक्षे वा च तध्वमोरित्यनुपपन्न मित्युक्त तत्राह । 'तध्वम्भाविनस्तु वा भवत इति'। मुख्यार्थासम्भवे तध्व भावी लोडेव तथोच्यतइत्यर्थ, यदि तर्हि लोट एव हिस्वावादेशौ न तदादेशाना ल परस्मैपदमिति द्वयोरपि परस्मैपदसज्ञा स्यात् ततश्च द्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्याता तिड्त्वसन्निवेशाच्च तदन्तस्य तिडन्तता न स्यात् ततश्च तिड्ङतिड इति निघातो न प्राप्नोति हिस्वयोश्च कृत्वा त्तदन्तस्य शतृशानजन्तस्येव प्रातिपदिकत्व,त्स्वाद्युत्पत्ति प्राप्नोति तत्र च विभक्तिसज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोर्विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता निपातोव्ययमित्यव्ययसज्ञाया यद्यपि विभक्तीना श्रवण न भव ति तथापि तत परस्य तिड्ङत्तिड इति निघात प्राप्नोति द्वावपि च कर्तर्य्येव स्याता न तु स्वादेशो भावकर्मकर्तृषु स्यात् तस्मादयमपि पक्षो दुष्ट एव तत्राह । 'योगविभागश्चात्र कर्त्तव्य इति'। योगविभागे यथेष्ट सिद्ध्यति तथा दर्शयति । 'लोडित्येवेति'। एतेन द्वितीययोगे प्रथमान्तस्य लोड्ग्रहणस्यानुवृत्ति दर्शयति, तत्र च सामानाधिकरण्येन लोडित्यनेन हिस्वौ विशेष्येते न षष्ठ्याविपरिणामेन, न च हिस्वौ लोटौ भवत उच्यते चेद लोटौ हिस्वाविति ततश्च धर्मातिदेशो विज्ञायते तदाह । 'लोड्ध र्माणौ तौ भवत इत्यर्थ इति'। अत्र च लोट्शब्देन लोट्सबन्धिनौ हिस्वावु च्येते मुख्यलोट्सबन्धिनो धर्मस्यातिदेश्यस्यासम्भवात्प्रसिद्धौ लोट्सबन्धिनौ

यौ हिस्वौ सेर्ह्यपिच्च सवाभ्या वामाविति विहितौ तद्धर्माणावित्यर्थ । किं सिद्ध भवति तद्दर्शयति । 'तेनेति' । तयोर्हि परस्मैपदात्मनेपदत्व भेदेन व्यवस्थित हे परस्मैपदत्व स्वस्यात्मनेपदत्वमिति अतस्तद्धर्मातिदेशादिहापि तदुभय भेदेन व्यवतिष्ठते, भेदेन भविष्यतीत्यर्थ । 'तिङ्त्व च भवतीति' । तथा च हीत्यस्य कर्त्ता वाच्य स्वशब्दस्य तु भावकर्मकर्त्तार पुरुषैकवचनसज्ञे तु विधानसामर्थ्याच्च भवत, यदि हि ते अपि स्याता हिस्वयोरनेन विधानमनुपपन्न स्याद् वचनान्तरेणैव तयोस्तादृशयो सिद्धत्वात् । 'लुनीहिलुनीहीत्यादि । 'पुन पुनर्लवनमय करोतीत्यादिरर्थ' । तत्र च लोडन्त पुन पुनर्लवनमाहानुप्रयोगधातुस्तु क्रृति तद्विषया वदन् अभिव्यनक्ति समुग्ध तद्गत साधनादिकम, एव च सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावाद् धातुसबन्ध उपपद्यते, इत्येवशब्दौ लोडन्तानुप्रयोगयो सबन्धार्थौ, अयन्त्वमहशब्दा पुरुषविशेषाभिव्यक्तिहेतव । 'अथ वेति' । वा च तद्धर्मोरित्यस्य फल दर्शयति । 'अलावीदिति' । लुङ् सिचि वृद्धि सिच इट्, तिपोस्तिसिचोपृक्तइतीट्, इट ईटीति सिचो लोप, सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति सवर्णदीर्घत्वम् । 'एव मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यमिति' । लुनीहिलुनीहीत्येव त्वमलावी अलाविष्टमलाविष्ट, अथ वा लुनीतलुनीतेत्येव यूयमलाविष्ट लुनीहिलुनीहीत्येवाहमलाविषम् अलाविष्वालाविष्म । 'एव मध्यमोत्तमयोरपीति' । लुनीहिलुनीहीत्येव त्व लविष्यसि लविष्यथो लविष्यथ, अथ वा लुनीतलुनीतेत्येव यूय लविष्यथ लुनीहि लुनीहीत्येवाह लविष्यामि लविष्याव लविष्याम । 'एव सर्वेषु लकारेषूदाहार्यमिति' । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलुनात् लुनातु लुनीयात् लूयात् लुलाव लविता लविष्यति अलविष्यत्, अधीष्वाधीष्वेत्येवमध्यैत अधीताम् अधीयीत अध्येषीष्ट अधिजगे अध्यगीष्ट अध्यैष्ट अध्येता अध्यैष्यत अध्यगीष्यत अध्येष्यते । कर्मणि लूयस्वलूयस्वेत्येवाय केदारो लूयतइत्यादि, भावे तु प्रसिद्ध स्वशब्दो दृष्टो न वेति चिन्त्यम् । अथोदाहरणेषु कथ द्विर्वचन यावता क्रियासमभिहार द्योतयितु द्विर्वचन विधीयते स चात्र तस्मिन्नेव विधीयमानेन लोटैव द्योतित, अथ द्योति-

तेपि तस्मिन्क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वचनसामर्थ्यादत्र द्विर्वचन यङन्तेपि प्राप्नोति वक्तव्यो वा विशेषस्तत्राह। 'क्रियासमभिहाराभिव्यक्ताविति'। ल कर्मणि चेति वचनाद्भावकर्मकर्त्तारोस्य वाच्या समभिहारस्तु द्विर्वचनेनैव द्योत्य, यङस्तु न किञ्चिदन्यद्वाच्य द्योत्य वा विद्यतइति तेनैव क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वाद् द्विर्वचनाभावः। ननु च सन्तु भावकर्मकर्त्तारोस्य वाच्या समभिहारोप्युपाधित्वेन श्रुत सोपि लोटो द्योत्यो भवतु यथा लडादिषु वर्त्तमानादय, एव तर्ह्यसति द्विर्वचने शुद्धस्य लोटोस्य च साधारण रूपमिति समभिहाराभिव्यक्तयेवश्य द्विर्वचनमपेक्ष्यते शब्दशक्तिवैचित्र्य चात्र हेतु, यथा स्त्रीत्व क्वचिदेकेनैव प्रत्ययेन द्योत्यते क्वचिद्वाभ्या क्वचित् दृषदित्यादौ प्रातिपदिकेनैवेत्यल प्रबन्धेन ॥

"समुच्चये ऽन्यतरस्याम्" ॥ समुच्चयइति समान्योक्तावपि क्रियासमुच्चयएव दृश्यते धातो प्रत्ययविधानादित्याह। 'अनेकक्रियाध्याहार समुच्चयइति'। अनेकासा क्रियाणामेकस्मिन् सबन्धिनि निचीयमानतेत्यर्थ । एतेनैकक्रियाविषयात्समभिहारात्समुच्चयस्य भेदो दर्शित, धातो क्रियावाचित्वात्क्रियाधर्मे समुच्चयमात्रे वृत्तिर्न भवतीत्यभिप्रायेणाह। 'समुच्चीयमानक्रियावचनादिति'। एकस्मिन्साधने या क्रिया समुच्चियन्ते तद्वाचिभ्यो धातुभ्य प्रत्यय इत्यर्थ । 'भ्राष्ट्रमटेत्यादि'। भ्राष्ट्राटनादीनि करोतीत्यर्थ । तत्रानुप्रयुज्यमानो धातु साधनभेदेन भिन्नेष्वटनेष्वनुवर्तमान कृतिव्यापार वदस्तद्गतानि साधनादीनि प्रकाशयतीति परस्परसम्बन्ध, भ्राष्ट्र चुल्लि, खस्य दूर खदूरमपवरक, स्थाल्य प्रक्षालिता यत्र निधाय पिधीयन्ते तत्स्थाल्यपिधानम्। 'अथ वेति'। प्रथमेनाथवाशब्देन वा च तध्वमोरित्यस्य व्यापार दर्शयति द्वितीयेनान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य, एव द्वितीयेप्युदाहरणे द्रष्टव्यम् ॥

"यथाविध्यनुप्रयोग पूर्वस्मिन्" ॥ 'यथाविधीति'। पदार्थानतिवृत्तौ यथार्थे यदव्ययमित्यव्ययीभाव, अनुप्रयोग इत्यनुशब्दो धात्वर्थानुवादी न पश्चाद्भावेनानन्तर्यर्थे तेन पूर्वव्यवहितप्रयोगोपि भवति, पूर्वस्मिन्निति वचन विस्पष्टार्थं समुच्चये हि सामान्यवचनस्यानुप्रयोग

वक्ष्यति तेन ततोन्यत्राय विधिरन्यश्च विषय पूर्वमेव लोड्विधानम्। 'धातु सम्बन्धे प्रत्ययविधानादिति'। ननु च हिस्वान्तमेतदनभिव्यक्तपदार्थक सख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात्, अतस्तदर्थाभिव्यक्त्यर्थमेवानुप्रयोग सिद्ध, अस्त्वेव किमेतावता वृत्तिकारोक्तो हेतुर्न भवति, अथ वा यावन्त मर्थमभिव्यक्तु हिस्वान्त समर्थ तावतो विवक्षायामनुप्रयोगासिद्धि मत्वै वमुक्तम्। 'यथाविध्यर्थ वचनमिति'। ननु च समुच्चये सामान्यवचनस्येति वक्ष्यति तत्र नियमो विज्ञास्यते समुच्चयएव धात्वन्तरस्यानुप्रयोग इति ततश्च क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुयोगो भविष्यति, एव मन्यते समु च्चये सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोग इति नियमादन्यत्र धात्वन्तरस्यापि स्यादिति छिनत्तीति नानुप्रयुज्यतइति, पचतीत्यादेर्भिन्नार्थस्य त्वप्रसङ्गो लोडन्तेनानन्वयात्, समानार्थस्य तु सम्भवति सम्बन्धो यथा तस्यैव, एव सामान्यवचनस्य करोत्यादेरप्यनुप्रयोगप्रसङ्ग, तस्यापि हि सन्निहितलोड न्तवाच्ये विशेषे पर्यवसानात्सम्भवत्येवान्वय। ननु चैकस्या आकृतेश्च रित प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भवति एतच्च कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यत्र व्याख्यात तत्र यथा गवा स्वामी अश्वेषु चेति न भवति तथेहापि येनैव धातुना लोट्प्रयोग प्रारब्धस्तेनैवासौ समापयिष्यते, न। अस्यापि न्यायस्य वेदे लोके च व्यभिचारात्, वेदे तावदिन्द्राय राज्ञे सूकर इति चतुर्थी प्रयोगप्रकरणे त्रिप्रश्येनस्य वर्त्तिका ते धातुरिति षष्ठी,मयु प्राजापत्य इति तद्धितश्च देवतासम्बन्धे दृश्यते, लोकेपि खलु पय पपुरिति लिटा सहानेनिजुरिति लड् प्रयुक्त, तस्मादारभ्यमेवैतत्॥

"समुच्चये सामान्यवचनस्य"॥ ननु च हिस्वान्तस्यानभिव्यक्त पदार्थकत्वाद्धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानाच्चानुप्रयोग सिद्धो नार्थ एतेन तत्राह। 'सर्वविशेषेति'। असत्यस्मिन्यतो धातोर्लोड्विहित स तस्यानु प्रयुज्येत, एवमपि हिस्वान्तार्थस्याभिव्यक्तिर्भवत्येव धातुसबन्धश्चोपपद्यते, ननु च सर्वेषु विशेषेषु यदनुगत सामान्य तद्वाचिनोनुप्रयोगेपि तस्य सामान्यस्य सन्निहितेषु विशेषेषु पर्यवसानादर्थाभिव्यक्तिश्च सर्वेषा भवति धातुसबन्धश्च तत्र सामान्यवचनस्यैकस्यानुप्रयोगोस्तु बहूना विशेषवा

चिना वेति सम्प्रधारणायामेकस्यैव भविष्यति लघुत्वात्तत्राह । 'लाघव चेति' । अन्यथा तरुद्रुमादीनामेव प्रयोग स्याच्च वनस्पत्यादिशब्दाना मिति भाव । ननु भ्राष्ट्रमटेत्यादौ तस्यैवानुप्रयोगात्कथ सामान्यवचनता तत्राह । 'भ्राष्ट्रमटेत्यादि' । 'कारकभेदात् क्रियाभेदे सतीति' । भेद निबन्धन समुच्चयोप्येवमेवात्रोपपाद्य ॥

"छन्दसि लुङ्लङ्लिट" ॥ उदाहरणेषु धातुसम्बन्धो मृग्य । 'अकरदिति' । कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरडादेश ऋदृशोऽडि गुण ॥

"लिडर्थे लेट्" ॥ 'जोषिषदिति' । जुषी प्रीतिसेवनयोरनुदात्तेत् व्यत्ययेन परस्मैपदम्, इतश्च लोप परस्मैपदेषु, लेटोऽडाटाविति तिपो ऽडागम, सिब्बहुल लेटीति सिप्, इडागम । 'तारिषदिति' । सिविधौ बहुल णिद्वद्भाव उक्तस्ततो वृद्धि । 'पतातीति' । पत्लृ गतौ, तिप आडागम ॥

"उपसवादाशङ्कयोश्च" ॥ यदि मे भवानित्यादिनोपसवादस्य स्वरूप दर्शयति । 'कारणात इत्यादिना' । शङ्काया अनुसरणमनुगमनमि त्यर्थ । 'अहमेवेत्यादि' । त्रिपुरविजये देवै प्रार्थितस्य देवस्यैतद्वचनम् । ईश ऐश्वर्ये, उत्तमैकवचनमिट्, टेरेत्व, वैतोन्यत्रेत्यैकार । पशवो द्विपा दश्चतुष्पादश्च वायु देवा अब्रुवन्सोम राजान हनामेति सोऽब्रवीद्वर वृणै मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तादिति । मदग्रो ऽग्र प्रथम येषा ते तथोक्ता , ग्रहे कर्मण्यात्मनेपद यक् ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् झस्याडागम पूर्ववदै त्वम् । देवा सोममघ्नन्, सोऽपूयदशक्यतामागमत्, ते वायुमब्रुवन् इम न स्वदयेति, सोऽब्रवीद्वर वृणै मद्देवत्यान्येव व पात्राण्युच्यान्ता इति अह देवता येषा तानि तथोक्तानि, उच्यान्तादिति । वचेर्वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारण शेष पूर्ववत्, 'नेज्जिह्मायन्त इति' । इच्छब्द आशङ्का द्योत यति । जिह्माचरणेन नरकपात सम्भाव्यते स मा भूदित्यर्थ, जिह्म कुटिल पाप छन्दसि परेच्छायामिति क्यच्, अश्वाघस्यादिति योगविभा गेनात्व, वृत्तौ तु वस्तुमात्र दर्शितम् । 'जिह्माचरणेनेति' । न पुनराचारे उपमानादन्यत्र क्यजस्ति, हेतौ शतृप्रत्यय । 'लिडर्थ एवायमिति' । हेतुहे

तुमद्भावे, कथम् उपसवादे तावत्करण हेतुर्दान हेतुमत् अन्यथा यदि मे भवानिद कुर्यादिति लिङ् स्यात् विभाषा तु लिडिति अहमपि ते इद दास्यामीति लृट्, भाष्ये तु ददातेरपि लिङ् प्रयुक्त, आशङ्कापि कारणत कार्यानुसरण तत्र कारण हेतु कार्य हेतुमत्, अथापि करणमव धिर्दानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव उपसवादे प्रतीयते न हेतुहेतुमद्भाव, आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीत्युच्येत तथापि लिङ्प्र योगसिद्धयेवश्य वक्तव्योत्रहेतुहेतुमद्भाव, अतो लिडर्थ एवायमित्यर्थ । 'नित्यार्थं तु वचनमिति'। छन्दसि नित्योत्र लिङ् दृश्यतइति मन्यते, तथापि व्यवस्थितविभाषया सिद्धमिति चेत्तदेव तर्हि वचनेन ज्ञाप्यते ॥

"तुमर्थे सेसेनसेऽसे असेअसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवे ङ्तवेन" ॥ 'कथ ज्ञायतइति'। कर्तरि कृदिति वचनात् भावस्तुमर्थो नोपपद्यतइति प्रश्न । अपकर्षापनय स्वार्थश्च धातूना भाव इति साध्य मानरूप स एव हि धातुवाच्यो भाव, घञादिवाच्यस्तु भावो धात्व र्थव्यतिरिक्त सिद्धतारूप । 'पिबध्याइति'। यको बहुल छन्दसीति लुकि पिबादेश । 'मादयध्याइति'। यक प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप् ॥

"दृशे विख्ये च" ॥ योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजन ॥

"ईश्वरे तोसुन्कसुनौ" ॥ 'वितृद इति'। ओतृदिर् हिसाना दरयो ॥

"कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वन" ॥ 'कृत्यानामर्थो भावकर्मणी इति'। यद्यपि भव्यगेयादिषु कर्त्ताप्यर्थ वह्य करण स्नानीय चूर्णमित्यादिषु करणादयस्तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधान कि तर्हि स्वरूपेण, अत कृत्यतया विधान भावकर्मणोरेवेति भाव । 'दिदृक्षेण्य इति'। दृशे सन्नन्तात्केन्य । 'शुश्रूषेण्य इति'। शृणोते । 'सयादिसूत्रेपीति'। येन सयादयो विधीयन्ते तत्र तुमर्थे सेसेनसे इत्यत्रेत्यर्थ, । 'तस्य तु मर्थादन्यत्रेति'। अन्यथानेनैव तुमर्थे भावेपि सिद्धत्वादनर्थक तत्स्यात् ॥

"अवचक्षे च' ॥ 'एश्प्रत्यय इति'। शित्करण सार्वधातुक त्वार्थ तेन चक्षिड ख्याञ् न भवति ॥

"भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्" ॥ सस्थानादीनामवधित्वेन लक्षणभाव । 'आ समाप्तेरिति' । सम्पूर्वो हि तिष्ठति समाप्तौ रूढ, सन्तिष्ठते पिण्डपितृयज्ञ इत्यादौ दर्शनात् । 'आतमितोरिति' । तमु ग्लानौ ॥

"अलखल्वो प्रतिषेधयो प्राचा क्त्वा" ॥ तुमर्थइत्येव । 'अलं कृत्वेति' । अमैवाव्ययेनेति नियमादुपपदसमासाभाव । न कर्त्तव्यमित्यर्थ, 'वासरूप इति चेदिति' । पूर्वं तु प्रैषादिषु कृत्याना वचनेन स्त्र्यधिकाराद्ध्वं वासरूपविधिर्नावश्यमस्तीति ज्ञापितत्वादिह तदभावमभिप्रेत्य प्राग्ग्रहण विकल्पार्थमित्युक्तम् ॥

"उदीचा माङो व्यतीहारे" ॥ 'अपमित्येति' । मेङ् प्रणिदाने क्त्वो ल्यपि मयतेरिदन्यतरस्यामितीत्व, ह्रस्वस्य तुक् । 'अपूर्वकालत्वादिति' । पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादयमयते यदा चास्माद्वचनान्मयते क्त्वो भवति तदा समानकर्तृकयोरित्यादिना याचेर्न भवति अनेन बाधितत्वात्, यथा द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनम्, अनभिधानाद्वा । 'मेङ इत्यादि' । मेङोय कृतात्वस्य निर्देश कृतो न पुनर्माङ् मानइत्यस्य तस्य व्यतिहारे वृत्त्यसम्भवादित्यर्थ, यद्येव मेङ इत्येव वक्तव्य तत्रायमप्यर्थो व्यतिहारग्रहण न कर्त्तव्य भवति तत्राह । 'ज्ञापनार्थमिति' । किं ज्ञाप्यतइत्याह । 'नानुबन्धकृतमिति' । प्रयोजनमाह । 'तेनेति' । यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत तत श्रूयमाणे पकारे दैप आत्व न स्यात् अनेजन्तत्वात् ततश्चादाब्विति प्रतिषेधे तस्य ग्रहण न स्याद्दाप लवनइत्यस्यैव तु स्यात् ॥

"परावरयोगे च" ॥ परावरशब्दयो सम्बन्धिशब्दत्वाद्यदपेक्ष परावरत्व तयो पूर्वपरयोरेव परावराभ्या योगो गम्यतइत्याह । 'परेण पूर्वस्येति' । पूर्वशब्देनात्रावरो विवक्षित । 'अप्राप्य नदीमिति' । नद्या पूर्वदेश इत्यर्थ । 'ततश्च नदी परा भवतीति' । परनदीयोगेन पर्वतो विशेष्यते । 'अतिक्रम्य पर्वतमिति' । पर्वतस्य परस्तादित्यर्थः । ततश्चावर पर्वतो भवति तेनावरपर्वतयोगेन नदी विशेष्यते, अयमप्यपूर्वकालार्थ आरम्भ, अतिक्रमोत्र कीदृश इति चिन्त्यम् ॥

"समानकर्तृकयो. पूर्वकाले" ॥ क्रियापेक्षत्वात्कर्तृभावस्य धात्व धिकारेपि तदर्थस्यैव समानकर्तृकत्व विज्ञायते न धातोरित्याह । 'समान. कर्त्ता ययोर्द्धात्वर्थयोरिति' । समानशब्दोयमेकवाची, तत्रेति निर्द्धारणे स प्तमीं दर्शयति, षष्ठ्यामपि न दोष सप्तमीत्वाश्रिता । 'पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानादिति' । प्राभाकरास्तु पूर्वप्रयुज्यमानादिति व्याचक्षते अनुष्ठाने पौर्वकाल्य नाद्रियन्ते तद्भाष्यवार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् । उक्त हि व्यादाय स्व पिति समील्य हसतीत्युपसख्यानमपूर्वकालत्वादिति, ननु च शक्ति कारक सा च प्रतिक्रिय भिद्यते तत्कृत समानकर्तृकत्वमित्यत आह । 'शक्तिश क्तमतो रिति'। इह समानकर्तृकयोरिति द्विवचननिर्द्देश क्रियते तेन द्वयो रेव पौर्वकाल्ये स्याद्बहूना न स्यात्तत्राह । 'द्विवचनमतन्त्रमिति' । अवश्य येन केन चिद्वचनेन निर्द्देश कर्त्तव्य , तत्र समानकर्तृकत्वस्य पूर्वकालत्वस्य च भेदाधिष्ठानत्वाद्भेदनिबन्धनयोर्द्विवचनबहुवचनयो प्रथमभावित्वाद्द्वि वचन प्रयुक्त न त्वेतत्तन्त्रमित्यर्थ , एवमपि लोकविज्ञानाच्च सिद्ध्यति तद्यथा लोके ऽमीषा ब्रह्मणाना पूर्व आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्व एवानीयते एवमि हापि सर्वपूर्वाया क्रियाया प्राप्नोति तस्मादेव वक्तव्य सर्वेषामेवात्र व्रजि प्रति पौर्वकाल्यम् ।'स्नात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति'। आख्यातवा च्या हि क्रिया विशेष्यत्वात्प्रधान तेन ता प्रति सर्वासा विशेषणत्वात्परस्परे णासम्बन्ध , तदुक्त, गुणाना च परार्थत्वादसम्बन्ध समत्वात्स्यादिति, एव च क्त्वा प्रयोगोप्यनियतो भवति स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति पीत्वा स्नात्वा भुक्त्वा व्रजतीति। 'भुक्तवति ब्राह्मणइति'। ननु तुमर्थाधिकाराद्भावे क्त्वाप्र त्यय क्तवतुस्तु कर्त्तरि एव तर्ह्यस्मिन्विषये भावे न भवतीति प्रत्युदाह रणत्व वाच्य, श्रीशैलशिखर दृष्ट्वा सर्वपापै प्रमुच्यतइत्येवमादीना कर्तृभेद विषयाणा प्रयोगाणामसाधुत्वमेव। 'व्रजति जल्पति चेति'। यौगपद्यादिह पूर्वकालता नास्ति । 'अपूर्वकालत्वादिति' । पूर्व ह्यसौ स्वपिति पश्चा द्व्याददाति यदैव हसति तदैव समीलयति न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात् अवश्य त्वसौ व्यादाय मुहूर्त्तमपि स्वपिति समील्य च हसति ततश्चो त्तरकालभाविस्वापहासाद्यपेक्ष पौर्वकाल्य तदाश्रयश्च प्रत्यय, इह

कस्माच्च भवति पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजतीति स्वशब्देनोक्तत्वात्, विभाषाग्र इत्यनेनापि न भवति किं कारणं साधनपौर्वकाल्यविषयाणामग्रयादीनां तत्र ग्रहणमन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीति, इह तु व्रज्यपेक्षं भोजनस्य यत्पौर्वकाल्यं तत्र क्त्वाप्रत्ययश्चोद्यते तत्पूर्वशब्देनोक्तं, न च वचनसामर्थ्यादुक्तेऽपि प्रसङ्गः, साधनपौर्वकाल्यविषये ऽग्रयादावुपपदे चरितार्थत्वात् क्रियाविषयत्वाच्च कालव्यवहारस्य तद्द्वारकमेव साधनपौर्वकाल्यं द्रष्टव्यम्, उक्तं हि, क्रियाभेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिकेति, इहास्यते भोक्तुमिति वासरूपेण लड् भवति यदा ऽसेः क्त्वा भवति तदा भुजेर्लडादय एव भवन्ति आसित्वा भुङ्क्त इति न तु तुमुन् अनभिधानात् आसित्वा भोक्तुमित्युक्ते प्रक्रमत इत्यादिना सम्बन्धः प्रतीयते ॥

"आभीक्ष्ण्ये णमुल् च" ॥ 'द्विर्वचनसहिताविति'। केन पुनरत्र द्विर्वचनमित्याह। आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसङ्ख्यानाद् द्विर्वचनमिति'। नित्यवीप्सयोरित्यत्र तु वामनो वक्ष्यति तिङ्क्षु नित्यता अव्ययकृत्सु चेति तन्मते नित्यग्रहणादेवात्र द्विर्वचनम्। 'पायपायमिति'। आतो युक् ॥

"न यद्यनाकाङ्क्षे" ॥ 'अनाकाङ्क्ष इति'। पचाद्यजन्तेन नञ्समासः, तद्दर्शितम्। 'नापरं किञ्चिदाकाङ्क्षत इति'। क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितो पीति'। णमुल् चेत्युक्तं तदपेक्षं पूर्वत्वमपिशब्दादनन्तरसूत्रविहितोऽपि आभीक्ष्ण्येनाभीक्ष्ण्ये च क्त्वामात्रस्य प्रतिषेध इत्यर्थः। एतच्च पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तन्न भवतीत्येव प्रकरणापेक्षया प्रतिषेधविज्ञानाल्लभ्यते ॥

"विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु" ॥ अग्रशब्दो देशविशेषवचनोऽप्यस्ति प्रभोरग्रे भुङ्क्त इति इह तु प्रथमशब्दसाहचर्यात्कालविशेषवाचिनो ग्रहणम्। अनुकरणत्वाच्चाग्रे इति विभक्तेर्लुगभावोऽस्य वामीयमिति यथा, 'आभीक्ष्ण्य इतिनानुवर्त्तत इति'। अप्राप्तविभाषेयमित्यत्रेय युक्तिः, तदनुवृत्तौ हि पूर्वसूत्रेण प्राप्ते विभाषा स्याद् एवं च ब्रुवता साधनपौर्वकाल्यविषया अग्रयादय इत्युक्तं भवति, क्रियापौर्वकाल्ये हि अग्रयादिभिरेव तस्योक्तत्वादाभीक्ष्ण्येऽपि क्त्वाणमुलोरप्राप्तिरन्याभीक्ष्ण्य इत्यनुवृत्तावप्यप्राप्तविभाषैव स्यात्, न च द्विर्वचनमन्तरेणाभीक्ष्ण्यं द्योतयितुं शक्यमिति

न तद्द्योतनायापि क्त्वाणमुलोर्विधानमुपपद्यते । नन्वननुवर्त्तमानेप्याभीक्ष्ण्यग्रहणे पूर्वसूत्रस्यावकाशो यत्राग्रयादयो न सन्ति अस्य तु यत्राभीक्ष्ण्यं नास्ति सोवकाश , आभीक्ष्ण्ये चाग्रयादिषु च सत्सूभयप्रसङ्गे परत्वादियमेव विभाषा प्राप्नोतीत्युभयत्र विभाषेय युक्ता, एव मन्यते पूर्वविप्रतिषेधेनाभीक्ष्ण्ये नित्य एव विधिर्भवतीति, अग्रेभोजंभोजं व्रजति अग्रेभुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति, एव पूर्वप्रथमयोरपि द्रष्टव्यम् । नन्वेव णमुल्यप्राप्ते क्त्वाप्रत्यये तु समानकर्तृकयोरित्यादिना प्राप्ते सत्ययमारम्भ इति पुनरप्युभयत्रविभाषैव युक्ता, नैतदस्ति, सह विहितौ यौ क्त्वाणमुलौ यद्विषये वासरूपविधेरभावो ज्ञापयितुमिष्टस्तावनन्तरसूत्रविहितौ क्त्वाणमुलावभिप्रेत्याप्राप्तविभाषेयमुच्यते न तु क्त्वाणमुल्मात्रापेक्षया । 'क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवत इति' । किमर्थं पुन क्त्वाविधीयते यावता नाभीक्ष्ण्येपि समानकर्तृकयोरित्येवासौ सिद्ध । सत्य, विभाषाग्रहणेन वासरूपविधेरभावो ज्ञाप्यतइति वक्ष्यति न च केवल णमुल्विधौ तदभावो ज्ञापयितुमिष्यते किं तर्हि क्त्वासहितणमुल्विधौ, तस्माण्णमुल क्त्वासहितस्य विधिर्यथा स्यादिति णमुल् चेत्यनुवृत्त्या क्त्वोप्यनुवाद क्रियते, एव हि द्वयो सह विधातुमुपादीयमान विभाषाग्रहण तादृश एव विषये वासरूपविधेरभाव ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम् । 'अग्रेभोज व्रजतीति' । अन्येभ्यो भोक्तृभ्य पूर्व भुक्त्वा व्रजतीत्यर्थ । 'आभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्तीति' । अग्रे भुङ्क्ते भुङ्क्ते ततो व्रजतीत्येव न भवतीत्यर्थ । 'उपपदसमास कस्मान्न[1] भवतीति' । प्राप्तविभाषायामस्यामग्रयादीना पक्षे प्रत्ययनिवृत्तौ निमित्तत्व न तु प्रत्ययोत्पत्तौ तयोराभीक्ष्ण्ये णमुल् चेत्यनेनाविशेषेण विहितत्वादित्यनुपपन्नत्वमप्राप्तविभाषाया त्वग्रयादीना प्रत्ययोत्पत्ति प्रति निमित्तत्वान्निमित्तस्य चोपपदसञ्ज्ञाविधानादुपपदसमास *प्राप्नोतीति भाव । 'अमैव यत्तुल्यविधानमिति' । एतच्च तत्रैव व्याख्यातम् ॥

"कर्मण्याक्रोशे कृञ खमुञ्" ॥ उदाहरणेषु करोतिरुच्चारणे वर्तते तस्य शब्दात्मकमेव कर्म भवति तत्र चोरादिशब्दा शब्दप्रधाना

१ कस्मान्न क्रियते इति २ पु पाठ ।

चोरङ्कारं क्रोशे चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थस्तदाह। 'चोरोसीत्यादि'। 'चोरंक्र रणमिति'। चोरशब्दोच्चारणम्। 'आक्रोशसम्पादनार्थमिति'। निन्दितश ब्दोच्चारणमन्तरेण तस्य सम्पादयितुमशक्यत्वात्। 'न त्वसाविति'। न हि चोरोसीति वचनेन चोर क्रियते॥

"स्वादुमि णमुल्"॥ 'स्वादुमीत्यर्थग्रहणमिति'। एतच्च व्याख्या नाल्लभ्यते। 'स्वादुर्थेष्विति'। मान्तत्वमपि सर्वेषा भवति अर्थे सम्भवात्, लवणसम्पन्नशब्दावपि स्वादुशब्दपर्यायौ। अथ स्वादुमीति मकारान्तनि पातन किमर्थं यावता खमुञ् प्रकृत सोनुवर्त्तिष्यते तत्रारुर्द्विषदजन्तस्य मुमिति मान्तत्व सिद्धमिति तत्राह। 'मकारान्तनिपातनमीकाराभावार्थ मिति'। भावप्रत्ययविषये मान्तत्वे निपात्यमाने वोतो गुणवचनादिति ङीन्न भवति मकारान्तत्वादुकारान्तत्वाभावादित्यर्थ। 'चृअन्तस्येति'। खमुञ्यपि न सर्वत्र मुम् सिद्ध्यति तद्विधावनव्ययस्येत्यधिकारादिति भावः। एवं तर्हि मान्तत्वमेव निपात्यता प्रत्ययस्तु प्रकृत खमुञेव विधेय', नैत दस्ति, अव्ययार्थमेव मान्तनिपातन स्यादिति ङीप्स्यादेव णमुलि तु मान्तत्वमपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं च च्अन्तस्य च मकारान्तार्थं विज्ञायते, अवश्य चोत्तरत्र णमुल् विधेय इति लाघवाभावादिहैव कृत। 'अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वेति'। द्वयोर्वाक्ययोस्तन्त्रेणोपादानमेतत्, स्वाद्वीं कृत्वा यवागू भुङ्क्ते इतीकाराभावस्योदाहरणम्, अस्वादु स्वादुभुङ्क्ते इत्यव्य यस्य, इह यदि क्त्वादय प्रत्यया. कर्त्तरि कृदितिवचनात्कर्त्तरि स्यु, इह पक्त्वोदनो भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्तात्तृतीया न स्यात् क्त्वाप्रत्ययेनाभि हित. कर्त्तेति, अथ क्त्वाप्रत्ययेनाभिधाने सत्यपि भुजिप्रत्ययेनानभिहित' कर्तेति कृत्वानभिहिताश्रया विभक्तिर्भवति तृतीया, यद्येवमोदने द्वितीया प्राप्नोति कि कार्यं भुजिप्रत्ययेनाभिधानेपि क्त्वाप्रत्ययेनानभिहित कर्मेति तथा यदि कर्मणि स्यु पक्त्वौदन भुङ्क्ते देवदत्त इति देवदत्तात्तृतीया प्राप्नोति ओदनात्प्रथमा पक्त्वोदनो भुङ्क्ते देवदत्तेन पक्त्वौदन भुङ्क्ते देवदत्त इत्येव तु भवति तथास्मिन् णमुल्यपि स्वादुङ्कार भुज्यते यवागूर्देवदत्ते नेति यवाग्वा द्वितीया न भवति स्वादुङ्कार यवागू भुङ्क्ते देवदत्त इत्य

त्रापि कर्मणि द्वितीया भवति कर्त्तरि तृतीया च न भवति, एवमा तुमुनो द्रष्टव्य, तथा तुमुन्ण्वुलौ क्रियाया क्रियार्थाया समानकर्तृकेषु तुमुन्निन्य त्रापि तुमुनि भोक्तुमोदन पच्यते देवदत्तेन इष्यते ग्रामो गन्तु देवदत्तेन भोक्तुमोदन पचति देवदत्त ग्राम गन्तुमिच्छति देवदत्त इति सर्वत्रानुप्र योगाद्यत्र लादयस्तदनुरोधेनैव कर्तृकर्मणोर्विभक्तिर्भवति, तस्मादव्ययकृत समानाधिकरणाद्इति वक्तव्य, केन समानाधिकरणे, अनुप्रयोगेण, एतदुक्त भवति, अनुप्रयुज्यमानाद्धातोर्यस्मिन्कारके लादयो विहितास्तत्रैवाव्ययकृ-तोपि भवन्तीति, एव ह्युभाभ्या कर्तृकर्मणोरभिहितत्वाद्यथायथ विभ क्तय सिद्ध्यन्ति, वृत्तिकारस्त्विममर्थमन्यथा साधयितुमाह । 'तुमर्थाधिका राच्चेति । तत्र सयादिसूत्रे तुमर्थग्रहणात्तुमुन् भावे भवतीति ज्ञापित तदेव च तुमर्थग्रहण शकधृषज्ञेति यावदनुवर्त्तते ऽत सर्वएते त्वादयो भावे भवन्तीति तत्र चोदयति । 'यद्येवमिति'। 'तृतीया कस्मान्न भवतीति'। एतच्चोपलक्षण स्वादुङ्कार यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेत्यत्र कर्मणि द्वितीया कस्मान्न भवतीत्यपि द्रष्टव्यम्, अनभिहितइति पर्युदासे चैतच्चोद्य तदा हि सत्यभिधानेनभिधाने च यतोनभिधान तदाश्रया विभक्ति प्राप्नोति, परिहरति । 'भुजिप्रत्ययेनेति'। अनभिहितइति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयत इति भाव । तदा हि यतोभिधान तदाश्रय प्रतिषेधो भवति । ननु च शक्ति कारकमन्या च करणविषया शक्तिरन्या च भुजिविषया तत्र यद्ये कस्या शक्तेरभिधानमनभिधान च स्यात्स्यादय परिहार, यतोभिधान तदाश्रय प्रतिषेध इति शक्तिभेदास्त्वयुक्त इत्यत्राह । 'न चास्मिन्निति'। किं कारण भेदो न विवक्षित इत्याह । 'समानकर्तृकत्व हि विवक्ष्यत-इति'। ननु च मा नामास्मिन्प्रकरणे शक्तिभेदो विवक्षितोऽनभिहितइत्यत्र कस्मान्न विवक्ष्यते, असबद्धमेतत्, कथ हि तस्मिन्नेव प्रयोगे तदेव विवक्षा-विवक्षे स्याता, किञ्चानभिहितइत्येकत्वादीनामाधारनिर्देशो ऽनभिहिते कर्मादौ यदेकत्वादि तत्रेति द्रव्यमेव चैकत्वादीनामाधारो न शक्तिरतस्त त्रापि द्रव्यमेवानभिहितमित्युच्यते तस्य च शक्तिद्वारेणाभिधानानभिधा नयो सतोर्यतोभिधान तदाश्रय प्रतिषेधो भवतीति युक्तमेव । अभ्युपेत्यापि

शक्तिभेदविवक्षा परिहारमाह। 'प्रधानशक्त्यभिधाने चेति'। आख्यातपद वाच्या क्रिया विशेष्यत्वात्प्रधान विशेषणभूता त्वप्रधान तद्द्वारेण तद्विषययो शक्त्योरपि गुणप्रधानभाव, तत्र प्रधानानुवर्तित्वाद्गुणाना तन्मुखप्रेक्षित्वा त्तद्विरुद्धस्वकार्यारम्भाभावात् यथायथ विभक्तिसिद्धिरित्यर्थ । उक्त च

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययो पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥
प्रधानविषया शक्ति प्रत्ययेनाभिधीयते ।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते ॥

इति। वय तु ब्रूम सकृच्छ्रुतस्य युगपदुभाभ्या सम्बन्धाभावादे केनैव प्रधानेन शाब्दोन्वय इति इतरेण तु सन्निधानादार्थ इति ॥

"अन्यथैवकथमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्" ॥ 'कथ पुनरसौ सिद्धा प्रयोग इति'। सिद्ध ओदन इत्यादौ सिद्धशब्दो निष्पन्नवचन, ततश्च सिद्ध श्चेदप्रयोग कथमप्रयुज्यमानात्ततो णमुलविधिरिति प्रश्न, सिद्धे सत्या रम्भो नियमार्थ इतिवत्प्राप्तवचन सिद्धशब्द इत्युत्तरम्। 'निरर्थकत्वादि ति'। निष्प्रयोजनत्वात्। 'एवमेवेति'। निरर्थक एव सन्नित्यर्थ । एतदेव स्फोरयति। 'अन्यथा भुङ्क्त इति'। 'यावानर्थ इति'। उदाहरणेष्वनुप्र योगेषु या क्रिया तत्प्रकारवचना अत्रान्यथादय । 'अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्त इति'। अत्र तु विना करोतिना शिरसोन्यथा करण न प्रतीयते भुजिक्रियागत एव प्रकारो गम्यते ऽतोवश्य प्रयोज्य करोति ॥

"यथातथयोरसूयाप्रतिवचने"॥'यद्यसूयन् पृच्छति प्रतिवक्तीति'। पृच्छति सति यद्यसूयन्प्रतिवक्तीत्यर्थ, असु मानसोपतापे कण्ड्वादि । 'तत्रेति'। एव भूते विषये यत्प्रतिवचन तदसूयाप्रतिवचनमित्यर्थ । यथा कारमिति'। प्रष्टुमनर्ह सन्यदि पृच्छति तदेदमुत्तरम्। 'यथा कृत्वाह भोक्ष्यइति'। तत्त्वकथनमेतत्। कथ पुनरत्र क्त्वाप्रत्ययो यावता सिद्धा प्रयोगइति वचनादनर्थकोत्र करोति, ततश्च भेदनिबन्धनस्य पौर्वकाल्यस्य समानकर्तृकत्वस्य चाभावान्नात्र प्राप्नोति, णमुल पुनरुभयाभावेपि वचन

सामर्थ्याद्भवति, उच्यते, क्रियासामान्यवचन करोतिस्तद्विषयप्रकारो यथा तथाशब्दाभ्यामुच्यते तत्र सामान्यस्य सन्निहिते विशेषे पर्यवसानात्तद्विषय एव प्रकार उक्तो भवति ततश्च यथा भोक्ष्यतइति यावानर्थस्तावानेव सत्यपि करोताविन्त्येतावता सिद्धाप्रयोगत्वमुच्यते न पुनरत्यन्तमभिधेयाभावात्, ततश्च क्रियाभेदनिबन्धन उपपन्न एव क्त्वाप्रत्यय, एव च क्त्वा पूर्वसूत्रेपि वासरूपेण क्त्वा भवति, भाष्येपि तत्र तत्र प्रयुज्यते अन्यथा क्त्वा चोदितमन्यथा क्त्वा परिहार उक्त, कथ क्त्वा बाधकमित्यादि ॥

"कर्मणि दृशिविदो साकल्ये" ॥ 'कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्ट इति' । सकलस्य भाव साकल्य तद्विशिष्टे कर्मण्युपपदइत्यर्थ । 'कन्यादर्श वरयतीति' । अत्र दर्शनविषयभूताना सर्वासामेव कन्याना वाक्यार्थेनान्वयात्साकल्य, सर्वा कन्या वरयतीत्यत्रापि दर्शनविषयभूता इत्यर्थ, अतिशयप्रतिपादनपर चैतत्, यस्मात्कस्याश्चित्परित्यागेपि भवत्येव । 'जानाति लभते विचारयति वेति' । सत्तार्थस्य तु विदेरकर्मकत्वादग्रहणमिति भाव ॥

"यावति विन्दजीवो" ॥ विन्देति विदेर्लाभार्थस्यानुकरण तस्य हि विन्दतीत्यादौ शे मुचादीनामिति नुमस्ति । 'यावल्लभते तावद् भुङ्क्ते इत्यर्थ इति' । एतेनासाकल्य दर्शयति साकल्ये हि पूर्वेणैव सिद्धम् ॥

"चर्मोदरयो पूरे" ॥ कर्मणीत्यनुवृत्ते पूरेरिति ण्यन्तस्येद ग्रहण केवलस्याकर्मकत्वादित्याह । 'पूरयतेरिति' । 'उदरपूर भुङ्क्तइति' । उदर पूरयन् भुङ्क्तइत्यर्थ । एवमादिषु प्रायेण पौर्वकाल्य नास्ति तस्मात्पूर्वकालइति न सम्बन्धनीयमित्याहु ॥

"वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्" ॥ गोष्पदपूरमिति' । गोपद पूरयन्वृष्ट इत्यर्थ, वृषेरकर्मकत्वात्कर्त्तरि क्त, अत्रापि पूर्वकालइति न सम्बन्धनीयमित्याहु । 'सीतापूरमिति' । सीता लाङ्गलपद्धति । 'अस्य ग्रहण किमर्थमिति' । सन्निधानादेव पूरयतेरूलोपो विज्ञास्यतइति

प्रश्न । 'उपपदस्य मा भूदिति'। अस्येत्यनुच्यमाने वर्षप्रमाणवदूलोपोपि समुदायविषयो विज्ञायेत प्रकृत्युपपदसमुदाये सन्निहितो य ऊकारस्तस्य लोप इति ततश्चोपपदस्यापि स्यादिति भाव । ऊलोपश्चास्यान्यतरस्या मिति शक्यमकर्तुं, कथ गोष्पदप्रमिति, प्रा पूरणइत्यस्माद्धातोरातोनुपसर्गे क क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वनपुसकत्वे, न रूपभेदो नार्थभेदो न स्वरभेद कप्रत्यये थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्व णमुल्यूलोपे कृते पूर्वस्य स्वरभाजोभा वाल्लितीत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरस्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणावस्थानमि त्यन्तोदात्तत्वमेव, ननु च णमुलि सति कृन्मेजन्त इत्यव्ययत्वाद्विभक्तीना श्रवण न भवति तरपि च गोष्पदप्रतरमिति भवति, कल्पबादौ च गोष्पदप्रकल्प इति भवति, अज्ञातादिषु चाव्ययत्वादकज्भवति के तु सति सर्वमेतन्न सिद्ध्यति, उच्यते, इष्यते तावद्विभक्तीना श्रवणमेकेन गोष्प दप्रेणेति तरबादिषु चोपन्यस्तानि रूपाणि नेष्यन्तएव, एतच्च भाष्ये ऊलोपप्रत्याख्यानादवसीयते । ननु च गोष्पदपूरमित्याद्यपि घञैव सिद्ध न सिद्ध्यति यदि तावत्करणे घञ विधाय तदन्तेन कर्मणि षष्ठ्या समास क्रियते ततस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्व स्यादथ भावे घञि व्यधि करणपदोबहुव्रीहि क्रियते गोष्पदस्य पूरणमस्मिन्वर्षइति तत पूर्वपद प्रकृतिस्वरप्रसङ्ग, गोष्पदपूरन्तरा गोष्पदपूरङ्कल्पमित्यादि न च सिद्ध्यति तस्माद्वर्षप्रमाण इति वक्तव्यम् ॥

"चेले क्नोपे" ॥ 'अस्माद्धातोर्ण्यन्तादिति'। पुका निर्द्देशादेव ण्यन्तत्वमवसीयते, व्याख्यानाच्चेल इत्यर्थग्रहणमित्याह। 'चेलार्थेष्विति'। 'चेलक्नोप वृष्ट इति'। चेल क्नोपयन् शब्द ययन्वृष्ट इत्यर्थ, यथा वर्षणे चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इति यावत् ॥

"निमूलसमूलयो कष" ॥ अत्र प्रकरणे समानकर्तृकत्व मेव । 'निमूलकाषमिति'। कषतिर्हिंसार्थ । एकस्यैव धात्वर्थस्य सा मान्यविशेषभावेन भेदे सति विशेषणविशेष्यभाव, निगत मूलमस्य निमूल, सह मूलेन समूल कषण करोति, सह मूलेन कषतीत्यर्थ । एव सर्वत्र प्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

"समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह " ॥ 'जीवग्राहमिति' । जीव तीति जीव, इगुपधलक्षण क, जीवन्त गृह्णातीत्यर्थ ॥

"करणे हन " ॥ 'नित्यसमासार्थं चेति' । हिंसार्थानामित्यनेन णमुलि तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति विकल्पित समास स्याद् अतो हिंसार्थेप्यनेनैव णमुलेषितव्य इत्यर्थ । कथ पुनरिष्यमाणोपि लभ्यते, यावता ऽहिंसार्थे हन्तौ सावकाशोय विधिर्हिंसार्थानामित्यस्य तु हन्तिव्यतिरिक्तो हिंसार्थो ऽवकाश, हिंसार्थे हन्तावुभयप्रसङ्गे परत्वात्स एव विधि प्राप्नोति तत्राह । 'पूर्वविप्रतिषेधेनेति' । कथ तर्हि हिंसार्थानामित्यत्रोदाहरिष्यते दण्डोपघात गा कालयति दण्डेनोपघात वेति । अत्राहु । यत्रैक एव धात्वर्थ सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेषण विशेष्यभावमनुभवति सोस्य विषय, कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति वचनात्, अत्यन्तभिन्नधात्वर्थसम्बन्धे तु तेनैव णमुल् भवतीति, एव च नित्यसमासार्थो यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्चेति, कोर्थ, यथाविध्यनुप्रयोगार्थ सन्नित्यसमासार्थ इत्यर्थ । इह द्विर्हन्ग्रहण समूलग्रहण च क्रियते सकृदेव तु शक्य कर्त्तु, कथम्, एव वक्ष्यामि जीवाकृतयोर्ग्रहकृञ, शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिष, निमूले कष, समूले हनश्च, चकारात्कषश्च, तत करणे हन इत्येव, यद्येतत्कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति एतद्ग्रहादिष्विति वक्तव्य, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"स्नेहने पिष " ॥ व्याख्यानात्स्नेहनद्रव्यार्थग्रहणमित्याह । 'स्नेह-नवाचिनोति'। 'उदपेषमिति'। पेषवासवाहनधिषु चेत्युदकस्योदभाव, शुष्कचूर्णेत्यत्र स्नेहनग्रहण न कृत कर्मणि तत्र प्रत्यय इह तु करणे ॥

"हस्ते वर्त्तिग्रहो " ॥ जीवे ग्रह, हस्ते च, वर्त्तेश्चेति, नोक्त तत्र कर्मोपपदमिह तु करणम् । 'वर्तिर्ण्यन्त इति'। निर्द्देश एवात्र प्रमाणम् । 'हस्तवर्त्त वर्त्तयतीति'। हस्तेन वर्त्तयति गुलिका करोतीत्यर्थ ॥

"स्वे पुष " ॥ 'स्वपोषमिति'। 'पित्पर्यायवचनस्य चेति'। स्वरूपेपि भवति ॥

"सञ्ज्ञायाम्" ॥ अनधिकरणार्थोयमारम्भ, पूर्वयोगस्त्वसञ्ज्ञार्थं, कथ तर्हि ग्रामे बन्ध इति वासरूपविधिना घञ भविष्यति ॥

"कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहो" ॥ 'जीवेन नष्ट इति'। जीवेन करणेनापद प्राप्त इत्यर्थ । 'पुरुषेणोढ इति'। पुरुषेण करणेन देशान्तर प्रापितो देवदत्तादिरित्यर्थ ॥

'ऊर्द्ध्वे शुषिपूरो'' ॥ 'ऊर्द्ध्वशोष शुष्यतीति'। वृक्षादिरूर्द्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थ । 'ऊर्द्ध्व पूर्यतइत्यर्थ इति'। ऊर्द्ध्वमुख एव सन् घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थ ॥

"उपदशस्तृतीयायाम्" ॥ इत प्रभृति घोर्वकाल्यमप्यस्ति। 'मूलकोपदश भुङ्क्तइति'। ननु च नात्र तृतीयान्तस्योपदशिना सबन्ध, नहि मूलकेनान्य उपदश्यते कि तर्हि तदेवोपदश्यते, भुजिना तु सबन्ध उपपद्यते तम्प्रति करणत्वात् कि तूपदशिना सामर्थ्याभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति उपपदसञ्ज्ञा च न स्यात् तदभावादुपपदसमासोपि न प्राप्नोति, वचनस्य तु दशनैरुपदश्य भुङ्क्तइत्यादिरवकाश स्यादित्यत आह। 'मूलकादि चेति'। सत्य मूलकादेर्भुजिनैव शाब्दोन्वय उपदशिना तु कर्मापेक्षाया सन्निधानाद्योग्यत्वाच्च वस्तुत सबन्धोस्त्येव, भुजि प्रति करणत्वमन्यथा नोपपद्यते, ततश्चायमर्थ, मूलकेन भुङ्क्ते कि कृत्वोपदश्य, किमुपदश्य तदेव मूलकमिति, यदि तु यत्र तृतीयान्तेनैव शाब्दोन्वयस्तत्रैवाय प्रत्ययोभिमत, स्यात् करणइत्येव ब्रूयाद् यथा करणे हन इति, तस्मादार्थेन सबन्धेन सामर्थ्ये सति प्रत्ययादिक सर्वं भविष्यति ॥

"हिसार्थाना च समानकर्मकाणाम्" ॥ धातुसबन्धइत्यधिकारादनुप्रयोगधातुना समानकर्मत्व विज्ञायतइत्याह। 'अनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणामिति'। 'कालयति'। काल विक्षेपे चुरादि। 'दण्डताडमिति'। तड आघाते चुरादिरेव। 'उपहत्येति'। वा ल्यपीत्यनुनासिकलोप, ह्रस्वस्य तुक् ॥

"सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्ष." ॥ 'उपशब्द प्रत्येकमिति'। पीडादीना समाहारद्वन्द्व कृत्वोपपूर्व पीडरुधकर्ष इत्युत्तरपदलोपी समास,

सोत्र पुल्लिङ्गनिर्द्देश, करणाधिकरणविवक्षाभेदेनोपपदेषु विभक्तिद्वयम् । कर्षतेरिति भौवादिकस्य न कृषतेरिति तौदादिकस्य शपा निर्द्देशात्, शपा निर्द्देशस्तु विहितगुणस्योच्चारणाद्विज्ञायते, सूत्रे तु पञ्चम्यर्थे प्रथमा, किञ्च स्याद्यदि तौदादिकस्य ग्रहणं स्यात् यावतोभयोरपि विलेखना र्थत्वात्नार्थभेदो नापि रूपभेद, यद्यप्युभयोरपि विलेखने पाठस्तथापि तौदादिकस्य क्षेत्रविषये विलेखने वृत्ति पञ्चभिर्हलै कृषतीति, तेन क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्येति तौदादिकात्क्त्वाप्रत्यय एव भवति न णमुल् ॥

"समासत्तौ" ॥ 'सप्तम्या तृतीयायामित्यनुवर्त्ततइति' । पूर्व-सूत्रेपि स्वरितत्वादेव तृतीयानुवर्त्तते सप्तम्या तु तस्या निवृत्तिर्मा विज्ञा यीति चकार क्रियते, तेन चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्ततइति न चोदनीयम् । 'युद्धसरम्भादिति' । कोपादिना मन क्षोभपूर्वको वाक्कायविकार सरम्भ, युद्धार्थं सरम्भो युद्धसरम्भ, अश्वघासादिवत्षष्ठीसमास । 'अत्यन्त सन्निकृष्य युद्ध्यन्तइत्यर्थं इति' । सन्निकर्षप्रतिपादनपरमेतत्क्लेशग्रहणं भवतु मा वा भूदिति ॥

"प्रमाणे च" ॥ 'तृतीयासप्तम्योरित्येवेति' । अर्थानुवृत्तिप्रदर्शन मेतत्, नह्येवविध शब्द प्रकृतोस्ति । 'द्व्यङ्गुलोत्कर्षमिति' । द्वयोरङ्गुल्यो समाहारो द्व्यङ्गुल तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् समासान्त, द्व्यङ्गुलेनोत्कृष्य परिच्छिद्येत्यर्थ, ह्रस्वा खण्डा खण्डिका ।

"अपादाने परीप्सायाम्" ॥ 'परीप्सा त्वरेति' । ञित्वरा सम्भ्रमे घटादि, घटादय षित, षित्त्वादङ् । 'शय्योत्थायमिति' । उद स्थास्त म्भोरिति तिष्ठतिसकारस्य तकार, पूर्ववद्युक् 'अवश्यकर्त्तव्यमपीति' । अक्षिप्रक्षालनादिकम् । 'द्वितीयाया परीप्सायामित्येवेति' । अनुदात्त पदमेकवर्जमित्यत्रापि परीप्सा भवत्येव, कथ परिभाषेय पदग्रहण च परि भाषार्थं तेनोदात्त स्वरितो वा यत्र विधीयते तत्र तत्समकालमेवैकमच वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्त कर्त्तव्य न विलम्बितव्यमिति ॥

"स्वाङ्गे ध्रुवे" ॥ स्वाङ्गलक्षण चतुर्थे वक्ष्यते अद्रवन्मूर्त्तिमदित्यादि । 'अक्षिनिकाणमिति' । कण निमीलने चुरादिर्निपूर्व । 'उत्क्षिप्य शिर क

यतीति'। ननु च ध्रुवमिति नित्यमुच्यते ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवीति यथा, अध्रुवमनित्य शिरश्चाप्यनित्यमेव प्राणिनामेवानित्यत्वादत आह। 'यस्मि न्नङ्गइति'। अय भाव । विशेषणसामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयते प्रकर्षेण यदध्रु वमिति, प्रकर्षश्च जीवत्यपि प्राणिनि कदा चिदभाव इति ॥

"परिक्लिश्यमानसिद्धौ च" ॥ 'परिक्लिश्यमानइति' । क्लिश् विबाधनइत्येतस्यैतद्रूप न तु क्लिश उपतापइत्यस्य, परिश्च सर्वतो भाव इत्याह । 'परिक्लेश सर्वतो विबाधनमिति' ॥

"विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयो" ॥ 'अनवयवे नेति' । साकल्येन । 'पदार्थानामिति' । गेहादीनाम् । 'तात्पर्य मिति' । पौन पुन्यमाभीक्ष्ण्यमित्यर्थ , द्रव्ये व्याप्तिरित्यादिना व्याप्त्या सेवयोर्विषयविभाग दर्शयति । 'गेहानुप्रवेशमिति' । ननु व्याप्तौ वीप्सा गम्यते आसेवाया च नित्यत्वमिति नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचन प्राप्नोति तत्कस्मान्न भवतीत्याह । 'समासेनेति' । यद्यपि समास एतयोरर्थयोर्न विधीयते तथापि स्वभावत एतयोस्तेनाभिधान यथा सप्तपर्ण इति, पर्वगताया वीप्साया पर्वणिपर्वणि सप्तपर्णान्यस्येति । 'तथा च वक्ष्यतीति' । नित्यवीप्सयोरित्यत्र वक्ष्यति भाष्यकार । 'तिङ्क्षु नित्यतेति'। उपलक्षणमव्ययकृत्सु चेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'क्त्वानि वृत्त्यर्थमिति चेदिति' । आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेत्यनेन क्त्वाणमुलौ द्वावपि विहितौ तत्र विश्यादिभ्यो णमुलेव यथा स्यात् क्त्वाप्रत्ययो मा भूदि त्येवमर्थ पुनर्णमुलुच्यतइति चेदित्यर्थ । दूषयति । 'नेष्टत्वादिति'। दृश्यते ह्यासेवाया विशिप्रभृतिभ्य क्त्वा गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्त इति । 'द्वितीयोपपदार्थं तर्हीति' । अत्र हि द्वितीयाया चेत्यधि काराद् द्वितीयान्तस्योपपदसज्ञा लभ्यते, किमर्थं पुनरुपपदत्वमिष्यतइ त्याह । 'उपपदसमास इति' । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वचना त्पक्षइत्युक्तम् । 'तेन हि सत्युपपदाभाव इति'। सप्तमीस्थस्य कस्य चिद भावात् ॥

"अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु"॥ असु क्षेपणे ञितृषा पिपासायाम्। 'क्रियामन्तरयतीति क्रियान्तर इति'। व्यवधानवाचिनोन्तरशब्दात्तत्करोतीति णिचि कर्मण्यण्। 'पाययतीति'। पिबतेर्णिचि शाच्छासाह्वेत्यादिना युक्। 'अत्यसनेनेत्यादि'। यच्चाद्य पान यच्च द्व्यहे गते भविता तन्मध्यवर्त्तित्वादत्यसनतर्षणयो,रेतदेव स्पष्टयन्नुदाहरणस्यार्थमाह। 'अद्य पाययित्वेत्यादि'। 'द्व्यहमुपोष्येति'। उपपूर्वाद्वसे क्त्वो ल्यप् यजादित्वात्सम्प्रसारण, शासिवसिघसीना चेति षत्व, मत्रोपवासेन भोजन व्यवधीयते। 'अहरिति'। कालाध्वनोरिति द्वितीया। कृत्स्नमहरिषूनत्यस्य क्षिप्त्वा गत इत्यर्थ। 'योजनमत्यस्येति'। क्व चित्स्नुघ्नादौ पाययित्वा ततो योजनमतिक्रम्य पाययतीत्यर्थ॥

"नाम्न्यादिशिग्रहो"॥ 'आदिशेर्ग्रहेश्चेति'। एतेनाङो दिशिनैव सम्बन्धो न ग्रहिणेति दर्शयति॥

"अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्याने कृञ क्त्वाणमुलो"॥ अयथाभिप्रेताख्यानइति नञ प्रश्लेष पश्चान्निर्द्देशाद्विज्ञायते, अन्यथाऽसन्देहार्थं पूर्वं निर्द्दिशेत्, अयथाभिप्रेतशब्दश्चाख्यानक्रियाविशेषण, यथाभिप्रेत न भवति तथाख्यानइत्यर्थ, पुत्रजन्म प्रार्थयमान ब्राह्मण गत्वा केन चिद्गोपनीयवचोचैराख्यात ब्राह्मण पुत्रस्ते जात इति तमभृष्यमाणो ब्राह्मण आह। 'कि तर्हीति'। पुत्रजन्माख्यानस्य प्रियत्वेपि आख्यानप्रकारस्यानभिप्रेतत्वाद्भवत्युदाहरण,मत एवायथाभिप्रेताख्यानइत्युक्त न पुनरप्रियाख्यान इति। 'आचक्षइति'। लट् थासस्से शपो लुकि स्कोः संयोगाद्योरिति ककारलोप, षढो क सि, उदाहरणे ऽयथाभिप्रेताख्यान दर्शयति। 'उच्चैर्नामेति'। नामशब्द प्रसिद्धौ न पुनरिद ब्राह्मणवाक्यमुक्तमिति उपदंशस्तृतीयायामित्यत्रेदमुक्तम्।'समासार्थं वचनमिति'। एतदेवोपपादयति। 'तथाहीति'। क्त्वा चेत्यत्र तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते तस्मादनेन य क्त्वा विहितस्तेनैव पक्षे समासो लभ्यते न तु समानादिसूत्रविहितेन, नहि तेन तृतीयाप्रभृतिषूपपदेषु क्त्वाविधीयतइत्यर्थ। णमुल्यह णमनर्थक प्रकृतो ह्यसो तत्र क्त्वा चेति वक्तव्यमित्यत आह। 'णमुलधि

कार इत्यादि'। तुल्यकक्षत्व, तुल्यबलत्वम्। 'तेनेत्यादि'। यदि तु चकारेण यत्नेन णमुलनुकृष्येत उत्तरत्र नानुवर्त्तेत यत्नाभावात्, पुनर्णमुलग्रहणे तु द्वन्द्वनिर्दिष्टयोर्द्वयोरप्युत्तरत्रानुवृत्ति सिद्धा भवति ॥

"तिर्यच्यपवर्गे"॥ 'तिर्य्यक्कृत्येति'। तिरोऽञ्चतीति ऋत्विग्गित्यादिना क्विन्, तिरसस्तिर्यलोपइति तिर्यादेश, व्युत्पत्तिमात्र चैतन्न त्वत्रावयवार्थोऽस्ति समुदायो ह्ययमपवर्गे वर्त्तते तद्दर्शितम। 'समाप्य गत इत्यर्थ इति'। 'तिर्यक्कृत्वेति'। अनृजु कृत्वा ऽगत स्थित पार्श्वे क्षिप्त्वेत्यर्थ, तिर्यचीत्ययुक्तोय निर्द्देश भसज्ञाया सत्यामच इत्यकारलोपे तिरश्चीति भवितव्यमत आह। 'तिर्यचीति'। 'शब्दानुकरणमेतदिति'। अच इत्यर्थवतोऽजित्यस्य ग्रहण स चार्थो लोकप्रसिद्धो गृह्यते, अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता इति न्यायात्, अतो ऽञ्चे स्वार्थे वर्तमानस्याल्लोप, एतत्तु तत्र स्थितस्य शब्दरूपस्यानुकरण तेनानुकार्येण रूपेणार्थवन्न तु लौकिकार्थेन तेन लोपाभाव इति भाव। नन्वेवमपि प्रकृतिवदनुकरण भवतीति लोप प्राप्नोत्येवात आह। 'न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यमिति'। कस्मादित्याह। 'अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गादिति'। यादृश रूपमनुकर्त्तुमिष्ट तादृश न प्रतीयेत लौकिक एव त्वर्थ' प्रतीयेतेत्यर्थ, क्व च यथा प्रकृतिवदनुकरण न भवतीत्याह। 'एतदोशित्यादि'। यद्यनुक्रियमाणरूपविनाशेपि प्रकृतिवदनुकरण स्यादेतद अदस इत्यत्रोभयत्रापि त्यदाद्यत्वादिके प्रकृतिकार्ये सति एतस्यामुष्येति रूप स्यात्। ननु प्रयोजनानुवर्त्ति प्रमाण ततश्चेल्लोप प्राप्नोति कर्त्तव्य एवाय कथ यत्तदेतेभ्य इति त्यदाद्यत्व,मस्य वामीयमिति यस्येति लोप, गवित्ययमाहेत्यवादेश' पटिति करोतीत्यनुक्रियमाणरूपविनाशे सत्यप्यव्यक्तानुकरणस्यात इताविति पररूपत्व वा भवति तस्मादुभयथा निर्द्देशदर्शनात्क्वचित्प्रकृतिवदनुकरण भवति क्वचिन्नेति वाच्य तथा चास्मिन्नेव सूत्रे भाष्य सौत्रो निर्द्देश इति ॥

"स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वो"॥ तस्प्रत्ययइति बहुव्रीहिनिर्द्देश इत्याह। 'तस्प्रत्ययो यत स्वाङ्गात्तदेवमुच्यत इति'। न च क्विन्प्रत्ययस्य

कुरितिवत्कदा चित्तस्प्रत्ययान्तत्वेन दृष्टे सप्रत्यतदन्तेपि स्वाङ्गे प्रसङ्ग, तस्प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् कर्मधारये वाय तस्प्रत्यये परतो यत्स्वाङ्गं त स्मिन्नुपपदइति, वृत्तो तु वस्तुमात्रं प्रदर्शितम् । 'यथासख्यमत्र नेष्यत इति'। व्याख्यानात् । 'मुखत इति' । आद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसि । 'मुखे तस्यतीत्यादि'। ननु उपसर्य इत्यस्मान्मुखशब्दउपपदे अन्येभ्योपि दृश्यतइति क्विप्, मुखत, अत्वसन्तस्य चेति दीर्घो न भवत्यधातो रिति प्रतिषेधात्, प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषयैवात्राप्रसङ्गात् नार्थं प्रत्ययग्रह णेन ॥

"नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे" ॥ 'नार्थो धार्थश्चेति'। नाधासहचरितोर्था नाधाशब्दाभ्यामुक्त, नार्थो यस्य स नार्थ नार्थार्थ इत्यर्थ, एतेन धार्थो व्याख्यात । 'प्रत्ययो यस्मादिति'। यदि पञ्चम्या विग्रह क्रियते तत प्रकृ तेरुपलक्षण नाधार्थग्रहण स्यादिति सम्प्रत्यतदन्तत्वेपि प्रकृतिमात्रे प्रसङ्ग, न प्रसङ्ग, एव हि विनञ्सङ्ख्यास्विति वक्तव्य स्यात्, षष्ठ्या विग्रह कर्तव्य नाधार्थ प्रत्ययो यस्य समुदायस्यावयव इति, ल्यब्लोपे वा पञ्चमी व्याख्येया, य समुदायमुद्दिश्य नाधार्थ प्रत्ययो विधीयतइति। 'विनाकृत्य नानाकृत्येति'। विनञ्भ्या नानाञो नसहेति नानाञो। 'द्विधाकृत्येति'। सङ्ख्याया विधार्थे धा। 'द्वैधकृत्येति'। द्वित्र्योश्च धमुञ्। हिरुक्पृथक्शब्दैा विनार्थे। 'नाना कृत्वा काष्ठानि गत इति'। पूर्वमेव नाना सन्ति काष्ठान्य न्यत्र कृत्वा गत इत्यर्थ । 'धार्थमर्थग्रहणमिति'। बहवो हि धार्था प्रत्य यास्तत्रासत्यर्थग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहण स्यान्नान्येषा तदर्थानामर्थग्रहणे तु तेषामपि भवति यश्चाधादेशो धार्थे धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनमिति तदर्थ मर्थग्रहण द्वैधकृत्य द्वैधकार द्वैधभूय द्वैधभावमिति धमुञादीना तु स्थानि वद्भावादेव सिद्ध तद्विधो ध इत्यधिकारेणादेशपक्षस्याश्रयणात्, अथ नार्थ मप्यर्थग्रहण कस्मान्न भवतीत्यत आह। 'ना पुनरेक एवेति'। ननु च नाप्रत्य यावपि द्वो भवतो निरनुबन्धक सानुबन्धकश्चेति तत्रासत्यर्थग्रहणे निर नुबन्धकस्यैव ग्रहण स्यान्नेतरस्य, एव मन्यते तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतम स्याश्रयणात्तस्यापि भविष्यति ॥

"अन्वच्यानुलोम्ये" ॥ 'अन्वग्भूयेति'। अग्रत पार्श्वत पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वास्तइत्यर्थ । 'अन्वग्भूत्वेति'। पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थ । अनुकूलोननुकूल इति शब्देन न स्पृश्यते ॥

"शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्" ॥ अत्रानन्तरेणास्तिशब्देनैव।र्थशब्द सम्बद्ध्यते शकधृषज्ञाना घटार्हयोश्च पृथगुपादानात्तदाह। 'शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वेति'। 'तुमुन् प्रत्ययो भवतीति'। भावे। 'अक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भ इति'। क्रियार्थोपपदे तुमुन्ण्वुलावित्यादिनैव सिद्धत्वात, तत्र तावत् शक्नोति भोक्तु धृष्णोति जानातीति भोजने प्रावीण्य गम्यते। 'ग्लायति भोक्तुमिति'। तत्राशक्ति, घटते ऽर्हतीति योग्यता, आरभते प्रक्रमतइति भुजेरवाद्यावस्था। 'लभते भोक्तुमिति'। अप्रत्याख्यात भोजन लभतइत्यर्थ । 'उत्सहते भोक्तुमिति'। भोजने व्याप्रियत इत्यर्थ । 'अस्ति भोक्तुमिति'। भोजनमस्तीत्यर्थ । प्रवीणो भोक्तु कुशलो भोक्तु पटुर्भोक्तुमित्यादौ पर्याप्तिविवक्षायामुत्तरसूत्रेण तुमुन् भवति ॥

"पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु" ॥ 'पर्याप्तिरन्यूनता'। परिपूर्णतेत्यर्थ । अन्यूनता च द्विधा सम्भवति भोजनस्य प्रभूततया वा भोक्तु समर्थतया वा, ऽत सामर्थ्येनालमर्थेन विशिनष्टि। 'अलमर्थेषु पर्याप्तिवचनेष्विति'। 'पर्याप्तो भोक्तुमिति'। भोजने न न्यूनीभवति समर्थ इत्यर्थ । 'पर्याप्तमिति'। प्रभूतमित्यर्थ । 'शक्यमेव कर्तुमिति'। सुकरमेतदित्यर्थ । सम्भवमात्र वा ऽत्र विवक्षित सम्भवत्येव विधस्य करणमिति ॥

"कर्त्तरि कृत्" ॥ किमर्थमिदमुच्यते, कर्त्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानात्, यत्र वचनेनार्थो निर्दिश्यते तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थएव प्रत्ययो भवति तद्यथा गुप्तिकिद्भ्य सन्, यावादिभ्य कंचिति एवमिमे कृतः स्वार्थे स्यु' स्वार्थे मा भूवन् कर्त्तरि स्युरिति। ननु च यमिच्छति स्वार्थे आह त भावे घञ् भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति घञेव भावे नान्य कृदिति, असति ह्येतस्मिन्सूत्रे घञि-येतावत्सूत्र कर्तव्य धातोर्घञ् भवतीति, तत्रानिर्दिष्टार्थत्वाद्भावएव घञ् भविष्यतीति, तत पदरुजवि-

श इति द्वितीय सूत्र कर्त्तव्य, ततश्च भावइति न कर्त्तव्य, क्रियमाण तु नियमार्थं भविष्यति घञेव भावे नान्य कृदिति, ततश्चान्य कृद्धात्वर्था क्षिप्ते कर्त्तरि भविष्यति। स्यादेतत् । कर्मादीनामपि धात्वर्थनान्तिप्तत्वेष्वपि कृत स्युरिति, न । ध कर्मणि ष्ट्रन्, करणाधिकरणयोर्ल्युट्, दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने, भीमादयोपादाने, इत्यत्र ष्ट्रनेव कर्मणि नान्य इत्यादिको नियमो विज्ञास्यते, यद्येक कर्मादि नियत प्रत्ययास्त्वनियता इति कारकान्तरेपि ष्ट्रनादय स्यु, नैष दोष । एकमिद वाक्य ध कर्मणि ष्ट्रनिति तेन च कर्मणि विधीयमान कथ कारकान्तरेपि स्यात्, द्वितीयोपि वा नियमो विज्ञास्यते कर्मण्येव ष्ट्रन्निति, एव सर्वत्र, य इदानीमतोन्य प्रत्यय. शेष सोन्तरेणापि वचन कर्त्तर्येव भविष्यति कर्त्तरि भुव खिष्णुच्खुकञौ कर्त्तरि चर्षिदेवतयोरित्युभयत्रापि करणनिवृत्त्यर्था कर्तृग्रहणविद्ध्यर्थेवेति खिष्णुजादिषु कर्तृनियमो न भविष्यति, तदेव तर्हि प्रयोजन स्वार्थे मा भूवन्निति, ननु चोक्त भावइति नियमो विज्ञास्यतइति स्वार्थादन्य स भावो धात्वर्थस्य सिद्धता नाम शुद्धे स्वार्थे कृत स्यु, ल कर्मणि च भावे चेत्यय तर्हि नियमो भविष्यति ल एव भावे इति, नाय नियम शक्यो विज्ञातु कर्तृकर्मणोर्निर्देशेन निर्द्दिष्टार्थत्वात् लकारा स्वार्थे न स्यु, अकर्मकेभ्य इति च वक्ष्यामीत्येवमर्थमेतत्स्यात्, अत सुष्ठूक्त कर्त्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानादिति । अत्र च द्वैधम् एतद्वाक्यनिरपेक्षै स्वैर्विधायकैर्वाक्यैर्विहिताना कृता पश्चादेनेनार्थ आदिश्येत कृदुत्पत्ति- वाक्याना वाय शेष स्यात् ण्वुल्तृचौ कर्त्तरि नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्यु णिन्यच' कर्त्तरीति, तत्राद्ये पक्षे यथानेन तृजादीनामर्थ आदिश्यते तथा ल्युनादीनामप्यादिश्येत विशेषानुपादानात् ततश्चैतेष्वनेन कर्त्तरि च स्यु स्वेषुस्वेषु विधिवाक्येषु करणादीनामप्युपादानात्करणादिषु च, ननु च ल्युनादिषु करणादिरर्था विशेषविहितत्वात् कर्त्तुश्च बाधको भविष्यति, न। नानावाक्यत्वात्, इह दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयता तक्र कौण्डिन्यायेति अभिन्नकालत्वादेक वाक्य विशिष्टदानस्य प्रतिपादकमिति तक्रेण दधि बाध्यते यदा तु पूर्वाह्णे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयता

मित्युच्यते ऽपराह्णे तु तक्र कौण्डिन्याय दीयतामिति न तदा बाध्यबाध कभाव, तथास्मिन्पक्षेपि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद्बाध्यबाधकभावो न लभ्यते तस्माद्दुष्ट एवाय पक्ष इति द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । 'कृद्वृत्य त्तिवाक्यानामय शेष स्यादिति'। प्रागुक्तो दोषस्तदवस्थ एव तत्राह । 'येष्वित्यादि'। कुत एतदित्याह । 'अर्थाकाङ्क्षत्वादिति'। येषु वाक्ये ष्वर्थो न निर्दिश्यते तान्यर्थाकाङ्क्षीणि। तथाहि। ण्वुल्तृचौ भवत इत्यु क्तेर्थविषया आकाङ्क्षा जायते क्वैतौ भवत इति, कर्त्तरि कृदित्यस्याकाङ्क्षा भवति क कृत् कर्त्तरि भवतीति, अतस्तृजादिविध्यनुपस्थाने शेषशेषिणोरु भयोरप्याकाङ्क्षापूर्यते ततस्तत्रैवोपतिष्ठतइत्यर्थ । 'ल्युनादिवाक्येष्विति'। उपतिष्ठतइत्यनुषङ्ग, कारणमाह । 'साक्षादर्थनिर्देशे सति तेषा निरा काङ्क्षत्वादिति'। न च रक्तपटन्यायेनाकाङ्क्षोत्थापनेनोपस्थान युज्यते स्वत एव साकाङ्क्षे तृजादिविध्यनुपस्थानेन शेषस्यापि चरितार्थत्व तु, रक्त पटो भवतीत्यत्र तु पटो भवतीत्यस्य निराकाङ्क्षत्वेपि रक्तपदार्थस्य साकाङ्क्ष त्वादाकाङ्क्षोत्थापनेनान्वय, न च विदेशस्थाना कथमेकवाक्यत्वमिति वाच्य, शास्त्रे विदेशस्थानामप्यवान्तरवाक्यानामाकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्व दर्शनात्, यथा द्वितीयेध्याये लुगुच्यते तस्य चतुर्थषष्ठयोरलुगपवादो गोत्रे लुगचि, अलुगुत्तरपदइति ॥

'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा" ॥ 'भव्य इति'। अचो यत्, गुण, वान्तो यि प्रत्ययइति वान्तादेश । 'गेयो माणवक साम्नामिति'। एतेन कै गै शब्दइत्यस्येद निपातन न गाङ् गतावित्यस्येति दर्शयति, एतच्च निपातनाल्लभ्यते, ईद्यतीतीत्वम्। 'जन्य इति'। अचो यदित्यत्र तकिशसिचतियतिजनीनामुपसङ्ख्यानमिति वच नाद्यत्। 'आप्लाव्य इति'। ओरावश्यके। 'आपात्य इति'। ऋहलोर्ण्यत् ॥

"ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य" ॥ ल इति लड्लटोरकारा नुबन्धयो सामान्येन ग्रहणमेकवचन चेति शङ्कामपाकरोति। 'ल इत्यु त्सृष्टानुबन्धसामान्यमेक गृह्यतइति'। 'प्रथमाबहुवचन चैतदिति'। सा मान्यस्यैकत्वेपि जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम्। अथादेशापेक्षया षष्ठी

कवचन कस्मान्नाश्रीयते ल लस्य य आदेश इति, यथा ल परस्मैपदमिति, उच्यते । एव विज्ञायमाने लादेशानामनेनार्थो निर्दिश्येत ततश्चाम्विषयस्य लकारस्यार्थो न निर्दिष्ट स्यात्, लुगत्रादेश, न चाभावरूपस्य तस्यार्थो देशन युज्यते ततश्चासौ कर्त्तरि कृदिति कर्त्तर्य्येव स्यात् । ननु च तस्याम इति लुकापहारे सत्यनुप्रयोगे ये लादेशास्तैरेव भावादीनामभिव्यक्तिर्भविष्यति, नैतदस्ति, यदा ह्याम्विषयो लकार कर्त्तर्येवेति स्थित तदा विरोधाद्भावकर्मवाचिप्रत्ययपरोऽनुप्रयोगो नैव प्राप्नोति श्रुतस्यैव च सबन्धो पपत्तावादेश इत्यध्याहारो न युक्त, तस्मात्प्रयमाबहुवचनान्तमेव युक्त, तत्र द्विविधो लकारस्तिङ्भाव्यतिङ्भावी च, तत्र तिङ्भाविन कृत्सज्ञा निषेधात्कर्त्तरि कृदित्यस्यानुपस्थानात्स्वार्थे भावे विधान प्राप्नोति, अति ङ्भाविनस्तु कर्त्तरि कृदिति वचनात्कर्त्तर्येव साधुत्व प्राप्नोति न भावक र्मणो, आस्यमान शय्यमानमित्यादाविति वचनमिदमारभ्यते । ननु च भावकर्मणोरात्मनेपद विधीयते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपद ततश्च लकारस्य भावकर्मकर्त्तारोर्था अनुमास्यन्ते, यद्वा लकारस्य प्रयोगेऽसमवायादादेशानामेव ते ऽर्थो भविष्यन्ति नार्थ एतेनेत्याशङ्क्याह । 'सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्तीति'। अनारभ्यमाणएतस्मिन्यथा भावे विधीयमाना घञादय सकर्मकेभ्योपि भावे भवन्ति ओदनस्य पाक सूत्रस्य कृतिरिति तथा भाव कर्मणोरित्यनेन भावआत्मनेपद सकर्मकेभ्योपि स्यात् ततश्च पच्यते यवागू देवदत्तेनेति प्रयोग प्राप्नोति, अतो भावे चाकर्मकेभ्य इति वक्ष्यामीत्ययमारब्ध, अथ तत्रैव भावकर्मणोरकर्मकादित्युच्यते तत्राकर्मकग्रहण कर्तव्य स्यात्, ननु चेहापि क्रियते, इहावश्य कर्तव्य तयोरेव कृत्यक्तख लर्था भावे चाकर्मकेभ्य इति, तस्मात्सकर्मकेभ्यो भावे मा भूदित्येवमर्थमयमारम्भ इति स्थित, कि चाम्विषयस्य लकारस्यार्थादेशनार्थमपीद वक्तव्यम् । इतरथा पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गादित्यलमियता ॥

"तयोरेव कृत्यक्तखलर्था" ॥ 'तयोर्भावकर्मणोरिति'। पूर्वसूत्रे साक्षाच्छ्रुतयोर्भावकर्मणोस्तच्छब्देन परामर्शो न चकारेण सनिधापितस्य कर्त्तुरिति भाव । अत एवोत्तरसूत्रे पुन कर्त्तरि चेत्युक्त, यदि ह्यनन्तरवाक्ये

चकारेण सन्निधापितस्य कर्त्तुर्भावस्य चात्र प्रत्यवमर्शः स्यात् तत्र कर्तृग्रह णमनर्थकं स्यात् कर्त्तर्यनेनैव सिद्धत्वात्। 'एवकार इत्यादि'। कृत्वात्कर्त्तरि कृत्या प्राप्ता एवकारेण कर्त्तुरपकृष्यन्ते व्यावर्त्यन्ते। ननु च तक्रकौण्डिन्य न्यायेन न कर्त्तुरपकर्षो भविष्यति, यथा वडवाया वृषे वाच्य इत्यत्र वक्ष्यते ऽपत्ये प्राप्तस्ततोपकृष्य वृषे विधीयते ऽपत्ये त्वणेव भवतीति, सत्य, न्यायप्राप्त एवार्थ एवकारेणानूद्यते। 'शयितमिति'। निष्ठाशीङ्स्वि दिमिदिक्ष्विदिधृष इत्यकित्त्वाद्गुणो भवति। 'भावे चाकर्मकेभ्यइति वर्त्तत इति'। वय तु ब्रूम एवकार कर्त्तुरपकर्षणाय न कर्त्तव्य इत्युक्त तस्यात्रो पयोग, ययोर्भावकर्मणोर्लकार उक्तस्तयोरेवान्यूनानतिरिक्तयो कृत्या दयो भवन्तीति, यदि च सकर्मकेभ्यो भावे स्युस्तयोस्तादृशयोरेव तु न कृता स्युरिति॥

"आदिकर्मणि क्त कर्त्तरि च"॥ 'आदिकर्मणीति'। कर्मधा रय, कर्मशब्दश्च क्रियावचन इत्याह। 'आदिभूत क्रियाक्षण आदि कर्मेति'। साधनकर्म तु न गृह्यते आदिशब्देन विशेषणात्, बहूना समवाये आदिमध्यान्तभाव, साधनकर्मत्वे किमिति कि तत्रादिशब्देन। 'तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षितइति'। एतेन निष्ठेत्यनेनैवादिकर्मणि क्त सिद्धो न पुनरादिकर्मणि निष्ठा वक्तव्येति दर्शयति, आद्ये हि क्रियाक्षणे भूते समूहरूपारोपादेकदेशे समूहे चेति न्यायाद्वा धात्वर्थ एव भूतो भवतीति युक्त एव क्त। 'प्रकृत कट देवदत्त इति'। प्रारब्धवा नित्यर्थ। 'प्रकृत देवदत्तेनेति'। अत्र कर्मणोऽविवक्षितत्वेन धातोरक र्मकत्वाद्भावएव क्त। एव प्रभुक्त देवदत्तेनेत्यत्रापि॥

"गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च"॥ 'अनूषित इति'। वसतिक्षुधोरिट्, अनुप्राप्य जातोनुजात, एवमनुजीर्ण, सकर्मकेभ्य कर्माविवक्षाया भावे क्त॥

"दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने"॥ 'गोघ्न इति'। अत्र दानपूर्वके हनने हन्तिर्वर्त्तते। 'अर्घार्ह इति'। अर्घो मधुपर्क तदङ्गत्वेन गोहनन विहि-

तम् । एतावद्गोरालम्भनस्थानमतिथि पितरौ विवाहश्चेति, यदि सम्प्रदाने गोघ्न इति निपात्यते चाण्डालादेरपि तेनाभिधानं प्राप्नोति, अस्माच्चापि ह्यागताय गां दातुमर्हन्ति सुहृदादयोऽत आह । 'निपातनसामर्थ्यादिति'। 'असत्यपि चेति'। यथा ऽपचन्नपि योग्यतया पाचक इत्युच्यते तथेहापीत्यर्थः ॥

"भीमादयो ऽपादाने" ॥ 'उणादिप्रत्ययान्ता एतइति'। बाहुल्यादेतदुक्तं प्रस्कन्दनप्रपतनयोरप्यौणादिकत्वात् । 'ताभ्यामन्यत्रोणादय इति पर्युदासे प्राप्तइति'। यद्यप्यसत्यस्मिन्सूत्रेऽपादानस्य प्रकृतत्वात्ताभ्यामिति निर्देशो नोपपद्यते तथाप्ययमर्थस्तावत्तत्र वक्तव्यस्ततोपादानाच्चान्यत्रोणादय इति, ततश्च स्यादेव पर्युदास इत्यर्थः ॥

"ताभ्यामन्यत्रोणादयः" ॥ ननु चान्यत्रोणादय इत्यप्युक्ते प्रकृतत्वादेव ताभ्यामन्यत्रेति विज्ञास्यते ऽत आह। 'सम्प्रदानार्थं इति'। कृषित इत्यादिना कर्मणि वृत्तिं दर्शयति, अत्रेडागमश्चिन्त्य, एवं तनित इत्यत्रापि, केचिदाहुः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधो ऽनित्यः, कृतिनृत्योरीदित्करणात्, तद्धि श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधार्थं क्रियते तत्र सेसिचिकृतीति विभाषितेट्त्वादेव यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधो भविष्यतीति किमीदित्करणेन । अपर आह, चुरादावदन्तौ कृषितनी पठितव्याविति ॥

"क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः" ॥ 'स्वनिकायप्रसिद्धिरिति'। यथा यूपचषालादयो याज्ञिकानामेव प्रसिद्धास्तथा वैयाकरणानां निकायएषा प्रसिद्धिः, निघण्टुषु तु अभ्यवहारपर्यायतया प्रत्यवसानशब्दस्य पाठो वैयाकरणप्रसिद्धिमूलः । 'इदमेषामासितमिति'। अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी। 'कथमित्यादि'। कर्त्तरि निष्ठा मन्यमानस्य प्रश्नः। 'अकारो मत्वर्थीय इति'। अर्शआदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्यय इत्यर्थः । इह द्विर्गत्यर्थाकर्मकग्रहणं च क्तग्रहणं च क्रियते सकृदेव तु शक्यं कर्तुं, कथम्, एवं वक्ष्यामि क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः, ततो

गत्यर्थाकर्मकेभ्य कर्त्तरि च, चकाराद्धिकरणे च, अनुवृत्ताच्चकाराद्यथा प्राप्त च, तत श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च, कर्त्तरीत्येव, एते भ्यश्च कर्त्तरि क्तो भवति चकाराद्यथाप्राप्त च, अधिग्रहणग्रहणात्तु नात्रा नुवर्त्तते योगविभागकरणसामर्थ्यात्, तत आदिकर्मणि च, आदिकर्मणि च कर्त्तरि क्तो भवति चकाराद्यथाप्राप्त च, ततो दाशगोघ्नावित्यादि, तथा तु न क्तमित्येव ॥

"लस्य" ॥ 'अकार उच्चारणार्थ इति'। नानुबन्ध , अन्यथा लङ्ल टोरेव ग्रहण स्यात् ततश्च परस्मैपदाना णलादय लोटो लङ्वत् एरुरि त्यादिक र्यविधानमनुपपन्न स्यात्, लिङ्लोटोर्स्तिबादीनामभावात्। 'लका रमात्र स्थानित्वेनाधिक्रियतइति'। ननु चेत्सञ्ज्ञाया लोप प्राप्नोति वच नसामर्थ्यात्सत्यामपीत्सञ्ज्ञाया लोपो न भविष्यति, एवमपि लित्स्वर प्राप्नोति, णलो लित्करण ज्ञापक न लादेशेषु लित्स्वरो भवतीति। 'किञ्चे दमिति'। लकारमात्रस्य ग्रहण प्राप्नोतीति मन्यमानस्य प्रश्न । धात्वधिका रोनुवर्त्ततइति वक्ष्यमाणाभिप्रायेणाह। 'दश लकारा इति'। अत्तरसमाम्नाये ययानुपूर्व्या ऽकारादय तदानुपूर्वीविशिष्टैरकारादिभिरनुबन्धै कथ्यन्ते न तु विधानक्रमेणेत्यर्थ । 'लकारमात्रस्य ग्रहण कस्मात्र प्राप्नोतीति'। विशेषानुपादानात्प्राप्नोत्येवेति भाव । वर्णग्रहणेषु चार्थवद्ग्रहणपरिभाषा न प्रवर्त्तते तथा च यस्येति लोपोनर्थकस्यापि भवति दैवदत्तिरिति, अकुर्व स्तत्रेति यणादेश । 'धात्वधिकारोनुवर्त्ततइति'। धातुग्रहणमनुवर्त्ततइ त्यर्थ ,एवमप्यग्निचिल्लुनाति, अत्रापि प्राप्नोति विहितविशेषणं धातुग्रहण, मेवमपि शामामलिभ्यो ल औणादिक शाला माला मल्ल , अत्रापि प्राप्नोति, उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि तथापि परिहारान्तरमाह । 'क र्त्रादय इति'। ल कर्मणि चेत्यत्र निर्दिष्टा अर्था कर्तृकर्मभावा इहानु वर्तन्ते, तैश्च लकारो विशेष्यते, कर्त्रादिषु विहितस्य लस्येति, तेन विशि ष्टविषयस्यैव लस्य ग्रहण न सर्वस्य ॥

"तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिम हिङ्" ॥ तिबादीना समाहारद्वन्द्व । 'पकार स्वरार्थ इति'। प्रदर्शन

मेतत्सार्वधातुकमपिदित्याद्यपि प्रयोजनम् । 'इटष्टकार इत्यादि'। ननु चेटोदित्यत्र लिडित्यनुवर्तते तेनेकारस्य त्वविधानेपि नास्त्यतिप्रसङ्ग, एवमपि तिबाद्यवयवस्य प्राप्नोति, यथा एरुरित्येतल्लोट इत्यनुवृत्तावपि तिबाद्यवयवस्य भवति, नहि तत्रावयवषष्ठी लिड इति तु स्थान षष्ठीत्यत्र प्रमाणमस्ति, अथाद्यन्तौ टकिताविति देशविध्यर्थष्टकार कस्मान्न भवतीत्याह। 'तिबादिभिरित्यादि'। तुल्यत्व सदृशत्व तच्चैक योगनिर्द्दिष्टत्वेन, लस्येत्येका षष्ठी तत्र तिबादय सप्तदशादेशा स्थाने योग प्रयोजयन्ति तानेको नोत्सहते विहन्तुमित्यर्थ । 'महिङो ङकार इत्यादि'। तिङित्युपलक्षण तङित्यपि प्रत्याहारो भवति, चिनुमहइत्यादौ तु गुणप्रतिषेधार्थो न भवति सार्वधातुकमपिदित्यनेनैव सिद्धत्वात्, यत्र ह्यार्द्धधातुकमेषिषिमहीति तत्र ङित्त्वार्थ कस्मान्न भवति, प्रत्याहारे चरितार्थस्य समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वे प्रामाणाभावात्, तृनि कथ, तस्यापि हि नकारो नलोकाव्ययेत्यत्र प्रत्याहारे चरितार्थ, औङ आप इत्यत्र च वक्ष्यते सामान्यग्रहणार्थो ङकारोऽन्यथा निरनुबन्धकस्य प्रथ माद्विवचनस्यैव ग्रहण स्याद् न सानुबन्धकस्यौट इति तच्च विरुद्धेत, तस्यापि टकारस्य सुडिति प्रत्याहारे चरितार्थतया औकारस्य निरनुब न्धकत्वात्, तस्मान्महिङो ङकार प्रत्याहार्थो न त्ववयवानुबन्ध इत्या चार्याणा स्मृतिपरम्परैवात्र शरणम् ॥

"टित आत्मनेपदाना टेरे" ॥ 'टितो लकारस्य स्थानइति'। एतेन टित आत्मनेपदानामिति व्यधिकरणे षष्ठ्याविति दर्शयति, यदि तु प्रत्येकसबन्धादेकवचनमित्याश्रित्य टितामात्मनेपदानामित्याश्रीयते, अकुर्वीत्यत्रापि प्रसज्येतेति भाव। 'प्रकृतैरित्यादि'। यएते तिबादय प्रकृता स्तेषा मध्ये यान्यात्मनेपदानि विहितानीत्येवमात्मनेपदानि विशेष्यन्ते, न च तिबादीना मध्ये शानच् सचिविशिष्टस्ततो न तस्य प्रसङ्ग इत्यर्थ । एव च तङामित्येव वक्तव्य, के चित्तु आने मुगिति निर्द्देश ज्ञापक वर्ण यन्ति तिङामेवैत्व नान्येषामिति, इतरथा ह्यानयीति वक्तव्य स्यात, नेति

वय, यो ऽलादेश आन पूङ्यजोशानन् तस्याय निर्द्देश स्याद् वयमानो यज्ञमानइति ॥

"थास से" ॥ 'पेचिषइति'। लिट्, अत एकहलमध्यइत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ, क्रादिनियमादिट्, इह थ सइति वक्तव्य थकारस्य सकारे कृते परभागस्य टेरेत्वे सति सिद्धमिष्ट, पचथ पचथ अत्रापि प्राप्नोति, आत्मनेपदानामिति वर्तते, एवमप्याथामस्थकारस्य प्राप्नोति, धातोरिति वर्तते, धातोरनन्तरो यस्थकार इति, इहापि तर्हि न प्राप्नोति पचसे चिनुषइति, विकरणेन व्यवधानात्, क्व तर्हि स्यात् यएते लुग्विकरणा श्लुविकरणा श्नम्विकरणा,स्तस्मात् थास से इति वक्तव्यम्, एवमपि सशब्द एवादेशो विधेयो टेरेत्वेनैव सिद्ध, ज्ञापकार्थम्, एतज्ज्ञापयति आत्मनेपदाना य आदेशास्तेषा टेरेत्व न भवतीति, तेन पक्ता पक्तारौ पक्तार इति डारौरसामेत्व न भवति ॥

"लिटस्तझयोरेशिरेच्" ॥ 'पूर्वसूत्रे ज्ञापितमात्मनेपदादेशाना टेरेत्व न भवतीति तेन इशिरजइत्येतावादेशौ न विहितौ। 'शकार सर्वादेशार्थ इति'। अन्यथा धातोरित्यधिकारादादे परस्येति तकारस्य प्रसज्येत, अथ शे इत्येव कस्मान्नोक्त, शइरेजिति ह्युक्ते मात्रालाघव भवति, नैव शक्य, शे इति प्रगृह्यसज्ञा स्यात्, इह च पपे सोममिति पिबादेश प्राप्नोति, जग्ले मम्ले इत्यादौ चात्व न स्यात्, एशि तु न दोष, वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदाविति न्यायात् ॥

"परस्मैपदाना णलतुसुस्थलथुसणल्वमा" ॥ 'तिबादीनामिति'। एतच्च प्रकरणाल्लभ्यते, तेन क्वसोर्णलादयो न भवन्ति, विधानसामर्थ्याद्वा क्वसोर्णलाद्यभाव। 'लकार स्वरार्थ इति'। अन्यथा प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वेपि धातुस्वरे कृते द्वि प्रयोगोद्विर्वचनमिति द्वयोरप्युदात्तत्व प्राप्नोति, अनुदात्त पदमेकवर्जमिति नास्ति यौगपद्येन सभव पर्यायेण प्रसज्येत। 'णकारो वृद्ध्यर्थ इति'। इदमन्यथासिद्ध णलुत्तमो वे त्यत्र योगविभाग., अत् णिद्भवतीति, तत उत्तमो वा, वा णिद्भवतीति। 'पपाचेति'। कथमय सर्वादेशो यावता नानुबन्धकृतमनेका

लृत्व, ततश्च धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति णकारस्य प्राप्नोति, अनि त्त्वात्सिद्धं, नह्ययं णल्विधानसमये प्रत्यय इत्यनित्त्वाद् णकारस्यानेकाल्त्वात्सर्वादेश, ततो णकारस्येत्सञ्ज्ञेत्यानुपूर्व्यात्सिद्धम्, ननु च णकारो न कर्तव्य इत्युक्तम्, एवं तर्हि लकार ओदो क्रियते तस्याप्यनित्त्वात्सिद्धं, ल उत्तमो वेति वक्तव्यम् एवमात औ लस्येति, हल्ङ्याप्सूत्रे चाप्यपृक्त हलिति हल्ग्रहणं लिङ्गं सर्वादेशो णलिति, तद्धि पपाचेत्यादौ माभूदिति, सर्वादेशत्वे च तदुपपद्यते । 'पपक्थेति' । क्रादिनियमात्प्राप्त इडुपदेशे त्वत इति प्रतिषेधाच्च भवति, क्व चित्पेचिथेति पाठ, ऋतो भारद्वाजस्येति नियमादिट्, थलि च सेटीत्येत्वाभ्यासलोपौ । 'पेचेति' । धातोरित्यधिकारात्तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति थकारस्याकारे द्वयोरतो गुणे पररूपत्वम् ॥

"विदो लटो वा" ॥ 'विद ज्ञानइति' । सत्ताविचारार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात्तिबादीनामसम्भवो लाभार्थस्यापि विकरणेन व्यवधानादनन्तराणामसम्भव इति भाव ॥

"ब्रुव पञ्चानामादित आहो ब्रुव" ॥ 'पञ्च णलादय इति' । आदेशा अपि पञ्चैव तत्राप्यादितो णलादय पञ्च न पुनरिच्छात पञ्चेत्यर्थ, कथं पुनर्द्वितीय पञ्चग्रहणमादिग्रहणं चान्तरेणादेशेष्वयं विशेषो लभ्यते, ननु सर्वैरेव णलादिभि पञ्चानां स्थाने युक्तमभवितुम् । उच्यते, पूर्वसूत्रे तावद्यथासङ्ख्यं प्रवर्त्तते ततश्च तत्रैव निर्ज्ञात स्थानिविशेषेण णलादीनां सम्बन्ध तएवेहानुवर्त्तन्तइत्यत्रापि तथैव भविष्यति, ततश्च स्थानिसम्बन्धादिति पूर्वसूत्रे स्थानिविशेषेण सम्बन्धस्य निर्ज्ञातत्वादित्यर्थ । 'आत्थेति' । आहस्थ, । 'परेषामिति' । थादीनाम् । ननु च ब्रुव इति यद्देतत्पञ्चम्यन्तं तदेवार्थाद्विभक्तिविपरिणामो भवती त्यादेशसम्बन्धे षष्ठ्यन्तं विज्ञास्यते नार्थो ब्रुव इति पुनर्वचनेन, तत्राह । 'ब्रुव इति' । 'पुनर्वचनमित्यादि' । 'परस्मैपदानामेव हि स्यादिति' । असति श्रुते सम्बन्धिनि विभक्तिविपरिणामो भवति, इह तु परस्मैपदानामिति श्रुतत्वात्तेषामेव स्यादित्यर्थ ॥

"लोटो लङ्वत्" ॥ 'लोटो लङ्वत्कार्यं भवतीति'। अत्र लोडा देशेषु लोट्शब्दो वर्त्तते, लङादेशेषु च लङ्शब्द, लोडादेशाना लङादेश वत्कार्यं भवतीत्यर्थ । तदाह। 'तामादय सलोपश्चेति'। यद्यप्येते ल ङ्याहत्य न विहितास्तथापि लङि दृष्टत्वादतिदिश्यन्ते। 'अडाटौ कस्माच भवत इति'। लङ्येवाहत्य विहितत्वात् प्रत्युत तयोरेवातिदेशो युक्त इति प्रश्न । 'तथा झेर्जुसादेश इति'। कस्मान्न भवतीति विभक्तिविपरिणामे नानुषङ्ग, लङ शाकटायनस्यैति जुस्भावो ऽपि लङ एवाहत्य विहित, इह तु जायतु विदन्तु सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति लङि दृष्टो जुस्भाव प्राप्नोति। 'वायहणमनुवर्त्ततइति'। लोट इत्युपमेये षष्ठीनिर्द्देशादुपमान षष्ठ्यन्त विज्ञायते लङो यत्कार्यं तल्लोटो भवतीति न तु लङि यत्कार्यं तल्लोटीत्यडाटो परिहारान्तर, झेर्जुस्भावस्य तु परिहारान्तर लङ शा कटायनस्येत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति ॥

"एरु" ॥ 'लोडादेशानामिकारस्येति'। अथ तु लोडादेशो य इकारस्तस्येत्यर्थोऽभिप्रेत स्यादिट इत्येव ब्रूयात्, तुह्योः विदाङ्कुर्व न्त्विति च निर्द्देशानुपपन्न स्यादथेदानीमिटोपि व्यपदेशिवद्भावेनोत्व कस्मान्न भवति, पुन प्रसङ्गविज्ञानाद्धेरेत्व भविष्यति। 'न वोच्चारणसा मर्थ्यादिति'। यदि हिन्योरुत्व स्यात्सेर्ह्यपिन्नुरित्येव ब्रूयादेव हि प्रक्रि यालाघव भवतीतिभाव । आनि लोट्, हुझल्भ्यो हेर्धिरिति लिङ्ग हिन्यो रुत्वाभावस्य ॥

"सेर्ह्यपिच्च" ॥ 'लुनीहीति'। पित्त्वाभावान्ङित्त्वे सति ई हल्यघोरितीत्व भवति, राध्नुहीत्यत्र गुणाभाव, इह सेर्हिर्ङिच्चेति वक्त व्यम्। नन्वेव ङित्त्वान्ङित्कार्यं भवतु स्थानिवद्भावेन पित्त्वमप्यस्तीत्य नुदात्तत्वमपि प्राप्नोति, ङिच्च पिन्न भवतीति वचनान्न भविष्यति, यथा ऽपि स्तुयाद्राजानमिति, अत्र उतो वृद्धिर्लुकि हलीति पिति विधीयमाना वृद्धिर्न भवति। ब्रूताद्ब्रुवानिति, ब्रुव ईडन भवति, किं च नाप्राप्ते पित्त्वे ङित्त्वमारभ्यमाण तद्बाधिष्यते ॥

"वा छन्दसि" ॥ 'अपित्त्व विकल्प्यतइति'। अनन्तरत्वात्। नादेश इति, व्यवहितत्वात्। 'युयोधीति'। बहुल छन्दसीति शप श्लो द्विर्वचनम्। अत्र पित्त्वात् ङित्त्वाभावे ऽडितश्चेति धिभाव ॥

"मेर्नि" ॥ 'उत्वनोपयोरपवाद इति'। यथाक्रममेरुर्लोटो लङवदिति प्राप्तयो, इतश्चेतीकारलोपस्यापि लङि दृष्टत्वादतिदेशत प्राप्ति। वय तु ब्रूमो लोटो लङ्वदिति प्राप्तस्यामादेशस्यापवाद इति ॥

"आमेत" ॥ 'लोट्सम्बन्धिन इति'। लोडादेशसम्बन्धिन इत्यर्थ। एतेन लोटैकारो विशेष्यतइति दर्शयति, एकारेण तु लोटि विशेष्यमाणे तदन्तविधौ सत्येकारान्तस्य लोट आम्विधीयमानोनेकाल् त्वात्सर्वादेश स्या,तत्र हि निर्द्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिहारो वाच्य स्यादित्यर्थ ॥

"आडुत्तमस्य पिच्च" ॥ 'स चोत्तमपुरुष पिद्भवतीति'। आट एव पित्त्व कस्मान्न विज्ञायते, तुल्यविभक्तिकयोर्हि युक्त सम्बन्ध आट् पिदिति, निरर्थकत्वात्, अनुदात्तत्व तावदागमत्वादेव सिद्ध, करवाणि मार्जानीत्यादौ गुणवृद्ध्योरपि प्रत्यय एव निमित्त न त्वागम ॥

"एत ऐ" ॥ 'इह कस्मादिति'। गुणस्यान्तवद्भावेन लोड्ग्रहणेन ग्रहणादस्ति प्रसङ्ग इति भाव। 'बहिरङ्गलक्षणत्वादिति'। द्विपदाश्रय त्वाद्गुणस्य बहिरङ्गत्वमैकारस्त्वेकपदाश्रयत्वादन्तरङ्ग, अत एव हेतोरा मेत इत्ययमपि विधिर्न भवति ॥

"लेटोडाटौ" ॥ 'पर्यायेणेति'। न योगपद्येनाद्विधानसाम र्थ्यात्, अन्यथा सवर्णदीर्घत्वे सत्यड्विधानमकिञ्चित्कर स्यात् ॥

"आत ऐ" ॥ 'करवैते इति'। छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वा दुकरण, आर्द्धधातुकत्वात् ङित्त्वाभावे विकरणस्य गुण, करोतेश्चोत्वा भाव, पवैते अश्नवैथे प्रवैते वियन्थैथे ॥

"वैतोन्यत्र" ॥ 'एतद्विषयमिति'। षष्ठीसमास, एव विषयमि- ति तु युक्त पाठ, उदाहरणान्युपसवादाशङ्क्योश्चेत्यत्र व्युत्पादितानि। 'दधसइति'। थास से, शप श्लु, अट्, घोर्लोपो लेटि वेत्याकारलोप ॥

"इतश्च लोप परस्मैपदेषु" ॥ 'परस्मैपदग्रहणमित्यादि' । अन्यथा टेरेत्वस्यावकाशो ऽन्ये लकारा, लेट्यपीकारादन्यत्र इतो लोपस्य परस्मैपदानि, इडादिषूभयप्रसङ्गे परत्वादितो लोप स्यात् ॥

"स उत्तमस्य" ॥ 'करवाव करवामेति' । पूर्ववद्गुणोत्वाभावो, लोटोडाटावित्याट् । 'उत्तमग्रहणमित्यादि' । इह वस्मसग्रहणमेव कर्त्तव्य तत्रायमप्यर्थ, स इति न वक्तव्य भवति, अलोन्त्यस्येत्येव सिद्ध, यदा च पुरुषान्तरस्य स्थाने वस्मसौ भवत एतयोश्च स्थाने सकारान्त पुरुषान्तर तदापि वाग्रहणानुवृत्त्यैव लोपालोपौ यथादर्शन व्यवस्थितौ भविष्यत, यथा क्रियमाणे ग्युत्तमग्रहणे वाग्रहण चानुवर्त्तते, उत्तरत्र नित्यग्रहण स्यात् नित्य इति ॥

"लिङ सीयुट्" ॥ लिङ्शब्दोत्र लिङादेशेषु स्थानिवद्भावात् प्रयुक्त इत्याह । "लिङादेशानामिति" । सीयुट्सकारस्यार्द्धधातुके लिङि श्रवण सार्वधातुके लिङ स लोपोनन्त्यस्येति स लोप, यकारस्याजादिषु श्रवणमन्यत्र लोप ॥

"यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च" ॥ 'परस्मैपदविषयस्येति' । लिङ परेषा परस्मैपदानामसम्भवात् । 'सीयुटोपवाद इति' । नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भात्, तेन यासुटि कृते तस्य तिङ्भक्तत्वात्तदादे सीयुट् प्रसङ्ग इति न चोदनीय सत्यपि हि सम्भवे सामान्यविधेर्विशेषविधि र्बाधक, कथ तर्हि कृषीष्ट इत्यादिषु सुटि कृते सीयुड् भवति, ननु तत्रापि सुटा सीयुड् बाधनीय, अत्र परिहार सुड्विधौ वृत्तिकार स्वय मेव वक्ष्यति'। 'आगमत्वादनुदात्तत्वे प्राप्तऽइति' । अत एव यासु डुदात्तवचनाद्विज्ञायते आगमा अनुदात्ता भवन्तीति, अन्यथा यासुट प्रत्ययभक्तत्वात्प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमुदात्तत्व, नैतदस्ति ज्ञापक, यानि पिद्वचनानि तदर्थमेतत्स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजनमपिद्धित्येव ब्रूयात्, तदे तदुदात्तवचन ज्ञापकमेवागमा अनुदात्ता भवन्तीति । 'तत्र तत्कार्याणा सम्भवादिति' । ग्रहिज्यादिसूत्रेपि धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्य विज्ञानात्प्रत्ययस्यैव ग्रहण कुर्यादिति विकरणाश्रयो धातोर्गुण, अत

उत्सार्वधातुकइत्युत्व, ये चेत्युकारलोप, । 'कुर्युरिति' । कृञ्झुस्, लिङ स लोपोनन्त्यस्य उस्यपदान्तात् । 'स्थानिवद्भावादेवेति' । सार्वधातुकमपिदित्यतिदेशादिति नोक्त, पिदर्थत्वान् ङिद्वचनस्य, 'यासुटो ङिद्वचनमिति' । यासुडादेर्लिङो ङिद्वचनमित्यर्थ । इदानीमेव ह्युक्त ङित्त्व तु लिङ एव विधीयतइति, एतच्च ज्ञापन पिच्च ङिन्न भवतीत्येतदनाश्रित्योच्यते, तदाश्रयणे तु स्थानिवद्भावेन प्राप्त ङित्वमौपदेशिकेन पित्त्वेन बाध्यतइति प्राप्त्यर्थमेव ङिद्वचन स्यात् ॥

"किदाशिषि" ॥ 'तस्य यासुट्' 'किद्भवतीति' । तस्य यासुड् भवति स च लिङ्किद्भवतीत्यर्थ । अन्यथा प्रत्ययस्येद कित्त्वमित्यनन्तरग्रन्थेन विरोध स्यात् । 'प्रयोजनाभावादिति' । वचिस्वपीत्यत्रापि घातो स्वरूपग्रहणादिति प्रत्ययस्यैवेद ग्रहण स्यादन्यथा वाच्यति वाचिक्र कथयति वाग्जहातीत्यत्रापि स्यात् । 'गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्य इति' । किमर्थ तर्हि कित्त्वविधानमित्यत आह । 'सम्प्रसारणमिति' । 'जागर्य्यादिति' । जाग्रो ऽविचिण्णल्ङित्स्विति गुण ॥

"झस्य रन्" ॥ झस्येत्यकारोच्चारणात्सङ्घातस्यैव ग्रहण न वर्णस्य अन्यथा तादेशविधाविव झ इत्येव ब्रूयादिति मन्यमान आह । 'लिङादेशस्य झस्येति' । 'झोन्तापवाद इति' । झकारस्य योन्तादेशस्तस्यापवाद इत्यर्थ, झोन्त इत्यस्य वा विधेरपवाद इत्यर्थ । ननु झवर्णस्यान्तादेश. समुदायस्य रचिति कथ भिन्नविषययोर्बाध्यबाधकभाव, विरोधात्, येन नाप्राप्तिन्यायाच्च । झोन्तापवाद इत्युपलक्षण, कृषीरन् तृषीरन्नित्यत्रात्मनेपदेष्वनत इत्यस्यापवाद, ननु चाप्रवादविप्रतिषेधादद्भाव एव प्राप्नोति, न, प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वात्, प्रतिपदविहितो हि रन्भाव, यद्वा कृषीरन् तृषीरन्नित्यत्रापि प्रवर्त्ततामद्भाव, सत्यपि तु तस्मिन्पुन प्रसङ्गविज्ञानात्सङ्घातस्य रन् भविष्यति ॥

"इटोत्" ॥ 'नैवायमादेशावयव इति' । तेन नास्येत्सञ्ज्ञाया प्रयोजन स्वयमेव निवृत्तत्वादित्यर्थ । प्रत्युतेतत्सञ्ज्ञाया स्वरितत्व

स्यात्, न विभक्तौ तुस्मा इत्यत्राभ्युपगमवादेनोक्त किमोद्विटोदिति चात्र प्रतिषेधो न भवत्यनित्यत्वादस्येति । 'अर्थवद्ग्रहणादित्यादि' । ल स्थाने य इडिति विशेषणादप्यागमस्येटो ग्रहणाभाव ॥

"सुट् तिथो" ॥ तिथोरिति सप्तमी वा स्यात् षष्ठी वा, आद्ये पक्षे यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति तकारथकारादेर्लिडादेशस्य सुटा भाव्यमिति कृषीष्ट कृषीष्ठा इत्यत्रैव स्यात्, कृषीयास्ता कृषीयास्थामित्यत्र न स्यात् सुटा च सीयुटो बाध स्यात्, उभयोरपि लिडादेशभक्तत्वादिति द्वितीय पक्षमाश्रित्याह। 'लिड सम्बन्धिनोस्तकारथकारयोरिति' । एतदेव स्पष्टयति । 'तकारथकाराविति' । 'लिङ् तद्विशेषणमिति' । लिङ्शब्देन तदादेशा उच्यन्ते, एव लिङ्सबन्धिनोरित्यत्रापि । 'कृषीष्टेति' । वि ध्यादौ लिङि सार्वधातुकत्वाल्लिङ स लोप इति लोपेन सुट श्रवणा भावादाशिषि लिडेवोदाहृत ॥

"झेर्जुस्" ॥ 'झोन्तापवाद इति' । पूर्ववद्व्याख्येय, जायुरि त्यादौ च पूर्ववदेवादभ्यस्तादित्यस्यापि बाध । 'पचेयुरिति' । अतो येय इतीयादेश, शपा सहाद्गुण ॥

"सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" ॥ सत्ताविचारणार्थयोर्विदोरात्मनेपदि त्वादसम्भव एव झे, लाभार्थस्यापि विकरणेन व्यवधानादनन्तरस्य झेरसम्भव, तस्माल्लुग्विकरणस्येव विदेर्ग्रहणमित्याह । 'वेत्तश्चेति' । 'अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थमिति' । न चैव लोडादिष्वपि प्रसङ्ग इत्याह । 'ङित इति चानुवर्त्ततइति' ॥

"आत" ॥ 'सिच आकारान्ताच्च परस्य झेरिति' । द्वाभ्याम नन्तरस्येत्यर्थ । 'कथमिति' । आत सिचा व्यवधानाद् द्वाभ्यामान न्तर्यं न सम्भवतीति प्रश्न । सिज्लुकीत्यादि परिहार, श्रुत्या श्रवणेन, तदेव द्वाभ्यामानन्तर्याश्रयणात्सिज्लुगन्ताद् झेर्जुस् भवतीत्युक्त भवति । 'अभूवन्निति' । भुवो वुग्लुङ्लिटोरिति वुक् । 'तुल्यजातीयापेक्षत्वा च्चेति' । द्वाभ्यामानन्तर्यस्याश्रवणात् सिज्लुगन्तस्य ग्रहणमित्युक्त, तेन

सिज्लुगन्ताद्यदि भवति आत एवेति नियमाश्रयणाच्छ्रूयमाणे सिच्यश्रा षुरित्यादावनाकारान्तादपि भवत्येवेत्यर्थः ॥

"लङ शाकटायनस्यैव" ॥ 'अयुरवुरिति'। शपो लुक्, उस्यप दान्तादिति पररूपत्वम्। 'लङेवेति'। लुङ्लिङोस्तावद्भवितव्य, लङस्तु स्वप्रत्ययेन झेर्व्यवधानमिति भाव । 'यान्तु वान्त्वित'। लोटो लङ्वदि त्यत्र तु वाग्रहणानुवृत्त्याप्ययमर्थ साधित । ननु च लङ्ग्रहणाद्यथा ज्जुस्भावोय लोटो माभूत् सिजभ्यस्तेत्यय तु स्यादेव, तत्राह । 'सिज भ्यस्तेत्यादि'। कथमित्यत्राह । 'जुस्भावमात्र हीति'। कथ पुनरात- इत्यनुवर्तमाने जुस्भावमात्र मुख्येन लङा शक्य विशेषयितु, लङ इति योगविभाग कर्तव्य इति मन्यते। ननु चात इत्येतत्सिज्ग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थमित्युक्त ततश्चायुरित्यत्र केन चिदप्राप्त्वाद्विध्यर्थमेतत्किमेव कारेणेत्यत्राह । 'एवकार उत्तरार्थ इति'। लिट् च, लिङाशिषीत्य त्रास्य प्रयोजन दशयिष्यति ॥

"द्विषश्च" ॥ द्विषिरदादि ॥

"तिङ्शित् सार्वधातुकम्" ॥ 'तरति नयतीति'। तिङ सार्व धातुकत्वाच्छप्, शप सार्वधातुकत्वाद्धातोर्गुण । 'रोदितीति'। शपो लुकि रुदादिभ्य सार्वधातुकइतीट् । 'पवमानो यजमान इति'। पूर्व वच्छब्गुणौ ॥

"आर्धधातुक शेष" ॥ 'धातुसशब्दनेनेति'। धातुशब्दमु च्चार्येत्यर्थ । अत्र हि यङ्विधौ यद्धातुग्रहण शमिधातोरिति वा यच्च धातोरिति तदुभयमनुवर्तते, तत्रैकेनाधातुप्रत्ययो व्यावर्त्यते, अपरेण धातुप्रत्ययो विशिष्यते, धातोरित्येव यो विहित इति, तेनायमर्थ । 'लूभ्या लूभि जुगुप्सतइति'। यद्यप्यत्र धातोरेव विहिस्तथापि धातु शब्दमुच्चार्य न विहित इति भवति प्रत्युदाहरण, शेषग्रहण तिङ्शितो माभूत्, अन्यथैकसञ्ज्ञाधिकाराभावात्प्रत्ययादिसञ्ज्ञानामिव समावेश स्यात्, यद्येवकारोनुवर्तते शक्य शेषग्रहणमकर्त्तुम् ॥

"लिट् च" ॥ 'पेचिथ शेकिथेति'। ऋतो भारद्वाजस्येति नियमादिट्, थलि च सेटीत्येत्वाभ्यासलोपौ। 'जग्ले मम्लइति'। आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः, यदुक्तं सार्वधातुकसंज्ञाया अपवाद इति तद्विघटयति। 'ननु चेति'। सत्यमित्यादिना ऽपवादत्वं समर्थयते॥

"छन्दस्युभयथा" ॥ 'सर्वमेव प्रकरणमिति'। तिङ्शित्सार्वधातुकमित्यारभ्य चतुःसूत्रीप्रकरणम्। 'भूभावो न भवतीति'। तदानीमेवार्धधातुकत्वात् श्नसोरल्लोप इत्यस्याभावः॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः। समाप्तश्चायमध्यायः॥